НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 11

Видається з 2008 року

Глухів – Київ
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
2018

УДК 94(477.5)+908(477.5) **ISSN 2218-4805**
ББК 63.3(4 Укр)
С42

Рекомендовано до друку:
Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 18.04.2018 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 3 від 12.04.2018 р.)
Вченою радою Глухівського національного педуніверситету ім. О. Довженка
(протокол № 9 від 28.02 2018 р.)

Редакційна колегія:
І.В. Мошик (голова), О.М. Титова (заступник голови), В.І. Абакумова,
Л.М. Бєсов, С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко,
О.І. Курок, М.П. Недюха, Ю.О.Нікітін, С.І. Посохов, К.М. Тищенко,
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:
41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
http://nz-hlukhiv.com.ua

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.05.2016 р. № 515)

© Національний заповідник «Глухів», 2018
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Харковенко Р.В. Актуальні питання національної культурної спадщини України як частини загальноєвропейського надбання 7
Бичковська Г.М., Горькова А.О. Суспільно-політичні та культурні передумови створення Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК 11
Вечерський В.В. Типологічні контамінації в архітектурі Лівобережної України XVIII ст. 15
Романченко О.Д. Проблеми і тенденції реставраційної практики середини XX – початку XXI ст. (на прикладі церкви Феодосія Печерського в Києві) 19
Зайцева В.О. Зовнішній настінний розпис кріпосних мурів Києво-Печерської лаври. Історія реставрації, дослідження та проблеми збереження 26
Черевко І.А. Розвиток екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври та їх вплив на стан пам'яток 31
Руденок В.Я., Василенко А.А. Чернігівський Іллінський монастир за результатами археологічних досліджень 37
Старенький І.О. Охоронні археологічні дослідження на території заповідників (на прикладі Кам'янця-Подільського) 40
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Report on Baturyn archaeological research in 2017 43
Сенченко Н.М. Церковні пам'ятки: генеза термінології XVIII–XIX ст. 48
Протоиерей Чурочкин А.А. Церковь Николая Великорецкого в Путивле 52
Коваленко Ю.О. Храми села Некрасового 56
В'ялець А.В. Українська лінія: історія будівництва, проблеми збереження та туристичний потенціал 61
Данько С.М. Ботанічна пам'ятка природи «Акація біла», яку посадв Т.Г. Шевченко: міф чи реальність 67

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Тищенко К.М. Парфянський пласт українських прізвищ Сіверщини: Коперсаки, Подопригори, Дейнеки 70
Троцька В.І. З історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі (за писемними джерелами та археологічними даними) 80

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Бакалець О.А. Нові знахідки срібних монет та зливкових гривень XIV–XV ст. на території Поділля та Сіверщини 84
Шерстюк В.В., Коваленко М.В. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини 91
Клюєв А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII–XVIII ст. на території Глухівського району 96
Гриценко А.П. Заснування населених пунктів Глухівщини в другій половині XVII століття в результаті переселення жителів Правобережжя України 104
Степенькін С.Ю. Стародубський полковник Тимофій Золотаренко 107
Желєзко Р.А. Ніжинський полковник Остап Золотаренко 109
Лесик Л.В. Благоустрій міста Ніжина у XVII–XVIII ст. 112

Желєзко К.А. Ніжинська фортеця в часи Північної війни 1700–1721 рр. 114
Токарєв С.А. Вихідці з остерської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII ст. 117
Попружна А.В. Традиції увічнення пам'яті в поховальній культурі козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. 120
Мезенцев В.І. Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст. 125
Павленко С.О. Зображення гетьмана І. Мазепи та його наближених у настінних композиціях Софії Київської 137
Хармак М.М. До питання про гончарне ремесло Батурина кінця XVII – середини XVIII ст. 142
Мицик Ю.А. Нові документи з історії Глухівщини гетьманської доби 144
Тюльпа С.П. Українська мемуаристика історії Глухова (автобіографічні спомини, записи, щоденники)..... 148
Тарасенко І.Ю. Матеріали Кролевецької сотенної канцелярії (фонд 64 ЦДІАК України) 151
Мицик Ю.А. Свято-Успенський жіночий монастир в Нових Млинах в світлі документів фонду 140 ЦДІАК України 155
Луняк Є.М. Родина Розумовських в анекдотах французьких сучасників 158
Травкіна О.І. Про заходи щодо обов'язкового навчання дітей священно- та церковнослужителів у Чернігівському колегіумі у 60-х роках XVIII ст. (Наказ Уланівській катедральній волості)..... 162
Заремський М.Й. «Міркування двох індійців…» Я. Козельського: гносеологічні ідеї в контексті просвітництва 165
Іванченко Л.А., Марченко М.О. Історія Глухівщини 1729–1829 рр. на сторінках домашнього архіву М.О. Марченка 170

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Будзар М.М. Мати і дитина у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. (за ego-документами з архіву Ґалаґанів) 176
Барабаш Н.О. Приватний пансіон П. Білецького-Носенка за споминами М. Маркевича 180
Міллер Н.В. Маловідомі факти з біографії педагога, етнографа, фольклориста Петра Чуйкевича (з нагоди 200-ліття від дня народження) 183
Діденко Я.Л. Пам'ятки Чигиринщини в творчій спадщині Міхала Грабовського 189
Заїка О.Я. «Залишив по собі незабутній слід чарівного спогаду» (до 200-річчя від дня народження В.І. Штернберга) 193
Іваненко А.О. Наукові студії викладачів загальноосвітніх кафедр Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840–1875 рр.) 197
Котельницький Н.А. Політична діяльність ліберальних земців Північного Лівобережжя (60–80 рр. XIX ст.) 200
Коваленко О.О. Земська діяльність Г.О. Милорадовича (друга половина XIX ст.) 204
Солодка К.Ю. Службові правопорушення серед чиновництва Ніжинського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст. 207
Католик А.В. Стан доземської системи охорони здоров'я на Чернігівщині 1844–1863 рр. 210
Нікітін В.Г., Терех М.І. Особливості земської медичної реформи в Конотопському повіті Чернігівської губернії у 1864–1890 роках 213
Назарова В.В. История становления Глуховской Земской больницы во второй половине XIX – в начале XX века 218
Іванченко Л.А. Будівничі сільського господарства другої половини XIX – початку XX ст.:

вплив громадсько-просвітницької діяльності та соціально-інтелектуального оточення П.М. Дубровського (1857–1916) на розвиток української нації 227
Мірошниченко Н.О. Розвиток початкової сільськогосподарської освіти в Україні (XIX – початок XX ст.) 233
Степанова О.В. Фактори розвитку сировинної бази цукрової промисловості в Чернігівській губернії у XIX – на початку XX ст. 237
Снагощенко В.В. М.І. Мурашко – фундатор Київської рисувальної школи (1875–1901) 241
Крижанівський В.М. Соціальний та професійний портрет викладачів історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) 245
Чернякова Я.В. Ув'язчі листи на ім'я А.Я. Терещенка (за документами Державного архіву Сумської області) 249
Юрченко С.Б. Три листи Ніколи Терещенка, що стосуються будівельної історії Трьох-Анастасіївської церкви 252
Шишкіна Ю.А. Невідомий майстер кам'яних справ 253
Мірошниченко О.М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова 256
Орлов В.М. Релігійна політика Російської імперії щодо неправославних християнських об'єднань і їх діяльність в Україні XIX – початку XX ст.: українська радянська історіографія 1950-х – першої половини 1980-х рр. 264
Федусь Д.М. Церковна історія у доробку П.М. Добровольського 267
Татарчук В.В., Константинов В.О. Уточнення аспектів авіаційної діяльності Федора Терещенка (1910-ті роки). До 130-річчя від дня народження 269
Артемова Л.В. Глухів в Українській революції 1917–1920 рр. 273
Кириєвський В.Д., Земанек А.О. Битва за Шостку. 1918 276
Кужельна О.В. Шостенський військовий комісаріат у 1919–1921 роках 284
Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський: еміґрація і повернення в Україну (1919–1924) 290
Мошик І.В. Формування місцевих органів радянської влади на Глухівщині у 20-ті роки XX ст. 300
Непотенко І.В. Конфігурація торговельного простору Чернігова в умовах екстремальної повсякденності 305
Рига Д.В. Скасування гімназійної освіти та процес становлення середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х роках XX ст. 308
Рой С.В. Робітничо-селянський факультет при Ніжинському інституті народної освіти: особливості виникнення та функціонування протягом 1921–1930-х рр. 311
Лєбєдєва Ю.О. Політизація українознавчих досліджень на початку XX ст. 315
Глухенький А.А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках XX ст. 321
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920-х – на початку 1930-х рр. 324
Горох М.В. Роменський універмаг «Торгсин»: біографічні довідки 329
Салтан Н.М. Внесок Василя Дубровського та Дмитра Соловея у розбудову громадсько-політичного життя Харкова за часів німецької окупації, 1941–1943 рр. 332
Рожкова Л.І. Повсякденне життя у роки нацистської окупації за спогадами сумчан 337
Заїка В.В. Глухів. Відродження (З приватних записів В.М. Заїки 1943 р.) 341
Юхно Ф.А. Листування вірян із органами влади як дзеркало їх відносин на Чернігівщині у 50-х рр. XX ст. 346
Литовченко О.Л. Панорама Чернігівського Дитинця за матеріалами кінострічки «Там, на неведомых дорожках…» (1982 р.) 350
Демиденко Н.М. Діяльність Павла Зайцева (1886–1965) – відомого шевченкознавця, громадсько-політичного діяча: повернення із забуття 353

Салата С.А., Константинов В.О. Павло Романчук – уродженець Сіверщини і директор Київської астрономічної обсерваторії 357
Салтан О.М. Топонімічні варіації пояснення назви міста Мена Чернігівської області 360
Ткаченко В.М. Історіографічно-джерелознавчі матеріали до вивчення Чернігово-Сіверського писанкарства 365
Ковальов О.Є. З історії розвитку мистецтва витинанки 369
Ликова О.Г. Михайло Китриш – від ремісника до мистця 373
Бурда І.О., Абакумова В.І. Народний молодіжний аматорський театр «Пілігрим» у м. Глухові: етапи становлення та сучасність 376

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Булик Н.М. Світло й тіні музейно-археологічного життя Львова першої половини XX ст. (на прикладі музею Дідушицьких) 380
Яненко А.С. Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка / Українського центрального антирелігійного музею у 1930-х рр.: проектування і реалізація 387
Тетеря Д.А., Білоусько В.М. Роль Т.Г. Мовші у створенні першого в Україні Музею трипільської культури 399
Пістоленко І.О. З історії музейної справи на Полтавщині у 1960-ті – 1990 роки: традиції і новації полтавських художників-експозиціонерів 405
Янченко В.В., Махота О.О. Музей середньовічних музичних інструментів у «Парку Київська Русь» 411
Тетеря С.А., Костюк Н.В. Сучасні дослідження кобзарської традиції – основа реекспозиції Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 417
Шкіра М.В., Шкіра Н.М., Шкіра Л.М. Різьблені сволоки у традиційному народному житлі (за матеріалами артефактів Музею народної архітектури та побуту середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав») 420
Ревега Н.М. Зібрання ікон Покрови Пресвятої Богородиці Переяславщини XIX століття у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 427
Кондратенко Н.Г. Поезія великих форм: керамічні миски Івана Гладиревського у зібрання Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського 430
Чечель Ж.А. Виставки-конкурси кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства як стартовий майданчик для молодих керамістів 434
Дунайна І.Г. Фарфор та фаянс Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: формування та предметний склад колекції 434
Дем'яненко Н.Д. Вулики з пасіки П. Прокоповича у фондовій збірці історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 437
Старченко В.І., Сулима О.С. Східні навіювання 444
Онопрієнко О.В. Інтерактивність як один з елементів музейної педагогіки в діяльності комунального закладу «Глухівський міський краєзнавчий музей» 447
Новікова-Вигран О.С. Стратегія розвитку НІАМ «Київська фортеця» на період 2016–2026 рр. 450
АВТОРИ 455

ISSN 2218-4805

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 008-48.42(477)

Р.В. Харковенко

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ЯК ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАДБАННЯ

У статті розглядаються та аналізуються питання сучасного стану сфери охорони культурної спадщини України як складової частини загальноєвропейського культурного надбання.

Ключові слова: *об'єкт культурної спадщини, пам'ятка культурної спадщини, культурна спадщина, Міжнародна міжурядова організація організації об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури, Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини.*

Українська культурна спадщина не може бути відірваною цариною від всього навколишнього світу і має вивчатись як складова частина загальноєвропейського культурного надбання. Постановка проблеми полягає в розгляді системності всесвітньої культурної спадщини, зокрема європейського та українського культурного надбання. В цьому контексті і викладений основний матеріал статті.

Питання національної культурної спадщини України достеменно не вивчене, незважаючи на те, що до його висвітлення в своїх працях зверталися Г. Курас, О. Нестуля, П. Тронько, М. Богуславський, Л. Прибєга, В. Акуленко, Л. Гріффен, О. Титова, В. Вечерський, В. Горбик, Г. Денисенко, Г. Андрес, Т. Курило, В. Жадько, О. Присяжнюк, В. Холодок, В. Литовченко та інші дослідники. У нашій статті ми розглянемо проблеми створення ефективної системи захисту культурної спадщини в державі, об'єднання зусиль органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості у вирішенні питань збереження об'єктів культурної спадщини України. Завдання дослідження полягає в розкритті і презентації української культурної спадщини як складової частини загальноєвропейського культурного надбання.

Суттєвим фактором розквіту світової цивілізації були і залишаються загальнолюдські цінності та їх всебічний вплив на процеси, що відбуваються в різноманітних сферах суспільного буття. До таких цінностей можна віднести і пам'яткоохоронну діяльність, яка відіграє значну роль в економічному, політичному та культурному житті сучасних держав.

Наша країна може пишатися не тільки багатою культурною спадщиною, яку складають численні історико-культурні раритети, але й сильною вітчизняною школою фахівців у сфері охорони пам'яток, реставрації, історії архітектури та мистецтвознавства. Обсяг і світова значущість нашого національного надбання, історична глибина його витоків, багатство міжнародних, міжкультурних зв'язків, про які красномовно свідчать збережені артефакти, ставлять Україну в один ряд із найбільш культурно розвиненими країнами Європи, що покладає високу відповідальність на органи державного управління в галузі охорони культурної спадщини. У той же час її актуалізація та збереження є двоєдиним завданням як держави, так і суспільства [1].

Повсякчасним також стало явище ситуативного будівництва в межах історичних ареалів міст, де здійснюється найбільш активне інвестування. Так, суттєвою загрозою є на сьогодні будівництво в охоронних (буферних) зонах об'єктів, які належать до Світової спадщини Міжнародної міжурядової організації об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО). Наявне розгортання масштабних урбаністичних процесів, особливо в столиці, дуже негативно впливає на традиційне середовище культурних пам'яток, що створює небезпеку занесення окремих пам'яток до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО, які находяться під загрозою знищення. Все це не тільки зменшує туристичну привабливість України, але й завдає відчутного удару по престижу держави, яка обрала європейський вектор розвитку.

До проблем, пов'язаних із використанням прилеглих до пам'яток територій, можна віднести не тільки наявність самочинної забудови, що впливає на стан збереження та видове розкриття визначних об'єктів культурної спадщини, але й відсутність чітких правил щодо режиму використання території, пов'язаних з колізіями в нормативно-правових документах – незрозумілість, неконкретність визначень, а відтак і вільне тлумачення законів та підзаконних актів. Фахівці також нарікають на недостатню прозорість інвестиційних механізмів. Та й самі забудовники часто порушують закони, не виконують рішення та вимоги органів місцевого самоврядування з розробки детальних планів територій, ігнорують приписи державних органів влади, спричиняючи шкоду історичному ареалу. Приміром, Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» в загальних рисах визначає механізм охорони та використання територій з особливим статусом, зокрема шляхом встановлення у планах зонування територій. Проте, відсутність практичної реалізації цього механізму створило таку загрозу, яка вже призвела сьогодні до втрати або спаплюження багатьох об'єктів культурної спадщини через хаотичний, несистемний підхід [2].

Аби подолати ці негаразди в пам'яткоохоронній сфері та зберегти історичні місця в їх первинному вигляді, 23 жовтня 2014 року Кабінет Міністрів України схвалив запропонований Міністерством культури України проект Закону «Про введення мораторію на будівництво об'єктів в охоронних (буферних) зонах та на прилеглих територіях об'єктів всесвітньої спадщини, історич-

но сформованих частинах населених пунктів, внесених до Списку історичних населених місць України». Перш за все це стосується Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької областей та міста Києва, де знаходиться переважна більшість об'єктів всесвітньої спадщини. Це був саме той крок, якого в ЮНЕСКО чекали від України з 2009 року, а громадськість безрезультатно вимагала від міністрів попередніх урядів убезпечити об'єкти Світової спадщини шляхом заборони будівництва поблизу охоронних зон, що є співзвучним з європейськими законами й піднімає міжнародний авторитет України [3].

Втім, боротьба із «забудовниками» нашої історії не видається аж надто легкою. Є, до того ж, різні способи вирішення питань. На нашу думку, потрібно якнайшвидше оголосити мораторій на будівництво в охоронних зонах і врешті домогтися від влади реальних кроків боротьби із незаконними забудовами в столиці, а у виконавчому органі Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація), у той же час, виступають з ініціативою створити новий орган для контролю за махінаціями в будівельній сфері – Громадську раду з питань проблемного будівництва.

Складається враження, що всю суть боротьби проти злісних інвесторів чиновники намагаються звести виключно до створення низки контрольних і перевіряючих органів, щоб знати, що ж такого набудували компанії та хто підготував для них необхідні дозволи й документи. А чи дійде до реального притягнення винних до адміністративної чи кримінальної відповідальності – невідомо, оскільки цьому ще може завадити сильне будівельне лобі. Для будівельних компаній та окремих власників земельних ділянок у буферних зонах прийняття мораторію є «питанням, подібним до смерті.

В пам'яткоохоронній галузі відсутня єдина корупційна вертикаль, проте заробляють різні відомства. Деколи це одні й ті самі особи з пам'яткоохоронних структур, які вибудовують під себе дозвільну систему або лобіюють створення управління чи департаменту в органах державної влади. Наприклад, у «чорному списку» містозахисного руху найвідомішої ініціативи «Збережи старий Київ» є, окрім власне прорабів та забудовників, прізвища чиновників, які докладали рук до занепаду пам'яток, обгрунтовуючи дозвіл на їхнє знесення.

У 2012 році Міністерству культури України було передано абсолютно непритаманні йому функції. Тоді ж внесли зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [4], внаслідок чого всі питання зосереджувалися в руках керівників Департаменту культурної спадщини (сьогодні – Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України). Повністю було ліквідовано вертикаль структурних підрозділів з охорони культурної спадщини в усіх обласних та міських держадміністраціях. Натомість створили територіальні представництва міністерства, які фактично виконували роль наглядачів.

На той час монопольним органом, який видавав містобудівні обґрунтування, був Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень (сьогодні – Український державний інститут культурної спадщини). Саме цей інститут і видав більшість історико-містобудівних обґрунтувань, що дозволяли незаконні будівництва. Тож, вся та критика не через заміну керівників підприємств, а через те, що було перекрито всі погодження висотних будівництв.

Загалом, за останні роки пам'яткоохоронцям вдалося досягти чимало. Здійснивши аналіз боротьби за збереження й охорону пам'яток культурної спадщини в Україні, можна дійти висновку, що перемог не так багато, на жаль, але вони – гучні. Так, на засіданні Київської міської ради 22 січня 2015 року було прийнято рішення про тимчасовий мораторій на будь-яке будівництво поряд із Софією Київською та Києво-Печерською лаврою, на чому наполягали і громадськість, і ЮНЕСКО. Тепер у це важко повірити, але в охоронній зоні Національного заповідника «Софія Київська» за останні роки корумпованими чиновниками було виділено понад 50 ділянок під забудову. Тобто, тут могли вирости ще 50 висоток. Частину цих проектів, на жаль, вже реалізовано. Або слід згадати резонансну подію щодо обвалу частини огороджувальної стіни на території Національного заповідника «Софія Київська».

Складна ситуація нині фіксується із спорудами комплексу Києво-Печерської лаври. Згідно з українським законодавством у сфері охорони культурної спадщини, будь-які будівельні заходи в заповіднику мають бути спрямовані на збереження історико-архітектурного середовища, створеного упродовж століть. Тобто, разом із проведенням необхідних ремонтно-реставраційних робіт тут допустимі ремонт і реконструкція інженерних мереж, дренажної системи, протиаварійні й протизсувні роботи тощо. Але не спорудження нових будівель, адже архітектурний комплекс Лаври входить до Списку об'єктів ЮНЕСКО.

Останнім часом за ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури наукова громадськість Києва провела кілька круглих столів щодо інтенсивного процесу руйнації печер на схилах Нижньої лаври, який посилюється у зв'язку з будівництвом тут нових споруд на спайних фундаментах. Однак, злочинне будівництво на схилах Дніпра триває, руйнуючи лаврський архітектурний ансамбль і, зокрема, таку унікальну київську реліквію, як знамениті печери на Печерських пагорбах.

Невтішна ситуація з об'єктами Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО й у Львові, де постійно виникають скандали навколо незаконного будівництва не тільки в буферній зоні, а й на території самої пам'ятки – ансамблю історичного центру Львова. Тут, на 150-ти гектарах, розташовано десятки пам'яток, сотні об'єктів. І на цій території зараз немає єдиного господаря, який би міг контролювати збереження культурної спадщини. Юридично ним є лише Міністерство культури. А це – чиновники, які перебувають у Києві. Місцеві органи мають повідомляти центральні про порушення, а ті – реагувати. Така реакція затягується деколи на місяці. Сам процес неконтрольований.

Будь-хто може знести пам'ятку чи перебудувати. Як наслідок – руйнуються старі кам'яниці, забудовується майже кожний квадратний метр землі [5].

Львів і Київ уже отримували попередження Комітету збереження Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО про виключення їх зі списку. І це може статися, якщо не припинити таку злочинну діяльність. Та як запровадити міжнародний контроль над Херсонесом Таврійським в окупованому Криму, де внаслідок мілітаризації території існує небезпека знищення безцінних культурних шарів, а також залишків міської забудови пам'ятки? Питання залишається відкритим [6].

Дотепер охорона культурної спадщини в Україні базувалась на розподілі повноважень між центральним і місцевими органами управління. Центральний орган (Міністерство культури України) опікується пам'ятками національного значення, а обласні – місцевого. Об'єкти ЮНЕСКО – це пам'ятки, включені до Списку об'єктів всесвітньої спадщини. Вони, зрозуміло, мають також загальнодержавне значення. Тобто, лишаючи за собою самі тільки об'єкти всесвітнього значення та пам'ятки, що входять до складу державних заповідників, Міністерство культури «позбавляється» щонайменше семи сотень інших пам'яток національного значення, перекладаючи відповідальність за їх долю на місцеві органи.

В європейських країнах за кожним низовим працівником-пам'яткоохоронцем закріплено певну кількість пам'яток, за яку він персонально відповідає. Для цього розроблено відповідні форми, які заповнюються під час огляду. Ще передбачено фото- або відео-фіксацію, та, що для нас зовсім немислимо, компенсацію витрат на проїзд до пам'яток та за певну роботу. Натомість у нас існує, приміром, одна область, де на обліку перебуває 4700 пам'яток. А у складі пам'яткоохоронного «органу» там працює лише дві особи. Їм платять тільки невелику зарплату. Витрат на відрядження, спорядження, канцелярію ніколи не було і не передбачено в майбутньому. Така система не може ефективно працювати, хай за будь-якої моделі розподілу повноважень.

Більше того, у значній кількості регіонів навіть укладені на пам'ятки охоронні договори ніколи не перевірялися. Ще одна дивна позиція – сприймати об'єкти, включені до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО, як окрему категорію пам'яток. Насправді категорії інші – пам'ятки національного та місцевого значення. Список ЮНЕСКО лише певною мірою свідчить про цивілізованість або престиж, але є дуже показовим з точки зору загального стану охорони пам'яток у кожній конкретній країні. Україну наразі репрезентовано 7 об'єктами, причому не всі з них належать до компетенції Мінкультури. До прикладу, Росія має 26 об'єктів, а Франція – 41. Тож постає логічне питання: чому Міністерство культури планує зберегти за собою лише контроль за об'єктами ЮНЕСКО та національними заповідниками? Адже тоді будь-який обласний орган охорони матиме в рази більше пам'яток та повноважень, ніж центральний орган, який перетвориться на щось, вочевидь, штучне та непотрібне.

Взагалі, усі останні розмови про включення до закону окремих норм стосовно пам'яток ЮНЕСКО вбачаються суцільним непорозумінням. Чиновники ЮНЕСКО неодноразово наголошували, що наше пам'яткоохоронне законодавство недосконале та недостатнє, через що страждають і пам'ятки ЮНЕСКО. Але замість того, щоб виправити закон стосовно усіх пам'яток, ми запроваджуємо статті, які підсилять захист лише кількох об'єктів [7].

Слід зазначити, що у нас фактично так і не склалося дієвої системи охорони культурної спадщини. Отже, тут необхідні реформаторські заходи з урахуванням міжнародного досвіду. Очевидно, що законодавча база потребує подальшого вдосконалення. І надалі при підготовці правових актів повинна бути чітко визначена пріоритетність вимог охорони культурної спадщини над містобудівною діяльністю. Необхідно розвивати міжнародне співробітництво у сфері збереження та актуалізації культурної спадщини як на державному, так і на громадському рівнях.

Україна на сучасному етапі продовжує активно вибудовувати свої стосунки з ЮНЕСКО, яка відіграє важливу роль в пам'яткоохоронній справі України і всього світу і покликана зберігати й охороняти культурну спадщину незалежно від того, на території якої держави розміщена та чи інша пам'ятка культурної спадщини. Так, 7 жовтня 2015 року Верховна Рада України ухвалила Закон від 07.10.2015 № 720-VIII «Про приєднання України до Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей» [8], членство в якому набирає чинності для України через тридцять днів після отримання Генеральним директором ЮНЕСКО офіційної заяви України про приєднання. Набуття Україною такого роду членства сприятиме об'єднанню зусиль сторін щодо збереження і відновлення культурних цінностей у світовому масштабі, зокрема шляхом ініціювання, розвитку, надання сприяння та підтримки умов для співробітництва [9].

Великі перспективи має співпраця з Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS). Пріоритетним завданням нашої культурної політики у найближчі роки має стати збільшення української частини Списку світової спадщини ЮНЕСКО. Необхідно приділяти достатньо уваги розвиткові міжнародної співпраці в туристичній сфері. Повна, атрактивна, постійно актуалізована інформація про українські пам'ятки, визначні місця, музейні колекції має стати невід'ємною частиною європейського інформаційного простору. Необхідно залучати внутрішні й іноземні інвестиції в розбудову сучасної туристичної інфраструктури, включати до туристичних маршрутів якомога більше об'єктів з усіх регіонів України [10].

Не менш важливим фактором ефективного збереження, відновлення та використання культурно-історичної спадщини є тісна взаємодія з інституціями громадян-

ського суспільства. Це підтверджено успішним досвідом активної й послідовної гуманітарної політики найрозвинутіших країн сучасної демократії. Адже без громадянського суспільства немає правової держави. Актуалізація національної культурної спадщини як частини загальноєвропейського надбання – важливий напрям гуманітарної політики. Вона сприятиме утвердженню України в європейському цивілізаційному просторі, а також консолідації українського суспільства, формуванню української політичної нації.

Сьогодні органами державної влади розробляється Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини (далі – Концепція). Метою Концепції є створення ефективної системи захисту культурної спадщини в державі, виявлення, використання її культурно-просвітницького, туристичного, економічного й іншого потенціалу та забезпечення провадження комплексної, послідовної і скоординованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань із її реалізації.

Реалізація Концепції здійснюється в два етапи.

На першому етапі (2018–2020 роки) передбачається:

- створення сприятливих умов для виявлення і використання культурно-просвітницького, туристичного, економічного та іншого потенціалу об'єктів культурної спадщини;

- розроблення і прийняття змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та інших законів України;

- вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення реалізації державної політики реформування сфери охорони культурної спадщини;

- розроблення та затвердження регіональних програм у сфері охорони культурної спадщини;

- запровадження інформаційної системи обліку культурної спадщини;

- інвентаризація об'єктів культурної спадщини.

На другому етапі (2020–2025 роки) передбачається:

- розроблення та затвердження Державної програми охорони культурної спадщини на 2020–2025 роки;

- створення ефективної системи обліку та охорони культурної спадщини;

- створення дієвого механізму контролю і нагляду у сфері охорони культурної спадщини;

- формування сприятливого інвестиційного клімату з метою поліпшення охорони культурної спадщини.

Слід констатувати, що ціль Концепції досить амбітна, проте її реалізація потребуватиме кропіткої праці упродовж наступних років як фахівців Міністерства культури України, так і регіональних пам'яткоохоронців.

Очікуваними результатами реалізації Концепції мають бути:

- створення якісної нової, ефективної системи виявлення, обліку, охорони і збереження культурної спадщини;

- створення механізмів для виявлення, розширення та використання культурно-просвітницького, туристичного, економічного та іншого потенціалу об'єктів культурної спадщини;

- активізація участі громадських інституцій у формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини;

- створення умов для поліпшення збереження історичної пам'яті.

Тобто, ми бачимо, що Концепція прописана досить професійно, якісно і прагматично, але, як засвідчує практика у нашій країні, питання полягає в площині виконання написаного і реалізації прийнятого документа (Конституція України, закони України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти, концепції, програми тощо).

Необхідно зазначити, що для покращення функціонування галузі охорони культурної спадщини наразі Міністерством культури України готуються зміни до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [4].

Таким чином, в Україні давно назріло питання створення дієвої та ефективної системи державного управління у сфері охорони культурної спадщини. Адже вказана система – це стрижень, основа, фундамент і запорука збереження об'єктів і пам'яток культурної спадщини України. На нашу думку, сьогодні необхідно спрямувати всі зусилля органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості на вирішення означеного питання. Від цього, безпосередньо, залежить, в якому обсязі і якому стані ми передамо об'єкти культурної спадщини наступним прийдешнім поколінням.

ПОСИЛАННЯ

1. Спадщина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.spadshina.org.ua/index.php?sID=32&itemID=32.

2. Про введення тимчасової заборони у сфері містобудівної діяльності. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: idealist.od.ua/files/manmrnote_sergijsarafanyuk58.doc.

3. Уряд підтримав законопроект про мораторій на будівництво поблизу об'єктів спадщини ЮНЕСКО. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2014/10/23/uryad_pidtrymav_zakonoproekt_pro_moratoriy_na_budivnyctvo_poblyzu_obyektiv_spadschyny_yunesko.

4. Закон України від 25.05.2017 № 1805–14 «Про охорону культурної спадщини» (в редакції від 03.08.2017 № 2073–19). – www.rada.gov.ua.

5. Столярчук І. Щодня втрачаємо якусь історичну пам'ятку / Іван Столярчук ЮНЕСКО. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/_sodnya-vtrachayemo-yakus-istorichnupamyatku/635548.

6. Кузьменко Т. Чиновники за великі гроші погоджують перебудови й забудови в межах буферних зон пам'яток // Кузьменко Тетяна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/culture-newspaper/_cinovnikiza-veliki-groshi-pogodzhuyut-perebudovi-j-zabudovi-v-mezhah-bufernih-zonpamyatok/635545.

7. Левада М. Діагноз: дерегуляція / Максим Левада. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prostir.museum/ua/post/35847.

8. Закон України від 07.10.2015 № 720–VIII «Про приєднання України до Міжнародного центру вивчення питань збереження та відновлення культурних цінностей». – www.rada.gov.ua.

9. Руда О. Верховна Рада прийняла закон щодо збереження та відновлення культурних цінностей / Оксана Руда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?verhovna_rada_priynyala_zakon_shhodo_zberezhennya_ta_vidnovlennya_kulturnih_tsinnostey&objectId=1368347.

10. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/-files/poslannya2012-993d0.pdf.

Харковенко Р.В. Актуальные вопросы национального культурного наследия Украины как части общеевропейского достояния

В статье расматриваются и анализируются вопросы современного состояния сферы охраны культурного наследия Украины как составной части общеевропеского культурного достояния.

Ключевые слова: *объект культурного наследия, памятник культурного наследия, культурное наследие, Международная межправительственная организация организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры, Концепция государственной политики реформирования сферы охраны недвижимого культурного наследия.*

Kharkovenko R.V. Topical issues of the national cultural heritage of Ukraine as an part of the common European heritage

The article examines and analyzes the issue of the current state of the sphere of protection of cultural heritage of Ukraine as an integral part of the European cultural heritage.

Key words: *a cultural heritage object, a cultural heritage monument, a cultural heritage, International intergovernmental organization of the organization of united nations on education, science and culture, Concept of the state policy of reformation of the sphere of protection of immovable cultural heritage.*

28.02.2018 р.

УДК 061.23: [316.334.3 + 008](477)

Г.М. Бичковська
А.О. Горькова

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРУ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА НАН УКРАЇНИ І УТОПІК

У статті зроблено спробу розкрити трансформацію форм та напрямів діяльності державних та громадських установ з охорони, вивчення і використання культурної спадщини в Україні, що передували появі Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Пам'яткоохоронну справу розглянуто як поступальний та нерівномірний процес, що зароджується із появою одиничних осередків дослідження пам'яток і розвивається у складну систему.

Ключові слова: *Центр пам'яткознавства, громадські та державні організації, пам'яткознавство, історико-культурна спадщина.*

На сьогодні актуалізувались дослідження, присвячені діяльності державних і громадських установ України у галузі охорони культурної спадщини. Пояснюється це, в першу чергу, тим, що вивчення та систематизація наукового доробку кількох поколінь дослідників, узагальнення та використання передового досвіду дає можливість виробити нові підходи до оцінки існуючої спадщини, окреслити шляхи оптимізації роботи державних і громадських установ у цьому напрямі. Становленню фахових пам'яткоохоронних організацій передував довгий процес формування розуміння та усвідомлення самого поняття пам'яткознавство. Українська культура, так само як і західноєвропейська, мала пройти довгий шлях від антикваріїв, випадкових знахідок та несистематичних досліджень до планомірного пошуку, систематизації та наукового вивчення пам'яток.

У першій половині XIX ст. із зародженням промислового капіталізму велика роль в економічному житті належала містам. У 30-х рр. XIX ст. остаточно сформувався адміністративно-територіальний поділ українських земель, що входили до складу Російської імперії, були утворені генерал-губернаторства. Виступаючи пунктами адміністративного управління, губернські і, в значній мірі, повітові міста одночасно ставали потужними центрами культурного будівництва, розвитку вітчизняної науки, дослідження та збереження історико-культурної спадщини, проте не мали загальнодержавного органу, відповідального за збереження та охорону культурної спадщини. Визначальні функції у цій сфері належали Міністерству внутрішніх справ, Міністерству народної освіти та Синодові.

Актуальності набуло питання збереження пам'яток історії та культури саме на місцях. Українських вчених, творчу інтелігенцію, духовенство вже давно об'єднував інтерес до історії та пам'яток рідного краю, що і стало рушійною силою для розвитку перших громадських наукових товариств, комітетів, комісій тощо.

У Київському університеті Св. Володимира було створено Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей (1835–1845 рр.). Пріоритетними завданнями для членів комітету було вивчення історичного минулого, традицій, старожитностей Наддніпрянської України та збереження останніх. При університеті з'явився один з перших в Україні археологічних музеїв – Музей старожитностей (1837 р.).

Наступницею Комітету стала Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) (1843–1921 рр.), створена як державна наукова установа. Її діяльність була спрямована на виявлення, пошук і збирання історичних писемних джерел, їх наукове опрацювання, підготовку до публікації та видання, що мало важливу роль у розвитку української архівної справи на першому її етапі.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. Одеське товариство історії та старожитностей (далі – ОТІС) (1839–1922 рр.) постійно опікувалося станом збереження місцевих пам'яток, здійснило низку пам'яткоохоронних заходів, археологічні розкопки античних міст – Пантикапея, Херсонеса, Ольвії та ін. Воно опікувалося Феодосійським музеєм старожитностей, Аккерманською (Білгород-Дністровською) та Судацькою фортецями, Мелек-Чесменським курганом у Керчі тощо [1, с. 325–326]. ОТІС регулярно видавав «Записки Одесского общества истории и древностей» (1841–1919 рр.).

З ініціативи таких відомих вчених, дослідників, як В. Антонович, В. Іконников, Ф. Тарновський та інших у Києві з'явився ще один впливовий осередок, пов'язаний з пам'яткоохоронною діяльністю, – Історичне товариство Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) (1873–1931 рр.).

Результати своєї діяльності Товариство вміщувало на сторінках «Читань в історичному товаристві Нестора-літописця» (1879–1914 рр.).

Упродовж 1897–1918 рр. функціонувало Київське товариство старожитностей і мистецтв. Воно займалося науковою та культурно-просвітницькою діяльністю, збиранням та вивченням рухомих пам'яток, результатом чого стало відкриття у 1904 р. Київського художньо-промислового і наукового музею.

За ініціативи членів ІТНЛу 1910 р. було створено Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (далі – КТОПСІМ) (1910–1919 рр.). Товариство займалося дослідженням пам'яток та їх реставрацією на території Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Катеринославської, Полтавської та Херсонської губерній [2, с. 160.]. Члени КТОПСІМу, окрім практичних заходів щодо дослідження і збереження всіх видів пам'яток, приділяли увагу теоретичним питанням, зокрема визначенню терміну «пам'ятка старовини» [3, с. 71], поділу пам'яток за видами – археологічні, архітектурні, мистецтвознавчі і писемні (архівні).

В Україні існувала низка інших громадських наукових товариств, які проводили пам'яткознавчу роботу. Зокрема, у Ніжині, окрім відомого Історико-філологічного товариства (1894–1919 рр.), функціонувало Грецьке товариство, що займалося збором історичних документів (грамот, актів тощо).

Пліч-о-пліч з громадськими науковими осередками пам'яткоохоронну діяльність проводили губернські статистичні комітети, які відіграли вагому роль у створенні місцевих архівів, музеїв, бібліотек.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилися вчені архівні комісії. Як державні структури вони функціонували у багатьох губернських центрах України. Комісії упорядковували, описували та видавали архівні матеріали, вивчали й охороняли археологічні та архітектурні пам'ятки. Серед їх представників – І. Каманін, М. Коцюбинський, О. Лазаревський, В. Модзалевський, О. Русов, М. Сумцов, П. Добровольський, І. Павловський, Л. Падалка, О. Маркевич, В. Хвойка, В. Щербина, Д. Яворницький та ін.

Найавторитетнішими в Наддніпрянській Україні упродовж XIX – на початку XX ст. виявилися Імператорська археологічна комісія (1859–1917 рр.) та Московське археологічне товариство (1864–1922 рр.). Саме Імператорська археологічна комісія, згідно з розпорядженням царя від 2 лютого 1859 р., стала найвищою структурою в ієрархії пам'яткознавчих установ і осередків. Розширенню повноважень Археологічної комісії у сфері пам'яткознавства сприяв указ царя від 11 березня 1889 р. про надання їй виняткового права проведення археологічних розкопок та надання дозволу на них на державних і громадських землях, а також реставрації архітектурних споруд [4].

У вивченні та охороні пам'яток помітною була роль церковних історико-археологічних товариств, єпархіальних історико-статистичних комітетів, православних церковних братств. Серед найвизначніших були наступні: Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство (1865–1921 рр.), Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській духовній академії (1872–1920 рр.), Волинське церковно-археологічне товариство (1893–1918 рр.) [5, с. 255–256].

Отже, пам'яткоохоронна робота XIX – початку XX ст. характеризувалася підйомом наукових сил Наддніпрянської України. Визначальний внесок у цьому напрямі зробили наукові товариства, які особливо жваво розвивалися на зламі століть. Їх основними науковими осередками були музеї та навчальні заклади. Теоретичні та практичні напрацювання дореволюційних установ стали фундаментальною базою для становлення та розвитку перших державних та громадських пам'яткоохоронних інституцій радянського часу.

12 травня 1917 р. було утворено Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ) – громадську організацію, яку очолив М. Біляшівський. Восени 1917 р. було створено Відділ музеїв й охорони пам'яток старовини і мистецтва в структурі Генерального секретаріату народної освіти Української Центральної Ради. Відділ став першим національним державним органом з чітко визначеними адміністративними повноваженнями у галузі пам'яткоохоронної роботи.

За Гетьманату Відділ музеїв й охорони пам'яток старовини і мистецтва продовжував працювати в іншій державній структурі – Головному управлінні мистецтва та національної культури, яке було створено 21 червня 1918 р. Управління мало можливість не лише розробляти заходи із збереження та охорони пам'яток, а й оперативно впливати на їх втілення у життя [2, с. 72; 4, с. 71]. У 1918 р. в проекті Закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтв» з'явилось поняття «пам'ятка історії».

Охорону пам'яток намагалася забезпечити й Директорія УНР. Керівництво пам'яткоохоронною справою покладалося на відповідний відділ Міністерства народної освіти. Водночас при Головній управі Генерального штабу військ УНР діяв культурно-освітній відділ, було розпочато процес укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини.

У січні 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР на правах окремого відділу був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – ВУКОПМІС) (1919–1920 рр.), що став новим координаційним центром у пам'яткоохоронній сфері. Вагоме значення мав декрет уряду від 1 квітня 1919 р. про перехід історичних і мистецьких цінностей у відання Наркомату освіти [2, с. 164], а також розпорядження ВУКОПМІСу від 25 травня 1919 р. про реєстрацію приватних колекції у триденний термін [6, с. 32].

У травні 1921 р. на загальних зборах членів Всеукраїнської Академії наук було створено Археологічну комі-

сію (Археологічний комітет) на чолі з академіками М. Біляшівським, М. Василенком, О. Новицьким і Ф. Шмітом. З 1924 р. комітетом розпочато роботу над проектом закону про охорону пам'яток, який було затверджено 16 липня 1926 р. спільною постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) і Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР як «Положення про пам'ятники культури і природи» [5, с. 265; 7].

Вагомий внесок в охорону пам'яток зробили Український комітет охорони пам'яток культури (далі – УКОПК), Комісія краєзнавства (Український комітет краєзнавства), крайові інспектури, крайові комісії, а також численні наукові товариства [2, с. 164].

Для поліпшення ситуації в пам'яткооохоронній справі 31 серпня 1940 р. при РНК УРСР була прийнята постанова «Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР», до складу якого увійшли провідні діячі культури України – П. Панч, М. Бажан, О. Богомолець, О. Довженко, П. Тичина та ін. Але через початок Другої світової війни розгорнути діяльність вони не встигли [3, с. 74].

У середині XX ст. діяльність державних організацій з охорони та збереження історико-культурної спадщини стала невід'ємною складовою формування пам'яткоохоронного руху. Динаміка політичних змін нерозривно пов'язана із формуванням пам'яткоохоронної сфери, що мала певні ознаки та домінуючі напрями: від піднесення, стабільності до спаду, утвердження радянської влади та перетворення з 30-х рр. XX ст. історичної науки на ідеологічний придаток партійного апарату та воєнного періоду.

Друга світова війна завдала значних втрат культурній спадщині України, що були пов'язані не тільки з бойовими діями на окупованій території. Значна частина пам'яток стала жертвами спеціальних акцій, спрямованих на їх розграбування, вивезення за кордон та нищення. Довгий час вважалося, що до початку війни в УРСР налічувався 151 музейний заклад (дані подані в газеті «Правда» у 1947 р.). Лише на початку 90-х рр. XX ст. з'явилися перші публікації, в яких на основі аналізу довоєнних статистичних зведень стверджувалося, що станом на 1 січня 1941 р. на території України діяли щонайменше 174 музеї різного типу й напряму, з них від 25 до 32 музеїв втратили свої експонати в наслідок вивезення за кордон. Та все ж ці числа не можна вважати остаточними. Значна частина музейних фондів України залишалась не облікованою [8, с. 323.]. Втрат зазнали не тільки музейні заклади. Приблизно 2 тис. архітектурних пам'яток було зруйновано та пошкоджено, знищено 12 млн. архівних справ, 51 млн. книг [3, с. 74].

Повоєнні роки характеризуються відновленням державної системи охорони пам'яток на центральному (1943 р. – Управління у справах архітектури при РНК УРСР) та обласному рівнях. Тоді було прийнято низку правових актів, які охоплювали питання збереження історичного вигляду старовинних міст, багатьох пам'яток історії, архітектури та мистецтва, музейного будівництва, фінансування пам'яткоохоронних заходів. На місцеві органи влади покладалася відповідальність за вирішення питань охорони пам'яток, затвердження реєстрів найвизначніших об'єктів, надання коштів на ремонт та реставрацію об'єктів культурної спадщини. Такими саме питаннями, тільки архітектурно-мистецького напряму, займався створений у 1944 р. Український філіал Академії архітектури СРСР (з 1945 р. – Академія архітектури УРСР) [9, с. 248]. Зокрема, у повоєнний час формується відповідна система охорони пам'яток, яка, у свою чергу, спонукала виокремлення пам'яткознавства в окрему науку.

Наступна хвиля активізації державних діячів, а також наукової громадськості у пам'яткоохоронній галузі піднялася в середині 60-х років, яку, в першу чергу, можна пов'язати з появою громадської організації «Українське товариство охорони пам'яток історії та культури» (далі – Товариство). Історія Товариства бере свій початок від 21 грудня 1966 р., коли рішенням делегатів Установчого з'їзду було одностайно прийнято постанову про створення громадської організації з метою задоволення суспільних інтересів у сфері охорони пам'яток історії та культури. Товариство об'єднало навколо себе видатних державних діячів, письменників, вчених-етнологів, істориків, архітекторів, археологів: І.І. Артеменка, Ю.С. Асєєва, М.П. Бажана, О.Т. Гончара, П.А. Загребельного, Г.Н. Логвина, В.Г. Сарбея, Д.Я. Телегіна, Ф.П. Шевченка та багатьох інших. Особлива роль у становленні Товариства, як авторитетної всеукраїнської організації, належала академіку НАН України П.Т. Троньку, який упродовж 22 років очолював її [10, с. 30–31].

Товариство звертало увагу на розробку теоретичних питань пам'яткознавства. У його Статуті зафіксовано поділ пам'яток на види: історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, писемні. Саме цей поділ, з деякими змінами, взятий за основу класифікації пам'яток у законі «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятий у 1978 р. в УРСР [11, с. 202–203]. Не менш важливим обов'язком Товариства була популяризація пам'яток і поширення наукових знань про них шляхом читання лекцій, проведення екскурсій, організації виступів у пресі, по радіо і телебаченню, видання книг, буклетів, листівок, путівників, виготовлення сувенірів, організації виставок [10, с. 32].

Кінець 60-х рр. ознаменувався також появою масштабного проекту в Україні – «Зводу пам'ятників історії та культури СРСР», до роботи якого частково залучилося Товариство. Видання планувалося як найповніший ілюстрований довідник енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури [9, с. 103–104]. Робота зі створення Зводу в Україні розпочалася із загальної паспортизації пам'яток у 1972 р., прискорилася після прийняття 3 ве-

ресня 1982 р. постанови Ради Міністрів Української РСР № 453 «Про заходи по забезпеченню видання томів «Зводу пам'ятників історії та культури народів СРСР по Українській РСР» [12]. Фундаментом для майбутнього Зводу стало довідкове видання «Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник» (1987 р.).

Наприкінці 1980-х рр. Товариство активізувало видавничу роботу. Було започатковано часопис «Пам'ятки України» (продовження бюлетеню «Пам'ятники України»), програми «Забуті могили», «Некрополі України», «Фортеці України», «Часи козацькі» та ін., що мали на меті виявлення нових і впорядкування відомих пам'яток та подальшу їх популяризацію.

З послабленням тоталітарного режиму новітнім напрямом діяльності Товариства стала міжнародна співпраця з організаціями, що займалися збереженням та охороною культурних надбань. Так, у 1989 р. була укладена угода про співробітництво з Товариством опіки над пам'ятками Польської Республіки. Подібна співпраця розпочалася з пам'яткоохоронними структурами Австрії, Франції, Болгарії, Єгипту та інших країн [5, с. 274].

1987 рік позначився створенням першої неурядової доброчинної організації – Українського фонду культури, який також займався охороною культурної спадщини та відродженням національної культури всіх народів, що мешкають на теренах України. За сприяння Українського фонду культури та ініціативи академіка П. Тронька у 1989 р. була створена ще одна громадська організація – Всеукраїнська спілка краєзнавців. Практична діяльність цих організацій розгорнулася вже за часів незалежної України [5, с. 274].

Завдячуючи ініціативі голови Товариства, академіка АН УРСР П.П. Толочка, працівників Президії АН УРСР, кандидатів історичних наук В.І. Попика та В.С. Чишка спільною постановою Президії Академії наук УРСР і Колегії Головної ради УТОПІК від 23 травня 1991 р. було створено Центр пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – Центр) [13, с. 12].

Поява Центру обумовлена вимогами часу – потребою у функціонуванні науково-дослідної установи, діяльність якої була спрямована на поглиблення теоретико-методичного рівня пам'яткознавчих студій та пам'яткоохоронної діяльності, оскільки з проголошенням незалежності України держава відчувала гостру необхідність в усвідомленні її громадян значущості національної культури як стрижня і основи розбудови української державності, потреби повернення до життя народних традицій та культури, звернення до історико-культурної спадщини. Про це свідчить ряд інших подій, що відбувалися паралельно зі становленням Центру: створення Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України; Всеукраїнського фонду відтворення пам'яток історико-архітектурної спадщини; затвердження Кабінетом Міністрів України довгострокової Державної програми відтворення визначних пам'яток історії та культури; затвердження Міністерством культури та туризму і Міністерством регіонального розвитку та будівництва порядку відтворення визначних об'єктів архітектури; робота урядової Комісії з питань повернення культурних цінностей, яка розпочала інвентаризацію і повернення цінностей; робота Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон; підготовка реєстру пам'яток історії і культури Управлінням охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України [14]. Розробка законодавчої бази в галузі культури з метою скасування союзного законодавства та переходу до фінансування культури відповідно до ринкової системи економіки також вимагала участі фахових представників пам'яткоохоронної сфери, що представляли з однієї сторони науковців – НАН України, а з іншої – громадськість – Товариство.

Ще одним позитивним фактором можна відзначити залучення України до міжнародних процесів у сфері охорони культурної спадщини, зокрема ратифікацію майже всіх найавторитетніших Європейських конвенцій і конвенцій UNESCO. Світове визнання духовного надбання України, а також внесення Софійського собору з архітектурним ансамблем, Києво-Печерської лаври, історичного центру Львова до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО стало яскравим прикладом цього процесу.

Підсумовуючи, варто зазначити, що у статті пам'яткоохоронну справу розглянуто як поступальний та нерівномірний процес, що зароджується із появою одиничних осередків дослідження пам'яток і розвивається у складну систему. Становлення пам'яткоохоронної справи в Україні було нестабільним, періодично відбувалися так звані кризи, пов'язані з негативними політичними та економічними перетвореннями, а також піднесення, пов'язані з активізацією свідомої громадськості. Зокрема, кожен розглянутий історичний відрізок мав свої характерні риси у пам'яткоохоронній галузі, що у сукупності на сьогодні представляють еволюцію форм та напрямів роботи державних і громадських установ середини XIX – початку 1990 рр. Результати трансформацій цих форм, а також суспільно-політичні та культурні зміни поклали початок діяльності Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

ПОСИЛАННЯ

1. Даценко Л.М. Пам'яткоохоронна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей у другій половині XIX – початку XX ст. / Любов Миколаївна Даценко // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки / ред. В.М. Філоретов [та ін.]. – Кіровоград: КДПУ ім. В Винниченка, 2010. – Вип. 13. – С. 325–335.

2. Пам'яткознавство: посібник для початківців / укл.: Л.О. Гріффен, О.М. Титова : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – 212 с.

3. Горбик В., Денисенко Г., Пархоменко М. З історії охорони та збереження пам'яток в Україні // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 65–92.

4. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині XIX – початку XX ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії

матеріальної культури Російської академії наук) / С. В. Гаврилюк // Архіви України. – 2002. – № 4–6(250). – С. 207–217.

5. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. [та ін.].: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.

6. Горькова А.О. Законодавча база Української СРР у галузі охорони археологічної спадщини (1919–1925 рр.) / Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 24 – К,: 2013. – С. 30–40.

7. Положення про пам'ятки культури й природи. – Законодавство про пам'ятки історії та культури. – К. Політвидав України, 1970. – С. 27–32.

8. Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань / Соціально-економічне життя у воєнний час. – С. 321–336. – URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95680/30-Kot.pdf?sequence=1 (дата звертання: 15.01.2018).

9. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Кот С.І. (відповідальний редактор), Денисенко Г.Г., Івакін Г.Ю., Катаргіна Т.І., Ковпаненко Н.Г., Скрипник П.І., Тимофієнко В.І., Титова О.М., Федорова Л.Д. – К.: Інститут історії України, 2015. – 486 с.

10. Заремба С.З. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: (історичний нарис). – К.: Логос, 1998. – 244 с.: іл. 48.

11. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.

12. Про заходи для забезпечення видання томів Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР по Українській РСР. – URL: https://regulation.gov.ua/documents/id209066 (дата звертання: 19.01.2018).

13. Бичковська Г.М. Основні напрями наукової роботи Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК / Г.М. Бичковська // Сіверщина в історії України / Збірник наукових праць. – Вип. 9. – К. – Глухів, 2016. – С. 12–15.

14. Історія української культури: підручник. – URL: http://pidruchniki.com/1584072056991/kulturologiya/istoriya_ukrayinskoyi_kulturi (дата звертання: 09.03.2018).

Бычковская А.Н., Горькова А.А. Общественно-политические и культурные предпосылки создания Центра памятниковедения НАН Украины и УООПИК

В статье сделана попытка раскрыть трансформацию форм и направлений деятельности государственных и общественных учреждений по охране, изучению и использованию культурного наследия в Украине. Памятниковедческое дело рассмотрено как поступательный и неравномерный процесс, который зарождается с появлением единичных обществ исследования памятников и развивается в сложную систему.

***Ключевые слова:** Центр памятниковедения, общественные и государственные учреждения, памятниковедение, историко-культурное наследие.*

Bychkovska H.M., Horkova A.O. The socio-political and cultural prerequisites of the creation of the Centre of Monuments Research of the NAS of Ukraine and USPHCM

The article attempts to reveal transformation of activity forms and directions of state and public organizations in the sphere of protection, study, and use of the cultural heritage in Ukraine. Development dynamics of Kyiv organizations are covered in a historic context.

***Key words:** Centre of Monuments Research, public and state organizations, monument studies, historical and cultural heritage.*

12.03.2018 р.

УДК 725.64-025.14(477)«17»

В.В. Вечерський

ТИПОЛОГІЧНІ КОНТАМІНАЦІЇ В АРХІТЕКТУРІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ XVIII СТ.

Стаття присвячена складним розпланувально-просторовим типам сакральних споруд XVIII ст. на Лівобережній Україні – так званим типологічним контамінаціям, коли в одній споруді поєднуються характерні риси різних типів – наприклад, хрестовокупольного і тридільного триверхого храмів. Такі й аналогічні типологічні контамінації були характерними для архітектури розглядуваного регіону протягом XVIII ст.

***Ключові слова:** архітектурна типологія, розпланувально-просторовий тип, сакральні споруди, контамінації.*

На відміну від інших аспектів історії архітектури України XVIII ст., щодо яких донедавна бракувало комплексних фундаментальних досліджень, архітектурна типологія, а точніше – функціональна й розпланувально-просторова типологія будівель і споруд розглядуваної доби стала предметом вивчення у працях Г. Павлуцького, М. Цапенка, П. Юрченка, Г. Логвина, С. Таранушенка, В. Завади, автора цього дослідження та інших науковців [1, с. 129–131]. Ці праці, а також наші власні спостереження і розмірковування над архітектурою XVIII ст. підтверджують, що у будівлях і спорудах цієї доби знайшов подальший розвиток значний архітектурний досвід, накопичений у попередні епохи як у дерев'яному народному, так і в елітарному мурованому будівництві. На наш погляд, саме поєднання в архітектурному процесі цих двох джерел обумовило небувале доти урізноманітнення функціональної та розпланувально-просторової типології будівель і споруд. Проте на сьогодні ще майже не дослідженими залишаються типологічні контамінації в сакральній архітектурі доби, тобто коли в одній споруді поєднуються характерні риси різних типів – наприклад, хрестовокупольного і тридільного триверхого храмів. З'ясування цього питання і стало метою даного дослідження, завданнями якого є визначити на конкретних прикладах найпоширеніші види типологічних контамінацій, причому як у мурованому елітарному зодчестві, так і в народній дерев'яній архітектурі.

Окрім основних типів церковних споруд (тридільних, хрещатих та хрестовокупольних), які були наймасовішими й визначали картину архітектурного розвитку XVIII ст., цій добі був властивий також значний розвиток різноманітних типологічних контамінацій. Серед православних храмів до них належать будівлі, які у своїй структурі поєднують у різних комбінаціях основні розпланувально-просторові типи, наприклад: хрестовокупольний тип з тридільним триверхим, або тридільний з триконховим [1, с. 129–136].

Контамінації у дерев'яній сакральній архітектурі пов'язані з основними розпланувально-просторовими типами: тридільним і хрещатим. Поєднанням триділь-

ного одноверхого типу з двовежовим є церква св. Юрія у Седневі під Черніговом (між 1715 та 1747 рр.), яка має елементи, що ставлять її в шерег унікальних архітектурних витворів. Це – скомпоновані симетрично обабіч бабинця і вівтаря по два квадратні в плані зруби, з яких східні низенькі й мають стрімкі односхилі дахи. Завдяки такій композиції чітко виражена масштабна градація об'ємів з наростанням мас до центру надає пам'ятці виняткової монументальності. Натомість західні зруби рівновисокі трьом основним зрубам церкви й увінчані двоярусними верхами. Це створює загальну композицію західного фасаду, дещо схожу на римо-католицький двовежовий костел.

Аналогічну композицію мала Миколаївська церква у с. Нові Млини Борзнянського р-ну Чернігівської обл., збудована у XVIII ст. (точна дата не встановлена) і знищена у 1930-х рр. Вона була трьохпрестольною і мала ускладнену розпланувально-просторову композицію, яка не повторювалася у жодній іншій церкві. Основне ядро тридільне, одноверхе. До бабинця з двох боків прилягали високі баштоподібні чотиригранні зруби, увінчані двозаломними верхами – так звані слупи, об'єднані притвором (С. Таранушенко називає його «передбабинцем») [2, с. 190].

Відома також типологічно унікальна хрещата семиверха Вознесенська церква в Березні на Чернігівщині 1759–1761 рр. (знищена в 1929-1930 рр.). Це контамінація двох типів: хрещатого з двовежовим. У цій хрещатій п'ятиверхій композиції західне рамено (бабинець) фланковане двома «слупами» – високими зрубами, з'єднаними балконом й увінчаними двоярусними верхами. Цими слупами порушено принцип симетричності й «всефасадності» композиції храму, такий важливий для тогочасної української архітектури. З огляду на це тип, представлений Вознесенською церквою в Березні, не знайшов поширення.

Контамінації у мурованому сакральному зодчестві були набагато поширенішими й різноманітнішими, ніж у дерев'яній архітектурі. З точки зору розвитку архітектурної типології найбільше значення мали контамінації двох основних типів храмів – а саме хрестовокупольного й багатодільного. Найбільш значущими й численними були типологічні контамінації на базі хрестовокупольного типу храму у поєднаннях типів: хрестовокупольного з тридільним триверхим; хрестовокупольного з хрещатим п'ятиверхим; хрестовокупольного з тетраконховим.

Формуванння храмового типу, що поєднував хрестовокупольну структуру з багатодільною (тридільною та/або хрещатою), можемо датувати добою гетьманування І. Мазепи. Завдяки археологічним дослідженням 2005–2008 рр. можемо скласти загальне уявлення про структуру двох соборних храмів, фундованих гетьманом: Троїцького собору в Батурині (перед 1692 р.) та збудованого за цим взірцем собору Вознесенського монастиря у Києві на Печерську (1701–1705 рр.) [3, с. 286–309]. Від Троїцького собору, зруйнованого наприкінці XVIII ст., добре збереглися підмурки. Від Вознесенського собору, розібраного в 1797–1798 рр., лишилися тільки фундаментні рови, які окреслюють загальний розпланувальний абрис будівлі, та зображення 1744 р. (південний фасад) і 1785 р. (перспектива). На підставі цих джерел В. Мезенцев і В. Коваленко зробили висновок, з яким ми погоджуємось, щодо принципової схожості розпланувально-просторових структур обох соборів [3, с. 297].

Проте подальші висновки В. Мезенцева і В. Коваленка ми вважаємо хибними, а саме: вони твердять, що ці храми належать «до типу барокових зальних тринавових баневих церков кубовидного об'єму» [3, с. 297] та що «варіант реконструкції верхів Троїцького собору Батурина за взірцем семибанних двовежових тринавових базилік з трансептом, які споруджувалися в Гетьманщині у 1670–1690-х рр., видається найбільш ймовірним і узгодженим з однотипною київською церквою. Серед цих базилік найближчим прикладом є семиверхий собор Хрестоздвиженського монастиря в Полтаві» [3, с. 291].

Такі твердження зумовлені нерозумінням архітектурної типології: якщо взяти до уваги те, що з'ясовано про базилікальний та зальний типи храму в фундаментальній «Історії української архітектури» [4, с. 214–218], то стане цілком очевидним, що ні батуринський Троїцький, ані київський Вознесенський собори не належали ані до зального типу, ані до базилікального.

Що можна стверджувати цілком певно – це хрестовокупольність структури їхніх центральних частин, тринавовість планів, триапсидність. Ці собори мають ще одну спільну рису, досить рідкісну: гранчастий або напівкруглий у плані притвор на головному західному фасаді. Його можна було б трактувати як контрапсиду, якби він не відділявся капітальною стіною від основного об'єму храму. Ми вважаємо, що одним з джерел архітектурної композиції з гранчастим або напівкруглим у плані західним притвором міг бути Борисоглібський собор у Чернігові. Його західна ротонда-притвор, що не збереглася, була прибудована у 1672 р. Окрім того, цей тринавовий триапсидний собор наприкінці XVII ст. став п'ятибанним, що наблизило його композицію до структури розглядуваних тут двох мазепиних соборів.

Про те, якими були вінчання обох соборів, свідчать малюнки Вознесенського собору. Щоправда, на них ми не побачимо західного напівкруглого притвору. Це може означати, що станом на 1744 р., коли собор змалював Ф. В. фон Бергхольц, притвор був уже розібраний. Зате стосовно інших параметрів обидва малюнки містять схожу інформацію. Собор увінчували п'ять двоярусних бань: центральна на середохресті, а решта – на осях просторового хреста, зорієнтованих по сторонах світу, тобто над середньою апсидою, над західним компартиментом середньої нави і над південним та північним раменами трансепта. Цю п'ятибанну композицію доповнювали ще шість декоративних маківок, зображених на малюнку Ф. В. фон Бергхольца. Найближчим аналогом такої хрещатої п'ятибанної композиції на тринавовому плані є собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря 1714–1735 рр. Ми вважаємо, що таке саме хрещате в плані п'ятибанне вінчання мав і Троїцький собор Батурина. Проте великі розпланувальні габарити західно-

го гранчастого притвору свідчать про те, що й він міг вінчатися окремою банею або дзвіницею.

Наступні контамінації хрестовокупольного типу з багатодільним (як тридільні, так і хрещаті) були зумовлені впливом двох розглянутих вище Мазепиних соборів як зразків. Цю слушну думку вперше висловили В. Мезенцев і В. Коваленко [3, с. 299–300].

Першою спрощеною реплікою києво-печерського Вознесенського собору став Вознесенський собор Фролівського монастиря, збудований на київському Подолі в 1722–1732 рр. Він має тринавовий чотиристовпний корпус, увінчаний трьома банями. Це – класичне поєднання хрестовокупольного типу з трибанним. Всупереч давнішим традиціям, фронтони влаштовані парними, причому на поздовжніх південному й північному фасадах, а не на західному.

Фролівський собор став взірцем при будівництві мурованого собору в Ромнах, де на кубічному тринавовому, чотиристовпному, триапсидному об'ємі поставлено три бані по поздовжній вісі, як у дерев'яних тридільних триверхих церквах: над середохрестям, вівтарем і над західним компартиментом середньої нави. При цьому членування фасадів пілястрами та вінчання їх фронтонами зовсім не пов'язані з тектонікою споруди. Собор Зішестя Святого Духа в Ромнах має дуже складну й заплутану історію будівництва. Ми вважаємо дати початку й завершення будівництва собору 1738–1747 рр. найвірогіднішими з огляду на те, що указ митрополита Рафаїла Заборовського про освячення щойно збудованого собору датовано 19 червня 1747 р. [5, с. 106–108, 227–260]. До цього ж типу належить собор Козелецького Георгіївського монастиря у с. Данівка 1741–1754, 1770 рр.

Аналогічною за структурою є Спасо-Преображенська церква в Ніжині 1757 р. [6, с. 288]: тринавова, чотиристовпна, одноапсидна з розташуванням трьох бань за віссю схід-захід. Відмінність від попередніх споруд такого типу – хрещатість плану. Однак кутові криволінійно окреслені камери перетворюють загальний абрис плану на подобу квадрата з заокругленими кутами.

Контамінацію хрестовокупольного типу з хрещатим однобанним представляє Миколаївський собор у Могилеві-Подільському 1754 р. Він тринавовий, виразно хрещатого плану, триапсидний, однобанний (ще два верхи – декоративні). До цієї ж групи належить і значно досконаліша за структурою Благовіщенська церква в Березні на Чернігівщині 1778 р. (знищена в 1930-х рр.). Вона хрещата в плані, дев'ятидільна, однобанна. Рамена просторового хреста мали заокруглені кінці та напівщипцеві дахи. Низенькі квадратові в плані приміщення у міжраменнях накриті високими спадистими дахами з переломом, що підкреслюють центричну піраміdальність композиції, увінчаної центральною банею на восьмигранному підбаннику характерної форми з витонченим двоярусним бароковим вінчанням і круглими вікнами в гранях підбанника, орієнтованих по сторонах світу.

Контамінацією хрестовокупольного типу з хрещатим двоверхим є Троїцька церква Китаївської пустині під Києвом, збудована на місці згорілого храму протягом 1763–1767 рр. лаврським майстром С. Ковніром за проектом архітектора П. Неєлова. Церква за типом схожа на п'ятикамерний хрещатий український храм з тією різницею, що до східних боків бічних рамен прибудовані жертовник та дияконник у вигляді апсид. Первісно церкву вінчали дві барокові двоярусні бані – одна над середохрестям у центрі храму, а друга над вівтарем. Є також версія дослідника цієї пам'ятки А. Ізотова про те, що первісно церкву вінчали три бані [7, с. 249–263]. Пізніше, у 1854 та 1892 рр., храм отримав прибудови, які змінили його розпланувально-просторову композицію.

Контамінацією хрестовокупольного храму з хрещатим трибанним є Троїцький собор у Глухові, зведений протягом 1720–1806 рр. і знищений у 1962–1963 рр. В. Пуцко нещодавно довів [8, с. 79–87], а С. Юрченко підтвердив, що у визначенні архітектурного устрою цього храму провідною була роль А. Квасова, якого можемо вважати головним архітектором – автором цієї пам'ятки [9, с. 14–24]. Цей собор був останньою ланкою в розвитку архітектурного жанру «державних соборів», започаткованого гетьманами І. Самойловичем й І. Мазепою.

Контамінацією хрестовокупольного типу з хрещатим п'ятиверхим є собор Різдва Богородиці Гамаліївського монастиря у с. Гамаліївка під Шосткою на Сумщині 1714–1735 рр. В об'ємах виявлено підвищені головну наву й трансепт, бані поставлено на їх вісях, що наблизило гамаліївський собор до класичних хрещатих п'ятиверхих церков.

Здається, що до цього типу близький полтавський Хрестоздвиженський монастирський собор. Але насправді це не так, бо розпланувально-просторова композиція полтавського собору відрізняється від композиції класичних хрестовокупольних соборів епохи І. Самойловича та І. Мазепи, таких як чернігівський Троїцький чи Мгарський, лише принципом розташування чотирьох малих бань не на діагональних осях, а на осях середньої нави й трансепта.

Оригінальну структуру мав Миколаївський собор Пустинно-Рихлівського монастиря у с. Рихли на Чернігівщині, споруджений у 1754–1760 рр. і зруйнований у 1930 р. [10, с. 172]. Він хрещатий, дев'ятидільний, чотиристовпний, п'ятиверхий, але однобанний. За розпланувально-просторовою типологією це була контамінація хрестовокупольного типу з хрещатим дев'ятидільним. Основний об'єм – кубічний, двоярусний. По сторонах світу виступали рівновисокі йому гранчасті виступи на кшталт ексердр, увінчані глухими сферичними банями з маківками. Висока центральна баня на світловому восьмерику мала параболічні обриси.

До контамінацій хрестовокупольного типу з хрещатим дуже близькі поєднання хрестовокупольного типу з тетраконховим, представлені мурованими церквами на кшталт згаданої вище Благовіщенської в Березні 1778 р. Пошук аналогів та джерел приводить нас до ранньосередньовічних візантійсько-грецьких та кавказьких прототипів. У Наддніпрянщині розвитком цього типу стала контамінація хрестовокупольного храму з хрещатим, центричним, п'ятибанним: це собор Різдва Богородиці в Козельці 1752–

1763 рр. (архітектори А. Квасов і І. Григорович-Барський) – кубічна, тринавова, дев'ятидільна, п'ятибанна споруда з виступами-екседрами по осі кожного з чотирьох фасадів, увінчаними лучковими фронтонами. Бані тут розташовано не по сторонах світу, як у Гамаліївському соборі, а діагонально, над наріжними камерами. Спримітивізованою реплікою козелецького собору є майже синхронний за часом побудови собор св. Антонія і Феодосія у Василькові, споруджений у 1756–1758 рр. С. Ковніром.

Відомі в цю добу також контамінації з так званими маргінальними типами храмів: церкви Хрестоздвиженська Києво-Печерської лаври та Різдва Богородиці у Чернівцях поєднують тридільний трибанний тип з триконховим.

У другій половині XVIII ст. з'явилися ще складніші контамінації: хрестовокупольного типу з хрещатим та з типом «храму з контрапсидою» в однобанному та трибанному варіантах. Однобанний варіант представляє церква св. Миколи в Козельці, споруджена у 1781–1784 рр. на замовлення і коштом священика К. Тарах-Тарловського [11, с. 101–103]. Хрещатість церкви виявлена у зовнішніх об'ємах більшою висотою прямокутних у плані рамен об'ємного хреста, їх двоярусністю і тим, що чолові грані рамен завершено високими трикутними фронтонами. На середохресті – масивний світловий восьмерик з глухим ярусним верхом. У міжраменнях зі східного боку розташовані дві чвертьциркульні в плані камери – жертовник і дияконик, висота яких дорівнює половині висоти основного об'єму. Такої ж висоти апсида зі сходу і контрапсида-притвор з заходу. Завдяки цьому досягається масштабна градація об'ємів і деяка центричність самої церкви, яка інакше виглядала б як двоповерхова будівля цивільного призначення. У Південній Наддніпрянщині (Новомосковськ Дніпропетровської обл.) збереглася репліка цієї споруди – Миколаївський собор Самарського козацького монастиря, збудований у 1782–1787 рр. кошом того ж фундатора К. Тарах-Тарловського [12, с. 132].

Триверхий варіант поєднання в одній споруді трьох зазначених вище типологічних схем представляє Воскресенська церква у Сосниці, зведена у 1756 р. й зруйнована після 1930 р. [10, с. 55]. Вона унікальна за розпланувально-просторовою композицією: хрещата, дев'ятидільна, триверха; мала півкруглу апсиду на східному фасаді і таку ж контрапсиду на західному.

На Слобожанщині в цю добу розвивалися свої, суто регіональні контамінації хрестовокупольного та багатодільного типів, які потребують окремого розгляду, оскільки окреслюють регіональну специфіку архітектури цього краю.

Загалом, яскраві регіональні типологічні контамінації другої половини XVIII ст. засвідчують інтесивність і плідність творчого процесу в архітектурі завершальної стадії бароко. Тож підводячи підсумки, зазначимо, що типологічні контамінації відіграли велику роль у розвиткові архітектури. Архітектурна думка активно переопрацьовувала усталені розпланувально-просторові типи, достосовуючи їх до традицій місцевого зодчества. Водночас на типологічних контамінаціях зосереджувались новаторські пошуки у сферах типології, конструкцій, тектоніки й нової образності. На жаль, ці пошуки не знайшли розвитку і продовження у наступній добі у зв'язку з забороною, яку російська імперська влада наклала на українську національну архітектуру. Ми вважаємо саме розвиток типологічних контамінацій однією з найхарактерніших рис архітектури XVIII ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129–136.

2. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К.: Будівельник, 1976. – 334 с.

3. Мезенцев В., Коваленко В. Троїцький собор Батурина (близько 1692 р.) за писемними та археологічними джерелами: порівняльний аналіз архітектури // Батуринська старовина. Збірник наукових праць. присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 286–309.

4. Історія української архітектури / Асєєв Ю., Вечерський В., Годованюк О. та ін.; За ред. Тимофієнка В. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.

5. Курилов И. Роменская старина: В 4 частях. – Ромны, 1898. – 345 с.

6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4 Т. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 375 с.

7. Ізотов А. Троїцька церква Китаївської пустині: образно-просторова еволюція храму // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 12. – К., 2005. – С. 249–263.

8. Пуцко В. Троицкий собор в Глухове // Сіверщина в історії України (Матеріали 7-ї науково-практичної конференції). – Суми: Вид. буд. «Еллада». – 2008. – С. 79–87.

9. Юрченко С. Кілька документів про діяльність Андрія Квасова у Глухові // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2015. – С. 14–24.

10. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.

11. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 588 с.

12. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справ.-каталог. В 4 Т. – Т. 2. – К.: Будівельник, 1985. – 336 с.

Вечерский В.В. Типологические контаминации в архитектуре Левобережной Украины XVIII в.

Статья посвящена сложным планировочно-пространственным типам сакральных сооружений XVIII в. на Левобережной Украине - так называемым типологическим контаминациям, когда в одном здании сочетаются характерные черты разных типов - например, крестовокупольного и трёхчастного трехкупольного храмов. Такие и подобные им типологические контаминации были характерны для архитектуры рассматриваемого региона в течение XVIII в.

Ключевые слова: *архитектурная типология, планировочно-пространственный тип, сакральные сооружения, контаминации.*

Vechersky V.V. Typological contaminations in the architecture of the Left-bank Ukraine in XVIII century

Article is devoted to the complicated planing-spatial types of sacred buildings of the XVIII century on the Left-bank Ukraine - so-called typological contaminations, when in one building combines characteristic features of different types – for example, cross-in-square and triple-three-dome temples. Such and similar typological contamination was characteristic of the architecture of the region in the XVIII century.

Key words: *architectural typology, planing-spatial type, sacral buildings, contaminations.*

26.01.2018 р.

УДК 726:2-523.4:72.02(477)«195/200»

О.Д. Романченко

ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ РЕСТАВРАЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ СЕРЕДИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЦЕРКВИ ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО В КИЄВІ)

На прикладі пам'ятки архітектури – церкви Феодосія Печерського в м. Києві простежується історія її реставрації (середина XX ст. – початок XXI ст.) та окремі аспекти проблематики, пов'язаної із формуванням засад охорони та реставрації об'єктів архітектурної спадщини в Україні.

Ключові слова: *реставрація, релігія, архітектурна спадщина.*

Церква Феодосія Печерського зведена за доби Гетьманщин – у 1698–1700 рр. коштом київського полковника К. Мокієвського поблизу комплексів Києво-Печерської лаври та Вознесенського монастиря. Являє собою тридільний триверхий мурований храм, оформлення фасадів якого вирішено у стилістиці українського бароко.

На прикладі цієї визначної пам'ятки архітектури, починаючи від середини XX ст. і до початку XXI ст., вбачається можливим простежити не лише історію її реставрації, але й досить важливі процеси, пов'язані з формуванням засад охорони та реставрації об'єктів архітектурної спадщини в Україні.

Для даної проблематики видаються важливими публікації, пов'язані з реставрацією церкви Феодосія Печерського, зокрема стаття Є. Лопушинської «Етап возрождения ансамбля. Реставрация церкви Феодосия Печерского в Киеве» [1, с. 21–23]. Слід також згадати статтю В. Безякіна і О. Граужиса «Пропорциональный анализ в реставрации памятников архитектуры» [2, с. 32–35], в якій автори на прикладі церкви Феодосія Печерського розглядають важливі методологічні проблеми відворення втрачених завершень церков доби українського бароко. Формування наукових засад реставрації простежено, зокрема, в статті М. Орленка «Становлення української реставраційної школи [3, с. 87–97]. Питанням сучасного наукового підґрунтя пам'яткоохоронної методики, теоретичних засад, на яких має базуватися практика охорони та реставрації нерухомих об'єктів культурної спадщини, присвячена публікація Л. Прибєги «Архітектурна пам'яткоохоронна методика як наукова дисципліна» [4, с. 16–23].

Метою даної статті є висвітлення історії реставрації пам'ятки в контексті суспільних процесів середини XX – поч. XXI ст. та їх впливу на проблеми охорони і збереження архітектурної спадщини.

До первісного об'єму церкви Феодосія Печерського протягом XIX ст. здійснено ряд прибудов. У 1836–1842 рр. до її західного фасаду було прибудовано 3-ярусну дзвіницю в стилістиці зрілого класицизму (архітектор Л. Станзані), пропорції якої були зорієнтовані на бароковий храм. З

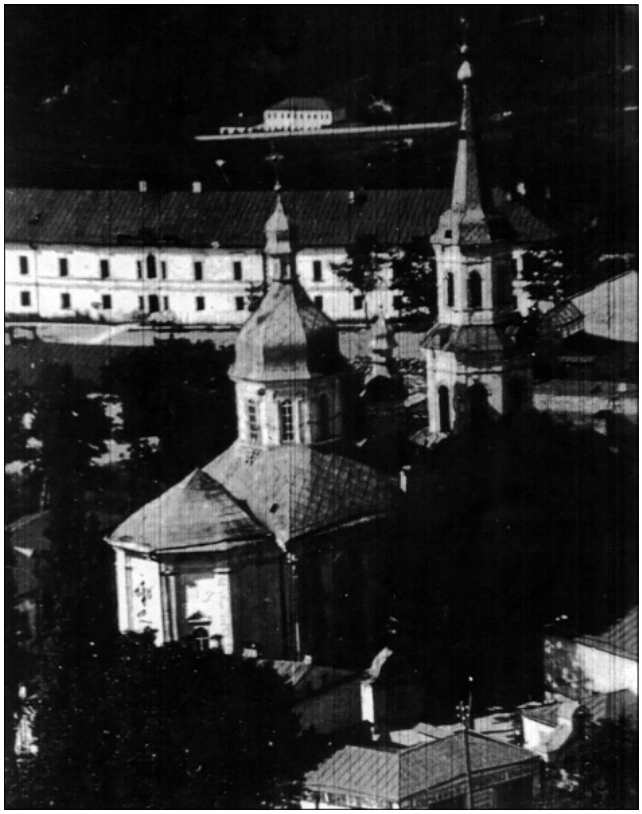

Іл. 1. Загальний вигляд церкви Феодосія Печерського, що втратила східну главу, із Великої лаврської дзвіниці. 1920-ті рр. Архів служби головного архітектора НКПКЗ

метою перетворення Феодосіївської церкви на теплу, у 1896 р. за проектом єпархіального архітектора В. Ніколаєва до північного і південного порталів прибудовуються теплі тамбури, до абсиди – ризниця. Тоді ж у західній стіні храму прорізано 3 аркові отвори з метою збільшення площі церкви св. Івана Воїна, розташованої на 1-му ярусі дзвіниці. У 1904 р. за проектом архітектора Є. Єрмакова здійснено реконструкцію дзвіниці з перебудовою 3-го та надбудовою 4-го ярусів.

Церква зазнала руйнувань у 1918 р. під час подій Української революції, коли було пошкоджено дзвіницю та зруйновано східну баню [5, с. 594] (Іл. 1). Церковну громаду остаточно ліквідували у 1935 р. До війни 1941–1945 рр. церковна споруда використовувалася як архів лаврської бібліотеки, а під час війни значно постраждала від пожежі – були втрачені всі дерев'яні конструктивні елементи, мурування стін та склепінь вкрились глибокими тріщинами, цегляна кладка значною мірою втратила несучу спроможність, що фактично свідчило про аварійний стан об'єкта. По війні церковні приміщення були перетворені на складські, а нижні яруси дзвіниці слугували житловими приміщеннями (Іл. 2).

Роботи з обстеження і дослідження пам'ятки та виготовлення проектної документації на її реставрацію розпочалися у середині 1950-х років. На цей час в Україні діяли акти, ухвалені протягом 1944–1949 рр., спрямовані на удосконалення законодавчого забезпечення

Іл. 2. Церква Феодосія Печерського після руйнувань Другої світової війни. Загальний вигляд з півночі. Початок 1950-х рр. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ

збереження культурної спадщини, відновлення системи органів охорони пам'яток [6, с. 200–212], зокрема базова інструкція «Про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, які перебувають під державною охороною». З метою поліпшення охорони пам'яток культури були організовані спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні, в народногосподарчих планах передбачалося виділення відповідних ресурсів та засобів для реставрації і підтримання збереження пам'яток культури. Винятково важливим кроком, зробленим в ці роки, було утворення республіканської науково-методичної ради з охорони пам'яток культури в складі представників Академії наук УРСР, Комітетів у справах архітектури та у справах культурно-просвітницьких закладів при Раді Міністрів УРСР, окремих провідних фахівців в області вивчення і реставрації пам'яток. Рада мала здійснювати науково-методичне керівництво справою охорони і вивчення пам'яток, вдосконалювати наукові методи реставраційних робіт.

До розроблення проекту реставрації церкви Феодосія Печерського було залучено молодого архітектора-реставратора Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні Євгенію Іванівну Лопушинську (1920–1996 рр.), яка є яскравою представницею когорти засновників школи української реставрації [7, розділ «культура», літ. Л].

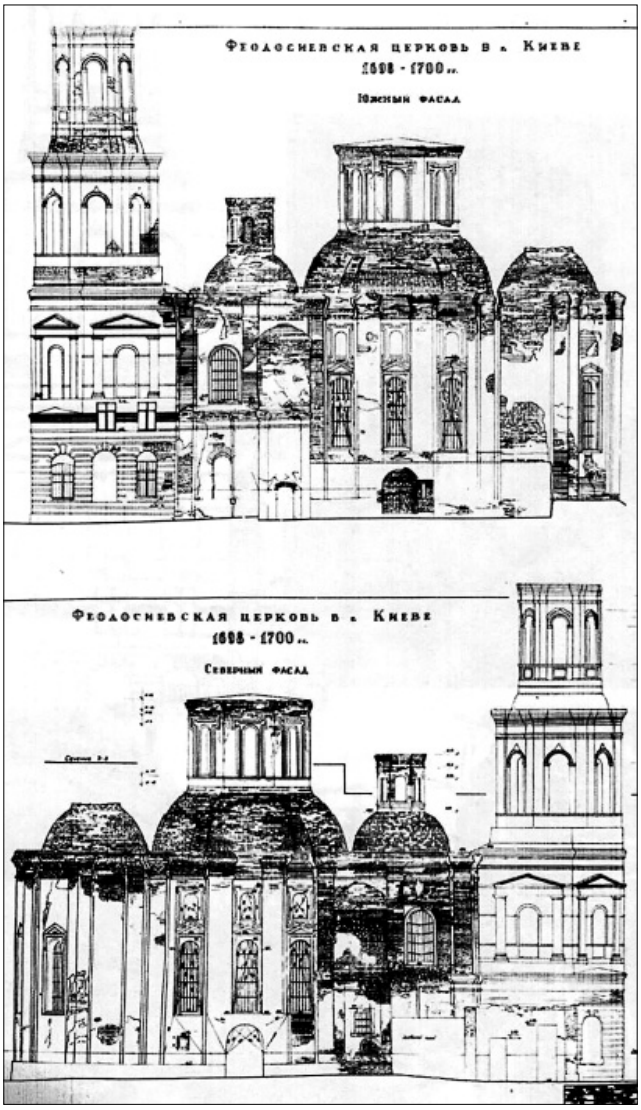

Іл. 3. Обмірні креслення фасадів церкви Феодосія Печерського з дзвіницею. Арх. Є. Лопушинська. 1959 р. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ

На підставі проведених натурних досліджень, аналізу архівних, літературних та іконографічних матеріалів автору проекту вдалось встановити первісні барокові форми даху церкви та архітектурного декору фасадів, втрачені у Х1Х ст. Враховуючи зазначене, були прийняті проектні рішення щодо повернення будівлі церкви первісного барокового вигляду із знесенням всіх пізніших мурованих прибудов, зокрема ризниці, тамбурів, а також 4-ярусної дзвіниці. Слід зазначити, що, незважаючи на вкрай незадовільний стан дзвіниці, Є. Лопушинська виконала детальний обмір трьох нижніх ярусів, лише четвертий ярус був намальований умовно, оскільки знаходився на значній висоті та був недоступним для обмірів [8] (Іл. 3).

У зв'язку з великою архітектурно-художньою і історичною цінністю будівлі церкви Феодосія Печерського автором проекту вбачалося доцільним використовувати її для музейної експозиції.

Проект реставрації церкви Феодосія Печерського у 1960 р. було винесено на розгляд Вченої ради Держбуду УРСР. Під час його розгляду серед членів Ради розгорілась дискусія навколо питань щодо барокової форми даху та щодо можливості збереження дзвіниці. Автор проекту Є. Лопушинська зазначила, що дзвіниця перебуває в аварійному стані. Всі члени Ради (М. Іваненко, І. Ігнаткін, М. Брайчевський, О. Горбенко, Л. Граужис, Ю. Асєєв, М. Холостенко, Ю. Юрченко, В. Касьян, Г. Говденко, В. Петичинський), за винятком Г. Логвина, не підтримали автора проекту щодо відтворення барокової форми даху, вважаючи це конструктивно неможливим. Разом з тим, Рада підтримала рішення щодо знесення дзвіниці, оскільки вона «захарастила подвір'я і відновлення її малохудожнього вигляду потребуватиме великих коштів» [9, арк. 1–2]. До того ж, знесення дзвіниці дозволяло розкрити головний (західний) фасад церкви та відтворити його первісне барокове оздоблення (Іл. 4).

Рішення Ради щодо знесення дзвіниці, окрім професійних міркувань, на нашу думку, було ухвалене також з урахуванням ідеологічних мотивів, адже від середини 1950-х рр. панівною комуністичною партією була розпочата нова хвиля жорсткої антирелігійної кампанії – було ухвалено цілу низку рішень про значні недоліки науково-атеїстичної пропаганди [10, с. 105; 11; 12]. У руслі цих рішень засуджувалася участь державних органів у реставрації діючих культових споруд та виділення на ці роботи державних коштів, вказувалося на необхідність скорочення списків пам'яток архітектури, переважно культових споруд. Зокрема, в преамбулі постанова Ради Міністрів УРСР «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР» від 24.08.1963 р. зазначалося, що «обстеження, проведені в 1962 році, показали, що до списку пам'ятників архітектури Української РСР…, на реставрацію яких витрачено державою значні кошти, внесено чимало старовинних споруд культового призначення, що не мають визначної наукової, історичної та художньої цінності або втратили її внаслідок руйнування і перебудов».

У зв'язку із набуттям чинності цієї урядової постанови, значну кількість пам'яток було позбавлено пам'яткоохоронного статусу, що створювало реальну загрозу їх знищення. Особливого розголосу набуло знесення наприкінці 1962 р. дзвіниці П'ятницької церкви в м. Чернігові. Цю пам'ятку було знесено ще до ухвалення рішення про зняття її з державного обліку, всупереч рішенням науково-методичної ради з охорони пам'яток культури Міністерства культури СРСР, президії Академії наук УРСР, незважаючи на протести членів Вченої ради по охороні пам'ятників архітектури Держбуду України Л. Граужис, М. Холостенка, В. Петичинського, а також автора проекту реставрації П'ятницької церкви – видатного архітектора-реставратора П. Барановського. Слід зазначити, що на захист цієї унікальної пам'ятки виступила також Є. Лопушинська [13, с. 363–375].

Іл. 4. Західний фасад церкви Феодосія Печерського після знесення дзвінниці. Початок 1960-х рр. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ

Перший етап реставраційних робіт на церкві Феодосія Печерського тривав протягом 1958–1965 рр. За цей час було відреставровано дахи, завершення та фасади. З метою відновлення стесаних профілів архітектурно-декоративних елементів фасадів (наличників, порталів, цоколів) був застосований т. зв. «метод верстки зрубаних цеглин». Особливо складною виявилась робота з відновлення порталів, оскільки первісні дверні прорізи було значно розширено, а наличники повністю стесано [1, с. 21–23].

Роботи на пам'ятці вдалося відновити лише в 1983–1984 рр., коли було вирішено передати її на баланс Києво-Печерського заповідника та відкрити в ній виставку станкового живопису із фондів заповідника. Проектом реставрації інтер'єру та пристосування пам'ятки під музей – картинну галерею, розробленим інститутом «Укрпроектреставрація» (ГАП Є. Лопушинська), перепланування інтер'єрів не передбачалося, лише у звя'зку із влаштуванням опалення біля всіх порталів влаштовувались тамбури, а простір колишніх хорів перетворювався на приміщення для наукових співробітників.

Протягом середини 1980-х – на початку 1990-х рр. під керівництвом Є. Лопушинської, крім реставрації інтер'єрів, було здійснено заміну дахового заліза на мідь, позолочено хрести, відновлено тинькування стін, карнизів, тяг та площин барабанів, укріплено фундаменти церкви, влаштовано зливову каналізацію та горизонтальну гідроізо-

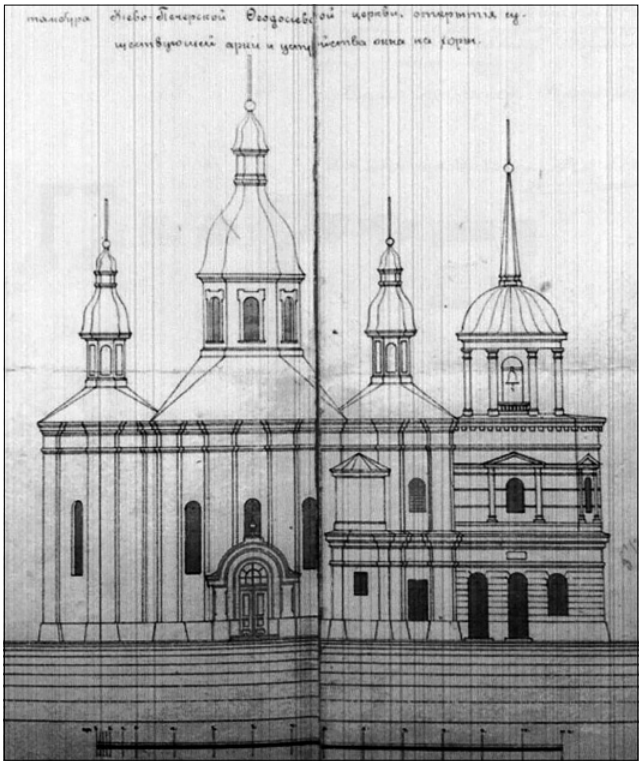

Іл. 5. «Проект перетворення холодної церкви на теплу з прибудовою мурованого тамбура Феодосіївської церкви» (1896 р.) з показом 3-ярусної мурованої дзвіниці (арх. Л Станзані, 1830-ті рр.). Архів служби головного архітектора НКПКЗ

ляцію стін. Щоправда темпи виконання робіт на пам'ятці в цей період були доволі низькими внаслідок хронічного дефіциту будівельних матеріалів (мідний прокат, великорозмірна цегла, дубові лісоматеріали і т. ін.). Крім того, інститут «Укрпроектреставрація» та Київська реставраційна майстерня довгий час не могли включити в плани робіт новий об'єкт, враховуючи незавершені роботи по цілому ряду основних об'єктів Заповідника.

Після проголошення незалежності України, у зв'язку із відновленням порушених прав церков і релігійних організацій, у 1992 р. церкву Феодосія Печерського було передано у користування Українській Православній Церкві Київського Патріархату та невдовзі утворено при ній Свято-Феодосіївський ставропігійний чоловічий монастир.

Для забезпечення діяльності чернечої громади постала необхідність будівництва дзвіниці. З можливих варіантів (будівництво нової окремо розташованої дзвіниці чи відтворення втраченої) з огляду на містобудівну ситуацію було обрано останній. Відтворення дзвіниці благословив Паріарх Київський і всієї Руси-України Філарет. Оскільки йшлося фактично про нове будівництво, Міністерство культури України вимагало розробити в даному випадку не реставраційне завдання, а історико-містобудівне обгрунтування (ІМО).

Згідно з висновками ІМО, розробленого у 2015 р. НДІ історії архітектури та містобудування та погодженого Мінкультури, на ділянці проектування вбачається можливим відтворення 4-ярусної дзвіниці станом на останній буді-

Іл. 6. Фрагмент креслення північного фасаду церкви Феодосія Печерського (1882 р.) із зображенням на ньому (червоним кольором) 3-го та 4-го ярусів дзвінці, виконаного на поч. 1900-х рр. арх. Є. Єрмаковим. Архів служби головного архітектора НКПКЗ

вельний період – початок XX ст. на її історичному місці, на підставі архівних креслень та фотографій. При цьому слід забезпечити збереження декору західного фасаду церкви Феодосія Печерського та його експонування в інтер'єрі дзвіниці. Об'єкт будівництва має відповідати висотним відміткам втраченої дзвіниці, які слід поточнити згідно з архівними обмірними кресленнями, виконаними у 1950-х рр. Відтворення дзвіниці призведе до посилення дещо втраченого композиційно-видового впливу церкви Феодосія у прилеглому особливо цінному архітектурно-містобудівному середовищі. Відтворення висотно орієнтованого об'єму дзвіниці не призведе до негативного впливу на прилеглі пам'ятки, а також на існуючі панорами та силуети [14, с. 23–24].

Слід зазначити, що під час розгляду питання відтворення втраченої дзвіниці на Науково-методичній раді з питань охорони культурної спадщини МКУ висловлювалася думка щодо відтворення дзвіниці за проектом Л. Станзані у стилістиці класицизму (Іл. 5). Мотивувалось це тим,

що на початку XX ст. архітектор Є. Єрмаков перебудував дзвіницю у неоросійській стилістиці, яка наразі є, так би мовити, «небажаною».

Однак, слід зазначити, що поряд із втраченою дзвіницею церкви Феодосія Печерського збереглося цінне історичне середовище, сформоване значною мірою цілою низкою будівель і споруд, збудованих протягом 1900–1914 рр. за проектами Є. Єрмакова, найзначнішими з яких є корпус північних митрополичого хору, аптечний корпус, Благовіщенська церква, бібліотека митрополита Флавіана, готель для богомольців, каплиця над артезіанським колодязем, лаврська лікарня та ін. [15]. Ці об'єкти хоч і зведені переважно в стилістиці еклектики, проте є важливими структурними елементами ансамблю Києво-Печерської лаври, які фактично завершили його формування.

Як видається, Є. Єрмаков, надбудовуючи дзвіницю, намагався композиційно поєднати форми і пропорції дзвіниці з об'ємом церкви (Іл. 6). Подібного роду задання він, як штатний архітектор Києво-Печерської лаври, доволі успішно вирішував під час спорудження об'єктів на її території, поряд з архітектурними шедеврами доби українського бароко (зокрема, церкви Благовіщення (1904–1905 рр.) поруч з кухнею трапезної палати (XVIII ст.) та будинком митрополита (XVIII ст.); аптечного корпусу (1902–1903 рр.) поруч з Микільською трапезною церквою (кін. XVII – поч. XVIII ст.) та ін.).

Обстеження технічного стану конструкцій будівлі церкви Феодосія Печерського та інженерно-геологічні дослідження, виконані у 2015 р., підтвердили можливість будівництва дзвіниці поряд із західною стіною церкви. Науково-проектну документацію щодо відтворення дзвіниці розробив у 2015 р. НДІ історії архітектури та містобудування УТОПІК, ГАП С. Юрченко [16], (Іл. 7, 8).

Під час розроблення проекту виконано стереограмметричну реконструкцію верхнього ярусу дзвіниці та її завершення на підставі архівних світлин. Запроектована дзвіниця являє собою чотириярусну споруду. Вона має в плані прямокутну форму у рівні 1-го ярусу, гранчасту – у рівні 2-го ярусу, форму круглої ротонди – у рівні 3-го і 4-го ярусів та шатрове завершення. У першому ярусі дзвіниці передбачено влаштування притвору та сходової клітки, у другому ярусі – балкону з гвинтовими сходами до 3-го та 4-го ярусів, де мають бути підвішені дзвони. Верхівка дзвіниці – металевий каркас із сталевих труб, покритий листовою міддю.

Оскільки дзвіниця прибудовується із західного боку Феодосіївської церкви, з метою максимального збереження архітектурних форм її західного фасаду примикання прибудови передбачено тільки двома зовнішніми стінами, а увесь західний фасад церкви буде розкриватись у інтер'єрі відтвореної дзвіниці (Іл. 9).

Враховуючи те, що ділянка, на якій планується відтворити дзвіницю, знаходиться в межах охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини «Київ: собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями,

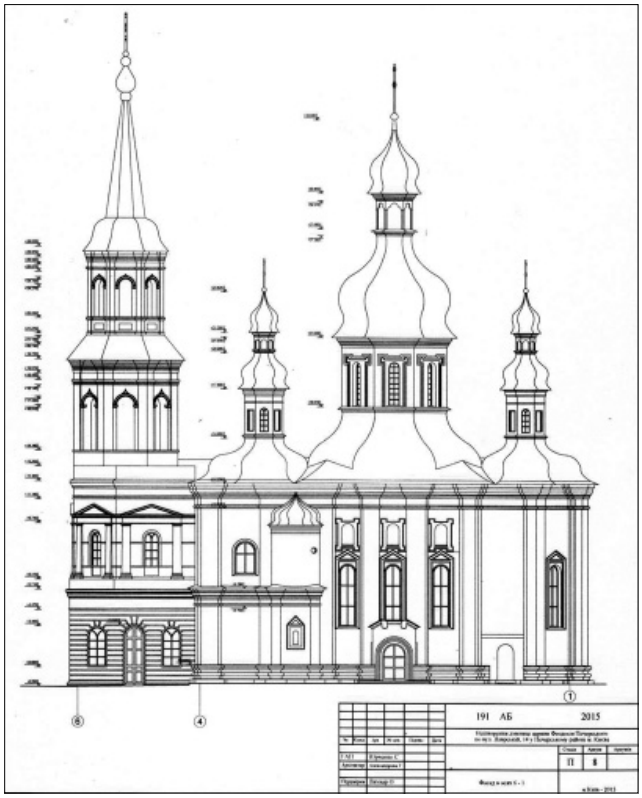

Іл. 7. Проект «Відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського». Том І. НДІ історії архітектури та містобудування. 2015. ГАП С. Юрченко. Південний фасад

Іл. 8. Проект «Відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського». Том І. НДІ історії архітектури та містобудування. 2015. ГАП С. Юрченко. Західний фасад

Іл. 9. Проект «Відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського». Том І. НДІ історії архітектури та містобудування. 2015. ГАП С. Юрченко. Поздовжній розріз

Києво-Печерська лавра», здійснено оцінку впливу проектних рішень на визначну універсальну цінність архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, а також на прилегле оточення (Іл. 10, 11). При цьому відзначено, що будівля дзвіниці відтворюється:

– на її історичному місці та в об'ємі, якого вона набула в результаті трансформацій на початку XX ст. і була знесена на поч. 1960-х рр. за часів тоталітаризму;

– на підставі архівних обмірних документів та фотографій, виконаних фахівцями-реставраторами перед її знесенням;

– за ініціативи Свято-Феодосіївського монастиря УПЦ КП з метою забезпечення повноцінної діяльності цього монастиря;

– з урахуванням збереження та експонування елементів архітектурно-декоративного оздоблення західного фасаду церкви Феодосія Печерського;

– за межами об'єкта всесвітньої спадщини, в межах його охоронної (буферної) зони, що не протирічить режиму охорони та використання охоронної (буферної) зони.

Крім того, зроблено акцент, що дзвіниця є твором визначних архітекторів Л. Станзані та Є. Єрмакова – штатного архітектора Києво-Печерської лаври, автора численних об'єктів на території Лаври кін. XIX – поч. XX ст., близьких за стилістикою до відтворюваної дзвіниці; має завершення у вигляді шпиля, яке за загальною висотою (верхня відмітка 40,86 м) суттєво не відрізняється від відмітки хреста головного купола церкви Феодосія Печерського (бл. 38 м від рівня денної поверхні); відіграватиме роль локального архітектурно-містобудівного акценту та дещо посилить композиційно-видовий вплив будівлі церкви Феодосія Печерського у зв'язку із зростанням поверховості та щільності прилеглої забудови.

Враховуючи наведене, зроблено висновок, що здійснення заходів з реставраційного відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського є актом торжества історичної справедливості, не матиме негативного впливу на візу-

Іл. 10. Панорама ансамблю Києво-Печерської лаври з боку р. Дніпра та проектований об'єм дзвіниці (силует дзвіниці показано червоним кольором). Фотомонтаж О. Романченка, О. Вечерської

Іл. 11. Загальний вигляд церкви Феодосія Печерського від Троїцької надбрамної церкви ансамблю Києво-Печерської лаври та проектований об'єм дзвінниці (силует дзвінниці показано червоним кольором). Фотомонтаж О. Романченка, О. Вечерської

альне сприйняття історичного сформованого культурного ландшафту з боку долини р. Дніпра, не вплине на візуальну цілісність (композиційну домінантну роль архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври у ландшафті київських гір) і не матиме негативного впливу на визначну універсальну цінність об'єкта всесвітньої спадщини.

Підсумовуючи викладене, вбачається можливим виокремити 3 етапи реставрації церкви Феодосія Печерського:

1. Середина 1950-х – середина 1960-х рр.: виведення пам'ятки з аварійного стану, якого вона набула в результаті воєнних дій та її «пуристична» реставрація у первісних архітектурних формах (кін. XVII – поч. XVII ст). Посилення ідеологічної боротьби з релігією певною мірою вплинуло на рішення щодо знесення дзвіниці, прилеглої до будівлі церкви Феодосія Печерського. Реставраційні роботи на пам'ятці здійснювались без урахування прилеглого історичного середовища.

2. Середина 1960-х – початок 1990-х рр.: в цей час, який загалом співпадає з т. зв. «періодом застою» в Україні, принципово важливих дій щодо реставрації пам'ятки не здійснювалось. В умовах тогочасної неповороткої та зарегламентованої економічної політики з хронічним дефіцитом коштів та матеріалів, доволі мляво велися роботи з реставрації інтер'єрів у зв'язку із пристосуванням пам'ятки для музейно-експозиційних потреб.

3. Початок 1990-х рр. – початок XXI ст.: у зв'язку із суспільними трансформаціями, пов'язаними із проголошенням державної незалежності України та відновленням порушених прав церков і релігійних організацій, здійснювалися заходи щодо повернення пам'ятці первісної функції – діючого храму. З цією метою виконувались роботи в інтер'єрі (виготовлено новий іконостас (первісний втрачено) та наново розписано стіни храму (історичний стінопис не зберігся). Принципово важливим кроком було ухвалення рішення щодо відтворення втраченої дзвіниці з урахуванням необхідності збереження архітектурно-декоративного оздоблення західного фасаду церкви-пам'ятки. При цьому було враховано композиційно-видову роль відтворюваної дзвіниці у збереженні традиційного характеру історичного середовища, зокрема силуетів і панорам історичної частини м. Києва, а також її вплив на визначну універсальну цінність об'єкта всесвітньої спадщини.

Слід зазначити, що церкву Феодосія Печерського можна віднести до «хрестоматійних» об'єктів, на яких шляхом практичного досвіду відпрацьовувалися засади методики наукової реставрації в Україні, базуючись на міжнародних принципах охорони нерухомої культурної спадщини. Автор проекту реставрації пам'ятки – визначний український архітектор-реставратор Є. Лопушинська – є одним із основоположників школи української реставрації.

Проектні рішення, прийняті щодо даної пам'ятки на поч. XXI ст., є зразком спроби досягнення компромісу між необхідністю збереження її історико-культурної цінності та сучасними потребами у зв'язку із набуттям храмом статусу діючого. Наразі дана проблематика є досить актуальною та заслуговує на подальше опрацювання.

ПОСИЛАННЯ

1. Лопушинская Е. Этап возрождения ансамбля. Реставрация церкви Феодосия Печерского в Киеве // Строительство и архитектура. – 1986. – № 4. – С. 21–23.

2. Безякин В., Граужис О. Пропорциональный анализ в реставрации памятников архитектуры // Строительство и архитектура. – 1977. – № 5. – С. 32–35.

3. Орленко М. Становлення української реставраційної школи // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – 2016. – Вип. 45. – С. 87–97.

4. Прибєга Л. Архітектурна пам'яткоохоронна методика як наукова дисципліна // Праці центру пам'яткознавства. – 2010. – № 17. – С. 16–23.

5. Ернст Ф. Київ: провідник. – 1930. – С. 594.

6. Ковпаненко Н. До історії вивчення й збереження історико-художньої спадщини в Україні (сер. 1940-х – сер. 1960-х рр.).

– [Електронний ресурс] – Режим доступу: file:///C:/Documents%20and%20Settings/Владелец/Рабочий%20стол/Uxxs_2016_21_18.pdf.

7. Енциклопедія сучасної України. Лопушинська Є.І. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=56458.

8. Обмірні креслення дзвіниці церкви Феодосія Печерського зберігаються в архіві інституту «УкрНДІпроектреставрація».

9. Протокол Ученого совета Госстроя УССР. 1960 р. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ.

10. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). – К.:Альтернативи, 1999. – 304 с.

11. Об ошибках при ведении научно-атеистической пропаганды среди населения // «Правда». – 1954. – № 315.

12. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953–1964 рр. (на прикладі Полтавської області). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=287&date=2012-07&ikl=0&id_cat=65&nm=Єпархіальні%20відомості.

13. Нижник Л. До питання реставрації та руйнування дзвіниці П'ятницької церкви м. Чернігова // Карнабідівські читання. – 2017. – Вип. 1–3. – С. 363–375.

14. Історико-містобудівне обгрунтування. «Відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського». Науково-дослідний інститут архітектури та містобудування. – 2015. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ

15. Сіткарьова О. Споруди Євгенія Федоровича Єрмакова у Києво-Печерській лаврі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Sitkarova_Olha/Sporudy_Yevheniia_Fedorovycha_Yermakova_u_Kyievo-Pecherskii_lavri/.

16. Відтворення дзвіниці церкви Феодосія Печерського по вул. Лаврській, 14 у Печерському районі м. Києва. Проект погоджений МКУ 01.08.2016. Розробник – НДІ історії архітектури та містобудування УТОПІК. Авторський колектив: С. Юрченко – ГАП, О. Лихвар – кер. гр., Г. Александрова – пр. арх. Архів служби головного архітектора НКПІКЗ.

Романченко О.Д. Проблемы и тенденции реставрационной практики средины XX – начала XXI вв. (на примере церкви Феодосия Печерского в Киеве)

На примере памятника архитектуры – церкви Феодосия Печерского в г. Киеве прослеживается история ее реставрации (середина XX в. – начало XXI в.) и отдельные аспекты проблематики, связаной с формированием основ охраны и реставрации объектов архитектурного наследия в Украине.

Ключевые слова: *реставрация, религия, архитектурное наследие.*

Romanchenko O.D. Problems and tendencies of restoration practice in the middle of the XX – early XXI centuries (on the example of the church of Theodosius Pechersky in Kyiv)

On the example of the monument of architecture – the church of Theodosius Pechersky in Kyiv the history of its restoration (mid. XX cent. – the begin. XXI cent.) and the aspects of the problematic connected with the formation of the foundations of protection and restoration of architectural heritage objects in Ukraine are traced.

Key words: *restoration, religion, architectural heritage.*

16.03.2018 р.

УДК 94(477):7.025.4(27-526.62)

В.О. Зайцева

ЗОВНІШНІЙ НАСТІННИЙ РОЗПИС КРІПОСНИХ МУРІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ. ІСТОРІЯ РЕСТАВРАЦІЇ, ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ

Стаття присвячена історії створення та реставрації настінних розписів на кріпосних мурах перед Троїцькою надбрамною церквою Києво-Печерської лаври та аналізу основних періодів реставраційних втручань. На підставі сучасного всебічного дослідження надана характеристика сучасного стану пам'ятки та рекомендації щодо подальшого її збереження та реставрації.

Ключові слова: *Києво-Печерська лавра, монастирські мури, монументальний живопис, історія реставрації, дослідження, моніторинг.*

Живопис на укосах кріпосних мурів перед Троїцькою брамою ніколи не привертав особливої уваги дослідників. Зазвичай він зрідка згадувався в наукових працях та монографіях тільки в контексті вивчення внутрішнього стінопису Троїцької надбрамної церкви. Ускладнювало вивчення і схильність зовнішніх розписів до руйнації під дією атмосферних чинників, а відтак, і часті поновлення та реставраційні заходи, що раз за разом спотворювали їх вигляд. На сьогодні окремі аспекти з досліджуваного питання викладені в публікаціях Ф. Уманцева, П. Жолтовського, В. Шиденка, А. Кондратюк та ін. Однак, праць, присвячених загальній історії реставрації унікальних розписів, аналізу техніко-технологічних особливостей пам'ятки у вітчизняній історіографії практично немає. В зв'язку з чим залишається поза увагою визначний доробок українських реставраторів, їх багаторічні дослідження, напрацювання та проблематика сучасного стану збереження пам'ятки.

В період інтенсивного кам'яного будівництва у 1698–1701 рр. на кошти гетьмана Івана Мазепи Києво-Печерська лавра огороджується кріпосними мурами. Ставши складовою Печерської фортеці, до комплексу мурів увійшли Троїцька та Економічна брами, вежі Годинникова, Онуфріївська, Малярна та Кущника. Перед головною брамою монастиря, над якою височіє Троїцька церква, кріпосні стіни утворюють простір, що за своєю формою нагадує трапецію і має фортифікаційне значення. Підкреслюючи урочистість споруди та акцентуючи її винятковість з обох сторін, мури, що примикають до Троїцької брами, прикрашено настінним розписом із зображенням двох Соборів преподобних Печерських Ближніх та Дальніх печер.

Появу живописних композицій на укосах стін перед брамою попередні дослідники пов'язують з приїздом до Києва імператриці Єлизавети Петрівни у 1743–1744 роках [1]. Так звані «ілюмінації» [2] за Троїцькою брамою створювались за участю лаврського іконописця Алімпія (Галика) [3], а також художників І. Кондельського, М. Якубовича [4, с. 14]. Підтримуючи ошатний стан будівлі, лаврське керівництво постійно піклувалося про екстер'єр Троїцької церкви та живопис на мурах, адже

церква височіла над парадним входом до монастиря. Цим можна пояснити і часті поновлення зовнішнього убранства храму як єдиного способу «реставрації» живопису від середньовіччя до початку XX ст.

Одні з перших відомостей про поновлення розписів відносяться до періоду 1772–1776-х рр. [5, с. 57]. Під керівництвом малярного начальника Захарії Голубовського живописні роботи виконували іконописці Даніїл, Ігнатій, Микола, Антон Київщинський та Григорій Карвашевський [6, с. 85]. Однак, в 1794 р., проіснувавши 50 років, живопис на мурах перед церквою був цілковито знищений у зв'язку зі значними руйнуваннями тиньку та фарбового шару. Тоді, за проектом архітектора Івана Гелмара, пропонувалось очистити старе тинькування та оббити стіни для міцності мідними бляхами, і вже по них виконати новий розпис. Проте, для здійснення задуму необхідно було близько 500 листів міді, яка була дорогим задоволенням навіть для заможної Лаври. Тому іконописець ієромонах Захарія запропонував виконати розпис на більш дешевій сировині – залізі. Для реалізації проекту взимку 1795 р. в Москві було закуплено 200 пудів покрівельного заліза на загальну суму 740 карбованців. В березні 1795 р. теслею Йосифом Буряком до стін було прикріплено 60 дерев'яних брусків, на які штатний лаврський служитель Кіпріян Харченко прибив залізні листи. Всі штукатурні роботи виконав київський майстер Герасим Сорокоумов, а живописне відновлення доручили іконописному начальнику ієромонаху Захарії [7].

Використання в живописі (виключно олійному) металевих дошок призвело прагнення замінити більш міцними матеріалами традиційні, проте схильні до руйнації, полотно та дерево. З цього боку вони дійсно перевершують звичні матеріали, однак мають і серйозні недоліки, пов'язані зі здатністю металів до розширення – стискання під впливом змін температури, схильністю до корозії та поганим зв'язком з ґрунтом та олійними фарбами [8, с. 285]. Та, незважаючи на це, металева основа була досить популярна, особливо в лаврській іконописній майстерні, і широко застосовувалась під живопис для оздоблення лаврських храмів.

Наступну згадку про поновлення стінопису зустрічаємо в рапорті лаврського екклезіарха Ієрона від 3 травня 1803 р.: «*Написанные на двух за Св. Троицкими воротами стенах на железных листах обеих пещер преподобных печерских угодников иконы от солнечного зноя во многих местах попрогорали […] равно на обоих стенах Троицкой церкви […] чтобы не было безобразия нужно проолеять и по прежнему иконописной работой исправить*» [9]. Чергові заходи виконувались в 1825 та 1832 роках дворянином І.Г. Оробіовським та міщанином О. Суховчевим [10, арк. 13]. Далі стінопис мурів оновився на честь приїзду до Києва імператора Миколи Павловича в 1839 р,. Тоді за резолюцією Духовного Собору для виконання роботи було наказано задіяти власних іконописців, «*присовокупив к оным знающих сие искусство монаха Иеремию, послушников Ко-*

Рис. 1. Троїцька надбрамна церква та живопис на південній стіні, 1890 р.

марницкого и Монзалевского» [11, арк. 1].

Судячи з архівних матеріалів, майже всі заходи по збереженню та підтримці «*должного благолепия*» монументального живопису проводилися силами лаврських художників. Зокрема, дані про чергові реставраційні роботи на мурах зустрічаємо в звітних та витратних відомостях лаврського живописного відомства за 1861 р. До переліку робіт входили промивка поверхні від забруднень, виправлення зображень та покриття живопису олією. В роботах брали участь ієромонах Алвіан, ієродиякон Аліпій, Мануїл Ханецький, Єфим Гапченко та інші [12, арк. 3]. На жаль, обмаль інформації про методи та рецептуру, що застосовувалась лаврськими майстрами під час відновлення живопису. В архівних документах згадуються лише деякі засоби, що використовувались для окремих реставраційних операцій. Так, для промивання стінопису застосовувалась традиційна для того часу рецептура: поташ, мило просте, губка грецька, спирт, спирт винний, пензлі щетинні; для очищення золочення – мордан рідкий [13]. Ділянки відшарування штукатурної основи від кладки в ті часи не закріплювались, а видалялися за допомогою ножа. Не дивно, що під час такої «реставрації» втрати живопису були колосальними, проте, вони з легкістю вкривались свіжою фарбою. Так, зображення обох Соборів були заново прописані влітку 1889 р. [14, арк. 40].

Наступне поновлення розписів було доручено київському іконописцю Володимиру Соніну в 1899 р. Живопис кі-

Рис. 2. Троїцька церква та живопис на південній стіні, поч. XX ст.

посних стін зазнав тоді суттєвих змін. В описі Троїцької церкви 1853 р. зазначається, що «*Съ внешней стороны передъ вратами в уступе ограды по обоим бокам стен в верхней части, оббитой цинковыми листами, написано Лаврское небо, т.е. Святая Лавра, обе пещеры с церквами, построенными над ними, и по их небу в звездах лики Печерских угодников, и Собор их шествуемый из церкви Лавры» (рис. 1)*. В рапорті доглядача іконописної школи ієромонаха Феогноста відмічаємо: *«Соборы Св. Печерських на зрителя производят неправильное впечатление[…]преподобные, написанные на небе, почитаются за святых, а которые изображены на земле признаются за грешников, но чтобы избежать такой нелепости,[…]уничтожить верхние звезды, а преподобных, находящихся в оных присоединить к общим группам*» [15]. Таким чином, в 1900 р. було змінено композиційне рішення обох зображень. Крім того, під час виконання підготовчих робіт було з'ясовано, що стан металевих листів, на яких був нанесений живопис, незадовільний. Відтак, їх було видалено та виконано новий розпис в техніці олійного живопису вже по тиньку (рис. 2).

Останні відомості про заходи на укосах стін перед брамою, що були ініційовані церквою, знаходимо в звітних документах про виконані роботи лаврської іконописної майстерні за травень-серпень 1911 р. [16, арк. 290]. З приходом радянської влади фактично закінчується період церковних поновлень. Подальші спроби духовенства привести зовнішні розписи в благоліпний вигляд не знаходили підтримки у нової влади [17, арк. 196].

Після згубних наслідків Другої світової війни Державний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра» розпочав відродження своїх пам'яток. Реалізацію програми відновлення монументального живопису Києво-Печерської лаври планувалось розпочати з реставрації розписів Троїцької надбрамної церкви та мурів [18]. Питання організації та проведення «реставрації, консервації та відновлення пам'яток архітектури та споруд, що мають художньо-історичну цінність» було покладено на Республіканський спеціалізований

Рис. 3. Композиція «Собор преподобних Печерських Ближніх печер» на північній стіні мурів, 1956 р.

Рис. 4. Композиція «Собор преподобних Печерських Ближніх печер» на північній стіні мурів, сучасний стан

трест з будівництва монументів та реставрації пам'яток архітектури (трест «Будмонумент») [19, арк. 5]. Однак, згубні наслідки тривалого негативного ставлення до пам'яток культової архітектури в 30-ті роки давались взнаки. Акцент в охороні і реставрації дедалі переносився на новоспоруджені об'єкти, а увага до пам'яток старовини ставала неактуальною. Крім того, мали місце значні економічні труднощі, нестача кваліфікованих кадрів, будівельних матеріалів, проектної документації тощо. Відтак, безпосередня підготовка до відновлення розписів розпочалася тільки в 1956 р. Попередні дослідження відмічають аварійний стан розписів: «*По всій площині фарбовий шар знебарвлений і великими ділянками змитий до левкасу… Олійний живопис сильно зруйнований та має багато втрат[…]Штукатурний шар композиції «Собор ближніх печер» відстав на 80 %. Потріскався від різких коливань температури та внаслідок просідання стіни. В лівій частині композиції на площі 14 м² тиньк втрачений. Місцями фарбовий шар цілком змитий*» (рис. 3).

20 березня 1957 р. за ініціативою Держбуду відбулося засідання комісії, що мала вирішити питання «*о целесообразности реставрации живописных композиций на оборонных стенах перед Троицкой церковью*». Усі члени комісії висловились за збереження живопису на стінах, враховуючи той факт, що «в даному комплексі живопис на стінах є невід'ємною частиною ансамблю та зразком синтезу архітектури, скульптури та живопису, єдиним прикладом в Києві». На засіданні ухвалили провести реставрацію живопису оборонних стін, взявши за основу відновлення загальних форм композиції зі збереженням колориту.

Чергові заходи щодо відновлення живопису, розміщеного на мурах, виконувалися в 1976 та 1985 роках Київською госпрозрахунковою міжобласною спеціальною науково-реставраційною виробничою дільницею [20]. В супроводжуючій документації зазначалося: «*Стіна постійно зазнає впливу сонячних променів, атмосферних опадів та перепадів температур. На сьогоднішній день негативно впливає на збереження живопису загазованість повітря та вібрація від транспорту, що проїжджає поряд. Вібрація стіни викликає появу нових тріщин в штукатурному шарі*». Стан фарбового шару на момент обстеження був незадовільний. Під дією дощу та снігу відбувалося механічне потоншення та вимивання фарбового шару, а від впливу ультрафіолетових променів сталося вицвітання багатьох пігментів, всю поверхню композиції вкривав жорсткий кракелюр. До переліку основних проблем загального стану додалися ще й наслідки невдалих реставраційних заходів, проведених в повоєнний період. Як відмічав художник-реставратор КМСНРВМу В.І. Бабюк, реставрація 1958–1959 рр. прискорила процес руйнування розписів, так як для закріплення тиньку були використані нагелі з

Рис. 5. Стан композиції «Собор преподобних Печерських Ближніх печер», фрагмент

шляпками, виготовленими з оргскла, а «*коефіцієнт розширення цього матеріалу та тиньку різні, що спричинило появу нових тріщин навколо кожного нагеля*».

Після реставрації для збереження експозиційного вигляду спеціалістами було рекомендовано щороку видаляти пилове забруднення з поверхні композицій та насичувати розчином олії з піненом (1:2), постійно слідкувати за станом водостоків, карнизів та архітектурою стіни. На жаль, рекомендації не були взяті до уваги керівництвом Заповідника. Вже через рік – в 1986 році – візуальний огляд виявив, що покрівля стін зношена і не виконує своїх функцій захисту від атмосферних опадів. На відреставрованих в минулому році розписах з'явилися рецидиви, характерні для підвищеної вологості стін: здіймання і відшарування фарбового шару внаслідок просочення вологи; утворення білястих «висолів» на поверхні внаслідок виносу водорозчинних солей з товщі кладки. Дослідження, виконане спеціалістами лабораторії технологічного відділу «Укрпроектреставрації», показало дуже високі показники вологості. Ситуація виглядала катастрофічною. І без того складні умови живопису оборонних стін, що не захищені від морозу, снігу та дощу, зазнаючи впливу сонячних променів, вібрації, вихлопів автотранспорту, фактично зводили нанівець всі минулорічні старання реставраторів. Дах над стіною виглядав як решето, вологість стіни зашкалювала. Необхідно було терміново міняти покрівлю стін, виконати водовідведення та дашки над розписами, інакше всі подальші заходи були б марні. Засіданням науково-реставраційної ради КМХСНРВу від 2 жовтня 1986 р. було вирішено у весняний період провести примусове висушування стін методом свердлення в стіні отворів [20].

У 2001 р. фахівцями «Укрпроектреставрації» були розроблені «Проектні технологічні рішення по нормалізації вологісного стану стін з живописом, що прилягають до Троїцької надбрамної церкви» [21]. Вони передбачали виконання двох основних видів робіт (влаштування горизонтальної протикапілярної гідроізоляції та вертикальної гідроізоляції стін), реалізація яких забезпечила б захист кладки від капілярного підсосу вологи від ґрунту. Аналогічні науково-технологічні дослідження були здійснені і в 2007 році Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест») та надані рекомендації щодо технології першочергових робіт по нормалізації вологісного стану кладки. Головними причинами замокання були визначені атмосферні опади та підсмоктування вологи з ґрунту на капілярному рівні, неповноцінне водовідведення вологи з прилеглої території та від стін в умовах відсутності гідроізоляції стін і фундаментів. Крім цього, мали місце газові викиди автотранспорту, штучна засоленість ґрунтів, вібрації, біологічні чинники та некоректні ремонти. Згідно проекту в тому ж році був виконаний комплекс робіт, пов'язаний з гідроізоляцією стіни з північної сторони мурів та реставрація живопису обох композицій із застосуванням традиційної методики.

На сьогодні питання збереження та реставрації стінопису кріпосних стін досі актуальне. Під впливом ультрафіолету та атмосферних опадів пігменти фарбового шару знебарвилися, а вивітрювання та постійні коливання температури та вологості вплинули на олійне в'язиво. На поверхні живопису простежується розкладання шару лаку, ущільнене забруднення, кіптява від вихлопів автотранспорту та сітка жорсткого кракелюру з активним лущенням фарби (рис. 4, 5). Незадовільним є і сучасний стан стін з північної сторони, де здійснено роботи з гідроізоляції. Простежується значне зволоження поверхні, втрати штукатурного шару, накопичення вологи перед вимощенням після атмосферних опадів. На жаль, не вирішена проблема і постійної вібрації пам'ятки внаслідок проїзду автотранспорту по вул. Лаврська. Останні спостереження фіксують прогресуючу динаміку до розширення конструктивних тріщин як на ділянках з живописом на мурах, так і в інтер'єрі Троїцької надбрамної церкви.

Враховуючи зазначені вище чинники, необхідним є створення комплексної програми реставрації пам'ятки на основі проведення ретельних досліджень. Постає проблема як забезпечення захисту розписів від зовнішніх кліматичних впливів, так і вибору реставраційних матеріалів з урахуванням тривалості збереження експозиційного вигляду. Суттєвого значення набуває питання довговічності застосованих реставраційних матеріалів для збереження вже відреставрованого живопису. Окрім цього, основні принципи та методи реставрації, вибір матеріалів для консервації зовнішнього живопису, що знаходиться під дією сонячної радіації та агресивних домішок у повітрі сучасного міста, мають бути спрямовані на забезпечення умов збереження автентичності його матеріальної структури, художнього та історичного значення. А рішення щодо визначення оптимальної програми заходів, направлених тільки на консервацію розписів або на цілісне живописне відновлення, має бути прийняте з залученням провідних спеціалістів-реставраторів на основі як вітчизняного, так і світового досвіду.

ПОСИЛАННЯ

1. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 128, оп. 2 заг., спр. 2
2. Назва картин, вкритих фарбами різних кольорів, що існувала в середні віки до XVII ст. (за словником Брокгауза і Єфрона)
3. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг, спр. 135.
4. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври: Каталог / автор-упор. Кондратюк А.Ю., – К.: Видавництво «КВІЦ», 2005. – 252 с.
5. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква. – К.: Мистецтво, 1970. – 216 с.
6. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А.Д. Гришин, П.В. Голобуцкий, Е.П. Кабанец, Ю.Д. Кибальник, О.П. Коваль, Т.М. Кусок, И.А. Писларий, И.Ф. Черепагов, В.А. Шиденко // Из-во «Радянська Україна» – К.:1992. – 287 с.
7. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 22.
8. Киплик Д.И. Техника живописи / Д.И. Киплик – М.:ЗАО «Сварог и К», 1998, – 502 с.
9. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1120.
10. ЦДІАК України, ф. 128, опис 2 заг., спр. 103.
11. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1939.
12. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 друк., спр. 522.
13. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 716
14. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 276.
15. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 410.
16. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 друк., спр. 998.
17. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 516.
18. Документальний архів НКПІКЗ. КПЛ-А-1463. Опись № 3, Ед. хр. № 3. Подшивка документов по вопросам снабжения реставрационных работ на территории Киево-Печерского монастыря 1945–1951 гг.
19. ЦДАВО України, ф. 4794, оп. 1, спр. 6, арк. 5.
20. Документальний архів НКПІКЗ, інв. № 17. Звіт про реставрацію настінного живопису південної та північної сторони кріпосних стін біля центрального входу. м. Київ. 1987 рік.
21. Науково-технічний архів «УкрНДІпроектреставрація», інв. № 11237-П.

Зайцева В.А. Внешняя настенная роспись крепостных стен Киево-Печерской лавры. История реставрации, исследования и проблемы сохранения

Статья посвящена истории создания и реставрации настенных росписей на крепостных стенах перед Троицкой надвратной церковью Киево-Печерской лавры, анализу основных периодов реставрационных вмешательств. На основании всестороннего исследования дана характеристика современного состояния памятника и рекомендации по дальнейшему сохранению и реставрации.

Ключевые слова: *Киево-Печерская лавра, крепостные стены, монументальная живопись, история реставрации, исследования, мониторинг.*

Zaitseva V.O. External wall painting of the fortress walls of the Kyiv-Pechersk Lavra. History of restoration, research and conservation problems

Article is devoted to the history of creation and restoration of wall paintings on the fortress walls in front of the Trinity Gate Church of the Kyiv-Pechersk Lavra, analysis of the main periods of restoration interventions. On the basis of a comprehensive study, the characteristics of the current state of the monument and recommendations for further preservation and restoration are given.

Key words: *Kyiv-Pechersk Lavra, fortress walls, monumental painting, history of restoration, research, monitoring.*

26.02.2018 р.

УДК 624.131.1:726:2-523.6(477)

І.А. Черевко

РОЗВИТОК ЕКЗОГЕННИХ ГЕОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН ПАМ'ЯТОК

На території Києво-Печерської лаври широкого розвитку набули екзогенні геологічні процеси. В роботі проаналізовані види процесів, головні чинники їх прояву, характер поширення на території Лаври, вплив на пам'ятки.

Ключові слова: *просідання, підтоплення, суфозія, ерозія, чинники процесів, деформації будівель.*

Територія Києво-Печерської лаври займає значну площу і охоплює різні геоморфологічні елементи. Враховуючи складність рельєфу та особливості інженерно-геологічної будови території (*наявність в основі пам'яток різних за фізико-механічними властивостями порід, ерозійним розчленуванням рельєфу, високим рівнем ґрунтових вод тощо*) широкого розвитку набули екзогенні геологічні процеси, які суттєво впливають на технічний стан та збереженість пам'яток архітектури. Мета даної роботи – визначення характеру поширення екзогенних процесів, чинників, що призводять до їх розвитку, типів деформацій території, будівель та споруд. Актуальність роботи полягає у визначенні впливу тих чи інших процесів на стан пам'яток архітектури та заповідної території.

Серед екзогенних процесів, що розвинені на території Києво-Печерської лаври, виділяється, перш за все, *просідання*, притаманне лише для лесових ґрунтів, особливістю яких є здатність ущільнювати структуру (просідати) при перезволоженні. Головним чинником, що призводить до просідання, є перезволоження лесових ґрунтів, втрата ними міцності внаслідок подальшого розвитку процесів суфозії. Лесові ґрунти у природному стані характеризуються досить високими міцнісними показниками, проте при додатковому навантаженні або при умові їх перезволоження лесовидні супіски можуть просідати (I тип ґрунтових умов), що призводить до деформації поверхні і окремих споруд. Лесові ґрунти чутливі до тривалого навантаження, яке впливає на значення об'ємної ваги, вологості, пористості. Процес їх стиснення характеризують різні показники коефіцієнта пористості лесовидних супісків (наприклад, під фундаментами Монастирських мурів – 0,3, за їх межами – 0,93) та вологості – відповідно 6,4 % та 5,8 % [1]. Характеристики міцності зменшуються у 2–2,5 рази, а деформаційні – у 5–10 разів (за умови повного водонасищення). На ділянці церкви Спаса на Берестові лесовидні супіски до глибини 10,7 м володіють просідними властивостями – II тип ґрунтових умов за просідністю – сумарна просадка від власної ваги при замочуванні складає 7,2 см [2].

Інтенсивне замочування (аварійні витоки, перезволоження внаслідок інфільтрації атмосферних опадів) лесових ґрунтів та подальше їх просідання неодноразово

Рис. 1. Оборонна стіна навколо Ближніх та Дальніх печер.
Ерозійний намив ґрунту з тильної сторони у травні-червні 2014 р. Деформування лицьового шару мурування у березні 2015 р.

призводило до деформацій будівель, особливо нерівномірного осідання фундаментів споруд, утворення просідань та провалів денної поверхні. Так, у травні 1994 р. порив магістрального напірного водогону на Економічному проїзді призвів перезволоження лесових ґрунтів основи корпусу № 7 і, в подальшому, внаслідок їх просідання у стінах корпусу за одну ніч утворились наскрізні вертикальні тріщини з розкриттям до 1 см. У січні 1997 р. довготривалий (*дві доби*) витік води з тепломережі та її подальша інфільтрація вглиб лесової товщі під фундаменти корпусу № 4 призвели до нерівномірного осідання підмурків та миттєвого утворення тріщин у стінах та склепіннях східної частини корпусу (*розкриття тріщин одразу досягало 2–3 мм, згодом збільшилось до 1–2 см*). Деформації корпусу № 5 викликані ущільненням ґрунтів в основі будівлі внаслідок підйому рівнів ґрунтових вод, спричинених аварійними витоками з тепломережі і напірного водогону. І таких випадків на території заповідника безліч. Проте, за умови захисту від перезволоження, лесові ґрунти є досить надійною основою для фундаментів різноманітних споруд. Протягом віків збереглися у стійкому стані зведені на лесових ґрунтах ще в XI–XII ст. Троїцька надбрамна церква, Успенський собор, церква Спаса на Берестові.

Підтоплення поділяється на явне та приховане. Явне підтоплення – підйом рівня ґрунтових вод та порушення природного режиму зволоження (в т. ч. підтоплення поверхневими водами), що викликає несприятливі зміни геологічного середовища. Приховане підтоплення – підвищення вологості ґрунтів до критичної величини, що викликає вологість у приміщеннях, явища просідання тощо. Головним чинником є акумуляція та пролонгована у часі інфільтрація атмосферних опадів, утворення тимчасового водоносного горизонту, техногенні витоки з мереж.

Значна частина території Нижньої лаври знаходиться в т. зв. зоні виклинення четвертинного водоносного горизонту – першого від поверхні, глибини залягання якого складають 2–4 м, тобто на незначній відстані від фундаментів. Норми залягання рівнів ґрунтових вод від низу фундаментів обумовлені в ДБН В 1.1–25–2009 [3] і складають – 0,5 м від підошви фундаментів та – 1,0 м від підлоги підвалів. Однак ці норми застосовуються для цивільних споруд та промислового будівництва, передбачають заходи з гідроізоляції і абсолютно не враховують специфіку пам'яток архітектури (а саме заглибленість фундаментів, характеристики будівельних матеріалів тощо). І пам'ятки, розташовані та території Нижньої Лаври, потерпають від *явного підтоплення*.

Обумовлене це складним рельєфом поверхні та інженерно-геологічною будовою території, а ускладнюється гідрогеологічна ситуація залежністю режиму ґрунтових вод на даній території від характеру живлення – інфільтрації атмосферних опадів, головним чином сніготанення. Щорічно навесні за рахунок живлення водоносного горизонту талими та дощовими водами рівень ґрунтових вод підвищується на 0,5–1,5 м та відбувається суттєве збільшення площі водоносного горизонту (або утворення на окремих ділянках тимчасового). В залежності від кількості опадів водоносний горизонт формується на поверхні водотривкої товщі бурих та строкатих глин суцільним шаром, однак здебільше розповсюдження його відбувається латеральними шляхами (по ерозійних улоговинах поверхні водотривкого шару).

Роль своєрідної греблі для потоку ґрунтових вод відіграють підпірні стінки, заглиблені (*до речі зовсім на незначну глибину – до 1,0–1,5 м*) стрічкові фундаменти будівель. Підвали та цокольні поверхи будівель та споруд майже щорічно підтоплювались (*корпуси № 50, 54, 55, 57, 63, 69, 73*), щоправда в останні роки виконане часткове дренування ґрунтових вод на території Гостинного двору та навколо окремих пам'яток, що значно покращило ситуацію.

Окремої уваги заслуговують печерні комплекси – найзначніші пам'ятки Києво-Печерської лаври, які найбільше потерпають саме від підтоплення (*вірніше – від затоплення*), яке також приурочене до весняного сніготанення

і довготривалих опадів. Щорічно просочування до печерних лабіринтів ґрунтових та інфільтраційних вод відбувається у сходову галерею Дальніх печер, крипту Батиєм убієнних та відгалуження Біснуватих у Ближніх печерах. Інколи такі явища набувають катастрофічних наслідків. Так, у 1988 р. через перезволоження ґрунтового масиву внаслідок сніготанення сталось аварійне обрушення стін та склепіння у вхідній галереї (наразі даний вхід не функціонує), у травні 2005 р. – по тій же причині вивал ґрунту, об'ємом до 10 м^3, у підземну галерею з обрушенням склепіння (т. зв. вул. Батиєм убієнних, відновлена у 2006 р.), у березні 2013 р. – аварійне просочування води зі склепіння та вентиляційного отвору у відгалуженні Біснуватих (за добу до печер потрапляло до 2 м^3 води), у квітні того ж року – обрушення склепіння та вивал ґрунту об'ємом до 2–3 м^3 біля вентиляційного отвору Дальніх печер. Потерпають ділянки печер, розташовані на незначній глибині – від 2 до 7–8 м.

Приховане підтоплення набуло найбільшого розвитку на території Києво-Печерської лаври. Даний процес зумовлений перезволоженням ґрунтів, що залягають в основі пам'яток, в результаті акумуляції і пролонгованої у часі інфільтрації атмосферних опадів (головним чином сніготанення) та витоків з мереж. Головні чинники – порушення благоустрою (вертикальне планування, замощення, відведення поверхневих вод), незадовільний стан водонесучих мереж. Головні наслідки – перезволоження конструкцій (*мурування підмурків та нижньої частини стін*) внаслідок капілярного підсосу вологи з ґрунтів основи, деструкція будівельних розчинів (*тиньку, в т. ч. і монументального живопису*), утворення кристалів солей на поверхні тиньку (*також призводять до руйнації монументального живопису*), розвиток біоуражень (*плісняви та грибів*). Від прихованого підтоплення потерпають визначні пам'ятки Лаври – церкви Спаса на Берестові, Всіхсвятська, Аннозачаттіївська, Різдва Богородиці, більшість корпусів на верхній та значна кількість на нижній території Лаври.

Характер зміни вологості ґрунтів до глибини 5 м з метою визначення чинників розвитку процесів прихованого підтоплення вивчався нами на ділянці церкви Спаса на Берестові у 2017 р. Були відібрані проби через кожні 0,5 м із свердловин, влаштованих на поверхнях з різним покриттям: одна – на газоні, решта чотири – на клінкерному замощенні. Характер розповсюдження вологості з глибиною вказує на затруджене випаровування вологи з-під клінкерного замощення у порівнянні з природними умовами. Тобто, опосередковано, клінкерне замощення сприяє накопиченню вологи в ґрунтах основи та подальшому капілярному перенесенню її у будівельні конструкції, що надалі призводить до перезволоження конструкцій, руйнації тиньку та фрескового живопису, розвитку біологічних уражень тощо. Приховане підтоплення зумовлене, вірогідно, акумуляцією поверхневого стоку в локальних пониженнях рельєфу, подальшою інфільтрацією його у товщу насипних ґрунтів (*територія на глибину 1,7–2,4 м складена насипними ґрунтами*) та накопичення вологи саме у насипних ґрунтах внаслідок неможливості вільного випаровування через суцільне клінкерне замощення.

Рис. 2. Галерея від Ближніх печер до Дальніх. Наслідки зсуву, 1971 р.

Окрім того в церкві Спаса на Берестові (в інтер'єрі) нами досліджено характер зміни вологості будівельних розчинів. Найвищі значення вологості будівельних розчинів зафіксовані на рівні підлоги та в інтервалах висот 0,0–0,5 м, вказують на капілярне перенесення вологи з ґрунтів (основи фундаментів та масиву зовні (*рівень підлоги церкви знаходиться нижче, ніж рівень денної поверхні*) у будівельні матеріали [4]. Таким чином, одним з факторів перезволоження стін є інфільтрація атмосферних опадів та капілярне перенесення вологи вглиб стін церкви (ззовні до внутрішнього об'єму) – тобто приховане підтоплення.

Суфозія – розчинення та вимивання мілких часток з ґрунтового масиву, наслідком яких є утворення провалів та просадок. Місця їхньої локалізації прив'язані до підземних споруд (в т. ч. дренажів мілкого та глибокого закладання, заглиблених інженерних мереж у коро-

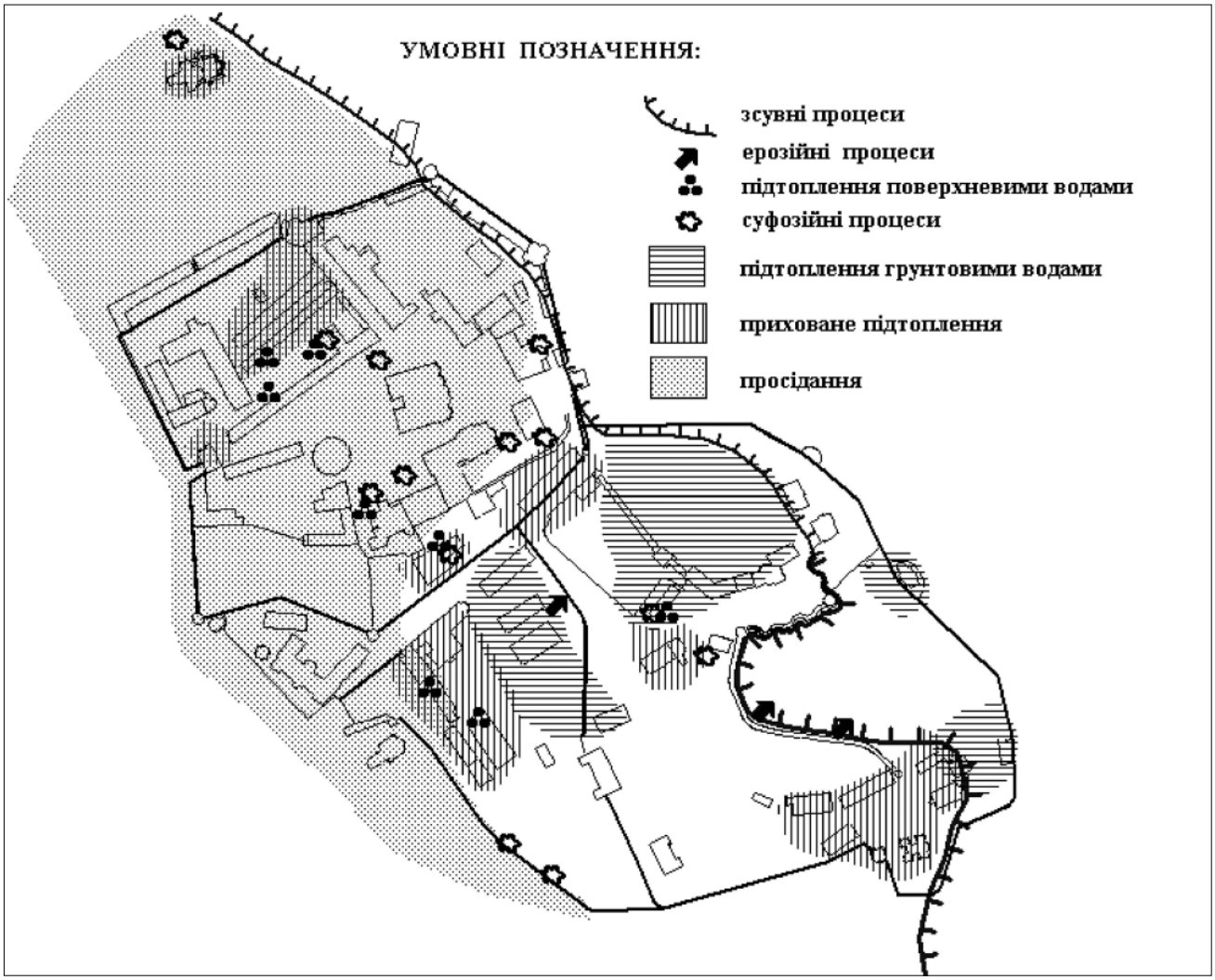

Рис. 3. План-схема розвитку екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври

бах тощо), сучасних або давніх, існуючих або не виявлених. Обов'язковою умовою є наявність локального базису ерозії – своєрідного накопичувального басейну у ґрунтовому масиві (природні або штучні порожнини) або підніжжя схилу. Виділяють механічну (процес винесення частинок ґрунту рухомою водою під дією гідродинамічного напору) та хімічну (розчинення порід водою та винесення розчинів (*розчинення карбонату кальцію у складі лесів (складені ним на 30 %) призводить до їх фізичного ущільнення та просідання – т. зв. «лесовий карст»*) з осіданням вище розміщеної товщі порід) суфозію.

Однією з «арен» розвитку процесів механічної суфозії на території Лаври є схили Лаврського яру, тальвег якого є базисом ерозії. Слід відзначити, що ще до 1890-х років по дну яру протікав ручай, зафіксований на історичних зображеннях. Ручай був засипаний, і у 1903–1906 роках вище корпусу № 72 (*галерея від Ближніх печер до Дальніх, через ручай перекинута на цегляних арках*) збудовано станцію перекачки водогону – невеличку цегляну споруду з підземним резервуаром для води (*інтегрована у споруду сучасного корпусу № 99 у 2000-х роках*). За даними інженерно-геологічних досліджень різних років, геологічна будова ділянки складена потужною товщею насипних ґрунтів (до 4–5 м), які підстилаються відкладами яружного алювію (*перешарування замулених супісків, суглинків, пісків, з вмістом органіки*), потужністю до 10 м. Породи водомісткі, мають усереднений коефіцієнт фільтрації 0,5–1,0 м/доб. За даними СУППР, ще у 1970-х роках при будівництві ДШС-18біс проект було змінено через неможливість проходки внаслідок занадто сильного притоку ґрунтових вод – до проектної довжини штольню не добудовано.

На прилеглій території знаходиться розгалужена мережа інженерних комунікацій (*водогін, каналізація, тепломережа, дренажні системи глибокого та мілкого закладання, зливовідвідна каналізація*) та споруд (*підпірні стіни*). Враховуючи складність рельєфу та щільність забудови, можна вважати територію перенасиченою мережами та з потенційно зростаючою складовою еколого-геотехногенного ризику (*через вірогідність аварій на мережах)*. Починаючи з 1994 р., на цій території фіксуються численні аварії інженерних мереж. Найбільша сталась у липні 1999 р. – піс-

ля пориву тепломережі (*який вчасно не виявили, тобто виток води у масив продовжувався принаймні декілька місяців*) та подальшого пересичення ґрунтового масиву водою сталось провалля, об'ємом близько 20 м3, біля південно-західного кута корпусу № 44, провалилась теплокамера, пульпу винесло в підземну споруду під корпусом, майже повністю її замуливши. В наступні три роки аварійні викоти з мереж ставались майже щоквартально (*12 аварій*) і призводили до утворення численних провалів та просадок, витоків води (*з дрібними частками ґрунту – т. зв. пульпа*) на денну поверхню у вигляді джерел, затоплення підвальних приміщень корпусів № 44, 46, 48а – допоки у середині 2000-х років повністю не були замінені мережі. Однак в пересиченому техногенними і ґрунтовими водами (*Лаврський яр – природне русло стоку, засипане і перегороджене фундаментами численних споруд*) масиві і надалі відбувались суфозійні процеси (*механічний винос часток ґрунту та хімічне розчинення*) в підземні порожнини (*дренажні галереї та штольневі системи*), що призводило до формування в ґрунтовому масиві над ними пустот, які згодом заповнювались, призводячи до утворення на поверхні провалів. Це одна з вірогідних причин утворення провалу біля корпусу № 99 у січні 2017 р., коли на газоні біля південно-західного кута корпусу утворився провал округлої форми розмірами близько 1,6 х 1,2 х 1,6–2,5 м, в який провалилось дерево (кущ бузку). У тілі ґрунтового масиву утворилась порожнина конусоподібної конфігурації, розмірами по низу до 4–5 м за рахунок обрушення бокових стін.

Територія Верхньої лаври, складена з поверхні лесовими ґрунтами, також є ареалом розвитку процесів *суфозії – і хімічної, і механічної*. Неодноразово аварійні та довготривалі витоки з інженерних мереж призводили до виносу пульпи у підземні споруди. Так, у червні 1993 р. порив магістрального напірного водогону в Митрополичому саду призвів до суфозійного виносу ґрунту разом з водою до підземної споруди № 11 (під Соборним майданом) та майже повного затоплення її частини між корпусами № 2 та 80. У лютому 1994 р. аварія на тепломережі у цокольному приміщенні корпусу № 9 з подальшою інфільтрацією води вглиб ґрунтового масиву призвела до значного виносу ґрунту з-під фундаментів, «відриву» його частини та утворення тріщин по всій будівлі. У листопаді 2000 р. порив магістрального напірного водогону (*та невчасне його виявлення*) на Соборному майдані призвів до перенасичення ґрунтового масиву водою, виносу ґрунту у штольневий дренажний колодязь ДШС-28 (*об'ємом 100 м3*), утворення на поверхні провалу розмірами близько 7,0 х 8,0 х 5,0 м. Щорічно з 2005 р. внаслідок зосередженої інфільтрації атмосферних опадів через відсутність благоустрою відбувається винос пульпи у підземну споруду № 4, розташовану на глибині близько 5 м біля північного фасаду корпусу № 4 (*вкриває підлогу споруди шаром потужністю 0,2–0,3 м*). Навесні 2017 р. стався суфозійний винос ґрунту з південного схилу валу Спаського бастіону у вигляді намиву пульпи (*об'ємом біля 4 м^3*) навпроти північного фасаду церкви Спаса на Берестові.

Ерозія – змив верхніх горизонтів ґрунту зі схилів при стіканні талих та дощових вод, що утворюють при русі мережу дрібних струменистих вимоїн (площинна) або розмив ґрунту в глибину з утворенням глибоких вимоїн (лінійна). Така ерозія малопомітна, але має катастрофічний характер через масштабність проявів. *Ерозія (площинна та лінійна)* на території заповідника та його охоронних зон має широкий розвиток на схилах і призводить дійсно до катастрофічних наслідків. Під час потужних злив у травні 2014 р., через засмічення листям зливоприймачів, розташованих на території Гостинного двору, вода стікала по схилу уздовж ділянки № 2 Оборонної стіни навколо Ближніх і Дальніх печер (*корпус № 93, пам'ятка архітектури національного значення*), розмиваючи його та утворюючи рівчаки. У підніжжі стіни, навпроти корпусу № 60, намило близько 5–6 м^3 ґрунту (рис. 1), через два тижні під час потужних злив на те ж саме місце намило ще близько 2–3 м^3. Вже в березні 2015 р. розпочались процеси деформації Оборонної стіни. Чинники їх встановлені дослідженнями стану підмурків у 2016 р: деформації зумовлені зовнішніми причинами, а саме перезволоженням мурування внаслідок акумуляції повеневих вод та накопиченням змитого потужними зливами ґрунту у травні-червні 2014 р. у підніжжі стіни з західної її сторони. В результаті замулення системи водовідводу вода затрималась стіною (*складний рельєф, стіна виконувала роль греблі, стовп води сягав 1 м*) на довгий проміжок часу – близько одного місяця. В результаті довготривалого перебування в умовах перезволоження відбулось розшарування різночасових мурувань. Окрім того, в результаті перезволоження ґрунтового масиву відбувається поступове нерівномірне осідання ґрунтів основи і деформації прогресують.

Зсуви – зміщення порід на схилах, що відбуваються під впливом гравітації внаслідок перезволоження ґрунтового масиву та/або за наявності площини ковзання. Розвиток зсувних процесів призводить до насправді катастрофічних наслідків – руйнації пам'яток. Головним чинником їх розвитку є перезволоження верхньої частини ґрунтового масиву як внаслідок природних (*інфільтрація атмосферних опадів, підйом рівнів ґрунтових вод, збільшення площі водоносного горизонту*), так і внаслідок техногенних (*аварійні витоки з мереж, навантаження на схил*) чинників. Більшість території Нижньої лаври та частина Верхньої розташовані в зсувній та зсувонебезпечній зонах. Слід відзначити, що навіть головні святині Лаври – Ближні і Дальні печери – потерпали від зсувів ще з 1680-х років і віками вдосконалювались методи їх збереження (*захисту від зсувів*) [5]. Незважаючи на той факт, що активний розвиток зсувних процесів стабілізувався ще у повоєнні роки (*завдяки низці виконаних протизсувних заходів*), активізація їх відбувається періодично (*як внаслідок природних, так і техногенних чинників*), досягаючи інколи катастрофічних наслідків. Так, у 1971 р. стались три зсуви на схилах Дальньопечерного пагорбу, один з яких зруй-

Таблиця 1. *Характеристика екзогенних процесів на території Києво-Печерського заповідника, їх чинники та характерні деформації споруд*

Геоморфологічні умови	Ґрунти основ споруд	Основні екзогенні геологічні процеси та характерні деформації споруд	Визначальні чинники
Лесове плато і присхи-лова зона плато (Верхня Лавра)	Лесові супіски; насипні ґрунти	Підтоплення (приховане) – *замокання конструкцій, руйнування тиньку, морозне розтріскування, тріщини, відкол кутів споруд.* Просідання – *тріщини з розкриттям доверху, нерівномірне осідання частин споруд, руйнування тиньку.* Суфозія – *осідання денної поверхні, тріщини з розкриттям донизу, нерівномірне осідання частин споруд, виноси дрібнозему в підземні споруди.* Ерозія – *порушення цілісності ґрунтів основи споруд, нерівномірне осідання частин споруд, відокремлення блоків споруд.* Зсувні процеси – *тріщини з розкриттям донизу та горизонтальні, відокремлення блоків споруд, відслонення та руйнування тиньку.*	Природні: - інфільтрація атмосферних опадів. Техногенні: - недосконалий благоустрій, в т. ч. невпорядкований поверхневий стік; - витоки із підземних водонесучих комунікацій; - наявність підземних пустот .
Схили долини Дніпра та Лаврського яру (Нижня Лавра)	Делювіальні ґрунти; насипні ґрунти; бурі та строкаті глини; піски	Підтоплення (явне) – *тріщини, руйнування тиньку, замокання конструкцій, морозне розтріскування, відкол кутів споруд.* Зсувні процеси – *тріщини з розкриттям донизу та горизонтальні, відокремлення блоків споруд, відслонення та руйнування тиньку.* Ерозія – *порушення цілісності ґрунтів основи споруд, нерівномірне осідання частин споруд, відокремлення блоків споруд.* Суфозія – *осідання денної поверхні, тріщини з розкриттям донизу, нерівномірне осідання частин споруд, відслонення та руйнування тиньку.* Набухання – *тріщини з розкриттям доверху, відокремлення блоків споруд, відслонення та руйнування тиньку.*	Природні: - інфільтрація атмосферних опадів; - високий рівень ґрунтових вод та утворення тимчасового водоносного горизонту. Техногенні: - недосконалий благоустрій, в т. ч. невпорядкований поверхневий стік; - витоки із підземних водонесучих комунікацій; - наявність підземних пустот.

нував частину Оборонної стіни (корпус № 93) – «знесло» ділянку стіни довжиною близько 100 м. Інший зсув зруйнував частину конструкцій Галереї від Ближніх печер до Дальніх (корпус № 72) – було повністю зруйновано чотири опорних стовпи, частину стовпів пошкоджено, засипано ґрунтом нагірну частину галереї (рис. 2). У 1995 та повторно у 1998 роках на схилі Ближньопечерного пагорбу поблизу корпусу № 43 стались зсуви, які призвели до відколу кута будівлі.

В останні декілька років на території Дальньопечерного пагорбу фіксуються прояви зсувних процесів, які проявляються в утворенні тріщин у конструкціях споруд, тріщин та відколів елементів замощення, нахилі ліхтарних стовпів тощо. Аналіз матеріалів попередніх досліджень вказує, що локалізація цих процесів приурочена до ділянок зсувів, що стались у 1971 р. Характер деформацій свідчить про довготривалий процес деформації ґрунтового масиву, зумовлений постійним перезволоженням та активізацією зсувних процесів. Деформаційні процеси у Дальніх печерах також є наслідком зміни стійкості ґрунтового масиву, а, можливо, і розвитком глибинного зсуву [6].

На території Нижньої лаври, де в основі частини пам'яток залягають глинисті ґрунти монтморилонітового складу (*а саме вони є найбільш здатними до поглинання води і відповідно, до набухання*), зафіксовано прояви деформацій споруд, викликаних набуханням (збільшенням в об'ємі) ґрунтів основи. Деформації незначні і на перший погляд «несерйозні» – здуття клінкерного замощення та спучення штукатурки на фасадах (*навколо корпусу № 44, 68, 98 та ін.*). Однак при висиханні ці ж породи дають усадку, що ще більше руйнує оздоблення пам'яток, а подальші процеси фізичного вивітрювання (*замерзання-розмерзання*) призводять до повної деструкції штукатурного шару.

Таким чином, пам'ятки Верхньої лаври, розташовані в межах лесового плато та верхньої частини його схилів, найбільше зазнають впливу від розвитку процесів прихованого підтоплення, просідання та суфозії, зумовлених зміною фізико-механічних властивостей лесових супісків та суглинків, які залягають в основі більшості споруд, під впливом природних і техногенних факторів (*інфільтрація атмосферних опадів, витоки з водонесучих комунікацій тощо*). Будівлі, розташовані на брівці схилів плато, зазнають впливу зсувних процесів.

Пам'ятки Нижньої лаври, розташовані здебільшого на схилах, і в основі яких залягають різні за властивостями делювіальні ґрунти, бурі і строкаті глини, що мають здатність до набухання, та піски, потерпають, головним чином, від розвитку зсувних процесів та процесів явного підтоплення; другорядного впливу на їх стан завдають процеси прихованого підтоплення, ерозії, суфозії та набухання.

Характерні деформації будівель і споруд та головні чинники, що до них призводять, наведені в таблиці 1; зонування території Заповідника за розвитком екзогенних геологічних процесів представлене на рис. 3.

За кількістю проявів екзогенних процесів на території Києво-Печерської лаври та характером їх впливу на стан пам'яток найбільшого поширення мають процеси прихованого підтоплення (42 пам'ятки), друге-третє місця поділяють процеси просідання (17) та зсувні (17), далі – явне підтоплення (12) та суфозія (10). Визначальними чинниками розвитку всіх процесів є перезволоження ґрунтового масиву, викликане різними факторами, як природними так і техногенними. Основним засобом попередження цих процесів є ретельно виконані роботи з благоустрою навколишньої території, особливо водовідведення (*як ґрунтових так і поверхневих вод*), реконструкція інженерних мереж.

ПОСИЛАННЯ

1. Котлов В.Ф., Брашнина И.А., Сипягина И.К. Город и геологические процессы. – М.: Наука, 1967. – 228 с.
2. Архипенко О.А., Архипенко А.О. Пам'ятка архітектури національного значення «Церква Спаса на Берестові» / Т. 2. Комплексні наукові дослідження / Кн. 2.7. Технічний звіт про проведення інженерно-геологічних вишукувань на майданчику реставрації. – К.
3. ДБН В 1.1-25-2009 – «Інженерний захист територій та споруд від підтоплення та затоплення».
4. Черевко І.А., Котляренко І.В. Комплексні дослідження церкви Спаса на Берестові з метою визначення чинників впливу на стан її збереження // Архітектурний вісник КНУБА. – К.: КНУБА, 2017. – Вип. 11–12. – С. 293–304.
5. Черевко І.А., Головатенко Ю.Г. Історичний аспект формування системи інженерного захисту Ближньопечерного пагорба // Лаврський альманах – 27, спец. вип. 10 (Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври) – С. 362–375.
6. Черевко І.А. Інженерно-геологічні умови Дальньопечерного пагорбу в контексті збереження об'єктів культурної спадщини // Збір. наук. праць «Могилянські читання-2015». – К.:НКПІКЗ, 2016 – С. 306–313.

Черевко И.А. Развитие экзогенных геологических процессов на территории Киево-Печерской лавры и их влияние на состояние памятников

На территории Киево-Печерской лавры широкое развитие получили экзогенные геологические процессы. В работе проанализированы виды процессов, главные факторы их проявления, характер распространения на территории Лавры, влияние на памятники.

Ключевые слова: *просадки, подтопления, суффозии, эрозия, факторы процессов, деформации зданий.*

Cherevko I.A. Development of exogenous geological processes in the territory of Kyiv-Pechersk Lavra and their influence on the technical state of monuments

In the territory of Kyiv Pechersk Lavra broad development was gained by exogenous geological processes. In work types of processes, the main factors of their manifestation, the nature of distribution in the territory of Lavra, influence on monuments are analyzed.

Key words: *subsidence, flooding, suffusion, erosion, process factors, deformations of buildings.*

12.03.2018 р.

УДК 94(477):902(726:2-523.6)

В.Я. Руденок
А.А. Василенко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТИР ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В статті розглядаються результати археологічних досліджень на території Чернігівського Іллінського монастиря.

Ключові слова: *Іллінський монастир, Антонієви печери, археологічні дослідження.*

Чернігівський Іллінський монастир, до 1649 р. Богородичний, а з 1695 р. Троїцький Іллінський, протягом майже тисячоліття посідає важливе місце в духовному, культурному та економічному житті Чернігова і всієї Сіверської землі. Але вивчення цієї видатної історичної пам'ятки суттєво ускладнює брак писемних джерел.

Давньоруська доба історії монастиря репрезентована лише літописним повідомленням про його заснування у 1069 р. Антонієм Печерським [1, Стб. 185] та згадкою ігумена Св. Богородиці Єфрема (1178 р.) [2, с. 323], якого традиційно, але без вагомої аргументації, називають настоятелем Чернігівського Єлецького монастиря. Інших документальних свідчень відносно даного періоду у розпорядженні дослідників немає. Міститься у Іпатієвському літописі розповідь про те, що у 1094 р. князь Олег Святославович привів до Чернігова половців. Самого міста захопити він не зміг, але заміські монастирі спалив. Не виключно, що серед них був і Богородичний [3, с. 90].

Значно більша кількість історичних документів про монастир датується XVII–XVIII ст., але це твори релігійного напрямку та листування монастирського та єпархіального керівництва, де висвітлюються переважно духовні та господарчі питання [4, с. 1–232]. Тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'являються літературні праці, у яких монастир починає розглядатися як пам'ятка історії [5; 6, с. 144; 7, с. 12; 8; 9; 10, с. 40; 11; 12; 13].

Окрему групу джерел з історії пам'ятки складають ілюстративні матеріали – топографічні плани, книжкова графіка, іконопис, але їх теж небагато, тому виключно важливого значення для отримання нової наукової інформації набули археологічні дослідження, які розпочалися одразу після створення Чернігівського архітектурно-історичного заповідника. Перший їх етап був пов'язаний з ремонтно-реставраційними роботами у Антонієвих печерах та їх музеєфікацією. Він тривав протягом майже двох десятиліть. За цей час було зібрано цікавий науковий матеріал про пам'ятку, поставлено низку важливих питань, що стало потужним підґрунтям наступних археологічних досліджень [14, с. 1–68; 15, с. 1–27; 16, с. 1–17; 17, с. 1–66; 18, с. 1–63; 19, с. 1–82].

Після створення у складі заповідника відділу історії печер, археологічні розкопки у спорудах монастиря та на його території набули регулярного характеру і від того стали більш результативними.

Комплексні дослідження розпочалися у травні 1987 р. Були частково досліджені муровані опори мосту через Іллінський яр та залишки цегляної споруди кінця XVII – поч. XVIII ст. на південний захід від Іллінської церкви. В Антонієвих печерах, за склепінням притвору церкви Феодосія Тотемського, зафіксували залишки стародавньої поховальної камери та розпочали дослідження великої заповненої перевідкладеним ґрунтом порожнини – так званого «Гроту» з південного боку церкви Миколи Святоші [20, с. 1–90]. У 1989 р. після завершення робіт пам'ятку укріпили металевими конструкціями. Було встановлено, що це – давньоруська монастирська костниця, створена за афонською традицією. Внаслідок розкопок 1990 р. було доведено, що за давньоруської доби це була окрема підземна споруда, вхід до якої знаходився з північного боку Іллінської церкви [22, с. 1–50; 23, с. 1–20].

Одночасно з дослідженнями костниці роботи прово-

дилися і на інших ділянках комплексу. У 1988 р. в підлозі вівтаря церкви Феодосія Тотемського зафіксували залишки келії ченця-відлюдника, зруйнованої під час будівництва храму. У Нижньому ярусі дослідили келію XVII ст., поховання в стінах та підлозі, а біля стародавнього входу зафіксували ділянку, підлога та стіни якої були обмазані глиною та обпалені [21, с. 1–37].

1992 р. археологічні дослідження проводилися як в Антонієвих печерах, так і на прилеглий до них території. Було розкопано та підготовлено до відновлення первісний вихід з Нижнього ярусу. На західній терасі у гирлі Іллінського яру знайшли та частково дослідили залишки дерев'яної житлової споруди другої половини XVII – початку XVIII ст., а на північ від неї – вхід до печер, мурована стіну біля нього та залишки галереї, яка з'єднувала протилежні схили яру. Наступного року дослідили залишки цегляної пізньосередньовічної каплиці, яка оформлювала вхід до підземелля, що отримало назву «Новоантонієва печера», а поруч з нею – напівзруйнований підземний хід, який закінчувався стінкою з жолобчатої цегли [24, с. 1–87].

Протягом 1993–1994 рр. були виявлені та досліджені залишки плінфовипалювальної печі XII ст. на південний захід від Іллінської церкви, також культурний шар XII–XIV ст. на прилеглий до неї території, завершені розкопки каплиці біля входу до «Новоантонієвої печери». У Нижньому ярусі Антонієвих печер вивчалися два поховання XVIII ст. [25, с. 1–39; 26, с. 1–89]. Наступні три роки роботи проводилися на східній терасі яру. У 1995 р. на північний захід від Іллінської церкви проводилися дослідження так званої «Печери Іова» – штучної підземної споруди, згодом перетвореної на костницю, та дерев'яної келії біля неї. Зафіксовані на стінах печери графіті та численний речовий матеріал вказують на давньоруське походження пам'ятки. У 1996–1997 рр. з південного боку від даного підземелля була знайдено та обстежено ще дві давньоруські підземні споруди – «Печеру схимника» та «Печерну церкву». Крім того здійснювалися розкопки обрушеної келії відлюдника над вівтарем церкви Миколи Святоші та залишків ще однієї плінфовипалювальної печі неподалік від попередньої [27, с. 1–112; 28, с. 1–69; 29, с. 1–38].

У 1998 р. проводилися дослідження поховальних камер у Нижньому ярусі Антонієвих печер та парафіяльного кладовища на північ від Іллінської церкви. У 1999 р. на західному схилі Іллінського яру було зафіксовано давньоруський культурний шар, а у 2000 р. продовжено дослідження залишків галереї, яка з'єднувала східну і західну садиби монастиря. Тоді ж було знайдено та частково досліджено залишки давньоруської житлової споруди біля Іллінської церкви та валу і рову біля курганного некрополя на вершині Болдиної гори [30, с. 1–104; 31, с. 1–106; 32, с. 1–116].

Під час розкопок 2001 р., на терасі з західного боку яру, де у 1992 р. зафіксували залишки пізньосередньовічної будівлі кінця XVII – початку XVIII ст., досліджувався комплекс житлових та виробничих споруд, який складався з великого дерев'яного будинку, обладнаного опалювальними печами, та виробничих і господарських приміщень, до складу яких входили п'ять печей для відливки літер. Речовий археологічний матеріал був представлений уламками кліше з книжковими гравюрами, на яких містяться зображення образу Іллінської Божої Матері, та фігур св. Миколая та Іоанна Богослова, личиною, виготовленою зі зламаного кліше, залізним різцем, керамічним соплом, ножицями, дерев'яним гвинтом від друкарського пресу, металевими шлаками, а також зливками свинця та олова, які використовувалися в процесі виготовлення гарту – металевого сплаву, з якого відливали літери. Набір посуду складається з розписної фляги, скляних посудин, олов'яного штофу, прикрашеного гравіруваними зображеннями чоловічих та жіночих постатей і рослинного орнаменту. Крім того була зібрана колекція пічних кахлів різноманітної форми та орнаментації. Таким чином археологічні дослідження дали підстави зробити висновок, що наприкінці XVII – на початку XVIII ст. даний будинок було використано для розміщення друкарні, перенесеної Лазарем Барановичем з Новгорода-Сіверського до Чернігова [33, с. 1–11].

У 2002 р. біля входу до «Новоантонієвої» печери було знайдене підземелля XII–XIII ст., яке являло собою келію ченця-відлюдника з місцем для його поховання. 2004 р. у яру з західного боку Іллінської церкви зафіксовано культурний шар із залишками двох давньоруських житлових споруд та однієї господарчої будівлі XVII ст., а також ложе зниклого струмка, який протікав у давнину по дну Іллінського яру [34, с. 1–68; 35, с. 1–110].

2006 року роботи здійснювалися в гирлі яру на південний захід від Іллінської церкви. Були досліджені культурні нашарування XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя, господарча яма XVII–XVIII ст., господарча яма та житлова споруда XIII ст., виявлені рештки дерев'яної огорожі кінця XVII–XVIII ст. [36, с. 1–56].

У 2010–2011 рр. досліджувалися залишки мурованих опор мосту, перекинутого у XVII–XVIII ст. через яр. Були розкопані залишки цегляних опор, рештки глинобитної печі з основою зі шматків плінфи, ложе струмка на дні яру та простежено динаміку формування схилу яру. Між східними опорами в давньоруських нашаруваннях досліджено 6 християнських поховань. Тоді ж проводилося обстеження Аліпієвих печер [37, с. 1–134; 38, с. 1–79].

Додаткові дослідження типографського комплексу здійснювалися у 2012 р., а у 2014 р. – Нижнього ярусу Антонієвих печер [39, с. 1–46; 40, с. 297–300].

Таким чином в результаті археологічних досліджень на території Чернігівського Іллінського монастиря, проведених науковцями Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», було доведено, що за давньоруської доби на Болдиних горах, з обох боків яру, у гирлі якого збереглася Іллінська церква

поч. XI ст., існував монастирський комплекс, до складу якого входила значна кількість печерних споруд та наземних будівель. Після захоплення Чернігова монголо-татарами у 1239 р., він довгий час перебував в стані занепаду, а після відновлення у 1649 р. поступово перетворився на потужний духовний, культурний та економічний центр величезного регіону. Вивчення виявлених під час розкопок археологічних пам'яток дозволило встановити місце розташування, призначення, зовнішній вигляд та взаємний зв'язок окремих монастирських споруд різних часів і таким чином здійснити науково обґрунтовану історичну реконструкцію монастиря відносно двох найбільш важливих періодів його історії.

ПОСИЛАННЯ

1. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. М.; Л., 1962. – Т. 2. – Стб. 185.
2. Літопис Руський. – К., 1989. – 590 с.
3. Полное собрание русских летописей. В 43 т. Т. 38. Радзивиловская летопись. – Ленинград : «Наука», 1989. – 177 с.
4. Святитель Дмитрий Ростовский. Руно Орошенное. – СПб.: Мир, 2003. – 232 с.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – 672 с.
6. Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – 177 с.
7. Марков. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов., 1882. – 47 с.
8. Котляров С. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. 1851. – № 26. – Прибавления.
9. Исаенко М. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 39. – Неофициальная часть.
10. Филарет (Гумилевский). Ильинский монастырь // Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – С. 40.
11. Тищинский А. Пещеры при церкви св. Ильи в Чернигове. – Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 59. – Неофициальная часть.
12. Стефановский Т. Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова в 1890 году // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 21. – Неофициальная часть.
13. Стефановский Т. О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 7–8. – Неофициальная часть.
14. Кузнецов Г.А. Отчет спелео-археологической секции проводившей противоаварийные роботы и археологические исследования Антониевых пещер в г. Чернигове в период с марта 1972 по март 1973 гг. – Чернигов, 1973. – 68 с. ЧГАИЗ ДФ-453 КП-630.
15. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977–1978 гг. – Чернигов, 1979. – 27 с. ЧГАИЗ ДФ-435. КН-576.
16. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях на территории охранной зоны заповедника в 1979 г. – Чернигов, 1980. – 17 с. ЧГАИЗ ДФ-86, КП-436.
17. Кузнецов Г.А. Отчет о работе черниговского городского отряда ЧАЭ за полевой сезон 1983 г. – Чернигов, 1984. – 66 с. – ЧГАИЗ КП-2-629 Д-1-452.
18. Кузнецов Г.А. Отчет черниговской городской спелео-археологической секции по разведкам и охранным исследованиям в 1984 г. – Чернигов, 1985. – 63 с. – ЧДАІЗ ДФ-610 КН-681.
19. Кузнецов Г.А. Научный отчет Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в г. Чернигове в 1985 г. – Чернигов, 1986. – 82 с. – ЧДАІЗ ДФ-617 КН- 731.
20. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ–638, КП–957. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях Троицкого Ильинского пещерного монастырского комплекса в г. Чернигове в 1987 г. – Чернигов, 1988. – 90 с.
21. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ–625, КП-829 Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастиря в г. Чернигове в мае–декабре 1988 г. – Чернигов, 1989 г. – 37 с.
22. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Дф-637, КП-956, Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1989 г. – Чернигов, 1990. – 50 с.
23. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-635, КП-1950, Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Черниговского Ильинского монастиря в 1990 году. – Чернигов, 1991. – 20 с.
24. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-638, КП-826. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевих пещерах Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове и на прилегающей территории в 1992 году. – Чернигов, 1993. – 87 с.
25. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-644, КН-1258. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях в Новоантониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории в 1993 г. – Чернигов, 1994. – 39 с.
26. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-645, КН-1259. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1994 г. – Чернигов, 1995.–89 с.
27. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», Дф-646, КП-1260, Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в Чернигове в 1995 г. – Чернигов, 1996. – 112 с.
28. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-652, КН-1464. Руденок В., Семенюк Н., Василенко А. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в Чернигове в 1996 г. – Чернигов, 1997. – с. 69.
29. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-657, КН-1519. Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в г. Чернигове в 1997 г. – Чернигов, 1998. – 38 с.
30. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1035, КН-1579. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1998 году. – Чернигов, 1999. – 104 с.
31. НА ІА НАН України, ф. е. 1999. Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове Черниговской области в 1999 году. – Чернигов, 2000. – 106 с.
32. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1043, КН-1654. Руденок В.Я. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2000 году. – Чернигов, 2001 – 126 с.
33. НА ІА НАН України, ф. е. 2001. Руденок В.Я. Отчет об археологических исследованиях на территории бывшего Ильинского монастыря в городе Чернигове в 2001 г. – Чернигов, 2002. – С. 1–11.
34. НА ІА НАН України, ф. е. 2002. Руденок В.Я., Семенюк Н.В., Василенко А.А. Отчет об охранных археологических исследованиях на территории Ильинского монастиря в 2002 г. – Чернигов, 2003. – 68 с.
35. НА ІА НАН України, ф. е. 2004. Руденок В.Я., Семенюк Н.В., Василенко А.А. Отчет об археологических исследованиях на территории Ильинского монастыря в г. Чернигове в 2004 г. – Чернигов. 2005. – 110 с.
36. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1049, КН-1716. Руденок В.Я. Звіт про археологічні дослідження на території колишнього Іллінського монастиря в м. Чернігові в 2006 році. – Чернігів, 2009. – 56 с.
37. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1052, КН-1756. Руденок В.Я., Новик Т.Г., Солобай П.В., Василенко А.А., Дем'яненко Д.Р. Звіт про наукові археологічні дослідження Троїцького Іллінського комплексу в зоні розташування Антонієвих печер і «Печери Аліпія» у м. Чернігові у 2010 році. – Чернігів, 2011. – 134 с.
38. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній», ДФ-1064, КН-1802. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Звіт про наукові археологічні дослідження на території Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря у 2011 році. – Чернігів, 2012. – 79 с.
39. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» ДФ-1223, КН-1843, В.Я. Руденок, Т.Г. Новик. Звіт про наукові археологічні дослідження на території колишнього

Іллінського монастиря у Чернігові у 2012 р. – Чернігів, 2013. – 46 с.
40. Новик Т., Руденок В., Солобай П. Нові дослідження нижнього ярусу Антонієвих печер в Чернігові у 2014 р. // Покликання – археологія. Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О.В. Шекуна. – Чернігів. 2015. – С. 297–300.

Руденок В.Я., Василенко А.А. Черниговский Ильинский монастирь по результатам археологических исследований
В статье рассматриваются результаты археологических исследований на территории Ильинского монастиря в Чернигове.
Ключевые слова: *Ильинский монастир, Антониевы пещеры, археологические исследования.*

Rudenok V.Ya., Vasylenko A.A. Chernihiv Monastery of St. Elias according to the results of archeological researches
The article is devoted to the results of archeological researches on the territory of Chernihiv Monastery of St. Elias.
Key words: *Monastery of St. Elias, St. Anthony's Caves, archeological researches.*

26.02.2018 р.

УДК 902(477):(303.4)(1-75.3)

І.О. Старенький

ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОВІДНИКІВ (НА ПРИКЛАДІ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

У статті розповідається про значення охоронних археологічних досліджень на території заповідників. Як приклад наводяться археологічні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», їх значення для дослідження історії та історико-культурної спадщини міста, тих тем, які не були зафіксовані в писемних джерелах.
Ключові слова: *охоронні археологічні дослідження, археологічна експедиція, археологічний матеріал, Кам'янець-Подільський, НІАЗ «Кам'янець».*

Важливою складовою пам'яткоохоронної роботи на території міста є археологічні дослідження. Зазвичай вони носять охоронний або рятівний характер. Розглянемо охоронні археологічні дослідження на прикладі Кам'янця-Подільського на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Історична частина Кам'янця-Подільського зацікавила дослідників ще у XIX ст. Проте довгий час пам'ятки архітектури використовувались виключно з практичною метою, а дослідженню археологічних нашарувань уваги взагалі не приділялось. Дещо покращилася ситуація наприкінці століття. 1890 року в місті на базі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету було засновано Давньосховище, до фондів якого потрапляв підйомний археологічний матеріал. Перші невеликі археологічні дослідження на території міста провів у 1901 р. Ю. Сіцінський на вулиці Вірменській. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. невеликі археологічні розвідки проводилися Ю. Сіцінським та О. Неселовським на території Карвасар, Старого замку та поруч з Кушнірською баштою. На жаль, усі знахідки з цих об'єктів було втрачено у XX ст. Далі протягом трьох десятиліть жодних робіт не проводилося. У 1959–1969 рр. досліджувалась територія Старого замку І. Винокуром, Є. Пламеницькою та С. Шкурком. Зазначимо, що на сьогодні у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника виявлено тільки матеріали з досліджень 1959 року; місце знаходження археологічних знахідок з розкопок 1961–1969 рр. залишається невідомим.

Важливим кроком для збереження історико-культурної спадщини Кам'янця-Подільського стало створення 18 травня 1977 р. Державного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Однак це не пожвавило археологічні дослідження. Переважно земляні роботи проводилися без залучення археологів. Водночас у 1980-х рр. проведено розкопки фундаментів знищених більшовиками у 1930-х рр. Вірменської Миколаївської та Іоанно-Предтеченської церков, а також на площі Польський ринок досліджено залишки будинку давньоруського часу. Розкопками у 1990-х рр. займалася археологічна експедиція під керівництвом Адріана Мандзія. У 2008 та 2010 роках розкопки на Північному бастіоні Старого замку проводила співробітник Інституту археології НАН України Л. Виноградська. У ході досліджень було виявлено матеріали трипільської культури трьох хронологічних періодів: етапу ВІ борисівської групи, ВІ-ВІІ заліщицької групи та гординештського типу фіналу етапу СІІ. Окрім того досліджено потужні нашарування пізнього етапу чорноліської культури, середньовічні нашарування XIII – початку XVI ст. та пізнішого часу [6; 7].

Незважаючи на величезне значення описаних вище археологічних досліджень, на жаль, вони були епізодичними, не мали системності і не було можливості оперативно їх провести під час різних земляних робіт на території заповідника.

Переломним став 2012 р., коли в складі ДП НДЦ «ОАСУ» «Подільська археологія» було створено постійно діючу археологічну експедицію «Кам'янець», співробітниками якої стали В. Мегей та П. Болтанюк, до яких пізніше приєднався автор статті.

Варто зазначити, що починаючи з 2012 р. всі земляні роботи на території НІАЗ «Кам'янець» проводяться за участі археологів, які представлять археологічну експедицію в складі «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України. При прокладанні комунікацій або ж їх ремонту проводиться археологічний нагляд, а за необхідності – розкопки. Особливістю Кам'янця-Подільського є те, що в ході Другої світової війни, у 1941 і особливо у 1944 р., внаслідок авіабомбардувань сильно постраждала історична частина міста. Пошкоджені бомбами будинки, переважно, були розібрані наприкінці 1940-х – на початку 1960-х рр. Тогочасна партійна верхівка міста вирішила, що значно простіше буде розібрати пошкоджені архітектурні пам'ятки, розбити на їх місці парк чи звести нову споруду, ніж реставрувати. У

1990-х розпочалася відбудова втраченої історичної забудови. Але лише з 2012 р. на ділянках, які відводилися під відбудову втраченої історичної забудови, почали проводити повномасштабні охоронні археологічні дослідження.

Вже перший польовий сезон приніс сенсаційні результати. У ході археологічних розкопок на прилеглій з півночі до Вірменського бастіону території було виявлено потужний давньоруський культурний шар кінця XII–XIII ст. товщиною до 0,5 м. Поряд дослідниками зафіксовано вал та рів цього ж періоду. Поверх давньоруського валу залягав культурний шар XVII ст. потужністю 0,2–0,3 м, що свідчить про повторне використання укріплень в ранньомодерний час. Якщо раніше вважали, що давньоруський дитинець Кам'янця знаходився на території Старої фортеці, а в сучасному Старому місті був неукріплений посад, то археологічні дослідження 2012 р. порушують це аксіоматичне в літературі твердження і відкривають нові горизонти перед дослідниками історії Кам'янця-Подільського [2, с. 153–154].

Того ж таки 2012 року проведенні розкопки по вул. Францисканська, 10. Дослідження проходили на площі близько 2000 м^2. Вдалося зафіксувати оборонні лінії Середнього та Верхнього ронделів XVIII – початку XIX ст., а також фундаменти цейхгаузу. При розкритті його фундаментів вдалося встановити розмір будівлі – 12×27,8 м. Зафіксовано трьохкамерне підвальне приміщення довжиною до 10 м та висотою 2,16 м [1, с. 58–59].

Кілька ділянок на території Кам'янця-Подільського досліджувалось 2013 р. Зокрема, на площі Польський ринок у центральній частині Старого міста виявлено залишки трипільського житла, яке датується петренським локально-хронологічним утворенням етапу CI. Повністю це житло було досліджено лише 2015 р. співробітником Інститут археології Д. Черноволом.

2014 року на посаду керівника постійно діючої археологічної експедиції «Кам'янець» призначено П. Болтанюка. Польовий сезон 2014 р. розпочався з дослідження ділянки по вул. Францисканська, 10. У ході робіт зафіксовано товщину куртини Верхнього ронделю (2,4–2,5 м) та рівень валгангу, під яким йшов глиняний замок товщиною 0,2–0,3 м. Конструкція основи фундаменту куртини утворювала цілий ряд арок, що опиралися на кам'яні стовпи. Нижче рівня валгангу йшли нашарування XVI–XVIII ст., ще нижче – періоду пізнього Середньовіччя XIV–XVI ст. Зафіксовано також давньоруський культурний шар кінця XII–XIII ст., а прясло та один уламок горщика можна віднести до IX–X ст. До материкової породи прилягав культурний шар трипільської культури потужністю до 1 м. У його розвитку можна виділити три хронологічні періоди в межах середини V – середини III тис. до н. е. Серед знахідок зафіксовано керамічний гончарний штамп трипільської культури [3, с. 303].

У липні того ж року дослідження проводилися в центральній частині Старого міста (пл. Польський ринок, 3/1). У ході робіт біля північно-східного кута було закладено траншею 6 × 2 м, а також два шурфи: біля східної стіни кам'яного фундаменту та в південно-західному куті споруди. У траншеї зафіксовано нашарування XIV–XVIII ст., мощення XIV–XVII ст., фрагмент якого було демонтовано і перевезено до відділу археології історичного музею-заповідника, де з ним сьогодні мають змогу ознайомитися відвідувачі. У цій же траншеї виявлено культурний шар трипільської культури потужністю 0,8 м, у межах якого знайдено залишки господарської ями та розвал горщика етапу CI. У шурфах зафіксовано нашарування пізнього Середньовіччя та трипільської культури [4, с. 67–69]. Також у 2014 р. проведено дослідження на ділянці за адресою пл. Польський ринок 3/9–10.

Польовий сезон 2015 р. розпочався з дослідження ділянки по вул. Зарванській, 7/1. Тут зафіксовано культурні нашарування XVI–XIX ст., які сильно зруйновані траншеями радянського періоду. Протягом квітня-травня роботи проходили по вулиці Успенській, 2. Загальна площа траншей становить 50 м2. Встановлено, що в межах досліджуваної ділянки знаходиться кілька житлових об'єктів XIX – першої половини XX ст. Зафіксовано нашарування XVII–XIX ст., зібрано колекцію керамічних люльок, а також виявлено монетний скарб мідних солідів Яна Казимира [8, с. 117–128].

Пізніше, того ж 2015 року, роботи на ділянці по вул. Зарванській, 7/1 було продовжено. Була зібрана колекція кераміки трипільської культури етапу CI (петренська група), поодинокі фрагменти давньоруської кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. Водночас у двох місцях були виявлені непорушені нашарування литовського періоду, які можна датувати другою половиною XIV ст. Цінність знахідки полягає в тому, що нашарування давньоруського, золотоординського та литовського часів на території міста майже знищені пізнішими перебудовами, враховуючи, що протягом століть населення тіснилося на скелястому півострові площею 121 га. Численною виявилася група кераміки середини XV–початку XVI ст., представлена фрагментами горщиків овоїдної форми з валикоподібним потовщенням вінець. Численною також є і кераміка XVII–XVIII ст., серед якої окремо виділялися фрагменти турецьких кавових чашечок з напівфаянсу з розписом кобальтовими фарбами другої половини XVII ст. Окрім того частково досліджено другий ярус підземель [9, с. 146–149].

2016 року проводилися дослідження по вул. Троїцькій, 4 А, де виявлено сховок зброї часів Першої світової війни [11, с. 63–65] та величезну кількість археологічного матеріалу другої половини XIX – початку XX ст., представленого фаянсовими виробами як вітчизняного, так й іноземного виробництва (Богемія, Саксонія, Австро-Угорщина, Англія та ін.), скляними виробами, серед яких виділяються аптечний посуд, пляшки з-під бехерівки (Карлові Вари), парфумерні пляшечки зі Швейцарії, керамічні пляшки з-під зельтерівських мінеральних вод (Нассау, Німеччина), пивні пляшки XIX ст. та ін. [10, с. 263–270].

На цій же ділянці було закладено розкоп для дослідження гончарного горна середини XV– початку XVI ст. Встановлено, що гончарний горн складався з камери для спалювання дров та камери для обпалу керамічних виробів. З'єднувалися вони між собою вузьким каналом. Розмір камери для спалювання дров становить 2,44 × 1,41 м, а для обпалу кераміки – 2,86 × 1,98 м. Отже, загальна довжина складає 5,3 м. Челюстями горн орієнтований на південь. Горнова яма прорізала бурий дегумусований трипільський шар та врізалася в суглинки. Камера для спалювання дров овальної форми, її дно пропалене на глибину 0,15 м, печина яскраво-червоного кольору, поверхня дна, завдяки попелу та вуглинкам, чорного кольору. Камера для обпалу краплеподібної форми, вершиною обернена до каналу, максимальне розширення ближче до краю. Дно цієї камери плавно піднімається від каналу до краю, перепад по висоті становить 0,27 м. З внутрішнього боку по периметру камери йде невисоке підвищення шириною 0,3–0,4 м з підмащеною глиною та добре пропаленою поверхнею. Прилягаючий до горна суглинок пропалений до червоного кольору. Нижня частина стінок вирізана з материкової породи, вище використана глина зі значними домішками органіки. Стінки, які місцями збереглися на висоту до 0,4 м, звужуються доверху. З північно-східного та південно-західного боків горна розташовані господарські ями округлої форми, заглиблені в материкову породу на 1,2–1,4 м. Ще одна яма аморфної форми розташована із західного боку теплопристрою і врізана в материкову породу на 1,8–2,0 м. Всі вони до верху були заповненні фрагментованими керамічними виробами вперемішку з чорноземом. На всій площі горна залягав шар фрагментованого керамічного посуду відновлювального випалу (сірого кольору) потужністю до 0,8 м. На основі опрацювання керамічного матеріалу було розроблено єдину поки що класифікацію кераміки означеного періоду для території Наддністрянщини.

Експедиція в складі ДП НДЦ «ОАСУ» «Подільська археологія» припинила свою діяльність у 2016 р. Натомість було створено Кам'янець-Подільську архітектурно-археологічну експедицію в складі НДЦ «ОАСУ» (керівник к. і. н. П. Нечитайло), до складу якої увійшли П. Болтанюк, І. Старенький. У цьому ж році проведені дослідження на ділянці по вул. Францисканській, у ході яких віднайдено фундаменти Турецької башти, що у XVIII ст. використовувалася під комплекс людвисарні; піч-кам'янку початку XVII ст.; ділянку артилерійської батареї св. Яна першої половини XVIII ст.; ділянку міського оборонного муру уздовж каньйону кінця XVII – першої половини XVIII ст. У передматериковому шарі зафіксовано кераміку трипільської культури, давньоруського часу, XIV, XV–XVI ст. [5, с. 157–166]. Далі роботи проводилися в центрі Старого міста на пл. Польський ринок, де вдалося зафіксувати потужні нашарування трипільської культури, XIII–XIV, XV–XVI, XVII–XVIII ст., зібрано значний нумізматичний матеріал (майже 150 монет) XV–XIX ст. Виявлено і досліджено залишки житлово-господарських споруд XVII–XVIII ст. з виробничими місцями (ливарня, косторізна справа) та залишки турецької кав'ярні останньої третини XVII ст. зі значною кількістю знахідок: турецької монети (пара, мангір), кавових чашечок, керамічних люльок, ґудзиків, пряжок, вагових гирьок та ін. Наприкінці польового сезону роботи проводилися по вул. П'ятницькій, де вдалося виявити залишки житлової будівлі та археологічні нашарування від трипільської культури до XX ст.

Сезон 2017 р. розпочався з археологічного нагляду за земляними роботами по вул. Кузнечній, 12, де були зафіксовані матеріали XV–XVI, XVII–XVII та XIX–XX ст. Того ж року масштабні археологічні роботи проведені на ділянці по вул. П'ятницькій, в ході яких виявлено залишки трипільського житла етапу CI (петренської групи), об'єкти золотоординсько-литовського часу. Серед матеріалів виявлено «київське» наслідування дангу хана Джанібека 1352/1353 р., що являється найзахіднішою на сьогодні знахідкою цієї монети, колекцію монет XIV–XVIII ст. Крім того досліджено значну кількість об'єктів XV–XVIII ст., у тому числі комплекс чинбарні.

Отже, саме завдяки діяльності постійно діючої археологічної експедиції в Кам'янці-Подільському, яка переважно проводить охоронні археологічні дослідження, вдалося зафіксувати значну кількість цінних археологічних об'єктів, а знайденими матеріалами поповнити фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею заповідника та Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

ПОСИЛАННЯ

1. Болтанюк П.А. Археологічне дослідження фундаменту цейхгаузу / П.А. Болтанюк, Д.І. Кондратюк // Археологічні студії «Межибіж». Наук. щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 54–64.

2. Болтанюк П.А. Історія розвитку Вірменського бастіону / П.А. Болтанюк, А.М. Кулішова, В.П. Мегей // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 152–157.

3. Болтанюк П.А. Міське укріплення – Верхній (Високий) рондель / П.А. Болтанюк // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. IV всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 300–305.

4. Болтанюк П.А. Попередні результати археологічного дослідження ділянки на Польському ринку, 3/1 у Кам'янці-Подільському / П.А. Болтанюк, Д.І. Кондратюк, І.О. Старенький // Археологічні студії «Межибіж». Наук. щорічник 3'2014. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 64–73.

5. Нечитайло П.О. Пошуки «Людвисарні» (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10) / П.О. Нечитайло, Д.К. Черновол, І.О. Старенький // Археологія&Фортифікація України: зб. матер. VIміжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – С. 157–166.

6. Овчинніков Е.В. До питання про фортифікаційні споруди на поселеннях Кукутень-Трипілля / Е.В. Овчинніков, Л.І. Виногродська, П.А. Болтанюк // Археологія&Фортифікація України: зб. матер. IVвсеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. – С. 54–61.

7. Овчинніков Е.В. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастіон), м. Камянець-Подільський / Е.В. Овчинніков, Л.І. Виногродська, П.А. Болтанюк // Археологія&Фортифікація України: зб. матер. III всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 10–17.

8. Старенький І.О Археологічні дослідження на ділянці за адресою вулиця Успенська, 2/1-3 в Кам'янці-Подільському: попередні результати / І.О. Старенький // Хмельницькі краєзнавчі студії: наук.-краєзн. зб. – Хмельницький, 2015. – Вип. 6. – С. 117–128.

9. Старенький І.О. Комплекс матеріалів з археологічних досліджень по вулиці Зарванській, 7/1 у Кам'янці-Подільському / І.О. Старенький // Археологія&Фортифікація України: зб. матер.

VII всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – С. 145–156.

10. Старенький І. О. Побут кам'янчан ІІ половини XIX – початку XX ст. за даними археологічних досліджень по вулиці Троїцькій, 4а / І.О. Старенький, Я.О. Зайшлюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. – Т. І. – С. 262–281.

11. Старенький І.О. Сховок Першої світової війни з охоронних археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського в 2016 році / І.О. Старенький // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності: матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Київ: НАКККіМ, 2016. – С. 63–65.

Старенький И.А. Охранные археологические исследования на территории заповедников (на примере Каменца-Подольского)

В статье рассказывается о значении охранных археологических исследований на территории заповедников. В качестве примера приводятся археологические исследования на территории Национального историко-архитектурного заповедника «Каменец», их значение для исследования истории и историко-культурного наследия города, тех тем, которые не были зафиксированы в письменных источниках.

***Ключевые слова:** охранные археологические исследования, археологическая экспедиция, археологический материал, Каменец-Подольский, НИАЗ «Каменец».*

Starenkyi I.O. Protection of archaeological researches on the territory of reserves (on an example of Kamianets-Podilskyi)

The article tells about the importance of protection of archaeological researches on the territory of reserves. For example archaeological researches in the territory of the National Historical and Architectural Reserve «Kamianets» are brought, their importance for the researching of the history and historical and cultural heritage of the city, the researching of those topics that were not recorded in written sources.

***Key words:** protection of archaeological researches, archaeological expeditions, archaeological material, Kamianets-Podilskyi, NHAR «Kamianets».*

26.02.2018 р.

УДК 94(477):902.1«217»

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

REPORT ON BATURYN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2017

This article presents the results of the research on unearthed fragments of glazed ceramic rosettes which adorned the façades of Hetman Ivan Mazepa's palace in Baturyn. It also examines the remnants of buildings commissioned by I. Mazepa, Chancellor General Pylyp Orlyk, and Hetman Kyrylo Rozumovsky, as well as the local and imported ceramic stove tiles, neck crosses, a signet ring, and other 17th–18th-century artefacts found during the 2017 excavations in the town.

***Key words:** Baturyn, Mazepa palace, ceramic façade decorations, brick foundations, stove tiles, neck crosses, signet ring.*

Last year, the Canada-Ukraine archaeological expedition conducted its annual summer excavations at Baturyn, Chernihiv Oblast. The project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta in Edmonton, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada. The W.K. Lypynsky East European Research Institute Inc. in Philadelphia and the Ukrainian Studies Fund at Harvard University in Boston, the USA, also supported the historical and archaeological investigations of early modern Baturyn in 2016–2017. The Chernihiv Oblast State Administration contributes annual subsidies for the excavations in this town.

The 2017 archaeological expedition in Baturyn engaged about 50 students and scholars from the Chernihiv Collegium National University, the Chernihiv Regional Historical Museum, the Hlukhiv National Pedagogical University, and the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv. It was led by Yurii Sytyi, senior fellow at the Centre of Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the Chernihiv University. Yurii Kovalenko, M.A., of the Hlukhiv National Preserve, the instructor of archaeology of Ukraine at the Hlukhiv University, took part in the Baturyn excavations and examination of its findings.

Prof. Zenon Kohut, the former director of CIUS and renowned historian of the Hetman state, headed the project of archaeological and historical study of Baturyn of the Cossack period in 2001–2015. Presently, he serves as academic adviser for this undertaking. Dr. Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of the Baturyn project from the Canadian side. Prof. Martin Dimnik, ex-president of PIMS and the leading Canadian historian of medieval Chernihiv principality, is also involved in this research and the publication of its findings in North America [1].

Archaeological investigations have established that Baturyn emerged in the late eleventh century as a fortress on the southeastern border of Chernihiv principality. Initially, archaeologists believed that after ravaging of this town by the Mongols in 1239, its area remained depopulated until early seventeenth century. However, the 2017 excavations, for the first time, have revealed that this settlement recovered in the fourteenth and fifteenth centuries and the lacuna in its development was limited to the sixteenth and early seventeenth centuries. Between 1625 and 1648, when the Chernihiv-Siversk land was under Polish domination, the royal administration constructed the castle and adjacent fortress of Baturyn to protect the eastern frontier of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

From 1669 to 1708, Baturyn was the capital of the Cossack state and one of the largest and richest towns in central Ukraine. It benefited from the location there of the hetman's residences, government chancelleries, courts, military institutions, state treasury and revenue collection. As well, the state officials, Cossack elite (starshyna), gentry (shliakhta), senior clergy, intellectuals, merchants, artisans, and master builders concentrated in the capital. Extensive economic and cultural ties with Western, Central, and Eastern Europe also stimulated Baturyn's rapid growth. The town prospered most during the

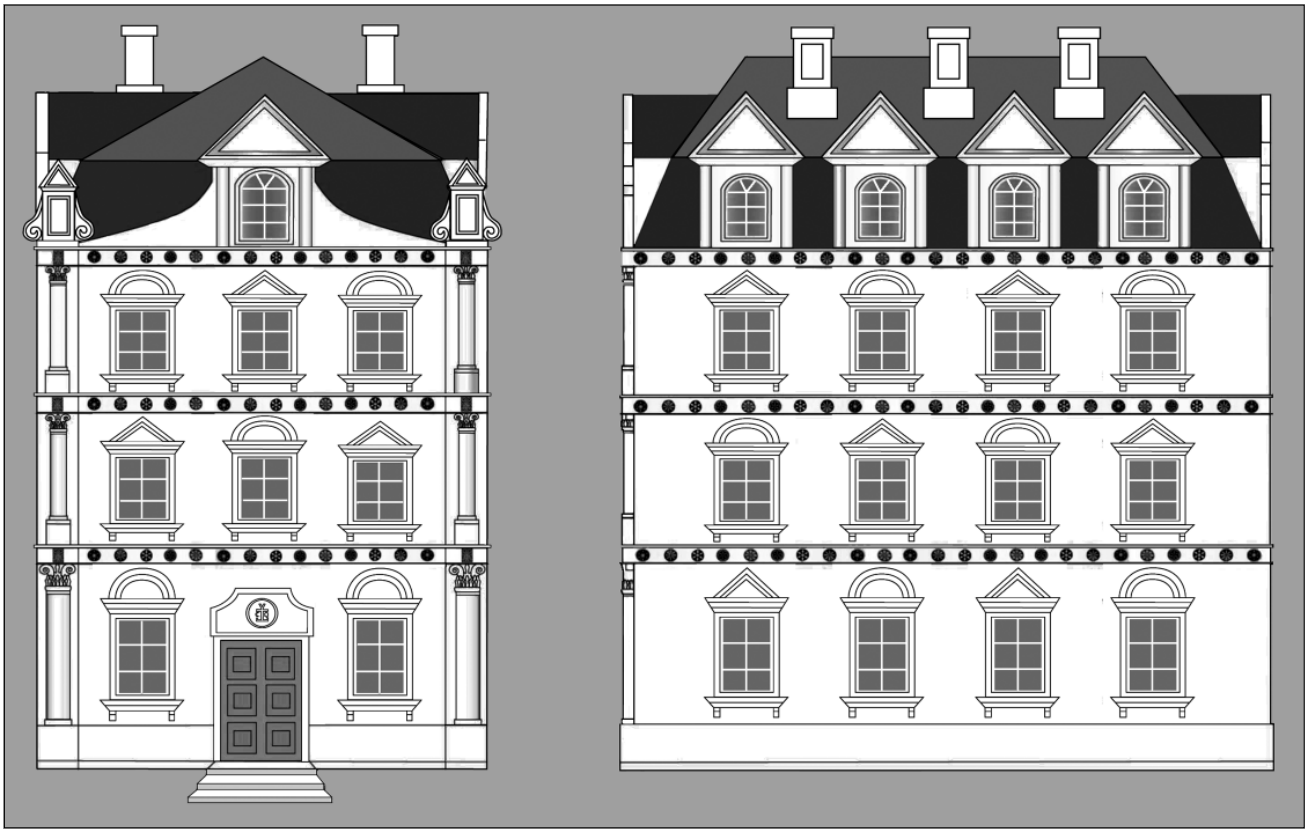

Fig. 1. Frontal and lateral (longitudinal) elevations of I. Mazepa's palace in Honcharivka, the suburb of Baturyn, before 1708. Hypothetical reconstruction by V. Mezentsev, computer graphic by S. Dmytriienko, 2016

reign of the distinguished Hetman Ivan Mazepa (1687–1709).

In 1708, in the course of suppressing I. Mazepa's anti-Moscow revolt, the tsarist army completely destroyed the hetman capital. Baturyn was rebuilt and experienced its last upsurge under the rule of the enterprising Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764) prior to his death in 1803. He turned it into a major manufacturing centre in Chernihiv-Siversk land in the second half of the 18th century.

Last summer, the expedition resumed its excavations in the Baturyn suburb of Honcharivka. Before 1700, I. Mazepa constructed there his principal residence with three stories and a mansard (20 m by 14.5 m in size). This brick palace was plundered and burned by Russian troops in 1708.

Analysis of the excavated palace's foundations, written sources, and a unique 1744 drawing of this structure's ruins, preserved at the National Museum in Stockholm, has enabled researchers to recreate its ground plan, dimensions, architectural design, and decoration. V. Mezentsev and Serhii Dmytriienko (Chernihiv), the Baturyn archaeological expedition graphic artist, have prepared hypothetical computer reconstructions of this building (fig. 1). In their view, I. Mazepa's main residence was constructed and adorned primarily in the Central European baroque style. But the embellishment of its façades with glazed ceramic rosettes represents a distinctive attribute of Hetmanate architecture.

While excavating the remnants of Honcharivka's villa in 1995–2013, many fragments of such rosettes were found. These round plate-like ceramic details are ornamented with relief stylized flowers of various patterns and covered by white, yellow, green, turquoise, and light or dark blue enamel. In 2017, on the basis of a detailed examination of numerous rosette fragments and using computer graphic techniques, V. Mezentsev and S. Dmytriienko prepared hypothetical colour reconstructions of six types of intact rosettes. Each type has its own specific flower or geometric relief ornament and predominantly three or four subtypes with variations of colour glazing, up to 21 subtypes altogether (fig. 2). These tiles were nailed to the frieze of the entablature in a row alternating different types or subtypes. According to V. Mezentsev's graphic reconstruction of the Honcharivka palace's exterior, these friezes on each of its three stories were decorated with rosettes of various diameters, ranging from 30 cm to 40 cm (fig. 1).

Rosettes, heating stove tiles or kakhli, and slabs bearing I. Mazepa's coat of arms from the Honcharivka palace have been recognized as valuable pieces of Ukrainian baroque architectural majolica. The rosettes represent one of the most numerous and typologically diverse categories of ceramic embellishments of this edifice. V. Mezentsev's conclusions regarding the ornamentation of the Honcharivka palace by six types and 16–21 subtypes of rosettes with a palette of six colours of enamel complement the results of earlier research on the application there of seven to nine patterns of floor pavements or inlays with glazed and terracotta tiles, about 30 kinds of fine glazed multicoloured stove tiles, and two versions

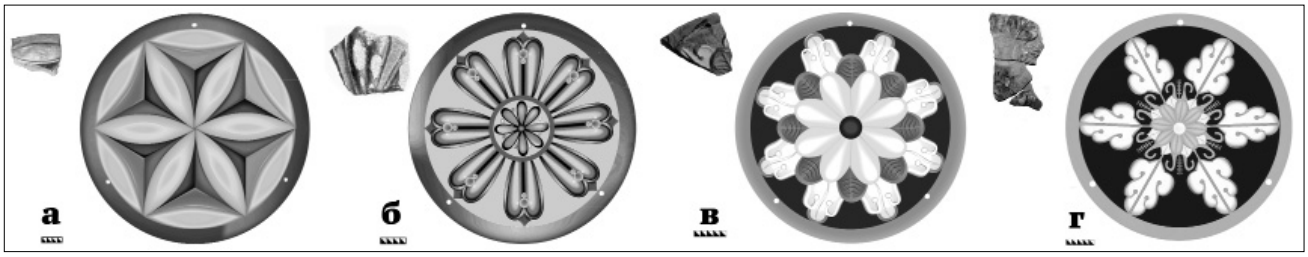

Fig. 2. Some of the glazed ceramic rosettes from the façade decoration of the Honcharivka palace prior to 1700. Hypothetical reconstructions by V. Mezentsev and S. Dmytriienko, computer graphics by S. Dmytriienko, 2017

of terracotta and glazed heraldic plaques. These findings attest to the exceptionally costly, refined, and diversified ceramic adornments of I. Mazepa's main residence in Baturyn.

V. Mezentsev contends that the method of decorating the façades of this structure with ceramic rosettes was borrowed from Kyivan baroque ecclesiastical architecture. This corresponds to Yu. Sytyi's assertion about the production of all the ceramic ornamental details of the Honcharivka palace, including the rosettes, stove and floor tiles, and heraldic slabs, by experienced tile-makers or kakhliari, whom the hetman summoned from Kyiv. Undoubtedly, they made these ware from local clay while in Baturyn. Yet these masters could have brought with them the carved wooden molds which they employed to fashion rosettes for some contemporaneous Kyivan churches. V. Mezentsev has suggested that it was the decorators of St. Nicholas Cathedral (1690–1696) in Kyiv who finished the Honcharivka palace with rosettes and other ceramic details between 1696 and 1700.

In the seventeenth and eighteenth centuries, in keeping with the Kyivan model, and possibly with the involvement of Kyivan craftsmen, several monastic churches in the Kyiv, Chernihiv, and Poltava regions were also embellished with ceramic rosettes. In fact, the Honcharivka palace is the only known residential building in Ukraine ornamented with ceramic rosettes (excluding later imitations on dwellings or kam'ianytsi of the Cossack era).

Thus, the exclusive application of this specific method of adorning churches of the leading Kyivan architectural school for finishing I. Mazepa's palace in Baturyn shows the unique nature and national flavour of the structure. By its three-story design, artistic polychrome glazed ceramic revetments, and unusual combination of Western and Ukrainian baroque decorations, the principal hetman residence stood out among the secular buildings of the Cossack realm [2].

Last summer, archaeologists partly excavated the foundation of a hitherto unknown destroyed brick structure at I. Mazepa's estate in Honcharivka. Its investigation and identification will continue this year. Research on the design, polygonal layout, and construction techniques of the ramparts with earthen flanking bastions protecting this manor by Dr. Oleksandr Bondar (Chernihiv Historical Museum) allows him to propose that they were modelled on advanced contemporaneous Dutch fortifications [3].

In 2017, the expedition continued excavating the site of the household of Judge General Vasyl Kochubei (after 1700)

Fig. 3. Two 17th–18th-century patterned neck crosses unearthed at Baturyn in 2017. Bronze and silver (centre and right). Photos by Yu. Sytyi

in Baturyn's western end. Yu. Sytyi posits that after 1750 K. Rozumovsky owned this estate and commissioned three buildings for the hetman's administration there. They were demolished in the nineteenth century.

Archaeologists have uncovered portions of brick foundations that supported the wooden walls of two of K. Rozumovsky's edifices of the second part of the eighteenth century. Yu. Sytyi has determined that the larger structure had one story, approximately 20 m by 13 m in size, and at least three heating stoves. One of them was revetted with costly patterned Delft blue and white enamel ceramic tiles, which were probably imported from Holland. The second stove was faced with flat kakhli imitating the colours of glazing, ornamental drawings and style of the fashionable Dutch earthenware. Tiles of the third stove were glazed plain yellow, white, apple-green, brown, and beige without images. They presumably were produced in Baturyn in the second half of the eighteenth century. These imported and local tiles have been unearthed mainly as fragments amidst the debris of the larger administrative premise.

Last year, at the court of Judge General, Yu. Kovalenko discovered a tiny seventeenth- or eighteenth-century silver neck cross. He conjectures that it belonged to a child from Kochubei's family or some other Cossack elite family. The shape and relief decoration of this artefact resemble Cossack crosses of local manufacture. It features a three-bar Orthodox cross inscribed on the front and some ornamental engravings on its back (fig. 3).

According to V. Mezentsev's interpretation, on the cross arms, the initials of Jesus Christ, the King, are inscribed in keeping with mixed Byzantine and modern Slavic iconographic

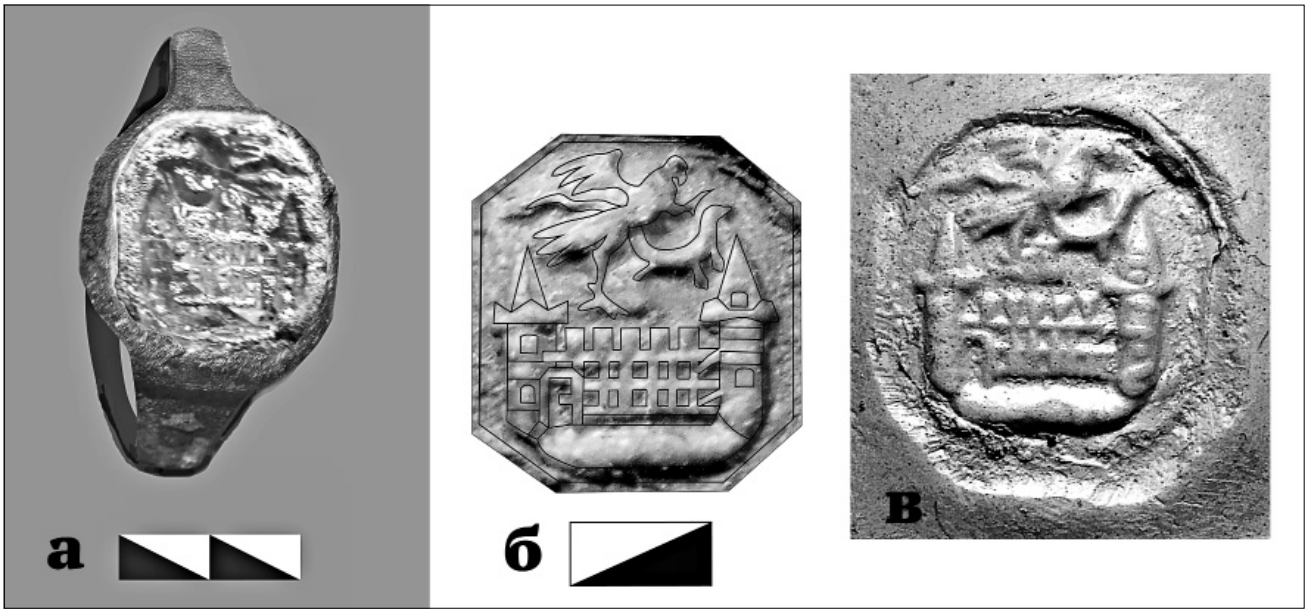

Fig. 4. Bronze signet ring of the 17th - early 18th century and two sample wax impressions, one with a graphic outline of the images on the glass seal. Photos by Yu. Sytyi and S. Dmytriienko, computer graphic by S. Dmytriienko, 2017

traditions. The Greek letters IC and X represent the canonical abbreviations of Christ's name, while the Cyrillic letter Ц seemingly refers to His title in Slavic: Tsar (Царь). Such a brief monogram for Christ's name and title, with only four characters (IC, X, Ц), is very rare among modern Orthodox crosses with Cyrillic inscriptions. It could be due to the small size of this child's cross.

A larger bronze neck cross was unearthed near the Resurrection Church (1803) within the former Baturyn fortress (fig. 3). Its lower arm was broken off. At the intersection of arms, it has a stylized wreath of thorns with radial rays between the arms. On the front, an inner three-barred Orthodox cross is inscribed with a miniature wreath of thorns or tsata that hung around the central crossbar. Yu. Kovalenko states that this less expensive cross was cast in Muscovy and brought to Baturyn in the 17th century. Similar neck crosses were widely used by the Old Believers. They were persecuted in Russia and many of them found refuge in the Hetmanate.

During excavations near the Resurrection Church, Yu. Kovalenko discovered a remarkable bronze ring with a seal on the octagonal glass insert of the late seventeenth or early eighteenth centuries. S. Dmytriienko closely examined the seal and made sample wax impressions and a graphic outline of its miniature relief images. The seal depicts a stylized masonry fortress wall flanked by two towers with steep conical roofs. Above the towers is an image of an eagle fighting a serpent or a dragon in the sky (fig. 4).

Both V. Mezentsev and Yu. Kovalenko agree that the fortress symbolizes the fortifications of Constantinople. The seal presents the legendary combat of two creatures, flying above the city as described in the tale about the foundation and fall of the Byzantine capital to the Turks in 1453 by the Russian author Nestor Iskander in the late fifteenth or early sixteenth centuries [4].

Illustrations of this legend were popular in applied arts of seventeenth-century Muscovy. Gold and silver signet rings of this time with a similar composition were found in Tula Oblast and Mordovia in the Russian Federation. No early modern seals with this motif are known to us in Ukraine. It is also absent from the coat of arms of Ukrainian gentry and baroque engravings. This allows V. Mezentsev and Yu. Kovalenko to believe that the signet ring discovered in Baturyn was brought there from Muscovy during I. Mazepa's reign. It could have belonged to an educated Cossack officer, state official, scribe, or cleric who was familiar with N. Iskander's account about the origins of Constantinople.

In Baturyn's northern suburb, the expedition uncovered a portion of brick foundation of the early eighteenth-century residence of Chancellor General Pylyp Orlyk, the celebrated author of the first Ukrainian constitution (1710). This structure was burned during the conflagration of Baturyn in 1708. It had timber walls and at least two heating stoves. The first was faced with ornate multicoloured glazed ceramic tiles, while the second one had less costly terracotta tiles without enamel. Several shards of both types of these stove tiles were unearthed in 2016–2017.

Yu. Sytyi attributes them to the local Baturyn production. He highly praises the artistic and technical standards of the polychrome glazed kakhli found at P. Orlyk's residence and considers them equal in quality to the best stove tiles from Mazepa's palace. And, they are original in ornamentations, not copies of the latter.

During the 2017 excavations, Yu. Kovalenko discovered one terracotta tile fragment featuring the reliefs of a flanged mace or pirnach (the insignia of a Cossack colonel's rank), a stylized banner or korohva on a wooden staff, possibly a Cossack standard with horsetail or bunchuk (a symbol of the hetman's authority), and a decorative acanthus leaf in

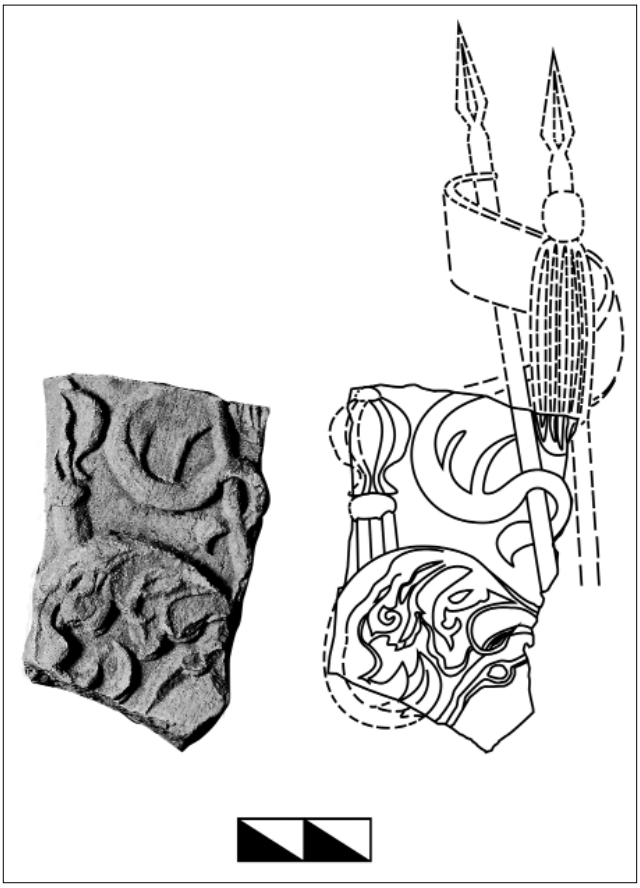

Fig. 5. Fragment of the early 18th-century terracotta stove tile and a graphic reconstruction of its reliefs of a Cossack flanged mace, banner, horsetail standard, and acanthus leaf. Photo by Yu. Sytyi, computer graphic by S. Dmytriienko, 2017

baroque style at the bottom (fig. 5). He surmises that these images form part of P. Orlyk's ceramic armorial bearings. Two fragments of stove tiles with several elements of his noble heraldic emblem were found on this site in 2014 and 2016. Based on these finds, V. Mezentsev and S. Dmytriienko have graphically reconstructed in part the possible design of the ceramic coat of arms used by this future hetman before 1708. In fact, such representations of the Cossack insignia and arms were unique for the early modern heraldic stove tiles in Ukraine and the Polish-Lithuanian Commonwealth. Archaeological explorations of P. Orlyk's household will be renewed this year.

While excavating the fortress, town's suburbs, and Kochubei's estate, were also unearthed: two glazed ceramic children's toys fashioned in a folk style (a tiny cup and a whistle shaped as a stylized bird), three fragments of patterned terracotta Cossack tobacco pipes, two iron belt clasps, two copper buttons, three lead musket bullets, and various iron tools, all of local manufacture, nine silver Polish-Lithuanian and three copper Russian coins from the seventeenth and eighteenth centuries, as well as two silver shillings of Queen Christina Vasa of Sweden (1632–1654) minted in Riga, Livonia, and one seventeenth-century silver solidus from Swedish Livonia (figs. 6, 7). The identification of Polish and Livonian

Fig. 6. The 17th–18th-century glazed ceramic toys discovered in Baturyn in 2017. This and next photo by Yu. Sytyi

Fig. 7. Silver coins from Swedish Livonia, 17th century. 2017 excavations at Baturyn

coins was provided by Yu. Kovalenko.

In Honcharivka, archaeologists investigated the remnants of a wooden dwelling, which was burned together with the neighbouring I. Mazepa villa in 1708. Inside this structure, an iron cannon ball from the shelling of the town that year was found [5].

To summarize, the brick foundations of three heretofore unknown buildings and the ceramic tile adornments of the I. Mazepa and K. Rozumovsky periods were discovered at Baturyn in 2017. Excavations of the remnants of P. Orlyk's residence began. New stove tile fragment unearthed there helps us to recreate graphically the earliest known ceramic heraldic emblem of this prominent Ukrainian political leader. The latest archaeological findings have reconfirmed the dynamics of masonry construction, local urban crafts, Ukrainian baroque applied arts, and the broad commercial and cultural relations of the hetman capital with the Netherlands, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Swedish empire, and Muscovy. For the first time, the imported artefact depicting the Byzantine motif has been found in I. Mazepa's capital. Thanks to the annual systematic excavations at Baturyn for two decades, this town has become the most extensively archaeologically studied settlement of the Cossack realm. Further field investigations in Baturyn are scheduled for August 2018.

ENDNOTES

1. A shorter version of this report was published in the online bulletin of the University of Ottawa, Canada. See Dimnik M., Mezentsev V. "Excavations at Baturyn in 2017", Canadio-Byzantina, no. 29, January 2018, pp. 9–12 (https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index).

2. Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи

в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії // Сіверщина в історії України. Наукове видання. – Вип. 10. – Глухів – К., 2017. – С. 149–158; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2017. – С. 11–22.

3. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. – К., 2015. – С. 24–26; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки Батурина 2016–2017 рр. Керамічні оздоби споруд Мазепи і Розумовського // Гомін України. – Рік LXIX. – № 32 (3694). – Торонто, 29 серпня 2017 р. – С. 7–8; Mezentsev V. "Excavations at Baturyn in 2016–2017. Ceramic Adornments of Hetman Architecture", Ukrainian Echo, vol. 31, no. 28, Toronto, October 17, 2017, pp. 1–2.

4. See, for example, Philippides M., Hanak W.K. The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies (Burlington, VT, 2011), pp. 220–222 (https://books.google.ca/books?id=qvvdVXckfqQC&pg=PA220&lpg).

5. Ситий Ю., Мезенцев В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. у 2017 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 2017; Mezentsev V. «Excavations at Baturyn in 2016–2017. Ceramic Decorations of the Hetman's Palaces and Offices», The Ukrainian Weekly, vol. LXXXV, no. 44, Parsippany, NJ, October 29, 2017, p. 11.

Мезенцев В.І., Ситий Ю.М., Коваленко Ю.О. Звіт про археологічні дослідження Батурина у 2017 р.

Стаття підсумовує результати досліджень знайдених фрагментів керамічних полив'яних розеток, що прикрашали фасади палацу гетьмана І. Мазепи в Батурині. Розглядаються залишки споруд І. Мазепи, генерального писаря П. Орлика і гетьмана К. Розумовського, а також місцеві та імпортні керамічні пічні кахлі, натільні хрести, перстень-печатка та інші знахідки XVII–XVIII ст. з розкопок у місті 2017 р.

Ключові слова: *Батурин, палац І. Мазепи, керамічний декор фасадів, цегляні фундаменти, пічні кахлі, натільні хрести, перстень-печатка.*

Мезенцев В.И., Сытый Ю.Н., Коваленко Ю.А. Отчет об археологических исследованиях Батурина в 2017 г.

В статье изложены результаты исследований найденных фрагментов керамических поливных розеток, которые украшали фасады дворца гетмана И. Мазепы в Батурине. Рассматриваются остатки построек И. Мазепы, генерального писаря Ф. Орлика и гетмана К. Разумовского, а также местные и импортные керамические печные изразцы, нательные кресты, печатный перстень и другие находки XVII–XVIII вв. с раскопок в городе 2017 г.

Ключевые слова: *Батурин, дворец И. Мазепы, керамический декор фасадов, кирпичные фундаменты, печные изразцы, нательные кресты, перстень-печатка.*

19.03.2018 р.

УДК 27-52-732.3:[726+719] «18/19»:001.4](09)(045)

Н.М. Сенченко

ЦЕРКОВНІ ПАМ'ЯТКИ: ГЕНЕЗА ТЕРМІНОЛОГІЇ XVIII–XIX СТ.

Стаття присвячена дослідженню еволюції понятійно-термінологічного апарату церковного пам'яткознавства у контексті розвитку законодавчої бази з охорони церковної спадщини XVIII–XIX ст.

Ключові слова: *Св. Синод, охорона пам'яток, укази, розпорядження, нормативно-правова база, церковні пам'ятки.*

Проблема охорони пам'яток продовжується залишатися актуальною у багатьох країнах світу, незважаючи на значні наукові здобутки у цій галузі. Головне завдання пам'яткоохоронної роботи будь-якої цивілізованої держави «…полягає у координації та використанні усіх наукових, технічних, культурних та інших можливостей для забезпечення ефективної охорони, збереження та популяризації культурної та природної спадщини» [1]. Україна не є виключенням. Значною мірою це стосується церковних пам'яток, зважаючи на складні політичні та релігійні реалії в країні. Недосконалість охоронного законодавства, ставлення до церковних пам'яток лише як до певного матеріального надбання часто призводить до значних втрат та неприпустимого використання їх для задоволення суто прагматичних потреб. Незважаючи на окремі успіхи у цій галузі, залишається багато невирішених проблем. Вимагає уточнення понятійно-термінологічний апарат церковного пам'яткознавства, зокрема визначення дефініції «церковні» пам'ятки з метою уникнення невиправданої підміни понять, що, як свідчить історичний досвід, часто призводило до певних труднощів та принципових непорозумінь. Повноцінні виявлення, дослідження та використання церковної спадщини неможливі без чіткого визначення термінів, що в процесі еволюції зазнавали значних змін та доповнень. Різноманітність церковних пам'яток вимагала виваженого підходу до формулювання та користування відповідним понятійним апаратом. Дефініція «церковні» пам'ятки має суттєву різницю із дефініцією «культові» пам'ятки. Основна розбіжність термінів полягає у сутності релігійних культів, однак ця проблема не є темою даного дослідження.

Метою даної статті є дослідження генези та особливостей понятійно-термінологічних визначень пам'яток церковної давнини XVIII–XIX ст. у контексті нормативно-правової та практичної діяльності синодального відомства з охорони церковних пам'яток. Наше завдання полягає у розгляді еволюції понятійно-термінологічного апарату у галузі церковного пам'яткознавства, визначенні місця церковних старожитностей у загальному контексті охорони культурної спадщини, аналізі нормотворчої та практичної діяльності синодального відомства з охорони церковних пам'яток.

Проблемам охорони церковних пам'яток присвятило свої доробки чимало науковців. Особливо вирізняється праця Н.П. Кондакова «Русские древности в памятниках искусства», де проблеми дослідження церковної спадщини підняті на якісно новий рівень. Історії вивчення церковних пам'яток присвячені роботи із церковної археології і церковного мистецтва професора О.П. Голубцова, зокрема його науковий доробок «Из чтений по церковной археологии и литургике» [2]. Проблемам становлення церковного мистецтва приділено увагу у працях М.В. Покровського «Церковная археология в связи с историей христианского искусства» [3] та «Стенные росписи в древних храмах греческих и русских» [4]. І.І. Комарова у роботі «История законодательства по охране памятников архитектуры и культуры в России XVIII – начала XX века (историко-правовой аспект) [5] торкається окремих аспектів охорони пам'яток церковної архітектури. Аналізу законодавчих актів із охорони пам'яток кінця XVIII – першої половини XIX ст. присвятили наукові доробки А.В. Гаврилов [6], І.Г. Данилов [7], П. Вейнер [8]. Проблемі охорони пам'яток, що знаходились у приватній власності, присвячено науковий доробок Ю.Г. Галая і І.В. Міхеєвої [9]. Питання законодавчого визначення культових пам'яток розглядалися у роботі І.В. Міхеєвої «Культовые памятники: к вопросу законодательного определения (историко-правовой аспект)» [10]. Значення культових пам'яток у формуванні як індивідуальної, так і колективної ідентичності суспільства досліджував О.Б. Шухободський [11]. Стану вивчення середньовічних церковних пам'яток присвятив свій науковий доробок Г.І. Вздорнов, проте вивченню законодавчої бази та діяльності Синоду автор приділив лише часткову увагу [12]. Окремі аспекти охорони культурної спадщини у контексті формування будівельного і архітектурного законодавства висвітлені у роботі А.І. Власюка [13].

Однак питання еволюції понятійно-термінологічного апарату у галузі охорони церковних пам'яток та окремі аспекти нормотворчої діяльності Синоду залишилися поза увагою науковців або висвітлювались лише побіжно, оскільки це не було предметом їх наукових інтересів. Вагоме значення для нашого дослідження мали наступні законодавчі та нормативно-правові акти: «Полное собрание законов Российской империи (Собрание I–III)», «Свод законов Российской империи», розпорядження Міністерства внутрішніх справ, укази та розпорядження синодального відомства, установчі документи товариств та ін.

У дореволюційний період Православна Церква мала статус державної. Вона володіла значними матеріальними цінностями, що складали вагому частину історико-культурного надбання [14]. Природньо, що церковні пам'ятки посідали особливе місце у загальному контексті історико-культурної спадщини. Відомий археолог і суспільний діяч М.В. Покровський зазначав: «Наукова і художня діяльність Стародавньої Русі мала майже повністю релігійний характер … Навчання велося за церковними книгами; писемність становила спадкоємний уділ духовних осіб, – ченців, священиків … В галузі давньоруського мистецтва … те ж саме церковне спрямування: архітектурна діяльність була звернена на храми; живопис був, по суті, іконописом … Релігія служила для давньоруської людини джерелом натхнення і спрямовувала художню діяльність … Ось чому пам'ятки церковної старовини, які дійшли до нас, переважають над іншими не тільки в кількісному відношенні, але і в історико-археологічному» [15].

Регулювання питань охорони церковних пам'яток здійснювалось згідно з відповідними правовими актами: імператорськими указами, указами Сенату, нормативними документами синодального відомства, циркулярами міністерств тощо. Серед усього цього розмаїття вагоме значення для охорони церковних пам'яток становили акти Синоду. У процесі розвитку пам'яткоохоронної галузі зазнає змін та збагачується сама термінологія, що використовувалась у правових актах. Змінюються критерії відбору, урізноманітнюються та збагачуються типологічні ознаки церковних пам'яток.

Перші укази з охорони пам'яток не стосувались суто церковної спадщини, а мали на меті зберегти все, «что зело старо и необыкновенно…» [16]. Без сумніву, що до цієї категорії потрапляли і пам'ятки церковної давнини. Іменний указ Анни Іванівни (20 грудня 1737 р.) детальніше визначає коло предметів, що підлягали охороні: «Оправное же золотом и серебром ружье, алмазные и прочих камней вещи, ежели найдутся какою чрезвычайною работою, или драгоценные, оные все… отдавать в Мастерскую палату… которые в диковинку или самые куриозные и драгоценные» [17]. У синодальних документах від 25 червня 1771 р., зокрема в «Указе св. Синода о ведении в ставропигиальных и епархиальных монастырях описей церковного и монастырского имущества» [18], пам'ятки церковної давнини визначаються як «церковное и монастырское имущество». У визначенні Св. Синоду від 28 жовтня 1775 р. про порядок охорони дорогоцінних речей використовується термін «редких церковных вещей». У нормативно-правових актах, розпорядженнях Св. Синоду XVIII ст. поряд із термінами «древности», «старинные замечательные вещи» та «церковные вещи» вживаються і узагальнюючі визначення – ікони, книги, іконостаси, церкви, – що дає нам право говорити про наявність перших спроб типологізації церковних пам'яток.

Початок XIX ст. відзначається новою зацікавленістю до проблем збереження пам'яток. Мова йде про іменний указ імператора Олександра I від 10 березня 1806 р., що являв собою звід правил «…управления и сохранения в порядке и целости находящихся в Мастерской и Оружейной палате древностей». Указом вимагалося здійснити опис усіх предметів і з метою поповнення скарбниці пам'яток пропонувалося «…по обычаю несколько веков в России…существующему, принимать … от частных людей добровольные подношения, состоящие в … вещах, достойных уважения или древностию или искусством» [19].

У даному документі використовується узагальнююче визначення – «вещи, достойные уважения». Термін «древности» все частіше застосовується у нормативно-правових актах цього періоду. Він присутній і у назві «Общества истории и древностей российских», з яким співпрацювало синодальне відомство [20].

Значну роль в охороні пам'яток відіграло Міністерство внутрішніх справ, яким регулярно розсилались циркулярні листи губернаторам з вимогою виявляти усі відомості про пам'ятки: місцезнаходження, кількість, збереженість (циркуляр від 31 грудня 1826 р., від 14 грудня 1827 р., «Общий указ МВД» від 3 червня 1837 р. та ін.) і надсилати їх до МВС. Завдяки відомостям, що надійшли до статистичного відділу МВС на виконання цих указів, було підготовлено двотомне «Краткое обозрение древнерусских зданий и других отечественных памятников» (1839–1840 рр.). Церковні пам'ятки в документах цього періоду не виділялись в окрему категорію, а включались до «древнерусских зданий и отечественных памятников».

Згідно указу Синоду від 31 грудня 1842 р. «О запрещении производить перестройку и заменять древнюю роспись старинных церквей» до числа пам'яток зодчества, що охоронялись державою, увійшли церкви і монастирі. Приводом послужив неприпустимий стан справ із збереженням унікальних творів церковного монументального мистецтва (замальовуванням давніх фресок під час ремонтів). «…Во всех подобных памятниках ни к каким обновлениям не приступать без Высочайшего разрешения», – зазначалось в документі. Синод здійснював контроль за тим, щоб місцева єпархіальна влада не приймала рішень про зміну зовнішнього вигляду старовинних споруд без попереднього надання до Синоду детальних креслень, планів та описів пам'яток [21]. У даному указі Синоду з'являється термін «церковные памятники древности» [22]. Зазначена дефініція починає активно використовуватись у документах цього періоду.

Недбале ставлення до охорони церковних пам'яток змусило митрополита Філарета (Дроздова) надати Синоду свої пропозиції щодо удосконалення «…способов сохранности в церквях и монастырях церковных и ризничных вещей, древностей, библиотек». У 1853 р. він запропонував порядок головного церковного і ризничного опису, що складався із трьох частин. До першої частини «Опись церкви или церквей» включались вівтар, іконостаси, ікони, лампади тощо, до другої – «Опись ризницы» – усі церковні предмети, що знаходилися в ризниці, а також старожитності, що не належали до богослужбових предметів. Третя частина – «Опись книгохранилища и письменности» – включала рукописи, грамоти і давні акти. Запропонована митрополитом форма опису містила своєрідну типологію церковних пам'яток, які підлягали вивченню та охороні.

11 квітня 1853 р. вийшло розпорядження Синоду «О порядке хранения церковного достояния в монастырях и церквях и о единообразном составлении описей оному» [23]. Завдячуючи цьому документу у бібліотеці Синоду було зібрано значну кількість описів, що містили цінну інформацію для дослідження церковних старожитностей. У даному розпорядженні вживається термін «церковное достояние». Однак він не став загальновживаним. В указі Синоду від 31 травня 1853 р. «О порядке хранения церковного имущества в монастырях и церквах и о составлении описей оному» вживається узагальнюючий термін «церковное имущество».

У другій чверті XIX ст. значно розширились межі археологічних досліджень, які давали багатий матеріал, що вимагав відповідної систематизації, вивчення і охорони. Необхідність контролю над усіма знайденими під час розкопок речами та з метою запобігання скуповування їх іноземцями була створена Імператорська Археологічна комісія (2 лютого 1859 р.), якій було надано виключне право здійснювати контроль за усіма «предметами древности», куди включались і пам'ятки церковної давнини.

У 1863 р. згідно нового циркуляру МВС церковні пам'ятки було включено до загального списку «памятников древностей, к отечественной истории и жизни народов относящихся». У 1865 р. Синод видає розпорядження із вимогою «…на исполнение предположений по постройке или перестройке и исправлению древних церквей, то есть построенных не позже 18 века или хотя и не древних, но замечательных по зодчеству или историческим воспоминаниям, – испрашивать разрешение Синода» [24]. У цьому документі вперше визначено ознаки давності пам'яток, а також виділено три аспекти, які потрібно було враховувати під час оцінювання архітектурних пам'яток. У даному циркулярі пам'ятки церковної архітектури визначалися терміном «древние церкви».

У 1871 р. імператором Олександром II «…высочайше повелевалось… для обсуждения предложений о мерах к охранению памятников древности…» створити відповідну Комісію. Термін «памятники древности» міцно увійшов до наукового обігу та нормотворчої діяльності. Зокрема, на засіданні Державної Думи III скликання 7 листопада 1911 р. у списку законопроектів, що надійшли до розгляду, значився і законопроект «О мерах к охранению памятников древности». Під час його розгляду та доопрацювання зустрічаються дефініції «древности», «предметы древности». У проекті Положення про охорону пам'яток, запропонованого Московським археологічним товариством, вживається термін «древние памятники» (1869 р.). Відповідно у законопроекті (1871 р.), схваленим Другим археологічним з'їздом, використовується термін «памятники старины». У проекті правил із охорони історичних пам'яток, підготовленому комісією на чолі з О.Б. Лобановим-Ростовським, пам'ятки, що належали духовному відомству, згадувалися як історичні пам'ятки і не зазначалися як церковні.

Цілий ряд наступних документів використовують узагальнюючі терміни для визначення церковних пам'яток. Зокрема, у «Определении св. Синода о порядке производ-

ства починок и исправлений памятников старины, находящихся в ведении епархиальных начальств» (20 грудня 1878 р. – 9 січня 1879 р.) заборонялося переробляти, руйнувати «архітектурні історичні пам'ятки», що перебували у віданні єпархій. Однак в Уставі Церковно-археологічного товариства і музею при Київській духовній академії церковні пам'ятки вже визначаються як «древности церковные» (1881 р.). У черговому визначенні Синоду від 28 квітня – 8 червня 1882 р. церковні старожитності згадуються як «древние церковные и монастырские вещи». Згодом зустрічається термін «церковные предметы». Найбільш поширеними і узагальнюючими термінами, що включали церковні старожитності, були «памятник» та «памятник истории и культуры».

У доповіді міністра народної освіти І.Д. Делянова у Комітеті Міністрів від 8 березня 1887 р. «…Об охране памятников церковной старины от истребления, порчи и самовольных переделок» пам'ятки церковної архітектури визначалися як «памятники старины», «памятники зодчества», «памятники искусства». Це була одна зі спроб здійснити своєрідну типологізацію церковних пам'яток, однак з нечітко визначеними принципами поділу.

У 1889 р. у черговому документі синодального відомства про дозвіл помістити на археологічній виставці церковні старожитності церковні пам'ятки визначалися терміном «древние церковные вещи» [25]. У листі ІМАТ на ім'я обер-прокурора Синоду К.П. Побєдоносцева про необхідність роз'яснення духівництву важливості пам'яткоохоронної роботи вживається термін «церковные древности» [26].

У 1894 р. у проекті Устава Товариства церковної археографії і археології при С.-Петербурзькій духовній академії підкреслюється важливість дослідження пам'яток «древней церковной письменности», «церковных древностей», «памятников православной церковной старины» [27]. У документах початку ХХ ст. використовуються терміни: «церковные памятники древности», «церковные древности», «памятники церковной старины», «священные предметы церковной старины».

Аналіз генези понятійно-термінологічного апарату в галузі охорони пам'яток церковної давнини переконливо доводить, що із розвитком науки та накопиченням досвіду пам'яткоохоронної роботи змінювалося і відношення до церковних старожитностей. Однак, рівень знань і розуміння цінності церковної спадщини не завжди знаходились на належному рівні, що знайшло своє відображення як у нормативно-правових документах, так і у використанні відповідної термінології. Протягом усього досліджуваного періоду зустрічаються приклади невиправданої термінологічної і понятійної деталізації окремих назв пам'яток або ж, навпаки, об'єднання їх певними узагальнюючими термінами без відповідного наукового обґрунтування. Дане дослідження виявило чітку залежність стану розвитку понятійно-термінологічного апарату від рівня наукових знань відповідного історичного періоду.

Сьогодні церковне пам'яткознавство активно вдосконалюється та збагачується новими термінами і поняттями внаслідок отримання нових знань про досліджувані об'єкти, процеси і явища. Доповнення або зміни до його понятійно-термінологічного апарату будуть вноситися відповідно до рівня розвитку або змін соціальних законів і формування нових концепцій. Поглиблене вивчення суті церковних пам'яток в усій їх різноманітності залишає за собою право на подальше розширення понятійно-термінологічного апарату, класифікації та типології церковних старожитностей, а також виділення їх в окрему категорію пам'яток під назвою «церковні пам'ятки». Це допоможе уніфікувати пам'яткознавчу термінологію і уникнути плутанини, тим паче, що зазначена дефініція в останні роки набирає все більшого розповсюдження, і, що не менш важливо, має чіткі понятійні межі.

ПОСИЛАННЯ

1. Opriş I. Transmuseographia. – Bucureşti, 2000. – P. 467.
2. Голубцов А.П. Из чтений по церковной археологии и литургике. – Серг.-П., 1918. – 484 с.
3. Покровський Н.В. Церковная археология в связи с историей христианского искусства / Н.В. Покровский. – Пг.: А.Н. Лавров и К°, 1916. – 226 с.
4. Покровский Н.В. Стенные росписи в древних храмах греческих в русских. – М.: тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, 1890. – 171 с.
5. Комарова И.И. «История законодательства по охране памятников архитектуры и культуры в России XVIII – начала XX века (историко-правовой аспект) / И.И. Комарова. – М., 1989. – 53 с.
6. Гаврилов А.В. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности / А.В. Гаврилов // Вестник археологии и истории. – СПб., 1886. – Вып. VI. – С. 58–90.
7. Данилов И.Г. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование Александра II / И.Г. Данилов // Вестник археологии и законодательных мер по охране памятников старины / В.Ф. Смолин // Известия Археологической комиссии. – Пг., 1917. – Вып. 63. – Ч. 2. – С. 122–148.
8. Вейнер П. Закон об охране старины / П. Вейнер // Старые годы. – 1914. – Февраль. – С. 47–50.
9. Галай Ю.Г. Михеева И.В. Правотворчество Министерства внутренних дел Российской империи по охране памятников старины: учеб. пособие / Ю.Г. Галай, И.В. Михеева. – Н. Новгород, 2001. – 91 с.
10. Михеева И.В. Культовые памятники: к вопросу законодательного определения (историко-правовой аспект) // Юридическая техника. – М., 2007. – № 1. – С. 147–153.
11. Шухободский А.Б. Культовый тип «памятника истории и культуры» в современной России // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 3(29). – Ч. I. – С. 206–214.
12. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века / Г.И. Вздорнов. – М., 1986. – 384 с.
13. Власюк А.И. Эволюция строительного законодательства России в 1830-е – 1910 годы / А.И. Власюк // Памятники русской архитектуры и монументального искусства: Города, ансамбли, зодчие. – М., Наука, 1985. – С. 226–246.
14. Сенченко Н. Наукова діяльність П.Г. Фоміна (1866–1938) / Н.М. Сенченко // Питання історії науки і техніки. – К., 2017. – № 1. – С. 67.
15. Покровский Н.В. О мерах к сохранению памятников церковной старины // Христианское чтение. – 1906. – Т. 221. – № 4. – С. 482–483.
16. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – 1830. – Т. 5. – С. 541–542.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – 1830. – Т. 10. – С. 376.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. 19. – № 13621.
19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. – 1830. – Т. 29. – С. 135.
20. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской Империи, (12 декабря 1825–1835). – 1915. – Т. I. – № 14.

21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – 1843. – Т. 17. – С. 288.
22. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – 1843. – Т. 17. – отд. 11, № 16401.
23. Книга циркулярных указаний Святейшего Синода. – 1853. – С. 42–44.
24. От императорского Московского археологического общества (на имя Его Преосвящества Преподобного Тихона, епископа Енисейского и Красноярского) // Енисейские епархиальные ведомости. – 1888. – № 15. – С. 133–136.
25. Церковные ведомости. – 1889. – № 38. – С. 353 – 355.
26. Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – 1894. – Т. 15. – С. 60–61.
27. Проект Устава Общества церковной археографии и археологии при С.-Петербургской духовной академии. – СПб., 1894.

Сенченко Н.Н. Церковные памятники: генезис терминологии XVIII–XIX вв.
Статья посвящена исследованию эволюции понятийно-терминологического аппарата церковного памятниковедения в контексте развития законодательной базы по охране церковного наследия XVIII–XIX в.
Ключевые слова: *Св. Синод, охрана памятников, указы, распоряжения, нормативно-правовая база, церковные памятники.*

Senchenko N.M. Church monuments: terminology genesis XVIII–XIX centuries
The article is devoted to the research of conceptual and terminological mechanism evolution of the church monument in context of legislative basis development for protection of the church heritage in the XVIII–XIX century.
Key words: *St. Synod, monument protection, decrees, orders, legal and regulatory framework, church monuments.*

28.02.2018 р.

УДК 94(477):726:2-523.6

А.А. Чурочкин, прот.

ЦЕРКОВЬ НИКОЛАЯ ВЕЛИКОРЕЦКОГО В ПУТИВЛЕ

Статья посвящена уникальному памятнику народной архитектуры XVIII века – церкви Николая Великорецкого в Путивле. В научный оборот вводятся ранее не публиковавшиеся архивные материалы, раскрывающие некоторые факты истории храма XVIII–XX вв., сделана попытка разобраться в путанице с названиями памятника.
Ключевые слова: *церковь Николая Великорецкого, Путивль.*

Святитель Николай чудотворец, архиепископ Мир Ликийских издревле почитаем в нашем народе. Его имени посвящены сотни храмов в сельской местности, есть они почти в каждом городе. В Путивле Никольских храмов было несколько, а именно:

– церковь Николая Можайского или «Горний Николай» – находилась на Никольской горке;

– церковь Николая Запольского или «Никола за полем» – находилась недалеко от Молченского монастыря, на месте, где некогда был монастырский «осадный двор»;

– церковь Николая Колодежского – так называлась церковь бывшего Борисоглебского монастыря «на Великом Подоле», ставшая после закрытия обители приходской (название происходило от Колодежской волости, где упомянутый храм имел сенокосные угодья);

– церковь Николая Казармского – называлась так потому, что была построена близ казарм, где жили солдаты путивльского гарнизона;

– церковь Николая Казацкого – местоположение пока не установлено;

– и, наконец, церковь Николая Великорецкого или «Каменный Николай» – единственный сохранившийся до наших дней храм из списка, которому и посвящена настоящая статья. Название «Великорецкий» происходит от чудотворной иконы святителя Николая, которая явилась в 1383 году в Вятской земле на берегу реки Великой [1, с. 326].

В современной литературе, а равно и среди обывателей Путивля, Никольская церковь зачастую называется «храмом Николы Казацкого», что в корне неверно. Согласно переписным книгам Путивля за 1678 год, в Путивле совершенно раздельно существовали «церковь Николая Казацкого» и «церковь Николая Чудотворца Великорецкого» [2, л. 824 об.], причём в каждом храме был свой священник, к каждому были приписаны свои крестьяне и бобыли. Церковь Николая Казацкого прекратила своё существование в начале XVIII века, когда о ней исчезают всякие упоминания.

В то же время Великорецкая церковь, благополучно пережив все перипетии истории, сохранилась до наших дней. Название «Никола Казацкий» было усвоено ей с лёгкой руки патриарха украинского искусствоведения Георгия Никоновича Логвина. Именно в его прекрасной книге «Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль» (М., «Искусство», 1965) Никольский храм впервые назван «Казацким» [3, с. 218], хотя за свою многовековую историю ни сам каменный храм, ни его деревянные предшественники так не назывались.

16 октября 1755 года в Святейший Правительствующий Синод поступило прошение наместника Киево-Печерской лавры архимандрита Луки (Белоусовича) с братией. В прошении содержалась просьба приписать к Лавре «находящуюся в городе Путивле святаго Николая Великорецкого ружную церковь с принадлежащими к ней землями и с поселенными на них слободами и с протчими угодьи» [4, л. 3], причём отмечалось, что в случае положительного ответа эту церковь «Киево-Печерская Лавра во всякой приличествующей лепоте и украшении всегда содержать будет». Прошение это мотивировалось желанием Лавры восполнить убытки, нанесённые монастырю при строительстве Печерской крепости в 1706 году.

Судя по тому, что Никольская церковь осталась приходской, прошение Лавры не было удовлетворено. Обращает внимание тот факт, что и в Лавре, и в Синоде этот путивльский храм назывался именно «Великорецким». Кроме того, проанализировав все доступные архивные

Рис. 1. Николо-Великорецкая церковь. Вид с юго-востока. Начало XX века

материалы, а равно и печатные труды, можно со всей уверенностью заключить, что вплоть до 1965 года (время выхода книги Г.Н. Логвина) ни официальные церковные или светские власти, ни духовенство, ни прихожане никогда не называли свой храм «Казацким», но либо «Великорецким», либо «Каменным».

Поскольку имя Георгия Никоновича Логвина заслуженно пользуется непререкаемым авторитетом, как в печатных изданиях, так и в сети Интернет получило большое распространение наименование Великорецкого храма «Казацким» и вытекающее из него утверждение о том, что он, якобы, был построен казаками. На первый взгляд данное утверждение логично, но, тем не менее, лишено какой-либо документальной основы.

Церковь Николая Великорецкого находится недалеко от центра современного Путивля, на историческом посаде. Её стройный силуэт просматривается как с окрестных улиц, так и с далёких подъездов к городу. Однако этот храм стоял на своём нынешнем месте не всегда. Изначально церковь с таким посвящением находилась в путивльской цитадели на Городке [5, с. 7]. Посетивший Путивль в 1654 году Павел Алеппский отмечал, что в то время она была новой [6, с. 196].

На настоящий момент нам неизвестны планы Путивля, созданные ранее 80-х годов XVIII века. В Российском государственном военно-историческом архиве хранится «План города Путивля», датируемый 1782 годом. На этом плане под № 17 значится «Каменная недостроенная церковь Николая» [7, л. 1].

В период своего расцвета путивльская крепость состояла из «Старого, Деревянного или Верхнего города» (ныне это территория Городка) и возведённого в 1585 году «Нового земляного города» [8, с. 465]. В XVII веке в Старом городе «находились Воеводский двор, «приказная изба и двор, где живут дьяки», погреба, кладовые, баня, деревянный Спасо-Преображенский собор и три деревянные приходские церкви» [8, с. 465].

Как известно из документов, «2 декабря 1672 года царь Алексей Михайлович собирался лично возглавить поход против турок и повелел «строить в Путивле … государев двор и … царского величества дворцовые обиходы и всякие запасы отпускать»» [9, с. 159]. «Государев двор» был построен в течение 1673 года. Вполне вероятно, что для его строительства пришлось пожертвовать местом, где стояла Николо-Великорецкая церковь. Именно строением царского дворца, как нам кажется, и можно объяснить «переезд» храма из крепости на посад.

Первоначально на новом месте храм был отстроен в дереве, а существующее до наших дней каменное здание имеет долгую строительную историю, поскольку храм сооружался в два этапа. «Сначала, в 1731 году, отстроен был нижний этаж, а потом – верхний» [10, с. 794]. В 1770 г. началась пристройка колокольни, которая, как видим из упоминаемого выше плана, в 1782 году ещё не была достроена. Николо-Великорецкая церковь стала первым приходским храмом Путивля, отстроенным в камне, что и обусловило второе, народное название «Каменный Николай» (ещё одна Никольская (Можайская) церковь стала каменной в

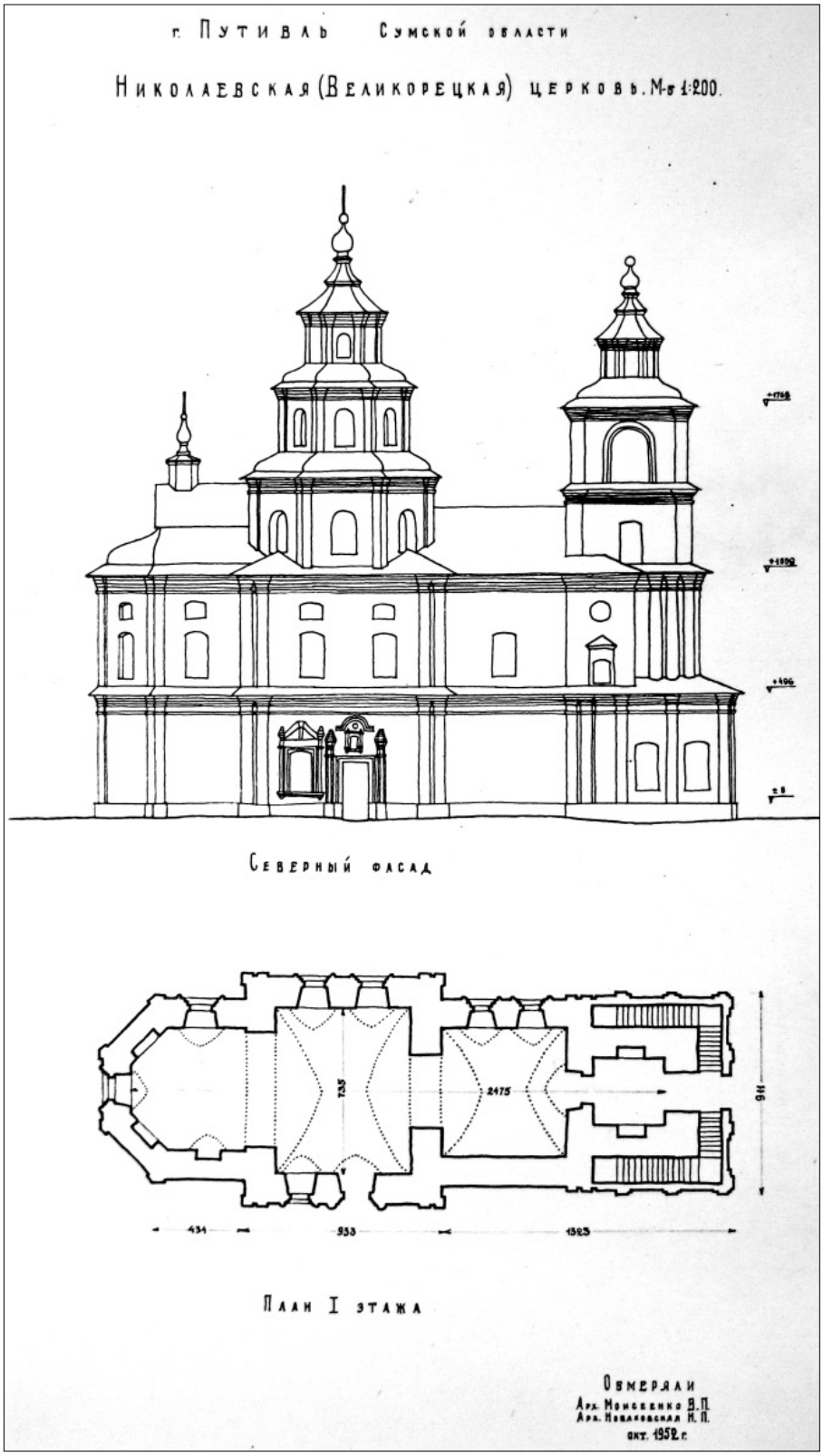

Рис. 2. Северный фасад и план храма по обмерам В.П. Моисеенко и Н.П. Новаковской. Октябрь 1952 г.

1863 году [11, с. 43], остальные были упразднены).

Храм Николы Великорецкого в Путивле – классический пример того, когда в народе церковь называется не по центральному престолу, а по приделу. Теплый Никольский придел занимает первый ярус храма, в то время, как верхний, холодный, был освящен в честь Введения. Из-за холодов большую часть года богослужения проводились в тёплом, нижнем приделе.

Грянул 1917 год… Весной 1922 года в рамках проведения кампании по изъятию церковных ценностей из Никольского храма было изъято 32 фунта 48 золотников серебра [12, л. 40]. Сейчас мы можем только догадываться, какие реликвии были обречены тогда на уничтожение.

Службы в храме посещал последний настоятель закрытого на тот момент Путивльского Молченского монастыря – архимандрит Анастасий (Тверитинов). Здесь 27 марта 1926 года им был совершён постриг в монашество священника Григория Кокотова (в будущем Серафим, епископ Томский, расстрелян 3 апреля 1938 года [13]). После смерти отца Анастасия (11 ноября 1926 года) его тело нашло место последнего упокоения за алтарём Николо-Великорецкого храма (там же покоится и схимонах Кирилл, фамилию установить пока не удалось).

С приходом 1930-х годов советская власть начала планомерное наступление на Церковь. Одна за другой закрывались приходские храмы Путивля. Священники из всех закрытых храмов продолжали и дальше окормлять свою паству, собираясь на службу в Никольском храме. В нижнем этаже – в Никольском приделе – служил настоятель, о. Симеон Ильинский, все остальные – в верхнем, Введенском.

13 сентября 1937 года [14, л. 8 об.] был арестован протоиерей Симеон Иванович Ильинский – последний настоятель Никольской церкви и последний легальный священник Путивля. С его арестом прекратилось открытое совершение богослужений в городе. В уголовно-следственном деле значится: «Сообщаем, что заключенный Ильинский Семен Иванович 25/I–1938 умер

от рожистого воспаления.О чем и подтверждаем.Нач. тюрьмы г. Глухова Саржан» [14, л. 189].

Оставшись без священника, храм не мог функционировать как таковой, поэтому был закрыт. Любопытно, что власти мотивировали закрытие тем, что якобы «верующие отказались произвести капитальный ремонт» [15, л. 7] храма.

После закрытия церкви, в ней «с 1937 года и по 1940 год был краеведческий музей, а с 1940 года и до начала Второй мировой войны на наших землях в нём был райтеатр. Во время военных действий немецкой оккупации это здание было повреждено. После освобождения города Путивля от немецко-фашистских захватчиков его было передано под ссыпной пункт «Заготзерно» для зернохранилища, так как другого здания для зернохранилища нет» [15, л. 7].

Начиная с 1947 года, верующие неоднократно делали безуспешные попытки добиться возвращения им храмового здания. Причиной отказа служило то, что «находящаяся на расстоянии 1 километра от этого здания церковь (Спасо-Преображенский собор – прот. А.Ч.) и [Николаевский] молитвенный дом в городе Путивле вполне удовлетворяют запросы верующих» [15, л. 7]. Кроме того, отмечалось, что просимая церковь находится в запущенном состоянии, и возвращение её верующим послужит причиной их активизации по поводу сбора средств для капитального ремонта, «каковая активизация крайне нежелательна».

Как отмечалось выше, во время войны церковь была повреждена. На фоне общей послевоенной разрухи никто не спешил её реставрировать, храм продолжал ветшать. Некоторое время в здании находилась мастерская по ремонту весов.

В 1957 году Исполком Путивльского Райсовета начал хлопотать об исключении Никольской церкви из списка памятников архитектуры с целью дальнейшего её сноса. Была образована особая комиссия, члены которой составили акт технического состояния здания. Далее языком документов.

А К Т

12 сентября 1957 г., гор. Путивль Сумской области

Мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе заведующего отделом культуры т. Понарин Г.И., начальник ремстройгруппы № 5 Скуратов Д. Ф., техник-строитель Гончарук Г. А., заведующий коммунхозом т. Приходько А.М., составили настоящий акт в том, что в г. Путивле по ул. Первомайская находится Николаевская церковь, как архитектурный памятник, которая десятки лет не ремонтировалась и в данный момент из-за разрушенного верха стен угрожает опасностью населения города.

Восстановить церковь как архитектурный памятник невозможно.

Комиссия просит облсовет депутатов трудящихся ходатайствовать перед министерством УССР о снятии из списка архитектурных памятников в городе Путивле Николаевскую церковь и передать её в ведение Путивльского городского совета депутатов трудящихся.

Заведующий отделом культуры Понарин.
Начальник ремстройгруппы Скуратов.
Техник-строитель Гончарук.
Заведующий коммунхозом Приходько [15, л. 107].

Казалось, судьба храма решена, однако Господь распорядился иначе. 15 ноября 1957 года из Министерства строительства на имя председателя исполкома Путивльского райсовета Мищенко К. А. пришёл ответ:

Голові виконкому Путивльскої райради
Депутатів трудящих Тов. Мищенко К.А.

Постановою Ради Міністрів СРСР від 30/X – 1948 №3898 і Ради Міністрів УРСР від 30/XII – 1948 № 3076 «Про заходи поліпшення охорони пам'ятників культури», охорону пам'ятників архітектури, а також нагляд за їх утриманням покладено на виконавчі комітети обласних, місцевих, районних и сільских рад депутатів трудящих.

Колишня Миколаївська церква в м. Путивлі перебуває під охороною держави, як визначний пам'ятник архітектури XVIII ст. Відповідно з цим Державна інспекція архітектурно-будівного контролю УРСР просить Путивльську Району раду депутатів трудящих забезпечення збереження данного пам'ятника архітектури, його правильне використання та здійснення необхідних ремонтних робіт арендатором (весоремонт).

Акт від 12/IX-57 про аварійний стан пам'ятника и неможливість здійснити ремонтно-реставраційні роботи не відповідає дійсності. Пам'ятник потребує лише звичайного ремонту кровлі, штукаткрки, вікон і дверей. Державна інспекція архітектурно-будівельного контролю вважає, що жодних підстав для виключення колишньої Миколаївської церкви в м. Путивлі з списку пам'ятників архітектури що перебувають під охороною держави, немає.

Заступник начальника Держінспекції
Архітектурно-будівельного контролю УРСР
П. Камінський [15, л. 108].

Волей-неволей местным властям пришлось раскошелиться на ремонт церкви. Реставрационные работы растянулись на несколько лет, постоянно возникали конфликтные ситуации. Весоремонтная мастерская продолжала занимать здание храма до тех пор, пока в начале 1980-х оно не было передано на баланс путивльского краеведческого музея. Снова был проведён ремонт, причём на верхи храма вернулись кресты, заменённые шпилями при предыдущем ремонте. Дирекцией музея планировалось приспособить храм для экспозиции музея «Слова о полку Игореве», однако в 1992 году церковь была передана религиозной общине. Первая после 55-летнего перерыва Божественная литургия была совершена на праздник Введения во храм Пресвятой Богородицы 4 декабря 1992 года.

С тех пор и поныне храм приписан к Путивльскому Молченскому монастырю и является его подворьем, продолжая, как и встарь, служить Богу и народу Божьему.

ССЫЛКИ

1.Минея.– Июль.– Ч. III.– М.,–2006.– 450 с.
2. Российский государственный архив давних актов, ф. 1209, оп. 1, д. 310553, 824 л. Путивльская переписная книга за 1678 год.
3. Логвин Г. Н.Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – М.:Искусство.– 1965.–252 с.
4. Российский государственный исторический архив, ф. 796, оп. 36, д. 364005, 12 л. Дело о пожаловании Киево-Печерской Лавре ружной Великорецкой церкви в Путивле, 1755 г.
5. Вечерський В.В. Актуальні науково-методичні проблеми регенерації та музеєфікації «Городка» в Путивлі // Путивльский краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Суми: Університетська книга, 2007. – 288 с.
6. Павел Алеппский (архидиакон). Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (По рукописи Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел) / Пер. с араб. Г.А. Муркоса – М.: Общество сохранения литературного наследия, 2012. – 3-е изд. – 728 с.: ил.
7. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 418, оп. 1, д. 487, 1 л. План города Путивля. 1782 г.
8. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 588 с.: іл.
9. Пономаренко П.В. Очерки истории Путивльского края. – Путивль, – 2014. – 388 с.
10. Левитский И. И., свящ. Монастыри и церкви (существующие и упразднённые) и святыни г. Путивля // Курские епархиальные ведомости, – 1900 – № 35.
11. Левитский И.И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
12. Государственный архив Сумской области (далее – ГАСО), ф. П-460, оп 1, д. 188, 52 л. Материалы секретной комиссии по изъятию церковных ценностей (Путивльский уезд). 10 апреля 1922 – 12 июня 1922.
13. Епископ Серафим (Кокотов). Материалы Википедии – свободной энциклопедии. –[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Серафим_(Кокотов).
14. ГАСО, ф. Р-7641, оп. 2, Арх. № 449, д. 36345. Дело по обвинению Ильинского Семена Ивановича.
15. ГАСО, ф. Р-2196, оп. 12, д. 14. Решения Облисполкома об удовлетворении и отклонении ходатайств религиозных общин о предоставлении помещений для церквей и молитвенных домов. 4 февраля 1948 – 8 октября 1948.

Чурочкін О.А., прот. Церква Миколи Великоріцького у Путивлі

Стаття присвячена унікальній пам'ятці народної архітектури XVIII століття – церкві Миколи Великоріцького у Путивлі. У науковий обіг вводяться архівні матеріали, що раніше не публікувалися, які розкривають деякі факти історії храму XVIII–XX ст., зроблена спроба розібратися в плутанині з назвами пам'ятника.

Ключові слова: *церква Миколи Великоріцького, Путивль.*

Churochkin A.A., prot. The church of Nikolai Velikoretsky in Putivl

The article is dedicated to the unique monument of folk architecture of the XVIII century - the church of Nikolai Velikoretsky in Putivl. The archival materials that were previously unpublished, revealing some facts of the history of the 18th–20th century church, are introduced into the scientific circulation, an attempt to understand the confusion with the names of the monument is made.

Key words: *church of Nikolai Velikoretsky, Putivl.*

01.03.2018 г.

УДК 94(477): 726:2–523.4

Ю.О. Коваленко

ХРАМИ СЕЛА НЕКРАСОВОГО

Стаття присвячена історії православних храмів села Некрасове Глухівського району Сумської області. На основі археологічних, писемних, картографічних та етнографічних джерел подана історія виникнення та розвитку сакральних споруд і окремих моментів церковного життя села протягом XVII–XX ст.

Ключові слова: *восьмерик, притвор, клірос, барабан.*

Село Некрасове Глухівського району Сумської області у пізньому середньовіччі входило до складу Чернігово-Сіверських земель. Вперше воно згадується у документах кінця XVI ст. Серед старовинних рукописів, що зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, є документ, датований 1617-м роком. Першим, хто вдався до історичного опису Некрасового, був архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський). Саме він зробив і опис цінних стародруків, що зберігалися у некрасівській церкві [1, с. 295–296]. Пізніше критичному аналізу уривок з роботи архієпископа Філарета, де безпосередньо згадується Некрасове, піддав О. Лазаревський [2, с. 475]. Автором статті частково розглядалася тема церковної топографії Некрасового, але повного аналізу історії храмів села не проводилось [3, с. 82–84].

Перша офіційна згадка про церкву у селі Некрасове відноситься до періоду Національно-визвольної війни українського народу. У переліку українських міст, що склали присягу на вірність московському цареві у 1654 р., значиться кілька ратушних сіл, серед яких знаходимо і Некрасове: «… Да село Некрасова. В том селе поставлена церков древеная во имя Покрова пресвятыя Богородицы; у тое церкви служащей поп Федор» [4, с. 830]. Отже, перша відома некрасівська церква була дерев'яною і носила назву Покровської. Місце, де вона знаходилася, невідомо. Про існування храмів у Некрасовому до зазначеної дати можна тільки здогадуватися. Так, в урочищі Некрасов, де первісно розташовувалося селище у XIII–XVII ст., трапляються фрагменти плінфи, що не виключає можливості існування тут храму в часи Великого князівства Литовського. Саме цим періодом датується ряд археологічних матеріалів, виявлених в урочищі. У місцевих жителів існує легенда, що, начебто, тут стояла церква, яка провалилася у безодню.

У календарі Чернігівської єпархії за 1891 р. є відомості про існування церкви в селі Некрасове Чернігівської губернії Глухівського повіту, і що збудована вона була 1795 р. на честь Покрови Пресвятої Богородиці [3, с. 82]. Розташовувалась дерев'яна одноверха церква на підвищенні, на правому березі річки Есмані. Автор проекту невідомий.

Зберігся запис про кількість прихожан некрасівської Покровської церкви: за 1770 р. – 578 чоловіків та 567 жінок; 1790 р. – 532 чоловіка, 560 жінок; 1810 р. – 454 чоловіка, 499 жінок; 1830 р. – 620 чоловіків, 659 жінок; 1850 р. – 532 чоловіка 637 жінок; 1860 р. – 550 чоловіків, 625 жінок. З особливо цінних предметів сакрального призначення в

храмі зберігались старовинні книги, зокрема, служебник 1637 р. видання, Євангеліє 1663 р. та требник 1681 р. видання [1, с. 297].

У пам'ятній книзі Чернігівської губернії за 1878 р. згадується некрасівський священик Г. Голобутський [5, с. 55]. На 1891 р. в Некрасівській Покровській церкві священиком був Іван Григорович Крачковський, псаломщиком – Олександр Себастьянович Кільдієвський [6, с. 266].

Згідно «Метрики для получения верных сведений о древне-православных храмах Божиих, зданиях и художественных предметах» та фотографії (Рис. 1), що збереглись в архіві Інституту історії матеріальної культури РАН у м. Санкт-Петербурзі, було зроблено опис дерев'яної Покровської церкви села Некрасового.

Рис. 1. Дерев'яна Покровська церква у с. Некрасове (1795 р.). Фото поч. XX ст.

Церква була хрещата в плані, збудована з дерев'яного брусу й обшальована тесом горизонтально. Всі зруби квадратові у плані. Центральна частина підвищена. Перший ярус квадратовий у плані, з двозаломним дахом. Два верхні яруси – восьмерики. Останній, третій ярус, увінчаний кулею з залізним восьмикінечним хрестом. Висота церкви становила 25 аршинів, довжина – 25 аршинів, ширина – 23 аршини. Інтер'єр, вірогідно, був гарно освітлений завдяки тому, що у верхній частині центрального зрубу знаходилось вісім вікон і по чотири вікна у кожному з бічних зрубів. Дверей троє –із західної, південної та північної сторін. Всі двері дерев'яні, оббиті листовим залізом. Дах церкви також покритий листовим залізом. Внутрішнє убранство храму описане доволі стисло. Притворів два – південний і північний. Західний притвор влаштований у вигляді палати. Підлога у храмі дерев'яна. Кліросів церква не мала. Іконостас дерев'яний, в ньому цінних ікон старовинного письма не відмічено. Споруджено іконостас у 1838 р. коштом Тимофія Петровича Магеровського. У 1894 р. іконостас зазнав реконструкції [7,арк. 8–21].

П.Я. Литвинова-Бартош у своїй роботі «Очерки из жизни старосветских помещиков», опублікованій у «Київській старовині» у 1904 р., згадувала про некрасівську церкву: «Будынки пана Луки Андреевича Борзаковского стояли на пригорке, по правой стороне р. Эсмани, делившей село на две части: Некрасов – по правой стороне речки и Мазуровку по левому берегу ее. Будынки были крыты гонтом, имели стеклянные окна из двух подъемных половинок: верхней и нижней, как устраивались тогда окна во всех панских домах. При доме был небольшой сад, просторный, поросший травой двор, весь окруженный хозяйственными постройками, крытыми соломой. Ворота из панского двора выходили на проезжую улицу, по которой от ворот направо, возле самого двора, стояла деревянная церковь во имя Покрова Пресвятой Богородицы…». Опис відноситься до першої половини XIX ст. У цьому ж нарисі знаходимо інформацію про те, що у травні місяці 1814 р. помер некрасівський поміщик Лука Андрійович Борзаківський, який був похований на цвинтарі при Покровській церкві [8, с. 176–177].

Відтоді, як у 1904 р. була збудована кам'яна Покровська церква на новому місці, постало питання про долю старого дерев'яного храму, служба в якому вже не велась. На початку 1911 р. парафіяни на чолі з церковним старостою звернулись до Чернігівської духовної консисторії з проханням дозволити їм розібрати недіючу церкву. Консисторія по інстанції звернулась до Імператорської Археологічної комісії, яка на той час контролювала всі питання по знесенню, реконструкції або іншим роботам, що могли проводитись на будь-яких історичних об'єктах, у тому числі церквах. Відповідь на перший лист некрасівської церковної громади була категоричною – Комісія

Рис. 2. Кам'яна Покровська церква у с. Некрасове (1904 р.) Фото 2015 р.

прохання не задовольнила. Натомість у листі, надісланому до консисторії, вимагалось дослідити Покровську церкву і докласти всіх зусиль для її ремонту та збереження, а якщо це неможливо, то розібрати її і перенести на інше місце зі збереженням первісного вигляду. Також вимагалось надіслати знімки іконостаса старої церкви, архітектурних планів та розрізів, зробити докладний опис храму за наданим стандартним бланком метрики. Оскільки до листа парафіян додавалась фотографія Покровської церкви для ознайомлення Археологічної комісії з її станом, за наявним зображенням було зроблено зауваження з вимогою провести ремонт та вставити вікна, які, як видно на фото, були вибиті. Іншого листа парафією було направлено у вересні 1911 р. В ньому повідомлялось про неможливість вишукати кошти на утримання старої дерев'яної церкви. По-перше, на той час пройшло тільки п'ять років після закінчення будівництва нової кам'яної Покровської церкви та розпочато будівництво дзвіниці; по-друге, потрібні були кошти на будівництво квартири для священика та огорожі навколо парафіяльного кладовища. Парафія не мала фінансів на утримання у належному стані старої Покровської церкви. У наступному листі зазначалось, що її плани та розрізи не збереглися, а іконостас, перенесений до нової мурованої церкви, зазнав суттєвих змін і втратив свій попередній вигляд внаслідок пристосування під інтер'єри нового храму [7, арк. 1–6].

Останній лист до консисторії датований 1912 роком. Вірогідно саме цього року і було розібрано дерев'яну Покровську церкву у селі Некрасовому. Залишки церковного цвинтаря згадуються ще у 20-х роках ХХ ст. За твердженням жителів села ще й зараз залишилось декілька старих будинків, які були збудовані з колод старовинної некрасівської церкви. Наразі на тому місці по вул. Пушкіна де стояла Покровська церква, знаходиться приватна садиба А. Черненка.

Покровська кам'яна церква у Некрасовому збудована у 1904 р. коштом парафіян (Рис. 2). Вона мала три притвори, була однопрестольною з тимчасовою дзвіницею на 8-ми дерев'яних стовпах. Автор проекту невідомий.

На момент побудови у власності церкви знаходились будинок (1868 р.), стара дерев'яна церква, нова дерев'яна сторожка, вкрита залізом, та дерев'яна каплиця на кладовищі. Старий будинок священика був непридатний для житла, натомість псаломщик жив у новому будинку. У храмі зберігалися копії метричних книг з 1780 р. та сповідальні розписи з 1805 р.

За даними 1911 р. обсяг фінансових надходжень церкви становив 196 рублів казенних грошей і 140 рублів доходів. Також церква мала 1 десятину 66 кв. саж. садибної землі, 33 десятини орної та 3 десятини сінокісної землі. Зі всієї кількості тільки 8 десятин орної землі приносили прибуток у середньому 120 руб. на рік. При парафії була школа. Староста церкви – козак Яків Терентійович Кириченко, священик – Петро Михайлович Балаба, 40 років, закінчив Чернігівську духовну семінарію у 1893 р. З дружиною, Румалією Аркадіївною, 1874 р. н., мали дітей: Леонід 1898 р. н., Ангеліна 1902 р. н., Владислав 1904 р. н., Римма 1908 р. н. [9, арк. 89–105].

Парафія некрасівської Покровської церкви станом на 1912 р.

	будинків	**чоловіків**	**жінок**
Духівн.	2	7	4
Дворян	4	7	11
Міщан	-	6	6
Селян	81	326	354
Козаків	126	526	498
Всього:	213	872	873

У 1911 р.чернігівським єпархіальним архітектором П. Макуловським (?) до духовної консисторії був наданий проект кам'яної дзвіниці, яку планувалось збудувати при некрасівській Покровській церкві під його наглядом (Рис. 3). Спроектована дзвіниця мала точно такий же вигляд, як збудована при храмі Святої Трійці за наглядом того ж таки Макуловського у повітовому містечку Городні Чернігівської губ. (Рис. 4). Згідно плану та пояснювальної записки до нього, дзвіниця повинна була мати три яруси: «Вес обрешетки стропил и кровельного железа крыши 600 пуд. Вес стен 3-го яруса колокольни с купольным сводом 10.040 пуд. Вес стен 2-го яруса колокольни 18.560 пуд. Вес стен 1-го яруса 51.350 пуд. Вес фундамента, заложенного на 1,5 саж. глубины, 30.40 пуд. Общий вес колокольни – 110790 пуд. Площадь подошвы фундамента – 20,16 кв. саж.». Дзвіницю планувалося збудувати як

Рис. 3. Проект кам'яної дзвінниці: план фундаменту, боковий фасад, головний фасад, розріз

окрему споруду (Рис. 5), але проект так і не був утілений у життя. Дзвіницю звели, але конструктивно вона відрізнялася від запропонованої і була влаштована у західній частині церкви перед бабинцем.

Після жовтневого перевороту 1917 р. служба у некрасівській Покровській церкві деякий час продовжувалася. На початку 30-х років XX ст. дзвіницю розібрали на цеглу. У 1935 р. церкву закрили. З 1939 р. у її приміщенні розмістився сільський клуб, при якому діяв драмгурток та хор. Хрест з церковної бані зняли, замінивши червоною зіркою. На місці вівтаря було влаштовано сцену. По суботах у клубі проводилися танці.

На початку Другої світової війни, коли бойові дії розгорнулися на території Глухівщини, у церкві розмістили поранених червоноармійців. Відкрили церкву для проведення Служби Божої під час німецької окупації. Після відступу німецької армії з території Глухівщини церква знову була закрита. Вона відновила свою роботу тільки наприкінці 40-х років минулого століття. Після того храм більше не зачинявся.

Незважаючи на те, що церкву упродовж тривалого часу не використовували за призначенням, зруйнували дзвіницю, неодноразово перебудовували всередині, на сьогодні вона зберегла свій автентичний вигляд. Церква збудована з цегли, нетинькована, побілена вапном, однобанна, хрестоподібна у плані, з напівкруглою апсидою та подовженою західною частиною, де раніше розміщувалася дзвіниця. Центральний простір перекритий сферичною банею на циліндричному барабані. Вісім світлових вікон розміщені на ньому таким чином, щоб забезпечити рівномірне освітлення підкупольної частини храму. Вікна мають напівциркульні завершення. Дерев'яні віконні рами наразі замінено на пластикові. Шість вікон на фасадах основного об'єму храму прямокутної форми, сімнадцять – мають напівциркульне завершення, як і вікна на барабані. Всередині вікон встановлено металеві решітки. Центральне вікно на апсиді закладене цеглою. Вірогідно, первісно воно мало такий же вигляд, тобто було декоративним. Над центральним входом розміщене напівциркульне вікно. Ще двоє дверей влаштовані з західного боку південного і північного

Рис. 4. Дзвінниця храму Святої Трійці у м. Городні Чернігівської губ. Фото кін. XIX – поч. XX ст.

притворів. Всі вони оббиті листовим залізом і пофарбовані блакитною фарбою. Дах також вкритий оцинкованим залізом і пофарбований. Церква зведена у стилі класицизму – досить популярному у церковному будівництві на теренах колишньої Гетьманщини на початку XIX ст. І хоча на зміну класицизму вже у другій половині XIX ст. приходять інші архітектурні форми, будівництво подібних храмів ще деякий час продовжувалося аж до початку XX ст. Зокрема, на Глухівщині майже ідентичний храм знаходиться у с. Шалигине. Автентичність його, на відміну від некрасівського, була значно порушена у часи совєцької антирелігійної боротьби, але навіть зараз можна стверджувати, що ці храми були збудовані за аналогічним креслениками.

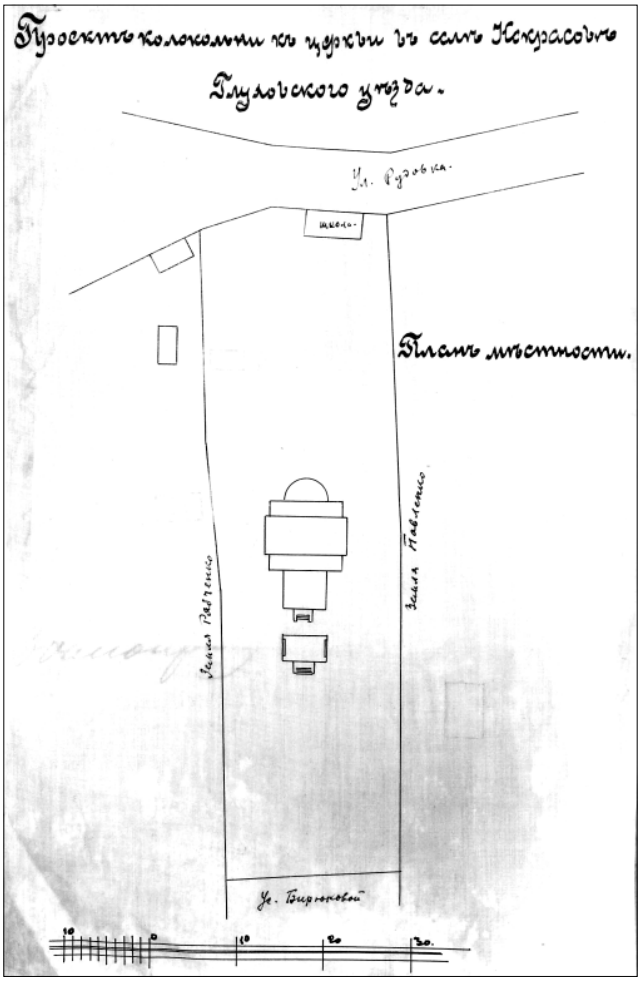

Рис. 5. Схема земельної ділянки з планами Покровської церкви та дзвінниці, як її потрібно було влаштувати

ПОСИЛАННЯ

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – 436 с.

2. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – 559 с.

3. Коваленко Ю.О. Покровська церква у селі Некрасове Глухівського району – невідома сакральна споруда кінця XVIII ст. // Православна Україна: історія, сучасність, перспективи. Збірник наукових праць. – Суми, 2005. – С. 82–84.

4. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПБ., 1878. – Т. X. (Доп. К III Т.). – 838 с.

5. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов, 1878. – 173 с.

6. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. Отд. первый. – 334 с.

7. Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук, ф. 1. оп. 1, спр. 47. 1911.

8. Литвинова П. Очерки из жизни старосветских помещиков // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год двадцать третий. – К., 1904. Т. LXXXVI. – С. 76–212.

9. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, спр. 388, арк. 89–105.

Коваленко Ю.А. Храмы села Некрасово

Статья посвящена истории православных храмов села Некрасово Глуховского района Сумской области. На основе археологических, письменных, картографических и этнографических источников представлена история возникновения и развития сакральных сооружений и отдельных моментов церковной жизни села на протяжении XVII–XX вв.

Ключевые слова: *восьмерик, притвор, клирос, барабан.*

Kovalenko Yu.O. Churches of Nekrasovo village

The article is devoted to the history of Orthodox churches in the village of Nekrasovo in the Hlukhiv district of the Sumy region. On the basis of archaeological, written, cartographic and ethnographic sources, the history of the emergence and development of church buildings and individual moments of the church life of the village during the 17th–20th centuries is presented.

Key words: *octagon, porch, choir, basis of temple dome.*

30.03.2018 р.

УДК 719(477):623.13

А.В. В'ялець

УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ТА ТУРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Стаття присвячена перспективам музеєфікації та туристичному потенціалу Української лінії – фортифікаційної споруди XVIII ст. Наведені передумови, історія будівництва, склад та сучасний стан цього потужного оборонного комплексу, створеного на півдні України у XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *фортифікація, Українська лінія, ландміліційні полки, козаки, архітектурна спадщина, фортеця, редут.*

Коли мова заходить про фортеці та пам'ятки фортифікації, то це у пересічного читача асоціюється з Центральною та Західною Україною. Про те, що і на лівому березі Дніпра існують чудові зразки фортифікації XVII–XVIII ст., мало хто знає (рис. 1). На жаль, під впливом часу та господарської діяльності людей вони руйнуються з року в рік. Вдихнути в них нове життя, врятувати від тихого поступового вмирання може розвиток на їх базі туристичного бізнесу, зокрема «зеленого» туризму. Саме цим та необхідністю поширення знань про пам'ятки фортифікаційного мистецтва та народних зусиль у справі захисту України від набігів кочовиків зумовлена актуальність нашого дослідження.

Історія будівництва Української лінії (рис. 2), її роль в обороні краю, його заселенні, історичне значення були предметом досліджень, починаючи з XIX ст. У дорадянській історіографії найбільшу увагу Українській лінії приділили у своїх працях А.О. Скальковський [1, с. 4–7], Ф.Ф. Ласковський [2], Д.І. Багалій [3, с. 298–334], О.К. Байов [4, с. 4–7], та Л. Падалка. В радянські часи дослідження продовжились. Історія спорудження і роль Української лінії найбільше були розглянуті у монографіях О.М. Апанович [5] і В.М. Кабузана [6], в колективних роботах «Історія міст і сіл УРСР» [7; 8], «Історія УРСР» [9]. Серед праць сучасних дослідників найбільшої уваги заслуговують монографічні дослідження В.О. Пірко [10], Г.П. Заїки [11], статті І.М. Мельникової [12], Б.Г. Галковича [13], Г.Г. Чепіги [14], В.М. Тимофієнка [15], а також численні науково-довідкові видання та електронні ресурси.

На жаль, до сьогодні дослідники не дійшли єдиної думки по багатьом питанням, пов'язаним з Українською лінією, зокрема кількості побудованих фортець, авторства проекту та часу початку будівництва. Всі ці питання, а також багато інших ще чекають своїх дослідників.

Передумови будівництва

Територія України завжди була ласим шматком для завойовників. Так склалось історично, що на її багаті землі зазіхали з усіх боків: з північного заходу – Польсько-Литовська держава, з північного сходу – Московська держава, з півдня – Кримське ханство та Туреччина. Південні кордони України, та й періодично її центральна частина, в XVII–XVIII ст. постійно страждали від нападів татар.

Рис. 1. Олександрівська фортеця, сучасний стан

Спорудження в межиріччі Дніпра та Сіверського Донця у XVII–XVIII ст. потужної оборонної лінії було логічним продовженням кількасотрічної діяльності Російської імперії по фортифікаційному укріпленню власних кордонів.

Отже, активне заселення й освоєння південних районів України та Росії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. примусило російський уряд вжити заходи з гарантування безпеки південних окраїн від набігів орд кримського хана. Генерал Григорій Косагов запропонував влаштувати між Дніпром і Сіверським Дінцем цілу систему укріплень, здатних не допустити раптових набігів татар на територію Лівобережної і Слобідської України, що в цілому співпадала з майбутньою Українською лінією. У березні 1682 р. він відвідав у Батурині гетьмана І. Самойловича й ознайомив його з планом будівництва оборонної лінії споруд між Дінцем і Дніпром. Але проект був відхилений, а ці укріплення не збудовані. Набіги татар, що почастішали на початку XVIII ст., а також підготовка до нової війни з Туреччиною спонукали російський уряд розпочати будівництво Української лінії.

Деякі дослідники приписують складення плану побудови Української лінії генерал-фельдцехмейстеру Герхарду фон Мініху, ажде після коронації імператриці Анни Іоаннівни він був призначений президентом Військової колегії і, природно, мав пряме відношення до плану зведення Української лінії [11, с. 131].

Але більшість дослідників, приписують складення плану будівництва Української лінії генералу, графу Іоаннові Бергарду фон Вейсбаху, що знаходився на службі в російській армії з 1707 р. Можна припустити, що після ознайомлення з територією губернії і наслідками татарських набігів Вейсбах міг запропонувати урядові ідею зведення лінії на півдні України, тим більше, що аналоги подібних суцільних укріплень йому були відомі із Західної Європи. Але план будівництва лінії, швидше за все, був складений генерал-майором фортифікації де Бреньї, якому указом Військової Колегії від 25 травня 1730 р. пропонувалося оглянути місця між Оріллю і Сіверським Дінцем на предмет будівництва в цьому районі фортець чи лінії

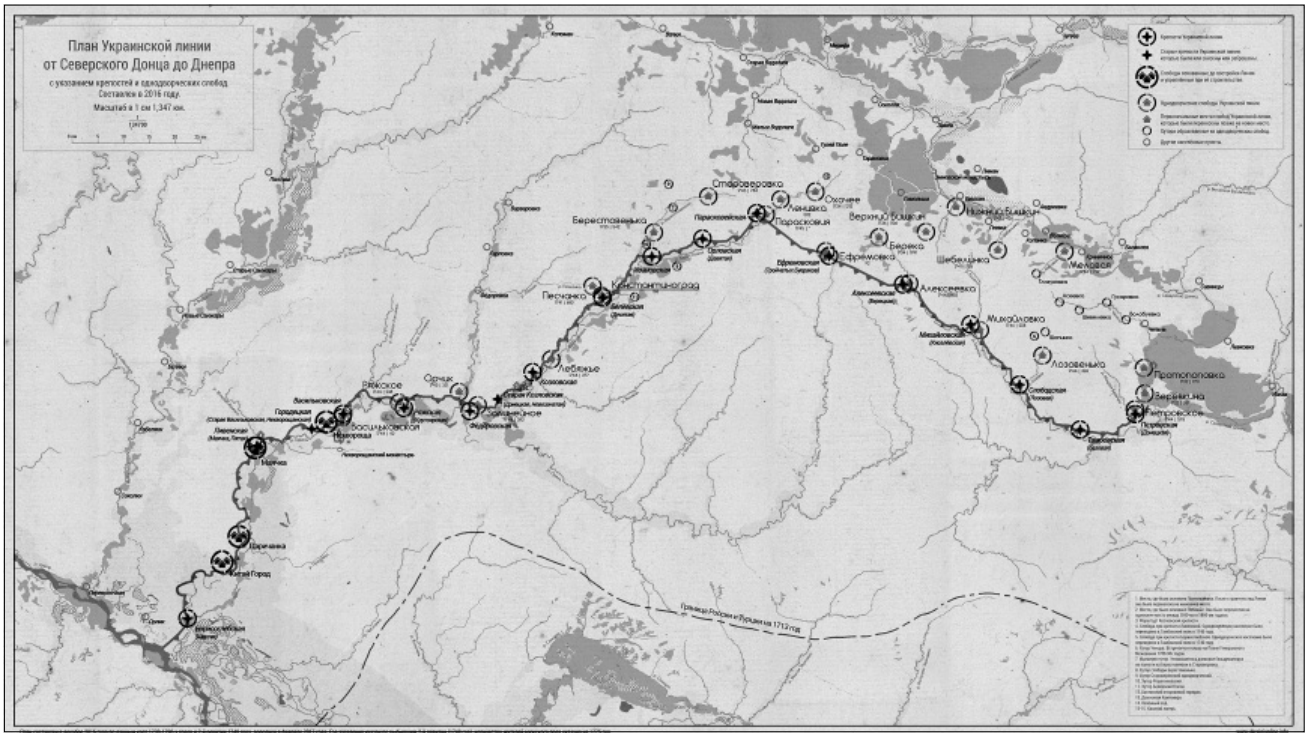

Рис. 2. План Української лінії держави [23ПСхема Бє]

для охорони південних кордонів Росії від набігів татар. Йому ж і було доручено керівництво її зведенням.

На думку творців, ця лінія мала перекрити Муравський та Ізюмський шляхи, якими татари здавна нападали на Лівобережну й Слобідську Україну та Московську державу, тобто зміцнити південні кордони Російської імперії. Та головною метою було створення потужного військового плацдарму Російської імперії для територіальних завоювань у боротьбі з Османською імперією і ханським Кримом. Деякі дослідники вважають, що головною метою було подальше придушення і врешті знищення залишків автономії української гетьманської держави, відокремлення її від Запорозької Січі, адже по смерті в 1734 р. гетьмана Данила Апостола гетьманство в Україні скасували й замінили його так званим Правлінням гетьманського уряду в Глухові, де порядкували царські намісники й фаворити [16, с. 97].

Будівництво Української лінії

Офіційно будівництво лінії розпочалось з указу Військової колегії генерал-майору Андріану де Бреньї. На підставі цього указу він був зобов'язаний оглянути місцевість між р. Сіверським Донцем і Ореллю на предмет можливості закласти там фортеці [2, с. 68]. Лінія мала проходити по правому березі річок Орелі та Берестової від Дніпра до Сіверського Донця, а далі – уздовж Донця «до козацьких донських містечок» [17, т. VIII, № 5673], перекрити всю ділянку між Дніпром і Луганню, тим самим стати головною перешкодою на шляхах татарських набігів у межі України й Росії, перекривши Муравській, Ізюмській та Кальміуській шляхи. Саме так визначено в інструкції від 15 січня 1731 р. генерал-майору де Бреньї і генерал-лейтенанту Тараканову. У ній зазначено: «А для лучшего охранения той Украйны между Северским Донцом по Берестовой и Арели рекам и по Северскому Донцу сделать линию и, усмотря, где опасные места к приходу непрятельскому, сделать крепости…» [17, т. VIII, № 5673].

Першим проектом передбачалося побудувати у межиріччі Дніпра і Сіверського Донця суцільний вал реданного виду, підсилений 16 фортецями і 142 редутами [2, с. 69].

Будувати та заселяти лінію мали в першу чергу ландміліційні, а також гетьманські та слобідські полки. Основну частину робіт на будівництві лінії повинні були виконати українські козаки.

4 травня 1731 р. гетьман Д. Апостол розіслав у полки універсали, в яких указувалося, що «по приговору Правительствующего Сената… велено ставить для работы и стараться всеми, какими возможно образы, то дело (будівництво лінії) за добрым порядком производить…, и чтоб нам той работе чинить всякое вспоможение, и к тому делу определить полки, не упуская удобного времени…» [18, с. 46]. Також в згаданих універсалах пропонувалося, щоб в усіх полках, сотнях були визначені козаки для будівництва лінії, заготовлені харчі на 3 місяці, взяті із собою зброя, порох, кулі, а також сокири, заступи. При командирі партії козаків, що направлялася на лінію, повинна була знаходитись одна гармата [18, с. 97]. А вже 8 травня в полки були направлені універсали з вимогою негайного виступу «з необхідним провіантом і зброєю та інструментом» і прибуття до Орелі, у Полтавський полк, до 20 травня. На чолі цього семитисячного загону робітників був поставлений київський полковник Антон Танський [18, с. 99–100].

22 червня гетьман отримав нову грамоту, в якій повідомлялося про зміну напрямку та протяжності лінії. Так,

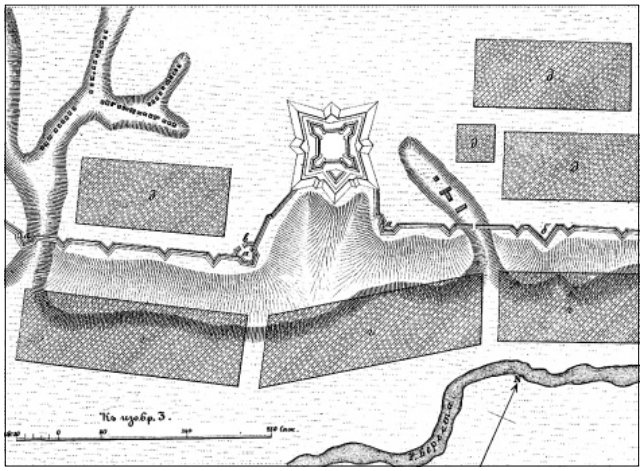

Рис. 3. Схема Бєлівської фортеці, валу з реданами та бастіонами

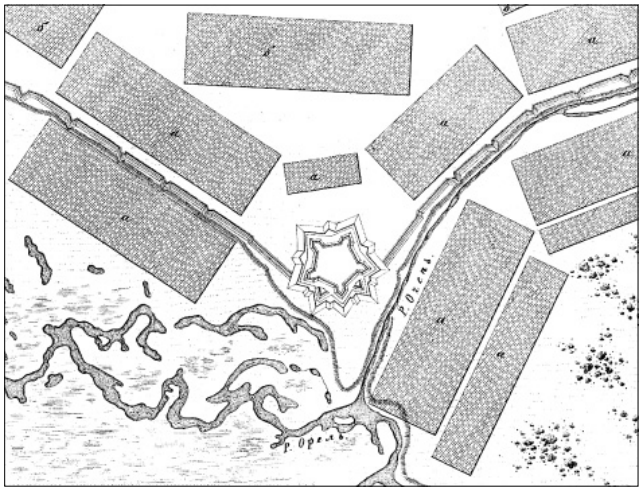

Рис. 4. Схема Борисоглібської фортеці, валу з реданами та бастіонами

указом її імператорської величності «велено вместо линии, коя была назначена от вершин р. Берестовой к Змиевскому монастирю, строить линию по новоприисканном местцу по реке Береке, которая началась не в дальнем расстоянии от вершин реки Берестовой, для лучшей способности делу линии и крепостей к поселению полков…» [18, с. 114–115]. Збільшення довжини лінії вимагало збільшення кількості робочих рук, і гетьманська канцелярія стала вимагати відправити на лінію ще 5 тис. козаків [19, с. 115]. 27 червня у новому універсалі говорилося, що козаків на лінію необхідно відправити 18 липня, і щоб кожен узяв із собою запас продуктів на три місяці та необхідний інструмент для роботи: сокиру, копаницю, заступ, лопату чи мішок для носіння землі [18, с. 113–114].

21 липня гетьман отримав листа від генералів Вейсбаха і Тараканова, в якому вони просили направити на лінію додатково ще 8 тис. козаків. В черговий раз гетьман був змушений вимагати вже від своїх полковників вислати людей на лінію до 15 серпня. При цьому кожен мав мати «по заступу залізному, по лопаті, по мішку, по сокирі, а в 10-ти чоловік по коневі чи по парі волів з телігами і провіантом до 20 жовтня …» [18, с. 117–118].

Таким чином, влітку 1731 р. гетьманські полки відправили для робіт на лінії не менш 20 тис. козаків.

Щодо початку робіт на лінії, то в літературі існує декілька поглядів. Так Ф. Ласковський вважав, що роботи на лінії розпочалися в червні 1731 р. закладкою фортеці при гирлі річки Суха Беречка [20, с. 70]. Але, зважаючи на факти, можна стверджувати, що будівництво лінії передбачалося почати з верхів'їв р. Берестової. Про це свідчить лист графа Вейсбаха гетьману Д. Апостолу, в якому зазначено, що перша фортеця була закладена 23 червня при р. Берестовій [18, с. 115]. Також факти дозволяють стверджувати, що влітку 1731 р. на берегах Берестової побудовані фортеці Іоанна (до якої у серпні 1731 р. були відправлені 10000 селян), Орловська і Парасковії (закладена 22 липня 1731 р.). Інша частина робітників споруджувала фортеці на лівому березі р. Береки [1, с. 49; 18, с. 129].

Роботи на лінії у 1731 р. продовжувалася до 20 жовтня. За цей час було збудовано 120 верст лінії з 10 фортецями: Донецькою, Бузовою, Кисіль, Лузовою, Берецькою, Троїцькою, Парасковії, Орловською (більш пізня її назва), Іоанна і 10-ю (майбутньою Бєлівською).

Новий 1732 рік почався зі звіту у Петербурзі генералів Тараканова та де Бреньї про хід будівництва лінії і про формування ландміліційних полків [15, т. 104, с. 151]. Військовою колегією був розроблений план будівництва на 1732 р., яким передбачалося, в першу чергу, закінчити всі роботи попереднього року, після чого розмітити останню частину лінії від 10-ї (Бєлівської) фортеці до Дніпра та визначити на ній місця для будівництва ще 6-ти фортець (Нової (Дрієцької), Крутояцької, Нехворощанської, Маячківської, 5-ї біля містечка Царичанки і 6-ї при гирлі річки Очепи) [2, с. 71].

Ще однією важливою для будівництва лінії подією було розроблення в 1732 р. детальної інструкції, у якій містились всі умови її зведення, облаштування фортець, редутів. У ній, зокрема, вказувалося, що лінія і фортеці не повинні переходити на лівий бік Орелі, що вести лінію потрібно якомога прямiше, а на болотистих місцях, через які не може переправитися ворог, лінії і фортець не будувати, за винятком редутів і «фельдшанців» на колишніх дорогах з кримського боку; в лісах прорубати засіки. Також зазначалось, що існуючі перед лінією по р. Орелі містечка мають бути перенесені за лінію. Фортеці пропонувалося будувати відповідно до «новоучиненного плану» тому, що в колишніх фортецях бастіони «зроблені малі, а равеліни великі… і до оборони не дуже придатні». Пропонувалося для розширення внутрішнього простору фортець будувати полігони у 107 замість 125 сажнів [2, с. 71]. При цьому зазначалось, щоб на відміну від попередньої ділянки, фортеці не виходили за лінію. Самі фортеці слід розміщувати на відстані 20–30 верст одна від одної. Це дасть можливість польовим військам, розміщеним в фортецях, під час нападу ворога через дві-три години з'єднатися і перетворити окремі редути на суцільну лінію.

У 1732 р. з українських полків для будівництва лінії відправили 30 тис. робітників під командою прилуць-

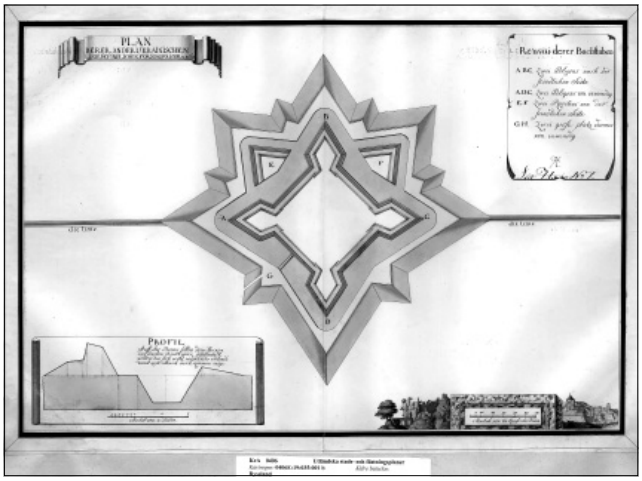

Рис. 5. Типовий план фортеці Української лінії

кого полковника Ігнатія Галагана [21, с. 165]. При тому врахували торішній досвід і відправили 15 тис. козаків і 15 тис. поміщицьких селян [20, с. 74]. Відповідно до сенатського указу від 25 березня 1732 р. 2 тис. робітників повинні були вислати і слобідські полки. Однак старшина стала скаржитися, що спорядити таку кількість робітників вона не в змозі через втечу. Їй було дозволено вислати до лінійних робіт по торішній рознарядці (одного робітника від 7,5 двору) з урахуванням втікачів, а інших, якщо не буде потреби, не висилати. Як і в попередньому році, відряджені на лінію робітники повинні були брати з собою провіант, інструмент і зброю, крім того, кожні 50 робітників із слобідських полків зобов'язані були доставити один плуг з волами, орачами і погоничами для того, щоб провести «першу борозну» [3, с.302]. Направленими в 1732 р. робітниками було завершене зведення лінії на ділянці від 10-ї до останньої фортеці.

У наступному 1733 р. Вейсбах вимагав від гетьмана Д. Апостола, вислати влітку ще 30 тис. чоловік на будівництво лінії, але останній звернувся до імператриці з проханням зменшити число робітників вдвічі [12, с. 80].

Роботи на лінії продовжувалися і в наступні роки, у тому числі в період російсько-турецької війни, що негативно відбилося на стані населення Слобідської і Лівобережної України.

Усього протягом 1733–1742 р. на лінії для її завершення і полагодження, облаштування слобод було задіяно 120760 чоловік [17, т. XI, № 8787]. Щорічно в середньому це складало більше 12 тис. чол., хоча в окремі роки висилалося і менше [2, с. 74]. Все це лежало важким тягарем на плечах українців, що знайшло своє відображення навіть в народному фольклорі та піснях.

Склад

У загальному підсумку Українська лінія, загальна довжина якої мала 268,5 версти, складалася з суцільного високого валу з реданними виступами (редан – кутовидний виступ в укріпленні в бік ворога, що надає можливість фланкувати підступи до прямих ділянок укріплення) і глибокого рову (рис. 2). На окремих ділянках, в залежності від умов місцевості (річок, струмків, вибоїн і ярів), вал був зиґзаґоподібним. В деяких місцях, де цього вимагали умови, редани замінювали малими бастіонами (п'ятикутними укріпленнями) чи люнетами (3–4-гранне польове укріплення незамкненого характеру), причому деякі з цих виступаючих частин лінії змикалися бруствером (земляним валом) з боку горжі (незамкнута задня сторона укріплення), утворюючи таким чином окремі замкнуті опорні пункти. Незалежно від реданів лінія була посилена редутами, в яких помістили форпости. Відстані між редутами були неоднаковими, але визначалися вони з розрахунку взаємної оборони. Ряд блокгаузів (дерев'яних укріплень, прикритих землею), розташованих безпосередньо за лінією із внутрішнього боку, представляли закриті приміщення для військ, складали такі опорні пункти, що значно збільшували самостійність їхньої оборони [10, с. 36].

Фортеці в основному мали в кутах по чотири бастіони (рис. 3), за винятком Борисоглібської і Лівенської, які після перебудови мали вигляд п'ятикутних зірок (рис. 4). Перед головними брамами фортець, а також з напільного боку влаштовували захисні равеліни (укріплення у вигляді кута, що складалось з валу і рову), що надавало фортечним планам зірчастих абрисів. Висота земляних валів сягала 4–5 сажнів, ширина ровів 6–9 сажнів, глибина 2,5–3 сажні. Десять фортець Петрівсько-Бєлівської дистанції, які почали будувати раніше, звели на «повний профіль», а шість фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції, споруджених під час війни, – на «малий профіль», з меншими параметрами валів і ровів. Цим пояснюється, зокрема, поганий стан збереженості земляних укріплень фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції. По дну як фортечного рову, так і того, що тягнувся вздовж лінії, встановлювався палісад. Також палісадом спеціальної конструкції перекривались річки, що перетинали лінію. У середині фортець розміщували казарми, пороховий льох, провіантський магазин (склад), лазарет і колодязь. Слободи, які існували при фортецях, також обносили невисоким земляним валом чи тільки надовбами [20, с. 72–73].

Всього на лінії було споруджено 17 фортець (рис. 5) і 49 редутів (рис. 6) [13, с. 143]. Після того, як на лінії були поселені ландміліційні полки (близько 22 тис. чоловік), фортеці були перейменовані, за винятком фортець Парасковії та Іоанна. Більшість назвали так само, як і поселені біля них полки. Перша від Дніпра фортеця, побудована при р. Очеп, стала називатися Борисоглібською (рис. 4), 2-а – Царичанською, 3-я Лівенською, 4-а –Василівською (Паячківська), 5-а – Ряжською (Нехворощанська), 6-а – Федорівською (Крутояцька), 7-а – Козловською (Дрієцька), 8-а – Бєлівською (колишня 10), 9-а – Іоанна, 10-а – Орловська (колишня 8), 11-а – Парасковії, 12-а – Єфремівською (Троїцька), 13-а – Олексіївською (Берецька), 14-а – Михайлівською (Лузова), 15-а – Слобідською (Кисіль), 16-а – Тамбовською (Бузова), 17-а – Петрівською (Донецька) [10, с. 36].

Щодо редутів, то вони, на відміну від фортець, власних імен не отримали і продовжували нумеруватися, починаю-

чи від Дніпра. Розподілялися вони уздовж лінії наступним чином: при впадінні р. Орелі в Дніпро знаходилося два редути (Христовський при Дніпрі і Борисоглібський при Орелі), між Борисоглібською і Царичанською фортецями 3–6, між Царичанською і Лівенською – 7–8, між Василівською і Ряжською – 9–12, Ряжською і Федорівською – 13–14, Федорівською і Козловською – 15–17, Козловською і Бєлівською – 18–22, Бєлівською і Іоанна – 23–24, Іоанна й Орловською – 25–27, Орловською і Парасковії – 28–30, Парасковії і Єфремівською – 31–38, Єфремівською і Олексіївською – 37–39, Олексіївською і Михаїлівською – 40–42, Михаїлівською і Слобідською – 43–44, Слобідською і Тамбовською – 45–46, Тамбовською і Петрівською – 47–48, між фортецею Петрівською і Сіверським Донцем, на березі Донця – 49-й редут [10, с. 37]. Виходи з лінії в поле прикривали збудовані поперед лінії дерев'яні блокгаузи, що були пристосовані для кругової оборони. Частина з них була двоярусною, при цьому другий ярус використовувався для стрільби з рушниць. З метою спостереження за степом, своєчасного попередження про наближення ворога перед лінією була влаштована мережа маяків та спостережних постів.

На озброєнні лінії знаходилось 180 гармат, 30 мортир і гаубиць. Обслуговували це господарство один штаб-офіцер, 9 обер-офіцерів, 281 солдат і службовець [2, с. 78]. Наприкінці 1733 р. Військова колегія запропонувала укомплектувати фортеці лінії слюсарями, ковалями, сідлярами, коновалами з числа іноземців.

Військово-адміністративним центром Української лінії була Бєлівська фортеця (м. Красноград Харківської обл.), а лінію поділено на дві оперативні дистанції: Петрівсько-Бєлівську й Борисоглібівсько-Козловську.

Висновки

Таким чином, Українська лінія відіграла важливу військово-оборонну роль не тільки в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр., але й у наступний період, в тому числі й у війні з Туреччиною в 1768–1774 рр. Українська лінія (що вже була розформована 1764 року) втратила своє оборонне значення у 1770-х роках, коли на півдні від неї (на віддалі 175–180 км) між Дніпром і Азовським морем збудовано нову – Дніпровську лінію. А після того, як Російська імперія у 1783 р. приєднала Кримське ханство, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення. 1784 року її ліквідували. Війська, озброєння та інше майно лінії передали до фортець Дніпровської лінії.

Українська лінія протягом свого існування була своєрідним кордоном між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорозькою Січчю. Біля фортець та на шляхах, що стояли на Запорожжя й Крим, були розміщені російські прикордонні форпости й митниці. Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запорожжя.

Сучасний стан та туристичний потенціал

Початок дослідженням на Українській лінії був покладений ще на початку XIX ст., коли вона вже сприймалася населенням як старожитність. Про її призначення ще пам'ятали, але подробиць з'ясувати на місцях не могли. За наказом імператора в 20-х рр. XIX ст. почалась «інвентаризація» давніх будівель в губерніях Російської імперії з метою їх охорони. В Циркулярі міністерства внутрішніх справ від 31 грудня 1826 р. дається інструкція, яким чином отримувати потрібну інформацію, в якій формі надсилати. Результати тих досліджень викладені в роботах, зазначених на початку статті.

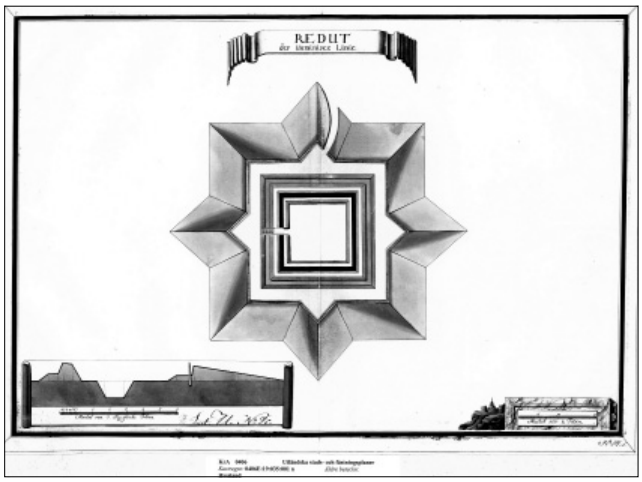

Рис. 6. Типовий план редуту Української лінії

В 1985 році на ділянці лінії працювала археологічна експедиція Інституту археології під керівництвом М.П. Кучери з метою перевірки наявності змійових валів в районі від с. Нехвороща до с. Рящівка. Змійових валів не знайдено, але досліджено конструктивні особливості, прийоми спорудження. Висновок експедиції: Українська лінія ще виразно зберігає свої ознаки і повинна розглядатися як пам'ятка археології та перебувати під охороною держави [22, с. 111–116].

На жаль, небагато об'єктів Української лінії залишились неушкодженими. Більшість з них, давши початок поселенням, стали їх жертвами, так як опинились в зоні житлової забудови і сільськогосподарської діяльності. До 1972 р. вони взагалі не перебували в жодному пам'яткоохоронному реєстрі. Активне сільськогосподарське використання земель з кожним роком все більш руйнувало споруди лінії.

Наразі добре збереглись 10 фортець, від Петрівської до Бєлівської (частково зруйнована). Решта або не збереглась зовсім, як Борисоглібська (на місцевості відсутні будь-які ознаки споруди), інші розорані, як Василівська (майже вся фортеця розорана, частково збереглись два бастіони, решту фортеці можна розгледіти лише на аерознімках у вигляді контурів; землю з валів фортеці брали для будівництва дамби в Нехворощі), або частково забудовані, як Ряжська (від фортечних валів лишились тільки невеликі вершинки висотою не більше метра, видно залишки південних бастіонів, а в центрі лишилась заглибина на місці колодязя) та Лівенська (подекуди проглядають залишки південних валів та бастіонів; в радянські

Рис. 7. Фото фортеці св. Параскеви, сучасний стан

часи на 2/3 зруйнована бульдозерами; протягом тривалого часу землю з валів фортеці брали для підсипки доріг у поймі річок Орель та Маячка). На державному обліку перебувають Споруди Української укріпленої лінії – 2 бастіони та польові укріплення між ними в районі с. Залелія, (охоронний № 040020-Н), земляні вали укріплення (редути) в с. Могилів (охоронний № 040021-Н), земляний вал укріплення в с. Тарасівка (охоронний № 040022-Н); Петрівська фортеця в с. Петрівське Харківської обл. (охоронний № 227/а), Тамбовська фортеця с. Мар'ївка (охоронний № 227/б), Слобідська фортеця в с. Павлівка Друга (охоронний № 227/в), Михайлівська фортеця в с. Михайлівка (охоронний № 227/г), Олексіївська фортеця в с. Олексіївка (охоронний № 227/д), Єфремівська в с. Єфремівка (охоронний № 227/е), Парасковіївська фортеця в с. Парасковія Мелихівської с/р, (мал. 7) (охоронний № 227/ж), Орловська фортеця в с. Дячківка Старовірівської с/р (охоронний № 227/з), Бєлівська фортеця в м. Красноград (охоронний № 227/к), Козловська (збереглась погано, майже вся фортеця, крім частково збережених двох бастіонів, розорана; контури помітні лише на супутникових знімках) та Федорівська (не збереглась, видно лише контури) фортеці в с. Залінійне Малоорчицької с/р (охоронні № 227/л та № 227/м відповідно), Іванівська фортеця в с. Іванівське (охоронний № 227/і).

Деякі фортеці вже зараз становляться туристично привабливими. Так у Олексіївській фортеці проводяться регулярно етнофестивалі «Олексіївська фортеця». Однак, система в використанні такого грандіозного потенціалу, як пам'ятки Української лінії, відсутня. Необхідно зберегти та показати всю велич системи укріплень, а не тільки обмежуватись окремими спорудами. Для цього на державному рівні треба розробити окрему програму. Вона повинна передбачати системне вивчення всієї території Української лінії, ретельне дослідження виявлених об'єктів та пошук нових, створення на цій базі туристичного маршруту, який має бути відповідним чином позначений на трасах та місцевості. Він сприятиме розвитку «зеленого» в туризму тих місцевостях, де його на сьогодні взагалі немає. Звісно, що в реалізації цієї програми мають бути зацікавлені місцеві органи влади та сільські громади. Також має бути розгорнута активна рекламно-інформаційна кампанія, щоб суспільство таки дізналось про існування і роль в українській історії унікального та цікавого комплексу пам'яток – Української лінії.

ПОСИЛАННЯ

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 294 с.
2. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб. – 1865. – Ч. 3. – 1016 с.
3. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 615 с.
4. Баиов А.К. Русская армия в царствование имп. А.нны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736–1739, Т. 1–2. – СПб., 1906.
5. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – 224 с.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. –307 с.
7. История городов и сел УССР. Днепропетровская область. – К., 1977. – 958 с.
8. История городов и сел УССР. Харьковская область. – К., 1976.
9. Історія Української РСР. У 8 т. – К., 1978.– Т. 2. – 614 с.
10. Пірко В.О. Оборонні споруди в межиріччі Дніпра і Сіверського Дінця. – Донецьк, 2007. – 176 с.
11. Заїка Г. Українська лінія. – Київ-Полтава, 2001. – 88 с.
12. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х гг. XVIII в. // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1948. – Т. 1.
13. Галкович В. Картографічні матеріали та їх застосування лоя вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 138–145.
14. Чепіга Г.Г. Українська лінія та її роль в заселенні Південно-Східної України: історіографія проблеми // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 240–247.
15. Тимофеенко В. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 219 с.
16. Ленченко В. Українська лінія // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 2. – С. 97–103.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 4–19.
18. Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко – К., 1853. – Т. 1.
19. Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – 847 с.
20. Левашов П. Картина или описание всех нашествий на Россию всех татар и турков. – СПб., 1792. – 171 с.
21. Бантыш-Каменский Д. История Малороссии. – М., 1842. – Ч. 3.
22. Вітрик І.С. Українська лінія як пам'ятка археології пізнього середньовіччя // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 111–116.
23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dl2.ukrainianline.info/maps/Ukrline_plan.jpg.

Вялец А.В. Украинская линия: история строительства и туристический потенциал

Статья посвящена перспективам музеефикации и туристическому потенциалу Украинской линии – фортификационного сооружения XVIII в. Приведены предпосылки, история строительства, состав и современное состояние этого мощного оборонного комплекса, созданного на юге Украины в XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: *фортификация, Украинская линия, ландмилицейские полки, архитектурное наследие, крепость, редут.*

Vialets A.V. Ukrainian line history of construction and tourism potential

The article is devoted to the prospects of museumification and the tourist potential of the Ukrainian line – fortification of the XVIII century. The preconditions, the history of construction, composition and current state of this powerful defense complex created in the south of Ukraine in the XVII–XVIII centuries are given.

Key words: *fortification, Ukrainian line, landing regiments, Cossacks, architectural heritage, fortress, redoubt.*

28.02.2018 р.

УДК 58(083.132)(477)

С.М. Данько

БОТАНІЧНА ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ «АКАЦІЯ БІЛА», ЯКУ ПОСАДИВ Т.Г. ШЕВЧЕНКО: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

У статті представлені дослідження, які підтверджують ймовірність посадки Т.Г. Шевченком та А.О. Козачковським «Акації білої», що знаходиться біля Музею Заповіту Т.Г. Шевченка і є ботанічною пам'яткою природи місцевого значення. При дослідженні використано деякі способи визначення віку дерев, а також легенди і перекази старожилів Переяслава-Хмельницького.

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, «Акація біла», ботанічна пам'ятка природи.*

«Акації сплелись…Отак з своїм народом
З'єднавсь поет – ніхто не роз'єдна.
Не гасне слава їх за небозводом
Бо шлях один і доля в них одна.»
(О. Ющенко – «Акації в Переяславі-Хм.»)

Серед безцінних колекцій рухомих та нерухомих старожитностей історії та культури України у НІЕЗ «Переяслав» вирізняється ботанічна пам'ятка природи «акація біла», яка пов'язана з Тарасом Шевченком. У наш час постає проблема збереження таких пам'яток природи, старовікові дерева зазнають як природного так і техногенного впливу. На жаль, варто констатувати й інше – сьогодні відбувається масове нищення природної дендрофлори. Не виключенням є й наша акація, адже відвідувачі Заповідника досить часто запитують: «Чи дійсно її посадив Т.Г. Шевченко? Наскільки вона є цінною?».

Про дерево як пам'ятку природи та її природній вік відсутні публікації. Але як про пам'ятку історії, з якою пов'язані відомі прізвища А. Козачковського та Т. Шевченка і перекази на Переяславщині, зустрічаємо інформацію в роботах М. Сікорського [5; 7], М. Махінчук [4].

Мета роботи – дослідити відомості про ботанічну пам'ятку природи, її можливий вік, життєвий стан, причетність Тараса Шевченка до посадки дерева.

У місті Переяслав-Хмельницькому по вулиці Шевченка, 8 знаходиться Музей Заповіту Т.Г. Шевченка. Він розташований у колишньому будинку приятеля Т.Г. Шевченка, лікаря, дворянина Андрія Осиповича Козачковського. Будинок був побудований у 1820 р. і нині належить до реєстру пам'яток історії та архітектури України.

А.О. Козачковський – корінний переяславець, син протоієрея, архімандрита і ректора Переяславської семінарії Осипа Козачковського. Після закінчення медико-хірургічної академії в Петербурзі працював лікарем на Балтійському флоті. В Петербурзі Андрій Козачковський і познайомився з Т.Г Шевченком.

З 1844 р. А. Козачковський працює викладачем медицини в Переяславській семінарії і переяславським міським лікарем. На його запрошення Т.Г. Шевченко приїздив у Переяслав чотири рази: влітку і восени 1845 р. і двічі в 1859 р. [8, с. 76–80].

Поряд з музеєм, недалеко від паркану, знаходиться стара акація з двома переплетеними стовбурами. На прикріпленній до огорожі таблиці є напис: «Акація біла» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення». За переказами місцевих жителів, А.О. Козачковський з Т.Г. Шевченком і посадили цю акацію. З цим пов'язано багато легенд і переказів, поширених у нашому місті.

Фото 1. Ботанічна пам'ятка природи «Акація біла» біля Музею Заповіту Т.Г. Шевченка

Так що ж це – міф чи реальність, легенди чи дійсно цю акацію посадив Т.Г. Шевченко?

У листі Шевченка до Козачковського від 14 квітня 1854 р. говориться: «Та ще, чом ти мені не напишеш, чи великі виросли дерева, що посадив ти восени 1845 Божого року? Бо мені так і здається, що я, як пишу оцей лист до тебе або як просто тебе згадую, то так неначе дивлюся на тебе, як ти коло паркана рядочком восени дерева сажаєш» [9, с. 393–395]. Цей лист підтеджує те, що А. Козачковський садив дерева понад парканом, але які – не сказано. Чи це були акації, чи інші дерева? Та й чи допомагав Т. Шевченко у посадці цих дерев можна тільки здогадуватись.

То чому в легендах згадується саме акація біла?

Акація біла (Robinia pseudoacacia) була завезена в Європу з Північної Америки на початку XVII ст. відомим французьким ботаніком Жаном Робеном. Дерево, посаджене Робеном в 1636 р. у Ботанічному саду французької академії наук в Парижі, існувало до 50-х років минулого століття. Отже, вік цієї акації був більше 300 років [3, с. 14]. Згодом як декоративне дерево акація почала поширюватись на схід Європи.

Фото. 2. М.І. Сікорський біля ботанічної пам'ятки природи «Акація біла»

В Україні білу акацію вперше висадили в кінці XVIII – на початку XIX ст. в саду графа Розумовського під Одесою та в Ботанічному саду Харківського університету, заснованого В.Н. Каразіним [3, с. 77]. Згодом вона поширилась по всій території країни, особливо в степу і лісостепу. Деревом, що красиво цвіте і являється гарним медоносом, спочатку заможні жителі, а потім і прості міщани прикрашали свої двори.

Отже, не виключено, що саме акації (як декоративне дерево) Козачковський міг садити біля паркану. А виходячи з того, що Шевченко – син селянина (а всі селяни люблять працювати на землі – під час заслання навіть на далекому півострові Мангишлак в Казахстані Тарас Шевченко посадив вербу), можна допустити, що він брав активну участь у посадці акацій.

Вік цієї акації повинен складати (2018 – 1845 = 173) сто сімдесят три роки. В порівнянні з акацією, яку посадив Жан Робен, вона майже вдвоє молодша. Отже, вік акації може вказати (приблизно) рік її посадки. Є різні способи визначення віку дерев. Його можна визначити за річними кільцями, але для цього потрібно спиляти дерево. Можна використати бур Пресслера, який дозволяє взяти зразок деревини від кори дерева до його серцевини. Так можна підрахувати кільця, не спилюючи дерево (зразок деревини береться на висоті 1,3 м від землі). Обидва ці способи не підходять тому, що у першому випадку дерево потрібно спиляти, а у другому бур Пресслера використовують, коли дерево здорове. У нашому випадку воно хворе (наполовину трухле).

Вік деяких порід дерев можливо визначити за формулою:

L = K x C, де

Фото 3. Охоронна дошка на ботанічну пам'ятку природи «Акація біла»

L – вік дерева

K – коефіцієнт

C – довжина кола (обхват) стовбура дерева (на висоті 1,3 від землі).

Якщо K для акації – 0,7, а обхват стовбура –1,97 м , то L = 0,7 x 197=139,9 років

Порівнявши вік акації, визначений за формулою, з фактичним (173,3–140=33,3 роки), ми бачимо невідповідність у 33 роки.

Але за даною формулою точний вік дерева теж визначити не можна, тому що товщина дерева залежить не тільки від віку, а й від природних умов, хвороб та інших факторів.

Ще можна визначити вік дерева шляхом радіовуглецевого датування. Але похибка при цьому може досягати від 70 до 300 років. Для визначення віку археологічних знахідок або старих дерев, яким тисячі років, ця похибка допустима, а в даному випадку – ні [2, с. 3–5].

Самий достовірний спосіб визначення віку дерева – знайти інформацію про час його посадки. Інші способи дають тільки приблизні результати.

Після ймовірної посадки акації минуло більше 170 років, відповідно очевидців цієї події не залишилося. Не знайдено й давніх фотографій. Але є легенди і перекази жителів міста Переяслава-Хмельницького. Так житель міста Володимир Семенович Руденко (1928–2017 рр.), згадуючи розповіді матері, говорить, що Шевченко з Козачковським садили три акації уздовж паркану. Володимир Семенович звертається до розповідей Миколи Тищенка, товариша материного брата. Його батьки і він тривалий час проживали у квартирі, що знаходилась у колишньому будинку А.О. Козачковського. Микола чув від батьків розповіді про акацію, яку посадив Тарас Григорович. Він

говорить, що в дитячі роки акацію з переплетеним стовбуром хлопці між собою називали шевченківською. Так і казали: «На тій шовковиці за шевченківською деревиною». Сусідка, тітка Марфа, при розмові з моєю матір'ю, цю акацію теж називала шевченківською деревиною [6].

Напередодні святкування 300-річчя Переяславської угоди 1654 р. в газеті «Червоне Запоріжжя» було надруковане інтерв'ю М.І. Сікорського, в якому говориться, що в народі й досі зберігається легенда, ніби своїми руками Тарас Григорович Шевченко посадив біля будиночка дві акації, міцно сплівши їх як емблему священної непорушної дружби українського і великого російського народів. Ці акації збереглися й зараз [5, с. 12].

Михайло Іванович Сікорський (1923–2011 рр.), Герой України, директор краєзнавчого музею з 1951 р. і перший генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» до 2008 р., у своїй книзі «На землі переяславській» пише: «Десь на початку листопада 1845 року Козачковський садив дерева на подвір'ї. Хворий Шевченко по можливості йому допомагав. У народі побутує переказ про те, що Шевченко з Козачковським на ознаку дружби посадили дві акації в одну ямку, а їхні стовбури сплели. Дерева виросли і протягом багатьох десятиріч надавали особливої привабливості садибі Козачковського. Акаціями Шевченко цікавився і на засланні (лист до Козачковського 14 квітня 1854 р.). Це дає підстави сприймати народні перекази про дві сплетені акації як достовірні.

Минуло вже більше століття від того часу. Акакції стали чахнути, один стовбур струх. Проте переяславці з великою любов'ю зберігають дерева – цих живих сучасників великого Кобзаря» [7, с. 109; див. фото 1].

Микола Махінчук у своїй документальній повісті «Переяславський скарб» переповідає легенду, почуту від М.І. Сікорського. В ній говориться, що в один з листопадових днів 1845 р. Шевченко і Козачковський посадили від шляху, біля хвірточки, два деревця білої акації в одну ямку. Шевченко їх переплів і сказав: «Хай довіку родаються всі люди, як оці два деревця…» [4, с. 120–121].

Враховуючи спогади старожилів, розповіді М.І. Сікорського, який тривалий час жив у колишньому будинку А.О. Козачковського і, напевне, мав незаперечні свідчення жителів міста Переяслава, було оформлено документацію на дану пам'ятку природи. Згідно рішення Київського облвиконкому № 118 від 28.02.1972 р. «Акація біла» занесена до реєстру об'єктів Природно-заповідного фонду Київської обл. як ботанічна пам'ятка природи місцевого значення у місті Переяслав-Хмельницький [1; див. фото 2, 3].

Землекористувачем, у віданні якого знаходиться об'єкт природно-заповідного фонду, є Переяслав-Хмельницький краєзнавчий музей [1]. Рішенням Київського облвиконкому від 18.12.1984 р. № 441 «Про класифікацію і мережу територій і об'єктів природно-заповідного фонду області» під пам'ятку природи, що знаходиться по вулиці Шевченка, 8, виділено територію площею 200 кв. м. На неї є рішення Переяслав-Хмельницької міської ради від 17 серпня 2007 р. «Про виготовлення технічної документації землеустрою щодо складання Державного акта на право постійного користування землею» та витяг з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно від 09.04. 2014 р. ЕАУ № 702814 [1]. Об'єкт має паспорт на ботанічну пам'ятку природи місцевого значення «Акація біла» та охоронне зобов'язання [1].

Отже, спираючись на попередні дані, можна зробити наступний висновок: точних підтверджень того, що «Акацію білу» садив Т.Г. Шевченко, немає (відсутні фотографії цієї події і безпосередніх свідків). Але збереглися легенди і перекази старожилів міста, на основі яких ймовірність цієї посадки відкидати не можна. Навіть якщо це і легенда – вона має право на існування.

Візуальним обстеженням встановлено, що ботанічна пам'ятка природи «Акація біла», що росте поряд із садибою А. Козачковського, перебуває в незадовільному стані. Таким чином є потреба її збереження для нащадків, адже більше дерев у древньому Переяславі, які б мали такий високий статус, немає.

ПОСИЛАННЯ

1. Архів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
2. Борейко В. Охрана вековых деревьев // Гуманитарниый экологический журнал – 2010 – Т. 12. – Вып. 3. – С. 1–48.
3. Головин Б. История интродукции растений в ботанических садах. – М.: Издательство МГУ, 1981. – 125 с.
4. Махінук М. Переяславський скарб (документальна повість). / Післямова І.Ф. Драча. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1989. – 200 с.
5. Моє життя – мої музеї…Збірка матеріалів на пошану пам'яті Героя України М.І. Сікорського – Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М. Лукашевич, 2013. – 236 с.
6. Особистий архів Миколи Миколайовича Богатиря, голови громадської ініціативи «Корінь нації». – Відеозапис від лютого 2016 р. Інтерв'ю з Руденком Володимиром Семеновичем, жителем м. Переяслав-Хм. (1928–2017).
7. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К.: Наукова думка, 1983. – 256 с.
8. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка; передм. В.Є. Шубравського. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с. іл.
9. Шевченко Т.Г. Твори в трьох томах. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955. – 687 с.

Данько С.Н. Ботанический памятник природы «Акация белая», которую посадил Т.Г. Шевченко: миф или реальность

В статье представлено исследование, подтверждающие вероятность посадки Т.Г. Шевченко и А.А. Козачковским «Акации белой», которая находится возле Музея Завещания Т.Г. Шевченко и является ботаническим памятником природы местного значения. При исследовании использованы некоторые способы определения возраста деревьев, а также легенды и предания старожилов Переяслава-Хмельницкого.

***Ключевые слова:** Т.Г. Шевченко, «Акация белая», ботанический памятник природы.*

Danko S.M. Botanical monument of nature «Acacia white» which was planted by T.H. Shevchenko – a myth or a reality

The article presents studies confirming the probability of planting «Acacia White», by T.H. Shevchenko and A. O. Kozachkovsky located near the Museum of T.H. Shevchenko's Testament, is a botanical monument of nature of local significance. In the study, some methods have been used to determine the age of trees, as well as the legends and retellings of the old-timers of Pereiaslav-Khmelnytskyi.

***Key words:** T. H. Shevchenko, «Acacia White», botanical monument of nature.*

24.02.2018 р.

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 81'376.232.1(477)

К.М. Тищенко

ПАРФЯНСЬКИЙ ПЛАСТ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ СІВЕРЩИНИ: КОПЕРСАКИ, ПОДОПРИГОРИ, ДЕЙНЕКИ

Стаття висвітлює дослідження українських прізвищ Сіверщини за їхнім географічним розподілом у базі даних ridni.org/karta. Серед них виявлені прізвища парфянського кола з найближчими пехлевійськими етимологічними прототипами, зміст яких вказує на три конкретні епізоди раннього Середньовіччя докиївського часу (VII –X ст.).

Ключові слова: *етимологія, українські прізвища, Сіверщина, пехлевійська мова.*

Актуальність теми зумовлена прогалинами у сучасному стані історичних знань про добу раннього Середньовіччя, яка передувала появі Київської держави. Разом з ранішими топонімічними напрацюваннями сучасні студії прізвищ поглиблюють знання про історичну ономастику України. Вони не лише відповідають відомій схемі історії, а й збагачують її. Теоретичним наслідком їх є підтвердження висновку акад. О. Пріцака про те, що наше минуле того часу у Наддніпрянщині й на прилеглих землях являло собою історію *конгломерату степових племен* за участю слов'ян.

1. *Складність виявлення звичайного*. Масштаби пехлевійських впливів в українській ономастиці усвідомлені лише торік: найважче помітити буденне, звичне. Їх зауважено у топонімії нашого Степу лише після ознак контактів з усіма прийшлими народами, включно з греками-яванами, коптами й сирійцями. До пехлевізмів у топонімії України (це топонімічний слід 17-ї історичної епохи від ІІІ ст.) тепер віднесені топоніми *Стахорщина*, *Узруй*, *Карапани* і *Дробишеве* Чг, *Добростани* і *Дрогобич* Лв, *Дейнеки* Пл, *Волфине* і *Пустогород* См, р. *Іртиця = Альта* і с. *Кодаки* Кв, *Кодак* Дп, *Артек* Км та ін. Їм відповідають середньоіранські лексичні запозичення *хата*, *паркан* і *призьба, мурава* й *моріжок, грива* й *гривня, волхви* й *пахлава, питльований, печеніги, яси* та ін.

Особливістю наукових знань про мову пехлеві, за свідченням Д. МакКензі, є те, що через недосконале письмо майже кожний з оприлюднених списків її лексики містить частину слів сумнівної природи, – причому певності немає ні у їхній формі, ні у значенні, а часом навіть у самому їхньому існуванні [1, с. 1]. Г. Нюберґ підтверджує цю картину (1974): «Другий том мого *Manual of Pahlavi* з'являється по довгій перерві: через десять років по першому. Основною причиною є величезний обсяг фундаментальних лінґвістичних проблем, які виникають у зв'язку з першим-ліпшим словом, – кожна з них потребує часу і марудних досліджень» [2, с. VII]. Попри ці перешкоди, пехлевійський мовний матеріал виявився вкрай потрібним для поглиблення знань про раннє Середньовіччя Наддніпрянщини.

До питання про час, коли пехлевійська вимова відповідала написанню, звертаються рідко. Як ухильно сказано у О. Шярвьо, «з різних причин пехлеві записували не в реальному звучанні, а у вимові, що ***існувала за кілька століть перед тим***. Це нагадує [сучасне] становище з французьким і анґлійським [правописом]» [3, с. 9]. Віддаючи належне праці Г. Нюберґа 1964 р., Д. МакКензі зауважував, що прийнята вченим у його книзі архаїчна версія вимови пехлеві (для научання старої вимови часів аршакидів) вже не є загальноприйнятою [1, с. V]. Сам МакКензі вважав своєю заслугою переорієнтацію свого словника на вимову новішої, сасанідської доби [1, с. I] (передусім -**р**- замість -**л**- та ін. риси).

А однак навіть звучання назви «пехлеві» (замість «па**р**хаві», пор. Па**р**фія) доводить реальність приголосного звука -**л**- у *тій* мові. (Метатеза -хл- < -рх- трапляється у пехлеві досить часто: p'h**l**ус (pahrez) ~ pa**r**hez 'захист, охорона'.) *З тих аршакидських часів* має походити й хоронім *Во**л**инь* < пор. «море Во**л**ынское = Хва**л**ынское» тобто Каспійське (Фасмер) з Хва**р**азм- 'Хорезм'. Лише з врахуванням пехлевійського матеріалу стає зрозумілою і оцінка арабами унікальної ролі плем'я *волинян*. «Ось чому в «Золотих луках» аль-Масуді *волиняни* названі «**коренем із коренів слов'янських**», ось у чім річ, що «всі слов'яни їм покорялися»: це вчорашні скіфи-парфяни, «*хвалимські* саки», знайомі *парні* з їхньою *халепою* і *дерибаном*. Правду сказав араб. Це ми, втративши контекст, довго не розуміли, що́ він каже. Не були готові до істини, сказаної відкритим текстом: корінь слов'ян – учорашні *парні*. Це їхні нащадки – половина росіян, поляків і словаків з Y-гаплогрупою R1a. І кожен третій українець, якщо він не Передерій» [4, с. 59] (там і інші подробиці).

Час поширення *старої пехлевійської вимови* пов'язують з *парфянською* державою Аршакидів у Персії (-ІІІ / +ІІІ ст.); він збігається з класичним часом присутності *сарматів* у Наддніпрянщині [5, с. 109, 111]. Отже, початок появи наведених топонімів відповідає добі, відомій археологам як сарматська. Це пояснює, чому серед топонімів України існує група реплік, що походить від форм з -**л**- (аршакидського часу) та інша група від прототипів з -**р**- (сасанідського часу). Їхнє кількісне співвідношення поки що не визначене. Картину ускладнюють варіанти основи з *аланським* ламбдацизмом – дальшим збереженням пехлевійського -**л**- на місці -**р**- інших іранських мов.

2. *Капирі* і *капарний*. Укр. *капар, капир* < перс. ґабр 'утікач-зороастрієць'. У топонімії – *Копирів кінець*, р. і кол. с. *Капир-ли-кой,* тепер «Черемисовка» Км Білогорськ [6, с. 238]; у словнику – *капарити, капарний, капарно, звести на капар; капирі* (з забутим значенням): пор. *А що ви капирі, чи*

запорожці? [7, т. II, с. 217]). Відповідно до виявленої нами 2004 р. кореляції етномовних пластів запозичень словника української мови і топонімії України тепер необхідно було перевірити наявність цієї основи також і серед прізвищ українців. За сучасною електронною базою даних ridni.org/karta [8] нами виявлено прізвища **десятків тисяч** нащадків ґабрів в Україні (наводимо малий фрагмент масиву; ■ – **р**-основи, ▲ – ***л****-основи*).

■ 2 Капар, 49 Капара Чг См; 106 **Капарник**, 210 Капарчук, 43 Капарис, 210 Капарчук, 35 Капар**УЛІН** (пехл. **'yl'n** ‘іранець, алан’), 32 КапарУЛІНа, 6 Капарушкін, 8 а, 5 Капарунін, 3 уніна; 1 Капар**ська**; ■ 135 Кабар, 1 Кабара, 141 чук, 6 ова, 4 ов, 72 овська, 69 ий, 73 **КабарДІН**а (пехл. **din** ‘віра’), 68 Кабардін; ■ 1 Гапар, 2 ова, 2 ов; ■ 37 Габар, 20 ець, 42 ак, 11, чук, 66 аєва, 61 аєв; ▲ *67 Капало, 104 Капалб?, 46 ліна, 37 лін, 33 енко, 13 льчик;* ▲ *180 Кабалик, 129 Кабала, 52 іна, 553 юк, 536 ь;* ▲ *5 Гапала, 72 Гапаляк;* ▲ *157 Габаль, 56 Габалевич, 17 ова, 15 ов, 14 ліс, 6 лис;* (2092); ▲ *250 Гавалко, 432 лешко;* (…).

Аналогічні довгі ряди існують від основ Капер-, Капир-, Капір-, Капор-, Капур-, Капра-; далі від Копар-, Копер-, Копир-…, Купар-, Купер-, Купир-, Копра- тощо. Знайдено і обстежено сотні моделей цієї групи основ. Прототипу *ґабр мали відповідати не лише прізвища з початковим К-, а й значно рідші форми з початковим Г- (1 Гапар, 37 Габар, 20 ець, 42 ак, 11, чук та ін.). Усього прізвищ з ротацизмом виявлено 62.615, з ламбдацизмом 145.637. Разом 208.252 нащадків ґабрів.

Поміж цих тисяч прізвищ серед цінного й менше відомого матеріалу трапились і дуже знайомі моделі, як-от 187 **Капоріна** (Шалигине 48, См. 14, Пл. 13), 158 **Капорін**, ■ 24 Капур, 188 Капура Хм, 24 іна, 15 ін, ▲ *263 Капула-, 84 ляк-, 103 Гапула, 4 Габула,* ▲ *22* ***Гавел****, 156 Гавель, 392 Гавеля, 48 Гавелей; 1 Габиль;* ▲ *11 Гавилюк, 14 лей;* ■ **1122 Капран**, 199 чук, 43 юк, 68 енко, 378 Капранова, 267 анов; 169 **Габрик**; ■ **2078 Гаврик**; 18 **Коперник**; ■ 31 Кобер, **2456 Коберник**, 322 Кобернік, 683 Кобернюк, 80 Коберняк, 163 Кобер**ська**, 137 ий; ▲ *947* ***Кобель****, 46 Кобелюк, 208 льчук;* ■ 13 Копира, 9 Копирка, 9 Копирко; *14* ***Кобил****, 81 ль, 26 лянець,* ***2476 Кобилянська*** захід*,* ***1931*** *ий, 15 лицька,* ■ 22 Гобир; *273 Кобилюх-;* ▲ *5 Гопила;* ▲ *4 Гобилецька;* ■ **4668 Губар**, 941 ь!, 245 ець, **1470 Губаренко**, **1871 Губарєва** у селах, 1520 єв, 893 ева, 554 ев, 1 Губар**ський** Луцьк; ■ 567 **Губрій** (це й вуличне прізвисько нашого прадіда у с. Клишки См Шостка), 411 Губрієнко, 4 Губрік, 1 **Губрім**, 2 Губріненко Кр., Дп, 13 Губрак…

Уявлення про масштаби масової втечі ґабрів – предків людей з наведеними прізвищами – дають інтерактивні картосхеми з бази даних ridni.org/karta. На рис. 1 показано географічний розподіл лише двох прізвищ, які мають майже 4 тис. українців: 2456 Коберник і 1470 Губаренко.

3. ***Основа КПР****-*. Доказом правильності охоплення варіантів основи з *стихійними* змінами голосних стала повторюваність у різних рядах цих варіантів тих самих словотвірних моделей (!), як-от: 35 Капарулін (пехл. 'yl'n

Рис. 1. Поширення в Україні 2456 прізвищ VII-VIII ст. Коберник і 1470 – Губаренко [8]

‘іранець, алан’), 4 Капируліна!, 10 Капірулін, Капорулін!; 9 Копирюлін! ('yl'n) Лг, Хс, Мк, 20 Копорулін! – Отже, Кап(а/и/і/о)р-, Коп(и/о)р- – продовжують єдиний прототип ***К**(а/о)**П**(а/и/і/о)**Р**-! Інша модель – 3 Каперсак, 9 Капірсака!; 75 Коперсак, 4 Коперсака (Мк, Км), 95 Коперсако, 7 Копирсак. – Так само і тут Кап(а/і)р-, Коп(е/и)р- – продовжують єдиний прототип ***К**(а/о)**П**(а/і;е/и)**Р**-!

Цей прототип КПР- відповідає ар. كافر *кāфр* ‘невірний’ тобто немусульманин. З того ж джерела й пізніше новоперс. *ґабр* з конкретизацію значення ‘авестієць’, і тур. й татарс. *ґяур* ‘християнин’. Отже, морфема Копер-, Копир- – не давніша від VII ст., бо саме тоді виник іслам. Це ар. *кāфір*, перс. *кāфар* і *кāфер*. Різниця мовних середовищ пояснює переважну частину варіацій основи: Капир-/Копир-, Капір-/ Копір-, *капирі*, *Копирів кінець* Кв, с. *Капирли-кой* Км – ці основи фонетично найближчі до ар. كافر кāфір (дієприкметник від дієслова كافر кафр ‘бути невірним’ [9, с. 801]). Опосередкованість іранськими мовними контактами виявляють основи Капар-, Капор-/Копор-, як і слова *капарити, капарувати, капарно, звести на капар* – хоча й з того ж арабського першоджерела, але вони зазнали дужчого іранського мовного впливу, – напр., з перс. *кāфар*; а Капер-/Копер- – з перс. *кāфер*.

Перехід ***-ф-*** *>* ***-п-***. На відміну від голосних, приголосна **-ф-** передана усюди як **-п-**. Арабська не має звука **-п-**. Тому *Петро, Палестина*, *Персія* це ар. *Бутрос, Фарс, Філістін*. Але перехід *ка**ф**ір* > *ка**п**ир* має в нас глибше коріння.

Передача іншомовних (зокрема, грецьких) **-ф-** іран-

ськими -**п**- дотепер неодноразово трапляється у топонімії України: КРИШТОПівка Вн, Хк, Хм, Чк, ПИЛИПи, ПИЛьки, СТЕПАНівка, ЩЕПАНів Тр, ШПЕНДівка, ПОСАД, р. ПРУТ. Документовано назву ур. ПАЛИМОНчукове Провалля у с. Ольшани Чг Ічня [10], – але є і с. Филимонівка Мк (Врадіївка). Саме ця скіфо-сарматська фонетична риса надійно й масово успадкована українцями у їхніх іменах власних, як-от Пилип, Степан, Степанида, Супрун тощо. У минулому в антропонімії українців ця риса була поширенішою. Пор. у козацькому реєстрі прізвищ 1649 р.: Педосенко Федос, Педченко Фед-, Педяк, Педор, Педоренко, Педорів, Педорович, Педорченко, Педорко, Пергуненко Fairgun, Перженко Ferz, Степан Стефан, Степанец, Степанців, Степаненко, Степанович, Степановський, Степанський, Степанко, Степанкович, Степанченко, Степунченко, Степашенко, Степашко, Степащенко, Степоршка (пор. пот. Стефорівський ІФ) *Стахр-, Степуренко (пор. пот. Стефуленський ІФ), Супроненко Софрон, Супрун, Супрунович, Штепа Стефан, Штепич та ін. [11].

Регулярну заміну грецьких -**φ**- ***у скіфській вимові*** на -**π**- засвідчив на багатьох прикладах ще Аристофан. У його комедії «Жінки на святі Деметрій» (або Тесмофорій) виведений колоритний персонаж – скіфський лучник-охоронець, у театральних репліках якого автор відобразив ці особливості скіфської вимови. Історичним відповідником цього персонажа були так звані *токсоти* (**οἱ τοξόται**) – лучники, яких в Афінах набирали справді з числа полонених скіфів для поліцейської служби [12, с. 1636]. П'єсу свою Аристофан написав у 412 р. до н.е., тобто 2430 років тому (коли землі нашої Скіфії Заморської вже сто років перебували у складі Персії, а сама Греція за 37 років до того завершила півстолітні греко-перські війни). Нормативні грецькі **φ** скіф на сцені замінює на звичні йому **π**: **ἐλαπρός** замість літературного ἐλαφρός [12, с. 506] 'прудкий'. Аналогічно **παίνεται**, **πιλήσει**, **στέριπο**, **ξιπο-μάκαιρα** – замість літературних φαίνεται від **φαίνω** 'з'являтися'; φιλήσεις від **φιλέω** 'любити'; στέριφος 'яловий'; ξιφομάχαιρα 'акинак' (скіфський меч) [12, с. 1219, 1316, 1503, 1147] та ін.

Морфема -***сак***. У наведених вище композитах з очевидністю видатною є остання модель зі 193 однотипних пізвищ: 3 Капер***сак*** (тобто «ґабро-скіф»!), 9 Капір***сака*** См, 7 Копир***сак***, 75 Копер***сак***, 4 Копер***сака*** (Мк, Км), 95 **Копер*сако*** (як показує картографування, – переважно на Сіверщині, – рис. 2): морфеми *сака* з кінцевим -**а** не відрізняються від давнього і сучасного перс. *сака* 'скіф', а у живому закінченні -**о** явно звучить кінцевий -**ъ** слова **сак-ъ*! Водночас модель доводить тотожність основ Капер-, Капір-; Копир-, Копер-.

Розвиток «звука єр» -**ъ** висвітлив у своїй книзі про спільнослов'янську мову А. Мейє: києворус. **мъхъ** – тепер укр. *мох*, дслов. **сънъ** – тепер укр. *сон*, дав.-верх.-нім. k**u**ning було засвоєне слов'янами як дслов. **кънѧѕь**, а числівник дслов. **съто** запозичений як рум. s**u**tă [13, с. 46]. У словах **мъхъ**, **сънъ** ці «єри» збереглися через те, що стояли у так званій «сильній позиції» – перед складом з іншим редукованим голосним -ъ або -ь. Так само і **лъбъ**, **ръть** > укр. *лоб, рот*. Перед сонорними **р**, **л**: **търгъ**, **гърбъ**, **тълстъ**, **вълна**, **вълкъ** > укр. *торг, горб, товстий, вовна, вовк*. Історично різними шляхами утворилися далі форми укр. *моху, лоба, рота, мохи, лоби, роти*, білор. *моху, рота, раты*, – але рос. *мха, лба, рта, мхи, лбы, рты* [14, с. 67]. Виняток тут укр. *сну, сни*.

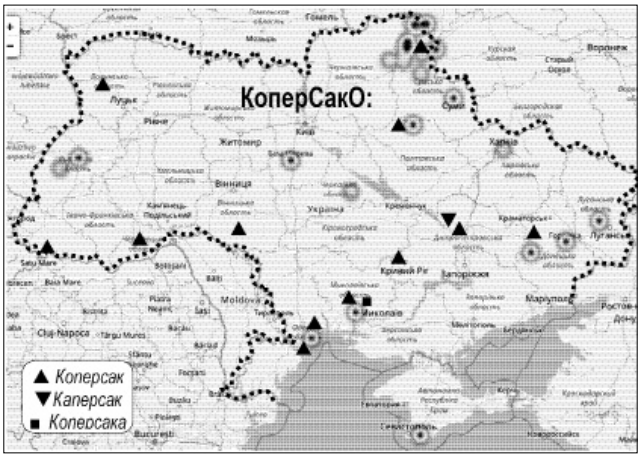

Рис. 2. Переважне поширення на Сіверщині 95 прізвищ пехлевійського кола Коперсако і схожих форм [8]

Занепад редукованих стався у київський час, у XI–XII ст. Найдовше трималися редуковані ъ / ь наприкінці слова: пор. написання у Смоленській граматиці 1229 р. *миро, берьго*, або у берестяних грамотах з Новгорода XIII ст. *поклоно, сыно* [14, с. 69] (значить, ті слова так тоді і звучали!). Лише церква у щоденній службі Божій усвідомлювала цю поступову зміну звуків, – а тому прагнула утримати в літургії давню вимову. Як це сприймали парафіяни – видно зі слова рос. смоленс. *хаманéя* 'нісенітниця', яке Р. Якобсон (1959) виводить з *хомони́я* — назви церковного ***звичаю*** зберігати вимову 'єрів' у службі Божій, коли поширене дієслівне закінчення -**хомъ** і далі читалося як раніше: -**хомо**, – деталі див. О. Трубачев у словнику [15, т. IV, с. 220]. З очевидністю, нові покоління таку вимову вже сприймали як незрозумілу.

Таким чином, дотепер позначуваний у літургійних текстах кінцевий голосний -**ъ**, давно зниклий з живої вимови, до XIII ст. вимовляли як коротке -**ŏ**. Але, виходить, у прізвищах 95 **Копер*сако*** (рис. 2) це живе продовження історії звучить дотепер. Для іраномовних племен степу «наші» наддніпрянські скіфи були *саками*. Лише греки називали їх *скіфами,* а самоназва їх була *сколоти.* У часи ранніх слов'ян, отже, мало побутувати степове запозичення ***сакъ**, розвитком якого і стала морфема -сако у прізвищах групи Коперсако. Набагато давнішому іранському звучанню 𐎠𐎡𐎠 căkā відповідає у цій же моделі морфема -*сака*. Історично ж найпізніша її форма – -*сак*: у ній і прадавнє кінцеве іранське 𐎠 ā, і пізніше спільнослов'янське коротке -**ъ ŏ** вже втрачені (зникли). Цей процес стирання звуків ніколи не спиняється – як-от, наприклад, в укр. *щоб* (при штучно відроджуватому *щоби*, пор. ст. рос.

чтобъ, чтобы), або у теперішній модній формі рос. *ребят!* замість *ребята!,* діал. *ребяты!* (або розмовне *дядь*!).

Виходить, прізвища, дані у час появи предків цих людей у Наддніпрянщині, гранично коротко повідомляли про те, що прибульці – то «скіфи-авестійці».

Також не виключено, що саме в даному разі за індукцією цієї морфеми легше сформувалися 697 прізвищ з формантом -ск- > -ськ-: 1 Капар**ська**; 4 Капер**ськ**ий, 8 а, 15 Коп**ерськ**ий, 18 а, 163 Кобер**ська**, 137 ий, 1 Копор**ськ**ий, 1 а, 121 Кубар**ськ**ий, 122 а та ін. У свою чергу паралельність вказаних моделей говорить про тотожність основ Капар-, Капер-, Копер-, Кобер-, Копор-, Кубар-.

Іншою видатною моделлю зі 142 композитами є 32 Капар**улін**а (пехл. **'yl'n** = Ērān 'Іран, земля арійців' [1]), 35 Капарулін, 4 Капир**улін**а, 1 Капирулін ІФ., 10 Капір**улін**а, 10 Капірін, 1 Капор**улін**; 8 Копир**юлін**а, 9 Копірін, 12 Копор**улін**а, 20 ін (букв. «ґабр-алан» або «ґабр-іранець»). Аналіз цих похідних легалізує імовірні розмовні форми VIII–XIII ст. київорус. ***сакъ** і ***ꙗланъ** (**'yl'n**), причому останню – у відомому з топонімії продовженні *Ялин*(ці!)/*Юлин*(ці!), *Олен*(івка)/*Улин*(івка). Паралельність також і цих моделей теж вказує на тотожність основ Капар-, Капир-, Капір-, Капор-; Копир-, Копор-.

На те, що здогад про значення цих морфем («скіф» та «іранець = алан») – слушний, вказує їхня здатність сполучатися взаємно: 72 Сакуліна+, 56 Сакулін, 10 Сагуліна, 16 Сагулін, 76 Сагуленко, 11 Сашиліна, 9 ін, 2 Сашиленко, 13 Сочиліна, 10 Сочилін (пор. у гідронімії України пот. *Яцьк. у́линцева Зворина*! Зк (яс 'осетин' + алан); пор. і прізвища 11 Яс.**кун**, 9 Ясь.**кун**, 5 Ясь.**кун**.ь: з яс 'осетин' + кун 'половець'). Це відкриває доступ до дальшого осмислення сполук: 66 _Колот.илін+ (?гр. *сколот, самоназва скіфів), 4 Петруліна См, Лг, 6 Патруліна (ав. patraya 'доглядати'), 15 **Магуліна**+, 9 Магулін (гр. μάγος; пор. у топонімії яр *Мадж. у́лин = Маджилин* бас. Деркулу [6, с. 335]), 277 Мачуліна++, 243 ін, 13 Маджула, 314 Мачу***жак***, 158 ***шак***, 171 Мачуська, 143 ий); 4 Бабуліна! (і с. *Бобулинці* Тр Бучач), 33 Бабуленко, 19 Папуліна!, 17 Папулін (гр. πάππας 'священик, піп'), 3 Маргулін; (не плутати з 103 Ахмадуліна, 41 Ахмадулліна і под. – з арабського кола). Слід нагадати і про топоніми – гора *Кухулина* Чв (при перс. *кух* 'гора'!), Великі і Малі *Зозулинці* Хм (Красилів), *Зозулине* См (Путивль), *Зозулинці* Вн (Козятин), Вн (Хмільник), Тр (Заліщики) (при сир. *зоз* 'драхма'), пот. *Кривулинець* у с. Широкий Луг Зк Тячів та ін.

Принциповий висновок: судячи з виявлених мовних зв'язків та форми ареалів поширення цих *208 тисяч* прізвищ від основ групи Копир-/ Копил-, вони справді можуть належати нащадкам вихідців з Сасанідського Ірану. І якщо це так, то масовий вплив авестійської ментальності на формування традиційного світобачення українців далі заперечувати стає науково непродуктивним.

4. *Карабани*. Синхоричним (букв. «з того ж краю») прізвищем є *Карабан* < авест. *карапан* 'чорний маг, чаклун' (противник зороастризму). Отже, прізвища від основ *Карапан-/ Карабан-/ Корпан-* можуть належати нащадкам жерців-ворогів Зороастра (принаймні, краще пояснення невідоме).

Рис. 3. Поширення в Україні 1354 прізвищ Карабан і синхоричних прізвищ групи Коперсако [8]

■ 1354 Карабан, 471 Карабань, 24 Карабанчук, 666 Карабанова, 508 ов; 67 Карабанович Лв, ІФ!, 3 Карабанець Ніжин, 45 Карабаненко; ■ 1 **Карапан**, 5 Карапан**жа** Дп, 1 Карапан**джа** Дп; ■ 36 Коробан, 290 нь, 65 ова, 51 ов; ■ 1 Коропантіцький (Кременець Тр); ■ 1829 Корпан, 173 Корпанець (Карпати), 6 Корпанай (Лг, Лв.), 239 Корпанюк, 205 Корпань, 0 енко, 0 ишин, 0 евич; ■ 135 Карпан, 204 Карпань, 36 Карпанець, 37 Карпанюк, 25 Карпанасюк, 24 Карпанова, 19 Карпанов.

Разом це 7023 нащадки жерців-ворогів Зороастра. За висновком В.І. Абаєва, частина історичного становлення зороастризму справді пройшла тут, у наддніпрянській Скіфії, – див. [16].

Видатний ландшафт з цією ономастичною основою виявлено якраз на Сіверщині. Тут між р. *Обеста* См і с. *Карабани* Чг наявне значне скупчення прізвищ Карабан: у нп См – *Глухів, Шостка, Свеса,* села *Воздвиженське, Сороковий Клин, Богданка*; нп Чг – *Новгород-Сіверський,* села *Шептаки, Кам'янська Слобода, Грем'яч, Карабани*. Як видно з даних карти, одне з прізвищ *Карабан* є навіть у однойменному селі *Карабани* (!). Далі завдяки базі даних ridni.org/karta виявилося, що тут же на Сіверщині існує скупчення синхоричних та синхронічних до *Карабанів*

прізвищ згаданої групи *Коперсако* «ґабри-скіфи». Цікавою рисою ареалів їхнього посторового розподілу є те, що в цілому *Карабани* дотепер скупчені у північно-західній частині Сіверщини й за Десною, а пізніші щодо них Коперсаки – з південного сходу, тобто з боку степу (див. рис. 3). Такий ландшафт – явно не випадковий, а відображує якість *історичні* події.

На Одещині існує ще одне село з однокореневим ім'ям – *Карабанове* Од. Найближчим синхоричним явищем тут є прізвище *Карабанович* лише у м. Кропивницький (кол. Кіровоград); зате 9 осіб Коперсак і 20 (!) Коперсако мешкає в Одесі, 7 Коперсак у Вербовій Вн, також у Вапнярці, Томашполі Вн. Пор. і бол. *Карабанове* у с. Одеради Вл Луцьк, бол. *Карабаниха* у с. Башлики (NB) Вл Ківерці; став *Коропинний* у с. Іванівка Кг Долина [17, с. 44, 336].

Внаслідок існування у мові пехлеві паралельних рядів слів з -**р**- або -**л**- можливим продовженням пахл. karb [kalp] 'маг, ворожий до Зороастра' + -ан 'суф. мн.' можуть бути не лише оніми Карб-ан, Корб-ан, Корп-ан, Караб-ан, – але і Клебан-, Клепан-, Ковпан: ● КЛЕБАН-Бик Дц 728; ● КЛЕБАНи Лв 1013; ● КЛЕБАНівка Тр 705; ● КЛЕБАНь Вн 1312; ● оз. КЛЕБАНь у смт ТОРЧ**ин** Вл Луцьк; ● зат. КЛЕПАНь біля Вишгорода Кв КСв: озера КЛЕБАНські; ● зат. КЛЕПАНь біля с. Домантове Кв Чорноб: (під Київс. вдсх.); оз. КОВБАНя у кол. с. Вел. ЧЕРЕВач; ● КЛЕВАНь Рв 757; ● залізн. платф. **КЛЕВАНЬ** См Глухів.

У цьому разі назва р. Клевень виглядає пізньою народною етимологією на литовському матеріалі (нібито «Кленова»); насправді ж, судячи з даної у XIX ст. назви залізничної платформи, тоді була більше поширена давніша назва річки. а саме – Клевань. У зв'язку з її можливим зв'язком з утікачами-ґабрами нагадаємо, що притокою Клевені є надійний, статечний гідронім іранського кола – р. *Обеста*, назва якої виводиться з ім'я Авести: див. uk.wikipedia, Обеста.

5. *Подопригори* і *Подоприги*. Далі були знайдені інші мовні свідчення того ж епізоду історії. При цьому важливу роль знову відіграли композити.

ПІДОПРИГ.ОРа <!пахл. pādifrāh, М p'dypr'h, перс. *pādafrāh 'кара'; буквально «зворотна наука» або «добра наука» (āfrāh М ''pr'h 'учення, наука') + gōhr 'рід, родовід' (пор. і вираз укр. «добре провчити»). Спочатку впала у вічі схожість пахл. p'dypr'h 'ка́ра' до прізвища укр. 2612 *Пі**д**опригора*. На Сіверщині поширеніші форми 2996 *По**д**опригора* (рис. 4): **2612** Підоприг.ора степ, не Полісся, село, **2996** Подо.пригора село, 320 Підіпригора, 3 Поділригора, 2 Поділрігора, 2 Подапригора, 105 Підопрігора, 11 Підіприголов, **43 Подопри<u>гор</u>**, **24 Підіпри<u>гор</u>**, **5 Підопри<u>гор</u>**, 63 Подо.прігора, 49 Пригор, 16 Приг.ора āfrāh, 899 Приг.ара, 3 Підопри.**года**, 5 Підоприг.**ова**, 0 ов, 2 Підопригоріна!

Збереженість прізвищ **Подопри<u>гор</u>** і схожих свідчить, що «гора» може бути пізнішою народною етимологією. Але з яких морфем *справді* складена ця основа? Через обмежені можливості пошуковика, де не вдається відразу бачити основи з відмінним заповненням голосними

Рис. 4. Поширення в Україні 2996 прізвищ пехле-військового кола Подопригора [8] 'з покараного роду' <маніх. p'dypr'h 'кара, покарання, відплата' + gōhr 'рід'. Єдиний в Україні ойконім ✪ – с. Підопригори См (Лебедин) і ключові прізвища 9 Підоприг, 5 Подоприг, 15 Прига.

(позначено «=») лише через 2 місяці було випадково підтверджено існування діагностичних форм цих прізвищ (25.12.17): відколи є прізвища 9 **Підоприг**-а (!) і 5 **Подоприг**-а, це легалізує в них саме пехлевійську основу p'dypr'h – і ніяку більше!

Постало питання й про саму основу перс. pādafrāh 'покарання', букв. 'зворотна наука'. У її складі Д. МакКензі виділяє корінь āfrāh 'учення, наука'. З іншого боку, існує слово pad-gōhr 'доброго роду; родовитий'. Оскільки залежно від довготи голосного **pād** перекладають як 'зворотна (наука)', а **pad** як 'доброго (роду)', точне значення морфеми, записаної як [p't-/p'd-], уточнити не можна. Але у складі p'dypr'h точно є слово āfrāh, і його значення відоме – 'наука, учення'. Діагностичною знахідкою стали 15 прізвищ Прига: ось це і є імовірне подовження āfrāh, у пізніх маніхейських текстах ''pr'h. А ще ж відомі і 899 прізвищ Пригара, і 14 Пригора, виходить, – 'рід учених'?..

Що ж це за масове покарання, покарані роди, люди з доброго роду? Можливо, про них же йдеться і у назвах сіл «Вигнанка» (Вн, Вл, Жт, Хм). За масштабами явища це виглядає іншими мовними ознаками тієї ж історичної драми – завоювання Сасанідської Персії арабами у 636-660-х рр.

5 **Подоприг**.а=, 9 **Підоприг**.а=, 52 Подопри**Х**-ін, 62 -іна, ПодаприХін, 19 Пригін, 25 -іна, 1 Пругіна, 15 **ПРИГА**, 14 Пригара, 899 Пригора. Також форми з ламбдацизмом: 242 Потопальський, 317 а, 3 ска, 1 ская, 129 Потопляк, 32 Підопліч-ко, 1 -на, 3 Підоплетена, 1 ий.

У такому разі близько 6000 прізвищ групи *Підопригора* – це не абсурд чи тиражований плід народної фантазії, а звичайні і цілком реалістичні пехлевійські композити: пахл. **p'dypr'h** 'кара' + **gōhr** 'рід, родовід', тобто «з покараного роду». Як казав Бекон, «Справжнє знання – це знання причин».

І так ми виходимо на прізвища 2433 Підгорний, 83 Підгурний **pad-gōhr** 'доброго роду, родовитий', 6842 Гура, 10 Підгурець Вл6, Хк3; 357 Гурець.

Прізвище **2403** *Гора* < пахл. **gōhr** 'рід, родовід'. **6842**

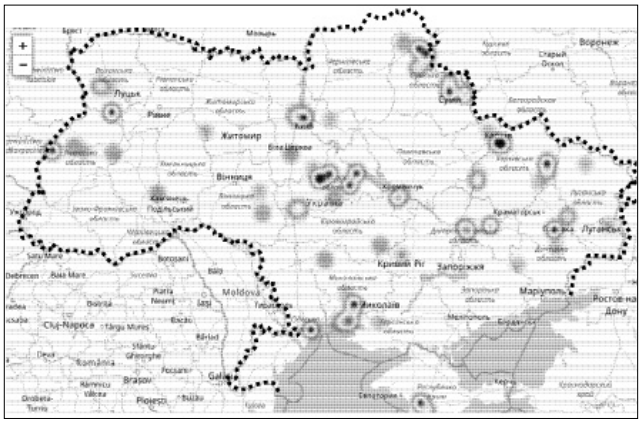

Рис. 5. Поширення в Україні 357 прізвищ степового пехлевійського кола Гурець [8]

Гура, 561 Гурик, **4876** Гурська, **3893** ий, **4099** Гураль, 357 **Гурець** (рис. 5), **2922** Гуренко, 188 еєва, 4 еїв, 124 еєв, **1234** евич, 301 ей; **2403** Гора, 244 Горик, **2409** енко, **3000** ова, **2393** овий, **1207** ун, 1 унець, 41 унович, 86 уна, 72 унова, 47 унов, 577 ук, 224 уля, 1 уль, 740 улько, 39 уненко.

Прізвище **2433** *Підгорний* <! пахл. **pad-gōhr** ‘доброго роду; родовитий’. 148 **Підгора**!, **2949** Підгорна, **2433** ий, 7 енко, 2 ечна, 5 ий, 85 ПідГОРЕЦЬ, 250 ПідГОРЕЦЬка, 209 ПідГОРЕЦЬкий; 37 Підгура, 94 рна, 83 рний, 22 рченко, **1218** Підгурська, 988 ий, 10 Під**ГУРЕЦЬ**, 4 ПідГУРЕЧна; 830 Підгірний, **1081** Підгірна, 248 Підгірняк, 135 Підгірська, 108 ий, 59 ПідГІРЕЦЬ.

6. *По втікачах-ґаврах – переслідувачі-араби*. Цілком очікуваним наслідком стали виявлені топонімічні ознаки історичної присутності арабів.

У словнику це, зокрема, ключове укр. *сумату́ха* < ар. صوم ṣawm цілковитий піст під час Рамазану [18, т. II, с. 904] + укр. *отуха* ‘утіха’ з пол. otucha ‘моральна сила, дух’ [19, т. IV, с. 236]. Унікальний топонім • *САМОТУГи* ар. صوم **ṣawm** ‘цілковитий піст’ Чг Корюківка: **ОХРАМ**ієвичі ар. احرام **ahrām** ‘період хаджу’ (показова наявність у одному контексті двох реалій ісламу). Прізвища: 75 **Самота**, 510 Самотуга+, 522 Самотой, 14 **Самотоєнко**, 25 Самотока, 225 **Самотей**, 19 ейкіна, 2 ін, 311 **Самотій** Лв, 162 тюк; 8 Сомотой, 2 тюк; 28 Самотохіна, 17 ін.

Тут знову на поверхні лежать факти словника: арабізми хозарських часів укр. *сум*, [*сума́*] «туга, страх і сум разом» з десятком похідних (*сумовитий, сумний, сумувати* тощо), вираз [*сум суменний*], [*сумату́ха*] ‘меланхолія’ [19, т. V, с. 474] (пор. і топонім Суми) (рис. 6). Чомусь ніяк не коментують його гостру суперечність укр. *сумату́ха* з рос. *суматоха* ‘метушня’ (хоча вона очевидна). Але ж ці «несполучні» складники якраз і пояснимі з сутності Рамазану, коли денна меланхолія чергується з нічними поквапними розговіннями. Якщо ж врахувати місце спостерігача, то вийде, що предок українця бачив сумних мусульман *удень*; а предок росіянина – поквапних мусульман *уночі*…

[**сумату́ха**] «меланхолія» Нед, [*сумату́хий*] «меланхолійний» Нед; — похідне утворення від *сум, сумота́*, пор. п. [sumatocha] «сват, до обов'язків якого входить розвеселяти на українському весіллі сумну молоду» (з укр.). — Див. ще **сум.**

Рис. 6. Довідка про слово сумату́ха [19, т. V, с. 474а], імовірніше з ар. صوم ṣawm ***'цілковитий піст' + укр. отуха 'утіха' з пол. otucha 'моральна сила, дух' – пор. [19, т. IV, с. 236]***

Рис. 7. Слід джигаду 713-737 рр. на Десні

Однак є і (давніша?) підгрупа прізвищ 969 **Шамота**, 84 **Шамотій**, 10 **Шамотієнко**, 36 айло, 18 ило, 12 іна, 17 ін; 14 Шомота, – пор. [шамотатися] ***‘метушитися’*** [19, т. VI, с. 374], у с. Клишки См – [шамотіти] (кажуть «Не шамоти»). Попри всі другорядні деталі помічена етимологія (у підписі до рис. 6) дуже точно і змістовно характеризує Рамазан.

Самі прізвища і топоніми цього змісту могли з’явитися лише під час арабо-хозарської війни 713-737 рр. і вказують на історичну присутність арабів. Прямі свідчення цього є у топонімічних контекстах: • ур. *ПОДОЛЬОХ* < ар. فتح الله **Fatḥ Allāh** букв. ‘перемогу [дає] Аллах’ [20, с. 200] (вигук джигаду) у с. Уралове = Олтар+ См С-Буда: р. **АРАП**івка! біля с. Очкине (за 12 км) і нижче по Десні с. **АРАП**овичі під Новг.-Сів. Чг; • *ПАТАЛАХівка* Лг Сватове: **АРАП**івка! (за 40 км), **КОЗАР**ик; • *ПАТЛАЇвка* Пл Пл: **ПАДАЛК**и **Fath Allāh**, **БарАБАШ**івка! сир. **Bar Abbas** ‘сини Аббаса’ (Аббасиди); • *ПОДОЛІВка* (пор. типову куманс. заміну кінцевих тюркських -к на -в) Хк Барвінкове: **БарАБАШ**івка!; • хут. *ПАТОЛОЩин* (Пл Гадяч) [21, арк. 22-12] у верхів’ях р. Хорол: поруч вел. с. Бієве (Чернишівка), далі на пд.сх. на р. Грунь с. **ПОДОЛК**и **Fath Allāh**, а ще південніше с. Книшівка Пл (Гадяч) з г. *ПАТАЛАХа* (повідомив В.Ф. Терещенко)*;* Сюди ж *Подольох*, Стара і Нова *Водолага* Хк, також *Водолаги* См. Арабському мовному сліду в нашому минулому присвячено півкниги «Халіфат і сівера» [22].

Справжніх арабів у нашому минулому чомусь бачити не хочуть. Усе щоб через посередників – татар і турків. І бажано, щоб якомога пізніше. Тим не менше, окремий лексичний шар східних впливів – арабізми – таки виявлений, а етномовна пам’ять сягає у ньому конкретного епізоду історії задовго до татар: це джигад **713-737** рр. проти Хозарії (*потала*, *бідолаха*, топоніми *Подольох* Хк, ур. *Подольох* у с. Олтар См (тепер Уралове), *Паталахівка*, прізвища *Паталах, Патлах, Поталах* – усі з ар. Fath Allāh ‘вигук джигаду’; деталі [22]). Це 27-й пласт запозичень україн-

Рис. 8. Ширший контекст пехлевійських досліджень історичних зв'язків Наддніпрянщини з Греко-Бактрійською державою, Тураном і Сакастаном. У врізці збільшена схема українських реплік пехлевійських і греко-бактрійських прототипів

ської мови: *майдан, шлях, хабар, могорич, з гаком, чумак, мацапура*, *ракло* та ін., значення слова *батьки*. Топоніми – р. *Русава*, *Росава* Кв, Чг, *Фаївка*, *Аджамка, Манжелія, Ромодан* Пл та ін. При тому *частина* арабізмів справді могла побутувати у степу також і в пізніший тюркський період.

До явних арабізмів VIII ст. належить і укр. ***потала***, відсутнє в інших слов'янських мовах. Науково підтверджений факт запозичення слів рос. *бедолага, бедолаха* з української мови [19, т. І, с. 193] свідчить, що на північ від Сіверс. Дінця історичної пам'яті про джигад не було. Це ще один арґумент для ідентифікації річки Сакалібів не як Дону чи Дінця, всупереч С. Плетньовій, а саме як Дніпра «за землями» (= після земель) Хозарії.

Серед нещодавніх здобутків лексичних студій слід згадати випадково зауважену арабську природу яскравої української ідіоми *з гаком* – як виявилося, в основі її може лежати слово ар. ilhāq **'додаток'**. Після цього офіційні пояснення починають виглядати безпорадно: «гак – *не зовсім* ясне; очевидно, виникло в риболовецькому середовищі і спочатку означало вагу гака, на якому зважувалася зловлена риба, як додаткової величини до чистої ваги риби…» (!) Як каже Марк Твен, «опустімо завісу милосердя над цією сценою». Арабське слово ilhāq 'додаток' – у словнику Платтса [9, с. 76], – без риби, без ваги, без гака, без вимучених придумок. Просто – додаток.

7. *Інші середньо-іранські впливи*. *ЧОРТОР-ИГ-и* См < пахл. ***джорд-р*** збіжжя + ig прикм. На Глухівщині зберігся й інший яскравий пехлевізм. Це *Пустогород*, пор. пехл. pušt 'support, protection' (опорний пункт, прихисток) [1, с. 69], звідки dru-pušteh і dru-bušt 'укріплення, фортеця' [2, с. 67] (пор. Дробишів, ка). Такі назви трапляються й в інших місцях Полісся. Переконливим аргументом тут є назва ур. **Пусто-снети** на карті Шуберта [21, арк. 20-5] на південь від с. Вири Рв Сарни (при слов. сніт- 'колода'); пор. також пот. **Пустий** у с. **КОЛОД**не Зк Тячів.

Інші топоніми від основи Пуст-: ПУСТ.ОВАРи мад. város 'місто' Пл; ПУСТ.ОВАРівка Кв; яр Пуст.**ОВОР**ів!!; Іване-**ПУСТЕ**; ПУСТоі**ВАН**не Рв; ПУСТоМИТи Вл; ПУСТоМИТи Лв; ПУСТоМИТи Рв; ПУСТоМИТів Вл; ПУСТ**ОТИН**е!! Чг 962; пор. прізв. **NovOTNy**, чес. топ. **NovOTIN**ky, **NovOTN**lky < Novae + Goth '**Нови Ґотські**' = Еускія часів Алариха і двох Теодорихів. Пот. Пусто**МАК**и у нп Святослав Лв Стрий.

Крім ознак драматичного продовження в Україні перського джигаду арабів, топонімічний слід авестійців в Україні та втечі ґабрів-вигнанців включає й інші основи та поняття: *Зарваниця*, *Дрижина Гребля*, *Дрон-* тощо.

Уздиця См на р. *Уздик*: надто близьким фонетично є кандидат у прототипи пехл. 'wzdhyk (реконструйована лема uzdehīg [1, с. 85]), щоб можна було таку аналогію проминути. І значення знову – вигнанець, чужинець!

178 назв сіл в Україні мають формант -уват/ -оват < перс. آباد ābād 'селище' (!). Понад половину з них належать селам у перших чотирьох областях рангового списку: Дп **37**, Кг **31**, Хк **17**, Чк **15**, Зп **13**, Од **13**, Мк **12**, Лг **11**, Пл **9**, См 6, Вн 6, Лв 6, Дц 6, Вл 3, Хм 3, Тр 2 (Підволочиськ і Козова: Розсоуватець), Зк 2 (Тячів: Вишоватий, Рахів: Вільховатий), Кв 2 (Кагарлик: Горохуватка, Тараща: Ківшовата), Чв 1 (Кіцмань: Коростувата). На Поліссі й у горах такі назви практично відсутні: Чг 1 (Корюківка: Спичувате); Жт 0, Рв 0, ІФ 0, Хс 0, Км 0. На Сумщину припадає (виключно у степовій її частині) 6 таких назв (бл. 3 %). Це Череватівка См (Білопілля), Верхня і Нижня Сироватка См (См), Мухувате См (Недригайлів), Розсохувате і Бугрувате См (Охтирка).

Особливий район персько-арабського протистояння виявлено навколо Новгорода-Сіверського. Це продовження

хозарського джигаду арабів (713–737 рр.), основні події якого за свідченнями топонімії сталися на р. Сіверський Донець, див. [22]. На правому березі Десни – село *Араповичі* розміщене неподалік від сіл *Аршуки, Узруй, Карабани, Фаївка, Стахорщина* на р. *Росава* (!), дещо далі – смт *Сосниця*; на лівому березі – ур. *Подольох*, р. *Арапівка* См. Сюди ж слова укр. *потала, бідолаха, суматуха* ‘меланхолія’ (sic: [19, т. IV, с. 236]). Це одна з складових конфесійної чутливості в місцевій суспільній пам’яті на Сіверщині (минула звичка помічати ознаки належності прийшлих груп населення до певної релігії).

Заслуговує на згадку назва села *Узруй* Чг < [illegible] *Хусрōй* (!) (**пізніше** ‘Хосров’), сусіднього до *Аршуків* (Аршакиди) і *Карабанів*. Носії мови трималися тут, напевно, найдовше – тому в їхньому середовищі не сталася улюблена слов’янами епентеза, яку зафіксував літопис: **Хоздрой** ‘Хосров’. У тексті ж літопису інші випадки епентези трапляються неодноразово: **раздруши** (не раз), **По раздрѹшеніи, раздрѣшение, вьздраслъ, Єздра** [23]. Пор. і укр. *уздріли, заздрість* (при цсл. **ѹзрети, зазрение**).

ПОСІПАКА. Українське слово *посіпака* – блискучий приклад морфемного перерозкладу, пристосування запозиченого слова під питоме похідне від *сіпати* ‘смикати’. За наївними уявленням мовців, *посіпака* – той, хто сіпає, чіпляється. Але в такому разі навіщо *по-*? І справді, того *по-* вже століття, як майже спекалися, адже *сіпак(а)* = *посіпа-ка* ‘доскіпливий, уїдливий начальник’, [*сіпач*] ‘сищик, жандарм’, [*сіпачество*] ‘поліцейська, адміністративна служба’ [24, т. II, с. 869]. Дослідника зацікавлює відмінним значенням слово *сіпацтво* ‘крутійство’: виявляється, це ‘**хитрість**, **лукавство**; **несумлінність**, шахрайство’ [19, т. V, с. 255]; це і спонукає шукати справжній слід.

З пехлевійських словників переконуємося, що тільки у Д. МакКензі є дивовижно близьке за звучанням до українського слова пахл. ***п-ц.ипак*** *рсур̄’k*ˈ !/ pač.ībāg ‘**лицемір**’ з похідним pač.ībāgīh ‘обман, **хитрість**, **лицемірство**’ – звичайні похідні від дієслова ***п-ц.ипад-*** / pač.ībāy- ‘обманювати, ошукати, хитрувати’ і з закономірним поділом на морфеми pač- + abāg ‘разом з’, abāgīh ‘компанія, допомога’ [1, с. 62, 1] (оце те саме *посіпацтво*), пор. перс. پیچ pīč (діал. پچ peč) ‘ошукати, **обкрутити**’ [9, с. 297].

Серед прізвищ якщо й були такі, то їхні власники їх спекалися. Залишилися не помічені: 1 **Посіпай** ***pač.ībāy-***!, 2 Посіпанко, 15 Поциба, 4 Поцибенко, 1 Поцибіна, 8 **Поцибай** ***pač.ībāy-***!, 3 Поцибай-ло, 15 Поцибай-ленко, 17 Поципух; 4 Пацибіна, 5 ін; 7 **Почип**, 5 **Почипай**ло ***pač.ībāy-***!, 3 Почипецька, 3 ий, 8 Почипня.

Нагородою стає група прізвищ **ПОЦИБАЙ**, **ПОЧИПАЙ**ло ***pa(č)čībāy-**. Тут і неймовірні звукові релікти – ПЕХЛЕВІЙСЬКЕ **Ц**, і еволюція **ц/ч**, і збережена морфонема -**ай**-. Крім того, довге, «подвійне» -**ч**- ***pa(č)čībāg** [*рсур̄’k*ˈ) і відповідність його новоперському -дж- (N **pajīw*]) відкривають нові й нові шляхи до розплутування ономастичних ломиголовок в Україні, як-от основи Подшивай- у прізвищах 132 *Подшивайло*!, 61 Подшивайлова, 68 лов,

pargān [plg’nˈ] *wall 93[5] (read, with Dh.: . . . *pahnāi i damīk*; *pērāmōn Harburz* ~ H. is a wall all around it). – < **pari-kāna-* ‘that which is thrown up all around’ from *pari* + *kan-* ‘to throw’, v. *apakandan*; cf *parisp*.

parisp [plspˈ], with indef. art. ~-*ē* [~-’y] wall 114[21]. – OIr **pari-spā-* from *pari* + Av. (1615 sq.) [1]*spā-* ‘to throw’, cf *pargān*; MPrthPrs *prysp*; Arm. lw. *parisp*.

Рис. 9. Довідки про слова пахл. pargan і parisp у словнику 1974 р. [2, с. 151]

228 лова, 174 лов, 31 ліна, 18 лін; 36 *Підшивайло*, 6 йлова, 5 йлов, 1 ленко, 17 лова, 12 лов; але далі 289 *Пошивайло*, 198 **Пошивай**!, 1 **ПОЧЕВАЙ**! ***pa(č)čībāy-**, 185 **ПошиваК**!; 76 **Подшибяк**ін, 68 якіна; 9 **ПодсеваК**!; 22 **Пошибай**ло, 3 лова, 1 лов і стількох інших. Усі ці численні відмінності в основі (ч, ц, дш, дс) в даному разі дістають пояснення *з єдиного джерела* – як спроби наших тодішніх предків підлаштуватися під зразки пехлевійської вимови цих слів, які ще звучали навколо.

Слово *ПАРКАН* – не від *парк*, а з пехлевійської. Потрібно було подола-ти стереотип про неможливість мовного впливу «дуже давньої» пехлеві на «майже сучасну» українську XIX ст. І мабуть ще один стерпеотип про те, що степовики не утруднюють себе будівництвом. То ж і вчитися нема чого.

ПАРКАН і *ПРИЗЬБА* – два з-моміж численних пехлевізмів українського словника, досліджені ще Д. МакКензі (1971, с. XXIII) і Г. Нюберґом (1964; 1974, с. 151). Замість віддати їм належне, словник-2003 говорить у нас про щось зовсім своє. Місце для теоретичного п(р)ояснення (після другого тире) – на жаль, заповнене бутафорією. Тут і закинута в українське минуле *ізба, і вчена реконструкція *prisuti, і неназване «іберійське джерело»… Надмета цих вправ ідеологічна і результат простий: *призьбу* слід прикути до «избы», а *приспу* – до «*сипати*». Однак це й без науки робить народна етимологія.

Навіть *пошуку* розв’язків з мов *звичних* степових сусідів наших предків не було, хоча укладачі мали б це зробити «за посадою»: праці Д. МакКензі і Г. Нюберґа вийшли відповідно 1971, 1964 (тексти) і 1974 р. (словник) – за 33, 40 і 30 років до публікації цього тому словника:

У слові *паркан* далі живе не естетський парк, а буремний степ (вихо-дить, таки добре обізнаний з парканами). Статті pargan і parisp (пор. *приспа, призьба*) – на одній сторінці словника Г. Нюберґа – та ще й пов’язані прямим пересиланням. Перша не залишає сумніву у питомості пахл. pargan – це ‘**вал**, **стіна**’ < *pari-kana- ‘кинуте навколо’ від pari + kan ‘обкидати’, див. apakandan букв. ‘опарканити’; пор. parisp. Пахл. parisp – ‘**вал**, **стіна**’ з дав.-іранс. *pari-spa- від pari + spa- ‘кидати’, пор. **pargan**; MPrthPrs (ма-

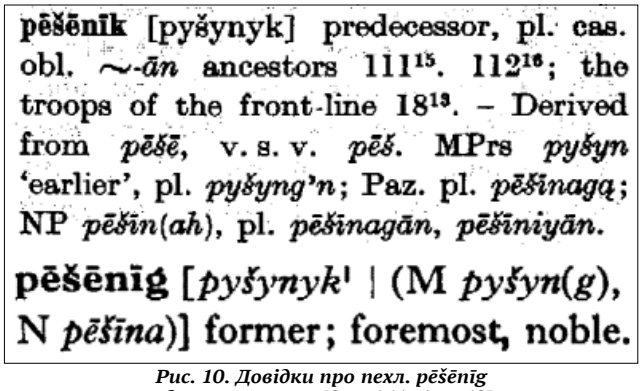
pēšēnīk [pyšynyk] predecessor, pl. cas. obl. ~-*ān* ancestors 111[15]. 112[16]; the troops of the front-line 18[13]. – Derived from *pēšē*, v. s. v. *pēš*. MPrs *pyšyn* 'earlier', pl. *pyšyng'n*; Paz. pl. *pēšīnagą*; NP *pēšīn*(*ah*), pl. *pēšīnagān*, *pēšīniyān*.

pēšēnīg [*pyšynyk*[1] | (M *pyšyn*(*g*), N *pēšīna*)] former; foremost, noble.

Рис. 10. Довідки про пехл. pēšēnīg у двох словниках [2, с. 161; 1, с. 68]

ніхейське парфянсько-перське) **prysp** [виходить, *пересип* на річці – це майстерно переосмислений предками пехлевізм!]; слово запозичене ще й до вірм. Parisp [2, с. 151].

8. *Печенізький історичний контекст Дейнек*. Пехлевійська етимологія етноніма печенігів (X ст.).

Етнонім *печеніг*ів прийшов не від тюрків, а з пехлевійської. Це приклад задавненого визнання хибної етимології. Докази справжнього прототипу – незборимі й існували задовго до місцевих зловживань тюркізмами. Безперечно, печеніги жили через кілька століть по Аршакидах і Сасанідах. А однак етнонім *печеніг* – не тюркізм, а іранізм: не від тюрк. *баджінак* 'своячок' (дослідник неминуче надає своєму об'єкту певні риси власного світогляду), а від пехлев. *пешеніґ* 'перший, кращий'. До цього послідовного висновку спонукали переконливі попередні пехлевізми – і реальний внесок до науки О. Пріцака, Д. МакКензі, Г. Нюберґа.

Ім'я столиця печенігів (*Кагарлик*) справді тюркського родоводу, здавалося б, так само тюркським мав бути і їхній етнонім. Принаймні, офіційна наука не допускає іншого [19, т. IV, с. 364]. Однак О. Пріцак не раз наполягав на своєму висновку про те, що ***вираз «печенізька мова» – умовний***. **Не існувало печенігів як етносу, то був союз племен**. А отже «печенізька мова» означає швидше «*мову печенігів*»: оскільки йдеться про союз племен, зрозуміло, що кожне складове плем'я його могло мати свою мову [25, с. 228]. «Незважаючи на бідність джерел, продовжує вчений, можна говорити принаймні про дві мови, вживані панівною верствою печенігів. На початку їхньої історії вони, здається, ***говорили різновидом тохарської мови***. Наприкінці ж I тис. н.е. вони були мовно ***східними іранцями***, як випливає з твору аль-Біруні (бл. 1025 р.) і з уривку оприлюдненого 1958 р. київоруського перекладу «Історії юдейської війни» Йосифа Флавія. Він включає таку київоруську глосу: **Языкъ же Ясєскый вѣдомо єсть яко от Печениженьска рода родися, живѹще подлѣ Тана и Меотскаго моря**» [25, с. 228–229]. –– І от тепер і конфуз і покута: збіг обставин вивів на цілком невідомий тюркологам слід етноніма печенігів у мові пехлеві (середньо-перській), – див. рис. 10.

Неважко переконатися, що структура етноніма *печеніг* справді іранська (і отже, правий О. Пріцак): пор. фарсі

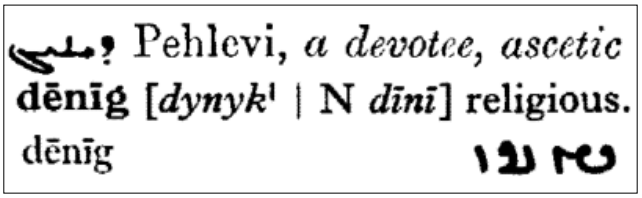
ملی Pehlevi, *a devotee, ascetic*
dēnīg [*dynyk*[1] | N *dīnī*] religious.
dēnīg דנג

Рис. 11. Довідки про лексему сир. denig і пахл. dynyk 'побо-жний [28, с. 91; 1, с. 26, 203a]

پیش piš (діал. پش peš) 'перед, передня частина'; pišāni 'лоб'; pišān = پیشانه pišāne 'найбільш передня частина чогось' [26, т. I, с. 327–328]. Виходить, їхній етнонім *pēšēnīg* повторює пехлевійською те, що відомо з твору імператора Костянтина про *канґар* – ***перші***, ***шляхетні***, елітні три орди з вісьмох. Близьке слово **pēšēnag**- ми ще впізнаємо зараз у тексті пророка Мані.

Ось дотепер не почуті висновки акад. О. Пріцака: «Печеніги, прийшовши на українську землю, були обізнані з деякими реліґіями, *особливо їхньою симпатією користувалося* ***маніхейство***» [27, с. 2042]. Ось звідки слід його присутности в топонімії України! (пор. топоніми *Маневичі, Манява, Манівці*, *Маньківки* (рис. 12), також укр. *манівці, зійти на манівці*). «Правлячі верстви [печенігів] розмовляли **іранською мовою**» [27, с. 2042] – тобто пехлеві. От саме ця мова, а не тюркські ілюзії і містить ключ до їхнього етноніма! Слово пехл. pēšānīg означає 'лоб'; пехл. pēšēnīg 'перший, головний, шляхетний' [1, с. 68]: тобто, це переклад геноніма *канґар* (або його прототип!), і це спростовує спроби тюркологів понизити проблему до скотарського рівня як «своячків»-баджинаків. До всього, мадярська форма їхнього етноніма *bésényők*: у ній -**ш**-, як і у пехлеві, а не народно-етимологічні -**ч**-/-**дж**-. Пор. і назву с. *Печенюги* Чг, де -**ю**- досконало відповідає угорському -*ő*-. Іранська етимологія етноніма *печеніги* знаменує завершення претензій тюркологів на монополію етимологічних пояснень українських степових запозичень.

У зв'язку з темою печенігів було спеціально розглянуто основу топонімів і прізвищ Дейнек-, імовірно від пехл. denig 'святенний, побожний'.

Під час вивчення багатого сліду в топонімії України мовних контактів елліністичного часу були зауважені ознаки сирійського впливу (слова *ганити, догана*, *ганьба*, топоніми *Сорокотичі, Сорокотяги*, прізвища *Сорокотя* та ін.). Але далі сирійська мова стала першим джерелом відомостей про ще один тип аскези і святенництва, про які тепер мовчать на колишніх теренах їхнього поширення. Ідеться про засвоєне сирійцями слово דנגא **dēnīg** 'аскет, побожний, святобливий' (пахлавійське דנג dēnīg [28, с. 91; 1, с. 26, 203a]), рис. 11. З цього слова починається уривок тексту пророка Мані, де він доводить вищість своєї віри над усіма іншими: «**Dēnīg man** wizīd az abārīgān dēnī **pēšēnag**ān pad dah xīr frāy ud wehdar ast» [titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran] («**Побожний я** [букв. «*я, деніга,*»!] обрав з високих **благородних** вір удесятеро вищу й кращу»). Це дотепер невловимий прототип реплік в ономастиці України – *Дейнеки*, *Динники*, у росіян

Рис. 12. Імовірний слід маніхейства: поширення в Україні 7413 прізвищ персько-маніхейського кола Дейнека [8] і синхоричних топонімів

– *Денікіни,* у швейцарців прізв. Däniken. І ще один зневажений ключ до нашої історії – **маніхейський**. Дальші подробиці у кн. [4].

• р. *ДЕЙНЕКівщина* דינייג л Вел. РОМНа Сули; • бол. *ДИННИКів* у с. ВАЦі **Пл** Пл: ТвердоХЛІБи фортеця Алеппо; • *ДЕЙНЕКи* **Пл** ДИКАНька: **ШТАН**івка, **ДЕЙНЕК**івка; • бол. *ДЕЙНЕ́**Ж**анське* (за місцевою народною леґендою усе простіше: «*де жив пан Дейнега*» [17, с. 383]) у с. Солошине **Пл КОБЕЛ**ЯКи: ^**МОТР**ине; **ДРАБ**Инівка, **МІДЯ-Н**івка, **ГАНЖ**Івка, ГАЛі-ГОРБАТки, КУСТолові КУЩі, **ДРИ-Ж**ина ГРЕБля.

Приріст знань зумовили прізвища: **5756** ДейнеГА, 88 ДейнеГО, 1 -гло, **7413** ДейнеКА, **4699** ДейнеКО, 170 Дейне**ж**енко, 1 Дейне**ж**ко; // 34 Дейник!, 9 Дейни**ж**енко, 294 -ченко, 12 -чук, 343 Дейніченко, 893 Дейна!; // 968 ДЕНЕГА!, 691 ДенеКА; 11 **ДЕНИГА**, 3 Деничук; 70 Денник; // 19 Диник!, 841 Динник, 648 -ік; 481 ДиньКА, 415 ко; 4 Денька, 83 -ко // 6 Дин-ич, 1 -ичук!; 104 Дінч-енко, 59 -ев…

Разом **23.468** побожних нащадків, але кого? Мова підказує: імовірно, маніхейців. Бо «просто» побожних не було: були парси, аскети, йоги, ченці, саракоти й анахорети; суфії, дервіші і навіть муфради («самітники») серед учених. А ці були *деніґи*. Від пахл. *ден* ‘віра’ і вживаного у Мані *деніґ*! І степові корені печенігів, як бачимо, – іранські, попри родичання з тюрками.

Вагання -ка/-га мають аналогію у формах *лелека/ лелеґа* (Чк, Пл, Дп), див. [29, карта 324]. Однак основи *Дейнег-/ Дейнеж-* можуть зберігати й пахлавійське -g: крин. *ДЕНЕ-**Ж**івська* у с. Черепин Кв: **ДЕНИХ**івка, с. *ДЕНЕЖникове* Лг, с. *ДЕНЬГИ* Чк, пот. *ДИНЯШчик* у с. СИНевир Зк, *ДЕНИШі* Жт.

9. Підсумовуючи, слід визнати, що взаємна пов’язаність звукового матеріалу та структури українських прізвищ і топонімії України – очевидна. Це ознака єдності і автохтонності обох процесів у сполуці з одвічними процесами місцевої асиміляції, – ширше у нарисі ІІІ кн. [4]. На окрему згадку заслуговує кількісне співвідношення фактажу топонімії України і антропонімії українців. За безперечних паралелей в основах прізвищ і топонімв, видно, що однокореневих топонімів у кращому разі десятки, а прізвищ – сотні й тисячі. Однак до теперішнього розгляду групи іншомовних степових прізвищ автор пройшов дослідний практикум з топоніміки – вивчаючи 15 років топоніми від основ, схожих на розглянуті тепер іншомовні основи прізвищ.

Першорядний науковий інтерес становить сама розкрита історична картина збереження у народній мовній традиції України живого звучання численних топонімів, прізвищ і слів з пехлевійськими основами. Виявлена їхня звукова і структурна відповідність недосконало переданим на письмі пехлевійським словам навіть аршакидської пори. Збереженою лише в ньому звуковою реальністю український ономастичний матеріал зміцнює довіру до тих недосконалих записів зразків давньої степової мови. Сама семантика запозичень, прізвищ і топонімів засвідчує присутність пехлевімовних парфян серед наших предків під час трьох конкретних епізодів раннього Середньовіччя а саме: втечі ґабрів (650–690-і рр.); арабо-хозарської війни 713–737 рр.; приходу печенігів (915–1168 рр.). Свою частку суспільної пам’яті про ті події зберігла й Сіверщина.

ПОСИЛАННЯ

1. MacKenzie D.N. A Concise Pahlavi Dictionary. – London, 1986. – 236 p.
2. Nyberg H.S. A Manual of Pahlavi. II. – Wiesbaden, 1974. – 284 p.
3. Skjaervoe P.O. – Introduction to Pahlavi. – Cambridge, Mass., 2007. – 173 p.
4. Тищенко К.М. Долітописна мовна історія українців. – Київ-Дрогобич, 2016. – 752 с.
5. Kozak D. Sarmati (III sec. a.C. – II/III sec. d.C.) // Tresori delle Steppe. Cimmeri, Sciti, Sarmati, Unni, Avari. Cazari. – Milano, 1996. – P. 109–115.
6. Словник гідронімів України. – К., 1979. – 783 с.
7. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. – К., 1907–1909.
8. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ridni.org/karta.
9. Platts J.T. A Dictionary of Urdû, Classical Hindî and English.– London, 1884.
10. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів, 2013. – 600 с.
11. Реєстр Війська Запорозького 1649 року (алфавітний покажчик прізвищ) // Упоряд. В.Ф. Ковальчук. – К., 2014. – 284 с.
12. Древнегреческо-русский словарь: В 2-х т. /Сост. И.Х. Дворецкий. – М., 1958.
13. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: «Прогресс», 2001. –500 с.
14. Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1980. – 320 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964– 1973.
16. Абаев В.И. Скифский быт и реформы Зороастра // Избранные труды. Религия, фольклоп, литература. – Владикавказ, 1990. – С. 9–51.
17. Словник мікрогідронімів України. – Київ, 2004. – 440 с.
18. Le petit Robert. Dictionnaire encyclopédique de la langue française: En 2 vols. – Paris, 1980–1989.
19. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982–2012.
20. Гафуров А. Имя и история. – М., 1987. – 222 с.
21. Карта Шуберта. XIX ст. (е-версія).
22. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. – К., 2011. – 496 с.
23. Повість врем’яних літ. Лаврентіївський літопис. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm.
24. Желехівський – Малоруско-нїмецкий словар: У 2 т. / Уложили Є. Желеховский, С.Недїльский. – Львів, 1886.
25. Pritsak O. The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation// AEMAE, 1975. – P. – 211235.
26. Персидско-русский словарь: В 2 т. – М., 1970.
27. Пріцак О. Печеніги // Енциклопедія українознавства. Том 6. Перевидання в Україні. – Лтвів, 1996. – С. 2042–2043.
28. Payne Smith J. A Compendious Syriac Dictionary. – Oxford,

1903. – 632 р.
29. Атлас української мови. – Т. 1. – К., 1988. – 500 с.

Тищенко К.Н. Парфянский слой украинских фамилий Северщины: Коперсаки, Подопригоры, Дейнеки
Статья освещает исследования украинских фамилий Северщины по данным их географического распределения в базе ridni.org/karta. Среди них обнаружены фамилии парфянского круга с ближайшими пехлевийскими этимологическими прототипами. Содержание их указывает на три конкретных эпизода раннего Средневековья (VII–X вв.).
***Ключевые слова:** этимология, украинские фамилии, Северщина, пехлевийский язык.*

Tyshchenko K.M. The Parthian Layer of the Ukrainian family names in Severia: Kopersakas, Podopryhoras, Deynekas
The article is a study of the Ukrainian family names in Severia, based on their geographical distribution in ridni.org/karta. Their Parthian layer has the nearest Pahlavi etymological prototypes with the meanings pointing to three concrete episodes of the Early Middle Ages (VII–X cent.).
***Key words:** etymology, Ukrainian family names, Severia, Pahlavi language.*

01.03.2018 р.

УДК 903.2(477)085/125:001.891

В.І. Троцька

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ ТА ВІРУВАННЯХ НАСЕЛЕННЯ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ТА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ)

Стаття присвячена історії дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі за писемними джерелами та археологічними матеріалами, аналіз яких надав підстави для ствердження, що глиняні вироби були невід'ємним елементом родинної та календарної обрядовості давньоруського населення, яка найяскравіше проявляється в поховальних обрядах.
***Ключові слова:** глиняні вироби, давньоруське населення, світоглядні уявлення, релігійні вірування, обрядовість.*

Глиняний посуд був невід'ємним атрибутом у житті різних прошарків давнього населення. В ньому варили їжу, зберігали продукти харчування та цінні речі, використовували у релігійній обрядовості. Адже ритуальні дії та обряди служили для тогочасного населення засобом спілкування з духами, богами з метою вплинути на них та завоювати таким чином прихильність та допомогу [42]. З давніх-давен глиняні вироби тісно пов'язували з календарними та родинними обрядами. Їх міфо-ритуальні функції та місце в світоглядній системі та віруваннях яскраво відображувалися в численних міфах і легендах українців [25].

Світогляд давнього населення залежав як від матеріального, так і ідеологічного середовища. Зміни умов цього існування безпосередньо впливали – прямо чи опосередковано – на трансформацію світогляду і світосприймання людини в цілому. Однією з таких переломних епох у світоглядних уявленнях давньоруського населення була доба формування Давньоруської держави, що історично вилилось у заміну язичницьких вірувань на християнські. Але зміна язичницької релігії на християнство не змогла повністю викоренити язичницькі вірування зі світоглядної системи давньоруської людини. Його пережитки проіснували достатньо довгий час та стали невід'ємною частиною культури українського народу [37].

Метою даної статті є дослідження глиняних виробів у світоглядних уявленнях та віруваннях населення доби Київської Русі за писемними джерелами та археологічними матеріалами .

Варто зауважити, що відтворити звичаї та обряди населення Київської Русі, в першу чергу ті, в яких використовувалися глиняні вироби, досить складно. І це дійсно так, адже розглядаючи писемні повідомлення з цього питання можна погодитися з думкою дослідника історії та релігії Миколи Нікольського, який слушно зауважив: *«Современному историку религии достаточно тяжело воспроизвести более-менее точную картину верований и культов русских славян. Случайные замечания летописцев, которые прошли сквозь призму византийского православия, несколько пикантных анекдотов о затеи бесов с Патерика, раскрытие «язычества» в церковных проповедях, два-три рассказа арабских путешественников о погребальных обрядах славян, поэтические фигуры «Слова о полку Игореве» – это почти все, что можно собрать в письменных памятниках этой далекой эпохи относительно вопроса, который нам интересен»* [18, с. 3].

Найяскравішим прикладом світоглядних уявлень та релігійних вірувань давньоруського населення є *«Повість минулих літ»* (X ст.) Нестора літописця, де знаходимо згадки про звичаї і обряди «княжої доби», зокрема «гульбища», пов'язані з календарними святами аграрного циклу, задобрення пантеону язичницьких богів, але найяскравіше використання глиняних виробів проглядається у поховальній обрядовості [21; 22].

Новгородський III літопис засвідчує принесення жертви богу Перуну новгородським гончарем перед *«дорогою на торг»* та зміни, які відбулися у світогляді колишнього гончаря-язичника, який багато років *«кормив і поїв»* бога Перуна, ставляючи йому жертвопринесення в глиняному посуді. В літописі описана зустріч гончаря на річці Волхов уже із скинутим у воду ідолом та розмову з ним як із живою істотою: *«Иде пидьблянинь рано на рѣку, хотя горнеци везти въ городъ, оли Перунъ приплы къ берви, и отрину и шестомъ»: – «Ты, – рече, – Перунище, досыти еси елъ и пиль, а нинѣча поплови прочь»* [24, с. 207].

За писемними джерелами жертвопринесення проходило у відведених місцях [7; 21], про що підтверджено й археологічними розкопками, під час яких виявлено залишки культових «святилищ», «жертовників», де знайдено значну кількість фрагментів глиняного посуду [3,

с. 76–79]. З літописного повідомлення *«Слова некоего Христолюбца»* (XII ст.) дізнаємося, що під час поклоніння богам для жертвоприношення використовувався різноманітний посуд *«…и, … кладоуть имъ требы … в ведра, и в чаше, и пють, веселящеяся о идолеах своих»* [1, с. 374].

Український дослідник Іон Хойновський, вводячи знахідки до наукового обігу, отримані в результаті розкопок на території Києва та Київської губернії в кінці XIX ст., згадував, що окрім глиняних горщиків, глечиків, чаш виявлені й *«….глиняные мисочки на стоянцах, на которых, вероятно, приносились и ставились перед идолами приношения… Одну такую мисочку я видел закопченнную на ней должно быть курили фимиамь из пахучого зелия или янтаря…, перед идоломъ, на эти мисочки ложились мед, жертовные хлебы, плоды, борошно или мясо, а может быть, по летописным преданиям, отрезаный клок волос из головы или бороды жертвувателя, и небогатые киевляне ставили эти жертвы перед идолом Перуна»* [38, с. 104; 39, с. 57]. Хоча такі *«мисочки на стоянцях»* згадані в публікаціях археологів як *«олійні світильники»*, які використовували для освітлення жител. Для них характерна висока порожниста ніжка, до якої кріпилося одне або два *«блюдця»* [33, с. 81–82; 19, с. 294, рис. 128].

Про обряд, пов'язаний з культом землеробських божеств, приурочений до початку польових робіт, містить опис колективна монографія *«Походження слов'ян»* [2, с. 124], коли на свято Масниці, яке активно відзначалося не лише в період язичництва, а й після запровадження християнства [14], на глиняних сковородах могли випікати обрядові млинці, про що свідчать знахідки закопчених фрагментів посудин X ст., на денцях яких зафіксовано вдавлення у вигляді хреста. На думку дослідників слід від нього, ймовірно, й залишався на млинці під час випікання. Таким чином їжа набувала магічної сили. Зі святами зустрічі весни вони пов'язували виготовлення глиняних писанок, які, за релігійним уявленням давньоруського населення, були пов'язані з культом родючості та зародженням життя [2, с. 124].

Про обряд, присвячений Роду й Рожаницям, який символізував завершення аграрного циклу й супроводжував збирання врожаю, повідомляли Олександр Новосельцев та Борис Рибаков, які, посилаючись на літописні повідомлення, згадували, що під час збирання врожаю відбувалися масові гуляння, які супроводжувалися танцями *«над бочками и корчагами»* із *«чарами»*, наповненими хмільними напоями [20, с. 395; 28, с. 661; 29, с. 438–470]. Організацію такого дійства описано в *«Изборнике до 1300 г.»* в якому зазначено: *«Вы же, оставльшии мя … и готовающии трапезу родоу и рожаницамъ, наполпълняюще бъсом черпала»* [34, с. 1567].

На думку Бориса Рибакова в більшості випадків для таких обрядодій використовувався орнаментований посуд [28, с. 164–194, 203]. Адже серед археологів загально прийнято вважати, що орнамент на кераміці є важливим джерелом не тільки для хронологічних, етнокультурних та історичних визначень, але й для світоглядних уявлень давнього населення. За твердженням дослідника, орнамент на глиняному посуді у вигляді врізних прямих, хвилеподібних ліній, нігтьових вдавлень міг означати річний цикл і використовувався в календарній обрядовості давньоруського населення. Він вважав, що в магічних діях, спрямованих на забезпечення родючості землі, під час поклоніння богині Макоші, найчастіше застосовували *«чару»* – глибоку глиняну посудину, оздоблену хвилеподібними лініями, що символізували воду, прямими лініями – землю, а у вигляді нігтьових заглиблень – зерна. Саме слово *«чародійство»* дослідники виводять зі слів *«чара»*, *«чарка»*, тобто посуд, наповнений водою, який використовувався під час *«чаклування»* чи *«ворожіння»* [28, с. 164–194, 203].

Захист від ворожих сил осмислювалося давнім населенням за допомогою символу – кола, яке обводили навколо себе чи оселі [7]. Тому можна вважати, що тавра, які ставили на глиняному посуді давньоруські гончарі, композиційною основою яких було коло або у вигляді двох, трьох концентричних кіл, з'єднаних між собою чотирма, шістьма, вісьмома, десятьма лініями чи вписаного в коло хреста, мали символічне значення та вважалися оберегами [19, с. 295, рис. 129, с. 296, 297], хоча факт нанесення тавр на глиняний посуд до сьогодні ще повністю не розгаданий дослідниками. Одні вважають їх мітками гончарів, замовників, інші – магічними символами-оберегами, які оберігали посудини від початку їх виготовлення до реалізації [19, с. 298].

До оберегів дослідники відносять овальної форми орнаментовані полив'яні глиняні вироби у формі яйця, названі *«писанками»*. Їх призначення неоднозначне, хоча більшість археологів схиляється до думки, що вони виконували функцію оберегу [13, с. 144; 11, с. 111; 19, с. 298]. Перша спроба ґрунтовного дослідження давньоруських глиняних писанок була зроблена Тетяною Макаровою, яка охарактеризувала технологічні аспекти виготовлення цієї категорії знахідок та зазначила про їх використання в обрядах давньоруського населення [13, с. 141–145]. Думка дослідниці була підтримана Галиною Шовкопляс, яка наголошувала їх на культовому значенні [41, с. 92–99]. За твердженням Аліни Сушко такі глиняні вироби *«мали поліфункціональне призначення, виконуючи обрядову, ігрову та декоративну функцію»* [36, с. 46–52]. Як зазначила Віра Гупало, сакральна роль яйця чітко фіксується в поховальній обрядовості, де в могилах знаходять *«звичайні глиняні писанки»* та глиняні вироби у формі яйця з глиняною кулькою всередині (так звані *«писанки-брязкальця»*). У своїх роботах дослідниця наголошувала, що у яйцеподібній формі глиняні «писанки» символізували давні уявлення про зародження життя. А «писанки» з кульками всередині виконували ще й роль оберега і були призначені для відлякування злих духів і охорони житла [6, с. 397–398; 5, с. 17–19; 25, с. 265].

До оберегів, які використовували давньоруські жителі, дослідники відносять особисті предмети християнського

культу. Приміром, під час розкопок виявлено натільні хрестики, виготовлені з глини, знайдено й хрестик, який був виточений з черепка глиняного посуду [5, с. 25–26, 6, с. 403–404]. На думку дослідників їх носили на грудях на ланцюжках чи шнурках як обереги, які охороняли власника від різних негараздів та захворювань [10, с. 470]. Такі культові глиняні знахідки виявлені в одному з поховань ґрунтового могильника XII – першої половини XIII ст. в околицях літописної Теребовлі (село Зеленче Теребовлянського району Тернопільської області). На поверхні хрестика зображено врізний малюнок у вигляді хрестів, нанесений до випалювання; на окремих нанесено вже після випалення. Як вважає Віра Гупало, можливо такі подряпини могли нанести їх власники задля підсилення захисної функції амулетів [5, с. 25–26, рис. 4; 6, с. 403–404, рис. 4]. Окрім хрестиків із глини виготовляли й глиняні іконки, про що свідчить знахідка, датована XII – початком XIII ст., яка зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї з розкопок з Переяслава-Хмельницького [10, с. 472].

Найбільш широко в писемних джерелах висвітлено поховальний обряд, в якому задіяний глиняний посуд. Він був вмістилищем для праху померлого та ритуальної їжі, яку клали до могили мерця. Після проведеного ритуалу спалювали труп покійного, а разом з ним і всі його супроводжувальні атрибути [23; 27]. Адже давнє населення вірило у потойбічний світ і позаземну долю похованого, про самоусвідомлення, що в потойбічному світі триває життя [40, с. 84–87]. Після спалення покійника попіл і перепалені кістки зсипали в глиняний посуд (урну), про що говориться в літописних повідомленнях *«… и когда кто-нибудь умрет, сжигают его вместе с его праздничными одеждами… и берут пепел этого мертвеца и кладут в серебряные, золотые сосуды или в новый глиняный сосуд и зарывают этот сосуд»* [12, с. 262–263; 28, с. 223]. У книзі Олександра Ковалевського згадано *«чару»* хмільного меду, з якою танцювала приречена на спалення разом зі своїм померлим господарем молода рабиня [7; 12, с. 142–43].

Знахідки глиняного посуду з прахом покійного та їжею для мерця часто виявляють під час археологічних розкопок. Приміром, Дмитро Самоквасов, досліджуючи могильники на території Чернігівської губернії, в книзі *«Могильныя Древности Северянской Черниговщины»*, яка вийшла друком 1916 р., зазначав про знахідки глиняного посуду як в багатих, так і в бідних похованнях, приміром, під час розкопок кургану *«Чорна могила»*, який вважається княжим похованням за обрядом трупоспалення. Серед численного поховального багатого інвентаря виявлено й глиняний посуд та глиняні кружала [30, с. 32, 34, 35 рис. 38, рис. 42, с. 34, 35]. Це говорить про те, що глиняні вироби були невід'ємним атрибутом у поховальній обрядовості не тільки бідного, але й багатого давньоруського населення. Знахідки глиняного посуду зафіксовані Дмитром Самоквасовим при розкопках курганів «Гульбище» (Чернігів), у містечку Седнев Чернігівського повіту, Любеч Городнянського повіту, с. Волокитине Глухівського повіту, Кролевецькому, Конотопському, Сумському та Путивльському повітах [30, с. 52, 53, 55, 67–68, 85, рис. 62, 65]. Арабський письменник Ибнъ-Даста (Руста) першої половини X ст. так описав поховальний обряд русів: *«Когда умираетъ кто либо изъ нихъ, они сожигаютъ трупъ его…На следующий день по сожжении покойника, отправляются на место, где оно происходило, собираютъ пепелъ и кладуть его въ урну, которую ставятъ затемь на холмъ. Черезъ годъ по смерти покойника, берут кувшиновъ двадцать меду, иногда несколько больше или меньше, и несуть ихъ на тотъ холмъ, тамъ собирается семейство покойнаго, едять, пьютъ и затемь расходяться»* [4, с. 264–265]. «Тризна» займала досить важливе місце в поховальному обряді. Вона не була простим поминанням померлого, а братським бенкетом на честь покійника, що супроводжувався обрядовими іграми. Інший вид «тризни» зустрічається серед простого населення – поминання померлих у циклі річних календарних обрядів на свято Русалії з використанням глиняного посуду [27].

Є свідчення, що «тризну» ставили в глиняному посуді в могилу, в інших випадках на могилу, для *«задобрення духів»* [22, с. 300–301; 9, с. 271; 3, с. 152; 16, с. 80–81; 8, с. 73]. Ярослав Боровський зазначав, що за свідченнями інших писемних джерел, зокрема за повідомленням Ібн-Фадлана, після поховання живі пили за небіжчика *«прощальну чашу»* й виливали її вміст в могилу, а посуд розбивали [3, с. 152; 27]. Під час розкопок в могилах археологи знаходять велику кількість битого посуду, з якого пили хмільний мед, пиво чи вино, що, ймовірно, пов'язано з обрядом биття посуду. Його уламки знаходять в похованнях як при обрядах спалення, так і при трупопокладенні [15, с. 33–34; 3, с. 153; 32 с. 112]. Микола Сумцов стверджував, що у давні часи посуд розбивали на знак завершення жертвоприношення – *«посудини, що послужили богам, уже не могли служити людям»* [35, с. 46]. Варто зауважити, що у працях вчених майже немає згадок про застосування глиняного посуду у весільній обрядовості. Надія Пушкарьова, посилаючись на повідомлення *«Слово Григория об идолопоклонничестве»*, зазначала, що в IX – на початку X ст. проводились весільні обряди біля води з використанням посуду: *«А се погански творять: водять невесту на воду, даюче замужь, и чашу пиють бесом і кольца мечуть в воду и поясы» [26, с. 79]*. Писемні джерела також засвідчують, що *«…когда у кого-нибудь будет свадьба, её справляют с бубнами, с дудками и с другими бесовскими чудесами. А бывает и того хуже: изготавливают мужской член, кладут его в вёдра и в чаши и пьют из них….»* [27; 31]. Дані цього літописного джерела підтверджуються і археологічними знахідками фалосів, виявлених у чашах та відрах, адже за уявленнями давнього населення він повинен дати «новобраним плодовитість, а землі родючість» [31].

Отже, огляд публікацій та писемних джерел дає підстави стверджувати, що найкраще глиняні вироби висвітлено у обрядах землеробського циклу й поховальній обрядовості за обрядом трупоспалення, які виступають як

залишки язичницьких вірувань. Глиняний посуд з нанесеним на денцях знаком хреста, натільні глиняні хрестики та іконки, знайдені під час розкопок в могилах при трупопокладенні, виступають свідками зародження християнських вірувань серед давньоруського населення. Але і в язичницьких, і християнських обрядах невід'ємним атрибутом виступали глиняні вироби.

ПОСИЛАННЯ

1. Аничков Е.В. Язычество и Древняя Русь / Е.В. Аничков – СПб.: Типография Стасюкевича, 1914. – Часть CXVII. – 386 с.
2. Баран В.Д, Козак Д.Н, Терпиловський Р.В. Походження слов'ян / В.Д. Баран, Д.Н. Козак, Р.В. Терпиловський – К.: Наукова думка, 1991. – 144 с.
3. Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян / Я.Є. Боровський – К.: Наукова думка, 1992. – 176 с.
4. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.) / А.Я. Гаркави. – СПб., 1870 – 308 с.
5. Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода / Віра Гупало // Княжа доба: історія і культура / відп. ред. В. Александрович. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – С. 17–36.
6. Гупало В. Обереги та апотропеїчні знаки на побутових предметах зі Звенигорода / Віра Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2011. – Вип. 15.– С. 397–414.
7. Дохристиянські вірування та релігійні уявлення словянського … – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:…ua-referat.com/Дохристиянські вірування та релігійні уявлення.
8. Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. – К.: Радянська школа, 1946. – Т. 1. – 310 с.
9. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы и комментарии / А.П. Ковалевский – Харьков: Издательство Ордена трудового красного знамени Государственного университета имени А.М. Горького, 1956. – 348 с.
10. Колупаєва А. До історії церковно-обрядової кераміки в Україні (XI – поч. XXI ст.) / Агнія Колупаєва // Народознавчі зошити. – 2012. – № 3. – С. 469–496.
11. Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // СА. – 1958. – № 2. – С. 109–116.
12. Котляревский А.А. О погребальных обычаях языческих славян / А.А. Котляревский – М.: Синодальная типография, 1868. – 243 с.
13. Макарова Т.И. О производстве писанок на Руси // Культура Древней Руси. – М., 1966. – С. 141–145.
14. Масниця – Вікіпедія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Масниця.
15. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / А.П. Моця – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
16. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. за матеріалами некрополів / О.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1993. – 160 с.
17. Моця О.П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи / О.П. Моця // Село Київської Русі. – К.: Шлях, 2003. – С.198–207.
18. Никольский В.Н. Дохристианские верования и культы днепровских славян / В.Н. Никольский. – М., Атеист – 1929. – 36 с.
19. Новое в археологии Киева / Ред. кол.: П.П. Толочко (отв. ред.), С.А. Высоцкий, Я.Е. Боровский. АН Украинской ССР. Институт археологии. – К.: Наукова думка, 1981. – 457 с.
20. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси. Древнерусское государство / А.П. Новосельцев. – М.: Наука, 1965. – 476 с.
21. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под редакцией В.П. Андеяновой-Перетц. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 1. – 408 с.
22. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / Под редакцией В.П. Андеяновой-Перетц. – М.– Л.: Издательство АН СССР, 1950. – Ч. 2. – 556 с.
23. Погребальные обряды и культ предков – Google Sites… – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://sites.google.com/site/kokorinva/Home/m/mifologia-slavanskaa?tmpl…
24. Полное собрание русских летописей. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1841.– Т. III. Новгородские летописи. – 306 с.
25. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / Олесь Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.: іл.
26. Пушкарева Н.Л. Женщина Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
27. Релігійні вірування та міфологія східнослов'янських племен… – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ebk.net.ua/Book/cultural_science/zakovich…/304.ht.
28. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987, – 784 с.
29. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981, – 608 с.
30. Самоквасов Д.Я. Могильные древности Северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов – М.: Синодальная типография, 1916. – 106 с.
31. Свадебные обычаи и обряды славян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http // adonay-forum.com/russkie_predaniya/svadebnyie_obyichai_i_obryadyi_slavyan/.
32. Седов В.В. Славяне верхнего Поднепровья и Подвинья / В.В. Седов // Материалы исследования по археологии СССР. – М.: Наука, 1970. – № 163. – 200 с.
33. Сергеєва М. Керамічні світильники та свічники XI–XVIII століть на Київщині / Марина Сергеєва // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство,1995. – Кн. 2. – С. 78–92.
34. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка (репринтное издание 1893, 1902, 1912 гг.) / И.И. Срезневский: в 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. 3. – Ч 2. – С. 911–1683.
35. Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов / Н.Ф. Сумцов – М.: Издательство Восточная литература РАН, 1996. – 296 с.
36. Сушко А. Давньоруські писанки / Аліна Сушко // Археологія. – 2011 – № 2. – С. 46–52.
37 Трансформація світогляду населення Давньої Русі після хрещення. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://refer.in.ua/major/158/79670/.
38. Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси / И.А. Хойновский – К.: Типография Императорскаго университета Св. Владимира, 1896. – 264 с.
39. Хойновский И.А. Раскопки великокняжего двора древнего града Киева, произведенные весною 1892 Археологически-историческое исследование / И.А. Хойновский – К.: Типография С.В. Кульженко, 1898. – 82 с.
40. Чмыхов М. О. Кургани як явище давньої культури / М.О. Чмыхов. – К.: НМК ВО, 1993. – 144 с.
41. Шовкопляс Г.М. Давньоруські писанки / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1980. – № 3. – С. 92–99.
42. Язичництво як давня система вірувань східних слов'ян. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studfiles.net/preview/5462023/.

Троцкая В.И. Из истории исследования глиняных изделий в мировоззренческих представлениях и верованиях населения Киевской Руси (по письменным источникам и археологическим данным)

Статья посвящена исследованию глиняных изделий в мировоззренческих представлениях и верованиях древнерусского населения. Анализ письменных источников и археологических материалов предоставил основания для утверждения, что глиняные изделия были неотъемлемым элементом семейной и календарной обрядности, которая ярче всего просматривается в погребальных обрядах.

Ключевые слова: *глиняные изделия, древнерусское население, мировоззренческие представления, религиозные верования, обрядность.*

Trotska V.I. From history of research of clay wares in world view presentations and beliefs of population of time of Kyiv Rus (on writing sources and archaeological data)

The article is dedicated a research of clay products in world view concepts and beliefs of Old Russian population.

The analys of written sources and archaeological materials gives ground, for confirmation that clay products were unknown item of family and calendar rituals, which the most clearly manifested in the funeral ceremonies.

Key words: *clay wares, Old Russian population, world view presentations, religious beliefs, rituals.*

01.03.2018 р.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477):(737+903.8) «14/150»

О.А. Бакалець

НОВІ ЗНАХІДКИ СРІБНИХ МОНЕТ ТА ЗЛИВКОВИХ ГРИВЕНЬ XIV–XV ст. НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ ТА СІВЕРЩИНИ

Автор статті робить спробу ввести до наукового обігу та проаналізувати нові знахідки скарбів срібних празьких грошів, монет Дмитра-Корибута та зливкових гривень XIV – початку XV ст. новгородського, чернігівського, литовського і татарського типів, виявлених на початку XXI ст. на території Поділля та Південно-Східної Сіверщини.

Ключові слова: *празький гріш, зливкова гривня, півгріш, денарій, дирхем, Поділля, Сіверщина, Золота Орда.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю визначення складних і суперечливих політичних та економічних процесів, які призвели у другій половині XIV ст. до формування на теренах України, зокрема на Поділлі і Сіверщині, нових політичних утворень та грошового обігу. Виявлені на початку XXI ст. нові скарби монет досліджуваного періоду допоможуть дослідникам більш повно відтворити характерні особливості українського грошового ринку в складі Литовсько-Руської держави, зокрема, Подільського та Сіверського регіонів.

Даній проблемі свої наукові розвідки присвятили українські нумізмати І. Спаський, М. Котляр, Ю. Коваленко, Р. Саввов, О. Погорілець, Г. Козубовський, Р. Шуст, А. Шостопал, Р. Яушева-Омельянчик, О. Бакалець, І. Хромова, Г. Голиш, В. Бєлашов, А. Клюєв та інші. Разом із тим у даній тематиці є чимало прогалин. Метою запропонованого дослідження є введення до наукового вжитку нового нумізматичного матеріалу, виявленого на території Поділля та Південно-Східної Сіверщини на початку XXI ст. Об'єктом нашого дослідження є аналіз нових скарбів монет та зливкових гривень XIV – початку XV ст., виявлених у 1999–2017 рр. на Поділлі та Сіверщині. На цій базі ґрунтуються історико-нумізматичні дослідження автора [1; 2; 3].

З XI до середини XV ст. на території Київської Русі, західного улусу Золотої Орди (1241–1363 рр.), Великого князівства Литовського (Литовсько-Руської держави) (1363–1569 рр.) у грошовому обігу, поряд із розмінною європейською, московською та золотоординською срібною монетою, перебували срібні зливкові гривні різної стандартної форми та ваги. Відомі українські нумізмати М. Котляр [4], Г. Козубовський [5], М. Дмитрієнко [6] виділяють декілька основних типів таких злитків: київські, вагою близько 163,7 г XI–XIII ст., новгородські XIII–XV ст., вагою до 204 г, чернігівські XII–XIV ст., вагою до 200 г, татарські XIII–XV ст., вагою близько 190 г, литовські XII–XV ст., вагою близько 107–195 г [7, с. 396]. Вони зустрічаються як окремі знахідки, так і в складі великих скарбів, насамперед, Поділля, Волині, Київщини, Чернігово-Сіверщини, Черкащини.

Гривні різних типів у цей час широко використовувалися для виплати данини татарам або під час укладення великих торговельних операцій. У нашому дослідженні зафіксовано 35 гривень різного типу у 10-ти подільських та сіверських скарбах (рис. 1, 2, 3, 4). На другу половину XIV ст. маса гривень (за даними знахідок) в основному відповідала встановленій нормі: чернігівської – 195–200 г, новгородської – 195–204 г, литовської – 195–205 г, татарської – 190–204 г. У XIII–XIV ст. в Україні, від Галичини, Поділля до Сіверщини, також поширюються золотоординські срібні дротові дирхеми та мідні пули, а з другої половини XIV ст. – великі срібні європейські монети – празькі гроші часу правління королів Чехії Вацлава II (1278–1305), Яна Люксембургського (1310–1346), Карла I (1346–1378), Владислава IV (1378–1419) (рис. 7). Празькі гроші чеського (богемського) карбування виготовлялися із срібла 938-ї проби, важили 3,7 г і мали діаметр близько 30 мм. Згодом їхня вага зменшилася до 2,5–2,7 г, а частка срібла – майже на 40 % [8].

У своїх працях М. Котляр справедливо наголошував на послабленні розвитку торгівлі та грошового обігу на українських землях в умовах панування Золотої Орди у 1240–1362 рр. Цей період ще називають «безмонетним», так як в умовах занепаду міст і сіл, ремесел і торгівлі на землях колишніх Київської Русі та Галицько-Волинської держав, місцеві князі податки баскакам виплачували переважно у вигляді срібних зливкових гривень та золотоординських срібних дирхем і мідних пулів [9].

Після поразки ординців, під ударами литовських та українських військ на Синіх Водах у 1362 р., Волинь, Поділля, Київщина, Новгород-Сіверщина (до 1505 р.) потрапляють до Литовсько-Руської держави, Галичина у 1387 р. – до Польського королівства. Московське князівство фактично продовжує перебувати у залежності від Золотої Орди до 1480 р., тому тут випуски дротових срібних місцевих монет відбуваються досить локально, фрагментарно та під контролем золотоординської влади. Протягом другої половини XIV ст., в умовах «оксамитового проникнення» на українські землі влади литовських князів, до початку XV ст., відроджуються і зміцнюються Подільське, Володимир-Волинське, Київське, Новгород-Сіверське, Глухівсько-Новосільське удільні князівства. У грошовому обігу цих земель поступово поширюються чеські, польські, литовські, угорські, молдавські гроші, півгроші та денарії, продовжують обіг чернігівські, новгородські, татарські та литовські срібні гривні і рублі (1/2 гривні) [10].

Набуває значного розмаху місцеве карбування: галицько-руських грошиків (4 типи) у Львові у 1353–1408 рр. за правління польських королів Казимира III

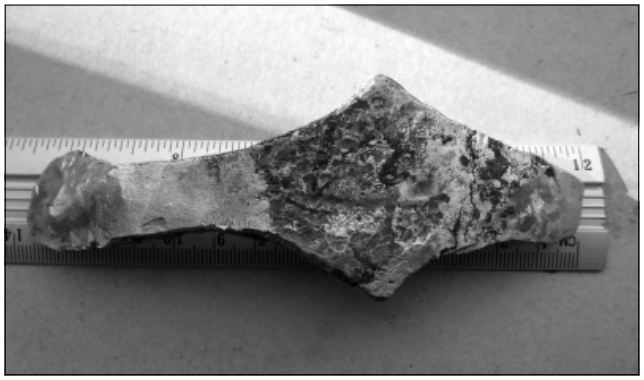

Рис. 1. Чернігівська гривня XIII –XIV ст., вага 195, 1 г, довжина 135 мм. Дунаєвецький р-н Хмельницької області, 2016 р.

(1353–1370), Людовіка Угорського (1370–1382), намісника галицького князівства Вацлава Опольського (1372–1378), короля Владислава Ягайла (1386–1434), подільських півгрошів (2 типи) у Смотричі та Кам'янці-Подільському у 1380–1388 рр. за племінника Ольгерда Костянтина Коріатовича (1380–1391), срібних монет (7 типів) у 1362–1394 рр. за князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) у Києві, срібних грошів (4 типи) в Новгороді-Сіверському у 1380–1392 рр. за князювання Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–1393). На думку Р. Саввова свої срібні денарії карбував князь Любарт (1340–1383/4) в Луцьку із зображенням лева та грецького хреста. У Вільно у 1392–1430 рр. великі емісії срібних денаріїв карбував великий литовський князь Вітовт (рис. 8). На аверсі його монет зображений княжий знак «колюмна», на реверсі – спис із грецьким хрестом [11].

Знахідки понад 100 срібних півгрошів Подільського князівства у 2003–2017 рр., переважно в складі з празькими грошами та галицько-руськими грошиками, у 20-ти змішаних скарбах Вінниччини, Черкащини, Хмельниччини, Тернопільщини, Київщини, Івано-Франківщини, Угорщини, Молдавії та Румунії яскраво свідчать про їх активне використання на місцевому та міжнародному грошовому ринку (рис. 9.1) [12].

На початку XXI ст. нами зафіксовано у скарбах Поділля і Сіверщини 10 скарбів, у яких присутні 35 зливкових гривень чи їх фракцій (рублів), з яких – 13 новгородських (40,6 %), 12 татарських (29 %), 9 литовських (26 %), 1 чернігівська (3,9 %) (Див. табл. 1). Домінуюча частка їх припадає на подільські знахідки (97,1 %) і лише 1 (2,9 %) походить з с. Ємадикине Глухівського району Сумської області (рис. 5). У 4-х із 10-ти зафіксованих нами знахідок присутні лише гривні або їх частини. В інших 6-ти подільських скарбах, поряд з гривнями, містяться празькі гроші Чехії, галицько-руські грошики Польщі львівського карбування (рис. 9. 2), подільські півгроші Костянтина Коріатовича, молдавські півгроші Петру Мушату, срібні денарії Литви, Угорщини, монети Володимира Ольгердовича (рис. 10), Дмитра-Корибута, дирхеми золотоординських ханів: Узбека (1313–1339), Джанібека (1341–1357) (рис. 6), Абдуллаха (1362–1367) та

Рис. 2. 4 татарські та ½ новгородської гривні. С. Мухівці Немирівського р-ну Вінницької області, 2016 р.

Мухаммеда-Буляка (1368–1380), Токтамиша (1380–1394).

Важливим для кращого розуміння особливостей місцевого грошового обігу в Київському та Новгород-Сіверському князівствах досліджуваного періоду є великий скарб, виявлений жителем м. Сосниця Чернігівської губернії (територія Сіверщини) у 1911 р. і досліджений відомим українським нумізматом М.Ф. Котляром [14, с. 42–46]. Скарбовий комплекс нараховував 1037 срібних монет XIV – початку XV ст. Київське князівство було представлене близько 1000 срібними монетами часу правління київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) (до цього часу їх було зафіксовано 50 екземплярів у скарбі 1906 р. К. Болсуновським). На окремих монетах прослідковувалися слова: «Волои», «Влади», «Володимиро», «Вилири». На княжому знаку Володимира в зображенні на аверсі читаються «В» і «К» – початкові букви слів «Владимир» і «Київ». Усі монети не датовані. Вони різні за вагою, зображеннями і складаються із 7-ми типів розміром близько 10 х 12 мм.

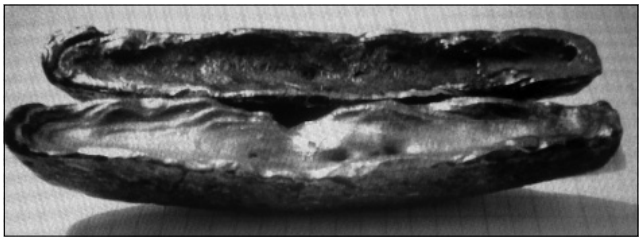

Рис. 3. 2 татарські гривні з Смотрицького скарбу Хмельницької області, 2012 р. Вага 204 г, довжина 120 мм, 195 г, довжина 110 мм

Рис. 4. 3 татарські гривні зі скарбу другої половини XIV ст. Вага 190,1 г, 194 г,194,4 г. СМТ Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької області, 2017 р.

Характер зображень на монетах різних типів демонструє еволюцію політичних і економічних пріоритетів Київського князівства на різних етапах його існування. Так, запозичення мотивів із золотоординських дирхем підкреслювали залежність Володимира Ольгердовича від Золотої Орди на початку його княжіння, а далі він все ширше використовує символи християнства – хрест і храм, що свідчить про обмеження цих впливів у 80–90-х роках XIV ст. Окрім монет Володимира Ольгердовича, в Сосницькому скарбі були присутні польські денарії королів Людовіка Угорського (1370–1382), Владислава Ягайла (1386–1434), литовські денарії князя Вітовта (1392–1430) та денарій володимир-волинського удільного князя Любарта (1340–1384). Золота Орда була представлена 44 срібними дирхемами, відкарбованими на монетних дворах Самарканда, Хорезма, Сарая за часів правління ханів Махмуда, Тимура, Узбека, Джанібека, Абдуллаха і Тохтамиша у 1321–1394 рр. [13, с. 44].

У скарбі також була присутня одна золотоординська монета з надкарбуванням рязанського князя Олега Івановича (1350–1402) та срібний денарій подільського князя Федора Коріатовича (1388–1394) із князівським гербом на аверсі та монограмою під короною на реверсі – готичні літери «С» та «О». На думку відомого черкаського нумізмата А. Шостопала, дана монета за метричними даними – 0,6 г 600 проби срібла могла дорівнювати половині «подільського полугрошика» брата Федора Костянтина Коріатовича (1380–1388) [14, с. 7].

Князь Дмитро-Корибут Ольгердович володів Новгород-Сіверським князівством протягом 1380–1392 рр. Після смерті батька він брав активну участь у війні між Ягайлом Ольгердовичем та їхнім дядьком Кейстутом Гедеміновичем. У період короткочасного правління Кейстута Дмитро-Корибут не визнав його влади і відмовився сплачувати данину. У відповідь Кейстут влітку 1382 р. здійснив

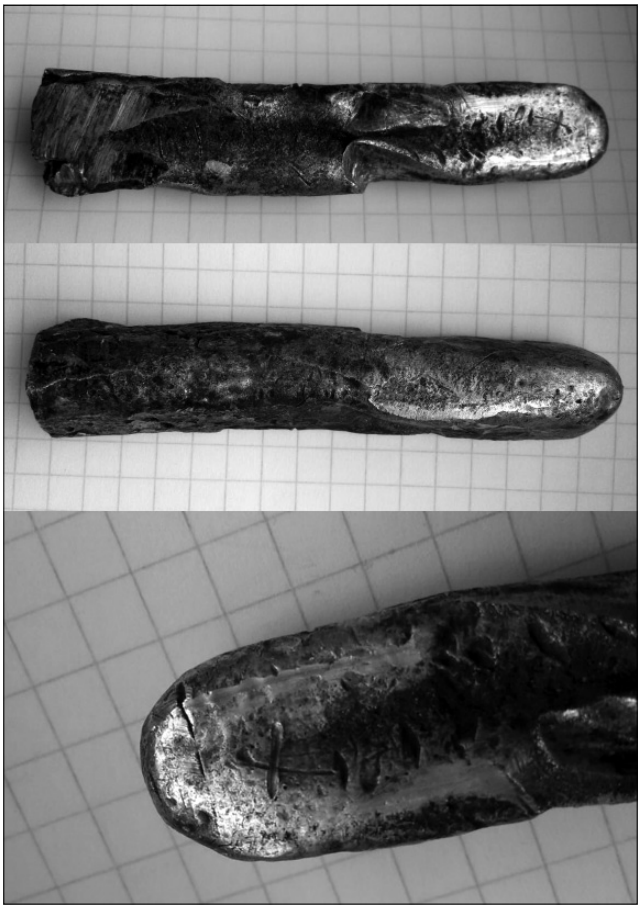

Рис. 5. ½ новгородської гривні, вага 97, 84 г. С. Ємадикине Глухівського р-ну Сумської області, 2017 р.

похід проти Дмитра, але скоро політична ситуація склалася на користь новгород-сіверського князя, який почав діяти у союзі з Ягайлом [15, с. 93].

На думку І. Спаського, саме на середину 80-х років припадає карбування власної срібної монети Дмитром-Корибутом Ольгердовичем у Новгороді-Сіверському [16, с. 120–121]. На сьогодні відомо близько 30 срібних монет цього князя. На нашу думку, вони карбувалися 3-х основних типів. До 1990 р. було відомо про дві монети цього князя (1 тип), а після знахідки в с. Борщі Баришівського району Київської області 13-ти новгород-сіверських монет було підтверджено факт їх карбування більш масово (рис. 11). Найбільш поширений був 2-й і 3-й типи монет, на яких містився князівський герб у вигляді хреста із заокругленим у вигляді двох кілець нижнім кінцем – ПЕЧАТЬ (на аверсі) і татарською легендою (на реверсі) [17, с. 93].

Метрологічно монети Дмитра-Корибута є близькими до золотоординських джучидських дирхемів 60–80-х років XIV ст., які були широко поширені в грошовому обігу Сіверщини, Київщини та у Південно-Східному Поділлі. Їх вага коливається від 0,65 до 1,5 г і є дещо вищою від київських монет Володимира Ольгердовича. Монети дорівнюють діаметру і вазі монет хана Мухаммеда-Буляка (1368–1380). Основними елементами, які були розміщені на аверсі та реверсі новгород-сіверських монет, були

Рис. 6. Золота Орда, хан Джанібек (1341-1357), срібний дирхем б.д. С. Польний Мукарів, Дунаєвецький р-н Хмельницької області, 2014 р.

меч чи стилізований хрест із заокругленими кінцями з крапками на боках. На деяких монетах (1 тип) навколо меча було присутнє ім'я Дмитра-Корибута у скороченому вигляді – «ДКОРИБТВО» (рис. 11). Використання меча, на думку Р. Шуста, пов'язане з литовською символікою, у якій меч (чи спис) був обов'язковим елементом князівського герба [18, с. 94]. Золотоординські впливи проявилися у оформленні однієї із сторін цих монет. Ставши у 1392 р. великим князем литовським, Вітовт Кейстутович (1392–1430) у кінці XIV – на початку XV ст. карбує срібні денарії Великого князівства Литовського із зображенням вістря списа з хрестом та княжого герба – «колюмни». Ці монети набули широкого поширення на території Волині, Поділля та Київщини [19].

У 1392 р. Вітовт почав вимагати від Дмитра-Корибута визнати його владу на Сіверщині, присягнути на вірність і відновити сплату данини. Але новгород-сіверський князь не визнав цих вимог та почав боротьбу за свою незалежність, яка закінчилася його поразкою і втратою влади. На початку 1393 р. Дмитра-Корибута було усунуто від влади, взамін за Новгород-Сіверське князівство він одержав в особисте володіння декілька подільських замків – Брацлав, Вінницю, Сокілець, на Волині – Кременець. Лише одна знахідка монети Дмитра-Корибута 2-го типу була виявлена на Західному Поділлі у складі монет Смотрицького скарбу у 2012 р., описаного Р. Саввовим (рис. 12) [20]. Подібні дві монети (1, 2) Дмитра-Корибута зберігаються у фондах Національного музею історії України. На одній із них чітко видно номер реєстрації знахідки – «6537» (рис. 13).

У 2016 р. у північно-західному передмісті м. Глухова було виявлено 9 нових срібних монет, які ми можемо віднести до наслідувань новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута (1380–1392). На аверсі монет чітко прослідковується меч з великою перетинкою і крапками, на реверсі – процвівший хрест і нечіткі написи татарською мовою (рис. 14.1). Монети з глухівського скарбу метрологічно близькі до новгород-сіверських срібних монет, їх вага складає 0,7–1,0 г, діаметр – 17 х 15 мм (4 тип?). Разом із монетами-наслідуваннями поблизу Чернечих джерел на поселенні XII – поч. XV ст. була знайдена срібна золотоординська монета дротового типу кінця XIV ст. (вага 0,9 г, діаметр 18 х 15 мм) (рис. 14.2). Ці та інші знахідки яскраво свідчать про існування політичного та економічного

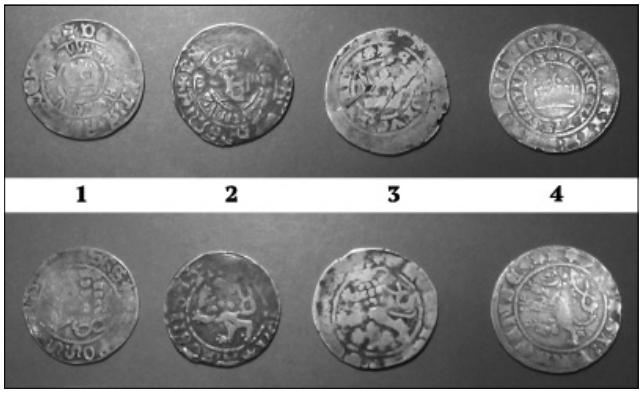

Рис. 7. Чехія, празькі гроші Вацлава II (1278–1305), Карла I (1346–1378), Владислава IV (1378-1419). С. Польний Мукарів, Дунаєвецький р-н Хмельницької області, 2014 р. 1. Владислав IV В= 2,41г, 2. Владислав IV В = 2,57г, 3. Карл I В = 2,73 г, 4. Вацлав II=3,44 г

Рис. 8. Велике князівство Литовське, Вітовт (1392–1430), денарій б. д. Вага 0, 25 г, діаметр 12 мм. С. Лисогірка Городоцький р-н Хмельницької області, 2011 р.

життя на території Глухівського князівства після 1352 р., тобто після епідемії чуми.

За дослідженнями В. Бєлашова [21, с. 13–14] у XIII–XIV ст. набуває свого політичного та економічного розвитку Глухівське удільне князівство, яке перебувало на порубіжні з Новгород-Сіверським, Московським, Брянським князівствами та Золотою Ордою. Після 1352 р., коли вимерло майже все населення центру князівства, глухівський князь Симеон Михайлович переселився в Новосіль. Князь мав двох синів – старшого Романа (згадується у літописах за 1375 р. і 1385 р.) і молодшого Івана (згадується за 1371 р.). Роман успадкував Глухівське князівство, а Іван – Новосільський [22, с. 12]. Пізніше глухівсько-новосільський князь Роман Симеонович намагався, як Дмитро-Корибут, протистояти спробам Литви поставити його князівство у залежне становище, підтримуючи союз із московським князем Дмитром Івановичем Донським (1359–1389), а один із його синів брав участь у Куликовській битві 1380 р. проти золотоординського війська хана Мамая.

За свідченням Г. Голиша саме ще до переможної Куликовської битви, у 60–70-ті роки, великий князь московський Дмитро Донський приступив до карбування власної срібної денги. На лицьовому боці монети зображувалася людина із шаблею і легендою «Печать великого князя Дмитра», а на реверсі копіювалася легенда монголо-татарських монет [23, с. 73]. Але монет цього князя на тери-

Рис. 9. 1. Подільське князівство, Костянтин Коріатович (1380-1388/91), подільський полугрошик б.д. Вага 1, 02 г, діаметр 18 мм, проба – 900. 2. Польське королівство, Владислав Опольський (1372-1379), галицько-руський грошик м. Львова. Вага 1,25 г. М. Смотрич Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької області, 2012 р.

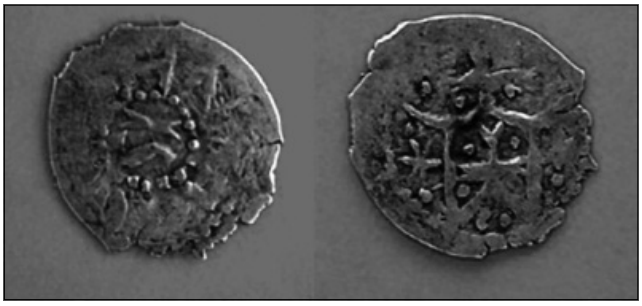

Рис. 10. Київське князівство, Володимир Ольгердович (1363-1398), срібна монета 80-х рр. XIV ст. Козятинський р-н Вінницької області, 2015 р.

торії Глухівського району не зареєстровано, що свідчило про їх місцевий характер та незначні емісії.

Востаннє глухівсько-новосільський князь Роман згадується в угоді, яка була укладена між Московським та Рязанським князівствами у 1402 р. Щодо власного карбування в другій половині XIV – на початку XV ст. монет глухівсько-новосільських князів у нас свідчення відсутні. Хоча можна припустити, що вище згадуваний скарб із 9-ти срібних монет-наслідувань монетам новгород-сіверського князя Дмитра-Корибута із передмістя Глухова міг карбуватися і глухівсько-новосільським князем Романом Симеоновичем (1375–1402).

Протягом 1999–2017 рр. на території м. Глухова та в його околицях було виявлено ще 8 скарбів монет та ½ новгородської гривні другої половини XIV – початку XV ст., тобто часу існування Новгород-Сіверського та Глухівсько-Новосільського князівств. Перший невеликий скарбик був

Рис. 11. Монети новгород-сіверського князя Дмитра Корибута Ольгердовича (до 1393 р.)

виявлений у 1999 р. на південному заході від м. Глухова в с. Щебри. Скарб складався із 10-ти срібних празьких грошів королівства Чехія кінця XIV – початку XV ст. Король Вацлав II (1278–1305) у скарбі був представлений 2-ма потертими празькими грошами, а Владислав IV (1378–1419) – 8 монетами. Дві монети скарбу збереглися добре, а 8 – сильно потерті, що свідчило про їх тривале та інтенсивне використання у грошовому обігу.

Весною 2017 р., на орному полі, поблизу давнього городища між селами Ємадикине та Ходине (за 5 км від українсько-російського кордону) було виявлено половину новгородської срібної гривні XIV ст. Вага рубля становить 97, 2 г, тобто рівно половині гривні. На кінці зливка видряпаний невеликий хрест або мітка майстра-монетаря. Гривні різних типів у цей час використовували для виплати данини татарам або у великих торговельних операціях (рис. 5).

У 2014–2015 рр. в північно-західній околиці міста Глухова, під час археологічних розкопок, знайдено 8 золотоординських джучидських монет та їх місцевих (сіверських) наслідувань. Серед них – 3 срібні дирхеми хана Абдулла-

Рис. 12. Срібна монета Дмитра-Корибута та княжий знак із Смотрицького скарбу Хмельницької області 2012 р.

ха (1362–1367) (один вагою 1,27 г, другий – 1,23 г, третій – 1,04 г); наслідування данга хана Муххамеда-Буляка (1368–1380), який карбували на території Чернігіво-Сіверщини у 1370-х роках (тип 773 р. х.) вагою 1,33 г; два данги Мухаммеда, карбовані в Орді в 772 та 773 р. х. та наслідування кримському дангу 1370–1380-х рр. [24, с. 42].

У 2010 р. біля с. Некрасове Глухівського району виявлено 3 срібні монети Золотої Орди, серед яких данг хана Токтамиша (1380–1394) вагою 1,06 г і данг Тимур-Кутлуга 1390-х рр. вагою 1,11 г, карбовані в Кримському улусі. У скарбі присутній мідний пул вагою 0,58 г невідомого правителя [24, с. 42].

У 2011 р. поблизу селища Вороніж Шосткинського району були знайдені монети золотоординського періоду – «сіверські наслідування» джучидських дангів хана Мухаммеда-Буляка (1368–1380), на двох з яких добре видно «княжий знак» Дмитра Ольгердовича Брянського. На думку археолога і нумізмата Ю. Коваленка в межах Брянського князівства, до якого у певний період кінця XIV ст. входила частина земель сучасної Глухівщини, існував свій монетний двір. Наслідування характеризуються грубим виконанням усіх складових монетного типу [24, с. 42].

У 2015 р. було виявлено ще одну монету із «сіверських наслідувань» із зображенням «княжого знаку» особливої форми у вигляді проквітлого хреста. Монети такого типу могли карбуватися Дмитром Ольгердовичем Брянським чи новгород-сіверським князем Дмитром-Корибутом Ольгердовичем. У с. Стрільники, на межі між Глухівським та Путивльським районами, у 2015 р. виявлено дві золотоординські монети – срібний данг хана Токтамиша карбування Криму 1394 р., друга – монета князя Василя Дмитровича Кирдяпи, відкарбована на початку 1390-х років у м. Городець [24, с. 42].

Отже, зазначені вище знахідки золотоординських монет підтверджують думку Ю. Коваленка про відновлення грошового обігу в нашому краї у другій половині XIV ст. та тісні торгівельні зв'язки Новгород-Сіверського та Глухівсько- Новосільського князівств із Золотою Ордою.

Ще один цікавий за своїм складом скарб був виявлений весною 2017 р. поблизу с. Будищі Глухівського району, на старій дорозі з с. Дунайця на російський Рильськ (Див. Дод. Б). Скарб нараховував 29 срібних монет XIV – кінця XVII ст., зокрема Чехії 3 празькі гроші Карла I (1346–1378), 20 потертих празьких грошів Владислава IV

Рис. 13. Монети Дмитра-Корибута із фондів Національного музею історії України

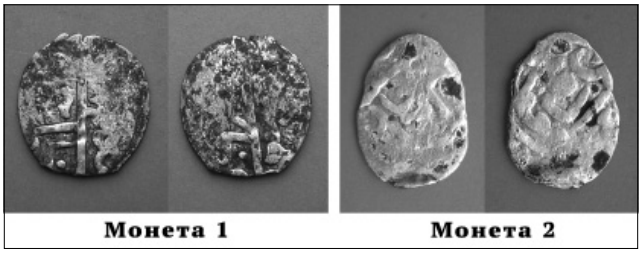

Рис. 14. 1. Наслідуваня новгород-сіверського князя Дмита-Корибута (1380–1392). 2. Золотоординський дирхем кінця XIVст. Північно-західне передмістя м. Глухова, 2016 р.

(1378–1419). Московське царство у скарбі представлене 4 срібними копійками – «чешуйками» Петра I (1682–1725) старого типу, Річ Посполита – 2 грошами Сигізмунда III Ваза (1587–1632) початку XVII ст. Можна припустити, що це два змішаних скарби [25].

Дещо раніше, у 1979 р., на хуторі Красний Путивльського району Сумської області (на межі з Глухівським районом) працівником сільгосптехніки було виорано скарб празьких грошів королівства Чехії кінця XIV – початку XV ст. У глиняному глечику знаходилося 227 срібних монет, сильно потертих, що свідчило про інтенсивне і тривале використання їх в грошовому обігу. Вага монет коливається від 2,19–2,53 г, діаметр 25–27 мм, тобто вони метрологічно належать до часу карбування чеського короля Владислава IV (1378–1419). До фондів Державного історико-культурного заповідника м. Путивлі скарб передав житель хутора В.Д. Путімцев [26].

Отже, розглянувши якісний і кількісний склад скарбів монет другої половини XIV – початку XV ст., виявлених в південно-східній частині Сіверщини та на Поділлі

Таблиця 1.*Топографія знахідок гривень XIV–початку XV ст. на Поділлі та в Південно-Східній Сіверщині, виявлених у 2001–2017 рр.*

№ п/п	Місце знахідки, рік	Назва зливкових гривень	К-ть гривень, вага	Всього монет у скарбі
1.	с. Ємадикине. Глухівський р-н Сумської області. 2017 р.	1/2 новгородської гривні	1, вага 97,2 г	-
2	с. Сахнівка. Корсунь-Шевченківський р-н Черкаської області. 2004 р.	срібні новгородські гривні	6, 204 г	-
3	с. Горобіївка. Канівський р-н Черкаської області. 2001-2004 рр.	новгородські (татарські) гривні і рублі (новгородські)	10 (5+5)	130
4	с. Шендерів. Тиврівський р-н Вінницької області. 2014 р.	½ литовської гривні	1	342
5.	с. Мухівці. Немирівський р-н Вінницької області. 2016 р.	4 татарські гривні, ½ новгородської гривні	5	56
6.	смт. Смотрич. Городоцький р-н Хмельницької області. 2012/2015 р.	литовські гривні	2, вага 205 г, 195 г	1290
7.	Дунаєвецький р-н. Хмельницької області. 2016 р.	чернігівська гривня	1, вага 195,1 г	-
8.	Дунаєвецький р-н Хмельницької області. 2017 р.	гривні литовського типу	3	-
9.	с. Монастирок І. Немирівський р-н Вінницької області. 2015 р.	литовські гривні	3, вага 195,8 г 200,2г, 197, 3 г	52
10.	смт. Меджибіж. Літинський р-н Хмельницької області. 2017 р.	татарські гривні	3, вага 190,1г, 194 г, 194,4г	363
	Всього знахідок	13 новгородських (40,6 %) 12 татарських (29%) 9 литовських (26%) 1 чернігівська (3,4%)	35гривень (1,7 %)	2233 100%

у XXI ст., ми можемо зробити наступні висновки.

По-перше, у 60– 90-ті роки XIV ст. в грошовому обігу Новгород-Сіверського та Глухівського князівств домінують золотоординські срібні монети, переважно ханів Абдуллаха (1362–1367), Мухаммеда-Буляка (1368–1380), Токтамиша (1380–1394). По-друге, серед знахідок часто трапляються монети із «сіверських наслідувань» із зображенням «княжого знаку» особливої форми у вигляді так званого проквітлого хреста. Монети такого типу могли карбуватися Дмитром Ольгердовичем Брянським, новгород-сіверським князем Дмитром-Корибутом Ольгердовичем або глухівсько-новосільським князем Романом Сименовичем (1375–1402). По-третє, у трьох скарбах Південно-Східної Сіверщини присутні празькі гроші (с. Щебри – 10 грошів, с. Будищі – 23 гроші, хутір Красний – 227 грошів) переважно часу карбування Владислава IV (1378–1419), що свідчить про налагодження торговельних зв'язків краю з Чехією, Литвою, Польщею, Галицьким, Подільським, Волинським, Київським князівствами, звідки надходили на ці землі празькі гроші і їх фракції у досліджуваний період. По-четверте, на відміну від сіверських скарбів, у подільських частка празьких грошів набагато більша, а також там трапляється більше обрізаних під інші номінали цих монет. В грошовому обігу подільського князівства широко використовувалися галицько-руські грошики Польського королівства (львівського карбування та коронні), денарії Угорщини та Литви, подільські та молдавські півгроші, золотоординські дирхеми. По-п'яте, відновлення грошового обігу та карбування місцевих монет на Поділлі за князя Костянтина Коріатовича та в Новгород-Сіверщині за Дмитра-Корибута у 60–80-х роках XIV ст., після звільнення цих територій з під влади Золотої Орди, сприяли розвитку політичної самостійності та економічної незалежності цих князівств. По-шосте, нові знахідки новгородських, чернігівських, литовських і татарських гривень, срібних монетних скарбів тезаврацій Чехії, Польщі, Литви, Золотої Орди, місцевих карбувань Подільського, Київського, Галицького та Новгород-Сіверського князівств кінця XIV – початку XV ст. яскраво ілюструють основні номінали подільського та сіверського грошових ринків XIV–XV ст., джерела надходження грошової маси на його ринки, де проходили важливі торговельні шляхи із Заходу на Схід до Золотої Орди, із Заходу на Північний Схід до Московського князівства, інтенсивність заселення досліджуваних регіонів у другій половині XIV – на початку XV ст. По-сьоме, у 10-ти скарбах Поділля і Сіверщини, виявлених на початку XXI ст., присутні 35 зливкових гривень чи їх фракцій (рублів), з яких – 13 новгородських (40,6 %), 12 татарських (29 %), 9 литовських (26 %), 1 чернігівська (3,9 %). Домінуюча частка їх припадає на подільські знахідки (97,1 %) і лише 1 (2,9%) походить з с. Ємадикине Глухівського району Сумської області. У 4-х із 10-ти зафіксованих нами знахідок присутні лише гривні або їх частини. В інших 6-ти подільських скарбах, поряд з гривнями, присутні празькі гроші Чехії, галицько-руські грошики Польщі львівського карбування, подільські півгроші Костянтина Коріатовича, молдавські

півгроші Петру Мушату, срібні денарії Литви, Угорщини, монети Володимира Ольгердовича, Дмитра-Корибута, дирхеми золотоординських ханів: Узбека (1313–1339), Джанібека (1341–1357), Абдуллаха (1362–1367) та Мухаммеда-Буляка (1368–1380), Токтамиша (1380–1394) [30]. По-восьме, у досліджених скарбах Південно-Східної Сіверщини майже відсутні литовські денарії, польські півгроші, галицько-руські грошики та подільські півгроші, що свідчить про порівняно слабкі економічні зв'язки між західними і північно-східними землями Литовсько-Руської держави в другій половині XIV – на початку XV ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Бакалець О.А. Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали / О.А. Бакалець. – Бар– Вінниця–Кам'янець–Подільський – Хмельницький – Київ, 2017. – 200 с.
2. Бакалець О.А. Нові знахідки празьких грошів XIII – XV ст. на території Поділля / О.А. Бакалець // Вісник Черкаського університету. – Серія: Історичні науки. – № 22 (315). – Черкаси, 2014. – С. 56–62.
3. Бакалець О.А. Лічба та обіг грошей в Подільському князівстві у другій половині XIV ст. / О.А. Бакалець // Історичні студії суспільного прогресу. – № 5. – Глухів, 2017. – С. 11–24.
4. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
5. Козубовський Г.А. Монетне карбування в Україні XIV–XV ст. /Г.А. Козубовський // Вісник НБУ. – 1996. – № 1. – С. 76–83.
6. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навч. посіб. / М.Ф. Дмитрієнко, І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
7. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
8. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
9. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наук. думка, 1971. – 175 с.
10. Бакалець О.А. Лічба та обіг грошей в Подільському князівстві у другій половині XIV ст. / О.А. Бакалець // Історичні студії суспільного прогресу. – № 5. – Глухів, 2017. – С. 11–24.
11. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
12. Бакалець О.А. Лічба та обіг грошей в Подільському князівстві у другій половині XIV ст. / О.А. Бакалець // Історичні студії суспільного прогресу. – № 5. – Глухів, 2017. – С. 11–24.
13. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика / Н.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1974. – 128 с., іл.
14. Шостопал А. Чи карбував монети Федір Коріатович? /А. Шостопал // Нумізматика і фалеристика. – 2008. – № 1. – С. 6–7.
15. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
16. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Изд.3-е, дополненное. – Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. – 151 с.
17. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
18. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 371 с.
19. Саввов Р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжеств / Р. Саввов // Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015.
20. Саввов Р. Подольский полугрош и денежное обращение в Подольском княжеств / Р. Саввов // Материалы Белорусской международной научно-практической нумизматической конференции. – Минск, 2015.
21. Бєлашов В. І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 2005. – С. 13–14.
22. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708–1782 рр.). – Глухів, 2005. – С. 12.
23. Голиш Г.М. Основи нумізматики: навч. посіб. / Г.М. Голиш: 2-ге вид, випр. і доп. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2006. – 314 с.
24. Коваленко Ю.О. Монети Золотої Орди з давньоруського Глухова та його округи / Ю.О. Коваленко // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015. – Кіровоград – Київ – Переяслав- Хмельницький, 2015. – С. 41.
25. Авторський опис О.А. Бакальця. – 1 с.
26. Фонди Державного історико-культурного заповідника «Путивль», КН – 6459 Н653 –№ 89–315.

Бакалец А.А. Новые находки серебрянных монет и слитков гривен XIV–XV вв. на территории Подолья и Северщины

Автор статьи делает попытку ввести в научный оборот и проанализировать новые находки кладов серебрянных пражских грошей, денег Дмитра-Корибута и слитков гривен XIV–начала XV вв. новгородского, черниговского, литовского и татарского типов, найденных в начале XXI в. на территории Подолья и Юго-Восточной Северщины.

Ключовые слова: *пражский грош, сливковая гривна, полугрош, динарий, Подолье, Северщина, Золотая Орда*

Bakalets' O.A. New findings of Prague coins and ingot hryvnyas of the 14th – 15th centuries on the territory of Podillya region and Sivers'k territory

The author of the article attempts to introduce into the scientific circulation and analyze new discoveries of treasures of silver Prague coins and ingot hryvnyas of the 14th – 15th centuries of Novhorod, Chernihiv, Lithuanian and Tatar types, discovered at the beginning of the 21st century on the territory of Podillya region and southeastern Sivers'k territory.

Key words: *Prague coin, ingot hryvnya, half coin, Podillya region, Sivers'k territory, Golden Horde.*

21.02.2018 р.

УДК 903.2/903.8:737.1(477.52)«16»

Шерстюк В.В.
Коваленко М.В.

МОНЕТНИЙ «СКАРБ» (ГАМАНЕЦЬ) СЕРЕДИНИ XVII СТ. З РОМЕНЩИНИ

Публікується нововиявлений монетний «скарб» (втрачений гаманець) у складі дрібної монети, виявлений біля с. Галка Роменського району на Сумщині. Його випадіння фіксується в межах 1661–1663-х рр. Аналізується його якісно-кількісний склад.

Ключові слова: *Галка, Роменщина, монетний скарб, гаманець, Лівобережна Україна, XVII ст.*

Вивчення монетно-грошового обігу на сьогоднішній день ведеться досить інтенсивними темпами, але, зазвичай, дуже односторонньо. Так, максимальна увага, переважним чином, концентрується на найбільш виразних «важких» фракціях, рідше – середніх, і майже оминає такі дрібні номінали, як солід. Хоча, як показує практика, саме найменші грошові номінали як тієї епохи, так і сучасності забезпечували власне повсякденний грошовий обіг, тоді як «важкі» фракції були, переважно, елементами тезаврування майна, у меншій мірі відіграючи роль власне обігової монети.

Складність вивчення цього питання полягає у слабкій насиченості матеріалу для дослідження. Для розширення джерельної бази цієї проблематики було залучено низ-

Таблиця І. *Склад монетного «скарбу» (втраченого гаманця) з околиць с. Галка*

№ п/п	Емітент	Місце карб.	Метал	Номінал	Рік*	Аверс**	Знак підскарбія	Реверс**	№ за каталогами***	Ø, mm	штем пель. пов.	№. п/о, стан****, примітки
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Шведське королівство. Густав Адольф (1611-1632)												
1	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	GVSADO[??]	Сніп	SOLIDVSCIVI RIGENSI[??]	-	16	1	
2	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	GVSTADOLDGREX	Сніп	SOLIDVSCIVI RIGENSIS[?]	-	15	1	
Шведське королівство. Христина Августа (1632-1654)												
3	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)35	CHRIS[TINA] ·D·G·R·S	-	SOLIDVSCI[VI RIG3·5	Федоров 767	15	0	зміщений штемпель
4	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)45	CHRISTINA·D :G :D:R:S:	-	SOLIDVS· CIVIRIG·4·5:	Федоров 796	16	0	F, зміщений центр
5	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)4[?]	CHRISTINA[??]	-	SOLIDVS· CIVIRIG·4[?]	-	14	0	
6	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)53	CHRISTINA·D·G ·R·S	-	·SOLIDVS· CIVIRIG·5·3	Федоров 815	15	0	зміщення штемпеля
7	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	CHRISTINA·D·G D·R·S	-	SOLIDVS·CIVI [??]	-	15	0	зміщення центру
8	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	CHRIST[]	-	SOLI[CI]VI RI[??]	-	15	0	погнута
9	Лівонія	Рига	Білон	Солід	(16)49	CHRISTINA ·D·G·R·S	-	SOLIDVSLI VONIAE49	Федоров 878	15	0	
10	Лівонія	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	CHRISTINAD·G·R·S	-	SOLIDV SLIV[??]	-	14	0	
11	Лівонія	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	CHRISTINAD·G·R·S	-	[SOLIDVS] LIVONIA[??]	-	17	0	зміщення штемпеля
Шведське королівство. Карл Густав (1654-1660)												
12	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)55	CA[?]GUSTAV DGRS	-	SOLIDVSCI VIRIG5·5·	Федоров 900	14	1	зміщений штемпель
13	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)56	CAROL[]	-	SOLIDVSCI VIRIG5·6·	Федоров 901	14	1	зміщений штемпель
14	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)[??]	[]GUSTAV[?]DGRS	-	SOLIDVS CIVI[??]	-	14	0	
15	м. Рига	Рига	Білон	Солід	(16)5[?]	GUS[?]	-	SO[?]5[?]	-	13	0	пошкоджена
Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза (1587-1632)												
16	ВКЛ	Вільно	Білон	Солід	1627	SIGIIIDGREX POMDLI	Вадвич	SOLIDV[SMD] LIT1627	1627PL01000 Kopicki 3475	16	1	
17	-	Краків	Ag	Грош	1613	SIG:III:D:G:REX ·POL·M:DL·	Вадвич	GROSS·MAG· POLO:1·6·13	1613PL01600 Kopicki801	18	0	VF
18	ВКЛ	Вільно	Ag	Грош	1622	SIG·III·D·G·REX ·PO·M·D:L·	Вадвич	GROSS·MAG· DVCA LIT1622	-	18	0	
19	ВКЛ	Вільно	Ag	Грош	1627	SIG·IIIDGREX· PO·M·D·L·	Вадвич	GROSS·MAG· DVCA. LIT1627	1627PL01200 Kopicki 3505	18	0	VF
20	ВКЛ	Вільно	Ag	Грош	16[??]	SIGIII[?]	Вадвич	GROSS[??]	-	18	0	
21	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)22	SIGIS3DGREX PMDL	Вадвич	MONENOREG POLO	1622PL01600 Kopicki860	18	0	VF
22	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)22	SIGIS3DGREX PMDL	Вадвич	MONENOREG POLO	1622PL01600 Kopicki 860	18	0	VF
23	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)23	SIGIS3·D·G ·REXP·M·D·L	Вадвич	MONENOREG POLO·	1623PL02100 Kopicki 861	18	0	VF
24	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)24	SIGIS3·D·G ·REXP·M·D·L	Вадвич	MONENOREG POLO·	1624PL02700 Kopicki864	18	0	VF

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
25	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)26	SIGIS3·D·G ·REXM:D·L	Вадвич	MONENOREG POLO·	1626PL02000 Kopicki873	18	0	
26	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)2[?]	SIGIS3·D·G ·REXM:D·L	Вадвич	MONENOREX POLO	-	18	0	
27	-	Бидгощ	Ag	Півторак	(16)[??]	[SIGIS3]DGR [EXMDL]	?	[M]ONEN[O REG PO]LO	-	18	0	
Маркграфство Бранденбург. Георг Вільгельм (1619-1640)												
28	Бранденбург	Кролевец	Білон	Солід	(16)[??]	GEORGWIL HMAR[??]	Кролевец	SOLIDVS[??] VS[??]	-	16	0	
29	Бранденбург	Кролевец	Білон	Солід	(16)[??]	[??]GWILH[??]	Кролевец	SOLID[??] VSSIRE[??]	-	15	0	
Московське царство. Олексій I Михайлович Романов (1645-1676)												
30	-	Новгород	Cu	копійка	[1655-1663]	Государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Великия и Малыя и Белыя Росии самодержец	?	Вершник зі списом	ГК1366	10	0	
31	-	Москва	Cu	копійка	[1655-1663]	Царь и великий князь Алексей Михайлович Всея Руси	?	?	?	10	0	
Фальшиві												
32	?	?	Cu	Солід	??	-	-	-	-	16	-	Густава Адольфа? Карла Густава?
33	-	Сучава?	Cu	Солід	(16)[??]	GVS[TA] DO[LDGREXS]	Сніп	SOLIDV [SCIVI]RIG[??]	-	16	0	
34	-	Сучава?	Cu	Солід	(16)60	C[GUS]TAVD[GRS]	-	SOLIDVS[]60	-	15	1	

* в дужках () – не проставлені цифри в легенді, по умовчанню; ** / – новий рядок; [] – не читається, умовно прочитане [ABC] (за аналогіями), прочитання ускладнене [?];*** — за: Kopicki1999 [12], Федоров1961 [13], FortressCatalog[11], ГК2007 [6];**** — за Міжнародною системою.

ку монетних «скарбів» – втрачених гаманців, що складалися виключно чи в переважній мірі з солідової монети.

Більшою мірою ці комплекси походять з території Полтавщини: один з них, з околиць с. Стара Аврамівка, був опублікований раніше [1], ще один – нещодавно [2], ще два – готуються для друку.

Цікавим також вбачається вивчення монетних комплексів сусідніх регіонів, перш за все Сіверщини, зокрема Сумщини, у т. ч. простеження, яким чином перебування її у складі Московського царства, її економічні традиції та сусідство з «польсько-литовською» (спочатку – територіально, потім – за економічними традиціями) Полтавщиною відбивалося на монетно-грошовій системі.

На жаль, інших подібних комплексів з території Півдня Сумщини нам взагалі віднайти не вдалося. Можна назвати лише два скарби з Охтирки [3] та один із Сум [4]. Але останні, безперечно, були тезаврованими депозитаріями, вміщеними до глиняних посудин, і не містили дрібних монет на зразок соліда.

Комплекс, що є об'єктом дослідження, знайдений у другій половині 2017 р. при випадкових обставинах на околиці с. Галка Роменського району Сумської області, на березі р. Ромен, правої притоки р. Сула. Він був придбаний у особи, що його знайшла, одним із авторів. Гаманець (точніше «втрачений гаманець», а не власне «скарб») складали 34 монети (усі, окрім «фальшака», діагностовано до країни, що їх карбувала): 21 – соліди, 4 – гроші, 7 – півтораки (драйпелькери) та 2 копійки (Табл. I).

За їх станом можна говорити про загальний посередній ступінь збереження монет комплексу. Дивно, але найкраще збереження мають найдавніші монети Речі Посполитої номіналом у гріш та півторак (рис. 1:1–8), гіршу, відповідно, – більш пізніші соліди, «найбільш жахливу» – мідні копійки та підробний солід. Такий гарний стан збереження срібних монет є нечастим для втрачених гаманців: не виключено. що останні монети перебували в обігу не постійно, а певний час знаходилися в якості тезаврованого майна і вилучалися на певний час з обігу.

Для уявлення про порівняльний склад цього комплексу було залучено як два описаних вище приблизно синхронні й однотипні (гаманцеві) комплекси зі Старої Аврамівки [1] та околиць Миргорода [2], а також ще два «гаманця» з Полтавщини, опрацьованих і підготовлених до друку (з Лубенщини та Великих Сорочинець). Проведення порівняльного аналізу на основі такої джерельної бази вже може дати певну ілюстрацію до особливостей того чи іншого комплексу.

Доволі характерною є картина виключного превалю-

Таблиця II. *Гістограми розподілу складу монетного скарбу за критеріями*

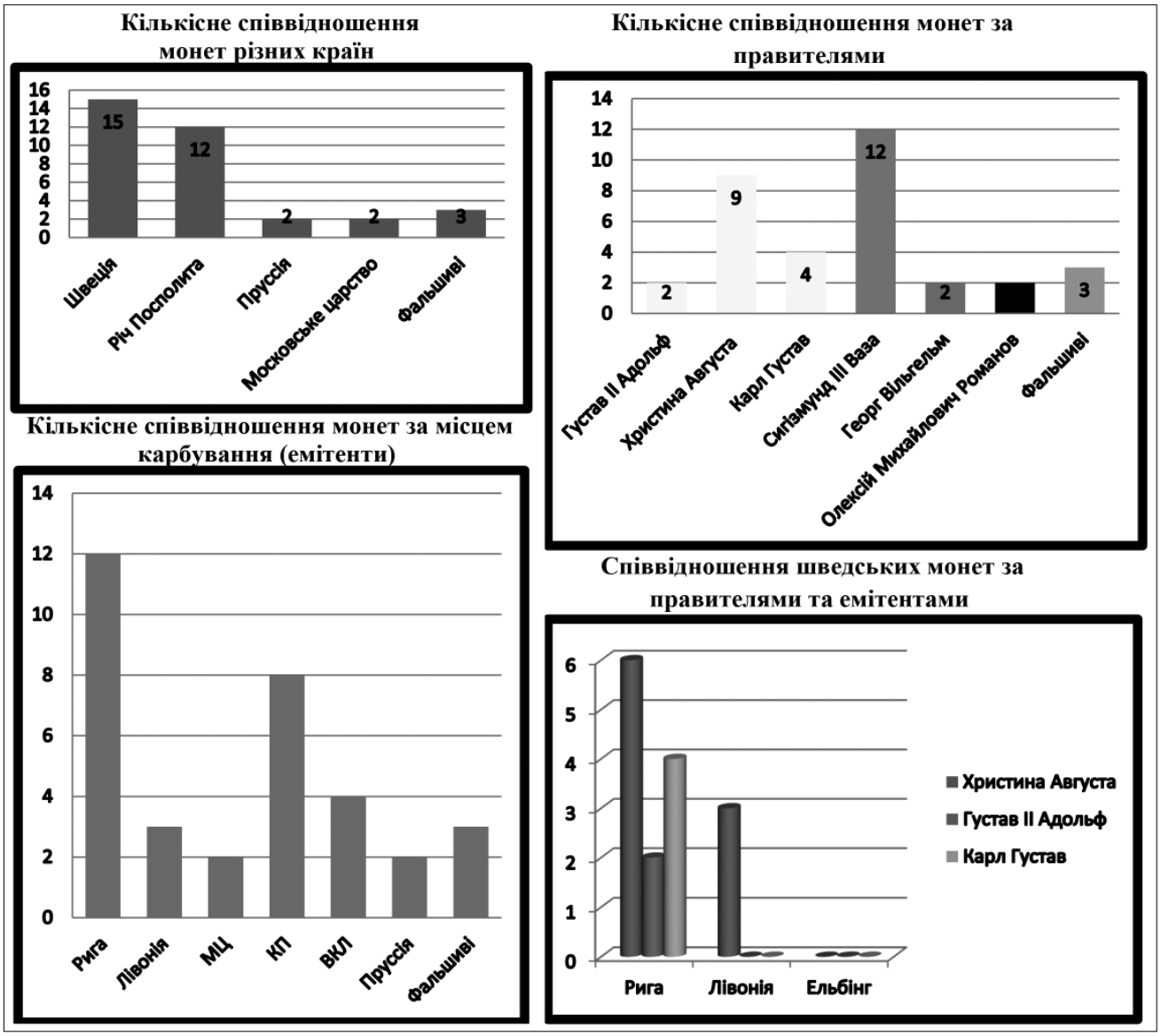

вання шведської монети, перш за все – солідів карбування Риги, в меншій мірі – Лівонії, що зафіксована як у комплексі з Галки (15 од., 44%), так і серед інших прикладів з Полтавщини. Як й в інших випадках, беззаперечний «лідер» за кількістю зразків – соліди Христини Августи (Табл. II).

Менш характерним для таких гаманців є доволі значний відсоток грошей та півтораків (4 та 7 відповідно, загалом – 1/3 від загальної кількості). Знову ж таки особливо це виглядає незвичним, зважаючи на вже означену дуже добру їх збереженість.

Звична картина – переважання дрібної монети карбування м. Вільно (Великого Князівства Литовського) над коронними зразками (окрім, звісно, драйпелькерів, котрі карбувалися виключно на теренах Польщі). Так само характерним є і присутність невеликої частки Бранденбурзької монети (2 од.).

Рідкісною є наявність у складі комплексу двох мідних копійок Московського царства (рис. 1:9–10). Останні карбувалися за Олексія Михайловича у проміжку 1655–1663 рр., та, як відомо, стали причиною Мідного бунту 1662 р.

Одна з копійок, кращого ступеню збереженості, може бути доволі чітко діагностована: це продукція Новгородського монетного двору, про що свідчить як текст легенди аверсу, так і зображення реверсу (рис. 1:9): аверс – старослов'янською «Государь царь и великий князь Алексей Михайлович всея Великия и Малыя и Белыя Росии самодержец»; реверс – «вершник зі списом», у довгому одязі; слідів літер монетного двору не помітно [5, с. 218, рис. 5:ж]. Тип 1366 за Гришиним, Кєщиновим 2007 [6, с. 91–92, № 1366].

Наявність московської срібної монети у складі обігових грошей не є дивною для території Сіверщини, тим паче після 1654 р. Незначно зростає її питома вага навіть серед матеріалів Полтавщини, що історично мала більші зв'язки з польсько-литовською системою та лічбою.

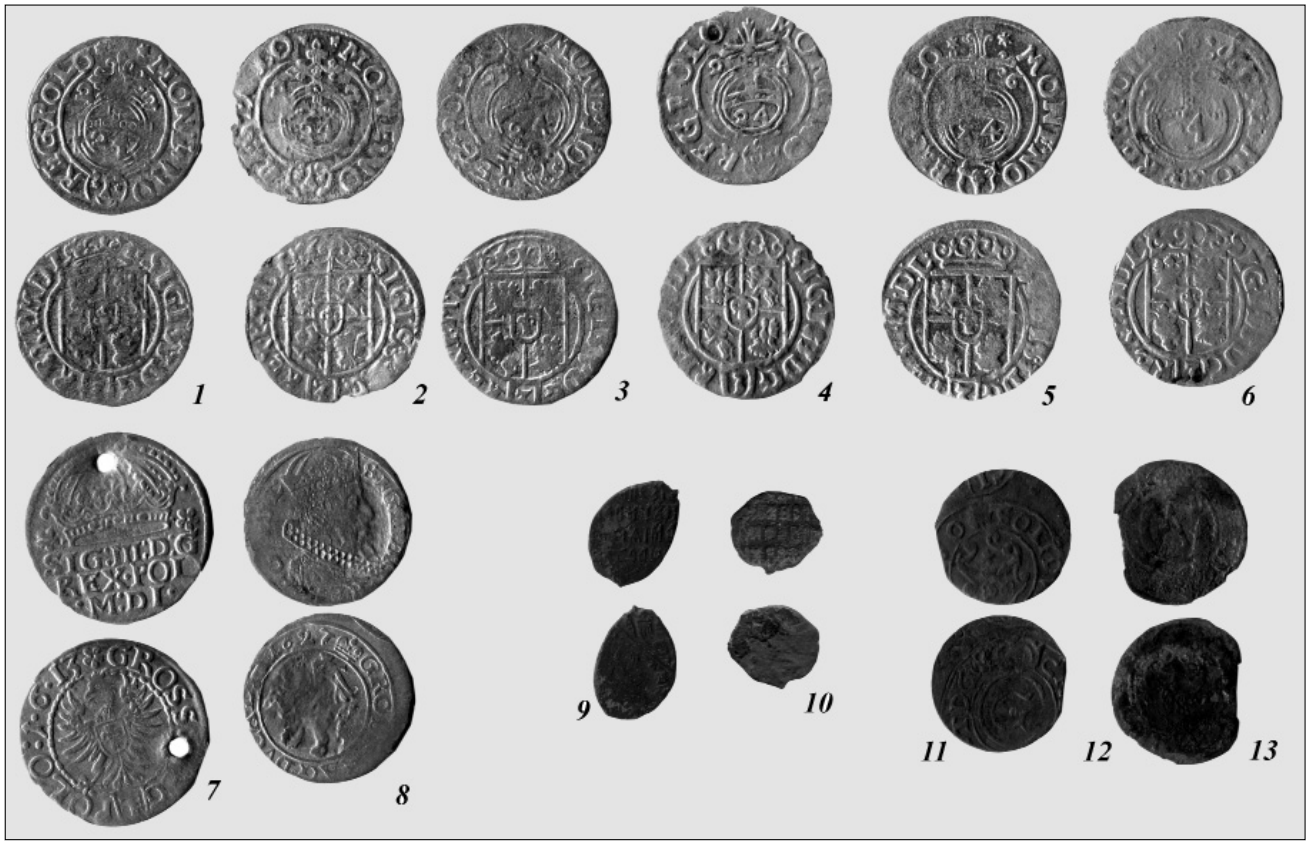

Рис. 1. Монети зі складу скарбу: 1–8 – срібні монети Речі Посполитої; 9–10 – мідні московські копійки; 11–12 – мідні підробки шведських солідів

А от мідні монети Московського царства допетровського часу – доволі рідкісне явище для скарбових комплексів Лівобережжя. Так, на Полтавщині відомий лише один такий скарб, що походить з с. Стасі Диканського району: останній містив 1362 монети Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Пруссії, німецьких і шотландських срібних і мідних монет XVI–XVII ст. Московських було тільки 4: по одній срібній копійці Михайла Федоровича і Олексія Михайловича та 2 мідні копійки другого [7, с. 202, 262; 8, с. 128, 147, № 952]. Та останній комплекс, безсумнівно, тезаврований, тоді як скарб з Галки має, більш ймовірно, втрачений гаманцевий характер.

Можливо дійсно мідна московська монета все ж відігравала певну роль в обігові і майже не осідала в тезаврованих депозитах. Тим паче, що після 1663 р. було проведено її масове вилучення із обігу московським урядом [5, с. 254]. Те ж саме можна сказати і про соліди-«боратинки» Яна Казимира: останні не так часто (хоча значно більше, ніж копійки) наявні в тезаврованих скарбах і майже повсюдно зустрічаються серед гаманців, що випали після 1660-го рр., і абсолютно переважають серед обігової монети останньої третини XVII ст. (за даними випадкових знахідок).

Таким чином, наявність у складі комплексу мідних копійок вказує на можливість обмеження верхньої дати випадіння комплексу в межах 1662/1663 рр., адже ще до Мідного бунту 1662 р. мідну копійку, особливо на території України, вже неохоче приймали [5, с. 254], а, як вже мовилося, у 1663 р. вона масово вилучалася з обігу.

Серед офіційної обігової монети у складі гаманця виявилося 3 підробки шведських солідів (8,8 %). Дві з них – досить добре збережені: 1 – підробка під шилінг Густава Адольфа, 2-а – під монету Карла X Густава з вибитим 1660 роком (рис. 1:11–12). Третій «фальшак» сильно затертий, але приналежність його саме до шведського наслідування не викликає сумнівів.

Остання дата офіційної монети – 1656 р., підробного соліда – 1660 р. Звісно, що під час фальшування грошей рік випуску монет ставився різний, але, безперечно, фігурування б року, який ще не наступив на час входження монети в обіг, викликало б небажане зацікавлення в походженні такої монети. Тому в даному контексті ми цілком можемо вважати дату 1660 р., хоч і підробного соліда, верхньою в датованих монетах комплексу.

Обидва з добре збережених підробних солідів виготовлені досить якісно, без помилок, і на їх фальшиве походження вказує лише їх мідна основа. Така картина досить характерна для сучавських підробок. За даними А.А. Нудельмана, що пізніше були підтверджені й іншими дослідниками, Сучавська майстерня діяла в 1661–1683 рр. [9, с. 35–36]. За останніми дослідженнями А. Пінзара чекан монети в Молдові був відновлений після тривалої перерви, орієнтовно – в 1662 р. [10].

Звертаючись до інших комплексів 1650 –1660-х рр., мо-

жемо побачити таку картину: так, питома вага підробок у гаманцевих комплексах з околиць Миргорода [2], Великих Сорочинців та Лубенщини (готуються до друку) становить лише 3–4 %. У більшій мірі – це «фальшаки» з примітивним виконанням (В. Сорочинці та Лубенщина) чи з якісними, але малокількісними, сучавськими підробками (Миргородщина). Дата випадіння комплексу з Миргородщини – рубіж 1650–1660-х рр., інших двох – ще раніше.

Відсоток підробок у скарбі зі Старої Аврамівки, тезаврація якого припадає на 1662–1664 рр., становить 17,5 % [1, с. 117], і, судячи з їх опису, – це, певно, в більшій мірі, сучавська продукція.

Таким чином, такий відсотковий показник підробок (8,8 %) вказує на, певно, проміжну позицію цього комплексу між гаманцями з Миргородщини та Ст. Авраміки (тобто, випадіння можна локалізувати в межах 1661–1662/1663 рр.), і відображає поступове насичення монетно-грошового ринку Лівобережжя сучавськими підробками.

Означена публікація вводить до наукового обігу новий монетний скарбовий (гаманцевий) комплекс втраченого типу. Його випадіння (формування) встановлюється досить точно завдяки цілій низці індикаторів у межах 1661–1663 рр. За бідності джерельної бази (перш за все щодо найдрібнішої монети) кожен такий комплекс є дуже цікавим для дослідження монетно-грошового обігу Лівобережжя у XVII ст. Представлений «скарб»-гаманець незабаром буде переданий на зберігання до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

ПОСИЛАННЯ

1. Безпалько В. Скарб солідів XVII ст. із с. Стара Аврамівка Полтавської області / Владислав Безпалько // Нові дослідження пам›яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей / НДЦ «Часи козацькі», УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін.; [ред. кол.: Телегін Д.Я., відп. ред., Титова О.М., заст. відп. ред., Бондаренко І.П. та ін.]. – К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип. 19. – С. 117–120.

2. Коваленко М. Невеликий скарб солідів XVII ст. з околиць Миргорода / Михайло Коваленко, В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – Батьківщина літописця Самійла Величка: зб. матер. другої наукової конференції / ДКТ ПОДА, ПКМ імені Василя Кричевського, Полтавська районна рада [ред. кол.: Л.Л. Бабенко, М.М. Кононенко (голова), О.Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – К. – Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. – С. 111–115. – ІІІ кол. вкл.

3. Осадчий Є.М. Скарби середини XVII ст. з міста Охтирки / Є.М. Осадчий // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014. – К. – Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 116–121.

4. Коротя О.В. Скарб польських монет середини XVII ст. з форштадту Сумської фортеці / О.В. Коротя // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014. – К. – Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 122–126.

5. Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого (история русской денежной системы с 1533 по 1682 годы) / А.С. Мельникова. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 318 с.

6. Гришин И.В. Каталог русских средневековых монет времени правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1654–1696) / И.В. Гришин, В.Н. Клещинов. – М.: Ленанд, 2007. – 147 с.

7. Отчет Императорской Археологической комиссии за 1913–1915 года. – Петроград: Девятая государственная типография, Моховая № 40, 1918. – 295 с.

8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 176 с.

9. Нудельман А.А. Топография кладов и находок единичных монет / А.А. Нудельман. – Кишинев: Штиница, 1976. – 196 с. – (Археологическая карта Молдавской ССР. – Выпуск 8).

10. Pinzar A. Talerul «leu» al lui Gheorghe Duca [Електронний ресурс] / Alexandru Pinzar. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://romaniancoins.ancients.info/art/Taler%20Duca.pdf.

11. Fortress Catalogue – 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fortresskatalog.com.

12. Kopicki E. Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych / Edmund Kopicki. – Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 1995. – Texsty. Czesc 1 (poz. 1-7058). – 315 s.

13. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII–XVII столетий: Определитель монет / Д. Федоров. – Таллин: Валгус, 1966. – 423 с.

СКОРОЧЕННЯ

ВКЛ – Велике князівство Литовське
КП – Королівство Польське
МЦ – Московське царство.

Шерстюк В.В., Коваленко М.В. Монетный «клад» (кошелек) средины XVII в. с Роменщины

Публикуется новый монетный «клад» (утраченный кошелек) с мелкой монетой, обнаруженный возле с. Галка Роменского района Сумской области. Его выпадение фиксируется в пределах 1661–1663-х гг. Анализируется его качественно-количественный состав.

***Ключевые слова:** Галка, Роменщина, монетный клад, кошелек, Левобережная Украина, XVII в.*

Sherstyuk V. V., Kovalenko M. V. Coin «hoard» (purse) of the mid-XVII century from Romenshchina

Published a new coin «hoard» (a lost purse) with a small coins, found near the village Halka of the Romny district of the Sumy region. Its formation occurred in 1661–1663. Its qualitative and quantitative composition is analysed.

***Key words:** Halka, Romny district, coin hoard ,purse, Left Bank Ukraine, XVII century.*

15.03.2018 р.

УДК 94 (477): (903.8 +737.1) «165/18»

А.М. Клюєв

ТОПОГРАФІЯ ЗНАХІДОК МОНЕТНО-РЕЧОВИХ СКАРБІВ XVII–XVIII СТ. НА ТЕРИТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО РАЙОНУ

Автор, вивчивши десятки скарбів та окремих знахідок європейських і російських монет XVII–XVIII ст., робить спробу систематизувати відомий і ввести до наукового обігу новий нумізматичний матеріал, визначити топографію знахідок в межах сучасного Глухівського району Сумської області.

***Ключові слова:** Сіверщина, Глухівщина, скарб, копійка, рубль, талер, імперіал, дукач, Лжедмитрій І.*

Монетні скарби та окремі знахідки монет є важливим джерелом для реконструкції товарно-грошових відносин, особливостей грошового обігу в той чи інший період історії певного населеного пункту, регіону чи держави.

Метою нашої розвідки є реконструкція грошового обігу на території міста Глухова та Глухівського району через призму якісного та кількісного аналізу складу 38 скарбів монет XVII–XVIII ст., виявлених на території колишньої гетьманської столиці Глухів та в її околицях протягом XX – на початку XXI ст.

Вивченням грошового обігу Сіверщини XVII–XVIII ст. займалися відомі українські нумізмати: І. Спаський, М. Кот-

ляр, В. Рябцевич, В. Шугаєвський, Р. Шуст. В останні роки значний внесок у дослідження грошового обігу та лічби монет Глухівщини внесли О. Бакалець [1; 4], Ю. Коваленко [2], В. Бєлашов [3; 4], А. Клюєв [4; 5], А. Армен [6; 7], С. Тупик [8].

Вказані дослідники багато уваги приділяли фіксації та опису окремих скарбів чи музейних колекцій, виявлених на локальних територіях Глухівщини, міста Глухова, аналізували якісний та кількісний склад окремих скарбів монет. Проте недостатньо уваги приділено вивченню особливостей грошового обігу, комплексному аналізу скарбів монет XVII–XVIII ст., виявлених в різний час на території сучасного Глухівського району.

Фіксація та глибокий аналіз 38 монетних комплексів (значна частина з яких вводиться вперше до наукового обігу), знайдених в межах сучасного Глухівського району, допоможе краще усвідомити місце в грошовому обігу та торгівлі Сіверщини м. Глухова і Глухівщини, розкрити роль у цьому процесі європейських та російських монет XVII–XVIII ст.

Топографія розміщення скарбів на території Глухівщини в досліджуваний період яскраво свідчить про головні центри ремесла і торгівлі, про існуючі в той час міжнародні торговельні шляхи. Перший проходив з Новгорода-Сіверського через села Гірино, Березу до Глухова, Глухівського Петропавлівського монастиря (с. Будищі), а далі – до російського Рильська, Путивля, Сум. Другий торговельний шлях проходив із заходу, з Києва через Ніжин, Батурин, села Обложки, Дунаєць до м. Глухова, а далі – через села Пустогород, Сопич – в напрямку Брянська і Москви.

Проаналізуємо скарбовий матеріал за часом відкладення і країнами-емітентами. Із 38 зафіксованих монетних скарбів до тезаврацій XVII ст. ми відносимо 9 (23,68%) комплексів та знахідок окремих монет. 29 (76,31%) монетних скарбів належать до знахідок XVIII ст. 19 (50%) скарбів виявлено в районі с. Будище, поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря і колишньої ярмарки, 9 (23,68%) знахідок зафіксовані у м. Глухові, 3 (7, 89%) – у с. Пустогороді, 2(5,26%) – в с. Обложки, і по одному скарбу – у селах Береза, Сопич, Гірино, Дунаєць і Глинській пустині. Тобто скарбові комплекси були в різний час закладені переважно у 9 населених пунктах Глухівського району із майже 40. Із цього випливає висновок про те, що майже усі зафіксовані скарби закладалися на основних місцевих та міжнародних торговельних шляхах, в тому числі 29 (76,31%) – у сільській місцевості і 9 (23,68%) – у міській.

За період з 1896 р. до 2017 р. під час будівельних, сільськогосподарських робіт, планових археологічних розкопок на території міста Глухова виявлено 9 скарбів європейських та російських монет досліджуваного періоду. 3 (33%) з них датовані другою половиною XVII ст., тобто періодом, коли Глухів у добу Гетьманщини із другої половини XVII ст. до 1708 р. був сотенним містом. 6 (67%) скарбів XVIII ст. було відкладено з 1708 р. до 1782 р., в час, коли Глухів був столицею Лівобережної України [5].

Монетні скарби, датовані другою половиною XVII ст., нараховують 1662 (87,56%) срібні європейські та московські монети, а у шістьох комплексах XVIII ст. присутні 236 (12,44%) російських срібних, одна золота та мідні розмінні монети російських імператорів і імператриць Петра I (1689–1725), Анни Іоанівни (1730–1740), Єлизавети Петрівни (1741–1761), Петра III (1761–1762), срібні, мідні монети, золотий імперіал (10 рублів). Разом у 9 скарбах зафіксовано 1898 монет (переважно російських).

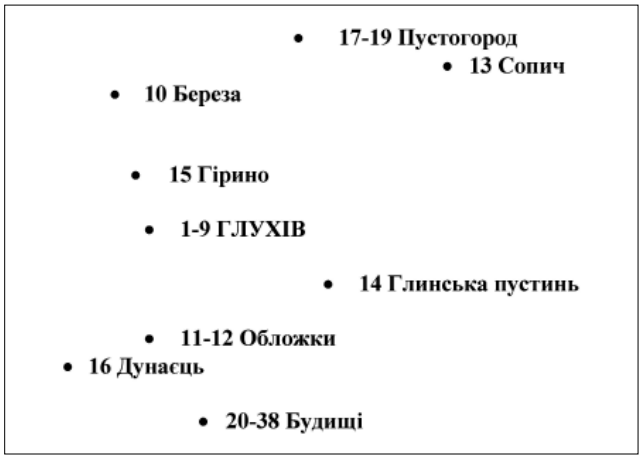

Топографія знахідок монет XVII–XVIII ст. на території Глухівщини

Серед європейських монет в глухівських скарбах присутні срібні талери Іспанських Нідерландів, Голландської республіки, орти, шостаки, трояки та півтораки Речі Посполитої, соліди Прибалтійських володінь Швеції, копійки (дротові «чешуйки») Московського царства XVII ст., срібні рублі, полтина, мідні полушки, денги, 1, 2, 5,10 копійок російського імператора Петра I (1682–1725), імператриць Анни Іоанівни (1730–1740), Єлизавети Петрівни (1741–1761), срібні, мідні монети та золотий імперіал з припаяним вушком (у вигляді дукача) 1762 року Російської імперії Катерини II (1762–1796), талер Австрійської імперії Марії Терезії (1740–1780) 1780 р. та інші [5].

У XVII ст. на грошовому ринку Глухова та найближчих сіл переважали європейські великі срібні монети талерного типу: патагони, альбертусталери, левки, талери Іспанських Нідерландів, Голландської республіки вагою близько 27–29 г (тут майже не трапляються рейхсталери і флорини Священної Римської імперії, які домінували у цей період на Правобережній Україні).

Найбільш поширеними серед простих глухівчан в другій половині XVII ст. були срібні орти (1/4 талера), шостаки (1/5 талера) трояки (3 гроші), півтораки (1 ½ гроша), гріш, білонний солід (1/3 гроша) переважно 20–60-х років королів Речі Посполитої Сигізмунда III Вази (1587–1632), Яна II Казимира (1648–1668), драйпелькери (1½ гроша) і соліди Прибалтійських володінь Швеції королеви Христини Августи (1632–1654). Як і в більшості міст, сіл, монастирів Сіверщини, у м. Глухові в цей період були поширені срібні дротові копійки московських царів Михайла Романова (1613–1645), Олексія Михайловича (1645–1676), Федора Олексійовича (1676–1782), Петра Олексійовича (1689–1725), які прирівнювалися до срібного півторака

Рис. 1. Московське царство, Лжедмитрій I (1605–1606), срібна копійка, с. Будищі Глухівського р-ну, 2016 р.

Речі Посполитої і до драйпелькера Прибалтійських володінь Швеції чи Пруссії [1].

У фондах Глухівського міського краєзнавчого музею наявні понад 400 срібних копійок Московського царства, із яких 294 знайдені в Глинській пустині [9]. У глухівському скарбі 1896 р., описаному В.І. Бєлашовим, з 351 срібної монети були присутні 300 московських копійок XVII ст. [3, с. 172].

У 1989 році під час земляних робіт у с. Сопич, за 44 км від м. Глухова, було виявлено великий скарб монет XVII ст. Комплекс містив 3000 срібних московських копійок, 290 талерів, 50 ортів (1/4 талера). Поява скарбу цілком закономірна, адже с. Сопич знаходилося на північно-східному кордоні з Московією, на перетині колишніх шляхів Гетьманщини з Московським царством. Срібні копійки належать до часів правління московських царів Михайла Федоровича, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Петра Олексійовича Романових. Талери переважно карбування Голландської республіки (левендалери, на лицевій стороні мають зображення лева). Орти карбовані за часів правління польських королів Сигізмунда III, Яна II Казимира. Із російських монет найстаріша – копійка Михайла Федоровича (1613–1645), наймолодша з іноземних – талер Голландської республіки міста Утрехта 1639 р. На нашу, думку скарб міг належати заможному купцу чи торговцю [10, с. 68].

Факти присутності у багатьох скарбах Глухова і Глухівського району московських копійок XVII ст. свідчать про значне поширення цього номіналу в грошовому обігу міста та в навколишніх населених пунктах. Це пояснюється тим, що Сіверщина розташовувалася майже на кордоні з Московським царством, а також у місті періодично знаходився московський гарнізон, солдати якого отримували платню срібними копійками та купували товари і продукти на глухівському ринку.

В ході проведення грошової реформи Петром I у 1698–1718 рр. на території Глухівщини, яка межувала з Московським, а з 1709 року Російським царством, в грошовому обігу набувають поширення срібний рубль (вагою 28 г), полтина (14 г), полуполтина (7 г), гривенка (10 копійок), мідні полушки (1/4 копійки), денга (1/2 копійки), 1, 2, 5, 10 копійок російських імператорів Петра I, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, золотий імперіал (10 срібних ру-

Рис. 2. Фрагмент експозиції музею археології Національного заповідника «Глухів». № 2. Скарб мідних солідів Речі Посполитої 1659–1666 рр. № 6. Срібні копійки Московського царства XVI–XVII ст.

блів), який набув поширення за імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II. Імперіал – золота монета, що карбувалася у 1755–1897 рр. в Російській імперії: 10 рублів – імперіал, 5 рублів – напівімперіал. Вага імперіала становила 11,61 г [11] З 1897 р. імперіал складав 15 рублів.

У 2012 р. на вулиці Червоноармійській м. Глухова була виявлена золота монета номіналом 10 золотих карбованців (імперіал) 1762 р. Катерини II. На нашу думку, імперіал використовувався заможною жінкою (можливо дружиною одного з представників козацької старшини) в якості нашийної прикраси – дукача, адже має місце прикріплене до монети золоте вушко (рис. 7).

Під час городніх робіт у 2012 р. по вул. Валовій виявлено скарб із 10 мідних російських монет: п'ятаки 1757 р., 1758 р., 1759 р., 1761 р. – часу правління імператриці Єлизавети Петрівни, п'ятаки 1762 р., 1764 р., 1767 р. Катерини II та 10 копійок імператора Петра III 1762 року з зображенням «барабана» та військової атрибутики навколо нього (рис. 5).

У 2014 р. під час улаштування льоху по пров. Ушинського було виявлено скарб з двох горщиків. В них містилося 185 мідних п'ятаків часів правління імператриць Єлизавети Петрівни 1757 р., 1758 р., 1759 р., 1761 р. та Катерини II 1762 р. В садибі Ю. Шемшученка у 2015 р. виявлено 8 мідних монет: полушку (1/4 копійки), денгу (1/2 копійки), 2 і 5 копійок імператриць Єлизавети Петрівни та Катерини II. Стан монет задовільний, але деякі з них силь-

Рис. 3. Московське царство, Петро I (1682–1725), срібний алтин (три копійки) 1704 р. с. Будищі Глухівського р-ну, 2017 р.

Рис. 4. Російська імперія, Петро I (1682–1725), рубль 1724 р., с. Будищі Глухівського р-ну, 2017 р.

но витерті в процесі використання.

Важливе значення для вивчення грошового обігу на території Глухівщини досліджуваного періоду мають описані В. Бєлашовим, О. Бакальцем і А. Клюєвим у 2017 р. 19 скарбів європейських, московських та російських монет XVII–XVIII ст., виявлених на території Глухівського Петропавлівського монастиря у кінці XX – на початку XXI ст. [4].

Глухівський Петропавлівський монастир у другій половині XVII–XVIII ст., тобто у період Гетьманщини, накопичив великі матеріальні статки та гроші, якими він розпоряджався і вкладав у різні торговельні операції, ярмаркову торгівлю, але в умовах постійних загроз і можливого пограбування частину коштів ховав у землю у вигляді монетних скарбів, згодом знайдених на руїнах монастиря та в навколишніх полях і лісах біля с. Будищі.

Детальний аналіз скарбового матеріалу, знайденого навколо монастиря у 1993–2017 рр., підтверджує його неординарну значущість у виробничому і торговельному житті Гетьманщини та Новгород-Сіверського намісництва (1782–1797 рр.). Проаналізуємо основні із цих знахідок. Весь масив знайденого грошового матеріалу слід розділити на монети другої половини XVII ст. та XVIII ст., а за державною приналежністю – на європейські та російські.

Всього із 19 зафіксованих скарбів Глухівського Петропавлівського монастиря до першого періоду можна віднести 6 (31,57%) комплексів, до XVIII ст. – 13 (68,43%). Перший скарб був знайдений у 2009 р. на полі уздовж дороги до Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Комплект монет був захований у керамічний глечик. Знахідка складалася із 400 мідних солідів (боратинок) Речі Посполитої часу правління короля Яна II Казимира (1648–1668). Це були традиційні для грошового обігу Польщі, Литви та України другої половини XVII ст. литовські та коронні монети карбування 1659–1666 рр. Вага скарбу становила 530 г, однієї монети – близько 1,35 г. Стан збереження монет задовільний. Вони відкарбовані якісно, і на них майже не видно слідів перебування у грошовому обігу. На нашу думку, хтось із монахів спеціально відбирав кращі монети із дрібних пожертв прихожан і відкладав у глечик для схову у землю для подальшого використання у роздрібній торгівлі або на ярмарку.

Монастирська казна, як правило, складалася із золотих дукатів, срібних талерів, півталерів, ортів (1/4 талера), шостаків, трояків Речі Посполитої, Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, рідше – з «єфимків» 1655 р. московського царя Олексія Михайловича (1645–1676). Мідні «боратинки» українське населення широко використовувало для здійснення незначних покупок як у 60–90-х роках XVII ст., так і на початку XVIII ст.

Другий монетний комплекс був знайдений у тому ж році, в лісі поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря. Він мав на 300 монет більше від попереднього і складався з 700 мідних солідів (1/3 гроша) Речі Посполитої часу правління Яна II Казимира 1659–1666 рр. карбування. Монети були загорнуті у полотняну тканину, тому сильно окислились і мали потертості. Вага скарбу становила 940 г [4, с. 111].

Набір монет третього скарбу був «традиційним» для українських скарбів 20–80-х років XVII ст. Він виявлений у 2016 р. на полі поблизу підсобного господарства Будищанського будинку інвалідів. Скарб опинився на поверхні землі після глибокої оранки трактором. На нашу думку, знахідка складається з кількох скарбів європейських монет 20–60-х років XVII ст. У скарбі містилися переважно срібні та білонні монети Речі Посполитої часу правління короля Сигізмунда III Вази, Прибалтійських володінь Швеції королів Густава Адольфа (1621–1632) та Христини Августи (1632–1654). Знайдено переважно білонні низькопробні соліди (1/3 гроша), гроші, півтораки (1 ½ гроша). Незначну частину скарбу становили срібні коронні орти (1/4 талера) вагою 7,2 г, 250–700 проби срібла Сигізмунда III Вази (1587–1632) 1621–1623 рр. (8 екз.), шостаки коронні 1627–1632 рр. вагою 3,48–3,97 г, 375–476 проби срібла (30 екз.). Вага півтораків 1622–1632 рр. Сигізмунда III Вази становить 0,6 –1,22 г, проба срібла – 250–375. Їх загальна кількість – 35 екз. Вони переважно потерті, частина надщерблена. Всього знахідка містить 73 монети (близько 200 г низькопробного срібла). Скарб міг закопати один із впливових ченців монастиря.

Весною 2016 р. поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря у гарному стані було виявлено унікальну монету – срібну копійку Лжедмитрія I (1605–1606). На аверсі монети зображено Георгія Переможця на коні вправо, який списом вбиває змія, на реверсі розміщено напис у 5 рядків: «ЦАРЬ ВЕЛИКИЙ ДМИТРЕІВАНОВІ И ВСЕЯ РУСІ». Це монета Лжедмитія I, який за найбільш поширеною версією був Григорієм Отреп'євим – монахом із Чудова мо-

Рис. 5. Російська імперія, Петро III (1761–1662), 10 копійок, мідь, 1762 р., с. Будищі Глухівського району, 2016 р.

Рис. 6. Російська імперія, золотий імперіал (10 рублів), Катерина II (1762–1796), 1777 р., с. Пустогород Глухівського району, 1978 р.

настиря у Москві, що видавав себе за сина Івана Грозного – Дмитра. Король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза, князі Вишневецькі, Сапеги, Мнішеки у 1601 р. визнали в ньому сина Івана Грозного і протягом 1603–1604 рр. робили все можливе, щоб посадити його на московський трон. Це йому вдалося зробити, коли він на чолі військ, сформованих Річчю Посполитою в жовтні 1604 р., вторгся у Сіверщину, яка в цей час була захоплена московськими військами. У 1605 р., підтриманий козаками і селянами, Лжедмитрій I зазнав поразки під Добриничами, укріпився у Путивлі (у місцевому краєзнавчому музеї зберігається його крісло), а після смерті Б. Годунова у червні 1605 р. зайняв Москву. Марія Нагая, дружина Івана Грозного, в липні визнала його своїм сином.

Лжедмитрій I проводив самостійну внутрішню політику, не виконував обіцянок, даних Сигізмунду III, не пускав до Московії єзуїтів, карбував власні золоті та срібні монети. Але погіршення його відносин з поляками, литовцями, боярами призвело до заколоту угрупування бояр на чолі з Василем Шуйським. 17 травня 1606 р. в день свого весілля із Мариною Мнішек Лжедмитрій I був убитий заколотниками [12, с. 138]. Виявлена у 2016 р. срібна копійка Лжедмитрія I є важливим свідком тих подій.

У XVIII ст. за «Глухівського періоду» української історії (1708–1782 рр.) фінансова могутність Петропавлівського монастиря набула свого найвищого економічного розвитку. У цей час відбувається фінансова реформа Петра I в Росії (1698–1718 рр.). Її наслідки найшвидше проявилися в Лівобережній Україні, насамперед, на території Сіверщини, яка була найближче розташована до російського кордону. Характер скарбів першої чверті XVIII ст. переважно змішаний – тут присутні російські (срібні і мідні) та європейські срібні монети (переважно талери і півталери). В другій-четвертій чвертях в грошовому обігу Сіверщини домінує російська золота, срібна та мідна монета. Але монастирські скарби, які присутні в нашому дослідженні, за складом дорогоцінного металу є переважно однорідними. Це підтверджує кількісний та якісний склад 13 скарбів Петропавлівського монастиря XVIII ст.

Перший скарб російських монет XVIII ст. на території Глухівського Петропавлівського монастиря був виявлений у серпні 1993 р. Він містив п'ять мідних копійок Єлизавети Петрівни 1760 р., десять мідних копійок 1762 р. Петра III із зображенням барабанів та прапорів і срібний рубль 1768 р. Катерини II вагою 24 г із зображенням портрета імператриці та позначенням абревіатури Московського монетного двору (ММД).

У 2009 р. на території Глухівського Петропавлівського монастиря трапився оригінальний за своїм складом і кількістю монет монастирський скарб першої половини XVIII ст. Він нараховував близько 1000 європейських та російських монет. Поблизу нього на місці проведення ярмарок було виявлено багато одиничних знахідок та більше 30 невеликих скарбів. Більшість знахідок не вдалося ідентифікувати. Нам відомо лише про срібний талер 1702 р., вага якого складає 28 г, проба срібла 800 короля Речі Посполитої Августа II (1697–1733), 2 півталери 1733 р. вагою 14 г, проби 800 Священної Римської імперії, курфюршества Ганновер та срібний талер 1753 р. вагою 28 г, проба срібла 800 Речі Посполитої Августа III. Стан збереження монет добрий.

У 2009 р. на полі біля самого Петропавлівського монастиря було знайдено невеликий скарб із 5 європейських талерів другої половини XVIII ст. Австрійська імперія представлена талерами імператриці Марії Терезії 1753 р., 1764 р., 1777 р. Вміст срібла у монетах становить 23,386 г, проба срібла – 800. У скарбі присутні також два талери Священної Римської імперії часу правління Максиміліана Баварського 1777 та 1778 років. Вага кожної монети складала близько 28 г, проба срібла – 800. Стан збереження добрий. Якісний вміст цього скарбу переконливо доводить те, що високопробні талери європейських монет, насамперед Священної Римської імперії, цінувалися українцями і продовжували перебувати у грошовому обігу Гетьманщини в умовах домінування російського рубля. Про це також свідчить ще один невеликий скарб, виявлений у тому ж році на території Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Комплекс складається з 10 мідних трояків: на аверсі зображено коронного орла і литовського, озброєного мечем, вершника на коні – «погоні», на реверсі – портрет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського (1764–1795).

У 2009 р. на території, прилеглій до Глухівського Петропавлівського монастиря, виявлено ще 5 скарбів срібних копійок Московського царства другої чверті XVII – початку

Рис. 7. Російська імперія, Катерина II (1762–1796), 10 золотих рублів (імперіал) 1762 р. (дукач), м. Глухів, 2012 р.

XVIII ст.: Михайла Федоровича Романова (1613–1645), Олексія Михайловича та Петра Олексійовича. Серед кількох десятків дротяних копійок-«чешуйок» було виявлено чотири срібні петровські копійки круглої форми, машинного карбування 1713 р., 1714 р., 1718 р. На аверсі останніх зображено Георгія Переможця на коні, який списом вбиває змія, на реверсі – напис «ко-пейка» у два рядки та дата цифрами.

Окремі скарби були досить значними і різноманітними. Ще один змішаний скарб Глухівського Петропавлівського монастиря, виявлений у 2009 р., складається з 70 «чешуйок» Михайла Федоровича Романова, Олексія Михайловича (1645–1676) XVII ст. та 15 срібних і 50 мідних монет Петра Олексійовича початку XVIII ст. (переважно рублі, полтини, копійки, денги та полушки). Стан збереження монет скарбу задовільний.

Подібним до попереднього скарбу Петропавлівського монастиря був монетний комплекс з 70 російських срібних та мідних монет початку XVIII ст. царя Петра Олексійовича. Монети карбувалися у 1704–1718 рр. на російських монетних дворах: Набережному (НД), Красному (МД), Кадашевському (БК). В скарбі також присутні 3 бронзові копійки 1713 р. Петра І у доброму стані. У 2010 р. на території, прилеглій до Глухівського Петропавлівського монастиря, знайдено рідкісну мідну копійку у вигляді квадратної плати імператриці Катерини І (1725–1727) 1726 р. На монеті в квадраті наявний зверху напис «Копейка», внизу «Екатеринбурх», посередині відкарбований двоголовий орел і дата карбування по чотирьох кутах плати від орла «1726». Вага монети становила 13,2 г, розміри – 23 х 23 мм.

У тому ж році в лісі поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря був виявлений скарб із 426 монет. Серед них – 56 мідних російських п'ятаків 20–30-х років XVIII ст. (на нашу думку, захованих монахами). Це п'ятаки Петра І 1723 та 1725 р., п'ятаки Петра ІІ (1727–1730) 1727, 1728, 1729, 1830 рр. з позначеннями монетних дворів – МД, НД, КД. У скарбі також присутні 300 мідних денг (1/2 копійки) 1730–1741 рр. та 70 полушок (1/4 копійки) 1730–1740 рр. імператриць Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни. Найстаріша монета скарбу – п'ятак 1723 р. Петра І, наймолодша – денга Єлизавети Петрівни 1741 р. Період накопичення скарбу становив 14 років [4, 113].

Рис. 8. Верхів'я посоху архімандрита Глухівського Петропавлівського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського, с. Будищі Глухівського р-ну, 2016 р.

Наступний скарб знайдений у 2010 р. в лісі поблизу монастиря. Він містив 100 мідних копійок імператора Петра ІІ 1728 – 1729 рр. із зображенням на аверсі Георгія Переможця на коні, який вбиває змія списом, на реверсі – хреста, року карбування та написом під подвійною рискою «Москва». У тому ж році в лісі за монастирем був виявлений новий скарб (на нашу думку, відібраний і захований монахами) мідних монет Росії. Оригінальність комплексу полягає в тому, що він складається лише з 53 мідних монет Петра ІІІ. Вони датовані лише 1762 р., мають зображення військової атрибутики і нараховують 18 монет номіналом 10 копійок (так звані «Барабани»), 20 монет номіналом в 4 копійки, 15 монет номіналом в 2 копійки.

Дещо інший характер має ще один скарб російських монет, знайдений в лісі біля Петропавлівського монастиря, недалеко від руїн його господарської частини. Монетний комплекс складався із 200 срібних рублів та 35 полтин (1/2 рубля). Скарб був загорнутий у полотняну тканину,

Рис. 9. Російська імперія, скарб срібних рублів і золотих імперіалів Катерини II (1762–1796), с. Пустогород Глухівського р-ну, 1978 р.

покладений у керамічний глечик і захований у землю. Усі монети перебували у відмінному стані: вага рублів становила від 28, 44 г до 24 г, проба срібла – від 720 до 800; вага полтин – від 14,22 до 12 г, проба срібла – від 720 до 800. У комплексі наявні монети Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоанна Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II. Вдалося дослідити наступні монети скарбу: рублі Петра I 1724 р. (ММД), 1727 р. Петра II, 1733 р., 1738 р. Анни Іоанівни (СПБ), 1744 р. (СПБ.), 1747 р. (ММД), 1751 р. (ММД) Єлизавети Петрівни, 1762 р. (СПБ) Петра III, 1768 р. (ММД) Катерини II; полтини: 1734 р., 1735 р. Анни Іоанівни; 1745 р., 1754 р., 1755 р, 1756 р., 1758 р. (СПБ) Єлизавети Петрівни; 1764 р. (СПБ), 1768 р. (ММД) Катерини II. Найстаріша монета скарбу – рубль 1724 р. Петра I, наймолодша – срібний рубль 1768 р. Катерини II. Період накопичення скарбу становив 44 роки, тобто два покоління [4, с. 114].

У травні 2016 р. в лісі, поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря, на місці залишків кам'яних господарських приміщень були виявлені залишки старого рядна, у яке було замотано унікальну знахідку (№ 32) – верхівку срібного посоху, срібну полуполтину (25 копійок) 1747 р. імператриці Єлизавети Петрівни та затерту срібну полтину (50 копійок) 1768 р. (СПБ) імператриці Катерини II з пробитим отвором. Вага верхів'я посоху становила 220 г, проба срібла – 875. З одного боку цієї знахідки в центрі розміщений барельєф ігумена монастиря, поборника православ'я Данила Туптала (Дмитра Ростовського) (1651–1709). Обабіч верхівки знаходяться дві напіввигнуті змії, внизу у центрі була прикріплена золота накладка з гербом настоятеля монастиря кінця XVIII ст., архімандрита Мельхіседека Значко-Яворського (рис. 8). На жаль, верхівка посоху була переплавлена, а золота накладка знаходиться у невідомого колекціонера [4, с. 114].

У 2017 р. поблизу монастиря виявлено ще одну цікаву монету – срібний алтин (3 копійки) Петра I 1704 р. з датою на староруському алфавіті (рис. 3). На аверсі монети по всьому полю – карбований герб Московського царства – орел із двома головами, над якими розміщені три корони, зі скіпетром в лівій лапі і державою у правій. На реверсі зверху вказано рік карбування кирилицею, нижче – у два рядки номінал – «АЛТЫ-НЪ. Б.К.». Гурт обрамлений стрічкою із колосків. Стан монети задовільний. Алтин у 1704–1718 рр. за правління Петра I виготовлявся зі срібла високої проби.

Весною 2017 р. на території Глухівського Петропавлівського монастиря виявлено срібний рубль (хрестовик) російського імператора Петра I 1724 р. в доброму стані. Вага монети складає 28 г (рис. 4). У цьому ж році, поблизу зруйнованих приміщень Петропавлівського монастиря, знайдено монетний скарб, який складався із 4 срібних та 6 мідних російських монет першої чверті XVIII ст. задовільної збереженості. Серед них – 4 срібні копійки кінця XVII – початку XVIII ст. Московського царства Петра I. Вага копійок становить 0,28 г. В комплексі присутні також російські мідні копійка із зображенням Георгія Переможця та полушка 1720 р., одна мідна копійка 1723 р. Російської імперії, дві копійки 1728 р. і 1729 р. із зображенням хреста і написом «Москва», п'ять мідних копійок 1729 р. імператора Петра II.

У 2017 р. на території Глухівського Петропавлівського монастиря виявлено ще один скарб XVIII ст., який складався із 30 срібних та 8 мідних російських монет першої чверті XVIII ст. Московське царство представлене у знахідці мідною копійкою Олексія Михайловича до 1662 р. карбування, 30 срібними копійками-«чешуйками» кінця XVII – початку XVIII ст. Петра I; Росія – мідною копійкою з зображенням Георгія Переможця, полушкою 1717 р., 3 мідними полушками 1720 р. з написами арабськими цифрами. У знахідці присутні також дві мідні копійки Російської імперії Петра II 1728 та 1729 рр. із зображенням хреста і написом «Москва». Стан монет задовільний.

Весною 2017 р., поблизу села, на старій дорозі з с. Дунайця на російський Рильськ, було виявлено змішаний скарб, який складався із 29 срібних монет XV – кінця XVII ст. У нього входили 3 потертих празькі гроші чеських королів Карла I (1346–1378) та 20 монет Владислава IV (1378–1419). У комплексі присутні 4 срібні «чешуйки» Московського царства Петра I кінця XVII – початку XVIII ст. та два срібні гроші початку XVII ст. Речі Посполитої Сигізмунда III Вази.

Нещодавно, на початку 2018 р., нам вдалося опрацювати ще один скарб із Глухівського р-ну, який зберігається у фондах Путивльського краєзнавчого музею. У 1964 р. на городі селянка с. Обложки Н. Кузьменко викопала великий скарб срібних монет Російської імперії XVIII ст. Монетний

комплекс складався із 64 срібних монет: рублів, полтин (½ рубля), полуполтин (1/4 рубля), гривеників (1/10 рубля) імператриць Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Катерини II. Але 30 монет було викрадено з музею у 1966 р, 10 списано у 1982 р., 7 викрадено у 2002 р. У фондах станом на 10.02.2018 р. знаходиться 17 описаних монет скарбу: Анни Іоанівни рубль 1732 р. – 1 (СПб, 24,92 г), полтина 1732 р. – 1 (12,31 г), полтина 1733 р. – 1 (СПб, 12,88 г), рубль 1735 р. – 2 (25,59 г, 25,84 г), рубль 1737 р. – 2 (25,64 г, 26,05 г), рубль 1738 р. – 2 (25,54 г, 25,33 г (з портретом Анни роботи Дмитрієва), рубль 1739 р. – 1 (25,80 г); Єлизавети Петрівни рубль 1742 р. – 1 (СПб, 25,61 г), рубль 1744 р. – 1 (ММД, 25,17 г), гривеник 1745 р. – 1 (2,73 г), полуполтина 1747 р. – 1 (ММД. 6,35 г), рубль 1753 р. – 1 (СПб, 25,17 г), рубль 1754 р. – 1 (СПб, 25,82 г), рубль 1755 р. – 1 (ММД, 25,49 г).

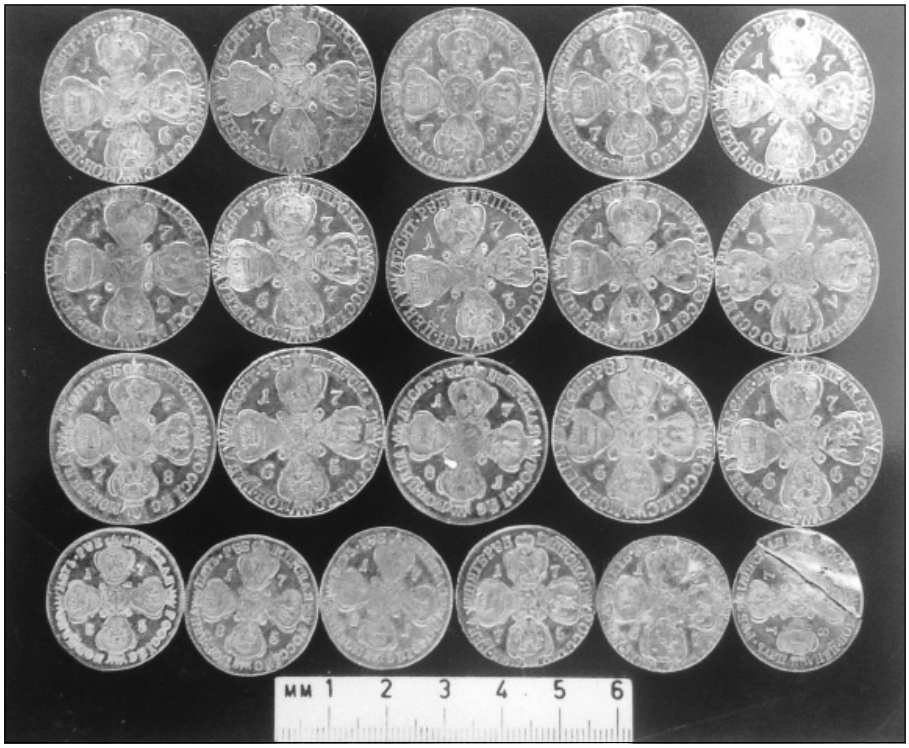

Рис. 10. Російська імперія, золоті імперіали та напівімперіали (230 г) Катерини II (1762–1796), с. Пустогород Глухівського р-ну, 1978 р.

У 1968 р. в цьому ж селі під час копання льоху знайшли горщик, у якому налічувалося близько 230 срібних карбованців початку – середини XVIII ст. Скарб містив рубльові монети Петра I, Петра II, Анни Іоанівни, Іоанна Антоновича, Єлизавети Петрівни, Катерини II. Двома найціннішими монетами є рубль 1740 року. Іоанна Антоновича (СПб) і рубль 1741 р. з поясним портретом Єлизавети Петрівни (СПб). Монети передали до шкільного музею, але подальшу їх долю на даний момент встановити не вдалося [10].

Найбільш об'ємним за вагою (12230 г) і кількістю срібних та золотих російських монет 20–90-х XVIII ст. залишається скарб з с. Пустогород, яке знаходиться за 30 км від м. Глухова біля російсько-українського кордону. Знахідку виявили у 1978 р. робітники під час прокладання в селі водогону. Скарб складався із 580 срібних рублів та 400 золотих червінців (золотих російських монет), що представляють весь спектр карбування рублевої та золотої російської монети. У монетному комплексі представлені срібні рублі російських імператорів та імператриць XVIII ст.: Петра I, Катерини I, Петра II, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни, Петра III, Катерини II. Золоті червінці – імперіали – карбовані за часів правління імператриці Катерини II у 1762 р., 1766 р., 1771 р., 1778 р., 1786 р., 1790 р. Скарб був вилучений і переданий до Державного історичного музею у м. Москві. До Глухівського міського краєзнавчого музею потрапив лише надбитий глечик, у якому зберігався скарб. Та й місцеві жителі привласнили значну частину монет. Це дозволило отримати дані про срібні рублі 1741 р., 1742 р., 1747 р., 1756 р., 1762 р., 1779 р., 1780 р., 1785 р. та десять золотих рублів 1778 р. Найстаріші монети скарбу – срібні рублі Петра I 20-х років, наймолодші – золоті червінці 1790 р. Катерини II. Отже, час накопичення скарбу складав близько 70 років (рис. 6, 9, 10).

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши значний масив монетних скарбів та окремих знахідок монет XVII–XVIII ст., виявлених в різний час на території м. Глухова та Глухівського району, ми можемо зробити наступні висновки.

По-перше, із 38 зафіксованих нами на території Глухівського району монетних скарбів і музейних колекцій, до XVII ст. ми відносимо 9 (23,68%) монетних комплексів, серед яких переважають срібні монети дрібних номіналів: московські копійки, орти, шостаки, півтораки, гроші, мідні соліди Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, рідше талери, півталери Голландської республіки, Іспанських Нідерландів, Священної Римської імперії, Австрійської імперії.

По-друге, фінансова реформа Петра I 1698–1718 рр. найшвидше проявилися в Лівобережній Україні, насамперед на території Сіверщини, яка була найближче розміщена до російського кордону. У нашій топографії знахідок XVIII ст. зафіксовано 29 (76,31%) скарбів, які переважно складалися із російських срібних рублів та їх фракцій: полтин (50 коп.), полуполтин (25 коп.), гривеників (10 коп.), п'ятаків (5 коп.), алтинів (3 коп.), копійок; мідних монет номіналом 10 копійок, 5 копійок, 2 копійки, копійки, денги (1/2 коп.) і полушки (1/4 коп.). У двох скарбах також наявні золоті імперіали часу правління імператриці Катерини II.

По-третє, велике значення для розвитку економіки та торгівлі в регіоні, в тому числі міжнародної, мав столичний статус м. Глухова (9 знахідок зафіксовані у самому місті), наявність традиційних міжнародних торговельних шляхів, які проходили з північних білоруських, російських міст через Новгород-Сіверський, Глухів на Путивль, Суми, Брянськ, та із заходу від Києва через Ніжин, Батурин, Кролевець, Глухів на Курськ, Воронеж, Москву. Важливу роль також відігравали економічні зв'язки Глухова із полковими та сотенними містами Гетьманщини.

По-четверте, 50% усіх зазначених нами скарбів було виявлено в районі с. Будище поблизу Глухівського Петропавлівського монастиря і колишньої ярмарки. Монастир відігравав важливу роль в сакральному, економічному, торговельному і фінансовому житті Сіверщини, зокрема Глухівщини другої половини XVII–XVIII ст. Аналіз одиничних знахідок монет та 19 монетних скарбів, виявлених у 1993–2017 рр. на території монастиря, колишньої ярмарки, у найближчих лісах та полях, свідчать про те, що Петропавлівський монастир вів активну торгівлю, мав великі фінансові заощадження, різноманітне господарство і промисли, потужну економічну підтримку з боку гетьманів та українських старшин, купців та православних віруючих.

По-п'яте, майже усі зафіксовані скарби закладалися поблизу основних центрів торгівлі та міжнародних торговельних шляхів, в тому числі 29 (76,31%) – у сільській місцевості і лише 9 (23,68%) – у місті.

Зразки монет досліджуваного періоду, знайдені на Глухівщині, можна побачити в експозиції музею археології Національного заповідника «Глухів» (рис. 2).

ПОСИЛАННЯ

1. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О.А. Бакалець. – Київ: Стилос, 2012.– 336 с.

2. Коваленко Ю.О. Археологічні дослідження Державного історико-культурного заповідника у м. Глухові / Ю.О. Коваленко // Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції. Зб. наукових праць. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. – С. 32–37.

3. Бєлашов В.І., Клюєв А.М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) / В.І. Бєлашов, А.М. Клюєв // Збірник матеріалів ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». – К. – Бар, 2014. – С. 171–174.

4. Бєлашов В.І., Бакалець О.А., Клюєв А.М. Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII–XVIII ст. / В.І. Бєлашов, О.А Бакалець, А.М. Клюєв // Історичні студії суспільного прогресу. – Вип. 5– Глухів, 2017. – С. 109–124.

5. Клюєв А.М. Грошовий обіг на території м. Глухова в другій половині XVII–XVIII ст. (за скарбовими джерелами) / А.М. Клюєв // Студентські студії. – Глухівський НПУ ім. О. Довженка. – Вип. 3. – Глухів, 2018. – С. 224–232.

6. Армен А.Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини / А.Е. Армен // Сіверщина в історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 133–137.

7. Армен А.Е. Російські монети в грошовому обігу Глухівщини / А.Е. Армен // Сіверщина в контексті історії України. Зб. наук. праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 180–184.

8. Тупик С. Маєтності Глухівсько-Петропавлівського монастиря у XVII–XVIII ст. / С. Тупик // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третої науково-практичної конференції 16 квітня 2004 р. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – С. 71–75.

9. Заїка В.В., Бакалець О.А. Глинський скарб срібних копійок XVI–XVII ст. із Глухівського району / В.В. Заїка, О.А. Бакалець // Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасне. Зб. матер. Міжнар. наук-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України (24 лют. 2012 р., Глухів). – Глухів, Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2012. – С. 54–57.

10. Клюєв А.М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) / А.М. Клюєв // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, 5–6 листопада 2015 р. – Кіровоград – К. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 66–68.

11. Бакалець О. Аналіз складу монетних скарбів Гетьманщини XVIII ст. / О.А. Бакалець // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики: зб. наук. праць. – К.: НАНУ. Ін-т історії України, 2007. – Число 14. – С. 310–340.

12. Мордвінцев В.М. Лжедмитрій I // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6.: Ла-Мі. – С. 138–139.

Клюев А.Н. Топография находок монетно-вещевых кладов XVII–XVIII вв. на территории Глуховского района

Автор, изучив десятки кладов и отдельных находок европейских и русских монет XVII–XVIII вв., делает попытку систематизировать известный и ввести в научный оборот новый нумизматический материал, определить топографию находок в пределах современного Глуховского района Сумской области.

Ключевые слова: *Северщина, Глуховщина, клад, копейка, рубль, талер, империал, дукач, Лжедмитрий I.*

Kliuiev A.M. Topography of finding coins and things treasures of the 17th-18th centuries of the territory of Hlukhiv district

The author after discovering and describing dozens of treasures and separating findings of the European and Russian coins of the seventeenth and eighteenth centuries makes an attempt to systematize the numismatic material and determines the topography of findings within the boundaries of the modern Hlukhiv district of Sumy region.

Key words: *Sivers'k territory, Hlukhiv district, treasure, copeck, rubel', taler, imperial, dukach, Lzhedmytrii the 1st.*

27.02.2018 р.

УДК 94(477):528.931 «165»

А.П. Грищенко

ЗАСНУВАННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ГЛУХІВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ В РЕЗУЛЬТАТІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЖИТЕЛІВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена питанню заселення території Глухівщини на початку другої половини XVII століття в результаті масового переселення населення з Правобережної України в часи Руїни. Розглянуто аспекти заснування нових населених пунктів та їх подальшого розвитку.

Ключові слова: *Глухівщина, Руїна, переселення, «великий згін», заснування нових населених пунктів.*

Нетривалий період розбудови української державності (1648–1657 роки) під час Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького вже скоро змінився періодом громадянської

війни, відомої в історії як Руїна. В цей час, особливо в середині 70-х років XVII ст., відбувається одна з найбільших міграцій населення України, яка в історичній науці отримала назву «великого згону». Тоді маси населення переселялися із розореного війною Правобережжя до набагато спокійнішої Лівобережної України.

Втім, особливо радянська і українська історіографія досить мало приділяла уваги дослідженню цього актуального питання. Поодинокі роботи дослідників Ю. Мицика [1], С. Степенькіна [2], С. Токарєва [3]стосуються загальних аспектів цього питання або присвячені окремим населеним пунктам Чернігівщини. Однак, незважаючи на це, історія переселення жителів Правобережжя України на територію сучасної Глухівщини залишається маловивченою. Тому на енергійні зусилля дослідників чекають пошуки відповідей на питання заселення правобережними українцями півночі сучасної Сумської області. В цьому ряду стоїть і наша праця.

У той час північна частина нинішньої Сумщини до середини XVII століття ще залишалась незаселеною і була вкрита густими дрімучими лісами [4, с. 4]. В 1738 р. під час Генерального слідства по маєтностям Ніжинського полку жителі села Чорториги (нині Шевченкове Глухівського району) розповідали ревізорам, що «***с давних времен, чему назад будет более 50-ти годов, начавши от села Чарторейки аж до Воронежа была все пуща вольна, к якой пущи и села селились, в якой пущи и села селились: Черторига, Дубовиче, Землянка и иные села в близости найдуючиеся; и всем было вольно в тую пущу ездить – и хаты в оной пуще ставили. А когда намножилось в селах людей и вже оную пущу гораздо вырубили, то в то время воронежичи и иных сел знатнейшие и старейшие обыватели начали занимать и окапывать займы, всяк по возможности своей, что и не возбранно им было. А от шляху, идучого от Чорториги поуз села Землянку и Дубовиче, по левой сторони, а с другой сторони, от окопу воронежского аж по шлях Кролевецкий, по обчему всех селян согласию, определено чагарники убогим людям и будет оних чагарников верст на десять, и тех чагарниках без ведома селян занимать и окапывать займы было запрещено***» [5, с. 4].

Але й решта території трохи згодом дочекалася своїх нових жителів. У 1652 р. після поразки під Берестечком (у червні 1651 р.) Богдан Хмельницький «повелів народу вольно сходить з городів, кидаючи свої набитки у Полтавщині також і за границю у Велику Росію…» [6, с. 28], тобто у наш прикордонний край.

Якраз на початку другої половини XVII ст.на місці «пустоши вольной, войсковой» по «генеральному слідству» на території теперішнього с. Слоут Глухівського району було заселено нове поселення [7, с. 498].

Ця місцевість була зручною для життя. Тут існувала тоді річка Осьмань. Вона брала початок біля сучасного Слоута, протікала під Воронежем і впадала в річку Десну (рельєф сучасної місцевості дозволяє прослідкувати її русло та визначити береги). Риби в ті часи було вдосталь. Наприклад, за спогадами старожилів, щука приходила з Десни під самий Слоут метати ікру [8, с. 4].

Ще з середини XVI ст. через цю місцевість проходила «Большая Путимская дорога» (як вона іменується у жалувальній грамоті московського царя Івана IV Грозного 1551 року [9, с. 58–59]. Вона брала початок у Новгороді-Сіверському (від Путивльського перевозу), йшла повз річку Шостку на Собичеве і далі через Слоут на Березу до Глухова. Потім вже за козаччини з кінця XVI ст. цей шлях стає ще більш жвавим і вже іменується Глухівським. З Глухова дорога йшла на Путивль (через Дубовичі, Тулиголове і Ярославець) і далі до міст Рильськ та Севськ. В історії він більш відомий, як великий Путивльський шлях [10, с. 1].

Але щоб заснувати село чи збудувати млин на своїй землі на законних підставах, потрібно було одержати дозвіл самого царя чи гетьмана, в крайньому разі полковника [11, с. 416]. Одержавши відповідний універсал (документ), реєстровий козак запрошував на нове одержане їм землеволодіння охочих поселенців на пільгових умовах, «закликав слободи», тобто оселяв на цих землях неосілих людей. А вони, в свою чергу, обробляли землю. Щоб привернути робочу силу, володар земельної ділянки ставив великий дерев'яний хрест і вбивав у нього цвяхи. По кількості забитих цвяхів прийдешній люд дізнавався, на скільки років засноване ними поселення буде звільнене від сплати податків [12, с. 4]. Після того, як було вкладено працю, земля і все, що на ній, ставали узаконеною власністю.

Після вигнання поляків з новою силою починається освоєння вільних земель. Головним атрибутом і мірою нової власності стає «займанщина». «В ту пору була установлена міра землі, – дає оцінку тієї ситуації наш земляк-енциклопедист Євген Онацький в «Українській Малій Енциклопедії», – коли кожен міг осаджувати слободу і забирати на власність вільну землю, козак – скільки міг об'їхати конем за день, а селянин і посполит – скільки міг обвести за день плугом» [13, с. 4]. Узаконена ця норма була в 1668 р. гетьманом Іваном Брюховецьким. Кожному дозволялось захопити скільки завгодно необроблюваної землі, працювати на ній і будуватись [6, с. 28].

Отже земля була вільною, але роздавалась вона під заряд гетьмана [14, с. 178]. Саме гетьман був верховним розпорядником землі, котра перейшла до Скарбу Війська Запорозького. Він виділяв з неї більші або менші шматки і давав за службу тому, хто просив.

У великій мірі першими жителями Глухівщини могли стати вихідці все з тієї ж Правобережної України. І під час Визвольної війни, і після неї вони масово продовжують переїжджати в наш край. Як правило, забирають із собою на нове місце і назву свого колишнього населеного пункту. Зокрема у Волинському воєводстві станом на 1629 р. зустрічаються населені пункти з назвами Дунаївці, Береза, а у 1634 р. позначено село (містечко) Славута (сучасна Хмельницька область) [13, с. 4].

Славута, що дала назву селу на Глухівщині, виникла близько 1634 р. в результаті об'єднання двох сіл – Держжня та Воля в одне поселення, яке спочатку називалось Славутиною, а згодом – Славутою [15, с. 25, 29]. Хоча професор Костянтин Тищенко висуває гіпотезу, що топонім Славута це, якраз, пізніша місцева переробка гунсько-аварського ойконіму Слоут [16, с. 21]. Тобто саме жителі нашого Слоута, що виник за часів Аварського каганату в VI– XVIII ст. н. е., дали назву села на території сучасної Хмельницької області. Більш того, мовні діалекти жителів села Слоут мають особливі ознаки, притаманні говорам сучасної Хмельниччини. Так ми прослідковуємо зв'язок з Правобережною Україною.

Однак, на відміну від півночі тодішньої Чернігово-Сіверщини південна її частина (до якої відноситься і наш край) дуже інтенсивно заселялась в XVII ст. вихідцями з Правобережжя, Волині і Поділля. Це призводило до асиміляції місцевого населення, якого можна було назвати сіверянами з суто українцями. При чому, як відмічає більшість дослідників, наплив колонізаторського потоку з Правобережжя був таким сильним, що врешті-решт привніс сюди перемогу української мови і, частково, культури [17, с. 93].

Також має відношення до Правобережжя, що перебувало тоді під владою Польщі, топонімічне походження вулиць у багатьох населених пунктах краю, які мають назву Ляхівка. Народна етимологія свідчить, що поляк на прізвисько Лях побудував тут оселю. Ляхами, як відомо, називали якраз переселенців з Правобережної України, при чому переселенцями були в переважній мірі лише українці. Навіть якщо польський або спольщений пан і приводив з собою селян на нове місце, вони, як правило, були жителями Правобережжя [18, с. 464–465].

Селяни в Гетьманщині з ліквідацією влади Польщі явочним порядком не тільки одержали право вільного переходу, але і можливість придбати землю за правом «займанщини», і завести своє господарство. Або могли записатися в козаки чи міщани. Тобто вони відтепер ставали, за словами Ганни Швидько, дрібними вільними хліборобами [19, с. 95, 106]. Це і заохочувало правобережних селян до переселення на нові незаселені землі.

Після закінчення Національно-визвольної війни гетьман Богдан Хмельницький зрозумів, що неписьменна козацька старшина не в змозі виконувати адміністративні функції, тому став залучати на державну службу освічену польську шляхту [20, с. 119]. Українське суспільство тоді складалось з шляхти, духовенства, козаків, міщан і «посполитих». При чому на середину XVII ст. «посполитими» називали вільних селян, в тому числі і монастирських. Хоча, незабаром, частина селян поступово втратить землю і перетвориться в підсусідків, а з посиленням російського кріпацтва протягом наступного століття геть втратить будь-які права.

Відомо, що у другій половині XVII ст. виходець з Правобережної України Іван Томасченко заснував склороб-ний завод на річці Османі у слоутських лісах [21, с. 6]. Дослідник Вадим Модзалевський називає його «гутником та обивателем Воронізьким» [22, с. 14]. Для налагодження виробництва потік річки перегороджували греблею, водяний двигун приводив у рух ковальський молот і міхи для подачі повітря у піч. Залізо із болотної руди виплавляли у чотирикутній відкритій невисокій печі, яка називалась димаркою. Підготовлену масу разом з негашеним вапном засипали шарами почергово з деревним вугіллям. Робили це звичайними лопатами і спеціальними корзинами. Повітря поступало у димарку від шкіряного міха. Руда плавилась 812 годин. Рідкі шлаки (жужель) випускались через отвір внизу.

На рудні працювало багато людей, починаючи від від керівника, рудника та ковалів до тих, хто рубав ліс. В Гуті виробляли скло для вікон, різноманітну скляну посуду, хоча, як відзначав у своїх спогадах шведський старшина Вейге, це скло було гіршим за якістю,ніж в Німеччині [23, с. 213].

У 1675 р. Гута за 75 злотих була продана Лазарю Барановичу (бл. 1620-1693), який обіймав в той час посаду місцеблюстителя київської митрополичої кафедри і жив в Новгороді-Сіверському. Ще через 8 років тут виріс хутір, у якому налічувалось близько 200 жителів. Етимологія слова «гута» зрозуміла. В перекладі з польської мови воно означає «домна – піч для виплавки металу і скла». Першооснова сягає німецької мови, де є слово «гюте», далеко споріднене з «гаус» (будинок).

Отже, масове переселення жителів Правобережної України на територію Глухівщини на початку другої половини XVII ст. дало поштовх для активного розвитку цього краю, зростання його економічної могутності.

ПОСИЛАННЯ

1. Мицик Ю.А. Кілька документів до історії Корсуня та роду Кандиб у другій половині XVII ст. / Ю.А. Мицик // Корсунський часопис. – 1997. – № 6. – С. 3–6.; Козацька енциклопедія для юнацтва [Текст]: книга статей про історичне буття українського козацтва / О.М. Апанович; упоряд. О.С. Яремійчук; наук. ред. Ю.А. Мицик. – К.: Веселка, 2009. – 719 с.; Гетьман Іван Виговський [Текст] / Ю.А. Мицик; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.

2. Степенькін С. Поселення жителів Правобережжя на території Ніжинського полку в добу Руїни. – [Електронний ресурс] / С. Степенькін // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 15. – С. 2428. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nizhs_2013_15_6(дата звернення 12.02.2018). – Назва з екрану.

3. Токарєв С. Вихідці з польської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку (друга половина XVII–XVIII ст.), – [Електронний ресурс] – / С. Токарєв // Ніжинська старовина. – 2014. – Вип. 17. – С. 2332. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nizhs_2014_17_5(дата звернення 12.02.2018). – Назва з екрану.

4. Кривко Я.О. З історії партизанського руху нашого краю / Я. Кривко // Народна трибуна. – 1971. – 17 серпня. – С. 4.

5. Корогод Б. Нарис історії Сумщини. Вип. 2.«Від середини XVII до кінця XVIII століття» / Б. Корогод, Г. Корогод. – Суми: «Козацький вал», 2000. – 128 с.

6. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2008. – 320 с.

7. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земледелия и управления. –Т. 2. Полк Нежинский / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Миклашевского, 1893. – 566 с.

8. Лисенко Я. Село біля витоку річки / Я. Лисенко // Глухівщина. – 2003. – 12 лютого. – С. 4.

9.Кириєвський В.Д. Велика Путивльська дорога / В. Кириєв-

ський // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С.А. Слєсарєв (гол. ред. кол.), В.І. Бєлашов, С.П. Жукова та ін. / Национальний заповідник «Глухів», Центр памяткознавства НАН України і УТОПІК. – К.–Глухів, 2009. – Вип. 2. Матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.) – 224 с.

10. Великий Путивльський шлях // НТ. – 2010. – № 68 (12468). – 17 вересня. – С. 1.

11. Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 498 с.

12. Задко В. «По болоту Ездици и за Сутыком…» / В. Задко // Глухівщина. – 2004. – 11 лютого. – С. 4.

13. Задко В. Слоут: історичний екскурс / В. Задко // Соборний майдан. – 2004. – № 2 (березень – квітень). – С. 4.

14. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 224 с.

15. Україна. Оглядова мапа. Пояснювальний текст. – К.: Мапа Лтд, 1994.

16. Тищенко К.М. Гунські та аварські топоніми Сіверщини /К. Тищенко // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали четвертої науково-практичної конференції). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. –236 с.

17. Мавродин В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. Мавродин. – СПб.: Наука, 2002. – 212 с.

18. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х тт. – Т. 1. До середини XVII століття / Н. Полонська-Василенко. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – 584 с.

19. Швидько Г.Історія держави і права України / Г. Швидько – Дніпропетровськ, 1998. – 199 с.

20. Задко В.П. Деякі аспекти вивчення родоводу і творчості Нарбутів / В.П. Задко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Зб. наук. праць (Матеріали П'ятої науково-практичної конференції)– Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. –240 с.

21. Задко В. Наші предки назви вибирали / В. Задко // Український голос (Вінніпег, Манітоба) – 1996. – 10 червня. – С. 6.

22. Модзалевський В.Л. Малоросійській родословникъ / В. Модзалевський. – Т. Третий: Л. – О. – К.: Типо-Литографія «С.В. Кульженко», 1912. – 848 с.

23. Із спогадів Вейге (перша половина XVIII ст.) // Історія України: Джерельний літопис. За ред. В.І. Червінського та М.І. Обушного. – К.: ДП «Дирекція ФВД», 2008. – 288 с.

Гриценко А.П. Основание населенных пунктов Глуховщины во второй половине XVII века в результате переселения жителей Правобережья Украины

Статья посвящена вопросу заселения территории Глуховщины в начале второй половины XVII века в результате массового переселения населения из Правобережной Украины во времена Руины. Рассмотрены аспекты создания новых населенных пунктов и их дальнейшего развития.

Ключевые слова: *Глуховщина, Руина, переселения, «большой сгон», основание новых населенных пунктов.*

Hrytsenko A.P. The founding of the settlements of Hlukhivshchyna in the second half of the XVII century as a result of the resettlement of residents of the Right Bank of Ukraine

The article is devoted to the settlement of the territory of Hlukhivshchyna in the beginning of the second half of the seventeenth century as a result of the mass resettlement of the population from the Right-Bank Ukraine as a result of the ruins. The aspects of the establishment of new settlements and their further development are considered.

Key words: *Hlukhivshchyna, Ruin, resettlement, "great disaster", establishment of new settlements.*

12.02.2018 р.

УДК 94 (477.46) Т. Золотаренко

С.Ю. Степенькін

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ТИМОФІЙ ЗОЛОТАРЕНКО

У статті досліджується біографія стародубського полковника Тимофія Золотаренка. Вказано, що він народився на Правобережній Україні в місті Корсуні. Певний час він був наказним ніжинським полковником, стародубським і корсунським полковником. Як стародубський полковник брав участь в поході української армії в Білорусії. Розглянуто також іншу його діяльність.

Ключові слова: *Тимофій Золотаренко, Стародубський полк, стародубський полковник, корсунський полковник, наказний ніжинський полковник.*

У середині XVII ст. відбулося відродженя української державності. Це було пов'язане із початком Національно-визвольної війни. У цьому, 2018, році виповнюється 370-річний ювілей з її початку. Ця війна сприяла появі цілої плеяди українських політичних і військових діячів. Серед них можна виділити рід Золотаренків, який через Ганну Золотаренко, дружину Богдана Хмельницького, був пов'язаний із самим гетьманом. Його представники, брати Іван та Василь, відігравали важливу роль у формуванні Української козацької держави. Їх двоюрідний брат Тимофій Золотаренко був не таким відомим. Однак він також зайняв свою нішу у будівлі Української держави.

«Можна припустити, що Тимофій Золотаренко народився у місті Корсуні у першій половині XVII ст. Можливо, це було десь у 1630-ті рр., оскільки він не був вписаний до реєстру 1649 р. Відсутність Тимофія у реєстрі може вказувати на те, що він був занадто молодим на той час. Вперше про нього згадується у листі наказного гетьмана Івана Золотаренка до московського царя Алєксєя Міхайловіча від 2 липня 1654 р. У ньому наказний гетьман повідомляв, що він з військом вирушив у похід з Новгорода-Сіверського до Білорусії («литовські міста», як написано у тексті). Зазначалося, що цей лист привезе посланець від І. Золотаренка «осавул Тимофій Оникіїв» [3, с. 127]. З тексту можна зробити висновок, що Т. Золотаренко на той час вже займав просаду осавула, ймовірно полкового Ніжинського полку. Його, як і свого брата Василя, Іван Золотаренко забрав із Корсуня до себе, в Ніжин. Перебуваючи при своєму братові, Тимофій і далі виконуватиме різні дипломатичні доручення, про що буде сказано нижче.

Варто звернути увагу на прізвище Тимофія Золотаренка, яким його називають в джерелах. Він писався або Оникіївом (на московський манер), або Оникієнко (на український манер). Про Золотаренка, його справжнє прізвище, ніде не згадується. Однак, дослідник генеалогії українських козацьких родів Володимир Кривошея вважав, що це є саме Т. Золотаренко, двоюрідний брат Івана Золотаренка [6, с. 108]. На це вказував і В. Модзалевський [8, с. 178]. А прізвище Оникіїв чи Оникієнко було похідним від по-батькові – Оникійович. Тому виходить, що Оникій, батько Тимофія Зо-

лотаренка, був рідним братом Никифора, батька Івана та Василя Золотаренків.

Наказний гетьман І. Золотаренко довіряв своєму двоюрідному братові. Тому, коли він, у жовтні 1654 р., здійснив похід під Смолєнск на з'єднання з московським царем, то наказним ніжинським полковником він залишив саме Т. Золотаренка. Про це повідомляли полонені поляками козаки: «На місці Золотаренка – Тиміш, його … брат» [5, с. 281]. Ніжинським наказним полковником Тимофій був до березня 1655 р., коли українські війська почали масштабний наступ в Білорусії. На цій посаді він разом із Василем Золотаренком здійснив розвідувальний похід під Могилев «для взяття достовірних відомостей» [3, с. 530].

У квітні 1655 р. Тимофій Золотаренко був вже стародубським полковником. Він разом з іншими полками був посланий Іваном Золотаренком з-під Старого Бихова до Могилева на допомогу «твоїм государевим людям (московитам. – С.С.) рікою Дніпром, стругами» [3, с. 553]. У травні Т. Золотаренко разом із наказним ніжинським полковником П. Уманцем був посланий до річки Березини. Там, поблизу містечка Толочин, вони розбили польські війська. Було взято значні трофеї і «три прапори та дві литаври, послані до тебе (наказним гетьманом І. Золотаренком. – С.С.), государ і великий князь.., із стародубським полковником із Тимофієм Оникієвим з товаришами» [3, с. 675–677]. Тут Золотаренко знову виступив як посол до московського царя. Цар це відмітив у похвальній грамоті наказному гетьманові Іванові Золотаренку від 12 червня 1655 р., у якій зазначалося, що лист наказний гетьман передав «братом своїм, із стародубським полковником із Тимофієм Оникеєнком» [3, с. 681]. Золотаренко привіз і відповідь царя своєму двоюрідному братові [3, с. 686].

Тимофій Золотаренко брав активну участь в українському наступі на території Великого князівства Литовського. Він, разом із своїм двоюрідним братом Василем Золотаренком, був в авангарді української армії. Це зазначав і Іван Золотаренко в своїй грамоті до московського царя від 26 червня 1655 р.: «А нині поперед себе посилаю двох братів своїх, Василя Никифоровича, полковника ніжинського, і Тимоша Оникеєнка, полковника стародубського, з частиною війська з обозом … до Свіслочі» [3, с. 711].

Золотаренко із своїм двоюрідним братом вів бойові дії за річкою Березиною, за що отримав від царя «милостиве слово» [3, с. 716, 717]. Потім вони взяли Мінськ і почали наступ на Вільно. Т. Золотаренко знову знаходився в авангарді війська [3, с. 769]. Він одним із перших увійшов до столиці Литви.

Оскільки Тимофій Золотаренко брав активну участь в білоруському поході української армії, то він 18 серпня 1655 р. подав чолобитну московському царю. У ній Золотаренко зазначав, що він у «багатьох боях був і багатьох литовських людей побивав, і язиків, і знамена, і булави брав, і міста з гетьманом та особисто з твоїми государевими ратними людьми, запорозькими козаками, брав і до кінця розоряв, і скрізь твоїм государевим ворогам велике розорення чинив; а маєтностей за мною, холопом твоїм і вірним слугою, немає, на цей час прокормитися і твої государеві служби служити буде нічим». Тому Тимофій просив: «…Пожалуй мене … за мою службу і сприяння, містечком Сосницею, поблизу брата мого наказного гетьмана Івана Никифоровича і містечка його Батурина, щоб мені поблизу братів моїх Івана та Василя життя мати» [3, с. 783, 784]. У відповідь цар 19 серпня 1655 р. пожалував йому містечко Сосницю «в маєтність, крім козаків» [3, с. 784].

На даний час не вдалося встановити, коли Т. Золотаренко перестав займати уряд стародубського полковника. Однак, В. Кривошея у своїй монографії «Українська козацька старшина» зазначав, що у квітні 1656 р. він вже був сотником полкової сотні Ніжинського полку [7, с. 78]. У 1657 р. Тимофій обіймав вже уряд корсунського полковника. На це вказував той же Кривошея [7, с. 28]. Якщо це так, то до Тимофія Золотаренка у червні 1657 р. міг бути писаний лист лисянського сотника Дем'яна Якимовича, у якому той звертався: «Мені дуже милостивий пане полковник войска його царської пресвітлої величності запорозького корсунський, і добродій мій великий». У ньому Якимович вибачався за те, що він «дома на деякий час проживав для особистих справ і дійсних справ міських, а найважливіше, для замку» [3, с. 703].

Корсунський полковий уряд Золотаренко обіймав і у 1658 р. Так, у січні московський посол Богдан Хітров дав йому соболів «дві пари.., по п'ять рублів пара» [1, с. 100]. У квітні він також значився корсунським полковником в московському описі до розряду [4, с. 162].

На даний час не встановленими є обставини смерті Тимофія Оникійовича Золотаренка. Існує дві версії цієї події. Вони не розходяться лише в тому, що його розстріляли за наказом гетьмана Івана Виговського. Одна версія викладена у відписці московського воєводи Грігорія Ромодановского приблизно від 6 липня 1658 р. У ній зазначалося, що Золотаренка Виговський наказав розстріляти за те, що «він з полком своїм з ним не ходив» проти заколотників на Лівобережжя [9, арк. 72].

Друга версія смерті Т. Золотаренка була викладена у відписці московського воєводи Василія Шєрємєтьєва від 25 липня 1658 р. У ній зазначалося, що московський цар направив воєводою до Корсуня Авєркєя Болтіна. А Золотаренко його не пустив до міста. За це «гетьман Іван Виговський велів розстріляти» його [2, с. 249]. Однак, Болтін невідомо з якої причини так і не потрапив до Корсуня.

Можна припустити, що дві версії можуть бути правильними, оскільки Тимофій Золотаренко міг не підтримати Виговського у придушенні заколоту на Лівобережній Україні. А недопущення московського воєводи могло стати лише приводом для розправи.

Отже, на підставі аналізу певної кількості джерел, вдалося частково відтворити біографію Тимофія Оникійовича Золотаренка. Було встановлено, що він був двоюрідним братом Ганни Золотаренко, дружини Богдана Хмельниць-

кого. У різні часи Золотаренко був осавулом Ніжинського полку, наказним ніжинським полковником, стародубським та корсунським полковником. В дослідженні життєвого шляху Т. Золотаренка є ряд білих плям. Так, на даний час неможливо з'ясувати точну дату його народження та біографію до 1654 р. Також не вдалося отримати ясність із обставинами його страти.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПБ., 1863. – Т. 4. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПБ., 1872. – Т. 7. – 398 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПБ., 1889. – Т. 14. – 902 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПБ., 1892. – Т. 15. – 488 с.
5. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2014. – Т. 3. – 424 с.
6. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва / В. Кривошея. – К., 2004. – 392 с.
7. Кривошея В. Українська козацька старшина / В. Кривошея. – К., 2005. – Ч. 1. – 260 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К., 1910. – Т. 2. – 740 с.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. ІІ, № 15401–15424, 263 арк. – Столбцы Белгородского стола.

Степенькин С.Ю. Стародубский полковник Тимофей Золотаренко
В статье исследуется биография стародубского полковника Тимофея Золотаренко. Указано, что он родился на Правобережной Украине в городе Корсуне. Некоторое время он был наказным нежинским полковником, стародубским и корсунским полковником. Как стародубский полковник принимал участие в походе украинской армии в Белоруссии. Рассмотрена также другая его деятельность.
Ключевые слова: *Тимофей Золотаренко, Стародубский полк, стародубский полковник, корсунский полковник, наказной нежинский полковник.*

Stepenkin S.Yu. Starodub's colonel Tymophii Zolotarenko
The article is devoted to the biography of Starodub's colonel Tymophii Zolotarenko. It is indicated that he was born on the Right-bank Ukraine in the city of Korsun. For some time he was an appointed Nizhyn's colonel, Starodub's and Korsun's colonel. How Starodub's colonel he participated in the campaign of the Ukrainian Army in Belarus. Another activity is also considered.
Key words: *Tymophii Zolotarenko, Starodub's Regiment, Starodub's colonel, Korsun's colonel, appointed Nizhyn's colonel.*

11.03.2018 р.

УДК 94 (477.51) О. Золотаренко

Р.А. Желєзко

НІЖИНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ОСТАП ЗОЛОТАРЕНКО

Стаття розкриває маловідомі факти з життя ніжинського козацького полковника Остапа Золотаренка. Особлива увага звернена на його державотворчий доробок, боротьбу за владу, відносини з гетьманами, ніжинським духовенством та московським урядом.
Ключові слова: *Гетьманщина, Ніжинський козацький полк, Чорна рада.*

Родина козацьких старшин Золотаренків відіграла одну з головних ролей в історії Гетьманщини та Ніжинського козацького полку. З ім'ям братів Івана та Василя Золотаренків пов'язані переможні битви Національно-визвольної революції 1648–1657 рр., перші кроки українського державотворення та перші цеглини в фундаменті становлення Ніжинського козацького полку як провідного військового, політичного, економічного і культурного осередку Лівобережної України XVII–XVIII століть. Втім, якщо життєвому шляху і державотворчому доробку Івана та Василя Золотаренків присвячено цілий ряд історичних досліджень відомих в Україні істориків й ніжинських краєзнавців, то постать Остапа Золотаренка залишається практично невідомою для широкого кола істориків та простих мешканців сучасного Ніжина. Ніжинський полковник лише побічно згадувався у роботах О. Лазаревського, В. Модзалевського, Д. Яворницького, К. Желєзка та інших.

Напевно жоден з ніжинських полковників часів Гетьманщини (1648–1783 рр.) не має стільки варіантів прізвищ, як Остап Золотаренко. Ось як, окрім, згаданого батьківського прізвища, називають цього ніжинського полковника архівні джерела та історіографія: Остапко, Васютенко, Чемерис. У даній розвідці обрано за базове саме батьківське прізвище Остапа – Золотаренко. По різному в джерелах згадується й ім'я ніжинського полковника. Так, поряд з українським варіантом імені Остап, зустрічається і російська версія – Євстафій.

О. Золотаренко є сином ніжинського полковника Василя Золотаренка (обіймав ніжинське полковництво у 1655–1656 рр. та 1659–1663 рр.) та його дружини Тетяни Іванівни Золотаренко. Час і місце народження Остапа Золотаренка залишаються невідомими. Історичні джерела не донесли до нас відомостей про його дитячі роки в Корсуні й молоді роки в Ніжині. Втім, маємо припустити, що на час Національно-визвольної революції українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького О. Золотаренко навряд чи вже досяг повноліття, оскільки його ім'я не згадується серед числа козаків Корсунського козацького полку, записаних у Зборівському реєстрі 1649 року. Немає згадок про нього і серед козаків Ніжинського козацького полку після 1652 р. – часу, коли його дядько Іван Никифорович Золотаренко став ніжинським полковником. Немає відомостей і про діяльність О. Золотаренка під час перебування на ніжинському полковництві (1655–1656 рр., 1659–1663 рр.)

його батька Василя Никифоровича Золотаренка. За часів полковництва В. Золотаренка Остап з родиною проживав у батьківському будинку, що розташовувався на території Старого міста, навпроти рибного ринку [8, с. 177]. У червні 1663 р. будинок Золотаренків був зруйнований ласими до наживи запорожцями, чий ставленик Іван Брюховецький переміг на виборах гетьмана під час Чорної ради.

Оповиті сивиною історії й деталі життя та діяльності О. Золотаренка під час боротьби його батька за гетьманську булаву й сумнозвісної Чорної ради в Ніжині у червні 1663 року. Остап перебував біля батька, з дозволу ніжинського воєводи Михайла Дмитрієва переховуючись у ніжинській фортеці [4, с. 132]. Лише після поразки В. Золотаренка на Чорній раді Остап, як і решта відданої його батьку старшини, втік з Ніжина, перевдягнувшись в жебрацький одяг.

Після страти батька у вересні 1663 р. на центральній площі Борзни Остап у 1664 чи 1665 роках опинився на Запорізькій Січі. Запорожцям він представився як Остап Васютенко (похідне прізвище від Васюти – так називали В. Золотаренка в козацькому середовищі – Р.Ж.), оскільки йменуватися Золотаренком було небезпечно. Окрім Васютенко, Остап нажив собі в Січі й друге прізвисько – Чемерис, тобто польський татарин [11, с. 34]. Не виключно, що з метою врятувати своє життя Остап сказав запорожцям, що він татарин, який прибув з території Речі Посполитої. На Січі, яка у 1663 р. активним чином посприяла переходу на Чорній раді лівобережної булави до кошового отамана Івана Брюховецького, досі були прихильники новообраного гетьмана. А запорізька чернь лише очікувала на можливість прислужитися якимось доносом І. Брюховецькому й отримати за це свою копійчину. Тому Остап мав добре зважувати кожен свій крок, щоб не наслідувати долі свого батька.

За таких обставин виникає слушне запитання: ***«Чому Остап втік саме на Січ, а не до якоїсь сусідньої держави?»***. А справа в тому, що Запорізька Січ у всі часи була надійним, а інколи і єдиним, притулком для людей різного соціального і етнічного походження, що змушені були рятувати своє життя втечею. Молодий Золотаренко, вочевидь, добре розумівся на козацькому звичаєвому праві, зокрема, часто впроваджуваному на Січі правилі **«ніколи нікому нікого не видавати»**. Через це правило й наявність на Січі опозиції І. Брюховецькому О. Золотаренко зміг влитися в середовище запорожців та заручитися їхньою підтримкою.

У 1665 р. І. Брюховецький першим з усіх українських гетьманів особисто поїхав до Москви з посольством й уклав там Московський договір з царем Олексієм Михайловичем. Означена угода фактично перетворювала Гетьманщину на провінцію Московського царства. Відтепер всі стани суспільства Гетьманщини, крім козаків і духовенства, мали сплачувати податки на користь московської казни, які збирали прислані з Московії урядовці, а в полкових і сотенних містах, у тому числі і Ніжині, було збільшено кількість царських військ. Україною прокотилася хвиля невдоволення, що переросла у повстання. Не сприйняла Московський договір і Запорізька Січ, що після 1665 р. перейшла в жорстку опозицію І. Брюховецькому. За таких обставин О. Золотаренко став прапором, навколо якого об'єдналися невдоволені запорожці. Як наслідок, навесні 1667 р. загальна січова рада обирає Остапа Золотаренка кошовим отаманом замість скинутого Івана Рога. Ставши отаманом, Остап пише відвертого листа І. Брюховецькому, пропонуючи гетьману відійти від Москви і разом з запорожцями воювати проти московських бояр і воєвод [11, с. 34].

Чи була відповідь І. Брюховецького на лист О. Золотаренка нам не відомо. Втім, гетьман сприйняв цей лист з усією серйозністю, переславши його до московського царя. У травні 1667 р. І. Брюховецький направляє до Січі свого посланця, осавула Гадяцького полку Федора Донця, який мав з'ясувати ступінь невдоволення січовиками московською політикою в Україні. Поряд з тим, Ф. Донець мав наказ вивідати імена запорожців, які напередодні вбили московського посла Єфима Лодиженського [5, с. 24–29]. Останній мав необережність заявити січовикам про намір московського царя в союзі з Річчю Посполитою знищити Січ, за що і поплатився життям. Ф. Донець звернувся з цією справою безпосередньо до кошового отамана О. Золотаренка. Остап, розуміючи всю політичну делікатність питання та непередбачувану реакцію запорожців, вирішив імен вбивць не видавати. Кошовий отаман виніс це питання на розгляд січової ради, від участі в якій відмовив Ф. Донця, мотивуючи це тим, що січовики просто-напросто вб'ють його [1, с. 199]. А вбивство ще одного, хай і не царського, а гетьманського посланця, лише загострило б відносини з Москвою. Тому, провівши раду, О. Золотаренко відвідав курінь Ф. Донця, повідомивши, що Є. Лодиженського вбив козак на прізвище Страх, але він теж уже мертвий, будучи вбитий турками. Інших імен січовиків, причетних до вбивства, Остап не назвав й відправив Ф. Донця назад до Гадяча – резиденції гетьмана І. Брюховецького [1, с. 200].

Відмова низки полковників, у тому числі і ніжинського полковника Матвія Гвинтівки (обіймав посаду у 1663–1667 рр.), виконувати накази гетьмана І. Брюховецького по придушенню повстань у Гетьманщині та початок українсько-московської війни у січні 1668 р. змусила Січ відправити козаків на Лівобережну Україну. Для О. Золотаренка це був останній шанс поімститись І. Брюховецькому за смерть батька та повернутись до Ніжина. У першій половині літа 1668 р. О. Золотаренко з загоном запорожців прибуває до Ніжина, на вулицях якого тривали бої ніжинських козаків з московськими стрільцями воєводи Івана Ржевського, які зачинилися у Ніжинському замку і чинили сильний опір.

Пам'ять про діяльність ніжинських полковників Василя та Івана Золотаренків сприяла швидкому формуванню навколо Остапа відданого угрупування ніжинської старшини. Завдяки цьому, після втечі ніжинського полковника Артема Мартиновича на Правобережжя й спалення у 1668 р. московськими військами князя Григорія Ромодановського Ніжина, перед О. Золотаренком відкрився шлях до ніжинського полковництва. Більше того, поруйноване місто й побиті ніжинські козаки потребували досвідченого очільника.

Так, у другій половині серпня 1668 р. ніжинське козацтво самочинно обрало ніжинським полковником Остапа Золотаренка. Такий хід подій пояснюється тим, що в умовах українсько-московської війни 1668 р. гетьмана, який міг призначити полковника в Ніжин, на той час не було: влітку розлюченими лівобережними козаками було вбито І. Брюховецького, а П. Дорошенко у серпні 1668 р. повернувся з військом на Правобережжя. Таким чином, Остап став третім представником родини Золотаренків на ніжинському полковництві.

Втім, на відміну від тривалого керування батька і дядька, Остап тримав ніжинське полковництво лише 5 місяців: з кінця серпня 1668 р. і до кінця січня 1669 року. Історичні джерела не зберегли до нашого часу жодних універсалів О. Золотаренка у ранзі ніжинського полковника. Втім, маємо припустити, що Васютенко, зважаючи на стан розрухи м. Ніжина і Ніжинського полку після навали московських військ князя Григорія Ромодановського, зобов'язаний був вирішувати нагальні питання й закріплювати їх силу полковницькими указами та універсалами.

Нестабільною ситуацією на Лівобережжі та в Ніжинському козацькому полку вирішив скористатися правобережний гетьман П. Дорошенко, який не полишав надію втримати під своєю булавою Україну по два береги Дніпра. Так, у листопаді 1668 р. гетьман посилає на Ніжинщину військо на чолі А. Мартиновичем, який, маємо припустити, знову був призначений П. Дорошенком ніжинським полковником. За свідченням історика О. Лазаревського, похід А. Мартиновича зазнав невдачі, а його війська були розбиті на околицях Ніжина ніжинськими козаками на чолі з ніжинським полковником Остапом Золотаренком. Відомо, що А. Мартинович дістав поранення у цій битві і змушений був знову повернутися на Правобережжя [7, с. 8]. Як бачимо, О. Золотаренко долучився до братовбивчого кровопролиття на українських землях. Що саме штовхнуло Остапа на цей крок – невідомо. Можливо Золотаренко прагнув позбутися конкурента на ніжинське полковництво, яким був А. Мартинович? Або ж силою зброї демонстрував свою незгоду з політичними намірами П. Дорошенка і його союзом з Османською імперією?

У грудні 1668 р. у Новгороді-Сіверському, за участі О. Золотаренка, відбулася старшинська рада, що обрала Д. Ігнатовича (Многогрішного) гетьманом Лівобережної України. Дані вибори викликали обурення багатьох українських старшин, оскільки окрім О. Золотаренка гетьмана обирало лише два полковника: чернігівський і стародубський. Решта полковників не підтримувала претендента, вважаючи, що гетьманом всієї України має бути П. Дорошенко. Обрання лівобережного гетьмана відбувалося під тиском. Маємо припустити, що Д. Ігнатович міг залякати полковників, наказавши зачинити двері в будинку, де зібралася старшина. Козаки Д. Ігнатовича відчинили двері лише після того, як О. Золотаренко і інші полковники затвердили Демка гетьманом [3, с. 88].

Суперечливість стосовно легітимності обрання Д. Ігнатовича лівобережним гетьманом України ще раз надала П. Дорошенку можливість поборотися за владу на Лівобережній Україні. Гетьман вирішив переманити на свій бік ніжинського полковника О. Золотаренка. Так, 4 січня 1669 р. П. Дорошенко надсилає свій універсал ніжинському полковнику з повідомленням про свою перемогу над Петром Суховієм і закликає його допомогти приборкати свого суперника, переяславського старшину Райчу Дмитрашку [10, с. 425–426].

Як відреагував О. Золотаренко на універсал П. Дорошенка нам невідомо. Втім, названий універсал й той факт, що О. Золотаренка обрали полковником самі ніжинські козаки, а не призначив лівобережний гетьман, стали причиною позбавлення його Д. Ігнатовичем ніжинського полковництва у кінці січня 1669 року. Новим полковником було призначено глухівського сотника Пилипа Уманця, відомого під прізвиськом «Пилипча» [7, с. 9].

Безсумнівно, що Д. Ігнатович боявся можливої зради з боку О. Золотаренка та користь П. Дорошенка. Навіть теоретичний союз ніжинського полковника з правобережним гетьманом становив серйозну небезпеку Д. Ігнатовичу, оскільки О. Золотаренко очолював найчисельніший козацький полк Гетьманщини. Крім того, на ніжинське полковництво О. Золотаренка обрали особисто ніжинські козаки та міщани. В разі переходу ніжинських козаків на бік П. Дорошенка Д. Ігнатович не мав би військової сили, щоб зупинити їх. Саме тому лівобережний гетьман був зобов'язаний поставити на чолі Ніжинського козацького полку свою людину, якою був П. Уманець.

Усунення Д. Ігнатовичем О. Золотаренка з ніжинського полковництва зіграло на користь гетьмановим ворогам, зокрема ніжинського протопопа Симеона Адамовича, який днями і ночами писав до Москви листи з доносом про зраду гетьмана і його соратників. Так, на початку січня 1669 р. С. Адамович надіслав московському царю Олексію Михайловичу черговий лист з доносом. З-поміж низки фактів зради Д. Ігнатовича, ніжинський протопіп згадав і про усунення лівобережним гетьманом О. Золотаренка з посади ніжинського полковника. Причиною усунення О. Золотаренка С. Адамович назвав його прихильність до московського воєводи в Ніжині Івана Ржевського та відданість царському престолу [2, с. 10].

Аналізуючи лист С. Адамовича, маємо припустити, що ніжинський протопіп дещо перекрутив події на свою користь, видавши йому бажане за дійсне. Факт співпраці О. Золотаренка з І. Ржевським є беззаперечним, адже лише координовані дії ніжинського воєводи і ніжинського полковника були запорукою відбудови Ніжина після його варварського спалення московітами. У зв'язку з цим 13 грудня 1668 р. ніжинські козаки та міщани на чолі з ніжинським полковником О. Золотаренком присягнули на вірність московському царю Олексію Михайловичу [9, арк. 110–112].

Втім, навряд чи О. Золотаренко мав більш тісні контакти з І. Ржевським поза питаннями відбудови міста й відродження у ньому життя, оскільки московські урядовці були напряму причетні до поразки його батька на Чорній раді 1663 р. й подальшої смерті. Більше того, в пам'яті О. Золотаренка й мешканців Ніжина ще досі свіжим був спогад про руйнацію міста московітами 1668 року. Тому відда-

ність О. Золотаренка Москві видається вельми сумнівною.

Після усунення з ніжинського полковництва О. Золотаренко залишився на деякий час в Ніжині й продовжував службу в Ніжинському козацькому полку. Маємо припустити, що він мав добрі відносини з новим ніжинським полковником П. Уманцем й надалі користувався авторитетом ніжинської козацької старшини. Свідченням цього є той факт, що у 1670 р. О. Золотаренко був призначений наказним ніжинським полковником на час відсутності в Ніжині П. Уманця [6, с. 267]. Подальша доля, час смерті й місце поховання О. Золотаренка залишаються невідомими.

Отже, життя і діяльність кошового отамана і ніжинського полковника Остапа Золотаренка яскраво відображають всю складність палітри українського державотворення другої половини XVII ст., означеного братовбивчою війною за владу, проросійською політикою українського духовенства, прагненням Москви знищити Гетьманщину.

ПОСИЛАННЯ

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЮЗР). – Т. VI . – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1869. – IV – 280 с.
2. АЮЗР. – Т. VIII. – СПб. В типографии В.В. Пратца, 1875. – 400 с.
3. Антонович В.А. Демко Многогрішний // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 85–93.
4. Гордон Патрик. Дневник 1659-1667 / Перевод, статья, примечание Д.Г. Федосова. – М.: Наука, 2013. – 315 с.
5. Желєзко К.А. Вбивство московського посла Ю. Лодиженського: політичний хід чи прикрий випадок? // Сучасні проблеми світового співтовариства та роль суспільних наук у забезпеченні його розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 13–14 березня 2015 р.). – Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 24–29.
6. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 380 с.
7. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Т. 2: Е–К. – К., 1910. – 746 с.
9. РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ, оп. 2, ед. хр. 15, л. 110–112.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
11. Яворницький Д.І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 190 с.

Железко Р.А. Нежинский полковник Остап Золотаренко
Статья раскрывает малоизвестные факты из жизни нежинского казацкого полковника Остапа Золотаренко. Особое внимание обращено на его вкладе в процесс государственного строительства, борьбу за власть, отношения с гетманами, нежинским духовенством и московским правительством.
Ключевые слова: *Гетманщина, Нежинский казачий полк, Черная рада.*

Zheliezko R.A. Nizhyn colonel Ostap Zolotarenko
The article reveals little-known facts from the life of Nizhyn cossack colonel Ostap Zolotarenko. Particular attention is drawn to his state-building efforts, the struggle for power, relations with hetmans, Nizhyn clergy and the Moscow government.
Key words: *Hetmanate, Nizhyn Cossack regiment, Black Council.*

27.02.2018 р.

УДК 94(477):375.1(625.88)«16/17»

Л.В. Лесик

БЛАГОУСТРІЙ МІСТА НІЖИНА У XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена малодослідженій урбаністичній проблемі – благоустрою міст XVII–XVIII ст. Авторка визначила головні аспекти благоустрою Ніжина XVII–XVIII ст.: стан вимощених доріг, санітарний стан міста. Підняті питання дотримання правопорядку та пожежної безпеки. На прикладах пожеж другої половини XVIII ст. показано нищівні наслідки вогню.
Ключові слова: *Ніжин, місто, благоустрій, пожежа, дороги.*

Для створення позитивного образу України як сучасної європейської країни органами державної влади та місцевого самоврядування значна увага приділяється благоустрою столиці, обласних центрів, міст і сіл. Благоустрій – розроблення і вжиття ефективних комплексних заходів з утримання території населених пунктів у належному стані, їх санітарного очищення, збереження об'єктів загального користування [1].

Українські дослідники-урбаністи вивчали тільки деякі аспекти благоустрою міст Лівобережної України. Популярністю користуються теми про пожежну безпеку (Л. Лесик [2], Б. Галь [3]) та епідемії (О. Воловик [4]). У статті автор ставить за мету показати, яким питанням благоустрою Ніжина XVII–XVIII ст. міська влада приділяла особливу увагу.

У XVII–XVIII ст. функція нагляду за дотриманням належного санітарного стану міста, проведенням робіт по його благоустрою покладалася на Ніжинський магістрат. У «Правах, по которым судится малоросийский народ» (далі «Правах») цьому питанню присвячено окремий підрозділ – Артикул 5 [5, с. 765]. До кола обов'язків магістрату входило вирішення питань ремонту мостів, дотримання належного санітарного стану, правил пожежної безпеки (її «Права» виписані окремим Артикулом 6). Слідкувати за благоустроєм міста мав городничий. Очевидно, такі ж функції покладалися і на городового отамана, якого призначала полкова канцелярія.

Ключовим питанням благоустрою у місті було улаштування доріг, особливо на в'їзді, виїзді та на головній вулиці. Міські жителі разом із мешканцями навколишніх сіл та містечок повинні були спільними зусиллями «мости старые починять или новые строить». «Права» зобов'язували більш заможних городян дерево та інші матеріали постачати, а бідних виконувати саму роботу [5, с. 766]. В джерелах зафіксовано випадок уникання греками виконання повинностей по благоустрою міста. Так, до Генеральної військової канцелярії було надіслано донесення зі скаргою на греків, які в 1729 р. відмовилися давати кошти на купівлю деревини для будівництва мостової, саме тому не вистачило «600 палей» [6, арк. 2–2 зв.].

Магістрат вимагав вчасно прибирати мертвих тварин та бруд зі своїх дворів в «особое за городом место» [5,

с. 767]. Після ярмарків торгові люди мали прибирати за собою сміття, яке складали на пусті вози. Заборонявся забій хворої худоби і продаж недоброякісного м'яса на торгах. Також вимагалося здійснювати забій тварин за містом, щоб сморід від цього не поширювався міськими вулицями [5; с. 767].

До обов'язків міського уряду входило вирішення питань щодо випередження злочинів, заборони азартних ігор та бійок. Городничі та сторожі повинні були арештовувати всіх волоцюг і «попрошаек», які з'являлися у місті без свідоцтв та паспортів, адже під їх видом сюди могли потрапляти злодії та палії [5, с. 763].

Справжнім лихом для міста XVII–XVIII ст. були пожежі. Магістрат мав створити реєстр дворів і на чолі кожного десятка призначити десятників, а ті, у свою чергу, управляти сотниками. В реєстрі зазначався перелік протипожежних знарядь, які мали знаходитись у кожному домі, та розписаний алгоритм дій на випадок пожежі. Основними протипожежними знаряддями на той час були круки, драбини, щити, квачі, відра та бочка з водою. Також «Права» передбачали систему штрафів для мародерів.

В організації протипожежної безпеки міський уряд покладався на цехи, для яких було розроблено спеціальні настанови. За дотриманням протипожежної безпеки стежив райця, який контролював чистоту димоходів, зобов'язував власників будинків бути напоготові. На порушників установлених правил накладався штраф [7, с. 428].

Одна з пожеж кінця весни 1754 р. наробила великого лиха. Вогонь «господарював» у Нижньому місті, пошкодив браму та міст так, що по останньому неможливо було пересуватися [8, арк. 2 зв.].

З документів, поданих до Генеральної військової канцелярії, маємо відомості, які дозволяють скласти повне уявлення про пожежу 14 вересня 1754 р. У відомість з переліком постраждалих від пожежі потрапили жителі першої, другої та третьої полкової Ніжинської сотні, що проживали за міськими мурами поблизу міста, та жителі центральної частини Ніжина. Так, у першій полковій сотні без даху над головою залишилося 113 родин, які проживали у 121 дворі [9, арк. 7]. У другій полковій сотні постраждало від вогню 24 хати у 14 дворах [9, арк. 10 зв.], у третій – 66 дворів та 76 хат [9, арк. 12 зв.]. Також вигоріла центральна частина міста з адміністративними установами і церквами, що там розташовувалися [9, арк. 15–17]. З відомості зрозуміло, що саме в тут постраждали найбільш заможні жителі міста, що були власниками нерухомого майна. У вогні згоріли житлові будинки ніжинського війта Петра Тернавіота, бурмистра Афанасія Сторожинського, вдови колишнього бурмистра Кониського та ін. [9, арк. 16–17] .

Пожежа 26 жовтня 1754 р., яка сталася після вечірньої служби в церкві, знову нанесла матеріальні збитки ніжинському війту Петру Тернавіоту. Вогнем було пошкоджено дах його дворових будівель [10, арк. 35].

У 1756 р. пожежа повністю знищила Введенський жіночий монастир. «От сильного пожара, свирепствовавшего в Нежине, монастырь этот совершенно погорел, только несколько келий уцелело от пламени» [11, с. 178].

В ніч на 28 листопада 1759 р., о четвертій годині, сталася пожежа за Крупицькою брамою у домі полкового писаря Якова Почеки. Причина пожежі, як вказується в рапорті, – «от небрежения топления печи». В результаті постраждало дві хати [12, арк. 2]. Цього ж дня трапилася ще одна пожежа, але вже на території самого міста. Вщент вигорів сінник та конюшня відомого московського купця Максима Алісова. Причиною пожежі виявилося недотримання норм будівництва: «Оной пожар учинился от состоящего близи его купца Алисова того згорелого сенника и конюшни расстоянием в аршин шинкового дому в котором без опасения как днем так и ночью топят печи, у которых печей никаких труб не имеетца» [12, арк. 2].

Пожежа 27 лютого 1760 р. фактично вщент знищила дворище вдови грека Прокофія Василевича Марії Іванової. Причиною пожежі вказано необережне поводження з вогнем орендаря будинку курського купця Івана Іванова [12, арк. 6].

Під час пожежі, яка трапилась 14 вересня 1797 р., згоріла будівля Благовіщенського монастиря, що знаходилась навпроти нього через тракт, та «сгорело домов каменных тридцять три, деревянных семьдесят четыре и в доме нежинского народного училища истреблены крыши. Причиной пожара была та, что в доме Протченка перетапливаемо было для зделки свечей сало» [13, с. 558]. В результаті архімандрит Віктор просив Чернігівське губернське правління відновити або надати нові документи на володіння місця спаленого трактиру [14, арк. 7, 11].

Аналогічна ситуація сталася менше ніж за рік у центрі міста Ніжина. «Ніжинський літопис» повідомляв: «1798 мая 7 против 8 числа пожар сделался в городе. Погорели церков Николая з болшим колоколом, все купеческие ряды и городовой магистрат» [15, с. 63], на відновлення якого ще у 1804 р. виділялися кошти у розмірі 10121 руб. 9 коп. [14, арк. 16].

«Учреждение о губерниях» 1775 р. поклало поліційні функції у містах на городничих. У Ніжині за городничого став відомий Сердюков. Він поділив місто на сотні й десятки за кількістю будинків і призначив сотських та десятських, обов'язки яких описав у інструкції; їм він підпорядкував домовласників, які на випадок пожежі повинні були постачати пожежний реманент [16, с. 56].

Таким чином, основна робота з благоустрою у Ніжині XVII–XVIII ст. полягала у ремонті доріг, а дотримання санітарних норм і правил пожежної безпеки захищало городян від виникнення надзвичайних подій у місті.

ПОСИЛАННЯ

1. Закон України «Про благоустрій населених пунктів». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2807-15.

2. Лесик Л.В. Розвиток пожежної безпеки в містах Гетьманщини у XVII–XVIII ст. / Людмила Лесик // Література та культура Полісся. – Вип. 76. Серія «Історичні науки». – № 2. / Відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – 442 с.

3. Галь Б.О. Глухівська пожежа 1784 р. у свідченнях очевидців та потерпілих / Богдан Галь // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – Випуск 9. – С. 283–291.

4. Воловик О. Епідемії на українських землях XVII–XVIII ст. та боротьба проти них. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://gisap.eu/ru/node/633.

5. Права, по которым судится малоросийский народ / под ред. А.Ф. Кистяковскаго. –К., 1879. – 838 с.

6. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4661, 5 арк.

7. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні /Дмитро Багалій // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII в. –Ч. 2. – Львів, 1904. – С. 387–442

8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18880, 5 арк.

9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13338, 23 арк.

10. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2519, 56 арк.

11. Заметки для описания Нежинского женского Введенского монастыря // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 177–178.

12. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 3346, 15 арк.

13. Ковалевский А. О большом пожаре в г. Нежине в 1797 году / А. Ковалевский // Киевская старина . – 1894. – Т. XLIV. – Март. – С. 558–559

14. Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, ф. 341, оп. 1, спр. 1358, 25 арк.

15. Морозов О.С. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О.С. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 01. – С. 61–64.

27. Харлампович К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні / Підготовка тексту, післямова, коментарі: Є. Чернухін, О. Морозов. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; Музей рідкісної книги; Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2011. – 380 с.; іл.

Лесик Л.Л. Благоустройство города Нежина XVII–XVIII веков

Статья посвящена мало исследованной теме в урбанистике – благоустройству городов XVII–XVIII веков. Автор определила главные стороны благоустройства Нежина XVII–XVIII веков: состояние мощеных дорог, санитарное состояние города. Подняты вопросы правопорядка и безопасности. На примерах пожаров второй половины XVIII в. показаны разрушительные последствия огня.

Ключевые слова: *Нежин, город, благоустройство, пожар, дороги.*

Lesyk L.L. Improvement of the city of Nizhyn in the XVII–XVIII centuries

The material is devoted to one little-studied topic in urban studies – improvement of cities of the XVII-XVIII centuries. The author identified the main aspects of the city's accomplishment: condition of cobblestone roads, sanitary condition in the city, law and order and security in the city, fire safety. On examples of fires of the second half of the XVIII century shocking effects of fire are shown.

Key words: *Nizhyn, city, improvement, roads, fire.*

12.03.2018 р.

УДК 94(477):623.817«1700/1721»

К.А. Желєзко

НІЖИНСЬКА ФОРТЕЦЯ В ЧАСИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр.

Стаття присвячена функціонуванню ніжинської фортеці в часи Північної війни 1700–1721 рр. Окремий наголос зроблено на процесі відбудови та реконструкції фортеці.

Ключові слова: *фортеця, реконструкція, воєвода, комендант, Північна війна.*

Актуальність дослідження історії ніжинської фортеці XVII–XVIII ст. зумовлена посиленням уваги в Україні до охорони історико-архітектурної спадщини та краєзнавчих розвідок. На сьогодні дослідженням ніжинської фортеці в часи Північної війни 1700–1721 рр. займалися історики М. Бережков,В. Дядиченко,Ф. Ласковський, Ю. Москаленко та інші. Питання використання полонених шведів на будівельних роботах у фортецях в Україні, зокрема в Ніжині, вивчала Г. Філіпова.

Ніжинська фортеця, збудована польською владою у 1618 р., за час свого існування перебувала у складі декількох держав та під управлінням різних чиновників. Так, у 1648 р., з початком Національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького, польські залоги були витіснені з Ніжина. З того часу фортеця знаходилася у віданні полковника Ніжинського козацького полку. Але, починаючи з 1659 р., управлінням фортецею почали займатися московські воєводи відповідно до підписаної Переяславської угоди між українським гетьманом Ю. Хмельницьким та московським царем Олексієм Михайловичем. З того часу на території фортеці також розміщувався загін московських стрільців. Ніжинська фортеця в другій половині XVII ст. успішно витримала декілька штурмів та облог. Втім, в останній чверті XVII ст., фортеця не підтримувалася в належному стані, оскільки, зважаючи на зміну в геополітичному становищі країни, зникла військова загроза для регіону. Московська адміністрація не займалася відновленням та реконструкцією ніжинської фортеці,і такий стан речей зберігався до початку XVIII ст.

У зв'язку з новою військовою загрозою від Швеції цар Петро І наказав підготувати країну до війни, у тому числі і прикордонні фортеці. Так, 1700 р. до Києва, Чернігова, Переяслава та Ніжина було відправлено французького інженера Лямота де Шампі разом з перекладачем Григорієм де Рівером для огляду й створення креслень фортець згаданих міст [8, с. 419–420]. Наразі не встановлено, чи були дані креслення фортеці м. Ніжина втілені у життя. Натомість відомо, що 24 лютого 1700 р. цар віддав наказ про модернізацію наявних фортець Московського царства, зокрема в Ніжині цитадель мала вміщувати 600 чол. (в Переяславі 200 чол.). Коли саме і хто буде займатися даними фортифікаціями мало визначатися пізнішим царським указом [4,

с. 88–89]. Отже, зважаючи на географічне розташування Ніжина, московський цар Петро І розглядав ймовірність нападу шведських військ на ніжинську фортецю, тому наказав привести її в належний стан, щоб царські війська могли витримати штурм. Варто згадати наявні архівні документи, які свідчать, що в той час, незважаючи на те, що будівництвом фортець в Києві, Переяславі, Ніжині та Чернігові керували воєводи, міщани звільнялися від участі в будівельних роботах [17, с. 14].

Наявний короткий опис структури укріплень міста тих часів. Так, за записками о. Леонтія за 1701 р. в Ніжині *«два укріплення, одне земляне, а острог дерев'яний»* [15, с. 382]. Таким чином, мова йде про земляні вали навколо «Старого міста» та дерев'яний замок в його центрі.

Роботи по відбудові та розширенню оборонних споруд м. Ніжина проводились московськими ратними людьми в 1704–1705 роках. Був полагоджений та обкладений дерном вал, зроблена гребля завдовжки 15 сажнів і завширшки в 1 сажень,побудовані додаткові вежі, полагоджені порохові склади тощо [5,с. 473].

Продовження Північної війни 1700–1721 рр. стимульовано московську владу до збільшення війська та подальшої модернізації фортеці. У той час, як зазначає дослідник Ф. Ласковський,*«Фортеця Ніжина… складалася з 5 фронтів, чотири з яких, розташовані до полю, мали бастіонні нариси з дуже малими бастіонами, а прирічковий фронт складався з вала… з двома виступами. Профілі укріплення, в багатьох відношеннях, розміру зовсім не відповідали ні цілі, ні призначенню довготривалих укріплень»* [8, с. 505–506].

У 1706 р. загальне командування важливими фортецями в Україні було доручено київському воєводі князю Д. Голіцину. В чолобитній, датованій 1706 р., він писав: *«Велено мені бути на вашій царській службі в Києві воєводою і доглядати того міста Києва і міст же Чернігова, Ніжина і Переяслава фортеці…»*. На виконання царського наказу Д. Голіцин оглянув усі фортеці та запаси бойового спорядження і провіанту, що там зберігалися [5, с. 467].

Важливість ніжинської фортеці для Лівобережжя підтверджує універсал, виданий гетьманом І. Мазепою 15 листопада 1708 р. після його виступу проти Московського царства. Він забороняв козакам Веркіївської сотні слухати наказ царя щодо посилення московського гарнізону в ніжинській фортеці. Гетьман пише: *«…Ніжинська московська фортеця цілому полку Ніжинському тяжка…»*. Вочевидь, він мав на увазі важкість взяття її штурмом а також розташування там московського гарнізону, і тому просив веркіївських козаків залишатися на своїх місцях і не переходити на бік московських військ [13, с. 413].

5 січня 1709 р. цар Петро І наказав канцлеру графу Г. Головкіну відправити грамоту гетьману Івану Скоропадському, обраному 11 листопада 1708 р., з наказом прибути до Ніжина і розташувати там свою ставку. Ставка гетьмана знаходилася в місті протягом січня-лютого 1709 р. [3, с. 308]. Відомо, що в острозі ніжинської фортеці утримувалися схоплені прибічники І. Мазепи із старшини і шляхти. Сюди ж Г. Головкін відправив схоплену в дорозі дружину гетьманського керуючого О. Бистрицьку (родичка І. Мазепи) [14, с. 216]. Розміщення гетьманської резиденції в Ніжині після спалення московською армією Батурина підтверджує важливість ролі міста та всього Ніжинського полку для Гетьманщини.

З листа київського губернатора Д. Голіцина до керуючого Посольським приказом графа Г. Головкіна, датованого 25 січня 1709 р., дізнаємося про перебування в ніжинській фортеці 284 чол. ратного гарнізону та додатково надісланих двох полків під командуванням Вестова та Нечаєва, а також наявність 40 гармат та мортир і 628 пудів пороху [10, с. 204].

Існує легенда, що у 1709 р. ніжинські козачки, переодягнувшись у чоловічий одяг, врятували місто від шведів. Наявні кілька її варіантів, що різняться в дрібницях. У *«Дамському журналі»* за серпень 1829 р. була вміщена невелика повість *«Козацькі шапки»*, написана викладачем Гімназії Вищих наук князя Безбородька І. Кулжинським. У 1873 р. в Санкт-Петербурзі вийшла друком книга *«Геройський подвиг ніжинських козачок часу імператора Петра Великого в 1709 р.»* авторства А. Тупалова.*«Русский инвалид»* за 1903 р. опублікував статтю В. Перцова *«Геройський захист Ніжина козачками в 1708 р. Історична легенда»* (№ 4 від 14 травня). Як аналізує дослідник М. Бережков, подібні легенди зустрічаються і в інших містах Московського царства. Більше того, згадані твори містять багато помилок і неточностей в датах, подіях і фактах [1, с. 3–16]. До того ж історик Є. Тарле в своїй праці вказує: *«… в Ніжині шведів не було…»* [12,с. 259]. Також О. Рігельман пише: *«Мазепа, який [шведському] королю був вожатим, вів його в міста Ромни і Гадяч, шляхом, що не проходив містом Ніжином…, через перебування в ньому російських сил»* [11, с. 552]. Тому з достовірністю можна стверджувати, що шведські війська не штурмували ніжинську фортецю.

У 1708–1709 рр. Петро І провів адміністративну реформу Московського царства, яка скасовувала посаду воєводи. Тепер комендант керував фортецею та московським гарнізоном в ній. З часом коменданти не тільки займалися справами фортеці та охорони її міста, а все частіше виступали в ролі арбітрів конфліктуючих сторін полкової еліти, що дало їм змогу втручатися в місцеве управління [6, с. 194–196]. Комендантом ніжинської фортеці в часи Північної війни був князь Кольцов-Масальський, який займав цю посаду до 1724 р. [7, с. 63; 19, арк. 8].

В жовтні-листопаді 1709 р. Ніжин став ледь не першим містом, куди за рішенням київського генерал-губернатора Д. Голіцина були відправлені підводи з полоненими шведами на будівельні роботи на території фортеці. Полонених могли залучати до заготовки дубових колод, а також до безпосереднього ремонту та будівництва фортечних споруд. Шведи, ймовірно, перебували в Ніжині до 1711 р. [16, с. 74–76].

З джерел дізнаємося, що будинки на території ніжинської фортеці знаходились в поганому стані, і тому за коменданта Кольцова-Масальського в 1710 р. був побудований комендантський двір силами солдат гарнізону та будівельних майстрів [19, арк. 8]. Не виключено, що полонені шведи також могли брати участь у будівництві комендантського будинку. Восени 1711 р. знову проводилися роботи по зміцненню укріплень міста Ніжина [5, с. 475]. У 1712 р. на території ніжинської фортеці було збудовано продовольчий магазин. У будівельних роботах брали участь козаки полку [5, с. 485].

У 1714 р. під управлінням інженер-полковника Брекліна проводилися подальші роботи по реконструкції ніжинської фортеці. Проект мав на меті збільшити розміри п'яти бастіонів, щоб надати фортечним ровам профіль, що мав забезпечувати кращу флангову оборону. Втім, робота по оновленню фортеці просувалися повільно та час від часу призупинялася [8, с. 506]. Так, 27 листопада 1719 р. ніжинський полковник Петро Толстой повідомляв московську адміністрацію про тимчасове припинення ремонту ніжинської фортеці [18, арк. 1–3]. Таким чином, за 6 років, згідно звітних планів 1720 р., було завершено роботи тільки по бастіону зі сторони річки та майже завершено будівництво сусіднього з ним бастіону з напільного боку; решта частина фортифікацій ще не оновлювалася [8, с. 506].

Маємо опис фортеці м. Ніжина за 1718 р. Так, згідно відомостей Київського губернського управління *«Ніжинського гарнізону фортеця земляна. В ній кам'яний погреб, та палатка кам'яна, в якій знаходиться порохова казна. Два амбари дерев'яних, в яких зберігаються полкові припаси та провіант»* [2, с. 70]. Цей же документ повідомляє про наявність 188 солдатів та 3 офіцерів. Артилерійський парк нараховував 82 гармати різного типу [10, с. 205].

Варто згадати про будівництво важливої споруди на території ніжинської фортеці в останній рік Північної війни (1721) –кам'яної церкви Богоявлення Господнього, *«котрої раніше в замку не було», більш відомої під назвою «Замкова»*. Однойменна дерев'яна церква існувала і раніше [9, с. 97–98]. Напроти храму розташовувалися кам'яний церковний погреб та двір коменданта [15, с. 382].

Отже, ніжинська фортеця за часи Північної війни 1700–1721 рр. зазнає масштабних реконструкцій та відбудов. Тепер оборонні укріплення міста знову були здатні витримати можливий напад ворожого війська. Московська влада збільшує кількість війська, розташованого на території замку, та забезпечує його необхідними зброєю і продовольством. Більше того, в управлінні фортецею на зміну воєводам приходять коменданти. Протягом хоч і нетривалого часу в Ніжині перебувала резиденція гетьмана І. Скоропадського, що засвідчує як важливість ролі міста у цій військовій кампанії, так і його відновлення після масштабної руйнації від пожежі та грабунку московською армією Г. Ромодановського в 1668 році. Таким чином, нова військова загроза з боку шведської армії сприяла зростанню важливості ніжинської фортеці в обороноздатності Чернігово-Сіверщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Бережков М. Нежинские придания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году. (Речь, читанная в годичном собрании Нежинского учебного Общества при Институте князя Безбородко, 14 сентября 1909 г.) // Сборник Историко-Филологического Общества при институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин: Типо-Лит. насл. В.К. Меленевского, 1910–11. – Т. VII. – С. 3–16.

2. Бондар О.М. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.

3. Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.

4. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. 12. – СПб, 1872. – 424 с.

5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Відп. ред. І.О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 532 с.

6. Календар 2000-го року «Чернігівщина – земля козацька». Автор і упорядник І. Корбач. – К.: Видання Чернігівського земляцтва, 1999. – 768 с.

7. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.

8. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Т. 2. – СПб, 1861. – 642 с.

9. Москаленко Ю.С. Ніжинський замок // Ніжинська старовина. – Вип. 6(9). – Ніжин, 2008. – С. 96–98.

10. Погода Ю.В., Иванюк Я.Г. Полтавская баталия: Крепости и герои. – М., 2009. – 384 с.

11. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. – К.: Либідь, 1994. –768 с.

12. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1958. – 480 с.

13. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Ред. Сохань П. – НТШ, Київ-Львів, 2006. – 801 с.

14. Уривалкін О. Загадки історії. Лівобережна Україна та Ніжинський полк з сер. XVII до кін. XVIII ст. – К.: ТОВ Наука-сервіс, 2001. – 276 с.

15. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Кн. 7. – 440 с.

16. Філіпова Г.В. Відправлення шведських полонених з Києва до Ніжина в 1709 році // Ніжинська старовина. – Вип. 23(26). – Ніжин, 2017. – С. 73–77.

17. Філіпова Г.В. Укріплення Києва напередодні Північної війни: проект Лямота де Шампі // Питання історії науки і техніки – № 3 (39). – 2016. – С. 12–18.

18. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 456, 3 арк.

19. ЦДІАК, ф. 59, оп. 1, спр. 3976, 10 арк.

Железко К.А. Нежинская крепость во времена Северной войны 1700–1721 гг.

Статья посвящена функционированию Нежинской крепости во времена Северной войны 1700–1721 гг. Отдельный акцент сделан на процессе восстановления и реконструкции крепости.

Ключевые слова: *крепость, реконструкция, воевода, комендант, Северная война.*

Zhelezko K.A. Nizhyn fortress during the Northern War of 1700–1721

The article is devoted to the functioning of the Nizhyn fortress during the period of the Northern War of 1700–1721. A special emphasis was placed on the process of reconstruction of the fortress.

Key words: *fortress, reconstruction, voievoda, commandant, Northern War.*

24.02.2018 р.

УДК 94(977):303.684«165/17»

С.А. Токарєв

ВИХІДЦІ З ОСТЕРСЬКОЇ ШЛЯХТИ У СКЛАДІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

У статті розглядається роль вихідців з остерської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку. Проаналізовано їх походження, персональний склад, участь у суспільно-політичному житті, майнове становище, спроби набуття російського дворянства.

Ключові слова: *остерська шляхта, козацька старшина, Ніжинський полк.*

У складі соціально-політичної еліти Чернігово-Сіверщини доби середньовіччя та ранньомодерного часу помітне місце посідала регіональна остерська шляхта. Формування цієї військовослужбової спільноти розпочалося після включення Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського у середині XIV ст. [2, с. 8; 27, с. 17], а найдавніший пласт остерського шляхетства складався з вихідців зі старовинного давньоруського боярства регіону [14, с. 63; 15, с. 319].

Після входження Чернігово-Сіверщини до складу Московського царства на початку XVI ст. Остер став стратегічно важливим прикордонним пунктом у складі Литовської держави [2, с. 14]. Остерське боярство брало участь у численних прикордонних сутичках і Лівонській війні між Великим князівством Литовським і Московським царством у середині XVI ст. [27, с. 20–21].

Підписання Люблінської унії 1569 р. і утворення Речі Посполитої спричинили переселення і масштабну колонізацію краю шляхтою з етнічних польських земель [2, с. 20–21; 13, с. 32]. Особливого розмаху польська колонізація набула у першій половині XVII ст. після входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої [14, с. 65]. Загалом, за часів польського панування в Остерському старостві Київського воєводства сформувалася елітарна спільнота, яка, за підрахунками І. Кондратьєва, включала близько 220 шляхетських родів українського, білоруського, польського, московського і татарського походження [14, с. 66; 15, с. 317]. Її представники взяли активну участь у колонізації південних повітів Чернігівського воєводства, які на початку Української національної революції середини XVII ст. увійшли до складу Української козацької держави [21, с. 283].

Остерська шляхта підтримала визвольні змагання українського народу під проводом Б. Хмельницького, а її представники покозачились і поповнили персональний склад старшини Київського та Переяславського полків [16, с. 15]. Разом з тим, частина остерської шляхти долучилася до розбудови Ніжинського полку й увійшла до складу його старшинського корпусу [20, с. 29]. Так, на думку В. Заруби, у 1648 р. на початковій стадії формування Ніжинського полку до складу його військово-територіальної організації входили козацькі підрозділи, які виникли в Острі, Козарах, Козельці, Мрині, Моровську і Бобровиці [9, с. 71].

Першим відомим представником остерської шляхти у складі козацької старшини Ніжинського полку став Опанас Єдута, котрий у 1649 р., згідно з реєстром Війська Запорозького, посідав уряд сотника об'єднаної Носівсько-Кобижчанської сотні [18, с. 93; 19, с. 341; 28, с. 472]. Інший представник остерського шляхетства Степан Михайлович Шевлюга обіймав посаду кобижчанського сотника у 1655–1658 рр. і протягом червня – липня 1662 р. [18, с. 93; 19, с. 755].

Зі старовинного остерського боярського роду Шкод [14, с. 64; 15, с. 320], відомого у складі київської шляхти ще наприкінці XV– на початкуXVI ст. [32, с. 149], походив Федір Шкода, котрий у реєстрі Війська Запорозького 1649 р. згадувався у складі козацького товариства Дівицької сотні [28, с. 466], а в 1653 р. посідав уряд сотника Полкової Ніжинської сотні [18, с. 110; 19, с. 763].

Родина Завадських походила з ополяченої волинської шляхти, а її представники переселилися на Остерщину після включення Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої [27, с. 29; 24, с. 97, 213]. Рід Завадських згадувався в люстрації Остерського староства 1636 р. [2, с. 105]. Його представник Федір Петрович Завадський на початку Української національної революції покозачився і протягом 1649–1662 рр. посідав уряд сотника Першої Полкової Ніжинської сотні. У 1653 р. він виконував обов'язки наказного полковника над сотнями Стародубщини. Надалі Ф. Завадський виконував обов'язки наказного ніжинського полковника у 1660 і 1662 рр. [19, с. 360]. Зокрема, під час підготовки до військової кампанії на Правобережжі проти Речі Посполитої у 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький надіслав йому наказ про виступ у похід козаків Ніжинського полку [31, с. 154]. Після поразки об'єднаного українсько-російського війська під Чудновим наказний полковник наприкінці листопада 1660 р. писав до князя Г. Ромодановського про необхідність мобілізації московських «ратних людей» для спільної оборони Ніжина від можливого наступу польського війська. Влітку 1662 р. під час наступу військ Ю. Хмельницького на Лівобережжя наказний гетьман Я. Сомко наказав Ф. Завадському мобілізувати козаків Ніжинського полку і приєднатися до основних сил лівобережного козацтва. Прикметно, що Я. Сомко при цьому висловив докір, що «Нежинский полк ему Сомку помочи никакой не дает, а слушает нежинского полковника Василия Золотаренка» [33, с. 162, 249].

Протягом 1666–1678 рр. Ф. Завадський обіймав посаду ніжинського полкового судді [19, с. 360]. Під час перебування на цьому уряді у 1667 р. він їздив у складі козацької делегації до Москви. Метою цього посольства було подання до царського двору чолобитної про вирішення поточних справ, а також прохання про зняття анафеми, накладеної вселенським патріархом на гетьмана І. Брюховецького [3, с. 178, 180]. Суддя у складі інших представників козацької старшини Ніжинського полку у 1669 р. узяв участь у підписанні Глухівських статей, а в 1672 р. – Коно-

топських статей [5, с. 92, 151; 31, с. 461, 590]. Одразу ж після підписання Глухівських статей Ф. Завадський у складі делегації Війська Запорозького, до якої входили також Л. Борозна, Л. Полуботок і Я. Єреміїв, був відряджений до Польщі на з'їзд представників Речі Посполитої, Великого князівства Литовського та Московського царства. Критерієм для відбору кандидатур делегатів послужили їх приналежність до шляхетського стану, визнана з боку московської влади [26, с. 164; 31, с. 469].

Свою кар'єру у Війську Запорозькому Ф. Завадський завершив у 1689 р. на посаді ніжинського полкового писаря [19, с. 360]. До складу його маєтностей входило с. Євлашівка у Першій Полковій Ніжинській сотні і половина греблі та частина млина на р. Остер поблизу м. Мрина, які він придбав у місцевого млинаря Григорія Михайловича [4, с. 1, 38].

Син Ф. Завадського Йосип посідав уряд ніжинського полкового писаря у 1682, 1684 – 1686 і 1709 рр. На початку XVIII ст. він деякий час обіймав посаду сотника Першої Полкової Ніжинської сотні [19, с. 360]. На підставі жалуваної грамоти Петра I, виданої у вересні 1689 р., Й. Завадський отримав у власність села Крупичполе, Вишнівку і Сваричівку у Другій Полковій Ніжинській сотні. Після його смерті ці маєтності успадкувала його дружина. Проте незабаром вона уклала повторний шлюб з особою нешляхетного походження, що спричинило з ініціативи гетьмана І. Мазепи судовий розгляд і конфіскацію цих маєтностей [22, с. 34; 30, с. 229, 237].

Костянтин Федорович Завадський у 1675 р. обіймав посаду сотника Мринської сотні, а його брат Юсько посідав цей же уряд у 1676 р [19, с. 360].

Козацько-старшинська родина Барановських походила з польської шляхти гербу «Равич», а її родоначальник Станіслав перебував у складі шляхетської спільноти Краківського воєводства. Після входження Лівобережної України до складу Речі Посполитої він переселився до Київського воєводства, увійшов до складу остерського боярства і згадувався у люстрації Остерського староства 1636 р. Яків Станіславович Барановський під час Української національної революції покозачився і в 1680-х рр. посідав уряд київського полкового осавула, у 1689–1696 рр. – київського полкового обозного, а в 1706 р. – козелецького городового отамана. Його син Іван перейшов з лютеранської віри у православ'я і згодом отримав сан священика у м. Козельці [1, с. 92–93]. Андрій Іванович Барановський народився у 1711 р., у 1737 р. розпочав службу у Київській полковій канцелярії, а в 1740 р. отримав посаду канцеляриста у Переяславській полковій канцелярії. 14 серпня 1743 р. він посів уряд бахмацького сотника [19, с. 200]. На думку О. Лазаревського, це призначення відбулося за сприяння Наталії Розумовської, котра неодноразово клопоталася про призначення своїх земляків на старшинські уряди [22, с. 169].

На чолі Бахмацької сотні у 1744 р. А. Барановський брав участь в урочистій зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни під час її поїздки до Гетьманщини [29, с. 22]. У 1750 р. він був присутній на раді, яка обрала гетьмана К. Розумовського [25, с. 58].

Під час перебування на уряді бахмацького сотника А. Барановський неодноразово вчиняв зловживання по відношенню до місцевого населення. У 1749 р. козаки Бахмацької сотні подали імператриці Єлизаветі Петрівні скаргу на сотника, з якої випливало, що він у змові з представниками ніжинської полкової старшини чинить їм збитки, притягає до примусових робіт у власному господарстві, скуповує козацькі ґрунти і переводить їх у підсусідки. Вони зауважили, що внаслідок цих зловживань сотника зазнали значних збитків і тому не в змозі продовжувати військову службу. У наступній чолобитній, поданій до Генеральної військової канцелярії, козаки повідомили, що розгляд справи тимчасово призупинений через поїздку ніжинського полковника С. Кочубея до Москви. Користуючись зволіканням у розгляді справи, А. Барановський «кожного дня упившись, гоняется за жалобщиками и техкозаков, кои содержатся у него в протекции, научает стрелять по жалобщикам».

10 січня 1749 р. козаки Бахмацької сотні Іван і Кирило Колодки скаржилися, що сотник заарештував їхнього батька Степана, тримав його на ланцюгу у сотенній канцелярії і завдавав йому тілесних ушкоджень, від яких той через декілька днів помер. Рятуючись від переслідувань А. Барановського, козаки подали на нього скаргу до Генеральної військової канцелярії. 26 червня 1750 р. вийшов наказ Генеральної військової канцелярії про переведення їх на службу до сусідньої Івангородської сотні Ніжинського полку.

Козак с. Курінь Григорій Лепський скаржився на захоплення сотником пари волів. Проте незабаром А. Барановський розпочав переслідування потерпілого, а його піддані розібрали будинок Г. Лепського разом з господарськими спорудами і вивезли деревину.

Козак с. Курінь Тимофій Хоменко скаржився до Бахмацької сотенної канцелярії, що компанієць Левко образив його і побив. Проте сотенна старшина, скориставшись неправдивими свідченнями компанійця, присудила саме Т. Хоменка до сплати штрафу. Крім того, сотенна старшина на чолі з А. Барановським, скориставшись нагодою, конфіскувала у козака худобу вартістю 65 крб. Після розгляду скарги Т. Хоменка Ніжинський полковий суд ухвалив скасувати постанову Бахмацької сотенної канцелярії і перевести його на службу до Івангородської сотні. Щоправда, А. Барановський не виконав ухвалу суду і продовжував утримувати козака під вартою, завдавати йому побоїв і вимагати викупу за звільнення з-під варти. Після подання дружиною Т. Хоменка скарги Генеральна військова канцелярія розпорядилася звільнити його і доправити до Глухова для розгляду справи і винесення остаточного рішення. Після відмови сотника виконати цей наказ до Бахмача для виконання рішення був відправлений батуринський сотник Д. Стожок, котрий, зрештою, домігся звільнення Т. Хоменка і розгляду справи у Генеральному військовому суді.

Також за наказом А. Барановського його слуги затримали бахмацького священика Федора Михайлова і завдали йому тяжких тілесних ушкоджень, що незабаром спри-

чинило його смерть.

Прикметно, що, скориставшись нагодою, у січні 1749 р. мешканець Бахмача Лук'ян Сергієнко звинуватив сотника у завданні йому тілесних ушкоджень та образі честі й гідності. Проте Ніжинський полковий суд під час розгляду справи довів неправдивість свідчень Л. Сергієнка, за що він був присуджений до тілесного покарання у вигляді побиття нагайкою.

Розслідування зловживань А. Барановського розпочалося у травні 1749 р. До його проведення були залучені бунчуковий товариш В. Жураковський і військовий товариш І. Тихонович. Проте бахмацький сотник постійно ухилявся від слідства і не з'являвся на допити. Зрештою, у травні 1752 р. під час перебування в Батурині гетьман К. Розумовський отримав численні скарги від козаків Бахмацької сотні на зловживання сотника і, крім того, «сам усмотрел, что Барановский в трезвости не бывает, но всегда пьян». Відтак 17 травня 1752 р. на підставі ордеру К. Розумовського А. Барановський був зміщений з уряду бахмацького сотника [10, арк. 280–339 зв.; 22, с. 169–172].

З 12 липня 1757 р. до 2 лютого 1763 р. А. Барановський обіймав посаду сотника Варвинської сотні Прилуцького полку [19, с. 200]. На цьому уряді він продовжував чинити зловживання щодо місцевого населення, зокрема, заарештував місцевого шинкаря Микиту Кравченка за підозрою у придбанні крадених речей, і під час утримання його під вартою завдавав тяжких тілесних ушкоджень, які спричинили смерть затриманого [23, с. 359]. У 1758 р. А. Барановський ухилився від мобілізації для участі у Семирічній війні, згодом на деякий час самовільно залишив свою посаду, а в 1759 р. вів слідство про відпуск за хабарі козаків з Української лінії. Зрештою, на початку 1763 р. сотник був зміщений з уряду після скарги прилуцького городового отамана Й. Жили на утиски та зловживання службовим становищем (образи, арешти сотенної старшини). Того ж таки року А. Барановський вийшов у відставку з чином полкового хорунжого і в 1765 р. прийняв сан священика Воскресенської церкви у с. Данівці Козелецької сотні Київського полку [19, с. 200].

Андрій Андрійович Барановський 19 серпня 1765 р. отримав патент Другої Малоросійської колегії на чин військового товариша. Наприкінці XVIII ст. він проживав у м. Бахмач Коропського повіту Новгород-Сіверського намісництва, входив до складу місцевої дворянської спільноти, володів 4 підданими і був одружений на дочці бунчукового товариша П. Лащинського Катерині [7, арк. 2 зв. – 3; 8, арк. 34;11, арк. 136 зв. – 137]. Рід Барановських був внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Новгород-Сіверського намісництва [12, арк. 205].

До остерської шляхти гербу «Радван» належала родина Тетерь [14, с. 66; 15, с. 323; 17, с. 79]. Зокрема, у люстрації Остерського староства 1636 р. у складі остерського боярства згадувався майбутній гетьман П. Тетеря [2, с. 44]. На початку Української національної революції представники роду Тетерь покозачились і в реєстрі Війська Запорозького 1649 р. згадувались як козаки Козелецької сотні Переяславського полку [28, с. 340, 341]. Син П. Тетері Григорій переселився до Ніжинського полку, оселився у с. Черняхівці Першої Полкової Ніжинської сотні та увійшов до складу місцевого козацького товариства. Павло Григорович Тетеря наприкінці XVIII ст. посідав уряд осавула Четвертої Полкової Ніжинської сотні. Його син Степан після надання доказів шляхетного походження до дворянської депутатської комісії Чернігівського намісництва був нобілітований і внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Чернігівського намісництва [6, арк. 124].

Отже, покозачення остерської шляхти та її інтеграція до середовища козацької старшини відбулися на початковому етапі Української національної революції середини XVII ст., а до складу старшинського корпусу Ніжинського полку увійшла порівняно невелика її частина. Вихідці з остерської шляхти відзначалися активною суспільно-політичною діяльністю під час визвольних змагань українського народу у другій половині XVII ст. Завершення Української національної революції спричинило їх переорієнтацію на зміцнення власного економічного становища. Проте малочисельність старшинських родин Ніжинського полку, котрі походили з остерського шляхетства, унеможливила зміцнення їх позицій у складі місцевої соціально-політичної еліти та інтеграцію до середовища російського дворянства наприкінці XVIII– у першій половині XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька: люди і долі. –К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 183 с.

2. Александрович М.Н. Остерский уезд. Выпуск 1-й. Историческое описание. Часть 1 (До окончания смут в Восточной Украине (1669 г.). –К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собст. дом, 1881. – 109 с.

3. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. –М.: Университетская типография, 1858. Ч. 1. – 339 с.

4. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. –Чернигов, Типография губернского земства, 1901. XXX; IX. – 417 с.

5. Величко С. Літопис: В 2-х т. [переклад з книжної української мови В. Шевчука]. –К.: Дніпро, 1991. –Т. 2. – 640 с.

6. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжин, ф. 343, оп. 1,спр. 68, 1803 г., 177 арк.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 86. оп. 1, спр. 5. 1782 г., 172 лл.

8. ДАЧО, ф. 86, оп. 1, спр. 6, 1782 г., 84 лл.

9. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. –Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. – 380 с.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 51191–51422,1710 г. – 1779 г., 493 лл.

11. ІР НБУВ, ф. І, спр. 60378 – 60436, 1739 г. – 1789 г., оригінали, копії, 363 лл.

12. ІР НБУВ, ф. І, спр. 60497, 1788 г., 665 лл.

13. Кондратьєв І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. // Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упоряд. Є.М. Луняк. – К.: Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С. 31–39.

14. Кондратьєв І. Служебна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік науковых артыкулаў. –Гомель:

ГДУ ім'я Ф. Скарыны, 2016. –С. 61–68.
15. Кондратьєв І. Служебна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воєводства – слов'янський та тюркський складники формування // Славістична збірка. Випуск 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). –К., 2015. – С. 317–325.
16. Кривошея В.В. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV. – С. 9–22.
17. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. –К.: Стилос, 2002. – 184 с.
18. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманшини. –К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2008. – 452 с.
19. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. –К.: Стилос, 2010. – 792 с.
20. Кривошея В. Шляхта як союзник козацтва на початковому етапі національної революції середини XVII століття // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К.: Музей гетьманства, 2009. – Вип. 5. – С. 7–49.
21. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). –К.: Темпора, 2006. – 496 с.
22. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. –К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. –Т. 2. Полк Нежинский. – 522 с.
23. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. –К.: Типография К.Н. Милевского, 1902. –Т. 3. Полк Прилуцкий. – 426 с.
24. Липинський В. Твори. Історична секція. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. Липинський. –Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1980. –Т. 2. XCVII; – 637 с.
25. Обрання Кирила Розумовського гетьманом [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. –1993. –№ 2. – С. 52–61.
26. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. –К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
27. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. –Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 88 с.
28. Реєстр Війська Запорізького 1649 року / підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін. –К.: Наукова думка, 1995. – 592 с.
29. Реєстр козацької старшини 1744 року [публікація В. Сергійчука] // Київська старовина. 1992. –№ 5. – С. 19–24.
30. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. –К.: В Университетской типографии, 1855. –Т. 2. – 511 с.
31. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. –К.; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.
32. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середниXVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). –К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.
33. Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини: від Переяславської Ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667). –К.: Основи, 2003. – 644 с.

Токарев С.А. Выходцы из остерской шляхты в составе казацкой старшины Нежинского полка во второй половине XVII–XVIII ст.

В статье рассматривается роль выходцев из остерской шляхты в составе казацкой старшины Нежинского полка. Проанализировано их происхождение, персональный состав, участие в общественно-политической жизни, имущественное положение, попытки получения российского дворянства.

Ключевые слова: *остерская шляхта, казацкая старшина, Нежинский полк.*

Tokarev S.A. Members from Oster gentry in contingent of cossack officers of Nizhyn regiment in the second half of XVII–XVIII century

The role of natives from Oster gentry in composition of Cossack petty officers of Nizhyn regiment are examined in the article. Their origin, personal composition, participating in social and political life, property position and attempt of receiving of Russian nobility are analyzed.

Key words: *Oster gentry, cossack officers, Nizhyn regiment.*

01.03.2018 р.

УДК 94(477):[393:355.08]«165/17»

А.В. Попружна

ТРАДИЦІЇ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ В ПОХОВАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

Стаття присвячена одній зі складових поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. – увічненню посмертної пам'яті. Аналізуються практики, направленні на увічнення доброї пам'яті у надгробних портретах, епітафіях, поминальних записах.

Ключові слова: *поховальна культура, козацька старшина, надгробний портрет, епітафія, синодик.*

Актуальність теми дослідження зумовлена зростанням інтересу до історії повсякденності, важливою складовою якої були поховальні практики і ритуали, особливо затребувані у середовищі військової еліти ранньомодерного українського суспільства – козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Вивчення поховальної культури козацької старшини як певного соціокультурного феномену дозволяє суттєво доповнити картину повсякденного життя провідної верстви тогочасного українського соціуму, з'ясувати засадничиі риси ментальності її представників.

Складовими поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були певні стратегії поведінки представників козацької старшини по відношенню до смерті, жалобні церемонії, увічнення та вшанування пам'яті померлих.

Метою статті є виявлення механізмів увічнення та вшанування пам'яті померлих представників козацької старшини.

Підґрунтям для подальших досліджень цієї складової поховальної культури представників соціальної еліти стали праці О. Лазаревського [1; 2; 3; 4], К. Широцького [5, с. 198–202], Д. Щербаківського [6, с. 11–12], Ф. Ернста [6, с. 11–12], А. Стороженка [7, с. 167–173]. Серед сучасних істориків варто згадати дослідження Р. Косів [8], О. Суховарової-Жорнової [9, с. 244–278], А. Адруга [10; 11], О. Походящої [12; 13], А. Зверховської [14, с. 70–73], Г. Бєлікової [15, с. 20–49], Д. Семенюк [16, с. 48–61], Ю. Осадчої [17, с. 107–110], І. Нетудихаткіна [18, с. 116–123], О. Циганок [19], В. Шевчука [20, с. 405–515], В. Маслюка [21], І. Думанської [22, с. 455–472], В. Кривошеї [23; 24; 25].

Відомий латинський вислів «пам'ятай про смерть» в контексті визначеної теми мав би бути таким – «подбай про те, яким тебе запам'ятають після смерті».

Згідно з християнськими уявленнями смерть та поховання не переривали зв'язок між живими і померлими, який зберігався завдяки поминанню у синодиках, увічненню пам'яті у надгробних портретах та епітафіях.

Важливим елементом поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були надгробні портрети. Традиція залишати на пам'ять про померлого надгробний портрет або «контерфект», «штуку», «парсуну» була досить давньою. Д. Щербаківський вважав, що вона прийшла зі Стародавнього Єгипту. Припускають також, що ця традиція походить з «глибин італійської куль-

тури» [6, с. 48]. В Італії здавна існував звичай встановлювати на могилі скульптурний портрет. З часом з'явилася традиція вивішувати на стіні церкви, в якій було поховано небіжчика, табличку з барельєфом покійного.

К. Широцький відзначив, що портретні зображення використовувались у поховальних церемоніях польської шляхти і були частиною «театралізованих» жалобних церемоній («pompa funebris») [5, с. 199].

Зародження козацької старшини як соціальної еліти відбувалося у річпосполитському соціумі. Відтак, поховальна культура представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. увібрала традиції жалобної церемонії польської шляхти.

У другій половині XVII–XVIII ст. надгробні портрети почали розміщувати у храмах над похованнями представників козацької старшини. Ймовірно, появі надгробних портретів передували хоругви. У цьому контексті варто звернути увагу на згадки про «кінні» хоругви Петра Конашевича-Сагайдачного (1622 р.) і Тимоша Хмельницького (1653 р.) [15, с. 25]. До цього типу належала також хоругва ніжинського полковника Івана Гуляницького (1677 р.) з епітафійним написом. Надгробний портрет з епітафією або без неї «був своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут» [8, с. 10].

К. Широцький припустив, що більшість «старих портретів» була посмертною і входила «в склад похоронного обряду козацтва». Деталі портрету (одяг, зброю) частково зображалися ще за життя замовника, а домальовувалися після смерті. Тому обличчя і форми тіла «пишуться чомусь недбало» [5, с. 200]. Його могли писати з мертвого обличчя, по пам'яті чи з прижиттєвого оригіналу.

«Найчастіше все ж малювали портрети покійників на дереві або на полотні і вішали у церкві на стіні, а під час процесій носили їх іноді навколо церкви вкупі з образами і корогвами. Дуже рідко виображали покійника з заплющеними очима, звичайно малювали його на повен зріст з складеними побожно руками перед розпяттям. Внизу містились відповідні написи, вірші або епітафії…. Такими посмертними портретами є взагалі і більшість старих портретів, що дійсно входили тут, в склад похоронного обряду як у шляхти, так і у козацтва», – вважали Д. Щербаківський та Ф. Ернст [6, с. 12].

П. Білецький зауважив, що підготовчий малюнок до портрета сумського полковника Герасима Кондратьєва створювався художником, коли той перебував на смертному одрі. Такий ефект «невидющого погляду» (створення образу з мертвої людини) характерний і для інших надгробних портретів [26, с. 113]. Ймовірно, так були створені втрачені надгробні портрети батька генерального підскарбія Якова Марковича Марка Аврамовича, померлого у 1712 р. і похованого у Густинському монастирі, значного військового товариша Іллі Новицького, померлого до 1704 р. [27, с. 231].

І. Нетудихаткін припустив, що більшість портретів представників козацької старшини писалася вже після їхньої смерті. До таких портретів він, зокрема, відніс погрудний портрет генерального обозного Василя Дуніна-Борковського [28, с. 116].

Під час жалобної церемонії портрет несли за домовиною. Згодом його розміщували в інтер'єрі храму неподалік від місця поховання. Як надгробні портрети з зображенням померлого на повний зріст, так і пізніші поясні надгробні портрети розміщувалися у храмах так, щоб епітафія знаходилась на рівні очей глядача. Втім, вже через 10 років, внаслідок різких температурних коливань, кіпоті від свічок, впізнати зображеного і прочитати епітафійний напис було майже неможливо. У таких випадках прагнули створити копію надгробного портрету [26, с. 137].

На жаль, портрети, що знаходились у церквах, за розпорядженням Синоду згодом звідти були винесені, і, якщо не потрапляли до рук поціновувачів, «сваливались обыкновенно на колокольне и там сгнивали», як відзначив О. Лазаревський ще наприкінці XIX ст. [29, с. 337].

Портрет Михайла Бреславця, засновника с. Великої Багачки, що на Полтавщині, який помер 1644 р., був розміщений у тамтешній церкві Різдва Богородиці: «В женском приделе висит портрет на холосте в рамах, вышиною в аршин, а шириною 3/4 аршина, изображающий масляными красками старика в позе молящегося перед распятием, коленопреклоненного и с сжатыми руками. Вверху портрета надпись: «Тут преставился Михаил Бреславец, козак его королевской милости, умер року 1644, декабря 15 дня» [30, с. 358].

Портрети полковника прилуцького Івана Стороженка та бунчукового товариша Григорія Стороженка наприкінці XIX ст. опинилися в колекції В.В. Тарновського [31, с. 577; 7, с. 167]. Про призначення першого з них для поховального ритуалу свідчить зображення Розп'яття і Євангелія, а також напис: «Року Божого 1693 февруарія 15 преставился раб Божій Іоан Стороженко, полковник в. И. ц. п. в. З. прилуцкій». На портреті Григорія Стороженка під зображенням герба розміщено віршовану епітафію [31, с. 578].

Відомо про встановлені портрети «над гробом» генерального судді Івана Домонтовича [5, с. 98–200], стародубського полковника Михайла Миклашевського [15, с. 146; 32, с. 243], генерального обозного Василя Дуніна-Борковського [33, с. 580], полтавського полковника Павла Семеновича Герцика [34, с. 18–41], київського сотника Савви Туптала [435, с. 195], дружини Новгород-Сіверського сотника Євдокії Жоравко [35, с. 201], миргородського полкового обозного Василя Родзянка [36, с. 107–110].

До цього ж типу належить і портрет гетьмана Івана Скоропадського, на якому, на думку К. Широцького, «лице писано з вмерлого іншою рукою, ніж усе доличне» [5, с. 201]. Гетьмана поховали у склепі Харлампіївської церкви Гамаліївського монастиря. Збереглася білокам'яна різьблена могильна плита з написом: «Здесь опочивает телом раб Божий Иоан Скоропадский войск запорожских гетман, сей обители фундатор, представился в Глухове року 1722 месяца июля третьего дня» [37, с. 112]. Портрети Анастасії та Івана Скоропадських нині зберігаються в Сумському художньому музеї [38, с. 50].

Ймовірно, що портрети створювалися як поодинокими малярами, так і представниками цехів живописців. Зокрема, відомо, що таких майстрів у Стародубській протопопії проживали аж 43 – 36 фахівців і 7 учнів. За соціальною приналежністю вони належали до міщанства, козацтва і духівництва [39, с. 105].

Відтак, поховальні портрети, на яких зображені представники козацької старшини, – це «перепустка» до духовного і матеріального світу провідної соціальної верстви XVII–XVIII ст., до світу людини, яка стоїть на порозі вічності.

Надгробні портрети представників козацької старшини виникли під впливом сусідньої Речі Посполитої, але мали самобутній характер. Згодом традиції зображувати померлого поширились і у Російській державі. Цікаве спостереження занотував М. Ханенко, перебуваючи у почті гетьмана І. Скоропадського в Москві. Під час пишної поховальної церемонії князя В. Голіцина він побачив на хоругві білого кольору портрет померлого та епітафію [8, с. 77]. М. Алексєєва зауважила, що «русские не раз могли быть свидетелями траурных церемоний как поляков, так и украинцев… Обычаи же казаков в той области…были очень близки польским» [40, с. 17].

Отже, надгробні портрети слід вважати складовою поховальної культури козацької еліти. Надгробний портрет з метою увічнення пам'яті про небіжчика могли замовляти й рідні після його смерті.

Використання портретів у жалобній церемонії мало декілька причин. Насамперед, портрет «оживлював» померлого, дозволяючи йому востаннє постати під час прощання з рідними і світом. Це також був спосіб увічнення пам'яті про небіжчика, привід нагадати про його ктиторство і благодійництво.

Ще однією важливою складовою поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були епітафії.

Поява епітафій була пов'язана з традицією виголошувати надгробні промови, яка сягає часів Стародавньої Греції. Термін «епітафія» у перекладі з давньогрецької мови означає «над могилою» [41, с. 484]. З часом надгробні промови замінювались надгробними написами, здебільшого у віршованій формі.

Епітафійні твори були дуже популярними за доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу [22, с. 455].

Зазвичай епітафії складалися після смерті представника козацької старшини з метою увічнення його пам'яті. Траплялися випадки, коли «на порозі смерті» людина замовляла і власноруч цензурувала зміст епітафії. Це засвідчує епітафія дочці бунчукового товариша Івана Севастіяновича Євдокії Брежинській, яка померла у 1779 р. Її виявив у каплиці с. Гурбинці Прилуцького повіту О. Маркевич. Він зауважив, що епітафія складалась ще за життя покійної та, ймовірно, була нею «прослухана и одобрена», а можливо й продиктована. Епітафія розпочиналась словами:

«Ежели кто от земных хотит меня узнать,
То, прочтя надпис сей, может кратко понять,
Его я и от каких родителей родилась,
Сколько в свете жила и когда в гроб вселилась.
Отец мой был Іоанн Севастіанович, сын Адріанов;
Бунчуковым жалован за прежнихъ гетманов» [42, с. 393].

Деякі поетичні епітафії потрапляли на друкарський верстат, наприклад, «Вірші на жалосний погреб Петра Сагайдачного» Касіяна Саковича [43], латиномовна віршована епітафія Богдану Хмельницькому [21, с. 169], епітафіон Івану Брюховецькому Лазаря Барановича [44, с. 142].

Надгробний портрет з епітафією став «своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут» [45, с. 10]. Так, епітафія В. Кочубею була розміщена на його портреті разом із символічним зображенням життя і смерті [46, с. 39].

Прикрашений віршованою епітафією був і надгробний портрет бунчукового товариша Григорія Стороженка з колекції В.В. Тарновського:

«Луна в нощи светит, волк туне блудит зрящ,
Креста Христова верным свет есть в нощи и во дни светящ;
Григорій Стороженко, муж сей знаменитый» [31, с. 578].

О. Циганок зауважила, що в Україні у XVII–XVIII ст. переважала письмова форма епітафій. Каталоги стародруків засвідчують поширення цього літературного жанру. Відтак, у збірках поетик і риторик вміщувались взірці надгробних промов і епітафій [19]. Так, поетика «Praecepta» 1743 р. містить текст польськомовної віршованої епітафії гетьману Данилу Апостолу (1654–1734 рр.), автором якої був, імовірно, Тихон Олександрович [19, с. 277]. В іншому посібнику з риторики «Manuductio» 1736 р. вміщено розлогу прозову епітафію на честь миргородського полковника Павла Апостола, сина гетьмана, який загинув під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр.: «Знаменитому і славному пану Павлові Апостолу, миргородському полковнику, який, вирушивши в похід у таврійські землі зі своїми шістьмастами соратниками, загинув у січі з двадцятьма тисячами татар [19, с. 144].

Спільною рисою усіх епітафій було те, що вони нагадували своєрідні «послужні списки», в яких розповідалося про життя та здобутки померлого. Такий характер мали епітафії генеральному обозному Василю Дуніну-Борковському [47, с. 580], возному Ройської сотні Андрію Чечелю [48, с. 66], бунчуковому товаришу Миколі Тризні [49, с. 180]. Як слушно зазначив П. Акімов, «головним завданням епітафії було підведення підсумків людського життя, з якого виокремлювались моральні напуття для живих» [50].

Здебільшого автори епітафій на честь представників козацької старшини залишались невідомими. В. Шевчук припустив, що епітафії писали на замовлення «мандрівні дяки» і «школяри» [20, с. 581]. Втім, відомо, що авторство епітафії на надгробному портреті Івана Домонтовича належало Дмитру Тупталу, на той час ігумену Батуринського Миколаївського Крупицького монастиря. Так само йому приписують епітафію Євдокії Жоравко. Епітафія Василю Дуніну-Борковському була складена чернігівським архіє-

пископом Іоанном Максимовичем. Віршований «Епітафіон Ея Імператорского Величества Войска Запорожськаго Полковнику Его Высокородію Василію Кочубею» належав протоієрею Миколаївської церкви Полтави (ктитором якої був В. Кочубей) Павлу Волховському [13, с. 40]. Епітафіон прилуцькому полковнику Григорію Галагану 1778 р. був підписаний так: «Сочинял Петр Тарнавский, января 17 дня 1778 году» [51, с. 452].

Отже, епітафії являли собою невід'ємний атрибут поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. Здебільшого вони складалися на замовлення або з власної ініціативи духовними особами. Проте інколи представники козацької еліти заздалегідь замовляли епітафії, піклуючись про увічнення пам'яті про себе. Вони розміщувались на надгробних хоругвах та портретах, кам'яних плитах або металевих дошках, які кріпилися біля місця поховання. Рукописи епітафій зберігались у родинних архівах.

Надгробні портрети з епітафіями являли собою приклад синтезу українських та західноєвропейських культурних традицій.

Іншою важливою складовою поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. були практики поминання під час церковних служб та поминальних обідів. Синодики (поминальники або суботники) являли собою книги, до яких записували імена віруючих для поминання у храмі під час літургій у визначений день тижня. Аби потрапити до синодика, слід було здійснити пожертву на користь церкви або монастиря [52, с. 162].

Синодики складалися у формі рукописного каталогу, що постійно поповнювався. Занесення до синодику імені померлого протягом XVI–XVII ст. без відома ігумена заборонялося. З кінця XVIII ст. синодики починають укладатися за хронологічним, а не соціальним принципом і доповнюватися рубрикою загальних поминань [53, с. 266].

Чин поминання померлих докладно схарактеризований у «Требнику» Петра Могили, в якому поховальній обрядовості, а також культові позагробного життя, молитвам за померлих присвячено двадцять статей і трактатів; чотири статті присвячено молебням і чинам на розлуку й вихід душі від тіла.

Записати імена до синодика могла будь-яка людина, але ця послуга була платною. Це підтверджують духівниці козацької старшини. Оплата за внесення імені до синодику не була визначеною і залежала від соціально-економічного статусу заповідача. Біля деяких прізвищ козацької старшини у синодиках були відзначені пожертви. Здебільшого це церковні предмети (ризи, мідна хрестильня), грошові внески, пожертви натурою (воли, коні, навіть вози з сіллю). Так, у синодику Чернігівського Єлецького монастиря було записано, що генеральний обозний В. Дунін-Борковський пожертвував до Успенського собору Євангеліє: «Сіе Евангеліе властным коштом своим и накладом уроженный его милость пан Василій Дунин Борковскій, полковник Черниговскій, так удобле отправивши падал за отпущеніе греховъ своих до обители Елецкой, року 1685 ноября 3 дня» [54, с. 118].

Можливість здійснити поминальні записи у синодиках київських храмів і монастирів мали найзаможніші представники козацької старшини. На підставі досліджень В. Кривошеї можна скласти уявлення про поминальні записи козацько-старшинських родів у монастирських синодиках, здійснені на прохання їх представників ще за життя або після їх смерті вдовами чи спадкоємцями [55, с. 100].

Для старшини усіх регіонів Гетьманщини було характерним поминання трьох (як виняток – двох, чотирьох) колін роду. Поминальними записами у синодиках представники козацької старшини не тільки увічнювали пам'ять про себе, але й дбали про збереження пам'яті про померлих представників роду.

Таким чином, одним з проявів поховальної культури козацької старшини другої пловини XVII–XVIII ст. було увічнення пам'яті про її представників у надгробних портретах, які розміщувались над похованнями у храмах, красномовних епітафіях, що прикрашали надгробні портрети, викарбовувались на кам'яних або металевих дошках і встановлювалися біля поховання, поминальних записах у церковних і монастирських синодиках, щедрих пожертвуваннях і благодійних справах.

Можемо стверджувати – серед того, що хотіли залишити після власної смерті представники соціально-політичної еліти другої половини XVII–XVIII ст., була «пам'ять» про свій образ, статус, регалії, добрі вчинки, подвиги, певні життєві обставини, благодійність тощо. Засобами до увічнення стали надгробні портрети, епітафії та поминальні записи. Завдяки їм вимальовувався «ідеальний образ», модель для наслідування. Тому нерідко представники козацької еліти вирішували це питання ще за життя, так би мовити, власноруч пильнуючи цей процес.

Отже, поряд з підготовкою до смерті та поховальною церемонією, практики, направлені на увічнення пам'яті, були однією з складових поховальної культури козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст., яка стала самобутнім соціокультурним феноменом, невід'ємною складовою повсякденного життя і духовного спадку соціально-політичної еліти Української козацької держави.

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449–498.
2. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253–258.
3. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31–32.
4. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 1–16.
5. Широцький К. Дещо про давні портрети / К. Щироцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.
6. Щербаківський Д. Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – 61 с.
7. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167–173.
8. Косів Р. Українські хоругви XVII–XVIII ст. / Р. Косів. – К: Оранта, 2009. – 372 с.
9. Суховарова–Жорнова О. Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. / О. Суховарова-Жорнова // Спеці-

альні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – К., 2004. – Число 11: У 2 ч. – Ч. 2. – С. 244–278.

10. Адруг А. Портрет Василя Дуніна-Борковського / А. Адруг. – Чернігів: Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації, 2005. – 32 с.

11. Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. / А. Адруг. – Чернігів: Чернігівський державний центр науки, інновацій та інформатизації, 2013. – 182 с.

12. Походяща О. Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть / О. Походяща // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 78–82.

13. Походяща О. До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри / О. Походяща // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. ІІ. – 270 с.

14. Зверховська А. Український портрет у Національному художньому музеї / А. Зверховська // Купола: історичний альманах. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 70–73.

15. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог–альбом / [уклад. Г. Бєлікова, Л. Членова]. – К.: Артанія Нова; Хмельницький: Галерея, 2006. – 351 с.

16. Семенюк Д. Колекція натрунних портретів з фондів Львівського історичного музея / Д. Семенюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. 6. – Ч. 1. – С. 48–61.

17. Осадча Ю.А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Ю.А. Осадча // Грані. – 2005. – № 5. – С. 107–110.

18. Нетудихаткін І. Шанування церковних благодійників у православних храмах Києва та Лівобережної України XVIII–XIX ст.: нормативно-правовий аспект / І. Нетудихаткін // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць – К., 2010. – Вип. 36. – С. 5–9.

19. Циганок О. Фунеральне письменство в українських поетиках та риториках XVII–XVIII ст.: теорія та взірці / О. Циганок. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2014. – 362 с.

20. Шевчук В. «Епіцедіон» невідомого автора від 1585 року / В. Шевчук // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Чис. 4. – Ч. ІІ: Збірник наукових праць та спогадів пам'яті О. Компан. – С. 405–415.

21. Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики першої половини XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К.: Наукова думка, 1983. – 234 с.

22. Думанська І. Латинська епітафія XVII століття / І. Думанська, Я. Федорук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 455–472.

23. Кривошея В.В. Монастирські синодики як джерело з історії Запорізького козацтва / В.В. Кривошея // Січеславський альманах. – 2010. – № 5. – С. 47–58.

24. Кривошея В.В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках / В.В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 6 – С. 100–116.

25. Кривошея В. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря як історичне джерело / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 65–67.

26. Білецький П.О. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку / П.О. Білецький. – К.: Мистецтво, 1969. – 319 с.

27. Ковальова М. Православні традиції в козацьких портретах Центральної і Східної України кінця XVII–XVIII ст. / М. Ковальова // Художня культура: Актуальні проблеми. – К., 2009. – Вип. 6. – С. 229–239.

28. Нетудихаткін І. Дослідження портрета Василя Дуніна-Борковського в ближчих інфрачервоних та у відбитих ультрафіолетових променях: історична інтерпретація / І. Нетудихаткін // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 116–123.

29. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревський // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337–342.

30. Лазаревский А. Исторические мелочи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 358–360.

31. Стороженко А. Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577–579.

32. Лазаревский А. Миклашевские / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–245.

33. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.

34. Проценко Л. Поховання Києво-Печерської Лаври / Л. Проценко // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 18–41.

35. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194–198.

36. Осадча Ю.А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького / Ю.А. Осадча // Грані. – 2005. – № 5. – С. 107–110.

37. Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории / [предисл. Василий, епископ Черниговский и Нежинский]. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1911. – 206 с.

38. Черняков С. Гамаліївський монастир – некрополь роду Скоропадських / С. Черняков // Некрополі Чернігівщини: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. – Чернігів, 2000. – С. 50–52.

39. Соловій О. До історії українського живопису на початку XVIII віку (Кілька слів про Синодальний догляд за іконописанням на Україні) / О. Соловій // Україна. – 1917. – № 1–2. – С. 100–114.

40. Алексеева М.А. Жанр конклюзий в русском искусстве конца XVII – начала XVIII в. / М.А. Алексеева // Русское искусство барокко: Материалы и исследования. – М., 1977. – С. 7–29.

41. Словник української мови: в 11 томах. – К., 1971. – Т. 2. – 700 с.

42. Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. / А. Маркевич // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 393–396.

43. Українська поезія: середина XVII ст. / [упорядники В.І. Крекотень, М.М. Сулима]. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.

44. Муза Роксоланська: у 2 кн. / [упор., перекл. і прим. В. Шевчук]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. – 728 с.

45. Широцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Широцький // Записки Наукового товариства Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 82. – Кн. ІІ. – С. 10–29.

46. Походяща О. До історії створення епітафії на честь В. Кочубея та І. Іскри / О. Походяща // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – К.; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. ІІ. – 270 с.

47. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский 1640–1702: К портрету / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 530–536.

48. Нос С. Эпитафион возного Андрея Чечеля. 1765 / С. Нос // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 66–70.

49. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180–181.

50. Акимов П.А. Русское надгробие XVIII – первой половины XIX века: идея жизни и смерти в пластическом воплощении и эпитафии / П.А. Акимов // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2007. – № 6. – С. 230–233.

51. Лазаревский А. Галаганов ский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452–463.

52. Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях / О. Кузьмук. – К.: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. – 624 с.

53. Мельник О.О. Поховальна обрядовість Києва в писемних джерелах XVI–XVIII ст. / О.О. Мельник // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2011. – Вип. 19. – С. 261–274.

54. Щербина В. Помянник киевского Пустынно-Николаевского монастиря / В. Щербина // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 90–92.

55. Кривошея В.В. Сегмент родової пам'яті в монастирських і церковних синодиках / В.В. Кривошея // Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип. 6 – С. 100–116.

Попружная А.В. Традиции увековечивания памяти в похоронной культуре казацкой старшины второй половины XVII–XVIII в.

Статья посвящена одной из составляющих похоронной культуры казацкой старшины второй половины XVII–XVIII в. – увековечиванию посмертной памяти. Анализируются практики, направленные на увековечивание доброй памяти посредством надгробных портретов, эпитафий, поминаний.

Ключевые слова: *похоронная культура, казацкая старшина, надгробный портрет, эпитафия, синодик.*

Popruzhna A.V. Traditions of perpetuating memory in the funeral culture of the Cossack elite of the second half of the XVII–XVIII century

The article is devoted to one of the constituent parts of the funeral culture of the Cossack elite of the second half of the 17th–18th century – perpetuating memory after death. Practices aimed at perpetuating good memory with the help of gravestone portraits, epitaphs, and remembrances are analyzed.

Key words: *funeral culture, Cossack foreman, gravestone, epitaph, memorial book.*

05.04.2018 р.

УДК 94(477):725.94(691.4) «16/17»

В.І. Мезенцев

КЕРАМІЧНІ РОЗЕТКИ СПОРУД ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ XVII–XVIII СТ.

У статті вперше узагальнені й порівняні дані про розміри, форми, типи і орнаментацію керамічних полив'яних розеток XVII–XVIII ст. з декору будівель Києва, Батурина, Переяслава та інших міст і монастирів Середньої Наддніпрянщини. Визначаються їх датування, аналогії, центр та ареал поширення цього прийому. Публікуються фото таких деталей та прикрашених ними храмів і комп'ютерні реконструкції розеток з палацу І. Мазепи у Батурині.

Ключові слова: *Київ, Батурин, Гончарівка, Переяслав, Середня Наддніпрянщина, споруди І. Мазепи, керамічні полив'яні розетки.*

Керамічні полив'яні поліхромні розетки були важливими прикрасами багатьох мурованих культових будівель Центральної України XVII–XVIII ст. Низки таких деталей яскраво виділялись на побілених стінах, оперізували фасади та підбання церков, робили виразнішими й ошатними їх архітектурні форми.

Однак ці вироби і техніка їх використання в архітектурному декорі дотепер лишаються маловивченими. Про керамічні розетки барокових храмів побіжно згадується в деяких працях з історії українського зодчества і мистецтва, будівельної кераміки та описах колекції Національного заповідника «Софія Київська» [1]. Спеціальні статті присвячено тільки модерним розеткам споруд Києво-Печерської лаври і палацу гетьмана Івана Мазепи в Батурині [2].

Ця праця уперше узагальнить, проаналізує й порівняє наявні натепер доступні автору дані про розміри, форми, типи і орнаментацію керамічних розеток XVII–XVIII ст. та способи оздоблення ними цегляних будівель Середньої Наддніпрянщини. Вона визначить центр і ареал поширення та датування прийому. Його походження тут не розглядається.

Дослідження базується на аналізі фото фрагментів керамічних розеток, знайдених під час розкопок Батурина, у яких автор брав участь в 2001–2013 рр. [3], на його візуальних обстеженнях і знімках автентичних розеток, що збереглись на архітектурних пам'ятках та у збірках заповідників і музеїв Києва, Переяслава-Хмельницького і Полтави. Аналізуються також зображення ранньомодерних споруд Середньої Наддніпрянщини з такими деталями на гравюрах і малюнках XVII–XVIII ст. (рис. 1–3) та опублікованих фотографіях XIX – початку XX ст. Використані світлини 1920–30-х рр. барокових храмів і монастирських будинків України, які пізніше були зруйновані, з фотоархіву Стефана Таранушенка, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві. Репрезентативні фото автентичних керамічних розеток та їх реконструкції надруковані у цій статті (рис. 5–16).

Найбільше керамічні полив'яні розетки використовувались в опорядженні цегляних церковних і монастирських споруд Києва у XVII–XVIII ст. Дарія Фінадоріна докладно дослідила модерні розетки Успенського собору 1078 р., Троїцької надбрамної (1108 р.) та Микільської лікарняної (1700 р.) церков і друкарні 1701 р. Києво-Печерської лаври. Ці деталі мають круглу форму і нагадують тарілки з півсферично вигнутою назовні середньою частиною й пласкими бортиками/крильцями. Діаметри різних типів лаврських розеток мають від 37 см до 62 см, а висота опуклих центральних частин дорівнює 8–9 см. По краях вигнутих частин усіх розеток є по три отвори від цвяхів, якими їх прибили до фасадів будівель (рис. 4–8).

Лицьова півсферична поверхня має імпозантні рельєфні симетричні зображення розеток у вигляді стилізованих квіток різних фасонів, а іноді геометричних орнаментів. Ця сторона вкрита поливою. Для оздоблення розеток лаври вживали не менше 10 кольорів й відтінків глазурі: білого, жовтого, жовтогарячого, коричневого, синього, блакитного, темно-зеленого, бірюзового (зелено-синього) та салатового. В розписі кожної розетки зазвичай застосовували три-чотири барви поливи.

Д. Фінадоріна виділяє вісім типів лаврських розеток за їх відмінними рельєфними зображеннями. Кожний з них мав два-три підтипи, які відрізнялись кольорами полив'яного поліхромного розпису. В оформленні грандіозного Успенського собору дослідниця виявила сім типів та 11 підтипів розеток. В ході відбудови й відтворення декору цього храму до 2000 р. на його фасадах і банях встановили 362 копії автентичних розеток. В уборі менших споруд лаври – Троїцької та Микільської церков і друкарні – застосували по два типи чи підтипи розеток. За висновком Д. Фінадоріної, глазуровані розетки є найбільш численною та типологічно розвиненою категорією керамічного вбрання будівель Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. [4].

Рис. 1. Східний фасад Софійського собору в Києві. Фрагмент малюнку Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

Рис. 2. Успенський собор, Троїцька церква та інші споруди Києво-Печерської лаври. Гравюра 1677 р.

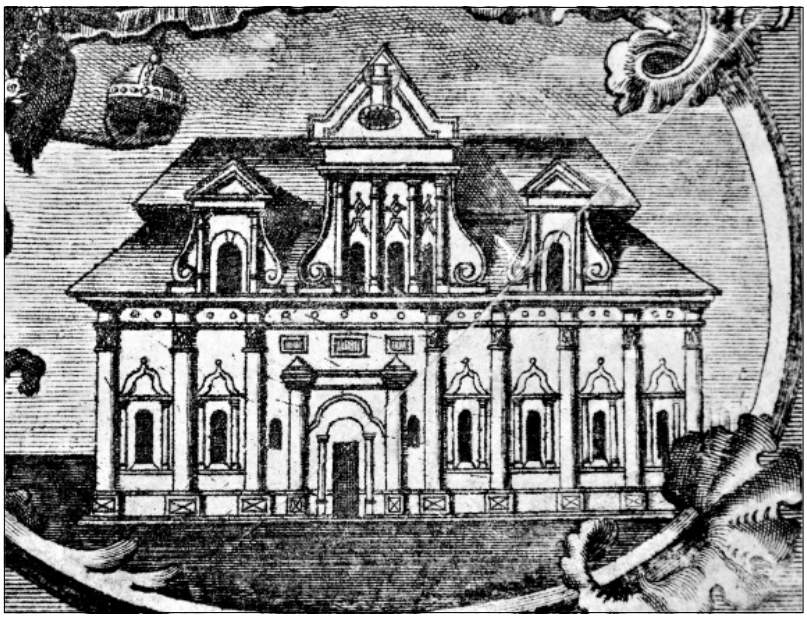

Рис. 3. Друкарня Києво-Печерської лаври. Гравюра 1758 р.

За аналогіями мурованих архітектурних пам'яток з керамічними розетками того часу, що збереглись у Центральній Україні, ці деталі прибивали цвяхами в ряд на потинькований фриз антаблемента з чергуванням різних типів і підтипів. Як правило, низками розеток прикрашали завершення фасадів та барабанів бань церков, дзвіниць, трапезних та інших монастирських споруд (рис. 4–6, 9, 12, 13, 16).

Д. Фінадоріна проаналізувала фрагменти автентичних розеток, знайдених під час архітектурно-археологічних досліджень руїн Успенського собору й підвалу друкарні, та розеток, що збереглись на підбаннях Троїцької і Микільської церков Києво-Печерської лаври. На жаль, вона датує усі ці деталі широко, XVII–XVIII ст., і не уточнює часу оздоблення ними окремих будинків комплексу [5].

На нашу думку, розглянуті Д. Фінадоріною розетки відносяться до XVIII ст., чи навіть до середини – другої половини того століття. Їх могли встановити на Успенському соборі після його добудов і реконструкцій з переоформленням зовнішнього декору в бароковому стилі 1722–1731 рр. та 1767–1779 рр. [6]. Розетки XVII ст. навряд чи збереглись на фасадах і банях цього собору після пожеж і поновлень споруд лаври XVIII–XX ст.

У сховищах Національного заповідника «Софія Київська» збереглись масивні керамічні майолікові плити з рельєфними образами янголів-путті, які разом з розетками були прибиті під карнизами фасадів Успенського собору лаври. Ці плити вмонтували там у 1720–1725 рр. [7]. Співробітники Софійського заповідника тепер датують найстарші з таких плит XVIII ст., а їх пізніші копії – XIX ст. Тоді копіями замінили більш ранні керамічні плити, котрі псувались з часом (рис. 4) [8].

Одноповерхова друкарня Печерського монастиря 1701 р. згоріла у 1718 р. й була відновлена 1722 р. (рис. 3). Під час розкопок її підвалу 2003 р. знайшли три фрагментовані керамічні полив'яні поліхромні розетки, ідентичні таким цілим деталям на фризі антаблемента західного фасаду друкарні. За археологічними матеріалами, відкритими у підвалі, ці розетки датували другою половиною XVIII ст. [9]. Після 2000 р. усі чи переважну більшість керамічних розеток того часу на першому поверсі друкарні замінили репліками.

Проти датування XVII ст. розеток Києво-Печерської лаври, розглянутих Д. Фінадоріною, також говорить використання в їх розписах поливи коричневого кольору. Її почали вживати у керамічних виробах Києва, Чернігова і Батурина з XVIII ст. [10].

Дослідження археологом Юрієм Ситим (Національний університет «Чернігівський колегіум») керамічних глазурованих пічних кахлів, розеток і плиток підлог жител міщан і Мазепиного палацу в Батурині показало, що у XVII–початку XVIII ст. там не застосовували коричневої глазурі. Її та бежеву й тілесну поливи часто зустрічаємо в орнаментації батуринських кахлів другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. [11].

1694 р. у Києво-Печерській лаврі побудували мурована трапезну з церквою св. Петра і Павла за стилем українського бароко. Їх розібрали перед спорудженням сучасної

трапезної церкви й палати у 1895 р. За фото XIX ст. більш раннього трапезного храму, фриз його підбання прикрашали керамічні розетки, які є втраченими [12].

2005 р. автор зробив фотографії та обміри восьми автентичних цілих та фрагментованих керамічних глазурованих розеток різних типів, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Софія Київська» [13]. Очевидно, п'ять з них походять від убору Успенського собору лаври, зруйнованого 1941 р., та неідентифікованих церков Києва, знесених у 1930-х рр., і мають діаметри 40–45 см (рис. 7, 8).

Три великі розетки діаметрами 45–46 см і 52 см оздоблювали фриз під карнизом головної бані Михайлівського Золотоверхого собору 1113 р., зруйнованого 1935 р. Серед усіх відомих українських розеток вони є найбільш розкішно декоровані соковитими рельєфами стилізованих квіток лотоса та листів аканта. У полив'яному розписі кожної з цих розеток налічуємо по шість-сім барв. Їх незрівнянно багата палітра включає жовтий, білий, зелений, рожевий чи червоний, коричневий, бежевий і чорний кольори емалі.

На боках опуклих середніх частин розеток Михайлівського собору з колекції Софійського заповідника є три-чотири отвори від цвяхів, якими їх прибили до підбання (рис. 8). Копії таких розеток вмонтували на центральну баню цього храму під час його реконструкції у 1999 р. [14].

Дослідники Михайлівського Золотоверхого монастиря, історики архітектури Михайло Дегтярьов і Андрій Реутов, та провідний спеціаліст по середньовічним і модерним кахлям України, археолог Лариса Виногродська (Інститут археології НАНУ), датують вищеописані розетки Михайлівського собору кінцем XVII–XVIII ст. [15]. Л.І. Виногродська гадає, що їх виготовили й встановили там за гетьманування І. Мазепи (1687–1709 рр.) [16].

Рис. 4. Низки керамічних полив'яних розеток на північному фасаді та бічній бані відбудованого Успенського собору лаври. Фото автора

Рис. 5. Керамічні розетки на барабані купола Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Знімок Д. Фінадоріної

Однак червоний, рожевий, коричневий, бежевий і чорний кольори глазурі розеток цього собору були нехарактерними для керамічних полив'яних виробів Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. Вони відсутні на розетках навіть багатих будівель Києво-Печерської лаври (окрім коричневої емалі) та головної резиденції І. Мазепи у Батурині [17]. Розетками з такими кольорами поливи могли прикрасити баню Михайлівського собору в ході його докорінної перебудови з пишним декоруванням фасадів за стилем пізнього українського бароко у 1740–50-х рр. чи навіть пізніше [18].

На виставці архітектурної кераміки XI–XX ст. «Барви свята» у Національному заповіднику «Софія Київська», що відбулась в лютому 2018 р., було представлено дві описані вище майолікові розетки Михайлівського Золотоверхого собору з фондів цього заповідника. Там їх датували XIX ст. [19]. Чи не були вони копіями того часу, якими замінили пошкоджені розетки гетьманської доби? Так, натепер погляди вчених на датування цих розеток Михайлівського собору лишаються розбіжними в межах кінця XVII–XIX ст. На жаль, розетки інших споруд Києва ще не досліджувались.

1715 р. у Михайлівському монастирі спорудили мурована трапезну з церквою Іоанна Богослова. Фриз над парадним входом до трапезної незвичайно оздобили лише чотирма невеликими керамічними полив'яними поліхромними розетками. Ця трапезна з храмом у реставрованому вигляді дійшла до нашого часу [20].

Рис. 6. Підбання Микільської лікарняної церкви лаври, прикрашене керамічними глазурованими розетками. Світлина автора

Рис. 7. Реставрована керамічна полив'яна розетка з рельєфним геометричним орнаментом з декору зруйнованого Успенського собору лаври. Національний заповідник «Софія Київська». Фото автора

За фото, малюнками і кресленнями XIX – початку XX ст., фризи антаблементів фасадів і підбань шести наступних будівель Києва XVII–XVIII ст. були також опоряджені керамічними розетками. Їх мали Василіївська Трьохсвятительська церква (1183 р., перебудована у 1690-х рр.), Петропавлівська церква (1610 р., перебудована в 1691 р., 1744–1750 рр.), Богоявленський собор 1693 р. і трапезна Братського монастиря на Подолі, Микільський собор 1696 р. та дзвіниця 1750 р. Військово-Микільського монастиря на Печерську (рис. 9) [21].

За фото 1931–1934 рр. з колекції С. Таранушенка, круглими керамічними розетками були прикрашені фризи антаблементів фасадів мурованого Спасо-Преображенського собору 1690 р. та баня Петропавлівської трапезної церкви 1774 р. Межигірського монастиря під м. Вишгородом, завершення чільного фасаду і центральної бані Благовіщенської церкви 1722 р. в смт. Баришівці Київської обл. та фриз під вінчаючим карнизом фасадів Троїцької церкви 1801 р. Мотринського монастиря на Чернігівщині (рис. 12, 16) [22]. На жаль, усі названі храми, дзвіниці й монастирі були зруйновані радянськими владними структурами у 1930-х рр., і їх розетки втрачені.

До нашого часу керамічні полив'яні розетки оформляють завершення фасадів та семи барабанів куполів собору Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві 1689 р. [23]. Григорій Логвин справедливо вважав, що ці деталі там застосували під впливом тогочасного київського зодчества [24]. Однак публікацій з описом розеток цього храму, їх датуванням і порівняльним аналізом нам невідомо.

Археологічні та архітектурні дослідження залишків світських і культових споруд XVII–XIX ст. на фортеці та навколишніх посадах м. Батурина Чернігівської обл. не виявили там керамічних розеток. Фрагменти таких деталей знайдено тільки серед решток цегляного палацу І. Мазепи, що знаходився на батуринській околиці, Гончарівці.

Перед 1700 р. гетьман побудував там свою головну резиденцію. Її спалило царське військо під час розорення Батурина у 1708 р. і цю будівлю ніколи не відновлювали.

На основі аналізу матеріалів розкопок фундаментів і розвалів стін Мазепиного палацу, письмових джерел та малюнку його руїн 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, дослідники відтворили параметри, план, архітектурне рішення та декор споруди. Автор детально розглянув будівельну техніку, архітектуру, зовнішню орнаментацію та конструкцію підлог палацу Гончарівки, їх походження та аналогії в ряді попередніх статей [25]. У спілці з членом Батуринської археологічної експедиції, художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів), він підготував гіпотетичні комп'ютерні реконструкції екстер'єру цього видатного твору зодчества й декоративного мистецтва мазепинського бароко (рис. 10).

За висновками автора, гончарівський палац мав розміри близько 20 х 14,5 м, льох того ж розміру, три поверхи з мансардою та надзвичайно ошатне зовнішнє оформлення. Його чоловий фасад фланкували півколони з коринфськими капітелями, що несли антаблементи, які вінчали й відокремлювали кожний поверх. Первинно ордерні елементи були пофарбовані яскравою червоно-рудою вохристою фарбою, а пізніше побілені [26].

Вірогідно, на замовлення І. Мазепи, його резиденцію побудували й прикрасили в цілому за стилем зрілого центральноєвропейського бароко [27]. Однак прийом оздоблення її фасадів керамічними розетками явно мав київське походження.

В процесі розкопок залишків палацу на Гончарівці у 1995–2013 рр. знайдено велику кількість фрагментів керамічних розеток [28]. Їх фото, зроблені автором, є головним джерелом для дослідження і комп'ютерних реконструкцій цих деталей (рис. 11).

За формою, рельєфними й мальованими квітковими

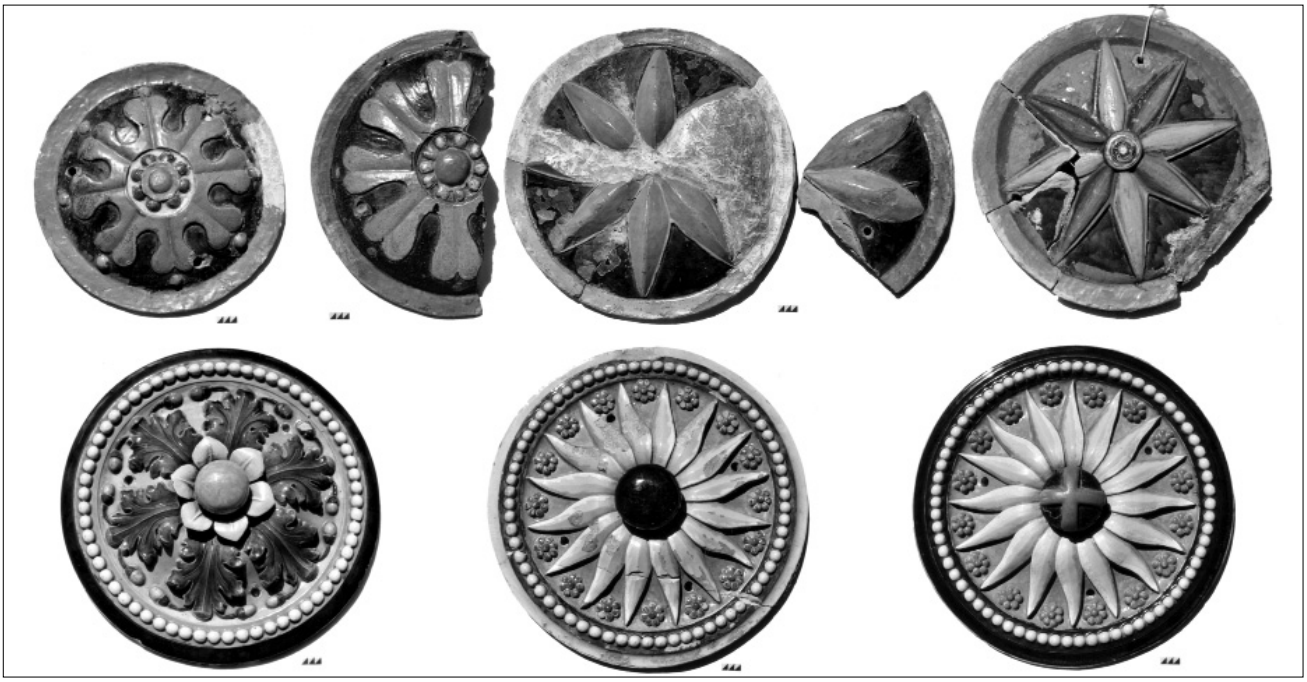

Рис. 8. Керамічні розетки з убору зруйнованих Успенського собору лаври, неідентифікованих церков (нагорі) та Михайлівського Золотоверхого собору Києва. Національний заповідник «Софія Київська». Знімки автора

і геометричними орнаментами, кольорами поливи та способом прикріплення до стін цвяхами вони подібні до вищеописаних розеток Києва, особливо споруд Печерської лаври XVIII ст. Але розетки Гончарівки були меншими за великі київські. Діаметри кількох форматів батуринських розеток визначаються від 30 см до 40 см з висотою їх опуклої середньої частини біля 7 см.

Набор кольорів полив'яного розпису останніх також поступався київським зразкам. На розетках Мазепиного палацу виявлено шість кольорів емалі: білий, жовтий, зелений, блакитний, бірюзовий, темно-синій та їх відтінки. У розписах рельєфного візерунка і фону лицьових вигнутих середніх частин та пласких бортиків кожної розетки застосували від двох до п'яти барв глазурі. Вище згадувалось, що, на відміну від розеток Печерської лаври і Михайлівського собору Києва, на цих деталях палацу Гончарівки не знайдено коричневої поливи, яку не вживали для керамічних виробів Гетьманщини за І. Мазепи.

2017 р. автор разом з С. Дмитрієнком уважно проаналізували багато знімків фрагментів, знайдених під час розкопок Мазепиної вілли у 2004–2013 рр., й підготували гіпотетичні комп'ютерні кольорові реконструкції шести типів цілих розеток (рис. 11). Кожний тип має відмінний рельєфний квітковий чи геометричний орнамент та пере-

Рис. 9. Микільський собор Києва 1696 р., оздоблений керамічними розетками. Світлина до розорення храму 1934 р. (Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – New York, 1987. – P. 45.)

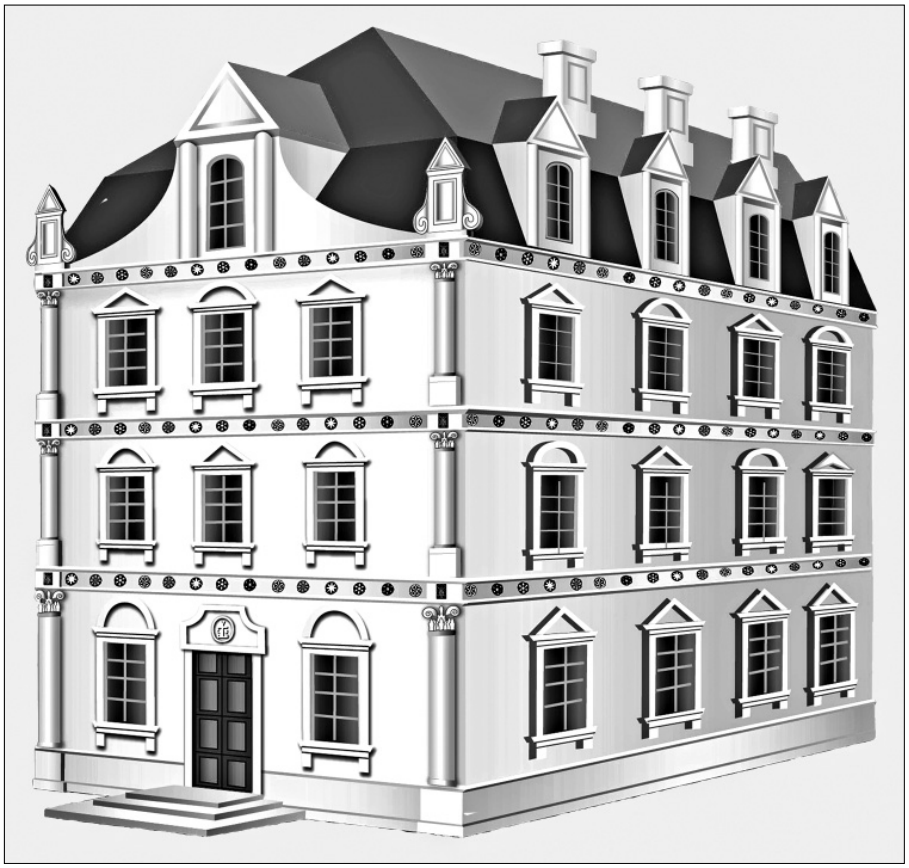

Рис. 10. Палац І. Мазепи на околиці Батурина, Гончарівці, до його зруйнування 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2016 р.

важно три-чотири підтипи розеток з варіаціями кольорів глазурі, разом 16–21 підтип.

На наш погляд, виявлена порівняно велика кількість типів і особливо підтипів розеток, використаних в уборі палацу Гончарівки, вказує на оздоблення ними фризів антаблементів усіх трьох його поверхів, як зображено на реконструкції екстер'єру споруди (рис. 10). На її основі С. Дмитрієнко підрахував, що на фасадах цього палацу розмістили приблизно 264 розетки. Детальне дослідження розеток Мазепиної резиденції у Батурині з їх численними фото й графічними реконструкціями та широкими порівняннями з подібними деталями споруд Верхньої лаври і Михайлівського собору Києва представлено в публікаціях автора 2017 р. [29].

Це співставлення переконує в тому, що прийом опорядження фасадів палацу Гончарівки керамічними глазурованими розетками перейняли з київського зодчества кінця XVII ст. Такий висновок автора узгоджується з твердженням Ю. Ситого про виготовлення усього асортименту керамічного вбрання палацу – розеток, пічних кахлів, фасадних плит з гербом І. Мазепи та плиток підлог – майстерними кахлярами, яких гетьман запросив з Києва [30].

Можна припустити, що після побудови І. Мазепою Микільського собору на Печерську його київські декоратори оформили розетками та іншими керамічними прикрасами головну гетьманську резиденцію у Батурині між 1696 р. та 1700 р. Довершена барокова архітектура та ордерний декор з антаблементом і розетками цього шедевра українського зодчества, ймовірно, вплинули на композицію екстер'єру палацу Гончарівки (рис. 9, 10) [31].

Огляд споруд Середньої Наддніпрянщини з розетками демонструє, що такі оздоби звичайно застосовували у церковній і монастирській архітектурі [50]. Палац Гончарівки був єдиною відомою мурованою житловою спорудою в Україні, яку опорядили керамічними розетками (виключаючи імітації кам'яниць козацької доби у XIX–XX ст.). Дослідники Батурина і спеціалісти з його художньої кераміки Ю. Ситий та Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) вважають, що полив'яні поліхромні розетки та кахлі головної резиденції І. Мазепи є неперевершеними за досконалістю унікальними творами керамічного мистецтва України кінця XVII – початку XVIII ст. [32].

Відзначимо, що досліджені й реконструйовані комп'ютерним методом керамічні глазуровані розетки палацу на Гончарівці, побудова якого надійно датується кінцем 1690-х рр., є єдиними натепер достовірно відомими автентичними еталонними зразками таких деталей архітектурного декору Гетьманщини Мазепиного часу. Вони також представляють найраніші відомі й надійно датовані керамічні розетки провідної київської школи зодчества, де цей прийом найбільш широко й тривало вживався і звідки він поширився в оформленні переважно монастирських храмів Київщини, Чернігівщини й Полтави. Як згадувалось вище, там бракує знахідок розеток, обґрунтовано датованих XVII ст. Це надає особливого значення дослідженню й відтворенню розеток гончарівського палацу для вивчення цього орнаментального прийому ранньомодерної архітектури Центральної України в цілому.

Дотепер керамічні полив'яні різнобарвні розетки збереглись на фризі антаблемента фасадів цегляної Михайлівської церкви м. Переяслава-Хмельницького Київської обл. (рис. 13). Михайло Цапенко, Григорій Логвин та Віктор Вечерський датують її спорудження 1646–1666 рр. [33]. Згідно такого датування, розетки цього храму були найстаршими з тих, що дійшли до нашого часу. Однак співробітники Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Л.Н. Набок і О.В. Юрченко відносять побудову Михайлівської церкви до 1740-х рр. [34]. Пізнє датування цього храму поділяє директор Науково-дослідного інституту історії архітектури

й містобудування у Києві, архітектор Сергій Юрченко [35].

Аналіз світлин двох типів автентичних розеток з убору Михайлівської церкви та їх порівняння з такими деталями Києва і Батурина схиляє на користь пізньої дати переяславського храму та його розеток. У фотоархіві С. Таранушенка автор знайшов чорно-білий знімок 1930-х рр. однієї розетки, прибитої трьома цвяхами до фриза антаблемента цієї пам'ятки (рис. 14) [36]. Кольорові фото розеток двох типів надрукували 2004 р. Вони знаходились під фронтоном того храму і тепер зберігаються у колекції Переяславського заповідника (рис. 15) [37].

За габаритами, формою, рельєфними квітковими мотивами та набором кольорів полив'яного розпису розетки Переяслава дещо відрізняються від київських і батуринських. Так, діаметр розеток Михайлівської церкви (23–24 см) є меншим за описані вище зразки. На фото цього храму всі вони виглядають однаковими за розміром.

Розетки Михайлівської церкви мають вузькі хвилясті краї чи окантовку, а не широкі й круглі бортики/крильця, які бачимо на зразках Києва і Гончарівки. По боках опуклої частини обох переяславських розеток є по три отвори від масивних цвяхів. Їх мають усі такі вироби Гетьманщини. Але на розетках гончарівського палацу три отвори пробили на ширших пласких бортиках, відсутніх на цих деталях Михайлівської церкви.

Лицьова вигнута сторона її розеток прикрашена чепурними рельєфними квітками доволі своєрідного дизайну. Лише у загальних рисах вони нагадують переважно більш вигадливі й деталізовані рослинні візерунки розеток Києва і Мазепиного палацу. Тонкі хвилясті окантовки обох розеток Переяслава забарвлені яскравою помаранчевою чи жовтогарячою емаллю, а тло їх лицьових частин – зеленою. На одній розетці зображено дві стилізовані рельєфні семипелюсткові квітки, накладені одна на другу. Нижня велика квітка з радіальними видовженими пелюстками з гострими кінцями та трьома поздовжніми прожилками вкрита білою поливою, а верхня мала квітка з округлими пелюстками – темно-синьою чи чорною. Наліпна кругла тичинка в її центрі виглядає на фото темно-червоною.

Розпис розетки другого типу зберігся краще і кольори глазурі там певніше виявляються. Її лицьова сторона оздоблена двома шарами рельєфних квіток іншого фасону з п'ятьма пелюстками кожна. Верхня мала квітка вкрита білою емаллю, а її тичинка – помаранчевою. Нижня більша квітка забарвлена соковитою помаранчевою чи жовтогарячою глазур'ю. Між її п'ятьма клиновидними пелюстками з поздовжніми прожилками вставлені фігурні рослинні орнаменти, подібні до стилізованих трилисників кобальтової поливи. В обох типах цих розеток застосували чотири-п'ять кольорів емалі. Тож, їх палітра є багатшою, ніж набір кольорів глазурі кожної розетки Києво-Печерської лаври та багатьох таких деталей палацу Гончарівки. Нагадаємо, що у лаврських і батуринських розетках не використовували помаранчевої, червоної та чорної поливи.

За набором кольорів глазурі розетки Михайлівської

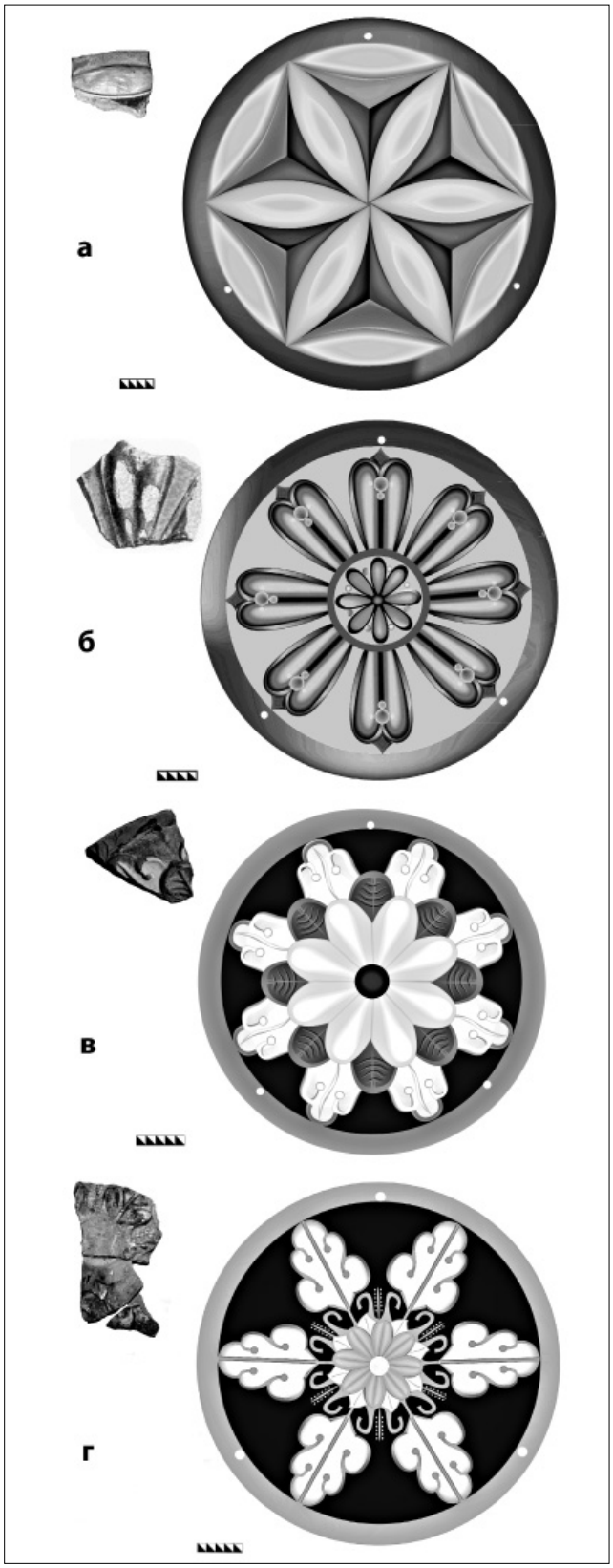

Рис. 11. Зразки типів керамічних полив'яних поліхромних розеток Мазепиної резиденції на Гончарівці (перед 1700 р.). Гіпотетичні реконструкції В. Мезенцева та С. Дмитрієнка. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2017 р. Фото фрагментів розеток автора

Рис. 12. Втрачена Благовіщенська церква 1722 р. в смт. Баришівці Київської обл. Фотоархів С. Таранушенка, Національна бібліотека України в Києві

Рис. 13. Північний фасад Михайлівської церкви 1740-х рр. Переяслава-Хмельницького, оформлений розетками. Знімок автора 2005 р.

церкви Переяслава ближчі до розеток Києво-Печерського монастиря, які, здогадно, відносимо до середини – другої половини XVIII ст., ніж до таких елементів Мазепиного палацу кінця XVII ст. Це відповідає пізнішому датуванню Михайлівського храму 1740-ми рр.

На нашу думку, техніку оформлення фриза антаблемента його фасадів керамічними полив'яними поліхромними розетками, прикріпленими цвяхами, запозичили з декору тогочасних храмів Києва. Але у порівняно невисокій базилікальній Михайлівській церкві, як і в головній резиденції І. Мазепи, київські взірці розеток значно зменшили й спростили. Розетки переяславського храму могли виготовити київські чи місцеві кахлярі з відзначеними відмінностями від цих деталей Києво-Печерської лаври та палацу Гончарівки. Численність відомих культових споруд Києва з такими керамічними оздобами, більшість яких було зруйновано, дозволяє гадати про розмаїття там форматів і варіацій орнаментацій розеток в XVII–XVIII ст. Досліджені натепер розетки, правдоподібно, становлять лише незначну частину різновидів, що вживались тоді у Києві. Для більш певних висновків про розетки Михайлівської церкви Переяслава необхідно провести спеціальне ґрунтовне дослідження їх оригінальних зразків, бажано з хімічними аналізами глини й поливи, визначенням усіх типів, аналогій, уточненням датування й походження майстрів.

Сподіваємось, що відомості про оформлення керамічними розетками будівель України вдасться доповнити в ході подальших архітектурно-археологічних студій. Проведений розгляд зібраних натепер даних про використання й поширення цього прийому в зодчестві Гетьманщини дозволяє зробити наступні висновки і припущення.

Керамічними глазурованими розетками, як правило, прикрашали фризи антаблементів фасадів і підбань головних соборів (кафоліконів) монастирів, деяких дзвіниць, трапезних палат і церков, інших нежитлових монастирських споруд Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. Їх застосовували в уборі мурованих церков різних архітектурних типів: наприклад, у хрещато-купольних храмах візантійсько-руської традиції, перебудованих за стилем українського бароко (Софійський, Успенський лаврський, Михайлівський собори та Трьохсвятительська церква у Києві); барокових банястих двовежових базиліках (київські Богоявленський і Микільський собори); тридільній зальній безкупольній Михайлівській церкві Переяслава та хрещато-п'ятиверхій Троїцькій церкві Мотринського монастиря на Чернігівщині (рис. 1, 2, 9, 12, 13, 16).

Як вже згадувалось, винятком було оздоблення керамічн-

Рис. 14. Керамічна глазурована розетка, прибита цвяхами до фриза антаблемента Михайлівської церкви Переяслава. Фотоархів С. Таранушенка

ними полив'яними розетками фасадів виключно багатої головної резиденції І. Мазепи у Батурині (рис. 10, 11). В інших житлових будівлях Гетьманщини ці деталі невідомі.

Звичай прикрашати керамічними розетками цегляні церковні й монастирські споруди найбільше розповсюдився у Києві XVII–XVIII ст. Очевидно, звідти він обмежено поширився в монастирській архітектурі Київщини, Чернігівщини і Полтави того часу. На нашу думку, популярності прийому сприяло його застосування в декорі знаменитих шанованих монастирів, таких, як Печерський, Михайлівський Золотоверхий, Братський і Микільський у Києві та Межигірський тощо. Цьому сприяв і авторитет першорядної київської школи зодчества. Аргументи щодо участі київських майстрів у перенесенні прийому в архітектуру Батурина і, можливо, Переяслава наводились вище. Його проникнення за межі Гетьманщини, у Східну й Західну Україну та на Запоріжжя, не виявляється.

Керамічні розетки часто вживали в ході масштабного спорудження церков і монастирів та перебудов давньоруських храмів у стилі українського бароко на Гетьманщині коштом І. Мазепи на рубежі XVII–XVIII ст. Нагадаємо, що цими деталями оформили фундовані гетьманом Богоявленський і Микільський собори та реставровані ним Успенський собор і Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Трьохсвятительську і Петропавлівську церкви у Києві. І. Мазепа спричинився до фінансування трапезної 1694 р., Микільської лікарняної церкви та друкарні лаври; його майстри і муляри допомагали їх змурувати й оздобити (рис. 3–6, 9) [38]. Він опікувався будівництвом соборів Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві та Межигірського монастиря під Вишгородом, де відоме опорядження керамічними розетками [39]. Завдяки замовленню І. Мазепи, цей прийом, властивий сакральному зодчеству, незви-

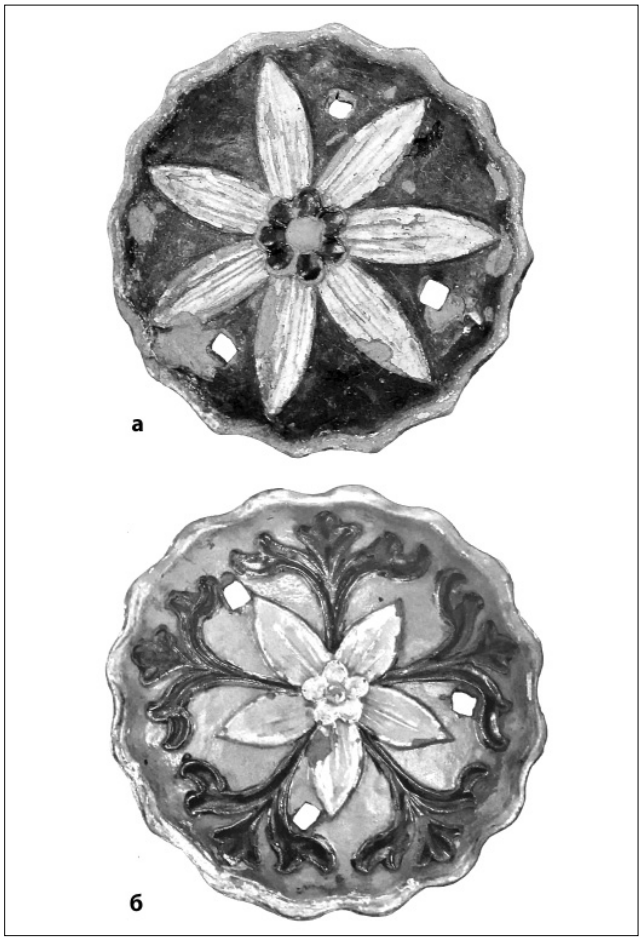

Рис. 15. Керамічні полив'яні поліхромні розетки двох типів з фасадів Михайлівської церкви Переяслава [37].

чайно застосували в уборі його головної резиденції у гетьманській столиці. Керамічні полив'яні розетки були рисою споруд мазепинського і київського бароко. На жаль, церкви і монастирі, побудовані цим гетьманом, масово нищили радянські органи влади, й більшість архітектурних пам'яток з розетками втрачена.

Далі спробуємо датувати початок і кінець використання керамічних розеток в оздобленні будинків Середньої Наддніпрянщини. Графічні джерела свідчать, що ці деталі вживались у декорі храмів Києва протягом XVII–XVIII ст. і з'явились там перед 1651 р. На гравюрах українських стародруків 1677, 1693, 1695, 1702, 1708, 1709, 1718, 1758, 1760 рр. бачимо зображення розеток у вигляді низок малих кілець чи крапок під карнизами фасадів та барабанів бань Успенського собору, прибудованих до нього каплиць, галерей та інших церков Києво-Печерської лаври [40]. На титульному аркуші «Біблії» 1758 р. зображено лаврську друкарню, фриз антаблемента якої прикрашено розетками у вигляді ряду кілець (рис. 2, 3) [41].

Найраніші відомі зображення керамічних розеток в уборі головних соборів Києва знаходимо на їх малюнках голландського художника Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. У 1926 р. Федір Ернст аналізував унікальну фотографію XIX ст. втраченого оригіналу малюнку А. Вестерфельда,

Рис. 16. Втрачена Троїцька церква 1801 р. Мотринського монастиря на Чернігівщині. Фотоархів С. Таранушенка

що представляє в'їзд військ литовського гетьмана Януша Радзивілла до Києва 1651 р. Там у реалістичній манері намальовано східний фасад Софійського собору 1037 р. після його реконструкції київським митрополитом Петром Могилою (1632–1647 рр.) (рис. 1) [42]. На основі аналізу цього детального зображення собору Ф. Ернст писав, що у 1651 р. завершення усіх підбань та вівтарних апсид під карнизами («ґзимсами») св. Софії прикрашали керамічні розетки («круглі кахлі»), аналогічні до тих, що існували в Києво-Печерській лаврі, Михайлівському Золотоверхому монастирі та інших київських церквах і монастирських спорудах в 1926 р. (порівняй рис. 1–6, 9) [43].

Слід зауважити, що на гравюрі Софійського собору 1739 р. і до нашого часу його фасади і бані не мають керамічних розеток [44]. Вірогідно, в ході перебудови собору І. Мазепою за стилем українського бароко на межі XVII–XVIII ст. від цих декоративних деталей відмовились і пізніше там не використовували. Однак під час розкопок поблизу собору, проведених співробітницею Софійського заповідника Ірмою Тоцькою, знаходили фрагменти полив'яних розеток, мабуть, від вбрання храму, запровадженого за П. Могили [45].

У тій же статті 1926 р. Ф. Ернст також уважно проаналізував малюнок А. Вестерфельда Києво-Печерської лаври із зображенням Успенського собору з південного сходу. Він помітив на завершенні його барабанів куполів дрібні зображення низок керамічних розеток («окрасу з кахель»), подібних до таких деталей Софійського собору на малюнку голландського художника [46].

За висновком Ф. Ернста, до 1651 р. фризи купольних підбань обох цих соборів оздобили керамічними полив'яними розетками («кольоровими кахлями») (рис. 1, 2). Їх цілком ясно видно на малюнках А. Вестерфельда св. Софії та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Були вони тоді й на Троїцькій церкві лаври та Десятинній церкві, які відновив П. Могила. Дослідник вважав, що у процесі Могилиних реконструкцій і ремонтів занепалих храмів Києва княжої доби у 1630–40-х рр. великі бані Софійського і Успенського соборів перебудували під впливом архітектури і декору Ренесансу [47].

Для цих масштабних реставраційних заходів П. Могила запросив знаного італійського архітектора і декоратора Октавіано Манчіні. Він приїхав до Києва між 1633 і 1637 рр.

У 1637–1638 рр. разом з ним у поновленні київських храмів брали участь італійські, польські та українські підмайстри, помічники й учні [48]. За Пантелеймоном Мусієнком, італійський маестро залучив місцевих майстрів для внутрішнього опорядження Софійського собору полив'яною поліхромною керамікою. Плитками, вкритими синьою, жовтою і зеленою глазур'ю, вони часткова замінили смальтову підлогу та панно XI ст. у центральній вівтарній апсиді й спорудили кахляні печі в храмі [49].

Археологічні дослідження встановили, що виробництво і використання керамічних пічних кахлів, вкритих зеленою поливою, у Києві почалось з першої чверті XVII ст. Археологи знайшли залишки гончарних горнів для їх випалення біля Видубицького монастиря та чимало кахлів, прикрашених рельєфними рослинними візерунками, геральдичними й зооморфними сюжетами з ренесансними стильовими ознаками та елементами раннього бароко, серед решток груб келій Софійського і Вознесенського Печерського монастирів, лаври та жител Подолу першої половини XVII ст. [50]. Ймовірно, київські кахлярі виготовляли керамічні глазуровані розетки з того часу.

Все це дає підстави вважати, що прийом оформлення фасадів і бань храмів Києва керамічними полив'яними розетками запровадили в ході перебудов давньоруських соборів із застосуванням архітектурних форм і декору

Відродження під керівництвом О. Манчіні на замовлення П. Могили між 1633 р. і 1647 р. У попередній публікації автор побіжно торкався питання походження такого прийому в зодчестві Києва того часу. За нашою версією, О. Манчіні трансплантував й адаптував його з архітектурної майоліки північної Італії XV–XVI ст. [51]. Цю тему і детальні порівняння українських розеток з подібними ренесансними керамічними прикрасами італійських споруд автор розгляне в окремій статті.

Останньою відомою будівлею, яку оздобили керамічними розетками, була згадана вище втрачена Троїцька церква 1801 р. Мотринського монастиря (рис. 16). Того ж року постановою Синоду було заборонено будівництво церков з національними особливостями архітектури й вбрання. Предписувалось використання шаблонних проектів храмів, затверджених Синодом [52]. Ця заборона перешкоджала оформленню розетками пізніших церков в Україні. Лише, як згадувалось вище, у XIX ст. заміняли копіями більш ранні попсуті керамічні розетки та плити з голівками путті в екстер'єрах Успенського собору Печерської лаври та Михайлівського Золотоверхого собору Києва.

Тож, на основі проведеного дослідження використання керамічних полив'яних розеток в оздобленні споруд Середньої Наддніпрянщини датується від 1633 р. до 1801 р. Такий висновок дозволяє переглянути погляди деяких істориків архітектури і мистецтва про приналежність цього прийому до декору зодчества українського бароко та Гетьманщини [53]. Встановлені хронологічні рамки уживання розеток протягом майже 170 років виходили за межі періодів панування барокового стилю в Україні та існування гетьманської держави. Відношення таких деталей до архітектурної майоліки Ренесансу потребує спеціального дослідження і урахунку для більш точного визначення декоративного прийому, розглянутого у статті.

Керамічні глазуровані розетки були характерною національною особливістю орнаментації українських церков і монастирських споруд у XVII–XVIII ст. Їх використання припинилось після заборони будівництва храмів з національним колоритом в Російській імперії у 1801 р.

ПОСИЛАННЯ

1. Логвинська Л., Тищенко О. Майоліка. – К., 1966. – С. 88, 89; Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – М., 1967. – С. 211, 218; Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – К., 1968. – С. 9–10; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 331. – Іл. 244; Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – К., 1988. – С. 96; Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 414–415.

2. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври // Лаврський альманах. – Вип. 19. – К., 2007. – С. 52–59; Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії // Сіверщина в історії України. Наукове видання. – Вип. 10. – Глухів – К., 2017. – С. 148–160. Див. також посилання 29.

3. З 2001 р. проект історико-археологічного вивчення Батурина спонсорують Канадський інститут українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Попередній директор КІУС, провідний історик Гетьманщини, проф. Зенон Когут є науковим дорадником Батуринського проекту. Роман та св. п. Володимира Василишини з м. Філадельфія у США є щедрими меценатами досліджень Батурина. Розкопки цього міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Чернігівська обл. держ. адміністрація, Ліга українців Канади, Ліга українок Канади (відділ Торонто), Союз українок Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Фундація «Прометей», Кредитова спілка «Будучність», Українська кредитова спілка та український ресторан «Золотий лев» в Торонто.

4. Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 52–59. Див. також посилання 14.

5. Див. посилання 4.

6. Про перебудови і ремонти Успенського собору див., наприклад, Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври. – К., 2002. – С. 83–85.

7. Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – С. 9. – Рис. 3; Кошовий О.П. Будівельна кераміка України. – С. 96;

8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/photo/yak-kahli-stvoryuyut-svyato.

9. Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2003 році // Могилянські читання 2003: Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 32. – Рис. 1.

10. Щиро дякую археологу Л.І. Виногродській за важливі консультації про полив'яну кераміку Гетьманщини та датування розеток споруд Києва. Див. також посилання 15.

11. Дякую археологу Ю.М. Ситому за цінні консультації про архітектурну майоліку XVII–XVIII ст. у Батурині.

12. Сіткарьова О.В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – К., 2005. – С. 92–93, 94–95.

13. Висловлюю подяку дирекції Національного заповідника «Софія Київська» за дозвіл обміряти й сфотографувати керамічні розетки, що зберігаються у його фондах в 2005 р.

14. Детальніший опис та фото цих розеток Києва див. Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії. – С. 155, 157–158. – Рис. 5, 8; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2017. – С. 14–15, 21. Див. також посилання 15.

15. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир / Вид. 2. – К., 1999. – С. 109–110. – Рис. 15, 16; Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 414–415.

16. Див. посилання 10.

17. Див. посилання 2, 10, 11.

18. Про реконструкції Михайлівського собору Києва див. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир. – С. 109–114.

19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/photo/yak-kahli-stvoryuyut-svyato.

20. Дегтярьов М.Г., Реутов А.В. Михайлівський Золотоверхий монастир. – С. 115–116.

21. Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – 2 ed. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 13–15, 17–18, 25–26, 29–30, 45–47, 52–55; Carl Peter Mazer: Images of mid. 19th-century Kyiv. – Stockholm, 1999. – P. 29–32, 40–42, 51–52; Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – Х., 2011. – С. 58–59, 64, 83, 87, 97–98, 100, 105, 109–110, 118, 120.

22. Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – С. 153, 154; Фотоархів Таранушенка С.А. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві, ф. 278, № 522.

23. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 226–228.

24. Логвин Г.Н. По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 423, 435.

25. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216–235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151–163; його ж. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 163–171; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 220–234; його ж. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – К. – Глухів, 2014. – С. 26–38; його ж. Мощення підлог палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз // Сіверщина в історії України. Збірник нау-

кових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 133–144; його ж. Західні аналогії конструкцій підлог Мазепиного палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 9. – К. – Глухів, 2016. – С. 196–210; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 433–470; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – Торонто, 2011. – С. 11–16; Вказ. автори. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто, 2012. – С. 11–16; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – Торонто, 2013. – С. 11–14; Вказ. автори. Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаци Івана Мазепи та Кирила Розумовського. – Торонто, 2015. – С. 14–25; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи. – Торонто, 2016. – С. 9–22.

26. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 217–219; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 221–226; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепиного двору. – С. 12–14.

27. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – С. 185. Див. також посилання 26.

28. Мезенцев В. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 76–77; Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. та ін. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 1995. – С. 17. – Рис. 28, 1–8; Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. // НА ІА НАНУ. – 2004. – С. 69. – Рис. 241–244; Вказ. автори. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р. // НА ІА НАНУ. – 2007. – Рис. 317, 319; Вказ. автори. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2010 р. // НА ІА НАНУ. – 2010. – С. 20–21. – Рис. 22, 24.

29. Мезенцев В.І. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії. – С. 149–158; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Археологічні досліди Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи. Торонто, 2017. – С. 12–22; Вказ. автори. Розкопки Батурина 2016–2017 рр. Керамічні оздоби споруд Мазепи і Розумовського // Гомін України. – Рік LXIX. – № 32 (3694). – Торонто, 29 серпня 2017. – С. 6–8.

30. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – № 4–5. – С. 13. Див. також посилання 29.

31. Про архітектуру і зовнішній декор Микільського собору Києва див., наприклад, Шероцкій К.В. Кіев: путеводитель. – К., 1917. – С. 266–268; Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69, 79.

32. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 15.

33. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. – С. 130; Логвин Г.Н. По Україні. – С. 69, 73; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 22–23; Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. – С. 163.

34. Набок Л.Н., Юрченко О.В. Церковне будівництво Переяслава за гетьманських часів // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця 17 – початку 18 ст.». – Ніжин, 2006.

35. Щиро дякую С.Б. Юрченку за консультації про датування Михайлівської церкви Переяслава та цінні інформації про керамічні розетки споруд Києва XVII–XVIII ст.

36. Фотоархів Таранушенка С.А. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського у Києві, ф. 278, № 522.

37. Україна – козацька держава / Укладач В.В. Недяк / Вид. 2. – К., 2007. – С. 737.

38. Павленко С.О. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 128–129, 136.

39. Вказ. праця. – С. 152; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 225.

40. Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – К, 2000. – Рис. 15,б, 22,а, 23,а,б,г, 24,б,в; її ж. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. – С. 73; Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської Лаври. – К., 2001. – Рис. 43–46, 149; Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві / Упоряд. Н. Белічко. – К., 2016. – С. 42, 45, 49, 52, 53.

41. Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської Лаври. – Рис. 78; Крізь віки. – С. 52.

42. Див., наприклад, Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – М. – Л., 1961. – С. 109–113. – Рис. 24; Нікітенко Н.М. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 229–231, 246. – Рис. 37, 42; Крізь віки. – С. 54.

43. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 142–143.

44. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – С. 116–117. – Рис. 25.

45. Дякую за це повідомлення Л.І. Виногродську.

46. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. – С. 145–147; Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – С. 33. – Рис. 20.

47. Ернст Ф. Київська архітектура XVII віку. – С. 163.

48. Krynicka M., Wierzbicki M. Octaviano Mancini architekt w służbie metropolity Piotra Mohyły // Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie. – T. V. – Kraków, 1959. – S. 22–40; Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтво. – Вип. 3. – 2003. – С. 163–165, 170.

49. Мусієнко П.Н. Кераміка // Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 331. Див. також Виногродська Л.І. Архітектурно-декоративна кераміка. – С. 412–413.

50. Фінадоріна Д.В. Художньо-декоративні різновиди комплексу пічної кахлі XVII ст. з розкопок Київського Арсеналу // Болховітіновський щорічник 2010. – К., 2011. – С. 135–143. Див. також посилання 49.

51. Мезенцев В.І. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині // Сіверщина в історії України. – Вип. 6. – К. – Глухів, 2013. – С. 227–228.

52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://allreferat.com.ua/uk/mustectvo_kyltyrologiya_arhitektyra/kontrolnaya/4704/page/2.

53. Див., наприклад, Логвинська Л., Тищенко О. Майоліка. – К., 1966. – С. 88, 89; Логвин Г.Н. Стильові риси архітектури і монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 51–59; Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври. – С. 52, 58.

Мезенцев В.И. Керамические розетки построек Центральной Украины XVII–XVIII вв.

В статье впервые обобщаются и сравниваются данные о размерах, формах, типах и орнаментации керамических поливных розеток XVII–XVIII вв. из декора зданий Киева, Батурина, Переяслава, других городов и монастырей Среднего Поднепровья. Определяются их датировка, аналогии, центр и ареал распространения этого приема. Публикуются фото таких деталей и украшенных ими храмов, компьютерные реконструкции розеток из дворца И. Мазепы в Батурине.

***Ключевые слова:** Киев, Батурин, Гончаровка, Переяслав, Среднее Поднепровье, постройки И. Мазепы, керамические поливные розетки.*

Mezentsev V.I. Ceramic rosettes of the structures in the 17th–18th-century Central Ukraine

This article for the first time collects and compares the data on dimensions, forms, types, and ornamentations of the 17th–18th-century glazed ceramic rosettes adorning the structures of Kyiv, Baturyn, Pereiaslav, and other towns and monasteries in the Middle-Dnieper Region. It determines the dating, analogies, centre and area of application of these decorative details. Their photos and those of the churches with such embellishments as well as the computer reconstructions of the rosettes from Ivan Mazepa's palace in Baturyn are presented.

***Key words:** Kyiv, Baturyn, Honcharivka, Pereiaslav, the Middle-Dnieper Region, Ivan Mazepa's buildings, glazed ceramic rosettes.*

10.04.2018 р.

УДК 94(477): 084.1(303.684)

С.О. Павленко

ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА ЙОГО НАБЛИЖЕНИХ У НАСТІННИХ КОМПОЗИЦІЯХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

У статті автор відстоює думку про те, що у двох композиціях стінопису Софії Київської початку XVIII ст. зображено правителя Гетьманщини та його рідних.

Ключові слова: *гетьман, старшина, племінники, падчерка, меценатство.*

За щоденником каролінця Бьорке, коли його загін здійснив рейд у Лебедин, то вони побачили на площі чотири трупи обезголовлених мазепинських полковників і висячий на шибениці портрет Мазепи, написаний на дошці [23, с. 95]. Ця красномовна деталь вказує на те, як російське командування розпоряджалося з листопада 1708 р. творами з образом українського гетьмана. Вони виконували ритуальну роль умовної страти «изменника» у Батурині та інших містах Гетьманщини.

Зрозуміло, що після поразки мазепинців та шведів 1709 р. інші знайдені портрети І. Мазепи у Києві, у старшинських помешканнях його соратників були знищені. Навіть той, хто співчував учасникам шведсько-українського союзу, або добре приховав зображення гетьмана від лихих очей донощиків, або швидше всього спалив його, щоб не мати далі клопотів із окупаційною владою.

Як результат, тиск репресивних антимазепинських заходів негативно вплинув на стан збереження образу відомого провідника народу в українській спільноті. У XIX ст. краєзнавці, історики, шанувальники старовини вже не знали, яким був І. Мазепа, і тому висували різні версії щодо його зображення.

Попри те, що ім'я гетьмана згадувалося у Російській імперії, потім у СРСР здебільшого лише у негативному контексті, пошук його достовірних портретів неабияк зацікавив багатьох дослідників. Хоча успіхи у цьому плані були скромні, та вони дали підмурівок, основу для вивчення теми. Дискусія про портрети гетьмана ведеться й досі. У ній активну участь брали і беруть сучасні історики, мистецтвознавці, краєзнавці Юрій Мицик, В'ячеслав Станіславський, Анатолій Адруг, Ольга Борисенко, Ольга Денисенко, Ольга Ковалевська, Марія Дмитрієнко, Олена Суховарова-Жорнова (Походяща), Володимир Індутний, Людмила Шендрик, Надія Нікітенко, Валерій Шевчук, Микола Мазепа, Тетяна Люта, Наталія Сінкевич, Ким Скалацький, Михайло Забочень, Олександр Салтан, Оксана Мірошник, Оксана Сальнікова. Їхні студії, нотатки про портрети І. Мазепи різні за глибиною та аналізом, однак вже більше мають конструктиву, серйозних аргументів, менше сповнені прикрих повторів про гетьманські «портрети», які спростовані загалом дослідників. У цьому творчому доробку провідні позиції займає Ольга Ковалевська з книгою-каталогом «Іконографія Івана Мазепи в образотворчому мистецтві XX – початку XXI ст.» (2013 р.). Певні напрацювання у згаданому плані маємо й ми [14].

У 2010 р. вийшла наша книга «Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII – початок XX століть)». У ній проаналізовано більшість гравюр, творів станкового, монументального живопису, присвячених володарю булави, відсіяно зокрема фальшиві образи гетьмана, дана аргументація щодо достовірних портретів. На основі нашої атрибуції зображення правителя Гетьманщини у композиції «Перший Вселенський собор» у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври знайдено подібний образ у такій же композиції у Софії Київській.

У цій студії ми детальніше зупинимося на аналізі доробку творців деяких сюжетів, які присвячені гетьману та його наближеним у головній київській святині.

На початку XVIII століття маляри Софійського монастиря, розписуючи стіни митрополичого собору, у західній частині центральної нави помістили композицію «Перший Вселенський собор» (**іл. 1**), де праворуч від імператора Костянтина змалювали серед світських осіб й Івана Мазепу [9, с. 135]. Почесне місце на зображенні серед церковних ієрархів, святих гетьман зайняв не тому, що у той час більше десятиліття правив в Гетьманщині й мав досить великі владні повноваження, зокрема вони поширювалися й на церковників. Адже у гетьманській столиці прямо або непрямо вирішували, хто буде очолювати духовну паству в Чернігові, Переяславі, Києві.

Причини появи образу І. Мазепи на стінах Софійського собору були іншими. У мріях староукраїнської еліти оновлення вітчизни Руси-України мало починатися з відродження Києва – другого Єрусалима, який мислився як величезний храм, вівтарем якого є Свята Софія [11, с. 211]. За доби І. Мазепи ця ідея набуває не тільки поширення, а й реального втілення. Гетьман спрямовує на відбудову, реставрацію церков, соборів Києво-Печерської лаври, Києво-Братського, Софійського, Кирилівського та інших монастирів величезні кошти. Вони у десятки разів перевищують вкладення, ктиторство його правлячих попередників. Уже в 1705 р. Ф. Прокопович на день святого Володимира зазначав у своєму слові, що Київ «усі християни одностайно називають другим Єрусалимом і новим Сіоном» [11, с. 214–215].

При цьому відзначимо, що передумовою церковно-будівельного буму у Києві стала низка універсалів, яка додала практично кожному монастиреві додаткові маєтності, підтверджувала давні. Так, гетьман, «поглядаючи… на зветшілость и за давностю часу значние руйны катедральной престолной церкви митрополий Киевской, Галицкой Святой Софии, которая не может прийти до первого совершенства и оздобы» [19] надав Київському Софійському монастиреві село Комарівку Ніжинського полку, його «тяглие и посполитие люде» мали відбувати повинність і заробляти кошти для відродження обителі. У 1689–1690 рр. власністю її також стають села, містечка Муровськ, Церковище, Білогородка, Рословичі, Мала Бугаївка, Снетинка, Крушинка, Мархеловка, Жиляни, Трипілля [1, с. 184]. Уні-

Іл. 1. Композиція «Перший Вселенський собор» у Софії Київській

версалом від 17 травня 1696 р. монастир отримав право утримувати перевіз через річку Десну поблизу Ковчина [18]. У 1703 р. гетьман підтвердив за обителлю право на озеро Расине [7, арк. 1]. Усе це сприяло поліпшенню фінансового забезпечення резиденції київського митрополита.

Під час приходу І. Мазепи до влади обитель мала жалюгідний вигляд, усі церковні святості, предмети культу ще П. Могилою були передані на зберігання до Києво-Печерської лаври [1, с. 184–185]. Митрополит Гедеон навіть проводив розчистку від завалів західної частини собору, розпочав реставрацію його західної стіни [10, с. 113]. До 50-річчя гетьмана один з відбудованих вівтарів собору названо 27 серпня 1689 р. на честь св. Івана Предтечі [10, с. 115]. Значні роботи по відродженню обителі було проведено в основному в 1690-х роках. Це є підтвердженням того, що І. Мазепа дбав передусім про відновлення головного собору України. Адже у східнохристиянському світі кафедральні Софійські храми ототожнювалися з символами-атрибутами незалежної держави [12, с. 5]. Пожежа 1697 р. завдала чимало шкоди дерев'яним будовам Софійського монастиря. «Пожар нощной, – писав В. Ясинський царю, – незапной, страшной… сгорели митрополичьи келии и хранилища, погибли книги и грамоты и … предверие церковное многим иждивением вновь каменно составленое падеся ужасно же паки восстановления требует» [5, с. 33–34].

Завдяки допомозі гетьмана Софійський собор був відреставрований, з північного та південного боку до нього були прибудовані приділи Богословський, Богоявленський, Страсний та Воскресенський, зведені чотири нові куполи [15, с. 123]. Крім того, верхи двох башт набули форм куполів, у самих спорудах були розміщені приділи Преображення Господня, Вознесіння Господня [15, с. 123]. Загалом виконано значний обсяг робіт. У 1699–1707 рр. довкола монастиря зведені високі мури з двома виходами, прикрашені красивими дзвіницями [10, с. 114]. На головному вході постала Тріумфальна дзвіниця, на якій встановлено 13-тонний дзвін «Мазепа» [10, с. 115]. На шпилі триярусної південної вежі була поміщено позолочену крилату постать покровителя Києва архістратига Михаїла [12, с. 154]. Як пригадувала старшина під час Бендерської комісії, реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50000 зол.» [2, с. 130–131].

Зрозуміло, що за такі кардинальні зміни в обителі за правління гетьмана церковне керівництво прагнуло віддячити йому не тільки молитвою, а й певними зображальними засобами-присвятами, композиційними розміщеннями певних релігійних сюжетів. Апостольський вівтар фактично отримав назву «капели Івана Мазепи» [9, с. 89]. У композиції «Перший Вселенський собор» маляри обителі помістили серед історичних персонажів (**іл. 2**) портрет гетьмана [9, с. 135] (**№ 7**). Його зображення схоже з тим, яке бачимо на гравюрі «Хрещення Христа», присвяченій відкриттю Богоявленського собору.

Ф. Уманцев датує розпис сюжету «Першого Вселенського собору» стіни центральної нави Софії 1708 р. [17, с. 188], О. Ковалевська – 1707–1708 рр. [4, с. 208]. Проте правдоподібніше це сталося після приїзду у Київ прочанина Іоанна Лук'янова (29 січня – 3 лютого1701 р.), десь у 1701–1702 рр. Адже останній, будучи у Софіївському монастирі, констатував у своїх нотатках, що собор був побілений, тобто готовий для роботи малярів: «Церковь София Премудрость Божия зело хороша и образцовата, да в ней строения нет ничево, пусто; икон нет. А старое стенное писмо митрополит нехай все замаза известью» [20]. У грамоті 1706 р. В.Ясинського Видубецькому монастирю митрополит же зазначав, що «призрением патронским рейментарским ясневельможного, его милости, пана гетмана и кавалера обитель Святософийская есть значно обновлена в своем украшении сими часы, так церковном, яко и господарском» [6, с. 236]. Тобто головні внутрішні розписи, церковні прикраси-начиння з'явилися у соборі до 1706 р.

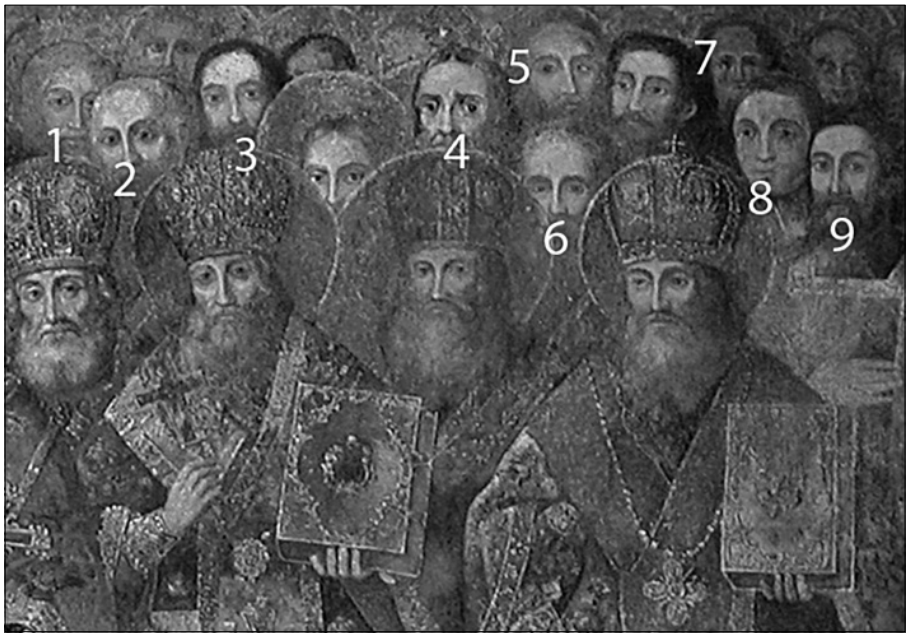

Іл. 2. І. Мазепа. Композиція «Перший Вселенський собор» у Софії Київській. Фрагмент

Іл. 3. Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської (конха абсиди приділа св. апостолів Петра і Павла). Фото В'ячеслава Корнієнка

На час 1701–1702 рр. вказує й те, що І. Мазепу змальовано таким, яким він був на початку 1690-х років. Тобто значно молодшим, ніж був тоді насправді (див. гравюру М. Бернігерота). Найпевніше, маляри користувалися певним популярним зразком, виготовленим у 1690-х роках. Згідно з ним і був намальований гетьман.

Поряд з І. Мазепою маляр зобразив ще 8 світських осіб. Ідентифікувати їх важко. Найпевніше, праворуч від гетьмана поміщений племінник Андрій Войнаровський (**№ 8**). Таке припущення можна зробити на основі того, що у цьому місці змальована молода людина. Крім того, цей образ небожа подібний до інших його прижиттєвих зображень. Старший племінник Іван Обидовський уже загинув (31 січня 1701 р.), тож поставленим поряд з правителем Гетьманщини міг бути лише найближчий родич, спудей Києво-Могилянської академії. Вірогідно, що поряд з ним зображено ще одного племінника гетьмана – Степана Трощинського (**№ 9**). Допускаємо, що ліворуч від І. Мазепи художник вприту розмістив обох генеральних осавулів – угорі Івана Скоропадського (**№ 5**), унизу – Івана Ломиковського (**№ 6**). Обидва були лисими. Та й образ І. Скоропадського відповідає його портретним зразкам. Правдоподібно, ряд світських осіб праворуч від імператора Костянтина (у другому ряду) відкриває генеральний обозний Василь Дунін-Борковський (помер 4 березня1702 р.). Його зображення (**№ 2**) дещо схоже на образ, змальований малярами-сучасниками. Між В. Дуніним-Борковським та І. Мазепою могли бути змальовані генеральні судді, Василь Кочубей (**№ 3**) та Сава Прокопович (**№ 4**) (помер у вересні 1701 р.). Щодо особи, яку бачимо вгорі по праву руку В. Дуніна-Борковського, то, мабуть, на цьому місці зображений генеральний бунчужний Михайло Гамалія (**№ 1**). Зрозуміло, що це

Іл. 4. Свояки І. Мазепи у композиції «Зішестяв пекло» Софії Київської. Фото В'ячеслава Корнієнка

– припущення, які потребують додаткових доказів. Крайнім у верхньому ряду світських осіб (**№ 1**) художник міг би поставити К. Мокієвського, але саме після походу 1701 р. київський полковник потрапив в опалу (старшина написала на нього скаргу, що знущався над І. Обидовським), був усунутий з посади. Тому навряд чи старшину-родича через ці обставини могли поставити у почесний ряд.

Версія О. Ковалевської, що на місці **№ 2** зображений київський воєвода Дмитро Голіцин [4, с. 204], має контраргументи. По-перше, Петро І змусив у 1698–1700 рр. усіх чиновників, військових діячів голитися. Тому навряд чи б у 1707–1708 рр. воєвода міг носити бороду. По-друге, портрет його, щоправда кінця XVIII ст., є [8].

Навряд чи до числа світських осіб композиції Першого Вселенського собору потрапили б і генерал-майор, київський воєвода Юрій Андрійович Фамендін [Юрій (Георгій) фон Менгден] (1701 – помер 1703) [21, с. 144] чи його наступник, генерал-майор Андрій Андрійович Гуліц [Гулц] (1703–1707) [21, с. 144]. Вони були іноземцями і малоймовірно, що за короткий час своєї служби у Києві могли прислужитися так на користь церкви, щоб їхні образи потрапили на почесне місце стінопису Софійського собору.

У композиції «Зішестя в пекло» Софії Київської (**іл. 3**) є теж образ І. Мазепи, який візуально нагадує гетьмана у серії його зображень. У цьому сюжеті, як зазначає Н. Нікітенко, «українські типажі явно портретованих ликів, у яких вгадуються представники козацької старшини» [9, с. 162] (**іл. 4**). Мистецтвознавці Н. Нікітенко [9, с. 160], П. Жолтовський [3, с. 41] датують появу цього стінопису 1725 р., посилаючись на тогочасне джерело, яке вказує, що у вівтарі та поза ним, на стовпах «по приговору всей братии нашей Софейской…новыя на тех местах пописали изряднейшим писанием живописным иконы» [22, с. 351]. Причиною стало те, що на іконах, написаних при П. Могилі, «простыми красками» зображення «постиралися» [22, с. 351]. У посланні архієпископа Варлаама Ванатовича до синоду, однак, не згадується композиція «Зішестя в пекло». У своєму листі він зазначав: «А где в олтаре для древности повыпадала мусия (мозаїка. – Авт.), красками простыми иконы не так уже давно изображены» [22, с. 350]. Оскільки значний комплекс робіт із малювання біблійних сюжетів у Софії Київській припадає на початок 1700-х років, то це означає, що йдеться про низку композицій, які не переписувалися. Бо вони ще мали задовільний стан. Тобто архієпископ прозвітував про перемалювання лише тих сюжетів, які були пошкоджені з причин «обетшалости красок» [22, с. 351].

Отже, вищезгадане дає нам підставу вести мову про композицію «Зішестя в пекло» як твір, написаний у добу І. Мазепи. У цьому сюжеті П. Жолтовський побачив «українські типи облич Христа, Єви, святих» [3, с. 41] (**іл. 4**). Ми погоджуємося із цим трактуванням, оскільки намальовані образи конкретизовані, індивідуалізовані й видно, що маляр мав на увазі показати не стільки людей свого часу, а у першу чергу певних осіб, яких він знав. Ісус Христос у «Зішесті в пекло» дещо відмінний від того, якого зображали в іконописі Києво-Печерської лаври кінця XVII – початку XIX століття (зразки останніх досліджувала Ольга Рижова [16, с. 28–36]). Проаналізувавши змальовані образи, порівнявши їх із зображеннями в композиціях «Лик святих пророків», «Зішестя Св. Духа» (Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври), ми прийшли до висновку, що у «Зішесті в пекло» художники Софійського монастиря відобразили рідних гетьмана. Найбільш упізнаваний у цьому ряду племінник Андрій Войнаровський (**№ 8**), портретна галерея якого досить велика. Біля нього праворуч швидше всього зображена Маріанна Вітославська, його сестра (**№ 9**). А ось Марію, падчерку гетьмана, маляр зобразив практично найближче до Ісуса Христа (**№ 12**). Поряд з нею мають бути сини Кирило [мабуть, позаду (**№ 11**)] та Іван (**№ 13**). Їхні зображення не дуже чіткі. Чоловік падчерки на той час, напевне, помер.

Зліва від А. Войнаровського малярем відповідно до родинної ієрархії поміщений племінник Степан Трощинський (**№ 7**). Хоча І. Мазепа схожий на Ісуса Христа, він водночас відображений і в колі свояків та близьких по духу осіб (**№ 3**). Це зображення майже ідентичне тому, в якому гетьман постає в образі апостола (композиція «Відсилання учнів на проповідь» Троїцької надбрамної церкви). Поряд з ним (зліва, **№ 2**), як нам видається, міг бути показаний Пилип Орлик, друг померлого Івана Обидовського, з 1702 р. кум гетьмана (тоді, 5 листопада, володар

булави став хрещеним новонародженого його сина Григорія [13, с. 59]). Він був консисторським писарем Київської митрополії (отож його добре знали в оточенні митрополита Варлаама Ясинського), а потім швидко вивищився в службовій ієрархії Генеральної канцелярії (старший канцелярист, реєнт, генеральний писар). Однак найвірогідніше після смерті батька (пасинка І. Мазепи Криштофа Фридрикевича. – Авт.) цю позицію зайняв Григорій Фридрикевич. Першою ліворуч у композиції (**№ 1**) зображена Ганна Обидовська (Кочубей). Вона така ж, як її зобразив І. Щирський на гравюрі «Орел виховує орленят» в панегірику «Hippomenes Sarmaski» (1698 р.).

Чотири особи важко ідентифікувати. Правдоподібно в образі старця, який вхопився за руку Ісуса Христа, показаний митрополит Варлаам Ясинський (**№ 10**). Він сивий, має роздвоєну борідку і чимось нагадує старого з композиції «Зішестя Св. Духа» (Троїцька надбрамна церква).

У цьому сюжеті мали бути б три зяті померлого пасинка І. Мазепи Криштофа Фридрикевича (**№ 4, № 5, № 6**). У композиції «Лик Святих пророків» Троїцької надбрамної церкви ці свояки виглядають молодшими. Однак пройшло майже 10 років і тому така зміна закономірна: чоловіки подорослішали, змужніли.

Зазначимо, що з якихось причин художники, показуючи поряд з гетьманом його родичів, крім падчерки та племінниці, не показували дочок К. Фридрикевича, Марії Громики.

Оскільки Костянтин Мокієвський був знятий з посади київського полковника після смерті Івана Обидовського у січні 1701 р. (старшина звинуватила родича гетьмана у недоброзичливості до гетьманського племінника, зневажанні його та приниженні, що якоюсь мірою, можливо, призвело до його загибелі у поході), то відповідно художники старалися оминати образ опального свояка, аби не гнівати володаря булави.

Композиція «Зішестя в пекло» Софії Київської з'явилася орієнтовно в 1706 р. (серед образів не бачимо В. Громику, який вже тоді рахувався померлим. – Авт.).

ПОСИЛАННЯ

1. Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К.: Либідь, ІСА, 1995. – 488 с.
2. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 1.
3. Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. – К.: Наукова думка, 1982. – 285 с.: іл.
4. Ковалевська О.О. До питання ідентифікації світських постатей композиції «Перший Вселенський собор» стінопису Софії Київської // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 201–210.
5. Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві: Архітектурно-історичний нарис. – К. ,1960. – 428 с.: іл.
6. Л-ва П. Возобновление Киево-Софийского собора в конце XVII в. и судьба киевских церквей св. Василия и Екатерины // Киевская старина. – 1884. – Т. X. – Октябрь.
7. Наказ І. Мазепи вовчківському старості не перешкоджати Київському Софійському монастиреві ловити рибу в озері Расин (6 серпня 1703 р.) // ЦДІАК України, ф. 129, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
8. Неизвестный художник. Портрет князя Дмитрия Михайловича Голицына. Конец XVIII века. Музей-заповедник «Дмитровский Кремль» // – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nasledie-rus. ru/podshivka/pics/9203-pictures. php?picture=920301.
9. Нікітенко Н. Бароко Софії Київської. – К. : Либідь, 2016. – 272 с.
10. Нікітенко Н.М. Софія Київська за доби Івана Мазепи // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К.: Полі-графіка, 2000.
11. Нікітенко Н.М. «Град Софії» у Київських стінописах доби Івана Мазепи: Софія Київська – Успенський собор // Могилянські читання. – К.: Національний Києво-Печерський заповідник, 2001.
12. Нікітенко Н.М. Собор святої Софії в Києві. – К.: Техніка, 2000. – 232 с.: іл.
13. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
14. Павленко С. Портрети Мазепи: у пошуках істини // Сіверянський літопис. – 2005. – № 1. – С. 139–140; його ж. Портрет І. Мазепи з колекції Бутовичів // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 63–67; Він же. Лаврський портрет І. Мазепи // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин: видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – С. 152–155; Він же. Портрет І. Мазепи та його наближених у Києво-Печерській лаврі // Сіверянський літопис. –2008. – № 1. – С. 94–102; Він же. Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2–3. – С. 239–243; Він же. Зображення гетьмана І. Мазепи на дзвоні «Голуб» // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Матеріали восьмої науково-практичної конференції. – Суми, 2009; Він же. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII – початок XX століть). – Чернігів: Русь, 2010. – 144 с.; Він же. Перше відоме післяколомацьке зображення гетьмана І. Мазепи та старшини (1688 р.) // Гетьман Іван Мазепа: історична постать у контексті процесів українського державотворення. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 2017. – С. 16–21.
15. Петров Н.Н. Киев, его святыни и памятники. – СПб.: тип. мин. путей сообщения, 1896. – С. 123.
16. Рижова О. Особенности изображения Иисуса Христа в иконописи Киево-Печерской лавры конца XVII – начала XIX века // WSCHODNIO EUROPEJSKIE CZASOPISMO NAUKOWE. – 2016. – Т. 11. – № 1.
17. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. – К.: Либідь, 2002. – 217 с.
18. Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві з дозволом влаштувати перевіз через річку Десну біля села Ковчин (17 травня 1696 р.) // ЦДІАК України, ф. 129, оп. 1, спр. 3.
19. Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві на село Комарівку (16 червня 1695 р.) // ЦДІАК України, ф. 129, оп. 1, спр. 4, арк. 1–2; Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – Київ – Львів: НТШ, 2002. – С. 284.
20. Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1701–1703). – М.: Наука, 2008. – С. 18; Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710–1711). – М.: типография Лазаревского института восточных языков, 1862. – С. 12; Записки священника Иоанна Лукьянова (1701) // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К: типография Е. Федорова, 1874. – С. 119–120.
21. Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II.
22. № 200 (24 января 1726 г.) // Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего синода. – СПб. ,1897. – Т. V (1725 г.).
23. Rustmästare Björcks anteckningar 1701–1719 // Karolinska krigares dagbocker. – Lund, 1907. – T. 3. – S. 95.

Павленко С.О. Изображение гетмана И. Мазепы и его приближенных в настенных композициях Софии Киевской

В статье автор отстаивает мысль о том, что в двух композициях стенописи Софии Киевской начала XVIII ст. изображены правитель Гетманщины и его родные.

Ключевые слова: *гетман, старшина, племянники, падчерица, меценатство.*

Pavlenko S.O. The image of hetman I. Mazepa and his companions on wall compositions in Sofia Cathedral, Kyiv

In the article the author defends an idea that the ruler of Hetmanshchyna and his relatives were drawn on two wall paintings from Sofia Cathedral, Kyiv, dated the beginning of XVIII.

Key words: *hetman, fellow officers, nephews, stepdaughter, patronage of art.*

27.02.2018 р.

УДК 97(477):738«169/175»

М.М. Хармак

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОНЧАРНЕ РЕМЕСЛО БАТУРИНА КІНЦЯ XVII – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті розглядається гончарне ремесло батуринців. Автор розкриває економічні аспекти діяльності майстрів гончарної справи, відтворює специфіку їх роботи, локалізує їх осередки, підтверджує існування у Батурині гончарних цехів.

Ключові слова: *гончарство, Батурин, ремесло, горн, цех.*

Оскільки історія будь-якого виробництва є складовою історії суспільства, вивчення різних етапів розвитку ремесел у цьому контексті є надзвичайно важливою справою.

Дослідження ремісничих осередків Чернігівщини було започатковано у XIX ст. А. Шафонським, М. Домонтовичем, О. Лазаревським та О. Русовим. У XX ст. ремісничі осередки регіону вивчалися дослідниками О. Компан, В. Бондарчик, С. Лисенком та ін. Серед сучасних науковців заслуговує на увагу розвідка С. Щербини, яка розкриває організацію праці ремісничих цехів Чернігівщини. Багато цінного матеріалу для вивчення означеного питання містять в собі наукові звіти про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин.

Починаючи з 2013 р., автором статті було зроблено декілька спроб розкрити економічні аспекти діяльності майстрів млинарської, шевської, ковальської справи, встановити специфіку їх роботи, локалізувати осередки виробництва. У даній розвідці спробуємо розкрити специфіку роботи майстрів-гончарів. Адже відомі нам статті сучасних науковців Н. Саєнко, К. Солдатової, Ю. Гутник зачіпали, головним чином, питання опису виробів місцевих майстрів, поширення технік орнаментації виробів тощо. Наукові праці М. Тереха висвітлюють розвиток гончарного ремесла Батурина середини XVIII – початку XIX століть. Серед сучасних досліджень необхідно відзначити дисертаційну роботу Л. Мироненко, яка охоплює в тій чи іншій мірі історію гончарного ремесла Батурина у XVII–XVIII ст. і робить припущення щодо існування у Батурині декількох осередків гончарного виробництва.

Ремесло українців, пов'язане з обробкою глини та виготовлення різноманітного кухонного посуду, а також цегли, кахлів та іншої кераміки, належить до дуже давніх. Дослідники стверджують, що Україна посідає одне з найперших місць у світі за покладами каоліну і глин. Особливо багата на керамічну сировину Чернігівщина [1, с. 133].

Глибоке коріння мають і гончарні заняття батуринців, адже розвитку ремесла, пов'язаного з обробкою глини у Батурині, сприяла наявність місцевої сировинної бази – покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин [2, арк. 39].

Перші згадки про гончарів у Батурині були зафіксовані у Переписних книгах 1666 року: «мещанин Андрей, мещанин Макар Тимофеев, мещанин Сидор Григорьев, мещанин Петр Федоров» [3, с. 43–71].

Відомості щодо кількості майстрів гончарної справи у часи гетьманування І. Мазепи не віднайдені. Відсутність інформації може бути пов'язана із втратою більшості документації у зв'язку з руйнуванням міста московськими військами у листопаді 1708 року. Підтвердженням існування гончарного осередку у Батурині у зазначений період є мікротопонім «Гончарівка» та виявлення в ході археологічних досліджень великої кількості різновидів кахель, цегли та посуду. Існування гончарних печей підтверджуються спогадами місцевих жителів, знахідкою археологами горна й невеликої колекції тиглів для виготовлення гончарної поливи. Дослідниця Л. Мироненко у своїй дисертаційній праці «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.», проаналізувавши археологічні знахідки керамічної групи, робить висновок щодо існування на південних околицях Батурина у зазначений період як мінімум двох осередків кахляного виробництва й підтверджує існування цехового господарства [4 с. 106–109].

О. Лазаревський, описуючи батуринську сотню, подає дані з опису міста за 1726 р.: «…ремесленников, прежде бывших Батуринских жителей, которые по разорению Батурина в старых своих домах и на своих местах живут… гончарей 5 дворов…» [5, с. 258]. За 24 роки жителі проводять реконструкцію зруйнованих господарств, зокрема поновлюють гончарне виробництво. З перепису населення та земельних угідь Батурина за 1750 р. дізнаємось вже про гончарний цех, що налічував 21 майстра на чолі з цехмістром Федором Гордієнком. Перепис зберіг нам і їх іменана: Василь Карась, Яков Пугач, Савка Киян, Параска Спичиха, Трохим Бойко, Данило Артеменко, Ігнат Гайдамака, Зиновія Стадник, Микита Тесленко, Кирило Харченко, Прокоп Бузун, Василь Харченко, брати Григорій та Герасим Якименки, Роман Нагибенко, Левко Минченко, Левко Бузун, Іван Васильченко, Мойсей Пугач, Данило Гавриленко [3, с. 138–155].

Батуринські гончарі виробляли будівельну кераміку (цеглу, черепицю, плитки для підлоги), столовий та декоративний посуд (горщики, тарілки, макітри, миски, глеки, посуд для пиття), дрібну керамічну пластику (іграшки, люльки) [4, с. 46–51]. Жили і працювали вони на південних околицях міста. Причиною цього були як протипожежні заходи, так і зосередження тут покладів глини [6, арк. 50–52].

Основними знаряддями для виготовлення гончарних виробів були гончарне коло, дерев'яні ножі, молоти, палиці, форми для виготовлення кахель та ємності (тиглі) для виготовлення поливи. Гончарне коло до XVIII ст. було простим, ручним, згодом – досконалішим, ножним. Крім вісі (веретена) воно мало два дерев'яні круги: більший нижній (спідняк) і менший верхній (верхняк). На останньому гончар вручну формував виріб, а за допомогою нижнього ногами обертав знаряддя. Пальцями, а також дерев'яним ножем (стеком) посудині надавали необхідної фор-

ми, а її стінкам – певної товщини та гладкості. Рельєфне орнаментування робили спеціальними паличками. Розписували за допомогою так званого ріжка при повільному обертанні гончарного кола. Після закінчення роботи гончар тонким дротом зрізав виготовлену річ з кола. Виріб ставили на спеціально влаштовані у хаті-майстерні попід стелею полиці для підсихання. Потім на нього наносили емаль-поливу, для міцності обпалювали у горні та ставили на сушку [7, с. 180–182].

Процесу виготовлення керамічних виробів передувала заготівля глини та дров. Для випалу виробів майстри-гончарі використовували дрова з дуба, груші чи грабу, використовуючи виключно хмиз у сухому та сирому вигляді. Вартість 1 возу хмизу у XVIII ст. = не дешевше 1 р. 50 коп. Як зазначає дослідник С. Лисенко, на обпалювання 1 горна виробів майстру необхідно дров від 1 р. 50 коп. до 2 руб. [8, с. 179].

Основну сировину для гончарної справи – глину – майстри видобували на місцевому родовищі (за даними геологічного буріння – потужністю до 9 м) [9, с. 43]. Глину гончарі зсипали або на подвір'ї у спеціально відгороджене місце, або у кутку хати-майстерні, залишали на певний час «дозрівати», перемішуючи час від часу лопатою та поливаючи водою. Потім глину збивали спеціальним молотом, стругали стругом або дротом, щоб зробити її мілкою й вилучити домішки. Для одержання матеріалу необхідного кольору та вогнетривкості майстри змішували різні сорти глин. Через один-два дні глину місили і формували у кулі, кожна з яких була розрахована на виготовлення окремого виробу [7, с. 179–180].

Найвідповідальнішим моментом виробничого процесу у виробництві керамічних виробів було обпалювання, яке здійснювалось у горні. Споруда являла собою цегляну куполоподібну напівземлянку, що складалася із вхідного приміщення (пригребища, погребиці), та основного, де знаходилася піч. На Україні відомо два типи гончарного горна: прямокутний і круглий (грушоподібний). Горни будували одноярусними, коли піч сполучалася з обпалювальною камерою, і двоярусними, коли піч і камера були розділені. У двоярусних прямокутних горнах обпалювальна камера робилася закритою або відкритою. Між нею та піччю існувала горизонтальна перегородка з отворами (прогонами, душниками) для проходження гарячого повітря. Зверху або збоку обпалювальної камери влаштовувався отвір, через який її заповнювали посудом [10, с. 43–71].

В ході охоронних археологічних робіт 2004 р. у південно-західній частині Батуринської фортеці було виявлено та частково досліджено гончарний горн. Це – двохярусна, округла у плані, споруда з опорною материковою перегородкою («козлом»), що розділяла топкову камеру на дві частини з вертикальним рухом розжарених газів при ширині у нижній частині 1,4 м, горн звужувався до верху до 1,12 м [11, арк. 139]. Іноді представники гончарного ремесла, не маючи змоги самостійно побудувати горн, об'єднувалися й зводили його в складчину [8, с. 177].

Зазвичай за один раз майстер обпалював від 150 до 500 виробів. Воно тривало п'ять-сім годин і робилося у два етапи. Під час першого етапу кераміка остаточно висушувалася, а на другому етапі при температурі до 900° уже безпосередньо обпалювалася. Полив'яний посуд обпалювали двічі: спочатку у сирому вигляді, а потім – після нанесення поливи [10, с. 57].

За даними дослідника С. Лисенка майстру на рік необхідно було заготовити близько 20 возів глини по 20–30 пудів кожен, дров – на суму від 3 до 4 руб.; для виготовлення поливи – свинцю 10–20 фунтів (4,5–9,07 кг) вартістю від 7 до 140 руб., декілька фунтів сірчано-кислого окису міді та перепаленої міді – по 20 коп. за фунт (0,45 кг). Окрім глини та дров витрати на різні матеріали для горну складали 50 коп. [8, с. 178]. До складу поливи входило «…20 ложек песку, 20 свинцу, 1 фарби (пережженная медь) или синего камня (серно-кислая окись меди)…» [8, с. 128].

Гончарі займалися ремеслом з квітня по жовтень. Як зазначають джерела, тривалість робочого часу майстра у середньому складала 12 годин. Тобто, робота гончаря розпочиналася зі сходом сонця й закінчувалася із заходом [12, с. 258]. Підготовчі роботи з глиною доручалися жінкам. Часто гончареві допомагали й сини, які прагнули перейняти батькове ремесло. До справи дозволялося ставати юнакові від 15 до 18 років [8, с. 126].

Згідно перепису населення 1666 р. майстер-гончар сплачував податок у розмірі від 4 до 10 алтинів [3, с. 46, 56]. Перепис населення 1750 р. фіксує наступне: «… с ремесленных цеховых жилых дворов никакого окладу не берется» [3, с. 135].

За підрахунками дослідника О. Русова, річний прибуток гончаря у XVIII ст. становив близько 60 руб. [12, с. 258]. Так, макітра коштувала до 20 коп., ринка – до 10 коп., миски велика – 12 коп., середня – 7 коп., проста – 5 коп., форма для випікання пасок – від 5 до 12 коп., глечики – від 3 до 5коп. в залежності від величини [8, с. 129].

Попит на певні види продукції, високий столичний статус Батурина у другій половині XVII – на початку XVIII ст. стимулював виокремлення з-поміж гончарів спеціалістів вузького фаху – кахлярів та цеглярів [4, с. 47, 106–107].

На сьогодні гончарне ремесло, як і інші кустарні промисли, суттєво занепало, більшість його центрів припинила своє існування. Про майстрів гончарного ремесла нам нагадують лише красномовні прізвища їхніх нащадків: Гончар, Гончаренко, Гончарук.

Отже, наявні джерела дозволяють розглянути економічні і технологічні аспекти діяльності майстрів гончарної справи та реконструювати специфіку їх роботи. Отримані дані не тільки підтверджують існування гончарного виробництва в Батурині кінця XVII – середини XVIII століть, а й дозволяють однозначно стверджувати про функціонування в місті на певному етапі гончарних цехів, що вказує на значний розмах виробництва та високий рівень його організації.

ПОСИЛАННЯ

1. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – 490 с.
2. Ситий Ю., Коваленко В., Кондратьєв І., Моця О., Петраускас А., Сарачев І. Науковий звіт про археологічні роботи 1995 р. на території смт. Батурина Бахмацького району Чернігівської області та археологічні розвідки на Чернігівському Задесенні.– Чернігів,1996. – Т. І // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. КВ-4-2882 / СП-33. – 159 с.
3. Батурин: сторінки історії: збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів., 2009. – 786 с.
4. Мироненко Л. Керамічний комплекс Батурина кінця. XVII – середини XVIII ст. – К., 2017. – 382 с.
5. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – К., 1893. – 559 с.
6. Ситий Ю., Луценко Р., Мезенцев В., Мироненко Л., Потапенко А., Сита Л., Терещенко О., Жигола В. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2016 р. – Чернігів, 2017. – Т. І. // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. КВ-15-8558/СП-4-1728. – 99 с.
7. Полісся. Матеріальна культура // Редкол.: В.К. Бондарчик та ін. – Київ, 1988 – 448 с.
8. Лисенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии – Полтава, 1904 – 194 с.
9. Саєнко Н. Батуринська Гончарівка у XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – № VI. – Чернігів, 2015. – С. 42–50.
10. Горенко В., Боряк О. Українська минувшина. – Київ, 1994. – 290 с.
11. Ситий Ю., Васюта О., Єгорова Н., Кобець О., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Моця О., Семенченко Б., Солобай І. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2004 р. – Чернігів, 2005. Т. І. // Архів НІКЗ «Гетьманська столиця», Ф.КВ-7-4432/СП-491. – 199 с.
12. Русов О. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1899. – Т. 2 – 400 с.

Хармак М.М. К вопросу гончарного дела среди жителей Батурина конца XVII – середины XVIII ст.

В статье на основе исследований рассматривается гончарное ремесло батуринцев. Автор пытается раскрыть экономические аспекты деятельности мастеров гончарного дела, воспроизвести специфику их работы, локализовать их ячейки.

Ключевые слова: *гончар, Батурин, ремесло, горн.*

Kharmak M.M. On the issue of pottery among the inhabitants of Baturyn late XVII-early XVIII century

In the article on the basis of research the Pottery Craft of Baturynts is considered. The author tries to disclose the economic aspects of the activities of pottery masters, recreate the specifics of their work, localize their cells.

Key words: *potter, Baturyn, craft, horn.*

27.02.2018 р.

УДК 930.2:271(477.52)«17»

Ю.А. Мицик

НОВІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

У статті розглядаються незнані документи з історії Глухівщини XVII–XVIII ст., виявлені автором в архівах України й Польщі, вказано на їх значення як джерел з історії краю.

Ключові слова: *Глухів, Гетьманщина, козацтво, архіви, джерела.*

Історія Глухівщини доби Гетьманщини вивчена явно недостатньо, хоча з моменту, коли Глухів став гетьманською столицею у 1708 р., кількість документальних джерел, які фіксували його політичне, соціально-економічне, культурне життя, значно зростає. Досить вказати на такі фонди Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАУК), як 51 (Генеральна військова канцелярія – ГВК) чи 269 (канцелярія гетьмана Кирила Розумовського), де зберігається в підсумку близько 7 тис. справ. Однак вказані джерела майже не використовувалися дослідниками. В радянські часи головною причиною була компартійна цензура, зараз же – економічна криза.

Проводячи пошуки як в архівосховищах України, так і інших країн (в першу чергу Польщі), нам вдалось виявити чимало документів з історії Глухова. Ми вже розглядали окремо справи, відкладені в ЦДІАУК, що стосуються монастирів Глухівщини [1]. Дуже важливим є також зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Переважну більшість нових даних ми вже опублікували, але ці видання, зазвичай, мають невеликий наклад і не завжди доступні дослідникам. Варто зупинитись на них.

У виданому нами чотиритомнику [2] є лише один глухівський документ, знайдений у ЦДІАУК. Це – купча глухівського священика (колишнього священика с. Спаського) Стефана від 2.01.1656 (22.12.1655) р. Він продавав свій двір, який був успадкований по смерті зятя, Дмитра Слюсара, Уріїлу, ігумену Петропавлівського монастиря, що під Глуховом, за 18 коп. литовської лічби. Цей двір знаходився понад яром поблизу Путивльської башти, між дворами Хвеська Козака і Хвеська Марисенка. Купівля була здійснена з відома глухівської влади: сотника Пилипа Уманця, отамана Василя Уса, війта Олександра Шликовича [3].

Далі була публікація серії «З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.)» на сторінках журналу «Сіверський літопис» (далі – СЛ) [4]. Задля економії місця ми будемо вказувати тільки порядковий номер частини статті і сторінки, на яких було вміщено відповідний документ.

1678 роком датована купча новомлинського міщанина Стефана Андрієвича, який купив млин на р. Клевень біля села В'язенки у Петропавлівського монастиря, що під Глуховим (ігуменом тоді був ієромонах Інокентій Биковський) [1, с. 65]. У 1688 р. глухівський міщанин Федір Гончар продал «пляц» в Глухові з будинком Власу

Котляру за 20 талярів. Цей «пляц» заходився між ділянками Матвія Зарецького, Лукаша Соляника і «попаді Дикой». Дану купчу затвердив глухівський городовий отаман Олексій Турянський.

Як тільки Глухів отримав статус гетьманської столиці після батуринського погрому, гетьман Іван Скоропадський став видавати звідси свої універсали. У місті знаходились всі головні органи державного управління Гетьманщини, які теж активно «продукували» документацію.

З виявлених нами справ бачимо, яку велику увагу приділяв Скоропадський Петропавлівському монастирю. Вже у 1709 р. він наказував селянам – підданим монастиря – віддавати «послушенства и повинности» [2, с. 64–65]. У 1711 р. він відгукнувся на скаргу ігумена Мелетія Трофимовича. У ній йшлося про відмову удови генерального судді Василя Кочубея та пана Корсака від плати за перевіз через Десну в Мутин своїх товарів, в першу чергу горілки. У 1713 р. він видав універсал тому ж ігумену, яким забороняв проїжджим з України чи Росії вимагати у монастирських селян (особливо в Холопкові) возів, корму та ін. Того ж року гетьман написав лист воронізькому сотнику Потапу Назаровичу (Піскуненку) з клопотанням за Петропавлівський монастир, який хотів придбати Богданівський млин [1, с. 68–69]. У 1718 р. він задовольняв прохання ігумена (цього разу ним був Єпіфаній Тихорський) щодо запустілого в період війни зі шведами села В'язенки і щодо погребельного податку з тих, хто переїжджав через греблю на р. Клевень [1, с. 70].

У вересні 1712 р. гетьман видав універсал іншого характеру, оскільки в Глухів прибув представник київського митрополита «намісник катедральный» (Софійського монастиря в Києві), який просив підтвердити його маєтності – с. Ковчин [3, с. 74]. У 1713 р. І. Скоропадський писав про справу з млином в селі Журавці на однойменній річці, який був куплений Павлом Лесенком у Юхима Небая, козака Глухівської сотні [2, с. 70]. 1715 роком датована купча глухівського сотника Івана Мануйловича, який продавав своє добро Кирилу Ясковичу, жителю Єсмані [1, с. 69]. У лютому 1717 р. гетьман видав універсал, у котрому вказував, що «перед сим чрез Омеляновича, писара сотні Глуховской, опреділилисмо почті при ратуші быти в завідованю п. войта з майстратовими», і визначав порядок її функціонування [3].

Іван Скоропадський, як і його попередники, ревно опікувався церквами й монастирями (в першу чергу Харлампіївським Гамаліївським та Петропавлівським). Ця традиція була продовжена й іншими гетьманами. Так, у 1723 р. Павло Полуботок відгукнувся на скаргу ігумена Луки щодо проїзду багатьох людей, особливо прапорщика російського гарнізону Глухова Григорія Анненкова, через Мутинський перевіз без сплати відповідного податку; вони везли горілку, борошно, дерево та інші товари. У разі подальшої несплати податку Полуботок дозволяв ченцям конфісковувати їх у порушників [3, с. 77]. Данило Апостол видав у 1729 р. розлогий універсал, відгукуючись на прохання ігумена Луки Павловича (переданого економом о. Симеоном) щодо ряду монастирських сіл (Холопково, Баничи, Ротівка, В'язенка, Будиша, Чернєво, слобода Бородавка та їхні угіддя (млини, перевіз в Мутині, риболовні озера тощо). У відповідності з грамотами царів Івана та Петра, гетьманським універсалом Петропавлівському монастирю підтверджувалося право володіння ними [2, с. 73] Аналогічний універсал Малоросійської колегії було видано ігумену ієромонаху Никифору у 1735 р. вже після смерті Апостола. Цікаво, що у ньому були згадані універсали гетьманів Виговського, Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, Мазепи, Скоропадського. Є й інші цікаві деталі [2, с. 75–76]. До цих документів прилягають дві розписки 1697 р., дані тодішньому ігумену Петропавлівського монастиря св. Димитрію Ростовському (Тупталу) від путивльського жителя Микити Іванова (мова йшла про оренду млина на р. Клевень) на позичення грошей та хліба «мірою глухівською» [5, с. 150]. У 1731 р. Апостол видав наказ отаману жолдаків Андрію Негейфлю (німцю – ?), яким повертав його на посаду командувача жолдацьким підрозділом [5, с. 162]. Наказ-інструкція Апостола Негейфлю була опублікована в іншій частині [5, с. 162].

У 1722 р. наказний гетьман Павло Полуботок написав лист до старшого військового канцеляриста Петра Валькевича: тоді в Глухів прибув гонець зі Стародуба від наказного стародубського полковника в справі межування землі в Почепській сотні Шидловським. Того ж року була написана скарга козака Степана Семеновича Полуботку: ще в часи гетьманування Івана Мазепи стародубський полковник Михайло Миклашевський (його каденція припала на 1689–1706 рр.) оволодів с. Воргол (на південний захід від Путивля) і обернув козаків на мужиків, в т. ч. Степанового батька. Скаржник просив повернути йому його колишній статус і вписати в компут Глухівської сотні. У 1723 р. подібного роду скарги написав ніжинський полковник Петро Толстой, який заступився за козаків Глухівської сотні з села Погребків, котрих Андрій Лизогуб (конотопський сотник) насильно записав у підданих і утискав їх [5, с. 31–32]. У 1724 р. з ГВК був виданий указ, котрим наказувалося батуринському козаку Гришутенку прибути на суд до Глухова для розгляду його конфлікту з конотопським козаком Приймою [5, с. 160–161]. Наступного року до ГВК прийшло «доношение» в справі козака Батуринської сотні О. Гаращенка [5, с. 161].

У 1719 р. ямпільський житель Іван Сухий дав квит глухівського жителя Михайлу Лойку. Сухий взяв під опіку Стефана, сина покійного священика Кирила, і мав отримати борг в 100 кіп від Лойка (заборгувала ще його покійна мати, яка мала комори в Глухові). В документі згадуються, зокрема, Семен Уманець, отаман городовий, та Олександр Іванович, війт [5].

У 1732 р. козаки села Березі під Глуховом скаржилися на ігуменю глухівського Успенського монастиря Марію Магдалину, яка чинила козакам «немалые обиды и разо-

рения», а у 1747 р. скаржився селянин Ісай Сліпород на монастирського підданого Тишка Грішного, який не дав Ісаї купчої на збудований ним двір в с. Береза [8, с. 120]. 1744 р. Гаврило Головня після одруження з дочкою померлого священика Анастасіївської церкви в Глухові мав бути висвячений на священика. Йому надавався млин на р. Єсмані під Глуховом і земля, щоб лікарні при церкві й бідним не було «оскудения и разорения».

У 1749 р. бунчуковий товариш Яків Маркович (знаменитий мемуарист) скаржився графу Румянцеву на підполковника Семенова, який заволодів його двором в Глухові. До речі, аспірантка ІУАтаД НАН України Наталя Матяш досліджує цю пам'ятку, яка містить чимало свідчень про Глухівщину першої половини XVIII ст., зокрема виявила дві книги з десяти, які є неопублікованими. Дуже цікавим є указ ГВК 1749 р. сотенному глухівському правлінню. Після чергової пожежі Глухова було складено план відбудови міста інженером підполковником на ім'я «Дебоскет», а глухівський архітектор «Гезель Мергасов» мав його реалізувати. Але виявилося, що найпрестижніші місця забудовані шинками, лавками і коморами осіб, які не мали там раніше будинків (подібно сучасним мафам!), чинять перешкоди прокладанню нових вулиць. ГВК вимагала від сотенного правління знести ці лавки й комори, але відвести нові місця для їх облаштування. Цікавим є й документ 1762 р.: Михайло Шалута «польської нації» вкрав у глухівського співака Стефана Скочинського (слуги гетьмана Розумовського) 5 рублів. За це він був заарештований глухівською сотенною канцелярією. Врешті він дістав звільнення під умовою, що буде відслужувати 2 роки військовому товаришу Василю Романовському, який заплатив 5 рублів співакові.

У 1761 р. ГВК видала ордер до чернігівського полковника про незаконну вирубку лісу Свято-Троїцького Андроніківського монастиря поблизу Мени осавулом Каневським [6, с. 76–77]. У 1768 р. в універсалі чернігівського і новгород-сіверського єпископа Кирила Лящевського 1768 р. дається дозвіл на будівництво другої церкви в селі Тулиголов з ініціативи селян (курінний отаман Федір Головня). Призначався туди й священик першої церкви (Свято-Успенської) Григорій Зозуля, котрий служив на половині Успенської парафії.

У 1776 р. київський митрополит Гавриїл Кременецький на прохання селян, а також ченців Петропавлівського монастиря (архімандрит Ігнатій) видав грамоту на будівництво Свято-Покровської церкви в селі Баничі замість старої і призначення туди священика Димитрія «Матфеєва». Остаточно будівництво церкви було завершено аж через півстоліття. Її освячено у 1829 р. [6, с. 80–81, 83]. Близько 1777 р. старшина Данило Кандиба подав у суд на селян Харлампіївського монастиря, які напали на його землю біля села Мутин на межі Глухівського й Батуринського повітів [5, с. 175]. У 1787 р. ректор Києво-Могилянської академії архімандрит Варлаам Мисловський і префект ігумен Димитрій видали атестат студенту, козацькому сину Федору Панасенку, уродженцю «уезда Глуховского села Щебер», який успішно навчався у Академії з 1774 по 1787 рр., знав латинську, французьку і єврейську мови. З цим атестатом він мав прибути до правління Новгородського намісництва [6].

Цими виявленими документами звичайно не вичерпується потенціал ЦДІАУК та ІР НБУВ. Архівні пошуки приносять нові джерела з історії Глухівщини, свідченням чого є документ, що наводиться в додатках. Так, в зібраннях ІР НБУВ міститься 6-томний архів кінця XVII ст. охочекомонного полковника Іллі Новицького, де містяться й 9 листів глухівського сотника Василя Федоровича (Яловицького), в котрому він ставив питання щодо дій своєї сотні на випадок походу проти ворога, подавав відомості про неприятеля тощо. Вони свідчать про участь козаків Глухівської сотні у обороні південно-західних рубежів Гетьманщини від ординських набігів, про те, що глухівський сотник виконував по суті обов'язки наказного полковника і керував діями засеймських сотень Ніжинського полку: Глухівської, Воронізької, Коропської, Кролевецької і Ямпільської. Хоча гетьман Мазепа надав, як відомо, Федоровичу два універсали-привілеї, однак тут згадується ще один невідомий гетьманський універсал (наказ). Врешті ці листи дозволяють продовжити каденцію сотника як мінімум на 4 роки (досі вважалося, що він обіймав цю посаду з 1694 р.) [7].

В ІР НБУВ знаходиться і кореспонденція І.А. Войцеховича, де досить часто згадується Глухівщина. А кілька десятків листів до Войцеховича були написані Олександром Славським із Глухова, де він жив із сім'єю. Тут же знаходиться рапорт правителя Малоросійської колегії графа Румянцева до сенату про пожежу в Глухові (жовтень 1784 р.). Варто назвати ще деякі документи тільки одного фонду VIII: паспорт на вільний проїзд товарів бунчукового товариша Павла Миклашевського з Глухова до Москви через Тулу (№ 2739), наказ 1751 р. гетьмана Розумовського Павлу Миклашевському з'явитися до нього в Глухів (№ 1737), рапорт 1779 р. глухівського коменданта Простоквашина графу Румянцеву-Задунайському про відправку йому речей і грошей (№ 1214), рапорти 1767 р. (йому ж) щодо виборів міських голів Глухова, Новгорода-Сіверського, Чернігова та ін. (№ 253). Є і група документів щодо складного конфлікту між Романом Гармашенком і о. Григорієм – священиком того ж села на Стародубщині у 1717 р. (слідство тягнулося ще в 1726 р.), причому гетьман Скоропадський призначив чинити слідство глухівського городового отамана Федора Омеляновича. Документи цієї справи, у т. ч. слідство Омеляновича, знаходяться в ІР НБУВ (ф. І. – № 18156, 18158, 18155, 18157).

В указах київської консисторії другої половини XVIII ст. часом зустрічаються дані про церковне життя Глухівщини, зокрема називаються імена настоятелів глухівських монастирів Никифора (Петропавлівський ?), Єлизавети (Успенський), Євгенії (Мутинського монастиря) та глухівських протопопів (як у 1744 р. згадано глухівського протопопа Олексія).

Все це свідчить, що в результаті активних архівних пошуків можна знайти чимало документів гетьманських часів, які дозволять реконструювати подробиці життя означеного періоду.

Додатки

№ 1

1689, серпня 12 (2). – Журавка. – Лист А. Васильовича та О. Турянського, писарів, посланих гетьманом Іваном Мазепою.

«Року Бжого тисяча шестсот осмдесят девятого мсця августа второго дня.

По указу пресвітлійших и державнійших великих гсдрей, царей и великих князей Иоанна Алексіевича, Петра Алексіевича и великой гсдрині блговірной царевни и великой княжни Софии Алексіевни, всея Великия, и Малия, и Білия России самодержцев, их царского пресвітлого величества Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетмана ясневелможного его млсти пна Иоана Стефановича Мазепи за зесланием от его велможности в ключ Глуховский и Новгородский от розних селян в сусідстві кривді и шкоді в пущах, в землях и в хлібних пахатних и в сінних покосах ведлуг жалоб их, на супплики поданих, слухат судом и розездами границ мирковати справи межи ними, о що спор и завод будет. Ми, ниже на подписях виражение, прибивши в село Гирин (сучасне с. Гирино Ямпільського р-ну), взявши старих особ, свідомих добре чертежей и границ всего ключу Глуховского из селами, до Глухова прилеглими, которих особ так имена називалися: Стефан, Иван Бортникови, Иван Щербак, Василь Михайлов, Микита Синичин, Федор Василиов, Хома Микитин и Пашко Щербаков, с теми теды особами приехали до Журавки, и як всім журавским обивателем веліли и у згромадженю перед себе стати, теди выжей именованние особи на око журавским всім обывателем сказовали, что Гирин старое село, належачое до Глухова, и за панованя еще Пясочинского, в котором тилко тогди чтири господари били, а держали отчини свои аж по границі, лежачие за милю от Новгородка и полмилі под Камянку, а потом и Журавка, село, за того же Пісочинского сіла, через которого не збороно до отчин хожовати и мешковали в сусідстве гаразд, без жадного клопоту и чиненя кривд и тепер мешкаем спокойне, дай то Бже и во віки віком так діти нши по нас мешкали спокойне. А того не відоми, для чого Журавка до Новгородка належит, сидячи на gрунті, то ест на землі и на пущи Гиринской и Глуховской; село зась Княжичи и село Панская Буда, поневаж на сюй же землі и пущі положением своем седять, то и місту Глухову приналежат и вшелякие повинности войсковие и тяглие отдают, а що ся тиче сінних покосов, лежачих коло річки Гибині зверху в ней до Ивота річки, ншему то селу Гирину належали, однак правда ся мовит не кошовали, бо досит міли и без тих сіножатей, и журавчане не кошували, а як же почали з міста Глухова косити, тогда и они увязалися в тие сіножати и косить почали. Тие теди старие особи, правдивое тое сознание учинивши, мешкати собі в щирости и любві спокойне з журавцями обищалися и жадних алтеркацій в пришлие и наступуючие часи не міти обидви сторони перед нами обовязалися. Тот покой ми похваливши и закладом вини коп ста заплати до скарбу войскового розорителя их такого покою утвердивши, сінние покоси, яко журавцом не належитие, лежачие коло речки Гибині з верху вниз річки Ивота, всі на ратуши глуховскую отбираем и на вічние часи подаем ку міским росходом. Що ест про памят записано, а міская глуховская сторона для ліпшой певности, яко того потребуючая, справу тую под печатми и подписами рук нших отримала.

Діялося в Журавци.

В подлинном подписано так:

Андрей Василиевич, писар судов войскових енералних, от ясновельможного пна гетмана зесланий.

Алексій Михайлович Турянский, также от ясновелможного его млсти пна гетмана зесланий.

(ІР НБУВ, ф.-ІІ, № 18891. Копія кінця ХІХ ст. Внизу документа двічі проставлено літери «м. п.», що означає «місце печатки»)

№ 2

1736, червня. – Київ. – Закінчення листа митрополита Київського Рафаїла Заборовського до Синоду (?).

[…] диакон Арсений по видению зарукою Киевобратского монастыря архимандрита Амвросия Дубневича за границу пропущен; то о том надлежало было спросить его, архимандрита, толко ж от начала 735 года по сее время нет его в доме; а обретается он при переводе и своде книг правных, возвратившись из Москвы в Глухов; долше же о повеленном в указе неоткудова получить известия, разве когда повернется (как известно) он, иеродиакон Арсений, возвратно в Киев.

О сем доносит вашего святейшества нижайший послушник Рафаил, архиепископ киевский.

Киев, 1736 года июния __дня».

(ІР НБУВ, ф. 194, № 139, арк. 219. Копія ХІХ ст.)

ПОСИЛАННЯ

1. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Фонд Глухівської сотенної канцелярії ЦДІА України у Києві як джерело з історії Глухівщини першої половини –середини XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2013. – Вип. 6. – С. 258–260; Мицик Ю.А. Фонд Глухівського міського магістрату Центрального державного історичного архіву України у Києві як джерело з історії Глухова кінця XVIII – першої чверті ХІХ ст. // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2014. – Вип. 7. – С. 149–151;Тарасенко І.Ю. Кілька документів до історії глухівського Свято-Троїцького собору // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2014. – Вип. 7. – С. 120–122; Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 149 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Успенського (Преображенського) жіночого монастиря у Глухові XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2015. – Вип. 8. – С. 148–151; Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело історії Пустинно-Хараламп'ївського Гамаліївського монастиря XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2017. – Вип. 10. – С. 140–148; Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Нові документи до історії церковного життя Глухова козацьких часів // Сіверщина в історії України. – Глухів – Київ, 2016. – Вип. 9. – С. 266–271.

2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2015. – Т. 4. – 540 с.

3. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) // Сіверянський літопис.– 2016. – № 2. – С. 61–77 (частина 1); № 3. – С. 58–80 (ч. 2); № 4. – С. 62–87; № 5. – С. 67–89 (ч. 4); 2017. – № 1–2. – С. 140–175 (ч. 5); № 3. – С. 43–82 (ч. 6); № 5. – С. 41–74 (ч. 7); № 6. – С. 89–127 (ч. 8).
4. Мицик Ю. Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського (із зібрань Ніжинського краєзнавчого музею) // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 40.
5. ІР НБУВ, ф. І, № 50958.
6. Музей Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (експозиція).
7. ІР НБУВ, ф. ІІ, № 14513, 14521, 14524, 14527, 14534, 14536–14539.

Мыцык Ю.А. Новые документы по истории Глуховщины гетманского периода

В статье рассматриваются неизвестные документы по истории Глуховщины XVII–XVIII вв., выявленные автором в архивах Украины и Польши, указано на их значение как источников по истории края.

***Ключевые слова:** Глухов, Гетманщина, казачество, архивы, источники.*

Mytsyk Yu. A. New documents on the history of Hlukhivshchina Hetman period

The article deals with unknown documents on the history of the Hlukhivschina of the 17th-18th centuries, identified by the authors in the archives of Ukraine and Poland, indicated their importance as sources for the history of the region.

***Key words:** Hlukhiv, Hetman, Cossacks, archives, sources.*

21.03.2018 р.

УДК 94+908] (477.52-21 Глухів) «17»(093)

С.П. Тюльпа

УКРАЇНСЬКА МЕМУАРИСТИКА ІСТОРІЇ ГЛУХОВА (АВТОБІОГРАФІЧНІ СПОМИНИ, ЗАПИСИ, ЩОДЕННИКИ)

Статтю присвячено автобіографічним спогадам, записам, щоденникам суспільно-політичних діячів України XVIII ст. Особливу увагу приділено щоденникам, журналам-діаріушам українських мемуаристів козацько-гетьманської доби, а також аналізу оригіналів щоденників Генеральної військової канцелярії, зокрема інформації, що стосується Глухова.

***Ключові слова:** Яків Маркович, Микола Ханенко, Глухів, щоденники, Генеральна військова канцелярія.*

Особливість української мемуаристики XVIII ст. полягає в тому, що вона набула антикварного характеру, а її представників поєднали спільне походження і приналежність до козацької еліти, військова та державна служба, прагнення осягнути різні сторони громадського та родинного життя, політичні події, суспільні настрої, взаємини між різними верствами українського суспільства.

В українській історіографії існує низка робіт, у яких так чи інакше описані події «глухівського періоду» історії України. Метою данного дослідження є спроба найбільш повної та ґрунтовної систематизації мемуаристичних праць, присвячених Глухову доби Гетьманщини, їх глибоке аналітичне вивчення і відображення змісту.

Чільне місце в мемуарній прозі XVIII ст. посідають діаріуші (щоденники) – щоденні записки про адміністративно-політичну діяльність правителя держави, урядовця краю і т. п. Від XVIII ст. лишилося три основні різновиди пам'яток цього жанру: щоденники про поточну діяльність гетьманів, щоденні записки адміністративно-політичної чинності Генеральної військової канцелярії, приватні або авторські щоденники. Їх історичне значення полягає в тому, що в них ми знаходимо достовірне відтворення домашнього побуту, щоденного життя, урядової служби козацької старшини, зображення стану господарства у певні пори року, картин військових походів, нотаток про деякі суспільно-політичні події періоду Гетьманщини.

Автономний устрій Лівобережної України сприяв розвитку культури. За судженням Д. Дорошенка, українська культура кінця XVII – початку XVIII ст. розвинулась до тієї вишини, яка дає право поставити Гетьманщину часів І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола і К. Розумовського на один рівень з найбільш освіченими країнами тодішньої Європи [1, с. 207]. Навіть російський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу не могли знищити цієї культури.

Гетьманська столиця Глухів перетворилася в культурний центр України, який міг конкурувати з самим Києвом. На відміну від поліфонічного і культурно багатоманітного Києва, Глухів представляв Україну світську і аристократичну. Великий всенок у підготовку української світської еліти надала Генеральна військова канцелярія. У ній починали свою державну діяльність діти української старшини та інших привілейованих верств населення, які, як правило, закінчували Києво-Могилянську академію і мали певний стаж роботи у полкових канцеляріях. Для їх підготовки в місті було створено спеціальний канцелярський «курінь». Військові канцеляристи, постійно маючи справи з історичними документами, розуміли, що київська духовна еліта (Києво-Могилянська академія, Києво-Печерська лавра) значно відстала від дійсного політичного і економічного життя і не бачила його нових реалій [2, с. 62–63]. Саме тому вони стали носіями історичної пам'яті свого народу і змогли реалізувати потребу створення світської історії України.

Найбільший інтерес і значення для української історіографії доби Гетьманщини мають праці мемуаристів Миколи Ханенка, Якова Марковича, Пилипа Борзаківського, Павла Ладинського та ін.

Микола Ханенко (1691–1760 рр.) походив з роду гетьмана Михайла Ханенка (його брата). Навчався в Києво-Могилянській академії разом з іншим мемуаристом Яковом Марковичем. Генеральний канцелярист, потім генеральний хорунжий, Микола Ханенко написав два відомі щоденники: «Діаріуш або Журнал» (Записи першої половини 1722 р.) і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка», 1727–1731, 1742–1753 рр. [3, с. 1–20; 4,

с. 21–47]. Перерва в написанні щоденника пояснюється тим, що Ханенко разом з Полуботком та іншими членами української делегації був ув'язнений в С.-Петербурзі і до початку 1729 р. перебував у Петропавлівській фортеці.

«Діаріуш або Журнал» – не лише безцінне історичне джерело, з якого ми дізнаємося про багатогранні сторони життя Гетьманщини, але і джерело, яке найбільш повно відображає спосіб мислення української еліти. Він засвідчує ту епоху, коли український народ жив повним національним життям.

Окрім урядового «Діаріуша» у приватному «Щоденнику» Ханенко записував різні події свого особистого, родинного й господарського життя, занотовуючи, зокрема, і факти з політичного життя Гетьманщини. Ці записки характеризують громадські, економічні і культурні відносини Гетьманщини за майже півстоліття.

Трохи молодший сучасник і товариш Ханенка по академічній лаві, автор «Денних записок» Яків Андрійович Маркович (1690–1770 рр.), був сином лубенського полковника Андрія Марковича (його сестра Анастасія була дружиною гетьмана І. Скоропадського). Одружився на дочці Павла Полуботка Олені, володів с. Сваркове під Глуховом. Однак, незважаючи на родинні зв'язки, він не зробив великої кар'єри і тільки в 1762 р. одержав «ранг» генерального підскарбія. Людина дуже освічена, з великими культурними інтересами. Проте Маркович мав тип українського старшини, який дбав усіма способами про поліпшення свого службового і матеріального стану. У своїх записках він зображує себе добрим батьком родини і господарем, надзвичайно рухливим і енергійним. Багатством побутових подробиць він перевищує мемуари Ханенка, а його «Денні записки» дають ґрунтовний матеріал політичних, громадських, економічних, культурних і навіть метерологічних відомостей.

Особливий історичний інтерес мають описи Сулацького (1725–1727 рр.), Хотинського (1739 р.) походів, у яких він знайомить з рисами характеру гетьмана Д. Апостола [5].

Рукопис «Денних записок» починається «Хронікою 1432–1715 років», написаною П. Полуботком, тестем Я. Марковича, а далі йде текст щоденникових записів від 1717 до 1767 року. Після 1723 р. знищено кілька сторінок, мабуть тих, де було щось записане про змагання Полуботка з російським царем Петром І. Рукопис містив у собі 10 томів у цілий аркуш.

«Денні записки» видав вперше в 1859 році у двох томах Олександр Маркович (правнук Якова Андрійовича) під назвою «Дневные Записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича». Тут уміщено цілий щоденник 1717–1767 рр., але в скороченій редакції. До наукового видання повного тексту долучилася редакція «Киевской старины», доручивши редагування О. Лазаревському. «Дневник генерального подскарбия Якова Марковича» був виданий у 3-х томах: т. 1, Київ, 1893; т. 2, Київ, 1895; т. 3, Київ, 1897. У цих трьох томах уміщено текст 1717–1734 років. Продовжило видання «Денних записок» Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, доручивши редакцію В. Модзалевському.

У 1913 р. було випущено «Дневник Якова Марковича, рр. 1735–1740, як XXII том «Джерел до історії України-Русі» . Але найголовнішою пам'яткою при цьому є «Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича» (оригінальна назва від автора – «Домашній протокол») [6].

Маркович почав писати «Денні записки…» випадково: гетьман Павло Полуботок залишив по собі короткі записки, доведені до 1716 р., і зять спочатку просто продовжив ці записи [7, с. 96]. Надалі, з 1717 року, він став вести свій власний щоденник, куди ретельно записував день за днем події, які відбувалися в полі його зору, упродовж 50 років –з 1716 по 1767 рр. Навіть тоді, коли сам Маркович лежав хворим і не мав змоги робити записи у «Щоденнику», він просив своїх знайомих писати під диктовку. Це можна визначити, читаючи оригінал рукопису, за зміною почерку. Яків Маркович помер у 1770 р., а записи доведені ж до 1767 р., що говирить про втрату автором зору за три роки до смерті [7, с. 99].

Глухівщина у щоденнику Якова Марковича згадується досить часто, оскільки саме тут знаходилася більша частина його володінь. Найбільше часу він проводив у с. Сваркове та у м. Глухові. Серед інших населених пунктів, що згадуються у щоденнику, можна знайти наступні: Сваркове, Береза, Полошки, передмістя Глухова Білополівка. Наявна інформація про них стосується переважно господарських питань. Так, із записів ми дізнаємося, що у Соснівці та Глухові робили найкраще пиво, яке йшло як на власне вживання, так і на продаж [6, арк. 7], а із Глухова та Сваркового Яків Маркович отримував жито [6, арк. 19]. Яків Маркович регулярно відвідував Генеральну військову канцелярію, в якій розташовувалися слідчі комісії, що вирішували проблемні земельні питання. У «Денних записках…» можна також знайти інформацію про високопосадовців, які у той час перебували у Глухові. Так, 13 лютого 1741 р. у місті знаходився президент Комерц-колегії фон Мейден [6, арк. 10], 5 березня того ж року – київський генерал-губернатор Леонтьєв [6, арк. 16], а 18 квітня – генерал Джеймс Кейт [6, арк. 24]. Вони знаходились тут здебільшого проїздом, однак Яків Маркович фіксував навіть таку інформацію. Необхідно зазначити, що він разом із партнером на прізвище Меєр у період між 1742–1744 рр. відкрив у Глухові аптеку, щоправда, коли саме – дізнатися неможливо, оскільки частина рукопису, що припадає на ці роки, втрачена. Однак, діяла вона успішно, про що свідчать записи щодо її фінансового стану.

Крім мемуарів, писаних українською мовою, маємо ще кілька щоденників та мемуарів іноземними мовами, які належать українцям і стосуються безпосередньо українського життя. Так, значний інтерес викликає щоденник гетьманича Петра Даниловича Апостола, написаний французькою мовою з травня 1725 по серпень 1727 р., коли він перебував в ролі почесного закладника в Санкт-Петербурзі перед вибором свого батька в геть-

мани [8, с. 37]. Щоденник охоплює короткий період, але насичений надзвичайно цінною інформацією з історії Глухова. О. Лазаревський пізніше оприлюднив щоденник в перекладі на російську мову в «Київській старовині» у 1895 р. Щоденник П. Апостола цікавий побутовими подробицями й деякими рисами щодо характеристики політичних відносин царювання Катерини І.

Гетьман Пилип Орлик залишив по собі цікавий щоденник під назвою «Діаріуш подорожній», який вівся з 1720 до 1732 року [8, с. 38]. латинською мовою під час його перебування в еміграції, коли він намагався порушити перед різними європейськими дворами українську справу. У щоденнику П. Орлик дуже докладно записував як особисті пригоди, враження від подорожей та життя у чужих країнах, так і всі факти своєї політичної діяльності, свою активну дипломатичну кореспонденцію, особисті міркування.

З XVIII ст., окрім щоденників і записок приватного характеру, залишилися щоденники урядового і офіційного характеру – так звані «Діаріуші або Журнали», що велися у Генеральній військовій канцелярії за часи гетьманів І. Скоропадського та Д. Апостола, які знаходилася на той час у Глухові. У них фіксувалося все, що відбувалося у гетьманських дворах, занотовувався зміст найважливішої кореспонденції Генеральної канцелярії. Їх вели, зазвичай, старші канцеляристи за дорученням гетьмана чи того, хто виконував його обов'язки [1, с. 94]. До цього часу нам відомі три «Діаріуші»: перший належить вже згадуваному Миколі Ханенку; «Діаріуш» за другу половину 1722 й за 1723 роки, який після Ханенка продовжили канцеляристи Пилип Борзаківський та Павло Ладинський [3, с. 76], де у стислій і зрозумілій формі переданий драматизм змагань українського уряду на чолі з П. Полуботком за козацькі права і вольності з першою Малоросійською колегією; «Діаріуш» за часи перебування гетьмана Апостола в Москві від 9 січня до 6 вересня 1728 р. (видав пізніше М. Судієнко в своїх «Материалах для отечественной истории», К., 1853, т. 1.).

З українських мемуаристів XVIII ст. варто згадати ще авторів спогадів Г. Винського та І. Тимківського. Записки Григорія Винського (народився 1752 р. в м. Почеп, вчився у Києві) написані в 1810-х роках під назвою «Мое время». Вони цікаві тим, що відобразили враження освіченого українця від побуту Санкт-Петербурга й московської провінції [9, с. 18]. Відчуваючи особливості свого «малороссийского воспитания», життя й відносини російського дворянства вважалися йому некультурними. Особливо вражало Винського жорстоке поводження з кріпаками і грубість родинних відносин.

Спогади Іллі Тимківського (1777–1853 рр.) окреслюють нам цікаві подробиці побуту і шкільної науки кінця XVIII ст. Автор народився в Переяславі, навчався у Переяславській колегії і Київській академії. Був професором Харківського університету, членом Британського і Геттингенського наукового товариств [3]. Він є один із засновників школи української державності, деякий час працював суддею Глухівського повітового суду, потім – директором Новгород-Сіверської гімназії.

Отже, проаналізувавши автобіографічні спомини, записи, щоденники, можна зробити висновок, що мемуарні твори суспільно-політичних діячів України XVIII ст. містять для дослідників цінну інформацію з історії Гетьманщини, зокрема з різних аспектів повсякденного, суспільно-політичного та соціально-економічного життя колишньої її столиці – міста Глухова.

ПОСИЛАННЯ

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. 2. / Д. Дорошенко. – К.: Глобус, 1991. – 349 с.
2. Пріцак О. Доба військових канцеляристів / О. Пріцак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.
3. Шевчук В. Малі українські хроніки, літописи та діаруші / В. Шевчук // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 17–20.
4. Ханенко М. Діаріуш або Журнал / М. Ханенко // Київська старовина. – 1993. – № 6. – С. 21–47; 1994. – № 1. – С. 10–35.
5. Лазаревський О. Предисловие (первое) к Дневнику Якова Марковича // Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). – К., 1893. – т. 1. – 148 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XII, спр. 4.
7. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / Б.В. Антонович. – Острог: Острозька академія, 2003. – 382 с.
8. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 255 с.
9. Терлецький В.В. Глухів в загальному процесі українського національного самоутвердження XIII ст. // Історико-культурна спадщина Глухівщини: Матеріали міжв. наук.-практ. конференції. – Глухів, 1992. – С. 18.

Тюльпа С.П. Украинская мемуаристика истории Глухова (автобиографические воспоминания, записи, дневники)

Статья посвящена автобиографическим воспоминаниям, записям, дневникам общественно-политических деятелей Украины XVIII в. Особое внимание уделяется дневникам, журналам-диарушам украинских мемуаристов казацко-гетманского периода, а также анализу оригиналов дневников Генеральной военной канцелярии, в часности информации, касающейся Глухова.

***Ключевые слова:** Яков Маркович, Николай Ханенко, Глухов, дневники, Генеральная военная канцелярия.*

Tiulpa S.P. Ukrainian memoirs of Hlukhiv history (autobiographical memories, notes, diaries)

The article is devoted to Ukrainian public and political figures of the 18th century, their autobiographical memories, notes, diaries. Special attention is devoted to Ukrainian memorialists' diaries and journals «diariusz» of Cossacks-Hetman era and to analysis of Hetman office's original diaries, especially to information relating Hlukhiv.

***Key words:** Yakiv Markovych, Mykola Khanenko, Hlukhiv, diaries, Military General office.*

07.03.2018 р.

УДК 930.22:35.072.2(477.52) «17»

І.Ю. Тарасенко

МАТЕРІАЛИ КРОЛЕВЕЦЬКОЇ СОТЕННОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ (ФОНД 64 ЦДІАК УКРАЇНИ)

У статті зроблено огляд матеріалів 64 фонду ЦДІАК України, присвячених історії Кролевецької сотні Ніжинського полку. Також наведено декілька цікавих документів з цього фонду.

Ключові слова: *джерела, козацтво, Кролевець.*

Кролевецька сотня – одна з 55 сотень Ніжинського полку з сотенним містом Кролевець – знаходилась близько 130 км від полкового міста і пролягала увздовж річки Реті [1, с. 362]. Головні населенні пункти цієї сотні – Кролевець, Алтинівка, Любитов, Райгородок. За час існування сотні 1654–1782 рр. та сотенної канцелярії накопичилась маса документів, що розкриває різні аспекти життя населення міста і навколишніх сіл. У фонді № 64, де об'єднані матеріали сотенних канцелярій Лівобережної України, зберігаються документи і Кролевецької сотні (справи № 532–541). Це не найбільша колекція документів, але все ж таки краща, ніж у сусідньої Коропської сотні, представленої 2-ма одинцями зберігання.

Розглянемо справи 64 фонду по Кролевецькій сотні, які охоплюють період 1728–1779 рр. Здебільшого вони стосуються саме середини XVIII ст. Так тут є дві об'ємні справи – «Книга запису купчих, актів передачі у спадщину, уступочних, духівниць та інші документи старшини, козаків, міщан» [2]. Датування документів припадає на 1728–1765 та 1743–1750 рр., причому більшість за 1747–1749, 1760–1762 рр. і без хронологічного порядку. Вони підтверджують законність торговельних угод. Головним предметом купівлі-продажу, цінністю в будь-які часи була земля. Загалом більшість справ так чи інакше стосуються купівлі, продажу, захоплення землі чи майна. І справи Кролевецької сотенної канцелярії це яскраво ілюструють.

У книгах зібрані копії справ, що фіксують продаж, обмін, взяття під заставу, передачу у спадок, повернення за борги земельних угідь, «пляців» тощо. Так, наприклад, цікаві у цьому конетексті документи, пов'язані між собою, – купча та уступочний документ від 18 серпня 1749 р. Житель кролевецький Іван Кішка (Кішкін), син настоятеля Преображенської кролевецької церкви Олексія Кішки, «уступил» свої рідній сестрі Анастасії Карповій за 20 руб. «пляц з двома колодязями, состоящий при городі Кролевец на подворках неподалече церкви Преображення Господня над шляхом главним глуховским». Вже за два місяці Анастасія Карпова уступила цей же пляц «во вічност» як сплату боргу в 25 руб., «которие крайне не имея чим заплатити» товаришу сотні Кролевецької Опанасу Макаренку [2, арк. 2–4].

У лютому 1761 р. кролевецька козачка Параска Яковлева (в дівоцтві Різниченко), вже удова того самого Опанаса Макаренка, передавала всі права на свій власний млин, що був поставлений ще її прадідом козаком Іваном Різниченком на річці Реті, своєму зятю, кролевецькому отаману Івану Зубасі. Як пояснює вона сама у документі, «по підступно виправленим у бувшого гетмана изменника Мазепи Ивана Скоропадского и Данила Апостола», частина прибутків млина пішла на кролевецьку ратушу – «то як предки мої и я сама не могла того надання отискати». Зрозумівши, що так ані вона, ані її сини і не знайдуть доказів, стверджуючих право власності на половину свого млина, удова передає всі права зятю, сподіваючись, що він «как правной человек может совершенно того доискатся» [2, арк. 4–5].

В цій же книзі є копія купчої від 21 лютого 1761 р., якою оформлено угоду між удовою генерального підскарбія Марфою Скоропадською з її дочкою Ганною Чернишовою та майоршею Софією Єремієвою, дочкою Сичевською. Скоропадська продала свою власну «дворовую» землю на Подолі в місті Києві «близ братства лежачую», що високомонаршею грамотою була стверджена в 1718 р. за 100 рублів. Як вона пояснює в купчій «яко она ныкакой прибыли не приносит нам, так единственно чрез то продалы» [2, арк. 6–6 зв.] Також серед багатьох подібних документів є і розписки про прийом грошей по закладній за землю (1761 р.), монастирської казни (240 руб. 73 коп.), зібраних шафарем у Дубогаєвській волості (1755), 180 руб. та малодівицьким пресвітером Симеоном (1757 р.) тощо.

У другій книзі зібрані справи 1715–1748 рр. Є, наприклад, запис про зміну в тестаменті значкового товариша Захарія Калістратовича Калиновського (колишній кролевецький сотник) на користь свого сина Никифора, одночасно обвинувачується зять Леонтій Грановський, суддя полковий ніжинський, що намагається сфальсифікувати заповіт і присвоїти млин на Замковищі (1747 р.). Тут же подано і сам тестамент на кількох аркушах від 4.08.1747, який Калиновський просить конфірмувати [2, арк. 77 зв. 78; 86–96].

Слід зауважити, що судилися не тільки козаки чи міщани. Досить часто були суди й позови на духовних осіб. Так, наприклад, кролевецький отаман городовий Іван Зубаха судився з кролевецьким священиком Олексієм Федоровим за батьківські землі, які ще у 1728 р. священик захопив у матері позивача. І хоча мати Зубахи зверталася і до світського, і до духовного суду, так нічого і не отримала, окрім збитків. Вся судова тяганина розписана на 7 аркушах [2, арк. 107 зв. 114].

Нашу увагу привернули справи про різноманітні порушення закону. Наприклад, Ян Глущенко подав протест проти захоплення його власної сіножаті погребинським старостою і генеральним осавулом Валькевичем. У 1749 р. бунчуковий товариш Федір Діаковський подав протест на розбійницькі дії реутинських Забіл – Петра, Данила, Семена, які у 1748 р. напали на «дідизний і отческий» сінокіс і забрали 150 копиць сіна. Справа тяглася вже рік, а Забіли, не очікуючи рішення суду, викосили сіножать. Позивач звернувся до сотенної кролевецької канцелярії [2, арк. 163–163 зв.] Ще одне «доношення»

надійшло від військового товариша Федора Михайловського на дії Пашинського, архімандрита Гамаліївського Харлампієва монастиря, котрий без всякої причини і суду знущався над дядьком Михайловського, постриженцем монастиря Акинфом Костровським, посадивши його в підземелля [2, арк. 57 зв. 58].

У книзі записів зафіксовано і важливі документи щодо відомого міжнародного Семенівського ярмарку (тривав протягом вересня місяця). Тут є копії чолобитних жителів Кролевця до імператриці Єлизавети щодо перенесення часу ярмарку з 1 вересня на грудень, лаконічно і по-діловому обґрунтовується непродуманість такого кроку, що несе збитки і як місту Кролевцю, так і казні в цілому. Склав цю чолобитну Антін Руденко у 1749 р. Крім того тут же є чолобитна і в правлячий сенат [2, арк. 171–176 зв.].

Наступна справа, невелика за обсягом, містить всього три аркуші (1740 р.). Це – чолобитна на ім'я імператриці Анни Іоанівни від кролевецького протопопа і священика Свято-Покровської церкви Федора Калиновського про захоплення його сіножаті та майна значковим товаришем Григорієм Огієвським з дружиною. Йдеться про спадок Федора Калиновського після смерті його рідного брата Микити – орні і сінокосні землі, двори, «лавки в городі Кролевці й за городом». Протопіп скаржиться, що дружина Огієвського Марія Карпіковна, «начавши невідомо для чего владіт без жадной урядовой купчой», що «наїхала кгвалом з многолюдством» у володіння Калиновського, забрала скошеного сіна 150 копиць і «нікоторие ниви веліла позасівати житом». Огієвські ж доводять, що купили ці землі і мають всі права на них. Очевидно, що це тільки початок затяжної судової справи, яка тяглася протягом двадцяти років між двома заможними і впливовими землевласниками [3].

Подібна до попередньої справа за спадок між жительками Колевецької сотні Параскою Назарихою та Ганною Кобизькою (1743 р.) [4]. Ганна Назариха, андріївська козачка, скаржиться на свою тітку. Ще у 1721 р. після смерті її батька Петра Кобизького його майно перейшло до дядька Прокопа. Сама ж позивачка була ще малолітньою і її дід Фесько Хоменко подавав чолобитну кролевецькому сотнику для виділення їй належного спадку (3-я частина двору, з коморою, пекарнею, світлицею, 9 овець, жупан «тузинковий», поля орного, також третя частина в лісах і гаях і т. д.). Але дядько не віддавав цього майна до самої своєї смерті, а по смерті його жінка дотримувалася тієї ж лінії поведінки. Було вчинено розгляд справи і з'ясувалося, що позивачка або її матір взяла частину овець, а шкури продала; що й тітки її брали якусь частину того спадку для організації поминальних обідів і ще на якісь потреби, а третя частина двору стоїть в пустці і ніхто його не займає. А ще тітка заплатила позивачці гроші. Тут же на кількох сторінках подано витрати дядька на організацію похорон Петра і Стефана Кобизького і поминальні обіди на 9 і 40 днів. У кошторисах враховано всі витрати до копійки від ладану до плати кухарці і дяку (вказано, що одна кухва горілки була своя власна, а не куплена, ціни на булки, рибу, олію, мед, пиво, м'ясо і т. д.)

Ще одна справа стосується захоплення гаю комісаром Григорієм Пікусом у священика Олексія Федоровича (1744–1759 рр.), що разом зі справою Калиновського і Огієвського підтверджує про постійні конфлікти між духовною і світською владою [5]. Тут судилися ще з 1742 р. за ліс Лоловщина, в якому Пікус рубав дерева. І за рішенням Кролевецької сотенної канцелярії Федоровський начебто домігся заборони Пікусу пустошити ліс. Та Пікус продовжував робити своє і у 1757 р. справу було поновлено та послано козаків від сотенної канцелярії на місце злочину, що було зроблено і складено «доездное доношениє» (протокол), де пораховано кількість і сорти порубаних дерев (разом 41 пень – дуб, береза, осика, ясен), зафіксовано цього року ще й побита трава на сіножаті. Та Пікус подав зустрічний позов на Федоровського – начебто йому чинять образи, відбирають ґрунт, коней, а кролевецька канцелярія не чинить справедливо. Він просив передати розгляд його справ до Воронізької сотенної канцелярії. Судячи з документів, переданих до Вороніжа, з Пікусом судилися і мали претензії багато кролевчан.

Об'ємна справа № 537 (71 аркуш) стосується суперечок за землю в селі Обтові між жінкою бунчукового товариша І. Забіли та жителями сіл Лукнів, Райгородок та Бужанка Коропівської сотні. У липні 1749 р. удова бунчукового товариша Івана Забіли Параска подала чолобитну до Кролевецької сотенної канцелярії на козаків і підданих генеральної артилерії, що нібито захопили її землі у селі Обтові (всього близько 50 козаків). Відповідачі не з'явилися на перше ж слухання справи. Як вони пояснили, «за домашними нуждами отлучится и ходит не можна» і доручили відповідати у суді Михайлові Кисловському від імені Тараса Цілка, Семена Грищенка, сина його Івана, Грицька Солодкого, Романа Грищенка, Гордія та Федора Солодких, Іллі Куценка, Захарія Самоділка, Івана Костенка та інших. Позивачка прохала кролевецького сотника Григорія Огієвського викликати відповідачів прямо на місце – у поле, яке вимагає розмежувати до початку зими. Але в ході справи козаки з Райгородка дають впевнені відповіді хто, коли і у кого придбав землю, через яку з ними судиться Забіла. Так Тарас Цілок купив свою землю в козака і жителя Райгородка Дідика ще 1737 р., і ця земля була зайнята ще батьком і дідом того Дідика не менше ста років, на що маються і свідоцтва. Іван, син Семена Грищенка, володіє нивою з березняком, куплену ще покійним дідом, в кого він її купив не знає, але по цій землі не було ні з ким суперечки вже 60 років. Роман Грищенко володіє нивою, як і його батько, вже сто років і ніколи спору за цю землю не було. Гордій Солодкий показав, що цю землею зайняв ще його батько, родина володіє нею близько ста років, і він не купував її у підданого Забіли, як заявляє позивачка. Федір Солодкий хоч і купив у підданого позивачки, але «завладіл токмо так от умерших истициного свекра ніжинского полковника Стефана

и мужа еї Ивана Забіли яко і от неї спору где тридцат год не было». Врешті козаки склали чолобитну на ім'я імператриці Єлизавети, де виклали по пунктах своїх кривди і безпідставні обвинувачення з боку Параски Забіли [6].

Справа № 539 дотична до попередньої і стосується порубки козаком Вороніжа Сукманом лісу бунчукового товариша Івана Забіли (1760–1761 рр.) На жаль, перші сторінки справи зіпсовано, але хід справи можна відновити по наступних документах. Взимку 1760 р. бунчуковий товариш Іван Забіла подав скаргу на козака Воронізької сотні Івана Сукмана (Сухмана) за те, що він вирубав багато дерева в лісі, в урочищі Дідовщині, що йому належать. Почалося слідство, вручення козаку Сукману повісток з викликом до сотенної канцелярії для розгляду справи. Але, незважаючи на повістки, відповідач не з'явився і не прислав замість себе повіреного. Судячи з тексту «доношения» І. Забіла не очікував такої зневаги («я имею волокиту и убыток!») і вимагав повторного виклику відповідача, а за неявку – стягнення грошей. В березні 1760 р. було складено «доездное доношение» огляду порубаного лісу Забіли, де виявлено «березини на дрова годячой в едном містце возов на 30, да еще саженей на 15 от той возов на 10…». З'ясувалося, що пуща знаходиться у 12 верстах від Обтова «по той стороні річки Есмані» і Сукман придбав її у козака Левченка у 1740 р., а той раніше у козачки Піскунки. Ще довідалися, що Сукман рубав дерева і не таївся, що він спокійно володів цим лісом і сам рубав, і другим людям давав. Але вже в середині справи є «доношения» самого Сукмана в сотенне правління Воронізької сотні про порядок подій. 8.01.1760 р. Сукман для вирубки дров у винокурню найняв 13 возів з людьми і разом з Василем Якименком поїхав до лісу. Там нарубали дров, посклали на вози і вирушили назад. Сам він з сином поїхав уперед, а на вози напав господар хутору І. Забіли разом з робітниками. Найнятих людей жорстоко били без причини, а Якименка вбили і завезли невідомо куди. Крім того схопили з возів 5 сокир, та ще й погрожували розправою, коли зустрінуть самого Сукмана. Є і «доношенія» від удови Якименка – його тіло знайшли у хуторі Забіли. Далі йдуть допити робітників, але хто вбив Якименка – ніхто не бачив і не зізнався. Врешті Забілі присудили сплатити удові Якименка Євдокії 100 рублів та 13 рублів козаку Якову Піскуну «за рани», а посполитому Сергію Свистуну – 2 рублі. Також слідство довело, що Сукман рубав дерева «не в собственном лісі Забіли», але «за поруб в оном доношении иску ніт» [7].

У 540 справі (1763–1779 рр.) йдеться про захоплення землі у козака с. Реутинці Федора Закоморного. Вже військовий товариш Семен Данилович Забіла захопив орні землі та 2 сіножаті. Зрозуміло, що представники давнього роду Забіл мали значні маєтки, гроші, зв'язки, велику владу і почувалися справжніми господарями. Вони не зупинялися навіть перед фізичною розправою і не боялися ніякого суду [8].

Справа 541 – це відомість про кількість грошей, волів та зброї, зібраних з козаків сотні для армії у 1769 та 1773 рр. Досить великий документ (30 арк.) складається цілком зі списків козаків по селах, списків власників волів, опису худоби, її масті, особливих прикмет. Ця справа, насичена інформацією про майновий стан населення Кролевецької сотні, також буде цікава філологам і етнографам, бо містить багато прізвищ [9].

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що розглянутий фонд хоча і не є повним зібранням матеріалів Кролевецької сотні, тим не менш має досить потужний інформаційний потенціал. Незважаючи на те, що документи охоплюють досить невеликий період (близько 50 років), вони проливають світло на соціально-економічну сферу життя, правову систему Гетьманщини XVIII ст.

Додатки

№ 1

1749, січня 17 (6). – Кролевець. – Дарча.

«Тисяща седмсот сорок девятого году генвара, шостого числа.

Ми, нижеподписавшиеся старшина сотенная кролевецкая, також товариство, атамани и козаки Кролевецкой сотні, занятие ктиторами соборной кролевецкой вновь состроенной каменной Рождества Бци церкви Алексіем Камінским, Корніем Никитовим и Прокопом Котлярем на строение оной церкви, с козачей суми денги от Афанасия Макаренка сто тридцат чотири рублі да от атамана городового Ивана Зубахи тридцят рублей, итого сто шістдесят чотири рублі всі обще на оную каменую соборную Рождества Бци церков уклад подарили, вовся и впред оних на показанной церкві и ктиторах доправлят не іміем, для чего и сей наш общий доброволний приговор в книгу урядовую в сотенной кролевецкой канцелярії от слова до слова вписат и показанних атамана Зубаху и Афанасия Макаренка в оних денгах (якових содержаниї били) кому надлежит, квітоват позволяем, в том и подписуемся.

В подленном подпис таков:

Сотник кролевецкий Григорий Огиевский

Товариш сотні Кролевецкой Онисим Стефанов

Товариш сотні Кролевецкой Васил Николаенко

Асаул сотенний кролевецкий Стефан Кобизкий подписался

Сотенний писар Клим Мосціпанов

Товариш сотні Кролевецкой Алексій Камінский

Атаман алтиновский Лаврін Кошовий и козаки Есиф Ваще[н]ко, Яков Савинец, Мойсій Оболоник, Алексій Дороженко, Матвій Бурдій, Савка Мулявка, Иван Сніжко, Федор Горкуша, Иван Федченко, Дмитро Тарасенко, Иван Иванов Кру(…)*, Павел Кобзар, Иван Паламаренко, Иван Лисман, а вмісто их неграмотних, по их прошению козак и жител кролевецкий Никита Рева подписался.

Атаман добротовский Афанасий Булах и козаки Грицко Малко, Грицко Паламаренко, Павел Грищенко, Иван Корда, Опанас Бондар, Иван Шутка, Васил Мирочниченко,

Грицко Дряпка, а вместо их неграмотных по их прошению и за себе козак добротовский Иван Корпец подписался.

Атаман андріевский Каленик Кусий и козаки Семен Бутенко, Иван Сергиенко, Антон Возняк, Мирон Уласенко, Мирон Сурмаченко, Федор Яковенко, Сайко Кошовенко, Игнат Хоменко, а вместо их неграмотных по их прошению козак и жител андріевский Стефан Ленко руку приложил».

(ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 534, арк. 152 зв.–153)

№ 2

1749, січня 17 (6). – Кролевець. – Рішення кролевецької старшини щодо призначення сотенним канцеляристом Семена Шарого.

«Тисяча сімсот сорок девятого году генвара шестого дня.

Ми, нижеподписавшиеся старшина сотення кролевецкая також и товариство сотенное, атамани сілские и козаки всей сотні общесогласно канцеляристу сотенно кролевецкого Семена Шарого відая яко он чоловік постоянний и при канцелярії сотенной от тисяча семсот сорокового года по сей семсот сорок девятий год обрітаючис поручаемиї ему діла исправлял добропорядочно и неліностно и нам всім бил послушним, приговорили на містцу сотенного писара Клима Мосціпанова сотенним кролевецким писарем и должен он, Шарий в том званиї находитис честно и діла в сотенной канцелярії по званию его под[л]ежащие исправлят вірно, добропорядочно и неліностно и нам в писанні бит послушним и подлежащую чест по должности его нам отдават и канцеляристов сотенних и подписков обучат канцелярських порядков должен же також ими его, Шарого за сотенную старшину признават и почитат, иміем наш товариство и козаки сотні Кролевецкой за тот его труд согласно и добровільно определяем кромі у казни на него надлежащих денег для содержания канцелярист двох и подписков со всякого нашого козачого и козачих подсусідков диму сов сей сотні по дві копійки в год собрат и в дачи тих денег спорит не иміем в том на селі нашем обществі приговор согласно подписуется.

Сотник Григорий Огіевский

Товариш сотні Кролевецкой Семен Стефанов

Товариш сотні Кролевецкой Иван Кобизкий»

(ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 534, арк. 153 зв.)

№ 3

1749, травня 27(16). – Кролевець. – Рішення кролевецької церковної громади щодо призначення нових керівників воскобійні.

«Тисяча сімсот сорок девятого году мая 16 дня.

Ми, нижеподписавшиеся духовного и мирского чина люде согласно всі обще приговорили в Кролевцы воскобійню изстари церковную от жителя кролевецкого Грицка Воскобойника, яко он приходи чрез несколко десят годов на себе приватно употреблял без всякого вида, а у церкви приходов не давал отобрат, а определит козакам и жителям кролевецким Остапу Волочаю и Грицку Дубовику, которие ту воскобійню в добром своїм порядки и смотрениї содержат и воск всяким обывателем забивает (…)*за уволнене их от общенародних повинностей и от походов яко то им діло ползу Бжиюх церков определяется, за всякий же забой воску иміют они взимат по пяти копіек и с тіх денен за силу прежнего обыкновения и ради крайнебо их убожества определяем им Волочаю и дубовику за труд их от забою по дві копейки, а ті приходние по три копійки денги собирая погодно содержат в цілостиі без малійшей утайки и по окончаниї года иміем відат по равной части в церкви Бжие Преображенскую соборную Рождества Богородици, Покровскую и Николскую на церковние потреби и аби сей наш общий сотенний приговор могл в своїй силі ненарушито всегда состоят для того оний от слова до слова вписат в сотенной кролевецкой канцелярии в крепостную книгу и таких чтири листа написат за підписом рук наших видат для впред будущого знания во всякую церков, что и впред не могл хто другой таких приходов церковних приватно похитит сим предостерігаем и в том подписуемся.

В подлінном подпис таков:

Протопоп кролевецкий Федор Каліновский, пресвітор свтониколский, кролевецкий

Алексій Федоров, пресвітер соборний

Соборний кролевецкий Яков Маковский

Сотник кролевецкий Григорий Огіевский

Бунчуковий товариш Федор Диаковский»

(ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 534, арк. 160 зв.)

ПОСИЛАННЯ

1. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том 2. Полк Нежинский. – К. 1893. – 521 с.
2. ЦДІАК, ф. 64, оп. 1, № 532.
3. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 533.
4. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 535.
5. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 536.
6. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 537.
7. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 539.
8. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 540.
9. ЦДІАК ф. 64, оп. 1, № 541.

Тарасенко И.Ю. Материалы Кролевецкой сотенной канцелярии (фонд 64 ЦДИАК Украины)

В статье сделан обзор материалов 64 фонда ЦДИАК Украины, посвященных истории Кролевецкой сотни Нежинского полка. Также приведено несколько документов из этого фонда.

Ключевые слова: *источники, казачество, Кролевец.*

Tarasenko I.Yu. Materials of Krolevets hundreds chancellery (64 Fund of Central State Historical Archives of Ukraine)

The article gives an overview of the materials of the 64 Fund of Central State Historical Archives of Ukraine, devoted to the history of the Krolevets Hundreds of the Nizhyn Regiment. There are also some interesting documents from this fund.

Key words: *sources, Cossacks, Krolevets.*

02.03.2018 р.

УДК 930.22: 281.9/271-055.2 «16/17»

Ю.А. Мицик

СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ЖІНОЧИЙ МОНАСТИР В НОВИХ МЛИНАХ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ 140 ЦДІАК УКРАЇНИ

В статті зроблено огляд матеріалів фонду 140 ЦДІАК України, присвяченого історії Свято-Успенського жіночого монастиря в Нових Млинах. Також подані найбільш цікаві документи з цього фонду.

Ключові слова: *джерела, Свято-Успенський монастир, архів, ченці, козацтво.*

Свято-Успенський жіночий монастир в Нових Млинах (Кербутівський, Бобриківський) знаходився між селами Нові Млин і Кербутівка сучасного Борзнянського району Чернігівської області. З коротких відомостей енциклопедичного довідника дізнаємося, що він був заснований у середині XVII ст. як чоловічий, а з 1658 р. діяв як жіночий [1]. У 1761 р. монастир згорів, але був відновлений. Він припинив своє існування внаслідок секуляризаційної реформи Катерини II у 1786 р., але існував до 1827 р., коли монахині переїхали до Гамаліївського монастиря. Тоді ж усі цегляні будівлі монастиря були розібрані та перевезені до Гамаліївської обителі, з яких були збудовані чернечі келії. Були розібрані й монастирські церкви (Воздвиженська та Успенська), але на місці колишнього монастиря ще існувала келія, службу в якій вів монах Свято-Микільського Крупицького монастиря. Після жовтневого перевороту монастир був повністю зруйнований. Єдина більш-менш повна розвідка з історії цієї обителі була написана відомим дослідником минулого Сіверщини архієпископом Філаретом (Гумілевським) [2].

Щоб відновити історію цього важливого духовного осередку, звернемося до джерел, перш за все друкованих. Це – універсали гетьманів та полковників. Безпосередньо його стосується універсал-привілей Петра Дорошенка від 8.07.(28.06.)1668 р., яким він надає маєтності батуринському жіночому монастирю, в т. ч. частину млина в Нових Млинах [3, с. 411–412]. 27(17).05.1669 р. приблизно такого ж змісту видав універсал гетьман Дем'ян Многогрішний, причому вказувалося ім'я ігумені батуринського монастиря Євгенії Хлевинської [3, с. 502–503]. Гетьман Самойлович у своєму універсалі-привілеї уже вказує на окремий від батуринського Бобриківський монастир на чолі з Хлевинською і підтверджує право його власності на млини, перевіз на Сеймі, ліси, сіножаті й землі, також села Пальчики та Атюшу («Отюшу»), які заповідав монастиреві небіжчик Силич. Тут же вказується про конфлікти черниць з ченцями Крупицького монастиря в Батурині і новомлинськими жителями за названі володіння, і про встановлення межових знаків («копців»), щоб запобігти цим конфліктам [3, с. 636]. 6.02. (27.01.)1688 р. і 27 (17).12. 1688 р. Мазепа видав стверджувальні універсали приблизно такого ж змісту, але вже Трофимії Консевичовні, ігумені монастиря «Батуринського Новомлинського Бобриківського» [4, с. 70–71].

Тепер звернімося до архівних матеріалів. У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві є фонд 140 «Новомлинський Успенський дівочий монастир». Він невеликий за обсягом (всього 9 справ за 1761–1771 рр.), однак його матеріали дозволяють пролити світло на призабуту історію обителі. Одразу вкажемо на справу «Выписи з книг генеральної військової канцелярії царських грамот и гетьманських універсалів», де є універсал гетьмана Івана Скоропадського, виданий у Глухові 16(5).01.1709 р. [5]. Він був адресований ніжинському полковнику (Лук'яну Жураховському) і новомлинському сотнику (Григорію Шишкевичу) і стверджував маєтності, надані попередниками за монастирем. Серед них бачимо й село Кербутівку, надане, очевидно, Мазепою. Оскільки цей важливий документ ще не друкувався, наводимо його в додатках (№ 1). Не менш важливою є справа «Краткие сведения об основании Новомлинского женского монастыря и список настоятельниц» – анонімний нарис історії обителі, написаний не раніше 1760 р. Він містить важливе пояснення щодо початків обителі та його зв'язків з Батурином [6].

Отже, монастир було засновано 1 серпня (22 липня) 1657 р. після надання Свято-Микільському Крупицькому чоловічому монастирю маєтностей згідно з фундушем (можливо й заповітом) Криштофа Силича. Ця особа маловідома. М.С. Грушевський в «Історії України-Руси» [7, с. 30] згадує його двічі. Це – шляхтич з Новгород-Сіверського повіту, який в червні 1648 р. втік у Московську державу і дав свідчення про бої під Стародубом та Новгородом-Сіверським. В архівній справі згадано й дружину Силича. Шляхтич, очевидно, є родичем Іоанникія (Оникія) Силича, чернігівського полковника у 1657–1663 рр., який був страчений після Чорної ради 1663 р. з наказу Івана Брюховецького. Архієпископ Філарет помилявся, ототожнюючи Криштофа і Оникія Силичів. Але подальші дані є дещо неповними, бо чомусь не названо імені київського митрополита (ним був Сильвестр Косов), який благословив і дав дозвіл на створення жіночого монастиря в Нових Млинах. Ігумен Свято-Микільського батуринского монастиря ієросхимонах Іоанн Єсифович (помер у 1663 р.) передав фундуш ігумені батуринського Воздвиженського монастиря Євгенії Хлевинській і черницям з дозволом перейти на мешкання у Нові Млини. Таким чином, монастир започаткувався у Батурині як своєрідна філія Крупицького монастиря, а потім був переселений у Нові Млини. З декрету батуринського повітового суду 1771 р., про який нижче буде сказано (це справа № 6), дізнаємося, що ігумен Іоанн був братом ігумені Євгенії. Це пояснює легкість, з якою було передано маєтності новому монастирю. В тому ж декреті і в деяких інших того часу зустрічається згадка про передачу Чеплївського млина Богданом Хмельницьким, а декрет 1770 р. твердить, що

ця передача відбулася згідно з універсалом 3.05.1650 р. Архієпископ Філарет теж вважав, що цей гетьман надав монастирю універсал 13(3).05.1650 р. [2, с. 161]. Одразу скажемо, що Хмельницький не міг надати землі монастиреві, який ще не існував. Можливо Свято-Успенський монастир сплутано з ніжинським красноострівським Благовіщенським монастирем, якому гетьман дав дозвіл побудувати млин на Сеймі у Нових Млинах. Але такий універсал був даний у 1654 р., а інших універсалів Хмельницького 1650 р. щодо Нових Млинів немає, навіть в тих, які ще не виявлені, а лише згадуються в джерелах. Взагалі неясна роль Богдана Хмельницького в історії обителі. Пізні документи фонду згадують якийсь його універсал 1658(!), інколи 1656(!), інколи 1648(!), інколи 1657 року. Якщо відкинути перші три дати як явно недостовірні, залишається 1657 рік. Однак дуже важко припустити, що тяжко хворий Хмельницький за кілька днів до смерті видав універсал новомлинському монастиреві. Спробуємо уточнити список ігумень обителі, спираючись на справу № 12 («Нарис»), відповідна частина якої наводиться в додатку № 2, а також відомості декретів другої половини XVIII ст., насамперед 1.07.(21.VI).1770 р., і статті архієпископа Філарета [2, с. 163–166].

Основоположницею обителі є Євгенія Хлевинська, яка була його ігуменею 16 років, причому первісно монастир був названий Воздвиженським. У 1674 р. вона була в Москві і одержала царську грамоту на монастирські землі. Очевидно невдовзі по тому вона померла. Філарет вказує на нотатку св. Димитрія Ростовського про пожежу в монастирі 22(12).10.1683 р. Він же називає потім (у 1684 р.) ігуменею Анастасію, не вказуючи джерело [1, с. 163]. Щодо ігумені Трофимії «Консевичовни» (Консевич), звістки джерел досить подібні і датують її перебування на цій посаді між 1688–1704 рр. Її наступницею «Нарис…» називає Памфілію, хоча судові декрети її не згадують, а наступницею Памфілії – Анисію (під 1711 р.). Судові декрети уточнюють, що Онисія Голоскович обіймала ігуменську посаду 6 років. Далі йде «Чуйкевичовна», згадувана у 1735 р, а декрет констатує: Анисія Чуйкевичівна, каденція котрої тривала 20 років. За Філаретом Анисія Чуйкевич у 1731 та 1736 р. отримала універсали на володіння монастиря. Він же (Філарет) попередницею Чуйкевич називає Інокентію (відомою за Єлецьким синодиком) [2, с. 163]. Після Чуйкевич декрет називає Аркилію Маковську, яка обіймала посаду 3 роки. Декрет уточнює ім'я ігумені (Олимпіада Маковська) і термін її каденції: з вересня 1737 р. до листопада 1740 р. Тоді вона пішла з посади за власним бажанням. На її місце знову приходить Анісія Чуйкевичевна. Однак вона була дуже суворою, на неї багато скаржилися, і тому її зняли з цієї посади. «Нарис…» же подає трохи інші дані: 27(16).07.1736 р. ігуменею була затверджена Марія Магдалина Бугеровна (за Філаретом – Будеровна). Згідно з декретом вона перебувала на цій посаді 4 роки. «Нарис…» плутається у хронології, зазначаючи, що Чуйкевич обіймала посаду 1737 р., а трохи нижче додає: «…определена 1741 года генваря». Інший декрет вказує, що Марія Магдалина була по чоловіку Мишуриха, по другому чоловіку – Чечелева. Її наступницею Філарет називає Євтихію (лютий 1751 р. – після грудня 1753 р.), а «Нарис…» – Єлену. Це – «бывшая маэорша барон Держантикова» (за Філаретом – Барондежатисова, що була ігуменею з лютого 1754 р. до смерті в 22(11).04.1758 р.) [2, с. 164]. У декреті зазначається Євтихія Ковалевська, яка в 1760 р. була переведена в глухівський жіночий монастир (Свято-Успенський). Філарет говорить і про намісницю Євтихію, що знову була ігуменею після Єлени. Потім ігуменею стала Іраклія Милашевичевна, «шляхтянка смоленская, бывшая игумения глуховского дівичого монастыря». Тут «Нарис…» уривається. Декрет уточнює, вказуючи, що у 1762 р. її перевели в Чернігівську єпархію, а на вільне місце призначено Магдалину Корсаківну, яка через слабке здоров'я у 1768 р. була відсторонена від ігуменської посади, але залишалася у цьому ж монастирі. Її наступницею була Віра Нестеровичівна (з 1768 р.). Тут уриваються дані декрету, складеного у 1770 р. Віра була ігуменею і у 1770–1771 рр., а потім була переведена до Макошинського монастиря (доживала віку все ж у новомлинському монастирі, як і згадувана нижче Серафима). Далі подаємо список ігумень за архієпископ Філаретом: Серафима (згадується у 1777 р.), Феодора (з 1782 р.), Олександра, Маргарита та Дометіана. За Дометіани у 1827 р. монахині усі були переведені до Гамаліївського монастиря.

Важливими є судові декрети [8]. Через те, що обитель мала первісно міцні зв'язки з батуринським монастирем і спільну власність, виникали конфлікти за землі і млини. Врешті у 1770 р. батуринський повітовий суд поставив крапку на цих конфліктах, вирішивши суд на користь новомлинського монастиря. У розгорнутих матеріалах справи «Копії стверджувальних документів монастиря за 1670–1760 рр. (1773 р.) [9] (вони містяться на 60-ти аркушах) детально розглядаються представлені обома монастирями універсали та царські грамоти (починаючи від грамоти царя Олексія від 17(7).05.1674 р.), з яких у 1761 р. зняли копії, згадується, що ігуменя Євгенія подавала універсал Богдана Хмельницького на Чепліївський млин (про цей універсал писалося вище). Згадується й сумнівний універсал коронного канцлера Єжи Оссолінського 1636 р. [10], в автентичності якого суд не сумнівався. Декрет згадує невідомий універсал Мазепи 1680 р., який внесений у батуринські міські книги, універсали гетьмана Апостола 1731 р. та 1733 р., причому відзначається, що в них чомусь монастиреві приписано два зайвих млина. Є згадки і про універсал Брюховецького 1668 р., грамоти царів Івана V і Петра I, Єлизавети. У цій же справі на аркуші 61 міститься план монастиря: в центрі квадрату, сторони якого – це келії (всього 10) та

інші монастирські будівлі, стоїть церква. Тут же міститься опис монастиря. Перш за все відзначимо опис іконостаса та книг. Серед останніх бачимо не тільки євангелія (московського та київського друку) та богослужбову літературу (октоїх, четьї-мінеї тощо), але й «Меч духовний» (Київ, 1666 або 2-е видання 1686 р.) Лазаря Барановича. Описуються будівлі, млини, клуні, перевіз через Сейм під Батурином, який (перевіз) мав пристань під назвою Городище, тощо; вказується, що біля монастиря стояла хата священика, зазначається, скільки й де монастир має чоботарів, кравців, ткачів, теслярів, ковалів. У Нових Млинах їх було відповідно 4, 5, 5, 2, 1, в інших селах – 4 чоботаря, 2 кравці, 2 ткача. Говориться і про кількість підданих селян, про монастирську худобу. Так, у с. Пальчики підданих нараховувалося всього 50 душ разом з малими дітьми, в Митченках були воли, 9 корів, 40 овець і т. і До декретів і універсалів додаються три «отдаточних листа» 1768 і 1771 років [11]. Це досить стислі документи. Возний Батуринської сотні Омелян Бойченков на підставі рішень батуринського суду офіційно оголошував право монастиря на володіння млинами та перевозом через Сейм, за які тривав конфлікт з Крупицьким монастирем. Як бачимо, майже всі документи фонду містять матеріали, які представлялися суду або стосувалися судового конфлікту з Крупицьким монастирем. Крім згаданих вкажемо на дві справи [12], які містять виписи з книг Генеральної військової канцелярії 1768 і 1771 рр. Трохи окремо стоїть справа № 1 на 14-ти аркушах про священика Йосипа Савицького, котрого звинувачували у переховуванні черниці Маври (1741 р.).

Дещо доповнюють ці дані документи інших фондів. Так, у справі № 16694 є «доношение» від 13(2).12.1761 р. намісниці новомлинського монастиря до Генеральної військової канцелярії [13].

Таким чином, хоча фонд 140 ЦДІАК має невелику кількість документів, але вони дозволяють висвітлити історію обителі принаймні в загальних рисах.

Додатки

№ 1

1709, січня 16(5). – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Пресвітлійшого и державнійшого великого государя его царского величества Войск Запорожских гетман Иоан Скоропадский.

Пну полковникові ніжинскому со всею того полку старшиною, а особливо пну сотникові новомлинскому з тамошним урядом и посполством и кому бы колвек о том відати належало, сим нашим універсалним ознаймуем писаним, иж маючи законници мнстря дівичего новомлинского от антецессеров наших надание собі села Атюшу, Палчики, Кербутовку и просили на оние нашого региментарского подтверждения. Мы теды не отмовивши оных прошению, а особливе стосуючись до універсалов антецессоров наших яко вышмененние села с принадлежащими угодиями повагою універсалу нашого при ных заховуем так, абы законицам дівочого мнстря новомлинского в держаню тих сел и в отбиранию з оных належитого приходу дабы ни от кого жадная не чинилась кривда и перешкода пилно варуем, посполитие тых сел обыватслі, абы належитое во всем подданическое оным отдавали послушенство міти хощем и рейментарско приказуем.

Дан в Глухові 1709 року мсця януария дня 5.

В подлінном тако:

Звиш менованний гетман рукою власною».

(ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 2, арк. 6. Тогочасна копія. Наприкінці документа намальоване коло, всередині якого написано «Місто печати реймснтарской»)

№ 2

Друга половина XVIII ст. (після 1760 р.) Нарис історії Свято-Успенського жіночого монастиря в Нових Млинах.

«Батуринский или новомлиновский дівичий монастирь.

Он устроен был в городі Батурині по надаче же в 1657 году июля 22 дня от Криштофа Силіча Святониколаевскому Крутицкому монастырю за благословением и позволением ясне в Богу преосвященного митрополита киевского, галицкого и всея России, и за велебного отца Исихия, игумена монастыря батуринского, фундуша на грунтик свой власный, на котором он, Силіч, сам мешкал попод Новыми Млинами купленный за две тысячи золотых, а имянно: вотчину Керебертовщину, пущи понад Сеймом рекою з бортным деревом, прозываемом Бобрик, и з иными озерами и з сіножатми на той бок Сейму луг пущи к Рижнам взявши половину озера Хлехачовку, которые ділили из Обмачевым, и взявши от того озера от Хлехачовки чрез оболонье в луг дороги болотом от горы взнову на тот бок Сейму к Рижнамм владает. А от жены его, Силіча, по надачі тому ж Святониколаевскому батуринскому монастирю вески Щебры под Глуховым с полем и грунтиком як в собі лежит. Когда тот пана Силіча фундуш от игумена Святониколаевского батуринского монастиря иеросхимонаха Иоанна Есифовича з братиею, кой 1663 года умре, госпожі игуменіі Евгении Хлевинской з сестрами отдан с позволеним ей, игумении Евгении, на том місті жить, то тогда дівичий батуринский монастирь из Батурина преселен под Новые Млины и назван новомлинским.

Батуринского дівичого монастиря игумения Евгения Хлевинская.

1704. Новомлинского дівичого монастыря игумения Трофимия Концевичовна.

Игумения Новомлинского монастыря монахиня Памфилия.

Игумения новомлинского монастыря по Памфилии Анисия была 1711.

Игумения новомлинская Чуйкевичовна была 1735 года.

1736 игумения новомлиновская монахиня Мария Маг-

далина Бугеровна учреждена 1736 года июля 16 дня.

Игумения новопоставленная новомлинская 1737 года октября 1711(?) игумения новомлинская Анисия Чуйкевичовна определена 1741 года генваря.

Новомлинского дівичого монастыря игумения монахине Елена, бывшая маэорша барон Держантикова.

1760 правительница сего новомлиновского монастыря монахиня Ираклия Милашевичевна, шляхтянка смоленская, бывшая игумения глуховского дівичого монастыря, с коего в новомлыновский сей монастырь правительницею сего монастыря 1760 года переведена».

(ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. № 12. Оригінал)

ПОСИЛАННЯ

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1005 с.
2. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 4 (женские и закрытые монастыри).
3. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004. – 1118 с.
4. Універсали Івана Мазепи 1687-1709. – К. – Львів, 2002. – 799 с.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 140, оп. 1, спр. 2.
6. ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 12.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. Грушевський – К. Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. 3.
8. ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 5, 6.
9. ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 9.
10. Мицик Ю.,Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст. (частина 6). // СЛ. – 2017. – № 3. – С. 48–49.
11. ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 4, 7, 8.
12. ЦДІАК України, ф. 140, оп. 1, спр. 2, 3.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 16694.

Мыцык Ю.А. Свято-Успенский женский монастырь в Новых Млынах в свете документов фонда 140 ЦДИАК Украины

В статье сделан обзор материалов фонда 140 ЦГИАУК, посвященного истории Свято-Успенского женского монастыря в Новых Млынах. Также поданы наиболее интересные документы из этого фонда.

Ключевые слова: *источники, Свято-Успенский монастырь, архив, монахи, казачество.*

Mytsyk Yu.A. Holy Assumption monastery in Novi Mlyny in the light of documents of the Fund 140 of the Central State Historical Archives of Ukraine

The article presents an overview of the materials of the Fund 140 of the Central State Historical Archives of Ukraine, dedicated to the history of the Holy Assumption Monastery in Novi Mlyny. Also the most interesting documents from this fund are included.

Key words: *sources, Holy Assumption monastery, archives, monks, Cossacks.*

02.03.2018 р.

УДК 94.09(477.51+436) «17»

Є.М. Луняк

РОДИНА РОЗУМОВСЬКИХ В АНЕКДОТАХ ФРАНЦУЗЬКИХ СУЧАСНИКІВ

У статті здійснено комплексний аналіз важливих джерел з історії України, творів французьких авторів другої половини XVIII ст. Ніколя-Габріеля Леклерка, Жана-Бенуа Шерера, Шарля-Франсуа-Філібера Массона, Клода Карломана де Рюльєра та П'єра-Анжа Гудара. Основну увагу в статті звернено на відображенні в творах французьких авторів життя та діяльності представників родини Розумовських.

Ключові слова: *анекдоти, Україна, Росія, Франція, козаки, Розумовські.*

Серед найвищої знаті Російської імперії другої половини XVIII ст. визначне місце в увазі сучасників посідали вихідці родини Розумовських: спочатку Олексій Григорович, котрий, маючи незнатне походження, проте ставши фаворитом, а згодом і морганатичним чоловіком імператриці Єлизавети Петрівни, привертав погляди верхівки Петербурга та всієї держави; а через деякий час і його молодший брат Кирило Григорович, котрий завдяки особистому успіху Олексія зміг стати останнім гетьманом України та започаткувати впливову династію, представники якої завжди перебували в полі зору тогочасної правлячої еліти та зіграли вагому роль в розвитку імперії Романових. Життя та діяльність членів родини Розумовських переповідалися в десятках різноманітних історій, чуток, пліток і анекдотів. Підгрунтям для їх курсування в тодішньому російському суспільстві були, насамперед, такі чинники, як чужинське (українське) та неродовите походження, з точки зору імперського істеблішменту, а також те визначне місце, яке Розумовські посіли у середовищі російської верхівки, й та помітна роль, яку вони відігравали при царському дворі. Невипадково саме тому про Розумовських досить нерідко згадують іноземці, які за різних обставин потрапляли в той час до Росії й були свідками та очевидцями різних перипетій у житті місцевої знаті. На той час в державі перебувало доволі багато людей із західноєвропейських країн, зокрема з Франції. Багато французів у Російській імперії відзначилися в дипломатичній, військовій, урядовій, торгівельно-економічній і науково-просвітній сфері. Втім свідчення цих іноземців являють собою цінне історичне джерело не лише з історії Росії. Значну увагу вони приділяли, як тоді прийнято було говорити в Європі, «країні козаків», останні рештки автономного устрою якої саме в той час невпинно та послідовно зводилися нанівець політикою царату. Одними з найяскравіших представників автономістських традицій України були тоді саме Розумовські.

Нерідко свої твори про побачене ці автори називали «анекдотами», хоча не завжди такі оповідання мали гумористичний чи сатиричний зміст, як зазвичай прийнято розуміти сьогодні. Окремі аспекти українознавчого доробку французьких авторів другої половини XVIII ст. досліджувались в працях таких вітчизняних істориків, як А.В. Бойко [1], І.Л. Борщак [2], Є.М. Лу-

няк [5; 6], Д.С. Наливайко [7], В.Ю. Січинський [8] та ін.

Унікальність родини Розумовських полягала також у тому, що вона дала Російській імперії цілу плеяду діячів, які змогли побудувати свою кар'єру не лише завдяки фаворитизму Олексія Григоровича при дворі Єлизавети Петрівни, але й завдяки власному таланту, здібностям і вмінням. Про цю обставину досить яскраво засвідчив Шарль-Франсуа-Філібер Массон (1762–1807). Протягом десяти років цей француз прожив у Росії, що дозволило йому добре ознайомитися з традиціями, культурою та побутом імперії. В 1795 р. він був призначений особистим секретарем великого князя Олександра Павловича. Проте вже через рік після цього, зі смертю Катерини ІІ та сходженням на трон Павла І, він разом з братом зазнав немилості від нового царя й обидва повинні були назавжди залишити Росію [4]. Виїхавши за кордон, Массон опублікував твір «Секретні записки про Росію» [11; 12; 13], де досить докладно описав звичаї царського двору та життя вищої знаті. Про родину Розумовських він, зокрема, написав наступне: «Можна було побачити в Росії Біронів, Меншикових, Остерманів, Мініхів і багатьох інших, що здобули в наші дні такий швидкий злет, проти їхня велич була особистою й закінчилася на них. Подібного не можна сказати про Розумовських» [13, p. 111–112].

Загалом французькі сучасники ставилися до представників цієї родини з великою долею симпатії. Їм імпонувало те, що Розумовські вирізнялися особистою скромністю, були наділені талантами в різних галузях, ніколи не цуралися свого простого походження і намагалися захищати інтереси своєї батьківщини та свого народу. Саме тому відставка Кирила Григоровича та скасування гетьманства в Україні в 1764 р. викликали жаль і співчуття у багатьох французів. Зокрема, таку оцінку цим подіям давав особистий лікар Кирила Григоровича та імператриці Єлизавети Петрівни, а згодом академік Ніколя-Габріель Клерк (1726–1798) [3, с. 262, 275–276], прізвище якого інколи подають, як Леклерк або Ле Клерк, зауважуючи: «Добровільна демісія останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського позбавила козаків найкращого з їхніх привілеїв, тобто обрання вождя поміж рівних собі.

В 1763 р. нині правляча імператриця утворила в Глухові, резиденції останнього гетьмана, колегію з юстиції, що отримала назву Малоросійської колегії, теперішнім президентом якої є фельдмаршал граф Румянцев, генерал-губернатор даної провінції. З того часу козацький народ був навернений до кріпацтва» [9, p. 422–423; 10, p. 213].

Подібне ставлення бачимо й у історика та дипломата Жана-Бенуа Шерера (1741–1824) [17, p. 93; 18, p. 175–176] та у вже згадуваного Массона [13, p. 111–115].

Красномовну характеристику останньому гетьману України давав історик і дипломат Клод Карломан де Рюльєр (1735–1791): «Цей граф Розумовський був простим козаком, який з найменших низів, в яких він вів своє життя, раптово піднявся, завдяки шлюбу свого брата з покійною імператрицею, до такої найвищої милості, що заради нього навіть було відновлено посаду гетьмана, тобто суверенного начальника козаків. Цей чоловік, наділений колосальною вродою, тримався подалі від інтриг і всілякого подібного роду справ. Його присутність була бажана при дворі, а імператор трактував його як фаворита та улюбленця народу, бо посеред цих почестей і пишноти, простота його поведінки дозволяла думати, що він жодним чином не забув про своє походження» [15, p. 62–63; 16, p. 325–326].

Звичайно, життєвий злет родини Розумовських, насамперед, пов'язувався з великим почуттям, яке цариця Єлизавета Петрівна відчувала до Олексія Григоровича. Їхні любовні, а згодом і подружні взаємини приховати було досить складно за умов допитливих поглядів і сильної цікавості до імператорського двору. Той же Шерер і сам ставав свідком романтичних сцен між ними, про що згадував у своїх спогадах: «Є твердження, досить поширене в Росії, що вона [Єлизавета Петрівна – Є. Л.] таємно одружилася з графом Олексієм Григоровичем Розумовським, обер-єгермейстером, який мав на собі її надзвичайну милість, котра його супроводжувала завжди і впадала в око людям, як доказ великого почуття. Я бачив їх одного разу, коли вони виходили разом з придворного театру. Було дуже холодно. Вона йому поправила шапку на голові і ретельно поправила одяг, щоб захистити від морозу» [17, p. 91–92]. Також Шерер став одним з перших, хто почав поширювати на заході версію про те, що так звана княжна Єлизавета Тараканова була плодом кохання між царицею і Олексієм Григоровичем [17, p. 93].

Фортуна старшого брата зробила можливим і швидкий злет Кирила Григоровича. Сучасники багато просторікували, кепкували та потішалися над появою його в Петербурзі, як згадував Шерер, «з триструнною гітарою [очевидно, мається на увазі кобза – Є. Л.], поширеною серед українців» або «балалайкою» [17, p. 93, 104]. Цей же автор повідомляв про звичку майбутнього гетьмана збирати гриби [17, p. 104].

Попри все Кирило Григорович досить швидко опанував мистецтво придворних інтриг. Знов-таки з розповідей Шерера знаємо, що за намовою канцлера Російської імперії графа Олексія Петровича Бестужева, котрий потрапив в опалу при дворі, однак намагався бути в курсі всіх справ, а найголовніше знати, що робиться в оточенні спадкоємця престолу великого князя Петра Федоровича, племінника імператриці, молодий гетьман зблизився з останнім і намагався «всіляко годити тому, щоб отримати його найближчу довіру. Розумовський…, використовуючи найнижче підлабузництво, підкорив серце князя, який не міг вже провести жодного дня, щоб не бачити його. Бажає випити келих оковитої, треба, щоб гетьман пив разом з ним». Петро Федорович навіть називав Розумовського «братом і добрим другом» [17, p. 103–104]. Втім це не заважало царевичу нерідко глузувати з гетьмана, особливо з його низькородного походження. Особливо небезпека для родини Розумовських посилилася з входженням у фавор великого князя їхнього земляка з України Андрія Васильовича Гудовича (1731–1808), сина генераль-

ного підскарбія, таємного радника Василя Андрійовича Гудовича (1713–1764), улюбленця Петра III, якому пророкували гетьманство після Розумовського [17, p. 103–104].

Неприховану антипатію у великого князя викликала постать Олексія Григоровича. Резонанс у столиці мав злий жарт, який царевич дозволив собі щодо того. Так, за словами Шерера, «будучи ще великим князем, він [Петро III – Є. Л.] надіслав Розумовському, одному з наймогутніших царедворців, у день його народження сокиру на подушці з червоного сатину, щоб показати, що його може очікувати, коли князь зійде на трон. Але, ставши імператором, він був дуже далеким від спроб мститися за свої кривди, й граф розділив з усіма ту любов, яку Петро дарував усім своїм підданим…

Обер-єгермейстер Олексій Григорович Розумовський, фаворит покійної імператриці, був дуже занепокоєний через немилість нового володаря на свою адресу, тому сказався хворим. Імператор, побачивши якось його брата за столом, запитав того про новини, той відповів, що його брат тяжко хворіє й мусить залишатися в спальні. Петро, обернувшись, сказав одному зі своїх офіцерів: «Підіть і запитайте від мого імені у обер-єгермейстера, як він себе почуває». Офіцер повернувся через кілька хвилин (бо Розумовський завжди мешкав у тих апартаментах, які відвела йому Єлизавета в імператорському палаці) і відказав, що «пан обер-єгермейстер припадає до ніг його величності, і низько кланяється за ті милості, які той йому зробив, і зможе прийти вже за кілька днів». Офіцер щиросердно додав, що за цю місію той подарував йому тисячу рублів. Це, насправді, була радість і звільнення цього придворного від того надмірного страху, який він переживав через немилість. Тисяча рублів викликала сміх у імператора та його гостей» [17, p. 195–198.].

Отже, відверта немилість у Петра III до Олексія Григоровича й зростання впливу Гудовича на царя постійно посилювали небезпеку для Розумовських. Це був один з найголовніших чинників, який зумовив активну участь гетьмана України в змові проти імператора в 1762 р. Шерер про обставини змову повідомляв наступне: «Інцидентом, що переповнив чашу терпіння проти великого князя, стала неприхована претензія Гудовича, князівського генерал-ад'ютанта, на посаду гетьмана Малої Росії *(Hettmann de la petite Russie)*. Це також була батьківщина Гудовича. Петро підтримував цю вимогу, і Гудович сподівався рано чи пізно посісти це місце… Таємні зібрання, на яких обговорювалося скинення майбутнього імператора, відбувалися в одному з будинків Розумовського поблизу Кам'яного Носу. Бестужев, Розумовський, Марія Щеглакова та княгиня Дашкова були керівниками цих таємних нарад» [17, p. 104–105].

Інший француз П'єр-Анж Гудар (1708–1791), мандрівник і авантюрист, котрий певний час проживав при петербурзькому дворі Єлизавети Петрівни та Петра III, про обставини змови проти царя повідомляв наступне: «Маршал Розумовський, козацький гетьман, віце-король України (*le Marechal de Rosomowsky, le Cosaque Hettman Viceroi de l'Ukraine*), граф Панін, управляючий великого князя, князь Волконський та троє братів Орлових, офіцерів у різних корпусах, були на чолі цієї змови…» [14, p. 56].

Звичайно, гетьман дуже ризикував, долучаючись до палацового перевороту. Однак, як відомо, він звершився, і трон посіла Катерина II. Саме тому Кирило Григорович міг сподіватися від нової правительки, яка отримала престол за його безпосередньої участі, якнайбільшої ласки. І саме тому ми бачимо відразу після перевороту керманича України в найближчому оточенні цариці. Той же Гудар згадував, як «граф Розумовський, якого супроводжувало велике число офіцерів, супроводив імператрицю до Казанського собору, де її величність склала присягу і поклялася охороняти права нації, одночасно присягу на вірність їй склали всі присутні» [14, p. 57].

Проте, як знаємо, вже за два роки після успішного палацового перевороту, здійсненого за підтримки та активної участі гетьмана, Катерина II змусила того подати у відставку, повернувшись до звичної для російського царату політики зведення нанівець української автономії. Шерер про обставини 1764-го року зазначав наступне: «Ця остання посада була у нього забрана теперішньою імператрицею, яка фактично прибрала ці обов'язки в свої руки, але залишила повне утримання для свого попередника аж до його смерті» [17, p. 93].

Втім скасування гетьманства в Україні та відставка Кирила Григоровича не закрила його дітям шлях до блискучої кар'єри й отримання поважного місця в середовищі найвищої знаті імперії. Вже згаданий Массон, пишучи про гетьманичів, давав їм наступну характеристику, яка відзначала найяскравіші риси з їхньої біографії: «Маршал Розумовський, великий гетьман козаків і брат фаворита Єлизавети, був звільненим від кріпацтва українцем. Він став батьком сьогоднішніх графів Розумовських, які, здається, прославляють це прізвище набагато більше своїм власним достоїнством, ніж це зробила імператриця своїми благодіяннями. Ми мали на увазі графа Григорія, котрий присвятив себе вивченню природничих наук і який здобув відомість завдяки кільком відкриттям. Він живе сьогодні інкогніто в Швейцарії та Німеччині. Його брат Андрій є знаним завдяки посольській службі в Стокгольмі, Неаполі та Відні, звідки Павло I його відкликав при своєму сходженні на трон. Імператору ніколи не був до смаку цей самовпевнений чоловік, який насмілився закохати в себе велику княгиню Наталію. Андрій Розумовський має великі таланти й багато здібностей, і його витончене обличчя це доводить. Граф Олексій, інший брат, не проявляє честолюбства й живе осторонь обов'язків і почестей двору. Його знання, приємність його звичок, філософія і поводження, яке він проявляє до подарунків долі, якнайкраще вирізняють його з натовпу російських сеньйорів, немов би він був прикрашений найвищими орденами імперії. Він поділяє разом зі своїми братами дуже рідку якість – не соромитися свого походження. Він має у своїй кімнаті портрет батька в українському костюмі, котрий йому подобається показувати, розповідаючи про

те, яким чином його батько потрапив до Петербурга й був тут піднесений фортуною» [13, p. 111–112].

Поведінка гетьманичів, при всій скромності поводження, подекуди бувала зухвалою чи навіть епатажною. Не згадуючи вже про роман між Андрієм Кириловичем і великою княжною Наталією, можна навести кумедний анекдот про інцидент між відомим тоді натуралістом Григорієм Кириловичем і княгинею Катериною Романівною Дашковою, у дівоцтві Воронцовою (1743 або 1744–1810), подругою та сподвижницею Катерини ІІ, учасницею палацового перевороту 1762-го року, в 1783–1796 рр. директоркою Петербурзької Академії наук. Про цей курйозний конфлікт читаємо у все того ж Массона: «Її [йдеться про княгиню Дашкову – Є. Л.] авантюра з князем Григорієм Розумовським (*Gregoire Rozoumowsky*) змусила сміятися весь Петербург і викликала обурення у всіх освічених людей. Вона відправила йому диплом академіка, якого він у неї й не просив. Через деякий час вона надіслала йому тюк, наповнений російськими книгами, на 600 рублів. Розумовський від них відмовився, сказавши, що він вже має у своїй бібліотеці оригінали цих російських перекладів. Княгиня відповіла, що зробила його академіком лише за умови придбання цих книг, і Розумовський відправив їй назад той диплом. Княгиня хотіла виставити його навіженим, але це її обсміяв цілий світ. Тож вона збезчестила свою академію, уподібнивши ту до повії» [13, p. 141–142].

Таким чином, можна зробити висновок, що родина Розумовських постійно перебувала в центрі уваги верхівки російського суспільства другої половини XVIII ст., а вчинки й обставини життя представників цієї сім'ї викликали жвавий резонанс і обговорення. Чітке відображення такої уваги бачимо в свідченнях (нерідко у формі анекдотів) сучасників, зокрема й іноземців-французів, серед яких, насамперед, треба згадати імена Леклерка, Шерера, Массона, де Рюльєра та Гудара.

ПОСИЛАННЯ

1. Бойко А.В. Французька історіографія XVIII століття у дослідженнях з історії запорізького козацтва / А.В. Бойко // Проблемы историографии и источниковедения Запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 19–23.

2. Борщак І.Л. Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк / І. Борщак. – К., 2000. – 366 с.

3. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с.

4. Вощинская Н. Ю. «Воспитание львов»: Шарль Массон – гувернер // Французский ежегодник. 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII–XIX вв. / Под ред. А.В. Чудинова и В.С. Ржеуцкого. – М., 2011. – С. 294–314.

5. Луняк Є.М. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – Монографія. – К.-Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2012. – 808 с.

6. Луняк Є.М. Козацька Україна XVI–XVIII ст.: очима французьких сучасників. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 504 с.

7. Наливайко Д.С. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. / Д. Наливайко. – К.: Основи, 1998. – 578 с.

8. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.

9. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – T. 2. – XXIV+562 p.

10. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.

11. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple. – Paris: Chez Charles Pougens, an VIII. – 1800. – T. 1. – 360 p.

12. Masson Ch.-F.-Ph. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I. Formant un tableau des moeurs de St. Pétersbourg à la fin du XVIIIe siècle. Et contenant nombre d'anecdotes recueillies pendant un séjour de dix années, sur les projets de Catherine à l'égard de son fils, les bizarreries de ce dernier, le marriage manqué de la grande-duchesse Alexandra avec le roi de Suède, et le caractère des principaux personages de cette cour, et nommément de Souvorow. Suivies de remarques sur l'éducation des grands seigneurs, les moeurs des femmes, et la religion du peuple. – Paris: Chez Charles Pougens, an VIII. – 1800. – T. 2. – 360 p.

13. Masson Charles François Philibert. Mémoires secrets sur la Russie, et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et celui de Paul I. Contenant nombre d'anecdotes et de faits historiques sur la guerre de Perse, la marche des armées russes contre la France, la disgrace et la mort de Souworow, les opérations de finances de Paul I, sa vie domestique, et sa fin tragique. Suivi de pièces justificatives, parmi lesquelles se trouve la constitution pour la famille impériale. – Amsterdam-Paris: Chez Bertrandet, 1802. – T. 3. – XVI+444 p.

14. Memoires pour servir à l'histoire de Pierre III, empereur de Russie, publié par Mr. D. G***. – Francfort et Leipzig: Aux depens de la Compagnie, 1763. – 150 p.

15. Rulhière Claude Carloman de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762. – Paris: Chez Desenne, an V (1797). – XXIV+186 p.

16. Rulhière Claude Carloman de. Histoire, ou Anecdotes sur la révolution de Russie en l'année 1762 // Rulhière Claude Carloman de. Histoire de l'anarchie de Pologne et du démembrement de cette République. – Paris: Chez H.Nicole et Desenne, 1807. – T. IV. – 431 p.

17. [Schérer Jean-Benoît]. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; avec quelques anecdotes particulières aux différens peuples de cet empire. Publiées par un voyageur qui a séjourné treize ans en Russie. – Londre-Paris: Chez Buisson, Libraire, 1792. – T. 6. – 281 p.

18. Schérer Jean-Benoît. Histoire raisonnée du commerce de la Russie. – Paris: Chez Cuchet, 1788. – T. I. – XII+293 p.

Луняк Е.Н. Семейство Разумовских в анекдотах французских современников

В статье сделан комплексный анализ важных источников по истории Украины, произведений французских авторов второй половины XVIII в. Николя-Габриэля Леклерка, Жана-Бенуа Шерера, Шарля-Франсуа-Филибера Массона, Клода Карломана де Рюльера и Пьера-Анжа Гудара. Основное внимание в статье обращено на отражение в произведениях французских авторов жизни и деятельности представителей семейства Разумовских.

Ключовые слова: *анекдоты, Украина, Россия, Франция, казаки, Разумовские.*

Luniak Ye.M. The family of Rozumovsky in anecdotes of French contemporaries

In the article the complex analysis of historical researches of Ukrainian history, works of French authors of the second half of the XVIIIth century, the work of Nicolas-Gabriel Leclerc, Jean-Benoît Scherer, Charles-François-Philibert Masson, Claude Carloman de Rulhière, Pierre-Ange Goudar is made. The main attention in the article is drawn to the reflection in the works of the French authors of the life and work of the representatives of the family Rozumovsky.

Key words: *anecdotes, Ukraine, Russia, France, Cossacks, Rozumovsky.*

01.03.2018 р.

УДК 94(477):2-725:37«176»

О.І. Травкіна

ПРО ЗАХОДИ ЩОДО ОБОВ'ЗКОВОГО НАВЧАННЯ ДІТЕЙ СВЯЩЕННО- ТА ЦЕРКОВНОСЛУЖИТЕЛІВ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ КОЛЕГІУМІ У 60-х РОКАХ XVIII СТ. (НАКАЗ УЛАНІВСЬКІЙ КАТЕДРАЛЬНІЙ ВОЛОСТІ)

У статті вперше оприлюднено наказ Чернігівської духовної консисторії Уланівській катедральній волості від 6 листопада 1760 р., в якому детально прописані всі заходи з боку церковної влади щодо обов'язкового навчання дітей священно- та церковнослужителів у Чернігівському колегіумі.

Ключові слова: *наказ, духовна консисторія, діти священнослужителів, Чернігівський колегіум.*

Висвітленню питання залучення дітей для здобування освіти у навчальних закладах вищого рівня у XVIII ст, зокрема, у Чернігівському колегумі, дослідниками приділялася чимала увага. Насамперед, у працях XIX ст. наведено цілу низку наказів Синоду та архієреїв Чернігівської єпархії про обов'язковість навчання дітей священно- та церковнослужителів. При цьому слід зазначити про оприлюднення на початку XX ст. підбірки з цієї проблематики М. Благовещенським [1]. На жаль, до нашого часу майже не збереглося архівних документів, які б торкалися названої тематики. Тому публікація наказу Чернігівської духовної консисторії Уланівській катедральній волості від 6 листопада 1760 р., в якому детально прописані всі заходи з боку церковної влади щодо обов'язкового навчання дітей священно- та церковнослужителів у Чернігівському колегіумі, є досить актуальною [3].

Відомо, що Чернігівський колегіум був загальностановим навчальним закладом, в якому навчалися діти представників всіх верств тогочасного суспільства: козацької старшини, духовенства, рядових козаків, міщан, селян, які за власним бажанням або волею батьків вступали до навчального закладу і могли вільно залишити його [2, с. 152]. До 60-тих років XVIII ст. більшість учнів, що навчалися у Чернігівському колегіумі, були вихідцями зі світських станів [2, с. 158]. Але з посиленням бюрократизації та регламентації всіх сторін суспільного життя, особливо зі створенням у 1721 р. Синоду та прийняттям «Духовного регламенту», становище поступово почало змінюватися. Синод видав низку наказів про обов'язкове навчання дітей священнослужителів у навчальних закладах, створених при архієрейських кафедрах. Починаючи з 20-х років XVIII ст., чернігівські архієреї також видавали численні накази про обов'язкове навчання дітей духовенства в колегіумі. Особливу увагу залученню дітей священно- і церковнослужителів до навчання у Чернігівському колегіуму у 40-х роках XVIII ст. приділяв високоосвічений чернігівський єпископ Амвросій Дубневич (1742–1750 рр.). У його наказі від 28 січня 1749 р. були детально, по пунктах прописані всі заходи щодо обов'язкового навчання дітей священно- і церковнослужителів у колегіумі [1, с. 27–28]. Після його смерті, у період єпископства Іраклія Комаровського (1752–1761 рр.), відбулося значне скорочення кількості учнів, і той змушений був у 1760 р. видати черговий наказ та розіслати його протопопам, начальникам волостей, настоятелям монастирів Чернігівської єпархії, посилаючись при цьому на попередні накази і, насамперед, на наказ від 28 січня 1749 р. У Державному архіві Чернігівської області зберігся наказ від 6 листопада 1760 р. начальнику Уланівській катедральній волості Андрію Гілю [3]. Документ друкується мовою оригіналу на підставі правил передачі кириличних текстів XVI–XVIII ст. популярним методом.

«Указ Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийскія из духовной консистории епископии Черниговской волости катедральной Улановской правителю иеромонаху Андрею Гилю; духовная консистория епископии Черниговской слушали доношения господину архипастиреве нашему преосвященнейшему Ираклию епископу Черниговскому и Новгородка Северскаго; прошлого октября 23 дня сего 1760 года Коллегиум Черниговского от префекта иеромонаха Петрония обще со всеми учителями поданного; с обявлением что прежде сего епархии черниговской все священицы детей своих за силу высокомонарших указов и Духовного Регламента к обучению славенно-латинского диалекта в Коллегиум Черниговское висилали, ныне же де многие священицы не висилая к таковому обучению детей своих содержат оных в домех без учения, почему де во Коллегиум Черниговском таковых священнических детей ныне находится весьма мало, противопрежних годов много неявляется, а с прошением о высилке ими священниками за силу высокомонарших указов, и Духовного Регламента к обучению детей своих славеннолатинского диалекта в Коллегиум Черниговское, во все епархии Черниговской правителства указами притвердит, разсмотрения и определения; а от Его Преосвященства к разсмотрению и к учинению. Потому в силе Высочайших указов за определением Его Преосвященства в консисторию отданного, и яко по разсмотрению оного доношения по учиненному в консистории по тому доношению определению, по справкам в катедральной канцелярии явилося: что за умершого епископа черниговского Преосвя щенного Амвросия посланними, так от Его Преосвященства, яко из канцелярии епископии черниговской по определению Его же Преосвященства во все епархии черниговской духовние правительства к управителем, и в монастыри к настоятелем, указами между протчаго велено:

1-м. По силе Указа Ея Императорскаго Величества Самодержицы Всероссийския из Святейшаго Правительствующаго Синода к Его Преосвященству прошлого 1744 года февраля 23 дня под № 277 о взятии з священно и церковнослужителей по обявлений того указа за непредставление ими детей своих к учению в школи по показанному в том числу денег, а именно с протопопов по 2 рубля, з священников по рублю з полтиною, з дияконов по рублю, з дяков и понамарей по полтине за человека, штрафа, состоявша-

гося, и Его Преосвященством марта 13 числа полученного, от Его Преосвященства априля 2 дня того 1744 года состоявшимся, чтоб оние правители, и монастырские настоятели, в силу оного указа, о всех ведомствах и священно и церковнослужителских детей сущих от десяти до пятнадцати лет в возрасте тогда действителное в Коллегиум Черниговском в учении обретавшихся и иной наследовавший тогда 1745 год к учению в Коллегиум Черниговское были б годние с достоверним освидетельствованием с показанием лет, составит имянние ведомости на двое едни за своми руками прислали в канцелярию Его Преосвященства при репортех, а другие таковие ж оставили в своем правлении, при сочинении же тех ведомостей обовязали б оних священно и церковнослужителей имеющих годних к учению детей подписками, что они по окончании следовавших тогда вакаций (канікул – О. Т.), з ближних мест к 10-му, а з дальних к 20-му числам сентября месяца того ж 1744 года всяк своего сына в Коллегиум Черниговское к училищам представит должен под неопустним за непоставку указного штрафа на них взисканием, и в той ими священно и церковнослужителей сынов своих конечной на показанное время в Коллегиум Черниговское поставки оним правителем, и монастырским настоятелям имет крайнее над священно и церковнослужителми надсмотрение под опасением за невисилку таковых своих укрывательству или по норовки на самих их указного штрафа, а буди бы кто з священно и церковнослужителских детей мимо Коллегиум Черниговское в Коллегиум Киевское для такова учения отлучился, или умерши долго временною болезнию был воспрепятствован, то и о том достоверно справливаясь когда именно кто в Коллегиум Киевское отлучился, или умер, или болезновал, репортовали б оные управители в канцелярию Его Преосвященства епископии Черниговской неотложно.

2-м. Из канцелярии епископии Черниговской, о взятии з священно и церковнослужителей за не предоставление ими сынов своих в Коллегиум Черниговское к учению указного штрафа, 1749 года генваря 28 дня, состоявшимся по прописанним в том указе пунктам велено же, а именно по 6-му пункту: дабы впредь укривателства в учения школного священнослужительских детей происходит не могло, но были всегда за силу указов Ея Императорского Величества, и по Духовному Регламенту к учению в школи, означенние священнослужителские дети представляни з того времени о всех священнослужителских детех во всех правительствах составлят имянние ведомости, присилать в канцелярию епископии Черниговской ежегодно, все конечно августа в последних числех, с показанием в тех по статтям:

/1-е/ кто в прошедшом годе по вакации в коей именно школе /: в Коллегиум Черниговском, или в другом Коллегиуме коем именно:/ был в доме з школ, когда явился и кой в школах где были, а вдоме во время вакаций неявлялись;

/2-е/ которие еще в школах не были, но уже руского писания изучились и наследовавший год к учению в школи будут годние;

/3-е/ о тех кой еще руского писания обучаются, кто именно чего обучаются, кто же с оних руского писания учащихся чрез три месяцы чего изучится, о том им духовним правителям по третям года присилать особливие ведомости, с показанием в тех сколко кому от роду лет, по 7-му пункту по тем же присилаемим в канцелярию ведомостям по ежегодним всех тех кои в школах уже были, а кои еще не были, но быть по годности должны висилать по выше прописаннее, а именно з ближних к 10-му, а з далних к 20-му числам сентября, сроки непременно, в чем с них священнослужителей обовязивать подписками по десятоначалствам; ежели б же кто з них священнослужителей на те сроки детей своих в школи не представили, и болезни, или другой правилной препятствующей причины о том по десятоначалству своему не обявили, кто теми десятоначалниками не засвидетелствовано праведно; и о том в правление не представлено; таковими за то взискании штрафа поступать по силе вишеписанного Святейшаго Синода указа непременно; а ежели кто детей своих годних к учению латинского язика пожелает мимо Коллегиум Черниговское иметь в академии Киевской, тем невозбранно, толко о том в академию представлении детей их в правлениях, с таких желающих детей своих отсилать в Киевскую академию взимать обовязателние подписки; с якого числа сентября месяца непременно детей своих висилать имеет под штрафом за просрочку, и чтоб та висилка не далше могла продолжатся как сентября до 9 числа, дабы, тех их священнослужителей отговорок представлением в Киевскую академию детей своих, подобного укривателства происходить не могло; к тому же опознание того кто в Академии Киевской обучатися будет, те обучающиеся должни иметь з Академии Киевской отпускние с показанием в кой школе с коего месяца и числа, и до коего ж месяца и числа обучался, и на вакции отпущен свидетелства; в другие же коллегии кроме Киевской Академии оних священнослужителских детей пускать не позволять под взисканием штрафа, понеже с таковых по коллегиам их отлучок не искателство наук, но бегание от учения и с непостоянними поступками бродяжество происходит, а указом Блаженния и вечнодостойния памяти Великия Государыни Императрицы Анны Иоановны Самодержицы Всероссийския из Святейшаго Правительствующаго Синода августа 9 дня 1738 года состоявшимся, и в консистории сентября 11 того ж года полученним, и консисторскими предложениями во всех епархии Черниговской духовних правителствах распублекованним велено священнослужителским детем /: кои должни по указам обучатись /: бродить против разночинцов обучающихся своеволно не попускать по 8-му пункту, многие священство обикли детей своих к учению в школи представлять позно, а на вакации преже роспущения в доми взискивать завременно; и содержать их в домех без учения от инспекторов, не разсуждая того что таковим поздним предоставлением, и за временним на вакации в зискиванием

детем своим, за неслишанием к разумению начала и окончания учения школьного, не ползу потщету и себе напрасние убытки причиняются; для того как представлять им священнослужителем детей своих на вышеописанние указние сроки в сентябре месяце з ближних на 1-ое, а з далних на 20-ое числа, так и на вакации тех детей своих взискивать не више как июля месяця в первих числех, а ежели кто з священнослужителей по тех детей своих више того числа пришлет, тем отпуску до показанного июля месяца чинено не будет; ежели ж кто в сентябре месяце детей своих не представит, с того и оного месяца сентября запретить месяца штраф взискивать и присилать оних по 9-му пункту дабы духовние управители притвердили всем десятоначалникам чтоб оние по третям года по своему десятоначалству обехав свидетелствовали, не имеется ли под каким нибудь видом во укривателстве в домех детей священнослужителских, и буди кто с тех явится з школ избегшие, или по какой причине на срок отпущенние, но уже за сроком в доме пребывющие тех без всяких отговорок висилать со взятием указного за удержание укривателством штрафа, а егда б в болезни кто засвидетелствован праведно, тех донеле от болезни несвободятся не висилать, и штрафов за то время, сколко кто в болезни будет невзискивать; но по освобождении от болезни, с праведним показанием о болезни, с коего и по кое время бывшей, в школи висилать; також кои священнослужители, или жени их будучи вдовие имели детей своихь годних к учению но представши тех детей своих к учению померли, а дети з имением остались без отца и матере в сиротстве, и тех, дабы они напрасно б, за неимением старателей, способного к учению времени праздним прожитием в доме не теряли, и не могли тем указному подпасти штрафу, надсмотривать духовним управителям, и все такових сирот имение движимое и недвижимое по описе отправления кому пристойно з ближайних, или з далших их свойственников, или за неимуществом свойственников, и из чужих кому честному и добросовестному человеку поручив для содержания в целости, за тем поручением тех имений, самих оних священнослужителских детей в школи висилать, а донеле тое может исправитись и оние в доме пребудут, за тое время штрафа не взискивать, токмо что б тое распоражение и висилка их в школи от правления была учинена не далее трех месяцей за умертвием тех сирот, вдових отцов, или матерей по 10-му пункту всем духовним управителем по силе вышеписанного Ея Императорскаго Величества в 744 году февраля 23 дня указа, и в силу того по прежним Его Преосвященства притвердителним указам, и повышеписанним пунктам, в сочинении, и присилке ведомостей, в висилке по тем в школи священнослужителних детей, и в правех указних штрафов, и о протчем без всякого упущения поступать не дожидаясь, о том более указов, ибо ежели кто с вишеписанного впредь явится в неисполнени, то оние духовние правители без приятия какових либо изветов помери вини штрафовани будут, а что б и священство вовсем вышеписанном к исполнению ведали, и впредь не видением неотговаривались для того не созивая их в правление подесятоначалством обявить им указ той с подписками, точию по тем указам так в присилке по вишеписанному о тех священно и церковнослужителских детех именних ведомостей /: как по учиненной по канцелярии справки явился / яко и в висилке по тем оних священно и церковнослужителских детей в Коллегиум Черниговское к учению /: как же по выше прописанном Коллегиум Черниговского префекта иеромонаха Петрония, и учителей в обче доношению значит:/ також и в доправие за не висилку оних детей по силе вышеписанного указа штрафа, и в присилке оного в катедральную канцелярию подлежащаго исполнения духовними управителями не чинится; для того по указу Ея Императорскаго Величества по разсмотрению консистории, и по конфирмации оного разсмотрения Его Преосвященством велено: во все епархии Черниговской /: духовние правителства к управителем, и в монастири в коих ведоме имеются приходские церкви к настоятелем притвердит з консистории указам, с тем: дабы оны скоро получении оних указов, так показанние о священно и церковнослужителских детех, кто именно в Коллегиуме Черниговском или другом, и коем именно, чего обучаются и кой ныне уже руского писания изучени, и к учению по летам их в силу вишеписанного указа годни, и кой ж ныне, и чего руского писания обучаются, и каких оние лет, справясь о всем достоверно, прислали в канцелярию епископии черниговской при своих репортах именние ведомости, яко по тем ведомостям и оних священно и церковнослужителских детей годних по их летам к учению висилали в Коллегиум Черниговское к учению, непременно, и впредь по силе вышеписанного 1749 года генваря 28 дня посланного из канцелярии епископии Черниговской во все духовние правителства указа так в присилке о священно и церковнослужителских детех по учиненному в том указе наставлению ведомостей яко и в висилке по тем оних священнослужителских детей на показанние в тех указех сроки, також и за не представление священно и церковнослужителями детей своих в школи в доправке оних указного штрафа, да и в протчем вовсем как в тех же указех повелено, непременное исполнение чинили под опасением за не присилку ведомостей и за не висилку по тем оних священнослужителских детей, и в протчем за неисполнение самих их духовних управителей по разсмотрению их вин штрафования, а чего для доселе повеленних вышеписанним указом ведомостей в канцелярию епископии Черниговской /: с якого те году от якого правления присилатись вставлени:/ неприслано, и взискиван ли чрез те года и с якого именно повеленной штраф, и где оной находится, или невзискиван, и чего же для , и сколко тоео ныне с кого к взысканию подлежит, о том при именних ведомостях в консисторию епископии Черниговской неотложно без замедления, а не далее к 1-му числу генваря слудующаго

1761 года ответствовали, что ж по предзначащимся указам и по вираженной в тех силе исполнения нечинились к им подлежало духовними управителми по их ведомствам и по оним указам и репортов с ведомости из их правителств не присилано, по подлежимости, з чего команде явное усматруется презорство, и чрез то многое учинилось в учении упущение, яко; и сие затруднение; за то на убогих студентов со всякого правления з собственних правителских себе содержаний, а не из общества собранних взискать по десяти рублей, и оние велеть тим же указом в канцелярию Его Преосвященства при репортах о получении оного и прислать непременно, под взисканием за ослушание з того, хто паче чаяния ослушается указу двойного штрафа; и под отставлением его от чести, чи ли чина его правителского, чего для таковых десяти рублей денег в присилке в канцелярию Его Преосвященства сим же указом впредь значащийся силе вам и повеливается; и волости катедральной Улановской правителю иеромонаху Андрею Гилю чинить о том по прежде посланним и сему Ея Императорскаго величества указам, а и в протчие духовние правителства, и к монастирским настоятелем, о сем указами из консистории предложено.

Сильвестр Чернигово Елецкого монастыря архимандрит.

Катедралний наместник и игумен каменский Иоасаф.

Катедралний старший канцелярист Яков Ленковский, канцелярист Григорий Яновский. 1760 года ноября 6 дня».

ПОСИЛАННЯ

1. Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии // Черниг. епарх. изв. (Ч. неоф.). – 1904. – № 1. – С. 21–35; № 3. – С. 106–120; № 4. – С. 143–158.

2. Чернігівський колегіум / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній» [авт. кол.: Ольга Травкіна (кер.) та ін.]. – Чернігів: Вид. Лозовий В.М., 2012. –237 с. :іл.

3. Державний архів Чернігівської області, ф. 679. оп. 1, спр. 801, арк. 8–13.

Травкина О.И. О мерах относительно обязательного обучения детей священно- и церковнослужителей в Черниговском коллегиуме в 60-х годах XVIII ст. (Указ Улановской катедральной волости)

В статье впервые публикуется указ Черниговской духовной консистории Улановской катедральной волости от 6 ноября 1760 г., в котором детально прописаны все меры со стороны церковных властей относительно обязательного обучения детей священно-и церковнослужителей в Черниговском коллегиуме.

***Ключевые слова:** указ, духовная консистория, дети священнослужителей, Черниговский коллегиум.*

Travkina O.I. About measures concerning compulsory education of children of ecclesiastics and clergymen in the Chernihiv collegium in the 60s of the XVIII century. (The decree of the Ulanovsk catedral rural)

In the article the first published decree of the Chernihiv clerical consistory of the Ulanovsk catedral rural of November 6, 1760 in which in detail all measures from the side of the church authorities regarding the compulsory education of children of the ecclesiastics and clergymen in the Chernihiv collegium are detailed.

***Key words:** decree, clerical consisctory, the children of ecclesiastics, Chernihiv collegium.*

26.02.2018 р.

УДК 1 (091) (477) Козельський

М.Й. Заремський

«МІРКУВАННЯ ДВОХ ІНДІЙЦІВ…» Я. КОЗЕЛЬСЬКОГО: ГНОСЕОЛОГІЧНІ ІДЕЇ В КОНТЕКСТІ ПРОСВІТНИЦТВА

Стаття присвячена дослідженню гносеологічних ідей твору українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського «Міркування двох індійців, Калана і Ібрагіма, про людське пізнання» (1788) в контексті філософії епохи Просвітництва. З'ясовуються вітчизняні пріоритети у цій сфері філософування.

***Ключові слова:** гносеологія, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, Я.П. Козельський, «Міркування двох індійців…».*

230 років тому, у 1788 році, в Санкт-Петербурзі вийшла книга з дещо екзотичною назвою: «Міркування двох індійців, Калана і Ібрагіма, про людське пізнання». Повний титул книги – цілком у дусі і стилістиці XVIII століття: «Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагма о человеческом познани, сочинены статским советником Яковом Козельским», ч. 1., СПб, 1788. Це був перший том так до кінця й не зреалізованого задуму – написання твору енциклопедичного характеру, в якому автор поставив перед собою завдання дати читачеві хоча б коротке зібрання знань, вибраних із різних наук, з їх опертям на філософський фундамент. Назви творів такого штибу часто-густо давалися книгам, насамперед, філософського характеру і виконували здебільшого маскувальну функцію (згадаємо, бодай, художньо-філософські твори Вольтера – новелу «Кандид, або Оптимізм» (1759), трактат «Філософські листи» (1733) чи утопічний роман М.М. Щербатова «Путешествие в землю Офирскую г-на С., шведского дворянина» (1784), авторам яких часто бракувало рішучості висловлюватися прямо від власного імені. «Міркування двох індійців» – зразок побудови творів трактатного типу, які започатковані ще в епоху гуманізму, з властивим для них поєднанням риторичних і дискурсивно-логічних засобів, методу переконань із методом доказів, з динамічним чергуванням різних точок зору, «кружлянням» думок тощо.

Твір видано за сприяння уродженця села Веприк сучасного Гадяцького району Полтавської області, лікаря, одного з основоположників акушерства (першого російського професора у цій галузі), ботаніки і фітотерапії Нестора Максимовича Максимовича-Амбодіка (1744–1812). До речі, псевдонім «Амбодік» (лат. ambodic – двічі скажи) – нагадування про тотожне звучання прізвища і по-батькові Нестора Максимовича Максимовича.

Автором «Міркувань двох індійців…» був Яків Павлович Козельський (1728–1794) – вчений-енциклопедист, перекладач, педагог, мислитель-гуманіст, автор, за оцінками глухівчанина, історика філософії Я.М. Колубовського, «першої російської системи філософії» [12]. Спираючись на всю сукупність досягнень науки і філософії свого часу, український мислитель виступив із теоретичним обґрунтуванням власного просвітницького проекту, який був цілком суголосним із провідними ідеями європейського

Просвітництва. Цей уродженець містечка Келеберда Малоросійського Полтавського полку (нині – Канівського району Черкаської області), виходець із середовища українського козацтва, більш відомий науковій спільноті як автор оригінальної і фундаментальної праці «Філософічні пропозиції» (1768), де подано цілісний комплекс філософських знань свого часу, викладено найважливіші проблеми онтології, гносеології, логіки, етики, соціальної філософії.

Про те, якого авторитету набули «Філософічні пропозиції» Козельського в тогочасній Росії, свідчить цікавий факт, пов'язаний із історією створення Харківського колегіуму, який у другій половині XVIII ст. виконував функції вищого навчального закладу. В «Інструкції», запропонованій Самуїлом Мирославським ректорові колегіуму в 1779 р., детально викладено зміст та методи викладання, яких потрібно було дотримуватися в колегіумі. Зокрема, в «Інструкції» зазначається: «…читать в философии непременно и если возможно, то и иметь ученикам следующую во-первых книгу: «Философические предложения», сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским 1768 года…» [6]. А далі – посилання на твори Х. Вольфа, М. Ломоносова, Д'Аламбера…

Метою цієї розвідки є не лише засвідчення належності українських філософів до процесу формування нової, тотожної європейському Просвітництву, парадигми філософування епістемного типу, розробку ними проблем як теоретичної, так і практичної філософії, що на той час було ще не надто поширеним явищем. До речі, «Міркування двох індійців…» Я. Козельського і «Критика практичного розуму» І. Канта опубліковані, практично, одночасно – у 1788 році. Це також певною мірою сприятиме подоланню прогалин в оцінках із боку дослідників духовних пошуків українського гуманіста, повноцінному включенню до вітчизняної філософської думки його творчого спадку.

Із виходом фундаментальних праць з історії української філософії Л. Губерського,В. Горського, Т. Закидальського, Я. Колубовського, В. Лісового, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, В. Огородника, М. Поповича, М. Русина, В. Ярошовця та багатьох інших з'явилася можливість, по-перше, по-новому окреслити коло персоналій, належних до української філософської думки, і повноцінно включити до нього нові імена, а, по-друге, ідеологічно неупереджено і об'єктивно, з позицій наукової та історіографічної достовірності, проаналізувати творчий спадок Козельського і реконструювати його погляди на світогляд, етико-гуманістичні та гносеологічні засади його ідей.

Варто підкреслити, що оцінки й підходи до розуміння природи людини та її вроджених прав у феодальному суспільстві, здійснені Козельським вже у «Філософічних пропозиціях», кардинально відрізняються від підходів Ж.-Ж. Руссо: він, на відміну від французького мислителя, віддає перевагу громадянському суспільству, порівняно з «натуральним» станом людей, підкреслюючи, що «Людина через громадянський стан замість втрати натуральної рівності набуває рівності моральної і законної і, будучи натурально не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною по договору і по праву» [9, с. 525].

Розглядаючи природу людини та вроджені її права у феодальному суспільстві, Я. Козельський робить висновок про необхідність змін цього суспільства на засадах розуму, де основними важелями мають стати мораль і право. При цьому, якщо правові теорії XVIII ст. закликали до державно-правового упорядкування людського співжиття, то Я. Козельський (як і Ш. Монтеск'є і Ж. Руссо) наполягає на правовому обмеженні свавілля державної влади, вимагає рівність у безправності перед особою абсолютного монарха замінити рівністю прав перед законом: «Влада у суспільстві є не що інше, як право повеління ним, яке ґрунтується на справедливому договорі» [9, с. 500].

Аби розуміти, які кардинальні зміни у світогляді європейських мислителів сталися від започаткування ідеології Просвітництва до його апогею напередодні Великої французької революції, варто звернути увагу на оцінку з боку Ж. Руссо та інших просвітників ідей Т. Гоббса, який допускав державний примус індивідів до дотримання загальних угод, що насправді давало королям безмежну владу, бо члени суспільства, уклавши договір, відмовляються від своїх природних прав на користь суверена і не мають права розірвати старий договір та укласти новий. Оцінюючи, разом з Ж. Руссо, позицію Т. Гоббса негативно, Я. Козельський вважав, що людина, будучи в суспільстві громадянином, не перестає бути людиною, отже, зберігає усі свої природні права як правову основу законів суспільства.

Різко виступаючи проти виправдання влади держави над особою, український філософ наголошує на непорушності прав окремої особи на справедливу відплату. «Несправедливість, – зазначає філософ, – ні від кого і ні проти кого в світі неприпустима» [9, с. 499]. Особливо важливим, що вирізняє Я. Козельського серед інших просвітників, є визнання ним права помсти за зло, а також виправдання народної помсти [9, с. 491, 494, 519]. І це говориться у той час, коли Катерина II видає закон від 22 серпня 1767 р., який забороняв кріпакам під загрозою суворого покарання скаржитися на поміщиків, а на Правобережжі палаххотіла «Коліївщина». Козельський зауважує, що «вимушені до довготривалого терпіння люди, приховуючи свої наміри, як тільки з'явиться нагода, щонайсильніше вихлюпують назовні свою прикрість, і такі люди іноді самі стають їх кривдниками інших, а іноді одні лишень напасники стають причиною хвилювання їх сердець; і у цьому випадку справедливим було б оцінити їх майже як невинуватих» [8, с. 156–157].

Відтак цілком зрозумілими стають колізії із кар'єрним просування Козельського після того, коли висловлені ним думки набули величезного розголосу в Російській імперії після опублікування «Філософічних пропозицій». Із весни 1770 р. Я.П. Козельський живе сподіваннями на гідну оцінку його наукового та просвітницького доробку, а також виношує амбітні кар'єрні плани. Як засвідчує доповідна записка генерал-прокурора О. В'яземського, у березні 1770 р.

в Сенаті було дві обер-секретарські посади, на одну з яких, за старшинством, міг претендувати 42-літній Козельський. Однак, незважаючи на ці обставини, автор «Всеподданнейшего доклада» В'яземський відхиляє його кандидатуру: їй давався відвід на тій підставі, що чиновник Козельський, «сколько ни прилежен и ни ревнителен в звании своем, однако к правлению обер-секретарской должности не имеет той способности, какую важность сего чина требует, а гораздо способнее быть при других делах» [ЦДАДА РФ, ф. 268, спр. 3858, арк. 261]. У цій відмові, в її мотивуванні насторожує і та обставина, що, аби той «не відчув образи», для нього випрошувався черговий ранг (надвірний радник Яків Козельський мав стати колезьким радником), – і відразу ж його спішний переїзд із Петербурга в Україну, у місто Глухів для отримання нової посади. Скоріше за все, таке кадрове переміщення мало зовсім іншу, набагато серйознішу підставу: вільнодумство українського філософа, хоча й приховане за складними теоретичними побудовами, навряд чи було сумісним із подальшою службою в Сенаті – вищій урядовій установі самодержавно-кріпосницької Росії. Відтак перебування Я. Козельського у Глухові на службі в Малоросійській колегії – не що інше, як своєрідна помста за вільнодумний спосіб мислення, по-суті, заслання в Глухів «освіченим монархом» – Катериною ІІ. Отже, у червні 1770 р. за представленням президента Малоросійської колегії П. Рум'янцева Козельський призначається на полковницьку вакансію, незадовго до цього отримавши ранг колезького радника.

Про те, яку роль відіграв Глухів того періоду в історії України, сказано немало [1; 3; 4; 5; 11]. Не можна не погодитися також і з позицією тих авторів, які витоки української ідеї (український націоналізм) пов'язують із «Глухівським періодом» історії Гетьманщини [2], а головним суб'єктом цього процесу вважають службовців Генеральної військової канцелярії – військових канцеляристів. Ця нова генерація української інтелектуальної еліти й заклала фундамент нового українського світогляду, а згодом передала його поколінню «малоросійських просвітителів», до яких поряд із Ф. Туманським, І. Тимківським, О. Лобисевичем та багатьма іншими відомими діячами належав і Я. Козельський. Варто погодитися із думкою відомого українієта О. Пріцака, що саме в Глухові XVIII ст. зародилася нова, державно мисляча українська інтелігенція [10, с. 61–62].

«Глухівська каденція» у біографії Я.П. Козельського не була надто багатою на наукові здобутки. Посівши у червні 1770 р. посаду члена Малоросійської колегії (полковницька вакансія керівника архівного департаменту передбачала такий його статус) за поданням її президента П.О. Рум'янцева, Козельський упродовж 8-ми років вірою і правдою служить на своїй посаді.

Однак потреба виконання великих обсягів канцелярської, інспекторської, управлінської роботи не сприяла науковим дослідженням Якова Козельського, на що він пізніше зробить посилання у передмові до твору «Міркування двох індійців…»: «Ви знаєте, яку я маю охоту до наук, однак моя цивільна посада перешкоджала мені достатньо у них вправлятися» [7, с. 1].

Восени 1778 р. Яків Козельський, вже у чині статського радника, пожалуваному йому за багаторічну сумлінну працю і за заслуги перед вітчизною, переїжджає з Глухова на постійне місце проживання і управління маєтностями: Катерина ІІ надала йому «у вічне і потомственне володіння» маєтність із шістдесяти дворів у селах Крутий Берег та Потерухи Лубенського полку на Полтавщині.

Своєрідним «зведенням рахунків із власною філософською совістю» стала книга з екзотичною назвою «Міркуваннях двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання, створені статським радником Яковом Козельським», ч. І, СПб., 1788, яка складається з філософського вступу і п'яти діалогів. Звертаючись у вступі до своїх дітей, Козельський використовує багату палітру мовно-стилістичних засобів, художньо-поетичних прийомів, окреслюючи найважливіші, на його думку, завдання, котрі мав би виконати його новий філософський твір: «учитесь основательному познанию, как исполнять три важнейшие честного гражданина должности, то-есть благоговейное признание и почитание всемогущего существа, непоколебимую верность и преданность к высочайшей власти мудрого и благопромыслительного отца любезной нашей Индии Великого Могола [мова йде про Російську імперію і Катерину ІІ – М. З.] и истинную любовь к ближнему [7, с. 556]». Завершуючи «Вступ», Козельський щиро і сердечно («с открытием и разверстиеммоегосердца»), з висоти досвіду мудрої людини звертається до п'ятнадцятилітнього сина Євграфа і двадцятилітньої доньки Катерини: «Я, как истинный друг,… старался по крайней моей возможности питать вас показанием точной истины и прямого добра;… и старался казать вам на себе образ преданности к божеству, повиновения к начальству, почтения к человечеству» [7, с. 556]. Така заява не залишає сумнівів у тому, що гострота теоретичних висновків Козельського-дворянина значною мірою залежатиме від їх зв'язку з реальними проблемами соціального життя, і що ступінь радикалізму положень моральної філософії (яка, нагадаємо, пов'язана з «показанием точной истины и прямого добра» [7, с. 557]) мусить визначатися – хоче він цього чи ні – коригуючими поправками з реального життя. Нам видається цілком вірогідним і те, що написання «Міркувань двох індійців» – роботи суто теоретичного характеру – це спроба, зберігаючи етичні принципи, авторську ретельність, кредо науковця, по можливості не зачіпати гострих проблем соціально-політичного життя, які вимагали б якихось принципових висновків. Варто, мабуть, мати на увазі й те, що використання «маскування» як у самій назві твору, так і щодо персоналій і об'єктів аналізу (відновлення в правах і використання діалогічної форми з'ясування істини і «конец благ» [7, с. 555] – від Сократа, Платона, Арістотеля, Ціцерона, Зенона, Епікура – в діалогах міфічних Калана та Ібрагіма; зашифру-

вання персони Катерини ІІ в образі Великого Могола, Російської імперії – у назві Індії тощо) вказує на цензурні утиски і політичну реакцію в часи роботи над «Міркуваннями двох індійців…».

Якщо ж взяти до уваги ще й те, що в 70-х – 80-х роках XVIII ст. широку кампанію боротьби проти просвітительських ідей розгорнуло масонство, то відстоювання Козельським позицій наук («вони потрібні і тому гідно і правильно похвальні; а все зло і всі нещастя відбуваються через погане їх застосування, та ще, можливо, через знання наук і незнання при цьому їх можливостей і намірів» [7, с. 555]), використання сучасного йому природознавства, різноманітний матеріал з фізики, хімії, ботаніки і фізіології, медицини, мінералогії, навіть агрономії, обґрунтування проблем гносеології з опертям на найсучасніші досягнення в цих галузях європейської філософської думки робить цей твір справді помітною подією у розвитку вітчизняної філософії XVIII ст., яскравим антимасонським твором.

Якщо звернутися до теоретико-пізнавальних принципів Я. Козельського, то незаперечним висновком, що логічно випливає із здійсненого ним вже у «Філософічних пропозиціях» усього попереднього аналізу буття, є наступний: в гносеології український мислитель стояв на позиціях матеріалістичного сенсуалізму. «Присутні для нас речі, – писав він, – називаються ті, які в чуттєвих наших знаряддях здійснюють зміни; а чуттєві знаряддя, або просто відчуття, є зір, слух, нюх, смак і дотик» [9, с. 458]. Для Козельського відчуття – це «вікна і двері душі, крізь які від зовнішніх речей вигляд входить у душу» [9, с. 458]. Розробка гносеологічних проблем здійснюється ним на фоні своєрідної заочної полеміки з К.А. Гельвецієм, авторитет якого для українського філософа був дуже високим. Водночас не можна не відзначити критичний дух цих запозичень, постійну критичну ноту в міркуваннях мислителя щодо положень головного твору французького мислителя «Про розум», особливо там, де він починає аналізувати вищі ступені пізнавального процесу. Поза увагою дослідника не може залишитися одна досить промовиста деталь. Справа полягає в тому, що зміст та напрямок критики теоретико-пізнавальної позиції Гельвеція, здійснений українським філософом, збігається з аналогічним ставленням Дені Дідро, висловленим редактором «Енциклопедії» у «Міркуваннях з приводу книги Гельвеція «Про розум» (рік написання – 1758). Якщо ж взяти до уваги те, що названий твір Дідро був опублікований лише через століття (природно з цієї причини Козельський не міг бути знайомим з висловленими у творі думками), що у «Міркуваннях…» Дідро поки що констатує факт зведення Гельвецієм «всіх інтелектуальних функцій до чуттєвості», не піддаючи цю позицію глибокому аналізові, то є всі підстави визнати цілковиту незалежність Якова Козельського в оцінці основоположних моментів гносеології Гельвеція.

Найслабше розробленим в гносеології Козельського є питання про природу раціонального моменту пізнання, про той зміст, який вкладається ним в поняття «душа». Скрупульозний аналіз творів вітчизняного філософа переконує, що ні в «Філософічних пропозиціях», ні в «Міркуваннях двох індійців…» годі знайти хоча б натяк, який засвідчував би його знайомство з творами представників англійського асоціанізму – Д. Гартлі (1705–1757), вченнями німецьких просвітників – послідовників теорії Гартлі як «вершини матеріалістичного асоціанізмуXVIII ст., вплив якого як на континенті, так і в самій Англії був винятково великим… і розповсюджувався не лише на психологію, але й на етику, естетику, біологію, логіку, педагогіку» [13, с. 149] – Ірвінга, Абеля, Мааса; ніде не згадується Козельським Дж. Берклі (1685–1753), Давід Юм (1711–1776), Альберт Галлер (1708–1777), «Основи фізіології» (1757) котрого оцінюються істориками науки як «розмежувальна лінія між сучасною фізіологією і усім, що відбувалося раніше» [13, с. 153].

Нами вже відзначалось прагнення Козельського перебороти крайнощі емпіричного сенсуалізму, до яких дійшов високо шанований ним Гельвецій, те, що тут Козельський виступає однодумцем Дідро: раціональний момент пізнання, поряд з емпіричним, виступає для українського філософа в усій своїй якісній визначеності. Але який зміст вкладає Козельський в розуміння цього раціонального моменту, яка його природа? Іншими словами, – що, власне кажучи, він розуміє під «душею»? Якою є природа «душевних явищ», думок?

Послідовно матеріалістична позиція в цих питаннях мала б спонукати Козельського так звані душевні якості людини характеризувати як функції її тіла, а думки – як властивості мислительного органу. Однак філософські твори Козельського, його висловлювання в коментарях до перекладних видань не дають прямих відповідей на поставлені питання.

Ми не можемо також обійти увагою непослідовність Козельського в таких делікатних на той час питаннях, як питання про природу людського мислення: поряд з мало аргументованими посиланнями на користь теологічного погляду на психіку він намагається якщо не вирішити, то хоча б не обійти увагою версії матеріалістичного характеру.

На наш погляд, робити певні висновки з означенням позиції Якова Козельського стосовно природи та функціональної залежності мислення можна лише тоді, коли проаналізувати рівень його поінформованості в цих питаннях, засвідчений посиланнями на твори європейських та вітчизняних сучасників українського філософа, тим більше, що в своїх творах (а особливо – в «Міркуваннях двох індійців…») він заочно полемізує з Декартом, Ламетрі, Де-ла-Пейроні та іншими представниками філософської та психологічної думки. Наш аналіз показує, що в розробці гносеологічних проблем (зокрема, так званих «душевних якостей») Я.П. Козельський перебував лише на початкових стадіях. Так, він вказує на залежність людської свідомості від стану тілесної організації людини. Він також спеціаль-

но присвячує ряд сторінок характеристиці матеріального субстрату «душевних явищ» – нервової системи і мозку: «Від нервів, – пише він, – користь та, що вони свій нервовий сік, або тонку і ніби духовну рідину, або життєвий дух (spiritusvitales), який виробляється у головному мозкові із крові, яка до нього доходить, доставляють до усіх частин людського тіла, і таким чином спричиняють у ньому відчуття, рух і розвиток тіла» [7, с. 68–69]. Стосовно ж мозку і мозочка, то їх найголовніша користь, на думку Козельського, в тому, що перший«всі речі для душі чутливими робить», а від другого залежать «непідвладні для душі рухи» [7, с. 61].

Говорячи про функції м'язів і залоз, Козельський протиставляє думки Декарта і Де-ла-Пейроні: він посилається на приклади людей, у яких була видалена шишкоподібна залоза, і які в той же час перебували «в доброму розумі» і прожили довге життя, тим самим заперечуючи думку Декарта, згідно з якою сама ця залоза є вмістилищем душі; разом з тим він наводить думку про те, що, всупереч «Картезію», «п. Пейроній вважає на основі своїх дослідів, які він декілька разів проводив над людиною, що втратила розум від удару в голову, що душа своє перебування має в мозковій мозолі» [7, с. 70].

Тут, на наш погляд, важливо підкреслити те, що Козельський звертає увагу на експериментальне підґрунтя висновку французького лікаря. А це вже саме по собі вказує на те, що наш філософ з особливою увагою ставився до доказів, які підтверджували залежність душевних явищ від стану тілесної організації, тобто намагався матеріалістично осмислити розумову діяльність людини. І хоча Я. Козельський так і не дійшов до прямих заяв про функціональну залежність мислення від його матеріального субстрату – людського мозку, а скоріше був схильний зводити душевні явища до простого фізіологічного процесу, не викликає сумніву й те, що нематеріальна субстанційність душі для нього також неприйнятна.

Не має відношення ця позиція й до психофізіологічного паралелізму Х. Вольфа, який хоч і виходив з ідеєю невіддільності душі від фізіологічного субстрату, але водночас наділяв душу спонтанною активністю, тим самим позбавляючи знання про тілесний субстрат будь-якої пізнавальної цінності (в вольфіанському варіанті паралелізм був формою ідеалізму та індетермінізму).

Підхід Козельського до психофізичної проблеми визначався не тільки ступенем її природничо-наукової розробки у період написання головних філософських творів нашого співвітчизника, але й тими суспільними потребами, які з'явилися дещо пізніше: коли викристалізувався їх соціально-політичний сенс, оскільки саме душевне життя стало сприйматися під кутом зору його соціальної детермінації.

Висловлені Я. Козельським у «Міркуваннях двох індійців…» думки – здорова реакція на весь устрій схоластичного мислення, його своєрідний протест проти безплідної вольфіанської метафізики. При цьому слід підкреслити, що виступ Козельського проти вольфіанства не обмежувався лише критикою силогістики. На його погляд, дуже ускладнює, заплутує і обтяжує філософію запропонований вольфіанцями геометричний метод, застосування аксіом, теорем і постулатів до філософії, виведення «істин» за правилами математики. Тут Козельський зіставляє джерела філософії з природою математики: якщо філософія покликана осягати різноманітність речей і явищ навколишньої дійсності, то чи може вона бути ефективним інструментом такого пізнання, будучи строго обмеженою математичними законами? І якщо Вольфа, Баумейстера та інших їх однодумців математичне пізнання є більш плідним і досконалим у порівнянні з філософським та історичним, український філософ вважав, що оскільки математика не має права нав'язувати свої закони «натурі», – адже «натура ніколи не вчилася у математики, а навпаки, математика у натури, яка від усіх наук розумніша і прекрасніша» [7, с. 33], – то вона не може нав'язувати свій метод у філософії – тій самій «натурі», котра зведена до її загальних принципів.

Я. Козельський, як ми вже зазначали, був великим скептиком щодо можливості пізнання до кінця «внутрішньої натури», а це означало й відсутність достатніх підстав і можливостей судити про досконалість світу, причому не з посилання на обумовлену вищою зовнішньою силою досконалість, а таку, яка відображає вищий ступінь внутрішньо притаманних речам і явищам самого цього світу властивостей. «Філософи, – пише він, – розмірковують про досконалість світу; мені ж видається це надто важким, і залишаю я ці міркування самій тій премудрій істоті, яка його сотворила» [9, с. 423]. А щодо тих філософів, які намагалися виправдати наявність зла в світі лише заради урятування телеологічного вчення про досконалість світу, то їм Козельський – з його розвинутим чуттям життєвої правди – просто відповідав, що для нього «ще ні досконалість людини, ні її стан не є зрозумілими», і що «пряму досконалість», мабуть, можна приписати лише Богові [9, с. 417]. Завершуючи Передмову до «Філософічних пропозицій», сам Козельський пише: «Стосовно користі філософії, то вона підносить людину від пізнання мудро сотворених тварин до пізнання Творця, вчить визнавати його буття, велич, премудрість, всемогутність Божу, вказуючи їй на обов'язки її у всіх випадках, будучи наставником її до прямої доброчесності, на яку всемогутній Творець звертає увагу більшу, ніж на всі приношення і жертви, часто наповнені багатьма неправдами…» [9, с. 425–426].

Теорія пізнання Козельського відзначалася глибоким оптимізмом і вірою у невичерпні пізнавальні здатності людини. Його «Міркування двох індіців Калана і Ібрагіма про людське пізнання» – спроба розчистити дорогу для людського розуму, суспільного прогресу, науки, і саме в ній полягають місія та значення цього твору.

«Міркування двох індійців…» були останньою виданою Я.П. Козельським книгою. Можливо, він працював і над її другою частиною, в якій, судячи із загального задуму, Калан та Ібрагім від питань про «загальну природу» речей пе-

рейшли б до «особливої природи людини» і людського суспільства. Однак відомостей про це ми, на жаль, не маємо.

ПОСИЛАННЯ

1. Бєлашов В.І. «Глухівський період» історії України (1708–1782 рр.) / В.І. Бєлашов // Глухів і Глухіщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.

2. Борисенко В.А. Глухів як колиска українського націоналізму (До питання про витоки і деякі історичні параметри української національної ідеї) / В.А. Борисенко // Історико-культурна спадщина Глухівщини. – К.: Ін Юре, 2003 – С. 13–15.

3. Борисенко В.А. До проблеми соціально-економічних факторів феномену державницької школи української історіографії XVII – початку XIX ст. / В.А. Борисенко // Глухів і Глухіщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.

4. Вечерський В.В. Глухів: феномен столичності / В.В. Вечерський // Глухів і Глухіщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.

5. Заїка В.В. Глухівщина – батьківщина видатних істориків і краєзнавців / В.В. Заїка // Глухів і Глухіщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів) / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.

6. История отечественной математики: в 4 т. / [ред. Штокало И.З.]– К.: Наукова думка, 1966–1967. Т. 1. – 492 с.

7. Козельский Я.П. Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании / Я.П. Козельский – СПб., 1788. – 127 с.

8. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб, 1768. – 256 с.

9. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произв. русских мыслителей второй пол. XVIII века / Я.П. Козельский.–М., 2010.– Т. 1–216 с.

10. Пріцак О. Доба військових канцеляристів / О. Пріцак // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 62–66.

11. Шемшученко Ю.С. «Права, за якими судиться малоросійський народ» – видатна пам'ятка українського права, кодифікована в Глухові у XVIII столітті / Ю.С. Шемшученко// Глухів і Глухіщина в історії українського національного відродження. – К.: Ін Юре, 1999. – 234 с.

12. Энциклопедический словарь. Стаття «Козельский»/ [Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. – СПб., 1895. – Т. 15 «А» (Т.30). – 596 с.

13. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

Заремский М.И. «Размышления двух индийцев…» Я. Козельського: гносеологические идеи в контексте Просвещения

Статья посвящена исследованию гносеологических идей произведения украинского мыслителя XVIII века Якова Павловича Козельского «Рассуждения двух индийцев, Калана и Ибрагима, о человеческом познании» (1788) в контексте философии эпохи Просвещения. Выясняются отечественные приоритеты в этой сфере философствования.

Ключевые слова: *гносеология, чувственное познание, рациональное познание, Я.П. Козельский, «Рассуждения двух индийцев…».*

Zaremsky M.I. J. Kozelsky's «Discourse of two Indians…»: gnoseological ideas in the context of Enlightement

The article is devoted to the analysis of the gnoseological ideas of Ukrainian sophist of the XVIII century Jakiv Pavlovych Kozelsky's writing «Discourse of two Indians, Kalan and Ibrahim, about the human cognition» (1788) in the context of Enlightenment philosophy. Ukrainian priorities in this area of philosophizing are established.

Key words: *gnoseology, perception, rational knowledge, J.P. Kozelsky, «Discourse of two Indians…».*

12.02.2018 р.

УДК 947.752:930.25«1729/1829»

Л.А. Іванченко
М.О. Марченко

ІСТОРІЯ ГЛУХІВЩИНИ 1729–1829 РР. НА СТОРІНКАХ ДОМАШНЬОГО АРХІВУ М.О. МАРЧЕНКА

У статті зроблено аналіз одного з документів архіву глухівчанина М.О. Марченка. Унікальним є сам факт збереження рукописів XVIII–XIX ст. Мова йде про копію «Випису» з дворянського зібрання про приналежність роду Саковичів-Даровських до дворянства. «Випис» містить 20 документів за 100 років, починаючи з кінця XVIII ст., в яких згадуються понад 90 осіб, містяться дані про посади, які вони обіймали в певні роки, обставини, за яких ці документи було складено. Інформація може бути корисною у краєзнавчих та наукових дослідженнях.

Ключові слова: *Саковичі, Даровські, дворянський статус.*

Робота по збереженню національної історико-культурної спадщини в усі часи була невід'ємною складовою повсякденного життя інтелігенції, адже культура формує свідомість, суспільні та політичні цінності.

Приватні архіви і колекції в кінці XIX – на початку XX ст. опинилися під загрозою знищення внаслідок зміни політичного устрою. Соціалістична доба вже в часи свого зародження пропагувала знецінення родинних стосунків. Домашні архіви, колекції, документи (особливо про шляхетне походження) хоча й переховувалися, але все одно наражали на небезпеку їх власників. Тому факт збереження сімейних документів XVIII–XIX ст. Саковичів-Даровських в родині М.О. Марченка навіть в сучасних умовах є унікальним явищем.

Нашу увагу привернув «Випис»1 з протоколу дворянського зібрання, в якому узагальнені відомості з 20-ти документів про діяльність представників родини Саковичів-Даровських за 100 років. «Випис» містить інформацію про історичні події того часу, обставини, за яких документи було зроблено, прізвища понад 90 осіб із зазначенням їх посад, родичів, майна тощо [1].

Вже перше знайомство співавтора статті з Миколою Олександровичем Марченком показало, що він – інтелігент в кількох поколіннях. Його шляхетність простежується в усьому: в манерах, у бережному ставленні до співрозмовника, у розміреності, задумливості, послідовності міркувань. Готуючи цей матеріал до друку, М.О. Марченко зробив до нього своєрідну преамбулу, з якої становиться зрозумілим мета, яку він ставив перед собою у цій статті: «Через годы, через пламень войн, революций, голодоморов, репрессий сохранились и дошли до наших дней эти документы старинного рода Саковичей-Даровских, которые собирали, хранили и передавали из поколения в поколения своим детям и внукам Марфа Даниловна Даровская (в девичестве Сакович) и ее внучка Анна Григорьевна Даровская. Особенный интерес в документах представляет копия «Выписки» на бумаге с водяными знаками (12 стр.) из Новогород-Север-

1. Оцифровка родинного архіву виконана Москаленком Ю.В.

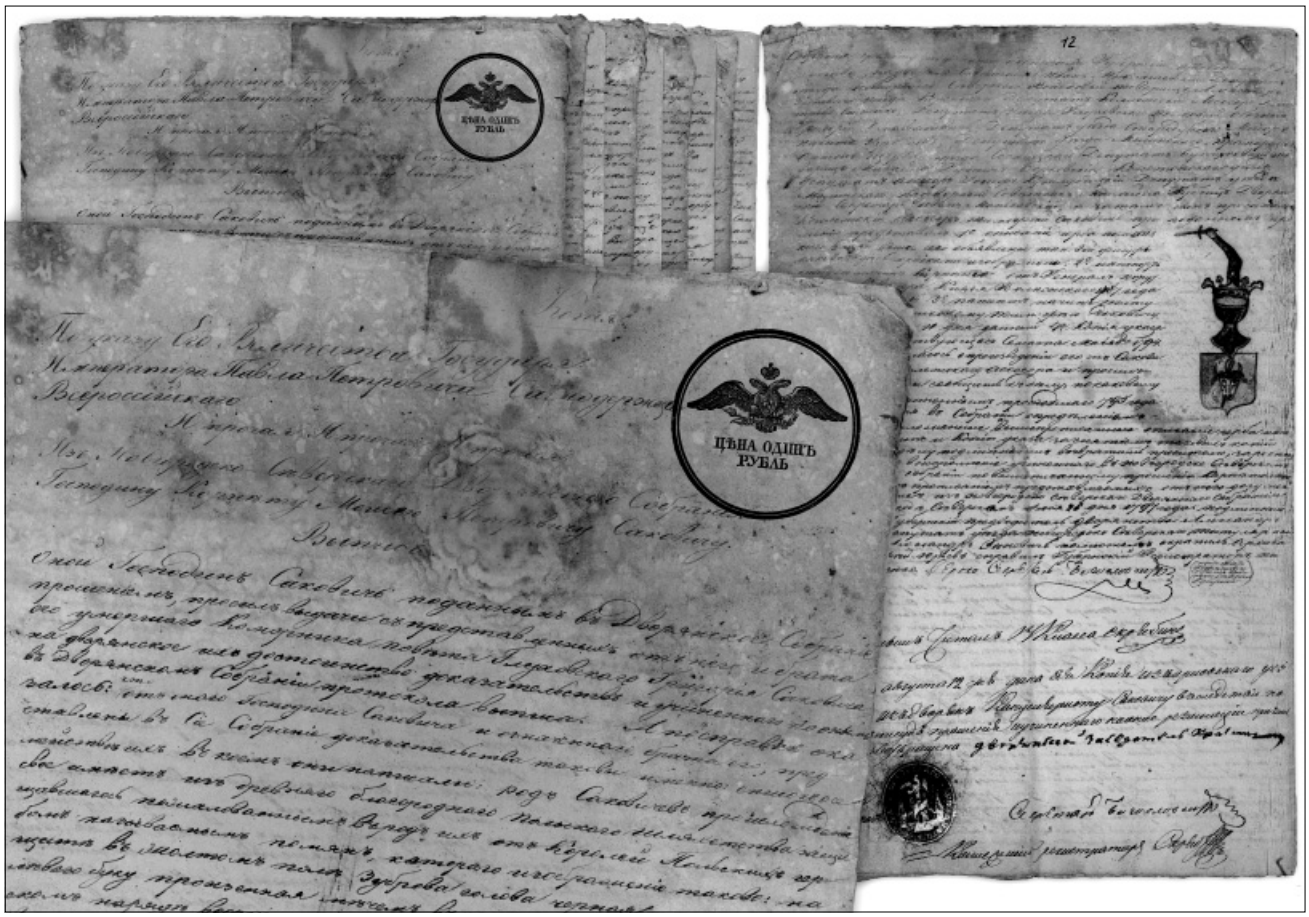

Сторінки домашнього архіву М.О. Марченка

ского дворянского собрания господину корнету Моисею Петровичу Саковичу от 26 июня 1797 г. Она дана в свидетельство о принадлежности его к дворянскому сословию: «…и происхождение свое …имеет из древнего благородного шляхетства защищавшагось пожалованным в род их от королей польских – гербом называемым поляк, которого изображение таково: на щите в желтом поле зуброва голова черная от правого до левого буку, пронзенная мечем, вгоре над шлемом в воинском наряде, вооружена мечем сим вгору поднятым рука, в чем доказательством есть хранящиесь в архиве Малороссийской Коллегии книги «Гербариум». … И служивших в малороссийских войсках Черниговской губернии» [1, арк. 1].

В этом документе отображены исторические события в Малороссии, Черниговской губернии, городе Глухове и Глуховском уезде. В тексте выписки упоминаются многочисленные имена и фамилии, должности и статус в обществе, условия жизни и т. д. Показательными в этом отношении могут служить, например, требования, предъявляемые к тракту (дороге) между Россией и Малоросией, который тогда пролегал по Эсманскому шляху и селам Глуховского уезда – Есмани (Ясмани), Кучеровке, Студенку, Хотминовке, Годуновке. Наш архив должен послужить дополнением ко всем тем историческим фактам, которые имели место в те времена. Предоставляем его для пользования историков, краеведов, исследователей нашего края – Северщины».

У архіві відклалися купчі, атестати, інструкції, свідоцтва та інші нотаріально завірені документи. На нашу думку, найбільш об'єктивно-інформативним за змістом є копія «Випису» з Дворянського зібрання та копія «Свідоцтва» про отримання шлюбу і народження дітей, що підтверджує родинні стосунки М.О. Марченка з представниками двох шляхетних родів – Даровських і Саковичів. Ми ж звернемося до наукового дослідження Ю. Мицика та І. Тарасенко «Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Пустинно-Харлампіївського Гамаліївського монастиря XVIII ст.», де знаходимо згадку про Івана Даровського. Так гетьман Іван Скоропадський (1646–1722) 4 лютого 1718 р. видав універсал про перелік земель, які він жертвував для Харлампієвої пустині, «даби тая обітель в подальші часи не мала недостатку в їді та одежі монахиням, і щоб мати довольство» [2, с. 145]. Оформленням документів на землі за універсалом «учинене… пп. Іваном Даровським, господарем двору нашого, та Михайлом Мовчаном, асаулом полковим прилуцьким» [2, с. 145].

О.П. Оглоблін у своїй праці «Люди старої України» згадує вдову Івана Даровського – Ганну Петрівну Білецьку-Носенко, доньку Прилуцького полкового сотника і першу дружину В.А. Гудовича (1713–1764) [3, с. 7]. В другому шлюбі вона народила восьмеро дітей. Один

Герб Даровських

з її синів – А.В. Гудович (1731–1808) – був шостою дитиною в цьому шлюбі. Припускаємо, що овдовіла Ганна Петрівна не пізніше 1725 р.

В «Малоросійському гербовнику» В. Лукомського та В. Модзалевського знаходимо наступний опис герба Даровських: «Щит: в червоному полі перевернутий меч між двох навпроти зображених півмісяців. Нашоломник: п'ять страусових пір'їн. (Остоя)» [4, с. 41]. А поданий вище опис герба у преамбулі М.О. Марченка відноситься до родини Саковичів [1, арк. 12].

Домашній архів родини Саковичів-Даровських містить низку документів, серед яких є родовідна схема, з якої прослідковується, що Федір Даровський – батько Георгія Федоровича Даровського (1811 – ?), губернського секретаря Чернігівської губернії – можливо є одним із нащадків Івана Даровського, який згадується в архівному документі ЦДІАУК, датованому 1718 р.

Підтвердження родинних стосунків М.О. Марченка з Даровськими отримуємо з документа, засвідченого підписом самого Чернігівського губернського секретаря Георгія Федоровича Даровського. Мова йде про копію «Свідоцтва» щодо його шлюбу, народження і хрещення доньок – Катерини, Олександри та Неоніли. Свідоцтво констатує, що 26 січня 1836 р. Марфа, донька померлого губернського секретаря Данила Михайловича Саковича, побралася з колезьким регістратором Георгієм Федоровичем Даровським. Укладав шлюб о. Данило Согава, а свідками при цьому були купець, мешканець Середини-Буди Георгій Федорович Банников зі сторони нареченого, та колезький регістратор Андрій Данилович Сакович – брат нареченої.

23 листопада 1836 р. у молодого подружжя народилась донька Катерина, яка була охрещена того ж дня тим же о. Данилом. Хрещеною матір'ю стала дворянка Марфа Степанівна Сакович – дружина колезького регістратора Онисима Саковича. 18 березня 1839 р. у Даровських народилась ще одна донька – Олександра. Її охрестили через два дні тим же о. Данилом Согавою, який на той час був уже благочинним. Хрещеною матір'ю знову стала Марфа Степанівна Сакович, а хрещеним батьком – сам о. Данило. Третя донька, Неоніла, народилась 24 жовтня 1842 р. Була

Анна Григорівна Даровська. Фото кін. XIX – поч. XX ст.

охрещена того ж дня о. Данилом. Хрещеною матір'ю стала дворянка Марія Іванівна Храпачова [5, арк. 1–2 зв.]. Так поєдналися дві шляхетні родини Даровських і Саковичів.

У «Родословной книге Черниговского дворянства» Г.А. Милорадовича [6, с. 23–24] окрім Георгія Федоровича Даровського, його дружини Марфи Данилівни, доньок Катерини, Олександри та Неоніли, подано відомості про титулярного радника Федора Даниловича Даровського (1771 р. н.) та губернського регістратора Данила Федоровича Даровського (б. д.). Останній перебував на службі в Яснопольській сотенній канцелярії, з 1764 р. володів маєтком в м. Середина-Буда Новгород-Сіверського повіту, який після смерті перейшов до сина – титулярного сотника Федора, а потім і до внука – Георгія Федоровича Даровського. На цій підставі Сенатом цей рід був визнаний дворянським і занесений до 1-ї частини родословної книги [6, с. 24].

В інших джерелах знаходимо наступне повідомлення: «Хутір Даровський знаходився недалеко від Середино-Буди, в 1796–1802 рр. входив до складу Глуховського повіту. Заснований був в кінці XVIII ст. після опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. У 1795 р. налічував 2 податні душі чоловічої статі» [7, с. 194]. Його засновником вважають губернського реєстратора Данила Федоровича Саковича (батька уже згаданої Марфи Сакович). На час проведення перепису населення 1859 р. ху-

тір цей не зафіксовано (можливо, був перейменований).

Статистичні дані за 1859 р. повідомляють про хутір Саковичев, розташований за 23 версти від повітового міста Глухова при річці Ловра. Хутір налічував 2 двори та 13 осіб (6 чоловіків та 7 жінок) [8, с. 40]. Ймовірно, мова йде про один і той же населений пункт, який було перейменовано на прізвище родини дружини Георгія Федоровича Даровського – Марфи Данилівни, уродженої Сакович. Це питання потребує подальшого детального дослідження.

Повертаючись до копії «Випису» з дворянського зібрання, з 20-ти документів за столітній проміжок часу (1729–1829 рр.) дізнаємось про сімейний статус членів сім'ї, родинні зв'язки (батьки/діти/брати/сестри), землеволодіння та нерухоме майно, отримуємо інформацію з державних документів (універсалів, указів, повідомлень Генеральної військової канцелярії, атестатів, патентів, паспортів, пропусків, інструкцій, протоколів, купчих). Серед іншого можна дізнатись, наприклад, про зобов'язання, які покладались на сільських старостів, про улаштування ґрунтових доріг, про умови здійснення продажу-купівлі, про обставини, за яких певні документи були складені. А насиченість прізвищами (понад 90) і посадами, які обіймали зазначені особи в певні роки, дають можливість користуватись «Виписом» як міні-довідником тогочасного Глухова.

«Випис» датований 12 серпня 1829 р. Роботу над його прочитанням ускладнює нерозбірливе рукописне написання в окремих місцях, мова оригіналу із застосуванням форм старих діалектів і словосполучень, викладення суті справи одним реченням. Для полегшення отримання інформації, яку містить документ, ми вирішили представити частину його змісту в таблиці 1 в хронологічному порядку. Більш деталізована таблиця із зазначеннями місця видачі документів, назви, їх опису через великий обсяг не подається. Вона може бути опублікована як окрема праця.

Таблиця 1. *Перелік осіб та їх посад (1729–1829 рр.)*

№ з/п	Дата, зазначена в документі	Посада, зазначена в документі	ПІБ
1.	1729 р. липня, 3	Архіваріус, полковий писар	Адамович Герасим
2.	1729 р. липня, 3	Бунчуковий товариш	Бутович Іван
3.	1729 р. липня, 3	Бунчуковий товариш	Сакович Олександр
4.	1730 р. січня, 20		Любачевський Григорій
5.	1735 р. травня, 28	Генерал-ад'ютант її Імпер. Величності	Князь Шаховський
6.	1735 р. травня, 28	Міщанин глухівський	Лукьянов Иван
7.	1735 р. травня, 28	Значковий товариш сотні Глухівської	Сакович Петро
8.	1735 р. травня, 28	Майор Глухівського гарнізонного полку	Хрипунов
9.	1737 р. лютого, 25	Військовий старший канцелярист	Безбородько Андрій
10.	1737 р. лютого, 25	Військовий канцелярист	Квашліц Роман
11.	1737 р. лютого, 25	Генерал-майор	Князь Трубецкой
12.	1737 р. лютого, 25		Маркович Андрій
13.	1737 р. лютого, 25		Сенявін Іван
14.	1737 р. лютого, 28	Генерал-аншеф, Сенатор Московської губернії, Генерал-губернатор і кавалер, князь	Борятинський
15.	1737 р. травень, 18		Медушевський Василь
16.	1737 р. травня, 18		Яношкевич Іван
17.	1737 р. травня, 29		Лисенко Федір
18.	1763 р. квітня, 19	Комісар, Генерал-поручик	Глібов Олександр Іванович
19.	1763 р. квітня, 19	Генерал	Кригсь
20.	1763 р. квітня, 19	Бунчуковий товариш	Леонтович Іван
21.	1763 р. квітня, 19	Козак Глухівської сотні	Мартинов Степан
22.	1763 р. квітня, 19	Військовий товариш	Трусевич Григорій
23.	1763 р. квітня, 19	Сотник Глухівський, Титулярний радник (1768)	Уманець Семен
24.	1763 р. квітня, 19	Генерал-майор з Київської Генерал-губернської канцелярії	Чичерін
25.	1763 р. квітня, 19, 1764 р. жовтня, 4, 1784 р. вересня, 12	Козак Глухівської сотні, Товариш сотні Глухівської, Сотенний отаман, корнет	Сакович Моісей
26.	1764 р. жовтня, 4	Товариш сотні Глухівської	Ляшенко Яків
27.	1764 р. жовтня, 4	Отаман Глухівський	Славський Олександр
28.	1767 р. грудня, 24	Бунчуковий товариш	Кулябка Степан
29.	1768 р. липня, 13	Писар сотенний Глухівський	Дем'ян Винда
30.	1773 р. грудня, 4	Полковий писар	Карпинський Степан
31.	1773 р. грудня, 4	Секунд-майор	Рахманов Олександр
32.	1773 р. грудня, 4	Бухгалтер	Романовський Степан
33.	1773 р. грудня, 4	Колезький асесор	Сахновський Михайло
34.	1773 р. грудня, 4	Полковник	Фрейгольт Яків
35.	1778 р. вересня, 26	Військовий товариш	Азовський Семен
36.	1778 р. вересня, 26	Дійсний таємний радник, камергер і кавалер, граф	Головкін Гаврило Іванович
37.	1778 р. вересня, 26	Депутат повіту Мглинського, надвірний радник	Губчиць Михайло
38.	1778 р. вересня, 26	Повіту Сосницького депутат, бунчуковий товариш	Дунін-Борковський Михайло

39.	1778 р. вересня, 26	Від Возного Суду Генерального	Котляревський Захар
40.	1778 р. вересня, 26	Конотопського повіту депутат, асесор	Кутлубицький Йосип
41.	1778 р. вересня, 26	Дворянський секретар	Маньковський Іван
42.	1778 р. вересня, 26	Губернський маршалок дворянства надвірний радник	Миклашевський Іван
43.	1778 р. вересня, 26	Депутат повіту Глухівського, полковий обозний	Омелянович Григорій
44.	1778 р. вересня, 26	Повіту Коропського депутат, колезький асесор	Сташко Дмитро
45.	1778 р. вересня, 26	Депутат повіту Стародубського, майор	Угрюмов Микита
46.	1778 р. вересня, 26	Депутат повіту Мглинського, прапорщик	Щерба Антон
47.	1778 р. вересня, 26 (1829 р. серпня, 12)	Депутат повіту Новогород-Сіверського, титулярний радник, військовий товариш	Зенович Олександр
48.	1778 р. вересня, 26 1781 р. серпня, 24 1786 р. липень, 11 1794 р. травня, 8 1829 р., серпня, 12	Колезький асесор, колезький канцелярист, військовий товариш, титулярний радник, колезький радник, губернський регістратор в Новгород-Сіверському намісницькому правлінні, обер-офіцер	Сакович Тимофій Семенович
49.	1778 р. грудня, 22	Надвірний радник	Башилов Олександр
50.	1778 р. грудня, 22	Канцелярист	Данилович Степан
51.	1778 р. грудня, 22	У виконанні справ Колегії, бунчуковий товариш	Туманський Федір
52.	1779 р. липня, 11	Подкоморій	Кочубей Василь
53.	1781 р. серпня, 24	Армії полковник	Вишинський
54.	1781 р. серпня, 24	Дісний статський радник, генеральний суддя	Журман Ілля
55.	1781 р. серпня, 24	Дійсний статський радник	Туманський Василь
56.	1781 р. серпня, 24	Надвірний радник	Туманський Іван
57.	1781 р. серпня, 24	Полковий писар	Юр'єв Іван
58.	1784 р. вересня, 12	Надвірний радник і суду Генерального член	Борзаковський Андрій
59.	1784 р. вересня, 12	Колезький асесор	Войцехович Іван
60.	1784 р. вересня, 12	Колезький асесор	Григоровський Федір
61.	1784 р. вересня, 12	Колезький асесор	Давидович Олександр
62.	1784 р. вересня, 12	Новгород-Сіверського намісництва Совістного Суду дворянський засідатель (маршалок?), колезький асесор	Дергун Андрій
63.	1784 р. вересня, 12	Новгород-Сіверського намісництва палати кримінального суду радник	Жайворонков Антон
64.	1784 р. вересня, 12	Колезький писар Новгород-Сіверського намісництва, казначей	Красняховський Григорій
65.	1784 р. вересня, 12	Колезький асесор, повіту Глухівського, казначей	Магеровський Василь
66.	1784 р. вересня, 12	Засідатель повітового Глухівського Суду	Марченко Семен
67.	1784 р. вересня, 12	Надвірний радник і Малоросійської колегії член	Омелянович Михайло
68.	1784 р. вересня, 12	Секунд-майор	Пулчевський Іван
69.	1784 р. вересня, 12	Коморник повіту Глухівського	Сакович Григорій Петрович
70.	1784 р. вересня, 12		Сакович Олександр
71.	1784 р. вересня, 12		Сакович Петро
72.	1784 р. вересня, 12	Колезький асесор	Чарнуцький Іван
73.	1784 р. вересня, 13	Колезький асесор	Войцехович Іван
74.	1784 р. вересня, 13	Канцелярист	Сакошич Нікіфор
75.	1787 р. травня, 24	Генерал-поручик, князь	Волконський
76.	1829, серпня, 12	Секретар	Богословський
77.	1829, серпня, 12	Син Красняковського Федора	Красняковський Єлисей
78.	1829, серпня, 12	Син Красняковського Федора	Красняковський Іван
79.	1829, серпня, 12	Син Красняковського Федора	Красняковський Олександр
80.	1829, серпня, 12	Канцелярист Новгород-Сіверського намісницького правління	Красняковський Федір
81.	1829, серпня, 12	Губернський регістратор	Луценко Микола
82.	1829, серпня, 12	Дружина Саковича Григорія Петровича, донька сина сотника Оболонокова	Оболонокова Уляна Михайлівна
83.	1829, серпня, 12	Губернський маршалок дворянства	Рословець Олександр
84.	1829, серпня, 12	Донька Саковича Івана Петровича	Сакович Агафія
85.	1829, серпня, 12	Донька Саковича Івана Петровича	Сакович Анна
86.	1829, серпня, 12	Донька Саковича Івана Петровича	Сакович Євдокія
87.	1829, серпня, 12	Значковий товариш	Сакович Іван Петрович
88.	1829, серпня, 12	Син Григорія Петровича Саковича	Сакович Петро

89.	1829, серпня, 12		Сакович Семен Петрович
90.	1829, серпня, 12	Канцелярський регістратор	Скрябін
91.	1829, серпня, 12	Архіваріус	Юр'єв Тимофій

Отже, домашні архіви є важливим носієм інформації в дослідженні регіональної історії. В них, на відміну від інших документальних джерел, можна зустріти описи картин повсякденного життя з найдрібнішими деталями і спостереженнями. «Випис», що зберігається у домашньому архіві О.М. Марченка, не тільки встановлює династичні зв'язки і соціальний стан представників родини Саковичів-Даровських, а й дає можливість отримати додаткові відомості про перебіг подій того часу, обставини, за яких вони відбувалися, що принагідно може бути використано у подальших наукових дослідженнях та краєзнавчих розвідках.

ПОСИЛАННЯ

1. Родинний архів Марченка М.О. (м. Глухів, Україна) «Выпись» изъ Новгородско-Северскаго Дворянскаго Собрания, арк. 1

2. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Матеріали фонду 148 ЦДІА України у Києві як джерело з історії Пустинно-Хараламп'ївського Гамаліївського монастиря XVIII ст. // Сіверщина в історії України. – Вип. 10. – Київ-Глухів, 2017. – С. 140–148.

3. Оглоблін О.П. Люди старої України / О.П.Оглоблін. – Мюнхен, 1959. – 328 с.

4. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – СПб., 1914. – 305 с.

5. Родинний архів Марченка М.О. (м. Глухів, Україна) «Свидетельство» № 388 изъ Черниговской духовной консистории», арк. 1–2 зв.

6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства (в 2-х т.) / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – 646 с.

7. Чухно В.Е. История населённых пунктов Украины: Середино-Будский район Сумской области / В.Е. Чухно – К., 2013. – 353 с.

8. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Черниговская губерния – Центральный статистический комитет Внутренних дел. – СПб., 1866. – I–LXI, 197 с.

Іванченко Л.А., Марченко Н.А. История Глуховщины 1729–1829 гг. на страницах домашнего архива Н.А. Марченко

В статье сделан анализ одного из документов домашнего архива глуховчанина Н.А. Марченко. Уникальным является уже сам факт сохранения рукописей XVIII–XIX вв. Речь идёт о копии «Выписке» из дворянского собрания о принадлежности рода Саковичей-Даровских к дворянству. «Выписка» содержит 20 документов за 100 лет, начиная с конца XVIII ст., в которых упоминаются более 90 лиц, содержатся данные о должностях, которые они занимали в определённое время, обстоятельства, при которых эти документы были составлены. Информация может быть полезной в краеведческих и научных исследованиях.

Ключевые слова: *Саковичи, Даровские, дворянский статус.*

Ivanchenko L.A., Marchenko M.O. History of Hluhivshchina (region's) 1729-1829 on the pages of the home archives of M.O. Marchenka

The article deals with the analysis of one of the documents of the archivist dweller of Hluhiv region's M.O. Marchenko. The very fact of preserving the manuscripts of the 18th-19th centuries, despite the danger of their being found in the family of this ethnographer during the Soviet times, is unique. This is a copy of the «Statement» from the noble assembly on the affiliation of the genus Sakovychi-Darovski to the nobility. The «Statement» contains 20 documents for 100 years since the end of the eighteenth century, in which more than 90 people are mentioned, contains information about the positions that they occupied in certain years, the circumstances under which these documents were drawn up. Information can be useful in local studies and research.

Key words: *Sakovychi, Darovski, noble status.*

18.02.2018 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

94(477.5)«18»: 911.374.8: 930.25 Ґалаґан

М. М. Будзар

МАТИ І ДИТИНА У ПАНСЬКОМУ МАЄТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. (ЗА EGO-ДОКУМЕНТАМИ З АРХІВУ ҐАЛАҐАНІВ)

У статті зроблено спробу реконструювати повсякдення матері та дитини у панському маєтку в Україні у першій половині XIX ст. Джерелами для досягнення мети стали особисті папери з архіву дворянської родини Ґалаґанів. Це була одна з найбільш відомих родин козацько-старшинського походження на теренах колишньої Гетьманщини – Лівобережної України. У роботі висвітлено становище дворянської жінки в усамітненні маєтку та проблеми народження і виховання дитини. Це пологи та годування дитини, пошук домашніх лікарів і вихователів, організація процесу навчання.

Ключові слова: *панський маєток, Лівобережна Україна, Ґалаґани, ego-документи, материнство, дитинство, повсякдення.*

Актуальним для сьогодення є погляд на явища минулого очима учасників подій, котрі своєю долею забезпечили перетворення їх на власне «історію». Цей ракурс аналізу минувшини дозволяє розглянути людину у множинних ситуаціях та, за Ж. Ревелем, показати, що кожен історичний актор, у процесах і локальних, і глобальних, «монтується» у різномасштабні контексти [13, с. 118].

Вважаємо за необхідне проаналізувати одне з важливих питань життя соціуму – проблему материнства й дитинства – на матеріалі побутування певної соціальної групи (лівобережного панства козацького старшинського походження) у визначеному історико-культурному просторі (заміському панському маєтку) першої половини XIX ст. Обраний ракурс дослідження дозволить виокремити зі сфери материнства й дитинства, що має вже сталу традицію вивчення (згадаємо хоча б роботи Ф. Ар'єса, Л. Буряк, М. Делімати, О. Кісь, Н. Пушкарьової тощо [2; 5; 15; 9; 12]), вужче коло питань щодо повсякдення матері та дитини у життєвому просторі дворянського маєтку.

Основою нашої розвідки є джерела особового походження (у ширшому розумінні – ego-документи), переважно листування, із зібрання родини Ґалаґанів, що мала стабільно високий соціально-майновий статус упродовж XVIII–XIX ст.

Сам маєтковий комплекс як ансамбль житлових і господарчих будівель розглядатиметься як певний «побутовий простір», де реалізовувалися повсякденні практики українського поміщицтва за умов діяльності у багаторівневій мережі соціокультурних зв'язків. Водночас це облаштоване людиною середовище було (за Ю. Лотманом) об'єктом особливих культурних почувань та в ієрархічній системі цінностей маркувалося як місце для інтимного побутування [10, с. 381]. Саме тому у реконструкції життя панського маєтку першочергову роль відіграють родинні архіви, передусім такі, що у них, як у Ґалаґанівському, відклалися особисті папери як чоловіків, так і жінок із кількох споріднених між собою родин. У нашому випадку це сімейства Галаганів, Маркевичів, Рігельманів, Гудовичів, Кочубеїв, Дараганів. Це дозволяє розглянути проблему матері й дитини у маєтку очима сучасника, переважно з позиції жінки, що, за думкою Г. Будде, презентує жіночі життєві концепції, зіставляючи, окрім іншого, історичний досвід чоловіків і жінок [4, с. 141].

Тому метою статті є реконструкція повсякдення матері та дитини у панському маєтку Лівобережної України першої половини XIX ст. на матеріалі архіву Ґалаґанів. Це, передусім, листування сестер Катерини Василівни Ґалаґан і Анастасії Василівни Маркевич, уроджених Гудович, подружжя Катерини Василівни та Павла Григоровича Ґалаґанів, Параскеви Григорівни Рігельман із братом Павлом Григоровичем Ґалаґаном, Григорія Павловича Ґалаґана із дружиною Катериною Василівною та її родичами Кочубеями.

Передусім зазначимо, що у особистісному сенсі маєтковий простір облаштовувався жінкою, для якої народження та виховання дитини залишалося змістом буття. Повсякденність родинного життя тлумачилася дворянською жінкою як основа для трансляції соціального досвіду, що передбачав відтворення культурно-побутових традицій [3, с. 52]. І якщо О. Кісь слушно зазначає, що до кінця XIX ст. «соціалізація та самореалізація української селянки [...] відбувалася насамперед у межах сім'ї...» [9, с. 79], то, до певної міри, це було слушним і для дворянської спільноти, передусім для тих родин, які жили увесь рік чи значну його частину поза великим (губернським, столичним) чи навіть повітовим містом. У цих випадках повсякдення жінок-дворянок перетиналося із народним життям, зберігаючи традиційні риси через орієнтацію на сімейні інтереси [12, с. 181].

В умовах, коли дворянська родина мешкала у заміському маєтку, жінка, особливо «при надії» чи вже із малими дітьми, була не в змозі залишати домівку надовго, на відміну від чоловіка, вільного у своїх пересуваннях. Листи А. В. Маркевич, матері М. А. Маркевича, до сестри, К. В. Гудович, датовані 1808–1809 роками, сповнені нарікання на нудьгу самотнього перебування у маєтку. Якот, 14.03. 1808 р. (дати подано за старим стилем, – М. Б.) вона пише сестрі із садиби у селі Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії: «Я сердечно рада, что тебе весело, я же сим не могу похвалиться, Андрей Иванович почти никогда не сидит дома, все в поездке, то в Рудовку, то в Прилуки, то в Жадковку, а я все одна и одна, еще и нездорова...» [22, арк. 1].

Локальний комунікативний обшир, в якому перебувала жінка-дворянка, мешкаючи поза містом, обмежувався іншими маєтками родини та помешканнями рідних і сусідів. Гостювання родичів і знайомих у маєтку було водночас і втіхою, і клопотом для господині, але не вивільняло її саму із замкненості родинного помешкання: «У нас почти беспрестанно гости, здешние помещики, которые нам очень рады, но мне очень скучно, – пише А. Маркевич сестрі у квітні 1808 р. – Я никуда не выезжаю, все сижу одна дома, когда Андрей Иванович поедет!» [22, арк. 4]. Розлука із чоловіком, навіть коли він від'їжджав недалеко, викликала у жінки як занепокоєння за нього, так і відчуття власної самотності: «Вчера было так темно, с вечера я беспрестанно подходила к окошку и даже начинала плакать, воображая, что ты, мой друг, может быть едешь в такой темноте…», – писала К. Ґалаґан чоловікові наприкінці грудня 1821 р. з дідичного маєтку Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії, коли той поїхав до «економії» у селі Гнилиця того ж повіту [20, арк. 3].

Усамітнення у маєтку підсилювалося ще й тим, що будь-яке весняне чи осіннє бездоріжжя, зимові хуртовини чи паводок на річці унеможливлювали навіть відвідування батьківської оселі, розташованої в іншій губернії. У грудні 1809 р. А. Маркевич повідомила Катерину про неможливість поїхати до батька, В. В. Гудовича, у садибу села Розрита Мглинського повіту Чернігівської губернії: «Мы хотели было, как я тебе и писала, ехать к празднику в Розриту, но у нас совсем нет дороги, так что очень трудно ехать…» [22, арк. 4]. Така ситуація зберігалася впродовж півстоліття. Син Катерини Василівни Ґалаґан, Григорій Павлович, у листі до дядька своєї дружини, О. В. Кочубея, від 02.01 1850 р. бідкається: «…наша Украина левого берега Днепра до половины декабря страдала таким, впрочем, обычным для нее бездорожьем, что мне никак нельзя было пуститься даже за 185 верст в Борзну» [21, арк. 15].

Тим більшою проблемою для мешканки лівобережного маєтку на початку XIX ст. (та й пізніше) було виїхати до великого міста (Чернігова, Києва, Полтави, а то й до Москви чи Петербургу) із малими дітьми. На запрошення сестри восени 1809 р. до Москви А. Маркевич відповіла їй, що не в змозі залишити менших дітей одних: «…а ты знаешь, Катенька, что мы двух уже и так лишились […] могу ли я быть покойна, будучи от них так далеко!» [22, арк. 50 об.] Такі самі побоювання знаходимо й через 50 років у листі Г. Галагана до дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей, у січні 1858 р., коли він дякує їй за розумне рішення не їхати із чотирирічним сином Павлом до нього у Петербург: «…по нашим проклятым дорогам ни за что нельзя отвечать. Иногда лошади станут на бесснежном месте или завезут в сугроб, и можно иногда простоять в поле посреди холода по несколько часов» [1, с. 36].

У цьому, до певного часу відносно замкненому світі, як нагальні постають питання, пов'язані із появою дитини, її дорослішанням та вихованням.

Спираючись на джерела, можемо стверджувати: для Ґалаґанів та їхніх близьких не було слушним твердження про те, що жінки з вищого та середнього дворянства до середини XIX століття мало спілкувалися із своїми дітьми [11, с. 263]. Листи А. Маркевич, П. Рігельман до К. Ґалаґан сповнені згадок про дітей, передусім про обставини їх дорослішання, навчання, стан їхнього здоров'я. А. Маркевич після народження у сестри сина Миколи у листах другої половини 1816 – першої половини 1817 рр. постійно довідувалася про хлопчика: «Начинает ли Николенька держать головку? […] думаю, что он уже начинает поправляться и делается прекрасным…»; «…скажите мне, каков ваш Никола, вырос ли он […], веселенький ли и полненький»; «Когда бы дал бог, чтобы он скорее перебыл воспу…» [22, арк. 63-а зв., 64, 66 зв.]. Сама К. Ґалаґан, котра за перші роки шлюбу втратила трьох дітей – доньку (1814 р. н.), синів Павла та Миколу (1816 р. н.), усе життя піклувалася про сина Григорія, котрого, навіть 40річного, називала своїм «кукуненичком» (можливо, діалектна вимова слова «кукушонок») та про доньку Марію, яка після раннього заміжжя разом із родиною майже постійно мешкала біля матері. У листуванні К. Ґалаґан з чоловіком, Павлом Ґалаґаном, постійно зустрічаємо згадки про дітей. Взимку 1821 р. вона описує чоловікові, як їхній дворічний син сумує без нього: «Сегодня увидел, что тебя нет, сделался очень был не весел, искал тебя под подушками и везде… [20, арк. 4 зв]. У травні 1825 р. вона пише чоловікові про чудову весну у Сокиринцях: «Времена у нас прекрасные, […] пионы на чудо цветут, мы все на дворе сидим. И теперь дети обедают под дубом и рады очень…» [20, арк. 12]. Спогади про роки раннього дитинства закарбувалися у пам'яті Григорія Ґалаґана, котрий через десятки років з особливим почуттям згадував про дуби Сокиринців: «Под этими старыми великанами провел я первые десять лет моего детства и до сих пор часто с ними беседую в моих воспоминаниях о прошедшем и мечтах о будущем…» [8, арк. 1 зв.].

Народження дітей, опікування ними складали левову частку маєткового повсякдення, яке й у цій сфері знову ж таки залишалося «домодерним».

Як-от, нагальною проблемою було питання акушерсько-лікарського догляду до народження дитини, під час пологів і пізніше.

Дворянка у ситуації, коли лікарями були лише чоловіки, опинялася перед важким вибором. Катерина Кочубей, взявши шлюб з Григорієм Ґалаґаном влітку 1847 р., 6 років очікувала на дитину. Примушена звернутися у Києві до лікаря, вона відверто писала про це свекрусі, К. В. Ґалаґан, до Сокиринців: «Вы можете себе представить, милая маменька, как мне трудно на это решиться, одна мысль ужасает меня… [18, арк. 2]».

Пологи на початку століття приймала бабка-повитуха, кілька років пізніше – акушерка та домашній лікар, але все одно вдома, у маєтку. Нерідко пологи були дуже важкими.

Як-от, 14.09 1816 р. П. Г. Рігельман у листі до дружини брата, Катерини Ґалаґан, пише про народження доньки Катерини: «… сколько мне стоила эта дочь, что не надеялась, чтобы я осталась жива, все способы Феодосия Федоровна употребляла, какие знала, которой, можно сказать, я обязана почти жизнью…» [19, арк. 3 зв.]. Через майже 40 років, у травні 1853-го, Г. П. Ґалаґан писав О. В. Кочубею про те, що родина, у переддень народження довгоочікуваної дитини, ухвалила не їхати до Києва, де лікар не викликає довіри: «… мы решились остаться на все время в Сокиренцах, где особенно, кажется, безопасно будет при двух условиях: присутствие хорошей акушерки и близости превосходного доктора, каков Меринг…» [21, арк. 27–27 зв.].

Справа вибору лікаря залишалася нагальною у сімейному повсякденні Ґалаґанів протягом десятиріч. На початку XIX ст. Ґалаґани навіть виїжджали до Ромен для огляду у лікаря: «Мы собираемся ехать в Ромны, чтобы там лечиться у нашего искусного Гревса, уже наняли и квартиру», – писав у травні 1828 р. П. Г. Ґалаґан брату Петру Григоровичу [16, арк. 10 зв.]. Згодом Ґалаґани постійно користувалася послугами лікарів, чия діяльність у той чи інший спосіб була пов'язана з місцевістю, де розташовувалися їхні маєткові володіння (вони або працювали у повітовому місті, або впродовж певного часу служили домашніми медиками у місцевих панів). У подальшому це були вельми шановані особи, зокрема, професори Університету св. Володимира в Києві Федір Федорович (Фрідріх Фрідріхович) Меринг та Олександр Олександрович Шеффер (до речі, батько останнього, О. Ф. Шеффер, будучи лікарем у Прилуках, надавав медичні послуги Ґалаґанам, Маркевичам, Скоропадським ще у 1830-х рр.). Ф.Ф. Меринг залишався близьким приятелем Ґалаґанів довгий час. У листі дружині з Петербурга у лютому 1858 р. Г.П. Ґалаґан, зазначаючи, що у імперській столиці грип не вщухає, перетворюючись на скарлатину, круп й «Бог знає, на що», пише: «Что за чудный человек Федор Федорович; […] его нам послало Провидение уже не раз в нашей жизни…» [1, с. 47].

Народження дитини зближувало панський та селянський світи, які у межах дитячої кімнати не просто взаємодіяли (так було у просторі маєтку взагалі), а, нерідко, й підміняли один одного.

У Ґалаґанів і їхніх родичів жінки, за усталеною традицією того часу, як правило, не годували новонародженого. Нерідко молода мати, розгублена новою роллю, шукала підтримки у тієї ж повитухі. Зокрема, М.А. Маркевич так описав народження свого первістка Андрія у листі до свояченици О.Г. Гудович (уродженої Енгельгардт, дружини В.В. Гудовича, брата А.В. Маркевич): «…его новая маменька […] начала у бабки спрашивать: что мы будем теперь делать. «Сповьем да позовем мамку и покормим» – старуха отвечала» [6, арк. 313].

Вибір годувальниці, вочевидь, був не таким простим, листування Ґалаґанів за півсторіччя рясніє згадками про це. «Хорошо ли кормит кормилица новая Николеньку?». – запитувала А. Маркевич К. Ґалаґан взимку 1817 року [22, арк. 64зв.]. П. Рігельман відразу після народження Миколи опікувалася тим самим: «…надобно тебе непременно, друг мой сестрица, иметь такую женщину, на которую ты можешь положиться» [19, арк. 1зв.]. Через багато років, у вересні 1853 р., Г. Ґалаґан сповіщав О. В Кочубея (від народження Павла минуло майже 2 місяці): «… внук Ваш, слава Богу, здоров, только до сих пор не выберем кормилицы, […] кажется, и много людей, а выбрать некого» [21, арк. 34].

Мамка, пізніше – нянька, були тими людьми, яких панська дитина сприймала як частину «свого» світу, разом із мовою, що чула від них. І якщо дворічний Григорій Ґалаґан спілкувався говіркою селян-дворових («Пуцкоцик без тебя чрезвычайно скучает […] Каждый раз, что придет на кровать, говорит: "Мамо, а тата ма?"…», – писала його мати батькові 1821 року [20, арк. 4зв.]), то любов до цієї мови він зберіг назавжди. І його прагнення виховувати свого сина Павла так, щоб від вразливого віку зблизити хлопця з його рідним народом [7, арк. 3], мало, вочевидь, у підґрунті ці дитячі, ще підсвідомі, враження. Няня Павлуся, селянка Марія з Борзнянського повіту, котра ніжно любила хлопчика, маючи природний розум, усвідомила, чого від неї хочуть, й спілкувалася з паничем лише українською мовою [7, арк. 3 зв.]. Професор права Університету ім. Св. Володимира О.В. Романович-Славатинський, котрий вчителював у родині Ґалаґанів в середині 1850-х років, згадував, як навесні 1856 р. бачив у Сокиринцях маленького хлопчика Павлуся, який розмовляв лише українською, а доглядала за ним не швейцарка, не німкеня, але гарненька сокиринська дівчина, у чарівному народному строї, із стрічками, мережками й моністами [14, с. 647].

Безумовно, підходи до виховання сина у родині Г. П. Ґалаґана дещо розходилися із програмою навчання у маєтках лівобережного панства, що, власне, не сильно відрізнялася від загальновживаної у світі європейської еліти XIX ст. освітньої системи. Передусім це було домашнє виховання, із гувернерами та найнятими вчителями (перед вступом до приватного пансіону чи гімназії та університету). У сім'ях Ґалаґанів, Маркевичів, Рігельманів, особливо на початку XIX ст., початкової освітою дітей опікувалася матір. Подружжя Андрія та Анастасії Маркевичів до початку 1810-х рр. мало вже четверо дітей, постійного вчителя у родини тоді не було, А. Маркевич сама вчила дітлахів: «…почти все дома сижу, учу Николеньку, и Лизу начала уже учить; в сем месяце минуло ей четыре года, и она знает уже всю азбуку» [22, арк. 57]. Листи А. Маркевич до сестри рясніють проханнями надіслати з Москви книги для початкового навчання: «…пришли мне скорее для Николы французский алфавит да еще нет ли других каких книг первоначальных французских для детей, здесь их никак не достать» (10.04 1808 р.); «… я получила книгу и прописи, за которые благодарю тебя» (13.10. 1809) [22, арк. 4зв., 50зв.].

Пошуки гувернера були важливі для родини, нерідко до його обов'язків входило і навчання паничів, щонайменше, мовам. Уявлення про те, які вимоги ставилися до гу-

вернерів, можна отримати з листа А.О. Рігельмана до невістки, К.В. Ґалаґан, від 24.11.1834 року. Він пропонує на вибір двох кандидатів, пана Лаваля та пана Маргенського, окрім тих фахових знань, якими вони озброєні (латина, французька, німецька, англійська мови, сучасна література), звертає увагу на їхні особистісні якості. Як-от, Лаваля охарактеризовано так: «Он человек степенный, хорошей нравственности, тихий, аккуратный, без страстей, […], неромантичен, […] и хороших правил» [19, арк. 20]. З цього ж листа можна дізнатися про платню, яку міг здобути гувернер: перший з двох, писав А.О. Рігельман, найімовірніше, погодиться на 2 ½ тисячі на рік, а другий (колишній вихователь М.А. Рігельмана) отримував від родини рівно 2 тисячі [19, арк. 20зв.].

Нерідко гувернери залишались жити в родинах своїх вихованців надовго, долучившись до домашнього кола «чад і домочадців». Зокрема, англійка мадам Саузи була гувернанткою трьох поколінь сімейства Ґалаґанів: вона доглядала за Марією Ґалаґан (у шлюбі – Комаровською), її дочкою Катериною (у майбутньому – Ламздорф-Ґалаґан) та Павлусем Ґалаґаном; вчитель П. Ґалаґана Ф. І. Гурьєв прожив у родині 7 років, з 1861 р. до своєї передчасної смерті у 1868 р., Ф. В. Чижов, громадський діяч і підприємець, увійшов до родини Ґалаґанів в середині 1830х рр., готуючи до вступу у Петербурзький університет Г. Ґалаґана, і став близьким другом усього сімейства.

Часто особливим було відношення до тих з наставників, хто позиціонувався родиною як «свій» – у першу чергу, через походження та сімейні зв'язки. Описуючи своє перебування у маєтку Ґалаґанів в Сокиринцях, О. Романович-Славатинський зазначив: «…все в доме относились ко мне с большим уважением, как к учителю – потомственному дворянину, помещику той же Полтавской губернии и дальнему родственнику уважаемых Галаганами соседей Милорадович» [14, с. 641]. Водночас він зауважив, що прагнув зберегти незалежність, виокремитися з «придворного штату» Ґалаґанів і Комаровських, чому близько зійшовся з О. О. Шеффером, котрий тоді жив у маєтку як домашній лікар, схарактеризувавши його як людину «самостійну та незалежну» [14, с. 645].

І О. Романович-Славатинський, і О. Шеффер, представники нової генерації, не приховували, зокрема, своїх скептичних поглядів щодо відправлення релігійних обрядів, тоді як господарі Сокиринців залишалися вельми релігійними. Цікаво, що це не вплинуло прямо на їхні стосунки з роботодавцями, хоча й не пройшло непоміченим: стара господиня Сокиринець, К.В. Ґалаґан, через кілька років просила сина, котрий тоді шукав гувернера для Павлуся, попередити О. Шеффера, щоб не заводив розмов про релігію при Павлусеві: «Славатинский, бывший учитель Гранечки, не верующий ни во что, дружил с ним, считал за стыд, войдя в церковь, перекреститься…» [17, арк. 116]. Тобто, не завжди розбіжності у поглядах власників маєтку та найманих працівників ставали «каменем спотикання» у їхніх стосунках.

Врешті-решт, дійдемо висновку, що повсякдення поміщицького маєтку в Україні першої ї половини XIX ст., зокрема, на теренах колишньої Гетьманщини, у такій його сфері, як буття матері та дитини, зберігало низку ознак «домодерної» доби. Народження, смерті, хвороби дітей, пошуки бабок-повитух, няньок, лікарів, проблеми годування дитини, повсякчасний страх перед небезпекою інфікування дитини (віспа, кір, дизентерія, золотуха і, безумовно, холера), відсутність такої свободи дій, як у чоловіка – усе це засвідчує традиційність побутування жінки-дворянки взагалі і у замкненому маєтковому просторі зокрема.

Водночас бачимо, що у родинах Ґалаґанів та їхніх близьких піклувалися про дітей, їхнє здоров'я, виховання та освіту, прагнули обрати для них якомога кращих гувернерів і вчителів і нерідко ставилися до таких найманих робітників, як лікарі та вихователі, як до членів родини. Тут дорослих людей називали дитячими прізвиськами і дбали про них все життя, тут діти, вгодовані мамками-селянками та виховані няньками-селянками, назавше зберігали любов до рідної мови та прагнення порозумітися з народом, її носієм.

Наразі подальше вивчення родинних сімейних збірок, передусім архіву Ґалаґанів, відкриває нові перспективи у дослідженні історії повсякдення дворянства України у XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал…»: листи Григорія Ґалаґана до дружини / упорядники: М. Будзар, Є. Ковальов; за ред. І. Колесник. – К., 2017. – 136 с.
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке; пер. с фран. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева / В. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун.-та, 1999. – 416 с.
3. Белова А. В. Женская эпистолярная культура и дворянская повседневность в России конца XVIII – первой половины XIX века // Российские женщины и европейская культура / сост. и отв.ред. Г.А. Тишкин. – СПб, 2001. – С. 49–55.
4. Будде Г.-Ф. Пол истории / Г.-Ф. Будде // Пол. Гендер. Культура: немецкие и русские исследования / Шоре Э., Хайдер К., Зверева Г. (ред). – М. РГГУ, 2009. – С. 132–155.
5. Буряк Л. І. Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи / Л. І. Буряк. – К., 2010. – 368 с.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф. І, оп. 2, спр. 111, 550 арк.
7. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, оп. 1, спр. 6882, 14 арк.
8. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф. І, оп. 1, спр. 6886, 10 арк.
9. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.
10. Лотман Ю. Художественный ансамбль как бытовое пространство / Ю. Лотман // Статьи по семитотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 376–387.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – 2-е изд., испр. – Т. 1. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 2000. – 548 с.
12. Пушкарёва Н.Л. Частная жизнь женщины в доиндустриальной России, X – нач. XIX в.: невеста, жена, любовница. – М. : Ладомир, 1997. – 282 с.
13. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. Человек в истории: 1996. – М., 1996. – С. 176–181.
14. Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. Воспоминания и заметки / А. В. Славатинский // Вестник Европы. – 1903. –Кн. 2. – С. 606–650.
15. Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej / M. Delimata. – Poznan, 2004. – 259 s.
16. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК), ф. 1475, оп. 1, спр. 109, 14 арк.

17. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 309, 177 арк.
18. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 549, 53 арк.
19. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 666, 268 арк.
20. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 709, 24 арк.
21. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 992, 132 арк.
22. ЦДІАК, ф. 1475, оп. 1, спр. 2015, 84 арк.

Будзар М.М. Мать и ребенок в помещичьем имении Левобережной Украины первой половины XIX в. (за ego-документами из архива Галаганов)

В статье предпринята попытка реконструировать повседневность матери и ребенка в дворянском имении в Украине в первой половине XIX в. Источниками для достижения цели стали личные бумаги из архива дворянской семьи Галаганов. Это была одна из самых известных семей казацко-старшинского происхождения на территории бывшей Гетманщины – Левобережной Украины. В работе освещены положение дворянской женщины в уединении имения и проблемы рождения и воспитания ребенка. Это роды и кормление ребенка, поиск домашних врачей и воспитателей, организация процесса обучения.

Ключевые слова: *помещичье имение, Левобережная Украина, Галаганы, ego-документы, материнство, детство, повседневность.*

Budzar M.M. Mother and child in the manorial estate of Left-bank Ukraine in the first half of the XIX century (based on ego-documents from Halahan's family archives)

The article attempts to reconstruct the mother and child's everyday life in the manorial estates in Ukraine in the first half of the XIX century. Halahan's family papers were the source for this study. The Halahans belonged to the Ukrainian nobility, to the descendants of Cossack officers of the former Hetmanate. They were wealthy landowners and influential public figures. The article shows the position of a noble woman in the privacy of manor and the problems of birth and upbringing of the child. It is childbirth and child feeding, the search for home doctors and educators, the organization of the learning process.

Key words: *the manorial estate, Left-bank Ukraine, Halahans, ego-documents, maternity, childhood, everyday life.*

12.03.2018

УДК 94(477): 347.635 П. Білецький-Носенко

Н.О. Барабаш

ПРИВАТНИЙ ПАНСІОН П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА ЗА СПОМИНАМИ М. МАРКЕВИЧА

У статті на основі споминів М. Маркевича закладено підґрунтя для реконструкції повсякдення вихованців пансіону П.П. Білецького-Носенка: описана місцевість та приміщення, в яких діяв пансіон; надана характеристика зовнішності та характеру власника/наставника; описано розпорядок життя в пансіоні; харчування; одяг; способи навчання і виховання; система покарань і заохочень.

Ключові слова: *П. Білецький-Носенко, М. Маркевич, приватний пансіон, маєток Лапинці.*

Вивчення особливостей повсякденного життя українського дворянства на початку XIX ст. дає масу можливостей для більш глибокого осягнення історично сформованих умов життя нащадків козацько-старшинських родів, що були вимушені інтегруватись в загальноімперське суспільство, дозволяє зрозуміти, як відбувалось формування національної еліти, яка стоятиме у витоків українського культурно-національного відродження. Історична повсякденність дитинства – тема, яка є новою для сучасної вітчизняної історії. Історичні аспекти повсякденності дворянського дитинства майже не студіювались сучасною вітчизняною наукою. Раніше пріоритет у вивченні даної теми належав педагогічним дисциплінам.

На початку XIX ст. на Наддніпрянщині відбувається подальший розвиток імперської державної і приватної систем освіти. Остання включала навчальні заклади, засновані приватними особами, – пансіони. Один із найвідоміших приватних пансіонів закритого типу на території Малоросії діяв на початку XIX ст. у маєтку П.П. Білецького-Носенка.

Павло Павлович Білецький-Носенко – український письменник, перекладач, літературний критик, лінгвіст, етнограф, мовознавець, педагог, просвітитель, художник. За традицією, сформованою в Російській імперії, відставний військовий П.П. Білецький-Носенко, маючи високий рівень освіченості, зміг реалізувати себе у власно сформованому маєтковому «ідеальному світі», займаючись садівництвом, літературною та художньою творчістю, науково-пошуковою діяльністю. Але саме завдяки створеному в Лапинцях приватному пансіону для шляхетних хлопчиків й довголітній службі в сфері народної освіти він увійшов як видатний діяч в історію педагогічної традиції в Україні. Маємо на сьогодні досить ідеалізований образ П.П. Білецького-Носенка як педагога, що першим в Україні запровадив всебічний гармонійний розвиток дитини й цілеспрямоване естетичне виховання [1; 2; 3].

Реконструкція щоденного життя не тільки суспільства, а навіть окремої групи або особи – процес надзвичайно непростий. Повсякденність багатолика, вона може бути спостережена з різних позицій. Отже, вона не може бути висловлена лише одним способом [4, с. 53]. Особливий інтерес для істориків, що студіюють історію повсякдення, представляє комплекс джерел особового походження: листи, щоденники, спогади тощо. Вони мають виразний відбиток індивідуальності автора, його особистісного розуміння і бачення світу, ставлення до описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії життя вириnають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій. Такі тексти містять певний культурний код (в якому враховано мовний етикет, етнічну чи соціальну приналежність, конфесійні упередження, стать, пріоритети мікрогрупи, освіту, ідеологію, родинну традицію, підсвідомі комплекси і т.д.) [5, с. 54].

Серед документів приватного походження виключним явищем є щоденники. Як авторські записи, вони виразно суб'єктивні, але, фіксуючи суспільні події, вони перетворюються на своєрідний документ епохи [5, с. 56].

Надзвичайно цінним документом для реконструкції пансіонського життя у маєтку П.П. Білецького-Носенка Лапинці є «Автобіографічні записки» випускника пансіону Миколи Маркевича, присвячені першим рокам його жит-

тя (1804–1817 рр.). Записки датовані 1845 р., проте створені на основі щоденних записів у дитячі роки. Деякі розділи даного джерела опубліковані раніше [6]. Перебуванню у приватному пансіоні П.П. Білецького-Носенка присвячено розділ VII «Автобіографічних записок» М. Маркевича, який називається «Лапинцы. 1814–1817». Автор починає розповідь з опису місцевості, де побудований був маєток Лапинці: «Это было прежде болото. Самой двор есть место где утонули в озерке пара лошадей… Воцарившись в Лапинцах, Павел Павлович начал рыть каналы, дал воде сток в Удай, возвысил почву и на ней построил и сад насадил. Это маленькая Голландия. Прямые каналы с крутыми берегами, и земля под садом и постройками насыпная. Прямая улица ведет к дому деревянному, ошелевиному, желтой краской покрашенному. По бокам улицы избы людей дворовых. Улица усажена вербами; на право недоезжая до ворот главного двора микроскопическое гумно; у ворот по обе стороны четвероугольные прудики. Сад в котором напичканы всевозможные деревья и цветы, где что попало: высокие спереди, низкорастущие позади. Посреди саду холм с мшеником и пассикой. На холме Каролинская тополь, подаренная хозяину батюшкой. План саду: style barroque; крученые дорожки в аршин, и четвертью ширины и bombe так что того и гляди рожей в грязь треснешься; Есть и прямые алеи липовые; а мостиков щоту нет. Нужник возле дома в естественном, патриархальном, виде, каждый зрит его. Тут то я посадил крыжовник выброшеный в цвету, который вырос и растет доныне. Из саду ход в другой сад: Бомбовщина. Из Бомбовщины в Федоров сад, там были вишни да березы, из Федорова сада ход на проспект. Так Вы можете обойти кругом Главный двор – Подобие солнца, которое стоит не подвижно, в то время как его обтекают планеты» [7, арк. 106 зв.–107].

Загалом у розділі споминів Микола Андрійович пише не стільки про себе, скільки про все, що відбувається навколо нього, зазначаючи, хто із оточення як на нього вплинув, прописуючи т. зв. «рефлексію на себе». При цьому укладачу тексту вдається уникнути «ретроспективного утопізму», ідеалізації й гіперболізації при описуванні стилю життя, особливостей навчання та відпочинку найближчого оточення. Натомість, автор демонструє тонке почуття гумору й відсутність гидливості при прописуванні навіть деяких фізіологічних моментів.

Вище ми зауважили, що в історіографічній традиції склався занадто ідеалізований образ П.П. Білецького-Носенка. Однак на сторінках «Записок» М. Маркевича знаходимо прізвисько, яким нарекли вихованці наставника – Орбеліан. Вважаємо, що так свого вихователя учні називали по аналогії із відомим ім'ям Луція Орбілія Пупілла, давньоримського граматика-наставника, відомого своєю «пальовою педагогікою». У розділі зустрічаємо достатньо різкі характеристики зовнішнього вигляду Павла Павловича, які несуть у собі й загально негативне відношення до нього учня: «Улыбка его была замечательна: у него не раздвигались в это время углы рта, не сглаживались морщины на лбу. Напротив: коль скоро подо лбом на переносице появляются складки, и губы принимают вид Конского заднего прохода» [7, арк. 111].

Микола Маркевич вважає П.П. Білецького-Носенка не щирою людиною – ліцеміром, наводячи у записках такі спомини: «Ни к кому недоброжелательный, завидливый, и с богатыми уважительный, и неблагодарный, Павел Павлович был облагодетельствован батюшкою, и с тех пор Его возненавидел, но как человеку с сильными связями, и значительным состоянием и как Маршалу он показывал глубочайшие почтение. Когда же батюшка уезжал, он при мне иронически называл батюшку «Туравский Вельможа!» и хап! губы громко апплодировали этой остроте» [7, арк. 114 зв.]. Однак такі характеристики йдуть в розріз із іншими споминами, на які спирається більшість біографів П.П. Білецького-Носенка [3].

Автор споминів відносить себе до другого покоління вихованців Павла Павловича. Серед перших випускників Лапинського пансіону він згадує «… Танского, Лукомского, Ег. Фед. Раковича» [7, арк. 107]. На момент перебування у пансіоні Миколи Маркевича там разом із ним навчалось дванадцять учнів та двоє синів П.П. Білецького-Носенка. У своїх записках Микола Андрійович перелічує всіх, хто утримувався за кошти у Лапинцях: Олександр Родзянко, Іван та Дмитро Мініцькі, Іван Стахович, Віктор О'Коннор, Ареф Свірський, Арсеній Тарновський, Еліодор Мініцький, Лаврентій Ракович, Микола та Іван Скоропадські. У спомінах Микола Андрійович подає характеристику кожному із вихованців пансіону й навіть перелічує прізвиська, які побутували серед учнів. Одночасно із пансіонерами навчання проходили сини Білецького-Носенка – Павло та Олександр [7, арк. 107–107 зв.]. Особливо дружні стосунки Микола Андрійович мав із Лаврентієм Раковичем та братами Скоропадськими.

Однак навчання за три роки закінчили не всі. Так, на другому році навчання із пансіону був вигнаний Олександр Родзянко, про провину якого маємо таке повідомлення: «…Рябоватый, но видный молодой человек… несколько дней мы не знали за что, но с помощью девок и лакеев, – тайна открылась: Родзянка вообразил что Софья Ефимовна жена его а не Павла Павловича; Софья Ефимовна нашла это заблуждение справедливым. Оба вступили во взаимное отправление супружеских обязанностей. Павел Павлович поймал их на «Солодком Меду» – как говорят Малороссияне» [7, арк. 109].

Взагалі у спомінах Миколи Андрійовича не знайшлося добрих слів для господині Лапинського маєтку. Софію Юхимівну, уроджену Крюковську, другу дружину П.П. Білецького-Носенка, Микола Андрійович характеризує такими словами: «… торговка, сплетница, скряга и сердитая» [7, арк. 108]. Микола Маркевич яскраво змальовує її злопам'ятність і корисливість: «… бывало когда маминька чья нибудь забудет ей прислать гостинца, она, как говорится, тотчас сынка подкузьмит. То так то сяк подведет под гнев Орбелиана» [7, арк. 108].

Плата за навчання в пансіоні була достатньо високою: «Он получал с нас по 400 рублей т. е: 8400 в год, да имел своих от Первой Жены 200 душ. Сверх того Маминьки присылали Софье Ефимовне дойных коров, кормленных свиней, индеек, гусей, кур, голубей, – страшные запасы ветчины, масла, сыру, яиц, муки, крупов, вареньев, фруктов и всякой покупной провизии. Желудки сынков не пробовали этих лакомств. Провизия уезжала на базар и возвращалась в виде монеты и ассигнации; провизия помещалась в ларчике, и оттуда на почтовых ехала в Опекунский Совет; а мы и вся santa famiglia питались супами с перловыми крупами тоже от маминек присланными, говядиной третьего сорта, картофелем, пастарнаком и мучными пирожными имевшими едва приметные качества сладости и масляности» [7, арк. 109 зв.].

Пансіонерам дозволялось мати прислугу. Так на початку навчання Миколу Андрійовича супроводжував Лаврентій, якого згодом замінив Іван Бальбушенко [7, арк. 107].

Життя у пансіоні мало розмірений характер, «… жизнь шла как часы Нортона, мерно, плавно, без изменений: В час стрелка стоит на цифре I. В два она станет на цифре II и так дальше пока численная стрелка в полночь перескочит на число новое. Начинались новые сутки и это были старые. У нас шесть дней посвященных на труд, были близнецы которых распознать нельзя; а Воскресный день был их братом в котором было фамильное сходство с близнецами» [7, арк. 109 зв.-110].

У пансіоні для вихованців діяв чіткий розпорядок дня. Про діючий розклад Микола Андрійович писав так: «В семь часов мы вставали с постели и молился один Богу, другие крестились стоя за Ним. Потом давали нам чай, но чаще парное молоко. В восемь часов мы садились за уроки, Павел Павлович читал лекции в Арифметике, Алгебре, Истории, Грамматике, Географии… В 12 мы обедали, поедали яства вышереченныя. До двух часов гуляли; в два садились за уроки; в шесть пили чай. В семь и восемь твердили уроки назавтра. В девятого половине принимались за вечернюю трапезу. В девять писали каждый свой журнал, в десять минут десятого ложились спать, помолясь Богу» [7, арк. 110]. Саме П.П. Білецький-Носенко призвичаїв своїх вихованців, й у тому числі Миколу Маркевича, вести щоденні записи. Завдячуючи наставнику, маємо на сьогодні багату джерельну базу для реконструкції біографії М.А. Маркевича та його оточення в різні періоди життя.

Особливої уваги в пансіоні приділяли вивченню мов. Найбільше часу відводилось на вивчення французької та німецької, а також учні опановували граматику російської. У записках М. Маркевич згадує, що Павло Павлович «… Больше всего нас мучил хронологией и рисованием. П.П. любит рисование пером, самое несносное, лишающее зрения, в котором терпение и кропотливость заменяют талант и воображение, которое можно скорее назвать – ремеслом, рукоделием нежели художеством» [7, арк. 110 зв.]. Також шляхетних паничів навчали грі на фортепіано, причому М.А. Маркевич навіть перераховує перші п'єси, опановані ним.

Певна увага приділялась вивченню основ картографії. На прохання вчителя Микола Андрійович «… привёз из Рудовки Роллена, атлас д'Анвиля и Атлас новейших времен. Это делало помощь Ему для хронологии, для карт географических, а планы к Анахарзису, мы же книга, служили руководством к ситуации. И часто бывало мне первому не удаётся ни что. Меня кладут, Павел Павлович рассматривает ситуацию моей жопы и рисует на ней планы географические» [7, арк. 111].

Вважаємо за необхідне зауважити, що тілесні покарання були тогочасною обов'язковою складовою виховного процесу в Лапинському пансіоні. У своїх записах Микола Андрійович перераховує різні способи тілесних покарань й засоби, за допомогою яких їх реалізовували (драння за вуха, поставлення на декілька годин на гречу на коліна, побиття спеціальними палями кистей рук, биття різками по сідницях до 50-ти ударів й т. і.). На полях «Автобіографічних записок» є навіть замальовки різних паль для проведення показових «екзекуцій». Микола Андрійович зауважує, що «… Павел Павлович иногда невзначай изменял эти назначения и вот розги исписывали руки, а жопы пухли под палками» [7, арк. 110]. Вражає, що всі пережиті покарання учні повинні були описати у своїх щоденних записниках; Орбеліан суворо за цим слідкував й «… горе тому кто скроет неприятное произшествие как на пример если мне дали паль или розог, то я должен записать это не утаивая, с пояснением что дано и по каким местам; ибо Павел Павлович разнообразил эти наказания в следствие человеколюбия» [7, арк. 110].

В залежності від погоди й пори року іноді вносилися зміни до розпорядку життєдіяльності пансіонерів. Так, у жаркі дні вихованці під наглядом наставника купались у каналах. А зимовими вечорами Павло Павлович іноді «читал…Комедии Княжнина, трагедии Озерова, оды Ломоносова, Капниста, Петрова и Державина, песни Нелединского или поэмы Хераскова. Иногда читал он переводы свои романов Августа Лафонтена. Потом Устав Воинский Петра Великого. Это сочинение очень ему нравилось; там прекрасные выражения! – «Весьма лишить живота». – или: – «бить кнутом нещадно». – Впрочем нам он прочитал свой перевод романа Фон Галден» [7, арк. 110].

Певні зніми в розмірений стиль життя приватного пансіону вносили приїзди гостей та відвідини пансіонерів батьками й родичами. Так, з особливою теплотою М.А. Маркевич занотовує інформацію про приїзди до Лапинців на гостини товариша П.П. Білецького-Носенка Стороженка: «…Это были величайшие праздники для нас и для самого Павл. Павлов. Когда Стороженко приезжал; тут оба кадета молодели; шли разговоры об взятии Праги, о штурме Измаила, о стариках того времени, о малороссийских правах и чинах. Потом шли гулять, Стороженко суворовил, прыгал на одной ноге,

вертелся, пел, и берега на паромах перепрыгивал, делал три шага по стене» [7, арк. 114 зв.].

Ще одним товаришем П.П. Білецького-Носенка, якого він приймав з особливою пошаною, був Гамалія – «моряк, сочинитель астрономии, глубоко ученый человек; он имел огромную библиотеку» [7, арк. 113 зв.].

Незалежно від пори року вихованці пансіону щонеділі відвідували храм у Сорочинцах. Також у пансіоні з особливим колоритом відмічали свята, про що Микола Маркевич згадує так: «Рождество там праздновалось с колядками и вертепом. Это меня приводило в восторг. Страсть к народным увеселениям, поверьям, народным обычаям и помпе праздников была во мне от младенческих лет. Это даёт поэзию жизни» [7, арк. 118].

Отже, завдяки наявності унікального ego-джерела – «Автобіографічних записок» Миколи Андрійовича Маркевича – нам вдалось закласти підвалини для відтворення повсякденного буття вихованців приватного пансіону Павла Павловича Білецького-Носенка на початку XIX століття. Дані записки сприяють створенню більш реальної картини життя й навчання у приватному пансіоні й певним чином деідеалізують постать П.П. Білецького-Носенка. Однак це не зменшує його вкладу як в формування особистостей його учнів, так і внеску у розвиток української педагогіки.

ПОСИЛАННЯ

1. Томазов В.В. Білецький-Носенко Павло Павлович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_Nosenko_P.

2. Половець В. Павло Павлович Блецький-Носенко / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 154–160.

3. Письменник, педагог, мовознавець: інформ.-бібліогр. покажч. / склад. Є. Гнатів, Л. Кожевнікова; ред. Г. Бобкова; відп. за вип. Л. Трошина; Прилуцька міська б-ка для дітей ім. Павла Білецького-Носенка. – Прилуки, 2014. – 40 с.

4. Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну / Я. Потапенко // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.

5. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-хкнигах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. –351 с.

6. Барабаш Н. «Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини / Н. Барабаш // Ейдос. – 2014–2015. – Вип. 8. – С. 329–348. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eidos_2014-2015_8_26.

7. Маркевич Н.А. Автобиографические записки. Автограф. 1845. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.

Барабаш Н.А. Частный пансион П. Белецкого-Носенко по воспоминаниям Н. Маркевича

В статье на основе воспоминаний Н. Маркевича заложена основа для реконструкции повседневности воспитанников пансиона П.П. Белецкого-Носенко: описана местность и помещения, в которых находился пансион; дана характеристика внешности и характера владельца/наставника; подан распорядок жизни в пансионе; питание; одежда; способы обучения и воспитания; система наказаний и поощрений.

Ключевые слова: *П. Белецкий-Носенко, М. Маркевич, частный пансион, имение Лапинцы.*

Barabash N.O. P. Biletskyi-Nosenko private boarding school by M. Markevych remarks

In this paper the author lays the foundation for reconstruction of everyday life of the pupils of the Pavlo Biletskyi-Nosenko boarding school, sheds some light on the particularities of the boarding school functioning, its agenda, schedule, methods of teaching and upbringing processes, describes locality and premises of the school, particularities of the owner/mentor appearance and personality, pays attention to the system of encouragements and punishments, that was in use at the school.

Key words: *Pavlo Biletskyi-Nosenko, Mykola Markevych, boarding school, Lapyntsi estate.*

19.03.2018 р.

УДК 929(477) П. Чуйкевич «19»

Н.В. Міллер

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З БІОГРАФІЇ ПЕДАГОГА, ЕТНОГРАФА, ФОЛЬКЛОРИСТА ПЕТРА ЧУЙКЕВИЧА (З НАГОДИ 200-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті подаються архівні та літературні джерела, що висвітлюють нові біографічні відомості, зокрема глухівський період діяльності педагога, етнографа, фольклориста, уродженця містечка Воронежа колишнього Глухівського повіту – Петра Омеляновича Чуйкевича (1818–1874?).

Ключові слова: *П.О. Чуйкевич, Вороніж, Глухів, глухівська прогімназія, педагог, інспектор, земство.*

У 2018 році виповнюється 200 років від дня народження педагога, етнографа, фольклориста Петра Омеляновича Чуйкевича. Петро Чуйкевич для свого часу був високоосвіченою, прогресивних поглядів людиною, добре знав свій край, побут народу й усну народну творчість.

В одній із робіт довелося прочитати, що біографія Петра Чуйкевича досить повно досліджена. З цим висновком не можуть погодитися краєзнавці Воронежа. На сьогоднішній день немає жодного ґрунтовного дослідження життєпису цієї непересічної особистості, вихідця із відомого в Україні старшинсько-дворянського роду Чуйкевичів (правнука Федора Олександровича Чуйкевича, автора пам'ятки українського права «Суд і розправа в правах малоросійських…») і нащадка воронізького сотника Івана Слабі(е)я по материнській лінії.

Особливість особистості П.О. Чуйкевича полягає в тому, що, маючи дружні зв'язки, а то й співпрацю з такими відомими культурними діячами, як Т.Г. Шевченко, П.О. Куліш, М.О. Максимович, М.І. Костомаров, О.М. Бодянський та інші, сам, притому, залишався «в тіні».

На сьогоднішній день найбільш ґрунтовним дослідженням про П. Чуйкевича залишається робота літературознавця Н.Є. Полонської «П.О. Чуйкевич (З кола

знайомих Т.Г. Шевченка)» [1]. Зафіксував окремі біографічні відомості й подав формулярний список Петра Чуйкевича, учителя Кам'янець-Подільської та Рівненської гімназій з 1843 до 1853 р., Микола Дубина в праці «На землі Волинській», що входить до монографії «Шевченко і Західна Україна» [2].

Час від часу з'являються невеликі статті дослідників (в основному Хмельниччини), і то в контексті з ім'ям Тараса Шевченка з нагоди чергової «круглої» дати поета. У більшості з цих робіт біографічні відомості П.О. Чуйкевича повторюються.

Суттєві доповнення до життєпису відомого уродженця Воронежа зробив Сергій Єсюнін, який віднайшов у Державному архіві Хмельницької області фонд Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, у якому відклалася особиста справа з чотирма документами вчителя Петра Омеляновича Чуйкевича [3].

І зовсім мало досліджений глухівський період життєдіяльності П. Чуйкевича. Деякі матеріали були знайдені та надруковані краєзнавцем-дослідником з м. Шостки В.В. Терлецьким [4, с. 5]. Зробили аналіз організації навчального процесу в глухівських гімназіях за спогадами викладача історії та географії чоловічої і жіночої гімназій 1870-х – 1920-х років В.А. Мальченка В.І. Бєлашов [6] та В.М. Крижанівський [7]. У цих працях частково освітлюється освітянська діяльність П.О. Чуйкевича на теренах Глухівщини.

Мета роботи полягає в дослідженні глухівського періоду педагогічної діяльності П.О. Чуйкевича та висвітленні деяких маловідомих сторінок його життєпису.

Київська газета «Друг народа» за 1870 р. № 45 писала: «24-го минувшего сентября в Глухове происходило торжественное открытие классической прогимназии, учрежденной с разрешения министерства народного просвещения на суммы земства и городского общества». На відкритті закладу були присутні «нарочно прибывший из Киева помощник попечителя киевского учебного округа Тулов, местный уездный предводитель дворянства Неплюев, избранный земским собранием в должность почетного попечителя прогимназии, глуховский городской голова, потомственный дворянин Н.А. Терещенко и многие другие почетные лица…» [8, с. 6].

Нічого в тій замітці не було сказано про того, хто став інспектором цього навчально-виховного закладу. А ним став уродженець містечка Воронежа, колезький асесор Петро Омелянович Чуйкевич. Письменник-краєзнавець В. Терлецький у своєму дослідженні, посилаючись на «Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865–1895 гг.», зазначає: «Вчена діяльність П. Чуйкевича добре відома земству. Перше трьохріччя він був гласним і брав живу участь в заснуванні прогімназії» [5, с. 115].

Найбільше відомостей про П. Чуйкевича як інспектора Глухівської прогімназії залишив викладач історії й географії чоловічої й жіночої глухівських гімназій Василь Андрійович Мальченко. Саме в рік відкриття прогімназії він став учнем першого класу. Мальченко залишив цікаві спогади про інспектора, учителів та особливості навчання та виховання в той час: «Весною 1870 года умерла моя мать (отец умер раньше), а в сентябре того же года, почти без подготовки, я поступил в 1 класс прогимназии, с открытием которой закрылось уездное училище. Ученики этой школы, даже кончившие его, не зная латинского языка, могли поступить только в 1-й класс прогимназии, где преподавался этот предмет. Класс этот получался громадным (два отделения) и самого разнообразного возраста, в то время, как 2-й класс состоял только из десяти человек, а остальные классы открывались позже, по мере надобности. Почти все учителя к нам присланы были с высшим образованием, а из уездного училища остались только бывший смотритель училища, Чуйкевич, исправляющим должность инспектора прогимназии, священник Чернявский – законоучителем, и на один год Богданович – учитель математики. Позже он был городским головой. Чуйкевич человек с высшим образованием, но глубокий старик. Был он в молодости где-то учителем гимназии, но потом должен был 20 лет с лишним просидеть в своем небольшом имении, в м. Воронеже, как политически неблагонадежный, и только последние два года был смотрителем Глуховского уездного училища, а теперь его оставили исполняющим должность инспектора нашей прогимназии. Это был когда-то далеко неглупый человек, но, прожив 20 лет без дела, в глуши, и дожив холостяком до глубокой старости, он до невероятности опустился и, например, свободо, из своей квартиры (в одном дворе) являлся в прогимназию усмирять учеников в халате и туфлях, а после обеда, отдохнув, в том же костюме продавал учащимся (мальчикам и девочкам) учебники и брал с них в свою пользу не только обычную скидку, но еще набавлял на каждую книгу сверх напечатанной цены по 10 коп., и таким образом у него торговля учебниками шла очень выгодная, тем более, что в Глухове тогда книжных магазинов не было. Словом, это был опустившийся старый холостяк-скряга, но, повторяю, человек далеко не глупый» [9, с. 4–6].

Спробуємо прокоментувати сказане Мальченком з позиції відомих нам на сьогодні біографічних даних П. Чуйкевича. Багато в чому Василь Андрійович мав рацію, але з деякими наведеними ним фактами погодитися не можемо.

Петро Омелянович, дійсно, певний час був змушений прожити у Воронежі, перш ніж стати наглядачем глухівського повітового училища. Повернемося до дослідження Н.Є. Полонської: «У 1852 році Чуйкевич звернувся до управителя Дирекції училищ Подільської губернії Гейслера, щоб, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, «войти с представленим по начальству об увольнении меня вовсе от службы». Замість відставки 22 жовтня 1853 року він був переміщений у Ровенську гімназію на посаду старшого вчителя латинської мови, і хоч одержав подорожню 16 листопада, проте в Ровно не поїхав. А 18 березня 1854

року старший учитель Ровенської гімназії був «уволен от службы по болезни с мундиром должности присвоенным».

З 12 жовтня 1856 р. він був призначений молодшим учителем російської мови Чернігівської гімназії» [1, с. 30]. Чернігівський період діяльності П. Чуйкевича на сьогодні залишається не дослідженим. У списку викладачів Чернігівської гімназії за 1856 р., який подав Д. Рига [10], ми його не бачимо, хоча віднайшли незаперечні докази того, що з 1855 р. Петро Чуйкевич перебував у Чернігові (це листи П. Куліша, М. Білозерського та інші джерела).

У 1856 р. помирає батько Петра Чуйкевича Омелян Проклович – багатий воронізький землевласник. Петро змушений повернутися до Воронежа, щоб увійти у спадщину. Сповідальні розписи воронізької церкви святої Трійці, до приходу якої належали Чуйкевичі, показують, що в 1857 році Чуйкевичів немає у списках (мабуть, Петро Омелянович оформлював документи), а вже з 1858 року саме він унесений до Сповідальних розписів як власник п'яти кріпацьких сімей [11, арк. 92].

Листування П. Чуйкевича з другом-земляком П. Кулішем, яке датується 1858–1869 рр., підтверджує перебування Петра Омеляновича в цей час на малій батьківщині. Жив він зі старенькою матір'ю. Анастасія Данилівна Чуйкевич (у дівоцтві Слабі(е)й) померла 1866-го у 82-річному віці. Два його молодші брати, Костянтин 1822 р. н. та Григорій 1824 р. н., померли малолітніми.

Управління маєтностями Петро Омелянович ділив із нащадками Йосипа Чуйкевича, сина Федора Олександровича Чуйкевича від першої дружини, – Марії Дементіївни Маковської. Родовідна гілка Петра вже йшла від другої дружини. Його дід Прокл Федорович був народжений у шлюбі з вдовою Андрія Ханенка – Анною (у дівоцтві Мокрієвич).

Якщо, за спогадами Мальченка, П.О. Чуйкевич «последние два года был смотрителем Глуховского уездного училища», то виходить, що це 1868–1869 і 1869–1870 навчальні роки. Тобто, з 1868 р. він працює в Глухові.

Ми задалися питанням, хто ж сприяв Петру Чуйкевичеві потрапити на цю посаду, адже ще в 1866 році у листі до П. Куліша у Варшаву, де той перебував на адміністративній службі, він прохав підшукати йому роботу. Поки відповідь не даємо, бо немає підтверджуючого документа, як воронежець отримав посаду наглядача глухівського повітового училища. Фактом же залишається те, що саме активність, самовіддача, наполегливість й невтомна праця Петра Омеляновича сприяли відкриттю й розбудові глухівської прогімназії. Підтвердженням цьому слугують витяги із журналів засідань глухівських земських зібрань.

Упродовж 1867–1870 рр. П.О. Чуйкевич був гласним глухівського земства. Саме з 1867 р. одним із першочергових завдань, яке ставило перед собою земство, було відкриття у Глухові чоловічої та жіночої прогімназій. Тому на черговому засіданні земства був погоджений проект Статуту класичної прогімназії в Глухові: «Проэкт этот вместе с докладом Уездной Управы и объяснительною запискою, представлен чрез посредство г. Черниговского Губернатора на разсмотрение г. Министра Народного Просвещения [12, с. 38].

Врахувавши зауваження до проекту тогочасного міністра освіти графа Дмитра Андрійовича Толстого (саме він сформував систему гімназійної освіти за рахунок розширення в навчальних програмах вивчення математики, латинської та грецької мов), земське зібрання вирішило: «… исправить редакцию проэкта устава и временного штата Глуховской Прогимназии и потом возобновить ходотайство о преобразовании Глуховского Уездного Училища в Классическую Прогимназию…» [12, с. 47].

У звіті Земської Управи за 1870 р. від 10 вересня 1871 р. читаємо: «С 1 августа 1870 года в Глухове открыта по ходатайству Земства и Городского общества Классическая мужская Прогимназия. Отчет г. Инспектора о состоянии Прогимназии представляется при особом докладе Управы» [13, с. 36]. Ось як пише про відкриття закладу у своїх спогадах М.А. Мальченко: «Еще летом в Глухове не было ни одной средней школы нового типа. Были только уездные училища, мужское в небольшом деревянном доме, на углу нашей главной тогда Киево-Московской улицы и базарной площади, где теперь находится большой бывший земский двухэтажный дом, и женское училище тоже на главной улице, ближе к городским воротам. 1 сентября (14 сентября) 1870 года наш город украсился флагами, на место старых вывесок «Глухов[ское] муж[ское] уездное училище» и «Глухов[ское] женское уездное училище» появились новые «Глуховская мужская прогимназия» и «Глуховская женская прогимназия» и ровно в 9 часов утра ударил большой соборный колокол. Это благовесть на позднюю торжественную литургию по случаю великой радости в городе, – открытия муж[ской] и жен[ской] четырехклассных прогимназий. Таков тогда был обычай» [9, с. 3–4].

У своєму звіті про роботу закладу в перший рік існування інспектор П. Чуйкевич доповідав про учнів та вчителів, стан бібліотеки, витрати на утримання прогімназії. Цікавість викликають зауваження щодо потреб закладу, які, на його думку, були дуже важливі. Зібрання вирішило створити спеціальну комісію, щоб розглянути й вирішити порушені інспектором питання. На зібранні гласних від 11 вересня 1871 р. був «читан доклад Комиссии избранной для обсуждения вопросов о нуждах Глуховской классической Прогимназии. Комиссии поручено было Собранием обсудить замечания, а так же доклад Земской Управы о покупке дома для Прогимназии и других заведений, находящихся в ведении земства» [13, с. 65].

Уже 12 вересня 1871 р. була заслухана доповідь комісії про купівлю земством будинку у потомственного дворянина Миколи Артемовича Терещенка: «В настоящем докладе Комиссия имеет честь представить Земскому собранию соображения, которые она выработала по всестороннем обсуждении доклада Земской Управы о необходимости Земства приобрести в собственность место и строе-

ния, в которых могла бы быть помещена Прогимназия и другие заведения Земства, и особой записки Инспектора прогимназии, в которой он изъясняет неотложную необходимость пространнейшего помещения для Прогимназии» [13, с. 77]. Далі комісія пропонує Земству купити будинок за 30 тисяч сріблом у дворянина М.А. Терещенка.

Коли у вересні 1872 р. голова земської Управи подав на розгляд зібрання проектований кошторис на утримання глухівської класичної прогімназії на 1873 р., то «…по прочтению сметы, заявлена записка г. Инспектора о нуждах Прогимназии. К числу нужд г. Инспектор Прогимназии до сих пор относили «Неудобство и тесноту помещения этого заведения в здании бывшего Глуховского Уездного Училища», теперь неудобство это навсегда устранено приобретением для Прогимназии нового здания, которое настолько обширно, что может удовлетворить всем требованиям учебного заведения. Но при всех несомненных достоинствах нового помещения оно не лишено одного, весьма существенного недостатка: «в нем нет квартиры ни для Инспектора, ни для помощника классных наставников» [14, с. 33].

П.О. Чуйкевич подав на розгляд зібрання ряд зауважень та побажань. Серед них уже згадані окремі приміщення як для самого інспектора, так і класних наставників. Він звернув також увагу на гігієнічні умови, яким нове приміщення де в чому не відповідало, «так как в ряду с Прогимназией воздвигается здание для городской больницы. Такое соседство не может остаться без вредного влияния на заведение, особливо во время эпидемии» [14, с. 34].

Пропонував інспектор відкрити паралельні відділення при деяких класах, для початку хоча б при першому, тому що бажаючих навчатися в прогімназії було багато, а за Статутом від 19 січня 1864 р. заборонялася наповнюваність класів більша за 40 учнів.

Переконував Петро Омелянович гласних і в тому, що прогімназія повинна мати спеціальні кошти, тобто допоміжний фонд: «…в награды достойнейшим из учителей, стипендии выдаваемые беднейшим ученикам, отличающимся успехом в науках и хорошею нравственностью, плата учителю рисования за тех учеников, которые обнаруживая способности к черчению и живописи, по бедности не могут платить за свое обучение этим полезным искуствам; приобретение некоторых учебных пособий…» [14, с. 38–39]. Відсутність фонду, на його думку, була великим недоліком, адже «учебные заведения, лишенные спецсредств, не могут привлечь к себе способных и усердных деятелей, которые не предвидя в нем для себя поощрения, при первой возможности, выбудут в другие учебные заведения, представляющие более шансов на получение наград за их усердие и труд. Не может такое заведение удержать у себя и лучших воспитанников, которые не получая в нем никакого пособия, охотно поступят в другие учебные заведения, где могут сделаться стипендиатами» [14, с. 39].

До суттєвих недоліків прогімназії відносив її очільник і те, що вона не мала підготовчого класу, а той, що діяв у приходському училищі, не відповідав вимогам, не готував учнів до подальшого навчання в прогімназії. Піклувався інспектор за вчителів та інших працівників закладу: «Переходя к внутреннему строю и хозяйственной части Прогимназии, считаю прежде всего своею обязанностью заявить о необходимости возстановить полный оклад жалованья, как учителям Прогимназии, так и всем служащим при этом заведении лицам» [14. с. 44]. Не обминув П.О. Чуйкевич своєю увагою ні секретаря педагогічної ради, ні діловода, ні бібліотекаря. Боліло йому й те, що мало виділялося коштів на різні господарські потреби: наймання обслуговуючого персоналу, опалення, прибирання приміщень тощо.

Перечитуючи рішення земства щодо пропозицій інспектора, бачимо, що більшість із них була відхилена, коштів не добавлено.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається документ «С перепискою с Департаментом Народного просв[ещения] относительно обязательного ведения бухгалтерских книг Директором Глухов[ской] прогимназии, подлежащей контролю Черниговской Контрольной палаты. Д. № 10. 1873 г.» [15]. Він містить інформацію про переписку П.О. Чуйкевича із Чернігівською Контрольною Палатою з січня до жовтня 1873 р. Інспектор на зауваження Контрольної Палати щодо ведення бухгалтерського обліку зазначав, що він зовсім не має справи із коштами, адже цим завідує земство, на утриманні якого знаходиться прогімназія. Контрольна Палата вказувала, що на утримання глухівської прогімназії надходять кошти із різних джерел та ще від 70-ти учнів за «право учения», тому «в приходе и расходе этих сумм, на основании 5-й и 24 ст. кассовых, 2-й ст. сметных правил и 14 и 15 параграфа приложения к сметным правилам и специальных средств, он Инспектор Прогимназии подлежит непосредственной пред Государственным контролем отчетности, а потому и должен представить отчет в Контрольную Палату по правилах, изложенных 63–69 ст. для касс специальных сборщиков» [15, арк. 4]. У черговій відповіді Чуйкевич повідомляв, що сума, «ассигнована по штату» від глухівського земства та громадян міста для прогімназії разом із 2110 руб., що надходила раніше із Державного Казначейства для колишнього глухівського повітового училища, яке зараз знаходиться в утриманні громади та земства, поступає не в заклад, а в користування глухівської земської управи, а від неї глухівська прогімназія отримує тільки щомісячну, потрібну для забезпечення роботи закладу, суму. Майже цілий рік П. Чуйкевич змушений був вести безглузду переписку з бюрократичною системою, щоб довести свою непричетність до фінансової звітності за кошти, що виділялись на утримання прогімназії.

Проблеми, які лягли на плечі інспектора, призвели до різкого погіршення здоров'я і його передчасної смерті. Наразі залишаються невідомими подробиці останніх

місяців життя й роботи інспектора глухівської прогімназії Петра Чуйкевича. Знаємо одне: він дуже давно й тяжко хворів. Звалivши на свої плечі інспекторську посаду (та ще, за тодішньою традицією, був також головою педагогічної ради жіночої прогімназії), він приблизив закінчення свого життєвого шляху.

Не можемо погодитися зі спогадами В.А. Мальченка про те, що Петро Омелянович з користю для себе продавав учням навчальні посібники. Із чорнових записів П. Куліша дізнаємося, що він планував виписати Чуйкевичу в Глухів підручники, зокрема 11 книг історії Смарагдова. Проблема з підручниками на той час в імперії стояла дуже гостро, ще й книгарні в Глухові не було. Тому й звертався інспектор до своїх знайомих з проханням допомогти у вирішенні цього питання. Гадаємо, що ті копійки, які він брав понад установлену ціну, потрібні були на відшкодування поштових витрат.

Передчасна смерть Петра Чуйкевича спричинена була також, на нашу думку, байдужим ставленням до себе. Скільки разів Пантелеймон Куліш кликав його на лікування за кордон, радив лікарів, прохав знайомих приділити увагу своєму товаришу під час його перебування в дорозі. Не взяв до уваги поради друга Петро Омелянович, натомість, кинувся у вир тогочасних проблем освіти Глухівщини, який його згодом й поглинув.

На погіршення стану здоров'я Чуйкевича вплинули і побутові умови, в яких він проживав у Глухові. Дбаючи про квартири своїм підопічним, зокрема, помічнику класних наставників Зоммеру, він сам мешкав у холодному флігелі старого приміщення прогімназії. Комісія «по осмотру помещения для Прогимназии в новом доме» у своїй доповіді глухівському повітовому земському зібранню зазначала: «Квартиру Инспектору предположено образовать в нижнем этаже из 3-х комнат, но для этого необходимы некоторые переделки. При совещании по этому предмету с самим Инспектором он заявил желание и даже просьбу, чтобы ему остаться до весны на прежней квартире, так как переход в новый дом осенним временем не совсем благоприятен для его слабого здоровья» [16, с. 106]. Що це була за квартира, дізнаємося вже із журналів засідань земських зібрань за 1874 р., тобто після смерті педагога. Ось витяг із засідання від 17 вересня: «Читан доклад Управы о расходе 100 руб. произведенном из суммы по содержанию Прогимназии на наем квартиры для вновь назначенного Инспектора М.Ф. Лазаренка, на место покойного П.Е. Чуйкевича. Необходимость найма квартиры Управа объясняет тем, что помещение, которое занимал покойный Чуйкевич, требовало значительных исправлений, что невозможно было произвесть по случаю холодного времени; наконец за смертию Чуйкевича квартира его по осмотре найдена в таком состоянии, что исключала возможность быть угодною для жительства» [17, с. 24].

У цьому ж журналі знаходимо запис, який не тільки доповнює відомості про умови проживання інспектора П. Чуйкевича, а й дає підстави замислитися над датою його смерті: «По прибытии в г. Глухов 6 числа февраля вновь назначенного на место умершего Инспектора Глуховской Прогимназии Чуйкевича, – Надворного Советника М.Ф. Лазаренко, Уездная Земская Управа встретила затруднения в отводе ему помещения для квартиры. Покойный Чуйкевич квартировал в флигеле при доме, в котором прежде помещалась Прогимназия, но после смерти его, по осмотре, флигель оказался в таком положении, что не говоря о необходимости довольно капитальных исправлений, перестройки печей (что невозможно было исполнить по случаю холодного времени) помещение это исключало всякую возможность быть годным для квартиры. Две комнаты, назначенные на случай открытия параллельного класса Прогимназии в нынешнем ея помещении, были в то время заняты помощником классных наставников Г. Зоммером, и при отводе здесь квартиры для г. Инспектора, необходимо было произвесть внутреннее приспособление. В этих обстоятельствах Уездная Управа вынуждена была нанять квартиру в доме купца Зорина, с 6 февраля до времени приспособления помещения для Инспектора в здании Прогимназии, ценою по 20 руб. в месяц, на что издержано из сумм по содержанию Прогимназии 100 руб.

Так как сметою 1874 года по содержанию Прогимназии суммы на этот предмет ассигнования не было, то обстоятельства о причине произведенного расхода Уездная Управа докладывает на рассмотрение Собрания. При этом имеет честь присовокупить, что г. Лазаренко имеет в настоящее время квартиру при Прогимназии, каковую занял 7 числа июля, помощнику же классных наставников Зоммеру с 26 августа отпускаются квартирные деньги 8 руб. в месяц» [17, с. 62].

Ось так, на відміну від Чуйкевича, поважаючий себе Лазаренко зумів «поставити всіх на місце». Уроджена скромність, поступливість (ми дуже добре вивчили біографію свого земляка), постійні хвилювання за долю прогімназії і своїх підопічних (як учителів, так і учнів) привели врешті-решт до його смерті. Останньою краплею став приїзд з перевіркою до Глухова восени 1873 р. міністра народної освіти Д. Толстого, яку П. Чуйкевич не пережив.

Але повернемося до спогадів В. Мальченка. Незважаючи на всі негаразди (старе приміщення прогімназії, відсутність потрібних коштів, нестача підручників), глухівська прогімназія мала, за його словами, «вполне приличный состав преподавателей», а все ж справи під керівництвом Чуйкевича йшли «неважно». Причиною тому, вважав Василь Андрійович, були часті пропуски занять учнями, на які інспектор не зважав: «Чуйкевич, очевидно, нових школьных порядков не признавал, и так как обе прогимназии содержались на средства города и земства, он больше всего считался с местными родителями учащихся, а последние в то время еще мало интересовались научными знаниями и даже развитием детей» [9, с. 10]. Мальченко сам дав відповідь на причини поганої успішності й поведінки учнів прогімназії: повна

залежність від батьківських грошей і несерйозне ставлення їх до освіти своїх дітей. А ми ще добавимо до цих причин слабкі знання учнів у підготовчому класі, велику завантаженість інспектора проблемами облаштування нового приміщення прогімназії й пошуком необхідних коштів. Далі автор спогадів продовжує: «В силу всего этого дело у нас шло плохо и две первые ревизии, в 1872 и 1873 годах, были неудачны. В 1872 году окружной инспектор, Ростовцев, произвел у нас строгую ревизию (сам спрашивал по всем предметам, и остался нами крайне недоволен, особенно мужской прогимназией, а ревизия 1873-го года была для нас роковой, кончившейся смертью Чуйкевича. Эту ревизию провел сам министр народного просвещения граф Толстой…» [9, с. 11].

Міністр народної освіти граф Д.А. Толстой відвідав Глухів восени 1873 р. «Так был счастлив для Глухова приезд министра народного просвещения, но глубокий старик (*хоча йому не було ще й 55 років – Н. М.*) наш, и. д. инспектора Чуйкевич так переволновался в это время (ученики отвечали плохо), что скоро слег в постель и через несколько недель его не стало. Его место занял старик Пеленкевич, как старейший, или лучше сказать, обе прогимназии начали жить самостоятельно, на свой страх и совесть. В среду, на масляной, 1874 года, когда мы собирались разъехаться по домам, к нам утром явился новый инспектор М.Ф. Лазаренко, бывший преподаватель Новгородсеверской гимназии, и сообщил нам, что роспуск на масляную будет в четверг после уроков и что говеть мы должны все вместе, в соборе, а при Чуйкевиче говели, где хотели» [9, с. 14–15].

Більшість дослідників схиляються до думки, що роком смерті П. Чуйкевича є 1874 р. Але ми, уважно прочитавши спогади В. Мальченка, засумнівалися. На жаль, нам не відома точна дата відвідин Глухова міністром освіти. Відомо, що це було восени 1873 р. М.Ф. Лазаренко прибув до Глухова 6 лютого 1874 р., а до нього деякий час закладом керував учитель Пеленкевич. Мальченко ж згадує, що після перевірки закладу Петро Омелянович декілька тижнів хворів. Можемо зробити припущення, що померти Чуйкевич міг як у кінці 1873 р., так і в січні 1874-го.

На жаль, на сьогоднішній день ще немає ґрунтовного наукового дослідження з історії глухівської прогімназії й внеску П.О. Чуйкевича в її організацію та розбудову. Але подані нами відомості дають право стверджувати, що організаційно-педагогічна діяльність П.О. Чуйкевича сприяла розвитку освіти Глухівщини. Інспектор вживав усіх можливих заходів щодо удосконалення матеріально-технічної бази прогімназії, оснащення навчальних кабінетів і бібліотеки, приділяв велику увагу вихованцям й дбав про педагогічні кадри. Ми згодні із зауваженням В.М. Крижанівського до спогадів В.А. Мальченка: «На жаль, інші очільники (*крім М.Ф. Лазаренка – Н. М.*) гімназії (інспектор чоловічої прогімназії П.О. Чуйкевич, директор К.І. Каужен та Л.Я. Апостолов) хоча і описані яскраво, із сарказмом, але поверхово й однобоко» [18, с. 256]. А за тим сарказмом, насправді, ховалася титанічна праця, безсонні ночі, втрачене здоров'я скромного, невибагливого інспектора Чуйкевича.

Допомагають у розкритті ще однієї особливості навчально-виховної діяльності Петра Чуйкевича спогади історика, уродженця Гухівщини М.П. Василенка: «В первые годы моего учения в глуховской прогимназии в ней вообще было много людей великовозврастных и запоздавших, поступивших в прогимназию в первые годы ее основания […]. Они были как бы пережитками старой эпохи, жили воспоминаниями о вольных временах, когда инспектором был Чуйкевич, предшественник М.Ф. Лазаренка, рассказывали анекдоты про него и про почтенного старого учителя истории и географии Николая Ивановича Пилянкевича, очень образованного, говорят, человека, которого я только видел, когда был в приготовительном классе. Он вскоре ушел из Глухова» [19, с. 77–78].

Завдячуючи самовідданій праці, людяності інспектора П.О. Чуйкевича, у колективі підтримувалася атмосфера доброзичливості, взаєморозуміння, взаємоповаги, а його організаційно-педагогічна діяльність сприяла розвитку гімназійної освіти Глухівщини на демократичних засадах. Маємо надію, що громадськість Глухова належним чином оцінить внесок Петра Омеляновича Чуйкевича в організацію та розбудову глухівської прогімназії і з нагоди його 200-ліття відкриє меморіальну дошку на будівлі педагогічного університету.

ПОСИЛАННЯ

1. Полонська Н.Є. П.О. Чуйкевич (З кола знайомих Т.Г. Шевченка) // Питання шевченкознавства (Т.Г. Шевченко і його сучасники). – К., 1978. – С. 30.
2. Дубина М. На землі Волинській // Шевченко і Західна Україна, – К., 1969. – С. 9–36.
3. Єсюнін С.М. Матеріали до біографії педагога та етнографа Петра Чуйкевича // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 343–346.
4. Терлецький В. Слово про Кобзаря: Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки / В. Терлецький. – Суми: Собор., 2002. – 208 с.
5. Терлецький В. Розіллюсь по рідній краю. П. Куліш у взаєминах із земляками / В. Терлецький. – Суми: ВВП «Мрія» – І ТОВ., 2006. – 233 с.
6. Бєлашов В.І. Організація навчального процесу і персональний склад викладачів глухівських чоловічої і жіночої гімназій у 1870-х – 1920-х роках у спогадах В.А. Мальченка // Сіверщина в історії України. К. – Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 361–365.
7. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. // Історичні студії суспільного прогресу. – К., 2017. – Вип. 5. – С. 256–310.
8. Друг народа (Київ). – 1870. – 8 листопада. – С. 6.
9. Мальченко В.А. Записки старого педагога быв[шей] Глухов[ской] гимназии, потом семилетки и также Вечерних курсов для взрослых, Василия Андреева Мальченко (тетрадь 1-я). – Історико-педагогічний музей Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Справа «Василий Андреевич Мальченко (заслуженный преподаватель Глуховской мужской гимназии)». – С. 1–6.
10. Рига Д. Викладацький склад чернігівської класичної чоловічої гімназії у XIX столітті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/100165.
11. Державний архів Сумської області, ф. 1148, оп. 1, спр. 6.
12. Глуховское уездное земское собрание. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1868 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://search.rcl.ru/ru/search.
13. Вказ. праця. – 1871 рік.
14. Вказ. праця. – 1872 рік.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 87, спр. 5686.

16. Мальченко В.А. Записки старого педагога быв[шей] Глухов[ской] гимназии, Василия Андреева Мальченко (тетрадь 2-я). – Історико-педагогічний музей Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Справа «Василий Андреевич Мальченко (заслуженный преподаватель Глуховской мужской гимназии)». – С. 85.

17. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1874 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://search.rcl.ru/ru/search.

18. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. // Історичні студії суспільного прогресу. – К., 2017. – Вип. 5. – С. 256.

19. Василенко М.П. Спогади. Щоденники, листування. – К.: Юридична думка, Академперіодика, 2008. – 720 с.

Миллер Н.В. Малоизвестные факты биографии педагога, этнографа, фольклориста Петра Емельяновича Чуйкевича (к 200-летию со дня рождения)

В статье рассматриваются архивные и литературные источники, которые освещают новые биографические данные, а именно глуховский период деятельности педагога, этнографа, фольклориста, уроженца местечка Воронежа бывшего Глуховского уезда – Петра Емельяновича Чуйкевича (1818–1874?).

***Ключевые слова:** П.Е. Чуйкевич, Воронеж, Глухов, глуховская прогимназия, педагог, инспектор, земство.*

Miller N.V. Little-known facts about the biography of a teacher, ethnographer, folklorist Petro Yemelianovych Chuikevych (to the 200 anniversary of birth)

The article submitted archival and literary sources, which discovers new biographical facts about P.Ye. Chuikevych living in a small town Voronizh, ex. Hluhiv district, about his activity in Hluhiv as a teacher, ethnographer, folklorist (1818-1874?).

***Key words:** P.Ye. Chuikevych, Voronizh, Hluhiv, progymnasium of Hluhiv, teacher, inspector, zemstvo (elective district council).*

06.03.2018 р.

УДК 94(477): 351.862.22 М. Грабовський

Я.Л. Діденко

ПАМ'ЯТКИ ЧИГИРИНЩИНИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО

Стаття присвячена діяльності видатного польського літератора, історика, публіциста Міхала Грабовського на Чигиринщині. Особлива увага приділена результатам його археологічних досліджень на території краю, що були опубліковані у книзі «Україна давня і сучасна».

***Ключові слова:** М. Грабовський, Чигиринщина, пам'ятка археології.*

Актуальність роботи зумовлена необхідністю опрацювання досвіду діячів українського відродження XIX – початку XX ст. по збереженню історико-культурної спадщини Чигиринщини. Особлива цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони можуть бути використані для вивчення історико-культурної спадщини краю, відтворення пам'яток, що в силу ряду причин не збереглися до наших днів. Одними з перших, хто звернув увагу на внесок відомих діячів XIX – початку XX ст. в дослідження пам'яток Чигиринщини, були історики Ю.А. Мицик, краєзнавці О. Солодар, В. Білошапка, Н. Кукса. Дана робота є продовженням дослідження історії та пам'яток краю через призму студій дослідників XIX –першої половини XX століття.

Історія Чигиринщини тісно пов'язана з ім'ям польського літератора, історика, публіциста й громадського діяча Міхала (Михайла Антоновича) Грабовського (1804–1863), основоположника української історичної школи в польській романтичній історіографії. П. Куліш називав Грабовського «українським Вальтером Скоттом», послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману «Чорна Рада», вважав польського вченого за кращого фахівця з історії України [1, с. 277–281].

Міхал Грабовський народився 1804 року на Волині в шляхетській родині, яка мала досить великі земельні володіння на Правобережній Україні. Дитячі роки провів у селі Олександрівка неподалік від Чигирина (нині м. Олександрівка Кіровоградської області – прим. авт.) [1, с. 277]. Навчався в містах Умані, Одесі, збирався бути дипломатом або військовим. Та йому судилось стати письменником, критиком, фольклористом, представником «української школи» в польській літературі [2, с. 12].

1831 року М. Грабовський постійно оселився в родовому помісті в Олександрівці, періодично виїжджаючи до Києва, Варшави, Відня для наукових занять [1, с. 278; 2, с. 12]. Саме в цей період життя М. Грабовський розпочав свою літературну діяльність під псевдонімом Едвард Тарша, опублікувавши повісті з українського життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (1840), «Тайхури» (1845), «Оповідання курінного» та ін. [1, с. 278]. Твори М. Грабовського значною мірою були написані на основі місцевого українського фольклору та історичних джерел. Фольклор на Чигиринщині М. Грабовський збирав сам і використовував його не лише для літературних творів, а й для історичних досліджень. В сфері інтересів М. Грабовського були не лише література (як проза, так і поезія), історичні, зокрема археологічні, дослідження, а й видавнича діяльність, співпраця із громадськими організаціями [2, с. 13–14].

У 40-х рр. XIX ст. М. Грабовський повністю віддався пошукам, колекціонуванню та дослідженню українських старожитностей. При створенні однієї з перших на теренах Росії археологічних розвідок «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) його матеріалами з археології скористався І. Фундуклій. У передмові до видання він прямо зазначив, що «багато зобов'язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М.А. Грабовського» [1, с. 278].

Результати археологічних досліджень М. Грабовського були представлені у його книзі «Ukraina dawna i teraźniejsza» («Україна давня і сучасна», 1850 р.). Предметом дослідження стали археологічні пам'ятки Київської губернії. Він зібрав надзвичайно детальну інформацію про старожитності, зокрема і Чигиринщини, що на той час входила до її

складу, класифікував їх, поділивши на види: 1) могили, 2) вали, 3) городища, замчища, окопи та ін. подібні земляні пам'ятки і географічно – за повітами. Надзвичайно важливим є те, що автор ставить питання збереження археологічних пам'яток [3, с. 45–47]. Метою дослідження для Грабовського є наступне: «Передусім належить нагромадити якнайбільшу кількість даних, з яких можна робити висновки. І це є основа та підґрунтя усього» [3, с. 45]. Не дивлячись на значний час, що пройшов після публікації дослідження, праця не втратила свого значення. Саме тому вважаємо за необхідне навести власний переклад фрагментів її частини, що стосується Чигиринщини.

Розділ «Повіт Чигиринський» повністю присвячений археологічним пам'яткам краю. В ньому автор подає детальний опис пам'яток, що знаходяться на території історичної Чигиринщини: «Кількість та положення могил. У відповідності до зібраних відомостей, могил першого виду є 572, другого – 20, третього – 48. Вважаємо, що найбільша кількість могил розміщена на грунтах сіл Турії, Кам'янки, Олександрівки. Окрім Турії всі інші стикаються між собою, і так кратність могил відносна, є найбільша у одному пункті повіту, в околицях річки Тясмину і ярів до неї тяжіючих. Меньше могил у селах сухий степ маючих, і зовсім немає їх у селах лісових. Село Веселий Кут не маючи простих могил, має тим часом, чотири другого виду, що часто зустрічаються в інших місцях. Найбагатше на могили виявляється село Матвіївка; бо з 20 могил другого виду, має 6, а з 48 третього – аж 10. Деякі з тих останніх могил поросли старим лісом, що саме про їх давність свідчить. Між Матвіївкою та Любомиркою, є така велетенська кількість могил, і такі високі, що всі околиці видаються як ледве не природні узгір'я. Могили третього виду, у одному місці згромаджені разом три чи чотири, і ідучи півмісяцем, формують майже один контур. Що до загального однак числа могил, будемо раз і назавжди певні, що хоча у тому повіті дослідження проведені ретельніше ніж у інших, однак ці підрахунки не є остаточними. Більшість сіл, напевно, випущено; загальна кількість могил встановлена менша від реальної, не говорячи, що могил значно розораних усіх і не розглянуто. У маєтку наприклад Медведівському, вказано в цілому 9 могил, тоді як на одному лише пагорбі вздовж ріки Тясмин між Олександрівкою та Осотою, є їх, принаймні, 20, а у цілому маєтку напевно понад сто. Коли так, то загальне число має бути 640, а їх щонайменше налічується 1280 [3, с. 49].

б) Назви могил

Зібрані відомості доводять, що більша частина могил не мають жодної назви, деякі мають назву предметну: висока, гостра, чубата, рядні кургани, так звані, що поруч ідуть, або теж ті, назви яких походять від якогось підходящого означення як то сторожова, лядська, козацька, чи теж від імен мешканців, що володіють якимись урочищами чи поховані на них і таке ін… Жодна з тих назв не заслуговує на особливу увагу. Коло Сосновки є могила Візирка і говорять, що її візир турецький сипав, але найімовірніше, що на ній стояв намет якогось візира у часі якоїсь війни з Туреччиною, наприклад у час облоги Чигирина [3, с. 50].

с) Що знаходять у могилах

Заледве одна сота, чи не тисячна з могил не була розкопана, і то розкопана невміло і неглибоко, підтвердженням того є те, що найчастіше не знайдено було в них нічого чи самі кості людські. Це до того, що говорячи про це ми не звертаємо жодної уваги на кістки людські, знайдені неглибоко в могилах; вони могли бути і були, безсумнівно, складені у готові могили в часах, без жодного сумніву, вже пізніших од їх початку. Найбільшою мірою проводилися розкопки могил за часів присланого з цією метою урядника П. Куліша. По кількох спробах на землях осотянських, було відкрито нарешті річ дуже цікаву, бо під однією з могил в землі на глибині трьох аршинів було знайдено катакомбу, і в ній цілий скелет, при ньому речі із зіржавілого заліза і 29 стріл. Ті стріли були на вигляд білуваті, деякі зеленуваті патиновані, зовсім мало чи взагалі не пошкоджені іржею, роботи в цілому гладкої і якісної, між цими 29-ма була єдина стріла кістяна. Відкриття цієї катакомби доводить, що могила є властиво пам'ятник над похованням і доводить звичай насипання їх лише над похованнями знатних людей, бо робота та надто коштовна для поховання простої людини. В той самий час П. Куліш копав могили третього виду, у яких проте нічого не відкрив, тільки завжди в одному місці, а саме внизу між півмісяцем зовнішнім і напроти сходу до могили, попелище з випаленої і вкритої якоюсь поволокою глини виявляв. Вугілля і попіл були розсипані між землею і навколо. Такі попелища завжди у одному місці знаходили досі завжди у могилах третього виду. Деякі з тих могил мали поперед себе аж до десяти валів. Копали одночасно і могили другого виду, то є одна з тих, що є якби могила при двох верхівках, насипана на основі іншої; такі могиил називаються чубаті, і є форми подібної до весільного короваю… Розкопано того виду могилу, що на грунті Олександрівському лежить. Відкрито у ній два скелети людські на різній глибині лежачі один над іншим. Перший скелет знаходився лише на один аршин від поверхні в самій середині, головою повернутий на захід, при ньому нічого не знайдено; другий лежав на два аршини глибше, так само як перший, при ньому були видимі сліди зотлілого дерева, напевно труни, і крім того знайдено череп та довгі зуби якихось звірів, виглядом подібні до орлиних кігтів. По розкопуванню ще на 3,5 аршини глибини, вже нічого не знайшли, крім решток жаби, що невідомо звідки узялися, і припинили роботу. Думаю, що на той час роботу коло того кургану припиняти не варто було. У селі Тимошівці один чоловік, одержимий пошуком скарбів, свердлив і копав декілька курганів, і хоча за браком засобів не міг жодного розкопати до самого споду, однак

його випадок наштовхує на думку, що можна у тих самих місцях щось віднайти. В усіх могилах знаходив він вугілля і попіл, змішані із землею; в одній – на значній глибині знайшов багато цегли, що переконало його, що то був завалений склеп. Знаходив часто стріли, із зіржавілого заліза і мале камінне кільце, як перстень, який слугував для лука при натягненні тятиви. Знаходив теж у деяких могилах, і це в якнайбільших, багато кісток звіриних, що на вигляд належали до різних видів велетенських звірів. Знаходять у курганах високих багато великих кісток звіриних, а у нижчих – людські, переконуючись, що у перших поховано коней, верблюдів та ін.., полеглих у битвах... У Ребедайлівці знайдено в одному кургані кістки, вудила кінські та стремена. Крім того шукач, про якого розповідали, знайшов у одній могилі, і це недалеко від його поселення, велику кількість самих черепів людських. Те відкриття самих черепів без решти скелету, є дуже вражаючим і нагадує розповідь Страбона про андрофагів та меланхленів, які їли тіла померлих і самі голови ховали. У селі цього ж повіту Рейментарівці, кількадесят років тому знайдено голову людську у скрині. Неподалік від цього ж місця знайдено також скелет людини сидячої і за кілька кроків далі – ряд горщиків, наповнених попелом та кістками. Є це місце десь коло будинку місцевого власника. Мис над водою, мусив бути городком, якого навіть вали були видимими. Там же знайдені і монети римські Антоніна та ін. – перед останнім заселенням місце це було повною пусткою, поселення було в іншому місці, значить пам'ятки тут знайдені дуже давні. Такі відкриття неймовірно важливі для розгадки призначення порожнин курганів... На деяких також курганах знаходять великі лежачі камені. На грунтах села Кримок знаходяться дві групи курганів, копач у них побачив палену глину і недопалені кістки; трапляється часом знаходять рештки глиняного посуду. У селі Ребедайлівці знайдено в кургані вудило, стремена і кістки кінські [3, с. 50–52].

Випадкові знахідки в землі

Крім знахідок у могилах трапляються часом випадкові знахідки у місцях жодних нині конкретно не означених. Тут спершу належало б згадати знахідку поховання у Осоті. При скелеті людському тут знайдено багато речей коштовних, золото, дорогоцінні камені і фігурка, що знаходиться нині в колекції університету Святого Володимира, зображення якої долучено до таблиці № 13 під літерою b. Заперечення автентичності ідолів Прілвітських, безпомилково найвищу вагу нинішньому відкриттю згаданої статуетки надає [3, с. 52] (мова тут йде про Прілвіцьких ідолів – бронзові статуетки, на думку сучасних дослідників – підробки, що у другій половині XVIII ст. – XIX ст. видавалися за знахідки слов'янських ідолів – прим. автора [4]).

У селі Рейментарівці копаючи там, де двір власника маєтку, відкрито в землі горщики повні перепалених кісток людських.

У Стремовці відкрито в землі кістяк жінки у позі сидячій. Таке положення кістяка варте уваги, бо під Уралом у губернії Симбірській відкрито цілий цвинтар цим способом похованих людей.

Дуже часто знаходять у тому повіті у землі монети римські срібні і золоті. У селі Бірках, що лежить на великих пісках, після кожного справжнього ливня, знаходять дрібні монети римські. У селі Кримках також у одному місці під горою вода вимила монету Фаустини. Заслуговує також уваги, що за Чацьким найбільше римських монет знаходять там, де виразні укріплення над Тясмином... Знаходять люди розкидані поодинці (монети) і головками Святого Яна називають. До Липська торгівцю, і до золотарів місцевих відносить його селянин, чи єврей перекуповує. Знаходять буває у різних місцях по кількасот в горщику чи казані... [3, с. 52–54].

е) Городища, укріплення, замчища та ін.

Городищ налічується в повіті Чигиринському 14.

При селі Журавче, місце на кшталт замку, оточене валом.

Округлий вал, замикаючий 1,450 сажнів у 1½ сажні висоти із чотирма виїздами.

У лісі села Бірок близько 40 сажнів, кругле, зване городок над крутим яром.

У лісі села Бовтишки, чотирикратний насип на кшталт редуту, званий городок.

Коло Кримок, над стрімким яром, у лісі, із значними валами, у формі квадрату, досить велике укріплене місце, з двома виходами од сходу і заходу, що називають городок. Весь цей городок порослий є великими деревами, поблизу нього викопували в землі стріли, черепи, вудила та ін. Неподалік у напрямку південно-західному знаходяться два паралельно лежачі, досить добре видимі вали, що з'єднують два ліси. Друге городище, що майже у самому селі знаходиться – мис природної гори, ярами оточеної, серед люду носить назву городка, і є нічим іншим, як справою рук людських. Також, що те урочище повинно було мати якесь певне призначення, доводить те, що хоча й не на ньому самому, але неподалік знаходять часто вугілля, перепалені кістки, битий посуд. – Раз там було знайдено стріли, або, радше, форму їх маючі якісь залізки, бо як на стріли то завеликі і великого б опору зазнавали у повітрі, з іншого боку цього ж городка знаходили вугілля, черепи і намистину скляну велику шліфовану зеленого кольору, а разом з цим монету римську Фаустини, дружини імператора Марка Аврелія, що заселення цього місця на 1600 років віддаляє.

При селі Ясиноватці – круглий окоп, що зветься замковищем, що займає 1/3 десятини грунту.

У лісі коло Грушківки – городок і яри скарбові.

У Суботові – замочок Богдана Хмельницького; вали зруйновані, але мали мати висоти до 10 сажнів (?? – прим. М. Г.), протяжності 750 сажнів.

Там же у лісі місце оточене валом, висотою 12 сажнів,

протяжності 700 сажнів.

Коло Мотронинського лісу місце оточене валом і зване донині городищем, висотою 8 сажнів, кругле 700 сажнів (діаметром).

Там же навколо Мотронинського монастиря давній вал – висота самого валу од землі 4, од низу рову – 8 сажнів.

У Яничі городище оточене валом високим 17 (?? – прим. М. Г.) сажнів, обводу 785 сажнів.

Коло Новоселиці городище висоти 10, обводу 795 сажнів.

При селі Лубенцях знаходиться городок.

З-поміж тих 14 городищ, найбільша частина знаходиться в старості Чигиринському, а саме у північній стороні повіту, частині лісовій, на узбережжі Тясмину, не оминаємо увагою й те, що велика частина тих городків знаходиться у лісі і над крутими ярами.

Окрім того за ¼ версти від села Пастирського видимі в різних напрямках розкопи, мав там бути колись костьол уніатський.

f) Вали

Неподалік села Матвіївки знаходяться три вали паралельні і не більше як за 200 сажнів один від іншого лежачі. Перший з них починається коло самого села і йде до лісу, порослого великими деревами; другий – паралельний до першого, дещо далі від села, третій – при зорюванні значно знищений. Перед цим останнім є чотири могили великі з багатьма меншими навколо.

Також коло Кримок є два вали, що лежать напроти лісу. Від одного з цих валів в 5 верстах, як у Херсонській губернії, при селі Бровкові величезний квадратний окоп, що має стіни довжиною 400 сажнів кожна.

g) Печери

При селі Зам'ятниці у лісі, на урочищі Шереметовому є печера. Є теж подібна льоху на грунтах Оситняжки і Пастирського, і такі печери заслуговують на увагу з огляду на згадки давніх письменників про скіфів, що мешкали у курганах» [3, с. 54–55].

М. Грабовський не оминає своєю увагою і таку цікаву пам'ятку, як суботівську бабу: «…на прилеглих українських степах херсонських стоять ще баби чи кам'яні болвани. Дві з них – єдині пам'ятки такі відкриті далі (на північ – прим. автора) в губернії Київській: одна є камінь безформений, стоячий у Суботові (малюнок на таблиці № 14 літера а), люд місцевий забув його найдавніше призначення, і розповідає лише, що Хмельницький на ній відтинав голови поляків. Декілька раз намагалися вкинути його до річки, та люд місцевий завжди його витягав і на давньому місці ставив, надаючи йому змісту про який розповімо нижче. Придивившись до того каменя, пізнати в ньому можна грубо витесану постать людську. Всі, хто бачив багато чисельні такі болвани в губернії Катеринославській, камінь суботівський вважають давньою бабою..... [3, с. 111]. …баби дніпровські вилучені є з могил, але є ще деякі, котрі на них залишилися, люд місцевий відноситься до них з повагою, знищення їх чи зрушення з місця мають за заподіяння великих шкод. …статуї доводять, що таких фігур у значно більшій кількості стояло на могилах, і що значно менше їх нині тут залишилось, як на степу коло нижнього Дніпра і Бугу, (що) пояснюється довших перебуванням тих останніх країв у стані дикості. Люд наш уявляє собі, що ті камені були колись живими людьми – боги чи ідоли, які за пришестям Христа скам'яніли…» [3, с. 112]. Варто зазначити, що саме завдяки подібним віруванням, вони збереглися до приходу на територію Чигиринщини Російської імперії.

Говорячи про замчища, дослідник не може оминути своєю увагою і Чигирин: «де-не-де позоставалися від замків завалені підземні ходи та льохи, як у Зінькові, Смілі, Жаботині, і навіть Чигирині на горі, єдиний слід давньої тверджі… [3, с. 152].

Таким чином М. Грабовський приділив увагу практично усім найзначнішим археологічним пам'яткам краю, донісши доступну на середину XIX ст. інформацію.

Складно переоцінити значення наукової та літературної спадщини М. Грабовського, його вплив на тогочасні історичні, археологічні, етнографічні дослідження в Україні. Завдяки йому активізувалась пам'яткоохоронна робота та чи не вперше було поставлено питання дослідження та збереження археологічної спадщини краю.

ПОСИЛАННЯ

1. Антонюк-Кисіль П.В. Михайло Грабовський як дослідник історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – 2010. – С. 277–281.

2. Білошапка В. З історії поляків на Чигиринщині // Збірка праць Олександрівського краєзнавчого музею: Випуск 5. – Олександрівка, 2007. – С. 10–15.

3. Grabowski M. Ukraina dawna i teraźniejsza: T.I. O zabytkach najgłębszej starożytności. – Kijow: Nakladem i drukiem Teofila Glucksberga Ksiegarza i Typografa Bialoruskiego Naukowego Okregu, 1850. – 176 s.

4. Прилвицкие идолы // Википедия. Свободная энциклопедия. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8B.

Диденко Я.Л. Памятники Чигиринщины в творческом наследии Михала Грабовского

Статья посвящена деятельности выдающегося польского литератора, историка, публициста Михала Грабовского на Чигиринщине. Особое внимание уделено результатам его археологических исследований на территории края, опубликованных в книге «Украина древняя и современная».

***Ключевые слова:** М. Грабовский, Чигиринщина, памятник археологии*

Didenko Ya.L. Monuments of Chyhyryn region in the creative heritage of Mikhal Hrabovsky

The article is devoted to the activities of the outstanding Polish writer, historian, publicist Mikhal Hrabovsky in Chyhyryn region. Particular attention is paid to the results of his archaeological research on the territory of the region, published in the book «Ukraine Ancient and Modern».

***Key words:** M. Hrabovsky, Chyhyryn region, monument of archeology.*

26.02.2018 р.

УДК 784+94(477) В. Штернберг

О.Я. Заїка

«ЗАЛИШИВ ПО СОБІ НЕЗАБУТНІЙ СЛІД ЧАРІВНОГО СПОГАДУ» (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В.І. ШТЕРНБЕРГА)

Стаття присвячена особистим, культурним та творчим зв'язкам представника образотворчого мистецтва XIX ст. В.І. Штернберга з українськими та російськими художниками, культурними діячами, меценатами України XIX ст., особистому внеску Василя Штернберга в українське образотворче мистецтво XIX ст.

Ключові слова: *мистецтво, українське образотворче мистецтво, культурні та творчі зв'язки, пейзаж, портрет.*

У першій половині XIX ст. процес взаємодії української та російської культур мав обопільний характер. Цьому сприяла Петербурзька академія мистецтв, яка формувала її офіційний мистецький стиль – академізм, основу якого складали естетичні засади класицизму.

Поняття «українське малярство» розглядається досить широко, з огляду на українських митців, до яких належали художники всіх національностей, котрі жили на теренах України, українські майстри, які з тих чи інших причин працювали поза межами України», зарубіжні майстри в Україні.

Творчість тих академістів, котрі приїздили в українські землі працювати, полишила яскравий слід в національному образотворчому мистецтві. Серед них – видатний російський і український художник-романтик Василь Штернберг, пейзажист і жанрист, портретист кінця 30-х – початку 40-х років XIX ст.

Василь Штернберг – німець за походженням, один із засновників нового українського пейзажного живопису та побутової картини. «Українські» картини становлять більшу частину його творчої спадщини. Він є одним із тих митців, які почали популяризувати романтичний образ «південної України» у Петербурзі. Своєю творчістю він не лише продовжував, а й далі розвивав пошуки своїх попередників – В. Тропініна, К. Павлова, І. Зайцева. Василя Штернберга іменували зачинателем традиції українського романтичного пейзажу, яка знайшла своє продовження у творчості українських художників Сергія Васильківського та Архипа Куїнджі.

Ще за життя творчість Василя Івановича високо цінували К. Брюллов, В. Григорович, М. Гоголь, М. Глінка та ін. Перед його талантом схилявся Тарас Шевченко. У своїх повістях «Художник», «Музикант», «Прогулка с удовольствием и не без морали» він з великою симпатією відтворив образ митця.

За розвитком таланту В. Штернберга стежила художня громадськість. Його краєвиди й жанрові твори мали великий вплив на українське образотворче мистецтво XIX ст.

Життєвому шляху та огляду творчості Василя Штернберга присвячено статті Г. Черкаської, Я. Кравченка, Н. Ковпаненко. Н. Кравець, вивчаючи українсько-німецькі зв'язки в образотворчому мистецтві у XIX – на початку XX ст., висвітлює діяльність художника в Україні.

Чи не єдине дослідження, присвячене В.І. Штернбергу, належить І. Пархоменко (Василь Штернберг. – К., 1978).

Завдяки дослідженням життєвого і творчого шляху Т. Шевченка, а саме 1838–1840 років, у статтях П. Солодовника (Тарас Шевченко у мальовничій Качанівці), Я. Затенацького (Невідомі твори Василя Івановича Штернберга), В. Судака (Т.Г. Шевченко і В.І. Штернберг), В. Яцюка (Віч-на-віч із Шевченком: Іконографія 1838–1861 років), польського дослідника Шевченкової творчості Єжи Єнджеєвича (Noce ukraińskie albo Rodowód geniusza : opowieść o Szewczence), О. Конiського (Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя), Г. Честахівського (Спогади Шевченка, записані Г.М. Честахівським «Колись-то, було ми з покійним Штернбергом…») розкрито віхи життєвого та творчого шляху В. Штернберга з огляду на його стосунки з Кобзарем.

Мета та завдання нашого дослідження – висвітлити особисті, культурні та творчі зв'язки представника образотворчого мистецтва XIX ст. В.І. Штернберга з українськими та російськими митцями та меценатами України XIX ст., його особистий внесок в українське образотворче мистецтво XIX ст.

Романтизм в українському образотворчому мистецтві XIX ст. вирізнявся зверненням до природи і людини. Емоційне ставлення художників до української природи характеризувалося піднесеністю, поетичністю.

Замовниками і головними персонажами мистецьких творів у малярстві початку XIX ст. переважно виступали дворянські родини. Панство прагнуло зафіксувати на малюнках види своїх маєтків – палаців, парків, інтер'єрів садиб, панорамні види окремих міст і сіл.

Одним із маєтків, що став помітним осередком культурного життя в Україні, була Качанівка в Чернігівській губернії з її гостинним господарем Григорієм Тарновським. В ті часи в Качанівці побували М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, Г. Барвінок, М. Врубель, М. Бодаревський, брати Володимир і Костянтин Маковські, Д. Яворницький, М. Маркевич, Г. Житецький, композитори М. Глінка, С. Гулак-Артемовський, поет В. Забіла та багато інших творчих особистостей, про що говорить понад 600 автографів у качанівському альбомі для гостей.

Григорій Тарновський зібрав величезну бібліотеку та мистецьку колекцію, де були полотна Д. Тернірса, А. ван Дейка, Б. Деннера, К. Брюллова, І. Айвазовського, О. Кіпренського. За свою допомогу художникам він удостоївся титула почесного вільного члена Академії мистецтв. У звіті за 1837 р. Академія мистецтв висловила подяку Г. Тарновському за його «милості до Штернберґа».

Студент Петербурзької академії мистецтв В. Штернберг провів на Чернігівщині у Качанівці літні вакації 1836–1838 рр. Знайомий батька Штернберга – професор Петербурзького університету М. Плісов – показав малюнки Василя конференц-секретареві Академії Василеві Григо-

ровичу, і той звернувся до свого давнього друга, Григорія Тарновського, з проханням допомогти молодому художнику. З того часу український меценат матеріально опікувався долею студента: оплачував навчання, запрошував на канікули в Качанівку.

Ці три роки були найпліднішими в його творчості. За картини качанівського циклу рада Академії мистецтв представила В. Штернберга до нагородження золотими медалями 1-го і 2-го ступенів. Це дало йому право виїхати коштом Академії на стажування до Італії. Там він захворів на туберкульоз і в листопаді 1845 р. помер у Римі у віці 27 років.

Один з найвідоміших творів Штернберга – картина «Садиба Г.С. Тарновського в Качанівці» (1837). Відомі картини українського періоду – «Малоросійський шинок» (1837), «Ярмарок в містечку Ічні» (1836–1838), «Вид на поділ у Києві» (1837), «Млин у степу» (1837), «Свячення пасок на Україні» (1838), «Пастушок» (1836–1838). «Ярмарок в містечку Ічні» та «Свячення пасок на Україні» – були придбані царем Миколою І.

У Петербурзі Василь відвідував літературні, музичні вечори у В. Григоровича, Н. Кукольника, О. Струговщикова, де зустрічався з видатними діячами культури та мистецтва. Поет, прозаїк та драматург Нестор Кукольник відзначав: «Штернберг допитливий, читає багато, спостерігає ще більше». У В. Григоровича в ті часи бували К. Брюллов, М. Глінка, М. Гоголь, В. Жуковський, О. Пушкін. У О. Струговщикова збиралися В. Бєлінський, В. Одоєвський, І. Панаєв. Художник, скульптор, історик мистецтва, академік Імператорської академії М. Рамазанов згадував: «Самі сходини молоді мали суто мистецький характер… Після вечері співали, далі іноді були карикатурні танці з маскарадом, в яких завжди відзначався Василь Іванович Штернберг» [1].

У 1838 р. В. Штернберг познайомився та оселився разом з Т. Шевченком. «Я в захваті! Давно і так очікуваний мною Штернберг нарешті приїхав. І як раптово, ненавмисно! Я злякався і довго не вірив своїм очам; думав, чи не примарилося? Я тоді компонував ескіз «Єзекіїль на полі, засіяному кістками». Це було вночі, о другій годині. Раптом двері розчиняються, – а я заглибився в «Єзекіїля» і двері забув замкнути на ключ, – двері розчиняються, і з'являється в шубі і в теплій шапці людська фігура. Я спочатку злякався і сам не знаю, як промовив: – Штернберг? – Штернберг, – відповідав він мені, і я, не давши йому шубу зняти, почав цілувати його, а він відповідав тим же. Довго ми мовчки милувалися один одним … І дивно! Мені здавалось, що я зустрів старого знайомого або, краще сказати, бачу самого себе перед собою. Поки я розпитував, а він розповідав, де і коли він мене бачив, про що говорили і як розлучитися, поки все це було, і ніч минула. І ми тоді тільки світанок помітили, коли побачили яскраво-блакитну тінь, яка впала від підсвічника» [2, с. 189].

Єжи Єнджеєвич, польський письменник, перекладач, дослідник Шевченкової творчості, писав: «Штернберг мав романтичні нахили, артистичну душу, тонку і вразливу, хоч не уникав веселих розваг із вином. Але робив це з чарівністю і смаком». Разом із Тарасом Василь відвідував театри, оперні вистави, слухав гру відомих музикантів-віртуозів, цінував гарне товариство і смачну кухню… У цей період Штернберг створив декілька портретів Шевченка та шаржовані малюнки олівцем «Шевченко з ковдрою», «Замість чаю ми поголилися» та ін. [3].

Уже в ранніх пейзажах В. Штернберга «Водяний млин» (1836), «Садиба Г. Тарновського в Качанівці» (1837), «Альтанка в Качанівці» (1837), «Вигляд на Поділ в Києві» (1837) художник відтворив цілком певний настрій, який найчастіше асоціюється з напруженим, прихованим драматизмом. Округлі форми і м'які контури дерев та будівель несуть у собі відчуття нагрітого вологого повітря, що струмує від потічка у «Водяному млині», озера у «Садибі Г. Тарновського в Качанівці», від плеса річки в «Переправі через Дніпро під Києвом» [4].

Т. Шевченко з подивом, замилуванням описує захват К. Брюллова від робіт Штернберга: «Штернберг взяв свою товсту портфель, і ми попрямували до Карла Павловича. Він був у захваті від одноманітно-різноманітної батьківщини і від задумливих земляків наших, так прекрасно-вірно змальованих Штернбергом. І яка кількість малюнків, і яке все прекрасне. На маленькому шматочку сіренької бібули проведена поземна лінія; на першому місці – вітряк, біля його віз, пара волів біля воза, навантаженого мішками, – все це не намальоване, а тільки натякнуте, але яка принадність! – очей не відведеш. Або під тінню розлогої верби біля самого берега біленька, соломою вкрита хатка вся відбилася у воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а на воді качки плавають. Ось і вся картина, і яка повна, жива картина!» [2, с. 191]. «Брюллов поцілував Штернберга: він в одному його ескізі бачить усю нашу Малоросію. Йому так сподобалася наша батьківщина і сумовиті фізіономії наших земляків, що він сьогодні за обідом побудував собі хутір на березі Дніпра біля Києва, з усіма угіддями в найчарівнішій декорації» [2, с. 192].

Незакінчений автопортрет Штернберга 1838–1840 років втілює юнацьку безпосередність, душевну чистоту художника. Хвороба легень ще не відбилась на його зовнішності, тому він зобразив себе свіжим рожевощоким юнаком з іще по-дитячому повнокровними вустами, ямочками біля кутиків вуст і гарними очима, добросердечним поглядом, м'якою пластикою молодого обличчя. Відтворення цих деталей вимагало не тільки професійних навичок і ґрунтовних знань пластичної анатомії, а й дослідницької інтуїції та відчуття мінливості живої матерії [4].

Правдивий і по-романтичному піднесений автопортрет суголосний з літературним описом художника Т. Шевченком, з яким він познайомився у 1838 році, і який став одним з його найближчих друзів. «Дивний незрівнянний Штернберг!» [2, с. 192].

Олівцеві малюнки з образом Т. Шевченка в профіль, коли той з кимось розмовляв, сидів біля письмового сто-

лу, голився перед люстерком або, відійшовши від мольберта, оглядав картину, сповнені життєвих спостережень і м'якого гумору, виконано лаконічною контурною лінією, очевидно, за один короткий сеанс, але передача рухів, жестів, стану спокійної зосередженості в праці чи різкого імпульсивного реагування досить правдива [4].

Уважне, майже дослідницьке ставлення Штернберга до натури можна спостерігати в його портреті поета В. Забіли, зображенні художників І. Айвазовського і С. Воробйова, колективних портретах діячів культури, що збиралися в селі Качанівка, малюнках представників східних народностей Оренбурзького краю (де Штернберг побував в етнографічній експедиції у 1839 р.) та деяких інших працях. Композиційним портретам В. Штернберга властива думка про неминущу цінність і красу людини, її благородство, гідність, душевність.

У своїй повісті «Художник» Т.Г. Шевченко писав: «Ось уже понад місяць, як ми живемо разом з незрівняним Штернбергом… Та яке ж він добре, лагідне створіння. Справжній художник. Йому все посміхається, як і він сам усьому посміхається. Щасливий завидний характер. Карл Павлович його дуже любить. Та чи можна, знавши, не любити його?» [2, с. 192].

В. Штернберг познайомив Т. Шевченка з садибою малоросійського аристократа Г. Тарновського: «Я рідко там буваю і це, власне, для Штернберга: не подобається мені цей заступницький тон і підлі лестощі його неотесаних гостей, яких він годує своїми розкішними обідами й напуває малоросійською слив'янкою. Я довго не міг зрозуміти, як це Штернберг терпить подібні картини» [2, с. 193].

Хазяїн садиби дуже любив мистецтво і літературу, але людиною був недбалою. Дім його, кам'яний, солідний, виглядав так, ніби його недобудували. Доріжки у садку були недороблені, а ставок – не дочищений. І численні наїдки подавалися до столу або недосмаженими, або пересоленими [5, с. 96].

Садибу будував Растреллі, а переробляли місцеві теслярі. Картинна галерея з творіннями Гверчіно і Карачі не зашкодила господарю зобразити на стінах стараннями якогось маляра потворні пейзажі і панянок, що гойдаються в човні [6, с. 236].

Тарновський завів у себе оркестр, побудував пречудовий театр, виписав артистів і відкрив театральну школу, де викладали співи, музику (гру на гітарі), танці і сценічне мистецтво. З'являвся хазяїн – сухенький, струнки, в коротенькій курточці, в оксамитових шароварах і в блакитному жокейському кашкеті, хвацько завернутому набік, слідом за ними заспаний Маркевич у халаті, чинний, завжди зодягнутий художник Штернберг і хазяйська челядь…

Можливо, Тарновському, склали саме тут, кантату?

Прекрасен, о хозяин милый,
Очарователен твой дом,
Какой живительною силой
Для нас исполнен твой прием!
Тебе с гармонией от чувства
Дает поэзия привет,
Благодарит тебя искусство
И яркий живописи свет!

Вірші ці читали на званих обідах, у присутності губернатора.

М. Маркевич, відомий згодом фольклорист, бурчав: «Люди біля Григорія Степановича вранці блаженні від музичного одуру. З кучером про коней заговориш, а він тобі про цимбальний дзвін!» [6, с. 236].

М. Глінка в «Записках» згадував про музикування в Качанівці так: «Співали інколи малоросійських пісень хором на 4 голоси, а іноді сусід Тарновського Петро Скоропадський заводив яку-небудь чумацьку пісню, вправно наслідуючи простолюдинів. У мене в оранжереї збирались Маркевич, І. Скоропадський, Забіла, Штернберг» [7, с. 331].

Ці сцени повторювались часто і Штернберг зображував ці вечори, прагнучи до передачі невигаданої реальності природного мотиву.

Одну з картин Штернберга М. Маркевич назвав «Сторінка з мого життя»: «Качанівка, моя квартира, у вікно видно частину садка, я сиджу за баладою Фінна, яку скорочую для опери «Руслан і Людмила», Глінка біля мене пише голос і партитуру до цієї балади». Сам М. Глінка цей час описував як дуже пам'ятний для нього: «…було тепло, зібрались разом я, Штернберг і Маркевич. Поки я записував приготовлені вже вірші, Маркевич гриз перо, нелегко йому було в додаткових віршах підроблятися під вірші Пушкіна» [8, с. 38].

Від імені однієї з героїнь повісті «Музикант» Шевченко змальовує делікатну натуру Штернберга: «Коли бачили ви мене в Качанівці, я вже тоді марила петербурзькою сценою: домашня для мене була затісна. На горе моє, того ж літа заїхав до нас Михайло Іванович Глінка, – він тоді вибирав в Малоросії півчих для придворної капели. Побачивши мене на сцені і почувши мій голос і гру на фортепіано, він вирішив, що я велика артистка. Це був художник Штернберг. Він тоді у нас все літо провів. Одного разу я (мені акомпанував сам Глінка) співала для гостей з його ще не закінченої тоді опери «Руслан і Людмила» арію. Тільки що я закінчила співати, посипалися аплодисменти, зрозуміло, не мені, а автору. І, коли все замовкло, підходить до мене Штернберг із сльозами на очах і мовчки цілує мої руки. Я теж заплакала і вийшла із зали. З тих пір ми з ним заприятелювали. Я часто для нього в сутінках співала улюблену його арію з «Преціози», і він кожного разу, слухаючи мене, плакав» [9, с. 211].

Якось Шевченко «взяв олівець і папір і почав малювати сплячого Штернберга. Подібність і вираз вийшли чудові для ескізу, і тільки я окреслив всю фігуру і позначив складки ковдри, як Штернберг прокинувся і зловив мене на місці злочину. Я зніяковів, він це помітив і засміявся найщирішим сміхом.

– Покажіть, що ви робили? – сказав він встаючи. Я показав. Він знову засміявся і до небес розхвалив мій малюнок.

– Я колись відплачу вам тим же, – сказав він сміючись … » [2, с. 190].

Час, проведений з Штернбергом, лишився в Тарасовій пам'яті як ліпші дні його віку. Вже на порозі з «смердячої казарми» (1857) Шевченко, згадавши Штернберга, пише: «Незабутні, золоті дні! (1839). Ясним сном радощів прилетіли ви перед мене і лишили нестертий слід чарівних споминок. З Штернбергом ми тоді (1840) були ще тільки юнаки, що ледві вбилися в пір'я» [10, с. 100].

Перед від'їздом Штернберга до Італії в 1840 р. Шевченко подарував йому примірник «Кобзаря», на якому написав вірш «На незабудь Штернбергові».

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся,
Згадай мене, брате.

У той час Штернберг намалював кілька портретів Шевченка, а також виконав офорт «Кобзар з поводирем» (1840), що був використаний як фронтиспис для першого видання Шевченкового «Кобзаря». У цьому ж виданні Шевченко присвятив Штернбергу поему «Іван Підкова».

…Було колись в Україні –
Ревіли гармати;
Було колись –запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу і волю.

Живучи «виключно одним Штернбергом і для одного Штернберга», Шевченко влаштовує літературні вечори у Шмідтів і запрошує Штернберга: «В той же день, після вечірніх класів, вирушили ми до Шмідтів з книгами під пахвою. Вигадка моя була прийнята із захопленням, і після чаю розпочалося читання. Перший вечір читав я, другий Штернберг, потом знову я, потім знову він, і так ми продовжували, поки закінчили роман. Це прекрасно вплинуло на Штернберга… Зробив я собі до свята нову пару одягу точно такого, як у Штернберга, щоб недарма нас Шмідти називали Кастором і Поллуксом…Я боявся порожнечі, … нудьга і порожнеча без Штернберга. Він для мене ніким не замінний… Я завжди милуюся його благородною, по-дитячому безтурботною фізіономією, але тепер ця мила фізіономія мені здалася зовсім не дитячою, а дозрілою фізіономією, яка відчула не свою долю» [2, с. 195, 212, 213].

Шевченко до кінця життя пам'ятав Василя Штернберга: «Що то за добряча, що за щира людина був отой Штернберг! Боже мій, як загадаю, як то гарно, як весело було товаришувати з ним!» [11].

Штернберг є автором кількох портретів Т. Шевченка. Простежуються спільні моменти романтизації образу в автопортретах Т. Шевченка і В. Штернберга, художника близького поетові за ставленням до людини, за романтичним захопленням красою природи рідної йому України [12].

Перебуваючи в Італії, ІІІтернберг листувався з Шевченком (зберігся його лист до поета від липня 1842 р.). В Італії він ще більше розвинув манеру «писати світлом».

Помінявши концепцію образу природи, Штернберг замість епічних мотивів, утворюваних широчінню відкритих просторів українських пейзажів, тепер обирав фрагментарні, часткові види, піднімав лінії обрію і закривав деревами більшу частину неба. Він впритул підійшов до філософського трактування природи, її внутрішнього і зовнішнього синтезу. У зображенні великих обширів і часткових деталей пробивалося прагнення до аналізу етапів природи, підхід до неї як до живого, пульсуючого середовища [4].

Шевченко, аналізуючи роботи Штернберга цього періоду, знаходить в них «не ту природу, не тих людей». «Хоча все прекрасно і виразно, як і раніше, але абсолютно все інше, окрім меланхолії, але це, може бути, відображення задумливої душі художника» [2, с. 210].

В.І. Штернберг належить до когорти митців, що уособлюють художників багатьох національностей, котрі жили на теренах України. Його творчість полишила яскравий слід в національному образотворчому мистецтві завдяки художнім творам, сюжети яких пов'язані з Україною. Своєю творчістю він не лише продовжував, а й далі розвивав пошуки своїх попередників, привносив в академічну основу певну національну визначеність. Потребує подальшого дослідження творча спадщина В. Штернберга, яка знаходиться поза музеями і галереями, виведення імені митця із забуття.

ПОСИЛАННЯ

1. Электронная библиотека Князева // Біографії, життєписи, творчість / Василь Штернберг в період учнівства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/biografii/part1/003.htm.

2. Шевченко Т.Г. Повна збірка творів: до 125-річчя з дня народження: в 5-ти т. / Т.Г. Шевченко; ред.: П.Г. Тичина, М.Т. Рильський, Ф.А. Редька, Д.Д. Копиця; АН УРСР, Ін-т укр. л-ри ім. Т.Г Шевченка. – К.: Держ. літ. вид-во, 1939. – (Видання ювілейне. 1814–1939). Т. 4: Повісті. Драматичні твори. – 546 с.

3. Jerzy Jędrzejewicz: Noce ukraińskie albo Rodowód geniusza : opowieść o Szewczence / Jerzy Jędrzejewicz. Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. – 618 s.

4. Степовик Д.В. Українське мистецтво першої половини XIX століття [Текст] / Д.В. Степовик. – К.: Мистецтво, 1982. – 191 с.

5. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. 1804–1860 / Е.М. Косачевская. – Л., 1987. – 286 с.

6. Вадецкий Б. Глинка [Текст]: роман / Б. Вадецкий. – М.: Советский писатель, 1984. – 464 с.

7. Історія української музики. В 6 т. / АН УРСР. Ін-т мис-ва, фолькл. та етногр. ім. Т. Рильського; Ред.: М.М. Гордійчук (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1989–1991. – Т. 1. – 448 с.

8. Слово о музыке: русские композиторы XIX века: хрестоматия: книга для учащихся старших классов / сост.: В.Б. Григорович, З.М. Андреева. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1990. – 317 с.

9. Шевченко ТГ. Повна збірка творів: до 125-річчя з дня народження: в 5-ти т. / Т.Г. Шевченко; ред.: П.Г. Тичина, М.Т. Рильський, Ф.А. Редька, Д.Д. Копиця; АН УРСР, Ін-т укр. л-ри ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Держ. літ. вид-во, 1939. – (Видання ювілейне. 1814–1939). Т. 3: Повісті. – 401 с.

10. Конiський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В.Л. Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.

11. Колись-то було, ми з покійним Штернбергом («Из воспоминаний Т.Г. Шевченка (Запись Г.Н. Честаховского)» / Киевская старина. – 1895. – № 2. – С. 139–141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.t-shevchenko.name/uk/MiscWorks/Sternberg2.html.

12. Кривець Н. Українсько-німецькі зв'язки в образотворчому мистецтві XIX – на початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України:

наукові пошуки і знахідки. – Вип. 24: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 432 с.

Заика Е.Я. «Оставил по себе неизгладимый след очарования» (к 200-летию со дня рождения В.И. Штернберга)

Статья посвящена личным, культурным и творческим связям представителя изобразительного искусства XIX ст. В.И. Штернберга с украинскими и русскими художниками, культурными деятелями, меценатами Украины XIX ст., личному вкладу Василия Штернберга в украинское изобразительное искусство XIX ст.

Ключевые слова: *искусство, украинское изобразительное искусство, культурные и творческие связи, пейзаж, портрет.*

Zaika O.Ya. «He left the unforgettable trace of the charming memory of him» (to the 200th anniversary of V.I. Shternberh)

The article is devoted to the personal, cultural and creative relations of V.I. Shternberh, the fine arts representative of the 19th century with the Ukrainian and Russian painters, cultural figures and patrons of Ukraine of the 19th century, to the personal contribution of Vasyl' Shternberh into the Ukrainian fine arts of the 19th century.

Key words: *fine arts, Ukrainian painting arts, cultural and creative relations, landscape, portrait.*

15.03.2018 р.

УДК 001: 378.091.12.011.3-051(091)(477.51-21Ніжин) «1840/1875»

А.О. Іваненко

НАУКОВІ СТУДІЇ ВИКЛАДАЧІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ КАФЕДР НІЖИНСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО ЛІЦЕЮ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА (1840–1875 РР.)

У статті з'ясовано доробок професорів загальноосвітніх кафедр Ніжинського юридичного ліцею, які значною мірою прислужилися розвиткові вітчизняної науки. Проаналізовано наукової студії М. Тулова, А. Линничено, П. Іващенко, О. Белоброва, І. Лашнюкова, І. Сребницького під час роботи у Ліцеї та поза ним.

Ключові слова: *Ліцей, кафедра, студія, монографія.*

Освітній процес у закладах «особливого типу» – ліцеях – мав багато спільних рис, адже вони передусім готували своїх вихованців до державної служби, що не передбачало поглибленого вивчення предметів, які не мали практичного значення. Ніжинський юридичний ліцей залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Але діяльність професорської корпорації та їх науковий доробок не були об'єктом окремих досліджень. У 1859 р. коштом почесного попечителя Г. Кушельова-Безбородька була видана колективна праця під назвою «Лицей князя Безбородко». Наведені в ній біографії засновників, директорів та професорів опрацювали М. Гербель, В. Толбин, К. Трошина. Науково-педагогічну діяльність професора М. Тулова проаналізував О. Самойленко.

Після реорганізації Гімназії вищих наук у Фізико-математичний ліцей у 1832 р., на його базі у 1840 р. був створений Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька. Склад кафедр Ніжинського юридичного ліцею свідчить про те, що він мав виключно практично-спеціальний характер. Як зазначалося в Статуті Ліцею, виданому у 1840 р., «главною целью Лицея князя Безбородко есть распространение основательных сведений по части отечественного законодательства». За винятком енциклопедії законознавства, в Ліцеї не викладалося жодної науково-теоретичної дисципліни з царини права – римського права, міжнародного права, політичної економії, що були характерні для навчальних програм юридичних факультетів університетів. Навчання по суті зводилося до засвоєння студентами Зводу законів, відтак у Ніжинському ліцеї було створено 4 фахові (енциклопедії законознавства і державного права, поліцейських та кримінальних законів і судоустрою, цивільного права, законів казенного управління) та 5 загальноосвітніх (богослов'я, російської словесності, російської історії та статистики, німецької словесності, французької словесності) кафедр.

На посаді професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею у 1840–1853 рр. перебував М. Тулов [4]. Його студію «О современном направлении изящной словесности на Западе Европы» було надруковано 1850 р. в «Журнале Министерства народного просвящения» [27, с. 145–178]. Згодом побачило світ фундаментальне дослідження М. Тулова «Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии» (1853 р.). Розподіливши поетичні твори на ліричні, епічні та драматичні, він розглянув конкретні форми, в яких розвивалися ці види поетичної творчості у літературі різних народів.

М. Тулов також значною мірою прислужився розвиткові освіти. На початку 1862 р. Міністерство народної освіти виділило кошти для створення мережі народних шкіл у західних губерніях, однак питання про підготовку вчителів для цих навчальних закладів залишалося невирішеним.

Оскільки одним з безпосередніх виконавців цього розпорядження був тоді вже інспектор училищ Київського навчального округу М. Тулов, він 18 квітня 1862 р. запропонував проект створення педагогічної школи з 6-місячним терміном навчання. До неї приймали селян та міщан православного віросповідання, які володіли знаннями, що відповідали програмі парафіяльного училища. Викладачі цієї педагогічної школи мали працювати на громадських засадах [33, с. 318–324].

Київська педагогічна школа під керівництвом М. Тулова почала діяти у приміщенні Університету Св. Володимира в травні 1862 р. Учителювали в ній викладачі гімназій та студенти Київського університету Св. Володимира,

які раніше опікувалися недільними школами, зокрема П. Житецький та М. Драгоманов.

Пізніше М. Драгоманов неодноразово згадував про Київську педагогічну школу. У брошурі «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877 р.) він писав: «Тоді навіть начальство (міністерство Головнина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народної української мови в школах. Для початкового читання учням були навіть запечатані на казенні гроші «Байки» Глібова. А коли … московсько-катковський уряд заборонив в 1863 р. усякі педагогічні книги українські, та все-таки верховодці діла школьного в Київі ще не зовсім було забули шкільну науку» [5, с. 24].

У 1863 р. М. Тулов вирушив на 4 місяці у відрядження до Німеччини для вивчення досвіду підготовки вчителів і діяльності місцевих народних училищ, щоб «шукати вказівок для вирішення аналогічних питань елементарної освіти в Росії». Одним із результатів цієї поїздки стало дослідження «Народное образование в Пруссии», надруковане наступного року в журналі «Отечественные записки».

Водночас М. Тулов продовжував свої мовознавчі розвідки. Так, ще в 1861 р. окремою брошурою було опубліковано його «Обозрение лингвистических категорий», а у березневому номері «Журнала Министерства народного просвещения» за 1869 р. – «Очерк истории языкознания» [28; 29; 30; 22].

У 1874 р. М. Тулов видав навчальний посібник «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуке», який було рекомендовано Вченим комітетом Міністерства народної освіти для середніх навчальних закладів, учительських семінарій та інститутів. Книга М. Тулова переслідувала практичну мету – створити зручну, раціональну систему навчання грамоті. Відтак, до основного тексту був доданий буквар з відомостями з історії російської абетки [3]. Крім теоретичної частини, яка містила відомості про фізіологічні умови вимови голосних та приголосних звуків, причини зміни звуків (пом'якшення), співвідношення звуків і літер російської мови, у підручнику було вміщено додаток під назвою «Букварь для обучения русскому чтению» [32]. Він являв собою поурочну методичну розробку, якою могли користуватися не лише професійні вчителі, а й ті, хто самостійно навчав дитину грамоті. У 1875 р. під назвою «Руководство для обучающих чтению по русскому букварю» педагог видав цей додаток окремою брошурою [31].

М. Тулов опікувався методикою навчання не лише російської, а й української грамоти. У 1879 р. у Воронежі вийшла друком його брошура «О малорусском правописании». Аби наблизити написання слів до їх вимови і таким чином полегшити процес навчання грамоти, М. Тулов запропонував низку змін у графіці та орфографії українського правопису. Він подав загальну характеристику українського правопису і обґрунтував графічну й орфографічну реформи, що спиралися на фонетичне написання, а також зразки текстів, надрукованих за новою орфографією [26].

У 1881 р. побачило світ виправлене та доопрацьоване друге видання посібника «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуке» з «Букварем для обучения русскому чтению», окремою брошурою була надрукована публічна лекція М. Тулова у Київському університеті Св. Володимира «О процессе поэтического творчества». Того ж таки 1881 р. уперше в повному обсязі було оприлюднено один з найвідоміших літературних творів М. Тулова – «Гимназическая переписка, собранная бывшим инспектором Татаровской гимназии Иваном Линейкиным с дополнениями, почерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина». Перші розділи цієї напівбелетристичної праці, яку автор підписав «Иван Линейкин», були надруковані ще в 1861 р. на сторінках журналу «Основа». Тоді через цензурні умови публікацію було припинено, і лише через 20 років «Гимназическая переписка» побачила світ повністю – спочатку у журналі «Вестник Европы», а потім окремою книгою. У творі, який побудовано у формі листування, що надає йому особливої достовірності, представлено звичаї та порядки у тогочасній середній школі. Публічно засуджуючи передусім моральні недоліки освітянського життя, М. Тулов, вустами одного зі своїх героїв, висловив думку про неможливість раціонального влаштування школи лише педагогічними засобами, якщо на неї негативно впливають умови навколишнього життя [33, с. 318–324].

У 1853–1854 рр. посаду професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею обіймав А. Линниченко. Ще у 1845 р. він витримав встановлене для отримання ступеня магістра російської словесності випробування і після захисту дисертації «Очерк развития важнейших идей отечественного языкознания от возникновения ученых исследований русского языка до утверждения их на началах сравнительно-исторической науки о языке» у 1846 р. одержав науковий ступінь магістра. А. Линниченку належали дослідження про діяльність і творчу спадщину І. Крилова, Ч. Діккенса, некрологи професорів Київського університету Св. Володимира. Кілька видань витримав його «Курс истории русской литературы для средних учебных заведений» [16; 10; 11; 12, 13; 24]. Подальша науково-педагогічна діяльність була пов'язана головним чином з Київським університетом Св. Володимира.

Протягом 1856–1863 рр. на посаді професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею перебував О. Белобров. Його монографія «О народной русской поэзии», що побачила світ у 1859 р., була схвально зустрінута фахівцями. О. Белобров також досліджував пам'ятки українського фольклору, в якому вбачав «свідомий вираз народного духу, народного характеру» [20, с. 108].

У 1873–1874 рр. обов'язки професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею виконував П. Іващенко. Під час роботи у Ніжині він видав свої головні праці «Очерк содержания сатир А.П. Сумарокова»

(Ніжин, 1874), «Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах» (СПб., 1874), «Следы языческих верований в южнорусских шептаньях» (К., 1876).

У 1853 р. кафедру російської історії та статистики Ніжинського юридичного ліцею посів І. Лашнюков і викладав у своїй alma mater до 1868 р. Ще у студентські роки він написав працю «О причинах усобиц между русскими князьями и о влиянии их на современное общество в период времени от Рюрика до Ивана Калиты и Гедимина» [25, с. 408–409], удостоєну золотої медалі. Відгук про неї був опублікований у виданні Київського університету Св. Володимира в 1850 р.: «Автор весьма подробно изложил историю междукняжеских усобиц в пространство времени от Рюрика до Андрея Боголюбского; от Андрея же Боголюбского до Ивана Калиты и Гедимина он представил наглядную и верную характеристику усобиц, не вдаваясь в особенные подробности. Это сочинение имеет несомненную цену для науки отечественной истории, ибо, соединяя в себе результаты прежних исследований по этой части Устрялова, Погодина, Кавелина, Соловьева, вносит много совершенно нового в область исторического видения, как в целом, так и в частях» [1, с. VI – VII].

У 1854 р. І. Лашнюков здобув науковий ступінь магістра російської історії. Йому належали студії «Владимир Мономах и его время», «Очерки русской историографии», «Славянская идея и ее судьба», «Современное политическое положение западных славян», рецензії на праці істориків [6, с. 32].

Особливе значення в контексті розвитку вітчизняної історичної науки мали праці І. Лашнюкова «Очерки русской историографии и истории» (К., 1872), «Пособие к изучению русской истории критическим методом» (К., 1874) [8; 9].

І. Лашнюков був переконаний, що «історіографія відомого народу – кращий виразник його характеру, його розумового і морального стану в різні епохи історії його життя, кращий показник ступеня його політичного розвитку і громадського, національного самопізнання, найвірніший відгук того, що зробив народ у своєму прожитому житті» [9, с. 2].

І. Лашнюков критично ставився до методології, яку використовували його попередники. Глибоке вивчення доробку європейських вчених дало йому можливість побачити недоліки у працях вітчизняних істориків [21, с. 6 – 10].

У 1861–1862 рр. І. Лашнюков побував у країнах Західної Європи з метою ознайомлення з історичною наукою та педагогікою. Значний інтерес становлять його «Письма из Саксонской Швейцарии про Лужицкую семинарию», які були надруковані в 1862 р. у «Вестнике Юго-Западной России» [17,с. 151; 19, с. 66; 18, с. 33]. Він особисто познайомився з відомим істориком Ф. Палацьким та його працями. «Знакомство с Палацким, – зауважив І. Лашнюков, – и изучение его истории принесло мне большую пользу: я понял задачу славянской истории и сознал несостоятельность наших воззрений на славянскую и отечественную историю» [7, с. 1].

У 1868 р. І. Лашнюкова запросили до Київського університету на посаду доцента кафедри російської історії. Вступна лекція І.В. Лашнюкова «Про склад давньоруського літопису» викликала позитивні відгуки слухачів, але у жовтні 1869 р. він предчасно пішов з життя [23, с. 38].

У 1873 р. почав викладати російську історію в Ніжинському юридичному ліцеї І. Сребницький [2, с. 302–303]. Після реорганізації навчального закладу він продовжив працювати у Ніжинській гімназії, а з 1877 р. – у Ніжинському історико-філологічному інституті [2, с. 302–303]. І. Сребницький написав 20 біографічних нарисів про викладачів і випускників Ніжинської вищої школи для книги «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко» (1881), яку впорядкував М. Гербель.

Особливий інтерес І. Сребницький виявляв до спадщини М. Гоголя. Він брав активну участь у підготовці до відкриття у 1881 р. першого пам'ятника письменникові в Ніжині, опублікував кілька праць та увів до наукового обігу нові документи про його життя і творчість. І. Сребницький був членом Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-філологічному інституті. Значний інтерес становлять його розвідки «К биографии Георгия Конисского», «Пушкин и русская история», а також «Очерки из истории Лицея кн. Безбородко» (1895) [15, с. 413; 14, с. 188–189].

Ніжинський юридичний ліцей являв собою важливий науковий та соціокультурний осередок. У ньому були створені необхідні умови для залучення студентів до наукової, літературної та художньої творчості, що дозволило їм згодом зробити вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки та культури. Наукова спільнота схвально зустріла студії І. Лашнюкова – одного з перших дослідників історії вітчизняної історичної науки. Значним авторитетом серед фахівців користувався М. Тулов – автор ґрунтовних праць і підручників з поетики.

ПОСИЛАННЯ

1. Вороной Ф. Предисловие // Лашнюков И.В. Пособие к изучению истории критическим методом / Ф. Вороной. – К., 1870. – Вып. 1. – С. I–XXXVI.

2. Гербель Н.В. Сребницкий И.А. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 302–303.

3. Гордина М.В. История фонетических учений: Мультимедийное учебное пособие / М.В. Гордина. – СПб., 2006. – Изд. второе. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://phonetics.spbu.ru/sites/default/files/res/phonstad/07-3-1.html.

4. Державний архів Чернігівської області, ф. 229, оп. 1, спр. 160. Формулярный список о службе профессора русской словесности в Лицее князя Безбородко 8 класса магистра Тулова за 1848 г., 1848 г., 4 арк.

5. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов // Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.): Хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська, Н.П. Дічек, О.В. Сухомлинська]. – К., 2003. – С. 13–29.

6. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. / Р.А. Киреева. – М.: Наука, 1983. – 215 с.

7. Лашнюков И. Отчет о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время его заграничного путешествия с ученой целью. – Б. м., 1863. – 29 с.

8. Лашнюков И.В. Очерки русской историографии / И.В Лашнюков //. Пособие к изучению русской истории критическим

методом. – К.: В Университетской типографии, 1874. – Вып. 2. – Отд. II. – С. 1–82.
9. Лашнюков И.В. Очерки русской историографии и истории (начало) / И.В. Лашнюков // Университетские известия. – 1869. – № 5. – С. 1–22.
10. Линниченко А. Курс истории поэзии для воспитанниц женских институтов и воспитанников гимназий / А. Линниченко. – К.: В Университетской типографии, 1860. – XX, 329 с.
11. Линниченко А. Курс истории поэзии для средних учебных заведений (мужских и женских); Изд. 3-е, испр. А. Линниченко. – К.: В Типографии И.А. Давиденко, 1866. – XIV, 263 с.
12. Линниченко А.И. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834–1884 / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 369–374.
13. Линниченко А.Н. М. Карамзин как преобразователь русского языка / А. Линниченко // Университетские известия. – 1866. – № 12. – Приложение. – С. 31–41.
14. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – 239 с.
15. Провідники духовності в Україні: Довідник / [за ред. І.Ф. Кураса]. – К.: Вища школа, 2003. – 738 с.
16. Речь, произнесенная на торжественном акте Университета св. Владимира 4 сентября 1866 г. // Университетские известия. – 1866. – № 9. – С. 1–23.
17. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1996. – Ч. 3. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVIII–XX ст. – 226 с.
18. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа 1820–1995 / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – 105 с.
19. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000. – 288 с.
20. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
21. Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історчині дисципліни» / О.Г. Самойленко. – К., 2000. – 20 с.
22. Самойленко О.Г. Михайло Тулов – вчений-філолог, педагог, перший голова Історичного товариства Нестора – літописця / О.Г. Самойленко, О.В. Самойленко. // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2011. – Вип. 67. – С. 189–202.
23. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. / О.О. Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
24. Толбин В. Линниченко А.И. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 279–280.
25. Троцина К. Лашнюков И.В. / К. Троцина // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 408–413.
26. Тулов М.А. О малорусском правописании / М.А. Тулов. – Воронеж: Типография Исаева, 1879. – 30 с.
27. Тулов М.А. О современном направлении изящной словесности на Западе Европы / М.А. Тулов // Журнал Министерства народного просвещения.–1851. – Ч. LXIX. – Отд. 2. – С. 145–178.
28. Тулов М.А. Обозрение лингвистических категорий (1861) // Хрестоматия по истории русского языкознания / [под. ред. Ф.П. Филина]. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 189–192.
29. Тулов М.А. Обозрение лингвистических категорий / М.А. Тулов. – К.: В Университетской типографии, 1861. – 70 с.
30. Тулов М.А. Очерк истории языкознания / М.А. Тулов // Журнал Министерства народного просвещения. –1869. – Ч. CXLII. – Отд. 4 – С. 1–21.
31. Тулов М.А. Руководство для обучающих чтению по «Русскому букварю» / М.А. Тулов. – К.: Редакция «Киевского народного календаря», 1875. – 28 с.
32. Тулов М.А. Русский букварь / М.А. Тулов. – К.: Редакция «Киевского народного календаря», 1875. – 16 с.
33. Українська педагогіка в персоналіях – XIX століття / [за редакцією О.В. Сухомлинської]: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: У двох книгах. – К., Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.

Иваненко А.А. Научные исследования преподавателей общеобразовательных кафедр Нежинского юридического лицея князя Безбородко (1840–1875 гг.)

В статье идёт речь о работах профессоров общеобразовательных кафедр Нежинского юридического лицея, которые способствовали развитию отечественной науки. Проанализированы научные студии М. Тулова, А. Линничено, П. Иващенко, В. Белоброва, И. Лашнюкова, И. Сребницкого во время работы в Лицее и вне его.

***Ключевые слова:** Лицей, кафедра, студия, монография.*

Ivanenko A.O. Scientific studios of General Education Departments teachers of Prince Bezborodko Nizhyn Lyceum (1840–1875)

The article determines the work of General Education Departments professors of Nizhyn Legal School, who largely served to the development of the national science. The research of M. Tulov, A. Linnicheno, P. Ivashchenko, O. Belobrov, I. Lashnyukov, I. Srebnytsky during the work in Lyceum and beyond were analysed.

***Key words:** Lyceum, Department, studio, monograph.*

28.03.2018 р.

УДК 94(477):321.02(329.12) «186/188»

Н.А. Котельницький

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІБЕРАЛЬНИХ ЗЕМЦІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ (60–80 РР. XIX СТ.)

У публікації показані основні прояви політичної боротьби представників земського ліберального руху Північного Лівобережжя з російським самодержавством та його адептами регіону у 60–80 рр. XIX ст. З'ясовані питання історії формування ліберальної опозиційної партії у земських інституціях краю та її прогресивної політичної діяльності.

***Ключові слова:** ліберальна опозиція, земське законодавство, міжпартійна боротьба, консервативна більшість.*

Історія земського лібералізму на українських землях – одна з маловідомих та малодосліджених сторінок вітчизняної історії. В історіографії більш-менш цілісно досліджена участь земських лібералів у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., однак питання політичної діяльності ліберальних земців й досі залишаються поза увагою науковців. Відтак, вдамося до спроби лаконічного висвітлення основних проявів цієї праці представниками ліберальної аристократичної фронди півночі Лівобережної України у 60–80 рр. XIX ст.

Політична діяльність, а тим більше – боротьба, потребує не тільки індивідуальних, а й колективних зусиль. Прогресивні земці Сіверщини це чудово розуміли, адже у виборних інституціях місцевого самоврядування у період першого триріччя повністю домінували представники консервативно-реакційної частини аристократії, які стали на першому етапі соціальною базою земських установ. Ясна річ, що у таких умовах маленька група опозиційно нала-

штованих депутатів-членів ліберальної фронди не мала можливостей для повноцінної інституціоналізації та політичної суб'єктності своєї діяльності. Відтак, нагальною потребою стало створення певної політичної структури у губернському та повітових земських установах – формування ліберальних опозиційних груп та фракцій. Саме тому як у губернському, так і повітових земських зібраннях почалися процеси пошуку політичних однодумців, консолідації та об'єднання між ліберально налаштованими гласними – незгодних з курсом офіційної консервативної більшості земських зібрань.

Фундаментом для створення ліберальної партії українського Полісся став нелегальний політичний клуб, організований влітку 1866 р. та очолюваний «патріархом» земського лібералізму, яскравим представником української національної аристократії І. Петрункевичем, який функціонував у Борзнянському повіті. За соціальним складом клуб являв собою співдружність представників ліберального дворянства (І. Петрункевич, М. Імшенецький, В. Тарновський-молодший) та прогресивної демократичної бюрократії (губернський секретар – В. Савич, колезький асесор – Никодим Волк-Карачевський, колезькі секретарі –Григорій та Василь Волк-Карачевські. Члени організації сповідували ідеали та імперативи реформізму, конституціоналізму і парламентаризму. Дещо пізніше склад клубу поповнили О. Карпинський, О. Ліндфорс та інші яскраві опозиціонери російського царату [1, с. 23–33].

Розширенню кола прихильників лібералів сприяв перший конфлікт у Чернігівському губернському земському зібранні між демократами та консерваторами, пов'язаний звимогою реакціонерів щодо повернення земством капіталів губернському дворянству, які нібито були передані земству від ліквідованого Приказу громадської опіки.У ході емоційної полеміки О. Карпинський доводив, що жодних капіталів аристократії регіону земство не отримувало. І хоча консерваторам вдалося на початку прийняти потрібне для нобілітету рішення, але зусиллями І. Петрункевича вдалося шляхом таємного голосування як нормі повторного розгляду питання скасувати затверджену ухвалу губернських зборів. За відвертим зізнанням лідера земських лібералів І. Петрункевича цей факт був переломним моментом – у земстві почала формуватися опозиційна фронда [2, с. 36–38].

Перші прояви політичної діяльності та боротьби ліберальних земців не залишились поза увагою ні центральної влади, ні місцевої губернської адміністрації, ні політичних опонентів прогресистів – представників консервативно-реакційної більшості земських зібрань регіону. У відповідь на активну опозиційну діяльність лібералів та їх очевидний потенціал, провладні сили, боячись посилення демократів у земстві та реальної небезпеки, у їх візії, переходу влади до рук опозиціонерів у цих інституціях, унаслідок колосального посилення симпатій сільського населення – основного виборчого електорату земських зібрань, почали цілеспрямовану, систематичну і методологічну кампанію з дискредитації прогресистів та цілковитого їх усунення з повітових і губернських земських зібрань та управ шляхом усіх можливих обмежень, а в ідеалі – створення умов для неможливості їх участі у земських виборах усіх рівнів.

Слід особливо наголосити, що побоювання консерваторів були небезпідставними. За період другої каденції (1868–1871) діяльності у земських установах краю, скажімо, у найпрогресивнішому Борзнянському повітовому земстві, яке стало своєрідною «столицею» земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, опозиціонери досягнули колосальних результатів, які започаткували процеси реформаційних та модернізаційних зрушень життя у провінції, перш за все, у галузі освіти, медицини, системи оподаткування тощо [3].

Реакціонери почали масовану кампанію контрагітації. Реформи лібералів категорично не влаштовували представників пануючих верств повіту, а тому була поставлена мета – усунути політичну партію опозиціонерів з суспільного життя повіту. Успішній критичній кампанії консерваторів сприяв принцип протиставлення земським лібералам дрібних землевласників, які не мали майна для виборчого цензу, а відтак не могли стати депутатами зібрання. Більшість вказаних власників, незадоволених своєю відсутністю у земстві, консолідувалась і пішла на вибори єдиним фронтом. Лише за допомогою комплексу фальсифікацій, спекуляцій та маніпуляцій реакційні сили отримали дуже сумнівну перемогу на земських виборах у регіоні (1871–1874).

До речі, подібні проблеми для ліберальних земців почалися і в інших інституціях місцевого самоврядування, куди вони були обрані, скажімо, у Чернігівській міській думі, де опозиціонерам вдалося сформувати фракцію. Так, на засіданні міської думи 19 червня 1873 р. було оприлюднено повідомлення про те, що Міністерство внутрішніх справ не дало згоди на затвердження надвірного радника В. Хижнякова на посаду міського голови Чернігова. У своїй промові по цьому питанню відомий ліберал відзначив, що Міністерство внутрішніх справ, ґрунтуючись на відозві Міністерства народної просвіти вказує на те, що затвердження його кандидатури неможливе, бо у візії верховної влади у такому випадку до міської управи можуть потрапити персони, які проповідують «антидержавні та антиурядові ідеали». Розглянувши проблему, Чернігівська міська дума постановила: направити верховній владі клопотання про допущення В. Хижнякова до обіймання посади міського голови Чернігова. Якщо ж це неможливо, то просити дати йому можливість бути членом міської управи, оскільки він заробляє на життя службою в іншій установі [4, с. 169–170].

У 1874 р. відбулись чергові земські вибори і ліберальна партія,за винятком померлого у лютому місяці М. Імшенецького, впевнено пройшла до складу депутатського корпусу Борзнянського повітового земства,

а член партійної групи – В.В. Тарновський-молодший – був обраний Борзнянським повітовим предводителем дворянства. Ліберали отримали можливість для відновлення свого контролю над повітовим земством. Борзнянське повітове земство, у свою чергу, обрало своїми представниками до Чернігівського губернського земства демократичних прогресивних кандидатів. Вміло використавши класичний політичний інструмент боротьби, а саме зштовхування конкурентів з консервативного табору один проти одного у прагненні до владних посад губернського зібрання, демократи змогли вивести на посаду голови Чернігівської губернської земської управи свого представника –О. Карпинського, за якого віддала голоси більшість зборів, у тому числі частина консерваторів [2, с. 68–69].

9 грудня 1875 р. член ліберальної партії О. Ліндфорс оприлюднив на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання проект доповнень до 36 статті Положення про земські установи. У доповіді було зазначено, що у повітових земствах лише 1/3 депутатів – представники селянського стану. Однак, ця частина не є ідеальною: гласними від селян стають представники владної бюрократії у провінції – волосні старшини і писарі, які брутально зловживають своєю владою, обираються до земських зібрань, а найкращі представники селянства залишаються поза земськими органами. О. Ліндфорс вказав на те, що ці владні персони безвідповідально ставляться до своїх обов'язків і стану справ у провінції, а також постійно конфліктують із земськими управами, забираючи у них свободу для діяльності. У зв'язку з цим він запропонував доповнити 36 статтю земського Положення офіційною забороною обрання до земських зібрань волосних писарів та старшин. Губернське земство пристало на цю пропозицію і ухвалило рішення про подачу уряду клопотання щодо доповнення законодавства цією імперативною нормою [5, с. 66–77]. На наше переконання, ця ініціатива земських лібералів яскраво свідчить про їх намагання ініціювати зміни у земській виборчій системі з метою якісної демократизації складу земських зібрань, шляхом збільшення представників селянського середовища. Прогресисти, намагаючись провести у зібрання як найбільше селянських депутатів, прагнули створити демократичну більшість у земствах та нейтралізувати у такий спосіб впливи владних і корпоративних структур шляхом формування політичної коаліції представників селянства і ліберальних діячів.

23 жовтня 1880 р. на засіданні Борзнянського повітового земства депутат ліберальної партії Н. Волк-Карачевський у своїй промові особливо наголосив на принциповій необхідності усунення від участі у виборних процесах та процедурах до земських установ місцевого самоврядування посадових осіб повітової та губернської поліції, адже вони є представниками губернської влади і їх обрання негативно вплине на перебіг земської діяльності. Борзнянське повітове земське зібрання, після обговорення ініціативи відомого опозиціонера, ухвалило наступне рішення: подати через канцелярію чернігівського губернатора клопотання до Правлячого Сенату з проханням розтлумачити та роз'яснити законодавчі можливості вирішення цього питання земськими інституціями [6, с. 10–11].

29 жовтня 1883 р. на засіданні Борзнянського повітового земства Н. Волк-Карачевський ініціював подачу клопотання уряду імперії про те, щоб голів губернських та повітових земських зібрань не призначали адміністрації губернаторів, а обирали демократичними процедурами з числа депутатів зборів. Ліберальний гласний наполіг, щоб його пропозиція у формі офіційного листа-звернення була додана до протоколу засідання земського зібрання. Після емоційної полеміки Борзнянське повітове земство постановило: лист Н. Волк-Карачевського до журналу засідання не додавати; запропоновану ним ідею у цілому схвалити та подати відповідне клопотання на розгляд Чернігівського губернського земства [7, с. 51].

15–16 грудня 1886 р. на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута проблема територіальної цілісності Чернігівської губернії, яка виникла внаслідок конкурентної економічної боротьби з Київською губернією. Конкретним приводом стала поява доповіді губернської земської управи зібранню про декларування територіальних претензій Київської губернії до Чернігівської, а саме–пропозиції приєднання до Київського повіту Київської губернії одного з окраїнних селищ Остерського повіту Чернігівської губернії, яке розташоване на межі адміністративних кордонів двох губерній, що проходять не по суші, а по ділянці на водних артеріях краю. У своєму виступі представник опозиціонерів П. Червінський прямо заявив, що суть проблеми полягає не у намаганні приєднати частину Остерського повіту Чернігівської губернії, а у питанні територіальної і адміністративної приналежності Труханова острова, за який і ведеться боротьба. Депутат визнав, що острів ближче до Київської губернії, ніж до Чернігівської – це водна акваторія м. Києва. Вказаний острів – місце постійного відпочинку киян. Ліберал наголосив, що там вже повним ходом ведеться широкомасштабна комерційна діяльність: функціонує ціла мережа різного роду розважальних закладів, проходять масові народні гуляння, відбуваються різноманітні заходи культурного спрямування. Принциповим є те, що усі ці проекти приносять фінансові прибутки, але чіткого розмежування, до якого саме бюджету вони повинні надходити, й досі немає. З іншого боку, вказані заходи, у силу своєї публічності та масовості, не можуть не турбувати органи Київської губернської поліції, адже нагляд за правопорядком – пряма її функція. Остерське ж повітове земство та його органи не мають жодної можливості його забезпечити. Іншими словами, має місце зіткнення проблем територіальної цілісності

губернії, питань громадського порядку та значних комерційних інтересів представників двох губерній. Вихід з цієї складної ситуації, на думку П. Червінського, цілком можна було б знайти. Наприклад, запропонувати Київській міській думі та її виконавчому органу – міській управі – офіційно викупити Труханів острів у Остерського повітового земства Чернігівської губернії, який знаходиться у його адміністративному підпорядкуванні. Повітове земство отримає від продажу острова як мінімум 700 рублів. Ці кошти вкрай необхідно буде покласти у надійну банківську структуру, у вигляді депозиту під 5% річних, у результаті чого інститут місцевого самоврядування отримає прибуток як мінімум 14 тисяч рублів щорічно. У такий же спосіб необхідно буде адмініструвати усю податкову систему острова як з боку Чернігівського губернського і Остерського повітового земств, так і Київської міської думи з управою. Цілком зрозуміло, що викуп– вимушений інструмент, але якщо не буде іншого виходу – треба на це йти. За умов, якщо Труханів острів залишиться в управлінні Остерського повітового земства, то воно отримає два вкрай важливих додаткових джерела для повітового земського бюджету – доходи від оподаткування лісового господарства місцевості та прибутки від усього комплексу розважальних закладів, діючих на острові.

Інший представник демократів – І. Шраг – звернув увагу зібрання на юридичну сторону проблеми. Він особливо наголосив, що Труханів острів офіційно не належить ні Київській губернії, ні Київській міській думі і відповідній громаді. Не існує жодного легітимного документу, який би хоч натякав на це. Однак, з іншого боку, саме Київська міська дума продовжує асигнувати фінанси на забезпечення громадського правопорядку на острові силами міської поліції. Безперечно, це в інтересах київської міської влади: чим більший поліцейський нагляд, тим більше шансів на безпеку; чим безпечніша ситуація, тим більший відсоток відвідуваності розважальних закладів, і, як наслідок, – тим більші прибутки від їх діяльності саме в бюджет Київської міської думи, а не Остерського повітового земства. І. Шраг відзначив, що у разі, якщо Чернігівське губернське земське зібрання не підтримає позицію Остерського повітового земства у цій справі, то вже у найближчий час інші острівні території, наближені до Києва, з великим ступенем ймовірності, забажають відділитися від Чернігівської губернії та приєднатись до Київської. У таких обставинах Чернігівська губернія втратить не тільки територію, але й інші важливі позитиви – унікальні географічно-рекреаційні зони та стабільні, регулярні фінансові джерела поповнення бюджетів земських установ краю. У загальнодержавному плані подібні речі будуть стимулювати появу очевидних проявів провінційного та регіонального сепаратизму. І лише якщо стане зрозуміло, що немає іншого виходу, як продавати острів, тільки за таких обставин потрібно йти на цю угоду. Після детального обговорення проблеми губернське земство постановило: всебічно підтримати Остерське повітове земство у цій проблемі та усіма законними методами захищати територіальну цілісність Чернігівської губернії. У випадку, коли вказане не вийде, погодитись на пропозицію та умови Київської губернії, адже Чернігівська губернія не має таких можливостей, як Київська [8,с. 301–302].

Проаналізувавши основні прояви політичної діяльності ліберальних земців Північного Лівобережжя, можемо стверджувати, що зусилля опозиціонерів були направлені на всебічний та широкомасштабний захист прав та свобод інституцій місцевого самоврядування у регіоні, прогрес у розвитку краю. Це стало можливим завдяки консолідації опозиційно налаштованих до російського самодержавства демократичних діячів у провінції та створення ліберальних груп і фракцій у земських зібраннях регіону. Основні прояви політичної боротьби прогресистів полягали у рішучій боротьбі за всебічне розширення принципу всестановості формування інститутів земського самоврядування і, тим самим, ліквідації домінування консервативно-реакційної більшості у цих установах, яка усіляко блокувала поступ модернізаційного курсу у Російській імперії; протидії упередженому ставленню та крокам місцевої влади по усуненню земських лібералів з виборчих процесів і процедур до органів місцевого самоврядування, і як наслідок – неможливості прогресивної діяльності на благо громади; принциповій і фундаментальній зміні земського законодавства щодо призначення голів земських органів самоврядування не губернаторами, а їх публічного і демократичного обрання депутатським складом земських зібрань; збереженні та широкомасштабному розширенні економічних інтересів земських структур у вигляді конкретних територій, географічно-рекреаційного потенціалу, одиниць господарської діяльності, збільшення фіскальної бази для поповнення джерельного комплексу місцевих зборів і податків.У цілому, політична робота земських лібералів Сіверщини якісно доповнювала їх яскраву участь у загальноімперському визвольному русі 70–80 рр. XIX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Котельницький Н.А. Таємний політичний клуб І.І. Петрункевича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма / Н.А. Котельницький // Евреи Левобережной Украины. История и культура / редкол.: С.Г. Бельман и др. – Чернигов: БЕФ «ХасдеЭстер», Черниговская областная еврейская община, 2009. – С. 23–33.

2. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / Под ред. А.А. Кизеветтера / И.И. Петрункевич. – Прага: Б.и., 1934. –466 с.

3. Котельницький Н.А. Діяльність І. Петрункевича у Чернігівському губернському земському зібранні (1868–1879 рр.) / Н.А. Котельницький // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 62–75; Він же. Котельницкий Н.А. И.И. Петрункевич. Его первые шаги к всероссийскому земскому движению / Н.А. Котельницкий, Н.А. Шлиппенбах // Сестрорецкие берега. – 2009. – № 19. –С. 4; Він же. Общественная деятельность И.И. Петрункевича на Черниговщине (1868–1879) / Н.А. Котельницкий // Вестник РУДН. – Серия «История Росси». – 2010. – № 4. –С. 5–24; Він же. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк / Н.А. Котельницкий. – М.: Летний сад, 2015. – С. 42–52; Він же. Іван Петрункевич – видатний син Борзнянщини. –Плиски, 2017. – С. 7–10.

4. Хижняков В.М. Свод постановлений Черниговской городской думы с 1871 по 1883 гг. – Чернигов: Губернская типография, 1883. – 940 с.
5. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1875 года. – Чернигов: Земская типография, 1875. – № 4. – С. 66–77.
6. Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1880 года. – Нежин: Типография Е. Венгера, 1881. – № 1. – С. 10–11.
7. Журналы очередного Борзенского уездного земского собрания 1883 года. – Нежин: Типография Е. Венгера, 1884. – № 7. – С. 51.
8. Журналы собрания и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания 1886 года. – № 11. – С. 301–302 // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Земская типография, 1887. – № 9–10.

Котельницкий Н.А. Политическая деятельность либеральных земцев Северного Левобережья (60–80 гг. XIX в.)
В публикации показаны основные проявления политической борьбы представителей земского либерального движения Северного Левобережья с российским самодержавием и его адептами региона в 60–80 гг. XIX века. Выяснены вопросы истории формирования либеральной оппозиционной партии в земских учреждениях края и ее прогрессивной политической деятельности.
Ключевые слова: *либеральная оппозиция, земское законодательство, межпартийная борьба, консервативное большинство.*

Kotelnytskyi N.A. Political activity of the liberal zemstvo of the Northern Left Bank (60–80's XIX century)
The publication shows the main manifestations of the political struggle of the representatives of the Zemstvo liberal movement of the Northern Left Bank with the Russian autocracy and its adherents of the region in the 60's and 80's of the nineteenth century.The questions of the history of the formation of the liberal opposition party in the Zemsky institutions of the region and its progressive politicalactivity were clarified.
Key words: *liberal opposition, zemstvo legislation, interparty struggle, conservative majority.*

01.03.2018 р.

УДК 94: 352/353: 929 «185»

О.О. Коваленко

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Г.О. МИЛОРАДОВИЧА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

У статті схарактеризовано участь громадсько-політичного діяча та історика Г.О. Милорадовича (1839–1905) у роботі органів місцевого самоврядування Чернігівської губернії.
Ключові слова: *Г.О. Милорадович, Чернігівська губернія, земство, гласний, предводитель дворянства.*

Навздогінна модернізація імперського простору, до якої у 60-х рр. XIX ст. під тиском обставин вдався Олександр II, суттєво змінила соціальний ландшафт країни. Створення самоврядних структур стало серйозним викликом для дворянської спільноти, яка традиційно вважалася становим хребтом державного ладу Російської імперії. Сучасні дослідники ставлять під сумнів поширені уявлення, згідно з якими дворяни загалом були психологічно травмовані втратою кріпаків і дезорієнтовані у нових реаліях. Як слушно зауважив С. Беккер, у другій половині XIX – на початку XX ст. «дворянство находилось не столько в процессе упадка или обнищания (как предполагается традиционной гипотезой о его неспособности хозяйствовать без крепостного труда), сколько переживало радикальную трансформацию, и в основном не вынужденную, а добровольную» [1, с. 56, 64, 82]. Одним з її проявів було пожвавлення соціальної мобільності дворянської верстви, представники якої взяли, зокрема, активну участь у діяльності новостворених органів місцевого самоврядування [2]. Історики окреслили основні параметри проблеми у масштабах Російської імперії [3; 4; 5], але на регіональному рівні цей аспект пореформенної дійсності не знайшов належного висвітлення у науковій літературі, за винятком грунтовних студій І.О. Кочергіна, побудованих на матеріалах Катеринославської губернії [6].

Чернігівське губернське земське зібрання розпочало свою діяльність 25 вересня 1865 р. Його відкриття, як зауважив у своїх спогадах відомий земський діяч В.М. Хижняков, відбулося у «торжественной обстановке и при большом подъеме духа и гласных, и многочисленной публики. Раздавались ликующие голоса по поводу дарованных населению прав и выражались смелые надежды, что местное самоуправление раздвинется в более широкие рамки. Просвещенный губернатор кн. С.П. Голицын […] открыл собрание сочувственной речью, полною надежд на благотворную для населения деятельность земства. Затем он и известный своими историческими трудами архиепископ Филарет благословили собрание иконами. Председательствовал в собрании губернский предводитель дворянства (занимавший эту должность ещё шесть лет) И.Н. Дурново, впоследствии министр внутренних дел и председатель Комитета министров. В составе гласных первого призыва было немало самых крупных и именитых землевладельцев губернии» [7, с. 120–121]. Вони також були представлені у повітових земських зібраннях. Зокрема, від курії землевласників гласним Чернігівського повітового земського зібрання того ж таки 1865 р. був обраний представник відомої дворянської родини, яка володіла значними маєтностями на Лівобережній Україні, 26-річний штаб-ротмістр Г.О. Милорадович [8, арк. 68; 9, с. 1–2].

Світогляд молодого дідича, вихованця елітного Пажеського корпусу, сформувався в атмосфері перетворень, започаткованих у 60-х рр. XIX ст. його кумиром – імператором Олександром II. Відтак, Г.О. Милорадович цілком закономірно узяв активну участь у запровадженні селянської реформи на території Городницького повіту Чернігівської губернії як один з мирових посередників першого призову і був нагороджений почесною відзнакою «за введение в действие Высочайше утвержденного 19-го февраля 1861 года Положения о крестьянах» [10, арк. 92 зв.].

Отже, рішення Г.О. Милорадовича долучитися до реалізації ще однієї важливої реформи, яка мала на меті створення принципово нової системи органів місцевого самоврядування, було цілком логічним. Згодом землевласники Чернігівського повіту ще двічі у 1871 і 1892 рр. обирали його гласним повітового земського зібрання [11, с. 104,

106]. Таку ж довіру Г.О. Милорадовичу у 1883 р. виявили виборці Городницького повіту. Водночас у 1871 і 1883 рр. він був делегований до складу Чернігівського губернського земського зібрання [12, арк. 93]. Якщо взяти до уваги, що термін каденції гласних становив три роки, то сукупний земський «стаж» Г.О. Милорадовича сягав 12 років на рівні повіту і 6 років – на рівні губернії. Слід також додати, що саме губернське земське зібрання у 1869 і 1889 рр. обирало його на громадську за своєю природою посаду мирового судді Чернігівського, а в 1882 р. – Городницького повітів [13, с. 3–5 окремої пагінації].

Журнали засідань повітових і губернських земських зібрань не дозволяють скласти належне уявлення про роботу гласного Г.О. Милорадовича. Одне можна сказати напевне – він не належав до числа «записних» ораторів і «громадських активістів», на відміну, скажімо, від його далеких родичів: М.М. Милорадовича – губернського гласного від Ніжинського повіту, члена Чернігівської губернської земської управи [14, с. 217]; В.Р. Милорадовича – голови Прилуцької повітової земської управи Полтавської губернії, депутата Третьої Державної думи Російської імперії [15, с. 80]. Часом безпосередні службові обов'язки унеможливлювали участь Г.О. Милорадовича, який увесь цей час перебував на військовій та придворній службі, у засіданнях земських зібрань. У 1871–1873 рр. Г.О. Милорадович взагалі не брав участі в засіданнях Чернігівського повітового земського зібрання [16, с. 86], а протягом 1883–1884 рр. був присутній лише на одній з чотирьох сесій Городницького повітового земського зібрання [17, с. 536–537]. Ця тенденція спостерігалась у діяльності значної частини гласних – у кращому разі вони відвідували близько половини засідань земських зібрань Чернігівської губернії [18, с. 101].

У 1890 р. Г.О. Милорадовича (на той час вже графа і генерала) було обрано, а в 1893 р. переобрано предводителем дворянства Чернігівської губернії. Він значною мірою прислужився зміцненню корпоративної організації дворянської спільноти в регіоні. Плідна діяльність Г.О. Милорадовича на цій впливовій посаді була відзначена орденами св. Анни 1-го ступеня і св. Володимира 2-го ступеня [19].

Одна з найскладніших і найвідповідальніших функцій губернського предводителя дворянства полягала в обов'язковому головуванні на засіданнях губернського земського зібрання. У такий спосіб уряд намагався застерегти інтереси дворянської спільноти й узгодити основні напрямки діяльності органів станового і місцевого самоврядування. У новій для себе ролі голови губернського земського зібрання Г.О. Милорадович дебютував 7 грудня 1890 р. Звертаючись до гласних, він заявив: «Я первый раз имею честь председательствовать в губернском собрании, поэтому прошу снисхождения к моей неопытности. Но я надеюсь, что при единодушном участии мы постараемся успешно разрешить все вопросы» [20, с. 5]. Протягом XXVI сесії в грудні 1890 р. губернське зібрання працювало достатньо зважено й конструктивно, відтак під час останнього її засідання гласні висловили подяку Г.О. Милорадовичу, оскільки «в его руководстве видели полное беспристрастие и уважение к чужим мнениям» [21, с. 270].

Наступна XXVII сесія у грудні 1891 р. розглянула низку важливих для регіону соціально-економічних питань, однак активність гласних залишала бажати кращого. Відтак Г.О. Милорадович змушений був закликати їх до порядку: «В самом деле … собираться следовало бы пораньше, к определенному часу, как это требуется от служащих в правительственных учреждениях. Назначим хотя бы час по полудню и будем стараться являться аккуратнее» [22, с. 73]. Усі погодились з цією пропозицією, але й надалі постійно запізнювались на засідання … Ще у 1888 р. губернське земське зібрання вирішило на честь 25-річчя земських установ установити в приміщенні губернської земської управи мармуровий бюст Олександра II, «даровавшего жизнь земским учреждениям», але втілити це рішення в життя вдалося тільки в 1891 р. за активної участі Г.О. Милорадовича [23, с. 310, 319, 369, 412, 413].

На початку роботи XXVIII сесії губернського земського зібрання, склад якого в результаті чергових виборів суттєво оновився, в січні 1893 р. виник конфлікт між частиною гласних, які намагалися внести до порядку денного питання «об освобождении от телесного наказания лиц податных сословий, окончивших земские школы», з одного боку, і Г.О. Милорадовичем, котрий у відповідності з нормативними актами відмовився це зробити, – з іншого [24, с. 4, 6; 25, с. 165–174 другої пагінації]. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М. Хижняков, який ініціював розгляд цього питання, засвідчив, що «председатель собрания гр. Милорадович не допустил обсуждения этого доклада, не обращая внимание на довольно дружные протесты гласных» [26, с. 187]. Цей факт з відповідними коментарями був оприлюднений громадським діячем і гласним І.Л. Шрагом у львівській газеті «Правда» і викликав осуд з боку демократичної спільноти [27, с. 78–79]. На засіданні губернського зібрання 20 січня 1893 р. за підтримки Г.О. Милорадовича було ухвалено рішення про участь земських установ у заходах з нагоди 900-річчя Чернігівської єпархії [28, с. 42; 29, с. 121–125].

Набагато конструктивніше пройшла XXIX сесія губернського земського зібрання у грудні того ж таки 1893 р., хоча на останньому її засіданні 14 грудня спокій знову збурив І. Шраг, який виступив із заявою «о допущении местного народного наречия в преподавание народной школы». Це питання уперше було порушено чернігівськими земцями ще в 1870 р., але його розгляд повсякчас блокувався за наполяганням адміністрації [30; 31, с. 314]. Не заперечуючи цієї пропозиції в принципі, Г.О. Милорадович передав питання на попередній розгляд до губернської земської управи [32, с. 34]. Принагідно зауважимо, що до порядку денного Чернігівського губернського земського зібрання це контраверсійне питання потрапило тільки у 1900 р.

На засіданнях XXX сесії губернського земського зібрання у січні 1894 р. замість хворого Г.О. Милорадовича головував виконувач обов'язків губернського предводителя

дворянства Ф.А. Лизогуб. Востаннє Г.О. Милорадович головував на засіданнях XXXI сесії губернського земського зібрання у січні 1896 р., коли знову було порушено питання про скасування тілесних покарань. Цього разу Г. Милорадович сам зачитав доповідь і ухвалу комісії земського зібрання з цього питання, але зауважив, що це подання має бути в установленому порядку направлено до Міністерства внутрішніх справ [33, с. 82–83; 34, с. 300–302].

Восени 1896 р. закінчився другий термін перебування Г.О. Милорадовича на посаді губернського предводителя дворянства. Балотуватися на третій термін він відмовився і склав свої повноваження. Його наступником і новим головою Чернігівського губернського земського зібрання став предводитель дворянства Новозибківського повіту М. Долгоруков [35, с. 4, 75–76].

Так закінчився важливий етап у житті та громадській діяльності Г.О. Милорадовича. «Я всегда старался проводить такие убеждения, которые должны упрочить дворянство на той почве, на которой оно призвано к жизни историею», – стверджував Г. Милорадович [35, с. 4].

Громадсько-політичний діяч консервативного напряму, він насамперед відстоював позиції дворянської верстви та владних структур. Водночас Г.О. Милорадович намагався знайти точки дотику з ліберально і демократично налаштованими гласними в інтересах мешканців Чернігівщини, що позитивно позначилося на функціонуванні губернського земського зібрання. Загалом конструктивна позиція Г.О. Милорадовича сприяла розбудові органів місцевого і станового самоврядування, формуванню елементів громадянського суспільства на регіональному рівні.

ПОСИЛАННЯ

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / [перевод с английского Б. Пинскера]. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
2. Кочергін І. О. Дворянство у земстві: привілейована група чи органічний елемент всестанової інституції // Гуманітарний журнал (Дніпропетровськ). – 2012. – № 1. – С. 26–31.
3. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – 179 с.
4. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – 303 с.
5. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, – 264 с.
6. Див.: Кочергін І.О. Соціальна трансформація Катеринославського дворянства (друга половина XIX – початок XX ст.). – Дніпропетровськ: Герда, 2015. – 576 с.
7. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград: Огни, 1917. – XV; 251 с.
8. Державний архів Чернігівської області, ф. 776, оп. 1, спр. 1, 88 арк.
9. Уездные земские собрания Черниговской губернии 1865 года. – Чернигов: В Губернской типографии, 1865. – Отд. I. – IV н/н; 42; 2 н/н; 32 с.
10. Російський державний військово-історичний архів, ф. 400, оп. 9, спр. 3262, 1250 арк.
11. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / [составил В.М. Хижняков]. – М.: Товарищество «Печатня С.Н. Яковлева», 1916. – 114 с.
12. Російський державний військово-історичний архів, ф. 400, оп. 9, спр. 3262, 1250 арк.
13. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ал – 506, спр. 2, 14 арк.
14. Рахно О.Я. Голови Чернігівської губернської земської управи: Біобібліографічний довідник. – Чернігів: Десна Поліграф, 2013. – 240 с.
15. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. – Харьков: Сага, 2009. – 294 с.
16. Лисенко С.И. Состав Черниговского губернского земства (1865–1884). – Чернигов: Земская типография, 1884. – 108 с.
17. Свод постановлений уездных земств Черниговской губернии. – Чернигов: Земская типография, 1886. – Т. 1. Городницкий уезд / [составил М. С. Гаврилов]. – XVII; 600 с.
18. Лисенко С.И. Состав Черниговского губернского земства (1865–1884). – Чернигов: Земская типография, 1884. – 108 с.
19. Докладніше див.: Коваленко О.О. Г. Милорадович – чернігівський губернський предводитель дворянства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – Вип. 52. – Серія: Історичні науки. – № 5. – С. 306–310.
20. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVI очередной сессии 7–18 декабря 1890 года. – Чернигов: Земская типография, 1891. – 666; XIV с.
21. Там само.
22. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4-го по 14-е декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410; 596; XIV с.
23. Там само.
24. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII очередной сессии 1892 года, состоявшейся в январе 1893 г. – Чернигов: Земская типография, 1893. – 54 с.
25. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII очередной сессии 1892 года, состоявшейся 10–22 января 1893 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1894. – XIII; 437; 971 с.
26. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Петроград: Огни, 1916. – XV; 251 с.
27. І.Л. Шраг: документи і матеріали / [упорядники В.М. Шевченко, Т.П. Демченко, В.І. Онищенко]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – 167 с.
28. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII очередной сессии 1892 года, состоявшейся в январе 1893 г. – Чернигов: Земская типография, 1893. – 54 с.
29. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII очередной сессии 1892 года, состоявшейся 10–22 января 1893 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1894. – XIII; 437; 971 с.
30. Черниговец. Вопрос о народном языке в школе // Южные записки (Одесса). – 1904. – № 12. – 29 февраля. – С. 19–25.
31. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
32. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXIX очередной сессии 1893 г. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1894. – 34 с.
33. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXI сессии 1895 г., с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. – XII; 180 с.
34. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. – 499 с.
35. Постановления Черниговского губернского собрания дворянства: 1) Очередного в сентябре и октябре 1896 г., 2) Чрезвычайного в феврале 1897 г. С приложениями. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1897. – 169 с.

Коваленко О.А. Земская деятельность Г.А. Милорадовича (вторая половина XIX ст.)

В статье охарактеризовано участие общественно-политического деятеля и историка Г.А. Милорадовича (1839–1905) в работе органов местного самоуправления Черниговской губернии.

Ключевые слова: *Г.А. Милорадович, Черниговская губерния, земство, гласный, предводитель дворянства.*

Kovalenko O. O. The participation of H.O. Myloradovych in zemstvo (second half of the XIX-th century)

In the article the participation of social-political activist and historian H.O. Myloradovych in the work of Chernihiv gubernia's local self-government is characterised.

Key words: *H.O. Myloradovych, Chernihiv gubernia, zemstvo, councillor, the leader of the nobility.*

10.04.2018 р.

УДК 94 (477.51) – 057.34 «189/190»

К.Ю. Солодка

СЛУЖБОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ СЕРЕД ЧИНОВНИЦТВА НІЖИНСЬКОГО ПОВІТУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті на основі неопублікованих архівних джерел з'ясовуються види та причини службових правопорушень серед чиновництва Ніжинського повіту. Аналізуються види покарань відповідно до законодавства пореформеного періоду.

Ключові слова: *чиновник, злочин, бюрократизм, корупція, Ніжинський повіт.*

Внутрішньополітичний розвиток сучасної України та зовнішня загроза загострили питання децентралізації влади – передачу повноважень та ресурсів на нижчі рівні місцевого управління. Це є важливою формою розвитку демократії, що дозволить при збереженні державних інститутів розширити місцеве самоврядування, активізувати населення на вирішення проблем територіальних громад, формувати механізми саморегуляції. У цьому плані важливими є питання боротьби з корупцією. Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. відбувалися зміни кількісного, соціального та якісного складу чиновницького апарату. З іншого боку, актуальною залишається проблема безвідповідального ставлення до виконання своїх обов'язків, бюрократичної тяганини в органах державної влади. Безперечно, для вдалого реформування державного апарату у сучасній Україні, децентралізації влади необхідно враховувати історичний досвід пореформених змін у Наддніпрянщині. Це визначає актуальність обраної теми і її науково-практичне значення.

Історіографія теми дозволяє констатувати про недостатню кількість наукових праць, присвячених питанню службових правопорушень серед провінційного чиновництва другої половини XIX – на початку XX ст. у Ніжинському повіті. Так у дореволюційних виданнях окреслена проблематика висвітлюється частково, головним чином, у зв'язку з історією становлення та розвитку державних органів влади. Сюди відносимо працю А. Градовського, у якій досліджуються особливості функціонування державних установ, процесів розвитку законодавства у даній сфері, особливості взаємовідносин бюрократичного апарату та окремих чиновників [13]. У праці Гессена визначаються повноваження вищих представників органів влади на місцях протягом різних періодів [12].

Суперечливий доробок радянської історіографії потребує уважного й диференційованого підходу. Так, у монографії П. Зайончковського досліджується велика кількість формулярних списків. Автор проаналізував соціальний склад російської бюрократії, умови матеріального забезпечення, рівня освіти [15]. У книзі М. Єрошкіна визначається структура, функції державних закладів XIX – поч. XX ст. [14].

На сучасному етапі проблемами формування, становлення та ролі чиновницького апарату другої половини XIX ст. займаються такі науковці, як М. Бармак, Р. Воробей [1; 10; 11]. Дослідники звертаються до аналізу теоретичних засад державної служби, правових основ формування та функціонування корпусу цивільних державних службовців. Останнім часом з'являються розвідки щодо характеристики рівня освіти, діяльності муніципальних органів на регіональному рівні. Р. Воробей досліджує процес впливу реформ 60–90-х років на формування чиновницького апарату Чернігівщини, звертається до питання діяльності міських дум, земств, їх соціальний склад та специфічні особливості, які притаманні даному регіону [10; 11].

Питання правопорушень, а особливо корупції у лавах державних службовців другої половини XIX – на початку XX ст., доволі актуальне серед сучасних науковців. Так, С. Вергун аналізує факти прояву, форми корупції серед жандармських поліційних управлінь залізниць України [9]. Теоретичним питанням поняття «корупції», її появі у суспільстві та державних органах присвячені роботи В. Молчанова, С. Таранець [16; 17]. В. Шандра аналізує законодавчі акти у сфері адміністративної відповідальності чиновників [19].

У цілому, аналіз історіографії та джерельної бази свідчить, що сьогодення потребує спеціального комплексного дослідження, де б розглядалася актуальна проблема правопорушень серед чиновництва, особливо на місцевому рівні.

Мета наукової роботи полягає у тому, щоб на основі всебічного аналізу комплексу документальних джерел та наукової літератури схарактеризувати види службових правопорушень чиновників Ніжинського повіту.

Відповідно до чинного законодавства Російської імперії цивільно-правова, матеріальна та кримінальна відповідальність державних службовців наставала за протиправні дії або бездіяльність, результатом яких було спричинення матеріальної шкоди державі або громадянину [1, с. 218]. Найпоширенішими серед ніжинського чиновництва другої половини XIX – початку XX ст. були наступні правопорушення: підробка, порушення правил видачі документів; халатне ставлення до роботи; перевищення службових повноважень; хабарництво; шахрайство; розкрадання державного майна.

Можемо говорити, що підробка документів іноді здійснювалася ненавмисно або ж через незнання законів Російської імперії. Так, у 1910 р. було затримано жителя міста Ніжина, цигана Федора Сулиму. З вилучених документів у нього було посвідчення на «вільне проживання» терміном на 3 місяці, яке було видано 31 грудня 1909 р. Документ виявився фальшивим, адже був виписаний на звичайному папері, а не на спеціальному бланку, не вказувалися його прикмети, що відповідно до ч. I, ст. 979 «Уложення» (ред. 1885 р.) являлося протизаконним діянням. На документі стояло два підписи: члена управи Євсія Ткача, який розписався замість управителя управи, та Симона Приходька, який займався діло-

водством в управі. Підозрювані даного факту не заперечували, стверджуючи, що закон не забороняє видавати подібні документи [5, арк. 8].

Відповідно до ст. 979 «Уложення про покарання кримінальні та виправні» від 1885 р. за дане діяння передбачалося грошове стягнення не більше 100 рублів. Але законодавець розглядав й інший випадок. Якщо означене діяння носило корисливу ціль, то винний притягувався до позбавлення усіх привілейованих прав та заслання до Сибіру або ж ув'язнення. Інший випадок доводить, що у разі підробки документів з метою вчинення інших протизаконних дій, особа, що його виписує, є співучасником і несе покарання відповідно до ст. 119 даного положення [18, с. 377]. Згідно рішення суду від 1 квітня 1911 р. було винесено вирок, за яким Ткач мав виплатити штраф 10 руб., а Приходько – 3 руб. за вчинене правопорушення [5, арк. 9]. Загалом, ми не можемо однозначно стверджувати, з яких причин були порушені правила складання документів, але обидва варіанти свідчать про професійну некомпетентність службовців.

Інший випадок з підробкою документів мав характер шахрайства. Відповідно до заяви від 16 січня 1879 р. до Ніжинського окружного суду рядовий солдат Федір Науменко звинувачував свою дружину Анну Андрієву та відомого ніжинського адвоката Семена Громико у шахрайстві. Андрієва за допомогою адвоката подала до суду позов, щоб стягнути зі свого чоловіка 250 руб. за те, що він не віддає її речей, відповідно до постанови суду Науменко зобов'язувався виплатити 63 руб. Провівши певні махінації, затягуючи час, С. Громико зробив усе можливе, щоб Науменко не заплатив штраф вчасно. Ситуація прояснилася, коли дружина Ф. Науменка подала позов до суду на свого чоловіка, і все його майно було описано. Але згодом з'ясувалося, що С. Громико обманув не лише Науменка, але і його дружину А. Андрієву на суму 265 руб. Уся земля, що належала Ф. Науменку, переходила у власність дружини Семена Громико. До суду було подано позов за підозрою у шахрайстві [6, арк. 11].

На нашу думку, описаний злочин було здійснено за двома статтями, – шахрайство та обман, фальсифікація та підробка документів. Відповідно до ст. 1692 «Уложення» за підробку будь-яких паперів обвинувачені каралися позбавленням усіх особистих прав та засланням до Сибіру або ж відбуванням покарання у в'язниці відповідно до п'ятого ступеню ст. 31 даного документа. Не дивлячись на всі докази, суд визнав його невинним [6, арк. 12].

Отже, дана справа засвідчує всю недосконаліть правосуддя у Російській імперії. Ми не можемо стверджувати, з якої причини було виправдано підозрюваного. Можливо, це був підкуп, зв'язки у суді або ж недостатньою була доказова база. Очевидним є неосвіченість та довіра громадян до представників чиновницького апарату. Недосконаліть та несправедливість правосуддя засвідчує і той факт, що обидва злочини вчинялися двома співучасниками, що, навпаки, мало б посилити покарання.

Законодавство намагалося закріпити норми, відповідно до яких у держаних установах мав зберігатися порядок та належне виконання службовцями своїх обов'язків. Стаття 411 «Уложення про покарання» визначала обов'язок чиновників дотримуватися порядку у веденні діловодства, оперативне виконання постанов. У разі, коли справи не розглядалися, не передавалися до інших відомств, чиновник міг бути негайно переданий до суду. За даний проступок законодавство передбачало догану, відрахування від часу служби від 3 місяців до 1 року, позбавлення посади [18, с. 263].

Зауважимо, що часто халатне ставлення до роботи було наслідком великого навантаження на чиновників нижчих ланок. Так, 1913 року до юридичної відповідальності було притягнено канцелярського службовця Степана Ульянченка за недбайливе виконання своїх обов'язків. Працюючи в суді, він мав наступні повноваження: прийом, запис у необхідні реєстри усіх вхідних у відділення паперів, їх роздача у канцелярії, зворотна відсилка. Якщо до відділу надходили папери і їх з певних причин не можна було внести до реєстру, біля стола реєстратора стояла скриня, куди вони і клалися. Через деякий час виявилося, що там було 1019 справ, не внесених до реєстру [7, арк. 2 зв. – 4].Свідками у даній справі виступали його колеги, які пояснювали це тим, що в Ульянченка дуже багато роботи з реєстрації. Від одного тільки старшого нотаріуса суду щодня надходило 100–150 повідомлень. Суд виправдав канцелярського чиновника [7, арк. 3 зв.].

Як бачимо, законодавство не передбачало покарання за недбайливе ставлення до обов'язків через занадто великий обсяг роботи, коли чиновник просто фізично не міг впоратися з навантаженням. Дана справа яскраво ілюструє всю недосконаліть організації роботи держустанов.

Актуальною у Російській імперії залишалась проблема хабарництва. У законодавстві не вживалося поняття «хабар». Замість нього використовували слово «подарунок». Покарання за отримання хабарів характеризують статті 372 та 373 «Уложення про покарання». Між ними існує суттєва різниця. Стаття 372 вказує на хабарництво без порушення своїх посадових обов'язків, закон називає даний вид правопорушення «мздоїмством». Стаття 373 указує на правопорушення, за яким посадова особа, отримавши хабар, буде порушувати свої посадові повноваження, що іменується це «лихоїмством» [18, с. 249–250]. У Російській імперії хабарництво набуло настільки загрозливого явища, що до нього стали відноситися як до повсякденних речей.

Ніжинський повіт не став винятком у цьому відношенні. Так, у 1874 р. поліцейський чиновник Василь Данім, проводячи розшук одного з рекрутів, зайшов до будинку сім'ї Донських та помітив там невідому йому особу. Не дивлячись на документи, які пред'явив О. Казанович, чиновник попросив його вийти на подвір'я та почав вимагати 5 руб. в обмін на арешт. Казанович запевняв, що має тільки 2 руб., які поліцейський негайно

в нього забрав. Суд відбувся через рік, поліцейського чиновника за вимагання хабаря було виправдано з незрозумілих причин. Згодом В. Данім добровільно подав заяву на звільнення [4, арк. 3 зв. – 4].

Відповідно до статті 373 «Уложення про покарання», якою б сума отриманих коштів чи інших матеріальних благ не була, обвинувачений притягувався до позбавлення всіх особистих майнових і немайнових прав, заслання до Сибіру або ж ув'язнення. Важливо зауважити, що стаття передбачала добровільне визнання своєї вини, за що покарання суттєво зменшувалося та передбачало звільнення зі служби, посади, сувору догану [18, с. 249].

Хабарництво було поширене і в суді. Відповідно до заяви 1897 р. від жителя села Велика Кошелівка Петра Ліхути ніжинський суддя Андрій Дусь взяв із нього 16 руб. та пообіцяв вирішити справу на його користь. Але цього не зробив і не повернув гроші. Свідками даного злочину виступили двоє чоловіків, які підтвердили, що суддя двічі казав Ліхуті купувати горілку та пригощати його з іншими колегами. Стаття 372 вказує, що у разі вимагання особою грошей за виконані ним обов'язки без порушення закону, винний має сплатити грошовий штраф не вище подвійної ціни подарунку або грошовий штраф та відсторонення з посади. Суд над ніжинським суддею А. Дусем відсторонив його від займаної посади [3, арк. 4–4 зв.].

Яскравим прикладом «лихоїмства» слугує випадок, у якому канцелярист А. Шкребко, що займався питаннями документообігу, вимагав хабаря у розмірі 20 рублів від Т. Лемперта за приховування неправильно складеної подвірної книги. Під час досудового слідства виникли розбіжності у свідченнях. З одного боку, А. Шкребко стверджував, що Т. Лемперт насильно поклав 20 руб. на стіл. Він же, у свою чергу, хотів показати їх судовому приставу, але не встиг і згодом про них забув. Натомість Т. Лемперт наголошував, що посадова особа вимагала хабаря. Рішенням суду канцеляриста було виправдано [8, арк. 4].

Таким чином, хабарництво було одним із найпоширеніших правопорушень серед цивільного, поліцейського, судового чиновництва. Виправдання судом або ж винесення м'якішої міри покарання пояснюється недосконалим законодавством, іноді неможливістю довести провину підозрюваного або ж, знову таки, зв'язками чи даванням хабаря посадовим особам.

Отже, опрацьовані матеріали дозволяють говорити, що найпоширенішими злочинами серед ніжинського чиновництва були халатне відношення до роботи, шахрайство, використання казенних коштів не за призначенням, хабарництво, підробка документів. Суворіше покарання, відповідно до законодавства, передбачалося за перевищення владних повноважень і каралося, за певних обставин, навіть засланням на каторжні роботи. Причинами злочинів залишалися низька заробітна плата, великий об'єм роботи, відсутність контролю з боку законодавства, незнання закону, що породжувало помилки у веденні офіційних документів.

ПОСИЛАННЯ

1. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.) – Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. – 392 с.
2. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжин (далі –ВДАЧОН), ф. 358, оп. 1, спр. 811, 37 арк.
3. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 179, 61 арк.
4. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 50, 88 арк.
5. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 526, 41 арк.
6. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 78, 29 арк.
7. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 786, 210 арк.
8. ВДАЧОН, ф. 358, оп. 3, спр. 787.
9. Вергун С.І. Корупція у діяльності транспортної жандармерії залізниць України (друга половина XIX – початок XX ст.) / С.І. Вергун // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2017. – Вип. 26. – с. 26.
10. Воробей Р.В. Система місцевих органів влади та управління в другій половини XIX ст. (на прикладі Чернігівської губернії) – Чернігів: КП видав. «Чернігівські обереги» – 2004. – 104 с.
11. Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та правління в Україні у др. пол. XIX – на поч. XX ст. – Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2009. – 354 с.
12. Гессен В.М. Вопросы местного управления / В.М. Гессен. – СПб.: Тип. и лит. А.Е. Ландау, 1904. – 235 с.
13. Градовский А.Д. Начала русского государственного права: Ч. 2, Органы управления. – СПб., 1907 г. – 580 с.
14. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России: Учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Историко-архивоведение». – 3-е изд., по перераб. и доп. – М.: Высш. Шк., 1983. – 352 с.
15. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль. – 1978. – 388 с.
16. Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 247–267.
17. Таранець С.В. Старообрядці й «культура» хабарництва в Росії / Таранець С.В. // Український історичний журнал. – 2011. – № 2. – С. 50–64.
18. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – СПб.: Издание Н.С. Таганцева, 1892. – 796 с.
19. Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – Вип. 22. – С. 5–13.

Солодка К.Ю. Служебные правонарушения среди чиновничества Нежинского уезда во второй половине XIX – в начале XX в.

В статье на основе неопубликованных архивных источников выясняются виды и причины служебных правонарушений среди чиновничества Нежинского уезда. Анализируются виды наказаний в соответствии с законодательством пореформенного периода.

Ключевые слова: *чиновник, преступление, бюрократизм, коррупция, Нежинский уезд.*

Solodka K.Yu. Office violations among the officials of Nizhyn district in the second half of the XIX - early XX century

In the article, on the basis of unpublished archival sources, the types and causes of official offenses among officials of the Nizhyn district are clarified. Types of punishments are analyzed in accordance with the legislation of the post-reform period.

Key words: *official, crime, bureaucracy, corruption, Nizhyn district.*

28.02.2018 р.

УДК 94(477):351.777«1844/1863»

А.В. Католик

СТАН ДОЗЕМСЬКОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ЧЕРНІГІВЩИНІ 1844–1863 РР.

У статті розкриті особливості організації системи охорони здоров'я на Чернігівщині у доземський період. Особлива увага приділена висвітленню маловідомих фактів протиепідемічної діяльності Чернігівського Приказу громадського піклування, а також губернського і повітових комітетів по боротьбі з холерою та віспою. Крім того, визначені характерні риси місцевої кадрової політики у медичній сфері, проаналізовано рівень соціально-матеріального забезпечення медиків Чернігівської губернії у 1844–1863 рр.

Ключові слова: *губернія, губернатор, лікарська управа, повітова управа, повітова лікарня, повітовий лікар, городовий лікар, повітове казначейство, міська дума, віспощепій, віспяний комітет, епідемічні хвороби.*

На початку XXI ст. населення нашої країни знову зіткнулося з небезпекою зараження смертельними епідемічними хворобами – холерою, віспою, тифом. Століття тому подібні проблеми намагалися подолати земські медики. Напрочуд, за наявності чисельних наукових робіт з опису земсько-медичної діяльності в Російській імперії, більшість сторінок так званої «приказної медицини» залишаються ще й досі маловивченими, особливо її регіональні аспекти. Свого часу, на початку XX ст., лікар П. Соколов на шпальтах «Земского сборника Черниговской губернии» досить детально висвітлив становлення й розвиток земської медицини на Чернігівщині, але не приділив достатньо уваги її доземському періоду [1]. Сьогоднішні науковці, як правило, торкаються лише регіональних тем з вказаної проблематики в рамках власних дисертаційних досліджень [2].

Автор статті, спираючись на маловідомі архівні матеріали і документи, спробує охарактеризувати стан системи охорони здоров'я на Чернігівщині у 1844–1863 рр., окреслити основні проблеми її функціонування до запровадження земствами стаціонарної медицини у другій половині XIX ст.

Слід зазначити, що історія приказної медицини в Російській імперії (і в Чернігівській губернії зокрема) тісно пов'язана з діяльністю «Приказа Общественного Призрения» (далі – Приказу громадського піклування), який був заснований 7 листопада 1775 р. Управління приказами здійснювалося «общим присутствием» під головуванням губернатора. У чергових засіданнях приказів брали участь виборні представники від 3-х станів: по 2 особи від дворянства, купецтва і сільських товариств (з 1801 р. – по одній особі). Зазвичай ці збори проходили у період від Різдва Христового до Страсного тижня Великого Посту, а в інший час губернатор розпоряджався справами в приказі майже одноосібно.

Спочатку новостворені інституції підпорядковувались Сенату, але з 1803 р. вони перейшли до Господарського Департаменту Міністерства Внутрішніх Справ (далі – МВС). У 1823 р. МВС затвердило «Устав о общественном призрении», який чітко визначив перелік установ, що підпорядковувались губернатору та знаходилися в безпосередній компетенції приказів: 1) сирітські та виховні будинки; 2) лікарні та будинки для душевно хворих; 3) богадільні; 4) «дома работные»; 5) «дома рабочие»; 6) «дома смирительные» (пенітенціарні установи для осіб, які здійснили неважкі злочини).

Відомий дослідник історії земства Б. Веселовський стверджував, що до запровадження земств населення майже не мало достатньої медичної допомоги [3, с. 430]. Діяльність приказів була спрямована на відкриття у губернських та окремих повітових містах лікувальних закладів, будинків для душевнохворих, підготовку фельдшерського персоналу та боротьбу з епідеміями [4, с. 245]. Медичні звіти МВС за 35 років початку XIX ст. свідчать про те, що у Російській імперії лише 5 років не було епідемічних спалахів, і тому доземська медицина визначила пріоритетним напрямком організацію саме протиепідемічних заходів.

Так, за вересень 1843 р. у Городнянському повіті Чернігівської губернії для запобігання віспи медперсоналом у складі одного старшого віспощепія, 16 молодших віспощепіїв та одного лікарського учня було прищеплено 396 осіб. У Конотопському повіті 15 віспощепіїв здійснили щеплення 156 особам з 177 місцевих жителів, що становило 88,1% від загальної кількості тих, хто знаходився під небезпекою зараження [5, арк. 10 зв.–11].

Таблиця 1.

Організація віспощеплення жителів Чернігівської губернії з 1 січня по 10 червня 1844 р.

[6, арк. 40 зв.–200]

Повіт губернії	Загальна кількість (осіб)	Проведене щеплення (осіб / %)	Позитивний результат (осіб / %)
Городнянський	1209	168 / 13,8	дані відсутні
Мглинський	2880	2718 / 94,3	2569 / 89,2
Новгород-Сіверський	2890	1269 / 43,9	дані відсутні
Остерський	5350	4459 / 83,3	4445 / 83,0
Сосницький	1208	1157 / 95,7	1099 / 90,9
Суразький	9870	2055 / 20,8	1842 / 18,6

Найвищі показники якості віспощеплення (таблиця 1) за цей період були зафіксовані у Сосницькому та Мглинському повітах (95,7% і 94,3% відповідно), найменші – у Суразькому та Городнянському повітах (20,8% і 13,8%).

Вочевидь такі прогалини в організації протиепідемічної допомоги виникли не тільки через дефіцит спеціалістів з віспощеплення, а й через професійну халатність медперсоналу та консерватизм тодішнього населення, передусім мешканців села. За повідомленням від 5 березня 1845 р. до лікарської управи священика с. Слабин Чернігівського повіту в його приході перебувало 72 особи без віспощеплення. У с. Лубенки Суразького повіту через неуважність медиків виникла натуральна віспа у дітей. Враховуючи ці порушення, лікарська управа звернулася до Чернігівського та Суразького повітових віспяних комітетів з вимогою

«…иметь лучший надзор за действием оспопрививания». Повітовий лікар листом до управи від 3 грудня 1845 р. повідомив, що мешканці м. Стародуб через «суеверия, врождённое упрямство и самонадеянность» відмовлялися від запропонованих щеплень. За таких обставин повітові медики звернулися до місцевої поліції з проханням провести серед містян роз'яснювальну роботу та негайно довести їм до відома, що «прививание предохранительной оспы, есть спасительное и благое средство» [7, арк. 51].

Таблиця 2.

Організація віспощеплення дітей Чернігівської губернії у другій половині 1845 р.

[8, арк. 1 зв.–5 зв.]

Повіт губернії	Загальна кількість дітей (осіб)	Проведене щеплення (осіб)	% від загальної кількості дітей
Борзенський	2466	1949	79,0
Глухівський	1589	1536	96,6
Городнянський	1681	1481	88,1
Козелецький	1642	1591	96,8
Конотопський	1386	1363	98,3
Кролевецький	2961	1978	66,8
Мглинський	2353	2226	94,6
Ніжинський	6691	2424	36,2
Новозибківський	2687	1609	59,8
Новгород-Сіверський	1733	1213	69,9
Остерський	2219	1814	81,7
Сосницький	2356	1853	78,6
Стародубський	2894	2289	79,1
Суразький	9067	1354	14,9
Чернігівський	1506	1313	87,1
Разом по губернії	**43231**	**25998**	**60,1**

Можна припустити, що профілактичні заходи були результативними, про що свідчать дані, вказані у таблиці 2. Як ми бачимо, у червні-грудні 1845 р. охоплення віспощепленням дитячого контингенту в цілому по губернії становило 60,1%. Найкраще цю функцію виконали спеціалісти Конотопського (98,3%), Глухівського (96,6%) та Мглинського (94,6%) повітів, найгірше – Суразького (14,9%) та Ніжинського повітів (36,2%).

На жаль, факти професійного недбальства серед медперсоналу в Чернігівській губернії були непоодинокі. Під час чергової перевірки у 1848 р. лікарською управою Сосницького повітового віспяного комітету зроблено висновок, що у веденні документації «…нет канцелярского порядка», «…журнальные постановления и протоколы разбросаны без всякого порядка». У підсумковому звіті зазначено, що з 1839 р. в комітеті заведена лише 1 справа, до якої підшивалися всі подальші документи [9, арк. 1 зв].

У 1859 р. відповідно до циркуляру МВС, надісланого усім губернаторам, інспектори лікарських управ були зобов'язані «…принимать своевременные меры к искоренению всех замечаемых ими в больницах беспорядках и оказывать со своей стороны возможное содействие к искоренению оных». Втім, незважаючи на ці вимоги, у 1863 р. МВС визнало, що всі лікарні «…нисколько не продвинулись в течение 10 лет при правительственном управлении в своём благоустройстве», а лікарські ради взагалі, «оставаясь постоянно учреждениями номинальными», створювали лише зайву інстанцію між приказами та конторами [10, с. 13–14].

Не менш небезпечною заразною хворобою для населення тих часів, аніж віспа, була холера. Через появу епідемії холери 1847 р. на Кавказі та в Астрахані в усіх губерніях Російської імперії були створені спеціальні губернські комітети у складі начальника губернії, губернського предводителя дворянства, представника Приказу громадського піклування, поліцмейстера, інспектора від лікарської управи, міського голови, «заведующих частями Военного, Морского и Государственного имуществ», вищих військових лікарів (корпусного або дивізіонного лікаря, головного лікаря військового шпиталю). У повітових містах були створені повітові комітети, до яких увійшли повітовий предводитель дворянства, городовий чи поліцмейстер, земський справник, окружний начальник державного майна, міський голова, начальник воєнної команди, який на час епідемії знаходився у місті, та міський (городовий) лікар.

Також чернігівський губернатор від МВС отримав листа-інструкцію від 19.08.1847 р. № 26 «О мерах предосторожности против холеры», в якому були визначені загальні правила для місцевої адміністрації задля запобігання холери або у випадку її появи, а саме: 1) постійна перевірка якості харчів на місцевих ринках; 2) наявність нормальної питної води для місцевих мешканців; 3) підтримка гігієнічних нормативів житла, «чистоплотность жителей», забезпечення їх всіма необхідними засобами гігієни [11, арк. 29].

У 1852 р. з метою «вразумления народа насчёт общественного здравия и борьбы с эпидемиями» були засновані комітети «общественного здравия» у губернських та повітових містах, до складу яких входили представники дворянства та міські голови. Крім того, у 1855 р. при МВС була утворена спеціальна комісія для посилення заходів щодо віспощеплення [12, с. 80–82].

Без сумніву, ці новації вимагали достатньої (на рівні губернії) фінансової підтримки. На подолання наслідків епідемії холери 1853 р. Козелецький повітовий комітет «общественного здравия» отримав 550 руб., Чернігівський комітет – 50 руб., Ніжинський – 100 руб., Остерський – 100 руб., Сосницький – 100 руб., Городнянський – 100 руб., Стародубський – 215,93 ¼ руб., Борзенський – 100 руб., Суразький повітовий комітет – 100 рублів. На утримання вільних аптек за медикаменти, що були надані холерним лікарням, з Приказу громадського піклування Козелецький повіт отримав 620 руб., Городнянський – 74,2 руб., Борзенський – 14,3 руб., Остерський – 50,5 руб., Ніжинський – 60,14 руб., Стародубський повіт – 136,59 ¾ рублів. Загальна сума цих витрат становила 2034, 49 ¾ рублів.

Медичним закладам губернії у 1857 р. Приказом громадського піклування були виділені кошти на закупівлю

харчів пацієнтам, опалення та освітлення будівель лікарень, на утримання обслуговуючого персоналу, перевезення хворих, підтримку чистоти та порядку в будівлях і лікарняних речах, на закупівлю мила та канцелярських виробів. Так, Чернігівський комітет «общественного здравия» для боротьби з холерою отримав 36,5 руб., Ніжинські «богоугодные заведения» – 49,35 ¼ руб., Козелецька лікарня – 184,41 ½ руб., Чернігівські «богоугодные заведения» – 471,68 руб., Стародубська лікарня – 86,10 ¾ рублів [13, арк. 1–2].

Чималі кошти для забезпечення повноцінної роботи отримував і сам Приказ громадського піклування Чернігівської губернії. Кошторис його обслуговування у 1857 р. складав 7448 руб., з них 800 рублів надійшло на купівлю канцелярських предметів, 60 рублів – на виписку академічних (медичних) листів. На заробітну плату «непременного члена приказа» Ю. Ющенка витрачалося 560 руб., на утримання канцелярії – 4158 руб., найм квартир – 1050 руб., на віспощеплення – 285,95 руб.

Функціонування Чернігівської міської лікарні (на 80 цивільних та 185 військових осіб) коштувало місцевій владі 31811,83 ¾ руб., «дома умалишенных» (на 50 осіб) – 4279,99 ½ руб., «богадельни» (на 50 осіб) – 2629,83 руб. У Ніжині лікарня на 40 ліжко-місць отримала 9888,5 руб., «богадельни» (30 осіб) – 1949,64 руб., інвалідні будинки (20 осіб) – 1355,39 руб. У Глухові на утримання «богадельни» (30 осіб) надійшло 3065,4 руб. Загальна сума витрат на утримання Чернігівського Приказу громадського піклування у «холерний» 1857 р. становила 100 440 рублів [14, арк. 8].

Розраховуючи на власний бюджетний ресурс, приказна медицина Чернігівщини водночас отримувала допомогу з інших губерній Російської імперії. 14 травня 1857 р. чернігівському губернатору надіслано лист № 229 «Императорского Вольного Экономического Общества» (V відділення у м. Санкт-Петербург) із повідомленням – в губернію направлено вісім ланцетів для віспощеплення. Крім того, вказана організація підкреслила той факт, що щорічно забезпечує Чернігівський губернський віспяний комітет «независимо от особых требований» такою ж кількістю ланцетів, як і в інших губерніях, а в 1855–1856 рр. їх надіслали навіть більше – 150 штук [15, арк. 1–1зв.].

Періодично долаючи епідемічні спалахи, доземська медицина Чернігівської губернії намагалася проводити ефективну кадрову політику: переміщення медперсоналу, заповнення вакансій, призначення на посаду. Так, 25 травня 1860 р. Чернігівська лікарська управа призначила на вакансію молодшого лікарського учня купецького 3-ої гільдії сина С. Іолкіна. Про це було повідомлено стародубському повітовому лікарю Вальчевському, а медичний департамент мав би проінформувати Стародубське казначейство про виплату Іолкіну заробітної плати від першого дня його роботи на новій посаді [16, арк. 7].

На час чергової відпустки городового лікаря Лагоди Сосницька міська лікарня перейшла під нагляд сосницького повітового лікаря Полтоцького, який через поїздки по повіту був іноді відсутній на робочому місці. Для ліквідації цієї кадрової «прогалини» Чернігівська лікарська управа запропонувала відрядити до Сосницької міської лікарні вільно практикуючого лікаря Карпинського на посаду сосницького городового лікаря.

Свої корективи у вирішення кадрових питань час від часу вносив начальник губернії. 24 березня 1861 р. губернатор С. Голіцин звернувся до інспектора Чернігівської лікарської управи М. Любарського з пропозицією призначити на вакантну посаду повітового лікаря в м. Козелець лікаря Николаєва. Прохання губернатора було розглянуто та в червні 1861 р. лікар Николаєв розпочав медичну практику в повітовому центрі. 23 червня 1861 р. С. Голіцин запропонував Чернігівській лікарській управі систематично складати списки медичних вакансій з метою унеможливити призначення двох медиків на одну і ту ж посаду одночасно [17, арк. 55, 94].

Водночас під опікою приказної медицини залишалася сфера соціально-матеріального забезпечення медперсоналу регіону. 23 серпня 1863 р. до Чернігівського Приказу громадського піклування з проханням звернулася вдова старшого фельдшера Козелецької міської лікарні В. Ведриховська про видачу пенсії за службу її померлого чоловіка. 21 вересня 1863 р. через хворобу була звільнена зі служби повивальна бабка Новгород-Сіверського повіту М. Тимощенкова. За вислугу років (36 років служби) на підставі ст. 791 Статуту про пенсії т. III та ст. 544 Лікарського статуту т. XII Св. Законів 1857 р. з коштів Новгород-Сіверського казначейства їй була призначена пенсія з повним окладом «жалованья» розміром 42,08 руб. сріблом. У листі від 12 листопада 1863 р. № 123 до Чернігівської лікарської управи новгород-сіверський повітовий лікар Зімін вказав на те, що прослужив 30 років на цій посаді, отримав відповідну пенсію, але має бажання продовжити службу. На підставі статей 771, 791 Статуту про пенсії лікар просив «…сверх полученного мною оклада жалованья полную пенсию в виде награды за мою беспорочную службу» [18, арк. 15–33].

Окрім досвідчених медиків віспяні комітети залучали до протиепідемічної роботи молодь з різних соціальних груп. Кролевецький повітовий віспяний комітет звернувся з листом від 5 червня 1863 р. № 4 до Чернігівського губернського віспяного комітету із проханням надати віспощепіїв з тимчасовозобов'язаних селян і відомства державного майна, а також від міщан з християн та євреїв. Кролевецька та Конотопська міські думи мали б у найкоротші терміни обрати місцевою громадою міщан хлопчиків з християн та євреїв для подальшого їхнього навчання справі віспощеплення у городового лікаря. Сосницький повітовий віспяний комітет за допомогою Сосницького міського голови та Новомглинської ратуші обрали віспощепіїв громадою землевласників з євреїв грецької слободи [19, арк. 3–4 зв.].

Отже, стратегічні цілі й завдання, що були поставлені доземською системою охорони здоров'я на Чернігівщині (боротьба з епідеміями, відкриття лікарень, підготовка медперсоналу), були частково виконані та в подальшому вдосконалені стаціонарною (земською) медициною. Наразі в Україні триває довгоочікувана медична реформа, що має на меті наблизити існуючу модель медичного обслуговування до європейських стандартів. Будемо сподіватися, що ці зміни у медичній галузі будуть спиратися на взірцеві приклади сучасності та досвід медиків минувших поколінь, що потребує глибокого наукового дослідження й осмислення.

ПОСИЛАННЯ

1. Соколов П. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губ. / П. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 104–171; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 5. – С. 44–81; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 8. – С. 31–62; Соколов П.Я. Очерки истории приказной и земской медицины в Черниговской губернии / П.Я. Соколов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 10. – С. 58–118.
2. Майстренко О.А. Забезпечення населення Херсонської губернії медичною допомогою у доземський період / О.А. Майстренко // Вісник Черкаського університету. – Серія: історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61. – С. 31–38.
3. Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский. – СПб: тип. О.Н. Поповой, 1909–1911. – Т. 1. – 724 с.
4. Кузьмин В.Ю. Роль власти и земства в становлении общественной медицины XVII – начала XX века / В.Ю. Кузьмин // Известия Российского педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2003. – Т. 3. – № 5. – С. 242–252.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 159, оп. 1, спр. 22, 31 арк.
6. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 36, 250 арк.
7. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 38, 57 арк.
8. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 51, 6 арк.
9. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 81, 4 арк.
10. Смирнова Е.М. Приказы общественного призрения и здравоохранения в России (конец XVIII – середина XIX вв.) / Е.М. Смирнова // Новый исторический вестник. – 2001. – № 30. – С. 6–17.
11. ДАЧО, ф. 166, оп. 1, спр. 1, 485 арк.
12. Министерство внутренних дел 1802-1902. Исторический очерк. – СПб: типография Министерства Внутренних Дел, 1901. – 335 с.
13. ДАЧО, ф. 155, оп. 1, спр. 33, 43 арк.
14. ДАЧО, ф. 131, оп. 1, спр. 2398, 8 арк.
15. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 11, 1 арк.
16. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 75, 27 арк.
17. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 162, 220 арк.
18. ДАЧО, ф. 139, оп. 1, спр. 272, 40 арк.
19. ДАЧО, ф. 159, оп. 1, спр. 165, 6 арк.

Католик А.В. Состояние доземской системы охраны здоровья на Черниговщине 1844–1863 гг.

В статье раскрыты особенности организации системы охраны здоровья на Черниговщине в доземский период. Особенное внимание уделено освещению малоизвестных фактов противоэпидемической деятельности Черниговского Приказа общественного призрения, а также губернского и уездных комитетов по борьбе с холерой и оспой. Кроме того, определены характерные черты местной кадровой политики в медицинской сфере, проанализирован уровень социально-материального обеспечения медиков Черниговской губернии в 1844–1863 гг.

Ключевые слова: *губерния, губернатор, врачебная управа, уездная управа, уездная больница, уездный врач, городовой врач, уездное казначейство, городская дума, оспопрививатель, оспенный комитет, эпидемические болезни.*

Katolyk A.V. The state of pre-zemstvo health care system in Chernihiv region in 1844–1863

The article reveals the peculiarities of the organization of the health care system in Chernihiv region during the pre-zemstvo period. Particular attention is paid to the coverage of little-known facts of the anti-epidemic activity of Chernihiv Prykaz of civil caring (used to be a local authority) as well as of gubernial and district committees on cholera and smallpox prevention. In addition, the characteristics of local personnel policy in the medical sphere are determined, and the level of social and material security of doctors of Chernihiv huberniia in 1844-1863 is analyzed.

Key words: *huberniia, governor, medical board, district administration, district doctor, district hospital, district treasury, city council, smallpox vaccinator, committee on smallpox prevention, epidemic diseases.*

28.02.2018 р.

УДК 94(477):61(091)«186/189»

В.Г. Нікітін
М.І. Терех

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ РЕФОРМИ В КОНОТОПСЬКОМУ ПОВІТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1864–1890 РОКАХ

У статті розглядаються етапи розвитку медицини Конотопського повіту в період земських реформ та аналіз роботи повітового земства за 25 років по становленню земської медицини в повіті в працях О.М. Лазаревського.

Ключові слова: *земська медицина, лікарня, О.М. Лазаревський, перші земські лікарі, медичні реформи, лікарські дільниці.*

Плануючи майбутнє, варто заглянути в минуле. Сьогодні, в період реформування медичної галузі, особливий інтерес викликає земська медична реформа, що розпочалася майже 150 років тому на підставі «высочайше» затвердженого «Положення» від 1 січня 1864 р. в 34-х губерніях європейської частини Росії, в тому числі в 6-ти губерніях (Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Таврійській, Катеринославській), що увійшли в подальшому до складу України.

Статтею 2 «Положення» земствам дозволялось «участвовать в попечении о народном здравии», причому це «попечение» було віднесено до «необязательных земских повинностей» [1, с. 60].

Після тривалих дебатів і розподілу обов'язків між губернськими і повітовими земствами до відання останніх були віднесені наступні: турбота про розвиток сільської медицини, утримання лікарень в повітових містах, більшість обсягу витрат по епідеміях.

Найскладнішим було перше питання – турбота про розвиток сільської медицини, якої практично не було зовсім, хоча селяни становили понад 80% населення повітів. Чернігівська губернська земська управа 2 листопада

1865 р. прийняла від Приказу громадської опіки 15 повітових лікарень на 554 ліжка (по 1-му в кожному повіті), при яких працювало 15 повітових лікарів і 36 фельдшерів [2, с. 253]. Першою і тривалий час єдиною на всю Україну, як називають історики «сільською», була лікарня на 15 ліжок в м. Батурин Конотопського повіту, відкрита гетьманом К. Розумовським в 1751 р. Крім неї в повіті працювало 2 волосних фельдшера (в селі Голінка і в містечку Батурині) і 10 віспощеплювачів, що утримувались за рахунок подушного збору. Ось і вся медицина для 122 тис. сільських мешканців Конотопського повіту.

Перед земствами постала, ніде в світі раніше не вирішена, важка проблема забезпечення доступною медичною допомогою бідного, безграмотного, з масою хвороб і забобонів населення, що проживало на значних територіях, без засобів сполучення, в нелюдських санітарно-побутових умовах. Загальнодержавного проекту створення земської медицини не існувало. Кожне повітове і губернське земство вирішувало проблему самостійно, на свій розсуд, в залежності від місцевих умов, а часто – від професійності і активності повітових лікарів.

Роль земських лікарів (прототип сімейних), яку вони виконували в створенні нової системи медичної допомоги, часто була визначальною.

В історичній літературі початок, хід і, навіть, результати земської медичної реформи висвітлюються по-різному: спектр оцінок сягає від «восторженно-хвалебных» до скептично-негативних. Наприклад, академік Микола Амосов оцінював земську медицину як таку, якої «краще і доступніше для народу не було ніде в світі» [3, с. 3], а відомий організатор радянської охорони здоров'я Зиновій Соловйов в статті «Пятидесятилетие земской медицины» писав, що вона не вирішила жодного з поставлених завдань, що «здание земской медицины стоит недостроенным» [4, с. 28]. В зв'язку з цим висвітлення ходу земської медичної реформи істориком Олександром Лазаревським, на наш погляд, набуває загальноісторичного значення.

Уродженець Конотопщини Олександр Матвійович Лазаревський (8 квітня 1834 р. – 13 квітня 1902 р.), відомий своїми працями з історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., краєзнавець і громадський діяч, з перших років затвердження земських установ був членом («гласним») Конотопського повітового земства, брав безпосередню участь в земських зборах, за їх дорученням ревізував діловодство Чернігівської управи, виконував спеціальні завдання [5, с. 250].

Конотопські земські повітові збори 29 вересня 1888 р. «по случаю двадцатипятилетия земских учреждений» ухвалили видати «Памятную книжку Конотопского земства» і доручили цю роботу О.М. Лазаревському. В 1890 р. в Києві була видана «Памятная книжка Конотопского земства за 1865–1890 г.» – своєрідний аналіз роботи повітового земства за 25 років в різних сферах діяльності, в тому числі і розвитку земської медицини в повіті [6, с. 46–78].

За свідченням О.М. Лазаревського, матеріалом для аналізу «послужили отчеты Управы, протоколы земских собраний за 25 лет и медико-статистические отчеты с 1881 года» [6, с. 26], тобто первинні статистичні документи.

Підтвердженням того, з якою відповідальністю підійшов до виконання доручення земських зборів О.М. Лазаревський є той факт, що в задумах було окрім розвитку земської медицини надати і «краткий очерк заболеваний населения Конотопского уезда», але у зв'язку з наявністю медичних звітів лише за 8 років автор, як досвідчений і педантичний вчений, визнав даний термін недостатнім.

Прикладом того, до чого може призвести менш зважений підхід, є записка іншого конотопського земського діяча, гласного Л.А. Астаф'єва «О состоянии и улучшении устройства медицинской части в Конотопском уезде» [7, с. 7–22]. Аналізуючи дані звітів лише за 3 роки (1881–1883), автор припустився багатьох викривлень, непорозумінь і помилкових висновків, став об'єктом гострої критики. Земські лікарі вважали своїм обов'язком «сделать фактические поправки и необходимые разъяснения» для того, щоб аналіз став достовірним [8, с. 3–11].

Науковий підхід, педантичність і об'єктивність О.М. Лазаревського роблять його висвітлення подій особливо цінними. Разом з автором спробуємо крок за кроком відстежити основні етапи розвитку земської медицини в Конотопському повіті, його початок, продовження і основні результати за 25 років.

Стосовно початку земської медичної реформи існують різні твердження і приклади. З одного боку вважалось, що земські діячі з перших же років з ентузіазмом взялись за вирішення проблеми: діяльність земств широко рекламувалась і ідеалізувалась. Газета «Земство» у 1880 р. в передовій статті писала, що «первые земские деятели… с лихорадочным оживлением спешили возбуждать самые важные вопросы блага народного, в том числе и вопросы земской медицины» [9, с. 1]. З іншого боку діяльність земств критикувалась за небажання займатись і вирішувати проблеми. Як писав відомий російський історик і дослідник земства Б.Б. Веселовський, «…важные вопросы блага народного иногда действительно возбуждались, но обыкновенно дело не шло дальше слов» [10, с. 271].

Історики відмічають, що навіть початок реформи в різних губерніях і повітах розтягнувся на 11 років [11, с. 254]. Наприклад, у Глухові «не видели пользы от врачей, признали их службу бесполезной» [12, с. 75–78]. Навіть коли розпочався спалах холери і травні 1871 р. (захворіло 1442 особи, 314 – померло), земська управа Глухівського повіту запропонувала земським зборам збільшити кількість лікарів (був один лікар, вісім фельдшерів і одна повитуха) і «встретила к тому полную невозможность» [13, с. 21–23].

Відомо, що з 34-х губернських земств Полтавське перше, вже в 1865 році, створило комісію для розробки проекту організації медичної допомоги, в основі якого був покладений принцип її безкоштовності. Перше, не тому, що було найбільш патріотичним. Причина, як завжди, була значно простішою: ініціаторами розбудо-

ви стали лікар-хірург, учасник Кримської війни (1853–1856 рр.), предводитель полтавського дворянства, князь М.О. Долгоруков і губернський лікар А.М. Жуковський.

Подібну роль в Конотопському повіті відіграли наступні лікарі: повітовий лікар, нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня, колезький радник Омелян Савич Пурик; городовий (міський) лікар, титулярний радник Микола Костянтинович Таравінов і окружний лікар Конотопського і Сосницького повітів, завідувач Батуринською казенною лікарнею, колезький асесор Олександр Феліксович Головня. Саме за їх ініціативою Конотопське повітове земство перше серед 15-ти повітів Чернігівської губернії розпочне роботу по створенню нової організації медичної допомоги за принципом поділу території на земські лікарські дільниці.

О.М. Лазаревський неупереджено, крок за кроком, так описував ці події: «Первое земское собрание 1865 года (з 30.06 по 10.07.1865 г.) по земской медицине ничего не предприняло: оно только поручило Управе следить за народным здравием и, в случае надобности, составить проект тех мер, какие могут быть приняты для прекращения заразительных болезней, улучшения народной гигиены и проч. Второе земское собрание 1866 года поручило уже Управе составить проект устройства медицинской части, сообразно средствам уезда» [6, с. 48].

Що ж сталось за цей рік, яка «надобность» з'явилась і примусила земство діяти? Справа в тому, що влітку 1866 р. розпочалась в селах повіту (Хижки, Юровка, Батурин) епідемія холери. Вже в перший місяць за донесеннями волосних правлінь налічувалось понад 500 хворих. Саме ці особливо небезпечні хвороби, «наводящие панику на население и власти», примушували діяти. Влада готова була виконувати будь-які пропозиції лікарів, і вони (лікарі) професійно використали ситуацію. Земству було запропоновано вирішити три проблеми: будівництво повітової лікарні в м. Конотоп, яка знаходилась в орендованому приміщенні; подальше функціонування лікарні в м. Батурин; організація 3-х земських лікарських дільниць. Як вказує О.М. Лазаревський, «…на первое время был предложен следующий проект: устроить три врачебных пункта – в Батурине, Конотопе и Голенке, причем в каждом пункте должны были быть: врач, 2 фельдшера и больница» [6, с. 48].

Земська управа разом з лікарями пропонувала зборам «Разделить Конотопский уезд на три участка – Батуринский, Конотопский и Голенский, пригласить 3-х земских врачей, которые бы жили один в Батурине, так как в Батурине находится больница, которой он должен заведовать, другой должен жить в Конотопе и заведовать Конотопским богоугодным заведением, а третий в Голенке… и каждому из них иметь медицинский надзор в своем участке» [14, с. 51].

Як бачимо, в основу нової структури медичної допомоги населенню конотопським земством з самого початку був покладений стаціонарний територіальний принцип: лікарська дільниця з лікарнею і фельдшерськими пунктами.

Надзвичайні земські збори Конотопського повіту 21 квітня 1867 р. за ініціативою лікаря М.К. Таравінова виносять постанову про будівництво в Конотопі спеціального будинку для повітової земської лікарні і богадільні за рахунок Базилевич-Парпуринського капіталу. До цього часу міська лікарня на 25 ліжок розміщувалась в орендованому приміщенні і утримувалась за рахунок хворих (15 коп. на день з цивільних і 30 коп. – з військових). Богоугодний заклад працював окремо і утримувався за рахунок відсотків з Базилевич-Парпуринського капіталу.

Чергові Конотопські повітові земські збори 26 вересня 1867 р. заслухали доповідну записку старшого окружного лікаря Конотопського і Сосницького повітів О.Ф. Головні щодо Батуринської казенної лікарні з мотивацією прийняти її на утримання земства [14, с. 32–41] та доповідь земської Управи з вищезгаданим О.М. Лазаревським проектом «Об устройстве медицинской части в Конотопском уезде», підготовану лікарями [14, с. 46–51]. Земство погодилось з проектом лікарів, прийняло рішення і виділило такі кошти: 1500 руб. на утримання Батуринської лікарської дільниці з лікарнею, лікарем і фельдшером, 400 руб. на утримання 2-х фельдшерів в с. Голенка та Курилівка з аптеками і по 240 руб повітовому і міському (городовому) лікарям «с тем, чтобы они не менее 2-х раз в месяц навещали эти пункты, как для контроля, так и для наставления фельдшеров» [6, с. 49]. Вперше були офіційно виділені видатки на земську медицину в сумі 2700 руб. на 1868 р. «Таким образом, – підсумовує О.М. Лазаревський про початок організації земської медицини в Конотопському повіті – был положен первый камень земской медицины и только с этого, т.е. с 1868 г. начинается существование ее в уезде» [6, с. 49].

Наголошуємо, що цей висновок О.М. Лазаревського стосується перш за все початку організації і фінансування земських лікарських дільниць, а не всієї медицини.

До введення земств сільська і міська медицина знаходились в різних відомствах: лікарі в містах, в т. ч. повітових, відносились до Приказів громадської опіки (міська лікарня в м. Конотоп і богоугодний заклад богадільня); медичною допомогою в селах державних і удільних селян відало відомство державного майна і уділів (лікарня у м. Батурин); 2 волосних фельдшери і 10 віспощеплювачів утримувались за рахунок подушного збору. О.М. Лазаревський відмічає, що Конотопська міська лікарня була передана земству «немедленно с введением земских учреждений… и перешла в управление земства с 1866 года, между тем только с 1871 года по смете появляются ассигнования сумм на ее содержание» [6, с. 24].

До цього часу лікарня утримувалась за рахунок Базилевич-Парпуринського капіталу та хворих, переважно військових. Співставлення різних документів, в т. ч. і наданих М.О. Лазаревським, дозволяє нам зробити висновок, що початок земської медицини в Конотопському повіті відноситься до 1866 р., а саме до других земських зборів, коли була прийнята в управління міська лікарня і богоугодний заклад та створена комісія Управи «по составлению проекта устройства медицинской части соо-

бразно средствам уезда» на селі [6, с. 48].

В подальшому розвитку земської медицини в повіті О.М. Лазаревський виділяє три періоди: з 1868 р. до 1872 р., коли асигнування на медицину зросли з 2700 руб. до 8667 руб. 50 коп.; другий – з 1873 р. по 1879 р., коли кошторис становив, відповідно, 13719 руб. 91 ¼ коп. в 1873 р. і 18864 руб. в 1879 р.; третій – з 1880 р. по 1889 р., коли видатки збільшились з 35397 руб. 76 ¾ коп. в 1880 р. до 38736 руб 26 коп. в 1889 р. [6, с. 76]. В першому періоді видатки на медицину в середньому складали 10 % від усіх земських кошторисних призначень, в другому – 11 % і в третьому – біля 25 %, а в останній 1889 р. вже до 45 % всіх земських видатків.

Які ж основні зміни відбулися в кожному з цих періодів? В 1864 р. змінився повітовий лікар: замість Ю.П. Сербіна став працювати Омелян Савич Пурик (народився в 1835 р., дворянин, звання лікаря отримав в 1859 р., почав працювати лікарем в Конотопсько-Сосницькій медичній окрузі, потім був старшим лікарем 120-го Серпуховського піхотного полку, в 1884 р. вийшов у відставку, працював вільно практикуючим лікарем в м. Києві) [15, с. 271].

У 1869 р. була укомплектована друга земська лікарська дільниця – Конотопська. На дільниці і в міській лікарні став працювати лікар Іван Васильович Бодилевський, який до цього часу був вільно практикуючим.

У 1871–1872 роках в зв'язку з черговою епідемією холери (захворіло 6040 чол., з яких 1138 померло) повіт був розділений на 4 дільниці: місто земська управа доручила городовому лікарю М.К. Таравінову , 1-у дільницю (Батуринську) –земському лікарю О.Ф. Головні, 2-у лікарську дільницю (Конотопську) – земському лікарю І.В. Бодилевському, 3-ю дільницю (Голенську) – повітовому лікарю О.С. Пурику. Земці, налякані холерою, готові були вкладати кошти в медицину. До 18–19 тис. руб., якими вони обмежували будівництво повітової лікарні, було додано ще 11 тис. руб. Взагалі ж будівництво обійшлося майже в 48 тис. рублів.

У 1873 р. була відкрита новозбудована земська лікарня на 40 ліжок, у якій передбачалось 10 ліжок для богодільників. Коштів на утримання її за рахунок плати від хворих і Базилевич-Парпуринського капіталу вже не вистачало (майже всі кошти були витрачені на будівництво). Відтак видатки земства різко виросли. У 1884 р. тільки на утримання лікарні земство профінансувало 15 062 руб. 37 ½ коп. – майже половину всіх видатків на медицину. І це при тому, що, за висловом О.М. Лазаревського, «больница эта по составу больных менее земская, чем можно было бы ожидать. Из 4764 больных (за 10 років, прим. автора) было: военных – 32 %, жителей г. Конотопа – 28 %, других уездов и губерний – 7 %, сел Конотопского уезда – 33 %, из них 14 % приходится на 7 сел, отстоящих не далее 10 верст от Конотопа, на остальные 33 села приходится только 19 % и эти 19 % составляют почти исключительно сифилитики» [6, с. 62]. Позитивним було те, що хворі Конотопського повіту користувались лікарнею з 1871 р. по 1885 р. безкоштовно, а з 1886 р. була встановлена плата 20 коп. на добу замість 40 коп. для жителів інших повітів.

Медичну допомогу жителям села земство намагалось компенсувати відкриттям фельдшерських пунктів з аптеками. У 1876 р. їх було відкрито вже у 12-ти селах, тобто по 1-му на кожну волость.

1877–1878 роки прийшлися на російсько-турецьку війну. Майже весь лікарський персонал був задіяний у військах, в тилу спішно будувалися тимчасові шпиталі для потерпілих на війні. У Конотопі земство разом з товариством Червоного Хреста збудувало літній барак для шпиталю на 100 чоловік і 3 будинки для лікування поранених в зимовий період.

Відбуваються зміни і в лікарському складі: земський лікар О.Ф. Головня призначається городовим лікарем і завідувачем лікарнею в м. Сосниця, посаду земського лікаря 1-ї Батуринської дільниці Конотопського повіту займає лікар Михайло Дмитрович Нікітін, земським лікарем 2-ї Крапивнянської дільниці працює лікар Іван Григорович Вєтров, М.К. Таравінов завідує повітовою лікарнею і військовим шпиталем в м. Конотопі. З ним працює лікар Микола Силич Синегуб, городовим (міським) лікарем призначений І.В. Бодилевський (Конотопська земська дільниця залишилась без лікаря), повітовим лікарем став Лев Маркович Кременецький, працювала і повивальна бабка Тетяна Антонівна Количева [16, с. 79].

У 1879 р. медичний персонал почав звільнятися з війська. З'явилася можливість укомплектувати ним лікарські дільниці. Конотопське земство робить, за висловом О.М. Лазаревського, «коренное преобразование, полную реорганизацию земской медицины…» [6, с. 76]. В повіті відкривається 38 фельдшерських пунктів і 6 земських лікарських дільниць. Всі вони були укомплектовані медичними кадрами. Нижче наводимо дані по кожній з дільниць.

Батуринська медична дільниця (з 1880 року, лікар В.В. Шеболдаєв) обслуговувала «297 кв. верст, 21880 жителей, 25 поселений, среднее расстояние всех поселков от места жительства врача 6,4 версты, в нем шесть фельдшерских участков, а именно: Батуринский, Обмачевский, Краснянский, Митченский, Пальчиковский и Городищенский. Место жительства врача в м. Батурин».

Конотопська медична дільниця (лікар Г.Г. Божко-Божинський) обслуговувала «…398 кв. верст, жителей в нем без города 21195, поселков 25, среднее расстояние всех поселков от места жительства врача 11,4 версты. Фельдшерских участков 8: Подлипенский, Поповский, Сосновский, Виревский,Шаповаловский, Гутянский, Жалдаковский и Хижчанский. Врач живет в г. Конотоп».

Бахмацька медична дільниця (лікар С.Г. Виридарський) обслуговувала «327 кв. верст, жителей в нем 20953, поселков 21, фельдшерских пунктов 5. Место жительства врача – г. Бахмач».

Гірівська (Кирилівська) медична дільниця (лікар В.І. Константинов) обслуговувала «273 кв. верст, жителей 17906, поселков 20. Фельдшерских пунктов 8. Врач живет в с. Гиревке».

Дмитрівська медична дільниця (лікар П.І. Нечай) обслуговувала «232 кв. верст, жителей 17102, поселков 19, фельдшерских пунктов 6. Врач живет в м. Дмитровка».

Красно-Колядинська медична дільниця (лікар Д.В. Шеболдаєв) обслуговувала «246 кв. верст, жителей 13792, поселков 16, фельдшерских пунктов 5. Врач живет в м. Красном-Колядине».

На кожну медичну дільницю припадало в середньому «295 кв. верст, 20470 жителей, 21 поселок и 6 2/3 фельдшерских участков» [16, с. 148–149].

Нагадаємо, що в перші роки земства на одного лікаря припадало 3–4 тис. квадратних верст і 120–135 тис. населення, а по Чернігівській губернії і в 90-х роках цей показник складав відповідно 1180 кв. верст і 40 тисяч населення. Як бачимо, успіхи Конотопського земства в вирішенні питання доступності амбулаторної медичної допомоги незаперечні.

В аналізі О.М. Лазаревський звертає особливу увагу на новий дільничний принцип роботи земських лікарів: «Врачи в известные определенные дни недели, от 8 часов утра до 1 часу принимают больных в своих амбулаториях и каждые две недели, тоже в определенные дни, посещают села своего участка: здесь они производят осмотр всех больных приглашенных фельдшером… Затем врач по указанию фельдшера тяжелых и инфекционных больных осматривает на дому, назначает им лечение и дает наставление фельдшеру… при посещении села врач осматривает фельдшерскую аптечку, наблюдает за правильным ведением книг, правильной регистрацией больных и за ведением оспопрививания… происходит настоящий контроль над фельдшером и всею его деятельностью» [6, с. 54–55].

Підсумовуючи результати розвитку земської медицини в Конотопському повіті за 25 років (1865–1889 рр.), О.М. Лазаревський відмічає: «…в настоящее время всякий обыватель имеет полную возможность обращаться за пособием к врачу или фельдшеру и не лечится только тот, кто не хочет» [6, с. 78]. Для підтвердження цієї тези він наводить медико-статистичні дані щодо кількості відвідувань до лікарів – загальноприйнятого і до нашого часу показника доступності медичної допомоги: «С 1881 года… осматривается медицинским персоналом в среднем ежегодно около 50 000 больных, которые делают посещений около 120 000 и получают лекарств около 150 000 рецептов» [6, с. 56].

Вперше за всю історію медицини Конотопщини середнє число відвідувань на 1 жителя в рік наблизилось до 1,0. До нормативу, який за нашими науковими дослідженнями в 1970 р. становив 6,5–7,0 відвідувань на 1 сільського жителя району, ще було далеко, але земська медицина зробила перший серйозний крок в цьому напрямку. Була зломлена вікова традиція, коли населення із своїми хворобами зверталось виключно до знахарів і обходило стороною (з різних причин) дипломованих медиків.

Починаючи з 1880 року, в Конотопському повіті діяла нова система медичної допомоги, яка в порівнянні з попередньою, була, безумовно, більш доступною і якісною: 6 лікарських дільниць з амбулаторіями і аптеками, 2 сільських лікарні з безкоштовним лікуванням, 2 «передвижных» лікарні для хворих на сифіліс. Вони, в доповненні з новозбудованою і розширеною до 60-ти ліжок повітовою земською лікарнею, виділяли медицину Конотопщини серед інших повітів, де медична реформа перебувала ще у зародковому стані.

Утримання медичної мережі потребувало з кожним роком все більшого фінансування. У 1889 р. видатки на земську медицину становили до 45 % бюджету земства. Особливо зростали потреби повітової лікарні, а число хворих в ній не зростало. Земство вимушене було повернутись з 1886 р. до введення плати за лікування: «с лиц Конотопского уезда 20 коп. в сутки, а с других как и прежде, 40 коп. в сутки» [6, с. 63].

Найбільш серйозним, «очень крупным недостатком земской медицины» О.М. Лазаревський вважав «недостаточное число сельских больниц: двух больничек с 10 кроватями на весь уезд крайне недостаточно, особенно если принять во внимание, что Конотопская больница очень мало удовлетворяет потребностям сел в больничном лечении» [6, с. 78]. Вже в перші роки земство планувало відкрити 3 лікарських дільниці з лікарнями, але це не вдалось. Стримуючими факторами стали відсутність кадрів і необхідних приміщень (будувати нові приміщення земство не зважувалось через нестачу коштів). Земство вимушене було утримувати 2-х стипендіатів в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії і 5-х в Московській і Чернігівській фельдшерських школах. Це дало змогу лише в 1882–1883 рр. повністю зайняти всі посади фельдшерів дипломованими випускниками замість відставних «ротных», «эскадронных» і інших фельдшерів.

Досить непростою, але в той же час і знаковою, була історія відкриття лікарні в с. Гирявка. За рішенням земських зборів 1885 р. було запропоновано Управі відкрити лікарні в 2-х селах: «…помещение нашлось только в одном – в Гирявке, где больничка была устроена, а с половины 1886 года открыта; но так как за полгода в ней лечилось только двое больных, стоивших земству очень дорого, то ревизионная комиссия и предложила в собрании 1887 года, в случае если Гирявская больничка будет также работать в этом году, закрыть ее. В 1887 году в больничке было тоже мало больных (всего 20, проведших 244 дня), а потому земский врач Гирявского участка В.Т. Уклеин в январе 1888 года предложил в съезде земских врачей закрыть ее за неимением больных» [6, с. 64–65].

Лікарня в с. Кр. Колядин, яка була відкрита в цей же період, де працював лікар Д.В. Шеболдаєв, за висловом О.М. Лазаревського «продолжает с каждым годом расти как по числу больных и крупных операций, так и по расширению района ее деятельности» [6, с. 65]. Це типовий приклад іншого фактору доступності – авторитету лікаря.

За 25 років (1865–1890 рр.) відбулись подальші суттєві зміни в організації земської медицини: замість одного повітового лікаря з 1880 р. працювало 7 земських лікарів, в т. ч. 6 на лікарських дільницях, розташованих безпосередньо в селах з радіусом дільниці до 20-ти верст, включаючи 6–7 сіл з фельдшерськими пунктами в кожному. При дільницях були амбулаторії і аптеки. В селах працювали 2, іноді 3 сільські лікарні (в Батурині, Голінці, Гирівці, Красному Колядині).

Замість 2-х волосних фельдшерів (с. Голінці і с. Гиряв-

ці) працювало 36–38 фельдшерських пунктів з фельдшерськими аптеками. У 1882–1883 рр. всі посади фельдшерів були укомплектовані випускниками фельдшерських шкіл замість бувших «ротных», «эскадронных» і т. ін.

Фінансування потреб медицини зростало з кожним роком і стало складати понад 40 % бюджету земства. У числовому відношенні це становило 2 700 руб. в 1868 р. (10–11 % від усіх земських видатків) і 39 000 руб. в 1889 р. (45% відповідно). У 1886 р. земство вимушене було повернутись до оплати за лікування, зробивши пільгу для жителів повіту.

На думку О.М. Лазаревського Конотопське земство створювало всі необхідні умови для надання населенню повіту доступної медичної допомоги.

ПОСИЛАННЯ

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях [Правила о порядке приведения в действие Положения о земских учреждениях]. – Чернигов: тип. Ильин. монастыря, 1864. – 63 с.
2. Груша А.М., Дуля М.М. З історії медицини Чернігівщини. – Чернігів, 1999. – 208 с.
3. Амосов М.М. Обращение из ближнего зарубежья // Медицинская газета (Москва). – 1995. – № 91. – 24 ноября.
4. Соловьев З.П. Пятидесятлетие земской медицины // Вопросы здравоохранения (Москва) – 1940.
5. Сумщина в іменах: енцикл. довід. / голов. ред. В.Б. Звагельський. – Суми, 2004. – 252 с.
6. Памятная книжка Конотопского земства 1865–1890 г. под ред. А.М. Лазаревского. – К., 1890. – 144 с.
7. Журналы XX очередного Конотопского уездного земского собрания 27–29 сентября 1884 г. – Конотоп, 1885. – 179 с.
8. Медико-статистический отчет о состоянии земской медицины и народного здравия в Конотопском уезде за 1884 год.– Конотоп,1885. – 140 с.
9. Передовая статья // Земство (Москва).– 1880. – № 1.
10. Веселовский Б.В. История земства за сорок лет. – Т. I. – СПб., 1909. – 729 с.
11. Сергієнко Г.Й., Смолій В.А. Історія України (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). – К., 1995. – 254 с.
12. Криштопа Б.П. Становление санитарной организации на Сумщине // Советское здравохранение (Москва). – 1973. – № 2.
13. Журналы Глуховского уездного земского собрания, очередных заседаний 1871 г. – Глухов, 1872. – 89 с.
14. Журналы заседаний Конотопского уездного земского собрания 26 сентября 1867 года.– Чернигов, 1868. – 51 с.
14. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. П; части 3,4,5,6 и приложения. – СПб.,1901. – 451 с.
15. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов. – 1878. – 173 с.
16. Земский сборник Черниговской губернии за 1882 год. – Чернигов. – 1882, – № 9.

Никитин В.Г., Терех Н.И. Особенности земской медицинской реформы в Конотопском уезде Черниговской губернии

В статье рассматриваются этапы развития медицины Конотопского уезда в период земских реформ и анализ работы уездного земства за 25 лет по становлению земской медицины в уезде в трудах А.М. Лазаревского.

Ключевые слова: *земская медицина, больница, А.М. Лазаревский, первые земские врачи, медицинские реформы, врачебные участки.*

Nikitin V.H. Terekh M.I. Features of zemstvo medical reform in the district of Konotop of the Chernihiv province

In the article are examined the stages of development of medicine of district of Konotop in the period of zemstvo reforms and analyses of work of povitove zemstvo for 25 years in works of O.M. Lazarevskyi on becoming of zemstvo medicine in a district.

Key word: *zemstvo medicine, hospital, Lazarevskyi O.M., first zemstvo's doctors, medical reforms, medical areas.*

20.02.2018 р.

УДК 94(477):351.773«185/190»

В.В. Назарова

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГЛУХОВСКОЙ ЗЕМСКОЙ БОЛЬНИЦЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье на основании документальных источников рассказывается об истории становления Глуховской Земской больницы со времени передачи Приказом общественного призрения этого заведения в ведомство Земства до 1917 года.

Ключевые слова: *Глухов, Земство, медицина, земская больница, земский врач, земская аптека, Неводничанский, Дорошенко, Пашкевич, Спановский.*

Во второй половине XIX века в Российской империи произошли значительные изменения в системе государственного управления. Они коснулись и медицинской деятельности. Отмена крепостного права, развитие отношений, бурный рост промышленности требовали принятия решительных мер по управлению страной. В 1864 году Александр II утвердил «Положение о губернских и уездных земских учреждениях», закрепившее основы местного самоуправления в Российской империи. Это положение вступило в силу 1 января 1865 года. Данную дату можно считать отправной точкой в развитии земско-медицинской службы в стране. До введения земских учреждений обязанность организации медицинской помощи сельскому и городскому населению лежала на различных ведомствах. Больницы в губернских и уездных городах находились в ведении приказов общественного призрения, созданных еще при Екатерине II. Больницы приказа общественного призрения напоминали не лечебные, а скорее богоугодные заведения. Амбулаторного, коечного лечения, в сущности, не было вообще, уровень оказываемой помощи тоже оставлял желать лучшего. Лишь безысходная нужда заставляла обывателей прибегать к услугам этих больниц. Согласно положения 1864 года, земство получило право участвовать в «попечении о народном здравии». Земство было обязано содержать учреждения бывшего приказа общественного призрения в пределах принятых ими штатов, а также должно было «принимать меры» к распространению оспопрививания. Для выполнения этих функций земствам были переданы капиталы приказов общественного призрения и губернские «оспенные капиталы». Переданные земству приказами общественного призрения губернские и уездные больницы имели самое примитивное устройство. Присутствовала острая нехватка, практически отсутствие, персонала, инструментов и медикаментов. В одном помещении нередко помещались сифилитики, нехирургические и даже душевнобольные, заразные лежали среди незаразных, чистые оперативные – рядом с гнойными больными. Так называемая госпитальная гангрена была повсеместным бедствием. Со временем, силами земств, осуществлялись попытки исправления данной ситуации. В различных частях

страны избирались свои для этого пути и достигались различные результаты.

По истории и организации земской медицины в Российской империи написан целый ряд современных научных трудов. Цель данной работы – на основании документальных источников XIX – начала XX века рассказать об организации земской медицины в Глуховском уезде Черниговской губернии и истории становления Глуховской Земской больницы.

До открытия земских учреждений Глуховская Богадельня и Больница, подобно другим таким же заведениям прочих уездов, состояли в ведении Приказа общественного призрения, который полностью содержал оба эти заведения. Первоначально богадельня и больница имели свою собственную усадьбу в центре Глухова, пожертвованную одним благотворителем. Изначально в этой усадьбе были довольно приличные здания, обветшавшие с течением лет и проданные Приказом общественного призрения на снос [6, с. 17]. В 1848 году Приказ общественного призрения для помещения богадельни и больницы арендовал на 25 лет по цене 300 рублей в год 2 дома в усадьбе, принадлежащей купцу и бывшему глуховскому городскому голове Тарасию Колеченку [3, с. 103].

После перехода благотворительных заведений от Приказов общественного призрения в ведомство Земств в 1865 году, в Глухове было 2 благотворительных заведения: Богадельня и Земская больница. Богадельня, как учреждение губернское, состояло на отчете Черниговского Губернского Земства [1, с. 65], а больница со времени введения земского управления в Глуховском уезде перешла в ведомство местного Земства. Земство приняло на себя обязательства содержать больницу, доставшуюся ему от Приказа общественного призрения. С передачей больницы в ведение Земства также поступил и капитал, собранный правительством и которым ранее распоряжался Приказ общественного призрения. Некоторое время земские больницы пользовались этим источником финансирования, но в заседании Губернского Земского Собрания 13 декабря 1866 года было решено передать больницы самостоятельному заведованию уездных земств, без всякого пособия из сумм общественного призрения, тем самым оставив все земские больницы губернии исключительно на земском обеспечении [6, с. 28–29]. После перехода Глуховской больницы в ведомство Земства, больницей, как и во времена Приказа общественного призрения, продолжал заведовать городской врач Игнатий (Адам) Иванович Неводничанский. Он занимался одновременно и больницей, и богадельней [2, с. 64]. После 1865 года больница помещалась все в том же здании, арендованном когда-то Приказом общественного призрения, только теперь оно принадлежало наследникам Полковника Плешкова и входило в комплекс зданий принадлежавшей им усадьбы (на сегодняшний день эти помещения занимает Агротехнический институт имени С.А. Ковпака). В этой же усадьбе размещались Богадельня, казармы и лазарет 21-го резервного батальона и другие арендаторы. Срок найма дома, в котором размещалась больница, оканчивался 10 октября 1873 года [3, с. 103]. Средства, на которые существовала Земская больница, заключались в плате, получаемой за пользование больных военного и гражданского ведомств. Следуемая за военных больных плата отпускалась интендантством по таксе, утверждаемой ежегодно на всю губернию, и поступала в распоряжение Губернской Земской Управы, а затем Губернская Управа перечисляла Уездной Земской управе сумму из расчета во сколько обходится содержание в данной конкретной больнице каждого больного. Оставшиеся после такого деления излишки составляли прибыль всех больниц губернии и делились в равных долях между всеми больницами. Плата за гражданских больных составляла исключительную принадлежность Глуховской Земской больницы. По штату глуховская больница была устроена на 25 кроватей, но число больных всегда превышало эту цифру. Имелось и 4 даровые кровати для лечения бедных больных. В 1868 году большинство больных Глуховской Земской больницы были из числа военных. По таксе на 1868 год на них отпускалось 46 коп. в сутки на каждого. Размер оплаты за гражданских больных, установленный Уездным Земским Собранием, составлял 17 коп. в сутки (здесь и далее везде округлено до целых чисел). Суточное же содержание одного больного составляло 30 коп. Если сравнивать с реальной стоимостью содержания 1 больного в сутки, с военных был избыток, а с гражданских больных наоборот убыток. Если бы суммы, причитающиеся за военных больных, поступали сполна уездному земству, то ущерб от гражданских больных восполнялся бы и сметные издержки по содержанию больницы вознаграждались бы с избытком, но при настоящем порядке распределения платы за военных больных часто земству приходилось поддерживать существование больницы собственными источниками [1, с. 65–66]. К тому же расчеты за лечение военных больных производились Интендантским Управлением весьма медленно и со значительным задержками [4, с. 26]. Тем не менее, установление Глуховским Земством невысокой платы за лечение гражданских больных и учреждение даровых кроватей дало возможность оказывать лечение беднякам, которые, страдая тяжелыми болезнями, не имели возможности поступить в больницу при прежних условиях больничного управления. Поступление больных на даровые кровати производилось с самой строгой разборчивостью [1, с. 66]. С 1 сентября 1867 года по 1 сентября 1868 года услугами Глуховской Земской больницы воспользовалось 444 пациента, из них 379 выздоровело, а 43 умерло. Содержание больницы за этот период обошлось в 4592 руб. 88 коп. [1, с. 37].

С 1869 года финансовое положение больницы стало еще более неблагополучно. С этого года все военные больные начали лечиться в специальном военном Лазарете

квартировавшего в Глухове 21-го Резевного Батальона. Земская больница, которая прежде за лечение военных получала плату по специальной табели, лишилась этого источника дохода. В Земской больнице лечились теперь только гражданские больные и арестанты. Плата за лечение гражданских больных составляла 5 руб. в месяц или те же 17 коп. в день, но на деле содержание 1 больного стоило до 9 руб. в месяц. Плюс по-прежнему существовало 4 бесплатные койки для лечения бедных больных, не имеющих средств уплатить и 5 рублей. При такой заниженной плате и действительной стоимости содержания 1 больного доходы больницы не могли покрывать расходов, и Уездная Управа была вынуждена покрывать их за счет запасного Земского капитала. К 1 сентября 1870 года долг больницы сему капиталу составлял 2880 руб. Этот долг больницы Земская Управа пыталась восполнить за счет прибылей от разработки фарфоровой глины [2, с. 19].

Состояние самой больницы тоже оставляло желать лучшего. Главный недостаток заключался в крайне неудобном помещении для больницы, что не давало возможности правильно распределить больных по родам болезней, а также в отсутствии сносного помещения для женского отделения. В этом неудобном и не приспособленном под медицинское учреждение здании больница размещалась более 25 лет и, понятно, что никакие меры сохранения гигиенических условий не давали полного успеха. Уездная Управа, для освежения здания больницы, в летнее время регулярно переводила больных в другие, временные, помещения, стены больницы очищались до штукатурки, и потом производилась побелка их с примесью карболовой кислоты, но все это не уничтожало нездорового и неприятного запаха. Другой существенный недостаток заведения заключался в недостатке одежды, обуви, белья и медицинских инструментов. Со времени передачи больницы в ведение земства покупка вещей, по скудности средств заведения, почти не производилась [5, с. 21]. Заведовавший Больницей и Богадельней врач Неводничанский большую часть дня проводил в стенах больницы. Кроме осмотра больных, перевязки ран и язв доктору Неводничанскому приходилось заниматься составлением и раздачей лекарств. На нем же лежало производство всех хирургических операций. Некоторые инструменты и аппараты (например, микроскоп, электрическая машина, 2 пульверизатора, спринцовка для подкожного впрыскивания и др.) принадлежали не больнице, которая попросту не имела средств их приобрести, а лично врачу Неводничанскому. Тем не менее, доктор, за отсутствием других, был вынужден использовать для лечения больных свои собственные инструменты. Земская Управа за свой счет пыталась осуществлять покупку белья для больницы, так как прежнее по ветхости уже становилось негодным, но финансов не хватало и на это [2, с. 64]. Тяжелое финансовое положение Земской больницы усугублялось еще и тем, что в 1873 году заканчивался срок найма дома, занимаемого больницей, и арендовать его на будущее по прежней, дешевой цене, уже не представлялось возможным [2, с. 21].

К осени 1871 года Управа подготовила предложение о покупке на Киево-Московской улице усадебного места с недостроенными домами у Потомственного Дворянина Н.А. Терещенко для размещения Прогимназии, Больницы и Богадельни [2, с. 50]. Назначенная по этому делу комиссия согласилась с доводами Земской Управы и пришла к твердому убеждению, что Земству следует употребить все средства к приобретению усадебного места и построек, предлагаемых Потомственным Дворянином Н.А. Терещенко и запросившем за это место с постройками цену в 30 тысяч рублей серебром. По мнению комиссии, сумма эта была более чем умеренная. Кроме того, Н.А. Терещенко согласился на следующие рассрочки в получении денег: в октябре 1871 года при совершении купчей Терещенко должен был получить 15 тыс. рублей, в октябре 1872 года Земство должно было выплатить Терещенко еще 5 тыс. руб. и аналогичные суммы в октябре 1873 и 1874 года. Но поскольку оба здания покупаемого имения не достроены (здание для размещения Прогимназии и Земства требуется достроить, а здание для размещения больницы и богадельни представляет из себя лишь фундамент и требует полноценного строительства), платеж 1872 года может быть перенесен на 1873 год. Сумму первоначального взноса было решено отчислить из средств Земства по запасному капиталу. После совершения купчего акта на данное имение Земская Управа немедленно (в феврале 1872 года) приступила к окончательному устройству главного здания с приспособлением его для помещения Прогимназии и других Уездных Земских Учреждений. На эти работы Управой было выделено 10 тыс. рублей. Также из запасного капитала было выделено 10 тыс. рублей на строительство здания для размещения больницы и богадельни. Был составлен и одобрен план больничного здания. Было решено воспользоваться для его возведения уже имеющимися фундаментами [2, с. 77–80]. Архитектором Гросс были составлены планы и чертежи для здания Богадельни, Больницы и помещения для смотрителя сего заведения, которые должны были быть построены на усадьбе, приобретенной у Потомственного Дворянина Н.А. Терещенко, и смета потребной на это суммы. Планы и чертежи были одобрены строительным отделением Губернского Правления и на возведение здания Управой было испрошено разрешение Господина Губернатора. По составленным сметам на возведение и устройство здания было необходимо 25165 руб. 80 коп. В числе этой суммы Глуховское Земство должно было заплатить 2 тыс. рублей «огородного капитала» с 300 руб. %, накопившихся с него в банке. Недостающие 22865 руб. 80 коп. Глуховская Уездная Управа приняла решение исходатайствовать перед Губернским Земским Собранием в качестве пособия, т. к. Богадельня, которая будет поме-

щаться тут же, относится к Губернским Учреждениям [3, с. 53]. Материалы для постройки здания Больницы были приобретены по имеющимся в Глухове ценам, а иногда даже дешевле [3, с. 92]. Весной 1872 года приступили к возведению здания для Земской больницы [3, с. 99]. Постройка была произведена насколько возможно хорошо и с надлежащей прочностью. К концу осени 1872 года были выстроены стены в 2 этажа (оставалось только выстроить с двух сторон карнизы), стропила крыши были поставлены на земле так, что была возможность на зиму здание покрыть [3, с. 92]. На эти работы было израсходовано 9551 руб. На окончание постройки здания Больницы требовалось еще около 14 тыс. руб. Поскольку в субсидиях на строительство было отказано, Глуховское Земство рассчитывало в этом вопросе только на доходы с фарфоровых операций и на поступление ранее образовавшихся по этим операциям недоимок, но даже при самых смелых подсчетах в ближайшее время необходимой для окончания строительства суммы не набиралось [3, с. 101–102]. Между тем, в это время за больницей уже числился долг 2 тыс. руб., а на текущие расходы по её содержанию денег не было вообще, поэтому из запасного капитала была выделена на содержание больницы еще 1 тыс. рублей. В последующее время этот долг с каждым годом увеличивался еще на пару тысяч ежегодно [2, с. 80]. Причины, по которым заведение впало в такой неоплатный долг, состоят в том, что на содержание его не ассигновалось никакой определенной суммы, а содержалось оно за счет платы, получаемой за лечение больных. Число больных же большей частью составляли лица бедного крестьянского сословия, которые были не в состоянии уплатить установленной платы в 5 руб. в месяц, между тем содержание каждого больного стоило гораздо больше, а обязательное бесплатное лечение сифилиса хоть и было полезной мерой, но в то же время отягощало заведение. Земство ходатайствовало о получении пособия на больницу из так называемого центрального капитала Министерства Внутренних Дел и из капитала Общественного Призрения, состоявшего в ведении Губернского Земского Собрания, но в обоих случаях было отказано [3, с. 3].

Во время строительства здания Больницы поднимался вопрос относительно безопасности размещения Прогимназии в 8 саж. от здания Больницы. Большинство экспертов-медиков находило это соседство небезопасным, так как такое близкое соседство с больными могло негативно отразиться на состоянии здоровья учащихся в Прогимназии. В пример приводилась ситуация 1872 года, когда в Глухове появилась холера и больные ею были помещены в Земскую больницу, после чего болезнь обнаружилась и в казармах Резервного Батальона, соседствовавших с Больницей. Тем не менее эксперты сошлись во мнении, что такое близкое соседство возможно допустить, если в самом здании больницы будет устроена хорошая вентиляция, отделены ватер-клозеты, двор Больницы будет отделен от Прогимназии высокой оградой, а промежутки между зданиями будут обсажены деревьями, которые будут выделять кислород и вымещать углекислоту, устраняя распространение вредных миазмов, присущих больничному заведению [3, с. 105–106]. Между тем, денег на окончание строительства и отделку нового здания глуховской Больницы у Земства не было. В 1873 году истекал срок контракта аренды домов наследников Плешкова, заключенного еще Приказом Общественного Призрения на наем зданий для размещения Больницы и Богадельни. Уездная Управа, в виду неудобства прежнего помещения, заботилась о приискании других, но за неимением в Глухове более удобных домов была вынуждена продлить контракт на наем домов наследников Плешкова, причем наемная плата возросла более чем в 2 раза. Контракт был продлен на 2 года с правом продлить срок найма до 5 лет. За наем обоих зданий теперь уплачивалось 1400 рублей в год (300 руб. за здание Богадельни за счет Черниговского Губернского Земства и 1100 руб. за здание Больницы за счет Глуховского Уездного Земства) [5, с. 19–21].

В 1873 году Глухов посетили Министр Народного Просвещения Д.А. Толстой и Попечитель Киевского Учебного Округа. Целью визита был осмотр учебных заведений и знакомство с местными нуждами населения в области народного образования. Председатель Земского Собрания И.А. Маркович, Председатель Земской Управы Ф.Д. Красовский и Городской Голова Н.А. Терещенко обратили внимание высоких посетителей на пользу избрания Глухова пунктом для учреждения Учительского института. Земство и Городское общество поддержало эту инициативу [4, с. 19]. Со стороны Земства для этой цели был предложен недостроенный дом по соседству со зданием прогимназии, предназначавшийся для размещения Земской больницы. Данное предложение было принято, и в 1874 году в Глухове был учрежден Учительский институт, который первые 2 года, пока достраивалось и отделывалось здание для его размещения, работал в помещения Прогимназии.

Таким образом Глуховское Земство, с одной стороны, избавилось от не совсем желательного размещения Земской больницы по соседству с Прогимназий, избавилось от необходимости достраивать это здание, на что средств у Земства на тот момент не было (эти обязанности теперь легли на Министерство Народного Просвещения), а также получило от того же Министерства 10 тыс. рублей, ранее израсходованных Земством на возведение стен дома, отошедшего под размещение Учительского института. С другой стороны, перед Глуховским Земством продолжал все острее стоять вопрос о подыскании здания для переезда Земской больницы, так как и условия аренды занимаемого Больницей помещения наследников Плешкова были не выгодны Земству, и сроки аренды были не безграничны, и само помещение давно не соответствовало никаким медицинским нормам.

После некоторой паузы Глуховское Земство вновь пришло к решению, что единственным средством избегнуть вредного и неудобного помещения, причем убыточного в материальном отношении, является строительство собственного, принадлежащего земству и на земской земле, здания Больницы со всеми необходимыми павильонами и службами.

В сентябре 1874 года были приобретены примыкавшие друг к другу 4 усадебные места для постройки зданий под размещение Богадельни, Больницы и арестованных по приговорам Мировых Судей. Эти участки по своему положению, гигиеническим условиям и пространству были признаны соответствующими для возведения указанных построек [4, с. 5]. Эти земли составляли площадь 3 дес. 173 саж. и ранее принадлежали вдове Коллежского Асессора Ульяне Пискуновой и Коллежскому Асессору Аристарху Мартыновскому. Обошлись Земству участки Пискуновой в 1100 руб., а Мартыновского – в 800 руб., всего 1900 руб. Участки эти находились вблизи города на возвышенном месте к северо-востоку от вновь проведенной Путивльской дороги, доходили до Квасниковской улицы, пересекались ею и продолжались в сторону окраины города. Приобретенные Земством земли разбивались проложенными дорогами на несколько отдельных участков и предоставляли все удобства для правильного размещения всех построек Больницы и Богадельни [4, с. 28].

После покупки усадебных мест для постройки этих зданий запасной капитал Земства составлял всего 9 тыс. руб. Между тем, перед Земством стояла задача как можно быстрее построить необходимые здания и сделать это максимально дешево. В связи с этим были высказаны мнения, что передовая медицинская наука того времени считает полезным строить деревянные здания для содержания больниц с тем расчетом, что через некоторое время, когда в них воздух заражается и появляются миазмы, вредные для здоровья больных, эти недорогие здания можно просто снести и возвести новые. Даже приводились в пример Американские штаты, в которых, якобы, было принято за правило возобновлять здания через каждые 10 лет. На основании этих мнений Глуховское Земство пришло к выводу, что нет основания затрачивать на глуховскую земскую больницу большие суммы и строить капитальный дом, а можно ограничиться умеренностью. Решено было строить деревянное здание больницы с необходимыми службами и приспособить сообразно местным потребностям и условиям гигиены, а на расходы по заготовке материалов и первоначальные работы открыть Комиссии кредит в 10 тыс. руб. из запасных сумм [5, с. 10–11].

Между тем, Губернское Земство решило перевести Богадельню, которая состояла в его ведомстве, в Нежин. Вместе с этим переводом уходила из глуховского бюджета и большая часть прибылей с добычи фарфоровой глины. В связи с этим Глуховское Земство неоднократно ходатайствовало об оставлении богадельни в Глухове. Пока вопрос с переводом Богадельни оставался открытым, было непонятно, учитывать ли при постройке Больницы необходимость размещения Богадельни или нет. Строительство снова откладывалось до полного решения этого вопроса [7, с. 79].

В 1875 году для Земской больницы были куплены некоторые вещи (белье, полотенца, одежда) и некоторые хирургические инструменты, но этого количества все равно было недостаточно. Основной же проблемой, по-прежнему, оставалось отсутствия собственного, причем удобного, помещения для размещения больницы [7, с. 8].

В 1878 г. больницей заведовал все тот же Городовой врач Неводничанский. Содержание Земской больницы по смете на этот год составляло 4952 руб. 81 коп. Между тем дом, занимаемый Больницей и Богадельней, пришел в полную негодность. Нижний этаж больничного дома был сыр и совершенно неудобен для помещения больных, домовладелец отказывался от проведения самого необходимого ремонта, помещение отхожего места внутри больницы распространяло по всем палатам такое зловоние, которое оказывало вредное влияние на здоровье больных и на исход некоторых болезней. Возникла необходимость отказаться от найма этого дома. До даты окончания срока аренды дома Плешкова Земская Управа поручила Комиссии подыскать для переезда больницы другое подходящее здание и срочно приступить к заготовке материалов для постройки Больницы, не дожидаясь решения вопроса относительно перевода Богадельни. Для этого было выделено 4 тыс. рублей, а в случае нехватки этой суммы было разрешено взять заем в Глуховском Городском Общественном Банке в размере еще 4 тыс. руб. [8, с. 95–95]. Для временного размещения больницы был нанят другой каменный дом наследников Полковника Плешкова, в том же дворе. Это здание тоже было не совсем подходящим, но других вариантов не было. Все материалы для постройки нового здания больницы были приобретены с торгов по сравнительно дешевой цене. Планы и фасады проектируемого здания были составлены Киевским архитектором Николаевым по расчету на 25 кроватей мужских и 15 женских, причем бралось во внимание даже разделение больных по видам болезней, согласно требованиям больничного устава. Летом 1878 года была начата постройка здания мужской больницы. К концу года здание было доведено до крыши [9, с. 4].

Между тем, в 1879 году, Губернское Земство решило ходатайство Глуховской Земской Управы благоприятно – Богадельня была оставлена в Глухове. С этого времени богадельня стала считаться Глуховской Земской, а на ее содержание Губернское Земство выделяло 1800 рублей ежегодно [10, с. 6] (правда, впоследствии этот вопрос поднимался еще несколько раз, но каждый раз богадельня оставалась в ведомстве Глуховского Земства).

В сентябре 1879 года на строительство Земской Больницы было выделено еще 10 тыс. руб. [10, с. 121]. В это же время начались переговоры с дворянином А.Г. Хоменко

о продаже части принадлежащей ему земли Глуховскому Земству. Участок, на котором производилась постройка зданий Земской больницы, прилегал к усадьбе Хоменко и по линии упирался в то место, на котором Земство желало бы разместить хозяйственные постройки и квартиру Смотрителя. Земство считало приобретение этого участка необходимым для скругления усадьбы Земской больницы и постройки всех надворных служб. В 1881 году Хоменко дал согласие на продажу 363 кв. саж. земли (мизерная часть от его огромного владения) и Глуховская Земская Управа приобрела эту землю за 300 руб. [11].

Ко второй половине 1882 года было полностью построено здание, предназначавшееся для мужского отделения. В нем временно разместили Богадельню (в нижнем этаже), оба «отделения» Больницы (в верхнем этаже). С этого времени врачом всех Земских благотворительных заведений стал талантливый, но молодой и малоопытный врач Яков Евграфович Тарасов. В 1885 году он добровольно ушел с этой должности. На его место Земство пригласило врача, ранее занимавшего это место, И.И. Неводничанского, но он скоро скончался. Последующие несколько лет врачи при Земской больнице регулярно менялись. Также при больнице состоял 1 фельдшер. Врач и фельдшер вдвоем с трудом справлялись со своими обязанностями, так как число больных в больнице иногда достигало 44 человек. Им же регулярно приходилось подменять земского врача, отвечавшего за прием приезжающих в больницу за консультацией и осмотром людей, а также фельдшера, ответственного за изготовление и выдачу лекарств при земской аптеке, располагавшейся в этом же здании.

К 1884 году был построен женский корпус (низ каменный, верх деревянный), каменное здание для прачечной и кухни, еще одно каменное здание для квартиры Смотрителя и Земской аптеки и деревянная покойницкая [12, с. 106]. Несмотря на стремление построить современное больничное здание, отвечавшее всем передовым требованиям, имевшее ватерклозеты, ванные комнаты, собственные лабораторию и прачечную [13], многое все равно было упущено из виду. Так были неправильно устроены ватерклозеты, исходившие из которых зловония не удавалось победить на протяжении десятков лет, совершенно не было предусмотрено помещение для больничной прислуги, которая состояла из 3 мужчин и 1 женщины. В результате один из них ночевал прямо на полу посередине самой большой палаты, другой – в лаборатории, а оставшаяся прислуга (супружеская пара) занимала помещение ванной комнаты женского отделения [15, с. 31]. Там же при больнице жил фельдшерский помощник Мендель Волович [12, с. 115]. Подобное положение никак не способствовало ни правильному ведению больничного дела, ни соблюдению чистоты, ни удобству больных, хотя сама по себе больница была оборудована довольно хорошо. За эти годы в больнице лишь мыли полы, белили стены и потолки. Ни о какой сносной гигиенической обстановке речь не шла. Вентиляция в зданиях была очень плохая из-за неудачно выбранной вентиляционной системы. В больнице было воспрещено курить табак, но запах от него проникал снизу их богадельного отделения, где курение не воспрещалось. Дымовые трубы были ниже верхнего воздухоосвещающего коридора, и потому при ветре печи дымили и в камерах стоял дым [12, с. 106]. Все было загрязнено, полы, двери и оконные рамы частично были облупившиеся, сильно запачканные и нуждались в окраске, металлические части дверей, окон и печных топок также нуждались в тщательной чистке, а в некоторых местах и в замене, крыша и трубы по всей больнице текли и тоже нуждались в замене из-за того, что изначально были покрашены плохо и некачественной краской [15, с. 31]. Антисанитария в Земской больнице была на таком уровне, что при элементарной перевязке ран нередко случались случаи заражений рожистыми воспалениями. В 1887–88 годах в Земской больнице были окрашены в операционной комнате пол, двери и подоконники, а также проведен рукав от водопровода для умывальника. В это же время для анатомического покоя, вместо деревянного здания, было построено глинобитное. Остальные работы по ремонту и очистке здания Земской больницы начали проводиться только в начале 1890-х годов, а окончательно привести ее в надлежащее состояние удалось только в начале XX века. Земская больница вышла снаружи очень красивой и украшала город. Между тем, при всей дороговизне нового здания, больница с самого начала не обеспечивала потребностей Глуховского уезда во врачебной помощи, а лишь обслуживала город. Глуховская Земская больница с одним врачом при ней была единственным земским медицинским учреждением на весь уезд в 2750 кв. верст. В связи с тем, что, с одной стороны, Глухов находился всего в 7 верстах от границы уезда, а с другой – почти в 60 верстах, многие нуждающиеся во врачебной помощи крестьяне просто не имели возможности добраться до больницы, что повсеместно вызывало недовольства и разговоры о нерациональной политике Глуховского Земства по организации медицины в уезде. Кроме того, лечение в больнице было платное, что не каждый мог себе позволить. С постройкой больницы земство загнало себя в долги. Сначала предполагали на нее истратить 30 тыс., но истратили почти 53 тыс. рублей, для этого пришлось взять кредит в городском общественном банке и затем в течение многих лет выплачивать его из, и без того скудных, земских средств. Затраты земства на медицину по уезду доходили до 15 тыс. рублей в год, из которых на уездную медицину тратилось 6900 рублей, а остальную сумму поглощала земская больница. За эту сумму пользовались медицинской помощью при больнице около 400 человек в год (0,32% населения уезда), остальные же жители уезда только принимали участие в расходах на медицину по 12 коп. в год с каждого жителя [14].

В начале 1899 года было принято решение строить при Глуховской Земской больнице отделение для остро-заразных больных. Было получено надлежащее разреше-

ние Черниговского Губернского Правления на возведение такового и было начато строительство. Место под это отделение было выделено в усадьбе при остальных земских благотворительных учреждениях. К лету 1899 года был сделан фундамент и начата заготовка леса, после чего приступили к возведению стен [16, с. 45]. В заразном отделении предполагалось 5 палат: 2 (мужская и женская) для дифтерита, 2 (мужская и женская) для скарлатины и 1 для рожи и, возможно, еще 1 обсервационная. Также в здании должны были быть комната для фельдшера и прислуги, клозет, ванная, а рядом – отдельное каменное здание под дезинфекционную камеру с паровиком [17, с. 47] и собственным артезианским колодцем для дезинфекции белья и крупных вещей [19, с. 14–15]. Помещение заразного отделения было выстроено прочно, красиво и соответственно своему назначению [20, с. 126]. После окончательной отделки и обустройства всей необходимой обстановки, 20 декабря 1901 года здание заразного отделения было освящено, и с 1 января 1902 года в нем был открыт прием коечных больных [21, с. 20]. Заразное отделение дало возможность освободить глуховские больницы от опасного соседства заразных больных, а семьи – от заражения других, здоровых, членов семьи. В случае необходимости (например, при переполнении общей больницы) была предусмотрена возможность перевести в заразное отделение тифозных и венерических больных (конечно, при полной их изоляции от острозаразных больных – такая возможность была предусмотрена при постройке здания заразного отделения). Содержание заразного отделения в 1903 году обошлось 1300 руб. [22, с. 13]. Первое время заразное отделение обслуживал тот же врач, что и основные отделения больницы.

В это же время была практически окончена пристройка помещения в квартире аптекарского фельдшера и началась внутренняя штукатурка стен [16, с. 45]. Территория Больницы в эти годы начала преображаться за счет высаженных 400 саженцев ели и сибирской лиственницы, полученных в дар от Предводителя Дворянства В.П. Кочубея и доставленных в 1899 году из его Старо-Гутского леса. Чуть позднее на территории благотворительных заведений были высажены еще и тополя. В том же 1899 году Кочубеем и попечителем больницы М.М. Аммосовым были подарены больнице 2 микроскопа со всеми принадлежностями к ним для бактериологических и других исследований [16, с. 46].

На начало XX века штат благотворительных земских учреждений состоял из 1 врача, заведовавшего больницей, богадельней и земской аптекой и ежедневно проводившего амбулаторный прием всех приходящих больных. С 1900 года эту должность занимал Петр Яковлевич Дорошенко. При нем находилась фельдшерица-акушерка, которая несла службу при больнице, и 2 фельдшера, один для исполнения обязанностей по больнице, другой – по аптеке. Все эти служащие имели жилье в земских зданиях при комплексе благотворительных заведений [16, с. 47]. Также круглосуточно при своем рабочем месте находился Смотритель Земских болаготворительных заведений. С 1877 года эту должность занимал В.Е. Орленко. Кроме того, больницу и богадельню обслуживали ключник, кухарка, водокат, 3 прачки, цирюльник, женская прислуга и 4 служителя. Содержание этого персонала обходилось Земству в сумму около 2 тыс. руб. в год [18, с. 116].

К этому времени больница и богадельня, наконец, вышли из антисанитарного состояния, в котором пребывали почти всю вторую половину XIX века. Главным образом в этом была заслуга врача П.Я. Дорошенко. При нем больница и богадельня со всеми при них службами содержались в образцовом порядке. Пища и хлеб для больных и призреваемых в богадельне тоже отвечали всем требованиям. На тот период нуждались в замене лишь деревянные трубы, проложенные от земских больничных зданий до ям, к началу XX века совершенно обветшавшие и требовавшие замены [20, с. 88]. Эти водопроводы были заменены на чугунные в 1903 году [22, с. 146].

К началу XX века и Земская аптека претерпела изменения. В 1902 году она была преобразована в Центральную Земскую аптеку. Для нее был приобретен и отремонтирован большой деревянный на каменном цоколе дом у наследников Мартыновской, расположенный на соседней с больницей усадьбе. При Центральной аптеке была устроена лаборатория [21, с. 19]. Аптекой заведовал провизор М.А. Капленко, также был служитель при лаборатории. Аптека в этот период содержалась в образцовом порядке и производила очень благоприятное впечатление. Содержание Земской аптеки и покупка медикаментов обошлись в 1903 году в 268 рублей [22, с. 139].

В 1903–1904 годах была сделана пристройка к кухне при больнице и богадельне для кухарок. До этого кухарки все время находились непосредственно в кухне, причем спальные места имели прямо там же [22, с. 36]. В это же время в больнице был сделан водонепроницаемый пол в операционной, устроена ванна, а клозеты оборудованы сливной канализацией [23, с. 79]. Сама усадьба земских благотворительных заведений была еще больше засажена деревьями, а вокруг усадьбы появилась железная ограда [22, с. 146].

В 1904 году содержание Земской больницы обошлось 6458 руб., заразной больницы – в 1493 руб., и дополнительно 300 руб. для вольнонаемного врача, которого некоторое время привлекали для обслуживания больных заразного отделения [23, с. 89].

Летом 1908 года место заведующего благотворительными учреждениями Глуховского Земства получил врач-хирург Феофан Александрович Пашкевич. С этого момента в истории Глуховской Земской больницы начался совершенно новый этап. Это был необыкновенный доктор, интеллигентный, талантливый, образованный и с передовыми взглядами по многим вопросам. Своим врачебным искусством Пашкевич был обязан не только ранее полученным знаниям, личному опыту и практике. Каждый отпуск он

использовал для поездок в клиники Киева, Одессы и Петербурга на усовершенствование, регулярно ездил на Пироговские съезды, много общался с коллегами-врачами из различных регионов, поддерживал дружеские и профессиональные связи со своими бывшими однокурсниками по Киевскому и Варшавскому университетам. Доктор Пашкевич быстро начал пользоваться известностью у населения Глухова и окрестностей, а местные практикующие врачи и фельдшеры ценили его, уважали и часто прибегали к его консультациям. Ф.А. Пашкевич осуществлял надзор за всеми благотворительными заведениями Глуховского Земства, занимался коечными больными в больнице, а также вел ежедневный амбулаторный прием.

В 1910-х годах заразным отделением больницы заведовал врач Демьян Васильевич Спановский, совмещая должность земского и уездного врача. Ввиду этого ему часто приходилось отвлекаться по делам судебно-медицинских расследований [24, с. 226]. Основная нагрузка по больнице ложилась на Ф.А. Пашкевича. К этому времени народное недоверие к научной медицине заметно ослабело, многие понимали необходимость квалифицированной медицинской помощи и желали ее получить. Популярность самого Пашкевича тоже возросла. После ряда вылеченных им болезней и удачно проведенных операций многие, страдающие теми же недугами, являлись в больницу, ища исцеления. Желание их зачастую не могло быть выполнено, так как врач Пашкевич был завален массой работы, иногда не имеющей прямого отношения к лечебной медицине: был обязан заниматься выявлением симуляций призывников по заданию Воинского Присутствия, освидетельствованием и дачей заключений о степени тяжести повреждений по требованиям полиции и судебных следователей, а также различной канцелярской работой по своей основной деятельности и всем обязанностям, сверх должностных. Между тем, количество больных, как коечных, так и амбулаторных, постоянно увеличивалось. В 1908 году число коечных больных составляло 887 человек за год, в 1911 году эта цифра увеличилась до 1089 человек. Число амбулаторных посещений в 1908 году составляло 5439 человек за год, а в 1911 году эта цифра равнялась 9142. Одному больничному врачу, с наличным количеством среднего и низшего медицинского персонала, управиться с таким количеством работы было очень сложно [24, с. 234–241]. В 1912 году при Земской больнице была введена должность штатной сестры милосердия, которая фактически осуществляла функции фельдшерицы-акушерки [24, с. 226]. В 1913 году была утверждена должность второго врача при больнице с окладом 1200 руб. в год [25, с. 248]. На эту должность был приглашен врач Старцев (во время ПМВ его призвали в войска, он хоть и находился в Глухове, но по долгу военной службы больше не мог исполнять свои обязанности при Больнице, таким образом, она вновь осталась без второго врача) [26, с. 166].

Во время заведования благотворительными заведениями доктора Пашкевича в благоустройстве и оснащении медицинской части произошли следующие изменения. В начале 1910-х годов в усадьбе земских благотворительных учреждений был устроен барак для холерных больных. После окончания эпидемии холеры барак был отдан для эпидемиологических больных (тифозных и скарлатинных) на случай переполнения заразного отделения. Барак этот не был приспособлен для постоянного размещения больных, требовалась еще обкладка стен снаружи кирпичом, смазка потолка, устройство кухни и прачечной. Земская больница ежегодно принимала значительно больше пациентов, нежели было рассчитано по штату [24, с. 29–33]. При ежегодно увеличивавшемся количестве больных, удаление сточных и фекальных вод в 1912 году производилось допотопным способом – вывозом в бочках. В виду этого инженер Э.М. Розен предлагал устроить при больнице станцию биологической очистки сточных вод [24, с. 242–251]. В 1913 году он сделал изыскания на месте, спроектировал станцию биологической очистки и канализационную сеть, а также составил к ним смету [25, с. 280]. До 1917 года этот проект не был реализован. Но самым главным и существенным достижением Глуховской Земской больницы за этот период стала ее электрификация. Благодаря этому появилась возможность значительно увеличить арсенал средств как для распознавания, так и для лечения болезней. Завести все приборы для электролечения и электрораспознавания в больнице не было возможности – нужно было отдельное помещение, обученный врачебный персонал, да и само оборудование стоило дорого. Тем не менее, Ф.А. Пашкевич настаивал на приобретении хотя бы самых необходимых аппаратов. Благодаря его усилиям были приобретены пантостат, 2 цистоскопа (один для взрослых, другой для детей), цистоскоп для исследования мочеточников и операций в пузыре, набор для бронхо-эзофагоскопии Брюнингса, осветительная лампа Кирштейна с лобной повязкой, ректоскоп, гальванокаустический набор, электро-магнит Гиршберга для включения в сеть постоянного тока 110 вольт [24, с. 222–225]. Эти приобретения выводили Глуховскую Земскую больницу на принципиально новый уровень оказываемых медицинских услуг. В 1919 году благодаря тому же Ф.А. Пашкевичу в больнице появился первый в Глухове рентгеновский аппарат.

Нововведения этого периода коснулись и Земской аптеки, которой заведовал провизор М. Капленко. В 1911 году аптекой было изготовлено 45 тыс. сложных лекарственный форм, лабораторией при аптеке было сделано 755 сложных галеновых препаратов. В среднем каждый день приходилось выполнять по 125 заказов по рецептам. В рецептуру было введено много новых дорогих форм [24, с. 163–165]. В 1912 году в аптеке открылась вольная продажа лекарств (т. е. не только по рецептам земских врачей, а лекарства мог приобрести любой желающий), в связи с чем было увеличено количество шка-

фов, куплено 2 новых пресса и в штат был приглашен второй аптекарский помощник. Из аптеки отпускались теперь лекарства как изготовленные в аптеке, так и лекарства разных фирм по их прейскурантам [24, с. 215]. В 1913 году аптека переехала в новый земский дом. При ней была учреждена штатная должность третьего аптекарского помощника [25, с. 266]. Посменно помощники дежурили по ночам, за счет этого отпуск лекарств осуществлялся теперь круглосуточно [25, с. 287].

Содержание Глуховской Земской больницы в 1913 году составляло 16798 руб., содержание заразной больницы обошлось в 3996 руб., дезинфекционной камеры и водокачки – в 1150 руб. [25, с. 253].

В 1914 году освободившийся земский дом, ранее принадлежавший наследникам Мартыновской, а затем занимавшийся Земской аптекой, отремонтировали и отдали под квартиру земского врача [25, с. 253]. Доктор Пашкевич получил в нем квартиру из 5-ти комнат летом 1914 года. В доме был водопровод, ванная и канализация, в полуподвале – большая кухня. В этом же полуподвале находились две квартиры аптечных служителей Карабуты и Саврова, которые жили в доме со своими семьями. В огромном дворе находились ледник, сараи для дров, коров и других домашних животных, туалет. За забором ко двору примыкал сад с двумя большими каштанами, площадкой для крокета и двумя десятками плодовых деревьев. В доме был и кабинет для приема больных, где доктор Пашкевич осуществлял амбулаторный прием.

Процветание и стабильность в работе Глуховской Земской больницы, достигнутые к середине 1910-х годов, продлились недолго. С началом Первой мировой войны Глухов был назначен центром обучения ополченских дружин, присылаемых из отдаленных губерний. В городе находилось расположение выздоравливающих команд и расквартирования войск. Глухов сделался пересыльным пунктом беженцев, следовавших по гужевым дорогам Черниговской губернии далее в центральные губернии России. Холерные и другие заболевания прибывали в город вместе с наплывом беженцев. Глуховская медицина испытала небывалое затруднительное положение: с одной стороны, через недостаток медицинского персонала, ослабленного призывом в войска земских врачей и фельдшеров; с другой – через отсутствие местных средств и неподготовленность к такому количеству болезней и наплыву нуждающихся в медицинской помощи людей. Не хватало помещений для размещения больных, не было дезинфицирующих средств в нужном количестве, 1 дезинфекционная камера не справлялась с возникшим объемом работы, не хватало источников водоснабжения [26, с. 79-81]. Глуховская Земская больница была переполнена воинскими чинами, а потому наличному медицинскому персоналу приходилось отказывать в больничном лечении местному населению. Штатное число кроватей в больнице ровнялось 45, однако в этот период умудрялись разместить до 105 коек. Земство признало необходимым приглашение второго врача, не дожидаясь возвращения к работе доктора Старцева, которого призвали в войска, но найти свободного врача на эту должность в условиях военного времени не было возможности [26, с. 45]. На фронте не хватало медицинского персонала. В 1915 году Ф.А. Пашкевич был назначен главврачом санитарного поезда имени Черниговского дворянства, курсировавшего между Западным фронтом и Москвой. Глуховская медицина была этим сильно ослаблена.

В 1915 году штат Глуховской Земской аптеки состоял из управлявшего аптекой провизора, 2 аптекарских помощников, 2 учеников, 2 практикантов, кассирши и служителя. На обязанностях этого штата лежало следующее: выписка медикаментов, их приемка и проверка в качественном отношении; лабораторное изготовление разных галеновых препаратов, упаковка и рассылка медикаментов во все медицинские и ветеринарные участки, приготовление лекарств по платным рецептам и отпуск ручной продажи; отпуск рецептов по всей амбулатории и для стационарных больных земских больниц. Работа в аптеке шла ежедневно беспрерывно, а ночью оставались в аптеке дежурные помощники. Вследствие увеличения работы аптеки из-за наплыва раненых с фронтов ПМВ земством было разрешено приглашение 4-го аптекарского помощника, но в силу того, что в армию было призвано много фармацевтов, помощника найти не удавалось [26, с. 192].

Таким образом, к середине 1910-х годов больничное дело в Глуховской Земской больнице было выведено на должную высоту, соответственно требованиям, выработанным земской практикой того времени. В Глуховскую больницу были вложены за 50 лет нахождения ее в ведомстве уездного земства огромные средства: выстроены новые здания, проведен водопровод, канализация, электрическое освещение, построена и работала дезинфекционная камера. Глуховская Земская больница в начале XX века являлась почти единственным лечебным заведением в уезде – больницы в селах или еще не были построены или представляли собой совершенно не оснащенные по-медицински деревенские избы, а больница Св. Евфросинии в Глухове хотя и была хорошо оборудована, но в начале XX века работала только 9 месяцев в году, а число кроватей в ней ограничивалось 20 единицами. Все наиболее тяжелые, ответственные случаи со всего уезда направлялись именно в Глуховскую Земскую больницу. Можно было ожидать и дальнейшего её развития и процветания, если бы не начало Первой мировой войны. К сожалению, с наступлением революции, а затем гражданской войны ситуация еще более усугубилась.

ССЫЛКИ

1. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1868 года. – Чернигов: Черниговская Губернская Типография, 1868 г. – 89 с.
2. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1871 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1872 г. – 89 с.
3. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1872 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1873 г. – 114 с.
4. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1874 года.

– Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1876 г. – 120 с.
5. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1875 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1876 г. – 195 с.
6. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1877 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1878 г. – 145 с.
7. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1876 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1877 г. – 173 с.
8. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1878 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1879 г. – 209 с.
9. Отчет о действиях Глуховской Земской Управы за 1878 год и с 1 января по 1 сентября 1879 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1880 г. – 72 с.
10. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1879 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1880 г. – 169 с.
11. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 2. – 1881.
12. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1884 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1885 г. – 135 с.
13. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 10. – 1889.
14. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 59. – 1886.
15. Отчет по врачебной части Глуховского уезда 1883–84 год. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1884 г. – 88 с.
16. Отчет Глуховской уездной земской управы по 97 ст. Положения о земск. учрежд., за 1898 год и первую половину 1899 года. – Глухов: Печатня наследн. Шумицкого, 1899 г. – 198 с.
17. Отчет Глуховской уездной земской управы по 97 ст. Положения о земск. учрежд., за 1899–1900 гг. по земскому управлению и хозяйству. – Глухов: Печатня наследн. Шумицкого, 1900 г. – 197 с.
18. Сметы земских доходов и расходов по Глуховскому уезду на 1900 год. – Глухов: Печатня наследников Шумицкого, 1899 г. – 194 с.
19. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1899 года. – Глухов: Печатня А. Шумицкого, 1900 г. – 241 с.
20. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1901 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902 г. – 148 с.
21. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1902 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1903 г. – 155 с.
22. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904 г. – 194 с.
23. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1904 года. – Глухов: Типография А.К. Нестерова, 1904 г. – 217 с.
24. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1912 года. – Глухов: Электро-Тип. А.И. Дворкина, 1913 г. – 379 с.
25. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1913 года. – Глухов: Электро-Тип. А.И. Дворкина, 1914 г. – 402 с.
26. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1915 года. – Глухов: Электро-Тип. А.И. Дворкина, 1916 г. – 230 с.

Назарова В.В. Історія становлення Глухівської Земської лікарні у другій половині XIX – на початку XX століття

У статті на підставі документальних джерел розповідається про історію становлення Глухівської Земської лікарні з часу передачі «Приказом общественного призрения» цього закладу у відання Земства до 1917 року.

Ключові слова: *Глухів, Земство, медицина, земська лікарня, земський лікар, земська аптека, Неводничанський, Дорошенко, Пашкевич, Спановський.*

Nazarova V.V. History of formation of Glukhov zemstvo hospital in the second half of the XIX – XX th century

In article on the basis of documentaary sources it is told about history of formation of Glukhov zemstvo hospital since transfer by «the Order of public contempt» of this institution to department of Zemstvo till 1917.

Key words: *Glukhov, Zemstvo, medicine, zemstvo hospital, zemstvo doctor, zemstvo drugstore, Nevodnichansky, Doroshenko, Pashkevich, Spanovsky.*

19.03.2018 р.

УДК 947.7:[63+37.017](092)«18/19»

Л.А. Іванченко

БУДІВНИЧІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ВПЛИВ ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ П.М. ДУБРОВСЬКОГО (1857–1916) НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Після скасування кріпосного права в Російській імперії відбулися суттєві зміни в усіх сферах суспільного життя. П.М. Дубровський (1857–1916) – агроном, який в другій половині XIX – на початку XX ст. сприяв розвитку сільського господарства. Крім того, він належав до непересічних особистостей – зодчих духовного відродження суспільства. В статті подано авторські судження про менталітет вченого та окремих представників його наукового оточення.

Ключові слова: *П.М. Дубровський, Є.Х. Чикаленко, В.І .Обреїмов, В.М. Бензин, К.А. Вернер, О.Ф. Фортунатов, М.М. Нєплюєв, культурно-просвітницька діяльність, сільськогосподарські школи, сільськогосподарська дослідна справа.*

Вивчення та аналіз біографій визначних постатей є важливим кроком до пізнання історії. Відродження імен, розкриття діяльності особистостей, їхнього внеску у складову національного прогресу – важливий аспект історичних розвідок. У даному дослідженні суб'єктивно-об'єктивні відносини постають як визначальні, що відповідають гуманістичному змісту сучасного пізнання. Розглядаючи життєвий шлях П.М. Дубровського в оточенні кількох персоналій, аналізуючи сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, взаємозв'язків і середовища, розкривається еволюція їх діяльності в історичному контексті. Про виховання, суспільне оточення, вплив трудової і громадської діяльності П.М. Дубровського, соціальну проекцію діянь вченого та його однодумців – слід, залишений по собі в історії, викладено у статті.

У 1857 р. в с. Гамаліївка Глухівського повіту Чернігівської губернії у родині настоятеля Харлампієвського монастиря народився Павло Михайлович Дубровський – майбутній вчений, перший урядовий Полтавський агроном, редактор, перекладач, просвітник і організатор введення наукових методів у сільське господарювання.

Виховання та домашня атмосфера мали особливий вплив на формування світогляду дітей. В родині, окрім Павла, були ще молодші брат Дмитро та сестра Марія [1, арк. 228–235 зв.]. При монастирі діяло училище, в якому навчалося 15 дівчаток. Закон Божий в училищі і церкві викладав настоятель [2]. Можна припустити, що П.М. Дубровський, як старший син, з дитинства брав посильну участь у цьому. Вірогідно, це стало основою при виборі професії. Захоплення природою, дослідницькою справою, бажання покращити та полегшити умови сільського господарювання беруть свій початок від середовища, в якому ріс майбутній вчений.

За законами того часу П.М. Дубровський, як син священика, був зобов'язаний отримати духовну освіту, яку

він здобув у Стародубському духовному училищі та Чернігівській духовній семінарії. Після закінчення цих закладів, досягши повноліття, у 1877 р. він вступив до Петровської землеробської і лісівничої академії.

У 1882 р. дійсний студент П.М. Дубровський закінчив два відділення і отримав ступені кандидата з лісівництва і землеробства. Фахову діяльність розпочав у Курському статистичному бюро – за дорученнями місцевої губернської земської управи робив обстеження і детальний опис приватних господарств [3]. Та найвизначнішою подією того року і всього подальшого життя, що відіграла велику роль у фаховій діяльності вченого, стало одруження з Надією Василівною Беспаловою (1861–?). В родині народилось троє дітей – Ксенія (1884), Борис (1887) та Олена (1894) [4, арк. 204].

У 1883 р. для розвитку сільського господарства запроваджена була урядова програма створення нижчих сільськогосподарських шкіл у маєтках та повітах. За розпорядженням Міністерства землеробства і державних маєтностей (МЗіДМ) та за пропозицією К.П. Арнольді у березні 1884 р. П.М. Дубровського призначають управляючим маєтку у Суджанському повіті Курської губернії, щоб організувати і очолити там Кучерівську нижчу сільськогосподарську школу [4, арк. 203 зв.].

У 1887 р., після першого випуску учнів, Павло Михайлович переходить на роботу статиста до Тамбовського губернського земства, де обстежує приватні господарства губернії.

У 1888 р. вийшов закон, яким передбачалося введення у Російській імперії посад губернських урядових агрономів – запровадження таких (як експеримент) терміном на три роки лише у деяких губерніях країни. Основним обов'язком губернських агрономів на початковому етапі було проведення публічних лекцій і бесід із господарями. П.М. Дубровський на державному рівні став одним із перших таких службовців у країні 1 жовтня 1889 р. [5].

17 плідних років науково-дослідної, просвітницької, громадської діяльності Павло Михайлович провів на Полтавщині, активно долучився до роботи Полтавського сільськогосподарського товариства, десять років обіймав посаду віце-президента організації, певний час очолював Полтавське дослідне поле, виступав одним із генераторів запровадження наукових методів господарювання.

З метою розвитку сільського господарства губернський агроном проводив низку досліджень, підтримував і всебічно стимулював організаційну діяльність землевласників у регіоні, впевнено вів наукову й просвітницьку роботу серед населення. Його активність охоплювала різні ланки сільськогосподарських проблем: обробіток ґрунту – глибина оранки, сівозміна, техніка травосіяння; питання вирощування кормових буряків; ентомологія та боротьба зі шкідниками злакових рослин і садових культур; сільськогосподарське технічне знаряддя – удосконалення, випробування, впровадження нових моделей механізації у господарствах; садівництво – завезення і розведення нових видів; скотарство – відгодівля та розведення тварин, проблема кормовиробництва та багато інших.

Ініціативою і стараннями Павла Михайловича в Полтавській губернії утворювалися насіннєві склади, поширювались країною нові види рослин, які є звичними для нас сьогодні – кукурудза, цукрові і кормові буряки, еспарцет, тимофіївка, лісова чина Вагнера, янтарне та цукрове сорго, кормовий горох тощо; володимирська вишня, різносортові абрикоси, сливи та ін.

Вагомий внесок фахівець-аграрій зробив у налагодження процесів механізації. Завдяки його ініціативі в повітах відкривалися склади сільськогосподарської техніки та реманенту, проводились виставки-ярмарки сільськогосподарських знарядь. Ним було ініційовано створення племінних пунктів та здійснено завезення племінного матеріалу для розвитку вівчарства [6], створено племінні пункти для розведення великої рогатої худоби порід симентальської та шортгорн. Губернським агрономом було завезено плідників м'ясної та сальної (йоркширська і беркширська) породи свиней та розроблено схему відгодівлі; налагоджена система заготівлі та збуту продукції. Не менш вагомі його здобутки в галузях бджільництва, хмелярства, садівництва, лісорозведення, тютюнництва, конярства та продуктів їх переробки.

П.М. Дубровський ретельно дослідив проблему вирощування і переробки лікарських рослин. Завдяки його ініціативі було створено дослідне поле лікарських рослин у Лубнах, яке нині функціонує як Дослідна станція лікарських рослин [7].

Для розвитку сільського господарства наприкінці XIX ст. у масштабах губернії постала необхідність розширення спектру діяльності: організація шкіл, лекцій, курсів, виставок; обстеження земель та моніторинг методів господарювання як заможних господарів, так і простого селянства. Неодноразово П.М. Дубровський виступав консультантом і помічником у створенні сільськогосподарських шкіл, підтримував нововведення, сприяв дослідженням. Вчений добре розумів, наскільки нелегкою є праця піонерів-першопроходців, де мають місце не лише перемоги, а й невдачі та поразки. Авторитетний урядовий агроном підтримував колег у орієнтації господарських робіт на наукові знання. Губернський агроном умів вирішувати проблемні питання, підносячи їх на більш якісний рівень. За досить короткий час він здобув авторитет, повагу від населення і колег. Значимість агронома у справах розвитку сільськогосподарської науки була відмічена і на державному рівні – у 1896 р. його обрали членом-кореспондентом Вченого Комітету МЗіДМ [8]. Того ж 1896 р. П.М. Дубровський ініціював створення друкованого органу Полтавського товариства сільського господарства – журналу «Хуторянин». Разом з іншими видатними особистостями і членами Полтавського товариства сільського

господарства П.М. Дубровський сприяв створенню бібліотеки у Полтаві (сучасна обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. Котляревського) [9].

У 1906 р. П.М. Дубровського направляють на відродження підупалого Уманського училища садівництва. В чарівному куточку вчений провів два нелегких роки, отруєні масою інсинуацій, пліток і доносів [10]. Зважаючи на фахові здібності і специфіку спілкування, П.М. Дубровський вніс низку пропозицій та практично реалізував прогресивні ідеї для відновлення закладу [11, с. 6]. За національні ідеї та підтримки студентів у 1908 р. його було знято з посади [12], переведено до Петербурга редактором журналу «Сельское хозяйство и лесоводство», який на той час був у занепаді і не видавався [13]. За кілька років учений зумів підняти це видання на рівень одного з провідних галузевих журналів.

Наукова спадщина П.М. Дубровського налічує понад 400 праць. Найбільш показовими є звіти та доповіді, в яких деталізовано викладено процес дослідження проблеми та власна думка аграрія щодо шляхів подолання.

Упродовж життя Павлу Михайловичу довіряли найважчі ділянки роботи, знаючи його стійкий характер, цілеспрямовану натуру, уміння працювати з представниками різних соціальних станів. Помер він 30 листопада 1916 р., похований на Смоленському кладовищі Санкт-Петербурга [11].

У ході вивчення біографії П.М. Дубровського виявлено характерну особливість – життєвий і творчий шлях вченого неодмінно супроводжували любов до природи і патріотизм, захоплення дослідництвом і його практичне втілення, цілеспрямованість і порядність, громадська активність і чіткі національні переконання. «Павло Михайлович завжди був осередком, акумулятором оточення, навколо нього створювалось певне товариство і та дружба зав'язувалась на все життя», – так писав про вченого його колега О. Іллічевський [6]. Це соціально-інтелектуальне оточення в подальшому подарувало для галузевої науки низку технологій і методів з розвитку сільського господарства, сприяло результативному сплеску в науковому поступі наприкінці XIX – на початку XX ст.

На думку іспанського філософа Рафаеля Альвіри, будь-яке підприємство чи корпорація стануть дуже жорстким середовищем, якщо в них будуть існувати лише зовнішні стосунки, побудовані на матеріальній зацікавленості [14, с. 40]. Автор дослідження висуває думку, що співпраця, взаємовплив колег, родичів, друзів П.М. Дубровського, поєднання їх загальнолюдських, побутових і фахових рис дали вагомі позитивні результати для розвитку сільського господарства та культурно-просвітницької сфери.

Євгена Харлампієвича Чикаленка – видатного громадського діяча (1861–1929) – називають менеджером українського руху. Цей поміщик, як і П.М. Дубровський, не лише навчав селян агрономії, а й був зберігачем і популяризатором національної традиції [15]. Знайомі вони були зі студентських років [16, с. 95]. Інтереси друзів доповнювались і помножувались, що проявилось у чіткому розумінні важливості навчання населення та вживанні української мови в наукових колах, освітніх закладах, у побуті.

За розпорядженнями імператора Олександра I від 18 травня 1876 р. і 8 жовтня 1881 р. заборонялося друкувати наукову літературу українською мовою, дозволялась «лише белетристика» [17, с. 40]. В одному з агрономічних часописів, журналі «Хуторянин», друзі українською подавали оригінальний за змістом і формою науковий матеріал у жартівливій формі – «Розмову пана і господаря» [18]. Згодом, з 1897 р., було видано окрему серію науково-популярних брошур «Розмови про сільське хазяйство» (п'ять книжок), а в журналі «Хуторянин», як головний редактор, П.М. Дубровський розмістив рецензії на ці збірки [19]. «Розмови» мали таку величезну популярність, що перекладалися на румунську і російську мови [20]. Таким завуальованим способом П.М. Дубровський та Є.Х. Чикаленко зуміли обійти цензуру й опублікували цінну сільськогосподарську інформацію у вигляді фейлетону, де науковий матеріал подано доступно й водночас фахово. «Розмови» за своїм значенням вийшли за межі аграрного сектору і на сьогодні мають цінність як джерело інформації про розвиток економіки та шляхів сполучення, зокрема, залізниць, якими вивозили до Одеси зерно та іншу сільськогосподарську продукцію для експорту [21].

Б.Д. Грінченко (1863–1910) високо оцінив «Розмови» і схвально відгукнувся на оригінальність стилю й літературну роботу друзів, про що зазначає у листі автору збірок: «Се ви дуже добре діло почали, було б добре, коли б і ще далі друкували книжки в такому жанрі» [20].

Отже, діяльність П.М. Дубровського і Є.Х. Чикаленка щодо популяризації наукових методів господарювання проводилась з урахуванням національних особливостей. Друзі створили своєрідний тандем у справі поширення сільськогосподарських знань, обходячи заборони урядової цензури.

З 1905 р. П.М. Дубровський був членом Імператорського Вільного економічного товариства (ІВЕТ) та Благодійного товариства з розповсюдження і видання загальнодоступних книг при ІВЕТ, піклувався про забезпеченість книжкового фонду бібліотеки цього товариства, займався розповсюдженням наукових видань українською [11]. Вже в Петербурзі, перебуваючи на посаді редактора журналу «Сельское хозяйство и лесоводство» з 1912 р., він як Голова 1-го сільськогосподарського відділу ІВЕТ керував Комісією з розповсюдження сільськогосподарських відомостей, виданням Покажчика сільськогосподарської літератури, був рецензентом доступної сільськогосподарської літератури, забезпечував українських вчених науковими публікаціями та періодикою.

В одному з номерів «Хуторянина» знаходимо рецензію П.М. Дубровського на книгу «Сільські пригоди (про випаси). Оповідання селянина» [22] автора Фадея Рильського, видану в Петербурзі товариством ІВЕТ. Це свідчить про

постійну популяризацію української книги, підтримку авторів і знайомство з широким колом української інтелігенції кінця XIX – початку XX століття.

В журналі «Хуторянин» П.М. Дубровський неодноразово торкався історії вжитку «місцевої народної мови для цілі розповсюдження знань в народі» –викладання в школах українською. Як редактор видання, він акцентував увагу на те, що в 1869 р. президент Полтавського товариства сільського господарства князь Л.В. Кочубей уже писав звернення «Про необхідність розвитку ремесел в народі»: «Без сумніву, для успіху поширення ремісництва потрібно розповсюдження друкованих посібників в школах. І основною метою подібних популярних посібників, яке не замінити ніякою літературною правильністю і красою, це – зрозумілість, для якої в ім'я користі можна пожертвувати літературними упередженнями. Найкраща зброя доступності у викладенні знань – це та мова, яку чує дитина з колиски» [23].

Є. Чикаленко підкреслював любов і відданість Україні друга і колеги П.М. Дубровського: «По скінченні академії він був учителем хліборобської школи в Криму, … скрізь обережно, але послідовно вів українську лінію» [16, с. 95].

Є підстави стверджувати, що П.М. Дубровський практикував викладання в школах сільськогосподарських дисциплін українською мовою, оскільки керівника Уманської школи садівництва було знято з посади як прихильника культурної автономії України [24].

Серед товаришів і однодумців П.М. Дубровського – кандидат математичних наук Василь Іванович Обреїмов (1843–1910) [25] – прогресивний і талановитий вчитель математики і фізики, який вільно володів англійською. Він проводив наукову і краєзнавчу діяльність, вирізнявся вільнодумством, мав атеїстичні погляди, проповідував гендерну рівність тощо. За таке вільнодумство вчитель був висланий до В'ятської губернії без права вчителювання. У 1878 р. він емігрував до Швейцарії, жив у Франції (там народився його син Іван Обреїмов (1894–1981) – відомий фізик-експериментатор, Академік АН СРСР) [26]. Незабаром В.І. Обреїмову вдалося повернутися до Росії. Якийсь час він мешкав у Павловську біля Петербурга, згодом переїхав на Полтавщину, організував Полтавську ремісничу колонію для неповнолітніх злочинців, серед викладачів якої був і П.М. Дубровський [27, с. 59].

Ще один колега і соратник П.М. Дубровського – випускник Петровсько-Розумовської землеробської і лісової академії, прихильник революційних поглядів, вчений-дослідник, перший директор Полтавського дослідного поля – Борис Петрович Черепахін (1860–1901) [28]. Під час навчання в академії вони входили до складу одного революційного гуртка [29]. В Полтаві друзі плідно просувались в напрямку впровадження наукових досягнень у ведення сільського господарства, підтримували ініціативи вчених, ділились знаннями. Їхнє взаєморозуміння і взаємопова-га давали гарні плоди наукових досліджень, перемагаючи численні насмішки та недовіру до експериментаторства.

Олексій Федорович Фортунатов згадує про П.М. Дубровського як про друга, з яким він був знайомий і товаришував ще з Петровської академії, а потім разом оглядав землі Тамбовської губернії [30, с. 11]. О.Ф. Фортунатов (1856–1925) у 1874 р. закінчив Московську гімназію, навчався в Московському університеті на історико-філологічному і медичному факультетах. Одночасно навчався на сільськогосподарському відділенні Петровської землеробської і лісівничої академії [31, с. 9], де й познайомився з П.М. Дубровським. Після закінчення закладу залишився там на викладацькій роботі. У Петровці здобув звання професора сільськогосподарської енциклопедії і сільськогосподарської статистики (1884–1893). Його магістерська робота «Урожаи ржи в Европейской России» (1894) була належно оцінена Російським географічним товариством, яке нагородило О.Ф. Фортунатова великою золотою медаллю. В роботі вчений аналізував залежність урожаїв жита від природних і кліматичних факторів, хронологію продуктивності сільського господарства на території Російської імперії за сто років. Статистичні дослідження, що О.Ф. Фортунатов проводив в Московській, Самарській, Тамбовській губерніях, фіксувалися у статистичних звітах губернських земств.

Викладацька діяльність О.Ф. Фортунатова теж мала розлогу географію – він був професором Петровської академії, Новоалександрійського інституту (кафедра загальної, сільськогосподарської і лісової статистики) (1894–1899), Київського політехнічного інституту (кафедра сільськогосподарської економіки та статистики) (1899), викладав в Комерційному інституті, в університеті ім. Шанявського, на Вищих жіночих сільськогосподарських курсах, у Вищому технічному училищі. Вчений ретельно досліджував географію польових культур. Його лекції і праці були насичені фактами, чіткістю й лаконічністю. О.Ф. Фортунатов друкувався в різних наукових журналах, зокрема «Трудах вольного экономического общества», а його статті користувались такою популярністю, що були перекладені італійською і німецькою мовами.

Серед друзів П.М. Дубровського є ще одна неординарна особистість – Василь Митрофанович Бензин (1881–1973) [32] – учений-селекціонер, історик Церкви. Походив з родини священика Таврійської губернії. Після закінчення духовної академії був направлений професором духовних семінарій у США. У 1912 р. отримав ступінь магістра в Міннеапольському університеті (штат Мінесота, США) і захистив дисертацію про засухостійкі сільськогосподарські рослини; мав досвід роботи в Міністерстві землеробства США. В.М. Бензин був людиною активною і прогресивною – сприяв формуванню російського емігрантського руху в США, створенню Свято-Тихоновської і Свято-Володимирської семінарій США [33]. В.М. Бензин про свого друга П.М. Дубровського казав, що, незважаючи на життєві труднощі і соціально-історичні зміни, той зберіг разючу скромність і в приватному житті, і на суспільних теренах, мав дивовижну м'якість характеру з

юнацькою свіжістю думки; розмова з ним вражала глибиною зауважень, широтою кругозору і різносторонньою освіченістю в галузі найскладніших і спеціальних питань агрономії і сільськогосподарського життя [34].

Підсумовуючи вивчення даного аспекту, можна визнати, що В.М. Бензин і П.М. Дубровський мали широке коло спільних інтересів, які були спрямовані на формування корисного для людей і цінного для науки та суспільних справ.

Спільні з П.М. Дубровським уподобання розділяв старший редактор Статистичного відділу МЗіДМ, статист-агроном, керівник П.М. Дубровського в Курському бюро Костянтин Антонович Вернер (1850–1902). Народився він в Кам'янець-Подільській губернії, був слухачем Київського університету св. Володимира. Належав до кола вільнодумців, за що потрапив під нагляд поліції, був арештований, перебував у засланні разом з В.Г. Короленком (1853–1921) [35]. Як і К.А. Вернер, П.М. Дубровський теж вирізнявся вільнодумством: «По сведениям 1905 г. «отличался крайне свободным направлением» и не стеснялся в суждениях о правительстве» [36].

Найближчий друг П.М. Дубровського – його дружина Надія Василівна Беспалова (1861–?) – дворянка, донька колезького асесора. Народилась в Сімферополі, закінчила Сімферопольську гімназію, жіночі медичні курси в Петербурзі. Там же 1881 р. була вперше заарештована по справі терористичної фракції соціально-революційної партії, вдруге заарештована в Курську у 1882 р. Перебувала під наглядом поліції до 1903 р. В Полтаві брала активну учать в діяльності культурно-просвітницьких організацій у справі відкриття недільних жіночих шкіл, гуртків народних читань тощо [37].

На початку професійного шляху, коли П.М. Дубровський очолював Кучерівську сільськогосподарську школу, викладачем предметів садівництва, городництва і бджільництва був випускник Нікітського училища садівництва Микола Васильович Беспалов – брат дружини. Очевидним є те, що П.М. Дубровський умів будувати стосунки з близькими та оточуючими таким чином, що родинні зв'язки скріплялись фаховими інтересами, а фахові інтереси перетікали в дружбу.

Сім'я Павла Михайловича та Надії Василівни Дубровських акумулювала в собі прогресивні ідеї, була постійним джерелом просвітництва. В їхньому домі влаштовувались лекції-зустрічі, вечори-читальні [38]. Сімейна діяльність родини Дубровських сприймалась і цінувалася громадськістю. Відомості про роботу вносилось в офіційні довідники [25; 27; 38; 39], що видавалися як централізовано, так і в губерніях та областях Російської імперії.

Навчально-просвітницький спадок, який залишили по собі П.М. Дубровський та його друзі-колеги, є цінним історичним і науковим джерелом. Огляд даного дослідженого матеріалу дає підстави вважати, що колегами і друзями П.М. Дубровського були особи, які мали позитивне життєве кредо, слідували своїм принципам, і, незважаючи на перипетії долі, досягали мети.

Вважаємо, що є сенс згадати ще про одного уродженця Глухівщини –Миколу Миколайовича Неплюєва (1851–1908). На даний час не виявлені конкретні свідчення і документи про дружбу між цими двома особистостями. В даному випадку керуємося територіально-осередковими чинниками впливу і записами в офіційних документах Петровської землеробської і лісівничої академії, де зазначається про успішність студентів Михайла Дубровського і Миколи Неплюєва [40]. Як і П.М. Дубровський, Неплюєв народився на Чернігівщині, виховувася у порядній родині, був дотичний до духовної сфери суспільства. Після отримання юридичної освіти, дипломатичної служби в Мюнхені в 1877 р. М.М. Неплюєв вступив до Петровської академії вільним слухачем. Певний час був членом «Общества для пособия нуждающимся студентам Петровской земледельческой и лесной академии» [41, с. 2]. В 1882 р. отримав у спадок від батьків хутір [42, с. 144], на якому намагався створити модель довершеного суспільства – Хрестовоздвиженське православне братство. В цій общині чоловіки і жінки мали рівні права.

Свою місію М.М. Неплюєв, як і П.М. Дубровський, вбачав у втіленні ідеї служіння справі підвищення духовного рівня і якості матеріального життя селян. На його думку, покликання поміщиків в тому, щоб опікуватись освітою народу, адже вони є носіями симбіозу матеріального та інтелектуального. Цю ідею сповідували і П.М. Дубровський, і Є.Х. Чикаленко – особистості, які намагались абсолютні моральні цінності перевести в галузь практичної етики.

У 1885 р. М.М. Неплюєв започатковує на родинному хуторі чоловічу сільськогосподарську школу, а незабаром – у 1891 р. – жіночу, яка носила назву «Школа землеробства». Простежується подібність в організації та налагодженні навчально-практичного процесу в школах, відкритих Дубровським на х. Кучерове і Неплюєвим на х. Воздвиженському. В основу виховання був покладений принцип всебічного розвитку дитини, який поєднував розумове, фізичне і моральне зростання.

На противагу В.І. Обреїмову (нам невідомо про релігійні настрої Дубровського), Неплюєвим були запроваджені особливі канонічні правила Воздвиженського братства, які в церковному оточенні вважались вільнодумством і єрессю, хоча мали на це дозвіл єпархіального очільника. В подальшому погляди М.М. Неплюєва, праці і діяльність духовного спрямування викликали зацікавленість у суспільства, і його було запрошено читати лекції у Московській духовній академії (1907 р.).

Подібність напрямків діяльності, особистісних якостей П.М. Дубровського та М.М. Неплюєва найвиразніше прослідковується в умінні єднати, служити, генерувати новітнє. Задуми та ідеї цих особистостей були реалізовані і зайняли певне місце в історії.

Чернігівсько-Сіверська земля багата людьми неординарними, особиста ініціатива яких сприяла утворенню творчих об'єднань, шкіл, лікарень, музеїв, інших уста-

нов. Їхні починання мали продовження в часі, незважаючи на політичні зміни в соціумі чи перипетії життя. Завершуючи стислий аналіз життєвого шляху, фахової та громадсько-просвітницької діяльності П.М. Дубровського у порівнянні з біографіями його колег-однодумців-друзів, констатуємо, що їх історична роль визначається, насамперед, гуманістичними ідеями та ідеалами, які залишаються актуальними дотепер. Ґрунтовні фахові знання, фундаментальний підхід до справи сприяли плідній науково-організаційній діяльності, становленню аграрної науки в державі.

В контексті досліджень суспільних зв'язків і відносин згадані персоналії займали чільне місце у напрямку збереження духовності та моральних цінностей, національної культури. Вони вміли реалізовувати сміливі проекти, згуртовуючи навколо себе подібне оточення, прямували курсом здійснення поставлених завдань, що викристалізувалися з первинного середовища та ментальності, закладених у батьківському домі, й залишились константами, незважаючи на зміни у соціокультурному просторі держави кінця XIX– початку XX ст. Крокуючи у майбутнє, варто відкрити забуті імена та віддати належне тим, хто залишив по собі історичну спадщину.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 3, спр. 252. арк. 228–235 зв.
2. Літопис Свято-Харлампіївського жіночого монастиря, – Конотоп, 2013. – 40 с.
3. Статистические сведения о продовольственных средствах крестьянского населения Курского, Льговского, Суджанского, Дмитриевского и Фатежского уездов Курской губернии в 1883–1884 г. / [сост. по сведениям Стат. бюро при Курск. губ. зем. управе. – Курск : тип. губ. земства, 1884. – 87 с.
4. Російський державний історичний архів, ф. 381, од. зб. 47, спр. 541.
5. Журнал экстренного заседания Полтавского сельскохозяйственного общества 6 декабря 1889 г. // Журн. Полтав. о-ва сел. хоз-ва за 1889 г. – Полтава: Тип. губ. прав., 1890. – Вып. 3. – С. 22
6. Илличевский О. Полувековая деятельность Полтавского общества сельского хозяйства / О. Илличевский // Хуторянин. – 1915. – № 52. – С. 1067.
7. Дослідна станція лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування Національної академії аграрних наук України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dslr-naan.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=33&Itemid=197.
8. Краткий обзор деятельности Министерства земледелия и государственных имуществ за второй год его существования // Изв. Мин. земл. и гос. им-в. – 1896. – № 29 (18 июн.). – С. 468.
9. Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І.П. Котляревського. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.pl.ua/library/istorichna_dovidka.
10. Котельников В. Павел Михайлович Дубровский / В. Котельников // Вестник сельского хозяйства. – 1916. – № 51–52. – С. 4.
11. В-ъ. П. М. Дубровский [некролог] / В-ъ // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1916. – Т. CCLII, год LXXVI (ноябр. – дек.). – С. 5–11.
12. Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. – Т. 3. – 80-е годы. – Вып. II. – Г–З. – М.: 1934. – Стб. 1263–1264.
13. П.М. Дубровский. Некролог // Известия Министерства земледелия. – 1916. – № 50 (воскресенье, 11-го декабря). – С. 1065.
14. Рафаэль А. Место, куда возвращаются. Размышления о семье / Пер. с исп. И. Усятинской. – К.: Дух і літера, 2015, – 88 с.
15. Панченко В. Менеджер українського руху. Тиждень – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/History/38335 .
16. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – К.: Темпора. – 2003. – 415 с.
17. Вергунов В.А. Полтавському товариству сільського господарства – 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В.А. Вергунов; ННСГБ НААН. – К.: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 52 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 76). – 51 с.
18. Розмова пана і господаря // Хуторянин. – 1901. – № 6. – С. 93.
19. Дубровский П. / [Рецензія] // Хуторянин. – 1901. – № 25. – С. 408–409. – Рец. на кн. : Чикаленко Е. Розмова про сільське хозяйство. – СПб: Изд. благотворит. общ., 1901. – 4 кн. «Виноград».– 40 с.
20. Гриськов А. Євген Чикаленко: людяність у вимірі часу. Провінційні хроніки. Ананьїв-інфо. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ananiev.info/Євген-Чикаленко-людяність-у-вимірі-часу.
21. Рогожа М.М. «Розмови про сільське господарство» Є. Чикаленка як джерело в контексті «Матеріальної тканини нашої історії». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2018-1/.pdf.
22. [Рецензия] / П. Д. [П. Дубровский] // Хуторянин. – 1905. – № 45–46. – С. 941–942. – Рец. на кн. : Мускатблит Ф. Народное представительство / предисл. А.С. Изгоева. – Одесса: Изд. Распопова, 1905; на кн.: Рильський Ф. Сільські пригоди (про випаси). Оповідання селянина. – СПб: Изд. благотвор. общ. изд. общеполезных и дешевых книг, 1905. – 45 с.
23. Полтава, 4 февраля 1899 г. // Хуторянин. – Полтава: Тип.-литогр. М.Л. Старожицкого, Александровская ул., д. Дубинского, 1899. – № 5. – С.69–71.
24. Дубровский Павел Михайлович. История Полтавы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=1732 .
25. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год / [сост. Д. А. Иваненко]. – Полтава. Тип. Д.Н. Подземского, 1901. – 600 с.
26. Литинская Т.К. Жизнь и научная деятельность академика И.В. Обреимова / Т.К. Литинская. – [Електронный ресурс]. – Режим доступу: http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/obreimov.htm.
27. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава: Тип-лит. губ. прав. 1907. – 455 с.
28. Шульга В.П. Штрихи до портретних нарисів очільників Полтавського дослідного поля (до 150-річчя Полтавського Дослідного поля) // Історія науки і біографістика. – 2015. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2015-3/16.pdf .
29. Хроника преследований. Народная воля, № 3 январь 1880. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narovol.ru/document/nv3.htm.
30. Фортунатов А. Несколько слов о покойных деятелях земской статистики / А. Фортунатов // Земский работник. – 1918. – № 2–3 (янв.). – С. 8–15.
31. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии с 16 июня по 13 декабря 1880 года // Изв. Петров. земледел. и лес. акад. – М.: Тип. М.Н. Лаврова, 1879.
32. В. М. Бензин – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tez-rus.net/ViewGood33726.html.
33. Религиозные деятели русского зарубежья. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zarubezhje.narod.ru/av/b_074.htm.
34. Бензин В. Памяти П.М. Дубровского [некролог] / В. Бензин // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1916. – Т. CCLII, год LXXVI (ноябр.– дек.). – С. 12–14.
35. Вернер Константин Антонович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/2760.
36. Дубровський Павло Михайлович – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovar.pp.ua/30217-dubrovskiy-pavlo-mihaylovich.html.
37. Беспалова (по мужу Дубровская) Надежда Васильевна // Деятели революционного движения в России: биобиблиографический словарь от предшественников декабристов до падения царизма [в 5 т.]. – М.: Изд. Всесоюз. об-ва полит. каторж., 1933. – Т. 3: Восьмидесятые годы, вып. 1: А–В. – С. 300–301.
38. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. / Изд. Полтав. губ. стат. ком-та. – Полтава: Тип.-лит. губ. прав., 1903. – 600 с.
39. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. – Полтава: Тип-лит. губ. прав. 1907. – 455 с.
40. Журналы заседаний совета Петровской земледельческой и лесной Академии с 14 июня по 14 декабря 1879 года // Изв. Петров. земледел. и лес. акад. – М.: Тип. М.Н. Лаврова, 1880. – 138 с.
41. Отчет о деятельности общества для пособия нуждающимся студентам Петровской земледельческой и лесной академии, за седьмой год его существования: с 5 ноября 1787 г. по 5 ноября 1879 г. Отдел неофициальный // Изв. Петров. земледел. и лес. акад. – М.: Тип. М.Н. Лаврова, 1880. – 138 с.
42. Русанов Ю. Микола Миколайович Неплюєв і його Православне Хрестовоздвиженське трудове братство / Ю. Русанов // Краєзнавство. – 2013. –№ 4. – С. 143–149.

Иванченко Л.А. Созидатели сельского хозяйства второй половины XIX – начала XX ст.: влияние общественно-просветительской деятельности и социально-интеллектуального окружения П.М. Дубровского (1857–1916) на развитие украинской нации

После отмены крепостного права в Российской империи произошли существенные изменения во всех сферах общественной жизни. П.М. Дубровский (1857–1916) – агроном, который во второй половине XIX – в начале XX в. способствовал развитию сельского хозяйства. Кроме того, он принадлежал к незаурядным личностям – зодчим духовного возрождения общества. В статье представлены авторские суждения о менталитете отдельных представителей научного окружения ученого.

***Ключевые слова:** П.М. Дубровский, Е.Х. Чикаленко, В.И. Обреимов, В.М. Бензин, К.А. Вернер, А.Ф. Фортунатов, Н.Н. Неплюев, культурно-просветительская деятельность, сельскохозяйственные школы, сельскохозяйственное опытное дело.*

Ivanchenko L.A. The builders of agricultural of the second half of the XIX th – the beginning of XX th centuries: the influence of publish-educational activities and social-intellectual representation of P.M. Dubrovsky (1857-1916) on the development of Ukrainion nation

After the abolition of serfdom in the Russian Empire, meaningful intelligence in all spheres of public life took place. P.M. Dubrovsky (1857–1916) was the agronomist, who in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries promoted the development of agriculture. In addition, he belonged to those outstanding personalities who were the architects of the spiritual revival of society. The article presents author's judgments about the mentality of individual representatives of the academic environment of a scientist.

***Key words:** Dubrovsky PM, Chykalenko Ye.H., Obreimov V.I., Benzyn V.M., Werner K.A., Fortunatov O.F., Nepliuiev M.M., cultural-educational activity, agricultural schools, agricultural research.*

25.02.2018 р.

УДК 94(477):37.014.54 «18/190»

Н.О. Мірошниченко

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Стаття присвячена історії розвитку початкової сільськогосподарської освіти в Україні в XIX – на початку XX ст. Висвітлюються етапи становлення аграрної освіти, досліджуються основні навчальні заклади відповідного профілю, характеризуються особливості їх функціонування.

***Ключові слова:** освіта, сільськогосподарська школа, просвітитель, земство, приватна ініціатива.*

Актуальність нашого дослідження пояснюється тим, що в умовах динамічного технічного прогресу сучасним суспільством висуваються підвищені вимоги до особистості, яка має досконало володіти професійними навичками, здатністю до їх оперативного оновлення, при цьому не втрачаючи найціннішого у людині – своїх духовних засад. Вирішення цих завдань вимагає пошуків інноваційних підходів до навчання і виховання з урахуванням позитивного досвіду в галузі сільськогосподарської освіти, що є важливою складовою соціально-економічного розвитку України і запорукою забезпечення добробуту нації.

Історія та сучасний стан вітчизняної трудової та професійної педагогіки розробляється у працях О. Аніщенко, В. Вергунова, А. Вихруща, О. Волоса, Н. Калініченко, М. Костюк, І. Лікарчука, В. Мадзігона, Я. Нагрибельного, Н. Ничкало, В. Малюги, Д. Рибченко, Н. Слюсаренко, У. Терлецької, С. Улюкаєва та ін.

Традиції сільськогосподарської освіти в Україні мають глибокі корені. Перші аграрні школи на території України з'являються в кінці XVIII ст. Для того, щоб населення мало здатність засвоювати сільськогосподарську науку, необхідною передумовою було підвищення загального рівня його освіченості. Вивчення розвитку освітньої мережі дозволяє констатувати, що завдяки цілеспрямованій роботі земств на початку XX століття найбільшу кількість шкіл в Україні мали Катеринославська, Харківська і Полтавська губернії, а в деяких повітах (наприклад, у Вовчанському на Харківщині), удалося впритул наблизилися до впровадження загальної початкової освіти. За визначенням російської дослідниці М. Єліної, Україна була серед регіональних лідерів аграрної самореалізації сільськогосподарських товариств; особливо вирізнялася Полтавська (300 товариств), Чернігівська (108), Харківська (84), Катеринославська (75) губернії. М. Єліна звернула увагу на чітку структурованість української кооперації, про що свідчить діяльність Уманського-Липовецького сільськогосподарського товариства Київської губернії, Кобеляцького та Куп'янського товариств сільського господарства у Полтавській і Харківській губерніях. Специфікою українських товариств була їхня чисельність та активність їхніх членів [1].

Визначаючи етапи розвитку сільськогосподарської освіти, необхідно констатувати, що вони обумовлюються кількісними та якісними характеристиками (кількість шкіл, активність ініціаторів, рівень підготовки вихованців, відповідність навчальних закладів досягненням науково-технічного прогресу).

На першому етапі розвитку сільськогосподарської освіти розповсюдження сільськогосподарських знань здійснювалося двома шляхами: 1) поглиблення професіоналізації загальноосвітніх шкіл; 2) створення спеціальних сільськогосподарських навчальних закладів.

Зародження і розвиток сільськогосподарської освіти в Україні пов'язані з приватною ініціативою, насамперед із зусиллями окремих вчених та освічених поміщиків, які прагнули підвищити продуктивність праці селянства. Слід нагадати, що основи сільськогосподарських знань викладалися в Києво-Могилянській академії. Аналіз джерел засвідчує, що найстарішу в Україні приватну школу для селян було засновано у 1785 р. у с. Чепурківка на Полтавщині зусиллями колишнього військового канцеляриста Глухівської канцелярії, відомого збирача українських старожитностей Андріана Чепи та його дружини

Наталії [2, с. 12]. Важливо, що вчителів цієї школи коштом засновника було наділено землею для ведення сільськогосподарських робіт. Агрономічні пошуки здійснювали глухівський канцелярист В. Ломиковський – автор праць із сільського господарства, представники відомих козацько-старшинських родин, засновники приватних шкіл на початку XIX ст. – О. Маркевич (с. Сваркове під Глуховом) і В. Полетика (с. Коровинці Роменського повіту).

Перші спеціальні навчальні заклади сільськогосподарського спрямування з'явилися на території України завдяки зусиллям піонерів громадської агрономії: А. Самборського і його учня М. Ліванова – вихованців Києво-Могилянської академії, які здобули аграрну освіту в Оксфордському університеті і написали низку праць у цій галузі. Однак створена ними в 1790 році у с. Богоявленському під Миколаєвом землеробська школа, що забезпечувала своїх вихованців знаннями з землеробства, рослинництва, тваринництва, ґрунтознавства [3, с. 17], сприяючи економічному піднесенню Північного Причорномор'я, у 1797 р. припинила своє існування. В цьому ж 1797 р. Андрій Самборський відкрив сільськогосподарську школу в Царському селі під Петербургом, де було використано досвід її попередниці – Богоявленської школи [3, с. 19]. Цікаво, що архітектором у новому закладі працював М. Ушинський – рідний дядько відомого українського педагога К. Ушинського, вихованець так званої «Попівської академії» під Сумами на чолі з О. Паліциним [4]. Слід зауважити, що М. Ушинський здобув цю посаду за рекомендацією іншого члена попівського осередку – В. Каразіна, який мав добрі стосунки із земляком А. Самборським. Це свідчить про результативність творчих взаємин вітчизняних просвітителів, небайдужих до розвитку сільськогосподарської освіти.

Сільськогосподарська школа у Царському селі вирізнялася всестановим характером і мала трирічний термін навчання. Організатор домігся забезпечення школи великою земельною ділянкою розміром 280 га, продавши казні свою чудову дачу. Прикметно, що дітей селян-кріпаків у ній навчали безкоштовно, а вільних – за плату. Однак, це не вирішувало головної проблеми – забезпечення учнівським контингентом: кріпаки категорично відмовлялися йти до школи, вважаючи навчання важчим за рекрутську повинність. Проте, незважаючи на ентузіазм засновника школи і створення ним солідної матеріально-технічної бази, відсутність позитивної мотивації у її вихованців та велика плинність учнівського складу зводили нанівець усі його зусилля. У 1799 р., коли А. Самборського направили у тривале закордонне відрядження, заклад поступово занепав. У 1803 р. рішенням імператора Олександра I цю школу було закрито [4].

Однак невдалі спроби не змусили А. Самбрського – прихильника англійської системи інтенсивного ведення сільського господарства – відмовитися від ідеї підвищення добробуту народу і розвитку сільськогосподарської освіти. Тому, отримавши у володіння землі на малій батьківщині, у 1806 р. він відкрив у с. Стратілатівці (Кам'янці) на Слобожанщині приватну школу, в якій було запроваджено навчання основам агрономії з використанням останніх здобутків науки, церкву, лікарню, аптеку, притулки для старих і знедолених, придбав у власність Олександрівські мінеральні води для оздоровлення своїх вихованців і селян, а також запровадив сільське самоврядування [4].

До перших приватних народних шкіл, створених «освіченими поміщиками» наприкінці XVIII – на початку XIX ст., належали осередки членів «Попівської академії» – О. Паліцина в с. Попівка під Сумами та В. Каразіна в с. Кручик Богодухівського повіту, які, перебуваючи під впливом ідей Г. Сковороди і французького просвітництва, виступали з критикою кріпосного права, за налагодження братерських відносин у суспільстві. Так, школа О. Паліцина, що називалася братською, вирізнялася вихованням у відповідності до природи, проведенням занять у саду, в полі, на городі, їх узгодженням із хліборобським циклом життя селянства [5].

Енергійністю у створенні сільськогосподарських закладів відзначився В. Каразін, який, за визначенням Д. Багалія, був справжнім «реформатором-емансипатором» і талановитим вченим [6, с. 31]. На думку В. Каразіна, школа не повинна була відривати селян від землеробства, забезпечуючи знаннями для раціонального використання «природних дарів нашої України» [6 с. 34] і глибоким релігійним вихованням на основі «чистого вчення Христового», позбавленого «застарілої схоластики». Просвітитель залучав вихованців Кручанської школи Богодухіського повіту до роботи у власній хімічній лабораторії і бібліотеці, на дослідних ділянках і першій у країні метеостанції, відкритій у його маєтку, до використання передової техніки, зокрема власних авторських винаходів, що дало підстави Д. Багалію назвати цей осередок справжнім «сільськогосподарським інститутом із вченим директором на чолі» [7, с. 19]. Важливо, що найсумлінніших учнів просвітитель відзначав подарунками, дарував їм волю, дбав про продовження навчання. Так, В. Каразін звертався до засновника землеробського училища у м. Горвіль Е. Фелленберга із пропозицією направити до нього для поглиблення освіти кращих своїх учнів [6, с. 31].

З'ясовано, що у 1824 р. у маєтках поміщика М. Стремоухова у с. Миловидівка і с. Марківка Лебединського повіту було відкрито перші в Російській імперії приватні школи для підготовки зразкових домогосподарок і нянь із жінок-кріпачок [8, с. 26]. Створення за цим зразком низки аналогічних шкіл у Сумському та Лебединському повітах сприяло розвитку жіночої сільськогосподарської освіти на Слобожанщині.

Достойним прикладом в історії розвитку сільськогосподарської освіти є навчальний заклад талановитого вченого-природознавця П. Прокоповича – перша спеціалізована школа бджільництва в с. Пальчики біля Батурина, що вирізнялася чіткістю організації навчально-виховного процесу і тривалістю діяльності (1826–1879 рр.). Розроблена П. Прокоповичем система освіти базувалася на засвоєнні учнями авторського науково-термінологічного апарату та

практичному закріпленні матеріалу. Школа П. Прокоповича ґрунтувалася на авторитеті засновника і пріоритеті релігійного виховання, щоб завдяки плідній праці її вихованці могли «заслужити ім'я чесної і доброї людини» [9, с. 401].

Навчальний заклад Петра Прокоповича проіснував фактично 53 роки (22 роки за життя фундатора), підготувавши близько 800 пасічників. Історичне значення Пальчиківської школи полягає в тому, що її діяльністю було закладено підґрунтя систематичної сільськогосподарської освіти, а методи раціонального бджільництва П.І. Прокоповича поширилися у всій Європі.

Поступово ініціативу в галузі організації сільськогосподарської освіти почала виявляти держава, яка примусовим чином залучала до цієї справи військових. Вивчення фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві [10; 11] засвідчує, що у 1843 р. було розроблено проект низки шкіл в округах поселення кавалерії для навчання військових сільському господарству, а саме – в Новоросійській, Київській та Подільській губерніях (по одній школі в кожній). Для управління школами призначалися офіцери і унтер-офіцери, а для навчання «правильному господарству» – сільські економи або агрономи. У кожній школі, що підпорядковувалася корпусним командирам або начальникам штабів, протягом 3-х років навчалося близько 30 юнаків. Теоретичні знання засвоювали на першому курсі, два останні роки присвячувалися практичним заняттям. У школах вивчали бджільництво, садівництво, лісівництво, планіметрію, сільську архітектуру, сільську гідравліку й сільське управління [10, арк. 510]. Здібні учні могли закінчити школу екстерном (за два роки) за умови зразкової поведінки. Вихователі звертали особливу увагу на врівноваженість, справедливість у відносинах із товаришами, працьовитість, моторність, пильність, відкритість, ощадливість, старанність у виконанні обов'язків. Цікаво, що відмінники отримували чин унтер-офіцерів [11, арк. 47].

Якщо на початку XIX ст. більшість державних і приватних шкіл сільськогосподарського спрямування мала нестабільний характер функціонування внаслідок непослідовності державної політики і примусового характеру навчання, відсутності прагнення селян та представників інших верств до здобуття аграрних знань, наявності фінансових труднощів, панування авторитарних методів і «формально-казеннного духу», то з середини XIX ст. увиразнилися позитивні зміни в цій галузі. Так, у 1844 р. було відкрито Уманську школу хліборобства і садівництва, а в 1855 р. – Харківське (Дергачівське) землеробське училище, які поступово, розбудувавши потужну матеріально-технічну базу і нагромадивши власні освітні традиції, стали одними з кращих професійних навчальних закладів у межах Російської імперії [12, с. 11–12].

Початок другого етапу розвитку сільськогосподарської освіти (60-ті роки XIX ст.) пов'язаний із появою нового суб'єкта освітніх ініціатив – земських установ, члени яких усвідомлювали необхідність підвищення агрокультури населення. Так, Херсонське земство було першим у Російській імперії, що у 1874 р. відкрило земську Херсонську сільськогосподарську школу, 1883 р. реорганізовану в середній навчальний заклад із 6-річним курсом навчання [13, с. 151]. Школа вирізнялася великим учнівським контингентом, що у 1917 р. сягнув 237 осіб, потужною матеріальною базою.

В кінці XIX ст. активну діяльність у цьому напрямку розпочав просвітитель, філософ педагог – Микола Миколайович Неплюєв. У своєму власному хуторі Воздвиженський М. Неплюєв заснував чоловічу та жіночу сільськогосподарські школи та Хрестовоздвиженське Трудове братство, де поглиблювалося громадянське виховання молоді і професійна самореалізація вихованців. У 1885 р., з дозволу Міністерства Державних Маєтностей, була офіційно відкрита «Воздвиженська нижча сільськогосподарська школа першого розряду» на хуторі Воздвиженськ Глухівського повіту (тепер Ямпільський район Сумської обл.). У 1891 році подвижник створив Преображенську сільськогосподарську жіночу школу, яка була подібною до чоловічого навчального закладу [14].

Школи, створені Неплюєвим, давали дітям початкову, спеціальну аграрну освіту і релігійно-моральне виховання, по закінченні яких вони отримували відповідний фах. Всі турботи Неплюєва зосереджувалися на вихованні довірених його піклуванню дітей в дусі християнства і формуванні корисних трудівників села. Організовані М.М. Неплюєвим школи-господарства займають особливе місце в історії освіти України і Росії. Ці навчальні заклади є зразком оригінальної системи виховання, пройнятого православною релігією, побудованого на принципах общини, реалізованого на практиці і таким, що отримало позитивні педагогічні результати. Історія діяльності навчальних закладів М. Неплюєва складає більше 40 років. За цей час школу закінчило більш ніж 1 тис. вихованців, серед яких є відомі композитори, письменники, науковці [15].

У 1890 р. Іваном Миколайовичем Терещенком при Іскрисківщинській економії Сумського повіту Харківської губернії було відкрито чотирикласну Михайлівську сільськогосподарську школу з метою підготовки управлінців для власних маєтків та інших господарств. Школа відзначалася потужною матеріально-технічною базою, адже родина засновника щороку витрачала на неї понад 12 тис. карбованців. Причому більшість юнаків здобувала освіту коштом фундатора. Заклад вирізнявся високим вступним конкурсом і користувався авторитетом серед молоді [16]. Випускники Михайлівської школи користувалися великим попитом на ринку праці, працевлаштовуючись у маєтках Терещенка, державних та громадських структурах.

На третьому етапі розвитку сільськогосподарської освіти (90-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.), крім приватної ініціативи великих землевласників та діяльності земських установ, зростає роль промисловців, різних наукових і громадських інституцій («Громади», «Просвіти», сільськогосподарських товариств, кооперативів, споживчих спілок тощо). В цей період з'являються десятки жіночих шкіл сільськогосподарського спрямування – нижчих і середніх. Важли-

вим чинником розвитку сільськогосподарської освіти було запозичення передового європейського досвіду. Встановлено, що високою ефективністю результатів вирізнялися Преображенська жіноча школа М. Неплюєва (про яку згадувалося вище), Людмилинська школа (1902 р.) на Чернігівщині та Лук'янівська (1911 р.) під Києвом [17, с. 138].

У 1916 р. ігуменею Софією, настоятелькою Києво-Покровського монастиря, було засновано у Києво-Межигірському монастирі нижчу сільськогосподарську жіночу школу домоводства, що мала безкоштовний характер навчання. Із 4100 руб., що надавалися засновником, 1500 руб. призначалися на стипендії кращим ученицям [18, с. 1–30]. Цікаво, що в умовах дистанціонування держави від розвитку жіночої освіти створенням таких закладів опікувалися, насамперед, приватні доброчинці, земства та громадські організації.

Початок ХХ ст. позначений розширенням освітньої мережі, зростанням інтересу до сільськогосподарських знань, активізацією сільської кооперації, структуруванням сільськогосподарських об'єднань, пожвавленням просвітницької роботи земств у галузі позашкільної освіти (організація курсів, дослідних полів, видання спеціальної літератури), вдосконаленням діяльності сільськогосподарських шкіл, появою періодичних видань сільськогосподарського характеру, у тому числі україномовних («Рілля», «Хлібороб», «Рідний край» тощо).

Загалом, у 1914 р. у дев'яти українських губерніях налічувалося 67 нижчих сільськогосподарських шкіл. Узагальнення вивченого матеріалу засвідчує, що до кращих навчальних закладів цього профілю належали Андріївська школа на Полтавщині, Воздвиженська, Преображенська та Борзенська на Чернігівщині, Бориспільська і Боярська під Києвом, Липковатівська, Сумська і Михайлівська у Харківській губернії.

Таким чином з метою збільшення кількості кваліфікованих працівників сільського господарства розширювалася мережа різноманітних нижчих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів різних рівнів, а також практикувалися позашкільні форми роботи (сільськогосподарські класи, курси, читання, бесіди, навчально-практичні господарства, навчально-ботанічні сади, музеї, бібліотеки, тощо). З'ясовано, що провідною рушійною силою розвитку сільськогосподарських навчальних закладів була приватна і громадська ініціатива, спрямована на задоволення прагнення селян до якісної освіти як запоруки добробуту народу.

ПОСИЛАННЯ

1. Елина О.Ю. Местные сельскохозяйственные общества: на пути к аграрной модернизации России / О.Ю. Елина // Историко-биологические исследования. – 2012. – Вып. 3, т. 4. – С. 34–63.

2. Глоба О.Ф. Історичний контекст агробіологічного комплексу в освітніх і дослідних установах сільськогосподарського профілю (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.07 «Історія науки і техніки» / О.Ф. Глоба. – К., 2004. – 20 с.

3. Глазунов Г.О. Професор Михайло Ліванов (1751–1800): вчений-аграрій – родоначальник аграрної освіти імперської Росії / Г.О. Глазунов // Національна академія аграрних наук України. – 2013. – № 3 – С. 12–21.

4. Вергунов В.А. Протоієрей (пресвітер) Самборський Андрій Опанасович (1732–1814) – один з організаторів вітчизняного науково-освітнього процесу для потреб сільського господарства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_PMN_2014/Istoria/3_175764.doc.htm.

5. Сумщина в іменах: енциклопедичний словник / гол. ред. В.Б. Звагельський. – 2-ге видання, перероблене та доповнене. – Суми: АС-Медіа, 2004. – 776 с.

6. Майструк О. Історія педагогіки в персоналіях: Василь Каразін (1773–1842): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Майструк. – Умань, 2014. – 154 с.

7. Багалей Д.И. Просветительная деятельность Василя Назаровича Каразина: речь сказанная 8 ноября 1892 г. по случаю 50-ти летия со дня кончины В. Каразина / Д.И. Багалей. – Х.: Типография А. Дарре, 1893. – 31 с.

8. Маслов С.О. О всенародном распространении грамотности в России на религиозно-нравственном основании / С.О. Маслов. – М., 1848. – 82 с.

9. Прокопович П.І. Вибрані твори: у 3 т. Т. 1–3 / П.І. Прокопович ; ред. кол.: В.М. Корж (координатор проекту) [та ін.]. – Харків: Фактор, 2010–2012.

10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі - ЦДІАУК), ф. 1352, оп. 1, спр. 468. Дело об учреждении в городе Чугуеве школы сельского хозяйства с фермою для опыта на три года, арк. 510.

11. ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 468. Положение для школ сельского хозяйства в округах военного поселения кавалерии, арк. 47.

12. Рибченко Д.В. Формування мережі та розвиток сільськогосподарських освітніх закладів в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.07 «Історія науки і техніки» / Д.В. Рибченко. – К., 2004. – 23 с.

13. Волос О.В. Пропаганда сільськогосподарських знань земськими установами на Херсонщині (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.) / О.В. Волос // Наукові праці: збірник. – Миколаїв, 2000. – Т. 5: Історичні науки. – С. 49–54.

14. Отчет по Воздвиженской сельскохозяйственной школе Н.Н. Неплюева за 1900 год / [А. Фурсей]. – К.: Типография Л.Г. Францкевича, 1901. – 63 с.

15. Мірошниченко Н.О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.) [Текст]: дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Н.О. Мірошниченко. – Суми, 2015. – 293 с.

16. Біліченко П.Г. Просвітницька діяльність українських меценатів родини Терещенків (друга половина XIX – поч. XX століття): дис. … канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / П.Г. Біліченко. – Харків, 2008. – 204 с.

17. Матюшенко А. Громадська діяльність Павла Степановича Коробки / А. Матюшенко // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 8. – С. 136–140.

18. ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1058, спр. 114. Дело об открытии сельскохозяйственной школы при Киево-Межигоровском монастыре, 1916 г., 30 арк.

Мирошниченко Н.А. Развитие начального сельскохозяйственного образования в Украине (XIX – начало XX ст.)

Статья посвящена истории развития начального сельскохозяйственного образования в Украине в XIX – в начале XX ст. Освещаются этапы становления аграрного образования, исследуются основные учебные заведения соответствующего профиля, характеризуются особенности их функционирования.

***Ключевые слова:** образование, сельскохозяйственная школа, просветитель, земство, частная инициатива.*

Miroshnychenko N.O. Development of the elementary agricultural education in Ukraine (XIX – beginning of the XX century)

Article is devoted to history of development of the elementary agricultural education in Ukraine in XIX – at the beginning of XX century. Stages of formation of agrarian education are highlighted, the main educational institutions of the corresponding profile are investigated, features of their functioning are characterized.

***Key words:** education, agricultural school, educator, zemstvo, private initiative.*

02.04.2018 р.

УДК 94(477):664.121«18/190»

О.В. Степанова

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ СИРОВИННОЇ БАЗИ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена аналізові етапів становлення сировинної бази цукрової промисловості. Досліджено становище буряківництва в дореформений і пореформений періоди. Доведено залежність розвитку сировинної бази цукрових заводів від процесу їх комерціалізації. Визначені фактори формування географії буряківництва та його еволюції.

Ключові слова: *цукрова промисловість, Чернігівська губернія, буряківництво, плантації.*

Розвиток сучасної ринкової економіки України неможливий без теоретичного обґрунтування соціально-економічних процесів, їх передбачення на майбутнє на основі реальних моделей економічного розвитку. Важливе місце при розробці стратегії економічного розвитку держави має займати етап вивчення та аналізу відповідного історичного досвіду.

Для сучасної України, яка наразі знаходиться на етапі розбудови демократичних засад функціонування ринкової економіки, досить цікавим є досвід XIX – початку XX ст. Саме в цей період промисловість українських губерній Російської імперії пройшла еволюцію соціально-економічних відносин, при цьому демонструючи невпинне нарощення виробничих потужностей. Показовою в цьому плані була цукрова промисловість. Наразі ж галузь переживає етап відновлення після економічної кризи 90-х рр. XX ст., спричиненої переходом від командно-планової до ринкової економіки. Цей процес призвів до системного руйнування сировинної бази цукрової промисловості – ключового чинника функціонування галузі. Саме через наявність споріднених рис – трансформаційного характеру господарства та формування ринкових відносин – досвід подолання кризових явищ в економіці у XIX – на початку XX ст. залишається актуальним і сьогодні.

Сучасна українська історіографія охоплює досить широкий перелік питань досліджуваної проблематики: державної політики в галузі цукрової індустрії, техніко-технологічної модернізації галузі, соціальної структури учасників виробництва, благодійної діяльності цукрозаводчиків. Загальна оцінка розвитку цукрової промисловості в Україні була дана такими історикаами, як В.А. Смолій [1], О.П. Реєнт [2], Т.І. Лазанська [3], М.М. Москалюк [4], Р.В. Буравченко [5] та ін. Регіональний аспект становлення галузі висвітлений у працях Л.Е. Раковського [6], О.В. Крупенко [7], М.М. Чумака [8] та ін. З'являються публікації, в яких започатковано окремі дослідження проблеми еволюції сировинної бази цукроваріння та історії селекційних досліджень (В.В. Олянич [9], А.О. Михайлик [10], Н.М. Ткаченко, І.Й. Кравченко [11], О.О. Мазур [12]). Проте, незважаючи на значні наукові напрацювання, проблема розвитку сировинної бази цукрової промисловості конкретних регіонів, зокрема Чернігівської губернії Російської імперії, знайшла лише часткове висвітлення у працях дослідників.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі наукової літератури та джерел дати оцінку становищу сировинної бази цукрового виробництва Чернігівської губернії в XIX – на початку XX ст. та визначити фактори її розвитку.

Найпершою і до початку XIX ст. найголовнішою сировиною цукроварень Російської імперії була цукрова тростина. Її виробництво зосереджувалось у двох регіонах – Америці та Азії. Центром першого була Вест-Індія, зокрема острів Куба; щодо азійського виробництва, то найбільшого поширення воно здобуло на острові Ява. Ввізна сировина обумовлювала високу вартість виробництва цукру в Росії, тому цукрозаводчики вдалися до альтернативних способів виготовлення даного продукту, зокрема до вже поширеного на той час в Європі цукробурякового виробництва. Активний розвиток нової галузі промисловості не лише в Росії, а й в інших країнах призвів до того, що уже в 1883/1884 виробничому році світове виробництво бурякового цукру вперше обігнало тростинний – 146429220 пуд. проти 143032460 пуд. [13, с. 20]. На території українських губерній, зокрема на Чернігівщині, ніколи не функціонувало жодного виробництва тростинного цукру, тому далі мова йтиме лише про цукробурякові підприємства та їх сировинну базу.

Цукрові заводи – це виробництва галузі переробної харчової промисловості, які включають в себе два етапи: землеробський і власне фабричний [14, с. 23]. У процесі їх функціонування провідну роль відігравав цукровий буряк – сировина, із якої власне і вироблявся цукор. Як писав наприкінці XIX ст. один з дослідників цукробурякової промисловості, «найважливіша умова для успішного розвитку цукрового заводу – це мати цукровий буряк доброї якості, в достатній кількості, постачання якого обійшлося би дешево» [15, с. 64].

Якість буряку, а відповідно і вміст у ньому цукру, напряму залежить від якості ґрунтів. В «Отчете о состоянии межевания Черниговской губернии» за 1870 р. подана детальна характеристика земельних ресурсів Чернігівщини, з якої зрозуміло, що найбільш придатними для землеробства є центральні та південні регіони губернії [16, с. 187–190]. І дійсно-таки ще М.О. Домонтович писав, що буряківництвом займалися в основному в Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому, Борзенському, Сосницькому, частково Мглинському та Чернігівському повітах, решта ж була задіяна в цьому процесі значно менше. Також автор указував, що найкращий за своїми цукровмісткими властивостями буряк росте на піщано-глинистому ґрунті. При вирощуванні на чорноземі він має менший вміст цукру, проте більше білковини, яка спричинює чутливість рослини до погодних умов. Саме різниця в ґрунтах та кліматичних умовах була причиною того, що в південних повітах переважав більш пізній

посів буряку [17, с. 225]. З цього можемо зробити висновок, що природні умови Чернігівської губернії дозволяли організувати буряківництво. Цікавим питанням є те, хто ним займався і яким чином даний ресурс надходив на цукрові заводи.

Так як цукрові підприємства спочатку відкривались на основі поміщицьких господарств у якості додаткового джерела доходу, то і буряк вирощувався у власному господарстві або ж на землях кріпаків. Якщо ж у поміщика виникала потреба розширити площу засівів, він, замість оренди нових ділянок, заохочував сусідні поміщицькі та селянські господарства до буряківництва. Найчастіше восени селянам і поміщикам-землевласникам цукрозаводчик сплачував завдаток, а інколи й постачав бурякове насіння. Плантатори в свою чергу зобов'язувались засівати конкретно визначену ділянку землі. Хоча землі Чернігівської губернії, віддані під буряківництво, і знаходились у своїй більшості в цукрових виробників, проте частка плантаторських посівів була теж досить значною – 45,7% [18, с. 118, 170]. У 1848/1849 виробничому році українські цукрові промисловці придбали для своїх підприємств 252,2 тис. берк. буряку. Відповідний показник Чернігівської губернії складав 81 тис. берк. або 27,4% від загальної кількості придбаної цукрозаводчиками Наддніпрянщини сировини. Найбільше закупили буряку підприємці Київщини – 121,5 тис. берк., найменше – виробники Волині та Херсонщини – близько по 1 тис. берк. [18, с. 171]. Уже в 1860 р. цукрозаводчики українських губерній придбали для своїх виробництв близько 1502 тис. берк. буряку, що на 83% більше, аніж десятиліттям раніше. З них на Чернігівську губернію припадало 220,1 тис. У порівнянні з іншими губерніями цей показник був досить високим. Найбільше закупили буряку промисловці Київщини – 916,4 тис. берк. та Поділля – 252,9 тис. берк. Найнижчим даний показник був у Полтавській губернії – 22,1 тис. берк., а також лише на власній сировині працювала єдина цукроварня Херсонщини. Решта буряку була закуплена цукрозаводчиками Харківської та Волинської губерній [19, с. 66].

У 30-х рр. XIX ст. Росія переживала манію винаходів у цукровій промисловості. Цьому сприяла урядова політика заохочень – міністерство фінансів видавало привілеї винахідникам на виключне право користування своїми новаціями протягом певного періоду часу. Лише в 1830 р. було видано аж п'ять таких винагород [18, с. 117]. Доволі цікавим є факт пошуку цукрозаводчиками додаткових джерел добування цукру з інших сільськогосподарських рослин, зокрема з картоплі. Подібними експериментами переймалися виробники саме в 30-х рр. XIX ст. – в період «цукрової ейфорії» та манії винаходів. Цукровари стверджували, що картопля як сировина для виробництва є набагато якіснішою за буряк, адже не потребує додаткового очищення та вибілювання. Проте через низький рівень вмісту цукру в картоплі дослідження в даній сфері поступово припинилися [20, с. 31]. Зате все більшої популярності набували пошуки вдосконалень у сфері буряківництва – селекційні експерименти задля виведення найбільш цукровмістких та швидко достигаючих буряків, пошуки найбільш придатного ґрунту для посівів та експерименти з добривами [21, с. 39]. Уже в кінці 40-х рр. XIX ст. посіви буряку на території України витіснили посіви інших технічних культур, таких як конопля, частково тютюн, та промислове тваринництво, яке вимагало залучення значної території під пасовиська [22, с. 2]. Зменшення частки останнього в подальшому призведе до появи дефіциту в добривах та популяризації трипільного землеробства.

Після ліквідації кріпосного права поміщики, які мали намір продовжувати цукроваріння, були полишені дармової робочої сили і змушені були або ж закуповувати сировину в селян чи сусідніх господарствах, або налагоджувати створення власних бурякових плантацій уже на ринкових умовах. У перші десятиліття пореформеної доби була поширена практика примусового вирощування селянами буряків за рахунок викупних виплат [23, с. 88]. Це частково компенсувало втрати поміщиків. Проте з відокремленням цукроварень в окремі господарські одиниці та з переходом їх на капіталістичну основу змінились і джерела надходження сировини на виробництво. Буряки тепер постачались в основному з плантацій або з економій. Плантаторами найчастіше виступали селяни близьких до заводу сіл, в яких підприємства закуповували буряк безпосередньо або через посередників, що було рідкісним явищем. Зазвичай восени або навесні завод розсилав по селах своїх агентів, які укладали письмові домовленості з кожним господарем (артіллю ти сільською громадою) та виплачували аванс. Таким чином завод, закуповуючи в селян невеликими партіями сировину, формував навколо себе район із поселень, що в основному займались буряківництвом. Кордони цих районів не були сталими: одні села переставали займатись даним видом господарської діяльності, інші ж навпаки – починали, треті могли змінювати свого покупця та переходити під сферу впливу іншого заводу [24, с. 352]. На 1894 р. відстань від заводу до плантацій варіювалась від 1 до 60 верст, а кількість залучених до буряківництва поселень – від 11 для Парафіївського заводу до 32 для Костобобрського. У середньому по губернії цей показник становив 20 поселень на завод [25, с. 364–365].

Буряком з економій називали той, що вирощувався безпосередньо на ділянках при підприємствах. Традиційно він вважався якіснішим за плантаторський, проте більшість заводів використовували на виробництві в основному селянську продукцію. Це було пов'язано зі значними затратами на заробітну платню найманих робітників, які б працювали на заводських плантаціях, та на утримання худоби й реманенту. Саме через це більшість землі, зайнята буряківництвом, в Чернігівській губернії була плантаторською. Основна мотивація цукрозаводчиків у використанні селянської продукції – «мати більш дешевий продукт і звільнитися від претензій ви-

могливих великих землевласників» [22, с. 2]. Загалом питома вага економічних земель у період з 1861 по 1917 р. зменшилась на 63% [15, с. 67]. Частка ж плантаторських посівів у 1882 р. становила аж 80%, у 1883 р. – 70%, 1884 р. – 63%, 1885 р. – 57%. Винятками можуть бути лише виробництва південних повітів, які в основному працювали на власному буряку (Парафіївський та Миколаївський заводи) [24, с. 351–353]. Якщо ж говорити про загальну площу земельних ділянок Чернігівської губернії, задіяних у буряківництві, то в період з 1881 по 1894 р. їх частка збільшилась на 46% [25, с. 364].

К.Г. Воблий у своїх працях подає іншу класифікацію бурякових посівів – виокремлюючи заводські і плантаторські ділянки, останні він поділяє на селянські та власне плантаторські. Плантаторами К.Г. Воблий називає поміщиків, господарства яких працювали на цукрові заводи, вирощуючи буряк [26, с. 62]. І хоча це уточнення ніяким чином не змінює картини з сировинною базою, проте до певної міри конкретизує джерела надходження основного ресурсу на цукрові виробництва.

У дореформений і перші десятиліття пореформеного періоду буряківництво було основним фактором географії цукрової промисловості. Для постачання сировини на заводи активно використовувався гужовий транспорт. Частково використовувались річки Дніпро і Десна, проте вантажообіг обмежувався сировиною для рафінадних заводів, яка надходила з інших губерній, або ж уже готовою продукцією. Через те, що швидкість руху річкового транспорту значно поступалася залізничному, тому його практично не використовували для перевезень цукрового буряку, який швидко псувався [27, с. 131].

З відкриттям залізниць у Чернігівській губернії – Курсько-Київської (пізніше Києво-Воронізької) у 1867 р., Либаво-Роменської у 1873 р. та Поліської у 1887 р. [28, с. 197] – змінилась не лише кон'юнктура ринку продукції цукрової галузі та її географія, а й становище сировинної бази. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., підприємці Чернігівської губернії активно використовують залізницю для постачання сировиною з інших повітів та губерній для своїх виробництв. Уже на середину 90-х рр. XIX ст. цукровий буряк становив 14% від загального товарообігу Києво-Воронізької та Либаво-Роменської залізничних доріг. Останньою найбільше транспортувалось і цукрового піску – 1714 тис. пуд. 1894 р. (14,6% від усіх вантажоперевезень цією гілкою). Трохи менше цукру цього ж року було транспортовано Києво-Воронізькою дорогою – 541 тис. пуд. (6,2% відповідно). Таке значне навантаження цих двох залізниць пов'язане з функціонуванням Корюківського та Воронізького рафінадних заводів, які мали в експлуатації власні залізничні гілки від Либаво-Роменської та Києво-Воронізької доріг відповідно. Очевидно через відсутність цукрового виробництва у північних повітах губернії на момент появи Поліської залізничної дороги вона так і не стала засобом імпорту буряку та мала мізерний товарообіг (0,2% на середину 90-х рр. XIX ст.) цукру-піску [28, с. 223].

Важливим чинником цукрової промисловості була також і врожайність буряку, яка безпосередньо впливала на його ціну. Середня врожайність буряків у Чернігівській губернії в 1848/1849 виробничому році складала 56 берк. з десятини [18, с. 172]. На початку 60-х рр. XIX ст. в центральній частині губернії отримували до 150 берк. з десятини, у північних повітах – до 100 берк., на півдні – до 75 берк. Середня врожайність буряку по всій губернії становила 80 берк. з десятини [17, с. 227]. У 80-х рр. XIX ст. ситуація змінилась несуттєво: на 1881 р. середня врожайність досягала 91 берк. з десятини, у 1882 р. – 88, у 1883 р. – 82. При цьому середні показники врожайності буряку по Російській імперії у вищезгадані роки становили відповідно 99, 100 і 82 берк. з десятини [24, с. 356]. Як бачимо, рівень врожайності буряку в Чернігівській губернії був невисоким. Дореволюційні дослідники при цьому наголошували на більшій ефективності заводських плантацій на відміну від селянських. У 80-х – 90-х рр. XIX ст. середній показник врожайності посівів з економій Чернігівщини становив 94 берк. з десятини, тоді як із селянських – 83 берк. відповідно [25, с. 365]. На початку XX ст. становище змінюється на краще. В період з 1905 по 1909 р. середня врожайність на Чернігівщині досягла 98 берк. з десятини, а з 1910 по 1914 р. – аж 120 берк. Останній показник перевищив навіть загальноімперський, який становив 117 берк. з десятини [29, с. 44]. Проте, якщо порівнювати з досягненнями буряківництва європейських країн, то вітчизняні показники були доволі низькими. Нідерланди в 1911/1912 виробничий рік отримували найбільший в Європі урожай буряку – 210,6 берк. з десятини, Данія мала трохи менше – 204,4 берк., Швейцарія – 191,6, Швеція – 188,4. Найнижча врожайність була у Франції, Німеччині та Сербії – відповідно 120, 119 та 118 берк. буряку з десятини. Щодо Російської імперії, то в 1911/1912 р. з десятини землі в середньому було зібрано 114,6 берк. буряку, що на 15% менше від середнього показника західноєвропейських країн [30, с. 8]. Низька врожайність буряку в Російській імперії є наслідком не стільки незадовільної якості ґрунтів, скільки наявністю в російському суспільстві феодальних пережитків, які не дозволяли селянським і поміщицьким господарствам перейти на фермерський тип функціонування. Крім цього низькій врожайності сприяло слабке технічне забезпечення аграрного сектору, адже вітчизняне виробництво сільськогосподарської техніки було незначним, тому виробники закуповували відповідний реманент закордоном, зокрема в Німеччині та Австрії.

Отже, буряківництво було невід'ємною частиною цукрового виробництва. Основними факторами розвитку сировинної бази цукроваріння Чернігівської губернії можна визначити наступні: природні умови та якість ґрунтів, що мало безпосередній вплив на врожайність буряку та його цукровмісткість; державну політику Ро-

сійської імперії, завдяки якій сировинна база цукрової промисловості пройшла еволюцію від виключно поміщицьких плантацій до різноманітних форм взаємодії між цукроварнями та постачальниками буряку; розвиненість транспортної інфраструктури, що обумовлювала джерела надходження сировини на заводи промисловості у різні періоди її існування. У дореформений період поміщицькі підприємства галузі функціонували в основному за рахунок власних ресурсів. У другій половині XIX ст. цукрові заводи губернії віддавали перевагу виробництву з використанням закупної сировини, адже вирощування власної вимагало значних матеріальних затрат. Проте невисокий рівень врожайності та низька якість продукції змушували цукрозаводчиків шукати сировину не лише в Чернігівській губернії, а й за її межами – зокрема постачальниками виступали виробники таких цукрово-бурякових регіонів, як Курська та Харківська губернії [31]. Таким чином, буряківництво виступало одним з основних факторів формування географії галузі, було чинником динаміки ціни на цукор та мало вплив на соціальний аспект цукрової промисловості.

ПОСИЛАННЯ

1. Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В.А. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Інститут історії України, 2010. – Вип. XVIII. – С. 5–10.
2. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (кін. XIX – поч. XX ст.) / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 334 с.
3. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговопромислової статистики XIX ст.) / Тамара Іванівна Лазанська; Відп. ред. В.Г. Сарбей / НАН України, Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 1999. – 282 с.
4. Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття / М.М. Москалюк. – Тернопіль: Видавництво «Рада», 2009. – 336 с.
5. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості в Україні (XIX – початок XX ст.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Р.В. Буравченко. – Черкаси, 2006. – 22 с.
6. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість Сосницького повіту другої половини XIX ст. та її вплив на економічне життя населення / Л.Е. Раковський // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 85–89.
7. Крупенко О.В. Промислове підприємництво у Полтавській та Чернігівській губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Крупенко Оксана Василівна; М-во освіти і науки України, Черніг. нац. пед. ун-т. ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – 20 с.
8. Чумак М.М. Роль купецького капіталу в технічному розвитку цукрово-рафінадних підприємств Лівобережної України (90-рр. XIX ст. – 1914 р.) / М.М. Чумак // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2008. – № 1/2. – С. 223–229.
9. Олянич В.В. Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дисертаційне дослідження… кандидата історичних наук. – Харків, 2000. – 350 с.
10. Михайлик А.О. Розвиток буряківництва на території Подільської губернії в пореформений період / А.О. Михайлик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http//www. nbuv.gov.ua.
11. Ткаченко Н.М., Кравченко І.Й. Цукрова промисловість України: минуле і сучасне; шляхи відновлення галузі // Цукор України: науково-практичний галузевий журнал. – 2014. – № 4(100). – С. 24–28.
12. Мазур О.О. Розвиток цукробурякового виробництва в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Випуск 10. – С. 160–62.
13. Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России / М.В. Кечеджи-Шаповалов. – СПб, 1911. – 71 с.
14. Лялин П. Свекло-сахарное производство / П. Лялин // Библиотека для чтения. – 1836. – № 4. – С. 23–68.
15. Олянич В.В. Розвиток сировинної бази цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.) / В.В. Олянич // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Вип. 37. – Х.: НМЦ «СД», 2005. – С. 64–73.
16. Отчет о состоянии межевания Черниговской губернии за 1870 год. – Чернигов, 1871. – 275 с.
17. Домонтович М.А. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния / М.А. Домонтович. – СПб, 1865. – 868 с.
18. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. Т. 1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. / К.Г. Воблий. – К.: УАН, 1928. – Вип. 1. – 244 с.
19. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т. 1. – СПб, 1862. – 428 с.
20. Панов В. Наставление, каким образом превращать картофель в самый вкусный сахарный сироп, в три часа времени и без употребления купоросного масла / В. Панов // Библиотека для чтения. – 1836. – № 2. – С. 31–40.
21. Разные промышленные новости // Вестник промышленности. – М., 1859. – № 4, апрель. – С. 25–38.
22. Клименко Ф.В. Развитие сельского хозяйства в связи с свекло-сахарной промышленностью в России и на Украине // ВЦП. – 1924. – № 1–2. – С. 1–12.
23. Раковський Л.Е. Цукрова промисловість Сосницького повіту другої половини XIX ст. та її вплив на економічне життя населення / Л.Е. Раковський // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 85–89.
24. Календарь Черниговской губернии на 1887 год / Сост. Корвин-Пиотривский. – Чернигов: Типография губернського правления, 1886. – 1016 с.
25. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 1. – Чернигов, 1898. – 438 с.
26. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте / К.Г. Воблый. – К., 1919. – 175 с.
27. Терещенко О.В. Вплив розбудови залізничного транспорту на розвиток цукрового виробництва в Чернігівській губернії в 60-х рр. XIX – на початку XX ст. // Глухівські наукові читання – 2012: Зб. матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів, присвяченої 865-літтю першої літописної згадки про Глухів та 68-й річниці звільнення України від німецьких окупантів. – Глухів-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М. – 2012. – С. 131–132.
28. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. Т. 2. – Чернигов, 1899. – 327 с.
29. Спичак В.В. Развитие сахарной промышленности в России / В.В. Спичак, В.Б. Остроумов. – Курск: РНИИСП, 2010. – 216 с.
30. Толпыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1911/1912 года / М.А. Толпыгин. – К., 1913. – 24 с.
31. Воинова Н.Е. Становление свеклосахарного производства России (на примере центрально-черноземного экономического района / Н.Е. Воинова. – Курск, 2007. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http//www.scientific-notes.ru.

Степанова О.В. Факторы развития сырьевой базы сахарной промышленности Черниговской губернии в XIX – в начале XX века

Статья посвящена анализу этапов становления сырьевой базы сахарной промышленности. Исследовано положение свекловодства в дореформенный и пореформенный периоды. Доказана зависимость развития сырьевой базы сахарных заводов от процесса их коммерциализации. Определены факторы формирования географии свекловодства и его эволюции.

Ключевые слова: *сахарная промышленность, Черниговская губерния, свекловодство, плантации.*

Stepanova O.V. Factors of the development of the raw material base of the sugar industry in the Chernihiv province in the XIX – in the beginning of the XX century

This article analyzes the stages of formation of the raw material base of the sugar industry. The position of sugar beet cultivation in pre-reform and post-reform periods has been studied. The dependence of the development of the raw material base of sugar factories on the process of their commercialization is proved. The factors determining the geography of beet cultivation and its evolution are identified.

Key words: *sugar industry, Chernihiv province, sugar beet, plantations.*

25.02.2018 р.

УДК 75.071.4(477) М. Мурашко «1875/1901»

В.В. Снагощенко

М.І. МУРАШКО – ФУНДАТОР КИЇВСЬКОЇ РИСУВАЛЬНОЇ ШКОЛИ (1875–1901)

У статті розглядаються основні напрямки, методи діяльності та тенденції в розвитку Київської рисувальної школи (1875–1901 рр.), засновником і керівником якої був художник, педагог, історик мистецтва, художній критик і громадський діяч Микола Іванович Мурашко. Упродовж тривалого часу він готував талановиту молодь, майбутніх діячів мистецтва.

Ключові слова: *М. Мурашко, художник, педагог, Київська рисувальна школа.*

Актуальність дослідження полягає в тому, що період другої половини XIX – початку XX століття набуває особливого значення для докладного вивчення, адже в цей час під впливом певних прогресивних змін у суспільстві відбувався інтенсивний розвиток системи освіти, органічною складовою якої була загальна художня освіта. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні помітних успіхів у підготовці фахівців образотворчого мистецтва досягли художні школи Києва, Львова, Харкова, Одеси.

Педагогічна спадщина українських мистецьких шкіл активно розглядалася в наукових дослідженнях О. Волинської, Л. Волошин, Л. Соколюк, Н. Талалуєвої, О. Цвігун, зокрема дисертаційних, І. Небесника, Л. Проціва, де висвітлено внесок митців різних регіонів України у розвиток мистецької освіти; О. Попика, присвяченого розвитку художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. та ін.

Життєвий та творчий шлях М.І. Мурашка неодноразово привертав увагу дослідників як минулого (Ю. Турченко [1]), так і сучасності (Л. Амеліну М. Антонець [3], А. Близнюка [7], М. Гурець [7], О. Волинець [4], І. Павленко [5], В. Шпак [8], Г. Черкаську [5] та ін.).

Метою нашого дослідження є розширення й поглиблення знань про діяльність глухівчанина М.І. Мурашка як педагога й засновника Київської рисувальної школи, що діяла в другій половині XIX – на початку XX ст., її вплив на підготовку майбутніх діячів мистецтва.

Микола Іванович Мурашко увійшов в історію українського культури та освіти не тільки як відомий художник, педагог, художній критик, історик мистецтва і громадський діяч, але й як засновник та керівник Київської рисувальної школи (1875–1901).

М.І. Мурашко народився 20 травня 1844 р. в місті Глухові, у сім'ї різьбяра іконостасів. У багатодітній родині Мурашків Микола був визнаним лідером; він опікувався меншими, не давав їх ображати. Хлопчик ріс і мужнів у середовищі закоханих у мистецтво. Інтерес до малювання проявився в нього з дитинства – збирав і копіював картинки з книг, робив самостійні малюнки тощо. «Народившись у сім'ї іконостасного майстра, – писав він, – я перебував серед маси оригіналів («кунштів», як називали їх у цьому оточенні), що правили за взірці під час писання ікон. Ці куншти збуджували в мені невситимий інтерес і бажання якщо не творити так само, то хоча б зрисовувати» [1; 2].

Так минали дитячі роки майбутнього художника. Констатуючи вплив оточення на розвиток своїх творчих здібностей, Мурашко пізніше писав: «Окрім природного прагнення, силою різних життєвих обставин я потрапив саме на шлях мистецтва» [2].

Цілком природнім є те, що постійне перебування в пов'язаному з мистецтвом середовищі викликало в ньому бажання стати художником. Тому чотирнадцятилітній юнак приїздить до Києва і стає учнем реставратора-копіїста. Але через п'ять років, побачивши безперспективність такого «навчання», юнак за порадою художника І. Сошенка їде до Петербурга і вступає до Академії мистецтв, де одразу опиняється в атмосфері бурхливих мистецьких подій.

В Академії Мурашко потоваришував зі скульптором М. Антокольським, критиком А. Праховим, а особливо близько – з І. Репіним. «Я сердечно і глибоко полюбив Іллю, спільне читання, симпатії до однієї й тієї ж справи, справи мистецтва, нас єднали… літо 1866 року ми прожили в одній кімнаті в Академічному провулку», – згадував художник. Та «для жителя півдня північ непривітна, і, не закінчивши Академії, наприкінці шістдесятих років я вже мусив виїхати на провінцію. У 1868 р. Академія визнала за можливе вислати мені диплом учителя, завдяки якому я посів місце в класичній прогімназії у Києві» [2].

З 1868 р. Микола Іванович розпочинає викладацьку роботу. Учителюючи в гімназії, а згодом – в реальному училищі, даючи приватні уроки малювання, М. Мурашко все більше переймався ідеєю відкриття власної рисувальної школи. Тогочасний Київ становив собою звичайне провінційне місто великої імперії – тут було мало художників, дуже рідко влаштовувалися виставки живопису. Вболіваючи за розвиток національної культури, митець відчував гостру потребу в такій школі – важливому мистецькому осередку [3; 4].

Варто зазначити, що спроби заснувати в Києві рисувальну школу були й до М. Мурашка. Однак функціонували вони недовго і особливих слідів по собі не залишили. Зокрема, наприкінці 50-х рр. XIX ст. любитель живопису Буяльский відкрив приватну рисувальну школу, яку нетривалий час відвідували декілька юнаків. У 1859 р. відкрилися вечірні класи малювання при університеті Св. Володимира. Але ці класи проіснували лише один зимовий сезон і зникли безслідно, як і школа Буяльского. У 60-х рр. відкривається школа при Києво-Печерській лаврі. Вона розмістилася в одному з будинків, що належав лаврі. Світле, просторе приміщення було обставлене шкільними меблями, для роботи були придбані гарні посібники, необхідні статуї, манекени та інше приладдя, що коштувало декілька тисяч карбованців. Викладачами запросили академіка Рокачевського і Сорокіна. Все це повинно було сприяти продуктивній праці. Проте, школа також не мала успіху. На початку 70-х рр. при першій гімназії були влаштовані класи малювання по недільних днях для ремісників. Основою послужив невеликий капітал, пожертвуваний М.А. Ригельманом. Але пожертвувані кошти розходилися швидко, інших надходжень не було, тому незабаром

класи припинили своє існування [2, с. 14].

Прагнення відкрити рисувальну школу визріло в Миколи Івановича в 1874 р. У той період йому доводилося давати багато приватних уроків, оскільки в місті не існувало відповідного навчального закладу для бажаючих здобути художню освіту. Художник плекав надію створити такі умови, за яких ті, хто любить мистецтво, могли б вільно розвиватись й удосконалюватись естетично, спостерігаючи шедеври майстрів і красу навколишньої природи [3]. «У 1875 році я оголосив, що припиняю приватні уроки і приймаю тих, що бажають учитися рисуванню, у себе вдома… У скромній, невеличкій кімнаті на Михайлівській вулиці… я чекав почину. Добре пам'ятаю свою маленьку публіку: один юнак привів сестру. Потім поміщик з Борзни… надумав з нудьги потішитись олівцем… і, нарешті, кілька дітей. Ось і уся школа перших днів її існування» [2, с. 23].

Навчання у Київській рисувальній школі починалось з малювання по клітинках з літографованих оригіналів. Від учнів вимагалось уважно і якомога точніше відтворити малюнки-оригінали, на яких були зображені різноманітні декоративні візерунки. Потім учні переходили до малювання найпростіших геометричних фігур (конусів, кубів) безпосередньо з натури. Після цього їх знайомили з технікою тушовки. Поступово моделі ускладнювались. З метою пожвавлення занять їх фарбували у різні тони: сірий, білий або чорний [4]. Пропонуючи нові методи викладання, М.І. Мурашко видає 1869 р. посібник із малювання для дітей, що мав великий успіх і 1875 р. був перевиданий.

Ішов час, стараннями Миколи Івановича школа зростала, набирала силу. Незабаром кімната квартири, призначена для школи, виявилась затісною, а коштів на більше приміщення в нього не було. Художник з проханням про матеріальну допомогу школі звернувся до своїх земляків, до заможної родини цукропромисловців Терещенків. Іван Ніколович Терещенко, який на той час закінчував Київський університет і захоплювався малюванням, надав школі потрібну суму, в подальшому пообіцяв виділяти щорічно по 200 крб. Він і став постійним її покровителем більш ніж на чверть століття, адже матеріальна підтримка від Міністерства народної освіти школі не передбачалась, оскільки її відкриття вважали приватною справою [3; 5].

Офіційне затвердження рисувальної школи відбулося 16 вересня 1875 р., коли вона була дозволена урядом. За відсутністю Опікуна Київського округу і його помічника дозвіл підписав ректор університету Св. Володимира професор Матвєєв [2, с. 27]. У серпні 1876 р. першим відвідав школу брат мецената – Олександр Ніколович Терещенко.

Окрилений успіхом, Микола Іванович негайно поїхав до Петербурга за навчальними посібниками, звернувся до професора А. Прахова з проханням познайомити його з петербурзьким гуртком художників-передвижників [6].

16 вересня 40 учнів і двоє вчителів розпочали офіційні заняття. Рисувальна школа не була офіційним закладом, що готував лише художників. Сюди йшли всі, хто любив і цікавився мистецтвом, незалежно від віку, освіти і стану: так, серед дорослих відвідувачів були й фотографи-ретушери, і столяри, різьбярі, ювеліри… Мурашко згадував: «Здебільшого у нас були бідняки, вчилися безкоштовно. Це були діти ремісників, для яких рисування було істотною необхідністю, і це нас морально задовольняло…» [2, с. 32]. Бідні люди, які мали талант, але не мали коштів, не лише не платили за навчання, а навпаки – отримували стипендію. Школа працювала з десятої ранку до третьої години дня. З п'ятої до сьомої вечора відбувалися заняття в старших класах. Іноді від сьомої до восьмої години тут читалися лекції з історії мистецтва, анатомії, перспективи.

Необхідно відмітити, що допомогу М. Мурашку в організації школи в різний період надавали професор П.В. Павлов, відомий російський географ П.П. Семенов-Тянь-Шанський, голова Російського Технічного Товариства П.А. Кочубей, місцеві колекціонери художніх творів П. Носов, В. Тарновський, І. Терещенко. Зусилля Миколи Івановича були підтримані відомими художниками І. Рєпіним, І. Крамським, Г. Мясоєдовим, В. Маковським, О. Корзухіним та ін.

У лютому 1877 р. в залі Дворянського зібрання відбулася перша виставка учнів рисувальної школи. Але її основою все ж таки слугували фамільні картини сім'ї меценатів Терещенків. Охоче брали участь й інші громадяни міста. Рекламувати виставку, звернути увагу жителів міста на цю подію допомагала Софія Василівна Тарновська, дружина збирача української старовини. М. Мурашко так характеризував цю жінку: «Це була видатна, красива пані, яку усі називали гетьманшею» [2, с. 34]. Квитки були надруковані завчасно, плата за вхід складала 1 крб. Відвідувачів виставки було близько 80 осіб, зібрали 205 крб. Всі кошти пішли на потреби школи.

У рисувальній школі проводились практичні заняття з малювання та живопису, а також вивчались теоретичні дисципліни: перспектива, анатомія, загальна історія мистецтв, до викладання яких залучались кваліфіковані педагоги – професор Г.Г. Павлуцький, доктор філософії і астрономії В.І. Фабріціус, художник Г.К. Дядченко та ін. Періодично організовувались лекції й бесіди, які доповнювали курс теоретичних дисциплін. До читання лекцій залучались викладачі школи і відомі художники – М.М. Ге, Г.Г. Мясоєдов, П.А. Івачов; професори Київського університету – Ф.Г. Міщенко, П.В. Павлов, І.А. Сікорський та ін. Всебічному розвитку учнів сприяли виставки гравюр, офортів, фотографій, малюнків і акварелей, оригінальних творів і репродукцій творів кращих вітчизняних і зарубіжних художників. Кожного тижня виставлені у вітринах твори заміняли новими. Такі виставки свідчать про активну організаційну діяльність М.І. Мурашка [5, с. 3].

Восени і весною досвідчений учитель виводив юних художників на мальовничі околиці Києва. Тут він учив їх розуміти природу, бачити красу її різноманітних форм, розвивав їхню спостережливість. Як палкий прихильник малювання з натури М. Мурашко не поділяв поглядів тих педагогів, котрі були за повне вилучення з системи художньої освіти малювання з оригіналів. Він вважав неправильним не

використовувати в навчальному процесі репродукцій високохудожніх творів, оскільки цю проблему ставив у безпосередній зв'язок із вивченням і використанням досвіду великих майстрів минулого та творчості кращих художників сучасності. Микола Іванович звертав особливу увагу на необхідність систематичного підвищення рівня художньої майстерності учнів, тому закликав їх завжди наполегливо вчитися, оскільки вважав, що до мистецтва миттєво втрачає цікавість той, хто перестає вдосконалюватись.

У 1878 р. М. Мурашко уперше послав до Петербурга в Академію мистецтв декілька робіт учнів школи. Звідти було отримано відгук короткий, але не позбавлений значення: «Справа поставлена правильно» [2, с. 68]. Це був перший відгук Академії про школу.

29 листопада 1878 р. відбулася виставка в Думі на користь школи, яку організував В.В. Тарновський на свої кошти. Крім того, колекціонер долучив колекції свого історичного музею, які збирав упродовж усього життя, не жаліючи часу й коштів. Збирав все, що стосувалось історії своєї рідної України: гравюри, малюнки, портрети, костюми, зброю, документи, зокрема гетьманські універсали тощо. Але жителів Києва на той час мало цікавила історія, і, як зазначав художник у спогадах, «малокультурне місто, в якому ідеями обрусіння пригнічений всякий інтерес до свого рідного минулого, слабо цікавилося виставкою. З 130 тисячного населення виставку відвідали впродовж 22 днів 1 тис. осіб» [2, с. 69]. Лише завдяки безкоштовному приміщенню, меценатам і витратам, які взяв на себе В.В. Тарновський, утворилася сума на користь школи у розмірі 317 крб.

М.І. Мурашко у «Спогадах старого учителя» подає звіти про діяльність школи, зокрема за осіннє півріччя 1876 р. У цей час школа працювала в приміщенні Думи. Викладачі школи – М.І. Мурашко, П.М. Попов; М.С. Котляревський – помічник репетитора.

Дохід школи від Івана Ніколовича Терещенка – 300 крб.

Спектаклі на користь школи – 100 крб.

Внески учнів – 382 крб.

Від пана Амосова – 100 крб.

Учнів чоловічої статі в школі – 47 осіб.

Жіночої статі – 8 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів не менше 20 осіб.

У Звіті за 1877 р. вказувалось, що викладачами у школі працювали М.І. Мурашко і П.М. Попов; М. Котляревський і С. Гайдук – учні помічники репетитора. Кошти для школи поступили від Івана Ніколовича Терещенка – 400 крб.

Допомога від Думи – 300 крб.

Виставки на користь школи дали – 632 крб.

Шкільний внесок за навчання становить – 907 крб.

Учнів чоловічої статі в школі – 71 особа; жіночої статі – 12 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів – 25 осіб.

Наступна звітність за 1878 рік називала прізвища викладачів (М.І. Мурашко та І.Н. Будкевич) і учнів помічників репетитора (Ф.А. Чирка, А.Х. Климена).

Школа знову отримала кошти від Івана Ніколовича Терещенка у розмірі 400 крб.

Допомога від Думи – 300 крб.

Виставки на користь школи – 317 крб.

Кошти, внесені учнями за навчання – 712 крб.

Учнів чоловічої статі – 81 особа; жіночої статі – 9 осіб.

Недільних безкоштовних відвідувачів – 30 осіб [2, с. 75]

У 1880 р. школу відвідували понад 100 учнів. І.Н. Терещенко збільшив допомогу школі до 1 тис. крб., а згодом – до 9 тис. крб. щорічно. Майже за 26 років існування навчального закладу одним тільки Іваном Ніколовичем було витрачено на неї майже 150 тис. крб. [6].

Шкільна програма навчання 80-90-х рр. XIX ст. вже включала вивчення всієї фігури людини. В цей період учні малювали не тільки з гіпсових бюстів і фігур, але й з живої натури. Замість двох груп створюється чотири класи: підготовчий, масковий, головний і фігурний.

Підготовчий клас був укомплектований учнями, котрі протягом першого року навчання малювали з оригіналів геометричні тіла та орнаменти. У масковому класі учні переходили від орнаментів до малювання з гіпсових зліпків частин тіла людини, а наприкінці року – до малювання гіпсової маски. Вони малювали маску звичайно ввечері, а вдень знайомилися з технікою акварельного й олійного живопису. В середині або наприкінці третього року навчання більшість вихованців школи переходила до головного класу, де, продовжуючи вдосконалюватися в техніці живопису, малювала гіпсові бюсти й живу натуру. На четвертому році навчання – у фігурному класі – учні починали малювати гіпсову фігуру людини, а з відкриттям в школі у 90-х рр. натурного класу найбільш підготовлені учні починали малювати оголену натуру. Перед ними ставилось завдання навчитися передавати пластику фігури, одягненої в сучасний костюм.

Однією з особливостей навчання у Київській рисувальній школі було те, що учні вступали до неї протягом всього навчального року й приходили на заняття залежно від наявності у них вільного часу, що вимагало з боку викладачів індивідуального підходу до кожного учня й виключало можливість одночасного навчання всіх вихованців молодшої групи за єдиною програмою [4, с. 211–212].

Восени 1882 р. Н.К. Пимоненко з групою учнів художньої школи (їх було 11 осіб – 10 юнаків і 1 дівчина) відправився до Петербурга. Усі прекрасно витримали іспити і були зараховані для навчання в Академії. Н.К. Пимоненко в перший же рік був нагороджений по звичаю старої Академії трьома медалями.

З 1883 р. М. Мурашко вводить у школі такий метод навчання, як малювання по пам'яті. Суть його полягала в наступному: в учнів мав бути напоготові чистий аркуш паперу чи записник; на станку виставлявся закритий твір мистецтва; коли увага і цікавість учнів активізувалися, твір відкривали. Через п'ять хвилин твір знову закривали, й учні починали малювати. Згодом відкривали твір ще раз, але вже на менший проміжок часу. Вправи

на рисування по пам'яті проводили в школі в певні дні тижня, і в них брали участь усі учні. У такій спосіб активізувалась пам'ять, з'ясовувалось, що в ній залишається з побаченого і що відтворено, наскільки потрібні повторення й доповнення знань, зокрема з анатомії. У тодішніх художніх закладах учні майже весь час проводили за змальовуванням предмета, що нерухомо стояв перед їхніми очима, – орнаменту, погруддя, статуї чи живої натури. Однак художнику, вважав Микола Іванович, необхідно вміти «схопити» певний момент життя, руху, а не статичний предмет, оскільки митець покликаний надати іншим можливість споглядати випадково ним побачене і зображене. Цей метод М. Мурашко не вважав своїм авторським винаходом. Однак заслуга Миколи Івановича в тому, що він активно взявся за нього, бо вірив, що в майбутньому така вправа набуде подальшого розвитку і стане основою в навчанні малярства [4, с. 61].

На початку 90-х рр. XIX ст. шкільна система навчання була узагальнена у вигляді наочних таблиць-рисунків учнів з коротким пояснювальним текстом. Подана в такому вигляді 1892 р. на розгляд в Академію мистецтв, вона дістала високу оцінку Ради Академії [6].

Довкола школи об'єдналося багато київських художників. Тут викладали Х. Платонов, Й. Будкевич, М. Пимоненко, І. Селезньов, Г. Дядченко… Певний час у школі працював Михайло Врубель, який близько зійшовся з М. Мурашком і навіть жив у його сім'ї. Всі визначні майстри, що приїздили до Києва, вважали за свій обов'язок відвідати заклад М. Мурашка. Гостями учнів були В. Полєнов, І. Репін, В. Васнецов, М. Ге, І. Айвазовський [7; 8]…

Критичне ставлення до академічної системи виховання переконало Мурашка в необхідності вивчати й використовувати позитивний досвід інших навчальних закладів з метою подальшого розвитку школи. Він ґрунтовно вивчав методику викладання малювання в кращих зарубіжних рисувальних школах Кракова, Відня, Парижа, Болоньї, Флоренції і Риму. У ці поїздки Микола Іванович брав із собою племінника Олександра Мурашка

Для багатьох вихованців школа стала початковим етапом художньої освіти, яку вони продовжили в Петербурзькій академії. Серед них такі визначні майстри, як М. Пимоненко та О. Мурашко, відомі українські художники І. Селезньов, Г. Дядченко, К. Крижицький, Г. Світлицький, І. Їжакевич, Ф. Балавенський. З відзнакою закінчив Краківську академію мистецтв учень школи М. Жук. Короткий час навчався тут і Валентин Сєров, який приїздив з Репіним до Києва. Зазначимо, що на початку 80-х років у Київській рисувальній школі М. Мурашка навчалися Леся Українка і Ольга Форш. В стінах створеної ним школи здобули початкову художню освіту близько 3000 осіб.

У 1903 р. помер покровитель школи І. Терещенко. Меценат заповів 200 тис. крб. на відкриття в Києві художньо-промислового училища. Школі він не лишив нічого. Для Миколи Івановича Мурашка це було тяжким ударом. Так припинила своє існування рисувальна школа, що за чверть століття стала центром художньої діяльності не тільки Києва, а й цілого краю. Рисувальна школа М. Мурашка відіграла важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва й художньої освіти в Україні, підготовці українських національних художніх кадрів. З неї вийшло багато видатних художників.

9 вересня 1909 р. Микола Іванович Мурашко помер, так і не закінчивши свою книгу «Спогади старого вчителя». Діяльність Мурашка не обмежувалась лише педагогікою. Він відомий як талановитий художник, видатний критик і громадський діяч. Проте найбільше визнання М.І. Мурашко дістав саме як педагог. Педагогічна діяльність – найзначніша і найважливіша в його творчій біографії.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї багатогранної проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових розвідок, на наш погляд, може стати глухівський період життя художника та ін.

ПОСИЛАННЯ

1. Турченко Ю. М.І. Мурашко: Нарис про життя, творчість і педагогічну діяльність. – К.: Держвидав образотворчого мистецтва і муз. літератури, 1956. – 35 с.

2. Киевская рисовальная школа 1875–1901. Воспоминания Старого Учителя (репринтне видання) – К.: Видавець О. Філюк, 2014. – 283 с.

3. Антонець М. Мистецько-педагогічні погляди Миколи Мурашка: до 160-річчя від дня народження / М. Антонець // Мистецтво та освіта. – 2009. – № 4. – С. 10.

4. Волинська О. Традиції художньої освіти в Україні: досвід шкіл М. Раєвської і М. Мурашка / О. Волинська // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Художня освіта. Зб. наук. праць / Ред. кол. І.А. Зязюн, С.О. Черепанова, Н.Г. Ничкало, О.П. Рудницька та ін. – Львів: Світ, 2000. – Вип. 5. – 488 с.

5. Павленко И.Т. Художник и педагог Николай Мурашко / И.Т. Павленко // Сумской голос, 1994. – № 4. – С. 4

6. Черкаська Г. Микола Мурашко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/6113#prettyPhoto.

7. Близнюк А. Краса Сумщини в слові, музиці, живописі / А. Близнюк, М. Гурець. – Суми: Тов. «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку», 2014. – 134 с.

8. Шпак В. Учитель художников: 170 років від дня народження Миколи Мурашка / В. Шпак // Урядовий кур'єр. – 2014. – № 87. – 17 травня. – С. 19.

Снагощенко В.В. Н.И. Мурашко – основатель Киевской рисовальной школы (1875–1901 гг.)

В статье рассматриваются основные направления, методы деятельности и тенденции в развитии Киевской рисовальной школы (1875–1901 гг.), основателем и руководителем которой был художник, педагог, историк искусства, художественный критик и общественный деятель Николай Иванович Мурашко. На протяжении длительного времени он готовил талантливую молодежь, будущих деятелей искусства.

***Ключевые слова:** Н.И. Мурашко, художник, педагог, Киевская рисовальная школа.*

Snahoschenko V.V. M.I. Murashko – founder of the Kyiv drawing school (1875–1901)

The article deals with the main directions, methods of activity and trends in the development of the Kyiv drawing school (1875–1901), the founder and leader of which was the artist, teacher, art historian, art critic and public figure, Mykola Ivanovych Murashko. For a long time, he trained talented young people, future art workers.

***Key words:** M. Murashko, artist, teacher, Kyiv painting school.*

12.03.2018 р.

УДК 94(977):37.091 «1874/1917»

В.М. Крижанівський

СОЦІАЛЬНИЙ ТА ПРОФЕСІЙНИЙ ПОРТРЕТ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ ГЛУХІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1874–1917 рр.)

У статті розкривається просопографічний портрет викладачів історичних курсів Глухівського учительського інституту за 1874–1917 рр. Реконструйовано освітній рівень, професійний шлях та матеріальне становище педагогічних працівників учительського інституту.

Ключові слова: *історики, університет, жалування, учительський інститут, чин.*

У краєзнавчому дискурсі на початок 2000-х рр. не знайшла належного висвітлення проблема моделювання просопографічної палітри викладачів історії Глухівського учительського інституту за перші 43 роки існування навчального закладу. Ураховуючи вище сказане, у статті окреслимо соціальний та професійний портрет істориків alma mater Олександра Довженка.

Доцільно відзначити, що система кадрового забезпечення середньої спеціалізованої освіти Російської імперії на межі XIX – початку XX століття була жорстко регламентована. Так, набір педагогічних працівників на роботу відбувався, зазвичай, у відповідності зі штатними потребами навчального закладу влітку (липень – серпень). Зрозуміло, що перше призначення на посаду відбувалося відповідно до побажань керівництва учбового округу. У свою чергу, зміна місця роботи могла відбуватися як за побажанням окружного освітнього керівництва, так і викладача. В останньому випадку педагог мав подати відповідне прохання про переведення.

За нашими підрахунками в 1874–1917 рр. у Глухівському учительському інституті історію викладали 11 осіб: Микола Іванович Пілянкевич (жовтень 1874 – червень 1875 р.), Євграф Паладійович Діаконенко (25 серпня 1875 – серпень 1877 р.), Козубський (24 серпня 1877 – серпень або 30 вересня 1878 р.), Іван Павлович Матченко (30 вересня 1878 – 27 червня 1880 р.), Іван Семенович Андрієвський (1 липня 1880 – 3 червня 1894 р.), Григорій Омельянович Линник (4 жовтня 1894 – 1901 р.), Михайло Адріанович Тростніков (1901 – до липня 1903 р.), Віталій Васильович Мотохін (вересень 1904 – 1 серпня 1906 р.), Яків Миколайович Кутир (1 жовтня 1906 – 1911 р.), Віктор Павлович Соболєв (15 вересня 1911 – лютий 1916 р.), Василь Костянтинович Федоренко (з 16 лютого 1916 р.) [1, с. 6, 18, 23, 28, 31, 33–34, 45, 48, 51].

Відмічаємо, що динаміка зміни викладачів гуманітарного сегменту дисциплін була значно вищою, ніж природничо-математичного та мистецько-професійного блоку. Так, за 43 дореволюційні роки в середньому викладачі російської мови перебували на посаді 3,6 роки, історії – 3,9 роки, природничої історії – 6,14 роки, математики – 7,1 роки, закону Божого –6,14 роки. Ще більша різниця з викладачами мистецько-професійного блоку: співи – 10,8 роки й малювання та чистописання – 14,3 роки.

Чим можна пояснити такий інтенсивний рух працівників гуманітарного блоку?

Очевидно, що учительські інститути із самого початку створювалися з метою русифікації окраїн держави Романових. Тому міністерство освіти достатньо уважно ставилося до того, в якій місцевості відкривати подібні заклади. Особливі труднощі виникали у міністра-консерватора Д.А. Толстого з вибором місця для підготовки вчителів міських училищ Київського учбового округу. Так, три губернії Південно-Західного краю не підійшли урядовцям, оскільки були центром польського національного руху.

Утім, клопоту на межі 1850–1860-х рр. почав завдавати й український громадівський рух, який сформувався у великих адміністративних та культурних центрах: Києві, Полтаві, Чернігові. Зрештою, не викликає подиву та ситуація, що інститут був відкритий у повітовому, а не губернському центрі. З можливих варіантів урядовці обрали найбільш бажаний – Глухівський порубіжний консервативний край із значно ослабленим на середину XIX ст. українським рухом. Доцільно припустити, що інший патріархальний повітовий центр Новозибків міністерству не підійшов, оскільки 90% його жителів складали розкольники та єдиновірці [2, с. 218–220].

Що цікаво: у першій половині XIX ст. учительські інститути створювалися як прогресивні заклади при Київському та Харківському університетах, а вже на початку 1870-х рр., як центри підготовки відданих імперії «зрусифікованих» підданих, намагалися засновувати у місцевостях з патріархальними традиціями як Глухів (у межах Київського учбового округу) або чиновницько-військових як Феодосія (у межах Одеського учбового округу).

Заради справедливості доцільно відмітити й іншу причину обрання Глухова. Колишня гетьманська столиця на 1884 р. входила в п'ятірку найбільших міст Чернігівської губернії з населенням 13,2 тис. осіб. у той час, як губернське місто Чернігів мало тільки 11,7 тис. жителів. Насамкінець слід враховувати й громадську активність місцевих земців на чолі з Н.А. Терещенком й Ф.Д. Красовським, які змогли не тільки запропонувати проект створення інституту, але й під нього виділити відповідні кошти [2, с. 86].

Зрозуміло, що окрім регіону прискіпливо вибирали й викладачів російської мови та історії. Так, 1877 р. на фоні посилення боротьби з україножильським рухом з інституту були звільнені мовник І.О. Житецький та історик Є.П. Діаконенко [3]. Через тридцять один рік подібна ситуація склалася з учителем-словесником Є.О. Февральовим. У своєму рапорті попечителю Київського учбового округу окружний інспектор А.В. Ліперовський так пояснював ситуацію: «[…] Я боюсь, что он (преподаватель Февралёв) поощряет украинофильство в институте. По крайней мере на эти мысли наводит меня список тем, предлагаемых гражданином Февралёвым для рефератов воспитанников» [4, с. 3]. Тому, пропрацювавши менше року, він був керівництвом учбового округу переведений до Бердичівської жіночої гімна-

зії [5, с. 263]. Хоча, як згадував вихованець інституту 1907–1910 рр. О.О. Карпекін, «это был знающий человек и хороший педагог» [6, арк. 14].

Слід нагадати, що 1908 р. у Російській імперії набрала обертів кампанія по боротьбі з будь-якими проявами українськості. Малоймовірно, щоб уродженець Калузької губернії росіянин Є.О. Фєральов, який отримав богословську освіту, викладав упродовж 1904–1907 рр. курс «обличительного богословия, истории и обличения раскола» в Чернігівській духовній семінарії, був яскравим носієм українського руху [1, с. 54]. Більш за все, він, як людина з ґрунтовною освітою, пропонував реферати з історії української літератури, а саме про творчість Т.Г. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя. Вірогідно, його звільнення було прискорене й розкриттям української нелегальної бібліотеки в Глухівському інституті 1908 р.

Також висока плинність кадрів в учительському інституті зумовлювався матеріальною скрутою викладачів. У перший рік об'єктивно ця проблема не постала, оскільки в 1874/1875 навчальному році в інституті був лише один клас й, відповідно, тільки два штатних наставники: О. Бєлявський та В. Тимофєєв. Зрозуміло, що більшість предметів закривали за сумісництвом викладачі чоловічої прогімназії. А вже з 1876/1877 навчального року необхідно було заповнювати штатні одиниці на постійній основі.

Якщо проаналізувати заробітну плату працівників Глухівського учительського інституту в системі середніх навчальних закладів Київського учбового округу, то вона була не на користь першого. Так, викладачі всіх середніх навчальних закладів імперії відносилися до посад VIII класу. Проте заробітна плата різнилася залежно від того, де працювала людина: в реальному училищі, гімназії чи учительському інституті. Наприклад, 1900 р. викладач історії та географії Глухівського учительського інституту Г.О. Линник одержував лише 1200 руб. З цієї суми жалування (плата за ставку) складало 650 руб., а столові – 550 руб. Утримання викладача математики, російської мови та природознавства було таким же. Цікаво, що педагогічний стаж не впливав на рівень жалування. Так, вчитель математики М.О. Цибульський, який пропрацював 18 років, та природничої історії О.І. Григорович із стажем у 2 роки мали однакове грошове утримання [7, с. 89–90].

У свою чергу грошове утримання викладачів Глухівської чоловічої гімназії було значно кращим. Наприклад, викладач історії та географії В. Мальченко отримував 1670 руб., російської мови А. Ніколаєв – 1350 руб. та О. Маленко – 1500 руб. Така різниця виникаа через те, що базова ставка жалування особи без стажу роботи в гімназії становила 750 руб. за 12 уроків на тиждень. Після п'яти років роботи жалування зростало до 900 руб. Окрім цього, призначалась доплата за звання «заслужений викладач» у розмірі 250 руб. Проте левову частину утримання складали додаткові уроки, що мали розцінку 60 руб. за заняття. Ця стаття давала додаткові заробітки від 120 руб. до 960 руб. Також здійснювалася доплата в 160 руб. за класне керівництво та від 100 до 200 руб. за перевірку письмових робіт.

Заробітна плата викладачів гуманітарних та природничо-математичних дисциплін Новгород-Сіверської гімназії була аналогічною, а викладачів Стародубської чоловічої гімназії на 1900 р. (із врахуванням дохідних статей) коливалась у межах 2 тисяч. Так, вчитель історії та географії отримував 2860 руб., математики й фізики – 2320 руб., російської мови – 2080 руб. Утримання викладачів гуманітарного блоку (історія, російська мова) Новозибківського реального училища у 1900 р. складало 1720 руб. – 2140 руб. [7, с. 82–85, 113–114, 141–142, 176–177].

Як бачимо, жалування вчителів Глухівського учительського інституту значно поступалося доходам педагогів гімназій та реальних училищ, а різниця коливалася у межах 10% – 100%. Тому за можливості викладачі інституту намагалися влаштуватися в ці навчальні заклади. Разом з тим утримання педагогів учительського інституту було на рівні технічних училищ. Так, наприклад, викладач на посаду VIII класу Ніжинського технічного училища ім. А.Ф. Кушакевича на 1900 р. отримував жалування, столові та квартирні у розмірі 1150 руб., директор – 1600 руб. [8, с. 288–289].

1903 року за міністерським розпорядженням працівники міських училищ, учительських семінарій та інститутів мали отримувати надбавку в розмірі 20%, окрім тих, які отримували пенсії. Проте якісно ситуація не змінилася й на 1907 р., про що свідчать матеріали педагогічної ради інституту [9].

На 1912 р. заробітна плата педагогів Глухівського учительського інституту дещо зросла за рахунок надбавки та збільшення розміру столових. Усі чотири викладачі наук (історії та географії, російської мови та словесності, математики, природничої історії та фізики) мали утримання в розмірі 1440 руб., що складалося з таких статей: жалування – 650 руб., столові – 550 руб. і надбавка – 240 руб. [10].

Зазначимо, що рух педагогічних кадрів був особливо інтенсивний в Глухівському учительському інституті в два п'ятирічні цикли: за 1874–1879 рр. змінилося 15 осіб, за 1906–1911 рр. – 13 осіб. Зрозуміло, що перший сплеск кадрової плинності зумовлювався матеріальними проблемами становлення нового начального закладу на фоні інтенсивного революційно-пропагандистського руху другої половини 1870 рр. Друга кадрова «чистка» була зумовлена зміною «старих» кадрів 1880–1890-х рр. та революційною хвилею 1905–1907 рр.

Так, з 11 істориків 4 особи змінилося саме в перші п'ять років роботи установи: М.І. Полянкевич пропрацював близько 9–10 місяці, Є. П. Діаконенко – 2 роки, Козубський – близько року та І.П. Матченко – майже 2 роки. У подальшому так мало пропрацювали тільки два викладачі: М.А. Тростніков та В.В. Мотохін. У першому випадку особа отримала кадрове підвищення, а у другому – кадрові зміни відбулися на фоні революційних подій 1905–1907 рр. у місті [1, с. 34, 48].

У свою чергу в динаміці плинності викладачів росій-

ської мови та літератури яскраво виокремлюються дві хвилі кадрових змін. Перша, як і в істориків, припадає на час становлення – 1874–1879 рр.; тоді змінилося 6 осіб. Проте була потужна й друга хвиля, яка припадає на 1906–1910 рр. Саме тоді змінилося 5 викладачів російської мови. Доцільно припустити, що зміна педагогічних працівників була пов'язана з боротьбою з українським національним рухом [1, с. 11, 19, 22, 26, 31, 43, 48, 50].

Доречно відзначити, що робота в інституті не була престижною, тому особи з достатнім педагогічним стажем намагалися попасти в гімназії, реальні училища. У свою чергу учительський інститут виконував роль «обкатки» випускників університетів. Так, для дев'яти з 11 викладачів історії інституту – Є.П. Діаконенка, Козубського, І.П. Матченка, І.С. Андрієвського, Г.О. Линника, М.А. Тростнікова, В.В. Мотохіна, Я.М. Кутира – викладання в інституті було першим серйозним місцем роботи.

Дещо інший був «шлях» до викладацької роботи у інституті історика В.К. Федоренка, який прийшов в свою alma mater у майже 40-річному віці після закінчення Глухівського інституту та Київського університету, а також педагогічної роботи в школі та гімназії.

У Російській імперії цивільна служба (особливо до епохи Великих реформ Олександра II та Олександра III) – це не тільки прибуткове місце, але й засіб зміни свого соціального статусу. З 1722 по 1917 р. особа, яка перебувала на військовій, цивільній службі, накопичуючи професійний досвід, рухалася сходинками Табелю про ранги від найнижчого XIV класу до перших чотирьох. Які переваги давав рух по класній драбині? По-перше, залежно від чину особа отримувала жалування; по-друге, ордени, якими нагороджувався чиновник за службу, жорстко співвідносилися з наявним класом. І по-третє, слід підкреслити, що до 1917 р. Російська імперія залишалася становою державою. Хоча страти були закритими, але був можливий перехід з однієї в іншу, залежно від отриманого класу.

З 11 істориків Глухівського учительського інституту 6 пропрацювали у межах 1–2 років, тому не отримали підвищення. У середньому на проходження класу необхідно було пропрацювати 3–5 років. Тому Яків Миколайович Кутир, відпрацювавши 4 роки, отримав чин «колезького асесора» [11, с. 95]. Інші історики (І.С. Андрієвський, М.А. Тростніков та Г.О. Линник) за тривалий період роботи в інституті змогли дослужитися до чину статського радника, що було максимумом у системі тодішньої середньої освіти [12]. Порівняймо: на 1900 р. з п'яти директорів Київських гімназій троє мали чин дійсного статського радника, а інші двоє – статського радника та колезького радника [7, с. VII].

Цікаво простежити освітній та науковий рівень викладачів історії Глухівського учительського інституту. Так, шестеро осіб навчалося в Київському університеті (Є.П. Діаконенко, І.С. Андрієвський, Г.О. Линник, М.А. Тростніков, В.В. Мотохін, В.К. Федоренко); було по одному випускнику Новоросійського (Козубський), Харківського (В.П. Соболєв) університетів, Ніжинського історико-філологічного інституту (Я.М. Кутир) та Київської духовної академії (І.П. Матченко) [1, с. 6, 18, 23, 28, 31, 33–34, 45, 48, 51].

Про рівень підготовки викладачів свідчать їхні дипломи та звання, тому доречно розглянути систему наукових звань дореволюційної Росії. На другу половину XIX ст. університети надавали 4 рівні звань: дійсний студент (з 1840 р.), кандидат університету, магістр та доктор. Зазвичай випускник університету до 1884 р. отримував диплом кандидата або звання дійсного студента, а згідно з новим статутом – диплом 1 ступеня та 2 ступеня [13, с. 5–13].

З 11 відомих викладачів історії п'ятеро мали диплом «кандидата університету» (І.С. Андрієвський, Г.О. Линник, М.А. Тростніков) та духовної академії (І.П. Матченко), один мав звання «дійсного студента» (Є.П. Діаконенко). Ці характеристики дають змогу з'ясувати рівень підготовки педагогів. Збережені правила складання іспитів студентами Київського університету з 1857 р. уможливлюють реконструкцію системи оцінювання знань слухачами вишу.

Зазвичай випускні екзамени починалися 1 травня й тривали упродовж місяця. Для визначення рівня знань студентів викладачі використовували таку шкалу оцінювання: 4 – «отличные успехи», 3S – «очень хорошо», 3 – «хорошие», 2S – «достаточные», 2 – «посредственные», 1S – «слабые», S – «худые» та 0 – «совершенное незнание».

У свою чергу предмети, що складалися, ділилися на «головні» та «неголовні». Так, на історико-філологічному факультеті «головними» були: 1) історія філософії, логіка та психологія; 2) російська мова та історія російської словесності; 3) латинська мова; 4) грецька мова; 5) російська історія; 6) всесвітня історія; 7) давньослов'янська мова; 8) педагогіка. До предметів «неголовних» належали такі: 1) моральна філософія; 2) теорія словесності; 3) історія російської словесності; 4) історія грецької словесності; 5) слов'янські «наречия» (мови): сербська, польська та чеська; 6) руська старовина; 7) політекономія; 8) нові мови.

Для отримання ступеня кандидата необхідно було мати середню оцінку з «головних» предметів, з мови та обов'язкового твору – не менше 3S; з «неголовних» предметів та за зміст обов'язкового твору, з кожної частини богослов'я – не менше 3. У свою чергу для присвоєння звання «дійсного студента» студенту необхідно було з «головних» предметів набрати не менше 3; «неголовних» предметів та за зміст обов'язкового твору, з кожної частини богослов'я – не менше 2 S. Окрім екзаменів, для отримання ступеню кандидата спудей мав представити письмові роздуми з одного з головних предметів університету [13, с. 100–101, 111].

Упродовж 1880–1903 рр. історію в Глухівському учительському інституті читали кандидати історико-філологічного факультету університету св. Володимира І.С. Андрієвський, Г.О. Линник, М.А. Тростніков, які підтвердили свій ступінь високим рівнем викладанням предметів та плідною науковою діяльністю. Зрештою, 1882–1904 рр. були своєрідною «золотою віхою» інсти-

туту, коли в ньому працювали, окрім вище вказаних гуманітаріїв, такі прекрасні педагоги, як викладач природознавства М.І. Демков (1885–1900 р.) та математики М.О. Цибулевський (1882–1904 р.). Великою їхньою заслугою було те, що вони сформували наукове обличчя інституту, впізнаване в межах усієї імперії.

Доцільно відмітити, що й у перші роки роботи інституту в ньому викладали історію педагоги, які у постглухівський період стали знаними дослідниками. Серед них – випускник Київської духовної академії І.П. Матченко, який почергово працював у Глухівському учительському інституті, Полтавському та Київському реальному училищах. Проте для нас він цікавий тим, що системно публікувався з проблем методики викладання географії, релігійної історії регіону в журналах «Киевская старина», «Русская старина», «Семья и школа», «Педагогическая хроника» [14, с. 287–288].

На жаль, у Глухівському учительському інституті у 1880–1890-их рр. не склалася традиція системної наукової розробки власне з історичних питань. Так, наприклад, директор інституту І.С. Андрієвський, продовжуючи традицію, започатковану першим директором О. Бєлявським, системно вивчав філософсько-методологічні проблеми становлення новоєвропейської науки, а саме педагогіки. (Андриевский И.С. Научные основы педагогики, Андриевский И.С. Генезис науки, ее принципы и методы, ч. 2.). У свою чергу М.А. Тростніков хоча й викладав історію, але системно займався питаннями методики навчання письма та проблемами філології (граматика, російський романтизм, дослідження «Слова о полку Ігоревім») [1, с. 6, 8, 48].

Насамкінець відзначимо, що 1905–1909 рр. стали кризовим періодом в історії Глухівського учительського інституту. Переміни розпочалися із виходом на пенсію багаторічного директора І.С. Андрієвського, який користувався авторитетом серед глухівського громадськості, і призначення «чужинця» –Павла Міловського. Варто підкреслити, що на 1905–1906 рр. в інституті сформувалася нова генерація викладачів, які значно поступалися своєю фаховою підготовкою попередникам. Тому в автобіографічних записках Степана Васильченка педагогічний колектив інституту 1905 р. охарактеризований не найкращим чином: «Лекторів же, по більшості, присилали сюди слабеньких [...] Маючи вихованців часто більш розвинутих за себе, ці вихователі, щоб хоч скільки-небудь здержувати свій престиж між слухачами, приватних розмов уникали з ними, а на лекціях міцно, як сліпий тину, держалися своєї офіційної програми» [15, с. 40]. Саме в 1906–1911 рр. в інституті викладав історію та географію Я.М. Кутир, який був посереднім викладачем. Так, випускник 1910 р. О.О. Карпекін згадував: «Историк – Як. Ник. Кутырь – сам глуховчанин [...] – это фигура прямо трагикомическая. История у него превращалась в напыщенные разговоры, которые выявляли его, как человека, не знающего даже учебника [...]» [6, арк. 12].

Авторитет учительського інституту був відновлений за випускника Київської духовної академії М.С. Григоревського, доброго адміністратора та глибокого науковця в галузі зарубіжної та вітчизняної педагогіки. На жаль, відомості про професійний рівень тогочасного викладача історії та географії Віктора Павловича Соболєва (1911 – до лютого 1916) відсутні, проте його наступником була досить цікава особистість – В.К. Федоренко (лютий 1916–1924).

Василь Костянтинович Федоренко народився 5 серпня 1878 р. в с. Янівка Глухівського повіту в сім'ї садівника. У семирічному віці з батьками переїхав у Ямпіль; дванадцятирічним вступив до Воздвиженської чоловічої землеробської школи, яка була влаштована меценатом-поміщиком М.М. Неплюєвим. Тут розкрився літературний талант В. Федоренка, й 1896 р. його твори були опубліковані в журналі «Воскресная беседа». Через рік у Петербурзі виходить його поетична збірка «Первые песни». Після закінчення школи разом з М.М. Неплюєвим кілька місяців він жив у Парижі. Упродовж 1898–1900 рр. вчителював у сільських школах Глухівського повіту. У 1900–1903 рр. навчався в Глухівському учительському інституті. Після його закінчення близько року викладав у міських училищах Нижньогородської губернії. Повернувшись, утвердився на педагогічній ниві й упродовж 1904–1907 рр. викладав у Чернігівському міському училищі та у Приватному середньо-навчальному закладі Н.Н. Заостровської. Одночасно займався активною літературною діяльністю та друкувався під псевдонімом «Василь Кручина».

В.К. Федоренко 1911 р. склав екзамени при Чернігівській чоловічій гімназії, що дало йому змогу вступити на історико-філологічний факультет Київського університету. 1914 р. він отримав золоту медаль за роботу, що була представлена на Всеросійському конкурсі університетів. Після закінчення навчання отримав пропозицію залишитися в університеті, але через матеріальні труднощі був змушений повернутися на Глухівщину. З лютого 1916 по 1924 рр. В. Федоренко працював у Глухівському учительському інституті. Як педагог найбільш повно розкрився в епоху революції та в радянську добу [1, с. 51–53].

Отже, упродовж 1874–1917 рр. в Глухівському учительському інституті 11 осіб викладали історичні курси. Для більшості з них, нещодавніх випускників університетів, робота в кузні учительських кадрів була першими кроками на педагогічній ниві. У свою чергу плідна робота в інституті давала можливість викладачам історії в подальшому продовжити роботу в гімназіях, реальних училищах.

ПОСИЛАННЯ

1. Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобібліографічний словник. – Глухів – Кропивницький, 2017. – 96 с.

2. Адрес-календарь на 1886 г. // Календарь Черниговской губернии на 1886 год / Сост. К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов: Типография губернского правления, 1885. – Ч. 2. – 214 с.

3. Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1875. – № 1–12 – С. 19; Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1877. – № 1–12. – С. 235; Памятная книжка на 1878 год. Личный состав должностных лиц показанных по све-

деньях, оставленным в конце 1877 года. – Чернигов: губернская типография, 1878. – С. 54.
4. Історико-педагогічний музей Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка (далі – ІПМГНПУ). Звіт провідного фахівця О.О. Маслова про роботу в архівах (м. Київ, 7–24 липня 2014 р.) (Выписки з ф. 707, оп. 229, Г24. хр. 216, П.16).
5. Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1909. – № 1–12. – 225. –446 с.
6. ІПМГНПУ. Воспоминания бывшего слушателя института Карпекина Александра Алексеевича. – Тетрадь вторая. – 23 арк.
7. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 г. – Часть IV. Черниговская губерния. Издание управления учебного округа. – К., 1901.
8. Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1900. – № 1–12. – 683, 18 с.
9. Гирич Я.М. Глухівський учительський інститут у 1905/1906 та 1906/1907 навчальних роках: доповідні записки, протоколи засідань педагогічної ради // Історичні студії суспільного прогресу. – Глухів, 2017. – Вип. 5. – С. 218–255.
10. ІПМГНПУ. Жалування викладачів Глухівського учительського інституту та міського училища на 1 березня 1912 р. (Выписки зроблені І.М. Ляшком із РДІА. ф. 733, оп. 175, спр. 130, арк. 97–104).
11. Календарь Черниговской губернии на 1911 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – Адрес-календарь.
12. Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1880. – № 1–12. – С. 271; Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1885. – № 1–12. – С. 314–315; Календарь Черниговской губернии на 1888 год / Сост. К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов: Типография губернского правления, 1887. – С. 330, Календарь Черниговской губернии на 1891 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1890. – С. 237, Циркуляры по управлению Киевским учебным округом за 1903. – № 1–12. – С. 64, Календарь Черниговской губернии на 1902 год / Издание Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Типография губернского правления, 1901. – Отдел 4. Адрес-календарь. – С. 65.
13. Університет св. Володимира, 1834–1917: студентське життя / за ред. Л.В. Губерського. – К.: Київський університет, 2014. – 415 с.
14. Библиографический словарь выпускников Киевской духовной академии, 1819–1920 г / [сост. В. И. Ульяновский]. – К., 2015 – Т. 2. – 624 с.
15. Васильченко С. Твори у чотирьох томах / за загальною редакцією академіка О.І. Білецького – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Т. 4. – 455 с.

Крижановский В.М. Социальный и профессиональный портрет преподавателей истории Глуховского учительского института (1874–1917)

В статье раскрывается просопографический портрет преподавателей исторических курсов Глуховского учительского института (1874–1917). Реконструирован образовательный уровень, профессиональный путь и материальное положение педагогов alma mater Александра Довженко.

Ключевые слова: *историки, университет, жалование, учительский институт, чин.*

Kryzhanivsky V.M. Social and professional portrait of teachers of History in Hlukhiv Institute (1874–1917)

In the article social and professional portrait of teachers of historical courses of Hlukhiv Institute is revealed (1874–1917). The educational level, the professional way and the material situation of the teacher's institute is reconstructed.

Key words: *historians, university, pledges, teacher's institution, rank.*

01.03.2018 р.

УДК 94(477)+(930.253):347.451.4

Я.В. Чернякова

УВ'ЯЗЧІ ЛИСТИ НА ІМ'Я А.Я. ТЕРЕЩЕНКА (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Робота присвячена ув'язчим листам, що стосуються майна і нерухомості Артемія Яковича Терещенка, які він придбав. Документи вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: *Глухів, ув'язчий лист, Артемій Терещенко, повітовий суд.*

Тема громадської, підприємницької та благодійної діяльності родини Терещенків неодноразово привертала увагу дослідників. Переважна більшість сучасних публікацій присвячена їх меценатству. Мова йде про роботи В. Вечерського [1], В. Ковалинського [2], С. Жукової [3; 4], С. Єсюніна [5], М. Терещенка [6; 7], Ю. Шишкіної [8]. Найбільш повним дослідженням біографічного характеру можна вважати монографію В. Ковалинського «Семья Терещенко» [9].

Терещенків без перебільшення називають «цукровими королями» за їх внесок у розвиток вітчизняної цукрової промисловості. Створивши свою фінансову імперію завдяки цій галузі сільського господарства, вони отримали можливість використовувати свої статки на заснування власних філантропічних закладів освіти і медицини, будівництво і оздоблення церков, колекціонування творів світового мистецтва. Співзасновники «Товариства цукрових та рафінадних заводів братів Терещенків», Нікола і Федір, не розпорошували сімейні капітали, а вкладали кошти у виробництво і нерухомість, пам'ятаючи настанови свого батька Артемія Яковича.

А.Я. Терещенко став першим відомим представником цієї родини. Він переселився до Глухова із села Локоть, розташованого в 40 верстах від міста, і разом з дружиною Єфросинією Григорівною (уродженою Стеславською) зайнявся дрібною торгівлею. Спочатку торгували з лотка, потім відкрили власну невеличку крамницю. Артемій Якович мав у Глухові свій будинок, який зараз є пам'яткою архітектури, історії та містобудування. Саме він, як засновник династії Терещенків, в середині Х1Х ст. зацікавився новою для України цукровою справою. Після реформи 1861 р. ситуація в аграрній сфері дала змогу підприємцеві заволодіти чималими ділянками землі під бурякові поля та цукроварні.

Нещодавно у поле нашого зору потрапила низка документів, що відклалася у Державному архіві Сумської області, раніше не опрацьована іншими дослідниками. Мова йде про ув'язчі листи, видані Новгород-Сіверським повітовим судом, що підтверджують надання права Артемію Яковичу Терещенку на володіння придбаними будинками, земельними ділянками і лісовими угіддями. Ув'язчі листи є важливим джерелом інформації у дослідженні початкового періоду формування банку нерухомості родини Терещенків.

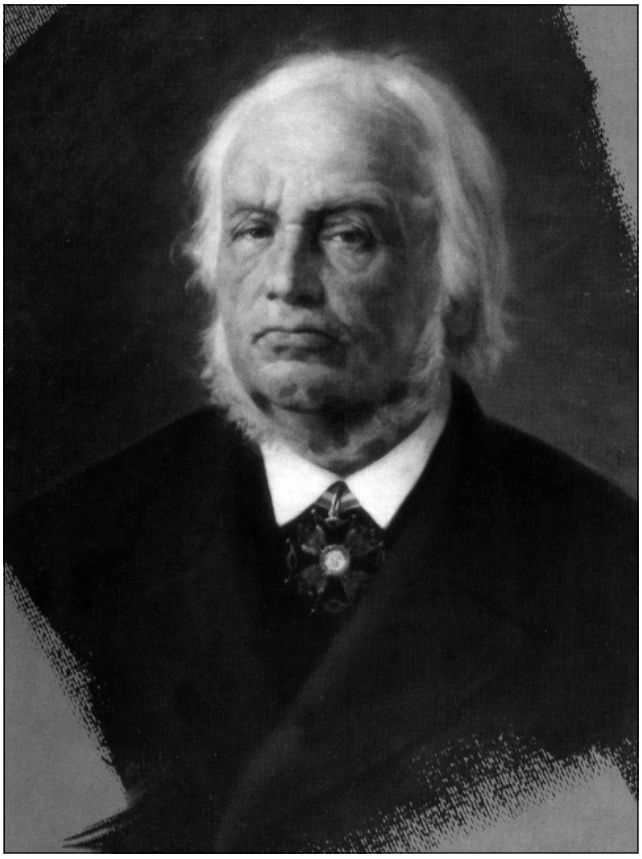

Артемій Якович Терещенко

Листи, що вперше вводяться до наукового обігу, наведені із максимальним збереженням стилістики, орфографії і пунктуації. Деякі фрагменти текстів втрачені внаслідок тривалого зберігання документів.

По указу Его Величества, отъ Временного Отделенія Глуховского Уездного Полицейского Управленія Потомственному Почетному Гражданину Артемію Яковлевичу Терещенко

Вводный листъ

Временное отделеніе, слушали: Новгородсеверский Уездный судъ, отъ 12 июля сего года. заяв № 240, сообщила Управленію о вводе Вас во владеніе Садами и Огородами приобретенными у вдовы Колежского Ассесора Александры Игнатьевой Шумицкой. По рассмотреніи симъ Отделеніем Купчей Крепости, совершенном в Новгородсеверском Уездном Суде Въ Мае 1868 г, сказывается, что Вы пріобрели по означеной купчей у Г. Шумицкой в хате и огороде состоящей в городе Глухове, как обьяснено о том […] купчей. Определили: как на пріобретение вами хат и огорода от владельцев споровъ и претензій […] то, на основаніи […] 1857 […]. Во владеніе онными […] составить Вводный Листъ […] которого выдать Вамъ […].документ […] в Глуховское Уездное Полицейское Управленіе 1868 года июля 15 дня.

….Исправникъ…[підпис]
За Помощника исправника…[підпис]
Уездный Стряпчій…[підпис]
При этомъ вводе свидетелями были и подписка…[підписи нерозбірливо]
ДАСО, ф. 619, оп. 1, спр. 2, арк. 162–163.

По указу Его Величества, отъ Временного Отделенія Глуховского Уездного Полицейского Управленія Потомственному Почетному Гражданину Артемію Яковлевичу Терещенко

Вводный листъ

Временное отделеніе, слушали: Новгородсеверский Уездный суд, отъ […] декабря 1867 года. заяв № 3539, сообщил Управленію о вводе Вас во владеніе именіе приобретенное у поданой у наследника Дворянина Андрея Ивановича Алферова. По разсмотрению сим отделением данной составленной въ Московской Палате Уголовного и Гражданского Суда 31 октября 1867 года, сказывается, что Вы приобрели по означенной данной съ публичного торга у наследников Алферова недвижимое […] въ усадебно […] Глуховского Уезда […].

[…] обьявляемой даной Определили Как на приобретенное Вами имение, от соседних владельцев споровь и претензій непредьявл. то на основаніи 929 ст. х.т. […] св. зак. граж. […] Ив. 1857 года ввести вас вовладеніе оным; для чего составить Вводный листъ ко […] которого выдать Вам въ […] ментъ-а подлинный с перепис. […] недос передать в Глуховское Полицей. Управленіе. 1868 года 13 дня.

Землеправника, помощник его…[підпис]
Становой пристав…[підпис]
Уездный Стряпчий…[підпис]
При том вводе свидете….[підписи нерозбірливо].
ДАСО, ф. 619, оп. 1, спр. 2, арк. 118–119.

По указу Его Величества, отъ Временного Отделенія Глуховского Уездного Полицейского Управленія Потомственному Почетному Гражданину Артемію Яковлевичу Терещенко

Вводный листъ

Временное отделеніе, слушали: Новгородсеверский Уездный суд, отъ 11 сего Марта заяв №8 43, сообщила Управленію, о вводе Вас во владеніе, деревянными домами съ постройками и землею пріобретенными у Лейтенанта Амурского экипажа Григорія Разградскаго. По рассмотреніи симъ Отделеніем двухъ купчих крепостей, совершенныхъ въ Новогородсеверскомъ Уездномъ Суде, 6 Марта 1868 года сказывается, что Вы пріобрели по означеннымъ купчимъ у г. Разградскаго, деревянный домъ […] землею подъ ними и […], какъ объяснено въ самом […], состоящій въ г. Глухове при Кіево-Московской дороге. Определили […] на пріобретенное Вами имущест. […] от соседних владельцев, споровъ и пр. не предъявлено; то, на основаніи 929 х. т., части 1-й, Свид. Зап. гражд., […] ввести Вас во владеніе инымъ; для ч… составить вводный листъ – копію котор… выдать Вам въ документе, – а подлинны… перепискою, передать въ Глуховское Уезд. По-

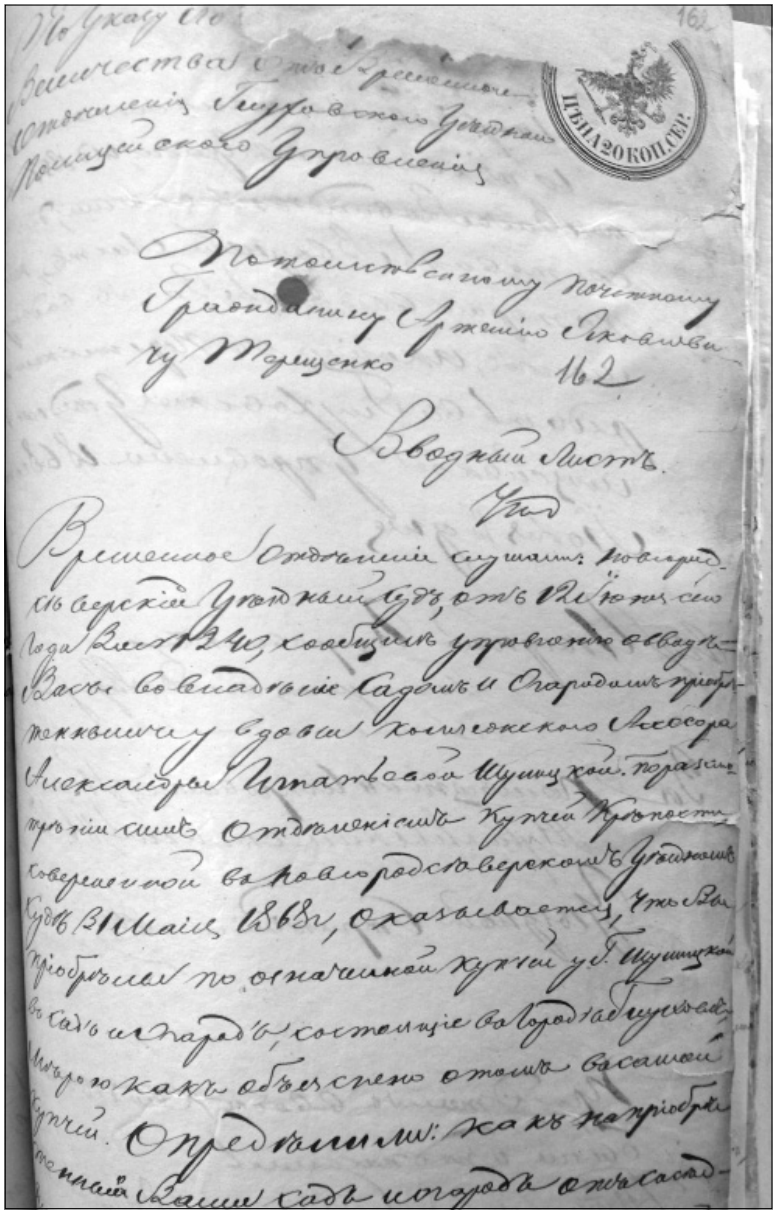

Ув'язчий лист на нерухомість, придбану у О. Шумицької

лицейское Управленіе. 1868 года Март [...].

Уездный Исправникъ М...[підпис]

Помощник исправника...[підпис]

Уездный Стряпчій М...[підпис]

При этомъ вводе свидетелями были и подписа [...].

Колежскій Секретарь Виктор Никол... Иваницкий-Ва...[підписи нерозбірливо].

ДАСО, ф. 619, оп. 1, спр. 2, арк.131–132.

По указу Его Величества, отъ Временного Отделенія Глуховского Уездного Полицейского Управленія

Потомственному Почетному Гражданину Артемію Яковлевичу Терещенко

Вводный листъ

Временное отделеніе, слушали: Новгородсеверский Уездный суд, отъ 10 февраля сего года заяв № 294, Сообщила Управленію, о вводе Вас во владеніе [...] у Глуховской Уездной земской Управе. По разсмотренію симъ отделеніем Купчей Крепости совершенной въ Черниговском Полицейск. Гражданского Суда 21 января 1869 года оказывается что 1320 приблизительный [...] Киево-Московской дороги [...] Определили как приобретенное Вами [...] владельцев споровъ и претензій не предбявлено, то на основаніи 929 [...] 1857 года, вводе Васъ во владеніе [...] для ч [...] составить вводный листъ, копію которого выдать Вамъ в документе, [...] перепискою передать в Глуховс. Уездное Полицейское Управленіе 1869 года Марта 22 дня.

И. д. Исправника, ...

за Помощника Исправника [підпис]

Уездный Стряпчій М...[підпис]

При этом вводе свидетелями были...

[підписи нерозбірливо].

ДАСО, ф. 619, оп. 1, спр. 2, арк. 239–240.

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005. – 586 с.
2. Ковалинський В.В. Меценати Києва. – К., 1998. – 526 с.
3. Жукова С.П. Благодійницька діяльність родини Терещенків у культурно-освітній справі Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали першої науково-практичної конференції 18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 50–55.
4. Жукова С.П. До витоків меценатської діяльності Терещенків // Глухів і округа: Збірник наукових праць. Вип. 1 – Глухів, 2008. – С. 39–44.
5. Єсюнін С.М. Глухівське міське трикласне училище Федора Терещенка: створення та перші роки існування (1891–1893) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 8. – К. – Глухів, 2015. – С. 213–216.
6. Терещенко М. Перший олігарх. – К., 2013. – 228 с.
7. Терещенко М. У пошуках скарбу родини Терещенків. – К., 2012. – 192 с.
8. Шишкіна Ю.А. Глухівська жіноча гімназія // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3.– К. – Глухів, 2010. – С. 237–239.
9. Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – К., 2003. – 388 с.

Чернякова Я.В. Вводные листы на имя А.Я. Терещенко (по документам Государственного архива Сумской области)

Работа посвящена вводным листам, имеющим отношение к имуществу и недвижимости Артемия Яковлевича Терещенко, которые он приобрёл. Документы впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *Глухов, вводный лист, Артемий Терещенко, уездный суд.*

Cherniakova Ya.V. Introductory sheets addressed to A.Ya. Tereshchenko from the State Archive of the Sumy region

The work is devoted to the analysis of the introductory pages related to the study of the heritage of Artemii Tereshchenko, property and real estate, which he acquired. These letters are first introduced into scientific circulation.

Key words: *Hlukhiv, correspondence letter, Artem Tereshchenko, district court.*

05.04.2018 р.

УДК 94(477): 726:2-523.4

С.Б. Юрченко

ТРИ ЛИСТИ НІКОЛИ ТЕРЕЩЕНКА, ЩО СТОСУЮТЬСЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТРЬОХ-АНАСТАСІЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ

В статті йдеться про датування каплиці Скоропадських у Глухові.

Ключові слова: *Терещенко, український архітектурний стиль.*

Трьох-Анастасіївська церква у Глухові належить до найбільш яскравих прикладів неовізантійської архітектури в Україні. Перша мурована споруда храму була зведена ще гетьманом Іваном Скоропадським та його дружиною Анастасією. Згодом саме ця церква стала родовою усипальницею для представників родини Скоропадських.

У 1884 р. будівельне відділення Чернігівського губернського правління затвердило проект нової Трьох-Анастасіївської церкви, розроблений петербурзьким архітектором А.Л. Гуном. Будівництво нової споруди велося з 1885 по 1893 роки [1, с. 350]. У сучасному російському виданні роком початку будівництва помилково вказано 1884 рік [2, с. 257]. Відповідно до указу Синоду від 1895 р. стара церква була розібрана і на її місці над склепом Скоропадських збудована капличка [1, с. 350].

Нещодавно виявлено три листи Ніколи Терещенка, що дозволяють уточнити деякі деталі будівельної історії як самої Трьох-Анастасіївської церкви, так і каплички. Всі три листи написані до управителя глухівських маєтків П.В. Бека. Перший з них відісланий із с. Головківки біля Чигирина і датований 8 червня 1899 р. Ось його текст:

«Милостивый государь Петр Вильгельмович!

Я думаю, что Скоропадские должны быть у себя в деревне Чемер и я очень прошу Вас подвинуть дело на счет снесения остатка Старо-Анастасиевской церкви, построенной ими. По словам Ольги Николовны обрушившаяся церковь еще более портит вид новой и посему очень прошу Вас принять все меры чтоб убедить Скоропадских снести старую постройку поскорее и вообще о последствиях сообщить мне» [3, с. 44].

Із листа зрозуміло, що на час його написання стара церква ще не була розібрана повністю. Згадка про Ольгу Ніколівну, дочку Н. Терещенка, свідчить про те, що до справи були залучені кілька членів родини.

У другому листі, що помічений датою 17 червня 1899 р. і складений також у Головківці, Нікола Терещенко пише: «Письмо Ваше от 14 июня я получил, как приедет Скоропадский, то пожалуйста настоятельно просите, чтобы он разобрал старую постройку Анастасиевской церкви.

Вы хорошо сделали, что послушали совета Надежды Владимировны и устроили из досок хоры, чтобы иметь наглядное представление как оно выйдет, а так как Вы пишете, что хоры очень будут затемнять то место, над которым они будут устроены, то когда приедет к Вам Мураш-

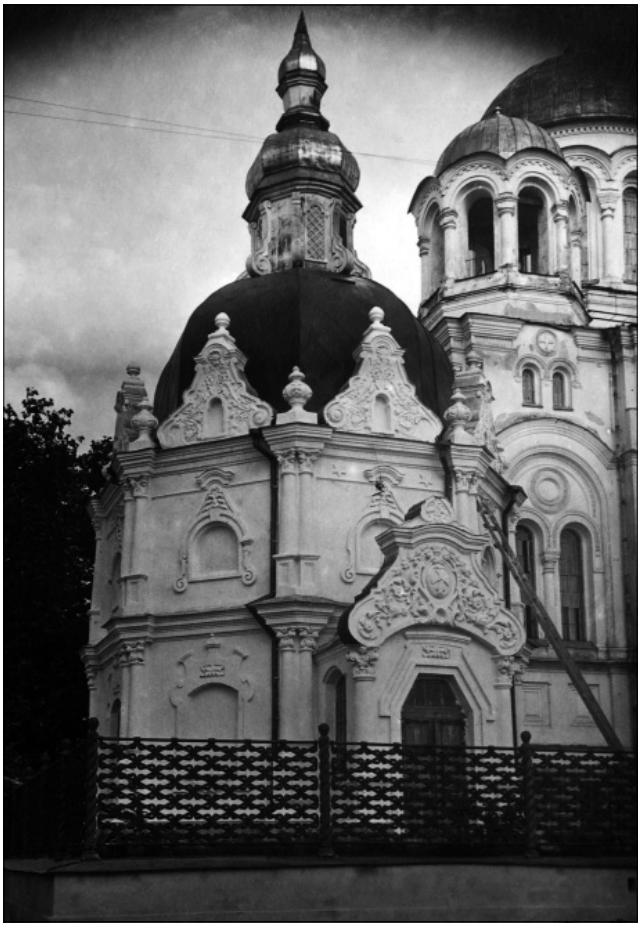

Іл. 1. Каплиця Скоропадських. Фото 1930 р. С. Таранушенка

ко посоветуйтесь с ним как сделать так, чтобы отнюдь не затемнять церковь и как это выйдет пришлите нам рисунок. Я думаю, что Мурашко к Вам уже приехал или должен скоро приехать, в Киеве его бомбандируют» [3, с. 45].

Згаданий у листі Скоропадський – це, скоріш за все, Павло Петрович, котрий через два десятиліття, а саме 29 квітня 1918 року, буде обраний гетьманом України. Саме він знаходився у цей час у від'їзді у Санкт-Петербурзі, де перебував на військовій службі у Кавалергардському полку у чині поручника [4, с. 37]. Його рідний брат Михайло через хворобу проживав переважно у Полошках.

Цікавим також є факт, що, незважаючи на освячення храму чотири роки потому, як велося це листування, у ньому ще тривали опоряджувальні роботи, зокрема, планувалося влаштувати хори. Зараз над західним компартиментом хорів немає, отже, цей задум був відхилений замовниками та залишився нереалізованим. В листі згадано прізвище Мурашка. Скоріш за все, мова йде про Олександра Івановича, який мав власну іконописну майстерню і, крім того, займався виготовленням церковних меблів та іншого начиння. Саме він обслуговував родину Терещенків, створюючи розписи та обстановку у численних церквах, що зводилися знаними підприємцями у своїх маєтках та у м. Києві. Раніше нічого не було відомо про участь Мурашка в опоря-

джувальних роботах в Трьох-Анастасіївській церкві у Глухові. Поява його прізвища у переліку творців храму відкриває цікаві дослідницькі горизонти та, можливо, згодом дозволить знайти його авторство у деяких збережених елементах інтер'єру.

Третій лист відправлений з Києва 28 липня 1899 р. В ньому Н. Терещенко повідомляв, що «вчера у меня был Черниговский губернатор и я при этом случае просил его оказать содействие к скорейшему утверждению строительным отделением представленнаго Скоропадскими плана на разборку старой постройки Трехаанастасиевской церкви и постройку вместо нея часовни, и губернатор обещал мне дело это двинуть, следовательно через дней 4–5 полагаю получите разрешение на разборку старой постройки церкви, а потому прошу Вас как только получится это разрешение, то похлопочите, чтобы Скоропадские немедленно приступили к разборке этой постройки» [3, с. 47].

Як бачимо, проект каплички над склепами Скоропадських на місці старої церкви був готовий вже у 1899 р. Визначальним є факт зведення каплиці у формах, що наслідували українське бароко. Відомий дослідник українського архітектурного модерну В. Чепелик у своїй монографії наводить у якості першого прикладу українського архітектурного стилю дерев'яний будинок у с. Лебединці, зведений у 1856 р. на замовлення Григорія Павловича Галагана академіком архітектури Є.І. Червінським [5, с. 47]. Потім після кількадесятирічної перерви до теми національного зодчества звернулися лише на початку XX ст. Етапним архітектурним твором для Лівобережжя став будинок Полтавського земства, запроектований В.Г. Кричевським. Саме з цієї будівлі почалося відродження самобутніх форм національного зодчества. Цікаво, що проект земства розроблявся у 1903 р., а проект каплиці у Глухові – у 1899. Таким чином, каплиця Скоропадських хронологічно випереджає відому полтавську пам'ятку на чотири роки і є предтечею нової течії в українській архітектурі.

Архітектурне рішення нової Трьох-Анастасіївської церкви витримано у формах неовізантійського стилю, що на той час був популярним на території імперії. Натомість українські барокові мотиви популярними не були. Скоропадські свідомо протиставили космополітизму Терещенків національну традицію, через що в одному архітектурному комплексі опинилися дві цілком відмінні споруди. На даний час важко сказати, хто був автором проекту каплиці, але щодо задуму архітектурної програми можна висловити припущення, що він міг належати матері останнього гетьмана – Марії Андріївні Скоропадській, яка походила зі старовинного козацько-старшинського роду Миклашевських та займала активну позицію у питанні відновлення старовинних споруд. Стилістичні риси українського бароко повинні були підкреслювати давність роду та вірність багатовіковій традиції, чим, звичайно, не могли похвалитися Терещенки.

Враховуючи викладене, хочеться сподіватися, що каплиця Скоропадських у Глухові отримає належне їй місце в історії української архітектури на рубежі XIX– XX століть.

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури і містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. – Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
2. Савельев Ю.Р. «Византийский стиль» в архитектуре России. Вторая половина XIX – начало XX века. – СПб.: Лики России – Проект – 2003, 2005. – 272 с.
3. Центральний державний історичний архів, м. Київ, ф. 830, оп. 1, спр. 31.
4. Скоропадський П.П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія: Інститут української археографії та джерелознавства, 1995. – 494 с.
5. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн. – Київ: КНУБА, 2000. – 378 с.

Юрченко С.Б. Три письма Николы Терещенко, касающихся строительной истории Трех-Анастасиевской церкви
В статье идёт речь о датировке часовни Скоропадских в Глухове.
Ключевые слова: *Терещенко, украинский архитектурный стиль.*

Yurchenko S.B. Three letters of Mykola Tereshchenko, that touch building history of church of Three Anastasias
To the article speech goes about the dating of chapel of Skoropadsky in Hlukhiv.
Key words: *Tereshchenko, Ukrainian architectural style.*

10.04.2018 р.

УДК 94(477)

Ю.А. Шишкіна

НЕВІДОМИЙ МАЙСТЕР КАМ'ЯНИХ СПРАВ

На основі джерельної бази Державного архіву Чернігівської області досліджується історія храмового будівництва у с. Береза, що на Глухівщині. Аналізуючи проблему, автор вперше акцентує увагу на постаті невідомого архітектора, що займався спорудженням церкви у кінці XIX ст.
Ключові слова: *архітектурна спадщина, спорудження церкви, дзвіниця, військовий інженер, с. Береза, Шосткинський пороховий завод.*

Архітектурне надбання – наше історичне багатство. Тисячі пам'ятників, старовинних споруд прикрашають міста і села України. Вони повертають нас до яскравих сторінок нашої історії, розповідають про драматичні події. Однак, у більшості випадків автори цих архітектурних шедеврів залишаються в нащадків у несправедливому забутті. Повернення заслуженої слави і доброго імені будівничих, здавалось би, незначних храмових архітектурних споруд, і ставить за мету автор зазначеного дослідження.

Вивчення архітектурної спадщини Сумщини розпочалося ще у XIX ст. Відомості про окремі пам'ятки трапляються у працях архієпископа Філарета Гумілевсько-

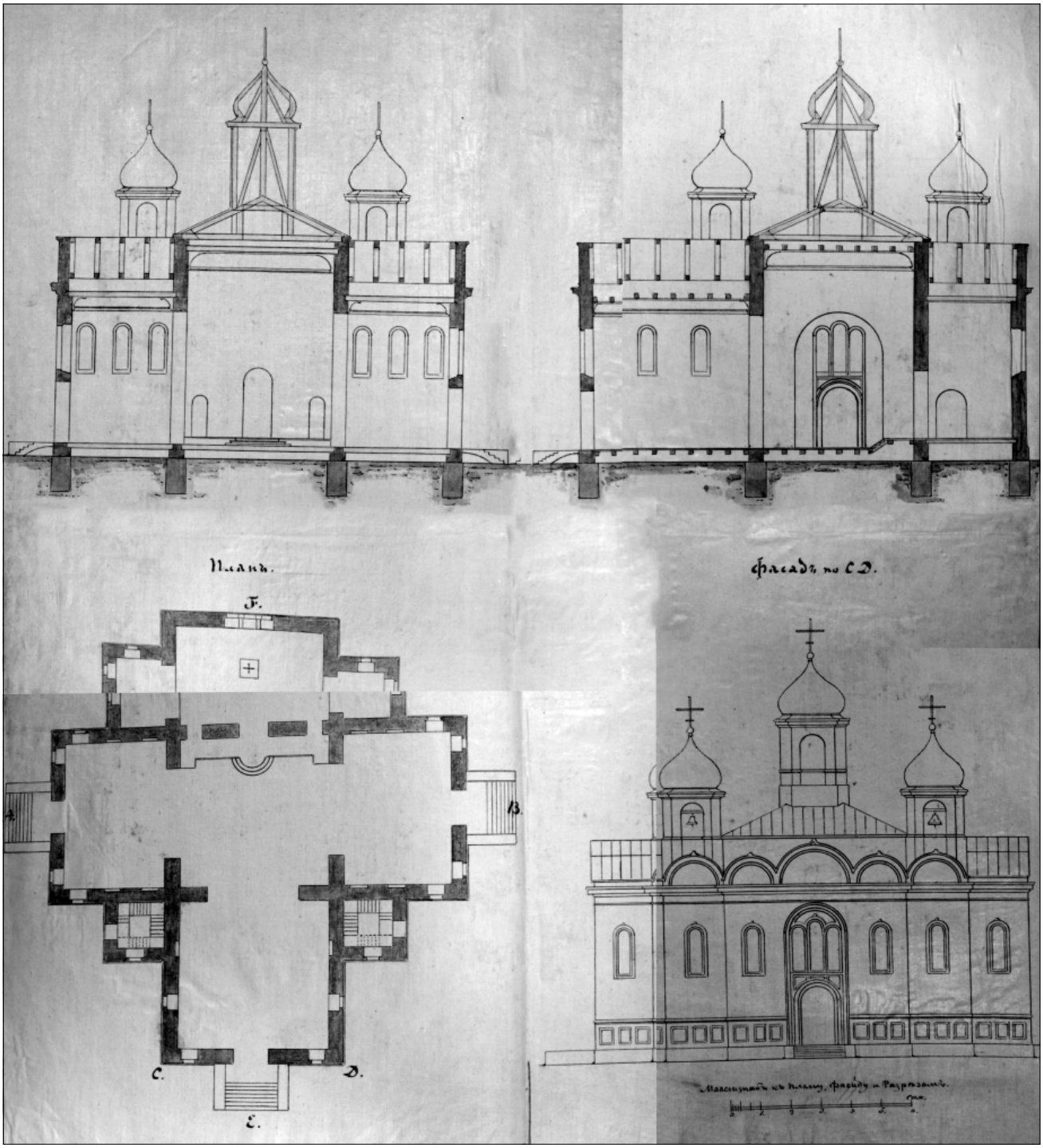

Рис. 1. План, фасад і два розрізи церкви Успіння Богородиці у с. Береза (ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 39).

го [1], І. Фоміна [2], І. Левицького [3]. У 1920-х – 1930-х рр. архітектурні пам'ятки докладно досліджували українські пам'яткознавці Ф. Ернст [4], С. Таранушенко [5], М. Макаренко [6], а в повоєнний період – Г. Логвин [7], В. Вечерський [8] та ін. З появою у Глухові у 1998 р. Державного історико-культурного заповідника інтенсифікувалися пам'яткоохоронні дослідження на теренах міста та його округи. Зокрема, з'являються роботи Ю.О. Коваленка [9], Ю.А. Шишкіної [10; 11], О.М. Мірошниченка [12]. Дана робота постає невід'ємною складовою неперервного ланцюжка наукових пошуків зазначеної тематики.

Донедавна авторство збудованої у кінці XIX ст. церкви Успіння Богородиці у с. Береза Глухівського району було невизначеним, однак чергові архівні пошуки наукових співробітників Національного заповідника «Глухів» увінчалися успіхом. У фонді 127 Державного архіву Чернігівської області була віднайдена справа «О рассмотрении плана на пристройку к каменной церкви колоколь-

ни в с. Береза (имеется план) 16 марта 1878 г.», у якій зазначається ім'я військового інженера Івана Івановича Гелька, який, «…маючи покликання і талант до спорудження, виказує бажання керувати будівництвом кам'яної церкви та дзвіниці і бере на себе всю відповідальність» [13, арк. 14].

Іван Іванович Гельк народився 22 серпня 1818 р. у родині «золотых дел мастера Петербургской губернии, вероисповедания лютеранского» [13, арк. 7]. Виховувався у навчальному морському службовому екіпажі, який пізніше став інженерним артилерійським училищем морського відомства. У 1831 р. він вступає на службу до морського екіпажу, через п'ять років отримує звання унтер-офіцера, а ще через два роки – прапорщика. Він призначається до корпусу інженерів військових поселень, а пізніше – до головного управління корпусу при Віце-директорі Департаменту по будівельній частині.

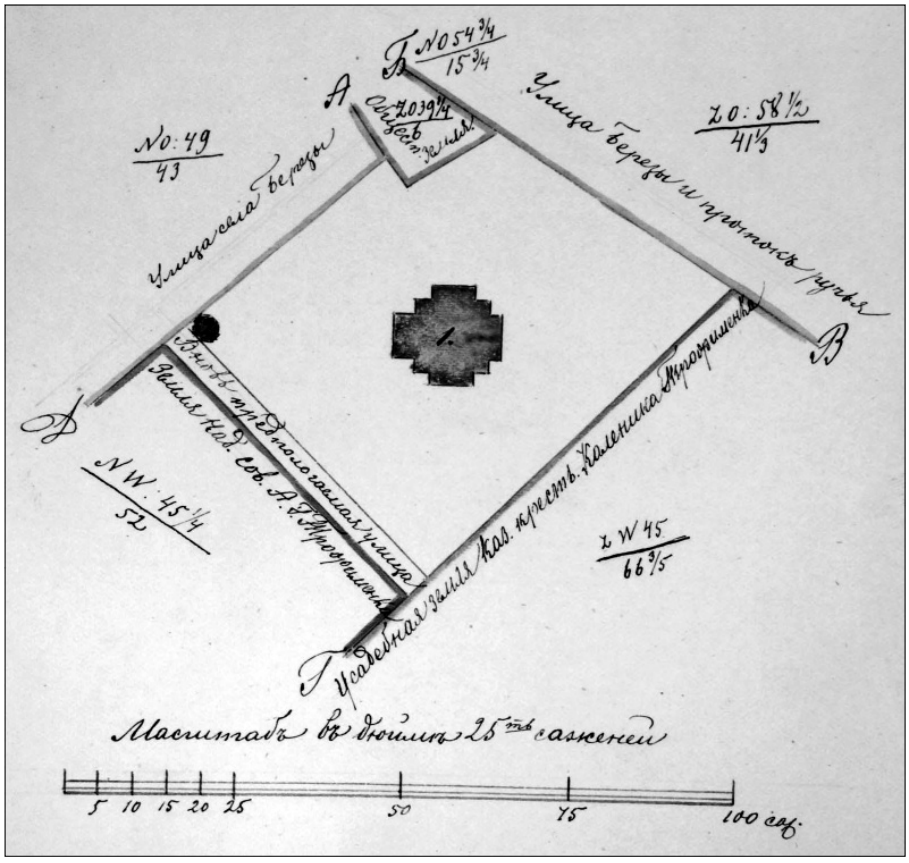

Рис. 2. Пояснення до плану будівництва церкви Успіння Богородиці (ДАЧО, ф. 127, оп. 10, спр. 39)

У 40-х роках XIX ст. І.І. Гельк отримує посаду завідувача будівельними роботами спочатку у м. Нижній-Новгород, потім у – м. Ярославль, а з часом – на Тульському збройному заводі, де веде спостереження за гідротехнічними спорудами. У 50-х роках його відряджають до Шосткинського порохового заводу як помічника інженера-підполковника Одинцова «…для усиленного безостановочного и своевременного окончания работ по устройству вододействующих фабрик для выделывания пороха», а вже через рік він «по воле начальства назначен заведующим гидротехнических сооружений на Шосткинском пороховом заводе» [13, арк. 19]. У 60-х роках, у зв'язку з підпорядкуванням ШПЗ Харківському воєнному округу, Гельк був зарахований до окружного інженерного управління цього округу [13, арк. 22].

Іван Іванович Гельк зробив блискучу кар'єру військового і мав заслужений авторитет серед колег. Він був звільнений за станом здоров'я як «генерал-майор с мундиром и пансионом из государственного казначейства полного высшего оклада 575 рублей серебром в год, а также с назначением пенсии из эмеритальной кассы военно-сухопутного ведомства по 385 рублей серебром в год» [13, арк. 23]. За відмінну і старанну службу двічі отримував разові грошові нагороди у розміри 122 руб. 50 коп. та 145 руб. І.І. Гельк – кавалер «орденов Св. Станислава II и III ст., Св. Анны II ст., Св. Владимира IV ст., имеет бронзовую медаль на Андреевской ленте в память войны 1853–1856 годов и знак отличия безупречной службы за 15 лет» 13, арк. 23]. Іван Іванович мав дружину та доньку православного віросповідання; маєтків за ними не числилось.

Вже після відставки І.І. Гельк проявляє ініціативу щодо керівництва спорудженням церкви у с. Береза: «Я, нижеподписующийся отставной инженер генерал майор Гельк (на основании ст. 337 уст. Стр. Т. XII св. св. законов) даю сею подписку в том, что имею право производить постройки согласно ст. 195 того же устава, принимать на себя надзор и руководство при возведении каменной церкви во имя Успения Богородицы в селе Береза Черниговской губ. Глуховского уезда по планам мною составленным, рассмотренным и одобренным техническо-строительным комитетом, и утвержденным Министром Внутренних дел 1878 года октября 12 дня и обязуюсь отвечать за правильность и прочность, как в отношении самой постройки, так в постройке при строительстве лесов и подмостков. Отставной инженер генерал майор Гельк. 1879 года февраля 24. Шосткинский пороховой завод» [13, арк. 25].

Про те, що на той час являла собою Береза, дізнаємося із документа «Списки населённых мест Российской империи» (1866 р.). У розділі під назвою «Глуховский уезд» зазначається, що село Береза було козачим, з «казённой и владельческой» власністю. Розташоване біля притоку р. Береза за 7 верст від повітового міста Глухів. У селі налічувалось 378 дворів, населення – 1243 чоловіки і 1346 жінок, одна православна церква [14, с. 208]. Із матеріалів, оприлюднених в часописі «Черниговские

епархиальные известия», відомо, що у 1861 р. священиком Успенської церкви с. Береза був Василь Неговоров. На сторінках цього часопису можна знайти об'ємну інформацію про призначення, переміщення, звільнення церковнослужителів того або іншого населеного пункту Чернігово-Сіверщини [15 с. 297].

У фондах Державного архіву Чернігівської області зберігається «План, фасад и два разреза Церкви во имя Успения Богородицы, предполагаемой к построению вновь в селе Берёза, Черниговской губернии Глуховского уезда» (рис. 1) і пояснення до плану щодо влаштування кам'яної церкви та кам'яної дзвіниці (рис. 2). [13, арк. 29–30].

Березівську Успенську церкву збудували у 1884 р. У 1925 р. вона була частково відремонтована коштом громади Української Автокефальної Церкви, якій вона належала у 20-х роках ХХ ст. [16 с. 122].

У 1933–1934 р. храм закрили, а у його приміщенні розмістили колгоспний склад, зерносховище. Успенську церкву остаточно було знищено у 1940–1941 рр. [17, с. 63].

Архітектурне надбання нашої держави потребує всебічного, ґрунтовного дослідження, адже багато пам'яток архітектурної історико-культурної спадщини є мало вивченими і часто незаслужено залишаються поза увагою професійних вчених, що унеможливлює внесення цих об'єктів до переліку пам'яток культурної спадщини національного чи місцевого значення, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

ПОСИЛАННЯ

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 3. – М., 1857. – 426 с.
2. Фомин П. Церковные древности Харьковского края – Харьков, 1916. – С. 94–99.
3. Левитский И. Историческое прошлое г. Сум Харьковской губернии // Труды XIII археологического съезда. – М., 1908. – Т. 2. – 85 с.
4. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. – К., 1919. – 32 с.
5. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. – К.: Держбудвидав УРСР, 1959. – С. 44–80.
6. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века / Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. – СПб, 1908. – 9 с.
7. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: Мистецтво, 1968. – 462 с.
8. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 586 с.
9. Коваленко Ю.О. Село Некрасове у документах XVI–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. – К. – Глухів, 2012. – С. 138 – 145.
10. Шишкіна Ю.А. Троїцький собор у Глухові напередодні руйнації // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. – К. – Глухів, 2012. – С. 347–350.
11. Шишкіна Ю.А. Трьох-Анастасіївська церква – перлина глухівської архітектури // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 2. – К. – Глухів, 2009. – С. 135–139.
12. Мірошниченко О.М. Казарми 175 стрілецького Батуринського полку в Глухові як потенційна пам'ятка історії // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 365–368.
13. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 39, 30 арк.
14. Мірошниченко О.М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини XIX ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 205–213.
15. Блакитний М.М. Списки церковнослужбовців Глухівського, Конотопського і Кролевецького повітів Чернігівської губернії на 1861 р. (Матеріали часопису «Черниговские епархиальные известия») // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 10. – К. – Глухів, 2017. – С. 295–299.
16. Мошик І.В. Село Береза Глухівського району напередодні колективізації // Глухів та його округа. Збірник наукових праць Глухівського краєзнавчого музею. – Глухів, 2008. – С. 120–124.
17. Книга пам'яті Сумської області. Т ІІ. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / ред. кол. З. Гузар, І. Шрурат, А. Ярош, Г. Іванущенко та ін. – Суми: Ярославна, 2007. –324 с.

Шишкина Ю.А. Неизвестный мастер каменных дел

На основе имеющихся источников Государственного архива Черниговской области исследуется история храмового строительства в с. Береза, что на Глуховщине. Анализируя проблему, автор впервые акцентирует внимание на фигуре неизвестного архитектора, который занимался сооружением церкви в конце XIX в.

Ключевые слова: *архитектурное наследие, сооружение церкви, колокольня, военный инженер, с. Береза, Шостка, Шостка пороховой завод.*

Shyshkina Yu.A. Unknown stonemason master

Based on the available sources of the State Archives of the Chernihiv region, the history of temple construction in Bereza village is studied, which is on Hluhivshchina. Analyzing the problem, the author first focuses on the figure of an unknown architect who was engaged in the construction of the church at the end of the 19th century.

Key words: *architectural heritage, church buildings, bell tower, military engineer, Bereza village, Shostka powder plant.*

05.04.2018 р.

УДК 94(477):303.4(2–526.65+929.55) «18/190»

О.М. Мірошниченко

РЕЄСТР НАДГРОБКІВ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ. ВОЗНЕСЕНСЬКОГО КЛАДОВИЩА МІСТА ГЛУХОВА

В статті вперше вводиться до наукового обігу реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища. У формі таблиці подана інформація про пам'ятки: місце розташування, тип, матеріал, ініціали покійника, роки життя та смерті, стан збереження.

Ключові слова: *Вознесенське кладовище, Глухів, надгробок, реєстр.*

Вознесенське кладовище (далі ВК) м. Глухова привертало увагу дослідників ще на початку ХХ ст. В роботі історика, генеалога, некрополіста Н.П. Чулкова ми знаходимо перші описи надгробків з території ВК [1]. Аналізуючи його роботу, можна зробити висновок, що науковець не приїздив особисто на місце досліджень, а збирав матеріал шляхом анкетування та переписки із знавцями місцевої старовини. Н. Чулков охопив величезну територію, але не отримав якісний опис об'єктів дослідження.

В радянській історіографії ми не знаходимо відомостей про старовинні надгробки на території ВК. Першим, хто озвучив проблеми та перспективи вивчення

надмогильної кам'яної пластики глухівських кладовищ, став В.Г. Пуцко [2]. У 2009 р. до опису надгробків ВК долучилися науковці Національного заповідника «Глухів» та міського краєзнавчого музею. Тоді побачили світ наукові роботи Ю.О. Коваленка [3], Н.О. Зайцевої [4], О.М. Мірошниченка [5].

У 2013 році ініціативна група у складі інженера відділу охорони та реставрації пам'яток НЗ «Глухів» О.В. Сухоручкіна, генеалога В.В. Назарової та автора статті починає систематичне вивчення старовинних надгробків ВК. Перші спроби охопити всю територію цвинтаря були невдалими. Серед сотень об'єктів дослідження вибиралися зразки, де гарно зчитувались написи. Поза увагою лишилися десятки понівечених надгробків, що мали втрати чи погано збережені епітафії. Окрему групу складали пам'ятки, які з плином часу або під дією антропогенних факторів були частково закопані в землю.

Незважаючи на вибірковість та безсистемність перших кроків, результати досліджень стали з'являтися на шпальтах наукових видань. В.В. Назарова започаткувала цикл статей, присвячених видатним глухівчанам, похованим на ВК [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. Автором статті була розроблена система поділу ВК на квартали, складена карта цвинтаря, нанесена квартальна сітка з нумерацією секторів, на якій відмічалися нововиявлені надмогильні пам'ятки (рис. 1). Розроблена система пошуку, виявлення, опис та фіксація надгробків дали можливість опублікувати результати щорічних польових досліджень у фахових виданнях [14; 15; 16].

Метою даної статті є введення до наукового обігу реєстру надгробків кінця XVIII – початку XX ст. ВК м. Глухова. Для зручності користування всі вони занесені у таблицю 1. Перший стовпчик – номер надгробка, що складається з двох чисел: перше – номер сектора, друге – номер окремо взятого об'єкта в межах цього сектора. Окрему ділянку цвинтаря становить погост біля Вознесенської церкви. В нумерації надгробків погосту також використаний двозначний символ: перший – літера «П» (погост), другий – номер об'єкта у зазначеному секторі. У другому стовпчику подано інформацію про тип надгробка. Незважаючи на велике розмаїття надмогильної кам'яної пластики, ми об'єднали надгробки у декілька груп, а саме: плита, хрест, деревовидний хрест, стела, пам'ятник-куб, пам'ятник-каплиця, колона, основа від хреста, основа від пам'ятника. Третій стовпчик вказує на матеріал, з якого виготовлені надгробки, четвертий – містить ініціали покійника (якщо такі збереглися). Вони подані мовою оригіналу. Далі ідуть роки життя та смерті небіжчика. Якщо на надгробках вказана лише одна дата смерті, то перед числом стоїть символ у вигляді хрестика «+». У випадках, коли надгробки встановлені над могилою двох і більше людей, кількість інформації відповідно збільшена. Якщо написи не читаються або читаються частково, то в місцях пропусків стоїть символ «?». П'ятий стовпчик містить додаткову інформацію про об'єкти, які під загрозою повного знищення були переміщені на територію музею археології при НЗ «Глухів». Незважаючи на це, такі надгробки зафіксовані на карті кладовища з точною прив'язкою до місця, звідки вони були забрані.

Реєстр, поданий у цій статті, є тільки проміжним етапом у дослідженні Вознесенського кладовища. Отримана інформація буде корисна історикам, генеалогам, некрополістам з точки зору фіксації старовинних надгробків станом на кінець 2017 р.

№ з/п	Тип надгробка	Матеріал	Ініціали покійника	Роки життя та смерті, додаткова інформація
Сектор № 1				
1.1.	Плита	пісковик	Василий Орестович Квитницкий	1868–1913
1.2.	Плита	пісковик	Варвара Кирилловна Гребенникова	1844–1866
1.3.	Плита	пісковик	Сергей Пономарёв	1820–1885
1.4.	Плита	пісковик	Мария Лизаренкова	1823–1854
1.5.	Основа від хреста	пісковик		Переміщено на територію НЗ «Глухів»
1.6.	Основа від хреста	пісковик		
1.7.	Хрест	пісковик	Виктор Кирилов	1830–1891 Переміщено на територію НЗ «Глухів»
1.8.	Стела	граніт	Иван Григорьевич Пироцкий	1809–1880
1.9.	Стела	граніт	Анна Петровна Пироцкая	1850–1903
1.10.	Колона	пісковик	Аксия	
1.11.	Хрест	граніт	Пелагея Ивановна Антоненко	
1.12.	Основа від хреста	граніт		
1.13.	Деревовидний хрест	пісковик	Александр Тищенко-Мищенко	1867–1915
1.14.	Деревовидний хрест	пісковик		
1.15.	Хрест	пісковик	Ефросиния Кисиленко	1887–1908
1.16.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Снежкова	
1.17.	Основа від хреста	пісковик		
1.18.	Стела	пісковик	Кирилл Куликов	+ 1904
1.19.	Плита	пісковик		
1.20.	Плита	пісковик	Мария Николаевна Солякова	1829–1861
1.21.	Основа від пам'ятника	пісковик		
1.22.	Деревовидний хрест	граніт	Максим Андреевич Куницин	+ 1896
1.23.	Основа від пам'ятника	пісковик		
1.24.	Хрест	пісковик	Евдокия Васильева Сомобродова	

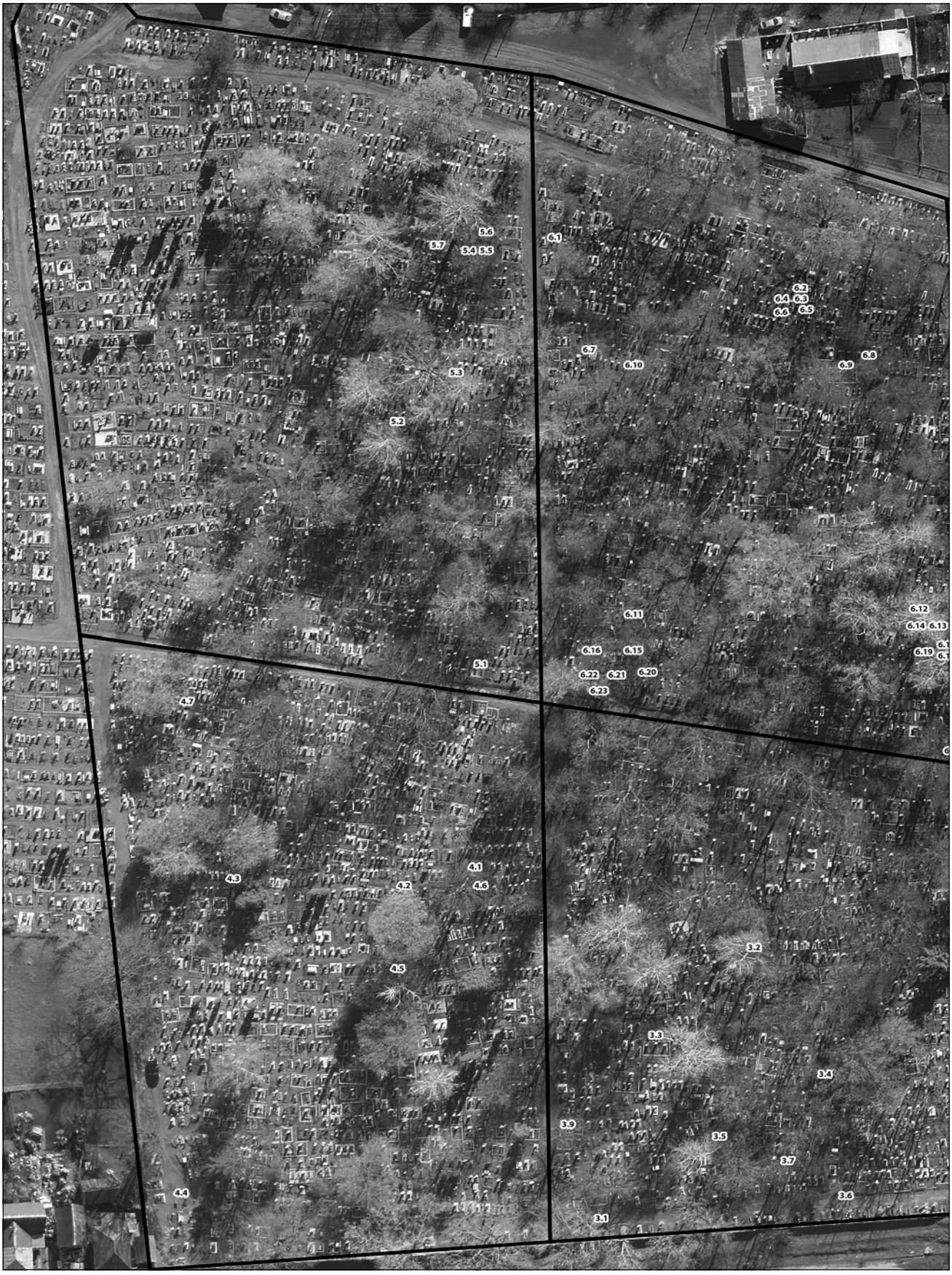
5.6
5.7
5.4
5.5
5.3
5.2
5.1
6.1
6.2
6.4
6.3
6.6
6.5
6.7
6.10
6.8
6.9
6.11
6.12
6.14
6.13
6.16
6.15
6.19
6.22
6.21
6.20
6.23
4.7
4.1
4.3
4.2
4.6
4.5
4.4
3.2
3.3
3.4
3.9
3.5
3.7
3.6
3.1

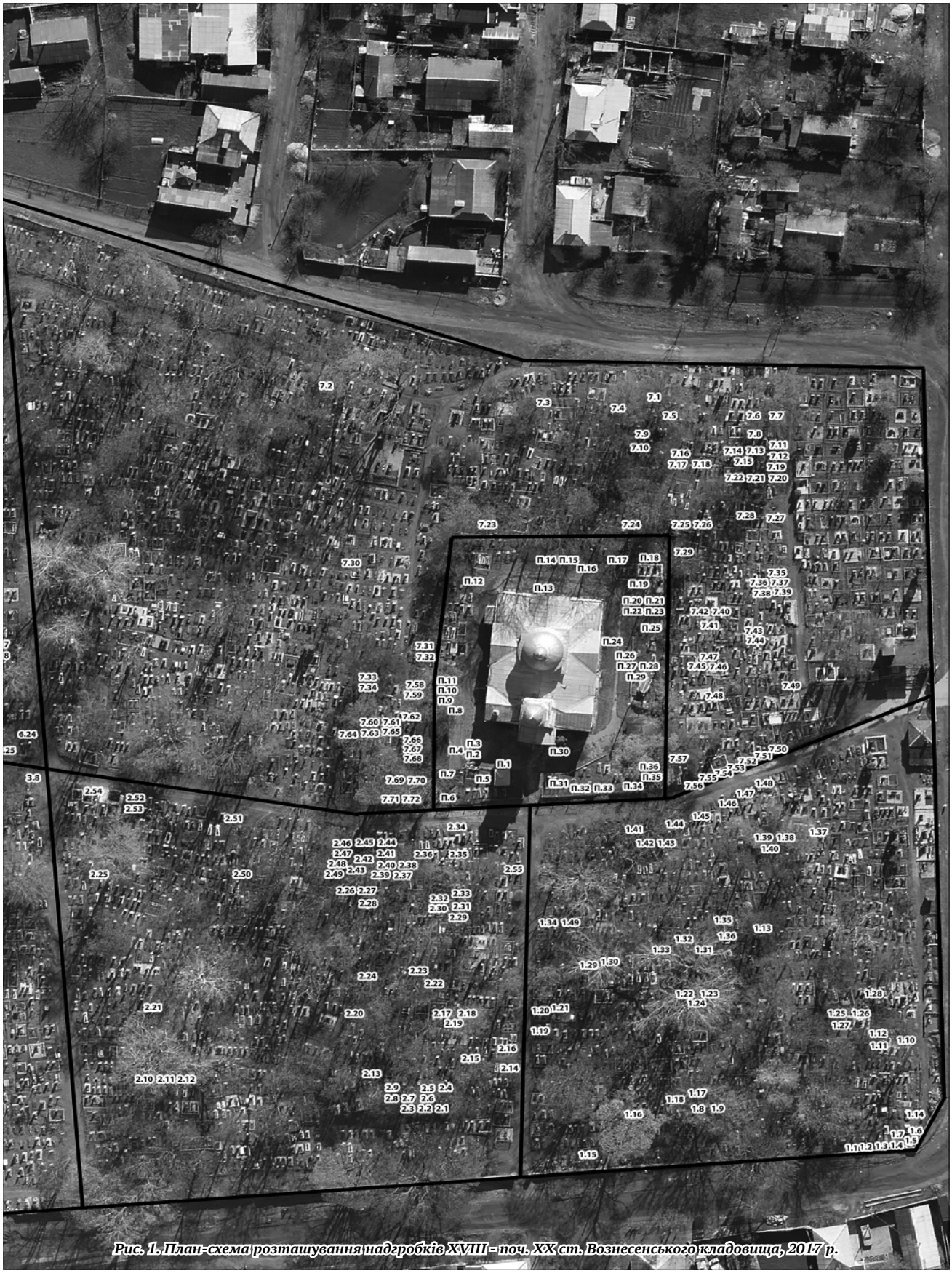

Рис. 1. План-схема розташування надгробків XVIII – поч. XX ст. Вознесенського кладовища, 2017 р.

1.25.	Хрест	пісковик		
1.26.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
1.27.	Колона	граніт		
1.28.	Хрест	пісковик		
1.29.	Плита розбита	пісковик		
1.30.	Пам'ятник-куб	пісковик	Екатерина Ивановна Чверткина	+ 180...
1.31.	Плита	пісковик	Михаил Миненко	1794–1856
1.32.	Хрест	пісковик	Иоан Романов Редько	+ 1872
1.33.	Плита	пісковик	Роман Корнеев	1763–1831
1.34.	Плита	пісковик	Анастасия Ивановна Марченко	1854–1884
1.35.	Хрест	пісковик		
1.36.	Основа від пам'ятника	мармур		
1.37.	Хрест	пісковик	Василий Алексеевич Нарбут	1811–1900
1.38.	Хрест	пісковик		
1.39.	Основа від хреста	пісковик		
1.40.	Плита	пісковик		
1.41.	Хрест	граніт		
1.42.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Сергей Терещенко	1864–1866
1.43.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Аанастасия Георгиевна Беловская	1842–1855
1.44.	Хрест	пісковик		
1.45.	Хрест	пісковик		
1.46.	Хрест	пісковик	Григорий Дмитриевич Кисилевич	+ 1901
1.47.	Хрест	пісковик	Надежда и Николай Рязанцевы	1910–1913
1.48.	Плита	пісковик		1835–1859
1.49.	Плита	пісковик		
Сектор № 2				
2.1.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.2.	Пам'ятник-куб	граніт	Александра Ивановна Богданович	1842–1876
2.3.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.4.	Пам'ятник-куб	граніт	Антонина Івановна Грегорович	1837–1907
2.5.	Пам'ятник-куб	граніт	Екатерина Ивановна Богданович	1871–1890
2.6.	Основа від пам'ятника	Пісковик, мармур		
2.7.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Домиан Герасимович Харитоненко и Анна	1818–1869
2.8.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Пулхерия Антоновна Харитоненко (Римарева)	1834–1864
2.9.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.10.	Плита	пісковик	Тимофей Слободов	+ 1848
2.11.	Плита	пісковик	Анна Платоновна Голоедова	1797–1864
2.12.	Плита	пісковик		
2.13.	Основа від хреста	пісковик		
2.14.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Мария Грегорьевна Козлова	1896–1906
2.15.	Основа від хреста	пісковик		
2.16.	Пам'ят-ник-каплиця	граніт	Варвара Николаевна Плужникова	1831–1907
2.17.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.18.	Стела	пісковик		
2.19.	Хрест (фрагмент)	пісковик	Коля Муха	+ 1906
2.20.	Хрест	пісковик	Фёдор	1817–1872
2.21.	Хрест	пісковик		
2.22.	Хрест	пісковик		
2.23.	Основа від хреста	пісковик		
2.24.	Плита розбита	пісковик	Мария Ивановна Смельницкая	1847–1872
2.25.	Хрест	пісковик	Екатерина Ивановна Трушева	+ 1910
2.26.	Хрест (фрагмент)	пісковик	Дамиан Карпович Андриевский	1892–1914
2.27.	Плита	пісковик		
2.28.	Основа від пам'ятника	граніт		
2.29.	Хрест	залізо, пісковик		
2.30.	Плита	пісковик	Василий	+ 1862
2.31.	Плита	пісковик	Петр Ганкерий	1833–1886
2.32.	Стела (фрагмент)	пісковик		
2.33.	Хрест (фрагмент)	пісковик		1901–?
2.34.	Плита	пісковик	Петр Герасимович Зайцев	1809–1879
2.35.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Верочка Форсандер	1893–1909
2.36.	Пам'ятник-склеп	цегла		
2.37.	Плита	пісковик	Трофим Максимович Пушкар	+ 1845
2.38.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.39.	Хрест	пісковик		
2.40.	Хрест	пісковик	Гавриил Феодосеевич Пономарев	+ 1788
2.41.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.42.	Основа від хреста	пісковик		
2.43.	Плита	пісковик		
2.44.	Хрест	пісковик		

2.45.	Плита	пісковик	Михаил Феофанович Никифоров и Надежда	1851–1928 1928–1928
2.46.	Плита	пісковик	Василий Иванов	
2.47.	Хрест	пісковик	Николай Фролов Кореткин	1856–1882
2.48.	Плита	пісковик		
2.49.	Основа від пам'ятника	пісковик		
2.50.	Колона	граніт	Гриценко Галина Тимофеевна	1918–1952 (перевикористаний)
2.51.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
2.52.	Основа від хреста	пісковик		
2.53.	Деревовидний пень	граніт	Богданов Павел Фёдорович	1900–1964 (перевикористаний)
2.54.	Хрест	пісковик		
2.55.	Плита	пісковик	Елизавета Яковлевна Винда	+1850
Сектор №3				
3.1.	Плита	пісковик	Василий Романович Петруня	+ 1900
3.2.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
3.3.	Плита	пісковик	Захарий Юрченко	1862–?
3.4.	Плита	пісковик		
3.5.	Плита	пісковик	Анна Моисеевна Заика	1813–1878
3.6.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Раиса Петровна Куксина	1850–1914
3.7.	Хрест	пісковик		
3.8.	Плита	пісковик	Иоаким Родионов Пономарев	1814–1861
3.9.	Хрест залізний	залізо, пісковик	Mашusi Sawicz	+ 1920
Сектор № 4				
4.1.	Хрест	пісковик	Александр Левченко	+ 1867
4.2.	Плита	пісковик	Иван Максимович Колесников	1789–1865
4.3.	Деревовидний хрест	пісковик	Иоан и Анна Митины	1854–1913 1852–1914
4.4.	Плита	пісковик		
4.5.	Основа від хреста	пісковик		
4.6.	Плита	пісковик	Федор Григорьев Хмельников	1814–1876
4.7.	Основа від хреста	пісковик		
Сектор № 5				
5.1.	Плита	пісковик	Матюшенко А.И.	1924–1948 (перевикористана)
5.2.	Хрест	пісковик		
5.3.	Плита	пісковик	Корнилий Скоробогатко	1818–1883
5.4.	Пам'ятник каплиця	пісковик	Павел Яковлевич Руцкий	1837–1902
5.5.	Основа від хреста	пісковик		
5.6.	Пам'ятник каплиця	пісковик	Татьяна Васильевна Руцкая	+ 1909
5.7.	Хрест	пісковик		

Сектор № 6				
6.1.	Деревовидний хрест	граніт	Даниил Филиппов Лукьяненко	1848–1910
6.2.	Хрест	пісковик		
6.3.	Хрест	пісковик		
6.4.	Плита	пісковик		
6.5.	Хрест	пісковик		
6.6.	Стела	пісковик	Дмитрий Хабенко	+ 1904
6.7.	Плита	пісковик	Роман	
6.8.	Плита	пісковик		
6.9.	Плита	пісковик		
6.10.	Плита	пісковик	Кондрат Охременко	1819–1892
6.11.	Хрест	пісковик		
6.12.	Плита	пісковик	Иоан Хармпович Стебловцов	1862–1906
6.13.	Плита	пісковик	Мавра Апасенко	+ 1868
6.14.	Хрест	пісковик	Сергей Тимофеевич	1842–1894
6.15.	Деревовидний хрест	пісковик	Анна Федоровна Куликова	+ 1915
6.16.	Хрест	пісковик		
6.17.	Деревовидний хрест	пісковик	Степанида Раковская	+ 1912
6.18.	Хрест	пісковик	Егор Иванович Котляров	
6.19.	Стела	граніт	Иван Яковлевич Ющенко	
6.20.	Плита	пісковик	Дмитрий Данилович Козлов	1841–1905
6.21.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
6.22.	Основа від пам'ятника	пісковик		
6.23.	Основа від пам'ятника	пісковик		
6.24.	Хрест	пісковик	Ира – Михаил Кузьмин Козлов	1914
6.25.	Хрест	пісковик	Агафия Загодняя (Соловьева)	1825–1893
Сектор № 7				
7.1.	Плита	пісковик	Прасковья	1881–1894
7.2.	Стела	пісковик	Екатерина Алексеевна Хоменкова	1833–1914
7.3.	Хрест	пісковик	Семен Акимович Вольк	+ 1901
7.4.	Плита	пісковик		
7.5.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7.6.	Хрест	пісковик	Илья и Яков Кулаковы	+ 1874; +1822
7.7.	Хрест	пісковик	Иван Никанорович Макейкин	1839–1909
7.8.	Деревовидний хрест	пісковик	Евдокий Григорьевна Артамонова; Василий Ипполитович Артамонов; Марина Никоровна Артамонова	?; 1837 – 1901; ?
7.9.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7.10.	Стела	пісковик		
7.11.	Плита	пісковик	Мария Зайцева	1867–1891

7.12.	Хрест	пісковик		
7.13.	Хрест	пісковик	Ксения Храмущенкова	+ 1874
7.14.	Хрест	пісковик		
7.15.	Хрест (фрагмент)	пісковик	Надежда Павловна Тисличенко	+ 1907
7.16.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7.17.	Плита	пісковик		
7.18.	Хрест	пісковик	Иван Павлович Верещагин	
7.19.	Хрест	пісковик		
7.20.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
7.21.	Хрест	пісковик		
7.22.	Плита	пісковик	Екатерина Некдоровна Корноушкова	+ 1886
7.23.	Стела	пісковик	Иуда Петровский	+ 1886
7.24.	Хрест	пісковик		
7.25.	Хрест	пісковик		
7.26.	Хрест	пісковик	Феодосий Корнилиев Нахилин	+ 1888
7.27.	Плита	пісковик	Арина Болутина	
7.28.	Плита	пісковик		
7.29.	Основа від хреста	пісковик		
7.30.	Хрест	пісковик		
7.31.	Плита	пісковик	Иван Васильевич Рыбальский-Бутевич	1802–1864
7.32.	Хрест	пісковик	Константин Иванович Бутевич	
7.33.	Плита	пісковик	Иоан Гаврилов Коробейников	+ 1892
7.34.	Хрест	пісковик	Иван Дмитрович Кучеренко	1841–1900
7.35.	Деревовидний хрест	пісковик	Татьяна и Анна Николаевна Бобленко	+ 1888; + 1914
7.36.	Стела	пісковик	Павел Александрович Лиштвин	1757–1849
7.37.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7.38.	Стела	пісковик	Екатерина Павловна Лиштвинова	1835–1906
7.39.	Стела	пісковик	Агафия Марковна Лиштвинова	1808–1876
7.40.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Николай Карлович Колониус	+ 1900
7.41.	Хрест	граніт, мармур	Леонид Порфирьевич Мальченко	1885–1904
7.42.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Иван Фомич Шинкаренко	1864–1910
7.43.	Хрест	пісковик	Александр Алексеевич Вальковский	
7.44.	Хрест	пісковик	Пелагея Фомина Рево	+ 1909
7.45.	Хрест	пісковик		
7.46.	Хрест	пісковик		
7.47.	Колона	ракушняк		Переміщено на територію НЗ «Глухів»
7.48.	Хрест	пісковик	Константин и Петр Красовский, младенец	+ 1910; 1901–1908; + 1903 (Переміщено на територію НЗ «Глухів»)
7.49.	Плита	пісковик	Екатерина Валильева и Николай Иванович Жуков, Татьяна Лукьянова и Елена Валильева Лебединские	Переміщено на територію НЗ «Глухів»
7.50.	Основа від хреста	граніт		
7.51.	Основа від пам'ятника	граніт		
7.52.	Хрест (фрагмент)	пісковик		
7.53.	Основа від пам'ятника	граніт		
7.54.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7. 55.	Стела	граніт	Андрей Демьянович Иванин	1834–1899
7.56.	Основа від пам'ятника	Граніт		
7.57.	Хрест	пісковик	Ксения Федорова Серичева	+ 1902
7.58.	Хрест	пісковик	Михаил А. Алфёров	1842–1892
7.59.	Плита	пісковик	Алексей Григорьевич Алфёров	1810–1878
7.60.	Плита	пісковик	Иоан Шевкуленко	1817–1864
7.61.	Плита	пісковик	Анна Ивановна Максименкова	1773–1853
7.62.	Плита (розбита)	пісковик	Иванов	+ 185?
7.63.	Хрест	пісковик	Мара	
7.64.	Плита (фрагмент)	пісковик		1872
7.65.	Плита	пісковик	Николай	1817–1862
7.66.	Основа від пам'ятника	пісковик		
7.67.	Стела	граніт	Анастасия Ивановна Голубова	+ 1866
7.68.	Основа від хреста	пісковик		
7.69.	Плита	пісковик		
7.70.	Хрест	пісковик		
7.71.	Хрест	пісковик	Анатолий Захарьевич Омельченко	1860–1879
Погост Вознесенської церкви				
П.1.	Стела	граніт	Зайковский Василий Иванович, Зайковская Анна Дмитриевна	1802–1860 1809–1892
П.2.	Плита	пісковик		
П.3.	Плита	пісковик		
П.4.	Основа від пам'ятника	пісковик		
П.5.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Петр Иванович Кузнецов	1860–1908

П.6.	Деревовидний хрест	граніт		
П.7.	Плита	граніт	Сергей Миронович Голубов	
П.8.	Деревовидний хрест	граніт	Стефан Севастьянович Пиюк	1838–1905
П.9.	Основа від пам'ятника	пісковик		
П.10.	Пам'ятник	ракушняк	Мария Павловна Лещева	184…–?
П.11.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Николай Константинович Рыбальский-Бутевич	1882–1914
П.12.	Основа від пам'ятника	пісковик		
П.13.	Основа від пам'ятника	граніт		
П.14.	Пам'ятник-куб	граніт	Мария Михайловна Самоквасова	+ 1909
П.15.	Пам'ятник-куб	граніт	Николай Данилович Самоквасов	1850–1910
П.16.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Александр Данилович Смаковский	1862–1910
П.17.	Пам'ятник-куб	граніт	Александр Петрович Бахмацкий	1859–1909
П.18.	Плита	пісковик	Михаил Прохоров Романов	+ 1854
П.19.	Плита	пісковик	Василиса Павловна Крюкова; Василий Михайлович Яхонтов	+ 1857
П.20.	Хрест	граніт		
П.21.	Основа від пам'ятника	пісковик		
П.22.	Плита	граніт	Владимир Герасимович Хоменко	1838–1907
П.23.	Плита	граніт	Евгений Владимирович Хоменко	1879–1908
П.24.	Пам'ятник-каплиця	граніт	Харлампий Гаврилович Голубовский	1803–1877
П.25.	Деревовидний хрест	граніт	Анна Романовна и Иван Васильевич Озерский	1832–1903 1836–1903
П. 26.	Плита	пісковик		
П.27.	Колона	пісковик		
П.28.	Плита	пісковик	Никола Нифодович Винда	+ 1855
П.29.	Пам'ятник-каплиця	мармур	Иоан Терещенко	1868–1869
П.30.	Основа від пам'ятника	ракушняк		
П.31.	Хрест	граніт		
П.32.	Хрест залізний	залізо, пісковик		
П.33.	Деревовидний хрест	граніт	Василий Илларионович Букатин	1837–1899
П.34.	Пам'ятник-куб	граніт	Федор Павлович Горбатенко	+ 1907
П.35.	Колона	пісковик		
П.37.	Пам'ятник-каплиця	мармур		

ПОСИЛАННЯ

1. Русский Провинциальный Некрополь. Картотека Н.П. Чулкова из собрания Государственного Литературного Музея. – М.: «Эллис Лак», 1996. – 461 с.

2. Пуцко В.Г. Глухівські кам'яні хрести // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. – Суми: Видавничий дім «Елладa», 2007. – С. 100–101.

3. Зайцева Н.О. Глухівські надгробки // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 6. – К. – Глухів: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2013. – С. 53–55.

4. Коваленко Ю.О. Історія, закарбована в надгробках // Соборний майдан. – 2009. – 3 (33). – С. 1.

5. Мірошниченко О.М. У кожного свій хрест // Соборний майдан. – 2011. – 5 (47). – С. 3.

6. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Бахмацкий // Соборний майдан. – 2014. – 5 (65). – С. 3.

7. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Смаковский // Соборний майдан. – 2014. – 6 (66). – С. 7–8.

8. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Шигорин. Шемшуковы // Соборний майдан. – 2015. – 3 (69). – С. 2–4.

9. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Писаревич. Самоквасовы // Соборний майдан. – 2016. – 1 (73). – С. 6–7.

10. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Голубовы. Голубов // Соборний майдан. – 2016. – 3 (75). – С. 4–5.

11. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Колониус. Зайковские // Соборний майдан. – 2016. – 4 (76). – С. 4–5.

12. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Кузнецов // Соборний майдан. – 2016. – 5 (77). – С. 3.

13. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Рыбальские-Бутевич // Соборний майдан. – 2017. – 5 (83). – С. 6.

14. Мірошниченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 24(27). – Ніжин – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 109–115.

15. Мірошниченко О.М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – поч. XX ст. на Вознесенському кладовищі // Сіверщина в історії України. Випуск 10. – Глухів – Київ: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 86–89.

16. Мірошниченко О.М. Хресторобство на Глухівщині у XIX – поч. XX ст. // Конотопські читання. Випуск VIII. – Ніжин: ПП «Лисенко М.М.», 2017. – С. 174–176.

Мирошниченко А.Н. Реестр надгробий XVIII – начала XX века Вознесенского кладбища города Глухова

В статье впервые вводится в научный оборот реестр надгробий XVIII – начала XX в. Вознесенского кладбища. В форме таблицы представлена информация о памятниках: местоположение, тип, материал, инициалы покойника, годы жизни и смерти, сохранность.

Ключевые слова: *Вознесенское кладбище, Глухов, надгробие, реестр.*

Miroshnychenko O.M. The register of a gravestone of the XVIIIth – beginning of the XXth century from the Ascension's cemetery of the city of Hlukhiv

In the article the register of gravestones from the Ascension's cemetery of the XVIIIth – beginning of the XXth century is for the first time introduced for scientific use. In the table the information of monuments is provided: location, type, material, dead's initials, years of life and death, safety.

Key words: *Ascension's cemetery, Hlukhiv, gravestone, register.*

05.04.2018 р.

УДК 930(477)«1950/198»: [322(470-89): 27-78]«18/191»

В.М. Орлов

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО НЕПРАВОСЛАВНИХ ХРИСТИЯНСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ І ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1950-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-х рр.

У статті охарактеризовано особливості релігійної політики Російської імперії щодо неправославних релігійних інституцій та специфіку їх функціонування на українських землях упродовж XIX – початку XX ст. Аналіз здійснено через призму науково-історичних праць українських істориків радянського періоду 1950-х – першої половини 1980-х рр.

Ключові слова: *атеїзм, інослав'я, релігійна політика, римо-католицизм, Російська імперія, Україна, українська радянська історіографія, уніатство.*

Вивчення релігійної політики органів державної влади російсько-імперського періоду щодо неправославного компоненту на українських теренах продовжує містити ряд «несфокусованих лакун», розробка котрих залишається актуальним питанням особливо через призму доробку вітчизняних істориків радянської доби повоєнного постсталінського періоду. Варто закцентувати належну увагу на тому, що упродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. історія релігії і церкви та історія релігійної політики являла собою окраїнну малоперспективну складову історичної науки. Можливість її студіювання відбувалася виключно в агітаційно-атеїстичному розумінні. Пом'якшення політичного режиму після смерті Й. Сталіна вплинуло й на гуманітарну сферу, зокрема історичну науку.

Метою статті є розгляд конфесійної політики офіційної Росії щодо наявного у державі «інославного» компоненту в Україні упродовж XIX – початку XX ст. через сприйняття цих процесів українськими радянськими істориками 1950-х – першої половини 1980-х рр.

Протягом зауваженого хронологічного періоду відбулося мінімальне відродження студій з історії релігії у постсталінський період. Науковими центрами розробки історії релігії в СРСР були виключно окремі центральні академічні установи Москви і Ленінграду. Наприклад, історією релігії та церкви займалися поодинокі науковці Інституту історії Академії наук СРСР, Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС СРСР у зазначений хронологічний період. Також окремі теми історико-релігійного підґрунтя розглядалися упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. науковими співробітниками Інституту сходознавства, Інституту етнографії імені М.М. Міклухо-Маклая, Інституту США та Канади тощо [1, с. 60, 62].

Так, вивчення певних аспектів історії релігії, зокрема релігійної політики Росії щодо «інослав'я» на українських землях в XIX – на початку XX ст. відбувалося у роботах Ф. Гаркавенка [2], Ю. Грекулова [3; 4], Й. Григулевича [5], О. Дружиніної [6; 7], Й. Ейнгорна [8], Л. Ємелях [9], О. Іпатова [10], В. Кабузана [11–13], О. Клібанова [14–16], Г. Ляліної [17; 18], М. Шейнмана [19–23] та інших.

Сучасним істориком, доктором історичних наук В. Яремчуком зауважено, що для постсталінського періоду аж до початку 1970-х рр. «… однією з провідних новацій в працях радянських істориків неросійських національностей була помірна дерусифікація та ренаціоналізація» [24, с. 59].

Поняття «українська радянська історіографія» загалом є одночасно складним і складеним поняттям. У постсталінський період поступово з'являється маркування «українська історіографія» та поєднання радянського і локального (наприклад, українського) вимірів, чому й сприяла поява синтетичної конструкції «українське радянське історіописання». Так, у праці М. Марченка, 1959 р. опублікування, уперше в радянській історичній науці повоєнного періоду було використано поняття «українська історіографія» [25]. Як зауважує відомий український історик, джерелознавець, історіограф, доктор історичних наук, професор Я. Калакура, «після XX з'їзду КПРС у добу хрущовської «відлиги» на якийсь час було «реабілітовано» поняття «українська історіографія»…» [26, с. 12]. Також щодо співвіднесення «радянського» та «українського» компонентів в історичній науці знаним істориком було чітко зазначено, що «українська радянська історіографія розглядалася як невід'ємна, хоча й периферійна частина радянської історичної науки…» [26, с. 13].

Історико-релігійний фактор загалом та дослідження релігійної політики Російської держави щодо західнохристиянських церков на українських землях в XIX ст. зокрема були на маргінесі розгляду українськими істориками радянської доби, що було зумовлено атеїстично-інвективною спрямованістю істориків у дослідженні конфесійного фактору. Однак, в окремих працях можна простежити ряд поодиноких сюжетів, котрі ілюструють вагу конфесійного фактору в житті українських земель у складі Російської імперії упродовж останнього десятиліття XVIII – початку XX ст. Як слушно зауважено В. Яремчуком, ряд українських істориків радянської доби, «… не виступаючи проти основних принципів і засад владної історичної політики … намагалися розширити інтелектуальні обрії історичної науки в УРСР, обстоювали «українські» фрагменти в російськоцентричній радянській історичній схемі» [27, с. 50]. Поділяючи подібну характеристику сучасника, ми можемо наголосити, що подібні рядки кореспондуються з науково-історичним доробком Івана Олександровича Гуржія (28 (15).09.1915 – 31.10.1971) (див. фото).

І. Гуржій – видатний український історик радянського періоду, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Академії наук УРСР. Він, незважаючи на табуйованість історії західнохристиянських релігійних об'єднань, історії релігії та церкви в Україні та студію-

вання релігійної політики, домінування сприйняття історії релігії виключно з атеїстичних позицій, намагався продемонструвати роль релігійного фактору, хоча й з тогочасних ідеологічних позицій.

Так, І. Гуржієм у монографії «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (1954), в контексті соціально-економічної історії, зауважено, що, наприклад, у Київській губернії в 1837 р. роль так званого «інославного» неправославного фактору була досить значною. Це відображено у констатації ролі «… поєзуїтських, римсько-католицького духовенства, ліквідованих римсько-католицьких монастирів…» в утриманні значного відсотка селян «… на умовно кріпосному праві» та важливості фактору Римо-католицької церкви загалом на теренах Правобережної України в XIX ст. [28, с. 26].

Інший цікавий сюжет пов'язаний з аналізом польського повстання 1830–1831 рр.: «… саме на Правобережній Україні жорстока феодально-кріпосницька експлуатація з'єднувалася з національно-культурним і релігійним гнітом…» [28, с. 424]. Тобто, істориком констатовано, поряд із етнонаціональним, рівнозначність, не другорядність конфесійного фактору для українських земель у складі Російської імперії упродовж зазначеного хронологічного періоду.

Знаковою для свого часу є фундаментальне дослідження В. Смолія, в якому на значному фактичному матеріалі та фактологічному рівні проаналізовано роль релігійних об'єднань західних християн, їх конфесійних інституцій та специфіку реалізації політики Російської держави щодо так званих «інославних» на українських землях в XIX ст.

Так, провідним українським істориком було наголошено на вагомій ролі конфесійного фактору в житті українців наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Науковцем відзначено, що під час і після трьох поділів Речі Посполитої та інкорпорації українських земель до складу Російської імперії поступово змінюється політика щодо західнохристиянських неправославних громад. Зокрема, констатовано, що «католицька та уніатська церква поступово втрачала свої економічні й політичні позиції» [29, с. 167]. Було зауважено, що функцію конфесійної домінанти починає відігравати православ'я, що засвідчило чітку зміну релігійної політики щодо Правобережжя України [29, с. 167]. Ученим слушно було зазначено на неоднозначності й непослідовності у діях органів центральної влади, наприклад, щодо можливого переходу представників католицької віри до православ'я та особливості реалізації релігійної політики на місцях.

На думку В. Смолія, антиросійське повстання 1794 р. значно вплинуло й на релігійний вимір. Зокрема, відповідно до Указу від 6 вересня 1795 р. закривалася уніатська митрополича кафедра. Ця подія значно мінімізувала економічний і політичний вплив західнохристиянських інституцій на українські землі [29, с. 169]. Окремі зміни в релігійній політиці Російської імперії щодо західнохристиянських «інославних» релігійних інституцій в Україні відбувається, на думку В. Смолія, з приходом до влади Павла I, що є слушним і аргументованим зауваженням. Історик підтверджує власну позицію тим, що «… було організовано Віленську, Жмудську, Луцьку, Кам'янецьку і Мінську католицькі єпархії» [29, с. 170]. Зауважено, що на Правобережній Україні був присутній вплив польського етнонаціонального компоненту, який корелювався з релігійним складником [29, с. 171].

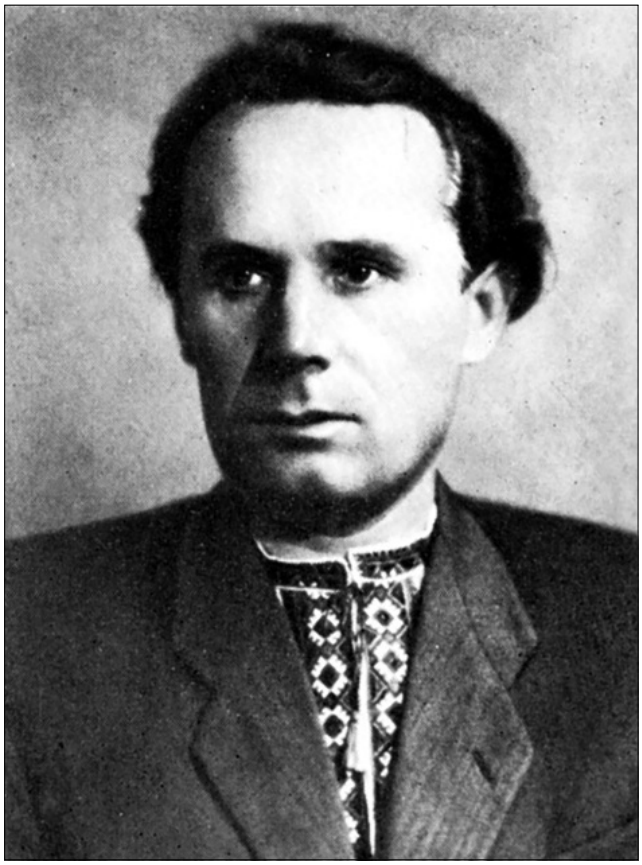

Іван Олександрович Гуржій (1915–1971)

У свою чергу у науковій статті А. Зінченка у 1984 р. було зазначено, що «… одним із завдань радянської історичної науки є всебічна характеристика ролі духівництва і церкви … сьогодні історія релігії і атеїзму є предметом наукових досліджень дедалі більшого числа вчених…» [30, с. 98]. Тобто, українським істориком за радянської доби чітко окреслено важливість історико-релігійного компоненту та можливого студіювання релігійної політики щодо західнохристиянських об'єднань.

Таким чином, здійснивши аналіз окремих робіт, котрі містять вкраплення історико-релігійної тематики, можемо відзначати, що стосовно релігійної політики Російської держави щодо західнохристиянських релігійних інституцій в Україні XIX – початку XX ст. в українському радянському історіописанні не сформувалося цілісного напряму з дослідження історії релігії та церкви в Україні. Історичні праці щодо цієї тематики відзначаються

тенденційністю та усвідомленням периферійності ролі релігійного чинника в історії України. Констатовано, що упродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. сама дефініція «українська історіографія» сприймалась досить неоднозначно серед фахових науковців. Однак, упродовж зауваженого періоду в українській радянській історіографії з'явилися оригінальні наукові дослідження (І. Гуржія, В. Смолія, А. Зінченка та ін.), у яких присутній релігійний компонент та відбувається студіювання релігійної політики Російської імперії щодо західних християн в українських землях XIX – початку XX ст., що стало важливим підґрунтям для формування новітнього українського історіописання історії західнохристиянських громад в Україні та їх діяльності у складі Російської імперії упродовж XIX – на початку XX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Орлов В.М. Від релігійного андеґраунду до наукової реабілітації: нові релігійні течії в історіографії 1960-х років – початку XXI століття: монографія. – Полтава: Астрая, 2015. – 330 с.
2. Гаркавенко Ф.И. Что такое религиозное сектантство. – М.: Военное издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1961. – 123 с.
3. Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения; отв. ред. А.И. Клибанов. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 192 с.
4. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2-я половина XIX – начало XX в.); отв. ред. П.К. Курочкин. – М.: Наука, 1969. – 184 с.: ил. (Научно-популярная серия).
5. Григулевич И.Р. Папство. Век XX. 2-е изд., дополн. – М.: Издательство политической литературы, 1981. – 532 с.: ил.
6. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Издательство «Наука», 1970. – 383 с.
7. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М.: Наука, 1981. – 214 с.
8. Эйнгорн И.Д. Очерки истории религии и атеизма в Сибири (1917 – 1937 гг.). – Томск: Издательство Томского университета, 1982. – 225 с.
9. Емелях Л.И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. – Москва; Ленинград: Издательство «Наука», 1965. – 201 с.
10. Ипатов А.Н. Взаимосвязь религиозного и национального в меннонитстве // Вопросы научного атеизма / ред. кол.: А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др. – М.: Издательство «Мысль», 1971. – Вып. 12. С. 64–93.
11. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.); отв. ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1976. – 306 с.
12. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М.: Издательство «Наука», 1971. – 191 с.
13. Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья / под ред. В.С. Зеленчука. – Кишинев: Издательство «Штиинца», 1974. – 160 с.
14. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М.: Издательство «Наука», 1965. – 348 с.
15. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Издательство «Наука», 1973. – 256 с. (Серия «Научно-атеистическая литература»).
16. Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность (социологические и исторические очерки). – М.: Издательство «Наука», 1969. – 272 с.
17. Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.
18. Лялина Г.С. Новые тенденции в идеологии баптизма. – М.: Издательство «Знание», 1979. – 64 с. (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Научный атеизм», 10).
19. Шейнман М.М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1958. – 468 с.
20. Шейнман М.М. Ватикан между двумя мировыми войнами. – М.; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 240 с.
21. Шейнман М.М. Краткие очерки истории папства. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1952. – 192 с.
22. Шейнман М.М. От Пия IX до Павла VI. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – М.: Издательство «Наука», 1979. – 175 с.
23. Шейнман М.М. Папство. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 208 с.
24. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-х років. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 59–98.
25. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 258 с.
26. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
27. Яремчук В. Ідеологічні ідентичності істориків в радянській Україні. Світло й тіні українського радянського історіописання: матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – С. 43–51.
28. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. – 451 с.
29. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1978. – 192 с.
30. Зінченко А.Л. Католицькі та уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1984. – № 1. – С. 98–104.

Орлов В.Н. Религиозная политика Российской империи относительно неправославных христианских объединений и их деятельность в Украине XIX – начала XX в.: украинская советская историография 1950-х – первой половины 1980-х гг.

В статье охарактеризованы особенности религиозной политики Российской империи относительно неправославных религиозных институтов и специфика их функционирования на украинских землях на протяжении XIX – начала XX в. Анализ осуществлен сквозь призму научно-исторических трудов украинских историков советского периода 1950-х – первой половины 1980-х гг.

Ключевые слова: *атеизм, инославие, религиозная политика, римо-католицизм, Российская империя, Украина, украинская советская историография, униатство.*

Orlov V.M. The religious policy of the Russian Empire concerning the non-Orthodox Christian associations and their activities in Ukraine of the 19 – early 20 century: the Ukrainian Soviet historiography of the 1950s – the first half of the 1980s.

In this article, features of the religious policy of the Russian Empire concerning the non-Orthodox religious institutions and the specifics of their functioning on Ukrainian lands during of the 19th and early 20th centuries are characterized. The analysis was carried out through the prism of scientific-and-historical researches of Ukrainian historians of the Soviet period of the 1950s – the first half of the 1980s.

Key words: *atheism, non-Orthodox, religious policy, Roman Catholicism, Russian Empire, Ukraine, the Ukrainian Soviet historiography, Uniate.*

15.02.2018 р.

УДК 2-7(091)(477.51) П. Добровольський

Д.М. Федусь

ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ У ДОРОБКУ П.М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена внеску у вивчення церковної історії видатного краєзнавця Петра Добровольського. Систематизовано студії науковця, які стосуються релігійної справи Чернігівщини.

Ключові слова: *П. Добровольський, храм, релігія, краєзнавство, собор.*

Кінець XIX – початок XX ст. був періодом зростання інтересу чернігівських науковців до історії рідного краю. Особливу зацікавленість до цього питання проявив Петро Михайлович Добровольський – відомий краєзнавець, музеєзнавець та архівознавець Чернігівщини. Науковий доробок автора досі ґрунтовно не вивчений і не систематизований.

Окремі сфери наукової діяльності П.М. Добровольського вивчали О. Коваленко [18], Л. Ясновська [22], О. Черненко [21], О. Ясь [24], В. Пристайко [19], але праці краєзнавця, присвячені церковній історії, не здобули належного висвітлення. Відтак, метою даної роботи є систематизація студій П. Добровольського, які стосуються релігійної історії Чернігівщини.

Петро Добровольський народився 16 січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту в сім'ї бідного священика. Науковець працював в духовній консисторії, де розпочав свої перші дослідження церковної старовини [14, с. 192]. Саме в цій установі він отримав можливість ознайомитись з православними архівами.

Працюючи в Чернігівській духовній консисторії, П. Добровольський виявився найкращим працівником, якому довіряли найбільш складні завдання. Завдяки своїй наполегливості він став особистим секретарем преосвященних вікаріїв єпархії, єпископів Евфимія, Михайла та Філіппа [24, с. 420].

Добровольський зацікавився храмами, які не збереглись до кінця XIX ст. Ґрунтовною була серія його статей «Де знаходились старовинні, неіснуючі нині храми міста Чернігова» [2]. Вона була опублікована в «Чернігівських єпархіальних відомостях» і складалась з 8 частин. Використавши велику кількість джерел, йому вдалось з'ясувати розташування церков та їх значення у духовному житті міста.

Серед згаданих споруд є Стрітенська церква. Згадку про неї Добровольський вперше знайшов у праці О.Ф. Шафонського: «…описывая предместье за старым земляным валом прямо по Гончей улице, также указывает на ней еще третью церковь деревянную Стретенья Господнего». Церква була збудована в 1751 р. за ініціативи чернігівського бургомістра Федора Міляревського [3, с. 247].

При детальному вивченні цього питання Петро Михайлович вирішив звернутись до Євангелія 1636 р. Він зробив висновок, що в місті була церква під такою ж назвою, і існувала вона до 1751 р. Для підтвердження своєї думки Добровольський наводить наступну цитату: «До храму Стретенья Господа Бога и Спаса нашого церкви Черниговское 1649 г. месяца декемврия 14 дня». Враховуючи давній звичай будування церкви на місті попередньої, можна припустити, що храм розташовувався на перехресті вулиць Гончої та Стрітенської [3, с. 250].

Далі було відтворено історію Воздвиженського храму. За життя краєзнавця в Чернігові існувала церква під такою назвою, але в церковному давньосховищі він знайшов матеріал, який вказував, що біля існуючої була «деревянная сего же имени, в 1770 году сгоревшая». На жаль, вченому не вдалось дізнатись, в якому році вона була побудована, але зазначено цікавий факт, що після пожежі церкву відбудували, та внаслідок безвідповідальності будівничих стіни храму обвалились в 1773 р. і тільки 1778 р. він був завершений і освячений [4, с. 306].

Наступним було вивчено Покровський храм. Проаналізувавши роботи Шафонського, Петро Михайлович зробив висновок, що церква розташовувалась неподалік Єлецького монастиря і була побудована в 1764 р. Вивчивши рукописний план міста початку XIX ст., Добровольський знайшов підтвердження цим спогадам [5, с. 351]. В 1837 р. храм був частково закритий, замість нього при Єкатериненському храмі була прибудована дзвіниця і галерея, в якій і розташувалась Покровська церква «на память потомкам о старом Покровском приходьком храме» [6, с. 383].

Найбільш ґрунтовно були описані Вознесенський та Варваринський храми. Петру Михайловичу вдалось поспілкуватися зі старожилами, які пам'ятали ці церкви. Також він проаналізував оригінал плану храмів початку XX ст. та навіть їх фото, що збереглись в Історичному музеї Архівної комісії. Багато істориків вели дискусії щодо будівничого Вознесенського храму. Одна з найпоширеніших версій приписує ініціативу побудови Павлу Полуботку. Датою будівництва всі науковці визнають 1783 р. [7, с. 403].

А от Варваринській церкві чернігівські краєзнавці майже не приділяли уваги, тому її історію взявся вивчити Добровольський. Працюючи в Єпархіальному Давньосховищі, він знайшов закладну дошку, на одній стороні якої було вирізьблено такий напис: «Сия церковь в честь и память Великомученицы Варвары влето 1749 мца июля шестого дня». Вивчаючи інші джерела, історик зазначав, що в 1800 р. вона була перебудована, і її зовнішній вигляд змінився. Щодо точного розташування храмів Петро Михайлович не дає відповіді, так як не може фактами довести ту чи іншу існуючу версію [7, с. 406].

П.М. Добровольський у своїй праці визнавав, що найскладніше було відтворити історію Миколаївського храму. Науковці майже не займались його вивченням, обмежуючись короткою інформацією про розташування церкви «на новому місці» [8, с. 459]. В історико-статистичному описі Чернігівської єпархії наводиться напис на срібній гробниці: «Создася ко храму св. Николая року 1688». Також Добровольський знайшов згадки в Євангеліє московського друку 1781 р., де є такі слова: «…деялось стараниемъ священствуещего Григория Долинского на новом месте». Петро Михайлович вирішив відповісти на питання про «нове місце». В роботі Іоникія Галятовського «Скарбниця» він знайшов

таку інформацію: «Петр Моисеевич, черниговский козак Нового Места в 1675 г. был одержим такою же болезнью привели его в монастырь Елецкий…» [8, с. 464]. На основі цієї та іншої згадок краєзнавець зробив висновок, що «нове місце» – це назва частини міста [8, с. 465].

За розпорядженням міського губернатора в архіві губернського правління довго шукали план розташування церкви, але безрезультатно. В історичному музеї Чернігівської губернії Добровольському вдалось знайти рукописний план старої Миколаївської церкви, подарований О. Куракіним. Тож тепер стало відомо, що храм розташовувався на перехресті Гончої та Миколаївської вулиць [9, с. 503].

Увагу Добровольського привернув ще однин храм Чернігова – Богоявленський, який практично не вивчався. У фондах історичного музею йому вдалось знайти закладну храмову мідну дошку та проаналізувати 2 написи на ній: один розповідає про дату створення храму (1741 р.), другий – про дату перебудови (1808 р.). Вивчивши план міста 1803 р., було знайдено місце розташування церкви – на перехресті вулиць Гончої та Богоявленської [9, с. 506].

Додатково істориком було уточнено інформацію про Воскресенський, Благовіщенський, Мироносицький та ін. храми [2, с. 210].

Іншим напрямком досліджень церковної історії П.М. Добровольського стало вивчення біографій видатних релігійних діячів. Велика праця присвячена діяльності Преосвященного Філіппа, єпископа Новгородського [14]. Петро Михайлович був особисто знайомий з єпископом, адже разом з ним брав участь у роботі Чернігівської археологічної комісії. Вчений з шаною розповідає про діяння священика на церковному поприщі.

Також Добровольський видав велику кількість праць, присвячених архієпископам Нілу Березовському [1], Феодосію Углицькому [12], Іродіону Жуковському [13], Філарету Гумілевському та ін., багато часу віддав на пошук та аналіз церковних грамот патріарха Адріана архімандриту Єлецькому Феодосію Углицькому [10], царів Іоанна і Петра Олексійовичів преосвященному Феодосію архієпископу Чернігівському [12], інших матеріалів, які раніше не були введені до наукового обігу.

Окремо слід виділити роботи П.М. Добровольського з вивчення історії становлення та функціонування навчальних релігійних установ міста Чернігова. На розсуд громадськості було представлено ряд статей у місцевих періодичних виданнях, присвячених чернігівській консисторії, відкриттю єпархіально давньосховища [17] та іншим закладам.

Праці «Об иконостасе Введенской церкви архиерейского дома в Троицком монастыре» [15], «Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастиря» [16], «Старинная епитрахиль» [20], «Чудотворная икона Богоматери Троице-Ильинская Черниговская» та ін. історик присвятив відомим іконам, речам культу та печерам Чернігівщини.

Доробок Петра Михайловича Добровольського становить велику цінність для сучасних науковців, адже охоплює майже всі сфери релігійного життя Чернігівщини.

ПОСИЛАННЯ

1. Добровольский П.М. Архимандрит Елецкий Нил Березовский (1722–1726 гг.) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. 2 – С. 68–73.
2. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 6. – С. 209–218.
3. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 7. – С. 247–255.
4. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 8–9. – С. 305–307.
5. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 10. – С. 351–355.
6. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 11. – С. 383–385.
7. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 12. – С. 403–408.
8. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 13. – С.459–465.
9. Добровольский П.М. Где находились старинные, несуществующие ныне, храмы города Чернигова? / П. Добровольский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1908. – № 14. – С. 503–510.
10. Добровольский П.М. Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможении Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиальнаго управления // ЧЕИ. – 1900. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 112 – 114.
11. Добровольский П.М. Грамота Святителя Феодосия, Архиепископа Черниговскаго на продажу места в г. Новгород-Северске протопопу Афанасию Зарудзскому // ЧЕИ. – 1901. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 676–677.
12. Добровольский П.М. Грамота Царей Иоанна и Петра Алексеевичей Преосвященному Феодосию Архиепископу Черниговскому и Новгородсеверскому, данная в подтверждение прав его на Черниговскою Архиепископию // ЧЕИ. – 1900. – № 8–9. – Часть неофициальная. – С. 258–262.
13. Добровольский П.М. Иродион Жуковский, епископ Черниговский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии – Чернигов, 1903. – Вып. 4 – С. 5–9.
14. Добровольский П.М. О кончине Преосвященного Филиппа Епископа Новгородского / П.М. Добровольский // Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1902. – № 2772. – С. 1.
15. Добровольський П.М. Об иконостасе Введенской церкви архиерейского дома а Троицком монастыре / П.М. Добровольский // Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. – М., 1911 – Том 3 – С. 88.
16. Добровольский П.М. Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастиря / П.М. Добровольский // Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. – М., 1911 – Том 3 – С. 88.
17. Добровольский П.М. Об учреждении епархиальнаго древлехранилища / П.М. Добровольский// ЧЕИ. – 1900. – № 14. – Часть неофициальная. – С. 394–397.
18. Коваленко О. Добровольський Петро Михайлович // Бібліографічний довідник «Українські архівісти». – К., 2007. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – С. 192–193.
19. Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії / В. Пристайко // Сіверянський архів: Науковий щорічник – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С. 78–80.
20. Старинная епитрахиль / П.М. Добровольський // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1907. – № 20. – С. 694–697.
21. Черненко О.Є. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині / О.Є. Черненко, Л.В. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.
22. Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. До-

бровольського на Чернігово-Сіверщині / О. Черненко, Л. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 34–40.
23. Черниговская духовная консистория (Историческая справка) / П.М. Добровольский // Черниговские епархиальные известия. – 1900. – № 22. – С. 652–657.
24. Ясь. О.В. Добровольський Петро Михайлович / О.В. Ясь// Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 420.

Федусь Д.М. Церковная история в научном наследии П.М. Добровольского
Статья посвящена вкладу в изучение церковной истории выдающегося краеведа Петра Добровольского. Систематизированы студии ученого, которые касаются религиозного дела Черниговщины.
***Ключевые слова:** П. Добровольский, храм, религия, краеведение, собор.*

Fedus D.M. Church history in a scientific heritage of P.M. Dobrovolsky
The article is devoted to the contribution to the study of the Church history of the outstanding local historian Petro Dobrovolsky. Studio of the scientist that concerns the religious affairs of Chernihiv is systematized.
***Key words:** P. Dobrovolsky, the church, religion, local history, the cathedral.*

20.02.2018 р.

УДК 94(477)+[929.629.73] Ф. Терещенко «191»

В.В. Татарчук
В.О. Константинов

УТОЧНЕННЯ АСПЕКТІВ АВІАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФЕДОРА ТЕРЕЩЕНКА (1910-ТІ РОКИ). ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

В статті уточнюються деякі аспекти авіаційної діяльності Ф.Ф. Терещенка – організатора одного з перших авіаційних підприємств на території сучасної України, нащадка династії цукрозаводчиків. Розглядаються його участь в громадських авіаційних організаціях (Повітроплавному гуртку Київського політехнічного інституту, Київському товаристві повітроплавання), в організації і діяльності аеропланного заводу в своєму маєтку в с. Червоне, його ділові стосунки з іншими авіаконструкторами. Викладені в статті факти повністю ґрунтуються на першоджерелах.
***Ключові слова:** авіація, Київський політехнічний інститут, Повітроплавний гурток, Київське товариство повітроплавання, аеропланний завод в с. Червоне, авіаційно-автомобільні майстерні КПІ.*

Вихідним пунктом у дослідженні логіки розвитку техніки виступає аналіз взаємодії її з людиною. Тому знайомство з біографією й творчим шляхом конструкторів надає більш повне уявлення про історію розвитку науки і техніки.

Життя і діяльність організатора одного з перших авіаційних підприємств на території сучасної України, нащадка династії цукрозаводчиків Федора Федоровича Терещенка, висвітлена начебто повно як в роботах, присвячених власне династії Терещенків [1], так і спеціальних роботах і статтях з історії становлення і розвитку авіації в нашій країні [2; 3, с. 84–86; 4, с. 27–29, 38]. Спеціальні роботи істориків авіації збереглися у вигляді доповідей, але надруковані не були і залишаються невідомими широкому загалу [5, арк. 16.; 6, арк. 2]. Водночас є ціла низка робот науково-популярного характеру, що повторюють вже усталену інформацію, не особливо посилаючись при цьому на першоджерела [7, с. 87–107; 8, с. 43; 9, с. 57–80], або просто мають суто компілятивний характер з ознаками графоманії і навіть плагіату [10, с. 3–15].

Метою нашої роботи є уточнення аспектів діяльності Ф.Ф. Терещенка в громадських авіаційних організаціях (Повітроплавному гуртку Київського політехнічного інституту, Київському товаристві повітроплавання), заснуванні і роботі аеропланного заводу в своєму маєтку в Червоному, його стосунках з іншими авіаконструкторами, спираючись суто на факти в першоджерелах – архівних і газетних матеріалах.

Джерельну базу дослідження складають документи двох видів: 1) архівні: фонди Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського; 2) періодичної преси: місцеві газети і журнали (газети «Киевлянин», «Киевская мысль» та ін.) і центральні видання (науково-популярні журнали «Автомобильная жизнь и авиация», «Библиотека воздухоплавания», «Воздухоплаватель»).

Авіаційна діяльність Ф.Ф. Терещенка мала дві складові: 1) теоретичну – участь у громадських організаціях, з'їздах; виступи з доповідями; спроби розробок аеропланів самотужки і за допомогою любителів нової галузі техніки, які тільки робили в ній перші кроки; 2) практичну – польоти на куплених за кордоном аеропланах; побудова власних; організація власної авіамайстерні, яка згодом переросла у цілий завод. Ці складові були настільки тісно переплетені між собою і взаємопов'язані, що їх слід розглядати нерозривно одну від одної, в хронологічній послідовності.

Федор Федорович Терещенко народився в Києві 11 листопада 1888 р.[1] в родині дійсного статського радника Федора Артемовича Терещенка і його дружини Надії Володимирівні. 26 листопада того ж року Федора охрестили в Старо-Георгіївській церкві. «Восприемниками» при хрещенні були дійсний статський радник Володимир Володимирович Хлопов і Пелагєя Георгіївна Терещенко. Таїнство хрещення здійснював протоієрей Матвій Погоржинський. 9 грудня 1888 р. за постановою Волинських Дворянських Депутатських зборів, підтверджених імператорським наказом, новонароджений був зачислений до роду свого батька і занесений до першої частини родовідної книги дворян Волинської губернії [11, арк. 6–7]. У 1905–1907 рр. Ф.Ф. Терещенко навчався в 1-й Київ-

1. Всі дати до 1918 року наведені за юліанським календарем.

ській гімназії і при випускних іспитах показав хороші результати: з 11 предметів він отримав лише одну оцінку «3» (з математичної географії), оцінку «4» з чотирьох предметів (математики, фізики, історії, географії) і «5» з шести предметів (із Закону Божого, логіки і психології, законодавства, латинської, німецької і французької мов) [11, арк. 2]. В серпні 1907 р. Ф.Ф. Терещенко, після складання вступних іспитів, був зарахований на механічне відділення Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II (КПІ), причому понад комплект штату, про що було навіть отримано згоду від Керуючого Міністерством Фінансів [11, арк. 8, 10, 12]. Свій перший навчальний рік він провів за кордоном (через стан здоров'я), але водночас був вільним слухачем політехнічного інституту в Шарлоттенбурзі, де в основному пройшов перший курс [11, арк. 13]. Можливо, там він побачив і перші польоти іноземних авіаторів, що докорінно змінило його життя.

КПІ на межі 1910-х рр. став одним з осередків розвитку ідей повітроплавання і авіації на території Україні зокрема і в Російській імперії загалом. Початок цьому був покладений завдяки діяльності студентського Повітроплавного гуртка (діяв у 1908–1915 роках). Перші наївні захоплення студентів новою галуззю техніки згодом трансформувалися до структурного оформлення в єдину організацію з чотирма секціями відповідно до напрямку дослідження різних типів літаючих апаратів, правлінням, уставом, а також принципами роботи і умовами її проведення. Всі ці питання регламентувалися правилами, затвердженими Радою Міністрів 11 червня 1907 р., щодо створення студентських організацій та проведення в стінах вищих навчальних закладів зборів, адже для проведення засідання гуртка необхідно було подавати відповідну заяву-клопотання на ім'я директора інституту з чітким зазначенням дати і місця зборів, кількості присутніх осіб (причому тільки членів організації), порядком денним з переліком питань, що мали обговорюватися, а саме – теми доповідей. Всі ці відомості збереглися у відношеннях-проханнях студентів про дозвіл сходок і зборів.

Найбільш плідним в роботі гуртка виявився 1909 рік, коли упродовж березня-грудня було проведено 22 засідання (13 – загальні збори, 9 – засідання секцій). На загальних зборах з 11 зроблених доповідей 6 прочитали викладачі, 5 – студенти, серед яких був і Ф.Ф. Терещенко. Він 30 листопада 1909 р. у великій фізичній аудиторії головного корпусу КПІ зробив доповідь «Виставка в Парижі» (Перша міжнародна авіаційна виставка – «Салон авіації» – відкрилася 25 вересня 1909 р. в паризькому виставковому центрі Grand Palais; 380 експонентів Франції демонстрували всі останні досягнення в галузі авіації та повітроплавання: аеростати, аероплани та двигуни до них – В.Т., В.К.) [12, арк. 311]. Інших відомостей про участь Ф.Ф. Терещенка в Повітроплавному гуртку нами не виявлено. Історію першої студентської авіаційної організації в Україні дослідив один з авторів статті [13, с. 110–127].

Упродовж 1909–1915 рр. у Києві діяла громадська авіаційна організація – Київське товариство повітроплавання (КТП). Устав організації було затверджено 21 жовтня 1909 р. Діяльність товариства зосереджувалася на організації «Повітроплавних виставок» (січень 1911 р., березень 1912 р.), на яких демонструвалися літаки членів товариства і нова література з авіаційної тематики, організації польотів, навчання пілотів на громадських засадах, облаштування аеродромів, нагородження ентузіастів за популяризацію ідей авіації [14].

Серед членів-засновників Товариства був і Федір Терещенко [15, арк. 1]. Упродовж першого року діяльності організації – з 8 (21) листопада 1909 р. по 8 (21) листопада 1910 р. – він послідовно пройшов шлях від кандидата в члени Ради КТП до члена Науково-Технічного і Спортивного Комітетів КТП [16, с. 41, 43]. Він залишався членом КТП і в наступному 1910 році, увійшовши до складу Ради Товариства [17, арк. 26, 67 зв.]. По суті, Терещенко також був одним з його головних спонсорів, постійно сплачуючи гроші за оренду приміщення для канцелярії КТП [18, арк. 1, 2]. Водночас до нього постійно надходили листи винахідників з проханням про фінансування їхніх винаходів в області авіації, іноді дуже сумнівних [19, арк. 1–5].

У 1909–1910 рр. Ф.Ф. Терещенко організував у своєму маєтку у с. Червоному Волинської губернії (зараз – селище міського типу Андрушівського р-ну Житомирської обл.) «Авіаційні майстерні», які з 1914 р. реорганізовано на авіаційний завод. Упродовж 1909–1916 рр. на аеропланному заводі у с. Червоне Ф.Ф. Терещенка було сконструйовано і збудовано 8 типів літаків. Провідними конструкторами при проектуванні цих літаків були В.П. Григор'єв (моноплан № 1 (1909 р.) та біплан Т-VII (1916 р.), Д.П. Григорович (моноплани № 2 (1910 р.) та № 3 (1911 р.), С.С. Зембінський (моноплани Т-IV (1912 р.) й Т-V (1913 р.) та А.А. Пішоф (моноплани Т-Vбіс (1913 р.) й Т-VI (1914 р.) [5, арк. 16.]. Всі вони детально описані у спеціальних дослідженнях [2; 3, с. 84–86; 4, с. 27–29, 38].

Перший аероплан в авіаційних майстернях Ф.Ф. Терещенка було збудовано наприкінці 1909 р. Його демонстрували (щоправда, без двигуна, гвинта і коліс) на XII Всеросійському з'їзді повітроплавців і лікарів в Москві в грудні 1909 – січні 1910 рр. Терещенко зробив про аероплан цілу доповідь з наочною демонстрацією креслень. Як правило, перші розробки у зовсім новій галузі являють собою копії попередніх із внесенням певних змін. І дійсно, у своїй доповіді Ф.Ф. Терещенко зазначав, що серед всіх існуючих на той час типів літаючих апаратів найбільш зручним є моноплан – апарат з однією головною підтримуючою поверхнею, який складався з корпусу, крил – підтримуючих площин, стабілізуючої (урівноважуючої) площини, керма висоти і керма напрямку; до них приєднаний двигун, пропелер і прилад для управління монопланом. Вага моноплана дорівнювала 230 кг разом з пілотом і двигуном системи Anzani потужністю 25–30 к. с., площа носійної поверхні складала 12 м^2. Апарат був зроблений зі сталі,

заліза, алюмінію, ясенини, буку, ялини. Сам Ф.Ф. Терещенко вважав більш раціональним не будувати абсолютно нові апарати, а покращувати вже існуючі і паралельно виправляти їх недоліки. За основу був взятий моноплан типу «Блеріо-XI», але розташування інших частин, розміри, форма хвоста і окремі конструкції (за виключенням скоб Блеріо) були зовсім іншими. Цей моноплан конструктор розглядав лише як навчальний, але сподівався на усунення недоліків після практичної перевірки. Всі частини аероплану були виконані київськими авіаторами дуже точно і чисто [20, с. 37–41; 21, с. 3].

Доповідь і представлений літак викликали серед присутніх неабиякий інтерес. На думку окремих фахівців, моноплан Терещенка був найбільш цікавим експонатом. Зазначимо також, що це був єдиний літак, що демонструвався на виставці [2, с. 222–223].

Побудовою свого аероплану Ф.Ф. Терещенко фактично підтвердив загальну тенденцію межі 1910-х років – перехід від біплану до моноплану як основного типу літаків і появою на зміну некерованим «стрибунам» спроможних до тривалих польотів і маневрування в повітрі апаратів. Етап створення літака завершився, розпочався етап розвитку в умовах практичного застосування і серійного виробництва [22, с. 183].

Окрилений успіхом, Ф.Ф. Терещенко продовжив роботи в своєму маєтку. Були збудовані ангари (сараї) для зберігання літаків, почалося обладнання майстерень. Спочатку вони мали лише один токарний верстат, стрічкову пилу і бормашину для свердлення отворів, але поступово перетворилися на порівняно добре обладнане підприємство. В червні 1910 р. Терещенко виконував вже і перші самостійні польоти на своєму аероплані типу «Блеріо» (як його продовжували називати в пресі), але це фактично був моноплан його власної конструкції – в с. Красовка (в 13 км від Червоного), пролетівши 6 разів на відстань 2 версти напряму, не торкаючись землі, він робив оберти в повітрі на висоті 12 м [23, с. 55].

Влітку 1910 р. Ф.Ф. Терещенко закупив у Франції 6 аеропланів і розпочав в майстернях підготовчі роботи, найнявши штат робітників і запросивши сюди своїх колег-студентів. 2 серпня 1910 р. він витримав іспит на звання пілота-авіатора при КТП з отриманням пілотського свідоцтва [24, с. 20–22; 25, с. 55].

Окремі аспекти стосунків Ф.Ф. Терещенка з працівниками авіамайстерні у с. Червоне дослідив один з авторів статті у своїх роботах, присвячених життю і діяльності авіаконструкторів В.П. Григор'єва і Д.П. Григоровича. Зазначимо, що вони, як і Терещенко, були дворянами. На нашу думку, це стало одним із чинників (хоча і не головних) їх запрошення на роботу. Теза історика авіації С.І. Карацуби про те, що Григор'єв працював, а Терещенко пожинав плоди його праці і оплачував її [6, арк. 2], висловлена в дусі часу панування ідеології і експлуатації одних іншими. Докладніше про долю В.П. Григор'єва можна дізнатися зі спеціальної статті [26, с. 71–84].

Стосовно Д.П. Григоровича, то, на нашу думку, на прийняття рішення Ф.Ф. Терещенка запросити його до себе на роботу вплинув як факт дворянства, так і те, що хрещеними батьками Григоровича були брат і сестра Іван Ніколович (1854–1903) і Марія Ніколовна Терещенки (1859–?) – діти підприємця і благодійника Ніколи Артемовича Терещенка (1819–1903).

Про моноплани № 2 і № 3 Ф. Терещенка, на жаль, майже немає свідчень, і «приписування» їхнього авторства Д.П. Григоровичу можна зробити лише опосередковано. Достеменно відомо, що він працював в аеропланних майстернях с. Червоне саме в цей час, отримавши за роботу в 1910 р. 1200 крб. Можна припустити, що це були літаки, відомі в авіаційній літературі під назвами Г-2 і Г-3 [27, арк. 1 зв.]. Причини, за яких Д.П. Григорович залишив роботу в майстернях, невідомі. Можливо, він вважав, що прийшов час підкорювати нові рубежі – в столиці імперії [28, с. 222, 229].

Наступним був моноплан «Терещенко № 3», який брав участь у Київському авіаційному тижні у вересні 1911 р. [29, с. 3; 30, с. 3]. Відомо, що загальні витрати на утримання аеропланних майстерень на 1 жовтня 1912 р. становили 21 992 крб. [31, арк. 2 зв.].

Зазначимо, що Ф.Ф. Терещенко так і не закінчив КПІ за сімейними обставинами, забравши документи у січні 1912 р., причому доручив цю справу тому ж таки В.П. Григор'єву [11, арк. 1; 32, арк. 269–278 зв.].

У вересні 1912 р. Ф.Ф. Терещенка було обрано віце-головою Київського товариства повітроплавання [33, с. 3], а в березні 1914 р. Імператорський Всеросійський аероклуб видав почесному члену КТП Ф.Ф. Терещенку міжнародний диплом пілота-авіатора. Сам він на той час перебував у Каїрі (Єгипет) [24, с. 20–22].

1 березня 1914 р. в Червоному відбулося випробування нового одномісного моноплана «Терещенко-6» (розмах крила – 10 м, довжина – 7,2 м, площа поверхні – 15 м², вага без навантаження – 340 кг, двигун системи «Рон» – перший випадок установки подібного типу двигуна на аероплані вітчизяної конструкції). Літак піднявся на висоту 500 м за 3,5 хв. і був розрахований на 5 год. безперервного польоту [24, с. 23].

На початок 1915 р. авіаційний завод у с. Червоне випустив 12 літаків, в т. ч. 10 літаків Фарман-22bis і два моноплани системи Терещенка (Т-Vбіс). В перспективі передбачалося перевести завод до Києва та збільшити його продуктивність до 150 літаків на рік, розширивши особовий склад робітників та службовців до 368 чоловік. Швидкість польоту, потужність двигунів, повна літна вага та корисне навантаження літаків поступово неухильно зростали від типу до типу, а питоме навантаження на крило за 7 років збільшилося вдвічі – з 19,2 кг/м² у 1909 р. до 39,1 кг/м² в 1916 р. [5, арк. 16]. Однак восени 1915 р. завод евакуювали до Москви і продали товариству Дукс.

10 вересня 1915 р. Ф.Ф. Терещенко уклав з В.П. Григор'євим контракт, за яким той призначався з 1 жовт-

ня поточного року секретарем по технічних авіаційних справах потягу-майстерні, створеного на самому початку Першої світової війни для ремонту авіаційного майна діючої армії [34, арк. 2]. В серпні 1915 р. потяг-майстерню перевели до Москви; на ньому проводився перегляд та збирання літаків, що надходили з-за кордону.

На цьому шляхи В.П. Григор'єва і Ф.Ф. Терещенка розійшлися. Перший ще встиг добудувати в серпні 1916 р. в авіаційно-автомобільних майстернях КПІ літак Г-VII (або Т-7), який він розпочав проектувати ще на початку війни. Літак являв собою двомісний біплан (сидіння поряд) з фюзеляжною схемою і тягним гвинтом. Порівняно з моноплана̀ми біплани мали гірші аеродинамічні якості, але вигравали у вазі та маневруванні, що у військових умовах мало велике значення і призвело до переважного їх поширення в період Першої світової війни (з 85 типів літаків 74 (87%) складали саме біплани) [35, с. 47]. Щиро підтримавши владу більшовиків, дворянин В.П. Григор'єв, неодноразово ризикуючи власним життям, підірвав своє здоров'я і помер в 39-річному віці, не отримавши від нової влади нічого, навіть пенсії. Ф.Ф. Терещенко у 1918 р. емігрував за кордон і помер 30 січня 1950 р. в Парижі.

ПОСИЛАННЯ

1. Ковалинский В.В. Меценаты Киева / В.В. Ковалинский – К.: Кий, 1998. – 528 с.
2. Сокольский В.Н. Из истории самолетостроения на Украине (Червонские аэропланные мастерские) / Сокольский В.Н. // Труды Института истории естествознания и техники СССР. – 1962. – Т. 45. – С. 222–235.
3. Шавров В.Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. / Шавров В.Б. – 3-е изд, исправл. – М.: Машиностроение, 1985. – 752 с., ил.
4. Савин В.С. Авиация в Украине. Очерки истории / Савин В.С. – Харьков: Основа, 1995. – 264 с., ил.
5. Карацуба С.І. Конструктори Київського товариства повітроплавання (з історії літакобудування на Україні) (доповідь прочитана 20 квітня 1973 р.) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 200, спр. 200. ч. 5, 22 арк.
6. Карацуба С.И. Инженер-авиаконструктор Григорьев Владимир Петрович (1883–1922) (Киевские пионеры авиации) (доповідь прочитана 27 травня 1970 р.) // ІР НБУВ, ф. 275, спр. 116, ч. 4, 20 арк.
7. Моисеев В.А. Хозяин и работник // Моисеев В.А. Контакт, Ваше сиятельство! / Моисеев В.А. – К.: Форум, 2000. – 127 с., ил.
8. Троценко А.М. Літопис цивільної авіації України. – К., 2010. – 864 с., іл.
9. Згуровський М.З. Володимир Григор'єв і Федір Терещенко: різні долі, спільне захоплення // М.З. Згуровський Київські політехніки біля витоків світової авіації, космонавтики та ракетобудування / М.З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», Вид-во «Політехніка», 2016. – 400 с., іл.
10. Баштова Л.С. Ф.Ф. Терещенко – славетний нащадок відомого роду / Л.С. Баштова // Дослідження з історії техніки. Збірник наукових праць. – Вип. 12. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2010. – 120 с.
11. Держархів м. Київа, ф. 18, оп. 1, спр. 5130, 14 арк.
12. Держархів м. Київа, ф. 18, оп. 1, спр. 969, 906 арк.
13. Татарчук В.В. Повітроплавний гурток Київського політехнічного інституту (1908–1915 рр.) // Історія науки і техніки. Збірник наукових праць / Головний редактор О.Я. Пилипчук. – К.: Вид-во ДЕТУТ, 2014. – Вип. 5. – 251 с.
14. Карацуба С.І. Київське товариство повітроплавання / С.І. Карацуба // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1972. – Вип. 16. – С. 77–81.
15. Держархів Київської області, ф. 10, оп. 1, спр. 187, 14 арк.
16. Сборник статей по воздухоплаванию членов Киевского общества воздухоплавания. Выпуск 1. – К., 1910. – 52 с.
17. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК), ф. 274, оп. 4, спр. 235, 86 арк.
18. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1361, 4 арк.
19. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1424, 5 арк.
20. Моноплан Ф.Ф. Терещенко // Библиотека воздухоплавания. – 1910. –№ 4 (январь).
21. Киевлянин. – 1910 г. – 13 января (вторник). – № 12.
22. Соболев Д. А. История самолетов. Начальный период. – М.: Росспэн, 1995. – 344 с., ил.
23. Вестник воздухоплавания. – 1910 г. – № 12 (июнь).
24. Автомобильная жизнь и авиация. – 1914. – № 3 (март).
25. Вестник воздухоплавания. – 1911 г. – № 5.
26. Татарчук В.В. Інженер-авіаконструктор Володимир Петрович Григор'єв: віхи біографії // Дослідження з історії техніки. Збірник наукових праць. – Вип. 11. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2009. – 110 с.
27. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1226, 9 арк.
28. Татарчук В.В. Дмитро Павлович Григорович. Дитинство, навчання в Київському політехнічному інституті, перші кроки в авіації // Видатні конструктори України. За матеріалами наукових читань з циклу «Видатні конструктори України», проведених у 2014–2015 роках. Том 7. / За редакцією Б.Є. Патона, М.З. Згуровського. – К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 221–230.
29. Киевлянин. – 1911. – № 194. – С. 3.
30. Киевская мысль. – 1912. – № 263.
31. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 1364, 2 арк.
32. Держархів м. Київа, ф. 18, оп. 1, спр. 426, 348 арк.
33. Киевская мысль. – 1912 г. – № 258.
34. ЦДІАК, ф. 1426, оп. 1, од. зб. 1, 2 арк.
35. Крейсон М.П. Самолеты за 20 лет. Оценка их типов, основных характеристик и параметров. 1913–1933 / М.П. Крейсон. – М. – Л.: Госмашметиздат, 1934. – 211 с.

Татарчук В.В., Константинов В.А. Уточнение аспектов авиационной деятельности Федора Терещенко (1910-е годы). К 130-летию со дня рождения

В статье уточняются некоторые аспекты авиационной деятельности Ф.Ф. Терещенко – организатора одного из первых авиационных предприятий на территории современной Украины, потомка династии сахарозаводчиков. Рассматриваются его участие в общественных авиационных организациях (Воздухоплавательном кружке Киевского политехнического института, Киевском обществе воздухоплавания), в организации и деятельности аэропланного завода в своем имении в с. Червоное, его деловые отношения с другими авиаконструкторами. Изложенные в статье факты полностью базируются на первоисточниках.

Ключевые слова: *авиация, Киевский политехнический институт, Воздухоплавательный кружок, Киевское общество воздухоплавания, аэропланный завод в с. Червоное, авиационно-автомобильные мастерские КПИ.*

Tatarchuk V.V., Konstantinov V.O. Specification of the aspects of aviation activity of Fedir Tereshchenko (1910th). To the 130th anniversary of his birth

In the article some aspects of aviation activities of the founder of one of the first aviation plant on the territory of modern Ukraine, the descendant of the sugar factory, F.F. Tereshchenko are specified: in particular, his activity in public aviation organizations – in the Aeronautical group of the Kyiv Polytechnic Institute and in the Kyiv Aeronautics Society; organization and activities of an airplane factory in Chervone, his business relations with other aircraft designers. The facts in the article are completely based on the sources.

Key words: *aviation, Kyiv Polytechnic Institute, Aeronautical group, Kyiv Aeronautics Society, aircraft factory in Chervone, aviation and automobile workshop of KPI.*

02.03.2018 р.

УДК 94(477): 323.272 «1917/1920»

Л.В. Артемова

ГЛУХІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.

У статті досліджуються та максимально повно узагальнюються події Української революції 1917–1921 рр. у Глухові. Описані здатність і спроможність глухівської інтелігенції до національного державотворення. Показана діяльність більшовиків у місті за часи революції та боротьба його захисників з агресією радянської Росії на Глухівщині.

Ключові слова: *Глухів, Українська революція, Батуринський полк, більшовицький режим, економічна експлуатація, Глухівське земство, Вільне козацтво.*

Українська революція 1917–1921 років – один із найважливіших і найскладніших періодів в історії українського народу ХХ ст. Ця доба була вершиною національно-визвольної боротьби, відродження сучасної української нації. Носієм революції був український народ і його політична еліта, що зазнала еволюції від ідей політичної автономії та федерації до усвідомлення необхідності утвердження власної державності.

За роки існування Радянського Союзу дана тема не відрізняється об'єктивністю висвітлення, бо викладення і трактування цих подій відбувалося з огляду на відомі обмеження, які накладалися тоталітарним режимом на українську історичну науку. В працях істориків того часу Українська революція в цілому та на Глухівщині зокрема називається громадянською війною [13; 14; 15]. Документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) роботу Центральної Ради та діяльність Української Народної Республіки називають не інакше, як контрреволюцією, а прагнення українців до свого національного самовизначення трактується як опір більшовикам та бандитизм [2; 3; 4].

За часи незалежності нашої держави тема подій Української революції на Глухівщині знайшла своє відображення у працях В.І. Бєлашова [8], В.В. Вечерського [16]. Наукові дослідження останніх років, викладені у працях Г.М. Іванущенка [11], С.І. Білоконя [12], О.М. Мірошниченка [18], Ю.О. Коваленка [19], вигідно вирізняються від своїх попередників концептуальною новизною, залученням нових документів, насиченістю фактами та їх правдивим трактуванням. Однак, незважаючи на всі успіхи теперішньої вітчизняної історіографії, і до сьогодні не існує наукової роботи, яка б послідовно і синхронізовано у часі висвітлювала б події даної тематики.

Метою нашого дослідження є максимально повне узагальнення подій Української революції у центрі колишньої Гетьманщини, у Глухові, на основі широкого поля архівних матеріалів та раніше надрукованих праць науковців.

Революційні потрясіння, які охопили Російську імперію та Україну у березні 1917 р., докотилися і до Глухова. Як наслідок, на початку березня у місті було сформовано «Виконавчий комітет громадських установ», який підтримав діяльність влади Тимчасового уряду. Рада робітничих і сільських депутатів, утворена у Глухові 9 березня 1917 р., складалася в більшості своїй із есерів та меншовиків. Влада залишалася в руках міської думи та земської управи, які після революції не склали своїх повноважень. При цьому слід зауважити, що земська управа знаходилась не лише в нещодавно збудованому для її потреб на підмурках Другої малоросійської колегії будинку, який своєю архітектурою нагадував про минулу історичну славу столичного гетьманського Глухова, а й була «душею» всього українського у місті. У складі земства перебували майже самі українці, і саме звідси йшла свідома українська течія [12, с. 162].

Разом з тим, активну роботу у місті проводили і більшовики, котрі спиралися у Глухові на Конотопський і Петроградський РСДРП(б). У травні 1917 р. Петроградський комітет РСДРП(б) прислав на допомогу глухівським більшовикам матроса Балтійського флоту М. Чмиря, а Петергофська Рада – двох своїх членів, робітників Путіловського заводу М. Травникова і Д. Євдокимова [8, с.76]. Більшовики йшли в народ із гаслами : «Фабрики – робітникам» , «Земля – селянам». У Глухові, як і на території всієї України, вони діяли за рекомендацією «обратить главное внимание на расслоение деревни, опираясь на вернейшего союзника большевиков – деревенских бедняков» [3, арк.72], бо інші верстви населення не підтримували їхньої діяльності. В кожному селі на Глухівщині було створено свій виконавчий комітет Ради робітничих і селянських депутатів. Місцеві селяни називали його не інакше, як «жульо – хуліганський штаб», бо він складався у переважній більшості із самих лише дезертирів та військових мародерів. Цей виконком мало не щодня збирав мітинги, вимагаючи від уряду фантастичних і нереальних реформ [12, с. 162].

Після Жовтневого перевороту в Петрограді, повалення Тимчасового уряду і захоплення влади більшовиками на чолі з В.І. Леніним, ситуація у Глухові зазнала докорінних змін. Міська дума і земська управа повністю підтримали політику Центральної Ради, яка проголосила створення УНР. З Києва почала докочуватись українська хвиля національного руху, на чолі якого стояли незрусифіковані українські інтелігенти Глухівської земської управи під проводом глухівчанина, українського націоналіста та громадського діяча, старенького секретаря Земства – Онацького. Право на національне самовизначення українців, розбудову власної Української Держави також підтримала молодь міста, приїжджі з Києва офіцери та козаки. Крім них, політику Центральної Ради у Глухові підтримали студенти, а потім і селяни [11, с. 155].

В складних умовах формувалися українські військові частини з українізованих полків колишньої царської армії та загони Вільного козацтва [9; 10]. Центральна Рада прислала до Глухова декілька військових частин та Вільне козацтво для охорони місцевого самоврядування. Однак, майже відразу УНР зазнала більшовицької агресії з боку Росії [5]. Так, у Глухові, 23 грудня 1917 р. розпочав роботу з'їзд робітничих, військових і селянських депутатів Глу-

хівського повіту. З'їзд обрав воєнно-революційний комітет – орган радянської влади – до якого увійшли Фільченко, Мамай, Циганок, Грисюк, Білий. Але міська дума і земська управа, на фоні українського національного піднесення, не підкорилася воєнно-революційному комітету. За наказом міського голови Амосова і цивільного комісара Трофименка ревком був розгромлений, частина його членів зарештована і направлена до Києва [8, с. 77].

Найбільший більшовицький осередок на Глухівщині знаходився у с. Студенок. Туди з Росії прибули агенти, які згодом стали головними більшовицькими ватажками. Поміж ними знаходились місцеві душогуби та борці з «контрреволюцією»: Білий, Уласов, Циганок. Незабаром у селі вони зібрали збори, призначили і перевибрали другий тимчасовий революційний комітет. Для боротьби за встановлення радянської влади у Глухівському повіті тимчасовий ревком створив бойові загони в селах Студенок, Суходол, Кучерівка, Бачевськ, Кореньок, Вільна Слобода. Невдовзі було прийнято рішення всім бойовим загонам, загальний склад яких налічував 400 осіб, йти у наступ на Глухів. 14 січня 1918 р. рано-вранці до Глухова зі сходу підійшли головні сили об'єднаних загонів під керівництвом Циганка, Кримова, Проходи, Ткаченка, до складу яких входив і Московський червоногвардійський загін особливого призначення [8, с. 78].

На шляху більшовицьких військ до Глухова стояли українські військові частини, які зустрічали загарбників збройним опором. Це був невеликій відділ Вільного козацтва під керівництвом старшини Горошко та імпровізований бронепоїзд. Складався він із машини, прикритої залізними бляхами, чотирьох вагонів з кулеметами та 43-х одиниць живої сили. Коли бронепоїзд виїхав назустріч ворогу, з міста виступив більшовицький загін, щоб зірвати залізничний шлях і відділити бронепоїзд від його бази. Врятували його глухівські козаки О. Горошко, Ф. Євдокименко, С. Безгрішний, О. Макаренко і Г. Галушко. «Вони пробігли, замасковані червоними кокардами, крізь натовп і несподіваним наскоком пострілами з рушниць та ручними гранатами відігнали більшовицьку ватагу, що саме взялась розкручувати шини» [11, с. 160].

14 січня 1918 р. більшовики зайняли Глухів. Українську владу заарештували, дехто виїхав до Києва. До міста прибули добре озброєні карні відділи чисельністю від 40 до 50 осіб, які оточували садиби поміщиків, виводили всіх мешканців із будинків на вулицю і розстрілювали. «Нічого не помагало, ні плач, ні просьби, ні цілування по руках і ногах червоних катів, ні благальні ридання перестрашених і напівбожевільних жінок, дітей та немовлят, котрих розстрілювали без найменшої пощади» [12, с. 165]. Тоді ж були розстріляні глухівський міський голова Володимир Амосов, який підтримав УНР, кучерівський та разом з ним 9 поміщиків, котрі в нього переховувалися, його зять, штабс-капітан артилерії, три брати Трофименки, три брати Беркови, два брати Сніжки, Дорошенко. По селах розстріляли цілі родини Мальченків, Рупперів, Оріховських, Грязнових і князя Румянцева [12, с. 146].

Центральну Раду більшовики назвали буржуйською установою, а навколо Глухова вони вимордували всіх підозрілих у симпатіях до УНР. Коли знищили поміщиків, взялися за простих українців, котрих також заарештували і розстріляли: кількох студентів, солдатів, офіцерів, підозрілих у приналежності до Вільного козацтва. Глухів нараз немов вимер. Земську управу розігнали. На багатих селян більшовики стали накладати контрибуції. Крім того, у Глухові вони організували прийом до своїх лав всякої темної голоти (злодіїв, арештантів). На чолі цих червоногвардійських загонів стояв Циганок, який незабаром загинув від гранати, що несподівано вибухнула у нього в руках [17, с. 114].

Однією з цілей окупації військами більшовицької Росії була економічна експлуатація України. Як видно із документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, перші розбійницькі рейди українськими селами Чернігівської губернії радянська влада здійснила вже в січні-лютому 1918 року. В глухівських селах проводилась хлібозаготівля під гаслами: «Хлеб детям Москвы!», «Хлеб голодающим рабочим Москвы!», «Хлеб для Севера!», «Картошка для Севера!». Ставлення глухівських селян до радянської влади було стримано-негативним. Зерно у населення нові керманичі якщо не забирали силою, то змушували продавати за копійки. Люди відмовлялися брати поміщицьку землю і засівали її умовно [3, арк. 302].

Під гаслом «Здоровые должны трудиться!» земельні відділи отримали завдання «привлекать всех трудоспособных владельцев нетрудовых хозяйств к полевым работам наравне со всеми, не давая никому никаких привиллегий» [3, арк. 362], «для работ на свекловичных плантациях мобилизировать женщин из буржуазных семей» [3, арк. 403].

Заможне селянство Глухова було обкладено податком на користь Червоної Армії. Залишки хліба та інших продуктів харчування необхідно було доставляти в спеціальні пункти призначення негайно і звітувати, що «сахар, соль, хлеб, живность, картофель, буряк, фураж, копченые продукты, овощи экстренно заготовлено и отправлено для Петрограда» [3, арк.456]. Не гребувала нова влада і можливістю «отобрать у буржуазии излишки белья и одежды и собрать все имеющееся на руках оружие для нужд Красной Армии» [2, арк. 26].

У першій половині лютого 1918 р. до Глухова з Північно-Західного фронту на місце свого постійного перебування повернувся українізований Батуринський полк. Разом з таємними українськими організаціями, що ще лишилися у Глухові, вони роззброїли місцевий загін Червоної Армії, зробили переворот и відновили владу Центральної Ради у місті. Більшовицькі комісари були заарештовані, натомість було проголошено IV Універсал і Вільну Самостійну Українську Республіку [17, с. 146].

Батуринський полк проявив до глухівських більшови-

ків лояльне ставлення: нікого не розстрілював, ні над ким не знущався. Деякі поборники радянської влади повтікали до Орловщини та Курщини та донесли про цю подію бездротовим телефоном до Москви. Відповідь із центру не забарилася. 23 лютого 1918 р. до Глухова прибув червоногвардійський загін, який разом з глухівськими більшовиками після важких боїв знову встановив у місті радянську владу. Поранених українських оборонців-козаків доколювали штиками, полонених батуринців розстрілювали на місці. Потім червоноармійці перекинулися на глухівських євреїв та заможних міщан. Розділившись на вулиці, вони йшли від дому до дому, розстрілюючи їх господарів та забираючи коштовні речі і гроші. Деякі вирівалися і намагалися тікати. Їх доганяли і розстрілювали на місці, а далі з мертвих тіл знімали взуття та одяг. Багатших євреїв вивели на Базарну площу, переписали, а далі відвели на Красну Гірку, де ті власноруч копали собі могили. Цілу ніч у місті йшли розправи. Наступного дня більшовики розвісили містом листівки з написом: «Донині, 8-ої години скінчена карна експлуатація Глухова і контрреволюція здушена» [11, с. 161].

Невідомо, чим би все скінчилося, якби не зміна геополітичної ситуації. Після підписання у Бресті мирного договору УНР з Німеччиною розпочався спільний наступ німецьких, українських та австрійських військ. В середовищі більшовицьких частин наростала дезорганізація. З квітня над Глуховом з'явилися німецькі аероплани. Більшовики намагалися обстрілювати німецькі літаки. Тим часом зі сходу на вулиці міста сунули українські козаки, а з заходу – німецькі броньовані автомашини. І всюди було чути: «Слава Україні!». Українські козаки поскидали червоні прапори і вивісили жовто-блакитні з написами : «Хай живе вільна Україна!». В кінці колони їхав ударний козацький курінь смерті з українським прапором, на якоту золототканими буквами було вишито : «Умрем за Украину!». Червоноармійці відступили [12, с. 167].

Новий проукраїнський глухівський уряд почав працювати. Ним було призначено допомоги сім'ям, які постраждали від свавілля більшовиків. Після відновлення влади УНР життя у місті поступово почало налагоджуватися, хоча присутність німецьких військ створила пізніше багато проблем. Не одержавши від Центральної Ради обіцяної винагороди, німці самі почали збирати продукти у місцевого населення [7, с. 98].

29 квітня 1918 р. П. Скоропадський, здобувши владу, став гетьманом України. Центральну Раду розпустили і замість УНР постала Українська Держава. В період Гетьманату в нашому краї продовжили формуватися українські військові частини. Поряд з Конотопським, Роменським, Сумським, Охтирським з'являється і Глухівський піхотний полк у Глухові [11, с. 158].

Необхідність залучення військових до охорони правопорядку у місті виправдовувалась його прикордонним розташуванням. На території РСФРР знаходилось багато більшовицьких, анархістських і просто кримінальних загонів, що здійснювали постійні напади на Україну; звідти засилалися і агенти для підривної роботи в регіоні.

У другій половині листопада 1918 р. партизанські загони і частини Червоної Армії почали наступ на Глухівщину. 23 листопада група військ Курського напрямку доповіла Раднаркому РСФРР про те, що радянські війська захопили владу у Глухові [8, с. 81]. Тим часом у Києві на зміну гетьману Скоропадському прийшла Директорія. Її війська повернули українську владу до Глухова, поставивши перед собою завдання роззброєння радянських добровольчих загонів, взяття під охорону магазинів, складів, державної скарбниці, поштової станції, водогону, доріг міста тощо. Встановлення влади Директорії на території Глухова відбувалось в умовах нового наступу червоноармійських військ [7, с 114].

18 грудня 1918 р. місто знову опинилося в руках більшовиків. 24 грудня Глухівський повітовий з'їзд Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів розглянув питання встановлення радянської влади на місцях. Глухівські полки у січні 1919 р. були підпорядковані 1-й Українській радянській дивізії під керівництвом М. Щорса. На Глухівщині запроваджувалася політика військового комунізму, посилювалась мобілізація до лав Червоної Армії серед трудового населення. Місцева організація комуністів майже загальним складом мала відправлятися на фронт. Під мобілізацію підпадали навіть робітники та службовці радянських газет [3, арк. 503].

Для наступальної військової операції проти України радянська влада докладала максимум зусиль. У Глухові велась широка агітація та вербовка добровольців на боротьбу з «контрреволюцією». На тлі гострої продовольчої кризи у місті, щоб заохотити бідняків до лав Червоної Армії, членам родин мобілізованих добровольців надавалися пільги в отриманні продуктів харчування: «По постановлению городского продовольственного комитета один из членов семьи мобилизованного (женского пола) имеет право на немедленный переход в первую продовольственную группу» [3, арк. 539], « по вопросам обеспечения семейств мобилизованных, постановлено обложить буржуазию черезвычайным налогом» [3, арк. 576]. Зволікання або невиконання таких наказів трактувалося радянською владою як «преступление перед Революцией».

Отже, Глухівщину не оминула нова окупація своєї території Росією. Разом з відступом армії УНР зникла і надія на створення Української Держави. Відступала ціла епоха боротьби і сподівань, щоб відродитися через кілька десятиліть. Попри те, що до середини 1920-х років усі землі сучасної України опинилися під владою чотирьох держав, питання єдності української нації вже ніколи не ставилося під сумнів. Саме під час Української революції було проголошено незалежність України, продемонстровано можливість цивілізованого демократичного збирання територій в єдину суверенну державу. Це був вагомий і багато в чому трагічний досвід державницько-правової розбудови України.

ПОСИЛАННЯ

1. Український інститут національної пам'яті – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 5, оп. 1, спр. 268.
3. ЦДАВО України, ф.1728, оп. 1, спр. 95.
4. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 801.
5. Довідник з історії України. – К. : «Генеза», 2001. – 1136 с.
6. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914––1918). Частина друга: З початків відродження української державності (доба Центральної Ради) // Український історичний журнал. – 1993. – № 3. – С. 104–114.
7. Захарчук А. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції. Політико-правовий аспект. – Суми: Козацький вал, 2002. – 139 с.
8. Бєлашов В.І. Глухів – забута столиця гетьманської України. – К.: Україна, 1992. – 132 с.
9. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ століття. Генерали і адмірали. – Львів–Харків: Сага, 2007. – 244 с.
10. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
11. Іванущенко Г.М. Українське відродження 1917-1920 років на Сумщині: спроба документального відтворення подій // Сумський історико- архівний журнал. – 2009. – № 6–7. – С 149–170.
12. Білокінь С.І. Глухівська трагедія. Із записок Іллі Рогатинського // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць / Голова редкол. С.А. Слесарєв. – К.–Глухів, 2009. – С. 159–167.
13. Королевский С.М. Гражданская война на Украине. Том ІІ. – К.: Наукова думка. 1967. – 920 с.
14. Костенко И.П., Симоненко В.И. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. – К., 1976. – 220 с.
15. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1957. – 47 с.
16. Вечерський В.В., Бєлашов В.І. Глухів. – К.: Абрис, 2003. – 168 с.
17. Іванущенко Г.М. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині. – Т. 1. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 280 с.
18. Мірошниченко О.М. Глухів в українській революції (події 1917–1918 рр. за спогадами В. Бурятинського) // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 8. – Глухів – Київ, 2015. – С. 257–264.
19. Коваленко Ю.О. 175-й стрілецький Батуринський полк // Соборний майдан.- 2010. – № 1 (37). – С. 6.

Артёмова Л.В. Глухов в Украинской революции 1917–1920 гг.

В статье исследуются и наиболее полно обобщаются события Украинской революции 1917–1921 гг. в Глухове. Описывается способность и возможность глуховской интеллигенции к национальному государственному строительству. Показана деятельность большевиков в городе в революционные времена и борьба его защитников с агрессией советской России на Глуховщине.

***Ключевые слова:** Глухов, Украинская революция, Батуринский полк, режим большевиков, экономическая эксплуатация, Глуховское земство, Вольное казачество.*

Artemova L.V. Hlukhiv in the Ukrainian revolution of 1917–1920

In article events of the Ukrainian revolution of 1917-1921 in Hlukhiv are investigated and most fully generalized. The ability and a possibility of Hlukhiv intellectuals to national state construction is described. Activity of Bolsheviks in the city in revolutionary times and fight of its defenders against aggression of the Soviet Russia in Hlukhivshchina is shown.

***Key words:** Hlukhiv, Ukrainian revolution, Baturynsky regiment, regime of Bolsheviks, economic exploitation, Hlukhiv zemstvo, Free Cossacks.*

27.02.2018 р.

УДК 94(477): 908 «1918»

В.Д. Кириєвський
А.О. Земанек

БИТВА ЗА ШОСТКУ. 1918

Шість діб, з 2 по 8 квітня 1918 р., шосткинці билися з більшовицькою Особливою армією Ремньова. Билися з тими самими петроградськими загонами матросів, що 16 січня 1918 р. вбивали київських студентів під Крутами. Студенти ціною своїх життів призупинили на чотири дні рух більшовицьких військ на Київ, що дало час українській делегації укласти Брест-Литовський мирний договір, який врятував молоду українську державність. Шосткинські робітники ціною своїх життів зберегли пороховий завод для Української держави.

***Ключові слова:** шосткинські робітники, повстанці, червоні партизани, евакуація, порох, спирт, платина.*

Під вечір неділі 17 (4) березня 1918 р. на залізничну станцію Шостка прибув потягом зі станції Мельня командуючий Другої (Особливої) армії, анархіст Опанас Ремньов (1890–1919) [41, арк. 13]. При ньому було «300 стрелков-красногвардейцев и моряков с четырьмя пулеметами». Також Ремньов мав «резерв на станции Терещенской из 100 стрелков при 3 пулеметах и двух броневиках» [38]. У цілому армія Ремньова складалася із розрізнених партизанських загонів, де панували анархістські настрої, схильність до мародерства та пияцтво [39, с. 12]. Через це армія була небоєздатна, проте знахабніла від безкарності за вбитих нею київських студентів під Крутами 29 (16) січня 1918 р.

Ремньов запросив до себе у вагон адміністрацію ШПЗ. Далі, як зазначено в «Кратком докладе о пребывании и действиях командующего Особой армии на пороховом заводе», відправленому до Києва т. в. о. начальника заводу Юрвеліним, Ремньов затребував відомості про бойові припаси заводу та звелів негайно видати йому всі придатні для бойових дій гармати. Ремньову було заявлено, що з 18-х гармат різного калібру, що використовувалися заводом на випробуваннях пороху, придатними були лише 5 (1 гаубиця, 2 швидкострільні тридюймівки, 1 легка гармата та 1 мортира). Далі Ремньов затребував надати йому відомості про вибухові речовини та порох, що підлягають евакуації із вказівкою кількості потрібних для того вагонів [41, арк. 13]. Наявні запаси пороху різних ґатунків (чорний, бездимний, Г-6, СП, С-120, ВЛ рушничний та морський) перевищували мільйон пудів [32, с. 134], з них піроксиліну – до 700 тисяч пудів [41, арк. 14 зв.]. Загалом заводське майно (вогнестрільні припаси, сотні мільйонів капсулів, ракет, гримуча ртуть та ін.) являло собою цінність більше ніж на 300 млн. рублів. Крім евакуації порохового заводу Ремньов оголосив мобілізацію чоловіків віком від 20 до 30 років. Шосткинська місцева охоронна команда, близько 300 чол., не виявила бажання приєднатися до Червоної Армії й розбіглася в першу ж ніч, залишивши завод з його повними пороховими погребами та майном без будь-якої охорони [41, арк. 14]. Також вибори до Шосткинської думи на понеділок 18 (5) березня 1918 р. були скасовані.

У наступні дні після наради у Ремньова завод займав-

ся загрузкою у вагони вибухових речовин та пороху, у першу чергу димного пороху та капсульних виробів [41, арк. 14 зв.]. Водночас на заводі була створена комісія для розробки плану евакуації. На засіданнях евакуаційної комісії був особисто присутній Ремньов. У складі комісії перебував і більшовик Павло Семенович Успенський (1892–1974). Він, за особистим дорученням командуючого всіма більшовицькими військами в Україні В.О. Антонова-Овсієнка (1883–1939), мав організувати «эвакуацию вглубь страны Советов вооружения и стратегических материалов из Коропа, Кролевца, Шостки, Новгород-Северска, Глухова» [38]. Успенському допомагали шосткинські червоногвардійці, невеликий загін яких створив робітник ШПЗ Петро Машицький, за дорученням першого більшовика Шостки Петра Безкровного [8, арк. 17]. Червоногвардійців було замало, тому шосткинські більшовики звернулися за допомогою до своїх новгород-сіверських однопартійців. Звідти направили до Шостки 26-річного більшовика, фронтовика Дмитра Моргуна, уродженця придеснянського села Журавка [35]. З Моргуном приїхало ще декілька червоногвардійців. Моргун став військовим комісаром Шостки. Також всіляко допомагали в евакуації «совдепи», які були щезли з Шостки 6 березня та знову, за Ремньова, з'явилися в Домі Совєтів (Садовий бульвар, 51/73).

Робота комісії була завершена 29 (16) березня 1918 р. Ремньов зрозумів своє безсилля здійснити евакуацію величезного заводу з його колосальними запасами пороху, всіляких матеріалів та безліччю механізмів і обладнання [41, арк. 14 зв.]. Тому, незважаючи на розроблений план евакуації, Ремньов розпочав завантаження заводського майна на власний розсуд. Його комісари замість важких бойових цінностей вантажили в першу чергу у вагони легкі дамські сукні, дитячі гумові калоші, різного роду тканини, навіть мило із цих же запасів майна Ровенського гарнізону, що зберігалося на ШПЗ з 1915 р. Особливу увагу комісари звернули на вивіз спирту, бензину, нафти, токарних верстатів, двигунів, шкіряних та гумових привідних ременів та ін. Отже, під виглядом евакуації порохового заводу Ремньов грабував його [41, арк. 14]. Робітники ШПЗ відверто саботували евакуацію заводу [39, с. 12]. Тому ремньовці для вантаження пороху у вагони почали зганяти селян із навколишніх сіл [29, с. 4]. Щодня з заводу вивозили 700 пудів пороху [1, с. 4]. Робітники з жахом спостерігали, як червоногвардійці Моргуна демонтували обладнання заводу, створеного кількома поколіннями шосткинців. Крім того, червоні партизани остогиділи мешканцям поселення своїм щоденним пияцтвом дармового заводського спирту та системними нічними грабунками хатнього майна [17, арк. 145].

Ремньов у відчаї через безсилля вивезти увесь завод, його безмірні запаси пороху та спирту, беззаперечно заявив про свій намір підірвати невивезений порох «во имя спасения России» [1, с. 4; 41, арк. 14 зв.]. Після такої заяви шосткинські есери разом із меншовиками негайно зібра-

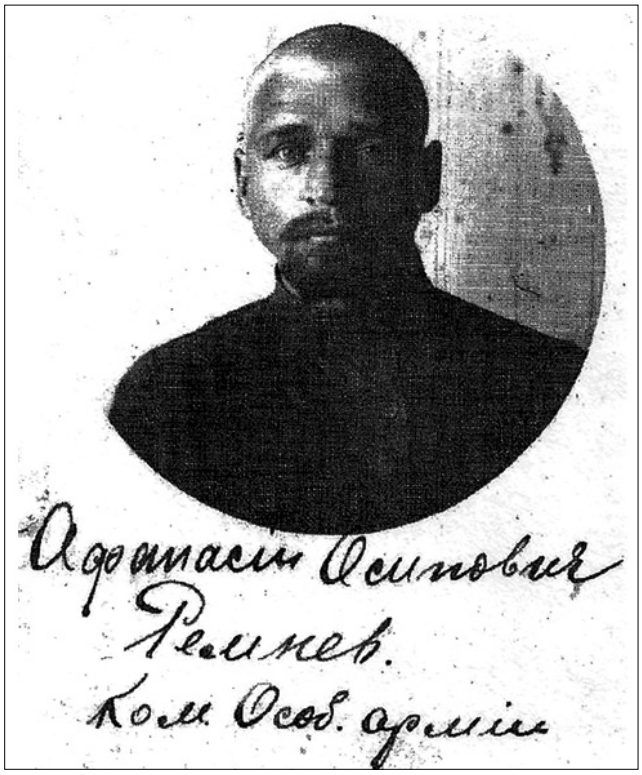

Опанас Ремньов

лися ввечері 1 (19.03 квітня в приміщенні військового зібрання на третьому поверсі заводоуправління. На зборах лідери есерів, за свідченням більшовика Андрія Безкровного, гнівно висловлювали свою занепокоєність швидкими темпами демонтажу моргунівськими червоногвардійцями обладнання ШПЗ. Есери «пропонували підняти повстання проти Ремньова й більшовиків, яких називали бандитами» та закликали шосткинців боротися «за єдину, неділиму Україну» [12, арк. 150]. Одразу після зібрання підпільний меншовицько-есерівський штаб вирішив розпочати повстання наступного дня о 12 годині по тривожному гудку заводських котелень (паровичних), після якого робітники мали захопити в цейхгаузах піхотної команди заздалегідь заготовлену зброю й вигнати більшовиків з Шостки [3, арк. 32 зв.]. Також штаб негайно відправив своїх делегатів до німецького війська в Конотоп з проханням якнайскоріше йти до Шостки, інакше більшовики остаточно розберуть та підірвуть пороховий завод [33]. Одним із делегатів був есер Андрій Миронович Ковальов, поштовий чиновник [20, арк. 39].

Уранці 2 (20.03) квітня 1918 р. представниця меншовицько-есерівського штабу Киричкова особисто обійшла всі паровичні, узгодила час подачі ними тривожних гудків о 12 годині й доповіла про це тимчасово виконуючому обов'язки начальника заводу Юрвеліну в присутності Івахненка, Филипенка та декількох офіцерів. У кінці доповіді Киричкова заявила: «Довольно заседать, время выступать» [9, арк. 33]. Штаб рушив на мітинг, організований у дворі заводської казарми (Садовий бульвар, 40) [24, арк. 16]. На мітингу есери у своїх виступах гово-

рили, що «більшовики прислали бандитів, які хочуть пограбувати завод, забрати усі верстати та цінності заводу, а потім зруйнувати його і залишити шосткинців без роботи» [12, арк. 46]. Тому «всі шосткинці як один мали стати на захист свого кормильця – заводу» [32, с. 134]. Далі зазвучали заклики до збройного опору загону Ремньова із застосуванням всіх видів зброї та її мобілізації всюди, де тільки вона знайдеться, щоби вигнати більшовицьких евакуаторів – грабіжників заводу. О 12-й годині «были даны сигналы – тревожные гудки. Они подняли восстание против Советской власти и отрядов Красной армии» – як свідчить учасник тих подій есерівець Мирон Рудченко, мешканець Депутатської вулиці [10, арк. 46; 11, арк. 21 зв.]. Робітники кинулися до складу зброї, але «им преградили путь» більшовики Петро Безкровний, Дмитро Моргун, Григорій Петруненко, Григорій Гапоненко, матрос Олександр Буханов [24, арк. 16]. Комісар Моргун спробував революційними закликами переконати робітників не брати зброю з цейхгаузу, навіть хотів зупинити їх своїми пострілами з револьвера вгору, але сам був убитий «контрреволюційною кулею», випущеною з другого поверху казарми меншовиком Григорієм Юрченком [24, арк. 17; 32, с. 135; 34, арк. 43; 41, арк. 13 зв.]. Оволодівши зброєю (берданками, залишеними в цейхгаузах казарми біглою місцевою командою), повстанці оточили ревком (Дім Совєтів, що на протилежній від казарми стороні Садової вулиці (Садовий бульвар, 53/71). Унаслідок обстрілу ревкому було поранено Пилипа Іванова в руку та Андрія Безкровного у вухо. Не витримавши обстрілу, ревкомівці заголосили з будинку: «Не стреляйте, здаемся». Їх заарештували й відправили на завод у кам'яне підвальне приміщення. А двох поранених, Іванова та Безкровного, відправили в лікарню та поставили біля них охорону [3, арк. 33; 12, арк. 150; 17, арк. 88].

За доповіддю т. в. о. начальника ШПЗ Юрвеліна, повстанцям вдалося заарештувати лише 6 членів більшовицького Совєта, решта поховалася [41, арк. 13 зв.]. Озброєні робітники кинулися виганяти з заводу евакуаційну комісію та червоногвардійців. Гнали їх до залізничної станції. Неподалік біля міського училища (нині гімназія, вул. Інститутська, 4) відбувся перший бій [11, арк. 22]. Повстанці захопили в більшовиків гвинтівки та кулемети, які одразу направили проти їх [41, арк. 14]. Було вбито двох рядових армії Ремньова: Кирила Хадалідзе та Семена Соколова. У бою загинув повстанець Борис Миколайович Непомнящий, 55 р. [15, арк. 20]. Згодом на місці бою біля училища, за спогадами А.Й. Приходька (1908–1990), він разом зі своїми однолітками знайшов під навісом колодязя 4 гвинтівки та торбу патронів [30, с. 11].

Повстанці виловлювали по хатах шосткинських червоногвардійців. За свідченням тодішнього анархіста-комуніста Івана Машицького (1887–1938), увечері до його хати увірвалося кілька повстанців з вимогою видати їм червоногвардійця Петра, молодшого брата Івана. Тож боячись, щоби Петра не розстріляли, Іван долучився разом з Петром до повстанців [8, арк. 18].

Одностайний порив до звільнення від більшовиків-насильників охопив усе населення Шостки, про що констатує «Опис повстання робітників», наданий помічником начальника ШПЗ військовому міністру УНР полковнику О.Т. Жуковському (1884–?) [41, арк. 14]. Шосткинці, настільки це було можливо, брали участь у боротьбі з бандами Ремньова. Адміністрація заводу – офіцери артилеристи, піротехніки та інженери – однодушно приєдналися до повстанців. До повстанкому увійшли: т. в. о. начальника заводу Оскар Юрвелін, полковник Дмитро Тархов, голова меншовиків Федір Євсеєнко, голова комітету есерівців Гнат Ахтирко, члени комітету есерівців Георгій Филипенко, Йосип Івахненко, Євдокія Киричкова. Вони весь час перебували в штабі повстанкому, що знаходився в будинку Лишева, тобто в есерівському комітеті на Глухівській вулиці [3, арк. 14; 19, арк. 80]. Активну роль у повстанні виконували полковник Микола Платковський, старший хімік ШПЗ Дмитро Вердеревський, юнкери Франчик та Яковлев, робітники Роман Литовченко, Михайло Федоров, Михайло Шашков, Василь Жога, Марія Каменська, Павло Терещенко, Василь Сєдов, Мойсеєнко та багато інших [3, арк. 14; 8, арк. 18; 18, арк. 257; 21, арк. 64].

Боротьба з більшовиками набула організованого характеру, робітники були розподілені по загонах із командирами на чолі. Новостворена постова служба взяла під охорону порохові погреби, капсульні ворота порохового городка, казначейство та ін. [6, арк. 61; 9, арк. 15 зв.; 21, арк. 40]. У крайніх хатах шосткинців уздовж залізниці були влаштовані спостережні пункти штабу. Один із них знаходився в хаті Якима Григоровича Деменченка (1886–1938) на Ярмарковій площі, буд. 3 [21, арк. 45 зв.]. Телефонний зв'язок зі спостережними пунктами цілодобово підтримувала Євдокія Максимівна Киричкова [3, арк. 21; 21, арк. 18].

Штаб повстанців організував інтендантську та санітарну частини, спорядив спеціальні команди для підриву залізничних мостів. У майстернях заводу закипіла робота по зарядженню патронів, снарядів та бомб [41, арк. 14 зв.]. Робітники механічного заводу ударно закінчили ремонт броньовика Ремньова для подальшого використання його в боях з червоними [11, арк. 28 зв.].

Шосткинці перекопали ровами всі вулиці поселення та звели на них барикади [3, арк. 67, 68]. Зокрема на головній від залізниці Офіцерській вулиці робітники зламали булижну мостову для кількох, одна за одною, барикад, остерігаючись ремньовців, які ще перебували на станції Шостка [2, арк. 28; 3, арк. 67, 68].

Штаб почав заготовляти харчі для кухні повстанців. Він звернувся за допомогою до сусідніх сіл [29, с. 4]. У села були відправлені службовці, зокрема прикажчик «офіцерського магазину» Антон Кудас поїхав у село Образіївку, де справно обмінював заводський спирт на харчі [12, арк. 20]. Селяни, дізнавшись, що робітники Шостки повстали проти більшовиків, самі доставляли повні обо-

зи хліба, сала, крупи та інших їстівних припасів для захисників заводу [41, арк. 14 зв.].

Розвідка більшовиків доволі швидко дізналася, що в штабі повстанців по-справжньому готуються до «крупных операций против красных». Штабу вдалося «из антисоветского елемента собрать значительное количество личного состава. Их отряды были хорошо вооружены, имели достаточно патронов и около 10 орудий» [33]. Шосткинці за всіма правилами військової техніки обладнали лінію оборони від Локотків (лівий фронт) до Лазарівки (правий фронт) [5, арк. 29; 32, 135]. У повстанні взяло участь до 3-х тисяч шосткинців, як зазначено в аналітичній записці Міністерства державної безпеки (МГБ) по Сумській області 1950 р. [31, с. 91]. Тобто майже всі дорослі чоловіки Шостки стали повстанцями. У повстанні брали участь і шосткинські жінки, зокрема есерівки Киричкова, Маглей, Каменська…

Бій, що розпочався 2 (20.03) квітня 1918 р. із застосуванням кулеметів та артилерії, тривав 5 діб, протягом яких шосткинці сміливо відбили всі напади загонів червоних партизан, що прибували на підкріплення Ремньову залізницею з різних місць його фронту від Коропа до Рильська [41, арк. 14 зв.].

На другий день повстання, у середу 3 (21.03) квітня 1918 р., шосткинці обстріляли штабні вагони Особливої армії на залізничній станції Шостка [33]. Також робітники «обстреляли солдат-окопников, которые ехали с позиции в баню» [39, с. 12], мабуть, вони їхали добряче п'яні в заводську лазню над заводським ставом у бік Галенківки. Було вбито окопника Івана та кулеметника Володимира [15, арк. 20]. Ремньов утік на залізничну станцію Терещенська.

На третій день повстання, у четвер 4 (22.03) квітня 1918 р., Ремньов та його помічник матрос Беретті почали загальний наступ на Шостку від залізничного роз'їзду Макове та зі станції Терещенської із застосуванням бронепоїзда [21, арк. 102 зв.; 32, с. 135]. З боку села Макове наступав загін червоних партизан під командуванням Біленького [11, арк. 27 зв.]. Повстанський штаб спрямував спецкоманду на підрив залізничного мосту, що за півтора кілометри від Шостки у верхів'ях річки Локотки. Підрив мосту мав перегородити залізничний шлях ремньовцям із Терещенської на Шостку. За свідченням повстанця Федосія Миколайовича Сироти (1897–1938), тільки-но вони добігли до мосту, як на колії з'явився більшовицький бронепоїзд. Він розпочав стріляти по них. Було вбито старшого брата Федосія Івана, офіцера-фронтовика [15, арк. 20; 18, арк. 187 зв.]. Міст було підірвано групою з 4–5 чол. за участі Микити Гнатовича Голубівського (1897–1937), локотківця з Колодківки (вул. Чехова, 15) [21, арк. 85]. У бою загинув підривник, 33-річний піротехнік Микола Васильович Бобилев [15, арк. 20].

Бронепоїзд Ремньова, який стояв на колії між Шосткою і Воронежем, почав стріляти з гармат з наміром підірвати порохові погреби та висадити в повітря завод й зруйнувати хати шосткинців [29, с. 4; 32, с. 136; 41, арк. 14]. Жінки, діти й старі люди поховалися в ями та погреби [2, арк. 68 зв.]. Від розриву бомби загинув 14-річний підліток Іван Пилипович Голубчиков [15, арк. 20].

У відповідь на гарматні постріли з бронепоїзда повстанці відкрили ураганний вогонь у бік Терещенської з сімох гармат калібром від 3 до 6 дюймів. Гармати були притягнуті робітниками вручну по снігу зі стрільбища та встановлені за каплицею на Базарній площі (там, де нині фонтан на Садовому бульварі за Вічним вогнем) [16, арк. 16; 32, с. 135; 24, арк. 18; 41, арк. 14]. Артилерією командував інженер Каблицький. Згодом дві гармати перетягли на Госпітальний провулок (Лазаретний тупик, нині вул. Січнева від краєзнавчого музею до поліклініки № 1). Цією артилерійською батареєю командував технік Янковський [24, арк. 19]. Також одну тридюймівку встановили на позицію біля залізничної станції Шостка. Гарматою командував офіцер Пантелеймон Максимович Колодко, локотківець. При гарматі був ще один локотківець Микита Голубівський [21, арк. 83 зв., 99 зв.]. Мабуть, саме їм вдалося підбити більшовицький потяг [41, арк. 14 зв.]. Ще одна тридюймівка була встановлена біля міського училища [16, арк. 81 зв.]. Старожили переказують, що далі, праворуч від училища, на пагорбі за озерцем на Ярмарковій площі (де музична школа) були пориті повстанцями окопи та земляні укріплення. Там теж стояла тридюймівка, якою командував юнкер Григорій Якович Франчик.

На четвертий день повстання, у п'ятницю 5 (23.03) квітня 1918 р., більшовики запустили в небо над Шосткою аероплан для розвідки позицій повстанців. Коли він пролітав над Локотками, то повстанці, зокрема Голубівський, обстріляли його з гвинтівок й урешті підбили [33, арк. 104]. Льотчика взяли в полон [41, арк. 14 зв.]. Аероплан відтягли на Діловий двір у майстерню механічного заводу, де його полагодив Костянтин Григорович Юрченко з наміром летіти на ньому в бій проти Ремньова [18, арк. 257]. Також робітники використали проти Ремньова броньовик, який він ще до повстання доставив на ремонт до ШПЗ [11, арк. 28 зв.]. Унаслідок боїв того дня загинув повстанець Михайло Федорович Морозов, 28 р. [15, арк. 20].

На п'ятий день повстання, у суботу 6 (24.03) квітня 1918 р., Ремньов повів рішучу атаку на Шостку двома колонами [41, арк. 14 зв.]. «Кулі дощем летіли на ремньовців, їм не можна було підвести голову… Бували випадки, коли сторони сходилися майже в рукопашну» [32, с. 135, 136]. Того вирішального дня були вбиті «в сражении за Шостку» Григорій Якович Франчик, поручик, 21 р., Дмитро Каленикович Альпашкін, 35 р., Семен Павлович Білов, 35 р., Максим Костянтинович Шаповалов, 34 р., Іван Михайлович Петровський, 53 р., Михайло Іванович Перепелов, 35 р., Олександр Романович Тирпичний, 24 р. [15, арк. 20]. Також у метричній книзі значиться вбитим якийсь безіменний розвідник 1-го Брянського партизанського загону.

Колона ремньовців, що атакувала правий фланг, була вщент розбита. Робітники захопили в полон під час бою сім десятків більшовиків разом із помічником Ремньова Кузьміним. Колона підняла білий прапор і заявила про

Михайло Ромченко

своє бажання вести мирні переговори. Військові дії припинилися, і парламентерів направили в штаб.

Також на переговори до Шостки направився 19-річний командир загону новгород-сіверських червоногвардійців Михайло Ромченко. Його загін наприкінці березня 1918 р. нараховував «более двухсот чоловек, четыре станковых пулемета, две трьохдюймовые пушки и десять каваллеристов» [33]. Загін охороняв залізничний міст через Десну біля села Пирогівки та підтримував зв'язок з Особливою армією Ремньова.

Залізничний міст через Десну біля села Пирогівки, 1916 р.

Боячись знищення свого загону, Ромченко вирішив прориватися з оточення залізницею на Москву. Червоногвардійці обладнали кабіну машиніста потягу ОВ-410 та дві платформи листами заліза, установили 2 гармати й 4 станкові кулемети. Також уздовж стін двох товарних вагонів поклали мішки з піском та поробили амбразури для стрільби з гвинтівок. На стінах вагонів «бронепоїзда» написали фарбою «Смерть буржуям!» й вирушили з Пирогівки через Шостку на Терещенську. Біля хутора Лазарівки «бронепоїзд» зупинили шосткинські повстанці. Командир Ромченко пішов до них на переговори, попередивши, що коли він не повернеться за дві години, то «бронепоїзд» почне стріляти з гармат по заводу. Ромченка доставили у штаб «врагов Советской власти в здании заводоуправления» (Садовий бульвар, 36), а «главарь контрреволюционеров находился с небольшой группой офицеров на территории завода в химическом корпусе» (нині ЦЗЛ, центральна заводська лабораторія) [33]. Ромченко запам'ятав прізвище підполковника царської армії Пилипенка, «у которого никелированная шашка на колесике эффектно скользила по паркетному полу заводоуправления». У своїх спогадах Ромченко називає офіцерів порохового заводу «белогвардейцами» за те, що вони були «в форме царских офицеров, и эта мразь называла себя защитниками рабочих, а нас – красными грабителями». На переговорах Ромченко домовився на пропуск «бронепоїзда» через Шостку за умови, що з нього не буде гарматної стрільби по заводу. Також «белогвардейцы пообещали освободить пленных красноармейцев (ремньовців)». Ромченко своєчасно повернувся на «бронепоїзд», і той без стрільби оминув Шостку й поїхав на станцію Терещенську й далі на Москву [33; 36, с. 102].

Перемир'я та весна розслабили повстанців, як природно вважає більшовицький історик Ю. А. Романченко: «…у повітрі було вогко, весна брала своє: підбивалося сонце вище, сніг танув, по ланах не можна було ходити, бо ноги так і липли в багнюці. А в обідню пору текли по ланах рівчаки. Позамазавшись, робітники ШПЗ лаялися й шукали винуватця цієї безглуздої бійки…» [35, с. 136].

Насправді робітники втратили пильність, то ж «воспользовавшись перемирием, Ремневъ неожидано ввелъ въ Шостку отряд красноармейцев, который решил участь обороны» – як зазначено в доповіді безпосереднього учасника тих подій, військового помічника начальника ШПЗ [41, арк. 14 зв.]. Цей партизанський загін червоних прибув напередодні на Хутір Михайлівський залізницею з Брянська, щоби посилити Особливу армію Ремньова. За спогадами командира батареї брянського загону Павла

Пшерадського, бійці сподівалися, що їх перекинуть до Новозибкова, але потрапили в Хутір Михайлівський та ще й до анархіста Ремньова, армія якого «пользовалась дурной репутацией, да и о самом командующем ходили нелестные слухи». Ремньов негайно наказав брянцям подавити «мятеж на Шосткинском заводе» [39, с. 12]. За свідченням активного учасника подій Андрія Олексійовича Веника, саме після вступу в завод загону з боку Хутора Михайлівського вирішився результат бою. Ремньов зайняв Шостку [11, арк. 22]. «Под натиском советских войск контр-революционеры из Шостки сдались», – як вказано в оперативному зведенні з Українського фронту в петроградській есерівській газеті «Дело народа» за середу 10 (28.03) квітня 1918 р. [14, с. 3].

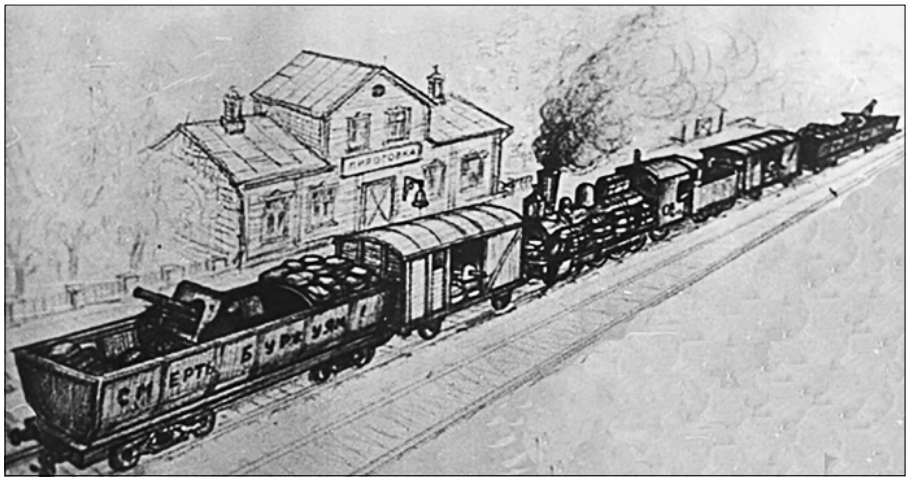

Бронепоїзд «Смерть буржуям»

За переказами родини Франчиків – Варвари Яківни (1903–1996) та її батька Якова Яковича (1864–1932) – їхній родич-повстанець, юнкер Григорій Якович Франчик (1897–1918), заряджаючий тридюймівки, загинув біля своєї гармати на Ярмарковій площі. Яків Якович знайшов сина в той момент, коли якийсь ремньовський мародер уже стягував з покійника чоботи. Яків Якович відштовхнув ремньовця та сказав, що є ще кому з молодших п'ятьох синів носити чоботи. Поховали Григорія, як пам'ятає його молодша сестра Варвара Яківна, в братській могилі, поряд з братською могилою загиблих червоних партизан Ремньова на кладовищі біля Володимирської церкви. На могилі ремньовців завжди були квіти, вона доглядалася владою, а на могилі повстанців це заборонялося. У 1932 р. кладовище було закрите для поховань і відкрито нове на Петухівці. У 1957 р. на межі колишнього кладовища збудували, за ініціативи комсомольців, молодіжне кафе. Ясна річ, для гулянь молоді після відвідин кафе зробили з кладовища парк ім. Карла Маркса. Могили розрівняли. На звернення 2013 р. до міської влади сина Варвари Яківни Валерія (1942 р. н.) щодо встановлення хреста на братській могилі, де похований його дядько Григорій Якович, прийшла відповідь, що ніяких даних про загиблого у них немає. Навіть полінилися заглянути у метричні записи 1918 р. єдиної шосткинської церкви. Валерій Несторович вже виготовив дубового хреста і сподівається, що міська влада дозволить встановити його на братській могилі до 100-річчя загибелі дядька.

За архівними документами та газетними публікаціями 1950–1960-х рр. виходить, що крім боєздатного брянського загону також прибув на допомогу Ремньову й новгород-сіверський загін Михайла Ромченка, того самого, якого тільки-но повстанці пропустили залізницею з Пирогівки на Терещенську. Виявляється, Ромченко вивів з оточення тільки пирогівську частину загону, а його друга частина перебувала в Новгороді-Сіверському. Нею командував Георгій Богданов. Новгородсіверці несподівано вдарили «контреволюционным силам Шостки в тыл», тобто наскочили на шосткинців з ображіївського боку (нинішня територія ВО «Свема») [24, арк. 20]. Отже, Ромченко по праву вказує на спільно здобуту перемогу над шосткинцями: «Мы вместе с ремневцами разогнали мятежников» [35].

У числі червоногвардійців армії Ремньова, як свідчить більшовик з села Івот Мойсеєнко, була група добровольців з придеснянського села Погрібки, у тому числі й Дем'ян Коротченко (1894–1969), майбутній голова Президії Верховного Совєта УРСР [28].

За протокольними свідченнями учасників подій есерівців, Мирона Рудченка та Костянтина Реви, повстання в Шостці тривало 5–6 днів, з 20 по 26 березня за ст. ст. [10, арк. 46; 20, арк. 37]. Рева працював санітаром у лікарні й разом зі своїм однопартійцем, фельдшером Іваненком, надавав допомогу пораненим «участникам эсеровской организации». Як констатує Мирон Рудченко, повстанці зазнали поразки, були вбиті та поранені з обох сторін [10, арк. 46]. Колишній есерівець Машицький свідчив, що запеклі бої шосткинців проти армії Ремньова тривали лише дві доби [8, арк. 18]. Шосткинський учитель-історик Борис Степанович Стогнут (1918–2000) на підставі своїх розпитувань більшовиків-старожилів зробив висновок, що ремньовці усього «за два дня подавили мятеж» [37].

Червоні партизани та їхні історики завзято розписують другу появу в Шостці Ремньова як визволителя. Ремньов увійшов зі своїми червоними партизанами на околицю Шостки Петухівку й пояснив петухівцям, що вони «задурені воєнщиною», та пообіцяв більше не вбивати робітників, а за це вони впустять його на завод і не вб'ють, як убили Моргуна [32, с. 136]. У цей час, коли Ремньов мітингував перед петухівцями, на завод увірвався брянський загін. Робітники покидали зброю будь-куди, навіть у річку Шостку, як свідчив на допиті повстанець Віленський, та й кинулися тікати [4, арк. 16]. Отже, «рабочіе и администрація завода, во избежаніе резни, должны были спа-

саться бегствомъ въ окрестные села, оставивъ заводъ и беззащитные семьи на произволъ Ремнева и его грабительскихъ бандъ», – зазначено в згаданій вище доповіді безпосереднього учасника тих подій, військового помічника начальника ШПЗ [41, арк. 14 зв.]. В очікуванні репресій від більшовиків керівники есерів та меншовиків наказали своїм партійцям перейти в підпілля [3, арк. 46].

Вранці у вівторок 9 (27.03) квітня 1918 р. «Ремньов в'їхав в Шостку на білому коні з сотнею червоних партизан й виголосив промову перед озброєними робітниками, що зібралися на майдані» [32, с. 137]. Він запевнив робітників, що не переслідуватиме їх. Робітникам залишалося тільки повірити Ремньову, що ніякої різанини, яку він улаштував разом із Муравйовим у Києві, не буде. Ремньов навіть дозволив робітникам залишити берданки для боротьби з німцями, що ось-ось підійдуть до Шостки. Насамкінець Ремньов прилюдно пообіцяв, що відсьогодні бере на себе всю охорону громадського порядку в Шостці. За свідченням повстанця Никонова, він здав свою зброю «по требованию отряда красных» [7, арк. 14].

У докладі командуючого Західним фронтом Рейнгольда Берзіна до вищого військового Совєта зазначено, що станом на 9 (27.03) квітня 1918 р. центр його фронту знаходився в Новгороді-Сіверському. Там розташувалися 600 стрільців при 6 кулеметах та одній гарматі, також бронепоїзд із кулеметами, гарматами та 133 чол. обслуги. Лівіше Новгорода-Сіверського була розташована Особлива армія Ремньова, правий фланг якої впирався в Десну (Короп). Опорними пунктами були Короп та Шостка. У Коропі знаходилося 200 стрільців, 5 кулеметів, 2 гармати, у Шостці – 300 стрільців, 4 кулемети. Резерви перебували в Терещенській (100 стрільців, 3 кулемети) та в Хуторі Михайлівському (350 стрільців, 3 кулемети, 2 броньовики). На лівову фланзі армії Ремньова в Глухові було 50 стрільців, 2 кулемети. У центрі армії Ремньова по лінії Конотоп знаходилися на станції Алтинівка 500 стрільців, 15 кулеметів, 3 гармати [22]. Усього в армії Ремньова нараховувалося більше 2 тисяч стрільців.

За газетним дописом від за 9 (27.03) квітня 1918 р. відомо, що значна частина Глухівського повіту ще перебувала під владою більшовиків: «Люди, яким вдалося вибратися з того району, розказують, що большевицькі банди чинять великі збитки тамошнім селам» [29, с. 4].

Друга поява Ремньова на заводі до самого виходу з Шостки була присвячена виключно подальшому пограбуванню заводу [41, арк. 13 зв.].

У середу 10 (28. 03) квітня 1918 р. червоні партизани розпочали тягати до штабу на допит «винуватців бойні», а звідти відправляти для подальшого розслідування в «штаб Духоніна» [32, с. 137]. За переказом, «штаб Духоніна» знаходився на терасах, у яру за церквою Різдва Христового (Садовий бульвар, 50-а). Мабуть там, у четвер 11 (29.03) квітня 1918 р., було вбито капітана шосткинської місцевої піхотної команди Володимира Леонтійовича Демченка, 38 р. [15, арк. 20].

Загалом, згідно із записами в метричній книзі, загинуло та померло згодом від ран, отриманих у боях, 19 шосткинців. Так 7 квітня (25.03) 1918 р. помер Григорович Стефанович Кравченко, 15 р.; 10 квітня (28.03) – Іван Іванович Биченко, 23 р.; 30 (17.04) квітня – Григорій Іванович Кукарешников, 54 р.; 17 (4) жовтня – Дмитро Опанасович Михалєв, 18 р. [15, арк. 20].

В останні дні перебування в Шостці Ремньов уже не погрожував підірвати завод «во имя спасения России», а шосткинці чекали підходу українських військ, повідомляючи їх про свій небезпечний стан. Підтвердженням тому можуть слугувати згадувані вище доповіді т. в. о. начальника заводу та його помічника, адресовані військовому міністру УНР, що закінчуються словами: «служащіе, рабочіе и населеніе Шостки и окрестностей взываютъ о спасеніи, котораго ожидаютъ ежечасно» [41, арк. 14 зв.].

10 квітня 1918 р. голова спецвідділу українського військового міністерства, обговорюючи з помічником губерніального коменданта Чернігівщини плановане захоплення Шостки, повідомив останнього, що він звернувся до місцевого вільного козацтва з проханням йти разом з німцями на визволення міста, оскільки «…з політичного боку треба, щоб попереду німецьких частин йшли українці… Бо то як німці поставлять свою варту раніш нашої, то вони об'являть Шостку воєнною здобиччю» [17]. Отже, першими в Шостку мали увійти загони Вільного козацтва, свої українські республіканські війська.

Після придушення повстання, за свідченням більшовика А. Безкровного, Ремньов наказав робітникам ШПЗ стати до роботи; зрозуміло, вони мали спішно вантажити заводське майно у вагони на Москву. Безкровний запам'ятав, що Євдокія Киричкова сміливо вела агітацію біля першої прохідної, казала робітникам не піддаватися на провокацію більшовиків, не йти на роботу, бо вони ось-ось залишать Шостку [3, арк. 33, 33 зв.].

У неділю 14 (1) квітня 1918 р. о другій годині прибув на завод представник Московського обласного комісаріату по військових справах П. Козловський [40, арк. 40; 41, арк. 13]. Він пред'явив т. в. о. начальнику заводу Юрвеліну наказ начальника оперативного відділення штабу командуючого революційними загонами Південного фронту видати йому, не пізніше завтрашнього дня, платинові посудини для доставки їх у штаб Ремньова [40, арк. 40]. Юрвелін, незважаючи на погрози, відмовив комісару Козловському з тої причини, що вивіз посудин не передбачено планом евакуації, навіть жодного разу на засіданнях евакуаційної комісії не оговорювався засіб передачі окремій особі такої великої цінності. Юрвелін запросив Ремньова прибути на комісію й обговорити це питання [41, арк. 13].

У вівторок 16 (3) квітня 1918 р. знову прибув на завод комісар Козловський з трьома членами надзвичайної евакуаційної комісії – А.С. Сергеєвим, І.Д. Четверяковим та В.С. Сотником – з дорученням від 16 квітня за № 3597 тимчасово виконуючого обов'язки командуючого Особливої армії Семенова на передачу платинових чашок. За участі трьох вище згаданих членів комісії та двох

запрошених завкомівців – Давиденка (голова завкому) та Волкова (член завкому) – відбулося розширене засідання господарчого комітету (голова – Єлагін, члени комітету: В.І. Ткаченко та В.І. Прокоф'єв). На засіданні домовилися, що платинові вироби супроводжуватимуть до Москви представники адміністрації заводу та представники завкому. Під час засідання надійшло телефонне повідомлення, що будівля казначейства (Садовий бульвар, 55), що охоронялося робітниками, щойно зайнята червоногвардійцями при одному кулеметі. У казначействі зберігалося 9 млн. рублів та близько 10 млн. цінних відсоткових банківських паперів [63, арк. 14]. Загалом казначейство отримало з Петербурга 11 млн. рублів для розрахунку з робітниками та службовцями за кілька попередніх місяців [11, арк. 21 зв.]. Казначейство встигло видати робітникам приблизно 2 млн. рублів заборгованої зарплатні [29, с. 4].

Евакуаційна комісія в повному складі засідання разом з т. в. о. начальника ШПЗ Юрвеліним вирушила до казначейства, де скарбник Гоголь та старший бухгалтер Водоп'янов надали для огляду комісії все платинове майно ШПЗ – 3 чаші та 2 змійовики загальною вагою у 3 пуди 10 фунтів 33 золотники 11 доль (50 млн. грн. у цінах 2018 р.) [40, арк. 37]. За легендою, дорогоцінні чашки подарувала заводу ще цариця Катерина II (1762–1796) [32, с. 137]. Отримавши платину, евакуаційна комісія відвезла її на станцію Шостка й далі потягом на Москву, де вона була передана 22 (9) квітня 1918 р. до московської контори державного банку [40, арк. 33 зв.].

Після вивезення платини евакуаційною комісією шосткинське казначейство було вщерть зачищене від мільйонів грошей зусиллями «красных партизан батареи Пшерадского и Сосницкого отрядов», як свідчать документи розслідування, що зберігаються в Брянському державному архіві [13, арк. 5]. Це вони, брянці, підступно під час перемир'я несподівано увірвалися на завод з півночі, з боку Хутора Михайлівського. А наприкінці свого перебування в Шостці «захватили с собою казну» [39, с. 12], «главнымъ образомъ заработную плату рабочихъ (около 7.800.000 руб.)» [41, арк. 13 зв.]. Ремньовці також шукали ще якісь платинові чаші на сірчаному виробництві, де «командарм учинил сыск и обнаружил чаши в цеху» [39, с. 12]. Також заводчани у своїй книжці 1991 р. «Завод и его люди» зазначають, що ремньовцям таки вдалося «демонтировать и вывезти с завода платиновые испарители (чашки)» [25, с. 24]. За переказом, ремньовці забрали не всю платину, найбільш важливі для роботи заводу «платинові чашки» заховав робітник заводу Іван Кокошко, що проживав поблизу заводу на Моховій вулиці (нині вул. Коловоротного). Він повернув чашки заводу в 1920 р., й той відновив свою роботу.

Ремньов покинув Шостку 17 (4) квітня 1918 р., як тільки-но дізнався, що німці розпочали наступ на станцію Макове з тим, щоб перетнути червоним партизанам шлях відступу залізницею на Хутір Михайлівський. Це змусило Ремньова залишити Шостку, ведучи бої з переважаючими силами німців [23, с. 107; 24, арк. 26]. «Особая армия, не желая проливать кровь рабочих, обманутых белогвардейцами, оставила Шостку», як пояснює командир загону новгород-сіверських червоногвардійців Михайло Ромченко [33].

За підрахунками більшовиків, Ремньов устиг відправити з заводу 35 вагонів обладнання та 40 тисяч пудів пороху [32, с. 137; 37]. Він би вивіз значно більше, якби не тиждень повстання. Сім днів бойових дій відняли в Ремньова «драгоценое время эвакуационных мероприятий по вывозу стратегического сырья в глубокий тыл родины», як із жалем підсумовують Успенський, Дубок та ін. [24, арк. 16, 21].

Особлива армія Ремньова відступила з України на 150 верст на північ до Брянська. 25 (12) квітня 1918 р. зі штабу Брянського району надійшла у Вищий Військовий Совєт телеграма, у якій вказувалося про необхідність арешту Ремньова та членів його штабу. Його звинувачували в тому, що його загони не є революційною армією, а бандою, яка займається грабежами та погромами. Загони Ремньова самовільно залишили фронт, коли дізналися, що їх ватажок та його «сподвижники» будуть заарештовані. Ремньовські загони таки були роззброєні, і, як повідомлялося в телеграмі, «у многих солдат, арестованных нами, находим при обыске до 100 000 рублей. Крестьянство озлоблено этими бандитскими отрядами» [26, с. 26].

У цей час командарм Ремньов перебував у Москві. Він звітував 26 (13) квітня 1918 р. в Совнаркомі Льву Троцькому, своєму колишньому «сокамернику» по петербурзькій в'язниці «Кресты», куди вони разом потрапили в липні 1917 р. за наказом голови Тимчасового Уряду Олександра Федоровича Керенського (1881–1970). Незважаючи на особисте знайомство Ремньова з Троцьким, командарм був заарештований наступного дня, 27 (14) квітня 1918 р. Цього разу його тримали в Бутирській в'язниці Москви, потім спрямували до психлікарні, звідки він утік по весні 1919 р. Спіймали його влітку та розстріляли без суду і слідства 3 серпня 1919 р. «как авериста и контрреволюционера» [39, с. 12].

ПОСИЛАННЯ

1. Відродження. – Київ. – 1918. – № 10. – 7 квітня. – С. 4.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України в Сумській області (далі – ГДАСБУСО), спр. П-163.
3. ГДАСБУСО, спр. П-164.
4. ГДАСБУСО, спр. П-165.
5. ГДАСБУСО, спр. П-166.
6. ГДАСБУСО, спр. П-226.
7. ГДАСБУСО, спр. П-236.
8. ГДАСБУСО, спр. П-1772.
9. ГДАСБУСО, спр. П-3318.
10. ГДАСБУСО, спр. П-8170.
11. ГДАСБУСО, спр. П-12141.
12. ГДАСБУСО, спр. П-13312.
13. Государственный архив Брянской области (далі – ГАБО), ф. Р–594, оп. 1, д. 1.
14. Дело народа. – Петроград. – 1918. – № 15. – 10 апреля (28 марта). – С. 4.
15. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1194, оп. 1, спр. 15.
16. ДАСО, ф. Р-1811, оп. 1, спр. 2.
17. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 407.

18. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 431.
19. ДАСО, ф .Р-7641, оп. 1, спр. 488.
20. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 545.
21. ДАСО, ф. Р-7641, оп. 1, спр. 896.
22. Дроздов С. Распад остатков армии в начале 1918 года. Ч. 21. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.proza.ru/2015/05/29/452.
23. Дубок П.,Успенський П., Садовой Ф., Мойсеєнко М., Гончаров Т., Безкровний А., Кукарешников Д. Герої-більшовики Ремньов і Моргун // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958. – 134 с.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 59, оп. 1, спр. 386. Дубок П.В., Успенський П.С. Про героїчну боротьбу Шосткинської партійної організації з контрреволюційним повстанням у березні-квітні 1918 р.у м. Шостка Сумської області.
25. Завод и его люди (страницы истории). Шосткинское производственное обьединение «Десна». – Шостка, 1991. – 184 с.
26. Кляцкин С. Рождение Рабоче-крестьянской Красной Армии // Вопросы истории. – 1941. – № 7–8. Ч. 1. – С. 16–33.
27. Лободаєв В., Савченко Г. Загони Вільного козацтва у лютому-квітні 1918 року // Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37). – С. 48–58.
28. Мойсеенко И.А. Страницы былого // Советское Полесье. – Шостка. – 1967. – 3 октября. – С. 3.
29. Нова Рада. – Київ. – 1918. – № 53. – 27 березня (9 квітня). – С. 4.
30. Приходько А.И. Воспоминания // Рукопись. – Шостка,1990. – 15 с.
31. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга друга. – Суми, 2013. – 756 с.
32. Романченко Ю. Боротьба за порох // Літопис революції. – 1931. – № 3. – С. 133–137.
33. Ромченко М. Броня из песка // Советское Полесье – Шостка. – 1966. – 21, 25 января. – С. 2.
34. Ромченко М.В. Броня из песка // ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 1137.
35. Ромченко М. Первый военный комиссар Шостки // Советское Полесье. – Шостка. – 1966. – 23 марта – С. 2.
36. Ромченко С.В. Партизанський край // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958. – 135 с.
37. Стогнут Б. Это было начало // Советское Полесье. – Шостка. – 1987. – 17 декабря. – С. 2.
38. Успенский П. Шосткинщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции // Советское Полесье – Шостка. – 1966. – 5 января. – С. 2.
39. Федосов А. Яд платиновой чаши // Аргументы и факты. – Брянск. – 2005. – № 28. – С. 12.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2301, оп. 2, спр. 19.
41. ЦДАВО України, ф. 2301, оп. 2, спр. 20.

Кириевский В.Д., Земанек А.О. Битва за Шостку. 1918

Шесть суток, с 2 по 8 апреля в 1918 г., шосткинцы дрались с большевистской Особенной армией Ремнева. Дрались с теми же петроградскими отрядами матросов, что 16 января в 1918 г. убивали киевских студентов под Крутами. Студенты ценой своих жизней приостановили на четыре дня движение большевистских войск на Киев, что дало время украинской делегации заключить Брест-Литовский мирный договор, который спас молодую украинскую государственность. Шосткинские рабочие ценой своих жизней сохранили пороховой завод для Украинского государства.

Ключевые слова: *шосткинские рабочие повстанцы, красные партизаны, эвакуация, порох, спирт, платина.*

Kyryievsky V.D., Zemanek A.O. A battle for Shostka. 1918

Six twenty-four hours, from the 2nd to the 8th of April, in 1918, shostkintci beat with the bolshevist Special army of Remnyov. Beat with the same Petrograd detachments of sailors, that on January, 16 in 1918 killed the Kyiv students under Kruty. Students valuable the lives stopped on four days motion of bolshevist troops on Kyiv, that gave time to Ukrainian delegation to inlay Brest-Litovsky peaceful agreement that saved the young Ukrainian state system. Shostka workers saved a powder-mill by the cost of the lives for the Ukrainian state.

Key words: *Shostka workered insurgents, red partisans, evacuation, gunpowder, alcohol, platinum.*

26.02.2018 р.

УДК 94(477)^342.77 «1919/1921»

О.В. Кужельна

ШОСТЕНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОМІСАРІАТ У 1919–1921 РОКАХ

У статті досліджуються структура, чисельність, основні напрямки роботи, військовий досвід та освітній рівень працівників Шостенського військового комісаріату у 1919–1921 рр. Наводяться список працівників військкомату та факти їх біографій.

Ключові слова: *військові комісаріати, структура, громадянська війна, Шостенський пороховий завод.*

У перші «післяреволюційні» роки відбулося реформування військово-адміністративних установ. Повітові військові комісаріати (повітвійськомати) були створені в листопаді-грудні 1918 р. та на початку 1919 р. після ліквідації старих органів місцевого воєнного управління – повітових військових начальників. Військові комісаріати – це органи воєнного відомства і одночасно військові відділи повітових виконкомів, головними напрямками роботи яких були облік військовозобов'язаних, транспорту, коней і предметів військового вжитку, складання мобілізаційних планів, проведення чергових призовів і призовів з мобілізації населення, забезпечення заходів штабу військового округу з позавійськової підготовки населення, проведення різних зборів, допризовна підготовка молоді [1, с. 92].

З травня 1919 р. діяльність військових комісарів координувало Політуправління Революційно-військової ради республіки. Наприкінці 1919 р. в Червоній Армії налічувалося 60 військових комісарів – членів РВР фронтів та армій, а також понад 3200 військових комісарів нижчого рівня [2, с. 551]. Повітові військові комісаріати проіснували недовго – менш ніж 5 років – і були ліквідовані у 1923 р. у зв'язку зі скасуванням повітів і створенням округів.

Слід зазначити, що до цього часу питання структури, чисельності, соціального складу і взагалі діяльності військових комісаріатів на теренах Шосткинщини у період 1919–1921 рр. в цілому не досліджувалися.

З дня утворення 1 січня 1919 р. Шостенський[1] військовий комісаріат (Глухівського повіту Чернігівської губернії) мав наступну структуру: військовий комісар, військовий керівник, діловод, машиніст, 2 переписувачі, розсильний, 3 ординарці [3, арк. 46]. Військовим комісаром на той час був Л. Чернишов, військовим керівником – Проценко, а пізніше – М. Ушаков [4, арк. 9, 18, 32, 46].

Діяльність Шосткинського військомату відбувалася в непростих умовах: по-перше, Україна перебувала у стані громадянської війни; по-друге, саме у Шостці знаходилося одне з величезних воєнних виробництв – Шостенський пороховий завод, який був «ласим шматком» для протиборчих сторін. На той час на заводі працюва-

1. У сучасній орфографії написання назви подається як «Шосткинський». У статті буде застосовуватися тогочасне, а не сучасне написання.

ло близько 5 тис. робочих і випускалася велика кількість боєприпасів, що вимагало надійної охорони [5, арк. 53].

На початку 1919 р. у коло посадових обов'язків працівників військкомату входило наступне: «1. Учет всех рабочих муж чин завода. 2. Мобилизация бывших офицеров. 3. Мобилизация унтер-офицеров и учет унтер-офицеров рабочих завода. 4. Всеобщая перепись населения Шостки. 5. Учет конского состава и всякого рода повозок. 6. Три мобилизации лошадей, повозок и упряжи. 7. Мобилизация и учет бывших чиновников, врачей и фельдшеров. 8. Учет всего мужского населения. 9. Сбор оружия и снаряжения. 10. Сбор и учет военного имущества. 11. Пересмотр плана охраны завода, исправлен и дополнен» [6, арк. 46 зв.].

Зважаючи на великий обсяг роботи, Шостенський військкомат був вимушений збільшити кількість працюючих на 5 посадових одиниць, але це не дало змоги успішно впоратися з безкінечним «паперовим потоком». Так, за період з 01.01. по 11.03.1919 р. до військкомату надійшло близько 600 документів; кількість вихідної документації досягла цифри 1100. Окрім того, було видано більш ніж 500 різноманітних пропусків, свідоцтв, посвідчень [6, арк. 46 зв.]. Працівники військкомату працювали щоденно, навіть у святкові дні, до 21–22 год. і, інколи, до опівночі. Умови роботи в тісному і холодному приміщенні призвело до того, що працівники військкомату почали звільнятися.

Вказівка від повітвоєнкому про встановлення нових штатів для Шостенського військкомату, куди мав входити військовий комісар (він же голова виконкому), військовий керівник, 2 переписувачі, 3 ординарці [3, арк. 46], взагалі пропонувала скоротити чисельність працюючих з 15 до 7 одиниць. Це спричинило подання доповідної записки керівника Шостенського військового комісаріату Михайла Ушакова від 12.03.1919 р. на ім'я голови ревкому, у якій був описаний стан справ у військкоматі: «Обращаю внимание Ревкома и Партии, что в указанных условиях работать невозможно, и тем более при сокращении штата» [3, арк. 46]. У свою чергу Ушаков запропонував іншу структуру військкомату, до складу якої мали входити військовий комісар, військовий керівник, діловод, машиніст, 2 переписувачі, розсильний, 4 кінних ординарці [3, арк. 46]. У доповідній записці містилися також вимоги виділити військкомату таке приміщення, у якому співробітники могли б працювати «в гигиенических условиях», та 3-х коней для ординарців з метою забезпечення зв'язку з повітовим містом Глухів [3, арк. 46].

1919 року Шосткинщина опинилася у складних умовах. У самій Шостці кілька разів оголошувався військовий стан. Військкомату доводилося займатися реквізицією продовольчих продуктів для потреби військ, що знаходилися у місті, займатися їх розквартируванням та забезпечувати всім необхідним. Крім того, у віданні військкомату знаходилася вся охорона порохового заводу.

Упродовж 1919–1920 рр. структура військкоматів зазнала значних змін, що, перш за все, було пов'язане з нагальною потребою як можна швидше поповнювати ряди Червоної Армії живою силою. Численні більшовицькі мобілізаційні кампанії породили масове дезертирство. У другій половині 1919 р. з-поміж всіх губерній України Чернігівщина посідала перше місце за кількістю дезертирів. Якщо в Полтавській губернії було зафіксовано 278 таких випадків, то в Чернігівській це число становило 6079 осіб або 18 % усієї кількості мобілізованих [7, арк. 186]. За різними оцінкам істориків дезертирство з Червоної Армії у 1918–1920 роках становило від 2 до 4 млн. чоловік [8, с. 28].

У відповідності до постанови Ради робітничо-селянської оборони від 25 грудня 1918 р. було створено центральну комісію по боротьбі з дезертирством. Передбачалося, що її діяльність буде пов'язана з вирішенням проблем ухилення від служби в Червоній Армії. Ця постанова передбачала жорстокі заходи у відношенні до дезертирів: «… наказывать пойманных дезертиров в пределах от денежных штрафов до расстрела включительно» [9, с. 17]. 25 січня 1919 р. вийшов наказ про створення при військкоматах губернських і повітових комісій по боротьбі з дезертирством. До їх складу повинні були обов'язково входити голова (представник відповідного військкомату) та члени комісій: представник культполітпросвіти військомату та представник відділу управління губернії або повітового виконкому [9, с. 18]. У Шостенському повітвійськкоматі чисельність співробітників повіткомдезу складала майже 30% від загальної чисельності військомату.

Умовно основні завдання військоматів можна можна визначити двома напрямками: поповнювати лави Червоної Армії та жорстоко боротися з тими, хто не бажає поповнювати ці лави, тобто усіма засобами збільшувати кількість призовників і «наказувати» дезертирів. Доказовим у цьому відношенні є витяг зі звіту про діяльність ЦК РКП(б) за період з 15 травня по 15 липня 1920 р: «Трудность мобилизации заключалась не только в том, что приходилось почти поголовно выкачивать из организаций сколько-нибудь годный для военной работы мужской элемент (шли по преимуществу товарищи в возрасте от 30–40 лет, молодежи не осталось), но и в том, что при том состоянии, в котором… оказались наши транспорт и промышленность, нельзя было сильно ослаблять и нашего хозяйственного фронта» [10, с. 198–199].

Зі створенням у серпні 1920 р. Шостенського повіту, до складу якого увійшли Івотська, Клишківська, Локітська, Чаплиївська, Ямпільська волості та селище Вороніж, у місті було створено повітовий військовий комісаріат [1, с. 92]. Станом 1 січня 1921 р. він мав структуру, до складу якої входило 25 посадових одиниць: повітовий військовий комісар – 1, помічник військового комісара – 1, військовий керівник (военрук) – 1, канцелярія – 3, госпчастина – 1, відділ забезпечення – 5, мобілізаційний відділ – 4, діловод начальника повіт. політ. просвіту – 1, повіткомдез – 7, секретар – 1 [11, арк. 2–10]. У тому числі до

складу канцелярії входили посади начальника, діловода, помічника діловода [12, арк. 5–6]. У відділі забезпечення існувала посада «заведующего оружием», а у мобілізаційному відділі – помічника «для поручений по конско-учетному делу» [13, арк. 8, 9].

Протягом десятиліть панувала думка, що до складу новостворених військово-адміністративних установ входили, перш за все, представники робітничого класу, які не мали не тощо спеціальної військової, а й навіть загальної освіти. У фондах Державного архіву Сумської області збереглися цікаві документи, що стосуються Шостенського повітового військового комісаріату. Їх аналіз дозволяє зовсім з іншого боку поглянути на соціальний склад працівників повітвійськкомату та рівень їхньої освіти. Мова йде про «Именной список на должностных лиц командного состава и административно-хозяйственной службы Шостенского уездного военкомата», що був направлений в копії Шостенським комісаріатом 12 вересня 1921 р. за вих. № 3524 до Управління штабу [14, арк. 1]. Список підписали «Военком Данилов, военрук Судович, нач[альник]кан[целярии] Орлов». На звороті цього списку олівцем позначено «Всего в сем списке 25 челов. из них высшего состава 2» [15, арк. 2 зв.].

Список являє собою велику таблицю з багатьма підпунктами. У першій графі таблиці зазначається: «1. Имя, отчество, фамилия / 2. Год и место рождения / 3. Какой местности уроженец / 4. Где получил образование /5. Бывший чин или звание и последующая должность» [16, арк. 2]. На кожному аркуші таблиці містяться дані про трьох осіб. В ній занесені дані про сімейний стан, участь у військових діях (Перша світова війна, громадянська війна), перебування у відпустці у зв'язку з пораненнями чи хворобою, перебування під арештом тощо. Але привести заголовки кожної графи таблиці не є можливим у зв'язку з тим, що у верхній частині (до речі на всіх аркушах) є велика пляма, яка не дозволяє повністю прочитати та відтворити документ. Особливо «постраждали» дані про осіб, які були написані у верхній частині аркуша (тобто кожного третього зазначеного у таблиці). Але, незважаючи на це, вдалося встановити не лише структуру військкомату (що була зазначено вище), а й дізнатися факти біографії його співробітників, які подаємо нижче.

Іменний список на посадових осіб комскладу та адміністративно-господарської служби Шостенського повітового військомату станом на 1 січня 1921 року

1. Данилов Іван Федорович – Шостенський повітовий військовий комісар. Народився 25 вересня 1890 року у с.Сир'ївка Рязанської губернії. Закінчив місцеве сільське училище, проходив навчання в учбовій команді. Брав участь у Першій світовій війні (підпрапорщик) та у громадянській війні (воєнком батальйону). Отримав поранення. Перебував на лікуванні з кінця 1914 р. по 15 січня 1915 р., а також у червні і жовтні 1916 р. у м. Москва.

2. Бордецький Володимир Несторович – помічник Шостенського повітового військового комісару. Призначений на дану посаду 01.10.1920 р. Народився 27 січня 1894 р. у п. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Освіту отримав у двохкласному училищі м. Гранів Подольської губернії. Проходив навчання в учбовій команді 8-го Сибирського стрілецького полку. За званням – старший унтер-фельдфебель. Брав участь у Першій світовій війні. Отримав поранення. Був представлений до нагородження Георгіївським хрестом. З 13 червня 1919 р. призначений командиром 3-го батальйону 46 девізії. Після отримання поранень проходив лікування при фронтовій полосі у залізничному шпиталі м. Лозова (з 20.12.1919 по 01.03.1920 р.) та Шостенському шпиталі (4–15.03.1920 р.). Під арештом та слідством не перебував. Одружений, має доньку віком 2 роки 4 місяці.

3. Судович Альфонс Теофілович – військовий керівник (военрук) Шостенського повітового військового комісаріату (далі ШПВК). Призначений на посаду 20.07.1920 р. Народився 17 жовтня 1889 р. Місце народження – Ковенська губернія, Телешівський повіт, Жидиківська волость, околиця Укомци. Закінчив Лібаво-Миколаївську 6-класну гімназію та 1-шу Петербурзьку школу прапорщиків. Військову службу розпочав з 1 січня 1912 р. у чині підпоручика. Брав участь у Першій світовій війні. Отримав поранення та контузію. Перебував на лікуванні в Московському міському шпиталі з 13.08.1915 р. по 21.05.1916 р. Під час громадянської війни був призначений ротним командиром полку «начвода при Брянском сукарном (?) заводе». Пізніше був переведений «из Брянска в Нижний Новгород с эвакуированным имуществом по случаю наступления немцев». Одружений. Дітей не має.

4. Орлов Андрій Кузьмич – начальник канцелярії ШПВК. Народився 07 жовтня 1884 р. с. Єрино Тульської губернії. Закінчив 4 класи училища у м. Орел. Молодший офіцер 101 місцевого арт. полку. Проходив лікування в шпиталі (Рязанська губ.) з 01.01. по 20.03.1920 р. Одружений, має сина.

5. Чечун Петро Семенович – діловод канцелярії ШПВК. Призначений на посаду 12.10.1920 р. Народився 07.09.1891 р. у с. Івот Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. Має домашню освіту. Брав участь у Першій світовій війні. Отримав поранення. Молодший офіцер коменд. роти при штабі 104-ї піхотної дивізії. Знаходився під слідством у 1918 р., в Україні перебував у тюрмі з 26 квітня по 17 грудня 1918 р. Неодружений. На час складання списку перебував під слідством.

6. Сімакін Дмитро Деонісійович – помічник діловода канцелярії ШПВК. Призначений на посаду 01.12.1920 р. Народився 26 жовтня 1898 р. у п. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Шостенську 6-ти класну гімназію та підготовчу школу прапорщиків. Брав участь у Першій світовій та громадянській війнах, у боях проти Денікіна. Ротний командир «по выборам». Неодружений.

7. Маляр Прокоп Федотович – діловод госпчастини ШПВК. Обіймав дану посаду з 12.06.1920 р. Народився 28 лютого 1885 р. у с. Локотки Воронізької волості Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Локотську початкову школу. Брав участь у Першій світовій війні. Проходив лікування у Петроградському шпиталі (у листопаді-грудні 1917 р.). Одружений, має доньку.

8. Самусь Григорій Федорович – діловод відділу забезпечення ШПВК. Призначений на дану посаду 01.12.1920 р. Народився 08 серпня 1890 р. у м. Кролевець Чернігівської губернії. Закінчив Київський комерційний інститут та Друге Київське військове училище. Прапорщик. З серпня 1919 р. обіймав посаду діловода. З 17.12.1919 р. по 15.02.1920 р. перебував у Київському зведеному шпиталі. Неодружений.

9. Колодка Михайло Максимович – «заведующий оружием» відділу забезпечення ШПВК. Призначений на посаду 15.10.1920 р. Народився 10.07.1892 р. у с. Локотки Воронізької волості Глухівського повіту. Закінчив Уральське горне училище в м. Єкатеринбург. Був студентом Київського політехнічного інституту. Військове навчання проходив у м. Ніжин «вольно-определяюшимся» 44 арт. бригади. Поручик. Ад'ютант дивізії. На військовій службі з 1 липня 1913 р. Брав участь у Першій світовій війні. Нагороджений орденами св. Анни 2, 3 та 4 ст., св. Станіслава 2 та 3 ст. В лавах Червоної Армії з 01.07.1919 р. З 6 серпня по 12 жовтня 1920 р. перебував у Глухові в команді «выздоравливающих с одновременным несением службы». Був відряджений «из армии в Киев – Смоленск – Москва за получением руководства по арт[иллерии] вообще и по конной части по распоряжению командира Артиллерийской дивизии». Одружений. Дітей не має.

10. Сподарець Григорій Максимович – працівник(?) відділу забезпечення ШПВК. Народився 05 листопада 1880 р. у с. Локотки Воронізької волості Глухівського повіту. Закінчив Локотську початкову школу. Брав участь у Першій світовій війні, отримав контузію у голову. Прапорщик, командир роти. Одружений, має двох синів 18-ти та 13-ти років.

11. Фищенко Олександр Васильович – працівник(?) відділу забезпечення ШПВК. Призначений на посаду 01.12.1920 р. Народився 30 серпня 1896 р. у м. Остер Чернігівської губернії. Проходив навчання у Ташкентській школі прапорщиків. Брав участь у Першій світовій війні. Підпоручик, молодший офіцер (з 15.02.1916 р.). Під час роботи у повітвійськоматі вказувалося на незадовільний стан його здоров'я. Неодружений.

12. Мурчков (Мурчиков) Михайло Григорович – начальник мобілізаційного відділу ШПВК. Призначений на посаду 12.10.1920 р. Народився 04 листопада 1895 р. у с. Нижня Турловка Митякинської волості Михайлівського повіту Рязанської губернії. Закінчив Московське вище училище. Брав участь у Першій світовій війні. Молодший писар. З 04.07. по 04.09.1919 р. перебував у Михайлівському шпиталі. Одружений. Дітей не має.

13. Аленічев Сергій Петрович – працівник(?) ШПВК. Народився 11 вересня 1897 р. у м. Севськ. Закінчив Воздвиженську сільськогосподарську школу. Брав участь у Першій світовій війні. Старший писар. Служив у канцелярії 39 артилерійського полку. Одружений. Дітей не має.

14. Малишев Євген Сергійович – помічник діловода мобілізаційного відділу ШПВК. Призначений на дану посаду 12.10.1920 р. Народився 10.02.1900 р. у п. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Шостенське початкове училище. З 18.10.1919 р. працював слюсарем (ймовірно на Шостенському пороховому заводі). Неодружений.

15. Лагута Петро Федорович – помічник(?) «для поручений по конско-учетному делу» мобілізаційного відділу ШПВК. Призначений на посаду 13.10.1920 р. Народився 21.12.1892 р. у п. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Шостенське початкове училище. Брав участь у Першій світовій війні. Помічник комполка. 01.07–15.08.1920 р. перебував на лікуванні у Шостенському лазареті. Одружений, має 2-річного сина.

16. Романов Юхим Михайлович – працівник(?) відділу забезпечення ШПВК. Народився 13 жовтня 1894 р. у с. Белиничі Рязанської губернії. Закінчив Белиницьку сільську школу. Брав участь у Першій світовій війні. Молодший полковий писар. Був поранений. Деякий час перебував при 3-му штабі батальйону 35-ї дивізії. Неодружений.

17. Савастьянов Павло Гаврилович – діловод начальника повітполітпросвіту ШПВК. Призначений на посаду 24.01.1921 р. Народився 05 січня 1895 р. у м. Марчихина-Буда Чернігівської губернії. Закінчив педагогічні курси у м. Глухів та військові курси у м. Київ. Брав участь у Першій світовій війні. Командир інженерної роти. Неодружений.

18. Кальченко Данило Михайлович – заступник голови повіткомдезу ШПВК. Призначений на посаду 12.10.1920 р. Народився 10 липня 1898 р. у м. Полтава. Закінчив Полтавську учительську семінарію. Брав участь у громадянській війні (з 15 травня 1918 р.). Був контужений. З 23 квітня по 23 травня 1920 р. перебував на лікуванні «при фронтовой полосе». Неодружений.

19. Піскун Пилип Васильович – діловод повіткомдезу ШПВК. Народився 03 липня 1895 р. у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Воронізьке 2-класне вчительське училище. Брав участь у Першій світовій та громадянській війнах. Старший писар. Неодружений.

20. Бондаренко Дем'ян Пилипович – помічник діловода повіткомдезу ШПВК. Призначений на посаду 12.10.1920 р. Народився 01 липня 1899 р. у п. Шостка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Шостенському початковому училищі. З 15 липня 1920 р. працював «письмопроизводителем». Одружений.

21. Шевцов Сергій Федорович – керуючий справами («управдел») повіткомдезу ШПВК. Призначений на дану посаду 12.10.1920 р. Народився 25 червня 1900 р. у Пронському повіті Рязанської губернії. Закінчив Ря-

занську чоловічу школу. Перебував на військовій службі, командир роти по адміністративно-господарській частині. Неодружений.

22. Карватовський Ігор Васильович – член повіткомдезу(?) ШПВК. Народився 13 квітня 1897 р. у Санкт-Петербурзі. Закінчив 8-класну гімназію та 2-й курс юридичного факультету університету. Працював діловодом в комісії наросвіти. У січні 1921 р. перебував на лікуванні у Воронізькому шпиталі. Одружений, є донька.

23. Терлецький Володимир Петрович – член повіткомдезу ШПВК. Призначений на посаду 03.01.1921 р. Народився 15.05.1894 р. у містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Глухівську гімназію. На військовій службі з 15.05.1914 р. Обіймав посаду взводного командира. Брав участь у Першій світовій та громадянській війнах. Був поранений. Проходив лікування з 18.08. по 15.11.1920 р. у м. Олександрівськ. Одружений. Знаходився під слідством з 03.08. по 06.08.1920 р. за пияцтво. Після закриття справи («кончилось без последствий») відправлений на фронт.

24. Шемшуренко Юхим Андрійович – член повіткомдезу ШПВК. Призначений на посаду 01.01.1921 р. Народився 05 березня 1895 р. у м. Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії. Отримав домашню освіту. На військовій службі з 15.05.1915 р. Моряк. Брав участь у Першій світовій війні. Був поранений. Проходив лікування з 7 жовтня по 27 листопада 1916 р. у Севастополі. Був направлений у відрядження «в г. Пермь за возвращением эшелона с эвакуированным имуществом по распоряжению Р.К.П. Воронежа» (1919–?). З 20 січня по 20 лютого 1920 року за рішенням Воронізького Ревтрибуналу знаходився під арештом. Звільнений з-під арешту рішенням Чернігівського Ревтрибуналу. Одружений.

25. Севницький Василь Іванович – секретар ШПВК. Народився 30 січня 1887 р. у с. Савове Порецької (?) волості Гомельської губернії. Закінчив місцеве початкове училище. Працював помічником бухгалтера. Одружений.

Проаналізувавши список посадових осіб комскладу та адміністративно-господарської служби Шостенського повітового військомату, узагальнемо дані щодо віку, освіти, військового звання. Отже, працівники військомату, 1884–1900 років народження, мали вік 21 до 37 років. Основну категорію складали чоловіки віком до 30 років (17 осіб або 68% від загальної кількості).

Наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. війська Червоної Армії, що знаходилися на території України та входили до складу Київського та Харківського військових округів, нараховували до 1,2 млн. чоловік. Тут дислокувалося 35 дивізій, 10 бригад, технічні та спеціальні частини, які були зведені у 5 армій. У березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді Михайло Фрунзе доповідав: 85% особового складу Червоної Армії в Україні становили росіяни, 9% – українці, 6% – білоруси, татари та ін. [17, арк. 245]. У Шостенському військоматі більшість працівників були українцями, 11 (44%) становили місцеві мешканці, з них у Шостці народилося 5 осіб, у с. Локотки (зараз межі міста) – 3 особи, у містечку Вороніж – 2, с. Івот – 1. Інші народилися у Кролевці, Ямполі, Острі, Полтаві, І.В. Карватовський – у Санкт-Петербурзі, 3 працівники – у Рязанської губернії.

Військові звання працівників військкомату були представлені одним підпрапорщиком, двома прапорщиками, двома підпоручиками, одним поручиком, одним старшим фельдфебелем, двома молодшими офіцерами. До штату входило і 4 старших та молодших писаря. Маючи значний досвід військової служби, 13 працівників військкомату воювали на фронтах Першої світової війни. За участь у боях дехто з них був нагороджений орденами та медалями, став георгіївським кавалером. Так, Михайло Колодка був нагороджений 3-ма орденами св. Анни та 2-ма орденами св. Станіслава різних ступенів. За списками Георгіївських кавалерів вдалося встановити, що Олександр Фищенко служив у 1-й роті 127-го піхотного Путивського полку. За мужність і хоробрість, проявлені у боях з австрійцями з 01.11.1914 по 01.01.1915 рр., він був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеню [18, арк. 749]. Володимир Бордецький проходив службу у чині унтер-офіцера у 2-й роті 28-го піхотного Полоцького полку. Був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеню «за отличие в бою 11.07.1917 у д. Березовице Вельке, когда во время наступления шел впереди своего взвода, увлекая его за собой, чем способствовал занятию высоты 349» [19, арк. 248]. І.Ф. Данилов служив в чині унтер-офіцера в 10-тій роті 11-го гренадерського Фанагорійського князя Суворова полку. Був нагороджений Георгіївським хрестом III ступеню «за то, что в бою 22.06.1916, командуя, за убылью офицера, полуротой при наступлении роты на укрепленные окопы противника, проявил необычное хладнокровие и распорядительность, причем, будучи опасно ранен, оставался в строю, пока силы ему не изменили» [20, арк. 271]. Відзначився в боях у Кемперна та Берземюнде в жовтні 1915 р. бомбардир-телефоніст 8-ї польової артбригади Петро Ладута, за що 4 квітня 1916 р. був нагороджений Георгіївським хрестом IV ступеню [21, арк. 323].

Лише 2 чоловіки з числа працівників Шостенського військкомату вказали, що мали домашню освіту (П.С. Чечун, Ю.А. Шемшуренко), більшість закінчила початкові училища, 9 набули професійну військову освіту (закінчили школу прапорщиків (у Санкт-Петербурзі, Ташкенті) – 3, вище воєнне училище (Київ) – 1, воєнні курси у Києві – 1, пройшли навчання в учбовій команді – 3, здобув військову освіту у м. Ніжин – 1. 6 чоловік мали декілька освіт. Так, А.Т. Судович. закінчив Лібаво-Миколаївську гімназію та Санкт-Петербурзьку школу прапорщиків, Г.В. Самусь Г.Ф. – Київський комерційний інститут та Київське військове училище, П.Г. Савастьянов – педкурси у Глухові, військові курси у Києві, І.В. Карватовський – Санкт-Петербурзьку гімназію та 2 курси юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, М.М. Колодко – Єкатеринбурзьке горне училище, був сту-

дентом Київського політехнічного інституту та здобув військову освіту у Ніжині, Д.Д. Симакін навчався у Шостенській гімназії та школі прапорщиків.

Слід зазначити, що напередодні Першої світової війни у середовищі обер-офіцерів вищу освіту мали 0,92%, середню – 65,95%, нижчу – 10,86%, домашню 10,86% осіб [22, с.19]. У Шостенському військкоматі вищу та незакінчену вищу освіту мали 12%, середню – 60%, нижчу – 20%, домашню –8% працівників. Тобто 72% особового складу військкомату мали вишу, незакінчену вищу та середню освіту. Цей показник дещо вищий, ніж серед обер-офіцерів напередодні Першої світової війни (66,87%).

Таким чином можна стверджувати, що працівники Шостенського повітового військкомату мали непогану для того часу освіту, досвід військової служби і майже половина з них брала участь у Першій світовій війні.

За час свого недовгого існування повітові військкомати зазнали змін. Вони поступово ставали більш «заполітизованими», до їхнього складу потрапляло все більше партпрацівників. Не пройшло і півроку, як на зміну Шостенському повітовому комісару Данилову прийшла інша людина.

31 травня 1921 р. Шостенським повітовим військовим комісаром був призначений Іван Парфенович Тихомиров, 1896 р. н. За матеріалами його особистої справи, що зберігається у фондах Державного архіву Чернігівської області, вдалося з'ясувати, що Тихомиров походив із селянської родини, освіту здобув у міському училищі. Був одружений, мав 2-х дітей. Брав активну участь у громадянській війні. З січня 1918 р. служив у загоні Куданського у м. Самара, пізніше – у Пугачевському полку, кавалерійському полку, 2-й бригаді ім. Ченова, 222-му полку, 182-й бригаді. Його кар'єра стрімко просувалася від простого водія до командира роти, потім помічника воєнкома та воєнкома. Тихомиров був курсантом партійної школи у м. Самара (жовтень 1918 р.) та курсантом вищих курсів у м. Києві (листопад 1920 р.) [23, арк. 1–3]. Перебував на посаді недовго, адже 1923 р. повітові військові комісаріати були ліквідовані.

За допомогою метричних книг та інших джерел вдалося доповнити дані щодо життя та діяльності працівників Шостенського повітвійськомату.

Дем'ян Пилипович Бондаренко, 01.07.1899 р. н., 31 січня 1921 р. уклав шлюб з Анастасією Яківною Степановою, 1904 р. н. [24, арк. 10]. Родина проживала у м. Шостка по вул. Знаменській. 18 грудня 1921 р. в родині народився син Микола [25, арк. 193].

Петро Федорович Лагута, 21.12.1892 р. н., мешкав на Капсюльній слободі разом з дружиною Василиною Семенівною Івановою (1897 р. н.) та донькою Ольгою, що народилася 12 червня 1922 р. [26, арк. 136]. На час народження доньки Петро Федорович вже значився був як «председатель участковой милиции» [27, арк. 136 зв.].

Євген Сергійович Малишев 26 жовтня 1921 р. уклав шлюб з уродженкою містечка Шипетове(?) Волинської губернії Галиною Артуровною Черкевич, 1899 р. н. [28, арк. 127]. 22.09.1922 р. в родині народилася донька Галина, а 18.11.1923 р. – син Володимир [29, арк. 241]. Євген Сергійович разом з дружиною, двома дітьми та тещею Габріелою Максимівною Черкевич мешкали в м. Шостка по вул. Леніна, 9 [30, арк. 201].

У подружжя Михайла Григоровича Мурчикова (04.11.1895 р. н.) та його дружини Ольги Іванівни (1899 р. н.) народилося двоє дітей – син Віктор (21.05.1921 р.н.) та донька Тамара (06.03.1923 р.н.) [31, арк. 84]. У 1923 р. Михайло Григорович працював народним суддею і проживав по вул. Марата, 1 [32, арк. 62].

Юхим Михайлович Романов 8 червня 1921 р. уклав шлюб з Маргаритою Леонтіївною Сулім, 1904 р. н. Рід занять у обох членів подружжя був вказаний як «конторщик» [32, арк. 59].

Часом, говорячи мовою фактів і статистичних даних, ми забуваємо про те, що за ними стоять долі конкретних людей. Автор статті намагалася наблизити свою тему не лише до дослідників, краєзнавців, а й до пересічних громадян – можливо хтось з них в цих рядках відшукає відомості про своїх предків, якім довелося пережити буремні роки громадянської і Першої світової воєн.

ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів Сумської області: Путівник / Л. Покидченко (відп. упоряд.) та ін. – Суми, 2002. – 320 с.
2. Вирський Д.С. Військові комісари // Енциклопедія історії України. Редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. – Том 1. – К., 2003. – С. 551.
3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), Ф. Р-1818, оп. 1, спр. 5, арк. 46.
4. ДАСО, Ф. Р-1818, оп. 1, спр. 5, арк. 9, 18, 32, 46.
5. ДАСО, Ф. Р-1818, оп. 1, спр. 5, арк. 53.
6. ДАСО, Ф. Р-1818, оп. 1, спр. 5, арк. 46 зв.
7. Лейберов О. «А положиться на красноармейцев нельзя…» – частини Червоної Армії на Чернігівщині у 1919 році // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2015. – С. 183–188.
8. Раков Н. Уклонение от призыва и дезертирство из РККА в годы гражданской войны (на материалах Курской губернии). – Ученые записки: Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2011. – № 3. – Т. 2, С. 28–33.
9. Оликов С. Дезертирство в Красной Армии и борьба с ним. – М., 1926. – 80 с.
10. Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов. – Т. 3. – Февраль 1920 – октябрь 1922. – М., 1961. – 875 с.
11. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 2–10.
12. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 5–6.
13. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 8–9.
14. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
15. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.
16. ДАСО, Ф. Р-2297, оп. 1, спр. 1, арк. 2.
17. Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів, 1996. – 840 с.
18. Патрикеев С.Б. Сводные списки кавалеров Георгиевского креста. 1914–1922. IV степень. № 200001–300000. – Т. 6. – М., 2013. – 1052 с.
19. Патрикеев С.Б. Сводные списки кавалеров Георгиевского креста. 1914–1922. IV степень. № 900001–1000000. – Т. 13. – М., 2014. – 870 с.
20. Патрикеев С.Б. Сводные списки кавалеров Георгиевского креста. 1914–1922. III степень. № 1–120000. – Том 2. – М., 2015. – 1232 с.
21. Патрикеев С.Б. Сводные списки кавалеров Георгиевского креста. 1914–1922. IV степень. № 700001–800000. – Т. 11. – М., 2014. – 1064 с.
22. Голуб П.А. Большевики и армия в трех революциях. – М., 1977. – 268 с.
23. Державний архів Чернігівської області, Ф .Р-16, оп. 4, спр. 227, арк. 1–3.

24. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 10.
25. ДАЧО, ф. 7720, оп. 26, спр. 1, арк. 193.
26. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 136
27. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 136 зв.
28. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 127.
29. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 10, арк. 241.
30. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 5, арк. 201.
31. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 1, арк. 84.
32. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 10, арк. 62.
33. ДАСО, ф. 7720, оп. 26, спр. 2, арк. 59. (не знайшла по тексту)

Кужельная Е.В. Шостенский военный комиссариат в 1919–1921 годах

В статье исследуются структура, численность, основные направления работы, военный опыт и уровень образования сотрудников Шостенского военного комиссариата в 1919–1921 гг. Приводится список сотрудников военкомата и их биографические данные.

Ключевые слова: *военные комиссариаты, структура, гражданская война, Шостенский пороховой завод.*

Kuzhelna O.V. Military commissariat of Shostka in 1919–1921

The article covers a structure, quantity, basic work assignments, military experience and level of education of employees of military commissariat of Shostka in 1919–1921. A list over employees of military commissariat and their biographic information is brought.

Key words: *military commissariat, structure, civil war, Shostka powder-mill.*

25.02.2018 р.

УДК 94(477): [-054.72] М. Грушевський «1919/1924»

Ю.І. Шаповал

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ЕМІҐРАЦІЯ І ПОВЕРНЕННЯ В УКРАЇНУ (1919–1924)

Висвітлюються обставини перебування М. Грушевського у вимушеній еміґрації у 1919–1924 рр., мотиви і обставини його повернення в комунізовану Україну.

Ключові слова: *Грушевський, еміґрація, УПСР, КП(б)У, ВУАН, повернення.*

Роки вимушеного перебування в еміґрації стали для Михайла Грушевського важким випробуванням. З України він виїхав як політик, який зазнав поразки, за кордоном пережив політичну трансформацію, підсумком чого стало його повернення в Україну. Про цей період, про мотивацію дій М. Грушевського, про наслідки його повернення вже писали фахівці [1]. Разом з тим ця проблема, як видається, все ще потребує уваги і докладного аналізу.

З появою Директорії у Києві наприкінці 1918 р. вона взяла курс на порозуміння з Антантою. Будучи противником цього (оскільки Антанта не визнавала самостійності України), Грушевський звернувся до ЦК УПСР з пропозицією вислали за кордон своїх представників. Вони мали встановити контакт із закордонними соціалістичними організаціями, щоб мати інформацію і здійснювати контроль державного представництва УПСР. Члени Директорії відреагували на цю пропозицію спочатку неґативно. Одначе в лютому 1919 р. вони не лише змінили свою думку, а й виділили кошти для делеґації. Як вважав Грушевський, мотив був такий: «Зручніше буде позбутися мене з України» [2, с. 100].

І «позбавлення» відбулося: Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету «Життя Поділля», а 20 березня 1919 р., погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делеґації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня.

Тут він контактував з чеськими соціалістами, кілька разів зустрічався із Томашом Масариком. Це був переддень Конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні у Швейцарії, яка мала розглянути питання про прийом нових партій. З огляду на це Грушевський у Празі підготував французькою мовою три брошури – про Програму УПСР (центральної течії), про земельний закон Центральної Ради і огляд про українську революцію у 1917–1919 рр.

З Праги він поїхав до Парижа, де відбув зустрічі з англійськими і американськими дипломатами, прагнучи ще раз привернути їхню увагу до українських питань. Результат, як і слід було сподіватись, виявився сумн(івн)им: представники США і Великобританії не виявили довіри до політичного аутсайдера, яким поставав для них Грушевський. Та для останнього це вже ніби і не мало особливого значення. Він не вірив у дипломатичну підтримку Заходу, а сподівався на політичну солідарність західних соціалістів.

У Парижі найбільш близьким помічником і колегою Грушевського був Дмитро Ісаєвич [3, с. 671–688]. Разом вони взяли участь у кооперативному з'їзді союзних і нейтральних країн. З огляду на надзвичайно складну ситуацію в Україні 1919 року дві українські соціалістичні партії – УПСР і Українська соціал-демократична партія (УСДРП) – відрядили свої делеґації з метою увійти до Другого Інтернаціоналу, добитись в останньому визнання права України на самостійність і здобути підтримку для самостійної України в європейських парламентах і Лізі Націй. Представники УПСР Грушевський і Ісаєвич повинні були взяти на себе ініціативу в організації цієї акції, залучивши до неї і УСДРП. Наприкінці червня 1919 р. в Парижі було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали Грушевський та Ісаєвич, з боку соціал-демократів – П. Дідушок і Б. Матюшенко Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні і УПСР – у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у Другому Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні співпраці з «недержавними» народами з метою боротьби проти більшовиків, за самостійну Україну.

Разом з Ісаєвичем, Матюшенком і Дідушком Грушевський вирушив у Люцерн (Швейцарія), щоб взяти участь у роботі вже згаданої конференції II Інтернаціоналу. Конференція розпочалася 1 серпня 1919 р. і з-поміж інших

рішень ухвалила декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. Грушевський та Ісаєвич вдвох підписали видану французькою і англійською мовами брошуру-звернення делегації УПСР до соціалістичних партій з рішучим протестом проти анексії Галичини Польщею. 31 грудня 1920 р. цей протест було надіслано до секретаріату II Інтернаціоналу. 15 січня 1920 р. Грушевський, як голова Комітету незалежної України, і секретарі Комітету Д. Ісаєвич та М. Лозинський підписали «Відозву до народів цивілізованого світу» з протестом проти польського терору в Галичині, проти санкції Мировою конференцією окупації Галичини [4, с. 363–364]

Під час конференції відбулося знайомство Грушевського з членом німецької делеґації Оскаром Коном, який – крім іншого – був ще й юрисконсультом радянської місії у Берліні, мав зв'язки з більшовицькою Росією. Саме Кон у майбутньому відіграватиме роль посередника між Грушевським і офіційними радянськими представниками у Берліні [2, с. 101].

Після Люцернської конференції Грушевський приїхав до Праги, де 16–18 серпня взяв участь у з'їзді робітничих кооперативів, а потім разом з емісаром ЦК УПСР за кордоном Олександром Жуковським відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією «незалежних».

У липні 1919 р. під час перебування у Парижі Грушевський оприлюднив свою ідею про заснування громадської міжнародної організації «Комітет незалежної України», головною метою якої було інформування світової громадськості про політичні цілі боротьби українського народу. «Комітет» проіснував до серпня 1920 р. [5, с. 98–99]. Ще один задум народився після низки зустрічей з соціалістами Франції та інших країн. Він полягав у тому, щоб видавати спільний інформаційний журнал французькою і окремо англійською мовами «L'Europe Orientale/Eastern Europe» («Східна Європа»).

Перше число цього видання за участю Грушевського побачило світ на початку вересня 1919 р., а всього вийшло друком 10 номерів журналу (останній датований січнем 1920 р.). Грушевський був не лише ініціатором, а й співредактором і частково забезпечував це видання з фондів уряду УНР. Сам він вмістив у журналі низку статей на актуальні теми про події в Україні. Зокрема, у статті «Проклята спадщина» він описує відступ більшовиків з Києва і вступ денікінців, шкодує з приводу того, що між Росією і Україною не дійшло до чесної і справжньої федерації, засуджує більшовиків за те, що вони прагнули не згоди з українцями, а лише встановлення своєї влади: «Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була совєтською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі цетралістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлюатувати Україну на користь Москви… Це чергова політична помилка большевиків.., овоч «проклятої спадщини» старого цетралізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму» [2, с. 120].

Ці слова засвідчують, що Грушевський, з одного боку, абсолютно точно артикулював явище, яке згодом один з російських філософів назве «октябрьским национализмом» (йдеться про Жовтень 1917 року) більшовиків, а з іншого – розглядав централізаторську політику Кремля як атавізм традиційного російського централізму. Відтак він ніби «давав» більшовикам шанс змінити свою стратегію щодо України у майбутньому. Пізніше таку зміну Грушевський (як багато хто з українських еміґратів) побачить у політиці коренізації/українізації, а згодом на власному досвіді переконається у неадекватності такого бачення.

Виявом саме такого бачення можна вважати одне з рішень конференції «центральної течії» УПСР, що відбулася у Празі у вересні 1919 р. і у роботі якої брав участь Грушевський. Саме тоді було підтверджено теоретичні і тактичні положення цієї партії, зокрема про «диктатуру трудового народу», про створення «радянського дефінітивного правительства» шляхом злиття Ради Народних Комісарів УСРР та Уряду УНР. Грушевський з колеґами по партії все ще не могли змиритися з думкою про те, що більшовики ні з ким не збираються ділити владу.

У листопаді 1919 р. в Парижі Грушевський взяв участь у редакційних зборах журналу «L'Europe Orientale». Присутні на засіданні представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили «однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з Совєтською Росією» [2, с. 101].

27 січня 1920 р. у Берліні Грушевський за посередництва Отто Кона зустрівся з радянським представником Віктором Коппом, який заявив, що «Росію треба негайно замирити з Україною». При цьому умовою «мусить бути перетворення в совєтську республіку» [2, с. 101]. Грушевський намагався довести, що така думка в українських діячів вже визріла (хоча модель радянської України у них відмінна від московської), але необхідно, щоб «Совєтська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть» [2, с. 102]. У листопаді 1919 р. Грушевський із родиною приїхав до Швейцарії і оселився в Женеві, плануючи мешкати там і перенести туди журнал «L'Europe Orientale». Однак життя у Швейцарії виявилось задорогим і 2 квітня 1920 р. Грушевські повертаються до Праги. Восени того самого року вони переїздять до Відня, де перебувають до від'їзду в Україну.

У першій половині 1920 р. Грушевському довелося взяти участь у трьох партійних конференціях закордонної УПСР у Празі. Документи цих форумів яскраво відбили політичні уподобання українських есерів за кордоном. Наприклад, І конференція (14–19 лютого) закликала ЦК УПСР до негайного встановлення диктатури трудового народу та входу уряду УНР у договірні відносини з Радянською Росією, а також до укладення УНР воєнної конвен-

ції та економічного договору з більшовицькою Росією. На цій конференції було обрано президію Закордонної делеґації УПСР на чолі з Грушевським. ІІ конференція УПСР (24–26 квітня) вимагала виходу УПСР з ІІ Інтернаціоналу і солідаризувалася з ІІІ Комуністичним Інтернаціоналом. При цьому у матеріалах конференцій «таврувалися» політичні опоненти есерів (Петлюра, Мазепа, Петрушевич).

Влітку 1920 р. Грушевський та Олександр Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном «зрозуміли помилковість стремлінь ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій». Водночас у листі підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції «через боротьбу, яка виникла між українським народом і Радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок» [6, с. 21]. Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти Радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи ІІІ Інтернаціоналу. Її завдання полягало в використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для привернення його на бік соціалістичної революції. Саме в цій революції повинно було знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. «Оскільки УПСР розділяє завдання ІІІ Інтернаціоналу, – підкреслювалося в листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції» [6, с. 21].

18–23 січня 1921 р. у Празі відбулася IV конференція закордонної УПСР, що розглянула проект програми і визначила ставлення до уряду більшовицької України і ІІІ Інтернаціоналу. Проекти програми та організаційного статуту були прийняті, однак остаточний варіант програми передали для доопрацювання редакційній комісії за участю Грушевського та його прибічників. Після правок, внесених комісією, програму було прийнято 1 лютого 1922 р. Вона містила вимоги встановлення вже згаданої «диктатури трудових мас робітництва і селянства» і радянської форми влади.

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Вперше воно розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 р. Олександр Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про пропозиції окремих членів Політбюро. Ухвала була такою: «Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну» [6, с. 24].

Отже, ситуація виглядала до певної міри парадоксально: Грушевський та його колеґи по партії шукали порозуміння з більшовиками і навіть пропонували «повну угоду і координування дій УПСР з планами КП(б)У», а лідери КП(б)У не хотіли мати такого потужного союзника. Якраз тут доречно нагадати, що союзник був таки потужний. З-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялась тим, що була найбільш масовою, справляла значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель українському народові – в «Український земельний фонд». З нього земля мала розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Щоправда, пізніше, влітку 1917 р, УПСР визнала необхідність реалізації гасла соціалізації землі.

Ліві українські соціалісти-революціонери – фракція УПСР, що виникла в травні 1918 року на IV з'їзді – захопила в свої руки центральний друкований орган – газету «Боротьба» – і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбистів). У 1920 р. боротьбисти, як тоді мовилося, «саморозпустилися» і влилися в КП(б)У. Можливо, Грушевському та його колеґам цей вчинок до певної міри слугував за взірець.

На початку лютого 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про протидію Володимиру Винниченкові, який повернувся був в Україну, «торгувався» з більшовицькими лідерами за посаду, а невдовзі, дуже незадоволений, виїхав за кордон, розпочавши там антибільшовиьку кампанію. Розробили відповідні контрзаходи. Наприкінці ухвали, підписаної тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У Вячеславом Молотовим, є лаконічний пункт: «Питання про Грушевського відкласти» [6, с. 24]. 26 квітня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання «Про Грушевського та інших українських есерів». Ухвалили: «Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоєчасним» [7, арк. 33–34].

Ніхто з більшовицького керівництва ні у Москві, ні у Харкові не збирався ні з ким (а поготів із колишніми політичними суперниками) «координувати» свої дії або щиро пропонувати комусь партнерство. Для комуністичного режиму важливими були розкол, розпорошення, знесилення української політичної еміґрації. Цього довгий час не бачили Грушевський та його оточення, зафасціновані соціалістичними гаслами, переконані в тому, що «навчились шанувати в большевиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдовують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас» [8, с. 48].

У цей час в УСРР вже готувався показовий судовий процес над групою членів ЦК УПСР. Він відбувся у травні 1921 р. Серед підсудних опинились Всеволод Голубович, Назар Петренко, Іван Лизанівський, Юрій Ярослав та інші. Наслідки того процесу, а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, у порів-

нянні з наступними процесами 1930-х років виявилися м'якими, оскільки основна мета процесу полягала в політичній дискредитації УПСР [9].

Грушевський та його прибічники слідкували за ходом процесу, а після його закінчення виступили із заявою. Вони висловлювали жаль з приводу вироку, розцінюючи сам судовий процес як ще одну помилку більшовицького керівництва, яке не зупинялося «у своєму бажанні звести все до диктатури пролетаріату» [6, с. 25].

Діагноз був точний, причому більшовики прагнули досягнути бажаного результату за будь-яку ціну. Одним із свідків у «справі УПСР» був Г. Хименко. Саме про нього у щоденнику 16 квітня 1924 р. згадав академік Сергій Єфремов: «На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: «не казав»; а на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: «то вони самі вигадали». Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося» [10].

«Справа УПСР» давала зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до «колишніх». Тим не менш Грушевський продовжував шукати шляхи повернення в Україну, не дивлячись на те, що не всі члени самої УПСР сприймали цю лінію. У липні 1921 р. до Праги приїхав М. Балаш, представник ЦК УПСР з України. Він мав узгодити дії із Закордонною делеґацією УПСР. Остання, як поінформував Балаша Жуковський, стала «на позицію примирення з комуністами», з чим посланець з України не погодився, оскільки «ЦК і партія на Україні на такий позиції не стоїть» [11, с. 19].

Тим не менш, поглиблюючи розкол в УПСР, у липні-серпні 1921 р. Микола Чечель, Василь Мазуренко, Олександр Жуковський, Микола Шраг вели в Харкові переговори про повернення в Україну за умови відновлення та леґалізації УПСР. Цю умову більшовики відмовились навіть обговорювати, а УПСР характеризували як контрреволюційну партію. 24 серпня 1921 р. Олександр Жуковський писав Грушевському: «Після всього цього якось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори» [6, с. 25].

Проте тоді ж, у серпні 1921 р., ситуація змінилась. Тепер переговори розпочали самі більшовицькі лідери. Вони запропонували Грушевському очолити організацію допомоги голодуючим в Україні, а торговельна місія УСРР висунула пропозицію взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. 14 вересня 1921 р. у Відні Грушевський підписав протокол з видавництвом «Дніпроспілка» про видання та закупку для УСРР згаданої літератури. Погоджуючись на обидві пропозиції, Грушевський не знав, з якими неприємностями йому доведеться стикатися при виконанні обидвох (здавалося б, не таких вже й складних) місій.

Упродовж 1921–1922 років він активно звертався до української діаспори по допомогу голодуючим в Україні, яка здійснювалась через Червоний Хрест УСРР. Разом з тим він реалістично оцінював тодішню ситуацію в Україні, що, зокрема, засвідчує один з його листів до пастора Василя Кузіва з Нью-Йорку. Кузів відгукнувся на заклик Грушевського про допомогу голодуючим в Україні і саме під його впливом було створено Комітет об'єднаних товариств помочі Україні. Зібрані кошти, посилки з харчами переправляли у Відень до Грушевського, а вже звідти вони скеровувались в УСРР, переважно до Києва. У листі до Кузіва 8 лютого 1922 року Грушевський писав: «З України незвичайно сумні вісті. І там голод – а збіже забирають на північ. Офіціяльні представники Совіт України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні – мабуть, щоб не відтягати акції запомогової від Росії, котру комуністи перед усім хочуть уратувати, як свою головну базу» [12, с. 199]. 15 червня 1922 р. у листі до українського громадського діяча в США Е. Фариняка Грушевський констатуватиме несправедливий розподіл зарубіжної допомоги голодуючим і те, що ця допомога майже не дістається Україні [13, с. 28].

Комуністичний режим скористався трагічною ситуацією, викликаною голодом, у своїх розрахунках, що, до речі, було зрозуміло багатьом сучасникам тих подій, у тому числі і Грушевському. Недаремно 18 жовтня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу закордонної організації Помголу, вирішило припинити роботу в Україні організацій, які діють поза контролем комісії Помголу. Відтак і діяльність Грушевського було припинено.

У одному з листів до Кузіва (від 19 липня 1923 р.) Грушевський із гіркотою констатував: «…Виявляється, що мої книги й ріжні інші видання, мною редактовані, захоплені большовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюза спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім «Старі часи», а тепер взялися до історії України для шкіл… Знищені руками нових вандалів книги» [14, с. 60].

29 жовтня 1921 р. Грушевський звернувся з листом до «товаришів М.В. Левицького, повпреда УСРР, Ю.С. Новаковського, голови торговельної місії, і Д.Є. Кудрі, представника Вукоопспілки», які після треьохмісячних переговорів і листування перестали сприяти постачанню в Україну санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Вчений звертав увагу своїх партнерів на те, що еміґрантська преса довідалася про «безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких спроб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним…» [2, с. 106]. Разом з тим Грушевський від себе і своїх прибічників ще раз підкреслював: «…Лиша-

ючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім'я сих потреб віддати нашу працю й наше ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР» [2, с. 106].

Послідовність Грушевського у питанні про співпрацю з більшовиками викликала нерозуміння і роздратування з боку української еміґрації, а також частини членів самої УПСР. Від Закордонної делегації вимагали пояснень. І пояснення довелося давати. Покликаючись на рішення партійних конференцій, Грушевський і його прибічники доводили необхідність дійти згоди з комуністами: «Закордонна делеґація, констатуючи соціялістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенню до українства тенденцій, вбачає в цім потвердження правильности зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства, як до соціялістичного правительства України» [2, с. 105]. При цьому Закордонна делеґація запропонувала виключити з УПСР противників цієї лінії, в першу чергу Микиту Шаповала та його прибічників. Це було зроблено постановою ЦК УПСР від 5 серпня 1921 р.

Позбувшись свого основного, як йому здавалося, ворога, Грушевський тим не менш змушений був дати публічне пояснення свого «романсування» із більшовиками. 29 жовтня 1921 р. він надіслав листа до редакції львівського журналу «Вперед», в якому визнавав, що йому дійсно протягом року робилися пропозиції приїхати в Україну, але при цьому висувалася умова припинити політичну діяльність і вийти з УПСР. Не вважаючи «цю комбінацію підхожою для себе», Грушевський підкреслював, що залишається за кордоном.

Водночас у його поясненні була така теза: «Був я і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без ріжниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямованої української самостійности, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціял-революційних здобутків повинна як найтісніше зв'язатися з українськими радянськими соціялістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціяльного державного будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр[аїнської] радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла» [2, с. 106].

Отже, Грушевський не приховує своєї позиції. Разом з тим він знову переходить на своєрідний «менторський» тон, зокрема «підказуючи», що комуністичний режим повинен зробити «для урятування соціял-революційних здобутків». Такого роду твердження віддзеркалювали неадекватність сприйняття Грушевським політичних реалій УСРР.

18 листопада 1921 р. Грушевський написав відкритого листа на ім'я Голови Раднаркому УСРР Християна Раковського. У листі він підкреслював, що відмова в леґалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну [15, с. 278]. Він не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на «повне політичне самовідречення». Щодо себе він підкреслював, що його «хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів» (йшлося про Народний комісаріат освіти. – Ю. Ш.). Взагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтеліґенції за кордоном знову була взята на озброєння «тактика непримиренного поборювання, так би мовити, виголоджування її» [15, с. 280].

Наслідком такої політики стали розчарування інтеліґенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка на зразок старої російської [15, с. 28].

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від «партійної виключности», у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та інші. «Треба поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України» [15, с. 284].

Звертаючись до Раковського, Грушевський запевняв, що «за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями» [15, с. 284]. Далі він підкреслював, що «ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених «на страх української контрреволюції» більшовицькими ґенералами, були готові працювати під вашим проводом…» [15, с. 284]. Закінчувався лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР «спільними силами всіх, зрікшись… партійної виключности, скріпити радянську будову…» [15, с. 284].

Цей лист Грушевського до Раковського можна вважати найбільш яскравим документом, що відбивав амбівалентність і подальшу еволюцію поглядів колишнього Голови Української Центральної Ради, який готовий був навіть «переступити через трупи наших партійних товаришів» заради співпраці з більшовиками.

Недаремно після листа Грушевського вищі партійно-державні інстанції УСРР повернулися до питання про евентуальних рееміґрантів з кола українських есерів. 30 січня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)», ухвалило: «Доручити т. Раковському з'ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського» [6, с. 30]. У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що в разі повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю і що сам факт повернення слід вико-

ристати для розколу української політичної еміґрації.

У жовтні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «Про українську еміґрацію». З інформацією виступили представник УСРР у Чехо-Словаччині М. Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я. Яковлєв (Епштейн). Грушевський, на їх думку, «тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенята розбіглися». На засіданні, по суті, розроблялася дальша тактика розкладу еміґрації. Левицький пропонував: «Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтеліґенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміґрації, пускати ж їх сюди не варто». Таку ж тактику пропонував і Яковлєв: «Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися» [6, с. 31].

Для втілення в життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі «зміновіхівську» газету, активізувати боротьбу проти націоналістичних течій, посилити роботу серед студентів-українців тощо. ГПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміґрації» [6, с. 32].

Згадана висилка професури є цікавим свідченням того, що на початку 1920-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися «поставити на коліна» не тільки за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 року за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому «філософському пароплаві» було 77 осіб із України [16, с. 221].

Та навіть цей приклад не зупинив Грушевського. У листопаді 1922 р. він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обґрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації. Зокрема, він писав: «Воля моя не видержує еміґраційного життя і хорує… З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін». Грушевський вважав неможливим представляти «партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями…» [2, с. 108].

Значною мірою настрій і поведінка Грушевського у цей час визначалися згортанням ще одного його проекту. Йдеться про Український Соціологічний Інститут (УСІ), що був заснований ще наприкінці 1919 р., а наприкінці 1922 р. фактично припинив свою діяльність. З самого початку Грушевський надавав УСІ особливої ваги. У серпні 1921 р. він писав: «Укр. Соц. Інститут се зараз майже єдина наша наукова репрезентація перед світом, се має своє значіння» [12, с. 193].

Грушевський розробив бюджет майбутнього УСІ, а створений він був і працював завдяки субсидії українського уряду в сумі 400 тис. австрійських крон, пожертві українського громадського діяча і публіциста Юліана Бачинського в сумі 500 доларів, а також отримання фондів в сумі 3 тис. французьких франків після ліквідації «Комітету Незалежної України».

Проект створення інституту Грушевський розіслав відомим ученим, які перебували тоді в еміграції. На пропозицію Грушевського відгукнулися історик і політолог, ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії Володимир Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник революційної української партії Дмитро Антонович – син визначного українського історика, професора Володимира Антоновича, приват-доцент Київського політехнічного інституту, член Української партії соціалістів-федералістів Іван Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист Михайло Лозинський, Павло Христюк, Микита Шаповал і Микола Шраг. Вони дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій з різних проблем історії і політики України і видати під грифом УСІ їх наукові монографії [17, с. 50].

УСІ був задуманий не лише як наукова, а й до певної міри як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редагований Грушевським журнал «Борітеся – Поборете!» – був водночас закордонним органом УПСР. Журнал не періодично виходив у Відні з вересня 1920 по лютий 1922 р. У ньому були надруковані статті Грушевського «УПСР та її завдання», «Між Москвою і Варшавою», «В першій делеґації УПСР», «На село!», «Драгоманов в політичнім і національнім розвитку українства», «Проект програми УПСР», «Пам'яті Паризької Комуни», а також «Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г. Раковському». 10 жовтня 1919 р. Грушевський уклав угоду з керівництвом Дніпросоюзу про видання праць українських вчених, які перебували в еміґрації.

Перший рік дільності УСІ був присвячений головним чином завданню формуванню бібліотеки інституту, а у 1921–1922 роках його співробітники займалися переважно видавничою і лекторською діяльністю. Ще в 1920 р. у міжнародній серії УСІ вийшла з друку підготовлена Грушевським «Антологія української літератури до смерті Шевченка» французькою мовою обсягом 144 сторінок зі вступною статтею одного з авторитетних філологів професора А. Мейса. Також було видано французькою мовою «Історію України» Грушевського.

Крім названих книг, які з метою інформування світової громадськості розсилалися безкоштовно в іноземні публічні бібліотеки, університети, вченим передбачалося надрукувати «Антологію» та «Історію України» англійською мовою, а також були підготовлені і перекладені на французьку мову «Економічна географія України» Івана Фещенка-Чопівського, книги про українське мистецтво і музику. Через брак коштів ці плани не були реалізовані.

Серед виданих УСІ книжок були праці Грушевського «Початки громадянства. Генетична соціологія» та «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманів і женевський соціалістичний гурток». В основу пер-

шої монографії, виданої в 1921 р., були покладені лекції, які Грушевський читав упродовж 1920–1921 рр. для української інтеліґенції і студентської молоді на курсах, організованих УСІ. Цю книжку можна вважати свого роду підручником для студій з соціології. Значення «Початків громадянства» полягало в тому, що це була перша книга українською мовою, яка подавала в систематизованому вигляді теоретичні та історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології. Не менш важливою була друга книга, яка побачила світ в 1922 р. Вона являє собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини XIX ст.ття [18].

Крім соціологічних праць Грушевського, були видані монографії В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського, Катерини Грушевської – доньки вченого. В цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 12 книг. З 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини і США. Паралельно Грушевський безкоштовно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книг, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві Дніпросоюзу. Їх одержали, зокрема, бібліотеки Оксфордського і Кембриджського університетів (Англія), Смітсонівського, Масачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США).

1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями Грушевського і Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року і охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії [17, с. 51].

Наприкінці 1922 р. Дніпросоюз припинив видання книг через брак коштів, пов'язаний з небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які б давали змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично в цей період діяльність інституту припинилася, хоча Грушевський ще й у 1923 р. надсилав книжки у США до В. Кузіва, фінансово уможливлюючи тим самим своє перебування за кордоном.

Грушевський все ще не міг змиритися з думкою, що ця ситуація була спричинена не особистим ставленням до нього, а небажанням кіл української еміґрації «інвестувати» у його соціалістичні орієнтації радянофільство. Було відомо і про несприйняття Грушевським дій Симона Петлюри, про розходження з іншими українськими політичними діячами, які відкидали можливість співпраці з більшовицьким режимом. Грушевський категорично не прийняв пропозицію Володимира Винниченка про співпрацю навіть у справі допомоги голодуючим, негативно відреаґував на Винниченкову пропозицію у березні 1922 р. створити єдиний фронт соціалістичних сил.

Як слушно зауважив Аркадій Жуковський, в кінці перебування в еміграції Грушевський залишився «в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом зі своїм лідером повернулися в Радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи» [2, с. 103].

В січні 1921 р. за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які мешкали в Австрії, вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати Грушевський, а заступниками ректора було обрано професорів – філолога Олександра Колесу і юриста Станіслава Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського факультету і факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжності поглядів з іншими членами керівництва університету Грушевський відмовився від роботи в ньому.

Суть конфлікту полягала в тому, що Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту – складової частини майбутнього університету – в справі призначення професорів, доцентів і лекторів, але без врахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу для слухачів. Інші члени керівництва, яких підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів [17, с. 50–51]. Зрештою, Грушевський і його колеґи зосередили увагу на УСІ, який, не дивлячись на здобутки і очевидні перспективи, припинив діяльність.

Ще до від'їзду в Україну Грушевський визначив своє ставлення до керівництва Всеукраїнської академії наук (ВУАН). На його переконання, тодішній академічний «істеблішмент» поступово знищував національний характер академії, оскільки керівниками є «люде українству неприхильні» [14, с. 58]. До таких «неприхильних» були віднесені академіки віце-президент Сергій Єфремов, неодмінний секретар Агатангел Кримський, голова управи Андрій Лобода. Справа ускладнювалась ще й тим, що Грушевський вважав, що Українська академія наук – УАН (саме така назва існувала до 1921 року, коли до цієї аббревіатури було додано букву «В», що означало – Всеукраїнська академія наук) мала вирости з Українського Наукового Товариства (УНТ) у Києві, а не спиратись на підтримку будь-якого режиму. Однак перемогла не ця концепція, а модель, запропонована Володимиром Вернадським і Миколою Василенком. УАН, як відомо, створили за гетьмана Павла Скоропадського у листопаді 1918 р.

Грушевський тоді відмовився увійти до її складу. В грудні 1918 р., після повалення гетьманського уряду, він знов спробував провести у життя свою концепцію створення академії, але Директорія не підтримала ідеї Грушевського щодо нової організації УАН на базі УНТ. У 1921 р. заступник голови УНТ Агатангел Кримський та його прибічники фактично поставили хреста на спробах Грушевського, погодившись на повне влиття УНТ в структуру Академії згідно з директивою наркомату освіти УСРР, що було за-

кріплено постановою академічного спільного зібрання від 22 травня 1921 р. [14 с. 52].

З боку президії ВУАН до Грушевського сформувалось підозріле або у кращому випадку стримане ставлення. У січні 1924 р. Сергій Єфремов фіксує у щоденнику: «Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що й російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася «з неправого ложа»; потім за Директорії він захожувавсь, щоб таки справді її розвалити, а тепер…» [10, с. 51]. Три крапки, поставлені Єфремовим наприкінці цього запису, точно вказали на конфліктний потенціал і на майбутню конфронтацію, провина за яку і на Грушевському, і на його критиках.

За умов еміґрації колишні політичні перемоги Грушевського над своїми опонентами в УПСР поступово почали обертатись поразками. Липнева 1923 р. конференція УПСР, прийняті рішення показали, що гору беруть сили, очолювані Микитою Шаповалом. Вони засуджували прорадянську позицію Грушевського, а розкол в УПСР поглибився [19, с. 460–461].

Грушевський починає дедалі частіше зустрічатись з повпредом УСРР у Відні Михайлом Левицьким. Захвилювалася українська еміґрація. Наприкінці вересня 1923 р. до Відня приїхав Матвій Стахів із завданням (до речі, від празького середовища Микити Шаповала і Никифора Григоріїва) відмовити Грушевського повертатись в УСРР і пообіцяти йому кафедру історії України в Українському Вільному Університеті. Згадуючи про реакцію Грушевського, Стахів згодом у спогадах цитував його слова: «Політичних заяв на користь совєтської влади ніколи не складу.., рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний» [2, с. 109].

Коментуючи намір Грушевського повернутись в Україну, Микита Шаповал та його прибічники зазначали: «Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку» [6, с. 109]. У статті «Політична смерть М. Грушевського», датованій 18 березня 1924 р., Шаповал писав: «Понизитись же до «смєновєховства», до Слащових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т[ому] под[ібних] український політик, тим більш соціяліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків, як «смєновєховця»…, є убивчою характеристикою для його… Гідність першого громадянина Самостійної Вільної України Грушевський прийняв як титул смєновєховця – цим і викреслив він себе з числа борців за Україну» [20, с. 59].

Взаємини Шаповала і Грушевського були різними у різні періоди. Так, збереглися листи останнього Шаповалові до 1921 р., які починалися не інакше як «Дорогий Микито Юхимовичу!» Важливе, а іноді і вирішальне місце серед чинників протистояння цих неординарних особистостей посідав психологічний. Миттєві зіткнення і довготривалі конфлікти вдач, герць імпульсів психіки, екзистенційних ego, характерів, емоцій, амбіцій, етики якраз часто і витворювали складну мозаїку їхніх взаємин [21].

Вирішивши повернутись в Україну, Грушевський відкинув можливості вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами України, сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміґрації з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто іґнорувати і те, що прагнення багатьох українців-еміґрантів повернутись в Україну активно заохочувалось більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей (це, до речі, ще ніколи не було належним чином проаналізовано і оцінено). Як зауважував Григорій Костюк, більшовики прагнули перетягнути на підвладну їм територію «все найсвідоміше, найактивніше серед української еміґрації. Потрібно було для того, щоб там безборонних їх знищити. Це була метода. Продумана і широко накреслена. І багатьох наших діячів, учених і письменників, що пішли були на цю провокацію, спіткала згодом трагічна доля» [22, с. 91].

Критика шаповалівців на адресу Грушевського була засуджена його прибічниками. В травні 1924 р. у пресі УСРР було оголошено документ, що одержав назву «Декларація 66-ти» (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтеліґенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної роботи. В підготовці цього документа брали участь з-поміж інших Василь Мазуренко, Микола Чечель, Микола Шраг, Павло Христюк, які вже повернулися на той час в УСРР.

Вони розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Одначе вони акцептували їх за умов політики «українізації», яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо [23].

Вважав компромісом своє повернення в Україну і Грушевський. За його словами, це було бажання «відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського люду і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України» [17, с. 55].

Близький до Грушевського Павло Христюк так описував згадані події: «Наша група – «віденців» – стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було

надруковано в журналі «Борітеся –поборете») і повороту на Радянську Україну.

Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але… не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо…

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В. Залізняк і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делеґації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад…» [24, арк. 19 зв., 20–20 зв.].

Христюк свідчив, що він і його колеґи по партії повернулись «як радянці, для праці з радянським урядом». За його словами, в Україні вони з'ясували, що «немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв'язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у «Вістях» заяву «віденців» і тих, що до них приєднались (ідеться про «Декларацію 66-ти». – Ю. Ш.), про розрив зв'язків з есерівщиною». Характерно, що Христюк не приховував у зв'язку з цим певної конфліктної ситуації: «Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії тощо, що викликало з мого боку лист до ред[акції] «Вістей», який, проте, не був оголошений…» [24, арк. 5 зв.].

Навряд чи можна погодитися з категоричними трактуванням повернення Грушевського як «зрадницького» кроку не лише через те, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що Грушевський і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в Україну зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму.

Микола Ковалевський, якому у 1922 р. довелось зустрічатись з Грушевським, згадував: «Михайло Грушевський… висував свою давню теорію… про позитивне значення в українській історії так званих «татарських людей», себто тих українців, які під час татарської займанщини використовували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури… Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію «татарських людей», вважаючи що і в обставинах совєтської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну ролю, як і «татарські люди» в XII–XIV віках» [25, с. 599–600].

Інакше потрактували мотиви повернення Грушевського в офіційних комуністичних джерелах. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У Микола Попов у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 р.: «І в російських, і в українських еміґрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміґрації.

На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніконовський, що був і прем'єром при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження» [26, с. 112].

Безумовно, були у Грушевського певні надії на переродження комуністичного режиму. Та як людина із сумішшю народницьких і соціалістичних переконань, він розраховував, зрозуміло, не на «буржуазне переродження». Недаремно він, невдовзі після повернення в Україну, в одній із розмов зазначив: «Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так… Промисловість на Україні зруйновано на 50%. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись» [27, арк. 26].

Власну версію дій Грушевського та його прибічників дав у «Заповіті борцям за визволення» (1949 р.) Володимир Винниченко: «Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції…» [28, с. 49]. На думку Олександра Оглоблина, Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для «продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки» [29, с. 38].

Навряд чи можна забувати і про те, що вже сама по собі постать Грушевського була для багатьох людей знаковою, символічною, оскільки, за словами вже згаданого Микити Шаповала, саме Грушевському «українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності» [20, с. 59]. Недаремно партійно-державні структури і ҐПУ розглядали Грушевського у контексті його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження, можливих антибільшовицьких «змов», «заколотів», стимулом боротьби за ідею незалежності України.

2 листопада 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: «Не заперечувати проти в'їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському» [6, с. 34]. 10 листопада питання про повернення Грушевського розглянули у Москві на засіданні Політбюро ЦК РКП(б); також було ухвалено позитивне рішення.

Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського в ВУАН, виділення помешкання для його сім'ї тощо. Наприкінці місяця співробітник Представни-

цтва УСРР в Австрії М. Левицький повідомив Грушевського про можливість переїзду в Україну. У листопаді 1923 р. Левицький отримав таку директиву Володимира Затонського: «Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була виставлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме». Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента – виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяки передав [6, с. 51].

28 листопада 1923 р. Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) задовольнила клопотання Грушевського про дозвіл йому на в'їзд в УСРР. 17 грудня 1923 р. Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць і оцінку наукової діяльності Грушевського, а на наступному зібранні 31 грудня таємним голосуванням його (за його попередньою згодою) було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії [14, с. 59].

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, Грушевський ще до повернення добився двох, як він гадав, серйозних «охоронних» грамот для себе. Перша – це лист від 29 грудня 1923 р. за підписами Голови Григорія Петровського та секретаря ВУЦВК Панаса Буценка, за яким йому надавалося право «свобідного проживання в межах УСРР» і обіцялося, що «з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється» [14, с. 61]. Копія листа була зачитана на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 р., внесена до протоколу і окремо докладена до паперів цих зборів.

Другою «грамотою» був лист за підписами Голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря та голови ҐПУ УСРР Всеволода Балицького, в якому запевнялося, що «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає» [30, арк. 7].

Жодну з цих обіцянок ніколи не буде виконано: Грушевський не стане Президентом ВУАН, у червні 1927 р. його буде піддано раптовому і тотальному обшуку, у 1931 р. йому негласно заборонять мешкати в Україні, у березні 1931 р. його заарештують, а переслідувати будуть до самої його смерті у Кисловодську у листопаді 1934 р. Про все це Грушевський не міг знати, коли 2 березня 1924 р. з родиною виїхав з Відня до Києва.

На завершення слід підкреслити, що мотиви і обставини повернення Михайла Грушевського ще потребують скрупульозної уваги дослідників. Насамперед з огляду на необхідність створення повноцінної наукової біографії вченого.

ПОСИЛАННЯ

1. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11; Масненко В.В. М.С. Грушевський і Український соціологічний інститут // Історія України: дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С. 96–99; Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993; Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // Український історик. – 1996. – № 1–4; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1; Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. та ін.

2. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміґрації, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 96–125.

3. Шаповал Ю.І. Дмитро Ісаєвич: повернення в історію // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність. Збірник наукових праць. – Вип. –5. – Львів, 1998. – С. 671–688.

4. Шаповал Ю. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.

5. Трощинський В.П. Фраґменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – Рік видання 1. – Число 1. – К./Чікаго, 1992. – С. 98–99.

6. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі –ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 10, спр. 194.

8. УПСР та її завдання // Борітеся-Поборете! – 1920. – № 1. – С. 48.

9. Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет / Под. ред. Д. Мануильского и С. Дукельского. – Харьков, 1921. – 429 с.

10. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с. Див. також: Болабольченко А. Всеволод Голубович і «справа УПСР». – К., 1993. – 55 с.

11. Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 13–30.

12. Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 190–203.

13. Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – 184 с.

14. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 321 с.

15. Лист М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х. Раковського // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 278.

16. Гусєв В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури виселання за межі федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119–128; Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М., 1996. – 336 с.

17. Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – 162 с.

18. Потульницький В.А. М. Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1991. – С. 3–19.

19. Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. – 587 с.

20. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С. 56–59.

21. Юренко О. Шаповалознавство чи «Микитологія»? Несвяткові думки ювілейного року // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.

22. Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (Паралелі). – Вашинґтон – Київ, 2002. – 412 с.

23. Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46–55; Дашкевич Ярослав. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х років // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня (№ 40); Liber George O. Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR, 1923–1934. Cambridge University Press, 1992; «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. За ред. В.А. Смолія. – Київ, 2003; Борисёнок Е. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. – М., 2006; Шаповал Ю.И. Александр Шумский: судьба наркома в империи «позитивного действия» // Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы: Материалы VI международной научной конференции. – К., 10–12 октября 2013 г. – Москва, 2014. – С. 54–64 та ін.

24. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ), спр. 59881, ФП. – Т. 7.

25. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 717 с.

26. Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української

парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 112.
27. ГДА СБУ, справа-формуляр на М. Грушевського 7537. – Т. 1.
28. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 127 с.
29. Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк. – Торонто – Київ – Париж, 1993. – 153 с.
30. ГДА СБУ, справа-формуляр на М. Грушевського № 7537. – Т. 4.

Шаповал Ю.И. Михаил Грушевский: эмиграция и возвращение в Украину (1919–1924)
Освещаются обстоятельства пребывания М. Грушевского в вынужденной эмиграции в 1919–1924 гг., мотивы и обстоятельства его возвращения в коммунизированную Украину.
Ключевые слова: *Грушевский, эмиграция, УПСР, КП(б)У, ВУАН, возвращение.*

Shapoval Yu.I. Mykhailo Hrushevsky: emigration and return to Ukraine (1919-1924)
The circumstances of M. Hrushevsky's stay in forced emigration in 1919-1924, motives and circumstances of his return to Ukraine under communists are elucidated.
Key words: *Hrushevsky, emigration, UPSR, CP(b)U, VUAN, return.*

24.03.2018 р.

УДК 94(477):324(352) «192»

І.В.Мошик

ФОРМУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ГЛУХІВЩИНІ У 20-ті РОКИ XX СТ.

У статті на базі архівних джерел досліджуються проблеми формування місцевих владних структур на теренах Глухівщини в період утвердження радянської влади в Україні. Аналізуються питання становлення та розвитку виборчого законодавства у зазначений час, обґрунтовуються причини та наслідки проведення виборчої кампанії на Глухівщині у 1927–1929 роках.
Ключові слова: *виборча система, формування списків, виборче законодавство, мережа рад, депутати.*

В сучасних умовах реформування органів місцевого самоврядування постає актуальними вивчення історичного досвіду вирішення зазначених проблем. Неупереджений аналіз, осмислення процесу формування місцевих органів радянської влади у перше десятиліття її становлення є однією з умов запобігання повторення помилок минулого, створення дійсного самоуправління народу, що повинно реалізуватись у дійових і оптимальних структурах представницьких органів влади, які б відповідали сучасним формам організації суспільного життя.

На сьогоднішній день стало можливим вивчення та переосмислення даної проблеми з нових позицій на базі місцевих матеріалів, а саме на прикладі Глухівщини як складової частин України, де проглядаються й загальні тенденції, й певні особливості.

Проблема формування місцевих органів влади в зазначений період не знайшла всеохоплюючого висвітлення в історичній літературі, хоча значна кількість дотичних до теми питань порушувалася. У радянській історіографії питання висвітлювалися однобоко, без аналізу причин та наслідків процесу розвитку радянського виборчого права (А.В. Гонтар [1], К.В. Гусєв [2], А.Т. Давидюк [3], А.І. Кім [4], Ю.С. Кукушкін [5], А.І. Лєпьошкін [6], П.Л.Рудик [7]).

Після проголошення незалежності України з'явилися перші публікації, пов'язані з новим підходом до оцінки подій політичного життя України в 20-х рр. XX ст. Висвітленню становлення та розвитку виборчого законодавства в Україні присвячено низку досліджень, у яких автори Н. Богашева, Ю. Ключковский [8], В.М. Єрмалаєв [9], М. Рибачук, І. Шкурат [10], М.О. Мягков [11], Г.П. Пономарьова [12], В.В. Павленко [13] та ін. вивчають природу народовладдя, аналізують виборчу систему того чи іншого періоду історії нашої країни, вплив її на формування місцевих органів влади. Але коло науково-дослідницьких завдань, вирішенню яких присвячені ці праці, не передбачали цілісного висвітлення проблеми формування місцевих владних структур на теренах Глухівщини в період становлення радянської влади в Україні. Враховуючи те, що певні аспекти означеної проблематики вже знайшли своє відображення в науковій літературі, автор статті спробує, використовуючи наукові та краєзнавчі публікації на основі регіональної джерельної бази, проаналізувати процес формування місцевих органів влади, окреслити загальні риси і тенденції цього процесу у зазначеному регіоні у визначений період. На нашу думку, розвиток української державності і процес реформування виборчого законодавства може бути більш ефективним при вивченні та врахуванні власної практики державотворення.

Процес встановлення більшовицької влади в Україні супроводжувався створенням мережі рад із контрольованим складом депутатів. Ради від часу свого виникнення ніколи не мали фактичної політичної влади, оскільки створювались і діяли під контролем комуністичної партії. Органи радянської влади були лише вітриною або фасадом, за яким приховувалася реальна влада партії. Узурпація владних функцій рад компартійними структурами відтворювалася під час кожного оновлення їхнього складу. Тому вибори до органів радянської влади завжди були для партійного апарату справою величезного політичного значення. Щоб утримати контроль над країною, партія розробила таку виборчу процедуру, яка дозволяла їй штучно підбирати персональний склад органів влади за всіма параметрами: класовим походженням, партійною приналежністю, демократичними ознаками, особистими якостями. Для цього проводилася ретельна підготовка виборчих кампаній, перевірка списків виборців, продумувалися всі заходи агітаційного характеру [14]. Вибори до рад у 20–30-х рр XX ст. не стільки втілювали права громадян самостійно вирішувати питання місцевого значення, скільки реалізовували демократичними способа-

ми та методами процес радянізації населення України в цілому і Глухівщини зокрема.

30 березня 1921 р. Президія ЦВК своєю постановою «Про регулярні перевибори Рад і про скликання у встановлені строки з'їздів Рад» визначила, що перевибори місцевих органів влади – міських, сільських, селищних рад, волвиконкомів, а також комнезамів – повинні проводитися через кожні шість місяців [1, с. 88]. 8 березня 1922 р. було встановлено продовження повноважень у всіх місцевих рад до одного року [1,с. 92]. Єдиних термінів проведення виборів не існувало. Зазвичай вони передували з'їздам рад. Встановлення точних дат було прерогативою виконкомів, у разі потреби вони мали право й переносити терміни перевиборів.

На початку 20-х рр. XX ст. позиції радянської влади в Україні ще були слабкими, тому практика утворення рад робітничих і селянських депутатів у цей період показала, що туди обиралися представники з різними політичними поглядами та прагненнями. Наявність у радах певного політичного плюралізму заважала більшовикам проводити свою політику. Особливо це стосувалося сільських рад, до складу яких під час виборчої кампанії 1921 р. увійшов значний відсоток заможних селян як найбільш впливових та авторитетних серед сільського населення. Тому перед більшовиками постало досить складне завдання обмежити, а по можливості взагалі ліквідувати вплив останніх на політичну ситуацію. Залучення селян до активної громадської діяльності в радах вимагало добору кандидатів за ознакою їх «революційності», що мало забезпечуватися маніпулюванням нормами представництва, незаконним позбавленням виборчих прав, висуванням партійних кандидатур та суто волонтерським відведенням кандидатів на виборах у ради. Для виконання цих завдань владі була необхідна певна політична база на селі та відповідне виборче законодавство [14]. Однак із впровадженням НЕПу разом з економічним зміцненням селян-власників активізувалося і їх прагнення до оволодіння політичною владою. У резолюції травневого 1922 р. ЦК КП(б)У вказувалося, що «цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства» [15, с. 271].

У середині 1925 р. ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка із куркулем, який був особливо небезпечним для режиму. Настрої, що панували на селі, яскраво виявилися під час часткових перевиборів рад навесні 1925 р., які здебільшого закінчувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів та зміцненням позицій селян-власників [16, с. 36]. Загроза втратити свій вплив у радах змусила державну партію шукати вихід. Рішенням липневого 1925 р. пленуму ЦК КП(б)У комнезами були позбавлені виконання адміністративних функцій і перетворилися на добровільні організації. Однак поряд з такими кроками у наступному році збільшилася кількість «позбавленців». Так згідно з постановою ЦВК УСРР та РНК «Про вибори до Рад» 1926 р. виборчих прав позбавлялися: а) землероби, що застосовують найману працю, сезонну чи постійну, в такому об'ємі, який розширює їх господарство за межі трудового; б) землероби, що мають поряд із землеробським господарством промислові заклади (млини, крупорушки тощо) із застосуванням найманої праці; в) особи, що підпорядковують собі оточуюче населення шляхом систематичного надання їм у користування наявних у них сільськогосподарських машин, робочої худоби тощо, чи тих, хто постійно займається наданням населенню кредитів; г) ремісники, що вдаються до найму постійної робочої сили [17, с. 11]

Отже до кінця 20-х років виборча система в радянській Україні була чітко визначеною і слугувала виключно інтересам правлячої партії, про що і свідчить звіт про перевиборчу кампанію рад на Глухівщині у 1929 р.

Кампанію перевиборів рад у 1929 р. Глухівський окрвиконком проводив, керуючись директивою П'ятнадцятого партійного з'їзду, Десятого Всеукраїнського з'їзду рад, директивами уряду та досвідом минулої кампанії [18, арк 2]. У кінці вересня 1928 р. Глухівським окрвибочкомом були надані вказівки на місця щодо складання виборчих списків. За місяць вони були складені і передані на затвердження, однак під час проведення зазначеної кампанії було виявлено низку недоліків, що, на думку тогочасного керівництва, суттєво впливало на результат підготовчої роботи до виборів. Зокрема, «… по Н-Сіверському району організація виборчкомів була проведена за старою інструкцією, не залучалися до їх складів жінки та наймити, порушений порядок представництва від кооперації та інших установ» [18, арк. 2].

В грудні по районах було проведено низку організаційних заходів та зібрань щодо обговорення виборних кандидатур, а 15 грудня по містах та селах почали вивішувати списки осіб, позбавлених виборчих прав. До проблеми псування чи невчасного вивішування цих списків долучалися питання їх неправильного складання. Були непоодинокими випадки внесення до цих списків прізвищ громадян, які не підпадали під категорію «позбавленців». Зокрема, по с. Бачівськ таких було виявлено 35 осіб, а по с. Ястребщина – 32 особи.

Кількість осіб, позбавлених виборчих прав, по Глухівському округу у порівнянні з минулою виборчою кампанією [18, арк. 3]

райони	кількість позбавлених		відсоток до загальної кількості виборців	
	1929	1927	1929	1927
Глухівський	738	791	2,9	3,2
Есманський	710	665	4,0	3,9
Н.-Сіверський	866	1108	2,8	3,6
Понорницький	749	679	3,4	2,7
Путивльський	989	715	3,1	2,2
С.-Будський	565	874	3,0	4,8

Семенівський	363	378	1,9	2,1
Хильчанський	558	646	3,0	3,5
Шостенський	915	903	3,3	3,5
Ямпільський	945	663	3,8	3,3
Ярославецький	749	834	4,9	5,6
По округу	8166	8156	3,2	3,5
По Україні	-	-	4,4	4,6

Зазначалося, що середній відсоток позбавлених виборчих прав «відставав від пересічного українського» на 1%. Також, у порівнянні з 1927 р., збільшилась чисельність скарг з приводу списків «позбавленців». «На 15 лютого 1929 р. надійшло до окрвиборчкому 1055 скарг, було задоволено в проханні – 285; відмовлено – 770, що у відсотковому еквіваленті становить 72,9% відмовленнь і 27,1% задоволень» [18, арк. 3].

Складання карток виборців відбулося без особливих проблем, окрім поодиноких випадків недостачі самих бланків, зокрема у Семенівському та Ямпільському районах. Організація виборчих дільних проводилась з огляду наявності приміщень для таких потреб. Всього по округу було організовано 732 дільниці. Однак, первірка роботи самих сільрад виявила низку недоліків, зокрема, невиконання наказів по самих сільрадах.

Виконання наказів по сільрадам [18, арк. 3 зв.]

№	Назва району	Відсоток виконання наказів по сільрадам
1.	Понорницький	89,2%
2.	Семенівський	80,6%
3.	С.-Будський	від 3% до 80%
4.	Ямпільський	від 65% до 70%
5.	Глухівський	від 75,9%
6.	Шостенський	78%
7.	Путивльський	89,1%
8.	Хильчанський	86%
9.	Есманський	відомостей немає
10.	Ярославецький	-
11.	Н.-Сіверський	-

Недоліками також були визначені: «…кволе керівництво суспільними організаціями, недостатнє засвоєння поширених прав сільрад, слабе виконання своїх ухвал та вищестоячих органів, кволість роботи комісій, а по деяких районах повна відсутність їх роботи, кволе виконання завдань по благоустрою сіл, неуважність по веденню лісового господарства, квола робота сільрад щодо піднесення сільськогосподарських питань колективізації, невиконання законів по відібранню землі у куркулів та нетрудового елементу, наявність заможного елементу у складі сільрад» [18, арк. 4 зв.]. У С.-Будському, Путивльському та Семенівському районах деякі члени сільрад були притягнуті до суду за неналежне виконання своїх службових обов'язків.

Напередодні виборів були проведені звітні кампанії, що пройшли фактично по всіх виборчих дільницях. Таблиця відсоткової явки виборців на них подана нижче.

Явка по районам на звітні збори [18, арк. 5 зв.]

№	Назва району	Середній відсоток явки на звітні збори
1.	Есманський	41%
2.	С.-Будський	35%
3.	Ямпольський	34%
4.	Ярославецький	36%
5.	Хильчанський	39%
6.	Путивльський	38%
7.	Семенівський	41%
8.	Глухівський	36%
9.	Н.-Сіверський	32%
10.	Понорницький	42%
11.	Шостенський	45%

По одинадцяти районах звітувалося 237 сільрад; власне самих звітів було призначено 1091, фактично ж відзвітувалося 1036 осіб: «…звітність сільрад проведена під кутом зору самокритики, яка була скерована як на виконання директив та ухвал низового апарату, так і вищих радянських органів, з приводу чого у промовах по доповідям сільрад виступала досить значна кількість виборців, які зупинялися більш на загальних питаннях місцевого характеру, але в поодиноких сільрадах жваво обговорювалось кволе виконання наказу виборців» [18, арк. 4].

Кінець 20-х років позначився розгортанням кампанії боротьби з «класовими ворогами», що своєю підривною діяльністю заважали радянському будівництву. З початком процесу колективізації було чітко визначено низку таких ворогів на селі: куркулі, їх поплічники, глитаї, крамарі, церковники та різні «бувші люди», які «…мають будь-який зв'язок з селом, складають контрреволюційний блок, який зміцнився, зробився більш сміливим і знову спробує заволодіти радянським апаратом» [18, арк. 5]. Більшовики навіть в умовах, позбавлених елементів демократії виборів, панічно боялися реваншу. Колективізація, що проводилася насильницькими методами і викликала різкий супротив населення, обумовлювала ці пересторогі. У владних кабінетах здійснювали титанічні зусилля задля дискредитації сільської еліти, щоби не допустити її до керівництва. Тому виборча кампанія проходила в умовах жорсткого протистояння із зазделегідь відомим результатом. Конкурувати з радянською владою було справою безперспективною, проте деякі представники опозиційної сторони намагалися не стільки протистояти владі, скільки власне вистояти та не втратити засобів до існування. Однак, коліщатка владної державної машини безжально втоптували відчайдухів у небуття.

На Глухівщині в процесі цього протистояння представники влади недоліки в економічному розвитку обгрунтовували спробами ворожих елементів «…використати всі наші господарсько-економічні труднощі, поклавши за них відповідальність на пролетаріат через проведення прискореної індустріалізації». Вони звинувачували опонентів у намаганні скористатися несвідомістю середняка та «…перетягнути його на свій куркульський бік, здійснюючи компроментацію комуністів та працездатних бідня-

ків», використати державні установи на селі для захоплення влади («…сводка № 5 С. Буда, звіт Есманського району, матеріали газети «Червоне село»), внести зміни до списків виборців шляхом ігнорування чи бойкотування цих списків в кращому випадку, у гіршому ж – псування їх чи знищення. Здійснювалися спроби внести на обговорення зборів гасла «Совєти без комуністів», «Нада платить царскіє долгі», «Соціалізм – це пророк на небі зі своєю проповіддю», «Радянська влада звеличує бідноту». На зборах піднімалися питання різниці медичного обслуговування робітників і селян, нерівності розцінок на продукцію, виготовлену робітником та селянином, про що зазначалося у звіті голови сільради Кравчука с. Хотіївка Семенівського району та у звіті С.-Будського району [18, арк 6]. У с. Литвиновичі Ярославецького району та у Хильчанському і Есманському районах траплялися навіть випадки відкритих погроз представникам влади з боку селян. У с. Хотіївка Семенівського району власники млинів та крупорушок напередодні виборів не сплачували місцевій владі податок з мірчука, щоб «викликати незадоволення бідноти і середняків» [18,арк. 6 зв.]. Проте як не намагалися селяни протистояти свавіллю владної машини, перемога передбачувано залишалася за останньою.

Глухівським окрвиконкомом, аналізуючи у звіті результати виборчої кампанії 1929 р. у порівнянні з 1927 р., зазначалося, що останні вибори відрізняються плановістю, якістю підготовчої роботи, більшим підвищенням активності мас і зацікавленістю в них, кількісним збільшенням участі жінок. Однак, поряд з цим відмічалися і негативні момементи, зокрема «…траплялися випадки слабого висвітлення настроїв села, заходів антирадянських елементів та їх виступів, особливо в Семенівці, частково у Путивлі, повне замовчування таких випадків у Ярославецькому, Хильчанському, Ямпільському, Н.-Сіверському районах, що призвело до моментів хвостизму сільських пролетарських осередків, благодушного поверхового погляду на диференціацію на селі, а тому і пердвиборча підготовча робота у цих місцевостях не була проведена як слід» [18, арк. 7]. Окрім того відзначалися випадки, коли до складу сільрад обиралося дуже мало середняків, наймитів, жінок. Особлива увага наголошувалася на слабкій виробничій дисципліні, якщо виборча документація надходила невчасно, а інколи із великим запізненням.

Вибори у Глухівському окрузі відбулися 15 січня 1929 р. Їх результати відображені у нижче наведених таблицях [18, арк. 9, 10, 14].

Результати виборчої активності

Райони	Всіх сільрад	Маємо відомості	Всього мало виборчі права	Зявилось на вибори	% активності	
					1929	1927
Глухівський	25	25	24457	14036	57,4	55,2
Есманський	15	15	16946	9343	55,2	52,9
Н.-Сіверський	35	35	30189	17349	57,5	49,5
Понорницький	17	17	21147	12988	61,2	51,5
Путивльський	36	36	30957	18123	56,8	52,9
Семенівський	16	16	19112	10971	57,4	48,7
С.-Будський	21	21	18264	10788	59,0	59,6
Хильчанський	19	19	17887	10801	60,4	51,1
Шостенський	19	19	27183	16605	61,1	48,7
Ямпільський	22	22	22665	12954	54,7	49,7
Ярославецький	12	12	14963	9141	61,1	52,4
По округу	237	237	224770	148049	58,4	51,8
По Україні	-	-	-	-	63,4	51,6

Загальна кількість обраних до сільрад

Райони	Обрано до сільрад	Жінок	У тому числі жінок	
			1929	1927
Глухівський	501	95	19,0	10,4
Есманський	386	58	16,3	6,2
Н.-Сіверський	636	77	12,2	9,4
Понорницький	422	70	16,0	9,0
Путивльський	631	112	19,6	9,6
Семенівський	400	58	14,5	9,2
С.-Будський	385	59	15,5	10,3
Хильчанський	378	66	17,9	8,9
Шостенський	557	70	12,6	7,0
Ямпільський	544	66	14,3	10,6
Ярословецький	325	57	17,5	10,9
По округу	5145	788	15,8	9,1
По Україні	-	-	17,0	9,6

Жінки, які займають відповідальні посади

Райони	Всього сільрад	Кільк. сільрад	Із числа обраних жінки, які займають посади				
			Голови	Секретарі	Зам. голови	Члени президиї.	Всього жінок
Глухівський	24	5	3	-	-	2	5
Есманський	14	3	-	-	1	2	3
Н.-Сіверський	35	4	-	-	2	2	4
Понорницький	17	3	3	1	-	-	4
Путивльський	16	3	-	1	9	13	26
Семенівський	16	7	1	1	2	3	7
С.-Будський	21	5	1	-	4	-	5
Хильчанський	19	2	2	-	-	-	2
Шостенський	17	8	1	1	2	4	8
Ямпільський	16	2	1	1	-	-	2
Ярославецький	12	2	1	-	-	1	2
Разом	208	44	44	5	20	27	68

Склад обраних до міських та селищних рад

Міста	Населення	Виборчого віку	Позб. прав	%	Мали право	Явка	%	Склад обраних членів рад					
								Обрані	Жінки	Член парт.	Комс.	Роб.	Служб.
Шостка													
1929	9115	6374	404	6,3	5970	4785	80,1	49	11	20	6	29	6
1927	8539	4922	244	4,9	4678	2140		44	6	18	2	23	9
Н.-Сіверськ.													
1929	9262	4383	783	17,1	3600	2053	57	73	4	23	8	29	21
1927	9161	4376	676	15,4	3700	1697		25	3	12		6	10
С.-Буда													
1929	7506	3487	796	22,8	2691	1414	52,5	81	17	18	8	29	41
1927	7265	2980	754	25,3	2226	800		84	2	21	2	26	45
Семенівка													
1929	17227	8189	849	10,3	7340	4339	60,5	177	41	26	18	14	36
1927	16932	9132	884	9,6	8248	3831		178	19	23	3	9	34
Путивль													
1929	8300	3703	574	15,5	3129	1894	60,5	82	18	27	12	32	29
1927	7999	2858	381	13,2	2477	1227		67	2	23		10	57
Глухів													
1929	16741	9005	1193	13,2	7812	4803	61,4	85	17	33	12	36	22
1927	16000	9162	884	9,6	8278	3414		50	6	23	2	18	7
Разом													
1929	68151	35141	4599	13	30542	19278	68,1	547	118	147	56	169	155
1927	65896	33430	3049	8,9	29507	13109	44,3	448	41	130	16	92	162

Аналізуючи вищезазначені статистичні відомості, варто наголосити, що на кінець 20-х років ХХ ст. процес радянізації українського суспільства на Глухівщині поступово набирав потужності, невпинності та невідворотності. Примус і розгортання боротьби з «ворогами радянської влади» давали потрібні результати. Водночас слід констатувати, що виборча система УРСР, яка формувалася з початку 20-х років, на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження виборів на принципах нерівного непрямого права при відкритому голосуванні, а також незагальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян.

ПОСИЛАННЯ

1. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: История становления и развития (20–30-е годы). – К. – 1990 г. – 204 с.
2. Гусев К.В., Дробижев В.З. Рабочий класс в управлении государством (1926–1937 гг). – М., 1968. – 100 с.
3. Давидюк А.Т. Политическая активность рабочего класса. – Львов. 1986. – 157 с.
4. Ким А.И. Советское избирательное право. – М., 1965. – 608 с.
5. Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921–1932 гг). – М., МГУ, 1968. – 294 с.
6. Лепёшкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921–1936 гг). – М., 1957. – 411 с.
7. Рудик П.Л. История советского избирательного права (1917–1936 гг). – М., 1991. – 426 с.
8. Богашева Н., Ключковский Ю. Еволюція виборчої системи в Україні // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2005. – № 1. – С. 42–49.
9. Єрмалаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х.: Право, 2005,– 272 с.
10. Рибачук М., Шкурат І. Історичні аспекти становлення виборчої системи в Україні // Політичний менеджмент. – 2004.– № 1. – С. 83–96.
11. Мягков М.О. Національна традиція українського права у формуванні законодавства України про вибори // Держава і право: зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. Вип. 29. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 510–514.
12. Пономарьова Г.П. Становлення виборчої системи Української СРР у 1917–1937 рр. // Проблеми законності. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Харків, 2008. – Вип. 97. – С. 203–206.
13. Павленко В.В. Формування виборчої системи в радянській Україні за Конституціями 1919 р., 1929 р., 1937 р. // Європейські перспективи. – 2015. – № 1. – С. 32–37.
14. Стадник О.О. Формування місцевих органів влади на Поділлі у 20-ті роки ХХ ст. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-11103.
15. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1929). – К., 1996. – 310 с.
16. Мельничук О.А. Боротьба за владу на селі в 1920–1925 рр.: сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 29–38.
17. Материалы к избирательной кампании 1928–1929 года. – Харьков, 1928. – С. 11–12.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 5, спр. 1076, арк. 2–22.

Мошик И.В. Формирование местных органов советской власти на Глуховщине в 20-е годы ХХ в.

В статье на базе архивных источников исследуются проблемы формирования местных властных структур на территории Глуховщины в период утверждения советской власти в Украине. Анализируются вопросы становления и развития избирательного законодательства в указанное время, обосновываются причины и последствия проведения избирательной кампании на Глуховщине в 1927–1929 годах.

Ключевые слова: *избирательная система, формирование списков, избирательное законодательство, сеть советов, депутаты.*

Moshik I.V. The formation of local organs of Soviet power in the Hlukhivshchina in the 1920 s.

In the article on the basis of archival sources, the problems of the formation of local power structures in the territory of Hlukhivshchina during the period of the approval of Soviet power in Ukraine are being investigated. The issues of the formation and development of electoral legislation at the specified time are analyzed, the reasons and consequences of the election campaign at Hlukhivshchina in 1927-1929 are justified.

Key words: *electoral system, formation of lists, electoral legislation, network of councils, deputies.*

10.04.2018 р.

УДК 339 (477.51 – 25) «192»

І.В. Непотенко

КОНФІГУРАЦІЯ ТОРГОВЕЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЧЕРНІГОВА В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

У статті йдеться про апробацію і адаптацію політичних ідей і суспільних проектів, що визначали структуру соціальної реальності і вели до переформатування міського простору, на прикладі одного з сегментів екстремального повсякденного життя городян (товарозабезпечення) у переломний період 1920-х рр.

Ключові слова: *торговельна культура, міський простір, система товарозабезпечення та екстремальна повсякденність.*

Кожна епоха формує певну система символів, які увиразнюють образ міста, та створює свою конфігурацію суспільства. Переломні періоди вносять суттєві корективи у сталу організацію життя, виносячи нормативну повсякденність у незручне предметне поле. Радянська епоха була серед найбільш показових, особливо у період її становлення. Нестабільність, суперечливі процеси, кризові явища, нормування, невідповідність задекларованого і реального та позбавлення традиційності визначали її сутність. Впровадження нових радянських проектів впливало на соціокультурну реальність, невпинно коригуючи та змінюючи її. На тлі перетину узвичаєної та екстраординарної повсякденності містяни намагалися реалізовувати свої щоденні практики та забезпечувати власні потреби, у тому числі і одного з найважливіших сегментів – товарозабезпечення.

Оновлення методологічного арсеналу історичної науки актуалізувало проблему міждисциплінарних меж та необхідність інтеграції з іншими науковими дисциплінами. У цьому контексті формування конструкту базується, зокрема, на визначенні теоретичних засад [4; 9] та практичного втілення на макроісторичному рівні [5]. Співвідношення мікроісторичних парадигм, погляд на місце, як своєрідний соціокультурний об'єкт, у поєднанні з предметним вивчення повсякдення у локальному зрізі (на прикладі Чернігова) на етапі закладення фундаменту радянського режиму – один з імовірних векторів дослідження, важливий для отримання цілісної картини їх онтологічної та аксіологічної сторін.

Руйнівні наслідки війн і революції призвели до виникнення товарної кризи. Дефіцит товарів вимагав переструктурування торговельного ринку та пошуку альтернативних способів товарозабезпечення. Відбувалася кількарівнева трансформація. Зовнішні і внутрішні фактори визначали неможливість подальшого існування в узвичаєний спосіб, що в свою чергу породжувало переформатування на локальному рівні з видозміною усталених буденних практик, а відтак і самого торговельного простору.

Модель образу радянського міста у 1920-х рр. та апробація городянами політичних, економічних і суспільних проектів формувалася двома способами. Перший полягав у необхідності утримання цілісності простору, що змінювався, та збереженні городянами відчуття рівноваги на перетині оптимістичних прогнозів і реальних результатів. Другий – складання нових уніфікованих смислових орієнтирів. Обидва способи порушували усталеність побутування городян і викристалізовували їх повсякдення у новостановлених межах на всіх рівнях життя.

З огляду на визначеність і постійність у дореволюційний період торговельний простір був складений, а тому історично опанований. В умовах товарної кризи та проектності досліджуваного періоду він не міг продовжувати існувати у традиційному вигляді. Політична нестабільність, воєнні перипетії, владні проекти, просторова і соціальна трансформація визначили кілька етапів його модифікацій (1919–1921 р. і 1921–1929 рр.)

Дефіцит товарів зумовив виникнення карткової системи. Відтепер міська буденність характеризувалася нормованістю, уніфікацією та коригувалася відповідно до соціальної приналежності. На початковому етапі закупівлею, доставкою до Чернігова та розподілом продуктів першої необхідності займалася Чернігівська крайова спілка кооперативів (з 1921 р. – Центральний робітничий кооператив). Для цього у 1919 р. було створено дві «агентури»: одна – у Гомелі, друга – у Ніжині. Однак, товари надходили у продаж зі значним запізненням та задовольняли потреби городян менш, ніж на половину. Ускладнювала ситуацію транспортна розруха [12, с. 3]. Отримані продукти жителі Чернігова купували через Губернський продовольчий комітет по продовольчих картках у пунктах видачі товарів [2, с. 3]. З метою постачання продовольством 1919 р. все населення Чернігова поділили на три категорії. До першої входили особи, що займалися фізичною працею, діти 3–12 років, вагітні жінки; до другої – службовці, учні, діти до трьох років, діти старше 12 років, безробітні, ремісники, легкові візники, кур'єри, офіціанти, перукарі та інші; до третьої – особи, що жили винятково на відсотки від грошових капіталів, домовласники, власники торговельно-промислових підприємств, священнослужителі, особи вільних професій, городяни старші за 60 років, а також особи без певних занять. Загалом по місту було 46 продовольчих пунктів [6, с. 1].

Для того, аби мати можливість отримувати продукти у споживчих лавках свого району, городяни повинні були в рахунок плати внести кошти авансом. Так, у липні 1919 р. чернігівці, які входили до першої та другої категорій, отримували цукор по 1 1/1 ф. на одного, до третьої – по 1 ф. Для отримання цукру місцеві жителі першої та другої категорії вносили по 15 руб., третьої — по 10 руб. [6, с. 6]

Про чергові надходженням продуктів харчування городяни дізнавалися з оголошень. Зокрема, в одному з них йшлося про те, що чернігівці, які входили до першої категорії, отримували хліб з розрахунку 1/4 ф. на особу. Безробітні робітники, які не мали карток першої категорії,

отримували хліб з Центрального товариства споживачів. Містяни, що мали картки другої категорії, отримували в лавках свого району по 3 ф. картоплі раз на три дні [6, с. 2].

В умовах становлення радянського торговельного простору відбувалася монополізація продажу найнеобхідніших товарів. Для цього на початку 1919 р. відбувалося вилучення з торговельних закладів та складів товарів першої необхідності (ниток, мануфактури, солі, чаю, мила, борошна, цукру, тютюнових виробів, взуття, шкіри, сірників, свічок та гасу) та передання до Центральної спілки кооперативів (на Красній площі). За них власники отримували грошову компенсацію [15, арк. 1; 7, с. 14].

Утопічні ідеї радянського керівництва створювали ілюзію ідеального міста майбутнього. На практиці ж, зіткнувшись з реальністю, відбувалися свідомісні протиріччя. Половинчасте товарозабезпечення, дестабілізована система державної торгівлі та низький товарообіг змушували радянське керівництво легалізувати приватну торгівлю. X з'їзд РКП (б) засвідчив відмову від продрозкладки і повертав селян до ринкових відносин [16, арк. 31; 17, арк. 1]. Це, з одного боку, породжувало переплетення кількох торговельних систем і призвело до формування нового прошарку – непманів, однак спостерігалася певна модусність, з іншого. Для городян визрівала альтернатива товарозабезпечення, яка часто-густо ставала для них рятівною.

Почали співіснувати державна, кооперативна і приватна торгівля. У першій третині 1920-х рр. 57 % від загальної кількості торговельних закладів Чернігова були зосереджені у руках приватників. Кооперація складала 40 % від усіх торговельних одиниць міста. До кооперативних торговельних підприємств Чернігова входили: великий роздрібний магазин «Універмаг», що знаходився у підпорядкуванні районної спілки; чотири продуктових і один книжковий магазини ГорЕпо, один магазин сільськогосподарської спілки та крамниці ВСТ [17, арк. 2; 21, арк. 51; 30; 31; 32; 33; 34;35].

Торговельний простір міста, в межах якого відбувалося задоволення споживчих потреб, охоплював визначені території (Старий та Новий базари) та окремі торговельні приміщення [3, с. 65]. Перші продовжували традиції дореволюційного періоду, коригуючи лише місце розташування, залишаючись головним місцем задоволення торговельних потреб чернігівців. Другі – піддавалися трансформації та освоєнню в межах складання нової торговельної системи. У першій третині 1920-х рр. на Старому базарі було 228 торгових приміщень, що вміщувалися на сімох рядах [18, арк. 59]. Два ряди займали територію між вул. Урицького (нині вул. П'ятницька) та вул. Трудовою, п'ять – Красну площу [8, с. 4; 9, арк. 1; 20, арк. 27]. До 1928 р. відбувалося переформатування цієї частини міського простору з торговельного в адміністративний та зміщення акцентів з центральної частини міста на Новий базар [22, арк. 414]. У 1920-х рр. на території Чернігова було понад 800 торговельних закладів, включаючи магазини, лавки, рундуки та склади [1, с. 1; 14, с. 48; 23, арк. 3; 36 арк. 1]. Чимала їхня кількість пояснювалася малими розмірами та спеціалізацією на продажі одного виду товарів. Більшість рундуків знаходилися на базарах (близько 80 %) [24, арк. 31].

Домінуюча галузь господарювання та специфіка регіону впливала на формування харчового асортименту городян. Враховуючи особливості міста, додатковим джерелом прибутків для чернігівців було сільське господарство, а харчовий асортимент характеризувався тими продуктами, що ними вирощувалися. За наявності присадибної ділянки вони реалізовували їх кількома шляхами. Перший передбачав продаж пересічними городянами городини на базарах чи, в умовах грошових перебоїв та лише часткової оплати праці у грошовому еквіваленті, обмін на інші товари. Для отримання присадибної ділянки чернігівці мали бути дійсними членами однієї з профспілок міста та звернутися до Губрадпрофспілки з заявою із зазначенням кількості членів родини та бажаним місцем розташування ділянки [25, арк. 8]. Другий шлях був можливий для тих, хто об'єднувався у радянські колективи, зокрема, трудові артілі, комуни та ін. Їхні товаровідносини регламентувалися законом. Таким чином, відбувалося формування своєрідних торговельних взаємозв'язків «між собою», на локальному рівні.

Комуна – одна з колективних форм існування, єдиний спосіб збереження хоча б частини церковного майна в умовах націоналізації та антирелігійної політики і можливість продовження функціонування монастиря. У Чернігові комуна діяла при Троїцькому монастирі (3 серпня 1918 р. – до остаточної його ліквідації). У користування земельної релігійної ремісничо-землеробської трудової комуни перейшло три монастирські церкви та частина майна: земельні ділянки, угіддя, господарчі будівлі та інвентар. Було створено низку ремісничих відділів (столярний, слюсарний, палітурний, взуттєвий і відділ, що спеціалізувався на заготівлі та виготовленні предметів культу – свічок, вина, церковного начиння, богослужбових книг тощо) [26, арк. 2–9]. Комуна перебувала на самоутриманні, тому задоволення споживчих потреб її членів залежало від обсягів власноруч вирощених продуктів (на пасіці, двох садах, присадибній ділянці, які перейшли у їхнє користування, відповідно маркуючи їх діяльність) та кількості проданих товарів, самотужки ними виготовлених (в кузні, майстернях, від свічкового виробництва). Аналогічно реалізовували товари також вихованці чернігівських дитбудинків і члени артілей, прибуток від яких слугував одним з додаткових джерел надходжень, конче необхідних в умовах економічної кризи. Повсякдення членів комуни, як і пересічних містян, обумовлювалося і визначалося одним з домінуючих радянських постулатів – принципом нормування, що поширювався на всі його структури. Був складений перелік нормованих і ненормованих продуктів. Усі вирощені понад

норму нормовані продукти у комуні підлягали торговельній реалізації у державних магазинах у вигляді продажу або обміну. Ненормовані продукти збували аналогічним шляхом. Отримані у грошовому еквіваленті прибутки витрачали на задоволення потреб комуни та укрупнення господарств. Решта коштів розподілялася між ними для задоволення їхніх потреб та складала 600 руб. на рік (близько половини місячного заробітку службовців) [26, арк. 2–9].

Після переходу у 1923 р. споживчої кооперації з обов'язкового на добровільне членство, почали створюватися структури пайовиків. Пайові або забірні книжки отримували трудящі, які здійснювали спеціальні грошові внески. Питаннями збору коштів займався ЦРК. Оскільки фінансових ресурсів для закупівлі потрібної кількості товарів у робкоопу було недостатньо, для отримання коштів пайовики додатково вносили цільові аванси, що складали п'яту частину від їхніх пайових внесків. Отримані від пайовиків кошти витрачалися на заготівлю сільськогосподарської та молочної продукції. Товари до магазинів ЦРК надходили нерегулярно та у меншій від потрібної кількості. Відтак для забезпечення жителів Чернігова була створена система отримання товарів. Щомісяця складався перелік «товарів для людності», які чернігівці отримували у крамницях ЦРК, про що повідомлялося на шпальтах місцевих газет [10, с. 4].

Пайовики ділилися на дві категорії. Приналежність до кожної з них визначалася розміром попередніх пайових внесків. Пайовики обох категорій отримували однакові товари, однак обсяг отриманого різнився [13, с. 4]. До кінця 1920-х рр. їхня кількість складала близько 17 % населення Чернігова, половина з яких – члени профспілок. Решту становили кустарі, пенсіонери, хатні робітниці та військовослужбовці [27, арк. 62].

Пайовики та члени профспілок, у порівнянні з іншими чернігівцями, отримували певні пільги. З 1923 р. Чернігівський робкооп розпочав роботу з кредитування робітників та їхніх родин, що стало однією з форм товаровідносин та буденною нормою життя. Було створено фонд кредитування, що складався з грошових та товарних надходжень губвиконкому та губернського робкоопу. Щороку визначалася нормована кількість паїв. Кредитування надавало можливість за рахунок поступових виплат збільшити купівельну спроможність частини городян та розширити асортимент придбаного [28, арк. 7]. Окрім системи кредитування для членів профспілок діяла постійна 10 % знижка на товари у крамницях Чернігова [17, арк. 1]. За сприяння робкоопу у Чернігові працювало кооперативне підприємство – товариство взаємного кредиту по вул. Шевченка (сучасний пр. Миру) та магазини, підпорядковані ЦРК [29, арк. 1–21].

Київ був основним місцем закупівлі товарів для чернігівців (70 % усіх товарів). Однак після того, як з середини 1927 р. левову частку промислової та харчової продукції почали купувати безпосередньо з фабрик та заводів і центральних складів на умовах кооперування центрів з державною промисловістю, роль Києва зменшилася до 20 %. Головними центрами постачання товарів до Чернігова стали Москва і частково Харків. Закупівля напряму дозволяла скоротити транспортні витрати, що вплинуло на зниження цін на товари. Кількість придбаного у селян в останній третині 1920-х рр. складала близько 10 % усіх товарів [27, арк. 64].

У першій половині 1920-х рр. основним постачальником товарів був приватний сектор. Політика радянської влади була спрямована на суттєве його скорочення за рахунок розширення мережі кооперативних торгових закладів. З метою витіснення приватника для кооперативів вводилися пільги при сплаті податків, що призвело до скорочення приватного сектору. Однак, кооперативи лише частково задовольняли споживчий попит городян, що викликало наприкінці 1920-х рр. дефіцит товарів, який переріс у товарну кризу. Згортання наприкінці 1920-х рр. приватного сектору спричиняло зниження рівня задоволення споживчого попиту робітників та службовців. Через нестачу ресурсів, постачання товарів до міста були нижчими від потреби. З останньої третини 1920-х рр. розпочався процес ліквідації і некооперативних торговельних закладів, зокрема, товариства роздрібної торгівлі «Ларьок», що діяло в Чернігові з 1922 р. та охоплювало 12 крамниць [11, с. 4]. Закриття цієї мережі торговельних закладів також провокувало товарний дефіцит та визначило нездатність кооперації забезпечити безперебійне постачання достатньої кількості товарів.

Отже, об'єктивні обставини, пов'язані з наслідками війн, революції та соціально-політичні установки призвели до формування проектної ментальності і екстраординарної повсякденності та сприяли модифікації міського простору загалом і торговельного зокрема. Узвичаєна торговельна культура не мала шансів бути інтегрованою у радянську модель міста, тому піддавалася переструктуруванню із закладенням фундаменту нових форм торговельної знакової символіки.

ПОСИЛАННЯ

1. Бюллетень Губернского статистического бюро. – 1923. – № 1. – 8 с.
2. В рабочем кооперативе // Знамя советов (Чернигов). 1919. – 7 декабря. – С. 3.
3. Луговський Б. У десятуху // Україна. Науковий трьохмісячник українознавства / [Відп. ред. М. Грушевський]. – К.: Державне вид-во України, 1924. – Кн. 4. – С. 62–74.
4. Нагорна Л. Образ міста: регіональні аспекти вітчизняної візуалізації // Регіональна історія України. Збірник наук. статей. – К., 2013. – Вип. 7. – С. 127–146.
5. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928): Кол. монографія в 2 ч. / [Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Ін-т історії НАНУ. – 2009. – Ч. І. –45 с.; 2010. – Ч. 2. – 382 с.
6. Объявления отделов народного образования, юридического, Губфинотдела, здравоохранения, Горпродкома и др. – 1919. – 16 марта. – 8 с.
7. Приказы по отделам: труда, наробраза, здравоохранения, продовольствия и финансов. – 1919. – 17 апреля. – 16 с.
8. Про порядок торгівлі на базарі // Червоний стяг (Чернігів). – 1928. – 16 листопада. – С. 4.
9. Рыженко В. Исследователь в современном междисциплинарном пространстве: возможности изучения образов и простран-

ства города советской эпохи // Регіональна історія України. Збірник наук. пр. – К., 2009. – Вип. 3. – С. 85–112.
10. Товари для людності // Червоний стяг (Чернігів). – 1929. – 28 лютого. – С. 6.
11. Товарищество роздрібної торгівлі // Красное знамя (Чернигов). – 1925. – 15 апреля. – С. 4.
12. Товары для Чернигова // Знамя советов (Чернигов). – 1920. – 7 апреля. – С. 3.
13. Цукор і чай – пайовикам // Червоний стяг (Чернігів). – 1930. – 12 січня. – С. 4.
14. Черниговский округ в границах на 1 июля 1925 г. Краткие статистические сведения. – Чернигов, 1925. – 56 с.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 169, 284 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, 179 арк.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 73, 199 арк.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 2249, 305 арк.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 285, 224 арк.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 686, 171 арк.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 133, 217 арк.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 2, спр. 284, 346 арк.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1188, 467 арк.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-776, оп. 1, спр. 64, 86 арк.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 671, 189 арк.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-698, оп. 7, спр. 4, 64 арк.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-90, оп. 1, спр. 67, 98 арк.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1583, оп. 1, спр. 58, 117 арк.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 1282, 144 арк.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4101, 97 арк.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4114, 149 арк.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4115, 209 арк.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4116, 179 арк.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1, спр. 4122, 244 арк.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-944, оп. 1. спр. 4946, 63 арк.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-792, оп. 1, спр. 368, 209 арк.

Непотенко И.В. Конфигурация торгового пространства Чернигова в условиях экстремальной повседневности

В статье идет речь о апробации и адаптации политических идей и общественных проектов, которые определяли структуру социальной реальности и вели к переформатированию городского пространства, на примере одного из сегментов экстраординарной повседневной жизни горожан (товарного обеспечения) в переломный период 1920-х гг.

Ключевые слова: *торговая культура, городское пространство, система товарного обеспечения и экстремальная повседневность.*

Nepotenko I.V. The configuration of Chernihiv trading space under extreme everyday conditions

The article is devoted to the problem of approbation and adaptation of political ideas and social projects that created the structure of social reality and transformed city space, on the example of trade implementation – one of the segments of extreme everyday life in 1920s.

Key words: *trade culture, local space, trade implementation system and extreme everyday life.*

21.02.2018 р.

УДК 94(477): 351.851 «192/193»

Д.В. Рига

СКАСУВАННЯ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МІСТА ЧЕРНІГОВА У 20–30-тих РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті йдеться про ліквідацію гімназійної освіти в Чернігові у 1919 р., створення нової системи середньої освіти та функціонування середніх навчальних закладів міста у 20–30-х роках ХХ ст.

Ключові слова: *ліквідація, Чернігівська класична чоловіча гімназія, середні навчальні заклади, система освіти.*

Питання функціонування середніх навчальних закладів міста Чернігова в перші десятиріччя ХХ ст. досить цікаве в контексті загальної історії міста. Серед дослідників історії Чернігова слід згадати розвідки С. Лепявка, В. Руденка, В. Сапона та ін.

В перші десятиріччя ХХ ст. суттєво змінюється навчально-виховна система середньої освіти на теренах колишньої Російської імперії: скасовується гімназійна освіта, створюються нові навчальні заклади. Власне про це і піде мова в цій статті.

Доволі мирне життя мешканців Чернігова було порушене революційним заколотом 1917 року. Споруди чернігівських гімназій (жіночої та чоловічої) вціліли, і навчально-виховний процес в них продовжувався за радянську добу.

Чернігівська класична чоловіча гімназія (як навчальний заклад) після Жовтневого перевороту, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, проіснувала тільки два роки [1, с. 241–248]. Її дві будівлі деякий час залишалися вільними. В одній споруді, де зараз знаходиться Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського, розмістили Губпартшколу. У 1924 р. тут вже знаходилась середня семирічна українська школа ім. М. Коцюбинського. Газета «Червоний стяг» за 1924 р. писала: «Школа за 6 років свого існування вже пережила три переселення: до будинку дворянського пансіону, до колишнього пансіону гімназії і до будинку гімназії. Школа починалась з 18 чоловік в 1917 році, вона мала 230 душ дітей навесні 1923 року, а того ж року в осені – 400 душ.

Школа врешті дістала будинок бувшей гімназії (будівля сучасного Чернігівського історичного музею), коли його звільнила Губпартшкола. Довгий час вона була єдиною середньою українською школою в Чернігові, а тепер ставала найбільшою на Чернігівщині».

Відомо, що школа була організована влітку 1917 р. за ініціативи дружини М. Коцюбинського Віри Устимівни, яка спочатку створила дитячий майданчик на 10–15 учнів. Першим директором стала Катерина Дмитрівна Стаднюк [2, с. 4.].

У 1920-х роках за рахунок створення нових типів освітніх закладів (професійних, вечірніх) майже вдвічі розширилась мережа шкіл Чернігова [3, с. 38]. Для забезпечення освітою дорослого населення при клубах та

школах міста відкривались пункти з ліквідації неписемності, професійно-технічні та вечірні школи, школи робітничої молоді та при технікумах [4]. Новостворені школи розташовувались або у приміщеннях дореволюційних освітніх закладів (у Володимирському училищі, Вознесенській приходській школі, жіночій та чоловічій гімназіях) або, за умов житлової кризи, у вільних будинках, часто-густо непристосованих для потреб навчання [5]. Крім того, одне навчальне приміщення могли ділити між собою кілька освітніх закладів. Так у приміщенні колишньої жіночої гімназії знаходилась третя школа, у її флігелі – дев'ята; діти однієї школи навчались в кількох приміщеннях (зокрема, учні шкіл № 7 та № 17) [6].

Фінансових ресурсів місцевого бюджету для укомплектування шкіл необхідними предметами не вистачало. Для отримання додаткових коштів у 1921 р. в Чернігові була введена оплата за навчання у школах, розмір якої залежав від заробітної плати батьків. Але за найбіднішими городянами, діти яких відвідували школи міста, зберігалось право на безкоштовне навчання. Незважаючи на введення оплати та матеріально-технічні труднощі, кількість охоплених освітою чернігівців зростала. Відтак, діти у більшості шкіл навчались у дві зміни [7].

У 1925 р. в обласному центрі у 14-ти середніх і 6-ти неповних середніх школах працювало 463 учителя, навчалось 10 129 дітей. Фахівців з середньою спеціальною освітою готували технікуми: медичний, зоотехнічний, механізації сільського господарства [8, с. 118].

Нова влада добре розуміла, що освіта відіграє надзвичайно важливу роль у розбудові держави. У травні 1921 р. український радянський уряд видав декрет про ліквідацію неписьменності. До цієї справи були залучені учителі та грамотні люди інших професій; швидкими темпами створювалася мережа пунктів і шкіл ліквідації неписьменності (лікнепів). Вся робота Наркомосу здійснювалась під безпосереднім керівництвом більшовицької партії.

Упродовж перших 30-ти років радянської влади основним державним документом про народну освіту в Україні служив «Кодекс законів про народну освіту в УРСР», прийнятий 2 листопада 1922 р. «Кодекс» визначав наступну систему шкільної освіти, яка існувала до 1930 р. Семирічна школа була головним середнім навчальним закладом. В ній навчались діти віком від 8 до 15 років. Лише 1923 р. Наркомос видав «Єдиний виховно-навчальний план в установах соцвиху для дітей до 15 років в УРСР». Він окреслював три головні аспекти підготовки учнів: трудознавство, культурознавство та природознавство.

25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Цією постановою було започатковане обов'язкове чотирикласне навчання.

У 1930–1931 рр. навчальному році в УСРР діяло 19 199 шкіл, в яких навчалось 3 708100 учнів усіх національностей і народностей, що проживали в республіці. Школи з українською мовою навчання становили 85 % від всієї кількості. Відомо, що у початковій школі рідною мовою навчалось: українців – 97,4 %, росіян – 81,2 %, євреїв – 53 %, поляків – 52,4 %, німців – 89,3 %, молдаван – 63,3 %, греків – 26 %, болгар – 84,9 %. Проте, за даними В. Кравець, у співвідношенні до чисельності відповідного населення, українців училося менше, ніж росіян чи євреїв.

Для поліпшення сприйняття населенням українською мовою видавалась і комуністична література. Змінився соціальний склад учнів: понад 95 % становили діти робітників, селян-бідняків і середняків, радянських службовців, інтелігенції, червоноармійців. У школах навчалось 45 % дівчат.

У 1930–1931 навчальному році в школах працювало 103 854 учителя, з яких 25 % мали середню і вищу педагогічну освіту і понад 50 % – загальну середню освіту.

Створюючи підростаючому поколінню умови для оволодіння грамотою, держава ставила за мету підготувати його до кваліфікованої праці. Причому школу розглядали як одну з найважливіших ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити виховання мільйонів школярів у дусі відданості більшовицькій партії, комуністичним ідеалам. У 1932–1933 навчальному році в Україні працювало вже майже 22 тис. шкіл, у яких навчалося 4,5 млн. учнів. Учителів для них готували вищі педагогічні курси, педагогічні технікуми та інститути народної освіти. Щороку в них навчалось понад 15 000 студентів.

1934 року партійною постановою «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» було відмінено всі типи шкіл і встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1–4 класи), неповна середня школа (1–7 класи), середня школа (1–10 класи). Групи реорганізувались у класи [9]. Окрема партійна постанова 1935 р. надала конкретні вказівки про початок і закінчення шкільних занять, тривалість уроку. Нею вводились правила поведінки і єдина форма одежі для учнів, запроваджувались єдині норми і п'ятибальна система оцінки успішності.

У 1937–1938 навчальному році в школах УРСР навчалося 5,5 млн., а в 1940–41 р. – 6,7 млн. учнів. Близько третини числа учнів припадало на середні школи. Навчались у них, як правило, у дві зміни. Навіть у середніх школах відчувався дефіцит учителів із вищою освітою.

Багато хто з кваліфікованих педагогів став жертвою сталінських репресій. Були й інші негативні тенденції. Припинення українізації супроводжувалося скороченням кількості українських шкіл, наприкінці 30-х років стало обов'язковим вивчення російської мови, змінювалися українська абетка і граматика в напрямі наближення їх до російської.

У школах України в 1940–1941 навчальному році налічувалось близько 4 млн. піонерів і понад 250 тис. комсомольців. Жодної самостійності ці організації звичайно ж не мали. Їхня діяльність була спрямована на встановлення ідеологічного контролю над школярами, підпо-

рядкування диктату більшовицької партії.

Чернігів не стояв осторонь загальноукраїнських освітянських процесів. Кращими школами міста у 1925 р., за свідченням Аркадія Верзилова, були «Семилетка имени Ленина с русским языком, Семилетка имени Коцюбинского с украинским языком, Семилетка с еврейским языком на ул. Коцюбинского № 40»… [10, с. 83]. Згідно документів і свідчень сучасників подаємо перелік найбільших середніх навчальних закладів міста Чернігова у 20–30-х роках ХХ ст.

Середня трудова школа (сучасна школа № 2) створена у 1919 р. на базі закритої жіночої гімназії. У 1922 році колишній гімназії було присвоєно ім'я В. Короленка. 23 лютого 1924 р. школу ім. В. Короленка було перейменовано в навчальний заклад ім. В. Леніна. Він розташовувався на території Дитинця.

Середня трудова школа 1-го і 2-го ступенів (сучасна школа № 9). Організована влітку 1917 р. за ініціативи дружини М. Коцюбинського Віри Устимівни. Навчання проходило російською мовою. З 24-х педагогів вищу освіту мали тільки 18. Знаходилась тоді вона по вул. Т. Шевченка, 24.

У приміщенні колишньої Чернігівської духовної семінарії в 20–30-х роках ХХ ст. містився педінститут і середня школа № 8 ім. С. Кірова.

З встановленням у м. Чернігові радянської влади наприкінці 1919 р. церква святих мучеників Михайла та Федора, як і більшість інших храмів міста, була закрита. У приміщенні розмістили спортзал при учительському інституті, будівлю переобладнали відповідно до нових потреб. Підтвердженням цього слугують знайдені в ході пізніших реставрацій кільця на підлозі, які були встановлені та використовувалися для укріплення конструкцій, необхідних для підтримання волейбольної сітки [11, с. 58].

На колишній вулиці Шафонській (Лассаля) було споруджено триповерховий будинок для нової середньої школи № 16 ім. Ф. Лассаля.

Після подій 1917 р. Чернігівське духовне училище припинило своє існування. В його будівлі розмістили середній навчальний заклад – школу ім. П. Войкова. Вона на той час була однією з найбільших в місті (зараз тут знаходиться Будинок культури Будівельників) [12, с. 899].

Чернігівська семирічна трудова школа № 5 діяла до початку Другої світової війни. Будівля школи зруйнована під час перших бомбардувань міста у серпні 1941 р. (у 1943 р. школа № 5 розташовувалась по вулиці Артема, 8).

Середня загальноосвітня школа № 10 (зараз Чернігівський колегіум № 11) була відкрита 1 вересня 1938 року як школа № 10 ім. К. Ворошилова. Будівництво приміщення розпочалось у 1937 р. силами військового гарнізону. В перший набір до першої в Чернігівській області російськомовної школи потрапило 458 вихованців та 35 учителів. У 1940 р. вона здійснила перший випуск 10 класу [13]. Її будівля знаходиться біля сучасної споруди Чернігівського колегіуму № 11.

В середній школі № 15 ім. М. Горького у наш час знаходиться середня школа № 1.

На пустирі південно-західної околиці міста у 1936 р., на перехресті колишньої вулиці Польової (сучасна вул. В. Малясова) та вул. Межової , була збудована нова простора та світла середня школа № 13 ім. П. Постишева з українською мовою навчання. Її перший випуск відбувся у 1938 р. На сьогоднішній час тут розміщується та функціонує середня школа № 17.

За роки Другої світової війни Чернігів зазнав непоправних втрат. За офіційними результатами створеної в Радянському Союзі Надзвичайної комісії, яка мала на меті підрахувати збитки, завдані війною, у Чернігові повністю або частково було зруйновано 1 740 будинків, що складало 70 % усього житлового фонду міста. Разом із промисловими та суспільними об'єктами було зруйновано понад 4 тисячі споруд, серед яких налічувалося 14 міських шкіл [14, с. 122].

Таким чином, зважаючи на нові зміни в суспільстві, гімназійна освіта припинила своє існування у 1919 р. Її змінила нова навчально-виховна система, яка складалась з мережі середніх навчальних закладів.

Ця стаття не претендує на ґрунтовне та повне висвітлення питання функціонування середніх навчальних закладів Чернігова в означений період, однак в ній зроблена спроба аналізу і вивчення окремих аспектів історії міста. Проблема становлення та розвитку освіти на Чернігівщини потребує подальших історичних досліджень.

ПОСИЛАННЯ

1. Рига Д.В. До історії створення та діяльності навчального закладу – Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у ХХ столітті / Д. Рига // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 241–248.

2. Чи не помилка? // Червоний стяг. – 1924. – 3 червня. – С. 4.

3. Острянко І., Непотенко І. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя / А. Острянко, І. Непотенко // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 38.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 942, оп. 1, спр. 4832, арк. 2; ф. р. 305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. р. 944, оп. 1, спр. 802, 97, арк. 121.

5. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 305, оп. 1, спр. 1193, арк. 4; ф. р. 944, оп. 1, спр .802, 97, арк. 122.

6. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 305, оп. 1, спр. 486, 67 арк. 123.; ф. р. 15, оп. 1, спр. 256, арк. 38, 124.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 305, оп. 1, спр. 486, 67 арк. 125. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 305, оп. 1, спр. 1193, арк. 6; ф. р. 15, оп. 1, спр. 256, арк. 38.

8. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nashaucheba.ru/v46098/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B8_%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9?page=14.

10. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова / О. Коваленко // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2012. – № 12. – С. 83.

11. Непотенко І. Церква святих мучеників Михайла та Федора як архітектурна пам'ятка Чернігова / І. Непотенко // Праці Центру пам'яткознавства. – 2014. – Вип. 25. – С. 58.

12. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990. – С. 899.

13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%E2%84%96_10_(%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%B3%D1%96%D0%B2).

14. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П. Тронько (голова) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

Рига Д.В. Средние учебные заведения Чернигова в 20–30-х годах XX века

В статье идёт речь о ликвидации гимназического образования в Чернигове в 1919 году, о создании новой системы среднего образования и функционирования средних учебных заведений города в 20-30-х годах XX века.

***Ключевые слова:** ликвидация, Черниговская классическая мужская гимназия, средние учебные заведения, система образования.*

Ryha D.V. Secondary schools of Chernihiv in the 20–30th years of XX century

The article deals with the elimination of gymnasium education in Chernihiv in 1919, and the creation of a new system of secondary education and the functioning of secondary schools in the city of Chernihiv in the 20-30th years of the XX century.

***Key words:** liquidation of the Chernihiv classical male gymnasium, secondary schools, education system.*

10.02.2018 р.

УДК 378 (477.51) «1921/1930»

С.В. Рой

РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ПРИ НІЖИНСЬКОМУ ІНСТИТУТІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРОТЯГОМ 1921–1930-х РР.

В статті охарактеризовані основні особливості виникнення та функціонування робітничо-селянського факультету Ніжинського ІНО, структурні перетворення, також проаналізовано студентський та викладацький склад.

***Ключові слова:** робітничо-селянський факультет, Ніжинський інститут народної освіти, вечірній народний університету імені Т. Шевченка.*

Актуальність даного дослідження пов'язана з тим, що в сучасних умовах розвитку демократичної України все більшої значимості набуває історичний досвід в галузі освіти. Особливий інтерес викликає проблема створення та становлення робітничої освіти у 20–30-х рр. XX ст. як в Україні, так і в СРСР.

Дана проблема є малодослідженою в історичній літературі, незважаючи на те, що вона прямо чи опосередковано ставала предметом досліджень багатьох вітчизняних істориків. На сучасному етапі їй присвячено недостатньо уваги. Серед найбільш вагомих праць виділимо роботу С. Сірополка [16] та Г. Шевчука [19], які одними з перших зробили спробу виважено, на основі документальних даних, показати причини, методи і наслідки реформування народної освіти в радянській Україні. Серед сучасних дослідників варто відзначити роботи В. Майбороди [12], Л. Сігаєвої [15] та С. Тарнавської [17], в яких коротко охарактеризовано напрями і форми зміни в системі навчання Ніжинського інституту народної освіти та робітничо-селянського факультету при ньому. До того ж у даних розвідках подана характеристика директивних матеріалів, присвячених досліджуваній проблематиці.

Джерелами з вивченням даного питання можуть слугувати спогади колишніх студентів Г.В. Носача «Перші кроки Ніжинського робітфаку» [13] та В.А. Шевченка «Так гартувалась інтелігенція» [18], які присвячені відкриттю Ніжинського робітничо-селянського факультету і подають характеристику матеріальних умов студентства та структурних перетворень, що відбувались на факультеті.

Слід відзначити, що в основу реформи вищої школи було покладено завдання «дати кваліфікованих фахівців». Влада ставила цілком прагматичну мету – отримати спеціалізовані кадри, в першу чергу, для відбудови народного господарства, а в майбутньому – втілити в життя грандіозні плани радянського керівництва. Була ще одна мета освітньої реформи, про яку відверто сповіщали керівники держави, –«радянізація» наукових установ і культурно-освітніх закладів. Їй мали сприяти різноманітні реорганізації, що в результаті призвело до встановлення більш щільного контролю над ними з боку держави.

Ще з самого початку становлення нової радянської трудової школи невідкладним завданням стало розроблення і впровадження нової системи педагогічної освіти, встановлення знань і навиків, які необхідно дати студентам педагогічних навчальних закладів, з'ясування контингенту студентів і викладачів. Друга Всеукраїнська нарада з питань народної освіти, що відбулася в серпні 1920 р., затвердила систему педагогічної освіти в Українській РСР. Вона грунтувалась на тому, що на педагогічній роботі (як у початковій, так і в семирічній школах) повинні працювати вчителі з вищою освітою. Наркомос України неодноразово підкреслював, що кваліфікація сучасного педагога повинна бути вищою. У відповідності з цією настановою на Україні були створені педагогічні навчальні заклади двох основних типів –технікуми та інститути народної освіти (ІНО), переважно в складі двох факультетів: соціального виховання та робітничого. Для реалізації цього завдання при нових ВНЗ організовували робітничі факультети [17, с. 32].

Згідно з урядовим декретом «Про робітничі факультети» від 1920 р., останні мали здійснювати підготовку до вступу абітурієнтів на навчання у вищі навчальні заклади, насамперед, активних, стійких у політичному відношенні на користь радянській владі і комуністичній партії робітників, які не мали відповідної освітньої підготовки [16, с. 89].

В Україні перший робітничий факультет було організовано у 1920 р. в Одесі, а в наступному році в різних містах України уже діяло 13 таких курсів. Перші робітфаки,

створені при вишах, пізніше відокремились і підпорядковувались відповідним відомствам. Діяльністю робітфаків керував відповідний відділ у Комісаріаті освіти.

За умов цілковитої відсутності коштів у бюджеті та важкого матеріального стану Головпрофосвіта постановила у 1921 р. відкрити одночасно 12 робфаків на 2 тисячі 400 чоловік [12, с. 114]. Курс навчання на денних робітфаках становив два роки, на вечірніх – три. За словами Я. Ряппо, такі короткі терміни було встановлено для того, щоб до робітфаків надсилали не малописьменних, а висококваліфікованих і свідомих студентів. Однак, зазначав заступник наркома, цю лінію комплектування не було витримано, часто до робітфаків командирували неписьменних, а, отже, термін їхнього навчання тривав 3–4 роки [17, с. 32].

Перед цими факультетами було поставлено два головних завдання: швидко, без відриву від виробництва, готувати робітників та селян до вищої школи, одночасно пролетаризуючи її. Якщо упродовж перших двох років робфаки відкривались тільки при індустріальних та сільськогосподарських вузах, то вже 1922/23 н. р. було відкрито підготовчі курси при педагогічних, соціально-економічних та медичних вузах. На 1925/26 н. р.в Україні нараховувалось 26 робітничих факультетів. Педагогічна преса того часу широко популяризувала процес заснування та розвитку робітничої освіти [15, с. 145–150].

Стосовно вищої школи в м. Ніжині, то перші ключові перетворення в цьому напрямку відбулися ще в 1919 р. До них можна віднести відкриття вечірнього народного університету імені Т. Шевченка. Навчання в ньому розпочалося в лютому 1920 р. Університет мав такі факультети: історичний, соціально і політико-економічних наук, природничо-математичний, факультет прикладних знань. Також створювався новий, підготовчий, факультет, що готував до навчання в університеті [18, с. 4].

Ще в листопаді 1920 р. радянський уряд видав постанову про створення робітничо-селянських факультетів: «Основним завданням робітничого факультету», – говорилось у постанові раднаркому, – «є широке залучення пролетарських і селянських мас в стіни вищої школи» [11, 26 арк.].

Виконуючи цю постанову,10 жовтня на засіданні виконкому М.П. Данчевський подав інформацію про роботу комісії і зачитав наказ «Относительно робоче-крестьянского факультета в Киеве и учебного плана этого факультета» як зразок існуючих робітничо-селянських факультетів і запропонував відкрити при Ніжинському Українському народному університеті робітничо-селянський факультет, на що виконком ухвалив: «Факультет этот открыть немедленно, о чём сделать соответствующую публикацию». На засіданні виконкому 31 жовтня того ж року був розглянутий та прийнятий в остаточній редакції план робітничо-селянського факультету (підготовчого), виготовлений комісією спеціалістів по окремим предметам під керівництвом М.П. Данчевського на основі учбового плану Київського робітничо-селянського факультету. Його завідувачем на засіданні виконкому від 31 жовтня 1920 р. було обрано М.П. Данчевського з дорученням йому організації факультету, пошуку лекторів та рекомендації їх виконкому (протокол виконкому ч. 7.).

Президіум факультету по одержанні повноважень негайно приступив до втілення в життя всіх планів по організації факультету. Спочатку було складено положення про робітничо-селянський факультет Ніжинського Українського народного університету ім. Т.Г. Шевченка, де було зазначено: «Факультет закладається з метою піднесення культурного рівня працюючих, розвитку їх класової свідомості і практичних знань та навиків, щоб дати пролетарській молоді загальну освіту на підставі наукового розвитку, ставлячи собі за мету такі завдання: а) дати елементи суспільно-політичних знань на підставі революційного марксизму; б) дати закінчену загальну освіту та підготовку до вступу у вищі школи». Далі були закріплені лектори на всі триместри, на які поділялась академічна праця на факультеті. Вони були зорганізовані в предметні комісії, під керівництвом завідуючого створили навчальний, який повинен був охопити цілу низку математичних, природничих, соціальних та мовних знань.

15 листопада 1920 р. при Ніжинському Українському народному університеті був відкритий робітничо-селянський факультет. 26 грудня 1921 р. було вперше підняте питання про прилучення Робітфаку до Ніжинського ІНО і передане на розгляд до повітнаркому, котрий визнав це несвоєчасним та відхилив його (засідання повітнаркому від 13.01.1921 р.).

Згодом 15 червня 1921 р. свою діяльність припинив Ніжинський Український народний університет ім. Т.Г. Шевченка, натомість, робітничий факультет був залишений в тому ж вигляді, що і раніше (протокол засідання Політнаросвіти Ніжинщини від 15 червня 1921 р., ч. 3.).Нарешті 29 червня 1921 р.комісія Повітнаросвіти Ніжинщини ухвалила визнати необхідним приєднання робітничого факультету до Ніжинського ІНО (повітнаркомом від 29 червня 1921 р., протокол ч. 6.). Стосовно умов злиття, то 27 липня 1921 р. комісією Губпрофосу було вирішино, що Ніжинський робітфак з 1 липня того ж року має бути приєднаний до Ніжинського ІНО на автономних засадах [5, арк. 7]. Проте 1922 р. постановою Укрголовпрофосвіти даний факультет було вирішено реорганізувати у робселькурси. Останні функціонували з 27 січня по 27 травня 1922 р. [2, 15 арк.].

Як уже зазначалося, завдання якнайшвидшої пролетаризації вузів викликало необхідність масової організації весною 1921 р. 12 робітничих факультетів. Поліпшення матеріальної бази та навчально-виховного процесу призвело до того, що уже в 1923 р. на Україні існувало 17 робітничих факультетів, в тому числі і Ніжинський [19, с 176–180]. У1923 р. ОПБ, Окрпартком, Окр ІНО після численних обстежень порушили клопотання

перед Укрголовпрофосвітою про реорганізацію робітфаку і прилучення його до ІНО. Потім з цією ж метою до Харкова був відряджений декан цього факультету М.П. Данчевський. Укрглавпрофос, розглянувши матеріали, прийняв рішення затвердити постанови партійних, професійних та державних установ Ніжина та Чернігівщини, і з 27 червня 1923 р. при Ніжинському ІНО почав працювати робітфак, а 1 вересня тогож року на ньому розпочалося навчання [1, арк. 56].

Слід відмітити, що до 1933 р. особливих змін в структурі факультету не було. З 1 січня 1933 р. при Ніжинському інституті професійної освіти відкрилося 5 робітфаків, один денний, та 4 районних; останні організовувалися в райцентрах тих регіонів, що були прикріплені до інституту [6, арк. 688].

Характеризуючи навчально-виховний процес, слід зазначити, що після того, як 31 вересня 1921 р. робітничий факультет повністю відновив свою діяльність, на перший триместр було зараховано 12 вільних, 64 дійсних та 10 випадкових слухачів (загальна кількість – 86 студентів). Щодо випадкових слухачів, то це були особи, що одноразово щоденно відвідували факультет за наказом як ректора, так і інших адміністративних осіб.

Всі 86 студентів належали виключно до пролетарських мас і були зараховані до складу слухачів згідно з наказом директорів. До кінця грудня 1921 р. на факультеті залишилося вільних 9; дійсних 56; випадкових 10 (всього 75) студентів [9, арк. 21].

В наступні роки, завдяки поліпшенню матеріальних умов та удосконаленню навчального процесу, було помітне кількісне зростання студентської аудиторії на даному факультеті. Наприклад, склад студентів на факультеті станом на 1 вересня 1924 р. за курсами та триместрами розподілився наступним чином: на І-му кусі нараховувалось 60, на двох рівнобіжних триместрах ІІ курсу («А» –34, та «Б» – 17) всього навчалося 111 студентів. Третього курсу не було, оскільки навчання тривало 2 роки [8, арк. 15].

Таблиця 1.

Кількісний склад студентів робітничого факультету на 1927/27 навчальний рік

Факультет	Робітничий факультет				
Курс	**I**	**II**	**III**	**IV**	**Разом**
1. Було в списках на 1926 – 27 рік без прийому	5	53	46	-	104
2. Зараховано при прийомі на 1926 – 27 рік	67	-	-	-	67
3. З зарахованими студентами на початок року було	72	53	46	-	67
4. На кінець року є	67	50	44	-	171
5. З них переведено на старші курси	67	45	33	-	164
6. Залишено на наступний рік	-	6	11	-	16
7. Всього вибуло	5	3	2	-	10

Рух студентів протягом 1926/ 27 академічного року можна прослідкувати з таблиці 1. Дана статистика свідчить про те, що відбувалося кількісне зростання слухацької аудиторії: до прийому в 1926–27 н. р. у списках нараховувалось 104 студенти, а на кінець цього н. р., враховуючи прийом, загальне число студентів зросло до 171 особи [3, арк. 21]. Розподіл студентів робітничо-селянського факультету за курсами на початок 1927/28 учбового року найкраще демонструє таблиця 2. За її даними помітною є перевага чоловічої статі в загальній кількості студентів (78,8%), жінки відповідно становили 21,2%. Крім цього, спостерігається невелике збільшення студентського контингенту (див. таблицю 3). Найбільш помітно зросла кількість студентів у 1930/ 31 навчальному році [4, арк. 18].

Таблиця 2.

Розподіл студентів робітничо-селянського факультету за курсами на початок 1927/28 навчального року

Курси	I		II		III		IV	Разом	
Робітничо – селянський факультет	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	-	Чол.	Жін.
	47	16	59	11	39	12	-	145	39
Всього	**63**		**70**		**51**		**-**	**184**	

Щодо національного складу слухачів робітничо-селянського факультету, то більшість його становили українці, і їх кількість постійно збільшувалась: на 1923–24 н. р. – 37 (63,8 % від загального складу аудиторії), на 1925–26 н. р. серед 105 студентів українців налічувалось 73 (70%), на 1928–29 н. р. – 158 чоловік (77%). Євреїв у 1923–1924 н. р. налічувалось 15 чол. (26%), на 1925–26 н. р. – 16 чол. (14%), на 1928–1929 н. р. їх нараховувалось вже 21 чол. (10%). Кількість росіян на 1923–1924 н. р. становила 7% (4 чол.), на 1925–26 н. р. – 14%, (15 чол.), на 1928–29 н. р. – 9% (19 чол.).

Таблиця 3.

Зміни в чисельному складі студентів робітничого факультету 1928–1931 рр.

Роки	1928/29 навчальний рік			
Курс	I	II	III	IV
Всього на кожному курсі	77	66	62	-
Разом	**205**			
	1930 – 31 навчальний рік			
Курс	1 к.	II к.	III к.	-
Всього на кожному курсі	98	73	60	-
Разом	**231**			

За соціальним походженням студенти робітничого факультету були переважно вихідцями з робітничо-селянського середовища.Підтвердженням тому є дані,наведені в таблиці 4. Найбільш чисельною соціальною групою студентів були селяни: їх частка ніколи не була меншою за 40%. Дещо менше було вихідців з робітничого класу, але і їх відсоток не опускався нижче за 30%.

Таблиця 4.

Розподіл за соціальним походженням студентів робітничого факультету при Ніжинському ІНО

Рік.	Селян у %	Робітників	Службовців	Всього
1923–1924 н. р.	59 (50%)	38 (34%)	7 (6,3%)	111
1925–1926 н. р.	58 (55 %)	37 (35%)	9 (8 %)	105
1926–1927 н. р.	40 (58 %)	26 (38 %)	3 (4%)	69
1928–1929 н. р.	134 (65%)	64 (31%)	7 (4%)	205

Громадсько-політичне життя в Ніжинському інституті народної освіти кипіло. Його активістами завжди були студенти робітничого факультету, адже найбільше членів комуністичної партії навчалося саме тут(див. діаграму 1). Незважаючи на те, що кількість членів КП(б)У постійно зростала, відсоток позапартійних завжди був високим: на 1923–22 н. р. налічувалося 48 безпартійних (43,2%), на 1926–1927 н. р. – 15 (21%), на 1928–1929 н. р. – 112 (54%). Також існував потужний комсомольський осередок: 48 чол. у 1923–1924 н. р., 35 членів комсомолу у 1928–1929 н. р.

Побутові умови студентів цього факультету в перші роки його існування були дуже складними, про що яскраво свідчить відозва ректора ІНО О.О. Карпеки до Окрвиконкому від 12 жовтня 1923 р., в якій зазначається: «Общежитие рабфака в настоящий момент, когда мы не имеем еще денег на его оборудование, находится в ужасном положении – нет света, нет мебели, нет исправных печей и прочего. Наступают холода и дальше существовать в таком общежитии не представляется возможности».

Для поліпшення матеріального становища робітфаківців вживались найрізноманітніші заходи. На першому місці були «тижні допомоги». Вони проводилися в окружному масштабі. Крім грошової допомоги збирались різні речі (чорнило, підошви, мило, махорка тощо). Ніжинський Держмаслозавод відпускав по 10–15 пудів масла на рік для факультету.

Студенти на той час були робітничою силою, адже трудова повинність стояла на першому місті, і на неї витрачалося куди більше часу, ніж на самі академічні заняття. Кожного ранку весною, перш ніж іти на лекції, студентам треба було поспішати на город чи поле. Ось як про це згадував колишній студент робітничого факультету Г.М. Носач : «О 5 годині ранку, коли в більшості місто спить непробудним сном, ви чуєте бадьору пісню, у ранковім сяйві – то робітфаківці з сапами та лопатами йдуть працювати на город. Незчуєшся як надійде 8 година, тоді кидай роботу і поспішай на лекції. І ви бачите, як через кілька хвилин ті робітфаківці, що йшли з лопатою та граблями, поспішно йдуть з книжками здобувати знання, обід: Ану, хлопці вбирайтеся – гукає голосно завгосп. – Що трапилось? – Нічого особливого. Треба знову йти пиляти і викорчовувати дерева, щоб було чим взимку печі палити. І знову наші робітфаківці зі своєю «зброєю» потягнулися на роботу. Закінчили цю роботу – інша настала. Треба носити на кухню воду, бо завтра не поснідаєш. І отак кожного дня, важко перелічити всю роботу, яку переводив тоді кожен студент. Багато було витрачено зусиль та

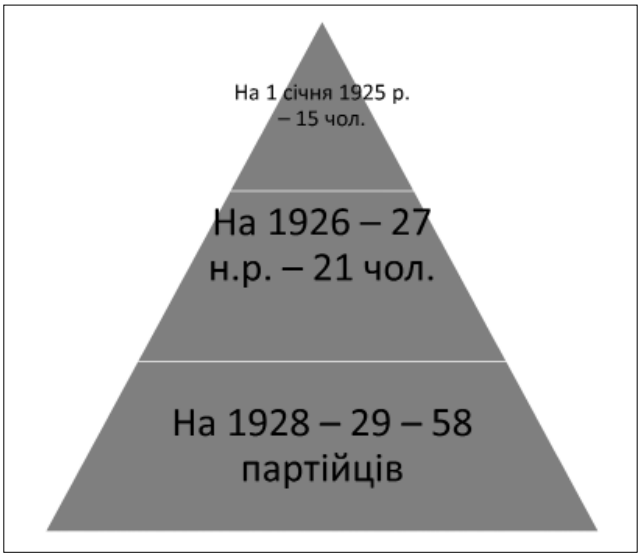

Діаграма 1. Партійна приналежність студентів робітничого факультету.

енергії місцевих органів на поліпшення матеріального стану робітфаківців. Немало праці поклали і самі робітфаківці на збудування пролетарської установи» [13, с. 4].

Стосовно характеристики навчально-виховного процесу, слід відзначити, що у 1926 р. були введені нові правила вступу до інститутів, технікумів та робітфаків. Згідно з ними до вступних іспитів на робітфак допускалися особи віком від 20 до 35 років, що пропрацювали на промисловості або сільському господарстві не менш як 3 роки. Виняток був можливий тільки для активних громадсько-політичних та військових робітників зі стажем не менш як 4 роки. Діяли посвідчення про відрядження, що видавалися відповідними організаціями, для вступу на робітфаки з візою окружної приймальної комісії. Вони подавалися до приймальних комісій [14, с. 3].

З початку заснування на факультеті працювали педагоги: Микола Прокопович Данчевський, викладач історії України; Микола Олександрович Дашкевич, викладач правознавства; Сергій Мініч Ніконов, викладач російської літератури та мови; Алевтина Петрівна Берковська, викладач ботаніки та зоології; Михайло Федорович Леозін, викладач геології; Ніна Миколаївна Глагольєва, викладач історії Сходу; Петро Фадейович Герасименко, викладач математики; викладачі фізики Тимофій Якович Ращуковський, Олена Дмитрівна Замислова, Генріх ВікентійовичЧернявський, Мойсей Сименович Кармінський. Тут також працювали Валерія Адальбертівна Забрал – викладач математики; Олександр Васильович Ясницький – викладач української мови; Олександр Сергійович Грузинський – викладач української літератури; Олена Павлівна Бондаренко – викладач фізичної географії, країнознавства, біології; Микола Миколайович Барнейчик-Севастьянов –вкладач форми державності та українського права; Олександр Степанович Случевський – викладач української літератури; Катерина Андріївна Павловська – викладач німецької мови; Віталій Григорович Павлвський– викладач історії Греції та

Риму; Василь Васильович Кукаркін – викладач історії Середніх віків; Ольга Олександрівна Гршмайло – викладач французької мови; Федір Данилович Проценко – викладач співів та хорової організації [7, арк. 21].

Керівництво робітничим факультетом, що існував при Ніжинському інституті народної освіти, від 31 жовтня 1920 р. здійснювалося Миколою Проковичем Данчевським. На цю посаду 1 вересня 1925 р. розпорядженням Головпрофосвіти був призначений Василь Васильович Кукаркін. Невдовзі, 1 жовтня 1928 р., його змінив Іван Іванович Олександрович [10, арк. 250].

На початку 20-х років ХХ ст. відбувалося вдосконалення структури підготовки майбутніх учителів: створення вищих навчальних закладів – педагогічних технікумів та інститутів народної освіти. Робітничі факультети, що існували при них, стали однією з форм навчання для дорослих. З часом радянська влада змогла їх перетворити на знаряддя пролетаризації вузів. Це ми можемо побачити на прикладі робітничого факультету, що існував при Ніжинському інституті народної освіти. Його студентами були вихідці з робітничо-селянського середовища, що мали активну громадсько-політичну позицію. Кількісний склад партійців та комсомольців постійно збільшувався. Крім цього студенти робітничо-селянського факультету брали активну участь в громадському житті, слухняно виконуючи настанови влади. Викладачі також повною мірою залежали від настроїв уряду та партії, що завжди впливало на навчально-виховний процес.

ПОСИЛАННЯ

1. Відділ забезпечення та збереження документів Чернігівського обласного архіву в м. Ніжині (далі – ВЗЗДАЧОН) ф. Р-6121, оп. 1, спр. 88. План роботи правління Ніжинського інституту народної освіти на 1925 р., 62 арк.
2. ВЗЗДАЧОН,ф.Р-6121, оп. 1, спр. 141. Дело о реорганизации Нежинского ИНО, 62 арк.
3. ВЗЗДАЧОН,ф. Р-6121, оп. 1, спр. 121. Годовой отчет Нежинского ИНО за 1926/27 учебный год, 52 арк.
4. ВЗЗДАЧОН,ф. Р-6121, оп. 1, спр. 122. Годовые отчёты за 1927/28, 1928/29 года, 78 арк.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-674, оп. 1, спр. 68. Список педагогического состава и отчёт о деятельности Нежинского ИНО с 1.1. до 31.12.1922 года, 24 арк.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі– ЦДАВО), ф. Р 166, оп. 5, спр. 568. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти на Україні (протоколи, звіти, доповідні учбові плани та програми), 896 арк.
7. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 1, спр. 826. Матеріали про роботу вищих учбових закладів міст: Глухова, Чернігова, Ніжина, Чернігівської губернії (протоколи, статути, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, листування, кошториси, списки викладачів і студентів), 326 арк.
8. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 2, спр. 1101. Отчёт Губкомисии Нежинского ИНО, 275 арк.
9. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 1, спр. 826. Матеріали про роботу вищих учбових закладів міст: Глухова, Чернігова, Ніжина, Чернігівської губернії (протоколи, статути, звіти, доповідні записки, учбові плани, програми, листування, кошториси, списки викладачів і студентів), 326 арк.
10. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 5, спр. 567. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти на України (протоколи, звіти, доповідні учбові плани та програми), 1114 арк.
11. ЦДАВО, ф. Р-166, оп. 4, спр. 640. Пояснювальна записка до учбового плану, звіти та доповідні записки Ніжинського інституту народної освіти, 450 арк.
12. Майборода В.К. Становлення і розвиток системи вищої педагогічної освіти на Україні (1917–1928 рр.) // Вища і середня педагогічна освіта. – 1991. – Вип. 15. – С. 112–117.
13. Носач Г.В. Перші кроки Ніжинського робітфаку (Спогади) // Нове село. – 1929. – 18 лютого (№ 385). – С. 4.
14. Правила вступу до інститутів, технікумів, робітфаків та профшкіл на 1926–27 навчальний рік // Нове село. – 1926. – 14 липня, № 53(70).– С. 3.
15. Сігаєва Л.Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Л.Є. Сігаєва/ – К.: ЕКМО, 2010. – 420 с.
16. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
17. Тарнавська С. Робітничі факультети УСРР як історико-педагогічна проблема на сторінках часопису «Путь просвещения» (1922–1926 рр.) / С. Тарнавська // Вісник Книжкової палати. – 2016. – № 9. – С. 30–34.
18. Шевченко В. Так гартувалась інтелігенція / В. Шевченко // Під прапором Леніна.– 1967. – 10 лютого (№ 2). – С. 4.
19. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках / Г.М. Шевчук. – К., 1963 р. – 432 с.

Рой С.В. Рабоче-крестьянский факультет при Нежинском институте народного образования: особенности возникновения и функционирования в течение 1920–1930 гг.

В статье охарактеризованы основные особенности возникновения и функционирования рабоче-крестьянского факультета Нежинского ИНО, структурные преобразования, проанализированы студенческий и преподавательский состав.

Ключевые слова: *рабоче-крестьянский факультет, Нежинский институт народного образования, вечерний народный университета имени Т. Шевченка.*

Roy S.V. Workers 'and peasants' faculty at the Nizhyn institute of public education: the features of the emergence and functioning during 1920–1930

The article describes the main features of the origin and functioning of the worker-peasant faculty of the Nizhyn IPE, structural transformations, as well as the student and teaching staff.

Key words: *worker-peasant faculty, Nizhyn institute of public education, evening folk university named after T. Shevchenko.*

27.02.2018 р.

УДК 327.8:303.4(477)

Ю.О. Лєбєдєва

ПОЛІТИЗАЦІЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто занепад українознавчих досліджень, в тому числі державницького спрямування. Доведено, що робота українських науковців з приходом радянської влади все більше ускладнювалася. Проаналізовано суперечливий і широкомасштабний процес революційних перемін та ідеологізації всіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку і культуру. Обґрунтовано, що започаткований в добу Української революції, УНР та Української держави курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх установ фактично був перерваний.

Ключові слова: *українознавство, радянська ідеологія, політика українізації, Михайло Грушевський, державотворчі дослідження.*

Двадцяті – тридцяті роки ХХ ст. пов'язані із затуханням Української революції, насадженням більшовицького тоталітарного режиму на території Східної України,

проголошенням тут Радянської Соціалістичної Республіки. Натомість західноукраїнські землі – Галичина, Західна Волинь, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття – опинилися під владою Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини. Все це мало жахливі наслідки не лише для історичної науки, але й для українознавства в цілому. І все ж одна з особливостей українознавчих досліджень у зазначений період полягала в тому, що їх автори намагалися зберегти пам'ять про національно-визвольний і державницький рух, про Українську революцію, різні форми національної державності, в тому числі й про історичний Акт Злуки українських земель. Якраз цю пам'ять прагнули знищити окупаційні режими, але наштовхнулися на опір національно свідомої і патріотично налаштованої інтелігенції, у тому числі й науковців, студентської молоді. Тому влада хотіла послабити інтерес до правдивої історії українського народу, його національно-визвольних змагань.

Як відомо, під впливом Української революції і державотворчих процесів 1917–1921 рр. формувалися центри українознавства і на материковій Україні, і в еміграції, помітно підвищувалась роль зарубіжних наукових осередків у збереженні і примноженні національних традицій української історіографії [1, с. 134].

І все ж основним полем українознавчих досліджень після завершення Української революції ще залишалася територія радянської України, де розгорнулися будівництво радянської державності і так звані соціалістичні перетворення, насадження комуністичної ідеології. Втягування УСРР до СРСР поставило під сумнів доцільність продовження українознавчих досліджень саме державницького спрямування, а тому ідеологічне табу торкнулося насамперед українознавства, його кадрів і наукових осередків, які своїми дослідженнями надавали моральну підтримку національному руху за збереження власної держави. Ось чому значна частина дослідників, викладачів та учителів, яка стояла на національно-демократичних позиціях, піддавалася переслідуванню, репресіям або була змушена емігрувати: «… комуно-більшовицька імперія наклала на сферу етнонаціонального самопізнання жорстоке табу. Прагнення пізнати свою колиску і своє дитинство піддавалося осуду, дискредитації, сміливці, які торували цей шлях, ішли на заслання, а то й фізично знищувалися як вороги народу» [2, с. 11].

Відомо, що в період установлення більшовицького режиму на території України великий вчений М. Грушевський знаходився в еміграції у Відні, де займався заснуванням Українського соціологічного інституту. Цей інститут задумувався як майбутній центр української соціології, без якої важко уявити розвиток модерного українознавства, історичної науки і подальших досліджень історії державності. Підтвердженням цих слів було видання М. Грушевським у 1921 р. книги «Початки громадянства. Генетична соціологія», яка декларувала «концепцію української національної держави як республіки з безкласовим соціальним ладом» [3, с. 266].

Українська делегація, яка брала участь у Ризьких переговорах (1921 р.) передала М. Грушевському запрошення повернутися до України. Вчений погодився на переговори з головою Раднаркому УСРР Х. Раковським, за результатом яких на початку 1924 р. він разом із сім'єю повернувся на батьківщину. Як з'ясувалося пізніше, радянська влада мала свій план стосовно приїзду М. Грушевського: «а) вилучення М. Грушевського з табору української еміграції, підрив наукового осередку в діаспорі зсередини; б) прискорення переходу національної інтелігенції на бік радянської влади; в) використання авторитету вченого у справі зміни керівництва ВУАН» [3, с. 266].

Серед пріоритетів науково-організаційної діяльності М.Грушевського –розвиток видавничої діяльності під егідою ВУАН. Було засновано науковий історичний журнал «Україна», видання «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «За сто літ». Саме в журналі «Україна» побачили світ основні праці науковця після повернення на Україну. «Це десятки ґрунтовних статей, оглядів, рецензій, повідомлень, некрологів» [4, с. 14], які продовжували нести в собі державницьку спрямованість наукових інтересів М. Грушевського і благотворно впливати на все українознавство.

Повернення М. Грушевського з еміграції і долучення до активної наукової роботи давало можливість продовжувати дослідження з історії української державності, але цей процес зіштовхнувся з марксистською історіографією, під вивіскою якої більшовицький режим розгорнув наступ на так звану буржуазно-націоналістичну науку та її державницьку течію. Найсуттєвішим показником політики радянської влади у сфері науки був її загальний поділ на марксистську і буржуазну, вороже ставлення до західної історіографії, відмова тогочасним вченим, науковим історичним інституціям, історичним журналам та часописам в об'єктивності досліджень на засадах традиційної методології. Для народжуваної радянської історіографії характерною була відмова від національної спрямованості і державницької проблематики, орієнтація на так званий партійно-класовий підхід. Учених примушували виконувати замовні дослідження на ґрунті ідеології комунізму, історичного матеріалізму, але в умовах потужного спротиву радянському режиму, особливо з боку українського селянства, влада маневрувала, вдавалася до так званої політики «коренізації», яка на теренах УСРР отримала назву політики українізації. Ця політика давала шанс для розвитку й українознавства, однак вона не була щирою. Факти засвідчують, що в ході реалізації цієї політики більшовики не відмовилися від своєї мети, не припинили репресій, у т. ч. і супроти істориків, мовознавців, літературознавців, правознавців та ін. Курс на ідеологізацію науки, партійний контроль за її установами та тематикою досліджень, тотальна цензура – все

це вкрай негативно відбилося на розвитку студій з історії української державності. Якраз тому 20–30-ті рр. XX ст. вписали найдраматичніші та найскладніші сторінки в політичну та інтелектуальну історію України. Саме в ці роки створювалася політична та економічна система країни, формувалося її ідеологічне «обличчя», яке протягом наступних десятиріч обумовлювало сутність України та мільйонів її громадян, а разом з цим й долю українознавства.

З 1920-х р. історична наука, як і все українознавство, втрачає свої природні функції; розпочинається «очищення» наукових праць від національної спрямованості, від небажаних для режиму фактів, суджень, тобто повне спотворення української історії, тотальна руйнація національних традицій та докорінне нищення історичної пам'яті. Це зумовлювалося прагненням комуністичного режиму встановити загальну монополію своєї ідеології, надати ідеологічного змісту політиці «українізації», вихолостити національний зміст з українознавства.

На першому етапі наступу сталінізму проти потенційної опозиції в Україні його основною мішенню стала стара українська інтелігенція, а також видатні діячі культури й науки. На фоні масових репресій, а відтак голодоморів чітко вирізнялися каральні акції проти української інтелігенції, включаючи судові процеси і над істориками, апогеєм яких стало «розстріляне відродження».

Сигналом до згортання українізації і переходу до тактики нищення українознавства став одіозний судовий процес 1929–1930 рр., коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» (СВУ) було звинувачено 45 видатних учених, письменників та інших представників інтелігенції, включаючи Сергія Єфремова, Осипа Гермайзе, Михайла Слабченка та ін. «Виявленій» організації закидалося звинувачення в антирадянській діяльності, підтримці іноземних держав, емігрантських сил у їх намаганнях від'єднати Україну від СРСР, підбурюванні селян проти колективізації тощо. Весь судовий процес був використаний для створення обстановки страху, недовіри та невпевненості, утверджуючи широкий наступ на інтелектуальну еліту України.

Однією з перших установ, що зазнала нищівного удару з боку комуністичного режиму, була Всеукраїнська Академія наук. Після процесу СВУ уряд запровадив цензуру на її видання, закрив найактивніші її секції та виключив зі складу «буржуазних націоналістів». М. Грушевського у 1929 р. було обрано академіком Академії наук СРСР, згодом його заарештували як керівника так званого Українського націоналістичного центру, але незабаром звільнили. У 1931 р. було розпущено Історичну секцію ВУАН, самого ж вченого «відрядили» до Москви, а в 1934 р. за загадкових обставин він помер у Кисловодську.

Незважаючи на антиукраїнську спрямованість політики радянського режиму, упродовж 1920-их рр. національно-патріотичним силам вдалося багато зробити для відродження науки, включаючи й українознавство. І. Колесник, наприклад, вважає, що 1920-ті роки – «золота доба» української історичної науки, яка досягла світового рівня, перетворилася на складову національної свідомості та націєтворчого процесу [5, с. 64]. Намагаючись засвідчити свою прогресивність, більшовики підтримували розвиток науки, але під пильним ідеологічним контролем. У 1919 р. вони проголосили своїм дітищем засновану в 1918 р. урядом гетьмана П. Скоропадського Українську Академію наук. Упродовж подальших десятиліть Академія була розширена новими дослідницькими осередками, трансформована у ВУАН, а відтак у Академію наук УСРР. Формально науковці отримали умовну самостійність для проведення досліджень, опублікування своїх статей та розвідок і підтримання контактів із зарубіжними колегами, якщо їхні дії не являли собою відкритої небезпеки радянській владі, але в реальній практиці діяльність учених перебувала під наглядом правлячого режиму та його спецслужб. Передумовою успіхів на ниві українознавства стали як політика українізації, так і досягнення республіки на шляху соціально-економічного та культурно-духовного поступу, підтримка науки і освіти з боку держави [6, с. 41].

Хоч більшість талановитих учених України не належала до комуністичної партії, а деякі навіть відкрито підтримували український націоналістичний рух, радянський уряд не мав іншого вибору, як утворити з неї структури Академії наук. У 1929 р. за ініціативою ЦК КП(б)У розпочалася реорганізація історичних осередків ВУАН, завданням якої було підірвати вплив М. Грушевського, послабити роль керованих ним установ в історичній науці.

Великої шкоди українознавству завдало особисте втручання Й. Сталіна у розвиток історичної науки. У 1931 р. він опублікував у журналі «Пролетарская революция» (№ 6) лист «Про деякі питання історії більшовизму», в якому виклав офіційні погляди не тільки на історію партії більшовиків, але й на весь історичний процес. Вони мали стати аксіомою і не підлягали обговоренню, що остаточно утверджувало партійний диктат щодо історичної науки і догматизм у ній [3, с. 286]. До середини 1930-тих років комуністичній владі вдалося перетворити ВУАН у знаряддя свого ідеологічного впливу – у філію союзної Академії наук. У лютому 1936 р. ВУАН була перейменована в Академію наук УСРР, а її підпорядкування Раднаркому республіки відбулося ще в 1934 р. Повну підтримку більшовицького уряду отримали Інститут історії партії і Жовтневої революції, Український інститут марксизму-ленінізму, Комуністичний університет ім. Артема, Інститут червоної професури [3, с. 285].

До 1924 р. в Академії нараховувалося 37 членів і близько 400 членів-кореспондентів. Із трьох її секцій – історико-філологічної, фізико-математичної та суспільно-економічної – найактивнішою була історико-філологічна секція, що перебувала під керівництвом М. Грушевського. У методологічному аспекті більшість співробітників

Академії поділяла схему М. Грушевського, була прихильником державницької школи. Це, у свою чергу, мало велике значення, оскільки наукова діяльність академіків у державній структурі «узаконювала» концепцію самобутності та неперервності українського буття, його державотворчий потенціал [7, с. 427].

Ключове місце в історичних дослідженнях ВУАН займали монографічні роботи М. Грушевського, котрий продовжив публікації «Історії української літератури» та «Історії України-Руси». Останній X том, присвячений подіям 1657–1658 рр., був опублікований у 1937 р. посмертно завдяки старанням доньки вченого – К. Грушевської. Цей том вкотре підтвердив належність М. Грушевського до державницького напряму української історіографії. Основним концентром дослідження в ньому були повчальні уроки української державності XVII ст., які історик подав на широкому тлі соціальної історії української нації. Якраз це підкреслював М. Василенко в рецензії на «Історію України-Руси», що була опублікована в часописі «Україна» в 1925 р. [8, с. 158].

Помітний внесок у розвиток українознавства належить Осипу Гермайзе (1892–1958). Важливою складовою його наукової діяльності була результативна участь у роботі наукових товариств, комісій, гуртків, архівів, бібліотек, часописів. Історія стосунків запорізьких та донських козаків тривалий час не була об'єктом належної уваги дослідників, і до 1928 р. не було висунуто жодної цілісної концепції щодо вказаної проблеми, доки не побачила світ праця О. Гермайзе «Україна та Дін у XVII ст.» [9], у якій автор здійснив спробу висвітлити взаємовідносини українського та донського козацтва. О. Гермайзе підкреслював, що «з Антоновичевих часів закріплюється в нашій історіографії оця нова традиція документалізму» [10, с. 30].

Учнями Київської історичної школи М. Грушевського були М. Ткаченко, О. Баранович, К. Грушевська, С. Шамрай, В. Юркевич та ін. Усі вони виховувалися у дусі національно-державницького бачення української історії з урахуванням новітньої історичної схеми свого учителя. Саме тому «наукові перспективи плеяди талановитих дослідників обірвалися в роки масових репресій за головним звинуваченням – «учень Грушевського» [11, с. 365]. Діяльність М. Грушевського та його учнів в умовах політики українізації мала державницьке спрямування. За тематико-хронологічним критерієм дослідження можна поділити на декілька груп:

1) дослідження доісторичних часів (М. Грушевський, К. Грушевська, В. Денисенко), в яких вчені з'ясовували організацію первісного суспільства, життя та побуту;

2) дослідження українського середньовіччя (О. Андріяшев, С. Гаєвський) – розвідки щодо колонізації українських земель, формування Київської держави;

3) дослідження нової та новітньої історії України – вивчалися акти з політичної історії козаччини, також з історії Гетьманщини, українсько-московських відносин після 1678 р.

Цей перелік основних напрямів досліджень демонструє втілення у життя державницької традиції вивчення української історії. Відрадно, що цією проблематикою переймалися й аспіранти М. Грушевського. Одним із перших зарахували до новоствореної науково-дослідної кафедри аспіранта Сергія Шамрая – учня і племінника учителя. Він був зацікавлений у вступі до аспірантури: «В науковій роботі мій інтерес скупчився спочатку коло історичної географії та соціяльної історії давніх часів. Але в останні часи мою увагу притягувало до себе архівознавство, а також головне, економічне життя України, особливо в часи гетьманщини» [12, арк. 6]. Результатом його плідної та надзвичайно ґрунтовної роботи в архівах став захист кандидатської дисертації на тему «Київська козаччина 1855 року», в якій автор детально проаналізував причини та характер селянських повстань. Робота була виконана під безпосереднім керівництвом М. Грушевського та В. Щербини, які пропагували державницькі устремління української історичної науки, що позначилося при її написанні.

З-поміж інших 20-ти талановитих представників Київської історичної школи М. Грушевського варто назвати й Віктора Юркевича, який походив з відомого українського роду козацької шляхти. Він автор понад 30-ти наукових праць, у яких розкрив роль державного чинника в історичній долі українського народу. Також В. Юркевич постійно працював у видавництві НДКІУ, редагував і готував до друку наукові праці своїх колег, займався документацією на кафедрі, налагодженням контактів та листуванням з істориками різних регіонів України та зарубіжжя. В історичному архіві м. Львова зберігаються його листи до К. Студинського щодо пересилки друкованих праць НДКІУ та листи до М. Андрусяка про отримання бібліографічних карток [13].

Відмовившись від публічної критики на адресу М. Грушевського та «грушев'янців», В. Юркевич зазнав переслідувань. У 1934 р. він був звільнений з посади старшого наукового співробітника Історико-археографічного інституту, а також на деякий час ув'язнений як «прихований грушев'янець». Помер у вересні 1939 р.

Активно працював у сфері українознавчих державницьких студій у складі Комісії з історії західноруського та українського права і Лев Окіншевич, який вивчав правовий статус державних установ Гетьманщини. Л. Окіншевич (1898–1980) – один із найвидатніших представників історико-юридичної науки на території Радянської України в 30-х рр. XX ст. Після захисту дипломної роботи «Обрання гетьмана на Україні-Гетьманщині» за рекомендацією свого вчителя М. Василенка він пішов працювати науковим співробітником до Комісії. За словами Л. Окіншевича, М. Василенко був людиною, «сповненою духовним світлом добра, такту і толерантності» [14, с. 12]. Наукове визнання Л. Окіншевичу принесли наукові праці з історії державного права України-Гетьманщини [15].

Аналізуючи політику радянської влади щодо згортання українознавства, варто звернути увагу на одне із засідань ВУАН, на якому академіки М. Яворський та М. Слабченко, а також академік Д. Багалій внесли пропозицію щодо встановлення спеціалізації існуючих кафедр історії України згідно з радянською періодизацією історії. Це новаторство різко звузило поле наукового впливу М. Грушевського, обмеживши XV–XVIII століттями. Окрім цього, було закрито Комісії Лівобережної, Південної України і новітньої історії України. В той же час керівництво ВУАН запланувало при кафедрі Д. Багалія створити Комісію Лівобережжя і Слобожанщини, при кафедрі М. Слабченка – Комісію Полудневої України, а при кафедрі М. Яворського – Комісію історії революційних рухів [16].

Невдовзі на пропозицію президії відділу, до якої входив Д. Багалій, Комісію історичної пісенності М. Грушевського об'єднали з Культурно-історичною комісією і з Кабінетом примітивної культури, а київську науково-дослідну кафедру історії України, яку очолював вчений, ліквідували [16]. Аспірантів М. Грушевського передали Д. Багалію. Саму ж кафедру реорганізували у багатогалузевий Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д.І. Багалія. Що стосується долі самого М. Грушевського, то, як було зазначено, його примусово вислали до Москви і поставили під постійний нагляд.

Отже, повернення М. Грушевського на Україну давало шанс для продовження напрацювань та збагачення державницьких традицій Львівської історичної школи у Київській історичній школі. Однак у зв'язку з політикою радянської влади щодо насадження марксистської методології в історичній науці були збережені лише окремі традиції вивчення української історії через призму державницького спрямування, оскільки намагання М. Грушевського та його учнів наштовхнулися на шалений спротив режиму. Переважна більшість прихильників державницького напряму були репресовані або опинилися в еміграції.

В умовах проведення політики українізації не тільки в Києві розгорнулася діяльність осередків українознавчих досліджень, а й у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, а також у Чернігові та Ніжині. Зокрема, в 1922 р. у Дніпропетровську (тодішньому Катеринославі) було відкрито науково-дослідну кафедру українознавства, до складу якої входили секції історії робітничого та селянського руху та загальної історії. А у 1926 р. названа кафедра поповнилася секціями української історії, історії української літератури та мови [17]. Помітно активізувалася діяльність наукового товариства в Чернігові, яке стало ініціатором заснування українознавчої бібліотеки. До розвитку українознавства як науки доклали свої зусилля етнографічна секція товариства та етнографічний музей.

Вагомий внесок у розвиток українознавства зробила і науково-дослідна кафедра історії української культури у Харкові. Серед її членів такі відомі українознавці, як Д. Багалій, В. Барвінський, А. Ковалевський та ін. Як зазначалося, ще на початку радянізації українських земель продовжував панувати державницький напрям української історіографії. Його відомим представником у м. Харкові був Д. Багалій (1857–1932) – доктор історичних наук, професор, ректор Харківського університету. Послужний список науковця досить великий: Д. Багалій був одним із засновників і перших академіків УАН, головою Історико-філологічного відділу ВУАН (1918–1920, 1929–1930), автором понад 600 наукових праць [18]. Одна з його найважливіших праць періоду 20-х рр. XX ст. – «Нарис української історіографії» у 2-х томах (1923–1925), в якій вчений поглибив концептуальні підходи М. Грушевського до історіографічних студій. Вже у 1930 р. супроти вченого розгорнули гостру критику партійні історики та вожді [19], що позначилося на його здоров'ї. Невдовзі, у 1932 р., Д. Багалій раптово помер. Варто зазначити, що навіть після смерті радянська пропаганда стверджувала, що його наукова спадщина «глибоко чужа пролетаріатові». Науковий доробок вченого оцінювали як націоналістичний та контрреволюційний.

Незважаючи на опір проросійських сил у ході «українізації», українознавство все ж таки продовжувало розвиватися і в Одесі. Як наслідок, було засновано кафедру мовознавства та історії літератури з чотирма секціями: загальної літератури, української і російської літератури, порівняльного мовознавства, слов'янського мовознавства. Надзвичайно яскравим представником справжньої українізації в м. Одесі був М. Слабченко. Вчений одним із перших подав наукову схему українського історичного процесу XIX ст. у «Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття». Ідея державності могла стати об'єднуючою для Київської школи М. Грушевського, Харківської школи Д. Багалія, Одеської школи М. Слабченка, Київської історико-правової школи М. Василенка, однак влада зробила все для того, щоб усі ці школи були ліквідовані.

М. Слабченко, як історик державницького напряму, визначив місце Запоріжжя та Гетьманщини в загальному контексті історії української державності, поряд з цим відстоював власну точку зору щодо самостійного політичного існування Запоріжжя: «Запорожжя було військовою державою, що в своєму життю керувалася військовим правом, поза межами здійснювало його так само, як і всяка інша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала «во внутреннея своя» інших держав». Лише після повернення запорожців у 1734 р. було присягнуто на вірність Росії, хоч «підданство» і на цей раз було достатньо непростим [20]. Вчений наголошував, що незалежність Запоріжжя виявлялася і в проведенні самостійної зовнішньої політики стосовно Криму; саме завдячуючи цьому твердженню історик мав змогу по-новому проаналізувати внутрішній розвиток Вольностей, їх соціальну структуру та адміністративно-юридичний

устрій [21]. О. Гомотюк зазначав: «З праць М. Василенка та М. Слабченка у радянській Україні почався відлік історико-правового та державницького компонентів українознавства, а історико-економічні студії вказували на самобутність господарського життя українців, спонукаючи до висновків про відмінність економічних інтересів України і Росії. М. Слабченко продовжив кращі традиції козацької історіографії, перевершивши за об'єктивністю оцінки та глибиною аналізу розвідки А. Скальковського, Д. Яворницького та ін.» [7, с. 327].

Сталінський режим зробив все для того, щоб М. Слабченка спіткала така ж сама доля, як і його колег. У 1930 р. його заарештували за участь у Спілці Визволення України, згодом заслали на Соловки. Помер М. Слабченко у 1952 р.

Робота у галузі українознавства з кожним роком ускладнювалася більшовицькими постановами щодо партійно-класового підходу і марксистського трактування української історії та культури. Розпочинаючи з кінця 20-х р. XX ст., щораз більших розмірів набирала боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», котра була проголошена головним завданням усіх науково-дослідних установ та кафедр. Державницький напрям українознавства не міг належним чином розвиватися, оскільки він не вписувався в офіційну радянську ідеологію. До того ж, уже в ході процесу над учасниками Спілки Визволення України, «чистки» серед української інтеліґенції, переслідування, арешти і репресії набули масового характеру. Під знищення та «реорганізацію» потрапили усі, без виключення, створені М. Грушевським комісії та установи, у тому числі й науково-дослідницька кафедра. В 1933–1934 рр. було звільнено, а згодом репресовано майже всіх учнів Київської історичної школи М. Грушевського. У ці страшні роки з 20-ти його учнів 9 були арештовані – двоє з них розстріляні, п'ятеро померло в концтаборах ГУЛАГу. Шість дослідників залишили територію Радянської України, доля ще трьох невідома. Після закінчення Другої світової війни у Києві працювало лише двоє вчених, які «покаялися».

Таким чином, з встановленням радянської влади в Україні розгорнувся суперечливий і широкомасштабний процес революційних перемін та ідеологізації всіх сфер суспільного життя, включаючи освіту, науку і культуру. Започаткований в добу Української революції, УНР та Української держави курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх установ фактично був перерваний. Політика українізації виявилася маневром більшовиків з метою придушення українського руху опору, однак і вона дала позитивні результати, сприяючи піднесенню національної свідомості українців, розширенню сфери застосування української мови. Велике значення для розгортання українознавчих студій і збереження їх державницького спрямування мало повернення М. Грушевського в Україну, створення ним наукових установ у рамках ВУАН і видавництв, відродження Київської історичної школи. Однак реалізація задумів видатного вченого наштовхнулася на спротив більшовицького режиму, на його заходи, підпорядковані завданням комуністичної пропаганди та агітації. Згортання політики українізації супроводжувалось згортанням українознавства аж до його повної заборони. Наукові дослідження щодо зміцнення української державності суперечили лінії комуністичної партії про розбудову союзної держави та її політики інтернаціоналізації суспільного життя, підсилення асиміляційних процесів. Перехід до повного згортання українознавчих студій державницького спрямування призвів до цілковитої заборони самого українознавства в УСРР. За таких умов цей напрям досліджень міг розвиватисялише за межами УСРР – на західноукраїнських землях та в діаспорі.

ПОСИЛАННЯ

1. Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К.: НДІУ, 2007. – 381 с.
2. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі // Українознавство. – 2008. – № 4. – С. 11–24.
3. Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Ґенеза, 2004. – 496 с.
4. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К. Інститут Української археографії АН України, 1993. –199 с.
5. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.) – К.: Ґенеза, 2000. – 254 с.
6. Кононенко П. Українознавство: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Міленіум, 2006. – 872 с.
7. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 551 с.
8. Василенко М. Рецензія на працю М.Грушевського «Історія України-Руси» // Україна. – 1925. – Кн. 5. – Т. 8. – С. 158–159.
9. Гермайзе О. Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського інституту народної освіти. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 111–165.
10. Гермайзе О.В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – К., 1928. – Кн. 5. – С. 17–32.
11. Панькова С. Сергій Шамрай – небіж і учень Михайла Грушевського // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 365–375.
12. Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 172, арк. 6.
13. ЦДІА у м. Львові, ф. 388, оп. 1, спр. 42
14. Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – 87 с.
15. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1929–1930. – Вип. 6, 8.; його ж: Рада старшинська на Гетьманщині // Україна – К., 1924. – Ч. 4.; його ж: Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці комісії для виучування західноруського та українського права. – К., 1926. – Вип. 2.
16. НБУ ІР, ф. Х. – № 1686.
17. Науково-дослідна катедра українознавства в м. Дніпропетровськім за рр. 1925–26. Хроніка // Україна. – 1927. – № 1–2. – С. 223–225.
18. Багалій Д. Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры. – К.,1889. – 117 с.; його ж: Магдебурское право в Левобережной Малороссии. – К.,1892. – 11 с.; його ж: Опыт истории Харьковского университета. – Х., 1894. – Т. 1. – 202 с.; його ж: Історія Слобідської України. – Х., 1918. – 308 с.; його ж: Нариси української історіографії. – Т. 1. – К., 1923. – 138 с.; його ж: Український мандрівний філософ Г.С. Сковорода. – Х., 1926. – 68 с.; його ж: Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Х., 1928. – 389 с.
19. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27–40.
20. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. – Т. 5. – В. 1) // ВУАН. Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права. – К., 1927. – Вип. III. – С. 212–220.
21. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностів // ВУАН. Праці Комісії для виучування західноруського та українського права. – К., 1929. – Вип. VI. – С. 159–252.

Лебедева Ю.А. Политизация украиноведческих исследований в начале XX века

В статье последовательно рассмотрен упадок украиноведческих исследований, в том числе государственного направления. Доказано, что работа украинских ученых с приходом советской власти все больше усложнялась. Проанализированы противоречивые и широкомасштабные процессы революционных перемен и идеологизации всех сфер общественной жизни, включая образование, науку и культуру. Обосновано, что начатый в период Украинской революции, УНР и Украинского государства курс на национально-духовное возрождение украинского народа, на развертывание украиноведческих исследований и внедрение украиноведения во все звенья образовательных учреждений фактически был прерван.

Ключевые слова: *украиноведение, советская идеология, политика украинизации, Михаил Грушевский, научные исследования.*

Liebiedieva Yu.O. Politization of Ukrainian study researches at the beginning of the 20-th century

In the article the decline of Ukrainian studies' investigations including ones of state direction is consistently covered. It is proved that the work of Ukrainian scientists during the Soviet era became much harder. This article analyzed the controversial and wide-ranging process of revolutionary changes and indoctrination of all spheres of social life, including education, science and culture. It is justified that the commitment to the national spiritual renaissance of Ukrainian people, development of Ukrainian studies' investigations and introduction of Ukrainian studies at all levels of the educational institutions, started in the period of Ukrainian War of Independence, Ukrainian's People Republic (UPR) and Ukrainian State, was in fact interrupted.

Key words: *Ukrainian studies, Soviet ideology, Ukrainization policy, Mykhailo Hrushevsky, scientific investigations.*

28.02.2018 р.

УДК 271.22(477.51)-722.51(090)«192»

А.А. Глухенький

ЧЕРНІГІВСЬКІ АРХІЄРЕЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 20-х РОКАХ XX СТ.

У статті йдеться про діяльність Чернігівських архієреїв Української автокефальної православної церкви у 20-х роках XX ст. Висвітлюється процес існування Борисоглібського собору як кафедрального храму Чернігівської єпархії УАПЦ.

Ключові слова: *Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Борисоглібський собор, Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), архієпископ Юрій Міховський, архієпископ Чернігівщини Іван Павловський, єпископ Олександр Червінський.*

У вересні 2018 р., відповідно до постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2018 році», на державному рівні буде відзначено 100 років з дня початку «червоного терору» – злочинної репресивної політики комуністичного режиму. У ході масових політичних репресій за всю радянську добу було знищено мільйони громадян, які могли становити загрозу для влади. Наймасштабніші репресії або «Великий терор» були організовані радянським режимом у 1937–1938 роках. Саме у цей час масових репресій зазнали церковники, серед яких значну частину становило духовенство та віряни Української автокефальної православної церкви. За роки «Великого терору» радянська влада шляхом арештів та розстрілів знищила майже всіх архієреїв та священиків УАПЦ. Не оминули репресії і Чернігівщину, яка певний час була потужним осередком українського автокефального руху.

Сьогодні в Україні значна увага приділяється вивченню маловідомих і трагічних подій з історії нашого народу. Зокрема, протягом останніх років зріс інтерес науковців до вивчення історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках XX ст. Надзвичайно важливе значення у ході досліджень відіграє процес введення до наукового обігу нововиявлених джерел.

Цінним джерелом з історії становлення УАПЦ на Чернігівщині став підготовлений А. Зінченком та І. Преловською збірник документів і матеріалів [1]. Добірка документів, що висвітлює історію автокефальної церкви на Ніжинщині від 1921 до 1929 року, була оприлюднена В. Ємельяновим та В. Кулик [2]. Нові джерела по історії діяльності УАПЦ на Чернігівщині у 20-х роках XX ст., виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління, були оприлюднені у праці В. Моренця [3]. Деякі аспекти діяльності релігійної громади УАПЦ у Борисоглібському соборі м. Чернігова висвітлено у статті автора [4]. Проте, на сьогодні науковцями не було детально проаналізовано діяльність архієреїв УАПЦ Юрія Міховського, Івана Павловського та Олександра Червінського у той час, коли вони перебували на Чернігівській кафедрі. Саме тому метою цієї статті є дослідження діяльності Чернігівських архієреїв УАПЦ у 20-х роках XX ст. Актуальність вивчення даної теми обумовлена тим, що в сучасних умовах формування української національної церкви звернення до сторінок минулого допоможе уникнути повторення помилок, які свого часу стали на заваді утворення Помісної Православної Церкви в Україні. Також важливим елементом дослідження історії УАПЦ є вивчення діяльності окремих її архієреїв, адже через життя людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події. Для дослідження використано документи фондів Державного архіву Чернігівської області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: дати оцінку діяльності Чернігівських архієреїв УАПЦ та проаналізувати їх вплив на становлення на Чернігівщині автокефальної церкви.

Одним з наслідків бурхливих процесів Української революції 1917–1921 рр. стало бажання українців відродити незалежну національну церкву. Не оминули ці процеси і Чернігівщину. Зокрема, 26 вересня 1921 р.

чернігівський губвиконком своєю постановою ухвалив рішення про передачу Борисоглібського собору українській православній парафії [5, арк. 10].

Завершив організаційне оформлення УАПЦ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що відбувся 14–30 жовтня 1921 р. у Києві. Він затвердив автокефалію й обрав митрополитом УАПЦ Василя Липківського. Не була осторонь цих подій і Чернігівщина, від якої учасниками Собору були 39 осіб [6, с. 433–436]. Це свідчило про те, що УАПЦ мала гарні перспективи свого розвитку на теренах Чернігово-Сіверського краю.

Найбільше представників Чернігівщини хвилювало питання призначення єпископа на Чернігівську кафедру. Про це свідчить той факт, що вже в перший день роботи Собору, а саме 14 жовтня 1921 р., Чернігівська українська православна парафія надіслала звернення до ВПЦР, у якому повідомляла: «Звертаємось з уклінним проханням подбати про надіслання нам постійного соборного пан-отця й диякона, гідних губерніального осередку, а коли будуть хіротонісані кандидати на єпископів, то й про надіслання нам українського єпископа» [7, арк. 8]. Прохання парафії було задоволено. За ухвалою Собору, щойно висвячений 28 жовтня 1921 р. архієпископ Юрій Міхновський був призначений до Чернігова. Кафедральним собором архієрея став Борисоглібський храм [8, с. 643].

Проте, перебування священика у місті над Десною було короткочасним. Основною причиною цього, як відзначав у своїх спогадах голова ВПЦР Василь Потієнко, стало те, що Юрій Міхновський «в Чернігові нічого не зміг створити, мало не зруйнував своєю пасивністю і невмінням планово і наполегливо працювати того, що застав там» [3, с. 312]. Через це вже 7 червня 1922 р. Крайова Церковна Рада Чернігівщини прохала ВПЦР «відозвати від нас в як найскорішім часі названого єпископа Юрія Михновського, а замість його призначити іншого, з яким наша справа змогла б піти краще» [7, арк. 26а–26а зв.]. Зважаючи на такі обставини, члени ВПЦР на своєму засіданні 13 червня 1922 р. вирішили «просить Всечесного Архієпископа Юрія Михновського повернутись до м. Києва, залишивши в порозумінні з Крайовою Церковною Радою Чернігівську катедру» [7, арк. 27]. Отже, Юрій Міхновський був Чернігівським архієпископом УАПЦ нетривалий час, лише з 28 жовтня 1921 р. до 13 червня 1922 р. Події, пов'язані зі зміщенням архієпископа Юрія Міхновського з Чернігівської кафедри, яскраво ілюструють соборноправність УАПЦ, тобто участь усіх вірних у розв'язанні церковних справ.

Питання призначення нового керівника Чернігівської єпархії УАПЦ було вирішено лише у вересні 1922 р. Зокрема, у своєму листі до Чернігівської Церковної Ради голова ВПЦР Михайло Мороз інформував, що новий архієпископ Чернігівщини Іван Павловський прибуде до Чернігова 17 вересня 1922 р. [7, арк. 40]. Характеристику цьому архієпископу у своїх спогадах надав голова ВПЦР Василь Потієнко, відзначивши, що «Павловський був загальновизнаним проповідником у Чернігові, користувався великими симпатіями віруючих, фактично він збудував там міцну парафію» [3, с. 325]. Варто відзначити, що з моменту призначення Івана Павловського на Чернігівську кафедру церковне життя у регіоні помітно пожвавилося. Зокрема, українська парафія при соборі святих Бориса та Гліба у листі до ВПЦР 25 січня 1923 р. повідомляла, що «при нашім соборі існує тепер катедральний причет у такому складі: єпископ, два панотці і два диякони» [7, арк. 51].

Найважливішою подією у житті чернігівських автокефалістів стало проведення 13–15 липня 1924 р. Першого крайового собору УАПЦ на Чернігівщині. Організацією цього церковного зібрання особисто займався архієпископ Іван Павловський. Він 19 червня 1924 р. надіслав листа до Українських Парафіяльних Рад населених пунктів Чернігівщині, у якому повідомляв, що «з дозволу влади в м. Чернігові скликається Краєвий Собор Чернігівщини на 13, 14 і 15 липня 1924 р. н. ст. Крайцерада Чернігівщини пропонує Вашій парахвії надіслати двох представників: священика і мирянина» [7, арк. 79 зв.]. Засідання автокефалістів відбувалися у кафедральному Борисоглібському соборі. На соборі були присутні 64 особи [7, арк. 90]. Він обрав Крайову Церковну Раду у складі 7 осіб та ухвалив: «Просити Івана Павловського прийняти звання і взяти на себе роботу Крайового архієпископа» [7, арк. 91]. Отже, робота крайового собору засвідчила, що УАПЦ станом на середину 1924 р. перетворилася на потужну релігійну силу, що діяла на теренах Чернігівщини. Безумовно, це викликало занепокоєння місцевих органів радянської влади і спонукало їх до рішучих дій, спрямованих на обмеження впливу українського автокефального руху у регіоні. Вже 1 грудня 1924 р. релігійна громада УАПЦ у Борисоглібському соборі отримала повідомлення, що згідно із розпорядженням губернського адмінвідділу на 10 годину 2 грудня 1924 р. призначене прийняття Борисоглібського собору окрвідділом культів [9, арк. 375]. Фактично, це означало, що релігійну громаду УАПЦ позбавляють права на законних підставах користуватися храмом. У цій надзвичайно складній ситуації архієпископ Чернігівщини Іван Павловський вживав усіх можливих заходів, спрямованих на захист автокефальної громади. Зокрема, ще 29 листопада 1924 р. у своїй заяві до Чернігівського окрвиконкому він повідомляв, що «я в справі Україн. Автокеф. Парахвії м. Чернігова їду 30/XI ц. р. до Харкова і коли треба буде до Москви» [9, арк. 388]. Підсумком його організаційних зусиль стало те, що 31 грудня 1924 р. Чернігівський губвиконком у своєму листі до відділу культів зазначав: «Губадмотдел предлагает передать Николаевскую церковь г. Чернигова в пользование автокеф. укр. религ. общины» [9, арк. 675]. Таким чином, у 1925 р. новим організаційним центром діяльності релігійної громади УАПЦ у Чернігові стає Миколаївська церква, споруджена у 1862 р. [10, с. 451]. Цей факт підтверджує і «Протокол загальних зборів Миколаївської Української парахвії м. Чернігова, що відбулися 9 серпня

1925 року». Загальні збори, що проходили за участі архієпископа Івана Павловського, одноголосно прийняли рішення: «…і надалі єпископську катедру залишити в Чернігові про що і повідомити ВПЦР» [11, арк. 1].

Незважаючи на обставини, архієпископ Чернігівщини Іван Павловський, як справжній добрий пастир, відвідував ті парафії краю, в яких виникали скрутні ситуації. Зокрема, у період з 23 травня до 31 травня 1925 р. він відвідав парафії Сновської округи: Осьмаки, Максаки, Максаківський монастир, Мена, Ольшана і Сосниця [1, с. 159]. Під час цієї подорожі архієпископ служив літургії у сільських храмах, спілкувався зі священиками та членами парафіяльних рад, а також вирішував організаційні питання церковного життя.

Починаючи з 1925 року, з кожним роком автокефалісти відчували все більше бажання радянської влади знищити Українську Церкву. Одним із методів тиску була реалізація дискримінаційної житлової політики щодо священнослужителів. Їх зараховували до нетрудового елементу і зобов'язували платити за житло у кілька разів більше від інших категорій громадян. Через цю обставину священики УАПЦ зазнавали фінансових труднощів. Зокрема, 2 жовтня 1925 р. архієпископ Чернігівщини Іван Павловський у своїй заяві до Чернігівського окрвиконкому зазначав, що «я живу в Соборному подвіррі, в будинкові, який належить до жілкоопу «Фрунзе». Разом зі мною живуть 2 моїх дітей і 2 безробітних жінки (56 років і 45). Три кімнати, площа 11 кв. саж. (по 2 1/5 с. на ч-ка). Квартира темна – велика кімната має 1 вікно, а стіни 2 1/2 аршини товщі. Жілкооп встановив платню за неї 29 карб. 50 к. (як з нетрудового елементу). Вносить такої платні я не можу» [12, арк. 175]. У своїй відповіді від 17 жовтня 1925 року Чернігівський окрвиконком повідомляв: «Повертаючи заяву гр-на Павловського – окрвиконком пояснює, що гр-н Павловський повинен платити за квартиру згідно з загальним законоположенням» [12, арк. 173].

Згодом тиск радянської влади на ієрархів УАПЦ значно посилився. На початку 1926 р. Івана Павловського було заарештовано. Його разом з іншими заарештованими єпископами УАПЦ вивезли до Харкова, а після звільнення взяли підписку про невиїзд з тодішньої столиці. 1 грудня 1926 р. архієпископа Івана Павловського було обрано на кафедру УАПЦ у Харкові [13]. Вже 1 січня 1927 р. до Чернігова з Глухова переїздить єпископ УАПЦ Олександр Червінський і стає новим керівником Чернігівської єпархії. Він у своєму листі до ВПЦР повідомляв з цього приводу наступне: «Доводжу до відому, що я зараз перебуваю в Чернигові. Переїхав із м. Глухова 01.01.1927. Моя адреса: Борисо-Глібський собор» [14, арк. 8]. Також до Чернігівського окрадмінвідділу ще 29 грудня 1926 р. надійшла наступна інформація: «Глухівський окрадмінвідділ – філія культів при цьому надсилає Вам облікову картку службовця культу Єпископа Червинського Олександра Методіевича, котрий знят з обліку за переїздом його на постійне мешкання до м. Чернигова» [15, арк. 96]. Наприкінці грудня 1926 р. у м. Ніжин на окружному церковному з'їзді духовенства УАПЦ і мирян Олександр Червінський був одноголосно обраний єпископом Ніжинської та Чернігівської округи [16, с. 172–174].

На рубежі 20–30-х років ХХ ст. ставлення до УАПЦ з боку радянських органів влади стало нестерпним. У 1929–1930 роках органами ДПУ було сфабриковано справу «Спілки Визволення України» («СВУ»). Автокефальна церква звинувачувалась у тому, що вона була однією з ланок антирадянського підпілля, що ставило за мету повалення радянської влади в Україні. Під тиском органів НКВС 28–29 січня 1930 р. відбулися збори єпископів УАПЦ і 40 священиків, які було оголошено «надзвичайним» Церковним Собором. Собор прийняв ухвалу про «самоліквідацію» УАПЦ. Фактично усі єпископи УАПЦ змушені були припинити духовне керівництво єпархіями. У цей час на початку 1930 р. припинилась і діяльність Чернігівської єпархії УАПЦ. Трагічно склалася подальша доля колишнього єпископа Чернігівського та Ніжинського Олександра Червінського. В серпні 1934 р. його заарештували у Вінниці. За деякими відомостями він був вивезений на заслання до Середньої Азії [8, с. 649].

Наступний етап репресій щодо ієрархів УАПЦ відбувся у 1937–1938 роках. Внаслідок злочинних дій радянської влади було фізично знищено майже все духовенство Української Церкви. Зокрема, у цинічний спосіб було знищено колишнього архієпископа Чернігівщини Івана Павловського. У травні 1936 р. він був заарештований в Бєлгороді. 4 грудня 1937 р. в Бєлгородському відділенні НКВС РРФСР розглядали його слідчу справу. У протоколі засідання трійки управління НКВС Курської області РРФСР від 9 грудня 1937 р. було записано, що Іван Павловський «не раз виступав серед населення із закликом до організованого виступу за вихід України з СРСР». За даний «злочин» його засудили до смерті. Один із найактивніших ієрархів УАПЦ невдовзі був страчений [13]. Також 11 липня 1937 р. був заарештований колишній Чернігівський архієрей Юрій Міховський. Невдовзі він був страчений у Києві [17]. Проте, на рубежі 80–90-х років ХХ ст., напередодні розпаду радянської держави, Іван Павловський та Юрій Міховський, як і тисячі інших знищених радянським тоталітарним режимом людей, були реабілітовані.

Отже, згідно із архівними документами Чернігівськими архієреями УАПЦ у період з 28 жовтня 1921 р. до початку 1930 р. були Юрій Міховський, Іван Павловський та Олександр Червінський. Проведений аналіз документів засвідчив, що вони відіграли провідну роль у процесі становлення та діяльності Чернігівської єпархії УАПЦ. Саме ці архієреї перетворили Чернігівщину на потужний релігійний центр українських автокефалістів, підносячи своєю працею національну свідомість та гідність українського народу. Саме тому радянська влада, боячись відновлення незалежної Української держави, доклала всіх зусиль для знищення Української Церкви та її духовних керівників.

ПОСИЛАННЯ

1. «В Українській Церкві велика була духовна сила…»: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А.Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І.М. Преловської. – Ніжин, 2012. – 352 с.
2. Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 9(12). – С. 163–174.; Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) // Ніжинська старовина. – 2011. – Вип. 11. – С. 120–130.
3. Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках / Редактор-упорядник В.І. Моренець. – Видавець ПП «Медобори-2006», 2016. – 392 с.
4. Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках XX століття / А. Глухенький // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 116–122.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. Р-15, оп. 1, спр. 69, 31 арк.
6. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упорядники Г.М. Михайліченко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська. – Київ-Львів: «Жовква», 1999. – 560 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 3984, оп. 1, спр. 197, 119 арк.
8. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К.: Оранта, 2007. – 698 с.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 37, 704 арк.
10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.
11. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 278, 14 арк.
12. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 104, 367 арк.
13. Зінченко А.Л. Павловський Іван Данилович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Pavlovskyj_Ivan.
14. ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 468, 51 арк.
15. Держархів Чернігівської області, ф. Р-67, оп. 1, спр. 377, 103 арк.
16. Ємельянов В., Кулик В. До історії Української автокефальної православної церкви на Ніжинщині (добірка документів) // Ніжинська старовина. – 2010. – Вип. 9(12). – С. 163–174.
17. Білокінь С.І. Міховський Юрій Михайлович. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Mikhnovsky_Yu_M.

Глухенький А.А. Черниговские архиереи Украинской автокефальной православной церкви в 20-х годах XX века

В статье речь идет о деятельности Черниговских архиереев УАПЦ в 20-х годах XX века. Освещается процес существования Борисоглебского собора как кафедрального храма Черниговской епархии УАПЦ.

Ключевые слова: *Украинская автокефальная православная церковь (УАПЦ), Борисоглебский собор, Всеукраинский православный церковный совет (ВПЦС), архиепископ Юрий Михновский, архиепископ Черниговщины Иван Павловский, епископ Александр Червинский.*

Hlukhenkyi A.A. Chernihiv eparches of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1920s

The article is devoted to the activity of Chernihiv eparches of UAOC in 1920s. The existence of St. Boris and Hlib's Cathedral as methropolitan church of Chernihiv diocese of UAOC.

Key words: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), the Cathedral of St. Boris and Hlib, all — Ukrainian Orthodox Church Council, archbishop Yurii Mikhnovskyi, Chernihiv archbishop Ivan Pavlovskyi, bishop Oleksandr Chervinskyi.*

01.03.2018 р.

УДК 271.2-523.41(477.51-25)(091) «1920/1933»

О.М. Ванжула

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х РР.

Стаття присвячена маловивченому періоду з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору – 20-ті – початок 30-х рр. XX ст. Розглянуті основні етапи змін функціонального призначення та ролі собору в міському середовищі Чернігова в контексті антирелігійної політики радянської влади.

Ключові слова: *Спасо-Преображенський собор, православна церква, соборна громада, Чернігів, Чернігівський державний заповідник, радянська влада.*

1920-ті – початок 1930-х років XX ст. були доволі складним періодом вітчизняної історії, коли відбувались кардинальні зміни суспільного ладу країни, сталої міської культури українців. В цей час запроваджувались нові радянські стандарти, засоби масової комунікації, відбувалось усуспільнення побуту та форм проведення дозвілля, утверджувались нові духовні цінності та орієнтири радянського суспільства. Здобуття Україною незалежності на початку 1990-х р., будівництво демократичної держави призвело до зняття ідеологічних обмежень у вивченні церковної історії та церковно-державних стосунків у всеукраїнському та регіональному масштабах [1].

Дослідження маловідомих сторінок з історії чернігівського Спасо-Преображенського собору в 1920-х рр. було розпочато нами у книзі «Спас Чернігівський» [2, с. 158–166]. Окремі питання взаємовідносин православної громади Спасо-Преображенського собору з органами радянської влади у 20-х рр. XX ст. були висвітлені в публікаціях документів Державного архіву Чернігівської області, статтях О.О. Тригуба, О. І. Травкіної [3]. Доля кафедрального Спасо-Преображенського собору за часів гострого міжконфесійного протистояння, яке розгорнулось у 1920-х рр., була розглянута нами у відповідній тематичній розвідці [4]. Опрацювання архівних документів та друкованих видань цього часу дає можливість прослідкувати зміни функціонального призначення та ролі старовинного собору у міському середовищі.

Після встановлення радянської влади в Чернігові (листопад 1919 р.) були започатковані процеси, що призвели до змін у матеріальній й духовній сферах життя городян. Змінюється структура міського простору, функціональне призначення дореволюційних установ, відбувається перейменування площ та вулиць. Кафедральні Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори разом із соборною дзвіницею (сучасна будівля Колегіуму) були окрасою головної святкової площі Чернігова – Соборної, де відбувались хресні ходи, урочисті загальноміські церемонії та військові паради. За часів більшовицької влади вона зберегла своє призначення, хоча й отримала нову назву – площа Диктатури пролетаріату. Новоутворені радянські свята, демонстрації, мітинги на площі стали характерними ознаками повсякденного життя городян [5, с. 108–109].

В цей час відбуваються зміни і в релігійному просторі міста. Розпочинається активний наступ на церкву як суспільну інституцію. Загальноросійський декрет про відокремлення церкви від держави та школи (1918 р.) й аналогічний декрет РНК УСРР від 22 січня 1919 р. стали програмними документами радянської влади в релігійному питанні. Вимога відокремлення церкви від держави передбачала ідейну боротьбу з релігією, яка, у свою чергу, була складовою частиною класової боротьби [4, с. 94]. Відповідно до декретів 20 березня 1919 р. було видано постанову Чернігівського повітвиконкому, яка зобов'язувала усі парафії об'єднатись в релігійні громади і зареєструватись. Служителям культу разом із членами громади до 1 квітня 1919 р. потрібно було надати до юридичного відділу повітвиконкому описи всіх золотих, срібних культових речей та творів мистецтва, які перебували в їхньому користуванні [6, с. 18]. 16 липня 1919 р. при чернігівському губвиконкомі була створена Міжвідомча комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ, яка передала будівлі кафедральних Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів із усім церковним майном у користування потужній Соборній приходській громаді, що нараховувала понад 2000 вірян [7, арк. 19]. Реєстрація громад у Чернігові продемонструвала значний вплив Російської православної церкви (далі – РПЦ), панівної конфесії на теренах колишньої імперії.

Приходська рада кафедральних соборів влітку 1919 р. звернулась до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з пропозицією проведення ремонтних робіт у обох соборах та надіслала кошторис на суму 217076 руб. 56 коп. [8, арк. 57]. Кафедральному собору належали цінні банківські папери на загальну суму 114173 рублів, ліквідаційну вартість від яких сподівались використати на ремонт [8, арк. 57]. Однак посилення позицій церкви не входило до планів радянської влади, тому ця ініціатива залишилась на рівні бюрократичного листування.

У червні 1921 р. відбулась чергова перереєстрація та затвердження статуту Другої соборної православної громади при кафедральних соборах [8, арк. 2–4]. Головою Ради громади було обрано педагога, науковця Олексія Павловича Фльорова (1866–1954) – сина колишнього протоієрея кафедрального собору Павла Миколайовича Фльорова [4, с. 95–96]. Соборна громада залишалась однією з найбільших у місті, хоча й зменшилась до 1500 вірян [4, с. 96]. При ній було створено сестринство, головне завдання якого полягало у об'єднанні парафіянок собору для служіння у кафедральному соборі. Джерелом утримання сестринства були добровільні пожертви вірян, кошти від православних лекцій-концертів, кухляний та тарільчаний збори. Братський кухоль містився в постійному місці, відведеному біля чудотворної Репицької ікони Богородиці у Спасо-Преображенському соборі [4, с. 96]. До типової угоди від 20 червня 1921 р. додавався опис обох соборів та «священных предметов и вещей находящихся в сих церквах» [9, арк. 1]. Срібні речі у списку мали особливу позначку червоним олівцем.

Голод у Поволжжі 1921–1923 рр. став приводом до масового вилучення цінностей, який перетворився на справжнє пограбування церкви. Трагічна доля спіткала багато творів сакрального мистецтва. Зокрема, срібна рака Феодосія Чернігівського, відповідно до рішення губвиконкому від 31 жовтня 1921 р., була оцінена в 41 млн. 900 тис. рублів та вилучена на користь держави [6, с. 312]. На шпальтах газети «Красное знамя» упродовж 1922 р. регулярно друкували звіти з конфіскації майна церков та монастирів. Лише у Спаському соборі з початку кампанії до 9 травня 1922 р. комісія з вилучення цінностей конфіскувала різноманітних виробів зі срібла загальною вагою 9 пудів 15 фунтів [10, с. 1].

Партійна стратегія церковного розколу повинна була остаточно похитнути позиції православної церкви. Новостворена парафія Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ), підтримана губвиконкомом, претендувала на майно та приміщення кафедрального Борисоглібського собору, що на той час перебували у користуванні Другої соборної громади (РПЦ) [4, с. 101]. За сталою традицією теплий Борисоглібський собор використовували для проведення богослужінь у осінньо-зимовий період, адже опалювальна система у Спасо-Преображенському соборі не працювала. Влада навмисно надала у користування український громаді спірний храм. 30 вересня 1921 р. було укладено роздільний акт. Втім, в акті приймання не була зазначена жодна ікона без срібних шат у самому Борисоглібському соборі, печері Феодосія, в архіві, який містився у вівтарній частини храму. Саме це стало приводом для суперечок та войовничого протистояння громад, що тривали до 1923 р. [9, арк. 44–46 зв.].

З 1922 р. місцеві губліквідкоми були переведені у підпорядкування НКВС, який поставив перед місцевою владою вимогу розриву попередніх договорів між державою та релігійними громадами. Нові угоди укладали лише з представниками групи «Живої церкви» (обновленської) – єдиної провладної конфесії, що отримала всебічну підтримку влади під час чергової кампанії перереєстрації в 1922–1923 рр. [11, с. 182]. Як наслідок, в 1923 р. не було укладено угоду із Другою соборною громадою. Відтак, Спасо-Преображенський собор передали у користування малопотужної обновленської громади. У звіті Чернігівської ліквідаційної комісії за серпень 1924 р. зазначалось про повний занепад обновленського руху в губернії. Однак в Чернігові діяли дві обновленські громади: Спасо-Преображенська та Єлецька (Успенська), очолювані єпархіальним керівництвом. Служіння відбувалось лише в Єлецькій громаді, адже в соборі тривали археологічні розкопки [12, арк. 330 зв.].

Архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору влітку 1923 р. під керівництвом М.О. Макаренка та І.В. Моргілевського ускладнили про-

цес використання храму для потреб обновленської громади, хоча розкопки проводилися таким чином, щоб дати можливість проводити церковні служби у бічних вівтарях [13]. Дослідження підтвердили непересічне значення собору для світового культурного надбання. Стан пам'ятки вимагав проведення невідкладних ремонтних робіт, які малопотужна обновленська соборна громада не могла забезпечити, а відтак представники старослов'янської громади (РПЦ) намагались повернути Спасо-Преображенський собор із дзвіницею у власне користування. У заяві громади від вересня 1925 р. зазначалось, що собор поступово приходить до занепаду, навіть при побіжному огляді було виявлено відсутність переважної більшості скла у вікнах, нестачу багатьох віконних рам, повне руйнування тиньку на значній площі стін, протікання даху. Зробити капітальний ремонт, на думку дописувачів, було під силу лише потужній православній старослов'янській громаді [14, арк. 160–160 зв.]. Відтак, у грудні 1925 – лютому 1926 рр. у Спасо-Преображенському соборі були зареєстровані як старослов'янська (170 осіб), так й обновленська (50 осіб) громади, які постійно ворогували [4, с. 103]. Задля послаблення авторитету РПЦ влада використовувала практику надання спільної культової споруди ворогуючим громадам, яка ділилась навпіл. В ідеологічному плані жодна конфесія, провладна чи опозиційна, взагалі не вписувалась у радянську концепцію побудови в майбутньому атеїстичного суспільства. Активний процес нищення церкви як суспільної інституції, репресії проти православного духовенства призвели до масового закриття культових споруд упродовж 1924–1927 рр., водночас, потрібно було вирішити подальшу долю сакральних пам'яток.

Незважаючи на значні соціально-економічні труднощі, 1920-ті рр. були періодом значного піднесення вітчизняної історичної науки, коли дослідженню проблем регіональної історії приділили увагу такі провідні вчені, як М. Грушевський, П. Тутковський, Д. Багалій, І. Моргілевський, М. Макаренко та ін. Краєзнавчий рух охоплював різні верстви суспільства та був однією з найдемократичніших сфер його розвитку. Характерною рисою часу стала поява великої кількості музеїв різного профілю у великих містах і на периферії. Чернігів традиційно зберігав славу міста, яке мало неабиякі здобутки у вивченні та збереженні багатовікової історико-культурної спадщини. Провідну роль у наукових та пам'яткоохоронних товариствах міста відігравали такі досвідчені фахівці, як В. Шугаєвський, А. Верзилов, Я. Жданович, В. Дроздов, С. Баран-Бутович та представники більш молодого покоління дослідників: В. Дубровський, П. Смолічєв, В. Єфимовський та ін.

Первісну реєстрацію найбільш значимих пам'яток культури розпочали у травні 1926 р., не чекаючи наслідків генерального обліку в масштабі УСРР [15, с. 10–15]. Всі пам'ятки були розділені на три категорії: археологічні, архітектурні, меморіальні та історико-революційні. Окрім того, вони розподілялись на пам'ятки республіканського та місцевого значення. Упродовж 1927–1929 рр. НКО УСРР надіслав до всіх окружних виконавчих комітетів списки пам'яток республіканського значення. Спасо-Преображенський, Успенський та Троїцький собори в 1927 р. були вилучені із користування релігійних громад та передані у відання Чернігівського історичного музею під загальним керівництвом Народного комісаріату освіти в сфері охорони пам'яток [16, арк. 139]. До Чернігівського окрвиконкому в квітні 1927 р. надійшов для розгляду та вивчення проект постанови «Про оголошення будинків Спасо-Преображенської, Єлецької Успенської та Троїцької церков у Чернігові історико-культурними пам'ятками всеукраїнського значення» [16, арк. 139]. Чернігівські історики та пам'яткоохоронці активно долучились до його обговорення. Молодий історик Василь Васильович Дубровський, колишній секретар комісії із дослідження чернігівських Спасо-Преображенського (1923–1924 рр.) та Успенського соборів (1924–1926 рр.), член історичної секції ВУАН у доповідній записці до Наркомату освіти зазначав, що відповідно до розпорядження НКВС № 34039 від 22 лютого 1927 р. «через виключне значення Спасо-Преображенська, Єлецька Успенська та Троїцька церкви не були передані у користування релігійним громадам. Між тим, ті будинки, що залишилися таким чином без усілякого безпосереднього догляду, вимагають заходів щодо охорони і ремонту їх» [16, арк. 141]. Історик навів стислу історичну довідку про пам'ятки, наголосивши на їх значенні для світового культурного надбання: «Безумовно всі ці три пам'ятки являються чудовими зразками староукраїнської будівельної техніки, джерелом до вивчення історії української матеріальної культури. Вони стоять своїм значенням на одному рівні із такими пам'ятками, як Реймський собор, Notre Dame de Paris, собор в Ахені й інші. УСРР має не гірші зразки матеріальної культури, ніж Західна Європа. Охорона її – справа національного значення. Оскільки охорона їх в порядку здачі релігійним общинам недостатня, треба негайно передати їх, як історико-культурну пам'ятку всеукраїнського значення, Наркомату освіти (по Укрнауці)» [16, арк. 142–142 зв]. В. Дубровський наголошував, що в Чернігові були ще дві церкви великокнязівської доби: Іллінська (60-ті рр. XI ст.) і П'ятницька (XII ст.), але передавати їх у безпосереднє відання Наркомату освіти не було потреби, адже їх недоторканність релігійними громадами не викликала сумнівів, а охорона церков відбувалась на загальних засадах відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятки культури й природи» [16, арк. 142 зв.].

До обговорення проекту постанови долучився директор Чернігівського державного музею М.Г. Вайнштейн. Він запропонував додати до переліку пам'яток всеукраїнського значення Катерининську церкву (XVIII ст.) – надзвичайно цінну пам'ятку «українського бароко», дзвіницю та цегляні мури колишнього Єлецького монастиря, мазепинську Введенську церкву Троїцького монасти-

ря XVII ст. із «мазепинським» іконостасом та всю монастирську садибу, оточену цілим кільцем старовинних будинків та споруд [16, арк. 144]. Проте, ані пропозиції В.В. Дубровського, ані М.Г. Вайнштейна щодо розширення переліку пам'яток не були враховані владою. Відтак, 8 травня 1929 р., згідно із постановою РНК УСРР, лише будівлі Спасо-Преображенського, Успенського та Троїцького соборів м. Чернігова оголосили історично-архітектурними пам'ятками всеукраїнського значення, підпорядкованими Народному комісаріату освіти [16, с. 244–245]. Всього в УСРР було створено 9 заповідників [15].

В місцевій пресі упродовж 1929 р. тривало обговорення подальшого використання пам'яток заповідника. Особлива увага приділялась Спасо-Преображенському собору XI ст. Директор Чернігівського державного музею та за сумісництвом перший вчений охоронець Чернігівського державного заповідника (1929–1930 рр.) М.Г. Вайнштейн наголошував, що «Спаський собор духівництво використовувало як одну з видатних «святинь», при чому на байках «про переховування під долівкою собору останків чернігівських князів, мучеників чимало заробляло». Пізніше «головним джерелом прибутку собору був…погано замуміфікований труп так званого Феодосія Углицького» [17, с. 4]. Головне завдання заповідника М. Вайнштейн бачив у охороні, вивченні та використанні пам'яток у науковому та антирелігійному напрямках. Він запропонував всебічно висвітлити в експозиції собору домонгольську добу (історію створення державності, «прагнення князьків до захоплення земельних багатств і підкорення собі людності, насадження всіма засобами християнства й будування церков»), провести аналогії з іншими архітектурними пам'ятками візантійського стилю (Успенським собором Києво-Печерської лаври, Михайлівським собором в Києві та ін.). Планувалося окрему частину експозиції присвятити побуту соборного духівництва, його прибуткам, торгівлі «мощами» Феодосія Углицького, «святою» олією та водою [17, с. 4]. Отже в 1929 р. окреслювались головні напрямки діяльності заповідника, формувались концепції перших експозицій.

Наступним вченим охоронцем заповідника (1930–1933 рр.) став І. В. Строкун – вихованець Київського художнього інституту, учень відомих художників Михайла Бойчука, Василя та Федора Кричевських. У перспективному плані роботи на 1930–1932 рр. (до кінця першої п'ятирічки) провідними напрямками роботи заповідника були визначені охоронна, науково-дослідна, популяризаторська, антирелігійна, видавнича та експозиційна діяльність, які базувались на марксистсько-ленінській ідеології. Заповідник «мусить дістати належне собі місце в загальній будівничій конструкції соціалістичної культури республіки» [18, акр. 5]. Відтак, пам'ятки, які відігравали «в минулому ганебну роль затемнювання народних мас»: по-перше, повинні були нести інформацію про історію суспільства та культуру, по-друге, «набути активних форм втручання в життя людності для остаточного ліквідування посіяної темряви» та активно боротися із «релігійною темрявою», по-третє, стати «джерелом для створення нового марксистського світогляду» [18, арк. 5].

Нова роль пам'яток обумовлювала й нові форми роботи. Головним її напрямком було «не пасивне обслуговування відвідувачів, а активна безпосередня участь відвідувачів в практичному внесенні матеріалів в скарбницю заповідника та активного поширення набутого досвіду» за його межами [18 арк. 5 зв.]. В заповіднику сформували 3 основні відділи: історії архітектури та фрескового малярства, охорони пам'яток, антирелігійний та 2 допоміжні заклади: кабінет з «вивчення відвідувачів» та бібліотеку [18, арк. 6].

Спаський собор входив до складу відділу історії архітектури та фрескового малярства. Серед майбутніх перспектив охоронної діяльності у плані було визначено долучити до пам'яток заповідника інші домонгольські пам'ятки: Борисоглібський собор, Іллінську та П'ятницьку церкви; пам'ятки доби Гетьманщини: Катерининську церкву та будинок Мазепи (Полкову канцелярію). Першочерговим завданням були роботи з консервації пам'яток, що увійшли до складу заповідника в 1929 р. Зокрема, в Спаському соборі упродовж 1930–1931 рр. планували провести ремонт даху, консервацію веж та мурів (тинькування та побілку), укріплення основи пілястр, зведення навколо собору захисного асфальтного ланцюга завширшки 1,5 м, ремонтування та підведення електрики до вартового будинку на Спаському цвинтарі, відкриття та облаштування закиданих землею фундаментів давньоруських прибудов, відкритих М.О. Макаренком в 1923 р. Серед намічених науково-дослідних робіт були зазначені наступні: обстеження стінопису пам'ятки та мурування стін, реставрація двох рідкісних ікон класичного стилю «Ангел-реєстратор» XVI ст. та барокової «Покаяння розбійника» XVIII ст., знайдених у вежах собору. Проводилось активне виявлення архівних матеріалів стосовно пам'яток заповідника, замовлялись світлини для оснащення експозиції. Стародавні пам'ятки ставали об'єктами досліджень та екскурсійної роботи, до якої активно залучали працівників місцевих підприємств, творчу інтелігенцію та учнівську молодь міста. Було створено громадську організацію «Друзів заповідника» та започатковано активне співробітництво із міським товариством безвірників [18, арк. 9].

Зовнішнє оформлення Спаського собору під час радянських свят повинно було нагадувати людності, яка збиралась на майдані Диктатури пролетаріату, що унікальна пам'ятка охороняється державою як історико-культурне надбання, таким чином викорінюючи релігійні почуття городян [19, с. 108]. На огорожі Спаського собору планували розмістити великоформатну «газету-масовку». 36 антирелігійних плакатів та 100 антирелігійних гасел замовили в 1931 р. для оформлення пам'яток заповідника [19, с. 111]. Агітаційні плакати у Спаському соборі були при-

биті прямо до ікон ампірного іконостасу, а пояснювальні написи в експозиції були прибиті цвяхами безпосередньо до стін стародавнього собору. Критичні зауваження щодо оформлення експозиції собору, необлаштованості навколишньої території, відсутності контролю за температурно-вологісним режимом пам'ятки були висловлені К.Е. Антиповичем та В.М. Базилевичем, які інспектували заповідник у 1932 р. [19, с. 113]. Із року в рік у плани роботи переходили нереалізовані кошториси нагальних консерваційних та реставраційних робіт. Відсутність належного державного фінансування, ідеологічна заангажованість перекреслили багато творчих починань співробітників заповідника. Хвиля сталінських репресій на початку 30-х рр. XX ст. знищила багатьох українських істориків та краєзнавців, що завдало непоправного удару по історичному краєзнавству в загальнодержавному й регіональному масштабах. Були заарештовані М. Вайнштейн (1931 р.), І. Строкун (1939 р.) та більшість співробітників Чернігівського державного музею. Формально заповідник продовжував існувати та був підпорядкований Чернігівському історичному музею, втім перетворився скоріше у склад музейних предметів. Передача Спаського собору в користування тресту «Главриба» (1937 р.), а пізніше бази «Главмасложирзбуту» (1938 р.) демонструвала позицію місцевого керівництва щодо охорони пам'яток старовини. Таким чином, діяльність Чернігівського державного заповідника, який гучно заявив про своє існування на початку 1930-х рр., поступово зійшла нанівець. Подібна картина спостерігалась в більшості заповідників УСРР.

Отже упродовж 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Спасо-Преображенський собор поступово змінював своє цільове призначення: кафедральний собор міста, музей Чернігівського державного заповідника, складське приміщення. Еволюція його функціонального призначення повністю відповідала тим глибинним суспільно-економічним та ідеологічним процесам, які відбувались у державі упродовж зазначеного історичного періоду.

ПОСИЛАННЯ

1. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-их рр.) / Л.Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.; Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст.-30-ті роки XX ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава, 2004.– 336 с.; Киридон А. М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 384 с.; Реабілітовані історією: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники: О.Б. Коваленко та ін. – Кн. 3. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 600 с.; Киридон А.М. Руйнування культових споруд 1920–1930-ті рр.) : порушення традиційної ритмології простору / А.М. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 91–102.

2. Спас Чернігівський: 975-річчю першої писемної згадки про Спас. собор у Чернігові…присвяч. / [авт. кол.: А. Доценко (кер.) та ін.]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 191 с.

3. Тригуб О.О. З історії Борисоглібського собору в Чернігові у 1921 р. / Олександр Тригуб // Сіверянський літопис. – 2015. – № 3. – С. 98–105; Травкіна О.І. До історії чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках XX ст. / Ольга Травкіна // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С. 54–60.

4. Ванжула О.М. Доля чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. XX ст. / Олена Ванжула // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – с. 94–107.

5. Непотенко І.В. Корекція просторової традиційності Чернігова у 1920-х рр. / Інна Непотенко // Сіверянський літопис. – 2017. –№ 4. – С. 107–115.

6. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: зб. док. і матеріалів / Держ. арх. Черніг. обл. [відп. ред. Воробей Р.Б.; упоряд.: А.В. Морозова, Н.М. Полетун]. – Чернігів: вид. Лозовий В. М., 2010. – 407 с.

7. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.); ф. Р - 15, оп. 1 спр. 169, 31 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р - 593, оп. 1, спр. 52, 157 арк.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. Р - 2867, оп. 1, спр. 15, 54 арк.

10. Сведения о поступлениях в Губернскую приходно-расходную кассу Черниговского губфинотдела ценностей, изъятых из церквей и синагог и других молитвенных домов по городу Чернигову с начала кампании по 9 мая 1922 года. – Красное знамя. – 1922. – № 104 (400). – 4 с.

11. Тригуб О.П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922–39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією / Олександр Тригуб. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р - 17, оп. 1, спр. 112, 338 арк.

13. Ванжула О. М. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (До історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 року) / Олена Ванжула // Сіверянський літопис. – 2015. – № 6. – С. 147–153.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р - 67, оп. 1, спр. 104, 367 арк.

15. Дубровський В.В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський. – Харків: Держ. вид-во України, 1930. – 75 с.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р - 65, оп. 1, спр. 620, 205 арк.

17. Вайнштейн М. Г. Про використання пам'яток старовини м. Чернігова / М. Вайнштейн // Червоний стяг. – № 1175 (2069). – 3 грудня 1929. – С. 4.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-780, оп. 1, спр. 36, 17 арк.

19. Рига Д. В. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929–1933 рр.: невідомі документи з діяльності / Данило Рига // Сіверянський літопис. – 2016. – № 4. –С. 106–116.

Ванжула Е.Н. Черниговский Спасо-Преображенский собор в 1920-х – начале 1930-х гг.

Статья посвящена малоизученному периоду в истории черниговского Спасо-Преображенского собора в 1920-х – начале 1930-х гг. Рассмотрены основные этапы изменений функционального назначения и роли собора в городской среде Чернигова в контексте антирелигиозной политики советской власти.

Ключевые слова: *Спасо-Преображенский собор, православная церковь, соборная община, Чернигов, Черниговский государственный заповедник, советская власть.*

Vanzhula O.M. The Chernihiv's Cathedral of the Transfiguration of Our Saviour during the 1920's and early 1930's.

The article is devoted to the little-known period of the history of the Chernihiv Cathedral of the Transfiguration of Our Savior during the 1920's and early 1930's. The main stages of changes in the functional purpose and role of the cathedral in the urban environment of Chernihiv in the context of the anti-religious policy of Soviet power are considered in the article.

Key words: *the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, the Orthodox Church, church community, Chernihiv, Chernihiv State Architecture-Historical Sanctuary, Soviet power.*

26.02.2018 р.

УДК 94 (477.52) «1932/1935»

М.В. Горох

РОМЕНСЬКИЙ УНІВЕРМАГ «ТОРГСИН»: БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ[1]

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування крамниці «Торгсин» у Ромнах. Особлива увага приділена поновленню імен працівників крамниці «Торгсин».

Ключові слова: *система «Торгсин», Ромни, крамниця, біографія.*

Історії життя пересічних громадян зрідка стають об'єктом вивчення дослідників. Вони є своєрідним безликим тлом, на фоні якого відбуваються грандіозні перетворення, війни, революції. Познайомившись з ними ближче, історики отримують унікальну можливість з незвичного боку поглянути на відомі їм події, виявити оптимальні моделі виживання у складних соціально-економічних і політичних умовах. Десятиліттями вітчизняні історики уникали тематик, що прямо чи опосередковано пов'язувалися з суперечливими, ба навіть трагічними сторінками радянської дійсності першої половини 1930-х років. Саме в цей складний період на історичній арені з'явилася організація з дещо дивною назвою – «Торгсин». Їй судилося відіграти ключову роль у процесі викачування валютних цінностей з кишень радянських громадян.

Перші наукові розвідки, присвячені роботі «Спеціальної контори торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено – Торгсин), з'явилися після розпаду Радянського Союзу. Сьогодні беззаперечними фахівцями з даної проблематики є О.О. Осокіна та В.І. Марочко, в доробку яких налічуємо одну монографію та з три десятки статей [1]. Активно розвивається так званий регіональний напрямок, у рамках якого історія організації вивчається на рівні республік, областей, районів чи окремих населених пунктів. Варто тут згадати праці І.В. Павлової, О.Ю. Орєшкіна, О.Ю. Мельничук, І.В Шуйського, О.Д. Попова [2]. Однак, питанням поновлення імен торгсинівських працівників вони не приділяли достатньої уваги.

Пропонована розвідка має на меті поглянути на роботу окремої філії об'єднання, в даному випадку мова йде про Роменський універмаг «Торгсин», через постаті її співробітників. Директор та його підлеглі ставали уособленням організації на місцях, від компетентності, толерантності, умінь яких залежали її успішність і сприйняття населенням. Інформація про працівників універмагу в Ромнах розпорошена по архівних справах, що зберігаються в державних архівах Чернігова, Сум, Києва. Вона є фрагментарною, тому не дозволяє відтворити повноцінні біографії, хоча пропоновані біографічні довідки, нехай і в загальних рисах, але реконструюють загальний образ типового торгсинівського працівника.

Представництво Торгсину в Ромнах було одним з найпотужніших на Чернігівщині. У березні 1933 р. на нього припадало 14,3 % валютних надходжень Чернігівської обласної контори «Торгсин» [3, арк. 13]. За даними промислово-фінансового плану на 1934 р. обіг осередку мав становити не менше 40,8 тис. руб. [4, арк. 74]. Філія об'єднувала універмаг, два склади, до двох пунктів скуповування цінностей. До грудня 1932 р. вона перебувала у складі Харківської облконтори «Торгсин». Рішення про підпорядкування її новоствореній обласній конторі з центром у Чернігові закріпили наказом № 165 по Всеукраїнській конторі «Торгсин» від 21 листопада 1932 р. [5, арк. 55].

Роменський універмаг «Торгсин» відкрили 16 серпня 1932 р. у будинку № 3 по вулиці Шевченка [6, арк. 35]. Уродженка с. Протасівка (нині у складі с. Сміле) Роменського району Сумської області Варвара Логан (1915 р. н.) пригадувала: «У Ромнах у той час, коли я була на тих курсах, то спостерігала, як тут на Шевченківському бульварі був торгсин, й біля цього торгсину коли я проходила, то завжди повно людей в черзі стояло. В черзі стояли до торгсина, а тут на хіднику сиділи люди, хоч кожного разу поліція їх проганяла, й можна було спостерігати кожного ранку, як підбирали цих людей» [7, с. 259].

Ім'я першого директора універмагу нам не вдалося встановити. Хворіючи на сухоти, він 2 жовтня 1932 р. відбув на лікування до санаторію, чим змусив керівництво Харківської обласної контори «Торгсин» підшукувати йому заміну [8, арк. 7 та зв.]. Вибір пав на члена партії Ф.Ф. Антоненка. 27 жовтня 1932 р. той обійняв посаду директора універмагу з окладом у 300 руб., однак очолював її менше року [9, арк. 1]. На початку літа 1933 р. Ф.Ф. Антоненка звільнили з забороною обіймати будь-які посади в організації (наказ № 82 по Роменському універмагу «Торгсин» від 2 червня 1933 р.) [8, арк. 23]. Суворі обмеження стали наслідком звинувачень його в злочинній халатності, невмілому управлінні осередком, що завдало збитків системі на понад 500 руб. 23 вересня 1933 р. справу передали прокуратурі м. Ромни, рік потому – переадресували харківській міліції, однак і на початок 1935 р. жодних рішень по ній не було прийнято. Справа продовжувала перебувати в категорії незавершених [10, арк. 49; 11, арк. 114; 12, арк. 170].

Ф.Ф. Антоненка змінив уродженець Ромнів Василь Якович Нижник (1901 р. н.) [8, арк. 23]. Здобувши початкову освіту, він пройшов професійний шлях від учня до помічника директора місцевого механічного заводу, отримав фах формувальника, у 1930 р. поповнив ряди ВКП(б) [13, арк. 346; 14, арк. 166; 15, арк. 149 та зв.] В анкеті слухача торгсинівських курсів, датованій 22 листопада 1933 р., значилося, що загальна підготовка Василя Яковича є задовільною, на заняття він не спізнювався, користувався авторитетом, вважався «ідеологічно витриманим» з цілком прийнятною успішністю [13, арк. 347]. За його керівництва намітилися якісні зрушення в роботі універмагу, а ударне виконання валютного плану першого

1. Стаття підготовлена за підтримки Holodomor Research and Education Consortium (Canadian institute of Ukrainian Studies, University of Alberta).

півріччя 1934 р. було винагороджено грошовою премією в 150 руб. Ще 200 руб. В.Я. Нижник мав розподілити між підлеглими [16, арк. 61]. Посаду директора Василь Якович залишив наприкінці серпня 1934 р. Востаннє його прізвище згадується у листі уповноваженого Наркомзовнішторгу СРСР М.А. Каттеля до свого підлеглого в Чернігівській області М.Н. Полонського від 21 листопада 1934 р., де він радить негайно звільнити В.Я. Нижника та передати справу на нього в суд. Ймовірно, Василя Яковича звинувачували в розтраті, як і більшість тогочасних співробітників універмагу [12, арк. 195 зв.].

З 1 вересня 1934 р. обов'язки керівника місцевої філії поклали на члена КП(б)У Матвія Абрамовича Ітенберга (1900 р. н.), який не вирізнявся ні гарною освітою, ні фахом [8, арк. 44; 13, арк. 6; 17, арк. 11]. Одразу вплинути на роботу універмагу він, зрозуміло, не зміг, про що не забарилася написати газета «Конкурсний листок», що видавалася конкурсною комісією Чернігівської обласної контори «Торгсин». У номері за 10 вересня 1934 р. зазначалося, що Матвія Абрамовича зарахували до торгсинівських керівників, які «ганебно відстають в боротьбі за виконання плану». Показники виконання плану дійсно були низькі – всього 29,1 % [18, арк. 2].

«Поблизу крамниці щоденно чекає натовп покупців до ста осіб, – доповідав у січні 1933 р. інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А.І. Черніковський, – багато приїжджих очікують по три доби і не можуть дочекатися… При відкритті натовп покупців винятково прямує в бакалійний відділ» [19, арк. 76]. Першими керівниками бакалійного та продовольчого відділів Роменського універмагу «Торгсин» стали А.М. Костяненко (1903 р. н.) і Геннадій Гнатович Ващенко (1906 р. н.). Обійнявши 16 серпня 1932 р. посаду завідувача продвідділу, А.М. Костяненко нічим особливим себе не проявив, натомість зумів завдати збитків об'єднанню на понад 19,1 тис. руб. (справа передана до суду 23 вересня 1933 р.) [11, арк. 114; 19, арк. 57]. Аналогічна доля спіткала Г.Г. Ващенка, керівника бакалійного відділу з 1 серпня 1932 р. Розмір завданої ним шкоди вимірювався сумою в понад 6,4 тис. руб. (в суд справу направили 17 грудня 1933 р.) [8, арк. 1; 10, арк. 49; 11, арк. 114; 19, арк. 57]. Швидких рішень по таким справам очікувати не доводилося, що надто дратувало керівників облконтори. Підозрювані місяцями, а то й роками, очікували на їх розгляд без жодних суттєвих санкцій, окрім хіба що звільнення.

Налагодити роботу продовольчого і бакалійного відділів універмагу був покликаний Афанасій Петрович Лисенко (1895 р. н.), який приступив до виконання обов'язків завідувача 1 липня 1933 р. Він здобув початкову освіту, протягом 1915–1919 рр. служив у царській армії, мав фах продавця. На посаді Афанасій Петрович протримався орієнтовно до кінця листопада 1933 р. [9, арк. 55 зв.; 15, арк. 116 та зв.; 20, арк. 192; 21, арк. 27 зв.]. Йому на зміну 18 січня 1934 р. прийшов комсомолець Дмитро Олександрович Васюта (1911 р. н.) [15, арк. 43 та зв.]. Ледь проминуло півроку, а нового завідувача продвідділу спіймали на крадіжці товарів на загальну суму в понад 25 руб. золотом. У серпні 1934 р. Дмитра Олександровича заарештували [8, арк. 44; 12, арк. 171].

Керівником промислового відділу, а водночас і заступником директора універмагу, з 29 березня 1933 р. і до кінця 1934 р. значився уродженець м. Суми Андрій Дмитрович Кірічек (1891 р. н.). Освіту він здобув початкову, протягом 1915–1918 рр. служив рядовим у царській армії, до приходу в Торгсин працював мануфактурником [14, арк. 152–153 зв.; 20, арк. 192]. До роботи А.Д. Кірічек ставився сумлінно, був енергійним, ударником, про що неодноразово йшлося в його характеристиках. За перевиконання валютного плану четвертого кварталу 1934 р. Андрія Дмитровича заохотили грошовою винагородою в розмірі посадового окладу, а це 150 руб. [16, арк. 62–63; 22, арк. 176].

Обличчям універмагу були продавці, які щоденно обслуговували відвідувачів. Вони неприємно вражали покупців своїм неохайним виглядом і брудним одягом. У січні 1933 р. інспектор Харківської облконтори «Торгсин» А.І. Черніковський був настільки вражений цим фактом, що наполегливо радив директору філії придбати нові халати, проте до його думки ніхто не дослухався. До питання забезпечення співробітників новим спецодягом зверталися й пізніше, хоча і безрезультатно. Так, у листопаді 1933 р. на загальних зборах колективу Роменського універмагу «Торгсин» його озвучив завідувач кадрів Чернігівської облконтори І.Л. Розенберг [9, арк. 55; 19, арк. 76–77].

Чи не з перших днів функціонування крамниці в Ромнах посаду продавця займав член КП(б)У Ісак Гілевич Аронов (1900 р. н.). У грудні 1932 р. на нього поскаржився відвідувач, якого Ісак Гілевич нібито обважив, за що був покараний доганою з попередженням [8, арк. 9 зв.; 23, арк. 4]. Рік потому І.Г. Аронова, вже, до речі, колишнього співробітника Торгсину, звинуватили в розтраті на суму в 381 руб. Протягом 1933 р. в зловживаннях звинуватили й інших продавців універмагу: Гольмана (завдав збитків на понад 1,9 тис. руб.), Соніну-Девіну (7,4 тис. руб.), Раєва (16,2 тис. руб.) [10, арк. 49; 11, арк. 114]. Продавчиню ж М.С. Погасій звільнили у березні 1934 р. за обважування і грубе поводження з покупцями [20, арк. 183].

Запаси торгсинівських товарів зберігалися у 2–3 складах загальною площею 520 м2 [24, с. 379]. У 1933 р. функції завскладом виконував В.В. Мірошнік, якого вже 3 червня звільнили, звинувативши в завданні збитків об'єднанню на майже 5 тис. руб. [8, арк. 23 зв.; 11, арк. 114]. Розслідування просувалося повільно, мандруючи між прокуратурою та міліцією. Остання згадка про нього датується січнем 1935 р., коли рішення по ній ще не було [12, арк. 170].

Значно більше інформації збереглося про бухгалтерів універмагу. Олександр Семенович Назаров (1887 р. н.) походив з родини службовців, здобув середню освіту, трудовий шлях розпочав на залізниці, де десять років пропрацював контролером. Наступні чотири роки він

значився бухгалтером Роменського шкіряного заводу, ще два – помічником бухгалтера Роменського відділення Держбанку. 10 липня 1932 р. О. С. Назаров влаштувався завідувачем оперативного обліку Роменського універмагу «Торгсин», а за дев'ять днів обійняв посаду бухгалтера з щомісячним окладом 300 руб. [15, арк. 154 зв.; 19, арк. 57]. Подальші перестановки в бухгалтерії радше походили на сімейні сварки із-за посади та уникнення відповідальності. Помічник бухгалтера Леонард Казимирович Войцехович (1895 р. н.) з перших днів роботи характеризував Олександра Семеновича як «трохи бухгалтера, трохи економіста», що відчуває себе заслабким для посади старшого бухгалтера, тому бажає її покинути. У грудні 1932 р. Л.К. Войцеховича підвищили до заступника бухгалтера, а головним бухгалтером 15 січня 1933 р. призначили досвідченого працівника Римаренка. Стан здоров'я останнього не дозволив йому пристати на пропозицію, тому він поступився посадою на користь О.С. Назарова, сам же вдовольнився функціями заступника. Однак Олександр Семенович сам бажав бути заступником. За таких обставин керівництво Торгсину вирішило підвищити до головного бухгалтера Л.К. Войцеховича, а Римаренка залишити заступником. В результаті таких пертурбацій О.С. Назаров втратив можливість обіймати престижну посаду заступника, натомість був понижений до звичайного бухгалтера. В універмазі одразу розпочалася потужна кампанія з дискредитації новопризначеного головного бухгалтера і його заступника, яка будувалася на викритті соцпоходження працівників (Леонард Казимирович походив з дворян, а Римаренко – з колишніх фабрикантів). Проігнорувати нові данні керівництво Торгсину не могло. У червні 1933 р. Л.К. Войцеховича звільнили з посади, заборонивши працювати в представництвах системи, до того ж йому інкримінували несвоєчасність подання звітів, злочинні дії тощо [8, арк. 10 зв., 23; 25, арк. 311; 26, арк. 57–58]. Чи отримав з цього дивіденди Олександр Семенович – невідомо. Як би там не було, але у квітні 1935 р. він значився серед кращих касирів пункту скуповування цінностей, де, ймовірно, працював до ліквідації універмагу [27, арк. 95].

Після звільнення Л.К. Войцеховича посаду старшого бухгалтера обійняв Максим Іванович Няньчук (1896 р. н.) [8, арк. 23]. По закінченні 1914 р. вчительської школи (здобув спеціальність «вчитель початкових класів») він потрапляє на фронти Першої світової війни, де стає фельдшером. Залишивши службу в 1917 р., М.І. Няньчук вступив до школи ІІ ступеня (колишня гімназія), далі навчався на вищих фінансово-економічних курсах. У 1931 р. він отримав диплом «економіста обліку», що дозволило претендувати на економічні посади в різних радянських організаціях. Влаштувавшись у Торгсин, він з усією притаманною йому самовідданістю починає працювати, чітко виконує покладені на нього обов'язки, за що у листопаді 1934 р. отримує подяку з занесенням до трудового списку [14, арк. 160–161 зв.; 15, арк. 148; 16, арк. 63 зв.].

Валютні цінності населення зносило до пунктів скуповування цінностей, яких у місті працювало щонайменше два (один приймав побутове золото, інший – срібло, золоті монети та іноземну валюту). Золото скуповувалося у великому, світлому та зручному для роботи приміщенні поряд з універмагом на розі вулиць Шевченка та Луценка. З 3 серпня 1932 р. його обслуговував годинникар і ювелір Мойсей Львович Непомнящий (1894 р. н.) [8, арк. 1 зв.]. Свій трудовий шлях він розпочав у Харкові, згодом перебрався до Конотопа, а вже звідти – до Ромнів. Отриманого досвіду йому вистачило, щоб влаштуватися до Торгсину приймальником золота з окладом у 225 руб. [15, арк. 152; 19, арк. 57]. Інспектори, що перевіряли роботу скуппункту, характеризували Мойсея Львовича як самовідданого працівника, який «не шкодує ні часу, ні здоров'я», за що заохочувався грошовими винагородами і продовольчими пайками вартістю в 12 руб. золотом. З вересня 1934 р. до його обов'язків додали скуповування діамантів [8, арк. 20–21, 44].

Кваліфікація приймальника-оцінювача срібла була менш переконливою. Меєр Овсійович Рассинський (1903 р. н.) був педагогом, який непогано орієнтувався в ремонті годинників. У Ромнах він почергово змінив кілька місць роботи: вісім років працював годинникарем, рік – завклубом, два роки – секретарем, ще чотири – педагогом. У Торгсин він влаштувався у травні 1933 р., проте як довго там працював – невідомо [15, арк. 185 та зв.].

Отже, в Роменському універмазі «Торгсин» спостерігалася значна плинність кадрів як серед адміністрації філії, так і серед рядових працівників. Більшість з них не мала достатнього рівня освіти чи кваліфікації, щоб обіймати керівні посади, забезпечувати безперебійну роботу осередку. Вони не надто переймалися питанням виконання валютного плану та плану реалізації товарів, натомість збагачуючись за рахунок системи. Так, протягом 1933 р. звинувачення в зловживанні та завданні збитків Торгсину висунули ледь не всім ключовим співробітникам філії. Дана проблематика потребує подальшого вивчення, зокрема заповнення прогалин в біографіях працівників, з'ясуванні їх подальшої долі.

ПОСИЛАННЯ

1. Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина. – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.; Її ж: Торгсин в советской экономической системе 1930-х годов / Е.А. Осокина // Труды Института российской истории РАН. – 2013. – № 11. – С. 206–226; Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209.

2. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169; Орешкин О.Ю. Организационно-правовые мероприятия по противодействию хищениям и злоупотреблениям в работе торговой сети Ивановской областной конторы Торгсин в 1933–1935 гг. / О.Ю. Орешкин // Вестник Владимирского юридического института. – 2012. – № 4. – С. 162–165; Мельничук О. Київська обласна контора «Торгсину» (1931–1936 рр.): становлення та функціо-

нування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спеціальність 07.00.01 «Історія України» / О.Ю. Мельничук. – К., 2015. – 18 с; Шуйський І.В. Всеукраїнська контора «Торгсин» у Харкові в 1932–1934 роках / І.В. Шуйський // Studia Slobozhanica: Матер. міжнар. наук.-метод. конф. – Харків, 2016. – С. 86–90; Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20. – № 1. – С. 66–72.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 42, 26 арк.

4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, 292 арк.

5. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1629, оп. 1, спр. 4, 69 арк.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, 66 арк.

7. Великий голод в Україні 1932–1933 років : у IV т. / [виконавчий директор комісії Джеймс Мейс]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т. III : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 2008. – 782 с.

8. Держархів Сумської обл., ф. Р-5608, оп. 1, спр. 8, 58 арк.

9. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 20, 60 арк.

10. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 94, 203 арк.

11. Держархів Чернігівської обл., ф. П-616, оп. 1, спр. 379, 124 арк.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, 237 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, 392 арк.

14. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 125, 207 арк.

15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, 241 арк.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 932, 102 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 119, 59 арк.

18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 543, 6 арк.

19. Держархів Сумської обл., ф. Р-1629, оп. 1, спр. 3, 78 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 133, 215 арк.

21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 56, 59 арк.

22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, 291 арк.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, 42 арк.

24. Горох М. В. Роменська крамниця «Торгсин» (1932–1935 рр.) / М.В. Горох // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2017. – Вип. 10. – С. 377–385.

25. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 180, 320 арк.

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1369, оп. 1, спр. 4, 438 арк.

27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, 318 арк.

Горох Н.В. Роменский универмаг «Торгсин»: биографические справки

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования магазина «Торгсин» в Ромнах. Особое внимание уделено восстановлению имен работников магазина «Торгсин».

***Ключевые слова:** система «Торгсин», Ромны, магазин, биография.*

Horokh M.V. Romny department store «Torgsin»: biographical profiles

In this article the author using the wide circle of archive documents examines previously unknown pages of «Torgsin» history in Romny. The special attention is spared to renewal of workers' names of Torgsin's store.

***Key words:** system of «Torgsin», Romny, store, biography.*

13.02.2018 р.

УДК 94(477): 321.02 «1941/1943»

Н.М. Салтан

ВНЕСОК ВАСИЛЯ ДУБРОВСЬКОГО ТА ДМИТРА СОЛОВЕЯ У РОЗБУДОВУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ХАРКОВА ЗА ЧАСІВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ, 1941–1943 РР.

У статті аналізується громадсько-політична діяльність яскравих представників харківського істеблішменту – В.В. Дубровського та Д.Ф. Соловея в роки нацистської окупації. Авторка дійшла висновку, що саме ці особи стали найбільш дієвими представниками товариства «Просвіта», які намагались культивувати та поширювати українську національну ідею у підмецькому Харкові у 1941–1943 рр.

***Ключові слова:** громадська діяльність, окупація, нацистський режим, товариство «Просвіта», Харків.*

Складні і суперечливі тенденції спроб відродження та розвитку сфери гуманітарного життя у роки окупації, антропологічний вимір та оцінка подій Другої світової війни в останні роки стають доволі популярними. Традиційна штучна та спаплюжена героїка і батальність доленосних епізодів, притаманних радянській історіографії, відходить у минуле. Все частіше предметом дослідження стають аспекти повсякденного життя мешканців регіонів України, що опинилися під німецькою окупацією. У свою чергу об'єктом таких наукових розвідок виступають окремі особистості, що мали певний вплив на перебіг подій, пов'язаних з національно-культурним відродженням та культивуванням української національної ідеї в кінці першої половини XX ст. Одними з таких яскравих персоналій, що залишили глибокий слід в історії Харкова часів окупації, стали уродженці Чернігівщини – Василь Дубровський (1897–1966) та Дмитро Соловей (1888–1966), діяльність яких у 1941–1943 рр. набула майже хрестоматійного характеру.

Варто зауважити, що життєдіяльності окремих персоналій, які зіграли значну роль у організації спроб національного відродження Харкова та Харківщини 1941–1943 рр., історії функціонування товариства «Просвіта» та інших громадських організацій, специфіці культурно-освітнього життя прифронтової зони, присвятили свої праці вітчизняні історики: Л. Бадєєва [1], В. Казимір [6], М. Коваль [7], Д. Титаренко [22], Р. Рибальченко [11; 12], А. Скоробогатов [15; 16], Т. Чугуй [23; 24; 25].

До першоджерел з даної теми варто віднести й документальні матеріали фонду Р-2982 Державного архіву Харківської області, фонду 1 опису 23 Центрального державного архіву громадських об'єднань України та статті в окремих номерах газети «Нова Україна», яка, майже безперервно, друкувалась у Харкові з грудня 1941 по серпень 1943 року, висвітлюючи яскраві епізоди громадсько-політичного та культурного життя міста та області [2; 3; 20; 21; 9; 17].

Аналіз реального перебігу подій тих років був би неможливим без опрацювання спогадів персоналій, які жили

Василь Васильович Дубровський

Володимир Андрійович Доленко

і працювали в той час у Харкові. Це головним чином мемуари таких відомих особистостей, як В. Доленко, [14], Л. Дражевська [4], В. Дубровський [5], А. Любченко [8], О. Семененко [13], О. Соловей [18; 19], Ю. Шевельов [26].

Отже, наявна джерельна база та історіографія проблеми дослідження суспільно-політичної історії Харкова та діяльності окремих особистостей часів окупації, зокрема В. Дубровського та Д. Соловея, досить розмаїта. Така різнобарвність потребує певної систематизації та конкретизації ключових аспектів діяльності вищезазначених осіб в контексті суспільно-політичних умов та життєвих реалій, що виникли у колишній радянській столиці у 1941–1943 рр. Це і є метою даної статті.

Слід зазначити, що владні структури Харкова у 1941–1943 рр. вирізнялися певною специфікою, притаманною для Прифронтової окупаційної зони Третього Рейху. На відміну від, скажімо, Райхскомісаріату Україна, території ближнього тилу не мали німецького цивільного управління, хоча і формально підпорядковувались Імперському Міністерству окупованих східних територій на чолі з рейхсміністром А. Розенбергом, відомим своїми ліберальними поглядами в українському питанні. Водночас, в межах Прифронтової зони розповсюджувалася майже абсолютна багатоступенева влада сил Вермахту, підпорядкованих штабу німецьких груп армії «Південь». Тому, з одного боку, у Харкові та регіоні усім заправляло німецьке військове командування, персоніфікацією якого була міська комендатура, з іншого – Харківська міська управа (далі – ХМУ – Авт.), яка являла собою український орган місцевого самоврядування. Саме ХМУ, з напівспонтанно призначеним німцями бургомістром Олексієм Крамаренком (1882–1943), стала уособленням цивільного управління цього східного мегаполісу.

У такий спосіб німці вирішили перекласти частину функцій (а в перспективі і відповідальності) на українських колаборантів-лоялістів. Така позиція означала формування офіційного двовладдя у Харкові. При цьому окупований Харків майже ніколи не відчував браку кадрів, адже, незважаючи на втрату столичного статусу, у місті мешкала значна кількість колишніх чиновників, партійних функціонерів та інститутської професури, яка не змогла або не схотіла евакуюватись на Схід. Відсутність роботи та вкрай нестерпні умови життя змушували багатьох із них долучатися до громадсько-політичної діяльності, яку організовували, переважним чином, патріотично налаштовані українці, а контролювали німці. Мабуть найбільших успіхів у підборі кадрів для владних структур Харкова досяг Володимир Доленко (1889–1971). Його соратники та однодумці утворили професійну команду – Громадський комітет Харкова (далі ГКХ – Авт.) – яка, використовуючи досвід та зв'язки, проникла в майже усі управлінські структури, залишивши помітний слід в історії Харкова часів німецької окупації. «Для українських верств населення Харкова часи окупаційного режиму були зірковим часом сплеску національних почуттів. Це явище було підсилене німецькою політикою, кінцевою метою якої було роздмухування ворожнечі між росіянами і українцями», – зазначав харківський історик і краєзнавець Р. Рибальченко [12, с. 53].

При цьому чи не найбільший внесок у розбудову культурно-освітньої сфери міського буття окупованого Харкова зробило очолюване В. Дубровським товариство «Просвіта», одним з найактивніших членів якого був Д. Соловей. Як не дивно, але роки окупації Харкова стали для Василя Дубровського та Дмитра Соловея «зоряним часом» їх творчої біографії. Незважаючи на тяжкі побутові умови, постійний ризик, пов'язаний з діяльністю СД, Абверу та радянської резидентури НКВС, вищезазначені особи повною мірою зуміли застосувати власний досвід, використати особисті таланти в процесі спроб українізації та гуманітаризації суспільного життя у Харкові та на Харківщині. Наявність неабиякого досвіду витікала з рис автобіографії В. Дубровського та Д. Соловея.

Як відомо, Василь Васильович Дубровський народився у Чернігові, де закінчив духовне училище та семінарію. Здобувши фахову історичну освіту у Ніжинському історико-філологічному інституті, в 1923 р. він переїхав до Харкова, у якому працював на науково-дослідницькій кафедрі історії української культури Інституту народної освіти (ХІНО). Дубровський став одним з учнів видатного харківського історика Д.І. Багалія, під керівництвом якого у 1925 р. захистив дисертацію «Селянські рухи на Україні після 1861 р.». Його наукова енергія дозволяла проявити себе в архівній, музейній, виклада-

Олексій Іванович Крамаренко

цькій, громадській та науковій царині. У міжвоєнний період В. Дубровський належав до плеяди відомих тюркологів СРСР та фундаторів архівної справи у радянській Україні. Однак за участь у контреволюційній організації наукових музейних працівників 15 листопада 1933 р. Дубровського було заарештовано. Радянське правосуддя звинуватило його у порушенні статей 5411, 542, 544 кримінального кодексу УСРР, які інкримінували антирадянську діяльність. Ухвалою судової «трійки» при колегії ДПУ УСРР 24 лютого 1934 р. Дубровський був засуджений до 5 років концтаборів [10, с. 426]. Василь Васильович відбув п'ятирічний термін у Забайкаллі, де, в якості ув'язненого, будував знаменитий БАМ і став одним з перших авторів спогадів про сталінський ГУТАБ.

Після звільнення, незважаючи на складений ним у 1939 р. іспит на звання доктора наук, це звання він такі не отримав через заборону жити і працювати у великих містах. Тому В. Дубровський перед війною був вимушений вчителювати у провінції. Свідомо уникаючи евакуації на Схід, В. Дубровський з сином Ярославом опинився у Харкові. Харківський період життєдіяльності часів окупації В. Дубровський опише у своїх мемуарах, що будуть надруковані вже після війни в Аргентині [5].

Саме В. Дубровський восени 1941 р. став одним з головних ініціаторів створення харківської «Просвіти». Цю ідею духовно підтримував В.А. Доленко, організаційний імпульс задав керівник відділу пропаганди ХМУ В.В. Кривенко. Найбільш активну участь у нормативній фазі створення цієї громадської організації взяли інспектор відділу у справах освіти міськуправи І. Борийчук і директор Харківського облархіву О.А. Одрина, які уклали проект статуту. Актив новоствореної харківської громадської організації «Просвіта» (яка була майже точною копією львівської) складали О.Д. Багалій-Татаринова, П.Г. Ковалівський, О.І. Попов, З.О. Сапіцька, С. Сліпченко, Д.Ф. Соловей та ін. [2, арк. 18–19 зв.].

Саме товариство «Просвіта» гуртувало навколо себе найвидатніших науковців та громадських діячів Харкова, більшість з яких у свій час була репресована, а тому займала жорсткі антирадянські позиції. «В окупованому Харкові частина української інтелігенції намагалася створити осередки національно-культурного життя,

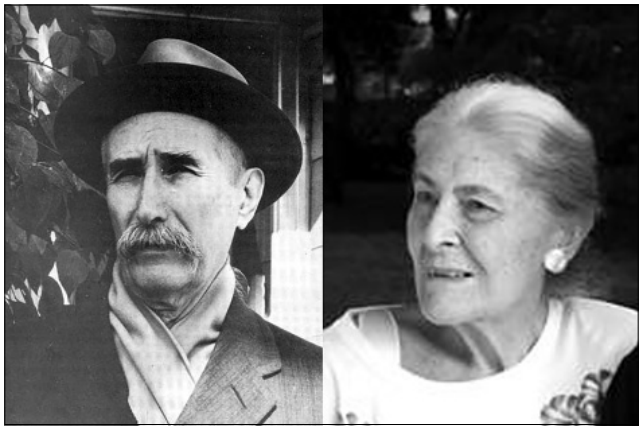

Дмитро Федорович Соловей та його донька Оксана Дмитрівна Соловей

використовуючи можливість критикувати більшовицьку систему та розповідати про її злочини, в чому німецька окупаційна влада була на перших порах зацікавлена», – зазначав Р. Рибальченко [11].

Установчі збори «Просвіти» відбулися вже 8 грудня 1941 р. Станом на кінець 1941 р. процес структуризації «Просвіти» було в основному завершено, а 21 грудня 1941 р. затверджено загальний план роботи товариства. Кінець 1941 – початок 1942 р. став чи не найбільшим періодом активності ГКХ та товариства «Просвіта», яке в період свого розквіту об'єднувало близько 600 чоловік, – підкреслює Т. Чугуй [24, с. 93].

Демократичні кроки харківського культурного істеблішменту зовсім не означали легітимізацію «Просвіти». Незважаючи на усі зусилля В. Дубровського, німецьке командування її так і не затвердило. «Просвіта» не була ні заборонена, ні дозволена. Якби Харків дочекався німецької цивільної влади, її б заборонили, і не знати, яка б доля чекала організаторів і вчасників», – згадував Ю. Шевельов [26, с. 324].

Втім, незважаючи на напівлегальний статус, суворі побутові умови, подекуди декларативний характер дій, упродовж 1941–1943 рр. члени вказаних організацій заклали підвалини розбудови громадського та культурно-освітнього життя Харкова та Харківщини. І хоча творення регіональних (і навіть харківських районних) осередків відбувалося повільно, «Просвіта» (як філіал ГКХ), разом із редакцією та журналістським активом газети «Нова Україна», майже монополізувала контроль за гуманітарною цариною Харкова. І в цьому питанні, наслідуючи свого учителя – батька класичної харківської «Просвіти» Д. Багалія – Василь Дубровський виступив у якості генератора та втілювача ідей, спрямованих на дерадянізацію та українізацію Харкова, налагодження у місті нормального культурно-освітнього життя. Професор А. Скоробогатов зазначав: «Досягти цієї мети «Просвіта» передбачала шляхом проведення лекцій, доповідей на історичні теми, влаштування концертів національної музики, виставок українських митців тощо» [16, с. 195].

Як свідчать архівні документи, «…у першому кварталі 1942 року товариство провело 11 концертів та акцій, в другому – 13, третьому – 7, четвертому – 3, разом – 34» [3, арк. 14].

Відновлена харківська «Просвіта» нагадувала середньовічне братство, яке мало дбати про харків'ян та мешканців Харківської області, захищаючи їх від холоду, голоду та свавілля німців усіма можливими засобами.

Дослідники виділяють низку кроків, зроблених харківською «Просвітою», упродовж 1942–1943 рр., а саме:

- організація та проведення урочистостей з нагоди релігійних дат або визначних подій української історії;

- планування та проведення (за організації В. Дубровського та Б. Порай-Кошиця) 1 листопада 1942 р. виставки «Україна під більшовицьким ярмом»;

- створення культуро-освітніх осередків (просвітянських клубів, хорових капел, гуртків політосвіти тощо) в межах Харкова та області;

- матеріальне та харчове забезпечення харків'ян, що опинилися у скрутному становищі (цим займалася кооперативна комісія «Просвіти», що заснувала кооператив «Просвітянин» з допоміжним товариством матеріального забезпечення);

- фінансова підтримка науковців Харкова шляхом залучення коштів львівських просвітян; так були врятовані від голодної смерті професори М. Максименко, М. Бурачек, С. Коцевалов та ін.;

- співпраця з редакцією газети «Нова Україна» й написання патріотичних та антирадянських статей, памфлетів, фельєтонів тощо;

- залучення членів «Просвіти» до роботи численних комісій: видавничої, науково-філософської, історичної, правничої, церковно-богословської, мистецтв, шкільної та ін.;

- підбір освітянських кадрів для роботи в школах та органах шкільного управління;

- координація дій з керівництвом УАПЦ з відродження та кадрового забезпечення церковними кадрами приходів та парафій;

- заснування видавництва «Українська книжка» та книготоргового товариства «Нова Україна»;

- облаштування Молодого українського театру, музичної студії, організації української молоді та «Союзу українок».

Антибільшовицька та громадська позиція «Просвіти» хвилювала фронтове керівництво Червоної Армії. Тому не дивно, що у січні 1943 р. радянські бомбардувальники безуспішно намагалися знищити будівлю, де вона знаходилась. До речі, за даними радянських спецслужб, В. Дубровський окрім головування в «Просвіті» очолював ще й правничу комісію, яка відповідала за юридичний напрямок. Правники «Просвіти» надавали нотаріально-адвокатську допомогу селянам і містянам, опікуючись питаннями захисту їх майнових та земельних прав [20, арк. 35].

Активність харківських «просвітян» непокоїла також німецьке командування, яке досить довго ставилося до гуманітарно-освітнього проекту В. Доленка – В. Дубровського доволі лояльно. Однак з кінця літа – початку осені 1942 р. німецька окупаційна влада стала поступово закривати «Просвіти», які діяли по всій Україні. Така ж доля спіткала й організацію, яку очолював В. Дубровський. У звіті очільника Харківського СД зазначалось: «Все ясніше стає намагання «Просвіти» виключити всілякі інші впливи – у тому числі німецький, і всіма засобами боротися за ціль: «Утворення самостійної України» [21, арк. 18].

Варто підкреслити, що харківській «Просвіті» все ж вдалося проіснувати до моменту остаточного визволення Харкова, а Василь Дубровський був її беззмінним головою. Як фаховий історик, вчений, педагог, В. Дубровський створив шкільну освітню комісію, що мала закласти навчально-методичні підвалини декларованої німцями у січні 1942 р. нової української школи. Комісія, очолювана В. Дубровським і керована О. Петровим, складалася з дев'яти чоловік (знаменита «освітня дев'ятка В. Дубровського»), які мали розробити програми та підручники для шкіл Харкова. До речі, програми з історії України В. Дубровський розробив особисто. Окрім того, Василь Васильович проявив себе як літератор, журналіст, автор публічних лекцій, був ініціатором створення гімназії при «Просвіті», в якій викладав історію України. Разом з О. Поповим, Х. Рябоконем, Ю. Холодняком, П. Ковалівським та Ю. Шевельовим він викладав і на підготовчих курсах вступників так званої Вищої аграрної школи Харкова. Останні епізоди стали приводом для виклику В. Дубровського до комендатури, де німці намагалися звинуватити його у підпільній педагогічній діяльності. Пізніше В. Дубровський напише у спогадах: «Але життя час від часу ставило перед нами такі вимоги, що мимоволі доводилось займатися «дипломатією» з німецькими окупантськими чинниками. В таких випадках все залежало від нашого такту: не втратити під час переговорів своєї духової суверенності й моральної гідності та спрямувати німецькі чинники на думки й дії потрібні для нас» [5, с. 21].

За ініціативи Історичної комісії «Просвіти» у складі В. Дубровського, П. Ковалівського та П. Троценка був розпочатий та втілений у життя проект годонімічної декомунізації Харкова – перейменування інфраструктурних об'єктів. «Протягом 1942 р. було повернуто старі історичні назви або перейменовано, керуючись національним колоритом, 483 вулиці, майдани та провулки», – вказує В. Казимір [6, с. 99].

Саме Василь Васильович Дубровський у січні 1943 р. виступить у ролі харківського емісара, який, відвідавши Берлін, буде намагатися пояснити вищим чинам Рейху сутність українського питання, а з ним і проблем національного суверенітету східнослов'янських народів. Ця подія стане останнім яскравим епізодом українського етапу життя В. Дубровського, який, перетворившись на політемігранта, назавжди полишить рідну землю.

Як зазначалося вище, одним з найбільш активних членів харківської «Просвіти» став уродженець с. Срібне Полтавської губернії (нині – Чернігівської області – Авт.)

Дмитро Федорович Соловей. Життя цієї людини було тісно переплетене з Харковом, адже саме тут Д. Соловей у 1909–1914 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету, став одним з лідерів Харківської Української студентської громади, яка займала українофільські позиції. Однак з Харківського університету Д. Соловей був виключений за спробу організації вечора з вшанування пам'яті Т. Шевченка. В молоді роки Дмитро Федорович був активним громадсько-політичним діячем Полтавщини, за що і перебував під наглядом поліції, а в радянський період – ВУНК, як «колишній член петлюрівського підпілля».

Незважаючи на контрреволюційні плями біографії, Д. Соловей у 1923–1925 рр. очолював секцію Полтавського губернського статистичного бюро. Переїхавши до Харкова у 1925–1933 рр., він працював завідуючим підвідділу Центрального Статистичного Управління (ЦСУ УСРР), а у 1933–1936 рр. обіймав посаду завідуючого статистичного відділу Української промислової кооперації. У 1929 р. під керівництвом Д. Багалія захистив дисертацію «Динамічні показники внутрішньої торгівлі на Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.». Одержавши до 1932 р. звання та посаду наукового співробітника в Інституті історії української культури, Д. Соловей залишався прихильником дослідження економічної статистики та вивчення соціально-економічної історії України.

Однак, скористатися статусом для вибудовування кар'єри Д. Соловей не схотів, а, можливо, й не зміг. Тому у передвоєнні роки, так само як і В. Дубровський, Дмитро Соловей вчителював. Напередодні вступу німців до Харкова Д. Соловей відмовився від евакуації і разом з донькою залишився в окупаційному місті. За версією харківського краєзнавця Р. Рибальченка, Дмитро Федорович працював вчителем і, імовірно, обіймав посаду директора Харківської початкової народної школи № 8. Принаймні зберігся атестат цього закладу з директорським автографом «Д. Соловей» [12]. У новоствореній «Просвіті» Дмитро Федорович (паралельно з директоруванням у школі № 8) виконував функції скарбника, а його донька Оксана (1919–1924) – секретарки.

Як активний член харківської «Просвіти», Д. Соловей опікувався не тільки фінансовими справами. Коли у січні 1942 р. Василем Дубровським було створено методичну комісію (вищезгадану освітню «дев'ятку» – Авт.), Дмитро Федорович разом з літературознавцем Юрієм Шевельовим (1908–2002) брав участь у розробці програми та підручника з української мови для 7-го класу. Однак, незважаючи на те, що на початку весни 1942 р. шкільні підручники було розроблено, німецька влада заборонила їх друкувати, посилаючись на те, що Міністерство окупованих територій вже розробляє типові підручники для українських народних шкіл. Незважаючи на це, Д. Соловей не полишав надії на книговидавничу справу. Дмитро Федорович намагався реалізувати свої задуми через книготорговельне товариство «Нова Україна», яке він створив і очолював. Окрім обміну літератури, Д. Соловей плекав надію надрукувати через кооперативне товариство «Українська книжка» знаменитий «Буквар» (1938) та «Буквар для шкіл грамоти» (1940) своєї доброї знайомої – Лідії Деполович (1869–1943). Вихід букваря було анонсовано газетою «Нова Україна» 19 липня 1942 р., але, як покаже час, усі зусилля голови видавничої комісії харківської «Просвіти» Д.Ф. Соловея будуть зведені до друку брошур та листівок антирадянського змісту. Оксана Соловей згадувала: «Батьку вдалося видати лише український молитовник та і то напередодні остаточного відступу німців у серпні 1943 року, так що наклад повністю залишився в друкарні» [18, с. 47].

Напередодні серпневого визволення Харкова В. Дубровський та Д. Соловей залишать Харків, щоб вже більше ніколи до нього не повернутись. В їх житті розпочнеться новий етап – еміграційний. Саме за кордоном набутий досвід та таланти повною мірою будуть використані ними на науково-організаційній роботі, що віднесе їх до плеяди видатних осіб харківської культурної еміграції часів Другої світової війни.

Таким чином, громадсько-політична діяльність Василя Дубровського та Дмитра Соловея в окупованому Харкові упродовж 1941–1943 рр. мала яскравий і різнобарвний відтінок. Долаючи цілий комплекс труднощів, ці особи вперто намагались втілювати в життя ключові засади української національної ідеї. Їх успіхи найкраще за все проявили себе у гуманітарній царині. Культурно-мистецькі та навчальні осередки, створенні ними, вкупі з іншими представниками харківської «Просвіти», стали провісниками початку духовного відродження на тлі декомунізації Харкова та Харківщини у часи радянсько-німецької війни.

ПОСИЛАННЯ

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у ХХ ст.: Дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ МВС України. – Х., 2003.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-2892 ,оп. 2. спр. 5.
3. ДАХО, ф. Р-2892, оп. 4, спр. 222.
4. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941–1943. Частина 2. Доповіді. /Л. Дражевська, О. Соловей. – Нью-Йорк.: Українська Вільна Академія Наук у США, 1985. – 30 с.
5. Дубровський В.В. Дипломатія без держави і уряду. З спогадів через 20 років / В. Дубровський // Український засів. – 1995 . – № 1(20). – С. 21–23.
6. Казимір В.А. Діяльність В. Дубровського на чолі харківської «Просвіти» (1941–1943) / В. Казимір // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал – 2011. – № 6 (102). – С. 96–103.
7. Коваль М.В. «Просвіти» в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.) / М. Коваль // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 37–42.
8. Любченко А. П. Щоденник / А. Любченко. – Торонто: Нові дні, 1951. – 151 с.
9. Програми і підручники для шкіл // Нова Україна. – 1942. – № 5. – 16 січня. – С. 4.
10. Реабілітовані історією. Харківська область. Книга перша. – Ч. 1 / ДП Редакційно-видавнича група харківського тому серії «Реабілітовані історією»: В.І. Бутенко, О.В. Голуб, В.А. Золотарьов та ін. – К., Харків: Оригінал, 2005. – 800 с.
11. Рибальченко Р.К. «Просвіта» в Харкові за часів окупації (1941–1943) / Р.К. Рибальченко // Вісті Дергачівщини. – 1997. – 26 липня.
12. Рибальченко Р.К. Харківська культурна еміграція 1942–1943 років / Р.К. Рибльченко. – Харків: Курсор, 2005. – 197 с.

13. Семененко О.П. Харків, Харків.../ О. Семененко. – Нью-Йорк: Сучасність. – 1977. – 240 с.
14. Семенко Ю. Пам'яті В. Доленка / Ю. Семенко. – Мюнхен: Союз Земель Соборної України – Селянська партія. – 1975. – 416 с.
15. Скоробагатов А.В. Харківська «Просвіта» у воєнні роки (1941–1943) / А. Скоробагатов // Современное общество. – 1995. – № 1. – С. 1–13.
16. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації 1941–1943 рр. / А.В. Скоробагатов. – Харків: Прапор, 2004. – 376 с.
17. Соловей Д. Шкільне життя Харкова / Д. Соловей // Нова Україна. – 1942. – 19 липня.
18. Соловей О.Д. У Просвіті і навколо / О. Соловей // Український засів. Ч. 1(5). – Харків. – Грудень 1992 – січень, 1993. – С. 36–47.
19. Соловей О.Д. У Харків. Окупація / О.Д. Соловей // Березіль. – 1993. – № 1. – С. 108–118.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 523.
21. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 534.
22. Титаренко Д.М. «Просвіта» в період нацистської окупації як чинник громадського життя на сході України (зона військової адміністрації) / Д. Титаренко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 22. – С. 280–285.
23. Чугуй Т.О. Товариства «Просвіта» на Харківщині в період німецької окупації (1941–1943 роки) / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2006. – № 715. – Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Вип. 8. – С. 86–93.
24. Чугуй Т.О. Функціонування товариств «Просвіта» на території Рейхскомісаріату «Україна» та прифронтової військової зони у 1941–1943 роках: порівняльний аспект / Т. Чугуй // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2008. – № 835, вип. 11. – С. 88–97.
25. Чугуй Т.О. Видавнича діяльність товариств «Просвіта» Харківщини впродовж різних етапів їхнього історичного розвитку: порівняльна характеристика / Т. Чугуй // Історична пам'ять. – 2010. – Вип. 2. С. 41–54.
26. Шевельов Ю. (Юрій Шерех) Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади / Ю. Шевельов. – Харків–Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль»; В-во М.П. Коць, 2001. – Т.І.В Україні. – 428 с.

Салтан Н.Н. Вклад Василия Дубровского и Дмитрия Соловея в развитие гражданско-политической жизни Харькова в годы немецкой оккупации, 1941–1943 гг.

В статье анализуется гражданско-политическая деятельность ярких представителей харьковского истеблишмента – В.В. Дубровского и Д.Ф. Соловея в годы нацистской оккупации. Автор статьи пришла к выводу, что именно эти личности стали наиболее действенными представителями товарищества «Просвита», пытавшимися культивовать и рапространять украинскую национальную идею в поднемецком Харькове в 1941–1943 гг.

Ключевые слова: *гражданская деятельность, нацистский режим, оккупация, товарищество «Просвита», Харьков.*

Saltan N.M. The contribution of Vasyl Dubrovsky and Dmytro Solovei to the development of the civil and political life of Kharkiv during the years of the German occupation, 1941–1943

The article analyzes the civil-political activity of the bright representatives of Kharkiv establishment – V.V. Dubrovsky and D.F. Solovei in the years of the Nazi occupation. The author of the article came to the conclusion that it was these individuals who became the most effective representatives of the «Prosvita» partnership, who tried to cultivate and spread the Ukrainian national idea in the Kharkiv suburbs in 1941–1943.

Key words: *civil activity, Nazi regime, occupation, «Prosvita» partnership, Kharkiv.*

28.02.2018 р.

УДК 94(477):394«1941/1943»

Л.І. Рожкова

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА СПОГАДАМИ СУМЧАН

У статті на основі опублікованих спогадів та усних свідчень сумчан розглядається повсякденне життя мешканців Сум та деяких інших регіонів в період німецько-радянської війни та нацистської окупації 1941–1943 рр. Аналізуються альтернативні джерела вивчення воєнної доби (спогади та усні свідчення). Розглянуто особливості евакуації цивільного населення у тилові райони країни, стратегії виживання на окупованій території, взаємовідносини між цивільним населенням та військовою адміністрацією.

Ключові слова: *спогади, німецько-радянська війна, Суми, евакуація, цивільне населення, окупована територія.*

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії Другої світової війни є зміщення дослідницького інтересу з суто військових до соціальних аспектів. Людина у добу війни – ось головний об'єкт, який намагається нині осягнути новітня історична наука [1, с. 83]. Історія України постає як історія народу без поділу на «своїх» і «чужих», висвітлення малодосліджених подій, у тому числі у регіональному вимірі. В історичному нарисі Б.Л. Корогода і Г.І. Корогод на основі архівних документів, матеріалів преси періоду окупації аналізуються воєнні події, соціально-економічні, духовні, культурні аспекти історії Сумщини [2].

В наш час для вивчення подій, доступних «живій пам'яті», тобто тих, які сталися не далі, ніж на відстані двох поколінь від нас, застосовується метод дослідження усної історії, коли до наукового обігу залучаються альтернативні джерела, зокрема, письмові та усні спогади. Цей вид джерел набув статусу повноцінних, визначивши такі дослідницькі напрями, як усна історія, історія повсякденності. Жодні офіційні документи [3] та статистика, що нерідко носили тенденційний характер, не можуть передати настрої та почуття людей. Даний метод позначений певним суб'єктивізмом, адже пам'ять вибіркова, а надто тоді, коли це стосується дитинства та юності. Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, часто суперечать офіційній версії подій, а по-друге, особливо міцно закарбовуються в пам'яті тих категорій населення, на долю яких випало найтяжчі випробування. Особливості дитячого сприйняття та ретрансляції пам'яті про війну визначила письменниця С. Алєксієвич, яка тривалий час працює у жанрі «живої історії»: «Якщо доросла пам'ять малює візерунок, дає об'ємну картину минулого, пережитого, то дитяча вихоплює найбільш яскраві та трагічні моменти. Вона часто опускає конкретне... але вона абсолютно достовірно передає почуття» [4, с. 234–235].

В основу цієї розвідки покладені як опубліковані спогади сумчан, дитинство яких припало на роки Другої світової війни, так і окремі усні свідчення. Нашою метою було з'ясувати, які події зафіксовано дитя-

чою пам'яттю найбільш чітко, як змінювала війна самих героїв спогадів і які життєві уроки були зроблені ними. В наш час, коли відбуваються локальні війни та військові конфлікти, зокрема, неоголошена війна на Сході України, долі цих дітей, важкі спогади про пережите мають велику гуманістичну цінність. Від подій Другої світової війни авторів спогадів відділяє більш ніж півстоліття, але, як зауважував викладач Сумського національного аграрного університету Юрій Гаврилович Юрченко (1935 – 2010), «ніщо так не потрясає долі людини як війна. У будь-якому віці для кожного, хто її пережив, це – рубіж, і життя він ділить на «до війни» і «після війни» [5, с. 5].

Сумську область було утворено на початку 1939 р. На цей час її населення складало 1,7 млн. осіб [1, с. 379], обласного центру – 63 тис. мешканців [6, с. 24]. Найпомітнішими об'єктами у місті були машинобудівний завод ім. М. Фрунзе та артилерійське училище, яке також носило ім'я цього воєначальника. У 1930-х роках свята у Сумах відбувалися за участю майбутніх офіцерів. «Артилерія була на кінській тязі і офіцери їздили верхи, носили довгі шинелі, шаблі і шпори на закаблуках» [5, с. 6]. Свідомість радянської людини формувалася, значною мірою, за допомогою кіномистецтва. Діти довоєнної пори захоплювалися героями пропагандистських фільмів «Чапаєв», «Трактористи», «Если завтра война» та ін. Повсюдно лунали пісні, в яких уславлювалася «легендарна та непереможна».

Не буде перебільшенням твердження, що у суспільстві на той час існував культ Червоної Армії та військових. Це позначалося, зокрема, на повсякденному побуті, захопленнях та іграх дітей. З чорно-білих фотографій на нас дивляться хлопчики, одягнені у матроски, безкозирки, пілотки, «будьонівки». Імовірність війни з Німеччиною обговорювалася вже з 1 вересня 1939 р., коли Німеччина вторглася до Польщі. Відчуття наближення війни посилилось після того, як взимку 1939–1940 рр. до Сум почали прибувати на лікування поранені та обморожені у війні з «білофінами». У місті працювали військові шпиталі, артучилище здійснювало випуски офіцерів, яких направляли у військові частини, проводились мобілізації.

Отже, радянські люди відчували невідворотність війни, але публічно ділитися такими передчуттями побоювалися. Тому для багатьох напад Німеччини на Радянський Союз війни став несподіваним. Ось як згадує про початок німецько-радянської війни викладач фізики, інженер-конструктор, літератор, автор та виконавець пісень і романсів Юрій Анатолійович Добровольський (1935 р. н.): «В неділю 22 червня ми втрьох гуляли в парку і купили квитки в літній кінотеатр на денний сеанс фільму «Валерій Чкалов». Коли після сеансу ми вийшли з кінозалу, то побачили на широкій центральній алеї парку багато людей, які уважно і з дуже серйозними обличчями слухали якесь важливе повідомлення, дуже голосно звучала з великих вуличних гучномовців, укріплених високо на стовпі біля фонтану. Це було урядове повідомлення про те, що сьогодні о 4 годині ранку фашистська Німеччина без оголошення війни напала на нашу країну – Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)» [7, с. 53–54]. У пам'яті викладача СНАУ Михайла Олексійовича Євсєєнка (1934 р. н.), дитячі роки якого проходили у Могилевській області, недільний ранок 22 червня пов'язаний зі звичним для цієї пори сінокосом. Шлях до поля пролягав через районний центр Пропойськ (з 1945 р. – Славгород, Білорусь), де колгоспники почули радіоповідомлення про початок війни [8, с. 8–11].

Переможні настрої незабаром поступилися тривозі, однак діти не повністю усвідомлювали загрозу, яка нависла над країною. М.О. Євсєєнко пригадує: «Своїм дитячим розумом я ще не зовсім розумів, чому плачуть жінки, проводжаючи на війну своїх чоловіків, синів чи братів. Звісно, думав я, там вбивають, але чому має бути вбитий саме її чоловік або син? Звідки було мені знати, що у XX ст. війна стала більш кривавою, із залученням маси техніки… Цього я тоді не знав, це мені стало зрозуміло дещо пізніше [8, с. 17].

Під оголошену мобілізацію підлягали військовозобов'язані чоловіки, що народилися у 1905–1923 рр. Батьки М. Євсєєнка, Ю. Добровольського отримали повістки у перші дні війни, батько Ю. Юрченка – у січні 1942 р. Для родин розпочався період невідомості та очікування. У розмовах все частіше стали вживатися слова «евакуація», «біженці». З першого дня війни німці вторглися в Білорусію. Їх літаки бомбили Мінськ та інші білоруські міста. Тому і перші біженці, яких побачили в Сумах, були з сусідньої Білорусії. Незабаром почалася евакуація сумчан. Ось як згадує літо 1941 р. сумчанка у трьох поколіннях, викладач англійської мови Сумського педінституту Маргарита Вікторівна Сергієнко (1935 р. н.): «У серпні 1941 р. у дворі примушували копати щілини (для захисту від бомбардувань – Л. Р.). Вже часто бомбили, і ми ховалися у підвалі і ніколи в щілинах. Пам'ятаю гарні ватяні хмаринки розривів на сліпучо-синьому небі. Потім яскрава картина у пам'яті – в дім вбігає мама у військовій формі (гімнастерці і чоботах) і кричить: «Чого ж ви сидите, збирайтеся, беріть зимові пальта, срібло, білизну і біжіть на станцію, шпиталь вже від'їздить!». Мамина обласна лікарня була перетворена на евакошпиталь; ми з бабусею (батько був на фронті) евакуювалися разом зі службовцями у товарних вагонах» [9, с. 11–12].

Початок евакуації яскраво відбився у пам'яті дітей. Евакуації підлягали кваліфіковані робітники, інженерно-технічний персонал заводу ім. Фрунзе [2, с. 22], службовці. За даними М. Сергієнко, в 1941 р. було евакуйовано 20 тис. сумчан: «20 тисяч дітей, жінок і старих, які місяцями поневірялися у товарних вагонах, йшли курними дорогами з дітьми і вузлами, не милися, спа-

ли, не роздягаючись» [9, с. 12]. Евакуація відбувалася в умовах стрімкого наступу німецьких військ, під постійними повітряними бомбардуваннями. Ешелони пересувалися вкрай повільно. Ю.Г. Юрченко згадував: «… німці швидко просувалися на схід. Наша сім'я вимушена була евакуюватися. Їхали спочатку на конях підводами, як цигани, кілька сімей із Сум – Юрченки, Бичковські, Олійники. Коні були добрі, вгодовані, і їх у нас забрали червоноармійці, а замість дали худих надірваних тварин з розбитими холками і ногами. Сяк-так на цих конях ми доїхали до Воронезької області. Німецькі літаки бомбили біженські обози, а ми тікали від дороги в посадку і падали на землю. З їжею було скрутно і, наскільки я пам'ятаю, дорослі брали дещо з полів колгоспів, через землі яких проїжджали. Ганяли об'їздчики, місцеві жителі… А їсти ж дуже хотілося. Так і їхали доти, доки не пересіли на залізничний транспорт. Відтоді пам'ятаю жах перед переповненими поїздами, запахом карболки на евакопунктах, вошобойками на станціях, свистом і шипінням пари з паровозів, чергами за перевареною водою на вокзалах, гуркотінням літаків над ешелоном і розривами ворожих бомб… Поїздом їхали дуже довго з багатьма зупинками й стоянками для пропуску ешелонів з військами і зброєю, які рухались на захід, та санітарних поїздів, що йшли на схід. З харчами було важко, як і з питною водою. Під'їхали до Волги. Перед мостом поїзд зупинився. По вагону пройшли солдати зі зброєю і позакривали вікна. Таким «незрячим» він і проїхав міст. Боялися диверсій. Після Волги були саратовські степи, а потім Туркестано-Сибірська магістраль і Казахстан. Їхали довго. З Сум виїхали влітку, а дісталися до Казахстану взимку. Вже лежав сніг, коли ми вивантажувались з вагонів на станції Сариозек Талди-Курганської області. Тут ми й отаборилися у селі Холмогоровка Кугалинського району» [5, с. 8–9].

Сумські підприємства евакуйовувалися за Волгу, Урал, до Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії. Ю. Добровольський разом з мамою та тіткою (обидві вчительки) опинилися у Саратовській області, на теренах якої до війни розташовувалися поселення німецьких колоністів та існувала Автономна Радянська Соціалістична Республіка німців Поволжя. Враження від нових місць залишили яскравий слід у пам'яті сумчан. Родина М.В. Сергієнко перебувала на Кавказі. «Їхали місяців зо два. Спершу до станиці Первомайської на Кубані, а німці по п'ятах. Потім до Ростова. Жили зиму і літо на станції Іноземцево, під П'ятигорськом, поруч з місцем дуелі Лермонтова. Там мама працювала у шпиталі. Нас поселили у маєтку німців, яких виселили до Сибіру. Який це був благополучний маєток! Напередодні війни з Північного Кавказу виселили 40 тисяч німців, і маєтки стояли занедбаними. Рік ми жили в Гурджаані, в Грузії, де наш шпиталь розміщувався у грязелікувальному санаторії «Ахтала». Там ми, діти, працювали на заводі з розливу «Боржомі», підбирали на дорозі велику сіль, розсипану з вантажівок, здавали її на завод і отримували 20 коп. Усе містечко було обвішане портретами Берії, який холодно дивився пронизливими очима крізь пенсне» [9, с. 12].

Багато родин опинилось у незнайомому багатоетнічному середовищі, мимоволі ставши свідками ще однієї трагічної сторінки війни – примусового виселення окремих народів з наказу сталінського керівництва. Ю.Г. Юрченко згадував: «Поневірялись то на птахофермі, то на нарах у сараї, то у маленькій кімнатці на бойні колгоспу ім. Сталіна. Село було великим, населення – інтернаціональним: казахи, росіяни, українці. Колись це була станиця Семиріченського козачого війська. Мені тепер здається, що більшість оточуючих нас тоді людей були українцями. Втім, були ще євреї і німці. А 1944 р. до села прибули депортовані з Кавказу чеченці [5, с. 9].

Повсякденне життя евакуйованих наповнювали щоденні турботи і праця, взаємна допомога і підтримка. «У сусідньому будинку жили дві жінки з дітьми. Вони якось дізналися, що ми так мерзнемо, і запропонували нам перебратися до них у самановий будиночок, який був набагато тепліший від нашого. Ми з радістю перетягнули свої речі і стали жити однією сім'єю з колишніми сусідами» [7, с. 65].

Діти старшого віку працювали на підприємствах, у колгоспах, оскільки дорослих чоловіків забрали до війська. Так, 13-ти річний брат Ю.Г. Юрченка Сергій працював у колгоспі, навчився добре їздити верхи і виконував серйозні завдання. При колгоспі було створено дитячий садок, де перебували діти різного віку і різних національностей. До місцевої школи Юрій Юрченко уперше пішов 1944 р., коли йому було 8 років.

І все ж злиденне життя в тилу, труднощі адаптації у новому середовищі не можна порівняти зі становищем тих однолітків, які залишилися в окупованому нацистами місті. Постійний страх та небезпека для життя відобразились у спогадах сумчан, сповнених непідробного драматизму. З жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. територія Сумщини перебувала у зоні військової адміністрації, де вся повнота влади перебувала в руках військового коменданта, який спирався на польові комендатури. Створені за безпосередньої участі німецького військового командування, міські управи виконували роль проміжної, передавальної ланки, посередника між військовим командуванням та цивільним населенням. На них були покладені функції виконання вимог окупаційної влади та підтримання життєдіяльності міст. Норми забезпечення міського населення продовольством були мізерними – 100–200 грамів хліба або борошна, інколи трохи інших харчів. Польова комендатура № 198 в Охтирці в липневому донесенні за 1942 р. вказувала, що з 43 тис. жителів м. Сум продуктами харчування були забезпечені лише 8 тис. [1, с. 381].

Як згадує Марфа Авер'янівна Олейнікова (уроджена Хоменко, 1926 р. н.), вперше місто було піддане бомбардуванню 30 вересня 1941 р., а 10 жовтня до Сум увійш-

ли німецькі частини. Серед усіх пережитих подій окупації найжахливішим було масове вбивство євреїв. «Я на окраїні жила, бачила це. Вели їх Липками (район Сум поблизу міського цвинтаря – Л. Р.) і загнали у двір, туди, де нині автошкола… там був барак, їх роздягли, забрали цінності. Котлован був виритий, о 5 годині вечора їх почали розстрілювати…було чути жахливий крик і плач дітей» [10]. Ці події відбулися на початку лютого 1942 р. Єврейське населення, яке залишилося в місті, було винищене повністю. За даними обласної комісії з розслідування злочинів нацистів під час окупації Сум було знищено понад 10 тис. людей [11, с. 323]. Окупанти планували залишитися у місті надовго, тому наводили лад у будівлях, призначених для представників «вищої раси». Було проведено реєстрацію населення, яке залучалося до опоряджувальних робіт, розчищення залізних колій від снігу тощо. Діти шкільного віку, які мали б опановувати знання у школі, змушені були працювати з батьками в полі, на городах, шукати якогось підробітку, торгувати чим доведеться або просто ходити по місту поблизу німецьких установ, підрозділів, просячи їжу. Виживав той, хто краще вмів це робити. Як згадував Іван Іванович Чуяшенко (1929–2008), який під час окупації жив з батьками та сестрами на хуторі Пришиб поблизу Сум, місцеві діти навідувалися до німецької польової кухні і часом поверталися з казанком бобової або горохової юшки. Постійний голод та пошуки їжі змушували людей до ризикованих і тривалих подорожей у села з метою обміну хатніх речей, одягу на продукти харчування. Це було небезпечно, адже пересування у військовій зоні без документів заборонялося за законами воєнного часу. Мати І.І. Чуяшенка разом з іншими жінками діставалася пішки до Ромен (100 км від Сум) «по махорку», яку вони в подальшому обмінювали на борошно для приготування затірки. Цю «страву» пам'ятають діти воєнної пори та перших повоєнних років. «3–4 склянки борошна запарювали окропом із сіллю і отримували такий клейстер, який затирали шматочком сала. Кожному діставалося по тарілці, але не щодня» [9, с. 12]. Окрім міських управ, на окупованій території діяли деякі органи таємної поліції, жандармерії, служби безпеки. До органів управління і в поліцію йшли служити особи, згодні співробітничати з окупаційними властями. Вони також брали активну участь у залученні української молоді до примусового вивезення до Німеччини, здійснювали облави.

Тим, хто відмовлявся співробітничати з окупантами, загрожувала смертельна небезпека. До війни 13-річна Антоніна Галенкова жила разом з мамою та двома сестрами в Сумах на вулиці Суджанській. Сусід зустрів колону німецьких солдат, що увійшла до міста, із хлібом-сіллю. Незабаром він вступив на службу до німців, організував трикотажний цех з виготовлення речей для німецьких вояків, запросив маму А. Галенкової працювати там. Жінка відмовилась. Незабаром вона та три її доньки отримали повістки для відправки до Німеччини. Довелося переховуватися у лісі, симулювати хвороби, давати пояснення на допитах.

Уже з перших днів окупації була проведена реєстрація усіх хлопців та дівчат віком від 14 років та їх огляд з точки зору придатності для роботи у Німеччині. Неявка на реєстрацію каралася смертю. Федора Василівна Чуяшенко (1928 р. н., уроджена Нечипуренко), дитячі роки якої минули у селі Дубова (нині – Жмеринський район Вінницької області), і досі пам'ятає, як сільський староста двічі доправляв її до Літина, де формувався контингент примусових робітників, але обидва рази німецький офіцер відправляв дитину додому, оскільки через низький зріст та худорляву статуру вона здавалася зовсім малою і не відповідала вимогам майбутнього «остарбайтера».

У Сумах на території колишньої школи № 5 (нині – школа № 8) на вулиці Троїцькій розташовувався прифронтовий пересильний табір для радянських військовополонених. А. Галенкова з подругою добиралися до табору, долаючи рів, заповнений тілами розстріляних радянських солдат. Діти кидали хліб, картоплю через паркан в'язням, яких цілодобово тримали на подвір'ї. Німецькі вояки погрожували їх розстріляти, проганяли…А. Галенкова стверджує, що у кожного є вибір, що можна залишатися людиною навіть у самий непростий час [12].

Найважливіший життєвий урок, який винесли «останні свідки» Другої світової війни, – це усвідомлення цінності миру: будь-які труднощі можна пережити, все витерпіти, аби не було війни. В наш час, коли триває неоголошена війна на Сході України, діти Донбасу не завжди мають можливість відвідувати дитсадок або школу, проте вже набули недитячих знань. Вони навчилися засинати під кулеметні черги, на слух відрізняти розриви снарядів від вибухів мін. Хто відповість за понівечене війною дитинство?

ПОСИЛАННЯ

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. Кн. І. / Ред. кол. В. Смолій, Г. Боряк, Ю. Левенець та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – 736 с.

2. Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Сумська область в роки Великої Вітчизняної війни. – Суми: Козацький вал, 2013. – 186 с.

3. Сумская область в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. док. и м-лов. / Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко. – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.

4. Алексиевич С.А. У войны не женское лицо. Последние свидетели. Повести / С.А. Алексиевич. – М.: Советский списатель, 1988. – 368 с.

5. Юрченко Ю.Г. Життя і доля (про час, про Суми і про себе) / Ю.Г. Юрченко. – Суми: ВВП «Мрія – 1», 2003. – 220 с.

6. Дейнека А.М. Памятники архитектуры Сумщины. Путеводитель / А.М. Дейнека. – Х.: Прапор 1989. – 199 с.

7. Добровольский Ю.А. Що я пам'ятаю. Дитинство / Сумська міська бібліотека ім. Т.Г. Шевченка. 2016. – 90 с.

8. Евсеенко М.А. Не могу забыть / М.А. Евсеенко. – Сумы: Довкілля, 2004. – 220 с.

9. Сергиенко М.В. Путешествие с дилетантом, или Мой Дом в интерьере Троицкой / М.В. Сергиенко. – Сумы: ИД «Фолигрант», 2012. – 120 с.

10. Чтобы вы не знали войны… // Ваш шанс. – 2008. – № 19 (07.05.). – С. 8А.

11. Конотоп під час німецько-фашистської окупації: трагедія і подвиг: Документи і матеріали (каталог). – К.: Укрдержархів, 2012. – 384 с.

12. У каждого есть выбор… // Ваш шанс. – 2008. – № 19 (07.05.). – С. 8А.

Рожкова Л.И. Повседневная жизнь в годы нацистской оккупации по воспоминаниям сумчан

В статье на основе опубликованных воспоминаний и устных свидетельств рассматривается повседневная жизнь сумчан и жителей других регионов в период немецко-советской войны и нацистской оккупации 1941–1943 гг. Анализируются альтернативные источники изучения военной поры (воспоминания и устные свидетельства). Рассмотрены особенности эвакуации гражданского населения в тыловые районы страны, стратегии выживания на оккупированной территории, взаимоотношения между гражданским населением и военной администрацией.

Ключевые слова: *воспоминания, немецко-советская война, Сумы, эвакуация, гражданское население, оккупированная территория.*

Rozhkova L.I. Everyday life in the years of the Nazi occupation by the memories of the Sumy people

In the article, on the basis of published memoirs and oral testimonies, the everyday life of Sumyans and residents of other regions during the German-Soviet war and the Nazi occupation of 1941-1943 is considered. Alternative sources of military study (memories and oral testimonies) are analyzed. Features of the evacuation of civilians to the rear areas of the country, strategies for survival in the occupied territory, and the relationship between the civilian population and the military administration are considered.

Key words: *memoirs, German-Soviet war, Sumy, evacuation, civilian population, occupied territory.*

05.04.2018 р.

УДК 94 (477): 908 (093.3: 341.3) «1943»

В.В. Заїка

ГЛУХІВ. ВІДРОДЖЕННЯ (З ПРИВАТНИХ ЗАПИСІВ В.М. ЗАЇКИ 1943 Р.)

Друкується третя частина щоденників Володимира Миколайовича Заїки (1925–1994 рр.), які він вів під час Другої світової війни. Перша частина (від січня по кінець серпня 1943 р). була опублікована в збірці наукових праць «Сіверщина в історії України» (Випуск 10, 2017 р.), друга частина (кінець серпня – початок вересня 1943 р. (дні визволення Глухова) – в «Історичних студіях суспільного прогресу» (Випуск 4, 2016 р.).

Ключові слова: *Друга світова війна, Глухів, визволення, відродження, щоденник.*

14 сентября, вторник, 13 ч. 20 мин.

Дни стоят чудесные, по утрам бывают (почти всегда) морозы. Люди понемногу начинают успокаиваться, но ещё и до сих пор дрожат при одном напоминании о бомбежке. Наши квартиранты-командиры сегодня уехали, очевидно аэродром перебрасывают поближе к фронту. Негде теперь будет доставать газет. Сегодня летели гуси.

15 сентября, среда, 9 ч. 20 мин.

Спал эту ночь плохо: всю ночь летали самолёты, и мамаша с сестрой (записные трусы) часто меня будили. Ночью началась канонада и не прекратилась до этого времени. Через город продолжают идти войска: очень много различных орудий, кавалерия, пехота, танки. Радио ещё не говорит, и не знаешь, где находится фронт.

Спецшкола объявила регистрацию учеников и, если наберется достаточное число учащихся, будет работать. Не знаю, как поступить.

Отсутствие товарищей дает себя знать: настроение начинает портиться.

20 сентября, понедельник

Сегодня на редкость теплый день. Красота! На работу пока не становлюсь: жду комиссии (22/IX). Хотя и не надеюсь на отправку в военную школу. Чёртов глаз! Придется из-за него дома сидеть. Зато домашние рады. Но мне от этого мало радости.

Войска по-прежнему продолжают идти на запад и не в меньшем количестве. Ох и силище! Но безалаберщина чувствуется во многом, и, в первую очередь, в поставке питания. Многие части вынуждены питаться почти преимущественно за счет жителей.

21/IX, 9ч. 30 мин., вторник

Информбюро передает: 20/IX Запорожское и Мелитопольское направление: взяли свыше 70 пунктов.

21/IX, 9 ч. 30 мин., вторник

Вчера был у нас в гостях тетин воспитанник, как она говорит, все же помню. Это лето я пытался заниматься с его дочерью Зоей, но безрезультатно. Для нее это оказалось не по силам. Петр Кузьмич, капитан артиллерии, всю войну вышел на своих плечах. Вчера он нам о многом рассказал. Рассказывает он очень интересно, и много для нас нового встречалось в его рассказах. Мы и не заметили, как время подошло к 23-м часам.

Я обедал, когда пришел Кот (мой меньший брат) в сопровождении какого-то офицера. Я не обратил на офицера особенного внимания: мало ли их в последние время к нам заходило. В следующую минуту я был удивлен поведением капитана. Он подошел к маме, поздоровался и спрашивает:

– Узнаете ли вы меня?

– Мама посмотрела на него внимательно и спрашивает:

– Неужели Петр Кузьмич?

– Он самый, собственной своей персоной. Вот вы меня узнали, а я вас не узнал бы.

– И не мудрено, сколько лет вы у нас не были.

– Да, много времени прошло с тех пор. Я в то время был совсем малышом.

Да и Петр Кузьмич был не такой полный. Он мне раньше казался высоким и худым. Теперь же я чуть ли не выше его.

Слово за словом, разговорились. Вспомнили давно прошедшее, пожурили гостя за редкие визиты, и разговор перешел на обычную теперь тему: о войне. Вспомнили 1941 год, ту грусть, которая охватывала русские сердца при виде отступления родных войск. Петр Кузьмич разговорился:

– Не напоминайте бойцам о 41 годе, вы не думайте, что страдаете одни. Им тоже горько становится на душе при воспоминаниях о поражениях.

– Петр Кузьмич, а как по-вашему, почему произошла

катастрофа 41го года, ведь Советский Союз готовился к войне. Было даже такое изречение: «Кто хочет мира, тот должен был готов к войне».

– Ну, что ж, мы и готовились. Но нам в наследство достались после войны одни развалины, и нам в первую очередь надо было налаживать производство и выпускать орудия производства. В это же время на территории Германии война не велась. Предприятия уцелели. Англия и США, желая получить прибыль от немецких производств, давали на реконструкцию их деньги. А немцы не дураки: ведь хитрую и осторожную дипломатию играя на разногласиях между СССР, США и Англией, они создали мощную промышленность и лихорадочно готовились к войне. Лозунг «Пушки вместо масла!» был известен уже 15 лет назад. Это первое преимущество Германии.

Второе преимущество состояло в том, что до войны с СССР Германия уже воевала и без особых усилий она к своему громадному арсеналу присоединила арсенал Франции, Чехо-Словакии, Италии, Испании, Австрии и других государств. Находясь в состоянии войны, она провела мобилизацию и собрала под ружье более 12 000000 человек. СССР это делать не мог, не навлекая на себя недовольство капиталистических государств (мобилизация указывает на подготовку страны к войне). Перевес и в людях, и в технике к началу войны 41 г. был на стороне Германии. Армия была тренирована. Третье и четвертое преимущество состояли во внезапном нападении и так, что мы свою, соответственно маленькую армию не могли сконцентрировать в одном месте, а вынуждены были растянуть по всей границе от Северного Ледовитого океана до Тихого (угроза со стороны Японии, Ирана, Турции, Румынии, Финляндии).

Пятой причиной поражения были предательства. Многие армии в буквальном смысле слова радовались.

Шестой причиной можно считать слабую дисциплину, малую авторитетность командиров (в финляндскую кампанию чуть ли не до голосования заходило: идти ли в атаку или нет).

Вследствие этих и многих других причин наша армия покатилась на восток, без боя отдавала врагу родную землю.

Только под Москвой мы смогли задержаться, этому помогла русская осенняя грязь и русские морозцы. Под Москвой враг впервые получил хороший отпор и вынужден был откатиться далеко на запад. Советское командование увидело, что дальше так воевать нельзя. В первую очередь надо было подтянуть армию, поднять авторитет командиров. В армии происходят изменения. Вводятся погоны, звания офицера. Раньше боец мог размышлять над приказанием командира, теперь это ему не позволят. Какое бы ни было приказание, боец должен его исполнять, ответственность за приказания офицер берет на себя. В офицерском клубе рядовые не имеют права присутствовать. Если рядовой или офицер едет в трамвае и заходит офицер выше чином, то нижний чин должен уступить ему место. Введено такое понятие, как честь мундира и офицерский суд. Если рядовой или офицер зашел в столовую и видит старше себя чином, он должен попросить разрешение пообедать; собираясь уходить, он опять должен попросить разрешение. В дамском обществе офицер обязан вести себя культурно, иначе подлежит офицерскому суду чести. Офицерам не разрешается даже ходить на базар. Приветствуя женщину, считается хорошим тоном поцеловать у нее руку. Если офицер видит нерешимость рядового и не делает ему замечание, тот сам подлежит взысканию. Офицер должен быть безукоризненно одет, иметь хорошую выправку, ходить четким офицерским шагом. Да разве все перечислить. Много, нового!

– Но ведь, Петр Кузьмич, это похоже на возвращение к укладу царской армии?

–Э, нет! Это не вполне так. Многое мы взяли оттуда – это правда, но взяли только лучшее, а все плохое (вроде мордобоя) мы отбросили. И вы знаете, армия стала дисциплинированнее. Вы знаете, был однажды разговор, какую массу людей можно считать армией. Если взять много крепких юношей, будет ли эта армия? Нет! А если не вооружить? Нет! Если эти юноши будут прекрасно вооружены, закалены, обучены, будет ли это армия? Нет! Когда же они составят армию? Тогда, когда будут дисциплинированные. Недисциплинированная армия может одержать победу только на время, чтобы потом проигрывать войну. И у нас сейчас в войсках вводится постепенно суровая дисциплина… (продолжение следует).

Вечерний разговор (продолжение)

– Петр Кузьмич, а вы не находите, что в армии мало евреев?

– Почему? Их в армии много.

– Я говорю про передовые части. По-моему, они в армии стараются занять место потеплее, где-нибудь в тылу, при снабжении. Ведь правда?

– Ммм… Да, это пожалуй верно. Но вы знаете, они, пожалуй, там более у места, чем на передовой линии. Я, как вы знаете, работаю на починке орудий. В моем подчинении есть несколько низших офицеров, и среди них один еврей. Знает он материальную часть плохо; поручишь привести орудия в порядок, так зачастую боится к нему подойти при испытании (как бы чего не вышло). Но зато если нужно достать какую-нибудь часть для орудия, то посылаешь именно этого горе-артиллериста. Дашь задание: «Вот к такому-то сроку достать деталь! Хоть роди, да подай». Смотришь, деталь тут как тут. Только удивляешься, где он их достает? Мне уже не раз товарищи советовали отчислить от должности этого героя, но я никак не могу: по коммерческой части он незаменим. Мне как-то пришлось на короткое время заняться продовольственными делами части. Так я уже знаю, что это за грязь. Так что надо признаться, что в коммерческих делах евреи незаменимы.

Вот часть из того, что рассказал нам Петр Кузьмич. Конечно это не все. Много я забыл, но и этого достаточно, чтобы заметить новые веяния.

Пора, пора.

Все красноармейцы, с которыми мне приходилось сталкивается, с ненавистью отзываются о власовцах (добровольцах). Зачастую они прикрывают отход немецких войск и стойко сражаются с нашими частями.

28 сентября, вторник, 18 часов 15 минут

Ночь была неспокойная. Слышались взрывы. То ли немцы бомбили, то ли рвались мины. Незнание, как известно, ужаснее правды. Фантазия разыгрывается. Возможно, что это была самая настоящая бомбежка.

1 октября 1943 года, пятница, 6 часов (20 ч.)

Начались занятия в школе. Теперь встал вопрос, будет ли она существовать? Приехал из России директор Глуховского пед.-института (где он был в эвакуации), и кажется будет организован институт. Если это будет так, то в институт переключатся все учителя спец. школы, и она умрет. Не лучше ли, пока не поздно, перейти в десятый класс? Десятилетка уже начала работать.

Говорят, что Ипа Мнушкин – мой товарищ по советской довоенной школе убит. Жалко, хороший был парень. Где-то сейчас другие? Говорят, что в Глухове будет организовано военное училище.

Прошедшая ночь была ужасна. Гроза приходила несколько раз. Молния ослепляла. Гром грохотал ужасно. Часто молния ударяла в землю.

6 октября, 20 часов, среда

Что-то последнее время продвижение русских войск почти приостановилось. Чем это объяснить? Или тылы не поспевают за армией, или немцы оказывают очень сильное сопротивление? Очевиднее всего, что советское командование накопляет силы для решительного удара по немецким войскам и выхода за Днепр. Союзники проявляют слабую деятельность. Если оглянуться назад и рассмотреть деятельность Англии на протяжении всех предыдущих столетий, то теперешняя политика «союзников» станет понятна. США и Англия ожидают, пока Германия и СССР достаточно ослабеют, чтобы затем продиктовать им свои условия мира. Вот тут-то и может случиться еще одна война. Но все-таки судить сейчас о том, чем окончится война, еще рано. Будущее покажет!

Агрономическая школа прекратила свое существование. Большинство учащихся перешло в Учительский институт. Записался в него и я. Свою работу институт начнет не раньше, чем через месяц, а до этого времени я думаю поступить в десятый класс.

8 октября, 8 часов, пятница

Вчера радио ничего особенного не передало. Зато сегодня замечательные новости! Русское командование, подтянув силы, снова развернуло широкое наступление. В действие включился и Волховский участок фронта. Информбюро. Северо-Кавказский фронт: взят г. Тамань, Ахтамировская, Вышестеблевская, Саленьй, Приморский, Голубицкое. Севернее Киева, южнее Переяславля и юго-восточнее Кременчуга советские войска форсировали Днепр и захватили плацдармы. Калининский фронт: взят Невель и еще 100 пунктов. Волховский участок: Действия союзников в Италии ни к черту не годятся.

Да, дела! И на душе веселее стало! Киев очевидно будут обходить. Мне теперь приходится дежурить ночью по приказу НКВД. Вчера вне очереди дежурил на почте, а два дня назад в здании НКВД. Научился обращаться с автоматом.

10 октября 8 часов

В первого ноября думает начинать занятия Учительский институт. Сейчас организовываются кабинеты, таскают шкафы и таки тяжелые. Это я знаю доподлинно, ибо все перегруппировки происходили при моем участии. За то, что я помогаю переносить имущество, меня включили уже в список сотрудников института, и я получаю хлеб. Из-за картошки никак не могу поступить в десятый класс. Расскажу я тебе, друг, о поступке, который не достоин культурных людей. Сегодня должны собрать школьников, чтобы их руками сравнять с землей могилы немецких солдат, похороненных в летнем саду и на их костях построить площадку для гулянья. Какое надругание!

11 октября, понедельник, 2–3 часа

Записки на дежурстве

Сегодня направили меня дежурить в НКГБ. Что это за учреждение – сказать трудно. Внизу устроена как бы тюрьма, а наверху – канцелярии и кабинеты. Я дежурю внизу в самом здании. Расхаживаю по коридору и слежу за порядком в камерах. Это лучше, чем на улицах, ибо там ужасно холодно. Если бы не этот холод, ночи цены не было бы! Луна светит во все лопатки, звезды пляшут! Красота! Но холод, адский холод!

Никогда мне и во сне не снилось, что придётся дежурить в таком учреждении. Впечатление от него тяжелое: один воздух чего стоит! Испорченный, тяжелый, он один может заставить человека всеми силами стремиться на волю. И ведь это только в коридоре! Что же делается в камерах! Ведь в каждой из них стоит параша, а уж «русский дух» стоит столбом – хоть топор вешай. Не хотел бы я попасть на место заключенного, да и на место надзирателя также.

12 октября, вечер

Через город сейчас проходит масса мобилизованных. Усталые, хромают. Не дай боже мне так ходить. Приходится радоваться своему несчастью. Но все-таки в военную школу я пошел бы с охотой. Вчера получил от Вадима письмо, но где он – неизвестно: цензура стерла все названия. По описанию местности и дороги догадываюсь, что он под Белгородом. Лана сегодня тоже получила письмо. К моей большой радости Андрей Артамонов остался дома: хоть один будет товарищ. Я сегодня целый день перевозил институтскую библиотеку.

15 октября, 12 ч.

15/X. Запорожье взято. Мелитополь изолирован от Крыма. На остальных фронтах без перемен.

Неужели никогда культурный уровень русских не поднимется на такую высоту, что они перестанут быть хорошими только из-под палки? Когда они наконец перестанут везде и всюду вредить своему ближнему? Вот что произошло у нас вчера. У меня есть большой атлас Маркса; ему

цены нет. И вот вчера я обнаружил, что одна из карт (самая главная в данное время) украдена. Когда и кем? Недавно мобилизованными людьми, которым варили обед, дали приют. Вот как нам заплатили за труды. Ну, что после этого можно сказать о русском человеке? Сегодня третий раз вызывают в военкомат на комиссию. До каких еще пор меня будут таскать? На комиссии в первый раз пришлось раздеться донага. В заключение мне приказали безвыездно находиться в Глухове до особого распоряжения. Идя на комиссию, встретил животное, чрезвычайно редкое (или совсем невиданное) в г. Глухове, – верблюда. Откуда он попал в город? Не с луны ли свалился?

Вчера, наконец, покончили с огородом. Ух! Красота а-а!

В городе полно войск. И где они берутся? У нас полный дом. Много и мобилизованных. Бросают их из конца в конец. Встретил вчера Семена Кобца, так он был уже в Чернигове, потом в Рыльске, а теперь идет на Новгород-Северский. Вернулся домой Жора Василенко. Надо будет сходить к нему.

На дворе адский ветер. Возможна перемена погоды.

16 октября

Вчера я разговорился с бойцами, которые стояли у нас, и они рассказали мне некоторые эпизоды из своей боевой жизни. Рассказывали про советскую «Катюшу» и немецкого «Ванюшу» (шестиствольный миномет), про «Андрюшу» и «Старшину фронта» (самолет У-2, а попросту «кукурузник» или «огородник»). У-2 летает очень медленно и днем совсем беспомощный, но зато он может долго планировать с выключенным мотором. Ночью он тихо подлетает к немецким позициям, выключает мотор и, планируя вдоль линии фронта, угощает «дорогих гостей» советскими подарками. Плохо воевать с нацменами (казахами, киргизами по преимуществу). Их очень трудно заставить идти в атаку, приходится пускать в дело даже приклады. Если одного из двух друзей ранят, второй ни за что не отойдет от товарища: «Сейчас и меня ранят, и мы вместе пойдем назад». А то так и целой толпой провожают одного раненого соплеменника.

О зиме бойцы говорят, что она нам на руку, но плохо тому бойцу, которого ранят в ногу; много было случаев, когда они замерзали. Вот как поставлена у нас медицинская помощь! С горечью рассказывают бойцы о боях под Орлом. Много русских положило здесь свои головы. Из рот, дивизионов оставались зачастую единицы. И если бы не партизаны, не видать бы Орлу советских войск. Крепки были партизанские удары с тыла! Много среди них было орденоносцев.

17 октября, воскресенье, 8 ч. 30 мин.

Был вчера у Василенко. Он пришел домой только для того, чтобы удалить грыжу, а потом опять возвратится в строй. Безалаберщина, говорит, ужасная, бросают мобилизованных то туда, то сюда. Многому надо нашему командованию научиться у немцев.

Сталин в своей брошюре «О Великой Отечественной войне Советского Союза» обвиняет немцев в том, что у них нет демократических свобод (свободы слова, печати, партий). Но, Иосиф Виссарионович, есть ли эти свободы у нас? Из партий у нас существует только ВКП(б), и попробуй в советской стране выступить со свободным словом! А уже о печати и говорить нечего. Не даром Демьян Бедный, Джамбул и другие писатели попали в опалу. И одни ли только писатели? Все-таки России еще долго придется держать равнение на Запад. О культурном уровне я и не говорю. Немцы за 2 года не насорили в доме столько, как русские солдаты за 2 дня.

Особенно эти русские семечки!

19/X–43 г., вторник

Товарищ Сталин говорит, что Красная Армия несет германскому народу мир и освобождение от фашизма. Но, т. Сталин, знаешь ли ты о мародерстве в своей армии? Бойцы находятся еще на своей земле, но уже грабят своих соплеменников. До какой же степени возрастёт мародерство, когда война перейдет на территорию Польши, Германии и других государств Европы! И это такой мир сулишь ты освобожденным? Задумывался ли ты над этим, т. Сталин? Вчерашнюю ночь я дежурил в НКВД и был свидетелем, как доставили туда пьяного старшего лейтенанта. Что это за безобразие? Что же остается делать бойцам?

Мама опять будет получать жалование довоенного времени. Это 144 руб. при теперешней дороговизне. Какие-нибудь 4 пуда картошки или десяток яиц. Вот и живи после этого как хочешь.

Жалкий вид представляют корпуса учительского института. Стекол нет, многие окна не имеют рам, кругом валяется штукатурка, обломки мебели и приборов. Всюду грязь (вплоть до испражнений. Русская культура!), гадость! Хотя много тут наделала бомбежка, но и работа местного населения видна.

27 октября, среда

В ночь с 26 на 27 был на очередном дежурстве. Во время дежурства несколько раз слышал канонаду. Ночью через город шли с юга на Малый Воронеж войска.

Сейчас многие говорят, что после войны будет новое правительство в Росси. Говорят это открыто. Видно и вправду будут какие-то изменения в государственном строе. За 25 лет советская страна не дала ни одного талантливого художника, прочётная литература издавалась кое-как. Иллюстраций к книгам было мало, да и те были отвратительные. Зато пропагандистика шла полным ходом. Это сознают и жители Москвы (вчера разговаривал об этом с бойцом-москвичом).

1/XI (ноября), 17 часов, понедельник

Ура!!! Наконец-то Глухов дождался благодати. Сегодня первый раз после двухлетнего перерыва идет кинокартина. Кино начало работу. Я тоже иду в кино!

Сегодня, наконец, приехал Иван Иванович. Значит и занятия в институте скоро начнутся. Это прекрасно! Сегодня узнал, что в институте будет 6 хлопцев (считая со мной). Маловато! Ну да ничего не поделать. Начали ремонт Анастасиевской церкви. Прекрасно! Только справят-

ся ли они с этим делом? Ведь это не фунт изюма!

Ваня Землянский опять прислал письмо. Их из Пензы перебросили в Коломну и из автоматчиков переделали в артиллеристов.

Комсомол до сих пор меня не восстанавливает. Видно обо мне забыли. Придется напомнить.

Ничто хлопцев не научит. Сколько уже отправилось на тот свет, а еще больше стало калеками, а они все продолжают и продолжают разряжать патроны, снаряды, мины, жечь порох. Вчера 6 человек разорвало на части, сегодня одному выпекло глаза.

31/X был замечательно дешевый базар. Яйца стоили 45–50 руб. десяток, картофель – 20 руб. пуд, капуста 8–5–3 руб.

Сейчас туго с хлебом. Никак не наладят выпечку.

7 ноября, воскресение, 9 часов

Вчера в 20 ч. по радио выступил с речью т. Сталин. Он подытожил результаты за всю войну и призывал к новым подвигам. Вчера же в 16 часов 20 мин. сообщили о подарке, который преподнесли войска Центрального фронта своей Родине. Вот что я записывал: «6/XI» 4 ч. 10 мин. в 4 ч. 20 мин. дня будет передано важное сообщение. Что оно сулит? Голова не хочет думать. Что если…? А? Нет! Не может быть! Но все же? Эти вопросы задает себе каждый человек (русский). Одни под этим подразумевают мир, другие – открытие второго фронта, третьи – взятие Киева. Что же сообщат на самом деле?

4 ч. 20 мин. «КИЕВ ВЗЯТ! УРА-А!»

Вот какой подарок преподнесла армия своей Родине. Опять Украина обрела столицу и Россия получила назад свою святыню. Вот уж поистине дорогой подарок. Что только осталось от Киева, про какие ужасы расскажут нам?

11 ноября, 8 часов

На дворе адский холод. Пахнет зимой. Ну, на осень обижаться нельзя. Хороша она в этом году! Сухая, довольно теплая. Грязи было очень мало. Какова-то будет зима? Старики пророчат суровую зиму.

А в институте сейчас и топлива нет. Да и вообще, что он имеет? Занятия начинаются 15, а столов еще нет. На занятия студенты должны будут приходить со своими стульями. Вот это дело! Под аудиторию отведен самый холодный класс. Вот будут занятия, так занятия.

13 ноября

Сегодня, наконец, привели в порядок аудитории. После завтра начинаются занятия! Ура!

19 ноября, 8 часов утра, пятница

Вот и начались занятия в институте. На естественном отделе для меня, пока, много знакомого – помогает спецшкола. В классе 5 хлопцев, так что не скучно. Вчера ходил в поликлинику на осмотр. Очевидно, всех граждан города Глухова пропустят через медкомиссию. Ищут военного наследства (венерических болезней).

16/XI

Сравнивая две армии, немецкую и русскую, можно заметить резкую разницу в управлении. Большая безалаберщина наблюдается у русских. Немецкие солдаты и на передовой позиции получают сполна свой паёк, красноармейцы не имеют возможности. В русской армии, если человек стал негоден для войны, его или уничтожают, или оставляют на произвол судьбы. Если у бойца заболели старые раны, его отправляют в госпиталь, но зачастую ему предоставляют самому тащится туда, хотя бы он еле держался на ногах.

20 ноября, 8 часов

«Правда» от 8/XI сообщает, что командующий немецкими войсками, которые находятся во Франции, написал Гитлеру письмо, в котором указывает на бесполезность продолжения войны и удивляется, что Гитлер до сих пор не оставил своего поста и не дал возможности народу самому позаботиться о мире. Газета сообщает, что недавно состоялась очередная партийная конференция (в Германии), на которую впервые не был приглашен Гитлер. Его даже не известили о ней. Это вызвало в Германии сенсацию. Да, это кое-что значит.

В институте пока дела идут хорошо. Материал нетрудный. Труднее всего будет изучать основы марксизма-ленинизма: нет пособий и трудно их достать.

Вчера узнал, что Сергей Граневич жив и здоров. Очень рад. Хороший он парень. Зато с Г. Василенко, говорят, плохо. Надо его навестить. Студенты физмата смотрят сейчас на нас, естественников, немного свысока – мы, мол, герои! Но они недовольны своим учителем математики. Старик Климантович не считается с аудиторией. На своих учителей я, пока, пожаловаться не могу. Физическую географию у нас будет читать, очевидно, Пирогов. Наконец-то он получит назначение! Это замечательный учитель.

Где-то Закс Илья Семенович? Неужели убит? Жаль. Какой это был преподаватель географии!

22/XI–43 г., понедельник

Был вчера у Георгия В. Бедный парень чуть не отправился на тот свет. После операции открылось нагноение. Чуть-чуть не было заражение крови. И куда он годится! Неужели будет вынужден стать в строй?

23/XI

Получил приписное свидетельство. В нем меня признают годным к нестроевой службе. А это пахнет мобилизацией. Куда? На Донбасс, в Харьков и другие разрушенные места. Ходят слухи, что скоро будут мобилизовать девчат. Что-то плохо у нас на фронте под Житомиром. Ходят слухи об оставлении его. Это мне не нравится.

24 ноября утро.

На фронте под Житомиром неладно. Вчера передавали, что бои идут в районе Коростышева, а сегодня они идут в районе Черняхова-Брусилова. Эта линия проходит восточнее Житомира и Коростышева. Это мне не нравится…

Наведений вище уривок зі щоденника В.М. Заїки об'єднаний специфікою душевного стану автора. За цей час (від визволення Глухова і до завершення битви за Житомир) на сторінках щоденника декілька разів зафіксована стурбованість молодої людини – «а чи не повернуть-

ся окупанти знову?». Навіть битва за Київ не зняла цю проблему, бо автор відчував, з яким напруженням і якими втратами здобувався вихід Червової Армії на правобережжя України. Після звільнення Житомира віра в перемогу над Німеччиною стає беззаперечною.

Заика В.В. Глухов. Возрождение (из личных записей В.Н. Заики 1943 г.)

Печатается третья часть дневников Владимира Николаевича Заики (1925–1994 гг.), которые он вёл во время Второй мировой войны. Первая часть (от января по конец августа 1943 г.) была опубликована в сборнике научных работ «Северщина в истории Украины» (Выпуск 10, 2017 г.), вторая часть – (конец августа – начало сентября 1943 г. (дни освобождения Глухова) – в «Исторических студиях общественного прогресса» (Выпуск 4, 2016 г.).

***Ключевые слова:** Вторая мировая война, Глухов, освобождение, возрождение, дневник.*

Zaika V.V. Hlukhiv. Revival (from the private notes of V.M. Zaika of 1943)

The third part of the diaries of Volodymyr Zaika (1925-1994) conducted during World War II was published. The first part, from January of 1943 to the end of August of 1943 was published in the collection of scientific works «Sivershchyna region in the history of Ukraine» issue 10, 2017, part 2: the end of August – the beginning of September (the days of liberating of Hlukhiv) was published in «Historical studies of the social progress», issue 4, 2016.

***Key words:** World War II, Hlukhiv, liberation, revival, diary.*

15.03.2018 р.

УДК 94(477.51):322.2.087.1(47+57)«195»

Ф.А. Юхно

ЛИСТУВАННЯ ВІРЯН ІЗ ОРГАНАМИ ВЛАДИ ЯК ДЗЕРКАЛО ЇХ ВІДНОСИН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 50-х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується листування вірян із органами влади як одна із форм спротиву діям держави, що були спрямовані на викорінення релігійного чинника із суспільних відносин. Систематизується інформація, порушувана у листах, до органів влади та посадових осіб, висвітлюється становище віруючих та священнослужителів, наводяться конкретні приклади рефлексії на звернення громадян та їх протидія релігійній політиці держави.

***Ключові слова:** влада, віряни, вилучення, громада, прихід, листування, опір, церква.*

Відносини влади та релігійних громад мають велике значення для гармонійного життя населення. Будь-які втручання держави у релігійну площину, які несуть за собою зміни, часто розцінюються віруючими як гоніння на віру та приниження їхньої гідності. У той же час чиновникам доводиться вирішувати значний комплекс питань діяльності общин. Тому під час вибудовування моделі взаємин між владою та церквою варто враховувати історичний досвід попередніх поколінь, беручи найкращі приклади для створення законодавства і забезпечення вільного задоволення релігійних потреб громадян.

Виразним прикладом тотального втручання держави у релігійне життя є радянська доба. Вивчення стосунків влади і церкви цього часу є актуальною науковою і суспільною проблемою на сучасному етапі державотворення.

У радянській історіографії тема взаємовідносин влади та церкви була заангажована атеїстичною ідеологією, а доступна джерельна база не дозволяла різносторонньо підійти до проблеми через закритість великої кількості архівних фондів [1]. Більш активні дослідження з даного питання було розпочато на початку 90-х рр. ХХ ст. До вивчення теми зверталися В. Боднар [2], К. Будзь [3], П. Бондарчук [4], В. Войналович [5] І. Луковенко [6], В. Милусь [7], Г. Маринченко [8], В. Пащенко [9], Д. Поспеловський [10], Л. Паніна 11], О. Тевікова [12], М. Шкаровський [13]. У своїх роботах вони висвітлюють різні аспекти життя парафій та їх відносини з органами влади. Автори наводять приклади спротиву віруючих державній релігійній політиці, подають статистичні данні листування вірян з державою, зміст листів. Аналіз листування парафій Чернігівської області присутній у роботах О. Тарасенка, М. Ковальова [14] та Н. Шліхти [15]. У них автори торкаються особливостей листування жителів Чернігівщини з органами влади, мети звернень та реакцію на них влади. Ця тема представлена також у серії книг «Реабілітовані історією» [16], але, попри це, спеціальних досліджень із порушеної проблеми не проводилося.

Метою даної статті є аналіз змісту листування колективних та індивідуальних звернень віруючих до органів влади, висвітлення ситуації, яка склалася між вірянами та державою на різних рівнях, систематизація листів за порушеними питаннями та причинами їх написання, дослідження реакції влади на звернення.

Незважаючи на певне потепління відносин між владою та церквою у післяокупаційний час, радянське керівництво не відмовилося від жорсткої політики відносно православної церкви. На Чернігівщині у контексті загальнодержавних процесів проходила реєстрації релігійних громад упродовж 1943–1947 рр., яка здійснювалася уповноваженим Ради у справах РПЦ при Чернігівському облвиконкомі. Паралельно часто порушувалися питання про вилучення у громад церковних та нецерковних приміщень, які були перепрофільовані та перебудовані у 1920–1930-х рр. ХХ ст. під клуби, а в період окупації були знову зайняті вірянами. Масово ці приміщення почали вилучатися після травневого пленуму ЦК КП(б)У 1946 р., на якому було прийнято постанову про вилучення будівель культосвіти, що використовувалися не за призначенням [9, с. 55]. На виконання постанови у Чернігівській області місцеві органи влади мали вилучити в релігійних громад 90 будівель. Виконуючи поставлене завдання, органами влади до 1957 р. було

забрано 88 будівель та знято з реєстрації 59 громад, а взамін для ведення богослужінь вірянам було надано лише 29 нерівнозначних будівель. Парафії, які втратили статус діючих, та ті, які не мали приміщення, приєднувалися до сусідніх приходів [17, арк. 1].

Окрім цього місцеві органи влади вдавалися до грубого адміністрування та тиску на священиків і вірян. У результаті такої політики зростало невдоволення населення. Найбільш поширеною формою прояву протесту було написання листів до різних партійних та керівних органів держави. Вірянами листи подавалися під назвами скарги та заяви, але такі формулювання не зовсім відповідали їх змісту. На даний час дослідники у своїх працях, виходячи з мотивів та цілей написання, використовують стосовно них узагальнюючий термін «звернення» або ж називають їх проханнями чи петиціями [3, с. 139–140]. За структурою більшість листів були схожими. Пишучи листа, люди робили відповідне звернення до керівника чи органів влади, а в основній частині надавали обґрунтування свого звернення. У них вірянами наводилися історичні факти та різні ситуації, які, на їхню думку, мали бути аргументами для задоволення прохання. Зміст цієї частини листів є доволі інформативним джерелом, який віддзеркалює відносини влади та церкви. Аналізуючи звернення, можна побачити проблему очима простого населення. У той же час підібрані вірянами факти часто були суб'єктивними та не висвітлювали події уповні. Після викладу проблеми люди безпосередньо прохали про допомогу у її вирішенні.

Сама процедура опрацювання звернень проходила у декілька етапів. Після надходження до адресата листи відправляли до Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР або республіканського уповноваженого. Після вивчення проблеми із приписами та рекомендаціями листи пересилали обласним уповноваженим. Наступним етапом була перевірка інформації через районне або сільське керівництво та надання інформації членам ради і позивачам. Доволі часто уповноважені не вдавалися до ретельного розгляду справ, а відповіді давалися шаблонно, у деяких випадках тривалий час.

За своїм змістом переважна більшість звернень, починаючи з 1950 р., стосувалася питань повернення приміщень та поновлення реєстрації. Також люди систематично скаржилися на неправомірні дії місцевого керівництва, жорстке адміністрування, ігнорування проблем громад та затягування рішень з питань релігійного життя. Зокрема, у 1950 р. на ім'я республіканського уповноваженого П. Хотченка з Чернігівщин було надіслано 29 заяв, 11 з яких стосувалися повернення вилучених церковних приміщень. У довідці члена ради у справах РПЦ при раді Міністрів УРСР В. Спиридонова зазначалося, що від деяких парафій надходило по 3–5 звернень за рік. За кількісними показниками надісланих звернень Чернігівська область знаходилася на третьому місці після Київської та Вінницької [19, арк. 213–215].

Найбільш показово відстоювали релігійні права на Чернігівщині жителі с. Гірська Городнянського (нині Сновського) району та с. Прачі Борзнянського району. Мешканці цих населених пунктів систематично надсилали петиції до органів влади та відмовлялися довгий час переходити до інших запропонованих приміщень. Зокрема, у листі заступника уповноваженого Ради Міністрів СССР по УССР Г. Катуніна до уповноваженого при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репи зазначалося, що, починаючи із квітня 1951 р., віруючими с. Гірська було надіслано лише до ради по справах РПЦ 17 скарг-прохань про повернення їм храму, який був вилучений у громади під будинок культури. У листі, надісланому жителями с. Гірська до секретаря ЦК партії М. Хрущова 15 лютого 1956 р. [20, арк. 9], говорилося, що їхній храм 4 роки перебуває без постійного священика, але попри це у ньому повністю збереглося церковне начиння. Люди також скаржилися на місцеві органи влади та уповноваженого, який вдавався до шантажу. Ф. Репа говорив віруючим, що він готовий надіслати їм священика лише у випадку, коли громада зголоситься поміняти церкву на приміщення будинку культури [20, арк. 2–9].

Активною в листуванні була і Прачівська релігійна громада. Її церковне приміщення було вилучене у 1951 р. для подальшого використання в якості будинку культури. Незважаючи на це, віряни відмовилися полишати храм та неодноразово надсилали листи-скарги з вимогами його повернути. У своїх зверненнях вони вказували, що це приміщення було церквою і довгий час стояло без даху, на ремонт якого громада витратила 16 936 руб. Порушувалися у листі також фінансові питання та вказувалося, що громада податкової заборгованості перед державою немає [21, арк. 42]. У свою чергу, виконкомом сільської ради, щоб пришвидшити процес передачі, надіслав листа до Верховної Ради СРСР. У обґрунтуванні зазначалося, що приміщення було переобладнане під клуб у 1938 р., а у період окупації самовільно забране громадою. Але ситуація все одно залишалася невизначеною. У кінцевому результаті до сільської ради 20 липня 1952 р. був викликаний священик та церковний староста. Їм були дані вказівки припинити богослужіння. Після цих подій головою сільської ради А. Сапком, головою колгоспу І. Барбашем разом з активістами та представниками районної ради було проведено спробу силового захоплення приміщення, але через спротив громади вона була невдалою [21, арк. 37]. У відповідь на неправомірні дії прихожанами було надіслано 15 серпня 1952 р. заяву до Міністерства юстиції УРСР, в якій говорилося про вчинений погром і безлад у приміщенні церкви. Після перевірки даних заяви уповноважений Ф. Репа підтвердив порушення законодавства, але попри це намагався спростувати інформацію про вчинення погрому. Факти, викладені у листі до уповноваженого Г. Корчевого, він назвав описом майна. Крім того, для пришвидшення закриття церкви уповнова-

жений Ф. Репа перевів священика до іншої парафії, а голові сільської ради дав вказівки не приймати адміністративних дій допоки по своїй волі громада не перейде до церковної сторожки [21, арк. 42–44].

Попри те, що громади не могли довгий час добитися позитивних результатів, їхній опір відстрочував зняття парафій з реєстрації та призводив до змін роботи уповноважених. У інформаційному повідомленні голови ради по справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова до ЦК КПУ від 4 грудня 1954 р. вказувалися вагомі недоліки роботи уповноваженого при Чернігівському облвиконкомі Ф. Репи, які спричинили протести у Гірську та Прачах. На його думку, зайвим було порушувати питання про вилучення приміщень, де це зробити неможливо. У кінцевому результаті до Прачівської громади було направлено священика відповідно до рішення Ради у справах РПЦ за № 6 від 4 квітня 1955 р. [22, арк. 27], а громаді с. Гірськ 4 липня 1956 р. було повернено приміщення та направлено священика [21, арк. 44].

Ще одним прикладом спротиву є протестні дії жителів с. Ушні Менського району, с. Іваньків Понорницького (нині Коропського) району та Орлівки Куликівського району. Завдяки великій активності та систематичності написання звернень про повернення молитовних приміщень відстрочувалося питання зняття їх з реєстрації, і лише у 1958–1960 рр. вони втратили статус діючих громад [22, арк. 29].

Прохання до органів влади про повернення своїх храмів і молитовних будинків направляли жителі інших населених пунктів. У них мова йшла про жорстке адміністрування громад. Зокрема, староста релігійної громади с. Перелюба Холминського (нині Корюківського) району відправив петицію 5 червня 1950 р. до Президії Верховної Ради УРСР, у якій йшла мова про повернення храму [24, арк. 1–3]. Також він скаржився на роботу місцевих органів влади, які не повертали приміщення релігійній громаді. У кінцевому результаті, незважаючи на всі зусилля, приміщення продовжувало використовуватися під клуб та зерносховище. Листування велося також віруючими с. Грязна Щорського (нині с. Заріччя Сновського) району. Жителем села С. Савостою порушувалося клопотання перед головою Президії Верховної Ради СРСР Н. Шверником про залишення за громадою церкви Івана Богослова, яку керівництво місцевого колгоспу хотіло вилучити для використання під зерносховище. У зверненні говорилося, що храм був збудований 50 років і має відповідати своєму призначенню, а органами влади ігноруються їхні інтереси [24, арк. 4–5]. Жителями цього населеного пункту у скарзі, надісланій до уповноваженого Ф. Репи 9 серпня 1956 р., детально було передано розмову між представниками парафії та керівництвом райвиконкому під час розгляду їхньої заяви. Ведучи бесіду, голова Мироненко говорив про незаконне проведення збору підписів та поставив їх під сумнів, оскільки до них були у великій кількості занесені люди, які на той час перебували на військові службі. У відповідь члени церковної ради парафії, яка разом із священиком займалася управлінням парафією, зробили заяву, що ці списки були відвезені уповноваженому Г. Карпову, і він їх бачити не міг, оскільки вони зроблені в одному екземплярі, а висловлювання голови є неправдивими та розцінювалися вірянами як пряме небажання вирішувати справи громади. Про радикальні настрої жителів свідчили фрази у листі, у яких вони висловлювали готовність добиватися результату за будь-яких обставин. Зі схожим змістом представниками парафії було надіслано листа до Г. Карпова [25, арк. 12–13]. Громада за допомогою також зверталася до Патріарха Московського Алексія І. Факти, які наводилися в обґрунтуванні церковному ієрарху, кардинально відрізнялися від решти прохань. Окрім невирішених проблем та затягування часу органами влади, у ньому йшла мова про відхід людей від віри та значний перехід до інших релігійних конфесій і негативний вплив цих конфесій на церковне життя краю. Єдиним виходом із ситуації, на думку прихожан, було відкриття хоча б звичайної хати для поновлення богослужінь. Але, незважаючи на всі зусилля, церковне приміщення так і не було передане громаді [25, арк. 28].

Велика кількість листів до органів влади надходила і від жителів с. Лісові Хутори Носівського району. За змістом вони були майже ідентичними. У одному з листів про повернення Миколаївської церкви говорилося, що побудована вона 1750 р. і має бути церквою, а не школою. Особливо обурювало віруючих розташування клубу у вівтарній частині церкви [25, арк. 22]. Зверталася увага і на незаконне вилучення споруди та велику відстань до діючих церков, що призводило до проблем у здійсненні треб та обрядів. Також вірянами було зібрано 4000 підписів за повернення храму. У відповідь уповноваженим Ф. Репою була ініційована перевірка, а списки людей опинилися у голови сільської ради, який проводив бесіди та погрожував організаторам спротиву. У результаті було виявлено ініціатора збору підписів, а списки названі фіктивними. Незважаючи на це, віруючі продовжували писати скарги, але храм їм повернути так і не вдалося [26, арк. 1–6].

Інформація про листування вірян з обласним уповноваженим постійно фіксувалася та заносилася до звітів. Зокрема, у звіті за 1958 р. містилися дані про звернення громадян з питання довготривалого незаконного використання частин церковних приміщень під зерносховище у 7-ми парафіях. Таке їх використання, на думку прихожан, було недоречним і обурливим, а сама експлуатація у такий спосіб приносила шкоду спорудам. Ф. Репа в окремих випадках надсилав вказівки звільнити будівлі, але часто вони ігнорувалися головами колгоспів. За даними уповноваженого було звільнено від зерна лише 2 церкви – у с. Шестовиця Чернігівського району та с. Великий Листвен Тупичівського (нині Городнянського) району [27, арк. 33].

Велика кількість звернень надходила із проханнями поновити реєстрацію вже недіючих парафій. На думку уповноваженого, їх активізація була пов'язана із виходом Постанови ЦК КПСС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Після її оприлюднення віряни сподівалися на зміни в релігійному житті. До обласного уповноваженого по питанню реєстрації у 1954 р. надійшло одне звернення [28, арк. 7], 1956 р. – 2 [22, арк. 24], 1958 р. – 4 [29, арк. 121], 1959 р. – 5 [30, арк. 30–33], але через близьку відстань до інших приходів їхні клопотання не були задоволені.

Влада не поспішала давати дозволи на побудову нових приміщень для ведення богослужінь. По цьому питанню до уповноважених різних рівнів та органів влади зверталися жителі с. Крахаїв Остерського (нині Козелецького) району [24, арк. 3], с. Максимівки Ічнянського району, с. Лукашівки Чернігівського району [31, арк, 213–214].

Окрім цього велика частина звернень віруючих була пов'язана з діяльністю священнослужителів. До них належать листи-прохання про поновлення діяльності священиків на приході та скарги на невідповідну поведінку священиків і церковних старост, а також внутрішньо-приходські конфлікти. Мотивами для їх написання часто виступали особистісні стосунки, а зміст не дозволяє повністю проаналізувати ситуацію, що склалася у приході. Наприклад, прихожани с. Петрівки Городнянського району стали на захист священика Г. Секача, якого було звинувачено у викладанні богослов'я школярам із забороною служіння. У своїх зверненнях до республіканського уповноваженого П. Хотченка та інших органів влади вірянами подавалася позитивна інформація про його пастирську роботу [31, арк. 198]. Жителі с. Хотуничі Городнянського району захищали у листах свого священика Ф. Гуменюка, якого було відсторонено від служби.

Наряду з цим до уповноваженого та вищого церковного керівництва надходили листи про незадовільну поведінку священнослужителів та конфліктні ситуації у приходах. У відповідь проводилася перевірка єпархіальним керівництвом через благочинних священиків. Після перевірки та при підтвердженні результатів, за погодженням уповноваженого, священика переводили на інший прихід або забороняли йому проводити служби [31, арк. 201].

У листуванні зустрічаються також факти скоєння злочинів стосовно священиків. Зокрема, церковний староста с. Вербівки Добрянського (нині Ріпкинського) району скаржився на побиття місцевого батюшки головою сільської ради та директором школи, але після перевірки інциденту на місці факт не підтвердився [22, арк. 22–23]. Незаконні дії місцевих органів влади були викладені у листі жителя с. Жовтневе (нині Рождественське) Коропського району В. Юркевича до депутата Верховної Ради УССР Т. Яблонської. У своєму зверненні він став на захист священика І. Коваля, якому керівництвом села було заборонено провести вінчання. Мотивом для такого рішення слугувала недостатня перевірка документів та відсутність довідки про одруження, виданої РАГСОМ. Після проведення перевірки було підтверджено неправомірність дій керівництва села та надіслано роз'яснення щодо переліку документів, необхідних для проведення обряду [31, арк. 242].

Листи від жителів області також публікувалися на сторінках обласної газети «Деснянська правда». Їх основною метою була пропаганда атеїзму, дискредитація церкви та священиків. Наприклад, у статті А. Втора «Два лиця святого отця», яка вийшла 17 червня 1959 р., подавалася інформація про священика І. Колесника, який служив у с. Крапивна Ніжинського району, та батюшку Хрестовоздвиженського храму м. Ніжина М. Рутковського. Стаття говорила про негативні сторони життя священиків, ухилення їх від оподаткування та спекулятивну торгівлю [32, с. 4].

Таким чином, листування вірян з органами державної влади було одним із видів їх спротиву на наступальні дії держави стосовно релігійної політики. У своїх зверненнях люди просили за повернення церковних приміщень і використання їх за цільовим призначенням, поновлення реєстрації релігійних громад, побудову нових споруд для культових цілей. Окремі звернення стосувались відносин священиків із владою, її жорсткого адміністрування. Незважаючи на велику кількість звернень, позитивного результату віряни домагались лише в окремих випадках. Таке відношення вказує на повне нехтування інтересами людей та штучне і жорстке нав'язування атеїстичного світогляду.

У подальших дослідженнях планується розширення хронологічних меж даної теми задля більш широкого та об'єктивного висвітлення взаємовідносин влади та церкви на Чернігівщині.

ПОСИЛАННЯ

1. Культова архітектура й атеїстичне виховання / А. Черній, Р. Наконечний // Людина і світ. – 1978 р. – № 4. – С. 38–41.

2. Боднар В.Б. Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області у (1944–1985 рр.): дис. канд. іст. наук: 09.00.11 / Віктор Богданович Боднар. – Чернівці, 2016. – 226 с.

3. Будз К.М. Українська греко-католицька церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Катерина Миколаївна Будз. – Київ, 2016. – 244 с.

4. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х років / П.М. Бондарчук // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С. 136–163.

5. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.

6. Луковенко І.Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943–1964 роках. Бібліотека «Релігії світу». Т. 6. – Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», 2011. – 353 с.

7. Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках ХХ ст./ В.І. Милусь. – Луцьк: Волинянин, 2008. – 228 с.

8. Маринченко Г.М. Відносини радянської влади та церкви у південній Україні (друга половина 40-х – середина 60-х років ХХ століття) дис.. канд. іст. наук: 07.00.01 / Маринченко Ганна Миколаївна. – Миколаїв, 2013. – 253 с.

9. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2014 – 630 с.

10. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М.: Республика, 1995 – 511 с.
11. Паніна Л. Російська православна церква на Житомирщині 50–80 рр. XX ст. / Л. Паніна // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Збірник наукових праць. – Рівне: РДГУ, 2009. – Вип. 15. – С. 51–54.
12. Тевікова О.В. Форми та методи антирелігійної боротьби в Україні (1953–1964 рр.) / О.В. Тевікова // Вісник Київського міжнародного університету. Серія «Міжнародні відносини». – К. КиМУ, 2009. – Вип. 8. – С. 292–311.
13. Шкаровский М.В. Русская православная церковь в XX веке. / М.В. Шкаровский. – М.: Вече, 2010 – 479 с.
14. Тарасенко О. Ковальов М. Церква і влада на Чернігівщині за радянського часу в кн. «Реабілітовані історією»: у 27 т. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 3. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 600 с.
15. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Н. Шліхта. – Харків: Акта, 2011. – 468 с.
16. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. – Кн. 1. – Чернігів: Десна Поліграф, 2008. – 799 с.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України м. Київ (далі – ЦДАВО), ф. 4648, оп. 1, спр. 150, арк. 151.
18. ЦДАВО, ф. 4648, оп. 1, спр. 55, арк 25.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України м. Київ, ф. 1. оп. 24 спр. 3532, арк. 220.
20. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 5166, оп. 1 спр. 13, арк. 87.
21. ДАЧО, ф. Р. 5166, оп 1, спр. 7, арк 50.
22. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 9, спр. 413, арк 225.
23. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 9, спр. 214, арк 221.
24. ДАЧО, ф. Р. 5166, оп. 1, спр. 4, арк. 5.
25. ДАЧО, ф. Р. 5166, оп. 1, спр. 14, арк 28.
26. ДАЧО, ф. Р. 5166, оп. 1, спр. 8, арк 14.
27. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 10, спр. 78, арк 241.
28. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 8, спр. 1635, арк. 223.
29. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 10, спр. 78, арк. 360.
30. ДАЧО, ф. П. 470, оп. 10, спр. 428, арк. 357.
31. ЦДАВО, ф. 4648, оп. 1, спр. 182, арк 303.
32. Деснянська правда. – 1959. – № 120(6955). – 17 червня.

Юхно Ф.А. Переписка верующих с органами власти как зеркало их оношений на Черниговщине у 50-х гг.XX века

У статье анализируется переписка верующих с органами власти как одна их форм сопротивления действиям государства, которые были направлены на искоренение религиозного фактора из общественных отношений. Систематизируется информация, поднятая в письмах к органам власти и должностным лицам, показывается положение верующих и священнослужителей, освещяются конкретные примеры рефлексии на обращения граждан и противодействие религиозной политике государства.

Ключевые слова: *власть, верующие, изъятие, общество, приход, переписка, сопротивление, церковь.*

Yukhno F.A. The correspondence of believers with the authorities as a reflection of their relationship at Chernigiv region in the 1950th of the 20th century

The article analyses correspondence between religious believers and the authorities as a form of defiance to the Soviet Union, who were oppressing religious freedom. The information contained in the letters to the authorities as well as to the officials has been catalogued. The predicament of religious believers and clergy is being addressed. Letters from authority replying to citizens' pleas are given as well as the citizens' opposition to the religious policy of the Soviet Union.

Key words: *authority, believers, withholding, community, parish, resistance, church.*

19.03.2018 р.

УДК 711.523 (477.51-25) : [791.221.8:82-343] (47+57)«198»

О.Л. Литовченко

ПАНОРАМА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ ЗА МАТЕРІАЛАМИ КІНОСТРІЧКИ «ТАМ, НА НЕВЕДОМЫХ ДОРОЖКАХ…» (1982 Р.)

У статті йдеться про роль архітектурно-ландшафтного середовища історичного центру Чернігова у створенні фільму-казки «Там, на неведомых дорожках…». Частина зйомок цієї кінострічки проходила на території стародавнього Дитинця у 1981 р., що дає змогу простежити стан пам'яток та історичного центру на час створення фільму.

Ключові слова: *фільм-казка, Дитинець, пам'ятки архітектури, декорації.*

Чернігівський Дитинець – історичний центр міста, який протягом віків змінював своє функціональне призначення. Свого часу це була житлова, монастирська та фортечна територія. На сьогодні сформовано паркову зону з неперевершеним архітектурно-ландшафтним комплексом. Ця територія нині є унікальною, оскільки тут з високим ступенем концентрації збережені різнорідні та різновікові пам'ятки культурної спадщини, що вирізняє її з-поміж інших подібних історико-архітектурних комплексів [1, с. 356; 2, с. 88–89].

Особливий колорит та панорамність історичного центру Чернігова привернули увагу і кіномитців фільму-казки «Там, на неведомых дорожках…» у 1981 р. Окрім того, на окраїнах міста проглядалися чудові краєвиди на ліси, поля, річки та озера, які відповідали запланованим ідеям режисера [3, с. 4; 4, с. 4].

До зйомок цієї кінокартини було залучено кілька пам'яток стародавнього Дитинця. Мова йде про один з найдавніших збережених до наших днів храмів на теренах України – Спасо-Преображенський собор (XI ст.), родову княжу усипальню – Борисоглібський собор (XII ст.) та культурно-освітній осередок доби Гетьманщини – Колегіум (XVII–XVIII ст.). Дві з них первісно виконували релігійну функцію, третя – освітню. Почасти у стрічці також проглядається перша пам'ятка доби класицизму, що побудована на території Дитинця – Будинок архієпископа (XVIII ст.) та мур, що оточує його західний фасад [2, с. 89]. Протягом років функції вказаних будівель неодноразово змінювались. Так, на момент зйомок стрічки, собори та колишній навчальний заклад мали музейне призначення, а Будинок архієпископа був архівом.

Дослідники велику увагу приділяли вивченню історії кінематографа у різновекторних напрямках. Однак, ця робота переважно зводилась до мистецтвознавчого аналізу відзнятих кінострічок та формування фільмів під впливом радянської ідеології. Деякі з них розглядали кінодокумент як історичне джерело, інші вивчали роль артпростору в створенні того чи іншого кінопродукту [5; 6; 7]. Втім, питання історії зйомок кінофільмів на локальному рівні, зокрема у Чернігові, відображені тільки у поодиноких роботах із зазначенням основних об'єктів (осо-

бливо пам'яток архітектури), які були залучені до зйомок у фільмах. Також ми окремо звернемо увагу на події, що супроводжували кінознімання [8; 9; 10].

Основною метою цієї публікації є з'ясування ролі історичного середовища Чернігівського Дитинця у зйомках фільму-казки «Там, на неведомых дорожках…».

Зйомки цієї кінострічки проводила Ялтинська кіностудія, котра на початку 1980-х рр. була філією Центральної кіностудії дитячих та юнацьких фільмів ім. М. Горького (Москва). Сценарій було розроблено за мотивами книги Е. Успенського «Вниз по волшебной реке» [3, с. 4; 4, с. 4; 11, с. 1].

У сюжеті фільму йдеться про фантастичні пригоди хлопчика Дмитра Сидорова під час літніх канікул у чудесному заповіднику. Тут він зустрічав таких казкових персонажів, як Бабу Ягу, царя Макара, Василису Премудру, Чахлика Невмирущого, Солов'я-розбійника та ін. У стрічці йдеться про споконвічну боротьбу добра та зла, але зважаючи на те, що описуються казкові події, це суперництво висвітлене у добрій, наївній та часом кумедній манері [3, с. 4; 4, с. 4; 11, с. 4].

Автором сценарію до фільму була А. Ахундова, режисером-постановником – М. Юзовський. Ролі виконували такі актори, як Р. Монастирський, Т. Пельтцер, Л. Харитонов, Т. Аксюта, О. Філіппенко, Ю. Чернов, Ю. Медведєв, Л. Каневський, О. Анофрієв та ін. [3, с. 4; 4, с. 4; 11, с. 4].

Зйомки фрагментів фільму-казки «Там, на неведомых дорожках…» у Чернігові проводились у серпні-вересні 1981 р. Один з творців цієї кінострічки, режисер М. Юзовський, зазначав, що Чернігів постає як жива казка під відкритим небом. Особливу увагу митець звертав на древні пам'ятки архітектури та зелені насадження. Це все неабияк підходило для створення кінофільму з казковим змістом [4, с. 4; 11, с. 1].

Поруч зі стародавніми будівлями на Дитинці будівельники з кіностудії зводили за ескізами художника Б. Комякова «білокам'яний заповідник». Цей знімальний майданчик був розміщений на галявині зі східної сторони будівлі Чернігівського Колегіуму. Вказана територія була обнесена декораціями муру, терема, дзвіниці та проїзних арок. Майданчик почасти було вимощено бутафорською бруківкою. Біля східного фасаду Колегіуму було зроблено декоративну прибудову у вигляді входу до царського палацу. Створені біля Колегіуму декорації вдало вписалися в навколишню панораму, в якій також проглядалися Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори. Тут знімали епізоди картини, де показано казкове містечко з царським палацом. Під час створення багатолюдних сцен, на місці цієї локації, до роботи кіномитці залучали у масовку не тільки професійних акторів, а й бажаючих чернігівців, котрі пройшли відбір. Поки тривали підготовчі роботи на Дитинці, знімальна група працювала над фільмуванням деяких епізодів на околицях Чернігова, зокрема на березі р. Білоус [3, с. 4; 4, с. 4; 11, с. 1].

У перших чернігівських відеокадрах цього фільму (епізод триває кілька секунд) з північно-східного боку Колегіуму було видно палацову площу. Продемонстровано декорації, котрі були зроблені біля будівлі Чернігівського Колегіуму та Будинку архієпископа. В епізоді проглядається частина покрівлі останньої споруди [11, с. 16]. В іншому фрагменті показано відкрите північне вікно колишньої трапезної церкви Всіх Святих, що у XVIII ст. розміщувалася на другому поверсі Колегіуму. В цьому епізоді цар Макар з вікна давав вказівку підлеглим про вигнання з міста писаря Чумичку, котрий виявився крадієм. Вже у наступних кадрах показано декоративну в'їзну браму та вид на східний фасад Колегіуму. За спорудженими декораціями було помітно третій ярус цієї пам'ятки [11, с. 19–20].

Цей фільм дає змогу простежити, що стан Чернігівського Колегіуму на 1981 р. був подібний до нинішнього. Споруда була відновлена в повоєнні часи, однак вже на початку 1970-х рр. знову потребувала уваги реставраторів. Другий етап реставраційних робіт пам'ятки проходив під керівництвом М. Говденко в 1973–1977 рр., за кілька років до зйомок [2, с. 106].

У подальших епізодах, котрі були відзняті на Дитинці, показано, як в темну пору доби до будівлі палацу прокрадався Чумичка з метою визволення з в'язниці Чахлика Невмирущого. Спочатку він, замаскувавшись у невеликий стіг сіна, проходив біля охоронця через ворота, а потім рухався повз палац до дверей у підвал, куди у подальшому і спустився. У цьому фрагменті фільму можна почасти побачити перший поверх південного фасаду Колегіуму, двері, що нині ведуть до одного з відділів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», та вхід до підвального приміщення [11, с. 27–28]. Стан будівлі був таким, який встановився після реставрації 1970-х рр.

Після свого звільнення, за сюжетом, Чахлик вночі біля криниці на палацовій площі, щоб поповнити свої сили, напивався водою. Спочатку в фільмі показано декорації казкового містечка, на фоні яких писар Чумичка напував Чахлика Невмирущого. Цей же епізод був продемонстрований і з іншого ракурсу, з якого помітно південно-східний бік цієї споруди у декораційному оздобленні. Такі ж локації показані у фрагменті стрічки, де самохідна піч з хлопчиком Дмитром та Бабою Ягою заїжджала на палацову площу [11, с. 30, 34]. До речі, бутафорська піч була встановлена на автомобільне шасі та завдяки певним силовим діям приводилась у рух, створюючи ефект казковості.

Правильно підібрану панораму з архітектурними пам'ятками Чернігівського Дитинця вдало доповнювали декорації казкового містечка. В одному з епізодів фільму таке зображення за сюжетом демонструвало ранок у місті. Саме у цій частині стрічки проглядалися північні фасади Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів та східна частина будівлі Чернігівського Колегіуму [11, с. 36]. На цьому ж майданчику було зафільмовано фрагмент фільму-казки, де продемонстровано втечу Дмитра від вояків Чахлика. Хлопчик для втечі використав збудований декоративний мур, також втік від писа-

ря поблизу південного фасаду Колегіуму та на самохідній пічці виїхав через браму палацової площі. В одному з епізодів цього відеофрагменту проглядався четвертий ярус будівлі Чернігівського Колегіуму з невеликою позолоченою банею з хрестом. Це фонове зображення на тлі дзвону декоративної дзвіниці на передньому плані стало яскравим доповненням відеокадру. До створення фрагменту було залучено свійських тварин, а також використовувалась піротехніка [11, с. 37–40].

Панорама Чернігівського Дитинця з видом на два храми Київської Русі та барокову перлину – Колегіум – знову простежувалась у тій частині фільму, де йшлося про те, як двоє чоловіків привезли Солов'я-розбійника на кінському возі до Чахлика Невмирущого. У цьому епізоді також показано, як розбійника завели до царського палацу. Оскільки до східного фасаду Чернігівського Колегіуму було прибудовано декоративну стіну з дверми, то у фільмі за нею можна простежити справжні двері східної сторони споруди [11, с. 42–43].

У тій частині кінострічки, де йшлося про очікування на палацовій площі Лиха Одноокого та Змія Горинича, можна побачити Чахлика, який сидів на троні біля палацу. Поруч з ним була свита. Ця сцена знімалась зі східного фасаду Чернігівського Колегіуму. За режисерською розробкою на знімальний майданчик залучили близько сотні чоловік масовки, використовували піротехнічні засоби [11, с. 46–47]. Локація з троном на фоні декорацій царського палацу також демонструвалась в епізоді, де Чахлик спілкувався з Солов'єм-розбійником. У цьому ж фрагменті фільму стрільці на площу конем притягли самохідну піч, на якій втікав хлопчик Дмитро [11, с. 47–48].

Казкове містечко з палацом у темну пору доби, в іншому, кількасекундному, епізоді фільму демонструвало на екрані вигляд північного фасаду Борисоглібського собору (котрий було спеціально підсвічено), а також прибудовані декорації до східного фасаду Колегіуму. Далі, за сюжетом, показано банкет у царському палаці. На нього у шапці-невидимці прийшов хлопчик Дмитро і влаштував безлад з метою заволодінням ключем від дверей підвалу, в якому було ув'язнено царя Макара та Бабу Ягу. Саме за допомогою цього ключа і було відкрито підвальне приміщення у наступній сцені. У фільмі показані двері, котрі є одним із входів до підвалу Чернігівського Колегіуму. Вони розміщені з південного боку споруди поруч із входом до одного з приміщень першого поверху цієї пам'ятки [11, с. 53–56].

В останнє панораму зі Спасо-Преображенським та Борисоглібським соборами показано у фільмі, коли з площі виїздила карета, в яку було запряжено трійку коней. Вона рухалась через проїзну декоративну арку, котра вела на дорогу між муром Будинку архієпископа та Борисоглібським собором у напрямку Спаського собору [11, с. 59].

Фінальні сцени, що увійшли до фільму, знімалися на околицях Чернігова на р. Білоус та поблизу неї. Для цього було збудовано бутафорський міст, на якому відбувалося протистояння між представниками, які підтримували царя Макара, з одного боку, Чахлика Невмирущого, з іншого [3 с. 4; 11, с. 1, 69–73].

У вільний від зйомок час кіномитці відвідували різні заклади та спілкувалися з чернігівцями. Один з таких випадків трапився з Л. Студьоновою – бібліографом Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка. Так, у кінці серпня 1981 р. до відділу мистецтв бібліотеки завітав актор Л. Харитонов (грав роль царя Макара). Відомий актор цікавився журналом «Искусство кино» та запрошував бажаючих ввечері до одного з міських кінотеатрів на зустріч з кіномитцями. Л. Харитонов погодився дати Л. Студьоновій автограф, який було зроблено на буклеті з інформацією про Чернігівський державний архітектурно-історичний заповідник (нині Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») [10, с. 67].

Для тієї чи іншої кінострічки вибір панорами має відповідати певним критеріям. Вибираючи локації для створення фільму-казки «Там, на неведомых дорожках…», кінематографістів вразила просторово-архітектурна композиція Чернігівського Дитинця. Для створення казкового містечка працівники кіностудії доповнили панораму з пам'ятками архітектури масштабними декораціями. Стародавні будівлі переважно простежувались як фонове наповнення відеоряду, однак, були й епізоди, де події розвивались з використанням конструктивних елементів будівлі Чернігівського Колегіуму.

З мистецтвознавчої точки зору зроблені локації на теренах Дитинця у повній мірі змогли перенести глядача в атмосферу минувшини та казковості. Окрім того, кінофільм «Там, на неведомых дорожках…» – один з тих, що частково демонструє стан історико-культурного ареалу з архітектурними пам'ятками на момент зйомок. Події, які супроводжували знімальний процес і є частиною історії Чернігова, її суттєво урізноманітнили.

ПОСИЛАННЯ

1. Непотенко І. Охорона культурної спадщини Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»: нормативне врегулювання / І. Непотенко // Карнабідівські читання. – 2017. – № 1–3. – С. 356–362.

2. Непотенко І., Руденок В., Михеєнко Н. Збереження історико-культурного спадку / Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». 50 років діяльності. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – С. 88–143.

3. Ващук Г. Казка прийшла! / Г. Ващук // Комсомольський гарт. – 1981. – № 98. – С. 4.

4. Юзовський М. «Там, на незнаних доріжках…»: [бесіда з режисером-постановником фільму М. Юзовським] / [записала Т. Баскіна] // Деснянська правда. – 1981. – № 154. – С. 4.

5. Госейко Л. Історія українського кінематографа. 1896 — 1995 / Л. Госейко. – К.: KINO-КОЛО, 2005. – 464 с.

6. Маркітан Л. Інформаційний потенціал кінофотовідеодокументів як історичного джерела / Л. Маркітан // Український історичний журнал. – 2002. – № 5. – С. 34–49.

7. Мусієнко Н. Місто як артпростір кінематографу / Н. Мусієнко // Міждисциплінарне пізнання закономірностей сучасного екранного дискурсу: зб. наукових праць. – К.: Ін-т культурології НАМ України, 2014. – С. 76–86.

8. Литовченко О. Екранізація повісті М. Гоголя «Вій» на Чернігівщині (до 50-ї річниці виходу кінострічки на екрани) / О. Литовченко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 4. – С. 146–153.

9. Литовченко О. Храми Чернігова у кіномистецтві / О. Литовченко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 60–63.
10. Студьонова Л. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л. Студьонова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – 256 с.
11. Ахундова А. «Там на неведомых дорожках…» (По мотивам книги Э. Успенского «Вниз по волшебной реке» / [Режиссерская разработка Михаила Юзовского]. – М., 1981. – 77 с.

Литовченко А.Л. Панорама Черниговского Детинца по материалам киноленты «Там, на неведомых дорожках…» (1982 г.)
В статье речь идет о роли архитектурно-ландшафтной среды исторического центра Чернигова в создании фильма-сказки «Там, на неведомых дорожках…». Часть сьемок этой киноленты проходила на территории древнего Детинца в 1981 г., что дает представление о состоянии памятников архитектуры и исторического центра во время создания фильма.
***Ключевые слова:** фильм-сказка, Детинец, памятники архитектуры, декорации.*

Lytovchenko O.L. The view of Chernihiv Dytynets by the materials of film «On unknown paths…» (1982)
The article is devoted to the role of architectural and landscape environment of historical center of Chernihiv in making film-tale «On Unknown Paths…». The part of the film was made in Chernihiv in 1981 that gave a chance to analize state of architectural monuments on Dytynets territory.
***Key words:** film-tale, Dytynets, architectural monuments and scenery.*

26.02.2018 р.

УДК 37.014.62-057.343 П. Зайцев

Н.М. Демиденко

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА (1886–1965) – ВІДОМОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВЦЯ, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА: ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

У статті досліджуються основні віхи біографії та наукової діяльності ученого, відомого шевченкознавця, публіциста, редактора, громадсько-політичного діяча, уродженця м. Суми Павла Івановича Зайцева. Особлива увага приділена його праці «Життя Тараса Шевченка».
***Ключові слова:** П.І Зайцев, Т.Г Шевченко, наукова діяльність, шевченкознавство.*

> *«В епохи, коли «дрібніють люди на землі», збуджується цікавість до біографій «великих», наслідком чого з'являється життєпис, як літературна форма».*
> *(Євген Маланюк, «Книга спостережень»)*

Павло Іванович Зайцев – один із найвідоміших дослідників життя і творчості Т. Шевченка, котрому на початку ХХ ст. вдалося створити академічну біографію Тараса Шевченка, яка активно в подальшому буде використовуватися великою плеядою шевченкознавців. Роботи П.І. Зайцева засвідчили перехід від аматорства до наукового дослідження життя і творчості українського Пророка. Професор Павло Зайцев, провідний шевченкознавець, широко відомий у світових наукових колах, на жаль, залишався довгий час маловідомим в Україні і навіть у своєму рідному місті.

Життя і творчість видатного українця стали предметом вивчення дослідників Є. Маланюка, В. Міяковського, С. Білоконя, Н. Грайцера, Р. Радишевського, Г. Іванущенка та інших. Але у висвітленні постаті Павла Зайцева дотепер існує чимало прогалин. Метою даного дослідження є узагальнення його впливу на національно-культурний розвиток та вклад у науку як шевченкознавця.

На батьківщині документальні свідчення про діяльність П. Зайцева були практично відсутніми. Зокрема, дослідник, архівіст Г.М. Іванущенко згадує, що вперше про свого земляка дізнався у Мюнхені, навчаючись у 1999 р. в Українському Вільному Університеті [1, с. 43].

Народився П.І. Зайцев у місті Суми. Згідно запису у метричних книгах сумської Іллінської церкви дата його народження –10 вересня 1886 р., дата хрещення – 16 вересня 1886 р.. Батько Павла, Іван Арсенович, «був помічником класних наставників Сумської Олександрівської гімназії, був справжнім консерватором, «стовпом» тодішнього режиму і не виявляв ніякої симпатії до українського» [1, с. 44].

Навчався Зайцев у Сумській Олександрійській гімназії, де на той час існував підпільний український гурток, учасники якого розповсюджували листівки, так звані «метелики» українознавчого змісту. Про свої дитячі та юнацькі роки Зайцев завжди згадував з великою теплотою. У 1904 р., після закінчення гімназії, він вступив до юридичного факультету Петербурзького університету. З часом він став активним учасником української громади, до складу якої входили представники української передової інтелігенції: Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Лотоуцький, П. Стебницький, О. Грушевський, Д. Донцов та інші [1, с. 45].

Інтерес до творчості Шевченка у Зайцева проявився ще у студентські роки. Тоді ж він і почав друкувати перші літературознавчі статті. З 1909 року він упродовж чотирьох років зібрав чималу кількість матеріалів, які не увійшли до повного видання Кобзаря 1907 року. У своєму зібранні молодий дослідник мав багату колекцію автографів Шевченка.

Отримавши у 1909 році диплом юриста, П. Зайцев вступив на навчання до історико-філологічного факультету цього ж Петербурзького університету. Після закінчення навчання в університеті у 1913 р. він відвідав рідні Суми. Вельми цікавим є той факт, що учений, котрого з неабияким азартом у той час звинувачували в націоналізмі, рішуче виступив за шанобливе ставлення до свого земляка, російського літератора Івана Клюшникова. У «Сумському віснику» Зайцев надрукував статтю, в якій наголошував, що саме сумському письменнику Клюшникову зобов'язані своєю успішною творчістю такі видатні письменники, як Бєлінський та Тургенєв. Беззасте-

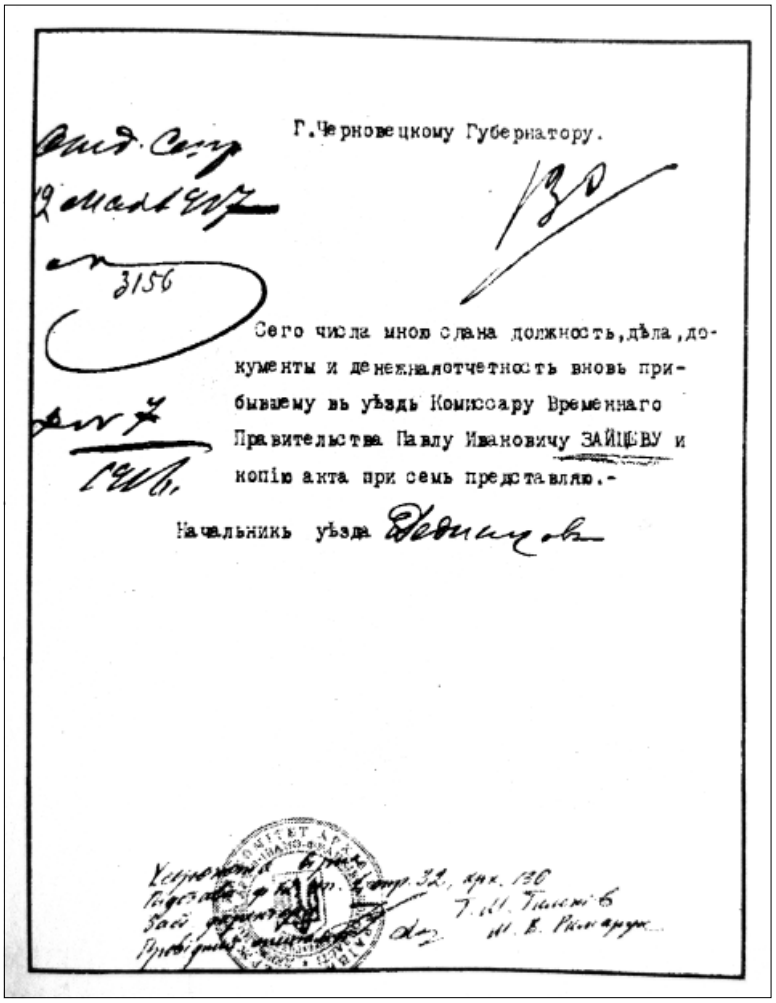

Г. Черновецкому Губернатору.

3156

Сего числа мною сдана должность, дѣла, документы и денежная отчетность вновь прибывшему въ уѣздъ Комиссару Временнаго Правительства Павлу Ивановичу ЗАЙЦЕВУ и копію акта при семъ представляю.-

Начальникъ уѣзда

Документ про передачу справ комісару Тимчасового уряду П. Зайцеву, травень, 1917 р.

режно об'єктивний у своїх судженнях, він різко засудив сумську інтелігенцію у її «безпам'ятстві» по відношенню до свого талановитого земляка [2, с. 5].

Протягом 1912–1914 рр. Зайцеву вдалось опублікувати багато невідомих творів, листів і документів до біографії Шевченка [3, с. 714]. Займаючись пошуком матеріалів, йому пощастило віднайти матеріали, які раніше були невідомі для широкого загалу. Так, у 1912 р. у Нижньому Новгороді він знайшов 8 малюнків Шевченка із серії «Притча про блудного сина».

Навчання молодого студента було пов'язане з активною політичною і громадською діяльністю. Зайцев вступає до Революційної української партії (РУП), до діяльності місцевої громади ТУП долучається ще з 1907 року. У березні 1912 р. в українському клубі «Кобзар» Зайцев знайомиться з С. Петлюрою, з яким пізніше виїде в еміграцію [4, с. 21].

Продовжуючи невпинно займатися вивченням творчості Шевченка, учений вже у 1914 р. за прижиттєвими виданнями Шевченка готує і видає у Петербурзі «Кобзаря». У тому ж 1914-му році він своєю працею про перше кохання Шевченка започатковує процес «наближення» по-справжньому живого Шевченка, тісно пов'язуючи його творчість з популяризацією українського слова. Так, у 1915–1917 рр. на нелегальних університетських курсах у Петербурзі він викладає українську літературу [5, с. 5].

Петроградський осередок ТУП, до якого належав П. Зайцев, 9 березня 1917 р. виступив із декларацією, в якій були окреслені наступні вимоги українців: національна автономія, українізація народної освіти, звільнення полонених під час війни. Зі створенням у Петрограді Української Національної ради П. Зайцева обрали до її виконавчого комітету. У квітні 1917 р. Тимчасовий уряд за рекомендацією Д. Дорошенка призначив Зайцева Косовським повітовим комісаром на окупованому російськими військами Підкарпатті. А від Петроградської української громади він був обраний членом Центральної Ради [6, с. 94–95].

У тому ж 1917-у році, приїхавши у своїх справах до Петербургу, Зайцеву вдається попрацювати в архіві III відділу «власної царської канцелярії», перевезеного з Департаменту освіти поліції до будинку Академії Наук [1, с. 46]. У цьому архіві Зайцев натрапляє на рукопис Костомарова «Книг битія» Кирило-Мефодіївського товариста та автографи поетичної збірки Шевченка «Три літа». Опрацювавши матеріали, П. Зайцев друкує їх у Києві разом із статтею «Книга битія Костомарова як документ і твір» у журналі «Наше минуле» [1, с. 47]. Тобто, завдячуючи саме Зайцеву, сучасники мають змогу ознайомитись з унікальною «Книгою буття Українського народу».

Повернувшись до Києва 15 вересня 1917 р., не полишаючи творчої праці, вже за влади гетьмана Скоропадського, відомий учений-літературознавець очолює канцелярію Генерального секретаря у справах освіти. Загальна канцелярія (в листопаді 1917 р. була перейменована на Департамент загальних справ) мала надзвичайно важливе значення у забезпеченні діяльності Генерального секретарства освіти. Співробітники канцелярії опікувалися розробкою проектів загального характеру, адміністративними та господарськими справами.

У той же час П. Зайцев успішно працює на педагогічний ниві, викладаючи педагогіку в Українській педагогічній академії, Українському народному університеті, другій Київській гімназії. Йому вдається розпочати видання часопису історії, літератури і культури «Наше минуле», навколо якого об'єднались Г. Нарбут, М. Грушевський та інші відомі представники української інтелігенції [6, с. 95]. У своїх спогадах «Мої зустрічі з Г.І. Нарбутом» між трьох стовпів» М. Зеров «поруч із Г. Нарбутом та В. Модзалевським називає

Павла Зайцева, який вносив свою жадобу до людей і до всього цікавого в людях, що робило з нього талановитого педагога і прекрасного організатора» [1, с. 48].

Олександр Лотоцький писав про Зайцева, що «той не тільки подавав літературні надії, але вже і справджував їх, обробляючи фрагменти української літератури та громадського руху… У товариському житті він піддержував бадьорий, веселий настрій, оповідаючи гумористичні анекдоти…» [1, с. 45]. За спогадами В. Міяковського, який товаришував багато років із Зайцевим, Павло був надзвичайно обдарованою особистістю: вправно грав на бандурі, мав чудовий голос, займався віршуванням, був гарним актором.

У 1919–1920 рр., працюючи у ВУАН, Зайцев виступає як редактор «Записок історично-філологічного відділу Української академії наук». До речі, у своїй праці «Боротьба за українську державу під совєтською владою», що вийшла в Лондоні у 1973 р., Василь Плющ у розділі «Розгром української еліти» зазначає, що більшовиками у Всеукраїнській Академії Наук було заарештовано або вислано понад 250 осіб. Серед інших зазначається і Павло Зайцев [7, с. 112]. Насправді, Зайцев у 1919 р. змушений був залишити Київ, захоплений більшовиками, продовжуючи брати участь у визвольній боротьбі. У 1920 році він очолює культурно-освітній відділ Армії УНР, а пізніше, разом із українським урядом, емігрує за кордон. З 1921 р. він живе у Варшаві. Долаючи всі проблеми перебування на чужині, шевченкознавець невпинно продовжує займатися справою свого життя – пізнанням творчості Кобзаря, успішно очолює Комісію шевченкознавства при НТШ, виконує обов'язки редактора збірника «Повне видання творів Тараса Шевченка» у 16-ти томах. У багатотомне видання мали входити всі твори Шевченка, видані не лише українською мовою, а й російською, зокрема його повісті, написані на засланні. До збірника також включалися наукові статті та коментарі П. Зайцева.

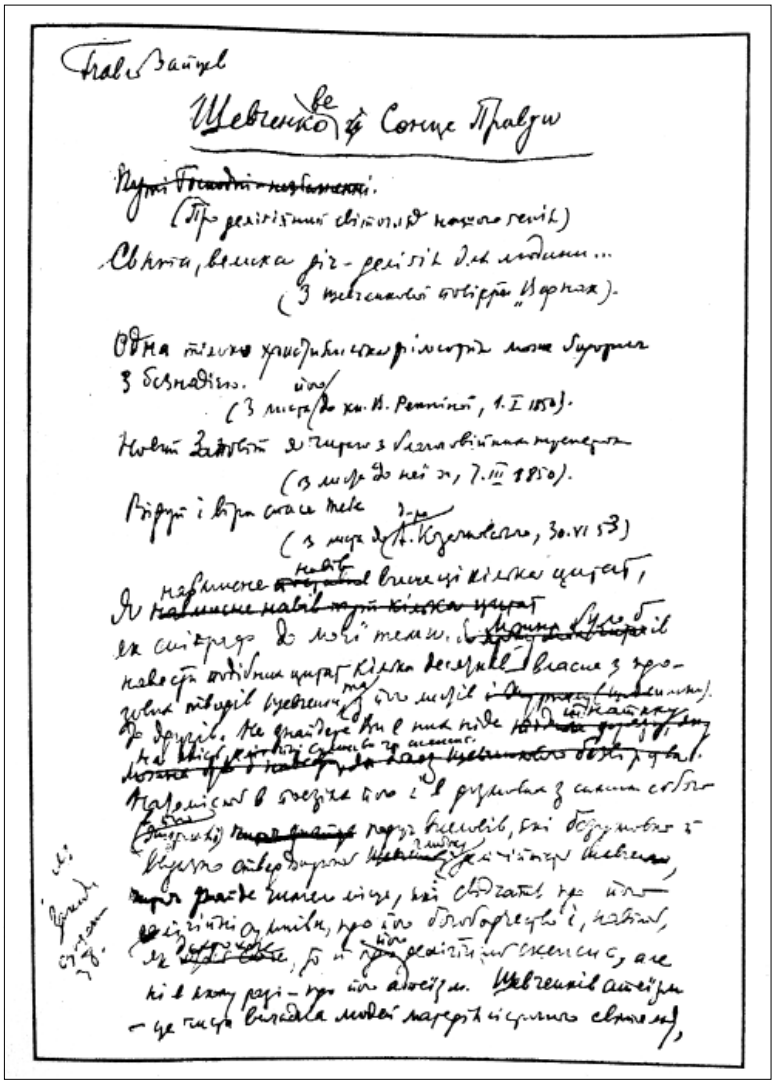

Чернетка роботи П.І. Зайцева про Т.Г. Шевченка

До 1939 р. вийшло 13 томів повного зібрання. Радянська окупація застала у львівській друкарні, як згадував Маланюк, саме той том, що містив в собі життєпис Шевченка. Весь готовий наклад було знищено більшовиками. Вціліло лише декілька примірників. Недодрукований примірник книги Павла Зайцева «Життя Тараса Шевченка» вдалось врятувати. Саме цій книзі судилось ознаменувати перехід до наукового фахового дослідження життя і творчості Т.Г. Шевченка, «поборюючи традиції народницького культу Кобзаря, коли повторювали за С. Єфремовим про демократизм Шевченка, визначали Шевченка як «борця з кріпацтвом», наголошували на Шевченковому «мужицтві», його кріпацькій суті тощо» [8, с. 216].

Великою заслугою у новаторському підході до висвітлення постаті Шевченка, на думку Н. Полонської-Василенко, є те, що «на широкому тлі життя України середини XIX ст. показана постать Шевченка не тільки як народного поета у смушковій шапці, але як і блискучого, освіченого і чарівного європейця, що захоплював і неписьменних селян, і збуджував приспані патріотичні почуття» [9, с. 226].

Особливо вражає ґрунтовний джерелознавчий матеріал, який дослідник знаходив в історичних коментарях і в архівах. П. Зайцев використовує цитати, які повністю відповідають оригіналу. Великим доповненням до джерелознавчої бази слід відзначити використання у монографії особистого листування Шевченка. Наприклад, про деталі його відносин з Ликерою Полусмаковою, з якою Шевченко мріяв побратися, читач узнає з листів самого поета та спогадів його сучасників, свідків тих подій.

І хоч П. Зайцев ставив собі за мету дати життєпис Шевченка, а не характеристику його творчості, все ж він не уникає цього аналізу. Надаючи фактичний матері-

П. Зайцев, 1910-ті роки

ал, дослідник додає і власних ліричних коментарів. Це надає монографії не лише наукового, а й науково-популярного характеру, що робить її доступнішою і зрозумілішою для широкого кола читачів.

Слід окремо зазначити, що П. Зайцев зовсім по-новому висвітлює десятирічний період перебування Шевченка на засланні, показуючи його не лише як сувору солдатчину, а й період активної творчої праці. Якщо у попередніх дослідженнях Т. Шевченко «поставав як живцем похований на цілих десять років у мертвому степу за Каспійським морем, серед пісків і солонців, замордований муштрою», то П. Зайцев характеризує заслання Шевченка як період «несамовитої творчої енергії», «колосальний вибух художньої творчості» [8, с. 219]. Опираючись виключно на факти, Зайцев зазначає, що за одну зиму в Аральській експедиції Шевченко написав не менше робіт, ніж за шість попередніх років на волі.

В. Дорошенко справедливо зауважував: «Ні на йоту не відступаючи від наукової правди дав він нам незвичайно живу й пластичну, овіяну справжньою любов'ю і пієтизмом до великого поета-страдника повість, а не суху академічну розвідку. Вона відрізняється від відомих у цілому світі романів про життя визначних людей тим, що в ній нема нічого вигаданого» [10, с. 208].

Підкреслюючи, що монографія Зайцева «Життя Тараса Шевченка» є справді найдокладнішим змалюванням Шевченкового життя серед відомих на той час аналогічних праць, В. Дорошенко продовжував стверджувати, що «…у книзі П. Зайцева маємо критично перевірену, не спотворену жодною партійною публіцистикою біографію Шевченка, що стоїть на належній височині і відповідає матеріалам, які досі нам відомі» [10, с. 208].

П. Зайцев невпинно відстоював при публікації творів Шевченка їх автентичність, зауважуючи, що у попередніх виданнях ця автентичність була дещо порушена П. Кулішем, що є неприпустимим. Він часто повторював, що шевченкознавці наскільки люблять «корегувати» Шевченка, що він, мабуть, своїх творів і не впізнав би.

У 1988 р. монографія «Життя Тараса Шевченка» вийшла англійською мовою в Торонто у перекладі та із передмовою Ю. Луцького. У передмові англомовного видання редактор писав, що дана монографія П. Зайцева залишається найстараннішою й найбільш збалансованою біографією Шевченка.

Павло Зайцев, окрім біографічних розвідок, напрацьовував матеріали про особливості творчості Т. Шевченка, для якого «молитися і творити» були поняттями тотожними. Результатом аналізу стала стаття Зайцева «Як творив Шевченко поет», надрукована у Варшаві у 1939 р. та реферат «Психологічний портрет Шевченка», прочитаний у 1941 р. в Кракові у приміщенні українського видавництва [10, с. 218].

У 1941 р. П. Зайцев переїздить до Берліну, де бере участь у виданні часописів «Український вісник» та «Українець». Дещо пізніше, у 1961 р., він підготував публікацію «Як окрадають Шевченка на нашій не своїй землі», в якій критикує обмежене трактування радянськими шевченкознавцями поета. У 1963 р. Зайцев стає членом Української національної Ради – об'єднання українських організацій за кордоном, головою якої був сумчанин Борис Іваницький [1, с. 51].

Р.П. Радишевський подає розлогий список праць, написаних Зайцевим в еміграції: «Шевченко і поляки» (1934), «Два польські персонажі в повістях Тараса Шевченка (1935), «Шевченко як художник і графік» (1936), «Викуп з неволі Шевченка (1935), «Незабутній учитель Шевченка» (1934), «Жінка на життєвих шляхах Шевченка (1939), «Незнані матеріали про Шевченка та інших українських письменників» (1939) та ін. Стає зрозумілим, чому у 1948 р. УВАН саме Павла Зайцева обирає директором інституту шевченкознавства.

Інтерес Павла Зайцева до творчості Шевченка був не випадковим. Згадаймо, що улюбленим героєм шевченківських поезій був повстанець-гайдамака, козак-запорожець, який виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди й честі. Поняття свободи найчастіше постає у Шевченка не у вигляді туманно-абстрактної мрії, а відтворюється як категорія конкретна, наснажена революційним змістом. І тому наукова діяльність Павла Зайцева так тісно переплілась з політично-революційною діяльністю.

Творчості Шевченка Зайцев не зраджував до останніх днів свого життя.

Смерть застала П. Зайцева, коли він завершував роботу над своїми працями «Етика й естетика Шевченка», «Коментарі до споминів про Шевченка його сучасників», «Творчість Шевченка». На жаль, всі вони залишились незавершеними. Помер видатний вчений 2 вересня 1965 р. у Мюнхені, похований на українському цвинтарі Вальдфрідгоф.

На жаль, творча спадщина Павла Зайцева, яка заслуговує на подальше вивчення і глибоке переосмислення, не

дійшла до нас своєчасно. Перевидання її в Україні відкриває не лише правдивий, нетрадиційний образ Шевченка, а й повертає з небуття незаслужено забуте ім'я видатного шевченкознавця, якому у 2017 р. сумчани встановили таки меморіальну дошку біля Олександрівської гімназії – освітнього закладу, де свого часу навчався Павло Іванович.

Кожна епоха має свої особливості. Ми маємо з кожної вибирати те, що є цінним і тривким. Для всіх подальших дослідників творчості Т.Г. Шевченка наукові публікації Павла Зайцева назавжди залишаться вірним і надійним путівником, дороговказом до справжнього, неупередженого розуміння українського Пророка.

ПОСИЛАННЯ

1. Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю / Геннадій Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопрац. – Суми :Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 192 с.

2. Гамлет Сумського повіту // Панорама Сумщини, – 1992. – 7 травня. – № 123. – С. 5.

3. Енциклопедія Українознавства: словникова частина. – Т. 2 / гол. Редактор проф. д-р В. Кубійович; Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – 857 с.

4. Білокінь С. Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою / С. Білокінь // Слово і час, – 2010. – № 6. – С. 18–25.

5. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк-Париж- Мюнхен, 1955. – 456 с.

6. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – Київ, 1998. – 220 с.

7. Плющ В. Боротьба за українську державу під совєтською владою. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. – 125 с.

8. Радишевський Р.П. Павло Зайцев – шевченкознавець / Р.П. Радишевський // Наукові записки Бердянського педагогічного університету. – 2014. – Вип. 1, – С. 213–223.

9. Полонська-Василенко Н. Професор Павло Іванович Зайцев (1886–1965) / Н. Полонська-Василенко // Український вільний університет. Наукові записки. – Мюнхен, 1965–1966. – С. 225–228.

10. Дорошенко В. Нові праці про Шевченка: літературна біографія Тараса Шевченка / В. Дорошенко // Зарубіжне шевченкознавство. – Річник 5. – 1956.– С. 207–209.

Демиденко Н.М. Деятельность Павла Зайцева (1886–1965), известного шевченковеда, общественно-политического деятеля: возвращение из забвения

В статье исследуются основные вехи биографии и научной деятельности ученого, известного шевченковеда, публициста, редактора, общественно-политического деятеля, уродженца г. Сумы Павла Ивановича Зайцева. Особенное внимание уделено его книге «Жизнь Тараса Шевченко».

Ключевые слова: *П.И. Зайцев, Т.Г. Шевченко, научная деятельность, шевченковед.*

Demydenko N.M. Activity of Pavlo Zaitsev (1885-1965) – famous researcher of Taras Shevchenko, civil and political leader: return from silence

The main stages of biography and scientific activity of publicist, editor, civil and political leader, Sumy-born Pavlo Ivanovych Zaitsev are analyzed. Great attention is paid to the analysis of his work «Life of Taras Shevchenko».

Key words: *Pavlo Zaitsev, Taras Shevchenko, scientific activity, researcher of Taras Shevchenko.*

19.03.2018 р.

УДК 520.1(477-25) (092) П. Романчук

С.А .Салата
В.О. Константинов

ПАВЛО РОМАНЧУК – УРОДЖЕНЕЦЬ СІВЕРЩИНИ І ДИРЕКТОР КИЇВСЬКОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ

Сіверщина дала світові багато видатних особистостей в різних галузях культури і науки: промисловців, меценатів, співаків, музикантів, вчених, військових. Серед останніх треба згадати Героя Радянського Союзу (1944) Павла Родіоновича Романчука, який після закінчення Другої світової війни пройшов шлях від аспіранта до посади директора Астрономічної обсерваторії при Київському державному університеті (тепер – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Дана стаття присвячена життєвому та творчому шляху уродженця Сіверщини, кандидату фізико-математичних наук, доценту, директору Київської астрономічної обсерваторії у 1972–2003 роках П.Р. Романчуку.

Ключові слова: *астрономія, обсерваторія, університет.*

Павло Родіонович Романчук народився в сільській родині 11 березня 1921 р. на хуторі Гринів Роменського району Сумської області. Цей хутір був знищений під час окупації в роки Другої світової війни. Батько, Родіон Іванович Романчук (1888–1974), та мати Ірина Григорівна (1891–1962) мали шість десятин (8,74 га) землі і займалися сільським господарством. У сім'ї крім Павла було ще двоє синів: Іван (1914 р. н.) та Микола (1919 р. н.). Батьки трьох дітей лояльно відносилися до радянської влади, своєчасно сплачували всі податки. Але це не врятувало сім'ю від репресій: у 1930 р. батько був засланий до Архангельської області Росії. Земля та майно родини були конфісковані. Мати змушена була поїхати до Ромен на заробітки. Старший брат Іван подався на заробітки на північ, а Микола тривалий час переховувався на хуторі. Павла ж забрала на виховання хрещена матір. У 1933 р. із заслання повернувся батько. Сім'я стала жити у Ромнах. Згодом Іван вивчився на бухгалтера, працював за цим фахом на півночі Росії, а останні роки жив у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), де помер у 1993 р. Середній брат Микола вступив на навчання до сільськогосподарського інституту у Глухові, потім був призваний в армію і загинув на війні у 1941 р. [1, с. 108].

У 1929 р. Павло Родіонович пішов до початкової школи на хуторі Гринів. З 5-го по 8-й класи він навчався у школі села Засулля. Після закінчення 8-го класу Засульської середньої школи переїхав вчитися до м. Ромни, де навчався у середній школі № 3. У 1939 р. він закінчив 10-й клас і поступив на навчання до Херсонського педагогічного інституту на фізико-математичний факультет. Але провчився він всього один місяць і був призваний на військову службу до лав Червоної Армії.

П.Р. Романчук розпочав військову службу рядовим 17-го окремого місцевого стрілецького батальйону в місті Можайськ Московської області. Після закінчення та складання іспиту у листопаді 1940 р. його призначено командиром відділення і переведено на службу в

263 авіабазу, яка була розташована у м. Ржев Калінінської області. У квітні 1941 р. П.Р. Романчука призначили помічником командира взводу. Тут він зустрів війну. До середини липня 1941 р. частина, в якій проходив службу Павло Родіонович, знаходилася на польовому аеродромі, де обслуговувалися вилети бойових літаків. З наближенням бойових дій до Смоленська наприкінці липня 1941 р. рота увійшла до складу 91 дивізії і була направлена на Західний фронт, яким командував маршал Радянського Союзу (1940), двічі Герой Радянського Союзу (1940, 1965) Семен Костянтинович Тимошенко, під м. Бєлий, північніше Смоленська [2, с. 125; 3, с. 245]. В одному з боїв командир взводу був поранений , тому командування взяв на себе П.Р. Романчук. 28 серпня 1941 р. Павло Родіонович отримав перше поранення та лікувався у м. Саратов.

Після одужання його відправили у запасний піхотний полк, а згодом – на навчання у Київське військове училище ім. М.В. Фрунзе, яке було евакуйоване до м. Розбойщино Саратовської області. Навчання він закінчив на відмінно у 1942 р. та одержав військове звання лейтенанта. Незважаючи на пропозиції залишитися служити в училищі, П.Р. Романчук отримав призначення на Північно-Західний фронт у 254-ту стрілецьку армію під Стару Русу і служив командиром вимірювально-стрілкового взводу в розпорядженні штабу командуючого артилерією дивізії. У листопаді 1942 р. його було призначено начальником розвідки першого дивізіону 791-го артилерійського полку тієї ж дивізії. У січні 1943 р. Північно-Західний фронт, у складі якого перебувала 254-та дивізія, була направлена на з'єднання з Волховським фронтом для оточення 16-ї німецької армії (Дем'янівський котел). Бійці дивізії зробили стокілометровий марш від Старої Руси до села Сорокіно, біля якого розгорнулися запеклі бої. На початку лютого того ж року Павло Родіонович був тяжко поранений та контужений. Лікування проходив у госпіталі в м. Ярославль.

У травні 1943 р. після одужання його направили на передову Південно-Західного фронту під Стару Русу і назначили начальником розвідки бригади. Через незначний проміжок часу він повернувся у свою 254-ту дивізію, яка формувалася у районі м. Бологоє, на посаду начальника розвідки дивізіону. Дивізія була направлена на Степовий фронт у район Воронежу (другий ешелон Курської битви). Після битви на Курській дузі П.Р. Романчук у складі дивізії був направлений на визволення території України. Брав участь у боях за звільнення Полтавської області. У серпні 1943 року йому присвоєно звання старшого лейтенанта і нагороджено орденом «Червона Зірка»». На початку жовтня 254-та дивізія форсувала річку Дніпро і зайняла плацдарм на правому березі ріки між Каневом і Черкасами в районі села Хрещатик. 7 жовтня 1943 р. під час бою за утримання плацдарму П.Р. Романчук з двома радистами потрапив в оточення на передовому спостережному пункті. Він був тяжко поранений в голову та руку, але протягом семи годин відбивав ворожі атаки. У критичний момент бою він викликав вогонь на себе. Павло Родіонович лікувався в госпіталях Золотоноші, Харкова, Чкалова. Після лікування він був визнаний обмежено придатним до стройової служби та направлений до Харкова командиром учбової батареї. У лютому 1944 р. за участь в боях на правому березі Дніпра Павлу Родіоновичу Романчуку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». У липні 1945 р. він був звільнений за станом здоров'я у запас у званні старшого лейтенанта [1, с. 109–110].

Після демобілізації з лав Радянської Армії П.Р. Романчук поступив на навчання на перший курс фізико-математичного факультету заочного відділення Черкаського педагогічного інституту (нині – Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького). У серпні 1946 р. він поступає на другій курс фізичного факультету Київського державного університету (КДУ). У 1950 р. після успішного захисту диплома П.Р. Романчук отримав призначення на роботу в м. Золотоноша Черкаської області, де працював викладачем фізики і директором педагогічного училища. Через брак вакантного місця він у 1954 р. не поступив до аспірантури в КДУ і працював викладачем фізики в середній школі № 54 на Печерську, у січні 1955 р. отримав призначення на роботу в Кременецький педагогічний інститут на посаду старшого викладача фізики, а у 1956 році через хворобу дружини переїхав до Чернігова, де працював на тій же посаді в педагогічному інституті. У 1957 р. Павло Родіонович поступив до аспірантури на кафедру астрономії Київського державного університету [1, с. 111].

У своїх спогадах «Як все розпочалося» П.Р. Романчук пояснив свій вибір подальших наукових досліджень. У 1949 р. він придбав книжку «Сонячна активність і її земні прояви», яку написали М.Г. Ейгенсон, Л.М. Гневишева, О.І. Оля, Б.М. Рубашов. У книжці було подано багато цікавих матеріалів, які стосувалися сонячної активності, погоди, магнітних бурь, теорії явищ. Під її впливом він написав дипломну роботу під керівництвом відомого вже на той час професора Сергія Костянтиновича Всехсвятського (1905–1984). Ще студентом П.Р. Романчук захопився роботою шанованого професора, який вважав, що активність Сонця пов'язана з планетами. Хоча фізичного механізму не було запропоновано, ряд астрофізиків розкритикували цю ідею (В.О. Крат, О.Ф. Богородський та ін.). Нині ця теорія знайшла підтвердження [4, с. 235; 5, с. 166].

Під час навчання в аспірантурі, якою керував С.К. Всехсвятський, а після її закінчення протягом багатьох наступних років учений продовжив дослідження в цьому напрямі. П.Р. Романчук не встиг вчасно підготувати дисертаційну роботу, але розробив ряд питань з проблем утворення сонячних плям і магнітних полів Сонця, які склали потім основу його майбутньої дисертації.Після закінчення аспірантури він був залишений

на роботі в Астрономічній обсерваторії у відділі фізики Сонця, якою керував М.А. Яковлін (1887–1975). У цьому відділі Павло Родіонович працював з 1961 по 1963 рр. Через погіршення стану здоров'я та, більшою мірою, через відмову затвердження його наукової тематики керівництвом обсерваторії, П.Р. Романчук на початку весни 1963 р. залишив роботу в обсерваторії. Півроку він працював у Золотоноші інспектором міськвно, а у вересні того ж року успішно пройшов конкурс і був зарахований на посаду старшого викладача фізики фізичного факультету КДУ.

У 1966 р. Павло Родіонович захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата фізико-математичних наук за темою «До питання про природу сонячної активності [1, с. 111; 2, с. 127] і продовжив наукові дослідження з сонячної активності та сонячно-земних зв'язків у Київському університеті. У 1969 р. за його ініціативи та рішенням Державного комітету з науки і техніки СРСР (далі – ДКН СРСР) № 364 від 15 липня 1969 р. університет отримав додаткове фінансування досліджень з прогнозування сонячної активності. Про це ректору КДУ академіку І.Т. Швецю (1901–1983) письмово підтвердив перший заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти Д. Чередниченко. 13 серпня 1969 р. за № 19 – 07/631 І.Т. Швець видав наказ від 4 вересня 1969 р.№ 153 про створення на фізичному факультеті науково-дослідної групи з прогнозування сонячної активності у складі чотирьох штатних одиниць. Науковим керівником цієї групи призначили П.Р. Романчука. Організацію цих досліджень в КДУ підтримав Голова Ради «Сонце-Земля» М.В. Пушков. На основі цієї науково-дослідної групи у 1970 р. у складі Астрономічної обсерваторії при КДУ був створений окремий відділ прогнозування сонячної активності, на який було покладено виконання завдання ДКНТ СРСР. Астрономічна обсерваторія протягом наступних років отримувала додаткове фінансування за урядовими постановами (чотири теми за постановами ДКНТ СРСР та Ради Міністрів України) для подальшого розвитку цього перспективного наукового напряму. Завдяки цьому в Астрономічну обсерваторію було зараховано понад 20 молодих співробітників, більшість з яких продовжує дослідження з цієї тематики і нині [6, с. 155; 2, с. 236].

Павло Родіонович Романчук керував Астрономічною обсерваторією протягом 15 років, починаючи з 1972 р. За цей час вона стала в колишньому Радянському Союзі провідним центром з досліджень закономірностей сонячної циклічності та сонячно-земних зв'язків. Учений ініціював в обсерваторії розвиток наступних нових наукових напрямів: теоретичних досліджень магнітних полів та початок експериментальних робіт, пов'язаних з придбанням магнітографа; досліджень змін в атмосфері Сонця перед спалахами, під час спалахів та після них; досліджень сонячно-земних зв'язків та впливу сонячної активності на погодні явища [2, с. 127].

Обсерваторія постійно надавала прогнози сонячної активності багатьом установам колишнього Радянського Союзу. На засіданні Бюро Ради «Сонце – Земля» з проблеми «Сонячно-атмосферні зв'язки в прогнозах погоди і клімату» 15–17 травня 1975 р. Астрономічна обсерваторія КДУ була визнана головною установою з прогнозування сонячної активності, а П.Р. Романчука було включено до складу Ради [1, с. 112–113; 4, с. 237].

Павло Родіонович багато уваги приділяв проблемі зміцнення матеріальної бази обсерваторії (був придбаний магнітограф, проведена модернізація горизонтального сонячного телескопа), проведенню спільних робіт з Головною астрономічною обсерваторією Національної академії наук України з розробки та виготовлення меридіанного кола аксімального типу, придбанню апаратури для телевізійних спостережень метеорів, обчислювальної техніки, будівництву спостережної бази у селі Пилиповичі [2, с. 127].

Дослідження наукової школи П.Р. Романчука отримали визнання не тільки на теренах колишнього СРСР, але і серед закордонних фахівців. У 1976 р. відбулася важлива подія в науковому житті Астрономічної обсерваторії – нарада радянських та американських фахівців з обговорення важливих питань прогнозування сонячної активності, можливих фізичних механізмів зв'язків «сонячна активність – нижня атмосфера», обліку і використання сонячної та геофізичної інформації. Серед учасників наради були відомі вітчизняні та закордонні вчені Е.Р. Мустель, Є.П. Борісенков, Е.І. Могілевський, Д. Вілкокс, Л. Свалгаард, Г. Хекман та ін. [1, с. 113; 2, с. 127–128].

Останні п'ятнадцять років роботи в Астрономічній обсерваторії Київського університету Павло Родіонович на посаді завідуючого лабораторією та провідного наукового співробітника лабораторії сонячної активності присвятив дослідженню сонячно-земних зв'язків. Також він продовжував займатися вивченням впливу сонячної активності на зміни клімату, погодні явища, рівень водності річок та морів, вулканічних вивержень. Результатом цієї роботи стала підготовлена ним докторська дисертація та монографія «Природа сонячної активності». Але на той час в Україні було мало спеціалістів цього напряму. Несприйняття частиною з них фізичних основ сонячної активності, які запропонував П.Р. Романчук, стали на заваді успішному захисту ним докторської дисертації.

За період роботи в університеті Павло Родіонович опублікував понад 100 наукових праць, підготував двох кандидатів наук. У 2003 році він залишив роботу в Астрономічній обсерваторії у зв'язку з виходом на пенсію за віком [1, с. 113; 2, с. 128].

22 червня 2008 року в Києві пішов з життя уродженець Сіверщини Павло Родіонович Романчук – Герой Радянського Союзу, кандидат фізико-математичних наук, доцент, ветеран праці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Нагороджений 5

орденами і 18 медалями та Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР з нагоди 150-річчя від дня заснування Київського університету. І нині в Астрономічній обсерваторії пам'ятають про цю чудову людину та науковця [7].

ПОСИЛАННЯ

1. Єфіменко В.М. Павло Родіонович Романчук / В.М. Єфіменко // Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 160 років. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 108–113.

2. Єфіменко В.М. Павло Родіонович Романчук / В.М. Єфіменко // Герої-освітяни і науковці України / Упорд.: О.А. Сай та ін. – 2-е видання, перероб. – К.: Генеза, 2012. – С. 125–128.

3. Українська Радянська Енциклопедія. Т. 11, кн. 1. – К.: Головна редакція УРЕ, 1984. – С. 245.

4. Романчук П.Р. Спогади / П.Р. Романчук // Астрономічна обсерваторія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 160 років. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 235–238.

5. Казанцева Л., Кислюк В. Київське вікно у Всесвіт / Л. Каазанцева, В. Кислюк. – К.: Наш час, 2006. – 183 с.

6. Скопненко В.В., Короткий В.А., Табенська Т.В. та ін. Ректори Київського університету. 1834–2006 / В.В. Скопненко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. – К.: Либідь, 2006. – С. 254–267.

7. Володимир Єфіменко. Від Землі – до зірок. Некролог / Єфіменко Володимир // Київський університет. – 2008. – № 9 (2136) – Листопад. – С. 4.

Салата С.А., Константинов В.А. Павел Романчук – уроженец Северщины и директор Киевской астрономической обсерватории

Северщина дала миру много выдающихся людей в разных отраслях культуры и науки: промышленников, меценатов, певцов, музыкантов, ученых, военных. Среди них следует вспомнить Героя Советского Союза (1944) Павла Родионовича Романчука, который после окончания Второй мировой войны прошел путь от аспиранта до должности директора астрономической обсерватории при Киевском государственном университете (ныне – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко). Данная статья посвящена жизненному и творческому пути уроженца Северщины, кандидата физико-математических наук, доцента, директора Киевской астрономической обсерватории в 1972–2003 годах П.Р. Романчуку.

Ключевые слова: *астрономия, обсерватория, университет.*

Salata S.A., Konstantinov V.O. Pavlo Romanchuk is a native of Sivershchyna and the director of the Kyiv Astronomical Observatory

Siveria gave the world many famous personalities in various fields of culture and science: industrialists, philantropists, singers, musicians, scientists, military. Among the latter, one should remember the Hero of the Soviet Union (1944) Pavlo Rodionovych Romanchuk, who, after the end of the Second World War, went from a graduate student to the position of director of the Astronomical Observatory at Kyiv State University (now Taras Shevchenko National University of Kyiv). This article is devoted to the scientific and creative way of a native of Siveria, candidate of physical and mathematical sciences, docent, director of the Kyiv Astronomical Observatory in 1972–2003, P.R. Romanchuk.

Key words: *astronomy, observatory, university.*

30.10.2018 р.

УДК 908 (477/51) / 81´373.21

О.М. Салтан

ТОПОНІМІЧНІ ВАРІАЦІЇ ПОЯСНЕННЯ НАЗВИ МІСТА МЕНА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена аналізу назви одного з населених пунктів Чернігівщині – місту Мена. Розглянуто та систематизовано існуючі на сьогодні розмаїття інтерпретацій цього топоніму. Серед великої кількості наукових та псевдонаукових точок зору, найбільш вірогідною, на думку автора статті, є та, яка пояснює прямий взаємозв'язок між назвою міста та однойменної річки, на якій сучасний райцентр Мена і розташований.

Отже, на думку науковця, архаїчна інтерпретація гідроніму дала назву топоніму, який виник ще за часів раннього залізного віку.

Ключові слова: *етнографічна версія, історики, місто Мена, науковці, науковий аналіз, топонім.*

Як відомо, топоніміка є однією з допоміжних історичних дисциплін, покликаних досліджувати минуле шляхом аналізу географічних назв. Адже інфраструктурні об'єкти, створені природою або людиною, виходячи з умов тогочасного буття, потребували системної персоніфікації. Це було викликано необхідністю ведення осілого господарювання, кочового переміщення, систематичної торгівлі тощо. Завше назви географічних об'єктів передавались з покоління в покоління, мандруючи від епохи до епохи. Саме вони є своєрідною архаїчною історичною картою, уважне прочитання якої сприяє більш точному вивченню минулого.

Одним із населених пунктів з яскравою давньою назвою є райцентр Мена, який розташований в центрі Чернігівської області. Місто лежить на перетині двох сухопутних артерій: дороги з Чернігова до Новгорода-Сіверського та залізничної колії, яка сполучає міста Бахмач і Сновськ. Слід зазначити, що архаїчна історія Мени (зокрема дата першої літописної згадки та походження назви) в останні роки викликала невелику газетно-журнальну полеміку, відкривши нові горизонти для більш ґрунтовного і комплексного дослідження цієї проблеми. Саме ці чинники визначили мету даної статті, яка є спробою систематизувати існуючі на сьогодні інтерпретаційні варіації щодо пояснення походження вищевказаного топоніму, навколо якого ще довго будуть точитися науково-етнографічні дискусії.

Варто наголосити, що науковий інтерес до дослідження топонімічного сегменту назви сучасного райцентру Мена виник в кінці 1920-х років. Першим, хто приділив увагу цій проблемі, був відомий сосницький краєзнавець та діалектолог Юрій Виноградський. У низці своїх статей етнограф висунув гіпотезу, що назва міста (Мена) пов'язана з інтенсивним товарообміном та обміном полонених, що, імовірно, відбувалися в цих краях за часів Київської Русі [1; 2]. Так було започатковано торгово-обмінну або класичну теорію обґрунтування назви цього населеного пункту.

З 1950-х років її дещо розвинули менські краєзнавці: опосередковано – Володимир Покотило та Галина Серьодкіна, безпосередньо – Дмитро Калібаба (посила-

ючись на енциклопедію Брокгауза і Єфрона) висунули одночасно помилковий і сумнівній варіант датування міста [3; 4; 5]. Така позиція пояснюється пануванням в тогочасній історичній науці формаційного підходу, який базувався на класичних канонах марксизму-ленінізму та історичного матеріалізму. Торгово-обмінна концепція цілком влаштовувала як регіональну владу, так і місцеву громаду. Тому, з подачі менських краєзнавців, назва міста походила від російського дієслова «менять», а перша писемна згадка (1066 р.) робила Мену третім за віком (після Любеча і Чернігова) населеним пунктом Чернігівщини [6, с. 135]. Класична концепція пояснення топоніму Мена, висунута Ю. Виноградським, була занесена Миколою Янком до «Топонімічного словника Української РСР», виданому в 1973 році [7]. А через 5 років український філолог Юрій Кругляк репрезентував її у своїй науковій топонімічній монографії [8, с. 32].

Що ж стосується інтерпретації назви міста, В. Покотило та особливо Д. Калібаба до кінця свого життя залишалися вірними версії торгово-обмінного пояснення, інколи пов'язуючи топонім «Мена» з однойменною назвою річки, що постійно змінювала своє русло [9, с. 13–14]. Втім, віддаючи належне вказаним регіональним дослідникам, варто зауважити, що в значній мірі саме завдяки цим краєзнавцям (які вперто проштовхували давньоруську обмінно-бартерну концепцію датування та походження назви міста), Мена в 1966 році з містечка перетворилася на місто, ставши повноцінним районним центром.

В середині 1980-х років з'являється нове пояснення щодо походження назви міста. Її автором був ніжинський історик-краєзнавець Олександр Знойко. Аналізуючи фонетичні та езотеричні чинники індоєвропейських племен, які мешкали на території України, О. Знойко звертає увагу на культ Місяця, який був досить поширений в середовищі балтських, протослов'янських та слов'янських племен, що в давнину колонізували наші землі. На його думку, фонетична та семантична тотожність литовського слова «мену» (mėnyo, mėnesis), тракійсько-кіммерійською мовою «men» є коренем для топоніму Мена [10, с. 122–123].

Втім, О. Знойко не зв'язував його з назвою даного населеного пункту, а просто вказував на певну закономірність деяких похідних слів, імовірно пов'язаних з поклонінням нічному сонцю.

Діаметрально протилежне трактування назви міста Мена в кінці минулого століття запропонував в новій редакції свого топонімічного словника України (1998) вищезгадуваний член Географічного товариства, кандидат педагогічних наук Микола Янко. Він поєднав назву міста з назвою автентичного гідроніму «men», який в перекладі з індоєвропейської означає «йти», «текти» [11, с. 106]. Така альтернативна позиція виникла синхронно з гіпотезою у радянського та російського географа і топоніміста, професора Євгена Поспєлова, на думку якого «…гідронім Меня можна пояснити шляхом перекладу з індоєвропейського men – «малий» відповідно давньоруське мьнии, праслов'янське mьnjes – «менший» [12, с. 270]. Таким чином М. Янко та Є. Поспєлов висунули теорію гідронімічного пояснення назви міста Мена.

Двадцять перше століття відкрило новий етап вивчення та дослідження датування та походження міста Мена. Він розпочався з часу видання вітчизняним мовознавцем Аллою Коваль в 2001 р. наукової монографії «Знайомі незнайомці» та етнографічного есе «Наша рідна Менщина», укладеного краєзнавцями Дмитром Калібабою і Володимиром Соляником, яке побачило світ в 2003 році [13; 9].

Інкорпоруючи назви населених пунктів України, професор А.П. Коваль здійснила спробу першого філологічного пояснення назви міста Мена на підставі взаємозв'язку гідроніму з топонімом. Дотримуючись попередньої версії, висловленої Ю. Виноградським, пані Коваль засвідчила свою прихильність економічним чинникам ґенези суспільної асиміляції, що обумовили появу гідроніму, який, в свою чергу, породив топонім. Оригінальність точки зору зазначеного науковця полягає в тому, що вона вперше пояснила принцип чергування букв, «ѣ» та «е», які призвели до появи Мени, а не Міни [13, с. 165]. Тобто професор А. Коваль намагалась синтезувати позицію Ю. Виноградського, М. Янка та Є. Поспєлова, але детально обґрунтувати та розвинути ці ідеї вчена не вважала за доцільне.

Зосередивши увагу на багатогранності версій щодо датування появи міста, Д.П. Калібаба та В.С. Соляник (вкотре посилаючись на авторитет Брокгауза та Єфрона) продемонстрували свою прихильність канонічній даті (1066 р.), вважаючи її єдино вірною [9, с. 14–15]. Що стосується походження назви міста, то вказані краєзнавці так і залишились провідниками класичної істматовської схеми, де ключовим чинником розвитку були соціально-економічні фактори. Залишаючись ортодоксальним комуністом, Д. Калібаба традиційно ототожнив назву міста з грошово-бартерними стосунками, які були основою господарського буття сучасної Менщини за часів Київської Русі [9, с. 15].

На превеликий жаль, ця дещо «оновлена та систематизована» версія пояснення топоніму Мена не вирізнялась оригінальністю, тому що була запозичена у професора А.П. Коваль, висловленої нею двома роками раніше. Між тим, колективна праця Д. Калібаби та В. Соляника стала символом завершення ранньої топонімічної апологетики інтерпретації походження назви зазначеного населеного пункту. Варто наголосити, що видання даної збірки сприяло цементуванню концепцій відносно даної історичної проблеми. Причина – відсутність зацікавленості та байдужості з боку краєзнавців, вчених, істориків та науковців, небажання або неспроможність здійснити справжній науковий аналіз. Загалом торгово-обмінна і маловідома гідронімічно-топонімічна гіпотези щодо назви міста були єдиними і домінуючими до початку другого десятиліття XXI ст.

З 2011 р. завдяки зусиллям кандидата історичних наук, доцента О. Салтана почався процес концептуальної систематизації теорій та варіацій топонімічної етимоло-

гії міста Мена. Серія наукових статей вищезазначеного науковця, яка побачила світ у низці всеукраїнських наукових журналів «Українознавство» та «Сіверянський літопис», призвела до трансформації догматичних та стереотипних уявлень про дату першої писемної згадки про даний населений пункт Чернігово-Сіверщини та імовірні етимологічні версії пояснення даного топоніму [6, с. 14–16]. Автором цих статей було піддано сумніву канонічні тези Д. Калібаби та В. Покотила та спростовано саму торгово-обмінну теорію як єдино вірну [6; 16].

Тому не дивно, що така ревізіоністська позиція О. Салтана у 2013 р. зазнала критики з боку екс-директора Менського районного краєзнавчого музею ім. В. Покотила Галини Сироткіної та вчителя історії с. Данилівка Менського району Анатолія Магули, який у своїй статті, виданій в 2016 р., спробував виступити у ролі його опонента [17; 18]. На думку автора даної статті, позиція пана Магули є занадто категоричною і нелогічною, що порушує класичні канони наукового пошуку. На превеликий жаль, пані Сироткіна реагує на альтернативну точку зору О. Салтана емоційно та неаргументовано, вважаючи позицію Д. Калібаби та В. Покотила щодо назви та дати першої писемної згадки усталеною та безсумнівною. Втім, незважаючи на аматорський стиль опонування, їх точки зору мають право на існування в якості альтернативної позиції людей, яким не байдуже минуле рідного краю.

О. Салтан, натомість, зробив спробу систематизації та комплексного аналізу походження назви рідного міста в контексті історичного буття сучасної Мени та Менщини, починаючи з античних часів й до середньовіччя. На думку історика, етимологічно топонім Мена має індоєвропейське походження. Його грецькі витоки дійсно пов'язані з товарно-грошовими відносинами, де міна вважалась мірою ваги. «Слово міна має давнє коріння. Воно походить від однойменної назви грошової одиниці Давньої Греції – міни, яке вживалось в значенні міри ваги, що використовувалась в стародавній Греції та Персії. Це слово, з яким слов'яни ототожнювали товарообмін, прийшло в Україну з грецькими колоністами, а можливо його занесли скіфи, які прийшли в наші краї з Передньої Азії, або греки, колонії яких були в Північному Причорномор'ї. Слід звернути увагу на той факт, що в україномовному значенні міна (обмін) співзвучна з однойменним грецько-азійським словом в значенні гроші, або міра ваги», – зазначає науковець [6, с. 98–99].

Термін «міна» в осучасненій інтерпретації має й інше значення. Так «Великий тлумачний словник сучасної української мови» вказує: «Міна – підземний хід, підземна галерея, або ніша в копальні, в льоху, а також інші ходи в чому-небудь» [19, с. 676]. Можливо городище, яке знаходилось на теренах сучасної Мени, мало розгалужені галереї підземних ходів, які забезпечували його захисникам безпечний відхід з обложеного міста. Підземні копальні (які справді існують – О.С.) могли виконувати господарську функцію – скажімо, були погребами, печерами, в яких зберігався провіант. Прориті в давні часи підземелля могли являти собою дренажну систему тощо. Отже поняття «міна» в значенні «підземний хід, копальня» вказує на фортифікаційну або господарську інтерпретацію зазначеного урбаноніму, який також міг вплинути на визначення назви міста.

З появою та розвитком Київоруської держави термін Мѣна став загальновживаним і з часом вплинув на низку термінів російської і української мови. Від цього слова, згідно даних знаменитого словника української мови Бориса Грінченка, походять такі слова, як «мінити» (Мѣнять, промѣнивать), «мінитися» (измѣняться, перемѣняться), «міньба» (мѣна, размѣнъ), «обмінювати», обмѣнивать, обмѣнять [20, с. 19, 431]. В етимологічному словнику російської мови за редакції Макса Фасмера: «МЪНЯТЬ я́ю – недок. к из-мени́ть, укр. міня́ти, міни́ти, д.-руськ. мѣняти, мѣнити, ст.-слав. мѣнити μεταβάλλειν (Супр.), болг. меня́ «меняю», сербохорв. мијѐнити, ми̏јенӣм, словен. menîti, mę́njati, чеш. měniti, польськ. mienić, mieniać, в.-луж. měnić, н.-луж. měniś. Від ме́на. Сер. лит. mainýti, mainaũ – те ж саме, лат. maĩnît» [21, с. 550].

В «Толковом словаре живого великоруського языка» Володимира Даля зазначається: «Мѣнять мѣнивать что, отдавать и брать одну вещь за другую. Мѣнять деньги, один вид денежных знаков на другой, или крупные на мелочь. Мѣновать пск. твер. промышлять меною, меновою торговлей» [22].

Гіпотетично назва міста могла бути пов'язана з товарообміном, на що вказували Ю. Виноградський та Д. Калібаба. Однак, О. Салтан зазначає, що «при всій мелозвучності своєї назви місто Мена практично «випадає» з середньовічних історичних першоджерел. Вона не згадується в літописах і не входить до переліку відомих давньоруських міст, що потрапили до реєстру, укладеному академіком Михайлом Тихомировим» [23]. До того ж Мена розташована на відстані близько десяти кілометрів від р. Десни, яка з давніх-давен слугувала важливою економічною артерією. Таке віддалення і не зовсім зручне розташування відносно Десни порушує раціональну логістику торгово-обмінних операцій. На думку автора, місто Мена мало бути привабливим виходячи не з самого процесу товарообміну, а характеру товару, яким міг бути минь річковий (лат. Lota) – промислова риба сімейства миневих (лат. Lotidae), або марена (лат. Barbus) – риба сімейства коропових. Не варто забувати, що термін «міна» в перекладі з санскриту означає «риба». Термін «марена» має відношення і до світу фауни. Адже марена красильна (лат. Rubia tinctorum L.) – рослина, з коренів якої ще єгиптяни, греки та римляни виготовляли ліки від неврозів та червону фарбу для забарвлення одягу [16, с. 101–103].

Обмін полонених – вельми сумнівний процес, адже Мена знаходиться досить далеко від р. Убедь, що слугувала лінією розмежування між Чернігівським і Новгород-Сіверським князівствами, і від р. Десна, не перетинаючи яку кочівники (без ризику для себе) могли здійснити репатріацію бранців. В контексті розгляду даного питання цікавим, на наш погляд, є сусідство Мени з

селом Покровське, яке раніше називалось Баба, з наголосом на першому складі, де, судячи з наявності мергелевих кам'яних половецьких баб, могла існувати своєрідна тюркська резервація. В цьому контексті доречно згадати наукову позицію українського історика Сергія Павленка. Аналізуючи мікротопоніми Чернігово-Сіверщини, він звернув увагу на певну закономірність великої кількості тюркізмів. На думку дослідника, не тільки мікротопоніми, а й антропологічні фактори є свідченням глобального цивілізаційного впливу кочових народів азійського походження, які мали безпосереднє відношення до середньовічного періоду історії цих територій. Зокрема топонім Мена С. Павленко виводить від тюркського – «мен» – заборона, перешкода; «маана» (кирг.) – притулок, сховище, прихисток, покровительство [24, с. 556].

Другий теоретичний напрямок дослідження топоніму Мена О. Салтан пропонує розглядати в етно-соціальній площині, яка базується на генезисі численних етнічних груп, які, назвавши річку (гідронім) або місцину (хоронім, макротопонім), могли залишити свій слід на цих землях. До імовірних етносів можна віднести геродотових меланхленів, представників балто-словянських (юхнівських) та фінських племен, залишки яких виявляють археологи. Нагадаємо, що термін меланхлен походить від грецького μελανος «меланос» – чорний. Саме такий дрес-код (за Геродотом) був притаманний одному з племен, які переселились на поч. VI ст. до н. е. з Причорномор'я на північ у зв'язку з вторгненням у 514 р. до н. е. перської армії царя Дарія І Гістаспа. На думку вчених топоніми, що пов'язані з кольором (Вороніж, Ворожба, Чернігів, Смоленськ (смола, смоляний – чорний – О.С.), гідроніми Ворона, Ворскла (префікс «вор» – вороний, ворона – себто чорний – О.С.), зважаючи на забарвлення одягу меланхленів, можуть бути пов'язані з перебуванням останніх в межах цих регіонів. Та й назва Мена, яка цілком може бути видозміненою похідною від етноніму, що походить від темного кольору одягу: меланхлен – мелан – менан – мена, також може мати етнохоронімічне пояснення [6, с. 146]. Прихильником балтської інтерпретації назви Мена є український мовознавець, професор Костянтин Тищенко. «Річки – притоки Десни – часом були й зовсім маленькі: р. Мена (і м. Мена – прим. К.Т.), лит. <men~kas «дрібний», «слабкий», – підкреслює вчений [25]. До речі, в литовській мові зоологічне слово menke перекладається ще й як тріска [26, с. 346]. А фахівець з кельтських мов та порівняльно-історичного мовознавства, автор «Індоєвропейського етимологічного словника» Юліус Покорні вважав, що термін Main в перекладі з латиської, взагалі, означає «болото» [27, с. 268]. Цієї ж версії дотримувались ономасти Володимир Ніконов та Збігнєв Бабік [28, с. 324]. Отже назву місту міг дати гелонім, експортований народами, що прийшли сюди з північного заходу. Радянські ж професори Олег Топоров та Володимир Трубачов, досліджуючи імена водних об'єктів Верхнього Подніпров'я, вказують на низку схожих балто-фінських гідронімів, що зустрічаються в інших регіонах СРСР. Так гідронім Мецна, л. п. Свапи, п. п. Сейму, ср. М. Мецна, л. п. Мецни, сюди ж Мецна, л. п. Оки, вони поєднують з гідронімом Мътъсна/ Мъдъсна, ср. Медесна, річка в Вітебській, губ. Стародавню форму цих гідронімів О. Топоров та В. Турбачов виводять з с фінської määhnä, mähnä «риб'яча ікра» [29, с. 225]. Вивчаючи походження гідронімів, співзвучних з назвою Мена, які також мають закінчення -на, зазначені вчені вказують на його слов'янське і водночас балтсько-прусське походження. В будь-якому випадку скіфо-меланхленська та балто-фінська інтерпретації вищезазначеного топоніму вказують на більш давнє протослов'янське походження, частково піддаючи сумніву класичну давньоруську торгово-обмінну версію щодо виникнення назви міста Мена.

Запропонована О. Салтаном культово-релігійна (сакральна) теорія інтерпретації топоніму Мена пояснює його з точки зору архаїчних езотеричних дійств, пов'язаних з обожненням сил природи. Одним з центральних релігійних містерій наших предків був культ місяця, притаманний етносам, які вели переважно кочовий спосіб життя. Архаїчні місячні культи були властиві деяким цивілізаціям Стародавнього Сходу. Зокрема Мен – фрігійське божество Місяця, яке, в стародавні часи, шанували повселюдно в Малій Азії [19, с. 659]. Давньогрецька міфологічна традиція ототожнює нічне сонце з Селе́ною (грец. Σελήνη – сяйво, блиск; Mene), яка вважалась богинею Місяця. Між іншим Селена відома також під ім'ям Мена. Не варто забувати і легендарну скіфську богиню Місяця – Маспалу, поклоніння якій могло залишити видозмінений топонімічний слід на території сучасної України та її Північного Лівобережжя.

Окрім греко-перських впливів не можна забувати і про германо-скандинавські чинники української топоніміки та ономастики, які, відповідно до хронологічної послідовності, потрапили сюди в більш пізні часи. Згідно змісту стародавніх скандинавських саг та легенд, місяць персоніфікується з богом Мані (дав.-ісл. Mani – «місяц»), який вважався братом Сонця і керував рухом зірок. Цю топонімічну місію цілком могли виконати балтослов'яни юхнівської культури, волзько-фінські племена, стародавні кельти, або ж варяги, що прийдуть сюди в IX ст. Вочевидь наявність вищевказаних сакральних чинників дозволили О. Знойко стверджувати, що існувало уніфіковане індоєвропейське божество – Мендіда. Не виключено, що цей релігійний універсум став результатом численних культів, які існували на теренах України в різні часи. Цей персонаж успадкували слов'яни, які відповідно до мовно-лінгвістичних особливостей дали йому власну назву. «Мендіда означає «велика» (богиня) Місяця». У протослов'ян теж існували паралельні назви мен і місяць ще з доби індоєвропейської спільності», – наголошує О. Знойко [10, с. 122–123].

Не менш цікавими є й слов'янські міфологічні уявлення, пов'язані з Мареною (Мораною, Мариною) та демонічною Марою, що стали втіленням одвічної боротьби

Таблиця 1

Авторська позиція щодо можливих інтерпретацій топоніму МЕНА

Теорія	Концептуальний зміст	Чинники, що вплинули на появу топоніму
Торгово-обмінна (класична)	**Базується** не на процесі господарювання (обмін, торгівля), а на характері товару, найменування якого, в умовах торгово-економічного буття суспільства, могло вплинути на назву річки та міста.	1. **Минь річковий** – прісноводна риба, яка могла бути основним товаром, яким торгували мешканці стародавньої Мени. 2. **Марена красильна** – лікарська рослина, корінь якої виділяє речовину, яку можна застосовувати як природній барвник тканини, що могла користуватися попитом в давні часи.
Теорія етногенезу (етно-соціальна)	Безпосереднім чином **пов'язана з колонізацією краю представниками різноманітних народів,** які в різні часи, з тієї чи іншої причини, перебували на теренах Мени та Менщини.	1. Назва, пов'язана з перебуванням на території краю греків, скіфських племен, зокрема **меланхленів**, яких згадує Геродот. 2. **Гідронім Мена є закодованою характеристикою водного об'єкта (річки чи болота),** який має балто-слов'янське походження. Його принесли представники юхнівської культури, що жили на Праводесенні в VII–I ст. до н. е. 3. Назва виникла **внаслідок взаємовпливів балтських та волзько-фінських племен**, які в друг. пол. I тис. до н. е. колонізували ці території.
Культово-релігійна (сакральна)	**Пояснює** назву географічного об'єкту прадавніми віруваннями наших пращурів. Наші предки, відповідно до анімістично-тотемних, язичницьких поглядів сповідували низку куль, основаних на обожненні небесних світил, або ж персоніфікацією божественних істот, від волі яких залежав суспільний добробут.	1. Грецька **Селена (Мена)**, скіфська **Маспала**, германо-скандинавський **Мані**, індоєвропейська **Мендіда** – божества Місяця, культ якого був притаманний нашим предкам в далекому минулому. 2. **Назва витікає з** давньослов'янського **культу МАРЕНИ – МАРИ**. Місто могло бути своєрідним язичницьким центром, жителі якого обожнювали зазначених міфологічних істот в контексті здійснення ритуалізованих дійств, пов'язаних з землеробством.
Жодну з приведених теорій не можна вважати абсолютною. Кожна з них, в залежності від конкретних історичних обставин та періоду історії, могла себе проявити!		

добра зі злом, або зміною пір року, яку святкували в Купальську ніч. Як відомо, під час цього свята наші предки влаштовували урочисті проводи (поховання, схожі на своєрідну часову «консервацію», – до весни) Марени. Це обрядодійство супроводжувалося хороводами, що символізували сонце або магічне коло, очисним стрибанням через вогонь і, нарешті, топленням опудала Марени. Термін хоровод, з пісенними глосолаліями, як архаїчної форми молитви, походить від слова Мень, що означає танець з піснями, – зазначає В. Даль [22]. Одним з таких ритуалізованих дійств є однойменний танець «Марена». Безсумнівно, що відоме нам хореографічне дійство «Марена» досить давнє. Його аналіз наштовхує на думку, що пісні (заклинання) та рухи тіла (дії учасників), символізують прагнення задобрити або ж заспокоїти Марену, змусити її виконати функцію духовного егрегора, що повинен слугувати людям. В цьому контексті стародавня Мена могла бути релігійним центром, присвяченим культу Марени, а отже теонім міг вплинути на появу топоніму. Співзвучність Марена – Мена, за умов виключення двох букв першого складу, майже безсумнівна. Видозміна топоніму могла бути спричинена прагненням жителів населеного пункту вберегти себе від релігійних репресій, які були вельми популярними в часи християнізації земель Київської Русі, в кінці IX – на початку X ст.

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що на сьогодні не існує одностайної точки зору щодо інтерпретації назви міста Мена. Достатньо велика кількість однокореневих, подекуди калькованих, слів та понять індоєвропейського походження, успадкованих з минулих епох, дозволяє трактувати даний топонім, принаймні, в трьох площинах: торгово-обмінній, етно-соціальній та культово-релігійній, кожна з яких, в залежності від історичних обставин, в принципі, могла себе проявити [Див. табл. 1].

Спостерігається певна закономірність спорідненості культових персонажів, пов'язаних з обожненням Місяця, які могли змінювати антропоморфний образ, а відповідно і назву. Втім, цей факт потребує більш детального дослідження із залученням філологів, археологів та релігієзнавців. Впевнено можна сказати лише одне: гідронім має більш давнє походження, ніж топонім. В цій ситуації гідронім (або гелонім) виконав роль базису, а топонім – надбудови. Тобто водний чи природний об'єкт дав назву місту, а не навпаки.

Апелятивність назви, відповідно до префіксально-суфіксального творення гідроніму та топоніму, можна прив'язати до будь-якої етнічної групи, яка з тих чи інших причин перебувала на цих землях. Виходячи з параметрів хронологічної послідовності, етнічної еволюції, це могли бути скіфи – меланхлени – балтські племена юхнівської культури – представники фінно-угорських етнічних спільнот – слов'яни або представники тюркомовних етносів (печеніги, половці, торки, татари) з їх традиційною язичницько-господарською семантикою назв природних об'єктів тощо.

Не виключено, що даний географічний об'єкт (річка та місто – О.С.) видозмінював свою назву, зазнаючи асиміляційних впливів новоприбулих племен. Філологічні та фонетичні трансформації могли бути спричинені зміною роду діяльності жителів цього регіону відповідно до зміщення пріоритетів суспільно-економічного чи політичного буття. Деетимологізацію або ж контамінацію назви могли спричинити і мовно-діалектичні особливості засобів комунікації різних народів. В цілому, гідронім, так само як і топонім, зберіг свою автохтонність та самоідентичність, що робить назву міста цінним історичним індикатором ступені давності даного населеного пункту. Таке розмаїття думок робить історію міста Мена та Менщини достатньо привабливою, цікавою, непередбачуваною, яка має спонукати майбутніх дослідників до все нових і нових наукових відкриттів, котрі впишуть їх в аннали вітчизняної історії.

ПОСИЛАННЯ

1. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріяли, перекази та історичні відомості) / Ю.С. Виноградський / Чернигів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріяли. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.
2. Виноградський Ю.С. Назви міст, сіл і річок Чернігівщини / Ю.С. Виноградський // Мовознавство, 1957 р. – Т. 14. – С. 2–5.
3. Покотило В.Ф., Сироткіна Г.Ф. Шляхами історії / В.Ф. Покотило, Г.Ф. Сироткіна // Колгоспна правда. – 1989. – 4 лип.
4. Калібаба Д.П. Мені – 930 років. 1066 – 1996. Історична довідка /Д.П. Калібаба // Наше слово. – 1996. – 10 січ.
5. Энциклопедическій словарь. Изд. Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. – СПб.: Типо-Литографія И.А. Ефрона, Прачешный пер., № 6. – 1896. – Т. XIX. – 476 с.
6. Салтан О.М. Місто Мена в історичній та науковій ретроспективі. Науково-документальний нарис / О.М. Салтан. – Харків: Барбаріс-Прінт, 2013. – 170 с.
7. Янко М.Т. Топонімічний словник Української РСР / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1973. – 179 с.
8. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 151 с.
9. Калібаба Д.П., Соляник В.С. Наша рідна Менщина / Д.П. Калібаба, В.С. Соляник. – Мена: Домінант, 2003. – 176 с.
10. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. Науково-популярні статті, розвідки / О.П. Знойко. – К.: Молодь, 1989. – 304 с.
11. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник-довідник / М.Т. Янко. – К.: Знання, 1998. – 432 с.
12. Поспелов Е.М. Географические названия мира: Топонимический словарь: Свыше 5000 единиц / Е.М. Поспелов. – М.: Русские словари, 1998. – 372 с.
13. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2001. – 304 с.
14. Салтан О.М. Урустай – «князь» менський / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – № 1 (97). – С. 9–17.
15. Салтан О.М. До питання про першу літописну згадку про місто Мена, Чернігівської області / О.М. Салтан // Українознавство. Науковий громадсько-політичний культурно-мистецький релігійно-філософський педагогічний журнал. – 2011. – № 2 (39). – С. 187–192.
16. Салтан О.М. Історичний, хронологічний та топонімічний аналіз походження міста Мени / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2015. – № 2 (122). – С. 91–128.
17. Сироткіна Г.Ф. Тож скільки років нашій Мені. Дискусія триває / Г.Ф. Сироткіна // Наше слово 24 серпня 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: http://nslovo.com/blog/tozh-skilky-rokiv-nashij-meni-dyskusiya-tryvaje. – заголовок з екрану. – 19.02.17.
18. Магула А.В. Мена – місто давнє, сіверянське (щодо висвітлення історії давнього населеного пункту в публікаціях О. Салтана) / А.В. Магула // Сіерянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2016. – № 1 (127). – С. 148–175.
19. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
20. Грінченко Б.Д. Словарь української мови / Б.Д. Грінченко / Упор. з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко: в 4-х т. – Т. 2. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1958. – 573 с.
21. Фасмер М.Ю. Этимологический словарь русского языка / М.Ю. Фасмер: В 4-х т. – М.: Азбука-Терра, 1996. – Т. 2. – 672 с.
22. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И. Даль. – МЕНЯТЬ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://enc-dic.com/dal/Menjat-15422.html. – Заголовок з екрану. – 19.05.13.
23. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних / М.Н. Тихомиров. – М., Наука, 1979. – 361 с.
24. Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини / С.О. Павленко. – Чернігів: ПВК «Десна», 2013. – 600 с.
25. Тищенко К.М. Литва на Сіверщині. Топонімічні свідчення. / К.М. Тищенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://www.langs.com.ua/publics/KM/Lytva/2.htm. – Заголовок з екрану. – 19.05.13.
26. Краткий русско-литовский и литовско-русский словарь / Parenge Ilona Mugeniene. – Kaunas.: Vaiga. – 511 p.
27. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. – М.: Издательство Мысль, 1966. – 509 с.
28. Лучик В.В. Етимологічний словник топонімів України / В.В. Лучик. Відп. ред. В.Г. Скляренко. – К.: ВЦ Академія, 2014. – 544 с.
29. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В.Н. Топоров, О.Н. Трубачев. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 270 с.

Салтан А.Н. Топонимические вариации объяснения названия города Мена Черниговской области

Статья посвящена анализу названия одного из населенных пунктов Черниговской области – городу Мена. Рассмотрены и систематизированы существующие на сегодняшний день интерпретации этого топонима. Среди большого количества научных и псевдонаучных точек зрения наиболее вероятной, по мнению автора статьи, является та, которая объясняет прямую взаимосвязь между названием города и одноименной реки, на которой современный райцентр Мена и расположен.

Следовательно, по мнению ученого, архаичная интерпретация гидронима дала название топониму, который возник еще во времена раннего железного века.

Ключевые слова: *этнографическая версия, историки, город Мена, ученые, научный анализ, топоним.*

Saltan O.M. Toponymic variations of explaination of the name of the city of Mena Chernihiv region

The article is devoted to analysis of the name of one of the settlements in Chernihiv region – the city of Mena. The current interpretation of this toponym are reviewed and systematized. According to the author, among a large number of scientific and pseudo-scientific points of view, the most probable is that which explains the direct relationship between the name of the town and the river on which the modern district of Mena is located.

There fore, according to the scientist, archaic interpretation of the hydronym gave the name to the place name, which originated during the early iron age.

Key words: *ethnographic version, historians, Mena, scientists, scientific analysis, toponym.*

25.01.2018 р.

УДК 930.1:398.332.12(477.51)

В.М. Ткаченко

ІСТОРІОГРАФІЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО ПИСАНКАРСТВА

У статті розглядаються історіографія та джерела, в яких висвітлюються звичаї, обряди, вірування, пов'язані з писанкарством на Чернігово-Сіверщині. Автором вперше оприлюднюється рукописний текст, у якому описано виготовлення писанок на Чернігівщині. Не менший інтерес становлять матеріали різних архівних фондів, у яких простежується існування цього виду народного декоративно-ужиткового мистецтва у краї.

Ключові слова: *Чернігівщина, Глухівщина, писанка, обряд, музейні колекції.*

Українська писанка, як джерело інформації, відтворює в орнаментації та кольоровій гамі регіон, з якого походить.

Сучасні наукові дослідження неможливі без будь-якого аналізу історіографічних та джерелознавчих студій, у тому числі й опрацювання архівних матеріалів. Серед установ України, у яких зберігаються цінні фактографічні матеріали з української культури, варто виділити Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М.Т. Рильського НАН України. Серед них містяться і матеріали Етнографічної комісії ВУАН. Їх опрацювання дає можливість дослідити існування писанкарства у 20-х рр. XX ст. у різних етнорегіонах України, незважаючи на антирелігійну боротьбу влади, у тому числі і з українськими обрядами та звичаями.

Найбільш повно опрацював публікації, у яких розглядається писанкарство Чернігівщини, А. Адруг [1; 2; 3]. Автором статті частково вже опубліковані матеріали про писанки з рукописних фондів Інституту [14; 15] та історіографічно-джерелознавчу статтю, в якій аналізуються різнопланові інформаційні відомості про це народне мистецтво Чернігівщини [16]. Тому ми не будемо деталізувати розгляд питання історіографії, а більше звернемо увагу на публікацію архівних документів, у яких засвідчено існування виготовлення писанок та їх використання у великодній обрядовості Чернігово-Сіверщини.

Мета статті – проаналізувати відомості про писанкарське мистецтво регіону за історіографічними та джерелознавчими матеріалами.

Основним завданням є оприлюднення архівних документів, у яких зафіксовано існування розпису великодніх яєць, та збагачення джерельної бази.

П. Литвинова, яка збирала етнографічний матеріал у Глухівському повіті Чернігівської губернії у XIX ст., звернула увагу і на писанки. У роботі «Южно-русский орнамент» (1878) вона вперше подала технологію виготовлення розфарбованих великодніх яєць та вказала, що перед Великоднем у «м. Воронежі Глухівського повіту їх продають по 1–2 копійки за штуку» [11]. Варто зазначити і наступне: у її виданні також розміщено таблицю із писанками цієї місцевості.

Серед матеріалів Пелагеї Литвинової, що зберігаються в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, яку, як відомо, цікавив український народний орнамент, також маємо невелику кількість малюнків писанок [22; 15, с. 104–110].

У каталозі С. Кульжинського (1899 р.) [10] вміщено велику за обсягом і ґрунтовну на той час за значимістю статтю про писанкарство, а також таблиці з 2219 писанками. 33 таблиці були в кольорах, решта – це малі схематичні рисунки 144-х узорів в одній таблиці. Вони походили з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Київської, Херсонської та інших губерній і були поділені за типами. Кожна писанка мала порядковий номер, а також записувалося місце її походження, рік, назва і від кого одержано. Вказувалось (якщо відомо) прізвище писанкарки. Із Чернігівської губернії колекція писанок Лубенського музею К.М. Скаржинської поповнилася 75 екземплярами. Вони походили із сіл Слоут (Глухівський пов. – 21 шт.) та Андріївка, Добротів, Мутин (Кролевецький пов. – 54 шт.). З них 11 увійшло в кольорову частину каталогу. Ще 7 писанок були із сіл Слобода Петрівка, Дідівці та Рудівка тодішнього Прилуцького повіту, який входив до Полтавської губернії.

У матеріалі про чернігівські писанки, який був озвучений на XIV Археологічному з'їзді у Чернігові у 1908 р., говориться про те, що на Чернігівщині на початку XX ст. збереглася традиція виготовлення писанок до Великодня [8].

Так, у виданні Б. Бутника-Сіверського [4] про український народний живопис, в одній із таблиць надруковано кольорові зображення шести писанок із Глухівського та Сосницького повітів Чернігівської губернії XIX ст.

Національний музей декоративно-ужиткового мистецтва України має одну з найбагатших колекцій писанок. Серед її розмаїття зберігаються вироби з Чернігівщини. Зокрема, тут представлено розписані великодні яйця з колишніх повітів: Глухівського (нині Глухівський район Сумської обл.) та Сосницького (нині Менського району Чернігівської обл.). Ще певна частина не має точно визначеного місця виготовлення.

В альбомі, в якому показані колекції Музею, розміщено 5 кольорових фотографій чернігівських писанок [6].

У каталозі етнографічних колекцій, що зберігаються у Російському етнографічному музеї, зазначено, що серед збірки предметів (61 шт.), які були закуплені В.П. Шнайдером у 1905 р., у Глухівському повіті Чернігівської губернії, були і писанки, проте не вказано, яка кількість і звідки безпосередньо вони походять [9].

У 1994 р. вийшов друком кольоровий альбом українських писанок, автором якого є дослідник із діаспори Зенон Елиїв [7]. У ньому розміщено чималу кількість зображень писанок із різних територіально-адміністративних одиниць України, а також за історико-етнографічними назвами районів, надруковано їх ілюстрації із діаспори. Незважаючи на те, що охоплено всі етнографічні райони, кількісно в альбомі переважають писанки західних областей. Що стосується Чернігівщини, то в ньому розміщено одну писанку із Слободи Петрівка Прилуцького повіту. До Чернігівщини автор відніс і розписані яйця із с. Мутин Кролевецького повіту, яке сьогодні належить до Сумської обл. (про що він і зазначає). Яйце із Слободи Петрівка не має назви, орнаментація виконана в червоно-біло-жовто-зеленій гамі барв, тло червоне. На одній з писанок с. Мутин зображено мотив, що нагадує квітку, яка заповнювнює повністю одну частину поверхні шкаралупи яйця. Саме воно поділене вертикальним пояском навпіл. Тло писанки – біле. Квітка має червоно-жовто-зелене забарвлення, де листочки зелені. Поясок червоного кольору. Інший орнамент, зображений на писанці із цього села, має назву «бокова рожа». Кольорова гама – біло-жовто-червона. Тло писанки чорне. Композиційно поверхня розділена на дві частини вертикальним червоним пояском із жовтими крапками. На зображенні ми маємо восьмипелюсткову «рожу».

П.П. Рибалко [12] висвітлено історію формування колекції писанок В. Ястребова, її доля, семантика писанкових орнаментів. Проводячи аналіз зібрання за матеріалами дослідника, автор зазначає, що у ній було представлено і писанки Новгород-Сіверського повіту

тодішньої Чернігівської губернії. Усього їх було 7 штук.

В іншій статті П. Рибалко [13] розглядає колекцію народних писанок, яка була зібрана В.М. Ястребовим та ілюстрації якої були розміщені у відомому каталозі С. Кульжинського (1899 р.). Автор розкриває процес збирання самої колекції та дослідження В. Ястребовим цього виду народного мистецтва. Що стосується писанок Чернігівщини, то науковець, як і в попередній роботі, зазначає, що в зібранні було 7 писанок з Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії.

Автор матеріалу із с. Лави Сосницького р-ну на Чернігівщині у своєму повідомленні на адресу Етнографічної комісії ВУАН описав процес виготовлення писанок до Великодня в цьому селі. Дослідник пояснює, як виглядає крашанка, а як писанка, вказує на те, що останні виготовляють, в основному, для дітей і для подарунків родичам. Він звертає увагу на інші аспекти, пов'язані із виготовленням та використанням писанок. Далі наводимо сам документ зі збереженням орфографії та авторського викладу матеріалу. Принагідно зазначимо, що ім'я та прізвище автора невідоме, є тільки ініціали.

«В нашому селі ще додержуються звичаю малювати писанки на Великдень. Відкіля цей звичай пішов – не знають. В нас є назви: писанка і крашанка. Крашанки – це яєчко просто покрашене, а писанка – розмальоване. Фарбує яєчка кожна хазяйка в хаті, а пишуть деяки особи для подарунків родичам (особливо для діток) і знайомим. Головним чином пишуть старі баби й молодиці, іноді їх прохають це зробити родичі та близькі сусіди без ніякої плати. Більшість крашанок роблять для молодих хлопців і тому вибирають яєчка кріпки, так звані «цицарки». Красити починають яєчка на страстному тіжні в четвер, так званий «чистий». Фарби купують в м. Сосниці більш усього червоні та сині, а своєрідні роблять: з цибулі беруть верхні лушпайки варять у воді, фарбують і одержують жовті яєчка.

З ольхової кори: сушать кору, мнуть і мішають її з «кукорвасом» і одержують буру фарбу.

З полови, яка фарба не міг узнать.

Ще купляють порошок «кірку» – котру варять в воді і з неї одержується фарба вишнева. Для писання яєчок вживають таке приладдя: Перше зветься «кісточка» яка складається з деревянного держака і щетинки, а друга теж з деревянного держака і тоненького зогнутого кусочка заліза [23, арк. 1].

Перед крашанєм беруть яєчка вимивають, витирають і сушать, потім беруть розтоплений віск і своїм приладдям розмальовують яєчко – коли віск засихає, тоді яєчка фарбують в ріжні кольори і вже тоді кидають в воду і варять, потім впускать в другу фарбу щоб закрасити місця після розтоплення воску.

Потім прості крашанки ще витирають об матерію, носик й кушку, за для того щоб показати, що яйцо крипке коли гуляють на вбитки; думають що крипки яйца фарба не бере.

Коли пишуть писанки яйцо тримають в лівій руці, держак в правій і пишуть від носика до кушки, пишуть біля печі щоб віск не застивав. Потім розводять краску в блюдечку і ворочають рукою і після цього опускають вводу. Коли зваряться, то їх вмащують в жир, щоб були блискучи. Назви таки: «кручечки» від назви орнаменту, «рожа» – похожа на квітку рожи, «ракови шійка» – те ж зв'язана з раком. «Гнуздечка» – схожа з обротькою яку вживають для коней. І ще є инши, але не бачив їх. Ці орнаменти найбільш вживаються.

Для крашанок воду беруть з річки, а ріжні забобони вивелись, а можливо баби не кажут.

Писанки святять на Великдень, дарять те ж на протязі перших 3-х днів свята, більш усього дітям. Коли йдуть на кладовище, то беруть з собою паску, варенуху, яєчка инши страви. На кладовищі качають яєчками по могилах своїх родичив і їдять, а всі лишки залишають біля могили [23, арк. 1 зв.].

На Великдень в забаві з яйцами гуляють виключно хлопці. Уся гра зветься «навбитки». Спочатку б'ють ніс на ніс, а коли з двох носів один залишається цілим, то тоді б'ють пушку. Пробують яйця на зуби і дивляться на вагу. Щоб обдурити свойого товариша, то наливають воском, кладуть рапійне в яке-небудь місце за для того щоб висохло і потім його засмалюють смолою, щоб було важче.

Скоролупи від свячених писанок кидають в воду в річку, щоб не попали під ноги тварини, або людини, бо рахуючи їх святими. Писанки пишуться в знак того, що після Воскресіння Христа, одна жінка несучи яєчка на базар, зустріла Марію Магдаліну і не повірила що Христос воскрес і при цьому яєчка почервоніли [23, арк. 2].

8 травня 1924 року. П. К.» [23].

П. Коломийченко із с. Порохи Ніжинської округи у 1928 році, готуючи матеріали про народний календар як дописувач до Всеукраїнської Академії Наук, про підготовку до Великодня писав: «Красять і малюють крашанки у п'ятницю і в суботу. Окрашують яйця воском з свічки – крапають і виходить крашанка. Роблять полоски впродовж і впоперек, а між ними крапинки. Надписують Х. В. підписують рідко» [21, арк. 127 зв].

Описуючи обрядовість, пов'язану з великодніми писанками, він писав, що шкаралупи від свячених яєць не викидали, бо вважали це за гріх. Зазвичай селяни кидали їх у річку або закопували [21, арк. 129].

На Григорія, 23 квітня по старому, маленькі діти бавилися крашанками, качали їх та писанки по житу, по траві і гуляли на вбитки: на носок і гузку. Щоб був добрий «биток», шилом пробивали гузку, випускали вміст із середини і наливали розтопленого воску.

Як і в інших місцевостях, були спритники, які намагалися обдурити: ставили під удар спочатку гузку, той бив гузкою, а тоді зразу непомітно перевертали носок і розбивали яйце [21, арк. 128]. Як і попередні респонденти, автор повідомлення описав аналогічні відомості про писанки та їх використання. Єдиною відмінністю є

те, що у матеріалі, записаному в с. Лави, в «битки» грали юнаки, а не малі діти [21].

М. Сакун із с. Носівка на Ніжинщині у повідомленні на адресу Етнографічної комісії зазначив, що у селі в основному фарбували крашанки за допомогою природних барвників із рослин. Писанок майже не виготовляли. Автор подав вірування про те, що «перше яйце треба з'їсти зі шкаралупою», щоб не боліли очі. Серед звичаїв він зазначає відвідування у понеділок кладовища, де роздавали старцям крашанки, та провідування жінками бабів, які приймали у них пологи, яким також несли освячені яйця [17, арк. 65–65 зв.].

В. Смага з с. Макиївка Лосинівського району у своїх нотатках до народного календаря про звичаї та вірування записав, що «щкарупинки, кістки із мяса закопують в землю. Це для того щоб кури плодились і було в іхньому житті щастя, а також і корови. Закопують це часто в полі, щоб родило, а також щоб не побив гряд» [20, арк. 26].

Інший дописувач, І. Петровський, із с. Козацьке Ново-Басанського району цієї ж округи занотував вірування про те, що кістки зі свяченого м'яса й лушпиння ховали і на Григорія (6 травня) їхали на поля, де росло жито, й закопували у землю, щоб «гряд не побив» [20, арк 27].

У селі Сальне Лосинівського району Ніжинської округи, як написав П. Чуприна, від усякого лиха в землю закопували свячене [20].

Іван Іванович Михно із с. Волошнівка Роменської округи у 1929 р. написав наступне: «Ранененько на Великдень ходять христувати діти, дають крашанки, христосують так: «Христос Воскрес нам радість принес, земля краситься, мир веселиться, се той день настав, що Ісус Христос із гроба встав, ми Ісуса Христа жилаєм і Вас з празником поздоровлуєм, з святим Воскресеніям»» [18]. Варто зазначити, що такі записи віншувальних віршів у рукописних матеріалах та повідомленнях зустрічаються не часто, хоча сам обряд як такий існував у багатьох українських селах.

Повідомив він і про те, що у селі померлому на Великдень клали крашанку в труну; описав, як дурили малих дітей під час гри «навбитки». Щоб виманити натуральне яйце у когось, брали виточене з дерева і ходили по хлопцях. Завдяки такій хитрості його власник розбивав усі яйця (бо дерев'яне), і йому всі їх віддавали [18, арк. 254]. Це були непоодинокі випадки – такі підміни намагалися робити повсюдно, але коли це підмічали, то власнику підробленого яйця інколи було непереливки.

У матеріалах Х. Опришко із п/ф Піски Роменської округи знайдено повідомлення про те, що «шкаралющу» з свячених яєць спалювали [20, арк. 32].

І. Дегтярів із м. Березна повідомив Комісії про те, що у даній місцевості «до бабів (які приймали роди у жінок – В. Т.) ходять на третій день, приносять паски (булки), конфетти та яйця» [20, арк. 80], а шкарлупи від свячених яєць закопували на ниві в землю і це захищало від граду» [20, арк. 82].

Тобто, можемо констатувати, що вірування, пов'язане із закопуванням на полі залишків шкаралупок від свячених яєць, існував на Чернігово-Сіверщині майже повсюдно. Відоме це вірування і в інших регіонах України. Зміст його був однаковим: забезпечення урожаю, захист від природних стихій, що могли безпосередньо вплинути на урожайність та в цілому на добробут селянина. Як бачимо, віра в надприродні сили існувала протягом століть.

У той же час І. Андрющенко з м. Конотоп записав у с. Шаповалівка Конотопського району дещо інше вірування, пов'язане з фрагментами шкаралупи свячених яєць. Так, він пише, що тут їх кидали у воду, щоб позбутися курячої сліпоти [19, арк. 29].

Артем Лазуха із с. Мороча Сумської округи у своєму описі зазначив, що «крашанки малюють у п'ятницю, але перед цим у чистий четвер до схід сонця необхідно набрати води із річки і помити нею яйця. Фарбують в основному у відварі полови, але купляють порошок виготовлення синього, червоного, зеленого рожевого і жовтого кольору». Називає він також і дитячі розваги із крашанками (навкотка, навбитки) та розповідає, як зробити міцного битка за допомогою «сапожної смоли» [19; 14, с. 184–187].

Отже, огляд історіографії та джерел, у яких відображено Чернігово-Сіверське писанкарство, вказує на те, що мистецтво писанок було знане на цій території давно. Окрім розписаних орнаментом великодніх яєць, виготовлялися і крашанки, які також використовувалися у звичаєво-обрядовій культурі місцевого населення. Маємо багато спільних вірувань, що відбивають єдність українського народу. Варто вказати і на те, що в архівах можна віднайти оригінальні відомості про писанкарство, його розвиток та побутування, що потребують публікацій, аналізу та узагальнення.

ПОСИЛАННЯ

1. Адруг А. Писанки Чернігівщини // Народнатворчістьта етнографія. – 1990. – № 4. – С. 64–68.
2. Адруг А. Писанки Чернігівщини // Літературна Чернігівщина. – 1995. – № 6. – С. 95–99.
3. Адруг А. Писанки Чернігіщини: історія і сучасність. Відповідальний редактор – канд. іст. наук., доцент О.Б. Коваленко. – Чернігів, 2005. – 60 с.
4. Бутник-Сіверський Б. Українське народне мистецтво. Живопис. – К., 1967. – 58 с., 183 репр.
5. Д. В. Черниговские писанки // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, –1908. – С. 176–178.
6. Державний музей українського народного декоративного мистецтва УРСР: Альбом. – К., 1983. – С. 279.
7. Елиїв З. Двадцять кіп писанок. – США, Нью-Йорк, 1994. – 31 с.
8. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908.
9. Каталог-указатель этнографических коллекций. Украинцы XIX–XX вв. / Министерство культуры СССР. Государственный музей этнографии народов СССР [сост. Хазова Н., Карпова О.]. – Ленинград, 1983. – 63 с.
10. Кулжинский С. Описание коллекции народных писанок.– М., 1899. – Вып. 1. – 176 с.
11. Литвинова П. Южнорусский народный орнамент. Черниговская губерния, Глуховский уезд. Узоры вышивания, тканья и рисования / Собрала и составила Пелагея Яковлевна Литвинова. – К., 1878. – Вып. 1. – 13 с., 20 лист., табл.
12. Рибалко П. Колекція писанок Володимира Ястребова – консолідуючий фактор національних культур. – Кіровоград, 2010. – 36 с.

13. Рибалко П. Писанки із зібрання В. Ястребова в каталозі «Опис колекції народних писанок», упорядкованому С.К. Кулжинським (1899 р.) // Єлисавет. Збірник наукових праць Кіровоградського національного технічного університету. Історичні науки. – Кіровоград, 2012. – Вип. 1.
14. Ткаченко В. Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані в різних областях України в 1928–1929 рр., як джерело дослідження писанкарства // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. –Ч. 3. – С. 184–187.
15. Ткаченко В. Некоторые вопросы регионального писанкарства Украины: источниковедческий аспект // Современные проблемы сервиса и туризма. – Т. 9., № 4. –2015. – С. 104–110.
16. Ткаченко В. Розвиток чернігівського писанкарства: історіографічно-джерелознавчий аспект // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2018. – Вип. 37. –С. 93–101.
17. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук України (далі – АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України), ф. 1-дод. Етнографічна комісія, од. зб. 309, 268 арк.
18. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 1. Етнографічна комісія, од. зб. 310, арк. 254.
19. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 1-дод. Етнографічна комісія, од. зб. 312, 73 арк.
20. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 1-дод. Етнографічнакомісія, од. зб. 637, 193 арк.
21. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 1. Етнографічна комісія, од. зб. 837, 152 арк.
22. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 5. Литвинова П.Я., од. зб. 149, 4 арк.
23. АНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, ф. 43-6. Кабінет антропології та етнології, од. зб. 223, 2 арк.

Ткаченко В.М. Историографическо-источниковедческие материалы к изучению Черниговo-Северского писанкарства
В статье рассматриваются историография и источники, в которых освещаются обычаи, обряды, верования, связанные с писанкарством на Чернигово-Северщине. Автором впервые публикуется рукописный текст, в котором описано изготовление писанок на Черниговщине. Не меньший интерес представляют материалы различных архивных фондов, в которых прослеживается существование этого вида народного декоративно-прикладного искусства в крае.
Ключевые слова: *Черниговщина, Глуховщина, писанка, обряд, музейные коллекции.*

Tkachenko V.M. Historiographic and source study materials to the study of Chernihiv-Siversk pysanka painting
The article deals with historiography and sources in which the customs, rites, beliefs associated with pysanka painting in Chernihiv-Siversk are covered. A handwritten text in which describes the manufacturing of pysanka in Chernihiv region is published for the first time by the author. Of no less interest are the materials of various archival funds which traced the existence of this type of folk decorative and applied arts in the province.
Key words: *Chernihiv oblast, Hlukhivshchyna, pysanka, ritual, museum collections.*

24.02.2018 р.

УДК 94(477): 745/749(677.07)

О.Є. Ковальов

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА ВИТИНАНКИ

У статті аналізується історія розвитку мистецтва витинанки. Досліджуються різновиди витинанки на сучасному етапі, характеризується послідовний перехід на застосування орнаментів та тематичних композицій у різних галузях творчості.
Ключові слова: *декоративно-прикладне мистецтво, ажурні паперові прикраси, контур, силует.*

У середині XIX ст. у побуті українського села значне місце займали хатні прикраси об'ємно-просторового рішення: «павуки», «голуби», «квіти», «витинанки». Найбільшого поширення серед них набули витинанки – сюжетні, орнаментальні прикраси, ажурно витяті ножицями, вирізані ножем з білого або кольорового паперу. Від техніки виготовлення походить і сам термін «витинанки». Ці нескладні техніки і недорогий матеріал дали чудові зразки прорізного паперового декору, в якому втілені вічні символи природи, колективний досвід пізнання світу, багатство фантазії.

Здавалося б, що може бути надзвичайного в такому різновиді народного мистецтва, як витинанка, якою займалися наші матері й бабусі? Та й нині це «рукоділля», копітке і філігранне, дяка Богові, не занепало. Витинанка може бути унікальним, навіть архісучасним, ні на йоту не меншовартіснім від інших мистецьких різновидів, високодостойним витвором. Вочевидь, знадобилися попередні тривалі студії у станковій графіці, скульптурі, дошукування найістотніших образотворчих термінів у народному мистецтві, в спадщині трипільської культури, Київської Русі, доби козаччини, відтак засвоїти все, що зробили бойчукісти, шістдесятники, аби все те «переплавилося» у творчості мистця, постало видатним здобутком національним, співвимірним і з поняттям автентичності, яку ми знаємо про традиційне образотворення Японіїї, Китаю, Близького Сходу [6, с. 28].

Тематична спрямованість витинанок – від традиційних структур, «древа життя» (народні мотиви) до теми «Козак Мамай», у яких маємо дивовижне відчуття краси землі української, то є своєрідним палімпсестом, котрий можна розглядати безкінечно. Це до того, що в українській традиції образотворчості ніколи не було натуралізму: абстрагованість мислення, відчуття надчасності бути не лише «своїми», але й «людськими» [6, с. 29].

Нове в декоративному мистецтві цього періоду полягало в тісному взаємозв'язку настінних малюнків з орнаментикою й колоритом кахлі, килимів, вишивок. Витинанки розглядалися як важливе доповнення до хатнього оздоблення і становили з ним певну стильову декоративну єдність. У розпису будівель, посуду, іграшок, знарядь праці переважають рослинні мотиви: дерево, кущ, ваза або окремі гілки й квіти. Від найдавніших часів збереглися зображення солярних знаків, які, однак, утратили вже свій колишній магічно-міфологічний зміст і вико-

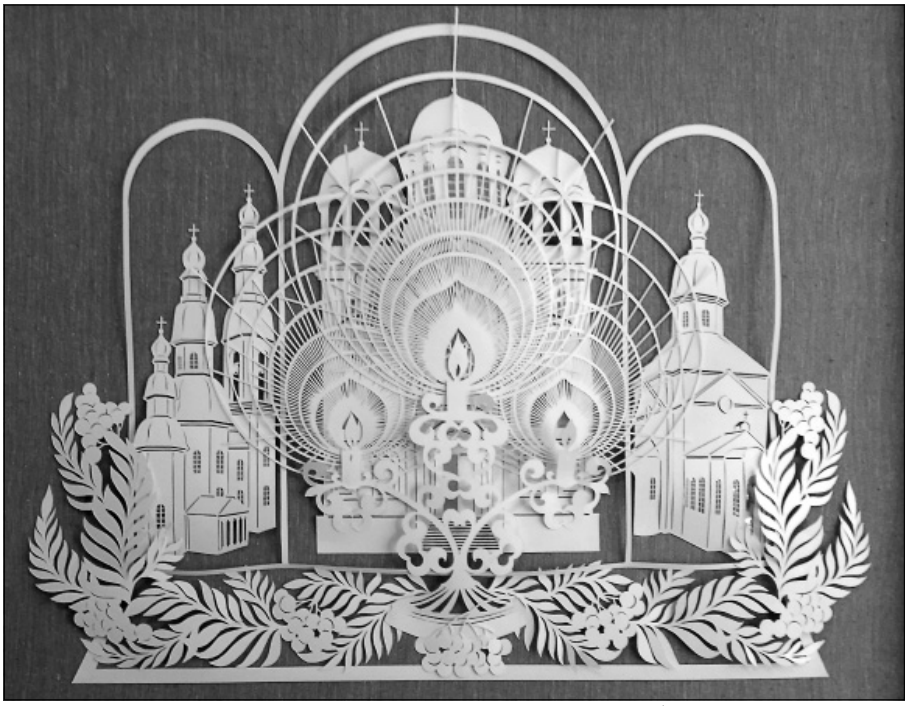

«Вечірні дзвони» (витинанка). Авторська робота

ристовувалися тепер виключно як декоративна прикраса. А от пташині мотиви (пави, сови, лелеки) зберегли своє алегоричне значення. Вони трактувалися як вісники добра, їх зображення перегукувалося з мотивами усного й пісенного фольклору [4, с. 15].

Мотиви, які зустрічалися в орнаментах витинанок, можна умовно поділити на п'ять груп. До першої, найбільшої, групи слід віднести мотиви, утворені з геометричних елементів і фігур, а також з простих витинань довільної абстрактної конфігурації, що не мають аналогій з іншими орнаментами поза витинанням. Друга велика група мотивів – це світ рослинних форм. Зображення тварин і птахів – це третя група. Наступна група – це мотиви з людськими постатями. В п'ятій групі мотиви предметного світу – від архітектурних споруд до звичайних побутових речей.

Орнаменти витинанок рідко були створені з однорідних мотивів однієї групи. Найчастіше вони виступали у поєднаннях: рослинні з антропо- і зооморфними мотивами, фігурки людей з побутовими предметами тощо.

Активне поширення витинанок з геометричними мотивами орнаменту зумовлено не тільки простотою процесу виготовлення, а й зримою єдністю багатьох витятих мотивів з традиційними розписними, різьбленими візерунками у їх «глибоких» прадавніх коренях.

Мотиви народного орнаменту упродовж віків існування безперервно змінювалися, віддаляючись від своєї першооснови, набуваючи нових форм і значень. Одні з них перетворювалися протягом короткого часу, інші – протягом століть. Прикладом є традиційні ромбовидні й розеткові мотиви, що масово поширені у витинанні та інших видах народного мистецтва. Ромбовидний орнамент відомий з епохи палеоліту. У мисливських палеолітичних племен він відбивав, напевно, «уявлення про міць, силу і достаток» [2, с. 3–8]. Пізніше в землеробських племен енеоліту ромбовидні мотиви в різних варіантах, мабуть, символізували родючість [1, с. 11–27], а розеткові – концентричні кола, коло з хрестом всередині, спіраль – очевидно, зображували сонце [5, с. 30–31].

Археологічні дослідження засвідчують появу ажурних візерунків із шкіри, хутра, повстини в кочових народів уже в V ст. до н. е. серед знайдених речей при розкопках Пазирських курганів на Алтаї – великий повстяний килим, виконаний у техніці вирізування й аплікації, а також різноманітні предмети кінського спорядження, оздоблені ажурними і силуетними шкіряними прикрасами.

В Україні ажурні візерунки зі шкіри і тканини як прикраси одягу побутували по всій території. Масового поширення вони набули у гуцулів і лемків. На гуцульських кожухах та кептарях укладали з сап'янових витинанок візерунки різних форм. Лаконічно витятими аплікаціями із сап'яну і тканини прикрашали святковий одяг у центральних та північно-східних областях України. Перші паперові прикраси, які можна вважати своєрідними аналогами традиційних витинанок в Україні, виникли у Китаї у зв'язку з винаходом і розповсюдженням там паперу. Письмові джерела Танського і Сунського періодів (VII–XII ст.) розповідають про цей вид народної творчості і його майстрів [7, с. 9]. Напередодні свята весни жінки наклеювали на вікна своїх будинків графічно чіткі паперові візерунки «чуанхуан» (віконні узори), які виготовляли взимку. Це були переважно одноколірні зображення божеств, духів, героїв народних легенд, драконів, феніксів, квітів, винограду, метеликів, риб тощо. Витинали їх ножицями і маленькими ножиками з вражаючою філігранністю. Завдяки високим художнім якостям та простоті виготовлення вони стали відомі сусіднім народам. Крім виконання чисто декоративних функцій, такі прикраси, вирізані з міцного паперу, служили майстрам трафаретами для нанесення відбитків на дерев'яні вироби і тканини.

У XIII ст. паперові прикраси з'являються у Персії, а в XV ст. через Туреччину потрапляють у Європу, спочатку у Венецію, а далі в Угорщину. В кінці XVI ст. в Німеччині їх використовують для оздоблення обкладинок книг. У XVIII–XIX ст. вони поширюються у Франції, Португалії, Данії, Голландії, Швеції, Швейцарії, Польщі, Словаччині, Литві, Росії, Білорусі та інших країнах [7, с. 10].

В країнах Західної Європи це були здебільшого сюжетно-розповідні прикраси. Своєю художньою системою вони уподібнювалися до графіки, їх складні багатофігурні дзеркально симетричні композиції завжди вміщувалися в одному цільному аркуші паперу.

Ажурні паперові прикраси слов'янських народів мали декоративне спрямування і спиралися на широкий діапазон технічних прийомів виготовлення, різноманітну будову та традиційні народні мотиви орнаменту.

Своєрідним прототипом українських витинанок можна вважати невеличкі шматочки білого паперу з ажурно витятими краями, що служили підкладкою і оздобою для канцелярських печаток в середині XVI століття [3, с. 10].

«Вислі» воскові і сургучеві печатки, що привішувалися до грамот на шнурах, мали шкіряні або металеві підкладки з декоративними полями, так звані кустодії, які прикрашали й оберігали печатки від механічного пошкодження. Очевидно, від шкіряних кустодій пішли й паперові кустодії, що прикріплювалися безпосередньо на площині аркуша під текстом документа. Оскільки краї паперових кустодій на кілька сантиметрів виходили за межі печаток, утворюючи поля, то їм надавали ножицями різної форми: ромба, квадрата, розети, зірки, квітки тощо. Для витинання папір складали вдвоє, вчетверо, ввосьмеро. Витинали ажурно лише поле, центр залишався недоторканим – для відтиску печатки. Розміри цих паперових полів залежали від величини печатки, і зустрічаються вони в межах від 4 до 14 см.

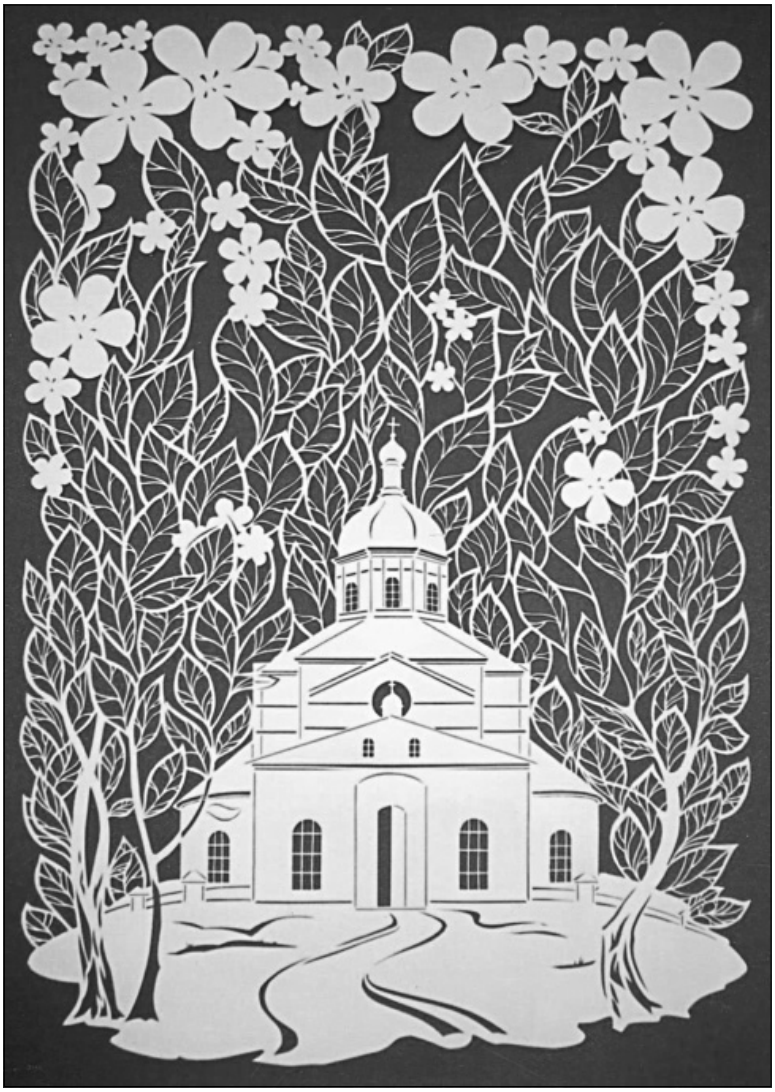

«Великодній цвіт» (витинанка). Авторська робота

Витяті паперові кустодії співрозмірно пов'язувалися не тільки з печатками, а й з аркушами актів, прикрашаючи їх. Авторами кустодій були писарі сотенних, полкових і Генеральної канцелярій Запорізького війська, міських управ тощо. Інколи в кінці документів трапляються прізвища писарів.

Географія поширення цих паперових кустодій була досить широкою: Київ (1508 р., 1628 р.), Вільно (1514 р.), Берестя (1580 р.), Вінниця (1583 р.), Житомир (1619 р.), Чигирин (1655 р.), Львів (1655 р., 1726 р.), Роздол (1653 р.), Батурин (1692 р.), Глухів (1710 р., 1728 р., 1735 р.), Кам'янець-Подільський (1766 р.), Калуги (1780 р.).

Ще один різновид паперових прикрас – «силуети»– виник у Франції в середині XVIII ст. і звідки широко поширився по всій Європі [7, с. 11]. «Силуетами» називали своєрідні портретні зображення і фігурні композиції, намальовані тушшю, вирізані з паперу або гравіровані на дереві. Найчастіше «силуети» вирізали по контуру маленькими ножицями з тонкого чорного глянцевого паперу. Цим займалось багато відомих художників і скульпторів – Альбрехт Дюрер, Пітер Пауль, Рубенс, Бертель Торвальдсен та ін.

Неперевершеним майстром «силуетів» у першій половині XIX ст. був художник Ф.П. Толстой. Його твори, що зберігаються в Ермітажі й Російському музеї, за тематикою можна поділити на дві групи. Перша – побутові сцени, друга – історичні та батальні епізоди війни 1812 р. Основну роль у композиціях Ф. Толстого відіграє лінія, чіткий вишуканий контур, лаконізм, творча фантазія.

Мистецтво «силуетів» було поширене й в Україні. З літературних джерел відомо, що виготовленням силуетних витинанок захоплювались М. Гоголь, Г. Нарбут, І. Рєпін [7, с. 12].

На оригінальність узорів українських витинанок у свій час вказував І. Франко. На його думку, це мистецтво могло вийти із Східної України: «Важко нам погодитися з твердженням В. Шухевича, що цей звичай не зовній [16, с. 7]. Надзвичайна оригінальність узорів і відпрацьована техніка тих витинань суперечить цьому. Здається, що цей звичай в Галичині не перший, а занесений із Східної України. В одній повісті Квітки-Основ'яненка йде мова про подібне витинання орнаментів і клеєння голубів з кольорового паперу та прикрашання ними сільської хати у Великодню су-

«Глухівські обереги» (витинанка). Авторська робота

боту. Квітка-Основ'яненко писав про це близько 1835 року, зображуючи життя людей «в околиці Харкова» [7, с. 19].

Художники-педагоги вже в кінці XIX ст., оцінивши високі декоративні якості, доступність матеріалу і легкість техніки витинання, почали запроваджувати її вивчення в школах як засіб художнього виховання. Першими ввели мистецтво витинанок у навчальну програму професор А. Роллер, директор художньо-промислової школи при Музеї промисловості і мистецтв у Відні, та професор Ф. Чижик, засновник курсу народного мистецтва в імператорській художньо-промисловій школі в Петербурзі (1903 р.) [7, с. 20].

Українські витинанки – мистецтво, сформоване повсякденним укладом життя народу. Воно динамічне, життєрадісне і функціональне. Витинанки мають широкі прикладні можливості. Розроблено багато цікавих спроб застосувати оригінальну орнаментику витинанок в різних видах декоративного мистецтва. Народний майстер М. Павлова використовувала витинанки для оздоблення поліграфічної продукції, художниця Л. Безпальча – в організації сценічного простору театральної виставки. Як засіб художньо-педагогічного процесу, мистецтво витинанок упроваджене в навчальну програму дитячих художніх шкіл, училищ і вузів декоративного мистецтва.

Розвиток витинанок на сучасному етапі характеризується поступовим переходом на нові шляхи побутування. Це насамперед – практичне застосування орнаментів витинанок у різних галузях творчості, формування особливого типу виставочних творів витинання, розширення сюжетно-тематичних композицій, які утверджують сучасний спосіб життя, високі духовні і моральні цінності нашої держави.

Художнє витинання з паперу сьогодні – актуальне і цікаве явище. Воно охоплює не тільки народних майстрів, що дотримуються давніх традицій, а й самодіяльних і професійних художників, які вбачають у мистецтві витинанок нове творче експериментальне поле.

Виставки декоративно-прикладного мистецтва «Українські витинанки», які відбуваються у художніх музеях та салонах, дають змогу широко оглянути, проаналізувати й оцінити твори цього виду народного мистецтва.

В залах Національного музею декоративно-прикладного мистецтва і музею етнографії та художнього промислу АН України експонувалося більше двох тисяч кращих творів з кількох музейних і приватних збірок. Експозиція розпочиналася давніми витинанками кінця XIX ст. і закінчувалася творами сучасних народних майстрів, самодіяльних та професійних художників з усіх областей України. Виставки продемонстрували багатство технічних, художніх і художньо-образних рішень традиційних орнаментальних витинанок, складних тематично-сюжетних композицій і цим ствердили, що художнє витинання – не прекрасний відголосок минулого, а сучасний вид народного мистецтва високої орнаментальної культури, що активно відроджується і розвивається.

Своєрідність природи Чернігівської та Сумської областей в значній мірі визначила особливість побуту і мистецтва місцевих жителів. Помірний шум дрімучих лісів, тихі

плеса річок Десни і Сейму спонукають до душевного спокою, шанобливого ставлення до природи. Тут починаєш розуміти причини одухотвореного віддзеркалення оточуючого світу в мистецтві Сіверського краю. Стає зрозумілим багатство образотворчих мотивів, де ми можемо зустріти в творах народних майстрів героїв стародавньої слов'янської міфології, скажімо, Берегиню. Трапляється і зображення храмів, монастирів, дзвіниць, трибанних українських церков, хат. Фантастичні інтерпретації живої природи майстрами різьблення по дереву, ткацтва, розпису, гончарства використовуються як першоджерельний матеріал, з якого шляхом образного узаконення створюються необхідні орнаментальні форми образотворення [4, с. 4].

В народному декоративному мистецтві втілені найвищі ідеали національного мислення й відповідні світоглядні засади, виявлені риси ствердження українського характеру, його принципові погляди та загальнолюдські й національні вартості, риси добро наставленого сприйняття життя. Бо саме народне мистецтво спонукає нас до усвідомлення самоцільності Великої української культури, до самовизнання як нації з багатовіковою історією, культурою і неповторними творчими традиціями.

ПОСИЛАННЯ

1. Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ // Советская археология. – 1965. – № 5. – С. 11–27.
2. Бибикова В. О происхождении мезинского палеолетического орнамента // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 3–8.
3. Виноградова Е. Современное прикладное искусство Китая. – М., 1959. –58 с.
4. Ковальов О.Є. Декоративно-прикладне мистецтво в школі 1-7 класи // Навчальний посібник. – Суми: Університетська книга, 2006. – 144 с.
5. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 30–31.
6. Міщенко Г. Витинанка – від традицій до сучасного образо творення // Народне мистецтво. – 2004. – № 1–2. – С. 28–29.
7. Станкевич М. Є. Українські витинанки. Академія наук Української РСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.М Рильського. – К.: Наукова думка, 1986. – 122 с.

Ковалев А.Е. Из истории развития искусства художественного вырезания

В статье анализируется история развития искусства художественного вырезания. Исследуются разновидности художественного вырезания на современном этапе, характеризуется последовательный переход на применение орнаментов и тематических композиций в разных отраслях творчества.

Ключевые слова: *декоративно-прикладное искусство, ажурные бумажные украшения, контур, силуэт.*

Kovalyov O.Ye. From the history of development of art of paper cutouts

In the article the history of development of art of paper cutouts is analyzed. Development of art of paper cutouts at the present stage is investigated, consecutive transition to application of ornaments and thematic compositions in different branches of creativity is characterized.

Key words: *arts and crafts, openwork paper decorations, contour, silhouette.*

12.02.2018 р.

УДК 738–057.21:929 М. Китриш

О.Г. Ликова

МИХАЙЛО КИТРИШ – ВІД РЕМІСНИКА ДО МИСТЦЯ

У статті окреслено основні події, що вплинули на формування мистецьких здібностей Михайла Китриша. Порушено питання музеєфікації гончарної спадщини України на прикладі формування персональної колекції в Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному відомого гончаря. Проведено типологічний аналіз колекції майстра. Акцентовано увагу на основних проблемах, пов'язаних із формуванням колекції.

Ключові слова: *Михайло Китриш, гончарство, кераміка, глиняний виріб, музеєфікація, Опішне, Україна.*

На початку XX ст. на території сучасної України зафіксовано понад 700 населених пунктів, мешканці яких займалися гончарством. Через сторіччя, на початку XXI ст., в нашій державі функціонує близько 30 гончарних осередків. У деяких поселеннях, де ще донедавна було по кілька десятків гончарів, нині залишилося 1–2 майстри, а в більшості з них – лише пам'ять про ремесло і гончарські родини. Тому нині вкрай актуальне питання музеєфікації гончарної спадщини України загалом і творів окремих майстрів зокрема.

Вироби кожного гончаря різняться асортиментом, формами, способами декорування, технологічними особливостями, а,отже, несуть у собі значний об'єм інформації, який дозволяє не лише простежити еволюцію майстра, а й визначити регіональні особливості гончарного ремесла, вивчити численні етнологічні проблеми з огляду на важливість кераміки як історичного джерела. Музеям належить особливе місце серед різних наукових, культурно-освітніх закладів, які вивчають, зберігають і пропагують етнічні культурні надбання. Однак формування персональних колекцій майстрів у музеях є поодиноким явищем. Переважно збирають вироби, які ілюструють розвиток ремесла в окремих регіонах або населених пунктах. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (далі – музей-заповідник) намагається заповнити цю проблему у сучасному музейництві. У його фондах зібрано уже кілька персональних керамологічних колекцій. Серед них можна виокремити і збірку глиняних творів відомого опішненського гончаря Михайла Китриша.

Метою даного дослідження є характеристика основних етапів становлення творчої особистості Михайла Китриша, що сприяли формуванню індивідуального стилю майстра, та визначення ключових етапів у процесі музеєфікації гончарної спадщини опішненського гончаря.

На початку XXI ст. поступово починає повертатися мода на твори народних майстрів – гончарні вироби, традиційну вишивку, вироби з дерева тощо. Оскільки вироби набирають популярності, то з'являється і все більше охочих займатися відповідними ремеслами. Це стосується і мистецтва гончаротворення. З'являються

нові імена майстрів, проте не всі вони залишаються в історії. Одним із шляхів до написання власної сторінки в історії сучасного українського мистецтва є здобуття відповідних нагород за свої досягнення у поповненні мистецького фонду нашої держави. Нині найпрестижнішою творчою відзнакою за вагомий внесок у розвиток культури є державна нагорода – Національна премія України імені Тараса Шевченка, заснована 1961 р. Нагородження Національною премією провадиться щорічно Указом Президента України. Вона присуджується авторові чи виконавцеві один раз за життя, і кожен, хто отримує таку нагороду, може пишатися тим, що він досяг визнання на державному рівні власних успіхів у певній галузі.

Одним із лауреатів тоді ще Державної премії України імені Тараса Шевченка 1999 року став славетний опішненський гончар Михайло Єгорович Китриш. Нелегким був шлях майстра до такого визнання.

Михайло Китриш народився 21 жовтня 1936 р. в опішненській родині гончарів: «Дід гончарював, батько гончарював, були знаменитими мисочниками» [1]. Ймовірно, це сприяло вибору життєвого шляху майстра. Хоча ліпити почав з нудьги – дванадцятирічним хлопцем захворів на запалення суглобів і був прикутий до ліжка. Щоб швидше проходив час, хлопчик почав ліпити свистунці, які здавав у кооператив на продаж. Після одужання вирішив за будь-яку ціну працювати гончарем. 1963 року влаштувався на місцевий завод «Художній керамік» возити глину від цеху до цеху. Пізніше став учнем відомого гончаря Йосипа Марехи. І нині Михайло Китриш згадує про свого вчителя лише з повагою і вдячністю за навчання. Працюючи гончарем на нормі, Михайло Китриш навчився віртуозно створювати будь-який посуд на кругу.

Переломним у творчості гончаря став початок 1970-х років. 1968 року на завод на посаду головного художника прийшов вихованець Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва Петро Ганжа. Саме з його приходом творчість місцевих майстрів значно активізувалася [2, с. 65]. Завдяки його діяльності 1 травня 1970 р. на Опішненському заводі «Художній керамік» з метою відновлення національних традицій кераміки по формі й розпису була утворена художньо-експериментальна творча лабораторія. Михайло Китриш знову ж таки завдяки хворобі перейшов працювати творчим майстром у лабораторію – лікарі порадили йому змінити професію – знайти заняття, не пов'язане з вологістю. Проте гончар не захотів кидати справу, що була до душі, а лише попросив завідувача виробництвом заводу Трохима Демченка: «Давай я піду баранчики робити» [1]. Після створення експериментального виробу (вдалого), Михайла Китриша поставили «на норму» – шість «літрових баранчиків» у день. Зважаючи на амбіційність майстра, не дивно, що він не зупинився на образі барана, а поступово почав відтворювати у глині й інших тварин – козлів, левів, биків, коней. Загалом міг виготовити практично все з гончарського асортименту: посуд, іграшки, скульптури, прикраси. Тут же на заводі познайомився і зі своєю майбутньою дружиною – Галиною Сергіївною. Вона, за давньою традицією, оздоблювала вироби свого чоловіка. Тридцять три роки роботи у заводі пролетіли як один день: «Здається, ніби вчора сів за гончарний круг, а скільки тон глини перебрали пальці» [1].

Працюючи на заводі, Михайло Китриш постійно прагнув удосконалити своє гончарне вміння. У процесі набуття практичних навичок майстер удосконалював форму виробів і урізноманітнював їх декор. Та не лише практичні навички стали визначальними у творчому зростанні Михайла Китриша. Цьому сприяло кілька факторів. 1960-ті – 1970-ті роки прикметні розгортанням в Україні виставкової діяльності. Виставки організовували до ювілеїв, пам'ятних дат, у тому числі проводилися й звітні покази областей. Вироби Опішнянського заводу «Художній керамік» обов'язково були на них представлені. У цей період також зросла кількість експортних поставок виготовленої на заводі кераміки. Працівники художньо-експериментальної творчої лабораторії, до яких належав і Михайло Китриш, були першими, хто ці вироби створював.

Робота в лабораторії давала певні прерогативи, що сприяли творчому зростанню гончарів: менша норма, можливість творчо працювати, наявність додаткового «творчого дня», можливість експериментувати з глиною й поливою. Михайло Китриш як ніхто використав ці можливості, що яскраво проявилося у його виробах. Перш за все це простежується у декоруванні виробів кольоровими поливами. Михайло Китриш– єдиний гончар в Опішному, який протягом багатьох років використовував поєднання різних полив, що сприяє утворенню найрізноманітніших непередбачуваних ефектів. Цей спосіб декорування став візитівкою опішненського майстра. Прикметно, що він був одним з небагатьох гончарів, хто мав власне горно. У вільний від роботи час мистець працював удома, тому міг вільно експериментувати з формами, поливами, не переймаючись заводською нормою і стандартами.

У 1969–1971 роках головний художник заводу «Художній керамік» Петро Ганжа ініціював прийом місцевих майстрів до Національної спілки художників України. Однією з умов прийняття до спілки була участь у виставках. Щоб не загубитися на фоні інших робіт, потрібно було урізноманітнити вироби.

Як уже згадувалося, з середини 1960-х років Михайло Китриш почав брати участь у різних обласних та всеукраїнських виставках, і майже на всіх його глиняні твори були відзначені нагородами. Неодноразово майстер був учасником міжнародних художніх виставок у Бельгії, Болгарії, Великобританії, Канаді, Нідерландах, Норвегії, Польщі, США, Франції, Югославії, Японії. Він брав участь у симпозіумах гончарства, конкурсах художньої

кераміки, днях ремесел, у традиційних «Днях гончаря» та святах народної творчості, що відбуваються в Україні.

Перша персональна виставка Михайла Китриша, на якій експонувалося близько 140 глиняних творів, відбулася у Полтавському краєзнавчому музеї у 1981 році. З того часу майстер підтримує тісні зв'язки з музеями України. Його глиняні твори зберігаються в українських музеях Полтавщини, Києва, Запоріжжя, Донеччини. Є його роботи й у музеях за кордоном (Москві, Санкт-Петербурзі, Єкатеринбурзі (Росія) та в чисельних приватних колекціях як в Україні, так і за її межами. Михайло Китриш стверджує, що хоча роботи й дорогі його серцю і з ними завжди важко розставатися, проте «якщо робота зберігається в музеї чи в якійсь оселі, то, значить, вона комусь потрібна» [1].

Вправність Михайла Єгоровича у створенні глиняних шедеврів неодноразово відзначалася на державному рівні. Майстрові присвоєні наступні почесні звання та премії: член Національної спілки художників України (з 1971), заслужений майстер народної творчості України (з 1985), лауреат Премії імені Данила Щербаківського (1995), член Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (1999). Нині майстер перебуває на заслуженому відпочинку і, за станом здоров'я, не гончарює.

Найбільша збірка робіт Михайла Китриша нині знаходиться у музеї-заповіднику в Опішні – понад 330 одиниць збереження, основна частина яких передана самим автором [3]. Для порівняння, у Полтавському краєзнавчому музеї зберігається 56 творів Михайла Китриша [4], у Національному музеї народної архітектури та побуту «Пирогово» – 23 [5], у Національному музеї української народної декоративної творчості – 16 [6], у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, який також володіє великою колекцією опішненської кераміки, – жодного [7].

Михайло Китриш виготовляв традиційний для народного гончарства Опішного посуд (глечики, горщики, вареничні, чайні та кавові набори), дитячу іграшку, свічники, вази, настінні тарелі, скульптуру. При вивченні персональної колекції кераміки майстра у фондах музею-заповідника привертає увагу той факт, що переважають зооморфні посудини, вази та свічники. Саме цим формам віддавав перевагу майстер у творчій роботі.

Персональна колекція кераміки Михайла Китриша у фондах музею-заповідника почала формуватись уже з наступного року від дати заснування установи. Перші експонати були як куплені у автора, так і подаровані ним приблизно в однаковому співвідношенні. За наступні роки це співвідношення різко змінилося: 1988–1989, 2006 роки – майже всі експонати куплені; усі інші роки – переважно подаровані як автором, так і іншими особами. Така нерівномірність стає зрозумілою, коли ознайомитися з подіями, що відбувалися в ці роки. 1987–1989 роки – час становлення музею, активного формування його фондів. У цей період державою ще виділялися певні кошти на поповнення музейних колекцій. Також 10 травня – 11 червня 1989 року на базі музею-заповідника проходив Перший республіканський симпозіум гончарства «Традиції і сучасність», у рамках якого був організований творчий практикум народних майстрів-гончарів та мистецтвознавців. Під час цього практикуму були організовані конкурси з виготовлення побутового, фігурного, ритуального посуду, дитячої іграшки, властивої для різних гончарних осередків, виготовлення та розпис різних за призначенням мисок [8]. Готові вироби протягом 1989–1990 років були закуплені для колекції музею-заповідника. Оскільки Михайло Китриш був одним із учасників практикуму, то його роботи також потрапили до фондів.

Вагома збірка робіт майстра (29 предметів) поповнила колекцію музею-заповідника у 2006 р. Тоді Михайло Китриш відсвяткував 70-річний ювілей. З нагоди такої події в музеї-заповіднику була організована приватна виставка творів майстра, сформована як з фондових робіт, так і з робіт з приватної колекції подружжя Китришів. Після виставки більша частина кераміки Михайла Єгоровича була закуплена музеєм-заповідником. Крім уже наявних у персональній колекції майстра посудних форм, фондова збірка поповнилася й новими (куманці, барила, банки, хлібниця). 2011 і 2016 роки у житті Михайла Китриша також ознаменовані подіями, організованими музеєм-заповідником з нагоди ювілеїв майстра – святкові зустрічі, вітання, персональні виставки кераміки та архівних матеріалів (фотографії, дипломи, грамоти, відзнаки тощо). Однак, для закладу вони не позначилися значними надходженнями, оскільки майстер на той час уже не гончарював, а віддавати свої твори з домашнього музею він ще не наважується.

Найдавніший виріб майстра в персональній колекції музею-заповідника датується серединою 1960-х років (час початку роботи майстра у заводі «Художній керамік»), останні – 2007 роком (час завершення гончарювання майстра через хворобу). Переважна більшість робіт датована 1978–2000 роками – періодом найбільшої творчої активності Михайла Китриша як у створенні робіт, так і в участі у конкурсах та виставках (від регіональних до міжнародних).

Отже, Михайло Китриш пройшов складний шлях становлення від простого захоплення твореннням глиняних виробів до майстра-гончаря, визнаного на народному й державному рівнях. Він не лише наполегливо вчився, а й прагнув удосконалювати свої знання, не боявся експериментувати. Завдяки цьому в його роботах простежується унікальний почерк майстра, який не проявився ні в чиїх роботах періоду існування заводу «Художній керамік».

В колекції музею-заповідника нині зберігається найбільша колекція кераміки Михайла Китриша, яка ілюструє усе розмаїття творчого доробку майстра: те-

матичне, декоративне, формотворче, часове тощо. Незважаючи на те, що гончар уже не працює, про достатньо повне висвітлення в колекції музею-заповідника творчих досягнень Михайла Китриша у царині кераміки нині не можна стверджувати, як і про те, що персональна колекція опішненського гончаря уже повністю сформована. Дома Михайло Китриш ще в часи роботи на заводі почав формувати приватну колекцію, яка з часом переросла в солідний музей. У ньому знаходяться лише вироби подружжя Китришів. Визначальною особливістю домашнього музею Китришів є його плинність. Наявні в колекції вироби господарі завжди дарували гостям, які постійно їх відвідували. Пусті місця заповнювалися новими «свіжішими» творами. Відносна стабільність прийшла з періодом втрати працездатності Михайла Китриша. Майстер уже не працює, тому поки що не віддає творів зі своєї колекції, яка на початку 2017 р. нараховувала понад 200 предметів. Це зооморфні скульптури, вази, посуд, іграшки, свічники тощо. На даному етапі питання подальшої долі колекції не обговорюється, а тому залишається відкритим. Крім кераміки у майстра зберігаються його інструменти та пристрої – гончарні ножики, стеки, гончарний круг, горно тощо, які могли б доповнити його персональну колекцію у музеї-заповіднику. Є надія, що приватна збірка Китришів все ж таки потрапить до музейних фондів, як це зробив львівський колекціонер Іван Гречко. У березні 2013 р. він подарував свою унікальну колекцію гуцульських та покутських ікон на склі Українському Католицькому університету, якою започаткував власний мистецький музей [9, с. 8]. Ще у 2006 р., під час спілкування автора статті з відомим львівським колекціонером, він однозначно стверджував, що передавати свою колекцію державному музею не планує, хоча й починає задумуватися над її подальшою долею [10]. Як і завжди, час вносить свої корективи в людські плани. Сподіватимемося, що й приватна колекція родини Китришів перейде в повному обсязі у державну власність й буде музеєфікована за всіма правилами фондової роботи.

ПОСИЛАННЯ

1. Розмова з Михайлом Китришем. 8.10.2010 // Приватний архів автора.
2. Щербак Василь. Сучасна українська майоліка. – Київ: Наукова думка, 1974. – 192 с.
3. Інвентарні книги // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
4. Інвентарні книги (кераміка, скло) // Полтавський краєзнавчий музей.
5. Інвентарні книги (кераміка, скло) // Національний музей народної архітектури та побуту НАН України.
6. Інвентарні книги // Національний музей українського народного декоративного мистецтва.
7. Інвентарні книги // Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.
8. Програма Першого республіканського симпозіуму гончарства «Традиції і сучасність»: 10 травня – 11 червня 1989 р. – Полтава: «Полтава», 1989. – 16 с.
9. Пастернак Н. «Червоні образи» – в постійній експозиції / Надія Пастернак // Культура і життя. – 2013. – № 9. – 1 березня. – С. 8.
10. Розмова з Іваном Гречко. 11-22.07.2006 // Приватний архів автора.

Лыкова О.Г. Михаил Китриш – от ремесленника к мастеру
В статье обозначены основные события, повлиявшие на формирование художественных способностей Михаила Китриша. Затронуты вопросы музеефикации гончарного наследия Украины на примере формирования персональной коллекции в Национальном музее-заповеднике украинского гончарства в Опошне известного гончара. Проведен типологический анализ коллекции мастера. Акцентировано внимание на основных проблемах, связанных с формированием коллекции.
Ключевые слова: *Михаил Китриш, гончарство, керамика, глиняное изделие, музеефикация, Опошня, Украина.*

Lykova O.H. Mykhailo Kytrysh from craftsman to master of art
In the article outlines the main events that influenced the artistic abilities of Mykhailo Kytrysh. Raised question of muzeefikation of pottery inheritance of Ukraine is affected on the example of forming of the personal collection in the National Museum of Ukrainian Ceramics in Opishne of the known potter. The analysis of types of master's collection is conducted. Attention is accented on basic problems, related to forming of collection.
Key words: *Mykhailo Kytrysh, pottery, ceramics, earthenware, muzeefikation, Opishne, Ukraine.*
12.02.2018 р.

УДК 94(477): 0792

І.О. Бурда
В.І. Абакумова

НАРОДНИЙ МОЛОДІЖНИЙ АМАТОРСЬКИЙ ТЕАТР «ПІЛІГРИМ» У М. ГЛУХОВІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Проаналізовано діяльність Народного молодіжного аматорського театру «Пілігрім». Виокремлено етапи становлення творчого колективу. Охарактеризовано поточний стан його діяльності. Зроблено акцент на дослідженні акторського складу, репертуару та винагородах акторів і колективу в цілому. Джерельну базу дослідження склали розповіді режисера театру, статті в періодичних виданнях.
Ключові слова: *театр, аматорське мистецтво, вистава, актори, «Пілігрім», театральний колектив, сцена, репертуар, гастролі, фестиваль, нагорода, будинок культури.*

Актуальність нашої наукової розвідки зумовлена сучасними потребами українського суспільства, якому бракує духовності. Театральне мистецтво багато років поспіль є невід'ємною складовою життя Глухова. Узагальнення творчих здобутків Народного аматорського театру, який є осередком сьогоденної культури міста, є важливим напрямком вивчення загальної історії колишньої гетьманської столиці.

Протягом кількох десятиліть триває накопичення газетних публікацій про діяльність театру «Пілігрім» у місцевих періодичних виданнях «Народна трибуна» і «Глухівщина». Опрацювання цих матеріалів допомогло

у відбудові хронології подієвого розвитку театрального колективу. Між тим, таких джерел недостатньо, аби достеменно провести аналіз надбань театру. Тому суттєву допомогу в роботі надав приватний архів сім'ї Ільясових – очільників творчого колективу. Отже, метою статті є наукова спроба аналізу діяльності Народного молодіжного аматорського театру «Пілігрім» у м. Глухові. Автор ставить на меті виокремити етапи становлення творчого колективу та дати характеристику поточного стану його діяльності, акцентувавши увагу на акторському складі, репертуарному портфелі та винагородах акторів і колективу в цілому. Назване сформувало завдання нашого дослідження.

Спочатку відмітимо, що офіційною датою започаткування творчої діяльності Молодіжного аматорського театру «Пілігрим» був квітень 1990 р. Між тим, необхідно зауважити, що його народження мало історичні передумови. Так, у 50–60-х рр. ХХ ст. у Глухові діяв самодіяльний театральний колектив. Його вистави вже проходили на підмостках щойно побудованого районного будинку культури. Очолювала трупу колишня професійна акторка Ніна Порфирівна Гузій. Вона долучила до театральної діяльності молодих глухівчан, які стали кістяком постійної трупи у майбутньому. Вистави не обмежувалися тільки акторською грою. З газети «Народна трибуна» за 1965 р. можна дізнатись, що у постанові були задіяні оркестр під керівництвом В.Ф. Дуки та відбувався танцювальний супровід від хореографа Ю. Карєва [1].

Наступний етап в діяльності театральної трупи розпочався із новим очільником – на початку 1970-х рр. керівником стала Марія Григорівна Ільясова. Шлях до художнього керівника вона пройшла від акторських ролей, будучи ученицею Н.П. Гузій. Протягом декількох десятиліть Марія Григорівна, мати сучасного керівника «Пілігріму», очолювала аматорський колектив [2].

У цей період на сцені районного будинку культури глядачам були представлені вистави за п'єсами українських і закордонних митців. Особливою популярністю користувалися постанови «Голубі олені» О. Коломійця, «Майська ніч» М. Гоголя, «Барабанщиця» А. Салінського. З успіхом глядач сприймав вистави «Сватання на Гончарівці» за Г. Квіткою-Основ'яненком, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «На перші гулі» С. Васильченка та багато інших [3]. На той час провідними акторами аматорського театру були Володимир Ткаченко, Борис Загинайло, Любов Пустовая, Марія Кривущенко та Володимир Соломенний.

Аналізуючи соціальний аспект акторського складу, відмітимо, що учасниками театру ставали люди різних спеціальностей. Наприклад, за свіченнями періодичного видання 1983 р., у прем'єрі спектаклю «Доля – Індичка» дебютну для себе головну роль Ангеліни Куманець зіграла Ізабелла Соломіна – інженер-технолог заводу засобів обчислюваної техніки. У виставі були задіяні переважно працівники заводу «Електропанель» [4]. Цікаво, що у трупі поруч з дорослими акторами грали школярі та студенти.

За часів художнього керівництва Марії Григорівни висока майстерність трупи була оцінена радянською владою. Драматичний колектив отримав визначний тоді Диплом Малого театру СРСР [5]. Сама Ільясова була головою журі районного огляду акторських труп [6].

Історія власне «Пілігріму» бере свій початок у лютому 1990 р. Тоді керівництво театру розділили між собою мати та дочка Ільясови. На базі районного будинку культури було сформовано дві театральні трупи. Дорослим театром керувала Марія Григорівна, а дитячим – Ірина Юріївна. Саме прихід Ірини Юріївни заклав фундамент у розвиток молодіжного театру, який тоді ще вважався дитячо-юнацьким драматичним колективом. Цілеспрямована театралка закінчила Сумське училище культури, а пізніше, у 1997 р., завершила заочне навчання у Харківському інституті культури за спеціальністю режисера театральних колективів. Молода акторка прийшла з мрією домогтися максимального розвитку аматорського мистецтва на теренах Глухівщини.

Юнацький акторський склад поповнився молодими акторами, глухівськими студентами Павлом Семенком, Юрієм Іващенком, Тетяною Муковоз, Оксаною Додаковою, Сергієм Коробовим, Сергієм Василенком. Також до театралів приєдналися старшокласники Юрій Савченко, Ірина Кириєнко, Тетяна Губатенко, Віктор Богданов, Сергій Ванєєв, Олексій Бджоленко. До молодшої групи прийшли п'ятикласники Глухівської ЗОШ № 3 Оксана Процик (Хіменова), яка і досі безперервно продовжує грати, та Олексій Хабенко, що близько десяти років присвятив театральній діяльності, брав участь у дитячих та дорослих постановках. На сцені багато уваги приділялося саме дитячій аудиторії. Актори «Пілігріму» влаштовували театралізовані ранки та постанови для глядачів молодшого шкільного віку. Популярними виставами були «Чарівна паличка або лісові пригоди», «Подарунок для Снігурки».

Історична для театру подія сталася у 1992 р., коли колективи об'єдналися в один – молодіжний. Його єдиним художним керівником стала Ірина Юріївна Ільясова. З кожним роком існування театру професійність колективу постійно покращувалась. Зусиллями його учасників для сцени створювали нові декорації, костюми; зміцнювалась технічна база. До театралів у той період приєдналися Віталій Ямник, Юлія Козловська, Олексій Михайленко, Олександр Нахабич, Юлія і Вікторія Бутівченко, Дмитро Бороденко та ін.

Водночас діяльність театру супроводжували нерозв'язані питання. По-перше, на поповнення матеріального забезпечення витрачалися майже всі зароблені на виступах кошти. По-друге, приміщення Глухівського районного будинку культури упродовж багатьох років не опалювалось, а відтак репетиції акторам доводилося проводити в житлових квартирах, вистави – в імпровізованих сценічних умовах дитячих садків [7]. Несприятливі умови праці не могли завадити акторам творити. Наприклад, під час

прем'єри вистави «Голий король» у грудні, коли температура в глядацькій залі була близька до мінусової, виконавець головної ролі Короля Костянтин Клименко з'явився перед глядачами майже без одягу, аби дотриматися сюжету твору. Така мужність учасника театру спричинила вибух оплесків глядачів. З костюмами аматорам допомагали вдячні шанувальники. Так, глухівчанка Л.М. Дейнеко власними стараннями змоделювала і пошила наряди епохи середньовіччя, подарувавши їх театралам [8].

Визначним для молодіжного театру став 1996 р., коли колектив виборов звання «народного». Високий професійний рівень аматорський театр довів, взявши участь в обласному фестивалі «Театральна весна». На показ була представлена вистава за п'єсою Л. Розумовської «Сестра моя Русалочка». Компетентне журі на чолі з заслуженою артисткою України О. Сокіл констатувало, що високий рівень акторської майстерності, професійна режисура та вдало підібрані декорації створили підстави для присвоєння колективу звання «народного» [9]. Слід назвати акторський склад, завдяки грі якого було отримано це звання. Передусім, це студенти Глухівського педінституту (нині ГНПУ ім. О. Довженка), учні міських шкіл та професійних технічних училищ. Вони власноруч спорудили декоративне «підводне царство», змоделювали тематичні костюми, адже головними героями виступали казкові персонажі. Роль Русалочки виконала Вікторія Бутівченко, а парубка-принца зіграв Юрій Савченко (обидва тоді студенти Глухівського педінституту). Всього у виставі брало участь двадцять дві дійові особи – аматори, які вдало передали художні образи своїх персонажів. У тому ж році театр одержав сучасну назву. Питання щодо цього постало лише після отримання результатів фестивалю. Назва «Пілігрим» була запропонована виконавцем головної ролі Юрієм Савченком. Це слово у перекладі з грецької означає паломник, мандрівник [10, с. 534]. Назва здалася акторам такою, що відповідала духу театральної трупи: «Так і наш театр, виготовляючи майже з нічого костюми та декорації, намагається нести людям радість та навчати добру».

Проаналізуємо репертуарний портфель аматорського театру. Ретроспективний дискурс дозволяє з'ясувати, що популярними виставами для дорослих стали «Сповідь доктора Полякова» за твором російського письменника М. Булгакова «Морфій» (1996), «Голий король» Є. Шварца (1998), «Блез» за п'єсою К. Моне (2002), «Кохання в стилі бароко» Я. Стельмаха (2007), «Коли сплячий прокинеться» О. Єрнєва (2008), «Особливо люблячий таксист» за п'єсою Р. Куні (2009), «За зачиненими дверима» Жана-Поля Сартра (2010) та інші [8; 11; 12; 13]. Юному глядачеві театральний колектив пропонував у цей період вистави «Пригоди в країні мультляндії» А. Хайта (1997), «Білосніжка і семеро гномів» (1997), «Я – курча, ти – курча» Є. Чеповецького (1998), «Пригоди Буратіно» О. Толстого (1998), «Вождь красношкірих» за твором О. Генрі (1998), «Великий лягушонок» Л. Устинова, О. Табакова (2001), «Казка без підсказки» за п'єсою С. Лєжнєвої (2010), «Золоте курча» В. Орлова (2016) та інші [11].

На сучасному етапі існування трупи репертуар театру постійно оновлюється. За рік театральний колектив представляє на суд глядачеві по дві, а іноді по 3 прем'єрні вистави за п'єсами сучасних та класичних, вітчизняних та закордонних авторів. Так, за останні роки актори зіграли такі спектаклі, як «451 градус за Фаренгейтом» Р. Бредбері (2014), «Ліжко, леді і джентльмени» за п'єсою Р. Куні та Дж. Чепмена (2015), «Троє на гойдалці» Л. Лунарі (2016), «Веселий Роджер» Д. Селимзянова (2017), комедійну виставу «Тітки» за О. Коровником (2017). На шпальтах місцевих періодичних видань можна дізнатися про подробиці цих вистав [14; 15; 16]. Слід згадати і той факт, що у місцевому радіоефірі декілька разів транслювали вистави «Сестра моя Русалочка» Л. Розумовської та «Лісова пісня» Л. Українки у постановці «Пілігріму».

Надалі охарактеризуємо участь акторів аматорського колективу не лише у театральних постановках «Пілігріму». Так, майже 28 років поспіль вони є постійними учасниками районних театралізованих свят, дитячих ранків, літературно-музичних вечорів, прологів до концертних програм [17]. Також актори «Пілігриму» брали участь у традиційному фестивалі драматичних колективів «Театральні веселки» [18], часто виступають у ролі ведучих концертних програм та тематичних заходів [19]. З особливим натхненням учасники колективу ставляться до участі у районних конкурсах-оглядах читців, присвячених пам'яті Т.Г. Шевченка. Переможцями таких заходів у різні роки були Катерина Меньшикова, Марина Янчук, Дмитро Бабенко. Минулого 2017 року учасники театру отримали на конкурсі дві перші винагороди: Наталія Вінда (у віковій категорії від 16 до 21 року) і Зоя Копоріна (у віковій категорії від 21 року) [20].

Творча діяльність Народного молодіжного аматорського театру «Пілігрім» протягом усього часу існування була відзначена нагородами різних рівнів. Колектив неодноразово отримував почесні грамоти та дипломи районної та обласної державної адміністрації. У квітні 2009 р. «Пілігрим» став володарем гран-прі обласного фестивалю театральних колективів «Театральні обрії» за вдало представлену сцену за твором М. Гоголя «Мертві душі». У 2017 р. він знову отримав нагороду на «Театральному обрії» у м. Лебедині – тепер вже «За кращу виставу», зігравши на сцені уривок з філософсько-містичної комедії «Троє на гойдалці» [21]. Також колектив має дипломи обласного фестивалю сатири і гумору «Вишневі усмішки» і перемоги у номінації «Гурт-аматор» з відкритого обласного конкурсу акторської майстерності «Конотопська відьма запрошує».

Підсумовуючи історичний екскурс, зауважимо, що молодий колектив встигнув відсвяткувати свої перші ювілейні дати. Так, у 2010 р. «Пілігрім» зустрів двадцятиріччя на сцені. Актори підготували глядачам виставу у формі капусника, зігравши епізоди зі спектаклів «Сестра моя

Русалочка», «За двома зайцями», «Ромео та Джульєтта». Провідними акторами на той час були Валерій Колоусов, Тетяна Міщенко, Оксана Хіманова, Марина Янчук, Андрій Гурець, Анастасія Лагода, Анна Аносова, Олександр Мірошниченко, Олексій Поліщук та інші [14]. Тоді ж при молодіжному народному театрі працював колектив-супутник – молодша група театру та клуб любителів театру «Рампа» [22]. Через 5 років, у 2015 р., колектив «Пілігрім» виставою «Ліжко, леді і джентльмени» (за Р. Куні та Дж. Чепменом) відсвяткував своє 25-річчя. Ювілейний спектакль зібрав повний зал глядачів, котрі наприкінці аплодували стоячи. Як згадує Ірина Юріївна Ільясова, підготовка виступу була нелегкою. Один з акторів напередодні запланованої прем'єри зламав ногу і виступ довелося переносити. Проте це не завадило зібрати аншлаг і належним чином відсвяткувати визначну дату [5].

Вважаємо за необхідне згадати тих учасників театрального колективу, які завдяки своїй участі в аматорському колективі стали на професійний шлях, пов'язавши його з театром. Наприклад, Вікторія Бутівченко, яка колись разом із Юрієм Савченком доклала неабияких зусиль для здобуття колективом звання «народного», зараз проживає у Шотландії. У передмісті Единбургу жінка зібрала свою акторську трупу та ставить вистави. Ще з молодших класів Вікторія відвідувала театральну студію. Потім закінчила місцевий педагогічний ВНЗ, вступила на навчання до Сумського училища культури. Повернувшись до Глухова, вона деякий час керувала театром «Образ» при місцевому університеті. Далі, до від'їзду за кордон, акторка була режисером аматорського колективу у м. Полтава. Випускники ГНПУ ім. О. Довженка Олексій Бджоленко та Микола Пономаренко також наважились на отримання другої, вже театральної, освіти. Олексій потім закінчив Київський державний університет культури і багато років присвятив праці на телебаченні у м. Києві. Микола ще кілька років тому здобував творчу освіту на акторському факультеті університету мистецтв м. Харкова. Євгенія Ігнатенко, яка також багато років присвятила «Пілігриму», із відзнакою закінчила навчання на режисерському факультеті Сумського училища культури і мистецтв. Отже, участь в аматорському молодіжному театрі часто впливала на подальший вибір професії юних акторів.

Діяльність Глухівського народного молодіжного аматорського театру «Пілігрім» протягом всього свого існування була насиченою та плідною. Театр є беззмінним культурним осередком міста. В умовах відсутності документальної джерельної була зроблена спроба узагальнення розпорошених відомостей про його історію і творчість, що в перспективі матиме своє продовження.

ПОСИЛАННЯ

1. Дятленко В. Творча удача // Народна трибуна. – 1965. – 23 грудня.
2. Садовський О. Мистецтво в її душі // Народна трибуна. – 1993. – 3 лютого.
3. Садовський О. Подальших творчих злетів! // Народна трибуна. – 2000. – 12 серпня.
4. Єроха М. Увійти в образ // Народна трибуна. – 1983. – 27 травня.
5. Інтерв'ю з І.Ю. Ільясовою // З приватного архіву автора статті Ірини Бурди.
6. Ільясова М. Не забувайте драму // Народна трибуна. – 1981. – 8 грудня.
7. Тітаренко О. Міжнародний день театру // Народна трибуна. – 1999. – 27 березня.
8. Бочко О. І справді король…// Народна трибуна. – 1998. – 13 червня.
9. Єроха М. Був просто театральний, тепер – Народний молодіжний // Глухівщина. – 1997. – 1 лютого.
10. Білодід І. Академічний тлумачний словник. В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970.
11. Бочко О. У Глухові – власний Народний театр // Народна трибуна. – 1997. – 5 лютого.
12. Врангель Д. Странники, ведущие к свету // Панорама. Север. – 2007. – 12 грудня.
13. Степченко А. Особо любящий таксист // Неделя. – 2009. – 21 березня.
14. У Бога в приймальні // Народна трибуна. – 2016. – 25 червня.
15. Халімоненко С. Життя на сцені // Народна трибуна. – 2015. – 11 листопада.
16. Халімоненко С. Пожежа на сцені // Народна трибуна. – 2014. – 1 червня.
17. Степченко А. 27 марта – Международный день театра // Неделя. – 2007. – 24 березня.
18. Барви «Театральної веселки» // Сумщина. – 2015. – 8 квітня.
19. Сачок Л. Зустріч з казкою // Глухівщина. – 2014. – 15 січня.
20. Наследие Кобзаря // Неделя. – 2017. – 12 березня.
21. Мекеда М. «Отличие провинциального театра в том, что мы очень искренние» // Неделя. – 2017. – 18 травня.
22. Веретенник С. «Пілігриму» – 20 років // Глухівщина. – 2010. – 3 листопада.

Бурда И.О., Абакумова В.И. Народный молодежный аматорский театр «Пилигрим» в г. Глухове: этапы становления и современность

Проанализирована деятельность Народного молодежного аматорского театра «Пилигрим». Выделены этапы становления творческого коллектива. Охарактеризовано текущее состояние его деятельности. Сделан акцент на исследовании актерского состава, репертуара и наградах актеров и коллектива в целом. Базу источников исследования составили рассказы режиссера театра, статьи в периодических изданиях.

Ключевые слова: *театр, аматорское искусство, спектакль, актеры, «Пилигрим», театральный коллектив, сцена, репертуар, гастроли, фестиваль, награда, дом культуры.*

Burda I.O., Abakumova V.I. People's youth amateur theater «Pilihrim» in the city of Hlukhiv: stages of formation and modernity

The activity of the people's youth amateur theater «Pilihrim» is analyzed. The stages of formation of the creative collective are singled out. The current state of its activity is described. The emphasis is placed on the research of the actor composition, the repertoire and the rewards of the actors and all the collective in general. The source base of the research is formed of the memories of the theather director and articles in periodicals.

Key words: *theater, amateur art, performance, actors, «Pilihrim», theater group, stage, epertoire, tour, festival, award, cultural building.*

03.03.2018 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК [069.01:904(477.83-25)]«190/194»

Н.М. Булик

СВІТЛО Й ТІНІ МУЗЕЙНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЖИТТЯ ЛЬВОВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ МУЗЕЮ ДІДУШИЦЬКИХ)

Розглянуто стан археологічного відділу Музею Дідушицьких у першій половині XX ст. Проаналізовано польові дослідження археолога Кароля Гадачека та геолога Мар'яна Ломницького, які наповнювали фонди та експозицію музею новими матеріалами. Після закінчення Першої світової війни гостра економічна криза торкнулася музею. Повною мірою вона зачепила і археологічний відділ. Як наслідок – у музеї спостерігалася нестача працівників, які б могли забезпечити не лише наукове опрацювання, а й належне зберігання експонатів. Найціннішою частиною археологічної колекції були Михалківські скарби. У 1930-х роках їх стан викликав серйозне занепокоєння з боку влади і інтелігенції міста, що вилилося у кілька судових справ. Напередодні Другої світової війни археологічні колекції Музею Дідушицьких передано до Музею праісторії Червенської землі, якому так і не судилося запрацювати. Звідти всі археологічні колекції у 1940 р. передано до Львівського історичного музею, де вони з відповідними шифрами знаходяться донині.

Ключові слова: *Музей Дідушицьких, Михалківські скарби, Кароль Гадачек, охорона пам'яток.*

В останні роки доволі часто і гостро стоїть питання долі музейних колекцій, втрачених експонатів, проблеми виникнення та трансформації музеїв та їх окремих відділів. Особливо актуальними вони є для Львова першої половини XX ст., адже чотири політичні режими, які приходили на зміну один одному, не могли не залишити сліду у житті міста, в тому числі й культурному. Особливою мірою це торкнулося львівських музеїв, які славилися тривалою історією та багатими археологічними збірками [3, с. 407–428; 4]. Оскільки з XIX ст. Львів здобув собі славу потужного археологічного осередку, який проводив польові дослідження на всій території Галичини, то й музейні колекції доволі стрімко наповнювалися експонатами з розкопок. На початку XX ст. львівські музеї стали потужними археологічними інституціями поряд з Львівським університетом і Науковим товариством імені Шевченка. Вони не лише накопичували, зберігали та експонували матеріали, а й зосереджували навколо себе фахових дослідників, які працювали на їх науковий імідж. Однак, через нестабільну політичну ситуацію першої половини XX ст. частина музейних цінностей була втрачена Львовом назавжди. Інколи навіть губляться сліди, у якій державі вони могли опинитися.

Одним з кращих прикладів, коли мова йде про музейно-археологічне життя Львова першої половини XX ст., є Музей Дідушицьких. Автор статті ставить собі за мету реконструювати стан і особливості розвитку/занепаду археологічної збірки цього музею в окреслений період.

Основу археологічного відділу Музею Дідушицьких

Рис. 1. Володимир Дідушицький

закладено в середині XIX ст. графом Володимиром Дідушицьким (рис. 1) і гідно продовжено другим ординатом, зятем засновника, Тадеушем Дідушицьким (ординат у 1899–1918). Після його смерті музей перейшов у спадок синам – Павлу (ординат кілька місяців 1918 р.) і Володимиру-молодшому (1918–1939).

Археологічний відділ займав два зали на другому поверсі будинку на вул. Театральній (рис. 2). У 1906 р. у Природничому музеї зберігалося 8 тис. археологічних знахідок [25, s. 523–524]. Це була одна з найбільших археологічних колекцій тогочасного Львова.

Якщо порівнювати стан археології у музеї у довоєнні і міжвоєнні роки, то можемо стверджувати, що археологічний відділ мав свій найбільший розквіт за Т. Дідушицького. Він був гідним послідовником засновника музею, постійно дбав про науковий рівень закладу та поповнення колекцій. Важливим моментом у діяльності Тадеуша Дідушицького було залучення працівників музею до наукових експедицій, які поповнювали фонди новими експонатами. Такі експедиції очолювали відомі вчені, наприклад, археолог Кароль Гадачек чи палеонтолог Мар'ян Ломницький.

Знайомство К. Гадачека з родиною Дідушицьких відбулося у 1890-х роках, коли він, будучи студентом університету, давав приватні уроки донькам В. Дідушицького (з 1893). З цього часу молодий археолог співпрацював і з

Рис. 2. Будинок Музею Дідушицьких на вул. Театральна у Львові

музеєм. Власне Кароль Гадачек увів у науковий обіг Михалківські скарби, які були окрасою музею; провів низку розкопок, матеріалами з яких поповнював фонди музею; займався впорядкуванням археологічних колекцій і, врешті, склав і опублікував путівник по археологічному відділу. З 1903 р. К. Гадачек був офіційним працівником з музею [19, s. 197].

За фінансової підтримки Т. Дідушицького, К. Гадачек у 1898–1899 рр. провів археологічні дослідження в Неслухові. Пам'ятка знаходилася неподалік палацу Дідушицьких і частково охоплювала його територію. Згідно з опублікованим 1900 р. звітом у збірнику «*Teka Konserwatorska*» К. Гадачек дослідив 18 житлових та низку господарських споруд черняхівської культури [16, s. 71–86]. Значна частина археологічних знахідок з розкопок К. Гадачека потрапила до музею Дідушицьких.

Наступного року археолог проводив дослідження на Тернопільщині. У звіті, опублікованому в збірнику «*Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne*», К. Гадачек писав: «*Мої археологічні дослідження, проведені за рахунок гр. Тадеуша Дідушицького в серпні 1900 р. в південній частині Борщівського повіту, мали насамперед на меті розв'язання наукової загадки Михалківських скарбів … включити в план досліджень цілу околицю і шукати в цьому закутку Східної Галичини, багатому на доісторичні пам'ятки, поселення чи могильника такого, який би хоч опосередковано вдалося б пов'язати з Михалківськими скарбами чи було б їх сучасником*» [15, s. 27]. Роботи у Михалкові К. Гадачек розпочав 20 серпня 1900 р. на місці, де під час будівництва стодоли робітники натрапили на чотири людські скелети. В ході розкопок К. Гадачек відкрив два поховання. В одному з них «*на чолі викладено рядком десять делікатних срібних пластинок у вигляді діадеми*» [15, s. 33]. Загалом, під час цієї наукової подорожі К. Гадачек обстежив 13 археологічних пам'яток. Це далеко не повний перелік експедицій К. Гадачека, які мали відношення до Музею Дідушицьких.

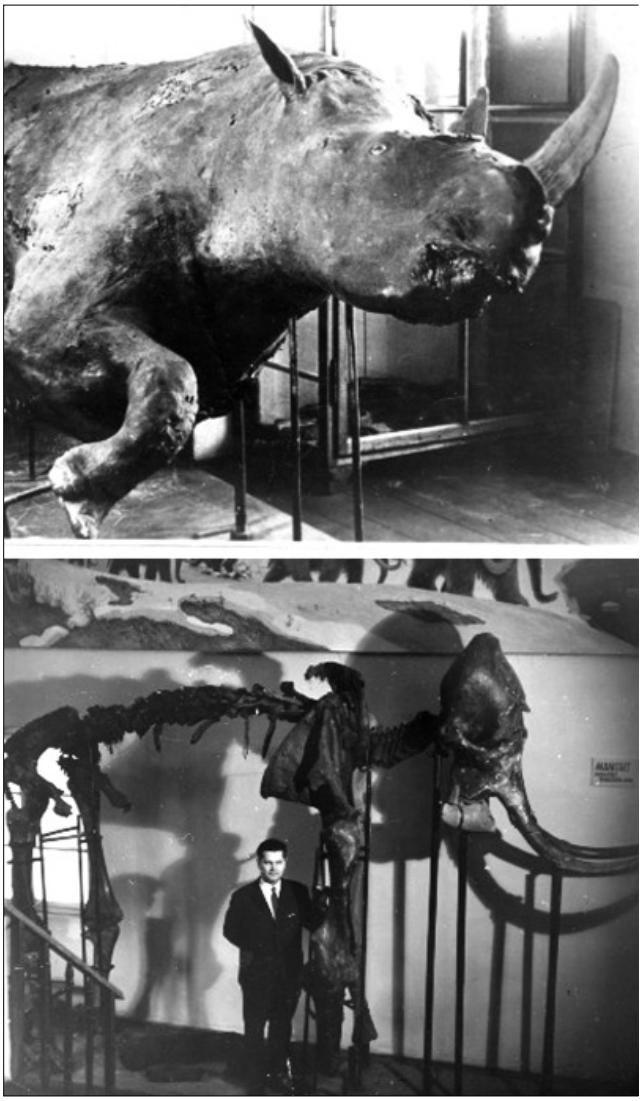

Рис. 3. Носоріг і мамонт зі Старуні у експозиції Музею Дідушицьких

Ще одна експедиція, споряджена Т. Дідушицьким, відбулася восени 1907 р. У ній брав участь директор музею Мар'ян Ломницький. В с. Старуня на Станіславівщині виявили забальзамоване в озокериті тіло мамонта, яке 7 листопада цього ж року перевезли до Музею Дідушицьких. Тоді ж розкопали великий фрагмент волохатого носорога. Знахідки передали до палеонтологічних зборів і розмістили в одній із найбільших зал другого поверху (рис. 3). Згодом Музей Дідушицьких долучився до публікації результатів досліджень у двотомному виданні «*Wykopaliska Staruńskie*». Авторами видання стали кілька професорів, та найбільшу частину написав директор музею М. Ломницький. Варто відзначити, що ці експонати досі є чудовою візитівкою Природознавчого музею у Львові.

Я. Пастернак згадує і про роботи на території Льво-

MUZEUM IMIENIA DZIEDUSZYCKICH.

ZŁOTE SKARBY MICHAŁKOWSKIE

OPRACOWAŁ

DR. KAROL HADACZEK

DOCENT UNIWERSYTETU WE LWOWIE.

Z 13 TABLICAMI W HELIOGRAWURZE I 2 RYCINAMI W TEKSCIE.

MUZEUM IMIENIA DZIEDUSZYCKICH WE LWOWIE.

STARANIEM I NAKŁADEM
MUZEUM IMIENIA DZIEDUSZYCKICH WE LWOWIE.
KRAKÓW
CZCIONKAMI DRUKARNI C. K. UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO
POD ZARZĄDEM JÓZEFA FILIPOWSKIEGO.
1904.

Рис. 4. Титульна сторінка альбому про Михалківські скарби

ва, проведені професором Ломніцьким «на Левандівці, між головним двірцем і янівською рогачкою. Вже з кінцем мин. століття знайшов там львівський ґеольоґ проф. Ломніцький доісторичні огнища, а біля них багато дрібного череня та кремінні відщипи. У 1910 р. викопали в тамтій околиці гарну кремінну сокирку, яка переховується в музею Дідушицьких» [10, с. 2].

Початок XX ст. для Музею пов'язаний із знаменною подією – у 1904 р. вийшла друком праця К. Гадачека про Михалківські скарби (рис. 4) [17]. Альбом дуже гарно ілюстрований, ілюстрації виготовляли кращі тогочасні художники. У літературі існують різні думки щодо авторства вступної текстової частини. Зокрема, М. Бандрівський і Л. Крушельницька висловлюють думку, що автором текстової частини міг бути і В. Дідушицький, посилаючись на те, що текст писався у 1897 р. і Кароль Гадачек ще не був працівником музею [1, с. 123]. Однак, документи що збереглися, підтверджують авторство К. Гадачека. 3 червня 1902 р. з Кракова надійшла свого роду рецензія за підписом відомого історика мистецтв, музеолога Фелікса Копера, який зазначав: «Опис Михалківських скарбів призначений на вступ до видання знахідок з Михалкова, які знаходяться у музеї Дідушицьких у Львові підготував п. др. Кароль Гадачек настільки детально, що цей опис впевнено заслуговує на публікацію. Щодо вступу добре було б на мою думку усунути… Деякі дрібні речі, насамперед, мовні надіслав автору в коректі» (рис. 5) [6]. Цей документ зберігається в архіві Інституту українознавства

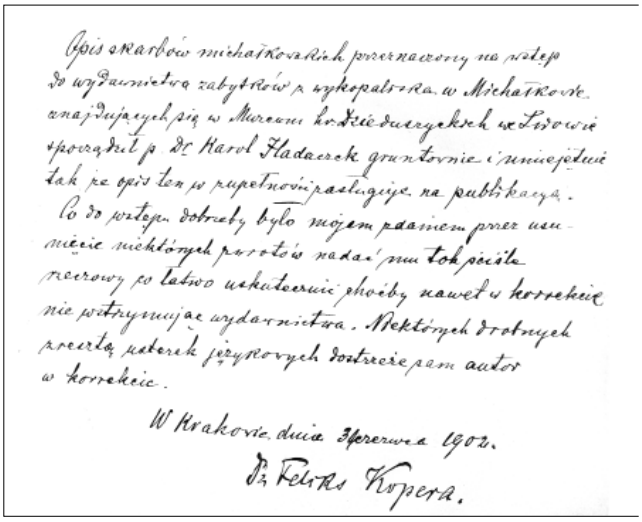

Opis skarbów michałkowskich przeznaczony na postęp
do wydawnictwa zabytków p. wykopaliska w Michałkowie.
znajdujących się w Muzeum hr. Dzieduszyckich we Lwowie
sporządził p. dr Karol Hadaczek gruntownie i umiejętnie
tak że opis ten w zupełności zasługuje na publikacyą.
Co do wstępu dobrzeby było mojem zdaniem przez um
mieście niektórych poruszeń nadać mu tok jaśniejszy
recenzyą po łatwo uskutecznić zmiany nawet w korrekcie
nie wstrzymując wydawnictwa. Niektórych drobnych
przeoczeń zakresu językowych dostrzeże sam autor
w korrekcie.

W Krakowie dnia 3 Czerwca 1902.
Dr Feliks Kopera.

Рис. 5. Рецензія на текстову частину праці К. Гадачека про Михалківські скарби

ім. І. Крип'якевича НАН України серед документів Лєона Козловського в невеличкій папці з позначкою «Роман Хорошкєвіч 15.XII.1922»[1]. Всього папка містить 4 документи, об'єднаних до купи вже після смерті Кароля Гадачека.

К. Гадачек долучився до підготовки путівника по музею, де виступив автором розділу «Доісторичний відділ музею Дідушицьких», у якому важливе місце зайняли матеріали з його власних розкопок. Як відзначав автор путівника, описуючи зал XIV ст., «ліворуч знаходяться предмети, отримані з урнових могильників, відкритих професором К. Гадачеком біля с. Гаць» [14, s. 90–100].

До початку Першої світової війни археологічний відділ музею розвивався і поповнювався новими експонатами. До числа цінних набутків цього часу можемо віднести знахідки з розкопок трипільського поселення в Кошилівцях, які провів К. Гадачек у 1908–1912 рр. (рис. 6). Достеменно невідомо, чи всі матеріали з цієї пам'ятки потрапили до музею Дідушицьких, однак, частина приватної колекції знахідок, яка належала К. Гадачеку, після його смерті поповнила збірку музею Дідушцьких. Зокрема, в травні 1915 р. до музею передано знахідки з Кошиловець у кількості 212 експонатів [6]. Про колекцію ще раз згадали у 1918 р. Тоді з Кракова було надіслано В. Антонєвича, який розглядав можливість перевезення матеріалів до Кракова. Серед львівських установ теж було кілька претендентів на наукову спадщину археолога. Однак, створена з цією метою комісія вирішила питання на користь музею Дідушицьких, оскільки недоцільно було розпорошувати колекції, а велика частина експонатів з цих пам'яток, що перебували у приватній колекції археолога, знаходилася у музеї [22].

В часи війни на музей прийшлися важкі роки. Не могли не позначитися на діяльності установи і людські втрати. 19 грудня 1914 р. звів рахунки з життям Кароль Гада-

1. ***Роман Хорошкєвіч (Roman Horoszkiewicz)*** (1892–1962) – після Другої світової війни польський культурний діяч. Відомо, що в 1923–1925 роках вивчав археології у Львівському університеті і одночасно працював в Музеї Дідушицьких.

Рис. 6. Археологічні знахідки з розкопок К. Гадачека в Кошиловцях

чек, 25 вересня 1915 р. помер довголітній директор Мар'ян Ломницький, а 5 серпня 1918 р. не стало ордината Тадеуша Дідушицького. На кілька місяців його функції перейняв старший син Павло (рис. 7), а після нього – Володимир Дідушицький (молодший) (рис. 8).

Володимир Дідушицький (молодший) був хорошою, освіченою і розумною людиною, здібним науковцем, але зовсім не мав управлінських здібностей. Можливо, це пов'язано із тяжким економічним і політичним часом, на який припало його ординатство (не варто забувати, що це були роки по війні і відчутною була економічна криза), але йому не вдалось продовжити розвиток музею. Більше того, в окремих моментах можемо говорити про занепад музею в ці роки. Свідченням чого є низка документів, на яких зупинимось нижче.

Після трагічної смерті Кароля Гадачека в часи російської окупації Львова, відділ археології Музею Дідушицьких на кілька років залишався без куратора. В тодішніх львівських реаліях це не є дивним, оскільки, й кафедра археології Львівського університету не мала професора.

Однак, незважаючи на такий стан, авторитет музею, здобутий в попередні роки, ще деякий час працював на нього. Відразу по закінченні війни на Музей Дідушицьких покладалися доволі серйозні надії для подальшого розвитку археології всієї Східної Галичини. Зокрема, він був опорним пунктом у розробленій В. Деметрикевичем концепції розвитку охорони доісторичних пам'яток. Він вважав, що пам'яткоохоронними центрами мають стати музеї, які мали б одночасно стати центрами консерваторських округів. І для Львова таким осередком мав бути Музей Дідушицьких, але тільки після переходу його у державну власність [13, s. 6; 18, с. 185]. До нього передбачали передачу археологічних колекцій з інших менших музеїв, зокрема, Оссолінеуму. Однак, ідея В. Деметрикевича не знайшла підтримки, і музеї продовжили виконувати функції лише музею.

1 вересня 1920 р. куратором археологічного відділу музею Дідушицьких став Леон Козловський (рис. 9) [23, с. 233]. Упродовж 1921–1925 рр. у відділі археології вирувало життя. Музей Дідушицьких активно використовувався для проведення занять з археології студентам Львівського університету. Тут Л. Козловський читав курси «Огляд доісторичних пам'яток східної Малопольщі»,

Рис. 7. Павло Дідушицький

«Праісторичний семінар», «Вступні відомості з праісторії», «Музейництво і польові дослідження з праісторії включно з подорожами», «Лужицька культура в Польщі», «Типологічний аналіз кераміки» та ін. [2, с. 256–258]. С.К. Козловський відзначав, що музейницька діяльність Л. Козловського полягала у «проведенні занять зі студентами у Музеї Дідушицьких і реорганізації його праісторичного відділу» [20, s. 277].

Для опрацювання колекцій музею до Львова приїжджали відомі вчені. Зокрема, влітку 1923 р., як гість професора Козловського, працював у Музеї Дідушицьких відомий англійський археолог Гордон Чайльд [21, с. 34].

У міжвоєнний період музей переживав далеко не найкращі часи. В 1925 р. Ординація потрапила у складну фінансову ситуацію, нерегулярною стала оплата роботи співробітникам, частина з них змушена була припинити навчання [5, арк. 35]. Після 1925 р. у музеї перестали проводитись заняття для студентів. На сторінках львівської періодики почали з'являтися повідомлення про не лише науковий занепад, а й про критичний стан будинку музею. Музей був зачинений для відвідувачів, працівників звільнено, будівля не опалювалася, не було навіть грошей для оплати сторожу [5, арк. 17].

Варто пригадати, що в цей час всі пам'ятки, а також музейні колекції перебували під контролем консерваторів, головним завданням яких було збереження їх належного стану. Навесні 1932 р. доволі гостро постало питання належного стану Музею Дідушицьких і збереження Михалківських скарбів. На сторінках краківської і варшавської преси з'явилася низка публікацій

Рис. 8. Володимир Дідушицький (молодший)

про загрозу експонатам через критичний стан будівлі музею [5, арк. 17]. До воєводського уряду було скеровано судове рішення, за яким Відділ культури і мистецтва при Львівському воєводстві мав перевірити ситуацію з будинком, а також стан скарбу і його цілісність. До складу комісії, яка мала здійснювати перевірку, серед інших увійшли професор Е. Булянда та доктор О. Чоловський. Засідання відбулося в приміщенні музею 25 квітня 1932 р. Оглянувши «*музейні фонди і стан будинку комісія дійшла до висновку, що поголос про небезпеку, що загрожує колекціям у значній мірі перебільшений*» [5, арк. 16]. У липні комісія склала свій експертний висновок щодо стану музею. На думку перевіряючих, не все було настільки занедбано і критично, як це дозволили собі описати газети, відзначено, що у важкій економічній ситуації В. Дідушицький вклав чималі власні кошти, аби протримати музей на плаву [5, арк. 20].

Одним із найсуттєвіших зауважень, які висловила комісія, було те, що від смерті Ярослава Ломницького (1915–1931) музей функціонував без директора, що було неприпустимим для такого рівня установи. Ще одна рекомендація була зосереджена на пам'ятках мистецтва, які зберігалися у палаці Дідушицьких на Курковій. Їх рекомендувалося перенести в головний корпус музею, а на Курковій залишити лише Потурицьку бібліотеку. Дрібні зауваження отримали стан доісторичного і етнографічного відділів. Однак, загальний висновок по доісторичному відділу був доволі втішний: «*…доісторичний відділ не є під загрозою, однак вимагає інвентарної звірки номерів і означення місць*

Рис. 9. Леон Козловський

розташування» [5, арк. 20]. Для цього було рекомендовано ввести посаду стипендиста, який би міг в короткі терміни це зробити [5, арк. 21].

Однак, під час перевірок так і не вдалося з'ясувати долю скарбу. Єдиним описом залишався документ 1900 р., у якому представлено усі предмети Михалківських скарбів, зазначено їх кількість (42 од. зб.) і вагу (3321 г) і вказано на місце зберігання: «…всі перелічені предмети з чистого золота, поміщені в скриньках в шкіряній оправі, всередині яких є по чотири відділи оброблені оксамитом …. «Михалківський скарб» знаходиться на збереженні ц. к. галицькому Іпотечному банку, а ключі від них знаходяться у руках Тадеуша Дідушицького. Перелічені предмети – переважив» [5, арк. 10–12]. Ординат Володимир Дідушицький (молодший) не надав жодної інформації щодо Михалківського скарбу і навіть не міг вказати, чи скарб надалі зберігається в Іпотечному банку у Львові. Єдине, що повідомив Ординат, що в часи Першої світової війни скарби переховувались певною особою, прихильною до Ординації Дідушицьких, щоб перешкодити їх вивезенню. В цей час його мали забрати з Іпотечного банку, де згідно інвентаря був закладений у 1900 р. В. Дідушицького зобов'язано в 60-денний термін з'ясувати, де знаходиться скарб, і повідомити про стан його збереження [5, арк. 23]. Чим закінчилися пошуки – документи мовчать.

Через рік, 25–29 травня 1933 р., зусиллями секції праісторії в Колі антропологічних наук університету у Львові відбувся IV З'їзд студентів праісторії польських університетів, на який прибули учасники з Познані, Кракова, Вільна. Після відкриття З'їзду і ранкового засідання, 25 травня Тадеуш Сулімірський провів учасників з'із-

Рис. 10. Палац Дідушицьких на вул. Куркова у Львові

ду до палацу Дідушицьких на вул. Курковій (рис. 10), щоб оглянути «Золотий Михалківський скарб». Далі учасники відвідали Археологічний відділ Музею Дідушицьких. З огляду на те, що інформація ця подана у звіті про з'їзд одним з його учасників, піддавати сумніву її не маємо підстав [24, s. 99]. Ще одним свідченням того, що станом на 1933 р. Михалківські скарби перебували в Музеї Дідушицьких, є документ з назвою «Виникнення, сучасний стан та значення Музею Дідушицьких у Львові», адресований Львівському воєводству. Дата на поштовому штемпелі – 2 травня 1933 р. (рис. 11) [5, арк. 32]. В ньому ординат Володимир Дідушицький детально розписує ситуацію в музеї від 1925 р. і пропонує віддати державі Михалківські скарби, а взамін отримати фінансову підтримку для Музею: «*На випадок не прийняття урядом пропозиції віддати державі Михалківський скарб, Ординація не отримає жодних можливостей порятунку музею … В цьому випадку його майбутнє може бути вирішено виключно на підставі закону… у якому описано, що у випадку якщо пам'ятці загрожує нищення чи пошкодження його може бути вилучено на користь держави… за пам'ятки можуть бути визнані колекції предметів, які зберігаються у музеях*» [5, арк. 37]. З подальшої долі «львівської» частини скарбу відомо, що в 1940 р. її вивезли до Москви [9, с. 440–441]. Підтвердження цьому є у приватному листуванні, що зберігається у відділі археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Зокрема, у листі від академіка Б. Піотровського[2] до І. Свєшнікова від 2 вересня 1964 р. читаємо: «*Желаю успеха в работе над Михалковским кладом, до войны я видел его в Госфондах СССР и перетрогал все великолепные предметы, дальнейшая судьба его мне неизвестна*» [8, с. 62]. Є думка, що зараз він зберігається у Петербурзі [12, s. 88]. На жаль, сьогодні скарб вважається втраченим, оскільки навіть достеменно невідомо, чи предмети, що зберігалися в Іпотечному банку у Львові напередодні Другої світової війни, були автентичними, чи добре виготовленою золотою копією [1, с. 139–144].

Після непорозумінь з Музеєм Дідушицьких Головний статистичний уряд вирішив провести інвентаризацію музейних колекцій. Відповідні листи було надіслано до Львівського та Станіславівського воєводств. До інвентаризації залучалися консерватори [5, арк. 49, 52].

В часи, коли Леон Козловський виконував функції міністра, а потім прем'єра (1934–1935), опікою музейних колекцій займався Тадеуш Сулімірський. За інформацією Яна Кінеля, який тоді був секретарем Музею Дідушицьких, станом на 1 січня 1937 р. праісторичний відділ музею нараховував 8055 експонатів разом з фондовими матеріалами. Фактично, з 1907 р. кількість експонатів не збільшилася або нові надходження не були заінвентаризовані, що більш ймовірно. В такій ситуації Музей Діду-

2. *Борис Піотровський (1908–1990)* – археолог, сходознавець, довголітній директор Державного Ермітажу.

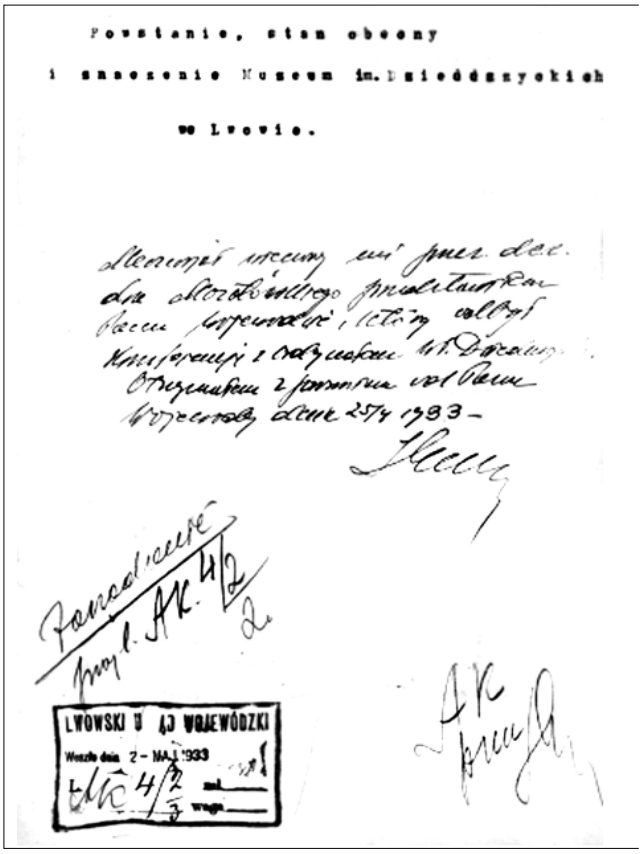
Powstanie, stan obecny
i znaczenie Muzeum im. Dzieduszyckich
we Lwowie.

LWOWSKI U ŁJ WOJEWÓDZKI

Рис. 11. Документ, адресований Львівському воєводству, з описом стану музею та пропозицією передати Михалківські скарби державі

шицьких застали зміни, які насувалися на львівські музеї.

З середини 1930-х років постало питання створення окремого археологічного муніципального міського музею, який мав мати назву «Музей праісторії Червенської землі». Газета «Діло» у 1936 р. писала: «*Музей праісторії «червінської» землі (новий польський термін на східно-галицькі українські землі) обійме збірку зложену тепер у львівському університеті, та збірку музею ім. Дідушицьких*» [7, с. 8]. Консультантом археологічного відділу призначено Л. Козловського. Він передав до музею археологічні матеріали кабінету праісторії Львівського університету, а також «*домовився з власниками приватних музеїв Любомирських і Дзєдушицьких про передачу у Музей Червеньких городів археологічних колекцій цих музеїв*» [11, с. 7]. Музею праісторії Червенської землі так і не судилося запрацювати. Всі археологічні колекції у 1940 р. передано до Львівського історичного музею, де вони з відповідними шифрами знаходяться донині.

Підводячи підсумок діяльності Музею Дідушицьких у галузі археології в першій половині XX ст., відзначимо, що будучи, за основним задумом засновника, природничим музеєм, він долучився до розвитку археологічної науки. Ця установа не просто збирала і експонувала археологічні експонати, а й зосереджувала навколо себе вчених, які забезпечували науковий рівень доісторичного відділу. Вартим уваги було те, що музейні колекції служили базою для навчання студентів Львівського університету. Події воєнних років, а також міжвоєнна нестабільна економічна ситуація спричинили поступовий занепад музею, з якого він вийшов вже без відділу археології.

ПОСИЛАННЯ

1. Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. – Львів, 2012. – 242 с.
2. Білас Н. Леон Козловський – професор кафедри доісторичної археології / Н. Білас // Profesor Leon Kozłowski / (red.), S.K. Kozłowski, O. Sytnyk. – Lwów – Warszawa 2010. – С. 328–367.
3. Булик Н.М. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) / Н. Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.
4. Булик Н.М. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. – Львів, 2014. – 304 с.
5. ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів), ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства), спр. 42, ч. 1, 133 арк.
6. НА ВА ІУ НАН України. Papiery po prof. K. Hadaczku.
7. Нові музеї у Львові // Діло. – 2 грудня 1936. – Ч. 272. – С. 8.
8. Павлів Д., Петегирич В. Московський слід Михалківського скарбу / Д. Павлів, В. Петегирич // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2002 році: інформаційний бюлетень. – Львів, 2003. – С. 59–62.
9. Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – 789 с.
10. Пастернак Я. З археології околиць Львова / Я. Пастернак // Діло. – 5 травня 1932. – Ч. 97. – С. 2–3.
11. Свєшніков І. Спогади музейного працівника / І. Свєшніков // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2008. – Ч. 2. – С. 2–38.
12. Brzęk G. Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie i jego twórca. – Lublin, 1994. – 200 s.
13. Demetrykiewicz W. W sprawie gruntownej reformy i nowego urzadzenia instytucji publicznych preznaczonych do badan naukowych nad wykopaliskami archeologicznymi w Polsce, jakotez dla umiejętnej ich ochrony / W. Demetrykiewicz // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1920. – T. V. – Z. 1–2. – S. 3–20.
14. Hadaczek K. Dział przedhistoryczny muzeum im. Dzieduszyckich. – Lwów, 1907. – S. 90–100 (odbitka z «Przewodnika po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie»).
15. Hadaczek K. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru / K. Hadaczek // Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. – Kraków, 1903. – VI. – S. 27–35.
16. Hadaczek K. Grabarka Niesłuchowska / K. Hadaczek // Teka Konserwatorska. – Lwów, 1900. –R. II. – S. 71–86.
17. Hadaczek K. Złote skarby michałkowskie. – Kraków, 1904. – 30 s. – Tabl. XIII.
18. Karczewski M. Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Państwowe Muzeum Archeologiczne: ich rola w ochronie zabytków archeologicznych / M. Karczewski // Seminare. – Kraków–Piła–Warszawa–Wrocław, 2015. – T. 36. – N 4. – S. 183–197.
19. Karolczak K. Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka. – Kraków, 2001. – 329 s.
20. Kozłowski S.K. Leon / S.K. Kozłowski // Profesor Leon Kozłowski / (red.) S.K. Kozłowski, O. Sytnyk. – Lwów-Warszawa, 2010. – S. 205–302.
21. Lech J. Gordon Childe (1892–1957) w poszukiwaniu źródeł cywilizacji europejeskiej / J. Lech // Gordon Childe i archeologia w XX wieku. – Warszawa, 1999. – S. 19–66.
22. Licytacya zbiorów archeologicznych ś.p. profesora K. Hadaczka // Wiek Nowy. – № 5117. – 8 czerwca 1918 r.
23. Sprawy personalne // Rozprawy i wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich. – Lwów, 1922. – С. 233.
24. Wardzała K. Sprawozdanie z IV zjazdu studentów prechistorii uniwersytetów polskich / K. Wardzała // Z Otchłani Wieków. – Poznan, 1934. – R. 9. – Z. 6. – S. 98–101.
25. Wiczkowski J. Lwów, jego rozwoj i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. – Lwów, 1907. – 587 s.

СКОРОЧЕННЯ

НА ВА ІУ НАН України – Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І Крип'якевича НАН України

ЛННБ ім. В. Стефаника – Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України

Булык Н.М. Свет и тени музейно-археологической жизни Львова первой половины XX ст. (на примере Музея Дидушицких)

Рассмотрено положение археологического отдела Музея Дидушицких в первой половине XX в. Проанали-

зированы полевые исследования археолога Кароля Гадачек и геолога Марьяна Ломницкого, наполнявшие фонды и экспозицию музея новыми материалами. После окончания Первой мировой войны острый экономический кризис коснулся музея. Он в полной мере задел и археологический отдел. В результате в музее наблюдалась нехватка сотрудников, которые могли бы обеспечить не только научную обработку, но и надлежащее хранение экспонатов. Ценной частью археологической коллекции был Михалковский клад. В 1930-х гг. его состояние вызывало у властей и интеллигенции города серьезное беспокойство, вылившееся в несколько судебных процессов. Накануне Второй мировой войны археологические коллекции Музея Дидушицких переданы в Музей доистории Червенской земли, однако ему так и не суждено было заработать. Оттуда все археологические материалы в 1940 г. переданы Львовскому историческому музею, где они с соответствующими шифрами хранятся по сей день.

Ключевые слова: *Музей Дидушицких, Михалковский клад, Кароль Гадачек, охрана памятников.*

Bulyk N.M. Light and shadows of museum-archeological life of Lviv in the first half of XX century (by example of Didushytski Museum)

State of the archaeological department of Didushytski Museum in the first half of XX century is considered at the article. Field research conducted by archaeologist Karol Hadachek and geologist Marian Lomnitskyi, who complemented collections and exposition of the museum by new materials, are analyzed. After the end of the World War I the museum was affected by economic crisis. It also affected fully the archaeological department. As a result, the museum suffered from shortage of workers, who could provide not only scientific studying of exhibits, but also proper storage of them. Among the most valuable parts of archaeological collection of the museum was Mykhalkivskyi hoard. In 1930-s, its conditions caused serious concern from the authorities and intellectuals of Lviv, which resulted in several trials. Right before the World War II, archaeological collections of the Didushytski Museum were transferred to the Museum of prehistory of Chervensky Land that, however, never opened. From there, in 1940, archaeological collections were transferred to the Lviv Historical Museum, where, with corresponding cipher, they are preserved till now.

Key words: *Didushytski Museum, Mykhalkivskyi hoard, Karol Hadachek, protection of sites.*

10.02.2018 р.

УДК 069.5(477-25)«193»

А.С. Яненко

ОСНОВНІ ЕКСПОЗИЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА / УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО АНТИРЕЛІГІЙНОГО МУЗЕЮ У 1930-х РР.: ПРОЕКТУВАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЯ

У статті висвітлено експозиційну діяльність Всеукраїнського музейного городка / Українського центрального антирелігійного музею в Києві протягом 1930-х рр., розглянуто проектування, функціонування і трансформації основних експозицій установи, проаналізовано експозиційно-виставкову роботу інституції у контексті тих змін, що мали місце в музейництві УСРР/УРСР у 1930-х рр. – гранична політизація з початку десятиліття, агресивні антирелігійні кампанії, перетворення музеїв на «зброю» ідеологічного фронту.

Ключові слова: *експозиційна робота, музейництво, Всеукраїнський музейний городок, антирелігійний музей, Київ, 1930-х рр.*

Сучасний розвиток музейної справи, імплементація нових методів організації діяльності та управління музейними інституціями актуалізували дослідження з історії українського музейництва, пошуки його традицій. Зміни, що відбувалися у сфері політики, економіки, науки, культури протягом ХХ ст., знаходили безпосереднє відображення у музейному середовищі, впливаючи не лише на напрямки роботи установ, але й на життя професійної спільноти і відвідувачів. Музей як унікальна форма організації науки, у концепцію якої від початку закладена функція взаємодії з громадою (комунікація через експозицію, освітні програми, публікації), виконував соціально-політичні замовлення та реагував на зміни ідеологічних настанов. У цьому контексті музейна експозиція використовувалася як ефективний інструмент формування суспільної думки, а в умовах тоталітаризму інтелектуальний продукт експозиційної діяльності втрачав суб'єктивний особистісний авторський зміст, поступаючись ідеям «правильної» реалізації головної лінії партії та завдань соціалістичного будівництва. Яскравим прикладом згортання політики українізації, розгортання репресій та ідеологізації гуманітарних наук, активізації антирелігійної пропаганди та остаточної перебудови науки і культури на «марксистсько-ленінські рейки», що набули тотального характеру в інтелектуальному співтоваристві УСРР/УРСР у 1930-х рр., є трансформації, що відбувалися у експозиційній роботі Всеукраїнського музейного городка (далі – ВМГ). Цей досвід досі залишається малодослідженим і майже несистематизованим, побіжним свідченням чого є вкрай незначна кількість узагальнених робіт з історії українського музейництва міжвоєнного періоду [1; 2] та історії Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника зокрема, хоча аналіз експозиційної діяльності є важливим для повноцінного функціонування сучасних музейних інституцій як науково-дослідних і пізнавальних центрів.

Іл. 1. Група екскурсантів перед входом до Музею історії релігії. Початок 1930 х рр. (З колекції НКПКЗ)

Метою цієї розвідки є комплексне вивчення, узагальнення і аналіз експозиційно-виставкової роботи ВМГ та його структурних одиниць – відділів/секцій/фондів/музеїв протягом 1930-х рр.

Розвиток музейництва міжвоєнного періоду на території Києво-Печерської лаври, що тривалий час залишався поза увагою вчених, від 1990-х рр. став об'єктом наукових студій значної кількості дослідників. У працях С.І. Білоконя, А.Д. Гришина, Р.І. Качана, Є.П. Кабанця, Л.І. Ковалевої, І.І. Масалової, Г.В. Полюшка, І.М. Преловської, А.М. Чередниченко та ін. розглядаються інституціональні аспекти музейної справи 1920–30-х рр., питання функціонування музейних і академічних установ на теренах колишнього монастиря, долі музейників тощо. Утім експозиційно-виставкова діяльність ВМГ у цих студіях не є окремим предметом вивчення і згадується, передовсім, контекстуально.

Водночас ця складова музейного життя Києва 1930-х рр. зафіксована у чималій кількості документів і матеріалів. Характерною ознакою цього десятиліття у порівняні з 1920-ми рр. є суттєве зменшення, а часом й цілковита відсутність (особливо для другої половини 1930-х рр.) обіжної ділової документації. Наявні опубліковані та неопубліковані джерела висвітлюють різні аспекти проблематики: передумови та засади створення експозицій, проекти й схеми виставок, відомості про форми та методи експозиційної роботи, реорганізації музейних установ та відповідні реекспозиції, біографічні відомості про музейних співробітників, які долучилися до виставкової роботи ВМГ і його структурних одиниць протягом 1930-х рр. Важливими для висвітлення обраної теми є матеріали, що зберігаються в ЦДАВО України, НА ІА НАН України, ІР НБУВ, Держархіві Київської області. Корпус опублікованих джерел, зокрема, надруковані роботи співробітників ВМГ Н.В. Лінки-Геппенер, Г.І. Денісова, І.М. Скуленка, П.А. Карпенка, М.О. Щепотьєвої, видання «Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів» [4], численні повідомлення співробітників музейних інституцій на сторінках періодичних видань «Безвірник», «Советский музей», «Соціалістичний Київ» та ін., що відображає загальні тенденції трансформації музейництва 1930-х рр. на прикладі державного заповідника. Детальною фіксацією стану експозицій Українського центрального антирелігійного музею (далі – УЦАМ), що функціонував на території Києво-Печерської лаври наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр., слід вважати «Короткий довідник» 1940 р. [5].

Наявні матеріали і документи дають можливість охарактеризувати процес проектування, реалізації, трансформації постійних і тимчасових експозицій, проаналізувати вплив державної політики на зміни, що мали місце у виставковій роботі, узагальнити вже відомі факти та ввести до наукового обігу маловідомі джерела з історії українського музейництва 1930-х рр.

Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок», утворений відповідно до постанови робітничо-селянського уряду УСРР, ВУЦВК та РНК від 29 вересня 1926 р., на початку 1930-х рр. мав у своєму розпорядженні 74 житлові корпуси та 16 церков з 32 вівтарями, його територія традиційно поділялася на п'ять частин: «*верхня Лавра в межах Мазепинських стін, Ближні печери, Дальні печери, так звані Гостинниці та Берестове*» [6, арк. 1]. 1930 р. ВМГ – Лаврський державний культурно-історичний заповідник – складався з 8 відділів: культів; шиття й тканини; письма й друку; історії лаври з лаврським архівом; станкового малярства; нумізматичного; стародавньої української архітектури; музею-збірки П.П. Потоцького. Для «*огляду публіки*» пропонувалася екскурсія, що «*освітлює пам'ятки Лаври з боку художнього, історично-культурного та протирелігійного*», а також три відділи музею: культів, шиття й тканини, письма й друку. Інші відділи перебували в стадії організації. Музей був відкритий для відвідування: з 1 жовтня до 1 квітня у понеділок, четвер та неділю від 10 до 3 години, з 1 квітня до 1 жовтня – щодня, крім суботи, від 10 до 2 години [7, с. 41–42]. Структура музейної інституції, включно з експозиціями, наприкінці 1920-х рр. відбивала позитивістську наукову парадигму, відділи формувалися з урахуванням особливостей й вимог до збереження різних історико-культурних цінностей, основним дослідницьким та експозиційним принципом залишалися демонстрація й пояснення мистецького та історико-культурного значення пам'яток рухомої та не-

рухомої спадщини. Однак на початку 1930-х рр. проголошений 1929 р. «великий перелом» почав агресивно впроваджуватися у музейне життя УСРР. З огляду на потребу побудови нового музею, головним завданням якого мало стати висвітлення в експозиції успіхів і недоліків соціалістичного будівництва (промисловості, сільського господарства і культури), розпочалась активна боротьба зі «*старим, традиційним, ідеалістичним*», засуджувались формалістичні методи, «*музейна латинь*». Особливу увагу зосереджували на антирелігійній пропаганді, культурному шефстві з поширення «*нової соціалістичної культури*», популяризації нових заводів, нових галузей виробництва, музеї залучали у дослідницьку роботу з вивчення виробничих сил, сировинних ресурсів краю, їх раціонального використання, до відвертої антирелігійної політики. Експозиції музеїв перебудовували за формаційним принципом [8]. У ВМГ ці трансформаційні процеси виявилися у поступовому перетворенні установи на Всеукраїнський/Лаврський антирелігійний комбінат. У повідомленні в журналі «Безвірник» за 1929 р. зазначалося: «*Музейний городок у Києві – всеукраїнський культурно-історичний заповідник дедалі більше витиска бабусю-лавру. Наступ на лавру шириться […] Попереду ще багато роботи в музейному заповіднику […] Взагалі лавру треба перетворити на розсадник безвірництва*» [9]. 1930 р. співробітники виробили й 9 квітня затвердили на засіданні Наукової колегії ВМГ тезисний етикетаж «Лаври, секції культів, антирелігійного кутка, секції друків, секції шиття й тканини», що яскраво ілюстрував перехід на «нові рейки» [10, арк. 16–18]. Протягом 1930–31 рр. виробили, затвердили й почали впроваджувати у життя нові принципи організації ВМГ, Сектор науки НКО УСРР 1931 р. затвердив нове положення про музейний городок, тоді ж впроваджена секторальна система роботи заповідника (сектор науково-дослідчий, методологічно-експозиційний, масової комуністичної освіти, адміністративно-господарчий), затверджений новий директорат інституції, підготовані проекти музеїв історії лаври, історії релігії, антирелігійного та фонду архітектури, утворено політраду тощо. Протягом 1931 р. Наукова колегія ВМГ розглянула та опрацювала проблеми, висунуті на І-му з'їзді музейних робітників РСФРР [11, арк. 61]. Згідно із новою структурою установи відділи реорганізували на фонди, на-

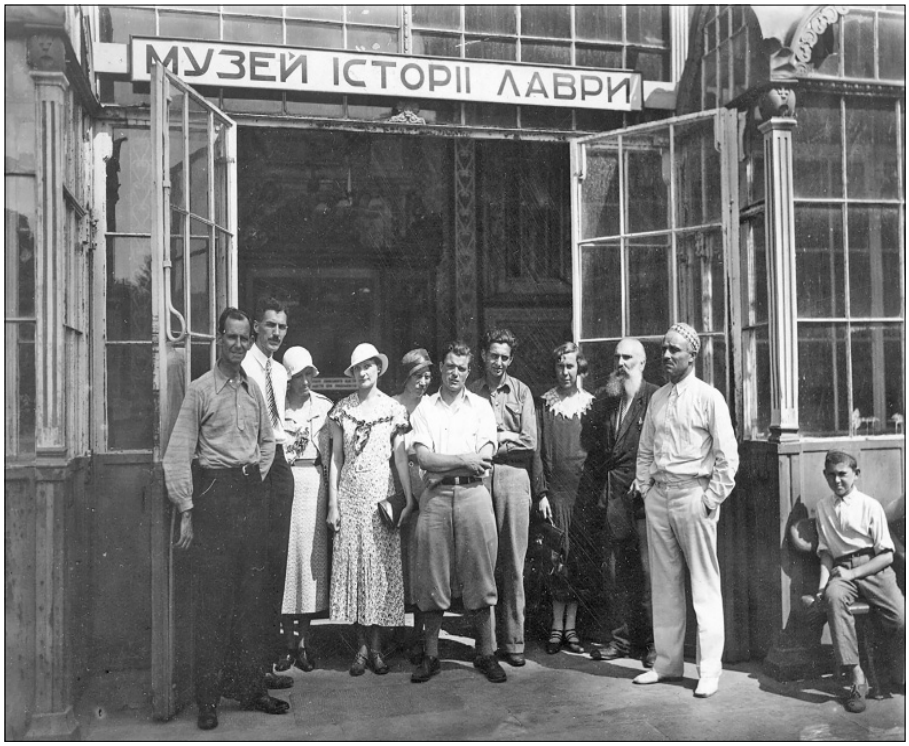

Іл. 2. Група екскурсантів перед входом до Музею історії Лаври. Початок 1930-х рр. (З колекції НКПІКЗ)

томість у науково-дослідному секторі розпочали свою роботу Музей історії релігії/ релігій (іл. 1) та Музей історії Лаври (іл. 2) [11, арк. 51–54, 102–103]. Відкритим для відвідувачів у якості окремої структурної одиниці залишався Музей України, а також виставки у фондах (колишні відділи) архітектури та металу. Згідно із коротким звітом про роботу заповідника у 1931 р. в Музеї історії релігії підготували проект за принципами «*маркco-ленінської методи*» та експонували нові окремі теми: походження релігії (в одному кабінеті); контрреволюційна діяльність церкви; контрреволюційна діяльність митрополита Антонія (Храповицького). У відділі Єгипту експонувалися матеріали щодо економіки давнього Єгипту як підґрунтя для культу мертвих, демонструвалася вітрина «*Експлуатація через Єгипетський культ мертвих*». Співробітники Музею опрацьовували матеріали про секту Оомото[1] (іл. 3), питання походження юдаїзму, тему «Юдаїзм на послугах царату». У відділі християнства зробили експозиції: «походження Христа та його класова суть»; «походження ікони»; «"Святі" Миколи ІІ»; «Святі февдали»; «торгівля церкви»; «релігія та медицина»; «сектантство»; «релігія та колективізація»; «церковні вклади». При Музеї організували кабінет соціалістичного будівництва, в якому передовсім за допомогою діаграм та світлин ілюстрували основні процеси реконструкції народного господарства СРСР та УСРР, зокрема колективізацію та ма-

1. Оомото (оомото-кьо) – релігійне вчення, що виникло наприкінці XIX ст. у Японії. З японського перекладається як «вчення великого початку».

Іл. 3. Виставка матеріалів релігійного вчення «Оомото»

шинізацію сільського господарства, реконструкцію та зріст промисловості, зріст народного прибутку, культурне будівництво та безвірницький рух. Влаштували галерею безвірників, де розмістили портрети «*великих буржуазних та пролетарських безвірників*» з цитатами з їхніх творів та відповідний етикетаж. Для музею виготовили нові тексти задля втілення «*самомовности*» експозиції [11, арк. 61–62].

1931 р. в Музеї історії Лаври згідно з розробленим наприкінці 1930 р. проектом здійснили реекспозицію низки тематичних груп: заснування Лаври; Лавра феодальної доби (XVII сторіччя – боротьба з унією; початки зв'язку Лаври з царатом; Лавра й Гетьманщина; Лавра й кріпацтво); Лавра капіталістична (XVIII–XIX ст.) (промисловість Лаври: друкарня, іконописна майстерня, свічний завод, фініфтієва майстерня; торгівля Лаври); політичне обличчя Лаври в XX ст. (Японська війна; революція 1905 року; Імперіалістична війна; Лавра в революцію 1917 р.; Лавра за часів радянської влади); побут ченців; торгівля мощами. З метою підвищення екскурсійно-експозиційної спроможності печерних комплексів співробітники здійснили дослідження вентиляції печер, вимірювали рух повітря в лабіринтах, провели мікромікологічний аналіз, консервували та дезінфікували мощі, розробили новий етикетаж [12, арк. 1–2].

В Музеї України 1931 р. для відвідувачів підготували тематичну виставку (216 експонатів), присвячену Червоній Армії. Фонд письма та друку підготував та експонував виставку «Історія книги на Україні», фонд архітектури – «Житло на Україні», фонд металу – «Київські золотарі», нумізматичний фонд – «Монета на службі релігії». Співробітники фонду шиття й тканини провели реекспозицію «*з метою показати походження тканини; використання тканини панівними клясами та церковниками та прояви класової боротьби на вживанні тканини*», експонували матеріали щодо розвитку текстильної промисловості СРСР [11, арк. 63–64; 13].

Політизація діяльності ВМГ на початку 1930-х рр. чітко зафіксована і в звіті установи за 1932 р.: «*основним напрямком роботи М[узейного] Г[ородка], що характеризував весь дальший хід його наукової праці, слід вважати рішучій й глибокий перегляд всієї його наукової продукції за минулі роки в світлі листа тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська Революція"*[2]*»; «завдання побудови безкласового суспільства, знищення решток капіталізму не тільки в економіці, але й в свідомості людства, це завдання є бойове гасло М[узейного] Г[ородка] в його боротьбі на антирелігійному фронті, на одній з передових позицій класової боротьби*». У 1932 р. процеси «*викорчування решток ідеалістичних концепцій в музейній експозиції*» та «*заглиблення марксо-ленінової методології в н/д роботі*» набули обов'язкового системного характеру, супроводжувалися публічними нарадами і «*методологічними штурмами*» за участі «*безвірницької пролетарської громадськості*»; були критично переосмислені перші спроби запровадження марксо-ленінової методології в музейній експозиції (більшість виставок відкриті для відвідувачів після реекспозиції ще у травні 1931 р.) [11, арк. 8–10].

Перебудова Музею історії релігії за соціально-економічними формаціями була відкладена на 1933 р., а 1932 р. експозиція будувалася за тематичним принципом. Для нової експозиції під загальною назвою «*Клясова роля православ'я в Росії*» відвели велику залу, в якій раніше експонувались матеріали фонду шиття й тканини[3] (експозиція фонду шиття й тканини в кількості до 800 музейних предметів була доступна для відвідування до 1 квітня 1932 р.) (іл. 4). Після відповідної реекспозиції новий проект відкрили для огляду у травні 1932 р. Основна тематика експозиції: «*походження православ'я*», «*обожнення февдалів православною церквою*», «*клясова роля манастирів*», «*православна церква за імперіалістичну добу*», «*православна церква в боротьбі з революційним рухом*», «*православ'я та мілітаризм», «православ'я та царат*», «*клясова роля сектанства*», «*автокефальна церква та її клясова роля*». Для створення етикетажу широко використовувалися цитати «*з класиків марксизму-ленінізму*». У експозиції використали музейні предмети з фондів шиття та тканини, металів та каміння, нумізматики, письма та друку з метою «*примусити культові, релігійні речі казати проти релігії, проти культу*». У вже існуючий експозиційний відділ юдаїки додали низку оригінальних зарисовок та малюнків культових відправ. Кабінет соціалістичного будівництва, організований ще 1931 р., поповнили новими матеріалами та відкрили для відвідування [11, арк. 13–15; 3, с. 119–120].

На початку 1932 р. було розроблено за принципом суспільно-економічних формацій і затверджено новий проект Музею історії Лаври. Для реалізації задуму додатково до попередньої експозиції розробили кілька тем: «*Доба раннього февдалізму за заснування манас-*

2. Докладно про вплив листа, надрукованого 1931 р., на інтелектуальне середовище УСРР: Ткаченко В.В. Вплив листа Й.В. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» до редакції журналу «Пролетарська революція» на наукове життя в Україні (30 і роки XX ст.) // Гілея. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 75–84.

3. Нині приміщення Благовіщенської церкви.

тиря», «*Манастир в XVII сторіччі*», «*Лавра в імперіалістичну добу війни*», «*Лавра в Жовтневу Революцію*». Одночасно був змінений етикетаж старої експозиції. На літній сезон 1932 р. Музей історії Лаври вперше відкрив для широкого відвідування новий екскурсійний об'єкт – церкву Спаса на Берестові, виготовивши для цього відповідні музейні тексти і тези лекторських пояснень [3, с. 121].

«*Музей джерел вивчення історії України (Збірка П.П. Потоцького)*» протягом 1932 р. здійснив реекспозицію (додані експонати) виставки «Участь Червоної Армії в громадянській війні» та виставки, присвяченої іконографії українського міста. Для делегації уряду Туреччини, що відвідала ВМГ, в Музеї України підготували спеціальну виставку документів, малюнків та матеріалів про історико-культурні зв'язки Туреччини та України [11, арк. 19]. Фонд малярства (іконографічний) протягом 1932 р. був закритий для масового відвідування, але з матеріалів фонду, окрім тих, що перебували на експонуванні в Музеї історії релігії та Музеї історії Лаври, для студій дослідників та науковців ВМГ створили низку тематичних антирелігійних виставок: «*Православ'я та мілітаризм*», «*Антисемітизм в православній іконі*» тощо [11, арк. 25–26]. Фонд архітектури розробив та підготував до відкриття виставку «*Від куріня до соціалістичного міста*», виготовив із цією метою макет Дніпрогесу, нового Запоріжжя, одержав від Дніпроміста низку креслеників та 5 макетів. Підготували матеріали до експозиції «*Генеза культурного спорудження*» [11, арк. 27]. Самостійна експозиція фонду письма та друку, утворена протягом 1931 р. (452 експонати), була зачинена в травні 1932 р. у зв'язку із загальною реекспозицією Музеїв [11, арк. 28].

Іл. 4. Відділ шитва й тканини ВМГ. 1931 р. (З колекції НКПІКЗ)

1932 р. виставково-експозиційну роботу здійснювали і науково-допоміжні структури ВМГ: співробітники бібліотеки видали на експонування до відділу православ'я Музею історії релігії 466 видань, до відділу сектантства – 185, до Володимирському філіалу – 10, до Музею історії Лаври – 31 примірник, а також створили 8 виставок антирелігійної літератури та літератури з питань поточної політики в довідковому бюро ВМГ [11, арк. 32].

Протягом 1932 р. ВМГ був відкритий для відвідувачів щодня, за виключенням вихідних днів (одного на шестиденку), протягом 5 ½ годин. Окрім Музею історії релігії, Музею історії Лаври, Музею джерел вивчення історії України (Збірка П.П. Потоцького) (останній для масового відвідування відкритий один день на шестиденку у загальний вихідний день, решту днів – лише для окремих груп позаміських та закордонних туристів) відвідувачі могли також ознайомитися з іншими екскурсійними об'єктами Музею історії Лаври – Лаврська дзвіниця, церква Спаса на Берестові, Дальні Печери [11, арк. 35].

Бригада ЦК КП(б)У та Київського МПК «*в справах обстеження наукової та експозиційної роботи Київських музеїв*» 1932 р., проаналізувавши наукову та експозиційну діяльність ВМГ, констатувала, що «*Лаврський антирелігійний музей проробив велику роботу в напрямку перетворення колишнього релігійного капища на осередок антирелігійної пропаганди. Енергійними заходами активу музею вкупі з Київською радою товариства Безвірників зовсім ліквідоване релігійне життя на терені лаври*[4]*. […] Велику роботу переведено в напрямку політосвітнього обслуговування відвідувачів, що в 1931 р. досягло відвідуванням 262 043 осіб. Одночасно з цим бригада звертає увагу на такі хибні моменти в роботі музею: а) у відділі історії релігії не показано ґенези релігії, в кількох місцях має місце механістична експозиція (куток походження хреста); б) лаврський музей є разом з тим державний культурно-історичний заповідник, його завдання показати лавру як осередок класового гніту в минулому, та осередок радянського будівництва в сучасному. В лаврі не збережено жодного комплексу, що в повній мірі говорив би про зміст старої лаври, недостатньо проводиться робота в напрямку відображення процесів соціалістичного будівництва, зокрема безвірницького руху; в) домінує нездоровий формалістичний метод роботи, що особливо позначається у відділі шиття й тканин, в якому за рубрикою цього «шиття» поховано класову суть попівського ритуального одягу. В цьому відділі має місце також ідеалізація куркульського побуту, що йде тут під рубрикою*

4. Рішення «Про закриття Києво-Печерської лаври і виселення її ченців» ухвалено 18 листопада 1929 р.

Іл. 5. Відвідувачі Музейного городка біля входу до експозиційного відділу «Релігія на службі феодалів-експлуататорів» (З колекції НКПІКЗ)

«українського селянського шиття». В музеї нема відділу, що показував би зміст і форми попівського вбрання, як знаряддя класового гніту…» [14].

Подібну критичну оцінку реструктуризації ВМГ та його експозиційної роботи повторив М.М. Горват у повідомленні «*Активізувати антирелігійну роботу музеїв»: «Київський Державний лаврський музей […] в системі своєї експозиції підносив глядачеві певною мірою ті ж самі аполітичні «доба та мистецтво». Коли ж сектор науки запропонував музеєві перебудувати свою систему за принципом історичних клясових формацій, то керівники музею винайшли спосіб, як залишити без усяких змін старі відділи музею і водночас «задовольнити вимоги» Наркомосвіти. Залишивши все, як і було, на дверях кожного відділу, замість старих назв було написано, що це мов «запасовий фонд», за такими то номерами. А в запасному фонді, як і взагалі в коморах ідеологічно-витриманих пояснень, клясової настанови в розташуванні матеріялів можна, мовляв, не додержуватись, бо це ж речовий склад і тільки. Проте, зробивши «таку реформу», музей спокійнісінько давав перепустки і продавав квитки на огляд таких виключно закритих, «запасових фондів»* [15, с. 27].

1933 р. позначився в історії ВМГ черговими реструктуризаціями, розгортанням репресій проти співробітників, що, на думку тоталітарної влади, провадили «*беззубу наукоподібну «пінкоздіймальну» роботу, «вивчаючи» і збираючи речі культу, а той просто речі що не мають ні музейного, ні художньо-історичного значення*» [16, с. 32]. Навесні 1933 р. П.П. Курінного звільнили з посади директора ВМГ та заарештували (звільнений з-під арешту 12 травня 1933 р.), т. в. о. директора заповідника призначили В.І. Касія [17, с. 202]. У своєму звіті про стан і роботу ВМГ за період з 24 квітня до 5 червня 1933 р. В.І. Касій зазначав, що 26 квітня були організовані «вертикальні» комісії підготовки здачі справ (фондів, адміністративно-господарського сектору, бухгалтерії, канцелярії, фототеки), формально прийняття справ ВМГ розпочалося лише 20 травня [11, арк. 156]. На думку новопризначеного т. в. о. науково-дослідчий сектор ВМГ «*не активно*» спрямовував наукову діяльність установи на «*засадах марксизму-ленінізму», «деякі експозиції понад рік або й понад два-три демонструються трудящій масі, бувши просякнуті ворожо-шкідливим змістом, механіцизмом, попівщиною та ідеалізмом, напр. «буддизм», «ламаїзм» та «шинтоїзм» подано за схемою Духовної Академії Наук*». Музей історії релігії був охарактеризований як «*побудований не на засадах марксизму-ленінізму, а механічно з'єднана збірка ідеологічно невитриманих і шкідливих експозиційних груп, що не допомагають диференційовано бити по ворогові*», Музей історії Лаври – демонстрував «*антимонашеські експозиції, еклектично подавши їх*». Тоді ж В.І. Касій склав комісію за участі представників партійного, профспілкового, безвірницького осередків та Секції наукових робітників для термінової «*ідеологічної*» перевірки демонстрованих експозицій [11, арк. 160–161]. Водночас навесні 1933 р. для відвідувачів відкрили новий екскурсійний об'єкт – Троїцьку надбрамну церкву [11, арк. 162–163].

Утім, ймовірно, зміни в експозиції музеїв ВМГ за керівництва В.І. Касія не відбулися, адже відповідно до постанови Президії міського комітету КП(б)У від 19 серпня 1933 р. він був усунений з посади. Призначений директором ВМГ Н.О. Багрій у статті в журналі «Безвірник», що побачила світ 1934 р., наголошував, що «*увесь шкідницький елемент, що заважав перебудові музейної роботи ВМГ, було вичищено», «комісія чистки*» дала низку директив щодо заміни «ворожої» експозиції на нову: «*замість "об'єктивістично", беззубо, за ознаками назв релігій побудованих відділів, як наприклад, "православія", "юдаїзма", "шаманізма" тощо – створити єдиний антирелігійний музей, систематизований за соціально-економічними формаціями*». Експозицію Музею історії релігії було демонтовано, знято «*глухий, "аполітичний", предметний етикетаж*». У колишньому відділі «православія» організували нову експозицію – «Релігія на службі експлуататорів-феодалів» (іл. 5) [16, с. 34–35]. Цей новий розділ Музею історії релігії відкрили до «жовтневих свят» 1934 р. Експозиція мала низку відділів: «Піп завжди з феодалами», «Путята крестил Новгород мечом, а Добрыня огнем», «Культ обоження феодалів», «Лавра – жорстокий кріпосник», «"Святі" з українських гетьманів і поміщиків», «Церква проти

Іл. 6. Фрагмент експозиції відділу «Релігія на службі феодалів-експлуататорів». 30 січня 1935 р. (ІР НБУВ, ф. 243, од. зб. 690)

революційних селянських повстань» [18, с. 307] (іл. 6–8). Побудова експозиції «Релігія на службі феодалів-експлуататорів» розглядалась дирекцією як «*перше значне досягнення Музейного городка*», що дозволило звільнитись «*від буржуазно-націоналістичного мотлоху поданого в вигляді музейного відділу "Православія"*» [4, с. 18]. На Ближніх печерах[5] 1934 р. змонтували виставку муміфікації, де експонувалися «*зразки штучної й природної муміфікації не тільки людей, а й різних тварин*» [4, с. 10] (іл. 9)[6]. Новим експозиційним об'єктом ВМГ стали виявлені в Антонієвих печерах «*чотири тюремні камери з кільцями*» [26, с. 34–35]. У довідкових матеріалах по Музейному городку зазначалося, що «*шлях екскурсії у ближні печери йде так: спускаємося в церкву, далі коридором біля мощей потрапляємо в тюремну камеру. Далі знову коридор з мощами і церква, за нею тюремна камера і знову церква. Потім дві тюремні камери і входимо знову в церкву*» [4, с. 28; 20–21]. 1934 р. для відвідувачів установи відкрили ще один новий екскурсійний об'єкт – «Майстерню мощей» (іл. 10) [4, с. 11].

До «18-тої річниці Великої Жовтневої революції» (1935) Музейний городок планував відкрити новий розділ експозиції «Релігія на службі капіталізму». Станом на 1934 р. для нової експозиції було підготовлено понад 800 експонатів [4, с. 35].

Того ж 1934 р. Музейний городок формально втратив одну зі своїх експозицій – Музей України (Збірку П.П. Потоцького). Відповідно до наказу наркома освіти В.П. Затонського від 21 січня 1934 р. «*ухвала колегії НКО від 24 травня 1926 р. про затвердження договору НКО з гром[адянином] [П.П.] Потоцьким з 28 квітня 1926 року зважаючи на явно антирадянський характер цього договору*» скасовувалася; «*експозиція, колекція, картини та бібліотека, так званої збірки [П.П.] Потоцького*» передавалася у підпорядкування Всеукраїнському історичному музеєві імені Т. Г. Шевченка у Києві (далі – ВІМіШ) і мала бути включена до відповідних відділів інституції, директору ВІМіШ доручалося утворити комісію для прийняття та інвентаризації колек-

5. У просторі Хрестовоздвиженської церкви.

6. Г. Шульман наводить таку інформацію: «Перед тим як увійти в печери, екскурсант проходить через відділ природної і штучної муміфікації. Тут лектор докладно розповідає про природні умови, які сприяли тому, що більшість трупів у печерах не гнили, не розкладались, а засушувались – муміфікувались. Екскурсант також докладно знайомиться з фабрикацією мощей, знайомиться з цілим рядом зразків (Григорій Іконописець, Євстратій, навкруги якого провадили антисемітську погромну роботу, Іван многострадальний та інш.). Слова манахів про те, що «нетлінні тілеса в печерах свідчать про святість їх» розбиваються експонуванням цілого ряду тварин (крокодил, кажан, теля тощо), які теж через природні умови збереглися не гірше лаврських мощей. Поруч із «святими мощями» лежать фотографії мощей цілого ряду поколінь поміщиків Лизогубів…» [19].

Іл. 7. Фрагмент експозиції відділу «Релігія на службі феодалів-експлуататорів». 30 січня 1935 р. (ІР НБУВ, ф. 243, од. зб. 690)

ції [22, арк. 67]. Однак, враховуючи той факт, що 1935 р. фонди ВІМіШ були переміщені на території ВМГ і музей тимчасово не мав експозицій, Музей України продовжував працювати, приймав відвідувачів до 1937 р. 19 червня 1937 р. Центральний історичний музей[7] видав наказ, згідно з яким відвідувати музей України дозволялося тільки за перепустками вченого секретаря установи, як єдиний експозиційний об'єкт Збірка П.П. Потоцького припинила своє існування [23, с. 293–294]. Станом на 1937 р. «*вся збірка (картини, художня мебля, бібліотека тощо) [була] розміщена в 4-х кімнатах і коридорові, з яких в 2-х кімнатах і коридорі розміщені картини, мебля і в решті 2-х кімнатах – бібліотека*» [22, арк. 67].

1935 р. для відвідувачів Музейного городка були відкриті «*Надворотня церква, Успенська церква [Музей історії Лаври – авт.], відділ «Релігія на службі феодалів-експлуататорів», Ближні і Дальні печери, Дзвіниця*» [4].

Фрагментарність джерельної бази дозволяє лише частково реконструювати подальші події й зміни, що мали місце в історії ВМГ/ УЦАМ/ Музейного містечка та зокрема його експозиційно-виставковій діяльності. Після створення у лютому 1936 р. Українського управління у справах мистецтв при РНК УСРР згідно із постановою РНК УРСР від 25 березня 1937 р. «Про мистецькі заклади, що підпорядковуються Українському управлінню в справах мистецтв при Раді народних комісарів УРСР» Український музейний городок у Києві був підпорядкований цій структурі [24, с. 669, 718]. Ймовірно, між березнем 1937 р. та березнем 1939 р. Український музейний городок у Києві був перетворений/реорганізований на антирелігійний музей у Києві [24, с. 762], що за постановою РНК УРСР від 11 липня 1939 р. «Про Український історично-культурний заповідник "Музейне містечко" в Києві» знову вилучався з системи Управління в справах мистецтв при РНК УРСР і у якості самостійної інституції підпорядковувався НКО УРСР. За Центральним антирелігійним музеєм закріплювалися корпуси «Музейного містечка» № 1, 3, 4, 5, 29, 48, 48-а, 24, 28, 30, Троїцька надбрамна церква, Успенський собор, Всіхсвятська церква, Велика лаврська дзвіниця, церкви Дальніх печер, Дальні та Ближні печери [24, с. 770].

Газетні та журнальні повідомлення Ю.А. Лесневського і Н.В. Геппенер – співробітників музейної інституції – є підставою стверджувати, що запланований відділ «Релігія на службі капіталізму» все ж таки був змонтований і разом з відділом «Релігія на службі феодалів-експлуататорів» проіснував до початку 1937 р. У статті «*Чим була і чим стала Києво-Печерська лавра*», що вийшла друком 1937 р., Ю.А. Лісневський зазначав: «*В колишніх митрополичих палатах і кращих манастирських корпусах, цікавих своєю архітектурою, розміщується ряд центральних музеїв України, як от: антирелігійний, історичний, театральний, музей революції та інші… В заповіднику є антирелігійний відділ «Історія лаври», який на конкретних історичних документах і експонатах викриває класову реакційну роль лаври на службі у пануючих експлуататорських класів в епоху феодального і капіталістичного суспільства*» [25]. У повідомленні «*Про роботу Музейного містечка*» (травень 1937 р.), співробітники разом з тим наголошували, що «*господарі музею – НКО й Управління в справах мистецтв при РНК УРСР – і досі не тільки не визначили профіль антирелігійного музею в Києві, але взагалі тримають курс на ліквідацію антирелігійних музеїв, тобто звужують базу антирелігійної пропаганди. Наприклад за розпорядженням музейного сектора Управління в справах мистецтв недавно ліквідовано два антирелігійні музеї на території музейного містечка: «Церква на послугах фео-*

7. За постановою РНК УСРР від 11 вересня 1935 р. ВІМіШ отримав назву – Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка.

Іл. 8. Фрагмент експозиції відділу «Релігія на службі феодалів-експлуататорів». 1930-ті рр. (З колекції НКПКЗ)

далів»[8] *і «Церква доби капіталізму»*[9]*...*». Замість ліквідованих відділів Управління в справах мистецтв вирішило організувати новий музей «*історії лаври*». Утім, на думку Ю.А. Лесневського і Н.В. Геппенер, кошти, виділені на організацію нової експозиції, використовувалися недоцільно, оскільки ані профіль, ані цільове спрямування музею не були чітко визначені [26].

Критика експозиційної діяльності на території Музейного городка у жовтні 1937 р. висловлювалася і на шпальтах газети «Комуніст»: «*мало того, що тут усі експозиції по-шкідницькому розташовували, а підписи до них добирали свідомо-ворожого напрямку. Відділ «Церква на службі феодалізму» зовсім звели нанівець; цінні скульптури поламали, картини знищили, викинувши на вітер з півмільйона крб. Антирелігійний відділ побудували одверто контрреволюційно... Ворожа рука зняла плакати з цитатами класиків марксизму про релігію. Відділ історії лаври влаштували так, що всіляко затушковували реакційну роль релігії, гальмували розвиток антирелігійної пропаганди. Всіма силами в експозиціях затушковувалась роль релігії, як прислужниці реакції, царату, білогвардійщини. Досить сказати, що вороги знищили відділ муміфікації*[10] *де наочно викривалася фальш і фабрикація «мощів», на яких весь час свого існування спекулювало духівництво*» [27].

Можна припустити, що чергова трансформація експозицій була безпосередньо пов'язана зі змінами адміністрації, адже 1936 р. директора Н.О. Багрія спочатку виключили з лав КП(б)У, а 1937 р. звільнили з посади (12 червня 1937 р. – заарештований; 27 листопада того ж року – розстріляний) [28]. Ще 3 березня 1937 р. у повідомленні «*Хаос в музеях*» наголошувалося, що в єдиному музеї, відкритому на той час для відвідувачів на території Києво-Печерської лаври, антирелігійному, з серпня 1936 р. фактично немає керівника, 8 серпня начальник Управління в справах мистецтв при РНК УСРР А.А. Хвиля призначив «*тимчасово (на кілька місяців) директором антирелігійного музею комсомольця Знойка... Нема й заступника по науковій частині*». Музей був охарактеризований як наполовину розвалений, констатувалося закриття відділу «Релігія на службі феодалів-експлуататорів», як і у пізнішому газетному повідомленні співробітників установи йшлося про «бурхливу» діяльність з побудови музею «історії лаври» [29].

У своїх спогадах Н.В. Геппенер повідомляла, що в березні–квітні 1937 р. їй запропонували розробити і побудувати велику експозицію з історії Лаври: «*з'явився директор Вернер... Заступником директора по науковій частині був призначений Знойко – зовсім юнак, що тільки закінчив історичний факультет... Він ревно взявся разом зі мною за підготовку і розробку матеріалів для відділу "Історія Києво-Печерського монастиря"*». Для побудови експозиції використовувалися матеріали бібліотек, архівів, фондів металу, шитва, живопису, письма і друку, до роботи залучили трьох молодих художників, які не тільки писали ети-

8. Ймовірно, йдеться про відділ «Релігія на службі феодалів-експлуататорів».

9. Ймовірно, йдеться про відділ «Релігія на службі капіталізму».

10. Йдеться про виставку в просторі Хрестоводзвженської церкви.

Іл. 9. Виставка муміфікації у Хрестовоздвиженській церкві (З колекції НКПІКЗ)

кетки і цитати, але й картини. Наприклад, «Духовенство зустрічає Богдана Хмельницького і козачу старшину біля Софійського собору в Києві» – на той час це була ілюстрація до тезису про те, що завжди і всюди церква підтримувала тільки пануючі класи. Відділ був «*завершений, схвалений і прийнятий комісією*» у грудні 1937 р. [30, с. 166–167].

Згідно з рекламним повідомленням, опублікованим у «*Списку абонентів Київської міської телефонної сітки*», на 1938 р. у Музейному містечку для огляду були відкриті такі музейні об'єкти: «*кол. Нововоротна церква [Троїцька – авт.], кол. Успенська церква, відділ «Релігія на службі капіталізму», Ближні і Дальні печери, Дзвіниця*» [31].

У довіднику «Екскурсії по Києву», що побачив світ 1940 р., відвідувачам пропонували ознайомитися з такими відділами/експозиціями УЦАМ, як «Релігія і атеїзм в епоху Великої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва», «Релігія і атеїзм в епоху капіталізму і імперіалізму», «Сталінська конституція», а також оглянути пам'ятки архітектури XII ст. – Надворотну церкву, Успенський собор, Ближні та Дальні печери [32, с. 37]. На той час експозиції музею розміщувалися у двох корпусах установи (№ 1, 2) [33, арк. 7].

Більш детальний опис УЦАМ наведений у «Короткому довіднику» 1940 р.: на території музейного містечка окрім антирелігійного музею розміщувалися «*історичний, музей Революції, театральний музей, історико-революційний архів, Центральна історична бібліотека, Ц[ентральна] Р[ада] Спілки войовничих безбожників України та інші заклади*». Своїм найближчим завданням УЦАМ вважав «*викривати контрреволюційну, криваву роль церкви і духівництва всіх мастей, реакційну експлуататорську роль релігії*». УЦАМ складався з двох відділів: пам'ятників і експозиції з історії релігії й атеїзму. Для відвідувачів музей був відкритий щодня з 10 до 18, а з травня по жовтень – з 10 до 20. До відділу «*пам'ятників кол. Києво-Печерської лаври*» входили «*кол[ишня] Троїцька надворітня церква побудована на початку XII ст.», «кол[ишній] Успенський собор, або велика церква побудована в другій половині XI ст.», «Дзвіниця», «печери ближні і дальні*». На Дальніх печерах продовжувала діяти «*спеціальна майстерня «мощів», де монахи просушували і переодягали «мощі», та виготовляли нові*». До відділів експозиції (корпус № 2 «Митрополичі покої») належали: відділ «Історія лаври» («*охоплює період з X по XVIII ст. і показує реакційну діяльність лаври на службі феодалізму, експлуатацію селян, закріпачених лаврськими монахами в чисельних феодальних манастирських маєтках*»); виставка «Революційний атеїзм Т.Г. Шевченка» («*показує Шевченка, як поета-революціонера, борця проти царату і кріпацтва, як атеїста-безбожника, непримиренного ворога релігії і церковників всіх мастей, як панської, так і попівської неволі*»); експозиція «Атеїзм і релігія в епоху капіталізму» («*матеріали та експонати, які показують: а) контрреволюційну, чорносотену роль церкви і духівництва в період русько-японської війни та революції 1905–07 рр., столипінську реакцію, революційне піднесення, імперіалістичну війну та лютневу буржуазно-демократичну революцію; б) розвиток атеїзму в процесі революційної боротьби робітничого класу і трудового селянства під керівництвом більшовицької партії на чолі з Леніним і Сталіним проти царату, поміщиків, капіталістів та церкви; наукові праці і вказівки Леніна і Сталіна про боротьбу проти релігії та церкви в цей період»);* відділ «Атеїзм і релігія в епоху соціалістичної революції та диктатури пролетаріату» *(«висвітлює великий шлях героїчної боротьби робітничого класу в союзі з селянством під керівництвом партії Леніна–Сталіна проти ворогів народу всіх мастей, іноземних інтервентів, проти контрреволюційної ролі церковників в період Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і боротьби за індустріалізацію країни та колективізацію сільського господарства. У відділі зібрано експонати, які яскраво показують значення Великої Жовтневої соціалістичної революції та завоювання диктатури пролетаріату в справі остаточного визволення трудящих з під всякого роду пригнічення, показують великі перемоги в справі побудови соціалістичного суспільства, небачене зростання в Радянській країні науки і культури»);* експозиція «Сталінська Конституція і подолання релігії» *(«показує перемоги соціалізму в СРСР, які ліквідували соціальні коріння релігії. Окремі експонати ілюструють 124 ст. Сталінської Консти-*

туції про свободу совісті в СРСР. В експозиції також наочно викривається ворожа контрреволюційна діяльність шпигунів, диверсантів, церковників, а також шкідливість релігійних забобонів. Експозиція висвітлює рішення XVIII з'їзду ВКП(б) про комуністичне виховання мас і ліквідацію пережитків капіталізму, як вирішальне завдання нової полоси розвитку при переході від соціалізму до комунізму») [5].

Іл. 10. Екскурсійний об'єкт «Майстерня мощей». 1930-ті рр. (З колекції НКПІКЗ)

Дещо інші свідчення щодо відділу експозицій надаються у «Висновках і пропозиціях у зв'язку з обстеженням роботи Центрального антирелігійного музею УРСР». Члени комісії, наукові співробітники Центрального антирелігійного музею (Москва) М.П. Кузнєцова і Л.Н. Лазарович, які перевіряли роботу УЦАМ протягом 20–31 жовтня 1940 р., зазначали, що т. зв. відділ експозицій складається з таких розділів, як атеїзм і релігія в епоху феодалізму, атеїзм і релігія в епоху капіталізму і імперіалізму, атеїзм і релігія в епоху Великої жовтневої революції та соціалістичного будівництва, Сталінська конституція та антирелігійна пропаганда. Експозиція, на думку членів комісії, мала «*однобічний антицерковний і виключно антиправославний характер*», не розкривала коріння релігії, не пояснювала її походження, не давала достатньої критики реакційності релігійної ідеології. У всій експозиції був відсутній матеріал, який викривав би християнську догматику (за виключенням однієї ікони «Страшний суд»), все зводилося до того, «*як Лавра в різні часи обманювала і спільно з пануючим класом пригнічувала народ*». Відділ «Атеїзм і релігія в епоху феодалізму» критикувався як такий, що «*обмежується лише показом історії Лаври з XI до кінця XVIII ст.*». Експозиція не відображала розвиток української культури, атеїзму, сектантства, мала «*надзвичайно сумний вигляд*», оскільки складалася майже суцільно з площинного матеріалу (фото, малюнки, діаграми, таблиці), музейні тексти не були уніфіковані, відсутня пояснювальна інформація тощо. Експозицію відділу «Сталінська конституція та антирелігійна пропаганда», не дивлячись на якісне зовнішнє оформлення, також охарактеризували як нецікаву й не пов'язану з іншими відділами музею, ізольовану територіально[11]. Особливо наголошувалося на «*недостатній науковій розробленості антирелігійної експозиції печер*», незадовільною й слабкою визнавалася експозиція «майстерні мощів» [35; 36].

Водночас на шпальтах газет УРСР продовжувалася критика установи, робота якої визнавалася незадовільною. «Советская Украина» (лютий 1940 р.) повідомляла, що протягом 2–3 років в музейному містечку «*перебывало более десятка директоров, большинство которых на этой работе были случайными людьми*». На думку автора статті, безперервна директорська чехарда, невмілий добір кадрів, відсутність належного керівництва з боку Управління у справах мистецтв і НКО УРСР, у віданні яких знаходилися музеї та заповідники Києва, призводили до «*вкрай слабкої організаційної постановці справи*» в музеях. Не було виявлено належної бережливості до музейних фондів УЦАМ [37].

На початку 1940 р. колегія НКО УРСР запропонувала дирекції УЦАМ організувати до 1 травня 1940 р. виставку музейних фондів, однак у травні 1941 р. тимчасова експозиція так і не була підготовлена. Винними у такій бездіяльності визнавалися Рахіль Вольфівна Красінько (завідувачка фондами) і Уляна Павлівна Безкоровайна (старший науковий співробітник), які «*і пальцем не поворухнули для цього*». Науковий співробітник Рахіль Ельєвна Лівшиц протягом 1940–41 рр. підготувала плани музейних експозицій «Релігія і церква на службі литовсько-польських і українських феодалів в XIV, XV і першій половині XVI сторіччя» та «Церква і реформи Петра I», які так само були піддані нищівній критиці в пресі [38].

Комплексне вивчення й систематизація інформації про експозиційну роботу ВМГ та його структурних одиниць – відділів/секцій/фондів/музеїв дають можливість стверджувати, що ідеологічні зміни й політичні процеси 1930-х рр. мали безпосередній і здебільшого негативний вплив на му-

11. Цей відділ відповідно до інформації з текстів лекцій-екскурсій по заповіднику 1946–47 рр. знаходився на першому поверсі будинку намісника (корпус № 1): «Праворуч від дзвіниці розміщено Дом намісника. Під час Музею тут знаходилась експозиція по конституції, а зверху управління музею»; «Дом намісника. […] а в період Музейного городка нагорі розміщувалось управління, а внизу виставка Конституції» [34, арк. 51, 99].

зейництво України. Незважаючи на чималу кількість студій з окремих епізодів музейного життя Києва 1930-х рр., виставкова робота музейних інституцій на теренах Києво-Печерської лаври досі не була узагальнена, утім наявні джерела є достатніми для побудови подібних реконструкцій. Основні зміни у структурі та експозиційно-виставковій діяльності ВМГ/ УЦАМ/Музейного містечка припадають на 1931/32, 1933/34, 1937/38, 1939/40 рр. і цілком узгоджуються із хвилями чисток і репресій, посиленням політизації музейництва, остаточного перетворення музейних інституцій на «зброю» ідеологічного фронту. 1930-ті рр. правомірно вважати десятиліттям критики й цькування, зокрема й стосовно ВМГ/ УЦАМ, відділів/музеїв і філіалів, музейних інституцій (різного підпорядкування), які діяли на території Києво-Печерської лаври. Усі експозиції засуджувалися як такі, що не відображають достатньою мірою формаційний класовий підхід до висвітлення історичних процесів. Боротьба зі «збиральництвом», «формалізмом», «еклектизмом», «речознавством», «техніцизмом», «націдемівщиною», «попівщиною» та т. ін. у експозиціях призвела до уніфікації й спрощення показу, засилля копій та площинного матеріалу, ідеологічної одноманітності. Перехід на «*нові марксистсько-ленінські рейки науково-дослідної роботи*» музеїв, що розпочався із боротьби зі «*старими методами буржуазної передреволюційної роботи*» та їх носіями, перетворення музеїв на «*підсобне знаряддя революції*», визначали зміну мережі київських музеїв, складу співробітників, наповнення й спрямування музейних експозицій протягом 1930-х рр.

ПОСИЛАННЯ

1. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К.: б. в., 2000. – 140 с.
2. Маньковська Р.В. Музеї України в суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть. – Львів: Простір М, 2016. – 408 с.
3. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника / А.Д. Гришин, П.В. Голобуцкий, Е.П. Кабанец и др. – К.: Радянська Україна, 1992. – 288 с.
4. Колишня Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів: (Довідкові матеріали по музейному городку) / Уклад. Д.Ф. Красицький; ЦРСВБ України, Музейний городок. – К.: Пролетарська правда, 1935. – 35 с.
5. Короткий довідник / НКО УРСР; Український центральний антирелігійний музей (колишня Києво-Печерська лавра). – К.: б. в., 1940. – 20 с.
6. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 27/4.
7. Музеї // Київ: довідна книга з планом міста. – К., 1930. – С. 37–44.
8. Итоги XVII партконференции и задачи музейной работы // Советский музей. – 1932. – № 2. – С. 3–7.
9. І. Л-ин. В Колишній Києво-Печерській лаврі // Безвірник. – 1929. – № 16. – С. 56.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1455, 66 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, 182 арк.
12. НА ІА НАН України, ф. 10, спр. 11.
13. Новицкая М. Текстиль в антирелигиозных экспозициях (из опыта Всеукраинского музейного городка в Киеве) // Советский музей. – 1933. – № 4. – С. 90–93.
14. Яненко А. Обстеження наукової та експозиційної роботи музеїв м. Києва 29 листопада 1932 р. в контексті історії вітчизняного музейництва // Від України до УРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва, м. Київ, 12 грудня 2014 р. – К.: Інститут історії України, 2016. – С. 237–265.
15. Горват М. Активізувати антирелігійну роботу музеїв // Безвірник. – 1932. – № 15–16. – С. 23–30.
16. Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок (Колишня Києво-печерська лавра) // Берзвірник. – 1934. – № 10. – С. 30–36.
17. Білокінь С.І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К.: б. в., 2006. – 476 с.
18. Преловська І.М. Ідеологічні засади створення експозиції давньоруського періоду Музею історії лаври державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» 1920–1930 років // Могилянські читання 2003. – К., 2004. – С. 302–308.
19. Шульман Г. Колишні лаврські печери в 1934 році // Безвірник. – 1934. – № 10. – С. 37–39.
20. Оландер В. Київські лаврські печери // Безвірник. – 1935. – № 10. – С. 9–13.
21. Оландер В. Київські лаврські печери // Безвірник. – 1935. – № 11–12. – С. 33–40.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7130, 69 арк.
23. Савчук М.І. Акти передачі збірки П.П. Потоцького як джерело облікової інформації // Тематичний збірник наукових праць. – К.: Такі справи, 2010. – С. 289–316.
24. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917–1959 рр.: Зб. докум. в 2-х т. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – Т. 1: 1917 – червень 1941 р. – 884 с.
25. Лісневський Ю. Чим була і чим стала Києво-Печерська лавра // Соціалістичний Київ. – 1937. – № 11. – С. 34–38.
26. Леснєвський Ю., Геппнер Н. Про роботу Музейного містечка // Пролетарська правда. – 1937. – 16 травня.
27. Вядро Ш., Близнюк П. Буржуазно-націоналістичне кубло в музеях Києва // Комуніст. – 1937. – 2 жовтня.
28. Преловська І.М. Діяльність Назара Олексійовича Багрія (1895–1937) як директора Всеукраїнського музейного городка у 1930-ті рр. // Могилянські читання 2005. – К., 2006. – С. 432–442.
29. Вескер А. Хаос в музеях // Комуніст. – 1937. – 3 березня.
30. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 142–175.
31. Список абонентів Київської міської телефонної сітки АТС за станом на 1/IX 1938 р. – К., 1938.
32. Экскурсии по Киеву / Отв. ред. Г. Хумыш. – К.: Киевская типография оборнгиза, 1940. – 46 с.
33. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 466, 7 арк.
34. Тексти лекцій-екскурсій по Заповіднику наступних співробітників: Вакуленко, Кубанської М.М., Іванової, Дундича, Рислік, Шевченка, Михайлової О. 1946–1947 рр., 111 арк.
35. Выводы и предложения в связи с обследованием состояния работы Центрального антирелигиозного музея УССР / Передмова та підготовка документа до друку Качана Р.І. // Лаврський альманах. – К., 2003. – Вип. 11. – С. 183–191.
36. Висновки та пропозиції наукових співробітників Центрального антирелігійного музею СРСР М. Кузнєцова і Л. Лазаровича щодо роботи Центрального антирелігійного музею УРСР у Києві. [Київ, після 31 жовтня 1940 р.] // Києво-Печерського лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи. – К.: Видавець Олег Філюк, 2016. – С. 146–156.
37. Бабат Мих. Дела музейные // Советская Украина. – 1940. – 10 февраля.
38. Михайлов Й. Про Центральний антирелігійний музей // Комуніст – 1941. – 31 травня.

СКОРОЧЕННЯ

ВІМіШ – Всеукраїнський історичний музей імені Т. Г. Шевченка у Києві

ВМГ – Державний історико-культурний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

МПК – міський партійний комітет

НА ІА НАН України – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України

НКО – Народний комісаріат освіти

НКПІКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

РНК – Рада народних комісарів

УСРР/ УРСР – Українська Соціалістична Радянська Республіка/ Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦАМ/УЦАМ – Центральний антирелігійний музей/ Український центральний антирелігійний музей

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК – Центральний комітет

Яненко А.С. Основные экспозиции Всеукраинского музейного городка / Украинского Центрального антирелигиозного музея в 1930-х гг.: проектирование и реализация

В статье освещена экспозиционная деятельность Всеукраинского музейного городка / Украинского Центрального антирелигиозного музею в Киеве 1930-х гг., рассмотрены проектирование, функционирование и трансформация основных экспозиций учреждения, проанализирована экспозиционно-выставочная робота институции в контексте изменений, которые имели место в музейном деле УССР 1930-х гг. – граничная политизация в начале десятилетия, агрессивные антирелигиозные кампании, превращение музеев в «оружие» идеологического фронта.

***Ключевые слова:** экспозиционная деятельность, музейное дело, Всеукраинский музейный городок, антирелигиозный музей, Киев, 1930-е гг.*

Yanenko A.S. The main expositions of the All-Ukrainian Museum Town / Ukrainian Antireligious Museum in Kyiv in the 1930s: designing and realization

The article deals with the exhibition activity of the All-Ukrainian Museum Town / Ukrainian Antireligious Museum in Kyiv in the 1930s. Designing, functioning and transformation of the main museum displays are examined. The exhibition activity of the museum institution is analyzed in the movement of changes in museum life and museology of UkrSSR in the 1930s – edged politicization at the beginning of the decade, aggressive antireligious companies and turning museums on the "weapon" for ideological front.

***Key words:** exhibition activity, museums, All-Ukrainian Museum Town, antireligious museum, Kyiv, 1930s.*

26.02.2018 р.

УДК 94(477): 069.4/5 Т. Мовша

Д.А. Тетеря
В.М. Білоусько

РОЛЬ Т.Г. МОВШІ У СТВОРЕННІ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ МУЗЕЮ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано роль відомої дослідниці культури ранніх землеробів Т.Г. Мовші у створенні першого в Україні Музею трипільської культури, який нині функціонує в складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Розглянуто життєвий та творчий шлях дослідниці, етапи становлення та розбудови музейної експозиції, присвяченої трипільцям-землеробам.

***Ключові слова:** музей, трипільська культура, Т.Г. Мовша, археологічні дослідження, музейна експозиція.*

Сьогодні поглиблюється інтерес до історії створення, діяльності та перспектив розвитку музейних установ України. Значна увага в цьому питанні приділяється вивченню тих особистостей, які безпосередньо причетні до музеєзнавчої роботи. До них відноситься й ім'я Тамари Григорівни Мовші (1922–2003) – відомого археолога, музеєзнавця та пам'яткоохоронця другої половини XX ст. Вона належить

Рис. 1. Т.Г. Мовша, 1951 р.

до когорти найвідоміших польових дослідників-трипільлязнавців XX ст., дослідження якої збагатили археологічну науку рядом блискучих відкриттів, стали вагомим внеском у розробку фундаментальних проблем давньої історії.

Творчий та життєвий шлях Т.Г. Мовші розглядався у статтях та публікаціях окремих дослідників, зокрема Г.М. Бузян, О.О. Якубенко, Т.М. Радієвської [6; 9; 17] та ін. У той же час багато аспектів її діяльності на науковій та музейній нивах потребують більш детального вивчення. Стосується це і такого важливого етапу в її роботі, як створення та діяльності першого в Україні Музею трипільської культури, що нині функціонує у складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Метою даного дослідження є вивчення внеску Т.Г. Мовші у створення Музею трипільської культури і роботи на посаді його керівника. На особливу увагу заслуговує розгляд концептуальних підходів дослідниці до побудови музейної експозиції, її удосконалення та розбудови.

Народилася Тамара Мовша 20 квітня 1922 р. у м. Любечі на Чернігівщині. У 1925 р. сім'я переїхала до Києва. Археологію та історію вона вивчала в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, який закінчила у 1945 р. Того ж року почала працювати науковим співробітником Київського державного історичного музею у відділі «Докласового (первісного) суспільства», який очолювала з 1952 по 1977 р. [17, с. 287].

Працюючи в музеї, Тамара Григорівна близько познайомилась із археологічними старожитностями давніх зем-

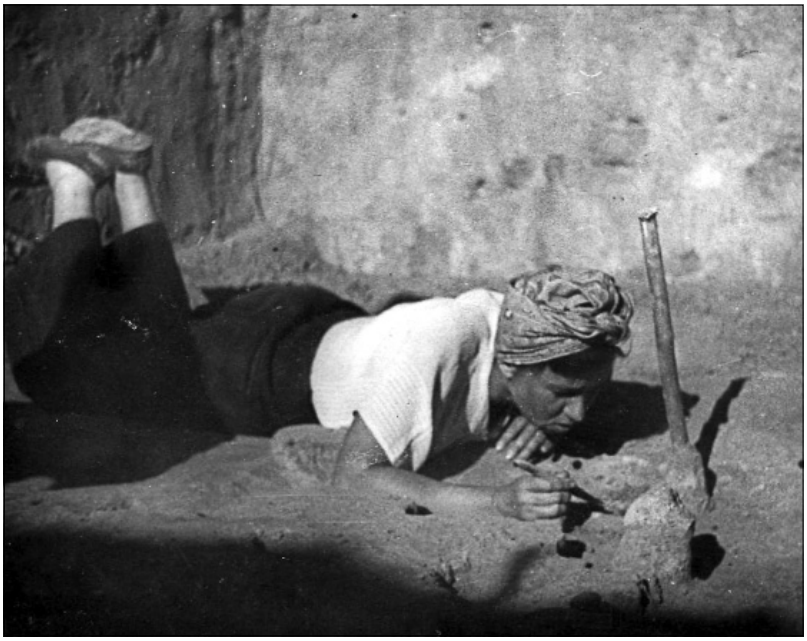

Рис. 2. Т.Г. Мовша на розкопках трипільського поселення в Солонченах, 1953 р.

леробів, що мешкали на нашій території сім-п'ять тисяч років тому, що нині відомі як трипільська археологічна культура. Інтерес та захоплення до вивчення цих загадкових племен вона пронесла через все своє життя.

Її «трипільську спадщину» складають більше 100 статей та публікацій на археологічну тематику, вона є автором розділів до перших томів «Археології Української РСР» (1971) та «Археологии Украинской ССР» (1985). Нею відкрито та проведено розкопки на десятках пам'яток трипільської культури у межах сучасних України та Молдови, за результатами яких складено наукові звіти, що нині зберігаються в архіві Інституту археології НАН України. Унікальні колекції старожитностей, віднайдених Т.Г. Мовшею, представлені у музеях та наукових установах Києва, Переяслава-Хмельницького та інших міст. Вона підготувала цілу плеяду археологів та істориків. Серед її учнів – кандидати наук, заслужені працівники культури України, музейні працівники. У свій час вони проходили археологічну школу в експедиціях під її керівництвом і завжди відчували фахову підтримку, увагу, доброзичливість.

Під час роботи у Київському державному історичному музеї Т.Г. Мовша активно поєднувала музейну діяльність із археологічними пошуками. Її професійна кар'єра археолога розпочалася із знайомства в музейній експозиції у 1945 р. із відомим вже на той час археологом Т.С. Пассек. У 1946 р. вона вперше бере участь в археологічні експедиції по дослідженню трипільського поселення Володимирівка, яку очолювала Тетяна Сергіївна. В подальшому під її керівництвом вона брала участь у розкопках пам'яток ранніх землеробів у Солонченах, Флорештах, Вихватинцях, Голерканах, Поливановому Яру.

У 1955–1956, 1959 рр. Тамара Григорівна провела самостійні дослідження у Солонченах, а в 1960–1961 рр. – у Цвіклівцях. Пам'ятки Подністров'я на багато років захопили увагу дослідниці. Розкопки в Жванці протягом 1962–1980 рр. в урочищах Щовб та Лиса Гора дали справжні сенсаційні відкриття. Тут були виявлені унікальні археологічні об'єкти: оборонний вал і рови трипільського «городища» та комплекс гончарних печей [10].

Особливий інтерес у Т. Мовші викликали глиняні скульптурки людей, які використовувалися у ритуальних обрядах трипільців. Дослідниця на основі їх вивчення у 1975 р. захистила кандидатську дисертацію «Антропоморфна пластика Трипілля (реалістичний стиль)». З 1977 р. вона переходить працювати до Інституту археології АН УРСР. Активніше продовжується експедиційна робота, спочатку на Подністров'ї: Жванець (по 1980 р.), Велика Слобідка, ур. Хрещате (1976–1979 рр.), Ломачинці, ур. Вишнева (1979–1980 рр.). У 1980-х роках Т.Г. Мовша бере участь у роботі Комплексної трипільської експедиції Інституту археології по дослідженню поселень-гігантів у Побужжі: Доброводи (1981–1982 рр.), Косенівка (1983–1988 рр.). Паралельно із стаціонарними дослідженнями постійно проводяться археологічні розвідки на Дністрі, Південному Бузі, Дніпрі.

Паралельно з музейною та науковою діяльністю Тамара Григорівна активно займалася пам'яткоохоронною роботою. Протягом багатьох років вона очолювала секцію археології Київської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури.

У 1989 р. Т.Г. Мовша залишає роботу в Інституті археології у зв'язку з виходом на пенсію. Свою подальшу діяльність вона продовжує у тісній співпраці з уже знаним на той час будівничим-музейником, директором Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (нині Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») Михайлом Сікорським.

Об'єднувало М. Сікорського і Т. Мовшу в першу чергу те, що вони все своє життя віддавали науковому пошуку та музейній справі. Вони намагалися не тільки вивчати, відкривати нові сторінки історії, а й передавати ці знання в доступній формі сучасникам та майбутнім поколінням через призму музейної експозиції [16, с. 5].

Доля звела цих двох людей у 70-х рр. XX ст. Михайло Іванович у пошуках втілення нових ідей по музейному будівництву часто відвідував Державний історичний музей у Києві, де й познайомився з уже знаним на той час дослідником ранньоземлеробських племен Т.Г. Мовшею.

У 1974 р. в експедицію до Т.Г. Мовші на археологічні розкопки у Жванці було направлено працівників Заповідника Г.М. Бузян, В.І. Слюсара, І.І. Нестеренка, які активно включилися у дослідження давньої історії племен ранніх землеробів. Один із об'єктів, знайдених на даному поселенні, – рештки гончарної печі – було перевезено до м. Переяслава-Хмельницького і реконструйовано

в експозиції археологічного розділу Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. А згодом було здійснено реконструкцію розкопу трипільського поселення в урочищі Лиса гора.

Та на цьому інтерес до яскравої, самобутньої трипільської культури не припинився. Розпочалася тісна співпраця по дослідженню пам'яток даного періоду, внаслідок чого була висловлена думка про створення музейної експозиції, яка б висвітлювала історію ранньоземлеробських племен. Наукове обґрунтування та структуру Музею трипільської культури розробила Т.Г. Мовша. Ці напрацювання дослідниця (спільно із М.І. Сікорським) уперше представила на Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила в Кам'янці-Подільському в жовтні 1991 р. [15].

Рис. 3. Т.Г. Мовша (друга справа у верхньому ряді) серед учасників Молдавської експедиції. Флорешти, 1959.

Новостворений музей планувався як один із об'єктів туристичного маршруту (своєрідне «Археологічне кільце Наддніпрянщини»), куди мали увійти майбутні музеї та музейні комплекси в селах Трипілля, Халеп'я, Витачів, Ржищів, Черняхів, а також існуючі експозиції міст Канева та Переяслава-Хмельницького. За пропозицією Т.Г. Мовші створювати експозицію Музею трипільської культури вирішили в с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської області. Обґрунтування базувалось на тому, що саме в околицях цього населеного пункту в 1930-х рр. відбувалися розкопки двох поселень, досліджуваних у свій час ще В.В. Хвойкою, – Коломийщина I та Коломийщина II. Внаслідок розкопок Трипільської експедиції (1934–1939 рр.) поселення стали еталонними для подальшого вивчення культури давнього народу. Нова, застосована Трипільською експедицією, методика розкопок великими площами дала змогу на трипільському поселенні в урочищі Коломийщина I дослідити на площі 13000 кв. метрів рештки 39 жител та прослідкувати структуру забудови давнього селища – житла на ньому розміщувалися двома концентричними колами [14, с. 26–27]. До вивчення пам'яток Дніпровського Правобережжя долучилось багато дослідників, які зробили значний внесок у вивчення трипільських поселень на цій території: М. Макаренко, В. Козловська, С. Магура, Т. Пассек, Є. Кричевський, В. Петров, М. Макаревич, Т. Білановська, В. Ільїнська, С. Бібіков, Т. Мовша, М. Шмаглій, С. Рижов, М. Відейко та ін. [5, с. 9].

З липня 1990 р. Тамара Григорівна починає працювати у Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику. 31 січня 1991 р. її призначають завідувачкою нового науково-дослідного відділу – Музею трипільської культури. У цей час до с. Халеп'я було відряджено фотографа Заповідника В.Ф. Воловика та завідувача відділу народних музеїв В.П. Мироненка, які провели фотофіксацію місць розкопок трипільських поселень та збір експонатів. Ознайомилися з місцевістю, де знаходяться трипільські пам'ятки, й київські художники, яким замовили картини-реконструкції господарських занять і побуту трипільців та портрети визначних дослідників Трипілля. Ідею створення саме таких художніх робіт подала Т.Г. Мовша. Вона ж розробила теми сюжетів, визначила перелік учених-археологів, консультувала художників В. Мищенка, О.Г. Карнаухову, В.В. Босенка, В.І. Васянович. Також активно вивчала матеріали в архівах Інституту археології АН України, листувалася зі своїми колегами, збирала спогади місцевих жителів, які ще пам'ятали розкопки початку XX ст.

За ініціативи директора переяславського заповідника М.І. Сікорського та Т.Г. Мовші у 1992 р. також було організовано експедицію Заповідника під керівництвом Г.М. Бузян, яка дослідила рештки житла на поселенні Коломийщина II, а матеріали з розкопок поповнили трипільську колекцію знахідок із цього регіону та увійшли до музейного зібрання [8].

Музей у с. Халеп'я було відкрито в серпні 1992 р. Та у зв'язку з економічними труднощами у 1999 р. музейну експозицію було вирішено перенести до м. Переяслава-Хмельницького. Розширило базу та обґрунтування створення поновленої експозиції відкриття на Переяславщині археологічною експедицією Заповідника низки поселень трипільської культури під керівництвом Г.М. Бузян, зокрема, поблизу міста, в ур. Ялова Долина, біля сіл Веселе, Циблі, Гребля [1; 4; 3]. Фактично була відкрита нова локальна гру-

Рис. 4. Фрагмент експозиції Музею трипільської культури НІЕЗ «Переяслав», 2017 р.

па трипільського населення на Лівобережжі Дніпра і, таким чином, ця територія із повним правом включена до основного регіону розповсюдження Трипілля. Представлені археологічні колекції із місцевих пам'яток та з багатьох районів України дали змогу значно розширити та вдосконалити експозицію. Масштабні археологічні розкопки протягом кількох польових сезонів були проведені на поселенні Крутуха-Жолоб на західній околиці Переяслава-Хмельницького [7] та поблизу с. Циблі-Узвіз [2]. В результаті цих робіт вивчено залишки п'яти наземних жител на першому та решток одного на другому поселенні. Проведені дослідження дали змогу встановити розміри поселень, їх планіграфію, характер культурного шару та зібрати значну кількість речових матеріалів.

Суттєву допомогу у формуванні трипільської збірки Заповідника також надали співробітники Інституту археології НАН України, колеги з інших музеїв: М.М. Шмаглій (поселення Коновка), Л.Ю. Поліщук із Одеського археологічного музею (поселення Черкасів Сад), В.О. Косаківський із Вінниці (поселення Чечельник), О.О. Якубенко (Київ, НМІУ), В. Захар'єв із Хмельницького, який передав частину матеріалів своїх розвідок на пам'ятках Подністров'я, А.П. Савчук (матеріали Лівобережжя Дніпра) та ін.

У 2000 р. археологи Заповідника приступили до побудови нової експозиції в Переяславі-Хмельницькому. Наукова концепція музею була вдосконалена Т.Г. Мовшею, а структура та тематико-експозиційний план були розширені й значно доповнені завідувачкою археологічного відділу Г.М Бузян. У побудові експозиції взяли участь наступні науковці: Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря, М.Т. Товкайло, М.В. Роздобудько, В.М. Білоуська, реставратор Д.І. Нечипоренко. Основну частину часу зайняв надзвичайно трудомісткий та довготривалий процес реставрації кераміки та знарядь праці, реконструкцій окремих речей та графічних реконструкцій археологічних об'єктів, які проводилися руками науковців археологічного відділу Заповідника, так само як і монтування вітрин. Т.Г. Мовша, незважаючи на хворобу, контролювала роботу молодших колег, вносила зміни, робила критичні, але цінні зауваження.

У новоствореній експозиції втілений сучасний підхід до історичного розуміння ролі давньоземлеробського населення у розвитку різних етнічних груп на території нашої країни в кінці VI – на початку III тис. до н.е. Ситуаційним і кардинальним у ньому на сьогодні є понятійна система двох надзвичайно яскравих явищ – Трипілля й Кукутені (ранньоземлеробські племена на території Румунії). У світлі сучасних методологічних розробок Трипілля-Кукутені розглядається як спільнота, яка в соціологічному аспекті складається з ряду культур або етнокультурних груп, близьких за походженням, що тісно взаємодіють між собою і є унікальними на рівні племінних структур. Археологічні джерела несуть нам інформацію не взагалі про населення Трипілля-Кукутені, а про певний етнос, конкретних людей, що жили в тому чи іншому екологічному середовищі, маючи різні типи господарства, різні зв'язки з чужорідними культурами, що й спробували відобразити в експозиції її автори. У трипільсько-кукутенській спільноті виділяється декілька культур або етнокультурних груп, кожна з яких відображає специфічні особливості розвитку того регіону,

який займала, має свої витоки, лінії розвитку, свої специфічні культурні традиції, час формування та зникнення з історичної арени [12]. Культури поділяються на локальні групи та типи пам'яток. Такий поділ знайшов своє вирішення у структурі музею, де представлені матеріали з пам'яток декількох етнокультурних та локальних груп трипільсько-кукутенської спільності, виділених у свій час Т.Г. Мовшею: петренської, шипинецької, чечельницької, томашівської, коломийщинської, лукашівської, косенівської, жванецько-бринзенської, касперівської [11; 13].

Структурно музей складається з десяти розділів і виставки, присвяченої історії досліджень та дослідникам трипільської культури, де окрема тема присвячена першовідкривачу Трипілля Вікентію Хвойці (1850–1914). Про його життєвий та науковий шлях розповідають фотокопії документів, креслення й копії знахідок із досліджень у Києві, оригінальні матеріали з пам'яток Правобережжя Дніпра. Виділяється унікальний експонат – малюнок Вікентія В'ячеславовича за мотивами розписів на трипільському посуді. Подаються фотопортрети відомих дослідників трипільської культури Вадима та Данила Щербаківських, Миколи Біляшівського, Євгена Кричевського, Олега Кандиби, Тетяни Пассек, Михайла Рудинського та Валентина Даниленка. Наводиться коротка інформація про їх здобутки та внесок у розвиток вітчизняної науки, фото розкопок та відбитки наукових статей із дарчими написами.

У трьох вітринах першого залу матеріали розповідають про господарство та крем'яне виробництво трипільців. У першій демонструються заготовки та різноманітні крем'яні знаряддя: сокири, тесла, ножовидні пластини, скребачки, ретушери, свердла, відбійники та ін., що походять із кількох ранньотрипільських майстерень у Подністров'ї: Теремці, Ломачинці, Бакота, Лоївці, Жванець, Стара Ушиця, Дурняківці, Грим'ячка, Велика Слобідка.

Експонати наступних вітрин розповідають про господарство ранньоземлеробських племен. Представлено колосся реліктової пшениці: дикоростучої полби; культурних двозернянки та однозернянки, що вирощували в ті часи. Демонструються карти, розроблені Т. Мовшею, на яких показано поширення культурних рослин на пам'ятках трипільської культури та відображено ареал розселення трипільців на ранньому етапі. Уявлення про обробіток ґрунту та збір урожаю дають реконструкції рогової мотики та двох видів експериментальних серпів. Для зберігання зерна використовувалися великі посудини – зерновики, які виставлені в експозиції. Увагу привертає унікальний зерновик із досліджень С.М. Бібікова на поселені Гребені, на якому технікою врізаних ліній зображено сцену збору врожаю. Про розведення великої рогатої худоби, кіз, свиней, овець розповідають малюнки з розписів на кераміці та скульптурки тваринок. Виставлений у вітрині фрагмент цідилки вказує, напевно, на молочний напрям у тваринництві.

В експозиції другого залу окремо виділені матеріали досліджень пам'яток класичної території трипільської культури на Правобережжі Дніпра, де проводив дослідження ще В. Хвойка. Експонуються портрети дослідників Трипілля, які працювали в Середньому Подніпров'ї: Вікентія В'ячеславовича Хвойки, Сильвестра Сильвестровича Магури, Тетяни Сергіївни Пассек, Миколи Омеляновича Макаренка, Сергія Миколайовича Бібікова, Олени Федорівни Лагодовської та Тамари Григорівни Мовші.

З поселеннями трипільської культури на Правобережжі Дніпра знайомить карта, складена на основі досліджень Т.Г. Мовші, Г.М. Бузян, О.Г. Корвіна-Піотровського, М.Т. Товкайла, проведених у 1984–1985 рр. У двох вітринах експонуються матеріали з поселень Коломийщина I та Коломийщина II. Матеріали, що презентують перше поселення, передані Національним музеєм історії України, а знахідки з поселення Коломийщина II отримані в ході розкопок археологічної експедиції Заповідника під керівництвом Г.М. Бузян. У вітринах представлені різноманітні зразки посуду та пластики з досліджень на пам'ятках даного регіону. Рідкісні великоформатні фото розкопок на поселенні Коломийщина I дають змогу уявити масштабність досліджень 30-х рр. XX ст. Яскрава акварель художника М. Кочубея відображає планування даної пам'ятки.

Третій зал відображає різноманіття етнокультурних груп Трипілля-Кукутень. Окремим розділом виділяються матеріали з досліджень трипільських пам'яток Переяславського Лівобережжя. Тут репрезентовані зразки мальованого й неорнаментованого посуду з лощеною поверхнею та крем'яні вироби з поселень Крутуха-Жолоб, Ялова долина, Циблі-Узвіз, Гребля, Козинці-Загай. Особливу увагу привертає унікальна знахідка чоловічої скульптурки з досліджень Г.М. Бузян на поселенні Крутуха-Жолоб. Це реалістична скульптура з мальованим зображенням зачіски, бороди, вусів, амулету на шиї, браслету на передпліччі, древа життя на спині. З цього ж поселення походить і стояча жіноча скульптура з роздільно модельованими ногами та з'єднаними перетинкою колінами. Ця пластика характерна для канівських і коломийщинських пам'яток [7, с. 295–296].

Загалом в експозиції музею демонструється більше 500 артефактів із пам'яток основних регіонів поширення трипільської культури. Вони розповідають про господарство, ремесла, побут та культуру давніх землеробських племен, які проживали на території майже всієї Правобережної та частково Лівобережної України з кінця VI й до початку III тис. до н.е. Експонуються рідкісні знахідки з кількох кам'яних майстерень, виявлених у Подністров'ї. Вони висвітлюють багатопрофільний процес переробки кременю та виготовлення знарядь із нього. Гончарство репрезентують матеріали унікального комплексу гончарних печей та майстерні, досліджених на поселенні в с. Жванець на Хмельниччині. Привертають увагу предмети ткацького ремесла: керамічні грузила, пряслиця від веретен, відбитки тканин на денцях посудин, кістяні голки та проколки, які походять із поселень Жванець-Щовб, Грим'ячка, Непоротове, Білий Камінь-Стіна. Ці матеріали разом з відтворенням верти-

кального ткацького верстата з використанням глиняних грузил-відтяжок дають уявлення про одне з найдавніших ремесел в історії людства. Особливу наукову цінність і привабливість своїми художніми якостями та оригінальністю мають антропоморфні керамічні скульптурки, які носили культовий характер і використовувались у магічних обрядах. Про сакральний світ ранньоземлеробського населення України розповідають унікальні обрядові предмети: біноклеподібний виріб та зооморфна посудина з поселення Косенівка, модель житла із поселення Доброводи, реалістична антропоморфна пластика поселення Грим'ячка, модель саночок із Юрківки, кістяна бойова сокира й глиняні «шаблони» зі Жванця тощо. Демонструються рідкісні фотографії розкопок, зібрані найцікавіші реконструкції, виконані в різний час дослідниками, що змальовують виробничі процеси, ремесла, найдавніші верстати та пристосування. Представлені оригінальні карти розповсюдження трипільської та суміжних культур на території України, виконані Т.Г. Мовшею, дозволяють масштабно уявити історичну ситуацію в часи становлення суспільств із відтворюючим господарством.

Загалом у музеї репрезентовано матеріали з близько 40 пам'яток трипільської культури різних регіонів України: Подніпров'я (поселення Халеп'я-Коломийщина I та II, Верем'я, Жуківці, Трипілля, Щербанівка, Стритівка, Стайки, Юшки, Черняхів, Ржищів, Гребені, Переяслав, Комуна, Веселе, Гребля, Циблі, Козинці), Побужжя (Чечельник, Черкасів Сад, Доброводи, Сушківка, Юрківка, Косенівка, Аполянка), Подністров'я (Велика Слобідка, Ломачинці, Лоївці, Міцівці, Коновка, Жванець-Щовб та Лиса Гора, Бакота, Грим'ячка, Непоротове, Великий Жванчик, Мала Кужелівка).

Одне з центральних місць у музейній експозиції посідає розділ, присвячений Тамарі Григорівні Мовші – одному з ініціаторів створення музею та автору наукової концепції й тематичного плану. Тут представлені її особисті речі, архівні документи і фотоматеріали. Вони відтворюють життєвий та творчий шлях дослідниці, показують її роль у створенні першого в Україні Музею трипільської культури, висвітлюють внесок у сучасне трипіллязнавство.

ПОСИЛАННЯ

1. Бузян Г.Н. Новые позднетрипольские памятники на территории Левобережья Днепра / Г.Н. Бузян // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. – Тирасполь, 1994. – С. 70–73.

2. Бузян Г.М. Дослідження пізньотрипільського поселення Циблі-Узвіз / Г.М. Бузян // Наукові записки з української історії. – Вип. VIII. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 16–18.

3. Бузян Г.М. Нове трипільське поселення на Переяславщині / Г.М. Бузян, С.М. Павленко // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 74–75.

4. Бузян Г.М. Група пізньотрипільських поселень на лівобережжі середнього Дніпра / Г.М. Бузян // Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Трипільський світ і його сусіди». – Збараж, 2000. – С. 7–8.

5. Бузян Г.М. Історія створення та перспективи вдосконалення експозиції Музею трипільської культури НІЕЗ «Переяслав» / Г.М. Бузян, В.М. Білоусько, Д.А. Тетеря // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 9–16.

6. Бузян Г.М. Пам'яті Тамари Григорівни Мовші / Г.М. Бузян, О.О. Якубенко // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 167–168.

7. Бузян Г. Пізньотрипільське поселення Крутуха-Жолоб на Лівобережжі Дніпра / Г.М. Бузян // Трипільська цивілізація у спадщині України. Конференція, присвячена 110-річчю трипільської культури. (Матеріали та тези доповідей конференції 30–31 травня 2003 р.). – К.: Вид-во «Просвіта», 2003. – С. 288–298.

8. Бузян Г.М. Дослідження трипільського поселення Коломийщина II 1992 р. / Г.М. Бузян, О.О. Якубенко // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність В. Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. – Трипілля, 2010. – С. 17–26.

9. Бузян Г.М. Співпраця Т.Г. Мовші з Переяславським заповідником / Г.М. Бузян // Переяславіка. Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 7(9). – С. 238–251

10. Мовша Т.Г. Гончарный центр трипольской культуры на Днестре / Т.Г. Мовша // СА. – 1971. – № 3. – С. 228–234.

11. Мовша Т. Етнокультурні процеси в Середній Наддніпрянщині (IV – перша половина III тис. до н.е.) / Т.Г. Мовша // Тези всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1991. – С. 21–25.

12. Мовша Т.Г. Культуры трипольско-кукутенской общности / Т.Г. Мовша // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей республіканської конференції. – Одеса, 1989. – К.: Наукова думка. – С. 146–147.

13. Мовша Т. Трипільсько-кукутенська спільність – феномен у стародавній історії Східної Європи (до проблеми виділення культур) / Т. Мовша // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. CCXXV. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 24–58.

14. Пассек Т.С. Трипільська культура. / Т.С. Пассек – К., 1941. – 84 с.

15. Сікорський М.І. Музей трипільської культури в с. Халеп'є М.І. Сікорський, Т.Г. Мовша // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991). Тези доповідей та повідомлень. – Київ-Кам'янець-Подільський. – С. 510–512.

16. Тетеря Д.А. Музей Трипільської культури у м. Переяславі-Хмельницькому: сучасний стан та перспективи розвитку / Д.А. Тетеря, В.М. Білоусько // Ранньоземлеробські культури Буго-Дніпровського межиріччя: проблеми дослідження / Колективна монографія. – Умань: ПП Жовтий, 2009. – С. 180–187.

17. Якубенко О. Тамара Григорівна Мовша і Національний музей історії України / О. Якубенко, Т. Радієвська // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / ІІІ Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)». Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 7(9). – С. 285–299.

Тетеря Д.А., Белоусько В.Н. Роль Т.Г. Мовши в создании первого в Украине Музея трипольской культуры

В статье проанализирована роль известной исследовательницы культуры ранних земледельцев Т.Г. Мовши в создании первого в Украине Музея трипольской культуры, который сейчас функционирует в составе Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Рассмотрены жизненный и творческий путь ученого, этапы становления и развития музейной экспозиции, посвященной трипольцам-земледельцам.

***Ключевые слова:** музей, трипольская культура, Т.Г. Мовша, археологические исследования, музейная экспозиция.*

Teteria D.A., Bilousko V.M. T.H. Movsha's role in the first creation in Ukraine the Museum of Tripillian Culture

The article analyzes the role of the well-known explorer of the culture of early farmers T.H. Movsha in the creation of the first Museum of Trypillian culture in Ukraine, which now functions as part of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav". The author examines the life and work of the researcher, the stages of the formation and expansion of the museum exposition devoted to Trypillians-landowners.

***Key words:** museum, Trypillia culture, T.H. Movsha, archaeological research, museum exposition.*

25.02.2018 р.

УДК 069(477.63) «1960/1990»(091)

І.О. Пістоленко

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ПОЛТАВЩИНІ У 1960-ті – 1990 РОКИ: ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ ПОЛТАВСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ-ЕКСПОЗИЦІОНЕРІВ

У статті розглядаються передумови, що склалися у культурній сфері на Полтавщині у 1960-ті рр. і сприяли організації унікальної, єдиної в Україні, творчої групи (бригади) художників, архітекторів, інших фахівців зі створення музеїв. Аналізуються особливості творчої лабораторії учасників бригади, які з другої половини 1960-х рр. до 1990 р., використовуючи напрацьовані традиції, розробили та застосовували нові підходи і форми роботи з побудови музейних і виставкових експозицій. Результатом їх діяльності у цей період стало створення у Полтавській та в інших областях України цілої мережі музеїв різних типів та виставкових розділів. Творчі досягнення групи, що дали поштовх подальшому розвитку музейної мережі Полтавщини, є актуальними і нині.

Ключові слова: *музей, історія музейної справи, художник, що створює музейну або виставкову експозицію.*

Нині відбувається активна реорганізація музейних експозицій, обумовлена сучасними вимогами до закладів культури. Виникають нові музеї, запроваджуються нові напрями їх роботи. Однак основою для осучаснення існуючої музейної мережі та форм її діяльності є узагальнення досвіду, що був напрацьований за багато попередніх літ.

Протягом останніх років публікацій, що стосуються музейної справи на Полтавщині, у деяких із котрих частково розглядається й досліджуваний у даній статті період, видано чимало. Вони стосуються різних аспектів і питань музейної галузі. Серед них виділимо щорічні збірники наукових статей Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського (їх видання з початку 2000-х рр. дотепер стало продовженням давніх традицій видавничої діяльності ПКМВК). У цих збірниках в окремому розділі подаються дослідження наукових співробітників музею, істориків, краєзнавців з питань музеєзнавства, публікації, присвячені відомим діячам-музейникам регіону, окремим музеям Полтавщини та музейним колекціям і найбільш цінним експонатам [1].Важливим джерелом інформації про окремі музеї є збірники наукових праць, що «презентують краєзнавчий та музейний виміри в діяльності закладів культури» Полтавщини і видаються до ювілейних дат в історії створення музейних закладів регіону або у житті та діяльності талановитих фахівців і активних учасників справи становлення музеїв Полтави, чиї творчі доробки стали основою для успішного розвитку, перебудови та створення нових музейних закладів у згаданий період [2; 3; 4]. Деякі зі збірників статей та матеріалів конференцій, наукові та науково-популярні видання містять унікальну інформацію про найбільш значні та цікаві знахідки і дослідження полтавських археологів, етнографів, культурологів та інших фахівців, які доклали зусилля для формування музейних колекцій, до створення нових експозицій та музейних закладів у Полтавській області [5] та ін. Подається стисла інформація про музейну галузь Полтавщини визначеного періоду й у таких сучасних виданнях, як нариси «Полтавська область: природа, населення, господарство» [6, с. 208–284], «Полтавщина» [7], у книзі «Полтавщина: влада на історичних паралелях» [8, с. 247–279] та ін.

Однак аналіз стану музейної справи Полтавської області, яка найбільш стрімко розвивалася у період з 1960-х рр. до1990 р., узагальнення інформації щодо її особливостей та напрямів у різних аспектах протягом цих років (як, втім, і в інші періоди), крім нечисленних публікацій [9], у згаданих та інших публікаціях практично відсутні. Тому, на нашу думку, спроба проаналізувати і узагальнити відомості, що стосуються хоча б одного з аспектів розвитку музейної справи на Полтавщині протягом згаданого періоду, а саме – спільної діяльності художників та науковців на музейній ниві, результатом якої стала поява унікального творчого об'єднання фахівців для створення оригінальних експозицій і успішно діючих музейних закладів, – є актуальною і важливою.

Отже, у1960-х – 1990 рр. у Полтавській області традиційно приділялася значна увага галузі культури, зокрема, створенню музеїв. Так, мережа громадських музеїв на Полтавщині, яка почала свою історію ще у повоєнні роки, активно зростала у 1960-ті рр., масово розгалужувалася протягом 1970-х рр. і до 1990 р. налічувала вже 530 закладів. Це були, головним чином, музеї, присвячені історії міст і сіл області, землякам (відомим діячам у різних галузях), бойовим подвигам і трудовим досягненням краян. Щоправда, експозиції таких музеїв створювалися, в основному, місцевими самодіяльними силами (краєзнавцями, вчителями, художниками та ін.).

Період із1960-х рр. до 1990 р. в історії музейної справи Полтавщини відзначився тим, що саме в цей час у Полтаві склалася і успішно працювала творча група художників-фахівців, які, разом із науковцями, зуміли створити у місті й області не просто оригінальні експозиції, а дійсно унікальні музеї, кожен з яких являв собою єдиний комплекс, де навіть музейне обладнання і т. зв. «другий план» працювали на більш повне і всебічне розкриття змісту експозицій.

Підготовку фахівців музейної справи в Україні було розпочато лише у другий половині 1980-х рр. і тільки у деяких вищих навчальних закладах. Тому майбутні учасники полтавської групи творців музеїв спочатку здобували досвід і навички музейної професії у закладах культури, що діяли у згаданий період у Полтаві. До них належали художні студії, художня школа, худкомбінат, театри (ТЮГ, музично-драматичний) та ін. Навчання та робота у названих закладах, а також наполегливе опрацювання численних фондів державних і приватних архівів і бібліотек Полтавщини й інших областей України стали справжньою школою підготовки високопрофесійних музейних спеціалістів. Прослідкуємо детальніше шлях цього творчого товариства від розрізненої діяльності окремих художників і фахівців до їх об'єднання в групу експозиціонерів

(що працювала методом бригадного підряду, тому її ще називали бригадою), а також проаналізуємо особливості творчої лабораторії її учасників.

Творчі досягнення полтавських фахівців у музейництві у ці роки народилися не на порожньому місці. У 1960-ті – 1970-ті рр. в Україні були виконані та реалізовані такі значні музейні проекти, як експозиції Києво-Печерської лаври (музею історичних коштовностей під назвою «Золота комора» – відділу Державного історичного музею УРСР, Державного музею українського народного декоративного мистецтва, Музею книги та друкарства, Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України) [10], Музею архітектури та побуту під відкритим небом під Києвом (нині – Національний музей народної архітектури і побуту України в Пирогові), деяких музеїв Харкова і Дніпропетровська (тепер – м. Дніпро), музеїв у західних областях України. Брала участь у цьому процесі і Полтава, за замовленнями оформлюючи окремі музеї й експозиційні розділи на високому професійному рівні, а також виконуючи спеціальні «замовлення на музеї» (виготовляли вітрини, діорами, інсталяції, які один із керівників полтавських художників-експозиціонерів А.Т. Щербак називав «поп-артами») [2, с. 48]. Полтавські художники працювали над створенням експозиції музею з історії театру разом із відомими спеціалістами-музейниками (тодішнім директором В.А. Козієнко та її заступником з наукової роботи А.М. Драк). Художнє оформлення, виконане полтавцями, не просто було тлом, а підкреслювало, підсилювало, робило акценти у викладенні предметів і матеріалів тематичних музейних колекцій за допомогою новознайдених експозиційних засобів. За оцінкою колег, науковцям-музейникам і полтавським художникам-експозиціонерам спільно вдалося «створити пам'ятник українській театральній культурі, театральному мистецтву» [10], тому що «полтавські художники на чолі зі… спеціалістом у галузі музейних експозицій Віктором Батуріним… цікаво й образно розмістили експозиційні матеріали у своєрідному «лабіринті часу» [5]: експозиція дійсно була композиційно продумана, чітко простежувалися всі періоди розвитку театрального мистецтва. До того ж, під час роботи у цьому музеї у творчій групі оформлювалися заявки на три раціоналізаторські пропозиції. Тепер терміни «експозиційний турнікет», «касети Головка», «виставковий альбом» [2, с. 60] увійшли до професійного лексикону художників-музейників і оформлювачів.

Успіхи у музейництві Полтавщини, набуття полтавськими фахівцями, і, особливо художниками-експозиціонерами, професіоналізму, помітного не лише на регіональному рівні, були обумовлені формуванням у згаданий період особливої – «суто полтавської» – атмосфери духовності, що підтверджувало статус Полтавщини як духовної столиці України, як її тепер традиційно називають. Ці успіхи ґрунтувалися на серйозних і досить давніх музейних традиціях полтавського краю.

Великий вплив та значення для формування майстерності майбутніх художників-експозиціонерів також мало їх навчання в художніх студіях, які активно діяли у Полтаві з початку 1960-х рр.: студії історії мистецтва, анатомії, малюнка, живопису і композиції; студії Полтавського турбомеханічного заводу (ПТМЗ) та студії при залізничному клубі, заняття в якій проводив відомий полтавський художник О.П. Журбій, – а пізніше – і викладацька діяльність декого з майбутніх художників-музейників у цих навчальних закладах та в художній школі. Експозиціонери В.М. Батурін і А.Т. Щербак спочатку навчалися у трирічній художній студії історії мистецтва, анатомії, малюнка, живопису і композиції, яку організував у Полтавському обласному Домі народної творчості його старший методист з образотворчого мистецтва О.А. Івахненко. Вони, як і багато їх товаришів (Євген Путря, Василь Коркишко, Світлана Чорна, Микола Підгорний, Володимир Бернацький та ін.), були учнями О.А. Івахненка. Відчуваючи у формуванні своїх поглядів і майстерності вплив наставника, чимало з них стало відомими художниками. О.А. Івахненко мав вдалу долю як художник. Закінчивши у 1966 р. факультет живопису Харківського державного художнього інституту, він успішно працював у техніці станкового і монументального живопису, малюнку, офорту, літографії, графічного дизайну, монетарного і медальєрного мистецтва тощо. У 1978 р. став членом Спілки художників України, у 1992 р. йому було присвоєне звання Заслуженого діяча мистецтв України. О.А. Івахненко займався викладацькою діяльністю у Київському державному художньо-промисловому технікумі, був професором кафедри живопису Української академії мистецтв. Брав участь у художніх виставках, у тому числі й за кордоном [2, с. 35–36]. Його студія прирівнювалася до художнього училища. Навчання у ній проводилося за спеціальною програмою, яку склав сам О.А. Івахненко. Це була академічна школа освіти, необхідна кожному художнику (малюнок, живопис, композиція). Проводилися аудиторні заняття, учасники виїжджали на етюди.

Після студій майбутні художники-експозиціонери В.М. Батурін і А.Т. Щербак стали викладачами в художній школі, яку було відкрито наприкінці 1962 р. (у будинку, зведеному ще у 1913 р. в українському архітектурному стилі у внутрішньому дворі Полтавського краєзнавчого музею). У школі (з 4-річним, а пізніше – з 7-річним курсом навчання) спочатку діяло 2 класи, працювало 4 викладача. Серед них слід згадати досвідчених педагогів Я.Я. Никоненка (був завідувачем живопису Полтавського художнього музею, потім працював у різних художніх організаціях, художній студії ПТМЗ, Полтавському інженерно-будівельному інституті (ПІДІ), де вів курси малюнку, живопису, скульптури), Д.П. Меркур'єв, а також молодих художників В.М. Батуріна і А.Т. Щербака, котрі викладали живопис, малюнок і композицію [2, с. 35–36, 38]. Цей період став особливим в їх творчому житті, адже виявився експериментальним у прямому і переносному сенсі. Не володіючи досвідом викладання, не маючи академічної художньої освіти, ці мо-

лоді спеціалісти шукали нових форм в обох сферах своєї роботи (й у викладанні, й у живописі). Зацікавленість в експериментуванні, пошук нетрадиційних підходів до реалізації задумів сформувалися в них саме в цей період (коли, навчаючи, вони навчалися й самі) і згодом були перенесені ними на створення музеїв.

Таким чином, хоча на той час у полтавських студіях і школі не проводилися спеціальні заняття для підготовки художників, які спеціалізувалися б на оформленні музейних експозицій, значна кількість вихованців цих закладів згодом склала ядро групи художників-музейників, котрі відіграли важливу роль у створенні дуже своєрідної і достатньо численної мережі музеїв.

Також на Полтавщини склалася система організацій, яка, починаючи ще з перших повоєнних років, поступово стала своєрідною школою для майбутніх творців музеїв. Так, спочатку полтавські художники працювали в художній майстерні міськпромкомбінату, де оформлювались наочні агітаційні та інші матеріали. У 1951 р. було створене Полтавське обласне товариство художників системи «Укркоопхудожник», реорганізоване у 1964 р. у Полтавське обласне відділення художнього фонду УРСР. З наступного року на його базі діяли вже Полтавські художньо-виробничі майстерні Худфонду УРСР, а 1979-го р. – Полтавський художньо-виробничий комбінат Худфонду УРСР (худкомбінат).У 1960-ті – 1980-ті рр. через «горнило» худкомбінату, що отримував і розподіляв замовлення на різноманітні художні вироби (на картини, живописні подарункові, сувенірні, декоративні і орнаментальні роботи, скульптури і статуї, вироби з каменю, на розробку і художнє оформлення демонстраційних стендів, на графічний дизайн, оформлення інтер'єрів, внутрішню обробку приміщень та багато ін.), пройшли практично всі, хто пізніше увійшов до групи художників-експозиціонерів. Ними ж виконувалося оформлення великих об'єктів і громадських будівель. Худкомбінат мав великі майстерні та приміщення, де знаходився столярний цех і працювали скульптори. Деяким художникам виділялися окремі майстерні [2, с. 39– 40]. Тобто, матеріальна база для відточування майстерності та можливості реалізації різноманітних творчих задумів майбутніх художників-музейників у худфонді була цілком достатньою.

У художньому комбінаті Полтави тоді працювали фахівці різних профілів і кваліфікацій: художники творчої категорії (розробляли ескізи оформлення), художники виконавчої категорії (виконували оформлювальні роботи), художники-проектанти (вирішували завдання оформлення об'єктів у цілому). Там з 1965 р. по 1991 р. працював як головний художник м. Полтави і В.М. Батурін, якому належить провідна роль у створенні унікальної творчої групи художників-експозиціонерів, яка стала відомою не лише в Полтавській області і в Україні, а й за її межами.

Дехто з художників-музейників, крім цих закладів, працюючи у Полтавському обласному музично-драматичному театрі ім. М.В. Гоголя,набував майстерності оформлювачів. Ще у листопаді 1958 р. театр перемістився з тісного орендованого приміщення в одній з полтавських шкіл до спеціально зведеної будівлі. У нових умовах трупа активно ставила нові вистави. Виникла необхідність у створенні декорацій, зроблених у сучасних художніх рішеннях, для чого запросили молодих художників. Саме з того часу у театрі працювали під керівництвом відомого художника В.І. Шаховцова і майбутні експозиціонери – талановиті художники В.М. Батурін, А.Т. Щербак та ін. [2, с. 36–37]. Цікаво, що вже на той час В.М. Батурін і когорта молодих полтавських художників, яка гуртувалася навколо нього (А.Т. Щербак, А.О. Бойко та ін.), намагаючись розширити творчі рамки, втілили в життя ідею свого «художнього ватажка», оформивши сценами з вистав театру (головним чином, на історичну тематику) фасадну частину приміщення ресторану, що знаходився навпроти театру на одній з центральних вулиць міста. Ця їх робота викликала зацікавленість творчої інтелігенції і громадськості, активне обговорення творів, які можна вважати предтечею сучасних так званих «вуличних музеїв». Показово, що саме ці художники, до яких пізніше долучилися й архітектори Т.Г. Шевченко та О.П. Білецький, під керівництвом колишнього їх наставника – відомого архітектора і педагога Л.С. Вайнгорта – увійшли до складу проектно-дослідницької групи, сформованої наприкінці 1970-х рр., яка виконала проект відтворення садиби М.В. Гоголя, що стала «примузейною» після створення ними ж музею-заповідника письменника на його батьківщині (у с. Гоголеве Шишацького району Полтавської області). За цю роботу учасники реалізації проекту були відзначені урядовими нагородами, почесними званнями і грамотами [11, с. 210].

Ситуація, коли складалася бригада полтавських художників-музейників, була пов'язана з перебудовою експозиції Полтавського літературно-меморіального музею до 200-річчя від дня народження І.П. Котляревського у 1968 р. Тоді, намагаючись продовжити та розвинути полтавські музейні традиції, В.М. Батурін і А.Т. Щербак, а також художники Е.В. Путря і Б.О. Головко вперше об'єднали творчі зусилля й організували у Полтаві групу (бригаду) зі створення музейних експозицій. Вони не прагнули бути просто художниками-оформлювачами. Завданням своєї групи її фундатори вважали «освоєння великого діапазону всіх видів експозиційних робіт: від проектної і науково-дослідницької до реставраційно-оформлювальної» [2, с. 48]. Група «відкидала практику підключення їх до виконання замовлень різних організацій, але сама виконувала весь обсяг, домагаючись при цьому високої якості робіт, що проводилися методом бригадного підряду. Так виробнича робота стала творчістю» [2, с. 49]. В.М. Батурін був категорично проти терміну «оформлення» музею стосовно роботи організованої ним першої в Україні подібної групи художників-експозиціонерів і наполягав на тому, що їх творче товариство «створює» музеї. Він був упевнений, що «музей – це інструмент пізнання, і демонструвати у ньому

необхідно не просто особисті речі … [якщо, наприклад, йшлося, про меморіальний музей або про меморіальні експозиційні розділи], але живу людину, її повнокровний образ, який має скластися в уяві відвідувача, коли він огляне, прочитає, відчує … експозицію» [2, с. 59]. Цим принципом В.М. Батурін та його творча група керувалися в роботі над кожним музейним проектом.

Реалізуючи свій перший музейний проект у 1968 р., група В.М. Батуріна, незважаючи на явний брак фінансування державою робіт по реекспозиції, сміливо використовувала свої креативні, але ще не перевірені практикою розробки і вчасно – до ювілею письменника – відновила літературно-меморіальний музей І.П. Котляревського. Потім «з наростаючим темпом і ростом художнього рівня» [2, с. 49] були зроблені музей-садиба Панаса Мирного, філія літературно-меморіального музею – музей-садиба І.П. Котляревського (на Соборній площі, де знаходився колись справжній будинок письменника, в якому він мешкав у Полтаві), музей О.В. Суворова у м. Очакові Миколаївської області, музей театру і кіно в Києві, музей-садиба М.В. Гоголя на Шишаччині, музей А.С. Макаренка у с. Ковалівка, павільйон України на «ЕКСПО-93» у Штутгарті (Німеччина), робота над експозицією Полтавського музею авіації і космонавтики та ін.

У різний час до складу групи приєднувалися, «підключаючись до робіт у різних музеях», В.І. Побоков, А.Є. Чорнощоков, А.І. Міськов, А.О. Бойко, Г.М. Мінаєв, В. Скиданенко, а також В. Цимбаліст, І. Ковалевський, О.В. Чвала, В. Шимраєнко, О. Гусак, Ю. Чмара та ін. За оцінкою українських та іноземних колег, вони були непересічними спеціалістами, кожен у своїй справі [2, с. 49]. Щоб підтвердити цей вислів, дамо стислу характеристику творчим лабораторіям художників, які займалися розбудовою музеїв Полтавщини у даний період.

За твердженням самих художників, «лідерство в бригаді належало В.М. Батуріну, а А.Т. Щербак був її мозковим центром… А.Т. Щербак був людиною-енциклопедією, … мав … феноменальну пам'ять» [2, с. 50]. Він створював у музейних експозиціях живописні сюжети і композиції у техніці гуаші, темпери й акварелі. Колеги цінували його не лише як художника-живописця, а й відзначали своєрідність його пластично-образного мислення, гармонію композиційних і колористичних рішень. Живописні твори А.Т. Щербака є у музеях Полтави, Києва, Очакова, Чорнух (Полтавської області), у приватних колекціях [2, с. 51]. Практика роботи обох художників – В.М. Батуріна і А.Т. Щербака – показала, що кращі експозиції музеїв створювалися саме в результаті їх творчої співпраці. До речі, обидва художники навчалися на відділенні книжкової графіки художнього факультету Московського поліграфічного інституту, котрий на час їх студентства вважався одним із кращих, а з часом стали, як їх назвала колега М. Обоєва, видатними «музейними художниками», котрі вміли «вибудовувати складний простір у часі» [2, с. 46]. Нині, багато у чому завдяки роботам цих спеціалістів, навіть існує поняття «середовищний дизайн» або «дизайн середовища» [2, с. 46], але тоді, тобто, у 1960–1980-і рр., його ще не існувало. У 1982 р. А.Т. Щербак організував свою бригаду і почав працювати незалежно від «батуринської», об'єднуючись з останньою лише час від часу для виконання масштабних музейних проектів, таких, наприклад, як музеї-заповідники М.В. Гоголя і А.С. Макаренка.

Активним учасником бригади художників-експозиціонерів був скульптор, графік, художник монументально-декоративного мистецтва Є.В. Путря – автор чеканних (карбованих) композицій з металу із зображеннями видатних українців, графічних творів-ілюстрацій до творів М.В. Гоголя, графічної серії «Ілюстрована хроніка життя і діяльності І.П. Котляревського», створених ним протягом 1979–1986 рр., меморіальних дощок, проектних рішень історичних (театральних) костюмів та ін. Він брав участь у виставках у Полтаві, Миргороді, Києві – в Україні, у Велико Тирново– в Болгарії у 1976 р., у польських містах Кошаліні і Слупську у 1984–1985 рр. та ін. Його роботи зберігаються у музеях Полтави, Києва, Очакова Миколаївської обл., Кременчука, Миргорода, Великих Сорочинців Миргородського району, у музеї-заповіднику М.В. Гоголя у Шишацькому районі, у приватних колекціях в Австрії, Німеччині, Росії, Словаччині, Франції, Чехії. Він є лауреатом премій імені Самійла Величка та Панаса Мирного, Миколи Ярошенка. Є.В. Путря брав участь у реалізації проектів у музеях І.П. Котляревського (Полтава), О.В. Суворова (Очаків), М.В. Гоголя (Гоголеве), музею театру, музики і кіно (Київ) як «художник-оформлювач по профілю декоративно-прикладного мистецтва» [2, с. 51–53; 12].

Учасником цих проектів був і Б.О. Головко. Він вважався спеціалістом високої музейної кваліфікації і широкого профілю, зокрема, займався реставрацією експонатів і меблів, створював музейні стенди і модулі, оформлював музейні інтер'єри. За участь у роботі зі створення музею-заповідника М.В. Гоголя Б.О. Головко був удостоєний звання «Заслужений майстер народної творчості України» [2, с. 53].

І.С. Ковалевський і В.Ю. Цимбаліст – «ще один творчий дует» [2, с. 54] у бригаді. І.С. Ковалевський – артист Полтавського музично-драматичного театру – свого часу перейшов у рекламний комбінат, а 1973-го р. його запросили до бригади експозиціонерів. І.С. Цимбаліст закінчив електротехнічний технікум (тепер – Полтавський політехнічний коледж Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут») за спеціальністю «Промислове і цивільне будівництво», працював на заводі газорозрядних ламп (ГРЛ), перейшов у худкомбінат 1974-го року і з тієї пори брав участь у створенні всіх музеїв, котрими займалася бригада полтавських художників-музейників. Разом І.С. Ковалевський і В.Ю. Цимбаліст майстерно реставрували меблі, рельєфні деталі їх оздоблення, світильники, виготовляли художні рами для портретів, різноманітні музейні експонати тощо. Наприклад, виконали реставрацію великої кількості меморіальних меблів під час реекспозиції музею В.Г. Короленка в Полтаві.

Колеги та науковці-музейники особливо відзначали майстерність І.С. Ковалевського у мистецтві гальванізації (металічного покриття предметів тонким шаром міді, бронзи, латуні), оскільки багато музейних експонатів спочатку виготовлялося зі спеціальної пластмаси або з пінопласту і після гальванічної обробки набувало натурального «металічного» вигляду та блиску. Ця майстерність була успішно використана митцем при створенні меморіальних дошок для Полтавського педагогічного інституту і оформленні експозиції музею літератури в Києві [2, с. 54].

Незамінним фахівцем бригади вважався художник-прикладник А.О. Бойко, який освоїв токарну і ковальську справи. Працював на 20-му заводі, на Полтавському фарфоровому заводі, де виконував роботу гравера у розписному цеху, виготовляв штампи і трафарети. З відкриттям худкомбінату працював там по виготовленню значків. До бригади В.М. Батуріна прийшов у 1972 р. і протягом двадцяти років брав участь у оформленні всіх музеїв. Виконував особливо складні завдання, починаючи від ювелірних робіт і позолоти, над якими іноді працював навіть з мікроскопом, і закінчуючи ковальськими роботами. Виготовляв і реставрував зброю, нагороди, хрести і багато іншого. Якщо сам митець-музейник ідентифікував себе як майстра-ремісника, то колеги стверджують, що «його музейні роботи – це справжнє мистецтво, а якщо вже й ремесло – то високе» [2, с. 55]. Підтвердженням цього слугують роботи А.О. Бойка, які й тепер є оригінальною складовою багатьох експозицій музеїв Полтавщини.

Один із полтавських музейників –А.Є. Чорнощоков, учень В.М. Батуріна, випускник Полтавської художньої школи й архітектурного факультету ПІДІ (тепер – Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка)1972-го року. Три роки працював архітектором у Красноярську, а після повернення в Україну в 1975 р.– в Управлінні головного архітектора Полтави. У художній фонд прийшов у 1982 р. і відразу долучився до створення бригадою В.М. Батуріна садиби-музею М.В. Гоголя. З бригадою А.Т. Щербака брав участь в реекспозиції музею-заповідника «Поле Полтавської битви», створенні Народного краєзнавчого музею в с. Вовчик Лубенського району Полтавської області, музею-заповідника А.С. Макаренка у Ковалівці. Як керівник фірми «Естет» у 1992–1993 рр. розробляв проект і керував побудовою «Української садиби» на Міжнародній виставці «ЕКСПО-93» у Німеччині [2, с. 56]. Тепер він має почесні звання «Заслужений художник України» (1999), «Народний художник України» (2004), лауреат Державної премії України у галузі архітектури (2000).

Важлива роль у творчій групі музейників належала майстру-фотографу, першому полтавському кінооператору, члену Спілки фотохудожників СРСР і Національної спілки фотохудожників України В.І. Кожемякіну. Він з кінця 1950-х рр. працював фотографом в управлінні головного архітектора, був завідувачем відділу художньої фотографії Полтавського краєзнавчого музею і фотографом у Полтавському художньому комбінаті. В.І. Кожемякін брав участь в оформленні всіх музеїв, створених бригадою В.М. Батуріна. Особлива його заслуга у справі музейництва полягає у тому, що він розробив оригінальний стиль музейних фотоекспонатів, який тоді назвали суперзбільшенням оригіналів, майстерно відтворював фотодокументи минулих років. У 2007 р. він був відзначений премією імені В.Г. Короленка [2, с. 56].

В експозиціях музеїв І.П. Котляревського і П. Мирного є чимало оригінальних робіт (різьблених інкрустованих портретів письменників, різьблених рам, побутових предметів, посуду, оздобленого українськими візерунками і т. п.) художника-різника О.В. Чвала, виконаних ним у 1967–1974 рр. (у його творчості він вважається послідовником відомого українського різника В. Гарбуза). З деякими з цих робіт та з іншими творами він брав участь у виставках, що проходили у Полтаві, Києві, Велико Тирново (Болгарія) [2, с. 56-57].

Як бачимо, у бригаді непересічним майстром музейної справи, а не тільки художником ставав кожен, адже всі дослідження і оформлювальні роботи проектувались, обговорювались і виконувались разом. Художники-музейники не просто розробляли проекти і плани – вони вживалися в той час, якому була присвячена та чи інша експозиція, і намагалися їх втілити вже з позицій сучасності. Це вимагало ретельного опрацювання великого об'єму джерел та інформації, з котрих поступово вимальовувалась певна гіпотеза – окрема для кожного музейного проекту. Експозиційні рішення бригади базувалися на знаннях з історії, естетики, літератури, мистецтва, джерелознавства, жанрів та стилів різних епох і специфіки їх втілення – в оформленні книг, у конструкції ліхтарів, у формах меблів, в одязі, в архітектурі і п. т. Маючи в своєму складі спеціалістів різних профілів, члени бригади у тих окремих випадках, коли музей не мав у своєму розпорядженні оригіналів предметів, виготовляли експонати-реконструкції «під оригінал». Так було у Гоголево: художниками-експозиціонерами філігранно були виконані деякі деталі інтер'єру, фрагменти меблів, а також факсимільна копія рукопису, мініатюра на кістці, стилізована під старовинну акварель, малюнок пером, світлина, що була взята на старовинне паспарту і яку майстри «зістарили», і т. п. [2, с. 57, 59].

Даючи оціночну характеристику діяльності полтавської бригади художників-експозиціонерів, колишній колега В.М. Батуріна, а нині співробітник «Інституту розвитку міста Полтави», доктор архітектури, професор В.М. Вадимов увів до обігу нове поняття – «мистецтво музейників», зазначивши, що їх робота являла собою «велике мистецтво, … тому в Полтаві … музейні експозиції були на самому високому рівні» [2, с. 57]. Це мистецтво знайшло у тій чи іншій мірі втілення у створенні експозицій та в оформленні і організації музейного простору 15 державних музеїв, які діяли на 1990 р. на Полтавщині (за деякими іншими даними, на початок 1990-х рр. на Полтавщині діяло 17 музейних закладів [9,с. 162]), а також у деяких

із 530 громадських музеїв [6, с. 236] (хоча більшість з останніх навіть наприкінці 1980-х рр. ще потребувала реальної перебудови своїх експозицій).

Таким чином, з 1960-х рр. до 1990 р. у Полтаві склалася і упродовж майже 30 років діяла єдина в Україні бригада художників і фахівців, яка створила у Полтаві і області (а також – в деяких інших містах України) низку різноманітних музеїв, що викликала зацікавленість не лише фахівців, а й широких кіл громадськості. Це була бригада універсалів, оскільки її учасники виконували не лише суто художні оформлювальні роботи, а, разом із науковцями, займалися дослідженнями за тематикою кожного музею, брали участь у розробці концепцій та тематико-експозиційних планів, виготовляли необхідне музейне обладнання, проводили реконструкції, реставраційні роботи, розробляли новації, деякі з котрих були запатентовані. Об'єднання історичних та наукових досліджень, різних жанрів образотворчого мистецтва, різноманітних експозиційних технічних засобів дозволило у 1960-ті – 1990 рр. підняти музейне експонування на Полтавщині на якісно новий рівень та здійснити певний вплив на весь музейний світ України. З використанням традиційних і нових форм роботи групою унікальних полтавських професіоналів створювалися музеї, які «передавали» за допомогою музейних засобів «пам'ятки історії та культури і відомості про них «з минулого – у вічність» [13]. Дослідники музейної справи у Полтавському регіоні останнім часом все частіше називають цей період часом «полтавського музейного ренесансу» [2, с. 6], незважаючи на складні процеси, що відбувалися в економічному і суспільному житті. Полтавські музейники забезпечили формування особливої музейної мережі на Полтавщині у 1960-ті – 1990 рр., а започаткований і реалізований ними оригінальний підхід до створення музеїв та виставкових експозицій дав новий поштовх розвитку музейних традицій з використанням нових форм і методів роботи, які є актуальними й нині.

ПОСИЛАННЯ

1. Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей. 2001–2003 рр. / ПКМВК; [ред. кол.: Белько О.В., Волошин Ю.В., Галян Г.І. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – 432 с; Вип. XII / ПКМВК; [ред. кол.: Волошин Ю.В., Гаврилюк Н.О., Киридон А.М. та ін.; гол. ред. кол. Супруненко О.Б.; наук. ред. Мокляк В.О.]. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – 628 с.

2. Виктор Батурин: художник и его музеи // Вайнгорт В.Л., Волков Г.П.,Пащенко В.В. и др.; авт.-сост. С.Ф. Пичугин. – Полтава: ООО «АСМИ», 2017. – 305 с.

3. Хорольщина: від давнини до сьогодення: зб. наук. пр. та мат-лівконф. / Ред. кол.: Н.О. Гаврилюк, Л.О. Гріффен, А.М. Івахненко; О.Б. Супруненко (відп. ред.) / ЦП НАН України і УТОПІК; УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Хорол. район. краєзн. музей. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – 160 с.

4. Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПКМ ім. В. Кричевського; [відп. ред. Супруненко О.Б.; ред. кол.: Бабенко Л.Л., Ковальова І.Ф., Кулатова І.М. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2017. – 192 с.

5. Старожитності Посулля. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867–1943): зб.наук. пр.. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б.; редкол. : Біляєва С.О., Ковальова І.Ф. та ін.]. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – 184 с.

6. Полтавська область: природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис / за ред. К.О. Маца. – Полтава: Полтавський літератор, 1998. – 336 с.

7. Полтавщина: Історичний нарис.– Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с.

8. Полтавщина: влада на історичних паралелях // Бабенко Л.Л., Білоуська О.А., Єрмак О.П. та ін.. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.

9. Беседіна Н. Музейні заклади Полтавщини у другій половині 1960-х – у 1980-х роках: основні напрями науково-дослідницької діяльності // Краєзнавство: наук. ж. – 2009. – № 1–2. – С. 111–119; Формування мережі державних музеїв на Полтавщині в 1950-1980-х роках // Краєзнавство: наук. ж. – 2009. – № 3–4. – С. 157–164.

10. Музеи Киева. Государственный музей театрального, музыкального и киноискусства Украины. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://primetour.ua/ru/excursions/museum/Gosudarstyennyiy-muzey-teatralnogo-muzyikalnogo-i-kinoiskusstva-Ukrainyi.html.

11. Провінційний Архітектор: зб. мат-лів та фото док-тів / укл. Б. Тристанов. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 316 с.

12. Путря Євген Васильович. Полтавіка. –[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history-poltava.org.ua/?p=6118.

13. Прилюк Ю. Из прошлого – в вечность // Прапор комунізму (Київ). – 1984. – 18 лютого.

Пистоленко И.А. Из истории музейного дела Полтавщины (1960-е – 1990 гг.): традиции и новации полтавских художников-экспозиционеров

В статье рассматриваются предпосылки, которые сложились в культурной сфере на Полтавщине в 1960-е гг. и способствовали организации уникальной, единственной в Украине творческой группы (бригады) художников, архитекторов, других специалистов по созданию музеев. Анализируются особенности творческой лаборатории участников бригады, которые со второй половины 1960-х гг. до 1990 г., используя наработанные традиции, разработали и применяли новые подходы и формы работы по построению музейных и выставочных экспозиций. Результатом их деятельности в этот период стало создание в Полтавской и других областях Украины целой сети музеев различных типов и выставочных разделов. Креативные достижения группы, которые дали толчок дальнейшему развитию музейной сети Полтавщины, являются актуальными и сейчас.

Ключевые слова: *музей, история музейного дела, художник, создающий музейную или выставочную экспозицию.*

Pistolenko I.O. From the history of the Museum branch of Poltava region (1960-s – 1990): the traditions and innovations of Poltava artists - creators of museums

The article considers the prerequisites that have developed in the cultural sphere in Poltava in the 1960-s and contributed to the organization of a unique creative group in Ukraine (brigade) of artists, architects, other specialists in the creation of museums. The features of the creative laboratory of the brigade participants which, using the established traditions, developed and applied new approaches and forms of work on the construction of museum and exhibition expositions since the second half of the 1960-s until 1990 are analyzed.

The creation of the whole network of museums of various types and exhibition sections in Poltava region and in other regions of Ukraine has become the result of their activities during this period. The creative achievements of the group have given an impetus to the further development of the museum network of Poltava region and are still relevant today.

Key words: *museum, history of the museum branch, artist who creates an exhibition in a museum or exhibition.*

14.02.2018 р.

УДК 069.01 (017)

В.В. Янченко
О.О. Махота

МУЗЕЙ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МУЗИЧНИХ ІНСТРУМЕНТІВ У «ПАРКУ КИЇВСЬКА РУСЬ»

Стаття присвячена створенню нового музею на території «Парку Київська Русь». Описується колекція музичних інструментів доби Середньовіччя: їх види, зовнішній вигляд, еволюція форм, роль та призначення у суспільстві.

Ключові слова: *музей, музичні інструменти, «Парк Київська Русь», експозиція, доба Середньовіччя.*

«Парк Київська Русь» – один з найбільших розважально-історико-культурних центрів України. Він зарекомендував себе не лише як проект реконструкції давньоруського Київського дитинця, а й як динамічно зростаюча музейна установа. Особливістю цього комплексу є наявність на його території різнопланових музеїв, які були створені для всебічного поширення серед відвідувачів різного вікового, культурно-освітнього рівня, співвітчизників та громадян інших держав інформації про життя та побут киян доби Середньовіччя. На сьогодні існують музей зодчества [21], експозиції облогової техніки, історичних костюмів і рицарських обладунків V–XIII ст., музей середньовічного суднобудування. Унікальність цих музеїв в тому, що в них представлені справжні артефакти, репліки давніх інструментів, наукові наглядні реконструкції.

Одним з таких музеїв можна вважати музей середньовічних музичних інструментів. Мета створення музею – познайомити глядачів у доступній формі з музичними інструментами, які на межі X–XVI ст. активно використовувалися в народній музиці: з їх основними різновидами, назвами, специфікою конструкції, способом гри, а також з часом і технологією виготовлення, матеріалом. Значну увагу музей приділяє народним інструментам, що вибули з ужитку, але відомості про які людство зберегло на сьогоднішній день.

Інтер'єр музею оформлений за традиціями давньоруського зодчества (рис. 1). По усьому периметру стін розмі-

Рис. 1 Інтер'єр музею

Рис. 2 a. Шоломо-подібні гуслі XIV ст., музейний експонат

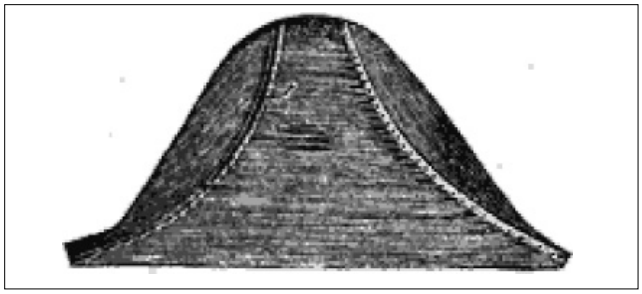

Рис. 2 b. Шоломо-подібні гуслі XIV ст., ілюстрація О. Чумакова [10]

щені окремі експозиції реплік давніх інструментів. Описи найбільш цікавих з етнографічної та історичної точки зору експонатів можна згрупувати у три умовні групи – струнні, духові та ударні інструменти.

Струнні музичні інструменти

Струнні музичні інструменти – група музичних інструментів, джерелом звуку яких є вібруюча струна, натягнута між двома фіксованими точками. У зібранні музею представлені різноманітні струнні музичні інструменти доби Середньовіччя: гуслі, гудки, ліри, мандоліни.

Гуслі

У давньоруський час різні між собою струнні щипкові інструменти носили загальну назву – гуслі. За формою резонатора корпусу їх можна розділити на два типи: шоломоподібні та крилоподібні [8]. Експозиція музею представлена *шоломоподібними гуслями* (рис. 2 a). Вони вкрай рідко (переважно фрагментарно) зустрічаються під час археологічних розкопок (рис. 2 b). Основними джерелами інформації про інструмент є малюнки і гравюри в старовинних книгах, храмових розписах і інших зображеннях. Як правило на зображеннях XIV–XV ст. явно проглядається увігнута підставка інструмента. Гуслі з прямою підставкою

Рис. 3 a. Крилоподібні гуслі. Куоклес, XIV–XV ст., музейний експонат

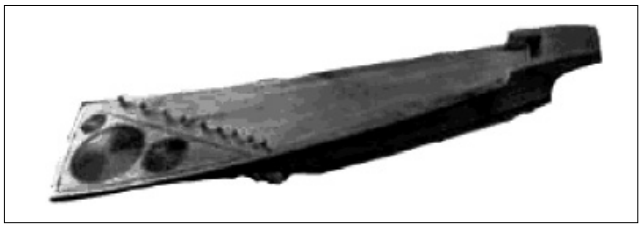

Рис. 3 b. Крилоподібні гуслі. Куоклес, XIV–XV ст., ілюстрація О. Чумакова [10]

починають переважати тільки в етнографічний період, і тільки в ньому період ми стикаємося з дедалі більшою кількістю струн. За наявними даними можна сказати, що розквіт цього інструмента припав на XIV–XV ст. [15].

Крилоподібні гуслі – інструмент у вигляді (формі) крила (рис. 3). Як зрозуміло з назви, вони відрізняються від попередніх гуслів наявністю відкрилка – тонкою частиною корпусу, яка виступає за кілковий ряд; це додатковий «майданчик» для відображання звуку, додаткова резонуюча дека. Завдяки їй інструмент звучить голосніше й різкіше. Ці гуслі були поширені, починаючи з XIV–XV ст., в Латталії (суч. Латвія), Новгородщині і Псковщині (суч. Росія). Із збережених донині в народному побуті гуслів такий різновид зустрічається найчастіше. «Куоклес» – назва гусел у латишів (латгальською мовою; латвійською – коклес) [23].

Гуслі з ігровим вікном – щипковий інструмент, що вироблявся методом довбання цілого дерев'яного бруса. Його конструкція складається з п'яти-дев'яти струн, які кріпились у формі віяла, та струнотримача, стрижень якого за допомогою вушок стабільно зв'язаний з резонатором (рис. 4) [15].

Гудок

Гудок – східнослов'янський триструнний скомороший музичний інструмент з корпусом грушевидної форми,

Рис. 4 a. Гуслі з ігровим вікном, XIII ст., музейний експонат

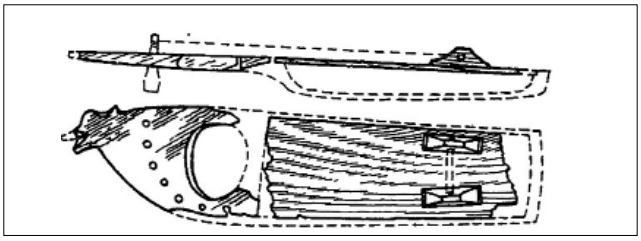

Рис. 4 b. Гуслі з ігровим вікном, XIII ст., ілюстрація В. Повєткіна [14]

на якому грали лукоподібним смичком (рис. 5) [9]. Назву свою інструмент отримав від слова «гудіти». Це гудіння забезпечувалося завдяки лукоподібному смичкові, яким видобували звук, що істотно відрізнявся від звука, утворюваного на тогочасних струнних інструментах, своєю тривалістю і тембром [19]. Гудок мав овальну, рідше грушовидну, форму. Корпус видовбувався з одного шматка дерева і закінчувався короткою шийкою. На верхню частину корпуса прикріплювалась дека. Внизу її знаходився струнник та підставка під струни [9].

Ліра

Ліра – однострунний смичковий інструмент грушовидної форми, що певною мірою нагадує древньослов'янський гудок (рис. 6). Він був розповсюджений серед народів Західної Європи. Відомості про нього можна знайти в літературі про культуру VIII–IX ст. Виходячи з того, що перші зображення однострунної ліри відносяться до XIII ст., можна думати, що вона досить довгий час побутувала в Європі.

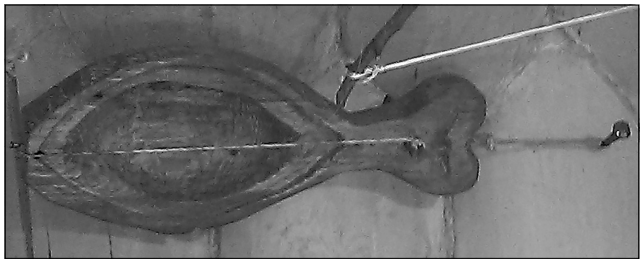

Рис. 5 a. Гудок, XII ст., музейний експонат

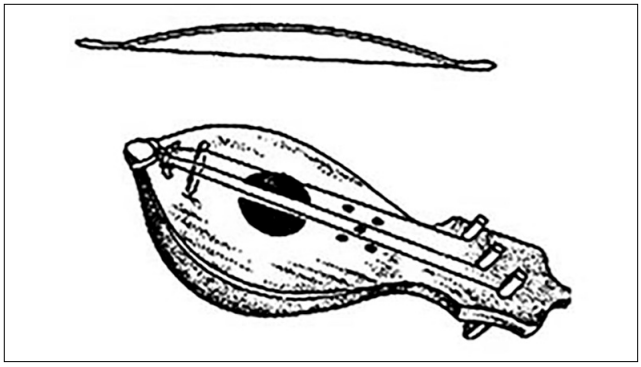

Рис. 5 b. Гудок, XII ст., ілюстрація М. Короткової [12]

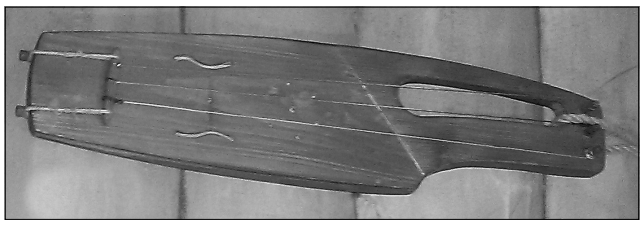

Рис. 6 a. Смичкова ліра, XIV–XV ст., музейний експонат

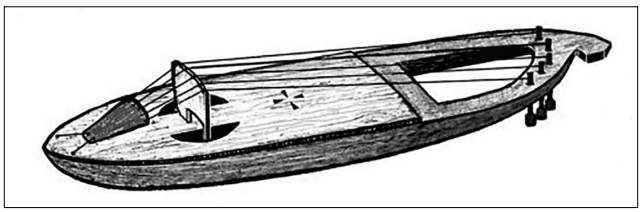

Рис. 6 b. Смичкова ліра, XIV–XV ст., ілюстрація Б.Х. Мей [22]

Мандоліна

Мандоліна – струнний щипковий музичний інструмент (рис. 7), який виник в Італії. У своїй остаточній конструкції сформувалася в XVII ст, поширена у багатьох народів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. мандоліна була популярною серед інтелігенції Російської імперії, у тому числі й України. У 20–50-х рр. XX ст. зустрічається в музичному побуті міст і сіл України, активно функціонує в змішаних самодіяльних ансамблях та оркестрах [18].

Духові музичні інструменти

У музеї представлена колекція різноманітного духового інструменту: ріжки, сопілки, трав'яні дудки-Калюки, волинки, дуди – Мацанки, сакпіпи, жалійки, сурми. Експозиція репрезентує різноманіття і трансформацію цього виду музичних інструментів.

Ріжок

Ріжок належить до найдавніших духових язичкових інструментів, що відомі на території України з часів Київської Русі. В народі вони часто називалися «шоломія», «шоломая» (від фр. chalumeau – очерет) (рис. 8) [19]. В ріжку використовується одинарна трость – її роблять з очеретини чи з гусячого пера. Висота звука змінюється пальцьовими отворами на трубці. Їх буває переважно п'ять-шість. В основному ріжок використовується пастушками для простеньких награвань.

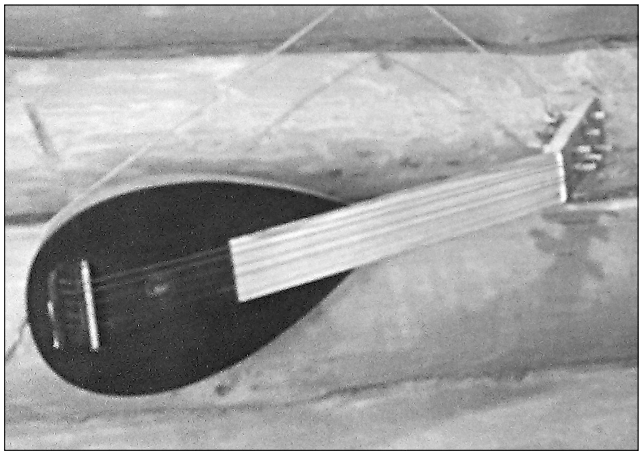

Рис. 7 a. Мандоліна, XV–XVI ст., музейний експонат

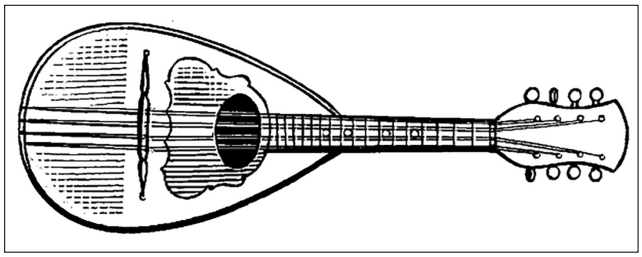

Рис. 7 b. Мандоліна, XV–XVI ст., ілюстрація Л. Міхєєвої [13]

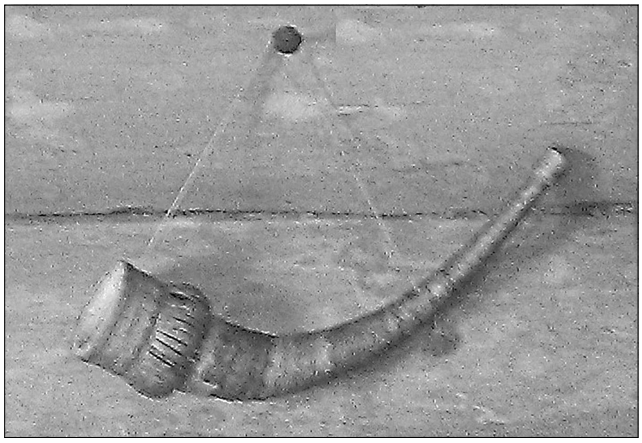

Рис. 8 a. Ріжок, музейний експонат

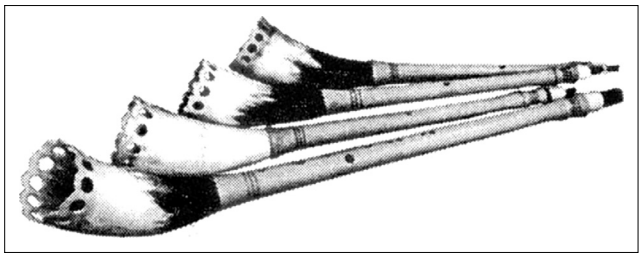

Рис. 8 b. Ріжок,ілюстрація Л. Черкаського [19]

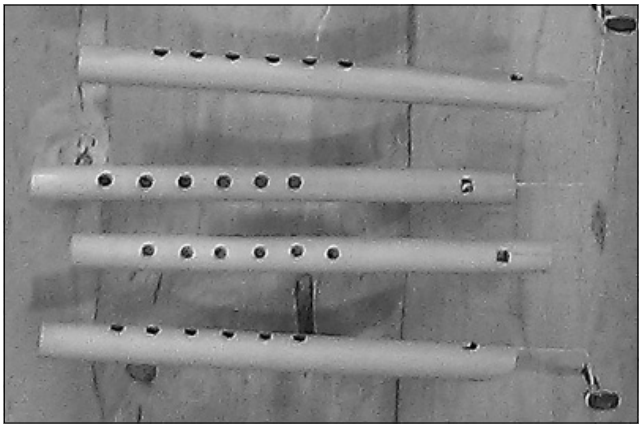

Рис. 9 a. Сопілка, музейний експонат

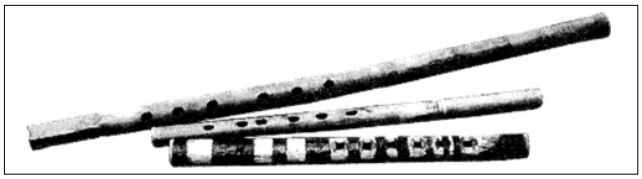

Рис. 9 b. Сопілка, ілюстрація Л. Черкаського [19]

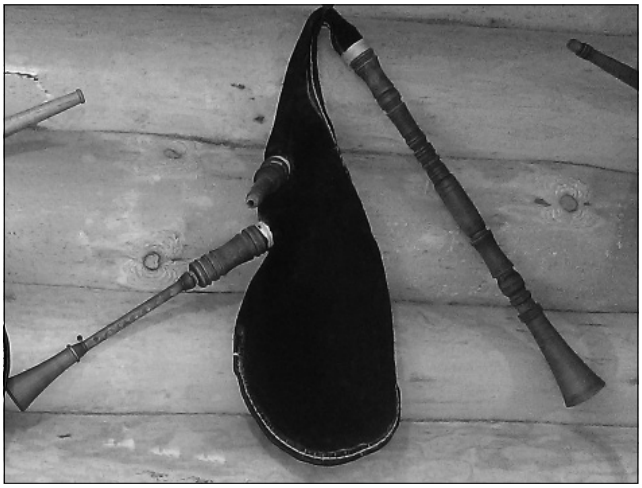

Рис. 10 a. Волинка, музейний експонат

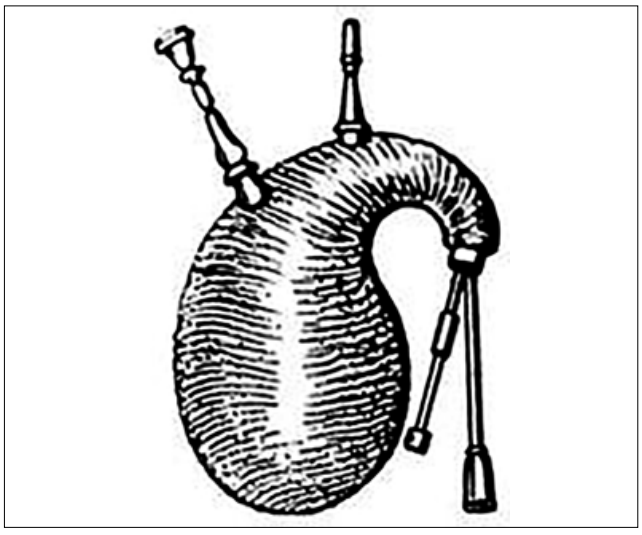

Рис. 10 b. Волинка,
ілюстрація з енциклопедії українознавства [11]

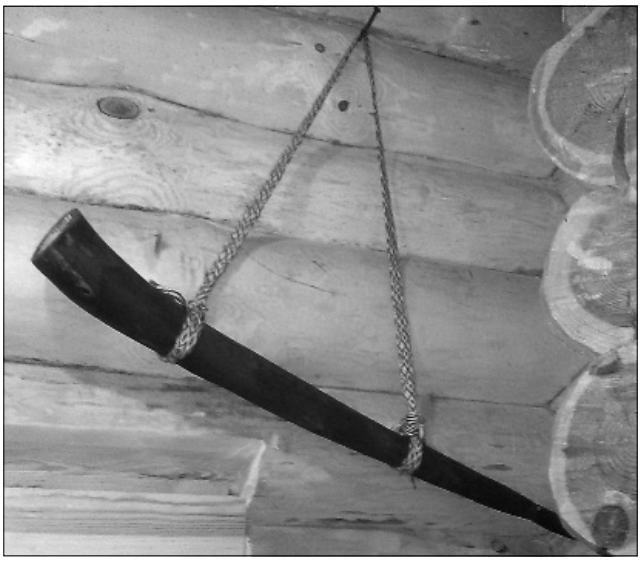

Рис. 11 a. Сурма, музейний експонат

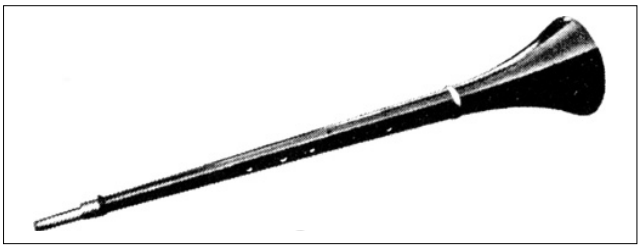

Рис. 11 b. Сурма, ілюстрація Л. Черкаського [19]

Сопілка

Сопілка («сопель», «сопелка», «свирель», «дудка» та ін). – народний духовий музичний інструмент, відомий в Україні з княжих часів (рис. 9) [17]. Сопілки в народі виготовляють з бузини, верби, калини, крушини, горіха, груші, ялини, сосни та ін. Як правило, кращий звук мають сопілки, зроблені з твердих порід дерева. Традиційна народна сопілка має п'ять-шість пальцьових отворів, діатонічний звукоряд. Основний елемент сопілки – це свисток, що розташований у її верхній частині. У західних регіонах побутували різновиди сопілки – денцівка, дводенцівка, флояра [19].

Волинка

Воли́нка – старовинний народний музичний інструмент, відомий в Україні, Білорусі, Польщі, Болгарії, Шотландії, Удмуртії та в інших країнах. Волинка складається з декількох трубок, що кріпляться до торби або міхура з повітрям (рис. 10). Одна (рідше дві) трубка має ігрові отвори і на ній можна виконувати нескладні мелодії – інші трубки під час гри видають безперервний монотонний низький звук (органний пункт, бурдон) на тоніці або домінанті, звідки і пішов вираз – тягнути волинку. Під час гри виконавець тримає волинку під пахвою або перед собою, натискаючи на торбу [20].

Дуда

Дуда – архаїчний народний музичний духовий інструмент, подібний до волинки, що є міхом із козячої, баранячої або телячої шкіри зі вставленими у нього трубкою

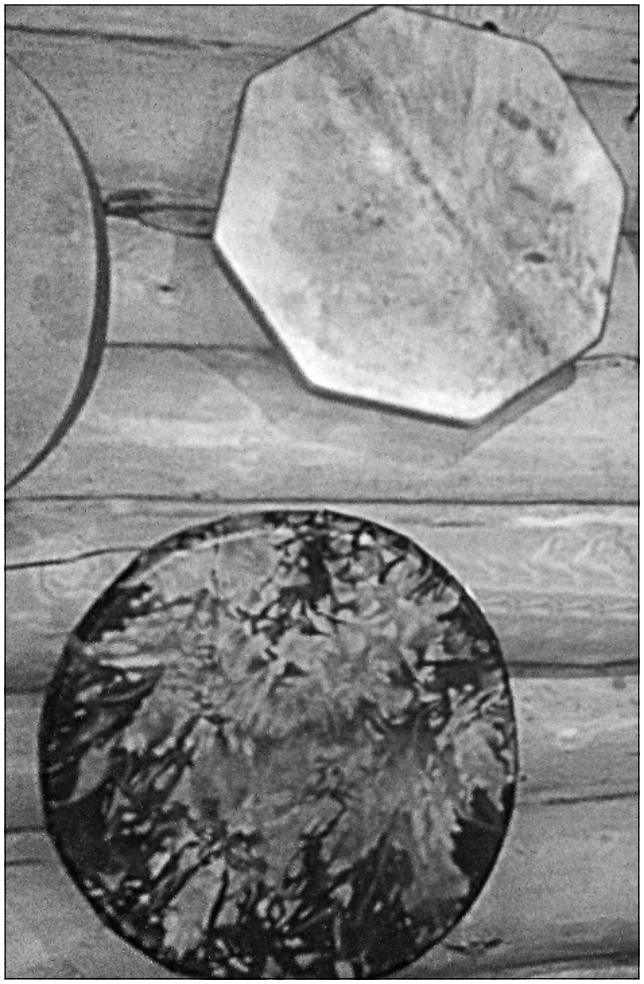

Рис. 12 a. Бубон, музейний експонат

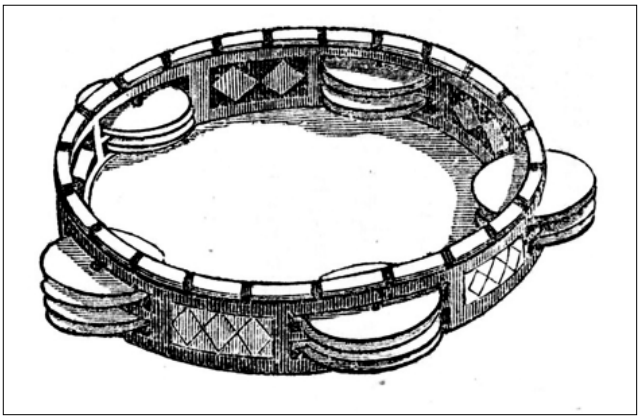

Рис. 12 b. Бубон,ілюстрація з енциклопедії українознавства [11]

для нагнітання повітря, басовими трубками і трубкою з отворами (як у сопілки), на якій грають мелодію [20].

Сурма

Сурма – це народний дерев'яний духовий інструмент з різким сильним звуком (рис. 11). Вважається, що сурми робили з карагача – твердої породи дерева, хоч іноді використовували і вільху або липу. На стволі вирізали п'ять-сім-вісім пальцьових отворів, у ствол вставляли подвійну тростину (тростину гобойного типу). За тростину

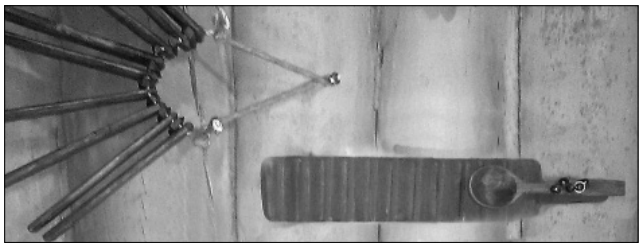

Рис. 13 a. Трещітка, музейний експонат

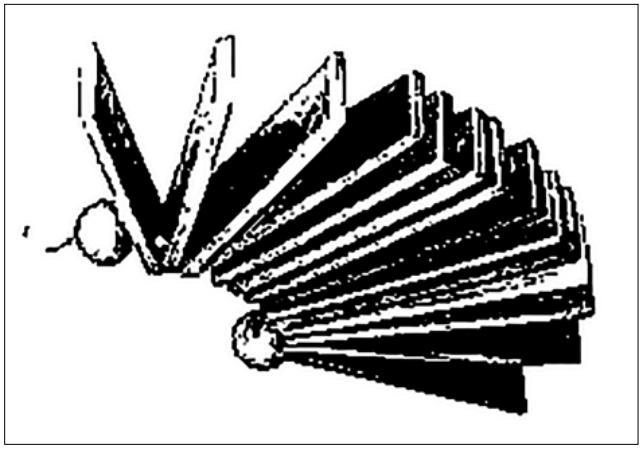

Рис. 13 b. Трещітка, ілюстрація А. Агажанова [1]

могла бути очеретяна трубка чи розплющена житня соломина, а розтруб робили металевий [19]. У Галичині сурма – це поширений інструмент вівчарського побуту [7].

Ударні музичні інструменти

Цікавою для відвідувачів музею є колекція духових музичних інструментів, звук на яких видобувається ударом (руками, паличками, молоточками і т. д.) по тілу, що стає його джерелом. У музеї представлені різноманітні бубни, трещітки (тріскатки) та барабани.

Бубон

Бубон – поширений ударний музичний інструмент з невизначеною висотою звуку у вигляді обруча, на який з одного боку натягнуто шкіру (рис. 12). У прорізах обруча встановлено малі металеві тарілочки – брязкальця. Відомий з давніх часів. Основне завдання – утримувати темп та надавати певного колориту і характеру в музиці [3].

Трещітка (тріскатка)

Тріскачка – народний музичний інструмент родини ідіофонів (рис. 13). Тріскачка складається з 18–20 тонких дощечок (зазвичай дубових) завдовжки 16–18 см. Вони з'єднуються між собою міцною мотузкою, просиленою в отвори у верхній частині дощечок. Між дощечками додатково нанизують дерев'яні прокладки шириною приблизно 2 см [4].

Барабан

Барабан – загальна назва для ряду ударних музичних інструментів, що складається зі шкіри (пергаменту, пластику, нейлону), натягнутої на резонатор (рис. 14). На барабані грають паличками або руками [2]. Найдавніший відомий ударний інструмент походить з території України. Він знайдений на палеолітичній стоянці біля села Ме-

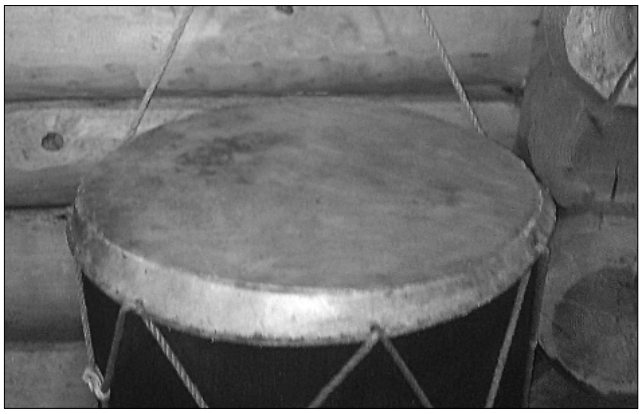

Рис. 14 a. Барабан Доли, музейний експонат

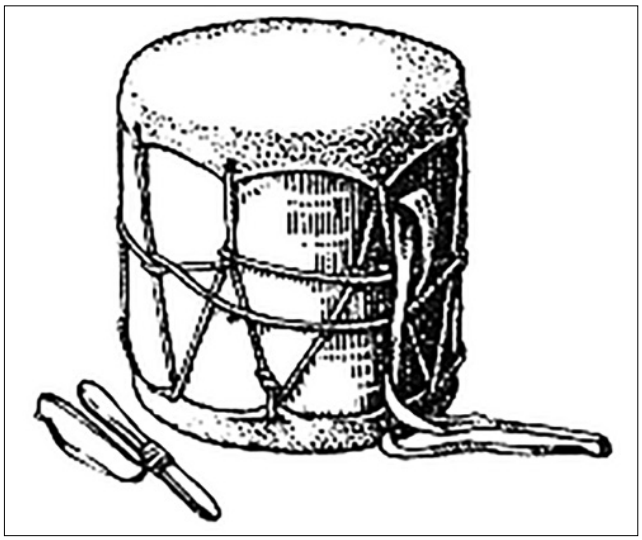

Рис. 14 b. Барабан Доли,
ілюстрація з енциклопедії українознавства [11]

жиріч Канівського району Черкаської області і датується XIII тисячоліттям до н. е. Це – прикрашений візерунками череп мамонта [5].

Музей середньовічних музичних інструментів репрезентує широкий асортимент різноманітних виробів музичного мистецтва. Завдяки оригінальним експонатам демонструється еволюція форм і видів струнних, духових та ударних інструментів у середньовічній Європі. Новоутворений музейний заклад є гарним прикладом для створення аналогічних музеїв по всій території України. Залишається сподіватися, що музей буде поповнюватись різними експонатами та матиме підтримку з боку держави, інших музейних установ та небайдужих громадян України.

ПОСИЛАННЯ

1. Агажанов А. Трещотки // Русские народные музыкальные инструменты. – [Електронний ресурс]: – М.: МузГИз, 1949. – 56 с. – Режим доступу: https://www.twirpx.com/file/2442090/.

2. Азарова А., Хай М. Барабан // Українська музична енциклопедія. Т. 1. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. 2006 – С. 308. – Режим доступу: http://music-ukr.blogspot.com/p/blog-page.html.

3. Андрєєва О. Ударні інструменти сучасного симфонічного оркестру. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К.: Музична Україна, 1985. – С. 72. – Режим доступу: https://www.twirpx.com/file/1053421/.

4. Банин А. Русская инструментальная музыка фольклорной традиции. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – М., 1997. – Режим доступу: https://www.ozon.ru/context/detail/id/6195050.

5. Бибиков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К.,1981. – С. 108.(рос.). Режим доступу: http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:120751/Source:default.

6. Вертков К. Типы русских гуслей. Славянский музыкальный фольклор. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – М., 1972. – С. 275. – Режим доступу: http://www.dissercat.com/content/traditsionnye-muzykalnye-instrumenty-v-istoriko-kulturnom-i-simvolicheskom-kontekstakh.

7. Грінченко М. Українська народна інструментальна музика: Вибране. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К: Держ. вид-во образотв. мистец. і муз. л-ри УРСР, 1959. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Grinchenko_M_O.

8. Грінченко М. Історія української музики / Микола Грінченко; [складали: І. Іванов та ін.]. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К.: Спілка, 1922. – С. 278. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Grinchenko_M_O.

9. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К.: «Наукова думка», 1967. – Режим доступу: http://proridne.com/content/книги/Українські%20народні%20музичні%20інструменти%20А.%20І.%20Гуменюк/.

10. Гусли: традиции и современность. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Минск, 2008. – Режим доступу: http://www.gusli.by/rus/history.html.

11. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ–І). – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 273–316. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm.

12. Короткова М. Традиции русского быта: Энциклопедия. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – М.: Дрофа-Плюс, 2008. – С. 320. ил. – Режим доступу: https://www.booksite.ru/localtxt/korot/kova/ byt/24.htm.

13. Михеева Л. Музыкальный словарь в рассказах. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – М.: «Советский композитор», 1988. – Режим доступу: https://www.e-reading.club/book.php?book=1019297.

14. Поветкин В. Музыкальные древности Новгорода // Новгородские археологические чтения: Материалы научной конференции, посвященной 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А.В. Арциховского. 28 сентября – 2 октября 1992 г. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Новгород, 1994. – С. 67–74: ил. – Режим доступу: http://soros.novgorod.ru/projects/Toolkit/bibl.htm.

15. Поветкин В. О происхождении инструментальной коллекции Новгородского центра музыкальных древностей (С. 229–234) // Музыка Кунсткамеры: материалы первой инструментоведческой научно-практической конференции. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – СПб., 2002. – С. 270, ил. – Режим доступу: http://www.kunstkamera.ru/index/science/books/books/music_kk/.

16. Поветкин В. О происхождении гуслей с игровым окном: Из опыта восстановительных работ // История и культура древнерусского города. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – М.: Изд-во МГУ. – С. 116–127. – Режим доступу: http://centrpovetkina.ru/gusli-iz-gdanska.html.

17. Хащеватська С. Інструментознавство. Підручник для вищих навчальних закладів культури і мистецтв III–IV рівнів акредитації. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Вінниця: Нова книга, 2008. – Режим доступу:https://play.google.com/books/reader?id=qB0RCgAAQBAJ&printsec=frontcover&output=reader&hl=ru&pg=GBS.PP1.

18. Хоткевич Г. Українські народні музичні інструменти // Пам'ятки України. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 1995. – № 1. – Режим доступу: http://uartlib.org/shop/gnat-hotkevich-muzichni-instrumenti-ukrayinskogo-narodu-druga-redaktsiya/.

19. Черкаський Л. Українські народні музичні інструменти. [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – К.: Техніка, 2003. – С. 264 с. Режим доступу:http://proridne.com/content/кни-

ги/Українські%20народні%20музичні%20інструменти%20Л.%20М.%20Черкаський/
20. Юцевич Ю. Музика: словник-довідник. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – Режим доступу: https://www.twirpx.com/file/1080621/.
21. Янченко В. Музей дерев'яного зодчества у «Парку Київська Русь» / В. Янченко // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – 2017. – № 3. – С. 136. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2017_3_14.
22. Boto H. Mey DIE RUSSISCHE BALALAIKA. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. http://www.russische-balalaika.de/2-2-2-balalaika-und-bootsbau/.
23. Muktupāvels, Valdis. On some relations between kokles styles and contexts in the twentieth century // Journal of Baltic Studies. Vol. XXXI, nr. 4. – [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – Електронні дані. – Winter 2000, pp. 388–405. – Режим доступу: http://www.music.lv/mukti/Kokles_styles.htm.

Янченко В.В., Пабат О.О. Музей музыкальных инструметов в «Парке Киевская Русь»
Статья посвящена созданию нового музея на территории «Парка Киевская Русь». Даётся описание коллекции музыкальных инструментов эпохи Средневековья: их виды, внешний вид, эволюция форм, роль и назначение в обществе.
Ключевые слова: *музей, музыкальные инструменты, парк «Киевская Русь», экспозиция, эпоха Средневековья.*

Yanchenko V.V., Pabat O.O. Museum of musical instruments in the «Park Kyiv Rus»
Article is devoted to the creation of a new museum on the territory of the «Park Kyiv Rus». Demonstrates the collection of musical instruments of the Middle Ages: their types, appearance, evolution of forms, role and purpose in society.
Key words: *museum, musical instruments, Kyiv Rus, exposition, the Middle Ages.*

12.02.2018р.

УДК 94(477): 069.4/5

С.А. Тетеря
Н.В. Костюк

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОБЗАРСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ – ОСНОВА РЕЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ КОБЗАРСТВА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Стаття присвячена аналізу експозиційного наповнення та просвітницької діяльності Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав»). Проаналізовано основні напрямки діяльності музею, які спрямовані на всебічне новітнє висвітлення теми кобзарства. Також проаналізовано запровадження нових інтерактивних форм і методів культурологічної і науково-освітньої роботи в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав».
Ключові слова: *Музей кобзарства, музейна експозиція, дослідження, декомунізація, процеси, музейний менеджмент, інтерактивні форми, культурно-просвітницька робота.*

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що протягом тривалого проміжку часу дослідження в галузі традиційної культури, зокрема кобзарства, були ідеологізовані радянським тоталітарним режимом. Більшість тогочасних дослідників ототожнювали поняття кобзарства та бандурництва. Зрозуміло, що це певним чином впливало і на музейні експозиції, які були створені за радянської доби. Тож на сьогодні надзвичайно важливо використовувати ті нові наукові розробки, що дають чітку уяву про традиційну співацьку культуру, формують розуміння автентичної національної традиційної культури. Першочергова роль в цьому процесі належить саме музеям, адже вони є своєрідними центрами дослідження та популяризації історико-культурної спадщини, а експонати – носіями безцінної інформації про історію, культуру та побут певного етнорегіону.

Зважаючи на те, що сьогодні українське суспільство переживає етап звернення до свого етнічного коріння, виникає необхідність пошуку нових орієнтирів та напрямків розвитку музейної інституції як в Україні, так і в усьому світі. Одним з напрямків реалізації даної мети є шлях орієнтації музеїв на функціонування їх як наукових та духовних центрів. Залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини – це першочергове завдання, яке стоїть перед будь-яким музеєм. Культурна спадщина є найпотужнішою складовою формування української ідентичності поруч із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, що може стати чинником національної консолідації, посприяти суспільному розвитку. У цьому контексті особливу роль покликані відіграти музеї шляхом здійснення своєї соціальної функції документування та донесення до громади певних процесів і явищ з їх безпосередньою візуалізацією.

Концепція побудови експозиції передбачає її наукове, художнє, технічне й робоче проектування. Раціональним бачиться побудова експозиції за тематико-хронологічним принципом. Саме він був використаний при створенні експозиції єдиного в Україні Музею кобзарства в м. Переяславі на Київщині, який покликаний, перш за все, виконувати соціальну функцію. Саме такі завдання окреслює і статут Міжнародної ради музеїв (ICOM), і звучать вони таким чином: «Музей – це неприбуткова постійно діюча інституція, яка служить суспільству та його розвиткові, і для цього збирає, зберігає, досліджує, популяризує та експонує матеріальну і нематеріальну спадщину людства, а також об'єкти довкілля, з метою вивчення, навчання та для естетичного задоволення» [4,с. 55]. Закон України «Про музеї та музейну справу» визначає музей як «науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини» [5,с. 5].

У цьому контексті Музей кобзарства в складі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» виконує надзвичайно важливу роль. Він покли-

Рис. 1. Урок-мандрівка «Палали священні бандури», 2017 р.

каний шляхом цілеспрямованої, систематичної, творчої пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи здійснювати особливу соціальну функцію – надавати відвідувачам інформацію про гілку української традиційної культури – кобзарство, формувати чітке розуміння понять кобзарства та бандурництва, виховувати підростаюче покоління справжніми патріотами, формувати у громадян почуття патріотизму, любові до своєї країни.

В українській історії та культурі саме сліпе мандрівне старцівство стало тим орієнтиром, яке у важкий для українців час тримало наш духовний світ на призначеному йому шляху, не давало збитися на манівці та забути про високу духовну складову народного життя [8, с. 125]. Перші паростки відродження кобзарства в Україні з'явилися в кінці 50-х рр.ХХ ст. Саме в цей час в Україну з Москви повернувся Георгій Ткаченко. Він привіз кобзарський інструмент, репертуар, спосіб гри на старосвітській діатонічній бандурі та палке бажання відроджувати національну традиційну культуру кобзарів. Навколо нього організовуються люди, які стали на шлях відродження кобзарства в Україні: Микола Будник, Микола Товкайло, Василь Перевальський, Михайло Селівачов, Володимир Кушпет, Віктор Мішалов (американець українського походження) та ін. Завдячуючи постаті Г.К. Ткаченка і розпочався подвижницький рух, який триває й до сьогодні.

Так були організовані три кобзарські цехи – Київський, Харківський та Львівський. Поряд з утворенням першого Київського Кобзарського цеху, у березні 1989 р. урочисто відкривається у Переяславі перший в Україні Музей кобзарства, який у своїй концептуальній основі був задуманий як жива творча лабораторія. Експозиція Музею кобзарства органічно вписалася в будинок, споруджений в 1904 р. на кошти купця Архипа Мусійовича Марченка [7, с. 57]. Ідея створення Музею кобзарства належить Георгію Ткаченку. А через півроку при музеї відкрилася Кобзарська школа, яка мала на меті поступово відродити давню традицію кобзарювання в Україні [2, с. 5].

Діяльність кобзарської школи дала свої певні позитивні результати: частина учнів стала носіями прекрасної традиції – кобзарства, а інша набула навики у виготовленні музичних інструментів; деякі стали бандуристами, співаками, викладачами гри на струно-щипкових музичних інструментах.

Проте, незважаючи на всебічне та хронологічне висвітлення теми кобзарства, через чверть століття постала проблема реекспозиції Музею, адже в 80–90-х рр. ХХ ст. кобзарство, яке було знищене в 30-х рр. ХХ ст. радянським тоталітарним режимом, лише почало відроджуватися. Зрозуміло, що науковці, краєзнавці, дослідники митецької спадщини тільки розпочали свої пошуки та дослідження в цій галузі. Багато інформації на той час ще не було введено до наукового обігу. То ж з проголо-

шенням незалежності України масив архівних матеріалів, джерел стає доступним для дослідників та науковців.Більше того, на сьогодні наукове співтовариство має можливість вже з більшою точністю та історичною правдивістю висвітлювати всі аспекти виникнення, діяльності та ролі кобзарських цехів у суспільстві. Мова йде про вже опубліковані фундаментальні дослідження: П.Д. Мартиновича щодо побутування кобзарства у XIX –на початку XX ст. [2, с. 4]; Івана Кучугури-Кучеренко, Гната Хоткевича [2, с. 4] про репресивне нищення представників мандрівного кобзарства та бандурництва новітнього часу; про діяльність Кобзарської школи у Переяславі-Хмельницькому та Стрітівської вищої педагогічної кобзарської школи [2, с. 5].

За час існування Музею кобзарства в Переяславі-Хмельницькому відбулася низка визначних подій в культурній галузі, зокрема й кобзарстві, утворились нові кобзарські об'єднання – цехи. Зрозуміло, що ці події мали знайти своє відображення і в музейній експозиції. Для цього науковці науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» проводять реекспозиції, які дають можливість більш повно розкрити тему унікальності гілки української етнокультури – кобзарства.

Співробітники Музею кобзарства весь час знаходяться в творчому пошуку щодо запровадження нових форм та методів роботи з відвідувачами, адже його робота підпорядковується проблемам теперішнього світу, тієї громади, де відбувається багатовекторна комунікація. Це і перетворення музею на центр громадського життя, і співпраця музею з органами місцевого самоврядування, і співробітництво з благодійними фондами та неурядовими громадськими організаціями. Активний розвиток інтертелекомунікаційного простору потребує впровадження інноваційних підходів у музейному менеджменті, вимагає здійснення реклами музейного закладу через засоби масової інформації і видання афіш, листівок, буклетів та іншої друкованої продукції [3,с. 18].

Залучити до відвідування музеїв як найширшого кола громадян допомагають нові форми роботи з відвідувачами, коли вони стають безпосередніми учасниками запропонованого дійства. Серед таких заходів чільне місце займають уроки-мандрівки, наприклад, на тему «Палали священні бандури» з одночасним проведенням майстер-класу по виготовленню «ляльки ангела»– своєрідного символу знищених мандруючих сліпих кобзарів (рис. 1). Такий урок проводився у Музеї кобзарства з трьома класами різновікових груп міських шкіл Переяслава-Хмельницького. Після кожного заходу його учасникам мали можливість записати свої враження на стенді [6,с. 58]. Аналізуючи їх, можна зрозуміти, яке глибоке емоційне переживання та високе духовне піднесення відчували діти різних вікових категорій:

- учні 4-го класу поряд з тим, що всім дуже сподобалося виготовляти «ангела», відмітили, що уривок з фільму «Поводир» дуже їх засмутив: «Мені сподобалися бандури кобзарів і те, як ми виготовляли ангелочка, але фільм сумний…»;

- більша частина учнів 8-го класу відзначила пізнавальну розповідь про знищення кобзарства; фрагмент фільму їх вразив, дуже сподобався майстер-клас по виготовленню ляльки-ангела: «Мені сподобалось, і дякую за знання»;

- випускники 11-го класу вже як дорослі сприймали і тему проведення уроку, і фільм про трагедію знищення кобзарства: «Було дуже цікаво виготовляти «ляльку-ангела», але фільм викликав сльози. Дуже жаль, що талановиті люди зазнали таких страждань» (архів автора).

Одна з форм музейної комунікації –започаткований співробітниками Музею кобзарства НІЕЗ «Переяслав» у 2016 р. культурологічний проект «Кобзарський майдан в Переяславі». Він присвячений переможній битві козаків над військом польським, яка відбулася 25 травня 1630 р. під Переяславом [9]. Сам захід, що проходив на галявині біля музею, дав можливість учням та містянам почути кобзарів безпосередньо в тому середовищі, де вони співали історичні та духовні пісні під супровід бандури, ліри, кобзи не одну сотню років тому. На запрошення взяти участь у «Кобзарському майдані» відгукнулися братчики Київського кобзарського цеху Василь Жованик, Сергій Волченко, Ігор Безвербний на чолі з цехмайстром Миколою Товкайлом. Вони познайомили присутніх з унікальними вокальними духовними творами та специфікою їх відтворення, надали можливість послухати не одного, а декількох кобзарів, які виконували репертуар, притаманний тому чи іншому носію кобзарської традиції [1,с. 4].

Культурно-просвітницькі заходи музею покликані надати відповідь на питання, що хочуть бачити його сучасні відвідувачі, і чуємо наступне: «Ми хочемо отримати нові враження через споглядання артефактів, заглибитися у інші часи, вийти за рамки сухої схоластики» [3,с. 19]. Досягши цієї мети, ми дамо можливість нашим відвідувачам відчути всю велич та глибину феноменальної гілки української етнокультури – кобзарської традиції, зануритись у ті часи, коли кобзарі ходили по теренам України та несли слово правди, віри, любові до ближнього, до своєї батьківщини.

Музей кобзарства НІЕЗ «Переяслав» прагне стати духовним осередком Середньої Наддніпрянщини в питанні відродження духовності та історичної пам'яті незалежної української держави.

ПОСИЛАННЯ

1. Набок В.В. Відзначили чергову річницю перемоги українського козацтва // Вісник Переяславщини» –№ 36 (11897). –20 травня 2016 р.

2. Наукова концепція Музею кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – Наукова частина НІЕЗ «Переяслав».

3. Ковальчук Є.І. Музей у сучасному світі: розробка наукової концепції // Волинський музейний вісник. Наук. зб. – Вип. 3. – Луцьк, 2012. – С. 17–22.

4. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР // Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: зб. офіц. док. – К.: Істина, 2002. – С. 49–58.

5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про музеї та музейну справу» від 5 листопада 2009 р. № 1709-VI // Голос України. – 2009. – 28 листопада. – С. 4–5.

6. Тетеря С.А., Костюк Н.В. Урок-мандрівка – один з ефективних засобів науково-освітньої діяльності у Музеї кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Електронний облік: система впорядкування інформації та реєстрації елементів нематеріальної культурної спадщини: зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф., Київ, 10–11 листопада 2016 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка; упоряд. Снігирьова Л.М., відп. редактор Телеуця В.В. – К.: НАКККМ, 2016. – С. 57–58

7. Тетеря С.А., Костюк Н.В. Розкриття теми кобзарства засобами музейної експозиції в Музеї кобзарства національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (каталог) // Сучасний контент. Музейна галузь. Історія, здобутки та перспективи: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 90-річчя заснування Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського (м. Коломия, 6–8 жовтня 2016 р.) / Правопис, стилістика, літературне редагування – авторське. Наук. редактори Я. Ткачук, А. Королько. – Коломия: Вік, 2016. – С. 291–295.

8. Черемський К. Виховання сучасного слухача українського епосу: засади відновлення традиційного сприйняття / К. Черемський // Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18–19 червня 2016 р.) упоряд. К.П. Черемський. – Харків: Видавець Савчук О.О.; НМНК «Музей Івана Гончара», 2016. – С. 123–136.

9. Yutube[Офіційний сайт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» 2015-2017]– ТРК «Альта» – Режим доступу:https://www.youtube.com/watch?v=RNi1LD-Xhg0-репортаж про проведення культурологічної акції «Кобзарський майдан в Переяславі».

Тетеря С.А., Костюк Н.В. Современные исследования кобзарской традиции – основа реэкспозиции Музея кобзарства Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

Статья посвящается анализу экспозиционного оформления и просветительной деятельности Музея кобзарства Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав» (НИЭЗ «Переяслав»). Затронуты вопросы основных направлений деятельности музея, которые сосредоточены на всестороннем современном освещении темы традиционной украинской культуры – кобзарства. Проанализированы новые интерактивные формы и методы культурологической и научно-просветительной работы в Музее кобзарства НИЭЗ «Переяслав».

Ключевые слова: *Музей кобзарства, музейная экспозиция, исследования, декоммунизация, процессы, музейный менеджмент, интерактивные формы, культурно-просветительная работа.*

Teteria S.A., Kostiuk N.V. Modern studies of kobzar tradition – the basis of the reesposition of the Museum of the kobza of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article is devoted to the analysis of the expositional filling and educational activity of the Museum of Kobza of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» (NIEZ «Pereiaslav»). The main directions of the museum's activity are analyzed, which are aimed at a comprehensive new coverage of the topic of kobzarship. Also, the introduction of new interactive forms and methods of cultural and scientific and educational work at the Museum of kobza NIEZ «Pereiaslav» was analyzed.

Key words: *Museum of kobza, museum exposition, research, decomunization, processes, museum management, interactive forms, cultural and educational work.*

10.02.2018 р.

УДК 069.51(477): 7.011.26

М.В. Шкіра
Н.М. Шкіра
Л.М. Шкіра

РІЗЬБЛЕНІ СВОЛОКИ У ТРАДИЦІЙНОМУ НАРОДНОМУ ЖИТЛІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРТЕФАКТІВ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»)

У статті досліджуються музейні артефакти із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», сволоки, що підтримували стелю у народному житлі XIX – початку XX століття і є творами народного мистецтва.

Ключові слова: *Заповідник, житло, сволок, традиції, символи, різьблення.*

Музейна справа є візитівкою країни, а музейні предмети – візуалізацією історичної правди будь-якого суспільства. Досліджуючи артефакти, експонуючи речі в музейних експозиціях, ми інформуємо суспільство про ступінь розвитку, культуру, традиції, світогляд, філософію та релігійні погляди, допомагаємо зрозуміти закони розвитку цивілізації та людства. Тож, у музейних колекціях особливу увагу привертають речі, що вийшли з повсякденного вжитку та не завжди зрозумілі у наш час. У добу інноваційних технологій, потужної індустріалізації та створення великих транскорпорацій, ми з зацікавленням хочемо зазирнути у минуле і зрозуміти, як у далекі часи будувалося житло за допомогою нескладних приладів та механізмів, що означали окремі конструктивні елементи, зрозуміти їх символіку та тлумачення.

Дослідник старожитностей В.В. Вечерський вказує, що «архітектура як мистецтво організації життєвого середовища людини належить до найважливіших атрибутів цивілізаці. Водночас, для кожного народу його архітектура є ніби історичним паспортом, засвідчуючи вік, походження, ступінь розвитку, взаємозв'язки з іншими культурами» [2, с. 7–10]. А.Г. Данилюк зазначає: «Для селянської родини вона (хата) й справді була Всесвітом, місцем на землі, де усе рідне, звичне і незвичайне, де кожен предмет має свій, лише йому притаманний колір, запах, своє звучання, розташування. Недарма наявність власної оселі виводила людину на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працьовита, клопочеться за прихисток і достаток для своєї сім'ї… У хаті завжди було охайно, вибілено, розмальовано кольоровою глиною, оздоблено витинанками, утикано квітами, запашними травами. Таке ставлення до осель, зрозуміло, не могло не привернути уваги численних мандрівників. Наприклад, німецький географ Йоган Георг Коль, який подорожував Україною у 1838 році, писав: «Живуть у чисто вдержаних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим,

Музей народного декоративно-ужиткового мистецтва Київщини

що кожної неділі миють їх, як це роблять голландці, але ще щодві неділі їх білять. Тому їх хати виглядають білі, наче свіжовибілене полотно» [3, с. 7–8].

Історично склалися традиційні форми домобудівництва, що передавалися з покоління в покоління і підтримувалися загальною думкою громади. «Народні будівничі завжди «вписували» дім в природнє оточення, тому і він, і усе господарство, навіть ціле поселення, створювали єдиний ансамбль… Спадкоємність традицій, нагромаджений досвід не лише технічних прийомів, а й естетичних засад дозволяли зодчим створювати «виразне» обличчя сіл… У лісостеповій та степовій смузі хата (навіть, якщо вона була зрубна, глиновалькована, городжена і мазана глиною, складена з каменю) завжди зовні і всередині побілена. Хата вважалася повноцінним житлом тільки тоді, коли її спорудження увінчувалося традиційним оздобленням або розписом… Люди вірили, що усілякі напасті – це наслідок дій демонічних сил. Саме вони насилають бурі, град, повені, різні хвороби… Їм треба було протистояти, тому й вигадувалися найрізноманітніші способи» [3, с. 9–11].

«Основними оберегами житла був вогонь та червоний колір. Магічне значення приділялося розписам; різні барвисті зображення, орнаменти мали на меті так захопити увагу лихої сили, щоб відвернути її від людей… Український настінний розпис сягає своїм корінням ще в часи трипільської культури. Про це свідчать археологічні знахідки, зокрема зображення на стінах сови, барвінку, гілок з квітами, букетів» [3, с. 11–12].

Оскільки у XXI ст. у більшості цивілізованих країн житло будують за допомогою сучасних технологій та матеріалів, а традиційні методи та засоби будівництва майже вийшли з ужитку, сучасні відвідувачі з задоволенням оглядають його елементи у зібранні старожитностей Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (далі МНАП).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на даний момент не проводився детальний аналіз різьблених сволоків XVIII–XIX ст. із музейного зібрання МНАП. Ці старожитності не були предметом самостійного вивчення, відповідно аналіз художніх особливостей сволоків, різноманіття функцій та технік виготовлення, використання різних матеріалів, художніх рішень проводився лише частково. Розв'язання цієї проблеми допоможе більш комплексно осягнути використання оберегів у житлі, їх збереження та представлення в експозиції НІЕЗ «Переяслав».

Мета даного дослідження полягає у вивченні та художньому аналізі різьблених сволоків, дослідженні символів та символіки українського народного житла, зокрема балки. Матеріал стане в нагоді під час планування тематичних уроків та підготовки лекційного матеріалу, популяризації і рекламування музейних зібрань. Ґрунтовне вивчення елементів оздоблення народного житла, символів, орнаметики, декоративних засобів оформлення є

Сволок з хати чинбаря

важливим та актуальним, оскільки привертає увагу до повсякденної культури, побуту, традицій українського народу, а також популяризації музейних зібрань. Даний джерелознавчий матеріал, більшість якого виготовлена в XVIII–XIX ст., внаслідок порушення умов зберігання має пошкодження та дефекти: відколи, зрізи, потертості, забруднення, потемніння, природне старіння, втрати символів та написів, сліди, екскременти комах, почорніння, утворення плям, деформацію, пігментні плями (грибок), шашіль, плями невідомого походження тощо. Тому детальне вивчення раритетних музейних предметів, які існують в єдиному екземплярі, має виняткову наукову і культурну цінність.

Аналіз символів свідчить про їх дуалістичний характер. Прагнення мати в оселі надійного захисника зумовлювало появу на сволоці різноманітних знаків. Звичайно, найчастіше вони містили в собі відбиток повсякденного клопоту селянської родини, але інколи акумулювали основоположні засади її складного життя, виступаючи в ролі чинників вироблення світогляду, становлення особистості, ставлення до тих чи інших процесів та явищ. Багато символічних явищ уже недоступні нашому розумінню у зв'язку з фрагментарністю, неповнотою даних, і мають тенденцію до відмирання давніх народних звичаїв та вірувань [3, с. 61].

Разом зі своїми однодумцями, працівниками НІЕЗ «Переяслав», бережно збирав, оберігав, досліджував старожитності патріарх музейної справи України – Михайло Іванович Сікорський (1923–2011). У фондах Заповідника зберігається велика кількість предметів побуту, знарядь праці, виробів декоративно-прикладного мистецтва, пам'яток народної дерев'яної архітектури. На території МНАП експонується більше двох десятків жител XIX – початку XX ст. із зони Середньої Наддніпрянщини. За спогадами Лідії Сергіївни Чередніченко, завідувачки науково-дослідного сектору «Музей народного декоративно-вжиткового мистецтва Київщини», жительки м. Переяслава-Хмельницького (1947 р. н.), починаючи з 60-х рр. XX ст. музейні працівники почали переносити і будувати житла XIX – поч. XX ст. у МНАП. Джерела комплектування фондів були різноманітними: від випадкових надходжень (знищення будинків та сіл, що потрапили в зону будівництва Канівської ГЕС) до надходжень від громади і власників. Проводилися також цілеспрямовані експедиції та розшуки з плановим дослідженням жител. При будівництві перенесених жител у паспорті будівлі не фіксувалися дані про їх власників, конструктивні особливості балок, особливості декорування та символіку. Шість сволоків, що датуються часами козацтва, з 80-х років XX ст. зберігаються, як твори мистецтва, у Музеї народного декоративно-вжиткового мистецтва Київщини [6]. Виготовлялися сволоки з дуба, сосни, липи, вільхи, бука. Вивчення народного оздоблення та символіки житла сягають давнини, проте дослідження старожитностей хатніх сволоків

Сволок з хати Мірошника

фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» проводилися лише частково. Цим займалися Г.М. Остронос та І.Г. Дунайна [5].

Символ – одна із могутніх підвалин культури. «Виокремлюють символи універсальні, специфічні, випадкові, міфологічні, первісні, традиційні, архетипні, колективні, індивідуальні, релігійні, ліричні та ін. Існують поняття: язичницька символіка, символіка віри, православна символіка і т. д. Символи і символіку тлумачать на побутовому, філософському, естетичному, психологічному, мовознавчому, містичному, культурному та інших рівнях. Розуміння символу і символіки має власну специфіку в фольклористиці та етнографії, це поняття загальнолюдське і національно специфічне, етногенетичне. Українська система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем культури на планеті» [4]. Архітектурні твори минувшини, зібрані у МНАП, які в наш час отримали статус пам'ятки, створювалися здебільшого для задоволення практичних потреб людей. У залежності від матеріальних здобутків господаря, задуму майстра, архітектурного стилю конкретного регіону українські хати XIX – початку XX ст. відрізняються одна від одної розмірами, кількістю кімнат, технікою будівництва. Та при будівництві будь-якої хати одним з основних конструктивних елементів її є балки («сволочки»). На них тримається стеля у хаті і скріплюються поздовжні стіни. Розміщуються вони у поперечному напрямку будівлі: у поміщицьких будинках знизу і зверху оббиті дошками, котрі мазали глиною і білили, у селянських хатах поверх сволочків накладали дошки в розбіжку, котрі шпарували і білили, цим самим, в обох випадках, утворюючи біленьку стелю. Для міцності стелі у хаті влаштовували ще й масивний поздовжній сволок, який ніс на собі основне навантаження. Таким чином стеля трималася на 3–4 поперечних балках і одному поздовжньому, масивному сволоку через усе житло. Як правило центральний сволок робили з міцного рівного дерева, у якого не відходили гілки від стовбура, довжиною 4 і більше метрів, в діаметрі 20–40 см., яке повинно було висохнути певним чином («спокійно»).

А.І. Перепелиця у своєму дослідженні посилається на знавця запорізького козацтва Дмитра Яворницького, який подає опис куреня XVII ст.: «…Важливою деталлю конструкції куреня був сволок, завжди пишно прикрашений різьбою. На ньому викарбовувалися написи релігійного змісту, хрест, а також ім'я курінного отамана та дата побудови куреня…» [11, с. 101–104]. З духовної точки зору такий сволок був символом міцності оселі та багатства родини. Як вірили українці, у хаті втілюється весь життєвий простір і світогляд людини. Світ поділяється на три частини (земну, підземну і небесну сфери), а хата відображає ці сфери буття: стеля – небесний духовний світ (сволок, божниця у кутку); стіни, двері, вікна – земне життя; підлога, поріг, підвалини хати – межу земного і підземного світів.

Сволок з хати-шинку

При будівництві житла сволок укладали на вже готові зведені стіни будинку. Це найголовніша балка, що підтримує стелю і є не тільки опорою стелі будинку, але і символічною духовною опорою сім'ї, що живе в цьому будинку. Тому її укладанню присвячувалися особливі обряди. У заглиблення, в які опускали сволок, майбутні господарі клали гроші (для благополуччя будинку), в кутах стін закладали жертовні атрибути: у східному куті клали речі, освячені в церкві, найчастіше ладанки, а в протилежному – матеріальні (гроші і хліб, щоб будинок був не тільки захищений, але й у достатку). При будівництві житла в Середній Наддніпрянщині майстри піднімали сволок з певними ритуальними діями. Так, за спогадами Катерини Іванівни Шкіри, 1941 р. н., жительки м. Переяслава-Хмельницького Київської обл., в кінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. при будівництві власної оселі у заглиблення, куди опускався сволок, клали гроші, хліб як символи достатку. Піднімали сволок майстри на тканих або вишитих рушниках, що завчасно готувала господиня, обв'язуючи колоду та подаючи кінці рушників доверху. Після встановлення сволока ці рушники дарувалися майстрам за виконану роботу [7].

Сволок завжди тримали у чистоті. Перед святами його білили, підфарбовували, «чистий» сволок мили. Поверх сволока зберігали пічну лопату, лікарські рослини. Саме на сволоку принесеною зі Служби Божої в Чистий четвер свічкою викопчували хрест, а на Водохреща малювали хрест крейдою. Зі сволоком були пов'язані певні обрядові дії. Так, за спогадами Оксани Миколаївни Гоярин, жительки м. Переяслава-Хмельницького Київської обл., 1967 р. н, бабуся розповідала, що під час тяжких пологів баба-повитуха давала породіллі у руки мотузку («верьовку»), яка перекидалася через сволок. Ця дія магічним чином допомагала швидше розродитися. Під час проведення обряду хрещення, перед виходом до церкви, батько тричі підіймав немовля до сволока, а вже потім передавав хрещеному батьку. Сволок ділив хату на два світи: від дверей до покуті – світ, де приймали гостей, друзів, а за сволок, тобто до печі, на піч, на дощаний піл, де відпочивала родина, росли діти, чужих людей не пускали, – то світ сім'ї [8].

Експоновані сволоки у МНАП умовно можна поділити на три категорії: білені, фарбовані і різьблені. Особливо слід виділити різьблені сволоки, що мають складні магічні символи: рослинний орнамент, дерево, хрест, сонце. Головним матеріалом на таких балках є геометричний орнамент, квіти, розети. Є кривий танок, є бігуни і безкінечник, як на писанках, є світове дерево – своєрідна модель Всесвіту й людини. Також використовується мотив «змії». Такі малюнки називають «трипільськими спіралями» або «хвилями» [4]. У багатьох народів існував культ вужа як охоронця сім'ї, дому, носія добра, миру та злагоди. Вуж також пов'язаний з культом води, вологи, плодючості землі. Другим значенням «трипільської спіралі» можна

вважати вічність життя, безперервний біг сонця [4, с. 22]. Серед найпоширеніших мотивів можна виділити ромби, хрести, овали, кола, зиґзаґи, трикутники, хвилясті лінії, розетки, квадрати, що за припущенням дослідників символізують космічні символи, діяльність природніх сил. Несли сволоки важливу символічно-знакову функцію, розповідаючи про господарів та їх життя. Особливо важливою була роль орнаменту на заклинання щасливого життя, багатства, здоров'я і захист від нечистої сили.

На нашу думку, створюючи орнамент, наші предки чітко продумували, що зв'язує небесний світ з землею і передає магічні заклинання: орнамент «в'юн» може означати воду, життя, захист і надання життєвої сили всьому, що має жити у цій оселі. Мотив ромба із крапками (як засіяне поле) – символ родючості, запліднення, народження дітей, продовження роду як основного наслідку шлюбу – фіксувався на сволоці.

«Перехрещений ромб» відносять до давніх знаків, що символізували землю, як певну територію – поле, ділянку, що може дати урожай. В цьому контексті важливі міркування О. Потебні про генезу народної символіки. Вчений відзначає, що багато символічних образів у своїй основі мають матеріальне, економічне життя первісного суспільства і переважно пов'язані із землеробством та мисливством. У зв'язку з цим значна група символів походить із спостережень людини над природою та власною діяльністю на її лоні. Вчений вважав, що образи, різноманітні за сукупністю своїх ознак, можуть бути тотожні за уявленням і значенням; що той самий образ може мати різні, іноді протилежні, значення, інакше кажучи, може розглядатися і застосовуватися із стількох точок зору, скільки у ньому ознак [4, с. 22]. Міфологічний образ світового дерева присутній в первісних уявленнях чи не всіх племен і народів. Світове дерево уособлює єдність усього світу, воно є «космологічною знаковою системою світоустрою [9].

На сволоках поєдналися уявлення про час, простір, життя й смерть, організацію громади. Дерево – центр космосу, стрижень, навколо якого закручується життя, вісь всесвіту. Світове (космічне) дерево підтримує небеса, коріння його – в підземному світі, стовбур – між землею і небом, гілля занурене в космічний світ. Воно є, до того, деревом життя, пізнання, безсмертя, а також місцем перебування богів і душ померлих [1].

Заслуговує на увагу і дослідження знаку хреста, який в сучасному християнстві цілком переосмислений. Первісно хрест був знаком життя: вертикаль – чоловіче, батьківське начало; горизонталь – жіноче, материнське; їхнє поєднання утворювало третю силу – синівську (сам хрест). Хрестом також позначалося сонце, небесний вогонь, світло. Цей знак відомий з прадавніх часів у багатьох народів світу [4, с. 5]. Кола, хрести різних модифікацій могли також бути символом чоловічого начала, як бажання запліднення, і вважалися сильними оберегами. Розміщували їх по центру, з зовнішнього боку балки, прикрашаючи символами влади, добробуту.

Кожен рід в Україні здавна мав особливий знак, що свідчив про його походження від предків: це були тварини, рослини, птахи (знаки дідухів-опікунів дому) або небесні світила (місяць, сонце, зорі), зброя тощо. Лаврова гілка, лавровий вінець, відомий з часів еллінізму, – символ могутності, перемоги і миру [10, с. 354].

Відносно площини поля на сволоках використано заглиблене та опукле різьблення, рельєфне зображення, орнамент складається з символів і написів, грані нижньої частини дещо стесані, утворюють складні профілювання, які ніби заокруглюють нижню частину. На всіх досліджуваних сволоках по центру зовнішньої частини знаходиться хрест, елемент орнаменту та магічний знак, символ животворних сил (сонця, вітру), у християнській символіці – джерело життя та символ страждання, розп'яття та воскресіння Ісуса, прозваного Христом [10, с. 424].

Сволоки також мають солярні знаки – символіку, пов'язану з поклонінням сонцю і вогню. Символами сонця були не лише кола, розетки, їх комбінації, а й хрест, як символ сонця з променями [10, с. 408]. Орнаментальний мотив «розетка» має давнє походження. Він зображався у вигляді круглої стилізованої квітки або симетрично вписаного у коло рослинного орнаменту [10, с. 403].

Магія плодючості полів була тісно пов'язана з магією плодючості людей. Символом засіяного поля вважають квадрат або ромб, розділений хрестом на чотири частини, в кожній із яких зображена крапка, що символізує зерно [4, с. 6]. Такий символ ми зустрічаємо на сволоці у хаті з с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району (комплекс будівель двору бідняка). «Плетена стрічка» – орнамент у вигляді «ss», що виник у культурах Сходу, використовувався у давньо-середньовічному мистецтві [10, с. 395]. Використовується також геометричний орнамент у поєднанні різноманітних елементів – смуг, хрестиків, кілець [10, с. 389].

У центральній частині сволока хати з с. Вюнище Переяслав-Хмельницького району Київської обл. (комплекс будівель двору чинбаря) з лицевої сторони проглядаються образ голови лева (як символу влади, мужності, надійного охоронця) [10, с. 354], геральдичні фігури, «вузли» у вигляді шнурів із китицями на кінцях, вив'язані вузлами різної форми, що мають певну назву та інформаційне навантаження [10, с. 301]. На багатьох досліджуваних предметах поруч із хрестом є зображення «скіпетра» – довгого жезлу, знаку верховної влади правителя, атрибуту богів, символу влади і достоїнства правителя [10, с. 407] а також пеннону – невеличкого гострокутного прапорця Середньовіччя, що носили на наконечнику списа лицарі або зброєносці у випадку, якщо вони командували певним підрозділом [10, с. 392]. На сволоках є зображення «патериці» – посоху, жезлу – ознаки вищих священнослужителів, атрибуту влади, довгої палиці, заокругленої вгорі [10, с. 391]. Використовуються знаки логотипу (словесно-складового письма), що передають ціле конкретне

слово, а також графічне скорочення, умовні скорочення часто вживаного слова або словосполучення, що використовуються лише у письмовій формі і розшифровуються під час читання [10, с. 357]. Трапляються і зображення булави – зброї ближнього бою, що складалася з короткого держака, увінчаного навершям кулястої або грушоподібної форми – знаку і символу влади [10, с. 294].

На досліджуваних артефактах використовується письмо та абревіатура – складноскорочене слово, утворене з початкових елементів або з перших літер словосполучення [10, с. 275]. Вживається церковнослов'янська мова з використанням надрядкових знаків та скорочень (з пропущенням букв, замість яких над словом ставиться простий знак титла або знак титла з якоюсь із пропущених букв). До надрядкових знаків у церковнослов'янській мові також належить знак наголосу (гострий, важкий, полегшений, знак придиху). Ще ставиться апостроф над займенниками для розрізнення чисел і відмінків [10, с. 274]. На сволоках церковнслов'янське письмо числа позначається слов'янськими літерами під титлами [10, с. 274]. У зв'язку з пошкодженнями графічної форми знаків достеменно розшифрувати дати та встановити час створення артефактів досить складно. Тож сволоки із написами відносяться також до писемних документів, на яких зафіксована інформація за допомогою старослов'янського письма та знаків-символів.

На різьбленому сволоці, встановленому в хаті з с. В'юнище Переяслав-Хмельницького району Київської області кін. XIX ст. (двір чинбаря), старослов'янською мовою старослов'янським шрифтом з титлами зроблено напис: «Благоденствующего во Троици: Єдинага Бога тщением пана Созанта Грабовского писаря полку Киевского которому миротворной Пречистой Божіей Матері благословеніем и благословеніем архиєреєм і зависокородного ясновельможного его милости пана Іоанна Мазепі Гетьмана Войска Запорожского тому ж возвіщереченному пану Грабовському і жоне ево Анне Соломоновне в премирное і Богу угодное сожительство…». На сволоці є рослинно-геометричний орнамент, по центру в колі вирізьблений чотирьохкінечний хрест, наявна велика кількість розет [18].

У хаті гончаря з с. Студеники Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (кінець XIX ст.) на сволоці проглядається рослинно-геометричний орнамент, по центру в колі вирізьблений чотирьохкінечний хрест, розети. Частково вдалося розшифрувати напис: «К Богу высокопреподобного и Сына Единого Святые Киево-Печерской Лавры архимандрит Тимофея Щербацкого сооружил дом сей…» [17].

З с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району Київської області (перша половина XIX ст., двір селянина-бідняка) походить хата, на сволоці якої нанесений рослинно-геометричний орнамент, по центру в колі вирізьблені солярні знаки та символ Перуна, орнамент «сосонка» та велика кількість розет. Частково вдалося прочитати напис: «Во славу Святой Троици и нашего Исуса Истинного Духа Божии дом сей успешно … иерея Василия Плотницкого пресвятая церкви с хрестом …» [13].

У хаті з с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (60-ті рр. XIX ст.) (садиба заможного селянина-промисловця) на сволоці вирізьблений хрест та солярні знаки [16]. У хаті мірошника з с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (кін. XIX ст.) (двір мірошника) частково вдалося розшифрувати напис на сволоці: «Иисуса избавление сию Божьему инока иеромонаха принадлежащего Троици здесь дом сей рабом Божий Андрей Грабовский …». Тут присутній різьблений рослинно-геометричний орнамент, по центру, в крузі вирізьблений хрест, велика кількість розет [14]. У хаті-шинку з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. (90-ті рр. XIX ст.) на сволоці є різьблений рослинно-геометричний орнамент, по центру – чотирьохкінечний хрест, велика кількість розет, напис частково втрачений: «… раб Божий Инникентий Ирклиев…» [19]. У церковній сторожці з с. Рудяків Бориспільського р-ну Київської обл. (поч. XIX ст.) проглядаються напис «ИНЦИ» та християнські символи [20].

Окремо слід виділити артефакти у хаті хлібороба [15]: поздовжні та поперечні сволоки виходять назовні у формі різьбленої кінської голови. Це – дохристиянський оберіг, з яким слов'яни пов'язували вмирання та народження сонячного божества [12].

Також вдалося частково розшифрувати написи на балках, що зберігаються у Музеї народного декоративно-ужиткового мистецтва Київщини: «Вседействующих во Троици Славный Бог презре с высоты Своея устрой дом сей тщанием и иждивением Киевского мещанина Иоанна Григорьевича лета господнего 1755 в месяце сентябре»; «За Благословением Божим во Троици построение … совершенствие … создан дом сей рабом Божьим Федором Ивановичем Тарапоном лета лета … 76 .. года месяца февраля дня…»; «Благословением Божим иноку печерском … Богом тере создан дом сей иоанном Андреевским 1752 года 29 дня…».

Сволоки, що знаходяться на збереженні у МНАП, потребують подальшого вивчення та атрибуції. Вони є важливим матеріалом не тільки для музейників, а й для усіх, хто цікавиться історією традиційного народного житла, а також для дизайнерів, які мають можливість створювати інтер'єри сучасного житла за традиційними народними зразками, застосовуючи сучасні технології. Зберігаючи ознаки різних епох, особливості сволоків являють собою важливе джерело вивчення етнічної історії населення, його соціальної структури, естетичних поглядів та уявлень.

ПОСИЛАННЯ

1. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М, 1978. – 107 с.

2. Вечерський В.В. Теоретичні дослідження архітектури Гетьманщини // «Сіверщина в історії України»: наукове видання. Вип. 10. – Глухів-Київ, 2017. – С. 7–10.

3. Данилюк А.Г. Українська хата. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.

4. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О. Українські символи. – К.: Народознавство, 1994. – 140 с.
5. Дунайна І., Остронос Г. Козацькі сволоки з колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття». – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – С. 50–53.
6. Записано Л.М. Шкірою 20.05.2017 р. від жительки м. Переяслава-Хмельницького Лідії Сергіївни Чередніченко, 1947 р. н. (дівоче прізвище Кузьменко).
7. Записано Л.М. Шкірою 02.01.2018 р. від жительки м. Переяслава-Хмельницького Катерини Іванівни Шкіри, 1941 р. н. (дівоче прізвище Лисенко).
8. Записано Л.М. Шкірою 02.01.2018 р. від жительки м. Переяслава-Хмельницького Оксани Миколаївни Гоярин, 1967 р. н.
9. Найден О.С. Орнамент українського народного розпису: витоки, традиція, еволюція. – К, 1989. – 162 с.
10. Овчарова О.В. та ін. Словник-довідник музейного працівника. – К.: Кий, 2013. – 464 с.
11. Перепелица А.І. Курінь гетьманської варти в резиденції Б. Хмельницького у Чигирині (1648–1678 рр.) // «Сіверщина в історії України»: наукове видання. Вип. 10. – Глухів-Київ, 2017. – С. 101–104.
12. Рибаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1982. – 406 с.
13. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 16 (1) (бідняка).
14. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 52 (1) (мірошника).
15. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 64, (1) (хлібороба).
16. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 29 (1) (промисловця).
17. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 23 (1, 2, 3) (гончаря).
18. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 31 (1) (чинбаря).
19. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 19, (шинок).
20. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 28 (3) (церковна сторожка).

Шкира Н.В., Шкира Н.Н., Шкира Л.Н. Резные балки в традиционном народном жилище (за материалами артефактов Музея народной архитектуры и быта Среднего Поднепровья Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»)

В статье исследуются музейные предметы из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», балки, которые поддерживали потолок в народном жилище XIX – начала XX века и являются произведениями народного искусства.

Ключевые слова: *Заповедник, жилище, балка, традиции, символы, резьба.*

Shkira M.V., Shkira N.M., Shkira L.M. Ceiling beams in the context of the study of traditional folk dwellings of museum of folk architecture and life of middle Dniper National historical and etnographic reserve «Pereiaslav»

The article examines rare museum items from the stock collections of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav», beams supporting the ceiling in the national dwelling of the XIX – beginning of XX century and are works of folk art.

Key words: *reserve, dwelling, ceiling beam, traditions, symbols, carving.*

24.02.2018 р.

УДК 069.4/5(477): 2-526.62 «18»

Н.М. Ревега

ЗІБРАННЯ ІКОН ПОКРОВИ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ XIX СТ. У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Описано колекцію ікон Покрови Пресвятої Богородиці Середньої Наддніпрянщини XIX ст. з фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», а саме ікон Покрови Пресвятої Богородиці з Переяславщини XIX ст. Названо особливості іконописного зібрання.

Ключові слова: *ікона, Покрова Пресвятої Богородиці, Мати Божа, омофор.*

Формування колекції ікон Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (1200 одиниць зберігання основного та допоміжного фондів) здійснювалось протягом усього періоду його існування. Це – результат роботи за більш ніж 50 років всього колективу під керівництвом незмінного директора музею, Героя України М.І. Сікорського [1, с. 17].

Ікона – це особливе культурно-сакральне явище, віддзеркалення душі народу, «посередник» до Господньої благодаті. Серед тисяч різних оберегів вона посідає найважливіше місце в житті людини.

У фондах НІЕЗ «Переяслав» зібрані ікони різних сюжетів та композицій. Пресвята Богородиця – один з найшановніших образів у православ'ї. Українці та інші слов'янські народи почитають Богородицю як покровительку і заступницю перед Богом. Можливо тому і збірка ікон Богородиці у фондовій колекції Заповідника найбільш чисельна [1, с. 18].

Звернемось до ікон Покрови Пресвятої Богородиці Переяславщини XIX ст., що знаходяться у фондах НІЕЗ «Переяслав» (5 одиниць). Вони надійшли протягом 1970–1980 рр. різними способами (закупівля, передача). Ікони мають різні інвентарні шифрові позначення: «І», «М». Це зумовлено тим, що спочатку їх записували в інвентарну групу «Мистецтво», а зі збільшенням кількості виникла необхідність виділення їх в окрему інвентарну групу «Ікони».

14 жовтня 2017 р. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини проводив свято Покрови Пресвятої Богородиці та День українського козацтва, під час якого була відкрита виставка ікон Покрови Пресвятої Богородиці Переяславщини XIX ст. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» [7]. Подаємо їх опис.

1. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці». По центру Роман Солодкоспівець в білій фелоні, ліворуч – Святий Андрій з своїм учнем Єпіфаном, праворуч – Костянтин і Єлена в царських коронах. Вгорі на хмарах перед Ісусом Христом, що сидить, колінопреклонена Мати Божа в жов-

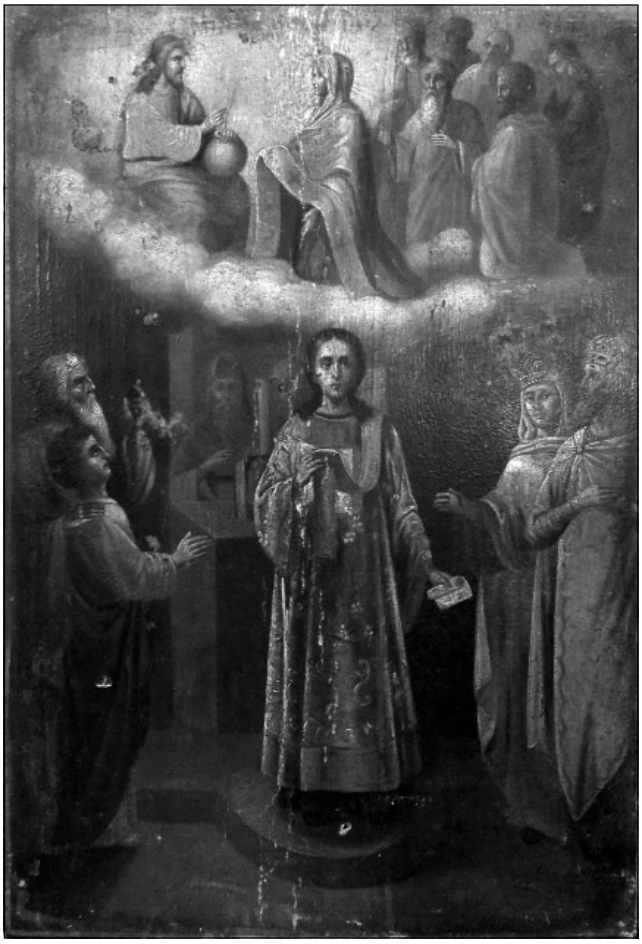

Рис. 1. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці, с. Лецьки Переяслав-Хмельницького району

тому мафорії, за нею група святих. XIX століття. Село Лецьки Переяслав-Хмельницького району. Надійшла до НІЕЗ «Переяслав» в 1979 році (Рис. 1.).

2. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці». В центрі на червоному підвищенні стоїть Святий Андрій Юродивий в біло-рожевому хітоні з сувоєм в руці. Ліворуч – його учень Єпіфаній в червоній гімантії та світло-коричневому хітоні, на голові митра, в руці сфера. На другому плані зображені християни. Над ними – видіння Матері Божої з сонмом святих, яка розкрила свій омофор над християнами. XIX століття. Село В'юнище Переяслав-Хмельницького району. Надійшла до НІЕЗ «Переяслав» в 1971 році (Рис. 2.).

3. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці». Зверху на сіро-блакитному фоні, в хмарах, зображена поясна Мати Божа в блакитному хітоні, червоному мафорії, яка тримає в руках омофор. Внизу стоять: зліва – цариця Єлена в світло-блакитному хітоні, рожевому мафорії, на голові корона; справа – цар у військових обладунках, зверху накинута царська пурпурна мантія з коміром із горностая. Між ними зображено Єпіфанія, учня Святого Андрія, в світло-коричневому стихарі і червоному підряснику, який в одній руці тримає червоний омофор, в іншій – сувій. Кіот дерев'яний, зі склом. Всередині – фольга. XIX століття. Село Помоклі Переяслав-Хмельницького району. На-

Рис. 2. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці», с. В'юнище Переяслав-Хмельницького району

Рис. 3. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці, с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району

дійшла до НІЕЗ «Переяслав» в 1980 році (Рис. 3.).

4. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці». В верхній частині зображена Мати Божа в зеленому хітоні та червоному мафорії, краї якого підтримують ангели. Нижче, в хмарах, видніється корабель, внизу – люди. Їх облич-

Рис. 4. Ікона Покрови Превятої Богородиці», м. Переяслав-Хмельницький

чя повернуті до Богородиці. Над двома янголами і Марією – дерев'яні наліплені німби. Кінець XIX століття. Переяслав-Хмельницький. Надійшла до НІЕЗ «Переяслав» в 1975 році (Рис. 4.).

5. Ікона «Покров Пресвятої Богородиці». Вгорі на хмарах зображена Матір Божа в блакитному хітоні і червоному мафорії, що тримає в руках світлий омофор, поруч – Бог Отець і Бог Син в оточенні ангелів. Внизу, праворуч, на амвоні, священнослужитель в коричневому одязі з червоним омофором в руках, за ним – група священнослужителів; ліворуч – група людей, з яких виділяються цариця Єлена і цар Костянтин. XIX століття. Село Єрківці Переяслав-Хмельницького району. Надійшла до НІЕЗ «Переяслав» в 1981 році (Рис. 5.).

Ікони Покрови Пресвятої Богородиці, які були представленні на виставці, дали можливість відвідувачам побачити святині з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», яка стараннями колективу постійно поповнюється і досліджується.

ПОСИЛАННЯ

1. Богуш Т. Становлення і розвиток іконописної збірник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Тетяна Богуш // Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Збірний наукових статей. Випуск 1(3). – Переяслав-Хмельницький, 2007. – С. 17–20.
2. Інвентарна картка І-208 КН-6479.
3. Інвентарна картка І-234 КН-7777.

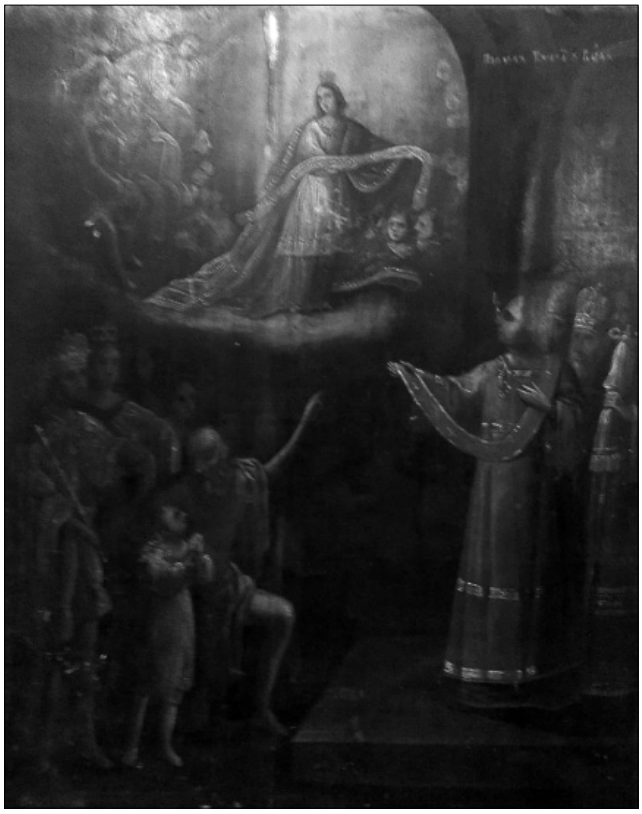

Рис. 5. Ікона Покрови Пресвятої Богородиці, с. Єрківці Переяслав-Хмельницького району

4. Інвентарна картка І-246 КН-9408.
5. Інвентарна картка М-208 КН-3248.
6. Інвентарна картка М-671 КН-3732.
7. Свято Покрови Пресвятої Богородиці та День українського козацтва пройшло у НІЕЗ «Переяслав». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niez.com.ua/events/cult-activities/1090-свято-покрови-пресвятої-богородиці-та-день-українського-козацтва-пройшло-у-ніез-«переяслав».

Ревега Н.М. Собрание икон Покровы Пресвятой Богородицы Переяславщины XIX века в фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

Описано коллекцию икон Покровы Пресвятой Богородицы Среднего Приднепровья XIX века из фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав», а именно икон Покровы Пресвятой Богородицы с Переяславщины XIX века. Названы особенности иконописного собрания.

Ключевые слова: *икона, Покрова Пресвятой Богородицы, Матерь Божья, омофор.*

Reveha N.M. The collection of icons of the Holy virgin of Pereiaslavschyna of XIX century from the stock collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The collection of icons of the Holy virgin of the Middle Dnieper of nineteenth century from the stock collection of the National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav», namely the icon of the Holy virgin from Pereiaslavschyna of the XIX century is researched. Peculiarities of the iconographic collection are named.

Key words: *icon, the Holy virgin, mother of God, omophor.*

06.03.2018 р.

УДК 069.51(477.53):738

Н.Г. Кондратенко

ПОЕЗІЯ ВЕЛИКИХ ФОРМ: КЕРАМІЧНІ МИСКИ ІВАНА ГЛАДИРЕВСЬКОГО У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена зібранню габаритних мисок Івана Гладиревського у колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Подано науковий опис музейних предметів, визначено перспективи дослідження теми.

Ключові слова: *Іван Гладиревський, Опішне, Полтавське губернське земство, посуд, миска, кераміка, реставрація, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

З-поміж численних та різноманітних колекцій Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського особливу увагу привертає збірка опішненських керамічних виробів епохи модерну. Метою даної статті є висвітлення однієї з цікавих сторінок становлення керамічного виробництва на Полтавщині через призму діяльності відомого гончаря Івана Гладиревського з Опішного та розглянути колекцію його габаритних виробів.

Місцевий науковий базис вивчення декоративно-вжиткового мистецтва XIX–XX ст. створювали українські мистецтвознавці-дослідники декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема П. Жолтовський, В. Василенко, Ю. Лащук, Ф. Петрякова. Пізніше до цієї когорти долучились О. Клименко, О. Пошивайло, В. Ханко, В. Міщанин, О. Щербань [1, с. 61].

Межа XIX й XX ст. стала завершальним періодом функціонування старосвітського, козацького гончарства. На зміну йому приходила доба так званого стилю українського модерну [2, с. 104]. Одним із проявів цього явища було використання національних форм архітектури та декоративно-вжиткового мистецтва у новаторському ставленні до традицій [3, с. 419].

У гончарстві Опішного з'явився новий художній напрямок в орнаментації глиняних виробів. Окремі майстри почали оздоблювати рослинним орнаментом не лише миски, але й інший посуд [4, с. 12]. Одночасно з'явилися нововведення у техніці декорування. Нерідко бажаний орнамент прописували (ритували) дерев'яною паличкою чи залізним цвяхом, а потім внутрішні площини заповнювали фарбами [5, с. 169–170].

Особливої майстерності досягали гончарі у виробництві посуду великого формату: велетенських мисок, глечиків, макітер тощо. Формування із пластичного глиняного тіста тонкостінних пустотілих виробів майже рівномірної товщини черепка взагалі було нелегким завданням. Складність роботи значно підвищувалася під час виготовлення виробів великих розмірів, коли доводилося обробляти внутрішню поверхню рукою, до самого плеча зануреною у порожнину посудини, у той час як друга рука

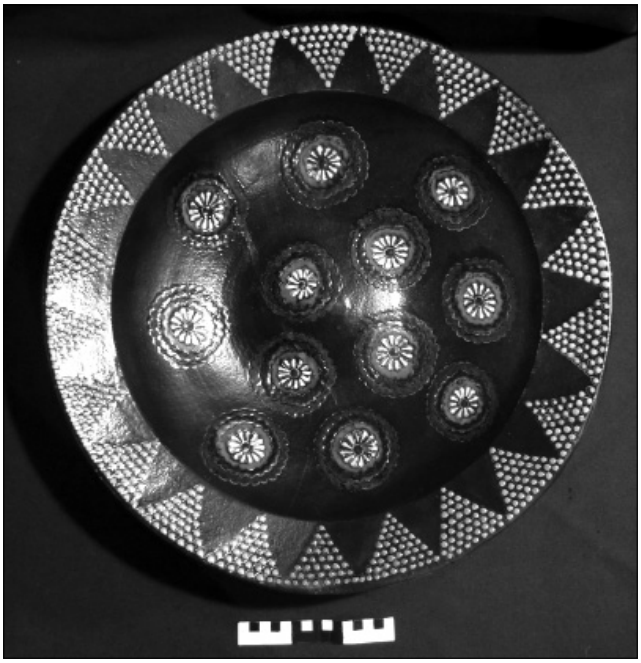

Рис. 1. ПКМВК 12721 Кс 1146. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Автор І.С. Гладиревський. Відреставрована Ю.М. Нікітенком

згладжувала зовнішню поверхню. За таких умов відчувати товщину виведеної стінки у пластичному матеріалі, що ковзає між пальцями обох рук, міг лише майстер, наділений виключною здібністю навиком і своєрідною чутливістю, яку виховували роками роботи, та обумовлену своєрідним природним даром [6, с. 162].

Виробництвом габаритного посуду уславився один із представників гончарської династії Іван Степанович Гладиревський (1849–1919). Цей самобутній митець залишив чи не найяскравіший слід з усієї відомої родини. Перший успіх прийшов до нього через чотири роки, після того як він у 1889 р. долучився до гончарного промислу. На Полтавській сільськогосподарській виставці 1893 р. його нагородили бронзовою медаллю і токарним верстатом. Надалі на всіх виставках Російської імперії за участю опішненських гончарів експонувалися і вироби І.С. Гладиревського [7, с. 282].

На початку XX ст. починається його активна співпраця з багатьма представниками прогресивної української творчої інтелігенції – С. Васильківським, М. Самокишем, О. Сластіоном. Особливо ж тісні зв'язки він підтримував з В. Кричевським, який охоче залучав народного майстра до декоративного оздоблення спроектованих ним будинків у стилі українського модерну [8, с. 392].

На своїй цеглі І.С. Гладиревський, враховуючи психологію покупців, відтискував зображення восьми різних медалей, якими була відзначена його творчість на виставках [9, с. 437]. Аналогічне клеймо зустрічаємо й на тарілці «одиначці» ПКМВК 91319 Кс 5040 із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Загалом сучасна колекція виробів родини Гладиревських у музеї налічує 130 предметів. Серед них велика

Рис. 2. ПКМВК 91319 Кс 5040. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Автор І.С. Гладиревський. Відреставрована Н.Г. Кондратенко

добірка столового та декоративного посуду, печних кахлів і цегли. Більшість експонатів належить до довоєнного зібрання. Незважаючи на те, що значну кількість експонатів у 1941 р. було евакуйовано до Уфи, Красноярська, Свердловська й Тюмені, багато керамічних предметів залишилось в окупованій Полтаві і згоріли під час пожежі, що практично вщент знищила музей у 1943 р., або були вивезені до Німеччини [10, с. 43]. Після війни майже всі вивезені вироби повернулись дуже пошкодженими, внаслідок чого деякі з них залишили як науково-допоміжний матеріал разом із так званим «горілим фондом». У пожежі 1943 р. було знищено й значну частину фондово-облікової документації, тому достеменно встановити джерело надходження експонатів довоєнного періоду здебільшого неможливо.

У музеї постійно ведеться робота з дослідження та відновлення таких музейних предметів. Завдяки зусиллям наукових співробітників науково-дослідного відділу фондів та науково-дослідного відділу реставрації речі, втрачені колись як експонати основного фонду, отримують друге життя. Предметом цього дослідження стали габаритні вироби І. Гладиревського – тарілки й миски «одиначки», більшість із яких постраждала у пожежі 1943 р. Наводимо перелік цих творів із зібрання музею.

1. ПКМВК 9762 Кс 638. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – коричневе. Орнамент на вінцях: зубчики. На дзеркалі: два стилізованих дерева життя із гронами винограду, що зростаються кронами на денці. Кольори орнаменту: жовтий, білий, зелений, синій. На денці клеймо: «ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння,

Рис. 3. ПКМВК 91405 Кс 5062. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Автор І.С. Гладиревський. Відреставрована Т.Г. Клименко

мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 54 см, діаметр дна 23 см, висота 18 см. Із довоєнного зібрання музею.

2. ПКМВК 12720 Кс 1145. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – темно-коричневе. Орнамент на вінцях: зубчики з накапування. На дзеркалі: стилізована квітка з тонкими пелюстками, обрамленими накапуванням. Кольори орнаменту: жовтий, червоний, білий, зелений, синій. На денці клеймо: «ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 48,7 см, діаметр дна 20 см, висота 10 см. Із довоєнного зібрання музею. Відреставрована у Харківській філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України Ю.М. Нікітенком у 2014 р.

3. ПКМВК 12721 Кс 1146. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – темно-коричневе. Орнамент на вінцях: зубчики з накапування. На дзеркалі: несиметрично розміщені 12 стилізованих квітів хризантеми. Кольори орнаменту: червоний, білий, жовтий, синій, зелений. На денці клеймо: «ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 48,5 см, діаметр дна 21 см, висота 10 см. Із довоєнного зібрання музею. Відреставрована у Харківській філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України Ю.М. Нікітенком у 2013 р.

4. ПКМВК 12791 Кс 1214. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – коричневе. Орнамент на вінцях: зубчики з накапування. На дзеркалі: рельєфне зображення двоголового орла із вензелем російського імператора Миколи ІІ «Н ІІ». Кольори: коричневий, зелений, синій, червоний, жовтий, білий. На денці клеймо: «ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному

крузі, обрізання, ліплення, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 52 см, діаметр дна 23 см, висота 6,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10814).

5. ПКМВК 12792 Кс 1215. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – сіро-жовте. На вінцях: в'юнка гілка. На дзеркалі: стилізоване зображення дерева життя. Кольори: білий, синій, коричневий. На дні клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, поливання, випалювання. Діаметр вінець 43,5 см, діаметр дна 15,5 см, висота 8 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10821).

6. ПКМВК 12793 Кс 1216. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – сіро-жовте. На вінцях: в'юнка гілка. На дзеркалі: стилізоване зображення дерева життя з кульбабами. Вінця прикрашені в'юнкою гілкою з квітами. Кольори: білий, синій, коричневий, зелений. На дні клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, поливання, випалювання. Діаметр вінець 45 см, діаметр дна 17 см, висота 8,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10822). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Є.І. Мячиним у 1953 р.

7. ПКМВК 12794 Кс 1217. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло біло-сіре. Орнамент стилізований рослинний: на дзеркалі дерево життя з квітами та гронами винограду. Кольори: коричневий, синій, зелений, жовтий. На дні клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, поливання, випалювання. Діаметр вінець 44,5 см, діаметр дна 16,5 см, висота 7,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10806). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Є.І. Мячиним у 1953 р.

8. ПКМВК 19648 Кс 1522. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло темно-коричневе. Орнамент стилізований рослинний: дерево життя із сосонками та виноградом. Вінця прикрашені жовтими півколами із зірочками. Кольори орнаменту: зелений, жовтий, синій, червоний. На дні клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 48 см, діаметр дна 18 см, висота 9 см. Подарована В.М. Чернишовою у 1965 р.

9. ПКМВК 91056 Кс 5029. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло жовто-сіре. Орнамент стилізований рослинний: на дзеркалі дерево життя та окремі квіти. Кольори: коричневий, синій, зелений. На денці клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 45 см, діаметр дна 17 см, висота 7,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10792). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Н.Г. Кондратенко у 2016 р.

10. ПКМВК 91318 Кс 5039. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – жовто-сіре. Орнамент: на дні зображення двоголового орла – малого герба Російської імперії. Кольори: темно-коричневий, жовтий, зелений, синій, білий. Без клейма. Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, ритування, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 51 см, діаметр дна 25 см, висота 9 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10812). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Н.Г. Кондратенко у 2017 р.

11. ПКМВК 91319 Кс 5040. Миска «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – світло-жовте. Орнамент: на дзеркалі чотирикінцеве дерево життя з гронами винограду, вінця прикрашені хвилькою з зірочками з накапування. Кольори: коричневий, зелений, синій. На денці клеймо: «ИВАНЪ ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ» та штампи восьми медалей. Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 55,5 см, діаметр дна 22 см, висота 12,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10856). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Н.Г. Кондратенко у 2017 р.

12. ПКМВК 91404 Кс 5061. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло – зелене. Орнамент на вінцях: зубчики з накапування. На дзеркалі: рельєфне зображення двоголового орла із Юрієм Змієборцем на грудях та гронами винограду. Кольори: коричневий, зелений, синій, червоний, жовтий. На денці клеймо: «ГЛАДЫРЕВСКІЙ. ОПОШНЯ». Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, ліплення, сушіння, ритування, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 55 см, діаметр дна 25 см, висота 8,5 см. Із довоєнного зібрання музею (старий інвентарний номер 10856). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Т.Г. Клименко у 2004 р.

13. ПКМВК 91405 Кс 5062. Тарілка «одиначка». 1889–1919 рр. Тло жовто-сіре. Орнамент: на дні зображення двоголового орла з вензелем «Н». Кольори: темно-коричневий, жовтий, зелений, синій, білий. Без клейма. Глина, полива; формування на гончарному крузі, обрізання, сушіння, ритування, мальовка, накапування, поливання, випалювання. Діаметр вінець 52 см, діаметр дна 24 см, висота 8,5 см. Передано Я.О. Риженком у 1926–1927 рр. (старий інвентарний номер 10813). Відреставровано у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського Т.Г. Клименко у 2004 р.

У народному гончарстві, зокрема у формотворчості й орнаментуванні глиняних виробів, суттєві зміни спостерігалися з упровадженням так званої Селянської реформи 1861 р., яка юридично скасувала кріпосне право в Російській імперії. Відтоді прискорено змінювався спосіб жит-

тя населення, швидкими темпами розвивалося сільське господарство й промисловість, ринок насичувався новими товарами повсякденного попиту [11, с. 232]. Давні форми посуду, під впливом новітніх побутових потреб і новітньої моди, які диктували вже порцелянові і фаянсові заводи, поступово виходили з ужитку. Натомість з'являлись нові [12, с. 61]. Для задоволення естетичних смаків, переважно міського населення, Полтавське губернське земство, яке вельми опікувалось гончарним промислом, особливого значення надавало оздобленню глиняних виробів, бо це було одним з основних факторів успішного просування їх на ринки збуту кустарної продукції [13, с. 45].

Творчість знаного опішненського гончаря І. Гладиревського у цьому контексті є досить показовою. Не полишаючи виготовлення побутового посуду, він випустив цілу серію великих декоративних мисок і тарілок. Дев'ять із наявних у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського прикрашені традиційним для модерного часу рослинним орнаментом, запозиченим із барокової вишивки. Тут ми бачимо усі орнаментальні прояви стилю: «дерево у вазоні», «дерево життя», «квіти та плоди гранату у розрізі», «листя аканту», «грона винограду» [14, с. 583]. Окрему групу складають чотири тарілки із зображенням малого герба Російської імперії, виконані у техніці ритування та рельєфного розпису. Використання цього орнаментального елемента може пояснюватись тим, що І. Гладиревський як один із найбільш плідних виробників художньої гончарної продукції Опішного працював не лише на внутрішній регіон, а й намагався зайняти своє місце на світовому ринку. Він тісно співпрацював із Кустарним складом Полтавського губернського земства, отримуючи значні асигнування задля розбудови свого виробництва, практичну, методичну та інформаційну допомогу. Його річний прибуток на поч. XX ст. складав 6–7 тис. руб. на противагу 800–1000 руб. інших опішненських гончарів І. Бережного та Ф. Карикова, які також співпрацювали з губернським земством [15, с. 22].

Перспективою подальшого дослідження є створення та видання каталогу творів Івана Гладиревського у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. За результатами вивчення та проведення реставрації цілий ряд виробів, що свого часу були значно пошкоджені, відновлять свій експозиційний потенціал та допоможуть популяризувати спадщину відомої династії гончарів. Варто відзначити, що керамічні твори модерного спрямування мають високий рівень атрактивності як для фахівців-керамологів, так і для пересічних відвідувачів.

ПОСИЛАННЯ

1. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. Пошивайло. – Опішня: Українське народознавство, 2010. – 632 с.

2. Рубан-Кравченко В. В. Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський / В.В. Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с.

3. Клименко О. До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні / О. Клименко // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. Науковий збірник за минулі літа. – Київ-Опішня: Молодь – Українське народознавство, 1993. – Кн. 1. – С. 418–425.

4. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. Зарецкий. – Полтава: Типо-литография Л. Фришберга, 1894. – 126 с.

5. Пошивайло О. Фляндрівка – художній скарб українського гончарства / О. Пошивайло // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996–1999. – Опішня: Українське народознавство, 1999. – Кн. 4. – С. 168–185.

6. Соколов А. Гончарное производство/ А. Соколов // Кустарная промышленность России: Разные промыслы. – СПб.: Типография «Якорь», 1913. – С. 159–175.

7. Ханко В. Гончарі Полтавщини на виставках 1846–1913 рр. / В. Ханко // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. – Опішне: Українське народознавство, 2002. – Кн. 2. – С. 280–285.

8. Пошивайло О. Розвідки з історії Лівобережного гончарства / О. Пошивайло // Українське гончарство. Науковий збірник за минулі літа. – Кн. 1. – Київ-Опішня: Молодь – Українське народознавство, 2010. – С. 380–410.

9. Полтавские губернские ведомости. Неофициальная часть. – 1848. – № 43. – С. 437.

10. Стадник С.М. Музей в роки Великої Вітчизняної війни / С. Стадник // Полтавський краєзнавчий музей: сторінки історії та колекції. – Полтава, 1991. – С. 41–44.

11. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб, 1883. – Вып. IX – С. 232.

12. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. / О. Пошивайло. – Опішня: Українське народознавство, 2010. – 632 с.

13. Белько О. Діяльність органів земського самоврядування з розвитку й популяризації гончарного промислу Полтавщини (1876–1919) / О. Белько. – Опішне: Українське Народознавство, 2017. – 280 с.

14. Власенко І. О. Модерн і творчість відомих керамістів (твори Федора Чирвенка, Сидора Чирвенка і Василя Поросного у колекції Полтавського краєзнавчого музею) / І. Власенко // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Випуск IX. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 582–588.

15. Полтавское общество с-х. Кустарный отдел на полтавской с-х. выставке 1909 года. – Полтава: Электр. Тип. Г.И. Маркевича, 1912. – 33 с.

Кондратенко Н.Г. Поэзия крупных форм: керамические миски Ивана Гладыревского в собрании Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского

Статья посвящена собранию габаритных мисок Ивана Гладыревского в коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. Приводится научное описание музейных предметов, определены перспективы исследования.

Ключевые слова: *Иван Гладыревский, Опошня, Полтавское губернское земство, посуда, миска, керамика, реставрация, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Kondratenko N.H. Poetry of great forms: ceramic bowls in the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum Collection

The article is dedicated to the gathering of Ivan Hladyrevkyis' great bowls in the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum collection. Detailed scientific description of the museum objects is made, some perspectives of the theme research are outlined.

Keywords: *Ivan Hladyrevkyi, Opishne, the Poltava Huberniia Zemstvo, dish, bowl, ceramics, conservation, the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum.*

25.02.2018 р.

УДК 903.2:069]:7.092(477)

Ж.А. Чечель

ВИСТАВКИ-КОНКУРСИ КЕРАМІКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА УКРАЇНСЬКОГО ГОНЧАРСТВА ЯК СТАРТОВИЙ МАЙДАНЧИК ДЛЯ МОЛОДИХ КЕРАМІСТІВ

У статі подано інформацію про конкурсні виставки кераміки, які щорічно організовуються на базі Національного музею-заповідника українського гончарства. Охарактеризована мета і завдання подібних заходів у сфері розвитку та популяризації сучасного гончарного мистецтва серед творчої молоді.

Ключові слова: *кераміст, гончарство, музей, конкурс, виставка, Опішне.*

У сучасному світі все більше приділяється уваги творам мистецтва, які створені на основі декору і технік,запозичених з давніх ремесел. Традиційні матеріали, освоєні нашими предками, отримали новий шанс на життя, переосмислені і подані в іншому баченні сучасними художниками. Важливе місце і в житловому інтер'єрі, і в експозиціях багатьох музеїв світу займає кераміка. Глина як матеріал, що володіє чудовими пластичними властивостями, вже багато століть має своїх шанувальників. За останні десятиліття були організовані та проведені масштабні мистецькі проекти (виставки, симпозіуми, пленери тощо) з популяризації гончарного мистецтва у різних країнах світу. В Україні симпозіумний рух стартував з 1989 р. завдяки ініціативі Національного музею-заповідника українського гончарства (Опішне, Полтавщина) (далі в тексті – НМЗУГ). Про повноцінну роботу творчих практик можемо говорити вже з 1997 р., коли в Опішному стартував Перший симпозіум монументальної кераміки «Поезія гончарства на майданах і в парках України». З невеликими перервами та трансформаціями традиція організації та проведення їх збереглася і донині. Пізніше до акції з підтримки української кераміки долучилися Слов'янськ (Донеччина), Мала Білозірка (Запоріжжя), Чигирин (Черкащина) та ін. З кожним роком змінювався підхід як до проведення симпозіумів, так і до мети їх існування у сучасному світі. Про роботу та значення таких проектів вкрай мало аналітичної інформації. Лише окремі дослідники звертали увагу на їх значення, проблеми та перспективи, серед них – Тетяна Зіненко (куратор симпозіумів в Опішному), Оксана Ликова (дослідник керамологічних колекцій України), Олесь Пошивайло (генеральний директор НМЗУГ). Перебіг мистецьких подій висвітлювали журналісти ЗМІ, які іноді навіть не були присутні на них.

Сьогодні представники з різних країн можуть представити власні школи в гончарному мистецтві на численних симпозіумах і пленерах. Формати роботи найрізноманітніші: від дитячих аматорських – до професійних. Дуже популярні і затребувані форми міжнародного співробітництва, коли поруч творять представники різних національностей і шкіл. Така робота сприяє появі нових образів та форм у кераміці. В останні роки набирає обертів фестиваль сучасної кераміки «ЦеГлина» (м. Київ), який збирає українських художників-керамістів, надає виставкові площі та можливість спілкуватися з однодумцями. Майстри-початківці залишаються «за бортом» подібних творчих зібрань, так як для участі у них необхідно зробити організаційний внесок, який багатьом молодим керамістам просто не по кишені.

Як же бути з перспективними випускниками відділів художньої кераміки? Як не втратити майбутніх «зірок» української кераміки і не зламати їхню жагу до творчості? Над цими питаннями вже багато років працюють у НМЗУГ і роблять спроби створити модель виховання молодого керамічного від шкільного віку.

В Опішному ініціювали проведення щорічних гончарських фестивалів для дітей та молоді. Так, починаючи з 2000 р. і до цього дня, в червні, Державна спеціалізована художня школа-інтернат I–III ст. «Колегіум мистецтв імені Василя Кричевського» приймає юні таланти з різних країн. Зауважимо, що Колегіум був створений на базі загальноосвітньої школи в 1997 р. як структурний підрозділ Національного музею-заповідника українського гончарства, пізніше, з 2004 р., набув окремого юридичного статусу і був підпорядкований Міністерству культури і туризму України; подібний статус в Україні мають лише 7 художніх шкіл. Спочатку фестивалі мали статус «Всеукраїнський». Пізніше, коли географія учасників вийшла далеко за межі нашої країни, організаторами було прийнято рішення визначити статус як «Міжнародний».

До участі у фестивалі допускаються особи віком від 10 до 23 років за такими віковими групами: I група – 10–14 років, II група – 15–17 років, III група – 18–23 роки. Конкурс є відкритим для всіх бажаючих. Юні митці можуть брати участь у творчих змаганнях індивідуально або через навчальні заклади, організації, асоціації, спілки, галереї тощо. Вони виборюють нагороди в різних вікових номінаціях та видах декоративно-ужиткового мистецтва. До конкурсу приймаються твори з глини та інших матеріалів, які розкривають тему гончарства за такими номінаціями:

- кераміка;
- інші види декоративно-ужиткового мистецтва (вишивка, різьблення, ткацтво, розпис, народний живопис тощо);
- образотворче мистецтво (графіка, акварель, живопис, скульптура тощо).

Володар головного призу в третій віковій групі (18–23 роки) в номінації «Кераміка», окрім грошової винагороди, має право взяти участь в унікальному мистецькому проекті – Національному симпозіумі гончарства, який проходить на базі та за ініціативи Національного музею-заповідника українського гончарства. Таким чином, переможець отримує шанс працювати і навчатися поруч з визнаними метрами художньої кераміки.

За останні роки лише кілька переможців скористалися своїм головним призом – навчанням поряд з професіоналами своєї справи. Через стіни Колегіуму пройшли молоді і перспективні Іван Фізер (2000), Валентин Головко (2000), Юрій Герасименко (2000–2001), Роман Лебідь (2001), Аліна Літвіненко (2011–2012), Іван Окара (2000–2004) та багато інших.

Один із володарів «Гран-прі», Роман Лебідь із Луцька, у 2001 р. був запрошений у статусі практиканта взяти участь у Міжнародному творчому практикумі «Національний симпозіум гончарства «Опішне – 2001» (26.06.–05.08.2001 р.) коштом Національного музею-заповідника українського гончарства, де працював на рівні з метрами сучасної кераміки.

Лише одиниці колишніх конкурсантів-керамістів і надалі пов'язали своє життя з керамікою, брали участь у симпозіумах та виставках. На жаль, швидше за все це приємний виняток, ніж правило. Сучасна молодь не прагне самостійно шукати шляхи підвищення рівня власної майстерності. Можливо, вона не хоче конкурувати з визнаними художниками, боячись критики, або просто не має правильної мотивації від наставників.

Оскільки виставкова робота є однією з важливих сфер діяльності музею, в 2009 р. в Опішному ініціювали п'ятирічну програму проведення національних виставок-конкурсів художньої кераміки. Серед поданих робіт було багато представлено проектів молодих художників-керамістів в різних жанрах і течіях. Саме такі виставкові концепції дають можливість багатьом молодим обдаруванням себе проявити, оцінити можливості та перейняти досвід у більш вмілих майстрів. Щоб взяти участь в конкурсі, потрібно було надати на суд журі не більше 5-ти робіт у кожній номінації («Народна кераміка», «Академічна кераміка»), на початковому етапі – тільки фото, пізніше, після відбору, роботи повинні бути доставлені до Опішного для формування експозиції. Авторам пропонувалося підготувати детальну характеристику власної творчості, щоб інформація, яка ввійде пізніше в каталог, була достовірною і якомога повніше представляла художника. Студенти та школярі повинні були надати один рекомендаційний лист від навчального закладу або відомого художника-кераміста, народного майстра-гончаря. Головними умовами були заявлені матеріал (виключно глина з усіма можливими домішками), різноманітні способи формування і декору. Основна вимога – роботи повинні бути зроблені упродовж попереднього чи першої половини конкурсного року, що автоматично обмежувало тих учасників, що «їздять» зі своїми «постійними» творами з року в рік на різні виставки [1, с. 32–34]. Таким чином організатори привчали учасників підписувати свої роботи в процесі виготовлення, щоб уникнути будь-яких фальсифікацій і підробок в подальшому. Зауважу, що на заклик організаторів відгукнулися в основному вже іменити майстри кераміки за обома номінаціями. Лише кілька студентів і випускників мистецьких навчальних закладів ризикнули боротися з маститими і досвідченими керамістами.

Подібні проекти націлені на популяризацію гончарного мистецтва серед молоді, яка, на превеликий жаль, не включається у виставкові проекти, незважаючи на той факт, що вони цілком БЕЗКОШТОВНІ.Можливо їм забракло інформації про конкурси, хоча запрошення-листи були розіслані в усі мистецькі навчальні заклади України, де готують керамістів, доступні у соціальних мережах та інформаційних сайтах НМЗУГ.

Як показала практика проведення виставок-конкурсів, студенти повністю залежні від активності своїх викладачів – якщо педагог зацікавлений в презентації власної школи кераміки, він націлює вихованців на участь в конкурсах і виставках. У студентів практично не закладено прагнення показати себе і свою творчість, вони чекають, що хтось за них вирішить куди їхати, що показати, як зробити роботу і т. д. Тому і виходить, що чудові виставкові зали для представлення кераміки, обладнані музеєм-заповідником, презентують в основному вже відомих майстрів.

У НМЗУГ майже щороку з'являються нові мистецькі проекти для талановитої молоді, які допомагають не тільки реалізувати творчі задуми керамістів, а й спробувати знайти свій творчий почерк, свій шлях у мистецтві кераміки.Щороку музей приймає молодих художників-керамістів і допомагає їм показати свій талант. Починаючи з 2012 р., на території Національного музею-заповідника українського гончарства діє КЕРАМОРЕЗИДЕНЦІЯ – унікальний і єдиний в Україні проект, який реалізується виключно завдяки зусиллям музейних співробітників. Працювати в ній може будь-який кераміст-художник: для цього треба подати заявку і аргументувати свій творчий проект. В результаті конкурсного відбору переможець більше двох місяців працює над втіленням і презентацією проекту. Майстру створюються ідеальні умови для роботи: надаються матеріали та інструменти, окрема майстерня, а головне – повна свобода дій! Вкрай мало студентів мистецьких ВУЗів чи випускників звернулися із заявкою для роботи у творчій майстерні.

Але як і завжди, бувають унікальні виключення із загальних правил. Дві студентки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка Аліна Літвіненко і Зінаїда Близнюк – постійні учасниці різних конкурсних проектів музею – захопилися ідеєю презентувати своє бачення сучасного керамічного мистецтва. Вони підготували спільно з співробітниками музею персональні виставки:

*29 травня 2014, де були презентовані 52 твори кераміки: 47 експонатів Музею-заповідника, 5 – приватні колекції.

*15 листопада 2014: «Близнюк. Літвіненко. V.2.0» (представлено 45 творів кераміки: 34 експонати НМЗУГвО, 11 – приватні колекції).

У 2014 р. вони отримали запрошення працювати у Кераморезиденції, де втілили амбітні монументальні

проекти, а виставки стали приємним сюрпризом для відвідувачів музею.

Щоб не втратити з поля зору талановиту керамістку, випускницю Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка Зіну Близнюк, адміністрація музею-заповідника запросила її працювати до музею і надала можливість створювати авторські проекти на виставкових площах. Через рік, у червні 2017 р., відбулася персональна виставка керамістки (Опішне) «ДИВНІ РЕЧІ», на якій було представлено 50 творів кераміки.

Не полишала свою тісну співпрацю з музеєм гончарства й Аліна Літвіненко. Спільний мистецький проект художників-керамістів Сергія Радька (Межиріч, Черкащина) та Аліни Літвіненко (Олександрія, Кіровоградщина) «КОСМОС» («УРОК АСТРОНОМІЇ») презентований у червні 2017 р., на якому були представлено 127 робіт: 2 – твори кераміки НМЗУГ, 27 – творів кераміки з приватної колекції Аліни Літвіненко, 98 – творів кераміки з приватної колекції Сергія Радька. Вони стали відкриттям для шанувальників гончарської творчості.

До Краморезиденції у 2017 р. потрапив і володар «Гран-прі» X Міжнародного молодіжного гончарського фестивалю «Опішне – 2016», студент факультету дизайну середовища Харківської державної академії дизайну та мистецтв В'ячеслав Пасинок. Він відгукнувся на запрошення генерального директора Олеся Пошивайла і наважився створити першу у своєму житті монументальну композицію. Це абстрактне рішення, в якому поєдналися глина, дерево й метал. Творчий проект був презентований рамках IX Тижня Національного Гончарного Здвиження в Опішному «Здвиг-2017».

Молоді люди проявили свою індивідуальність, голосно заявили, що претендують на нові досягнення і не бояться конкуренції.

Інформаційна служба музею проводить піар-кампанію для всіх, хто бере участь у мистецьких проектах НМЗУГ. Роботи-переможці залишаються на постійне зберігання у фондах музею, що обопільно вигідно як для майстрів, так і для організаторів.

Колектив музею спонукає молодь до творчого розвитку. Для тих, хто не має достатньо коштів, щоб створити монументальну роботу, ініціювали в 2015 р. Міжнародну грантову премію Говорунів для підтримки талановитих керамістів [2]. Фінансове заохочення в 1000 доларів мало б стати чудовою мотивацією, щоб працювати, але… Тільки невелика кількість молодих художників подала заявки і взяла участь в конкурсному відборі. У 2016 р. премію виборола вже відома у багатьох мистецьких колах Аліна Літвіненко (Олександрія, Кіровоградщина), 2017 р. перемогла Ольга Плоха (Опішне, Полтавщина). Очікуємо на нову «зірку», адже конкурс стартував.

Хочеться вірити, що цього року буде подано більше заявок, молоді майстри активно долучаться до боротьби за премію.

Отже, мистецькі акції, які проходять на базі Національного музею-заповідника з 2000 р., орієнтовані на виховання підростаючого покоління керамістів, незаангажованих пострадянськими рефлексіями, тих, які налаштовані на втілення нових образів, формування нових течій в українській кераміці. Заходи розраховані на різновікові групи, і кожен, хто прагне долучитися до глини, знайде той, який відповідає його потребам і баченням. В останні роки успішно розвивається унікальний проект «ЗДВИГ» – науково-мистецька акція національного масштабу, спрямована на пізнання традицій і досягнень гончарної культури, розвиток сучасного гончарства, популяризацію мистецтва кераміки в Україні. Тут об'єдналися ковалі, художники-графіті, художники боді-арту, фотографи, щоб показати своє бачення гончарства, щоб пропагувати давню традиційну культуру. Конкурси і виставки, які доступні для кожного, допомагають розвиватися і реалізовуватися молоді.

ПОСИЛАННЯ

1. Перша Національна виставка-конкурс художньої кераміки «КерамПІК у Опішному!» (2 липня – 30 жовтня 2009): Альбом-каталог /Автор-упорядник Олесь Пошивайло; куратор Виставки-конкурсу й пошукач інформаційних матеріалів Світлана Конюшенко. – Опішне: Українське Народознавство, 2010. – 208 с.: іл.. + DVD.

2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opishne-museum.gov.ua/govorun.

Чечель Ж.А. Выставки-конкурсы керамики Национального музея-заповедника украинского гончарства как стартовая площадка для молодых керамистов

В статье представлена информация о конкурсных выставках керамики, которые ежегодно проходят на базе Национального музея-заповедника украинского гончарства. Поданы цели и задачи подобных мероприятий в сфере развития и популяризации современного гончарного искусства среди творческой молодежи.

Ключевые слова: *керамист, гончарство, музей, конкурс, выставка, Опошня.*

Chechel Zh.A. Exhibitions-contests of the National museum of Ukrainian pottery as a new started ground for young ceramists

In article submitted information about competitive exhibitions of ceramic, which are organized on the basis of the National Museum of Ukrainian Pottery every year. The purpose and objectives of such events in the sphere of development and popularization of modern potter's brainchild among creative young people are characterized.

Key words: *ceramist, pottery, museum, contest, exhibition, Opishne.*

23.02.2018 р.

УДК 069.5:738.1.+738.22](477.41НІЕЗ «Переяслав»)

І.Г. Дунайна

ФАРФОР ТА ФАЯНС НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»: ФОРМУВАННЯ ТА ПРЕДМЕТНИЙ СКЛАД КОЛЕКЦІЇ

Актуальність цієї публікації зумовлена недостатнім висвітленням в друкованих джерелах зібрання фарфорових та фаянсових виробів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». В даній статті зроблено короткий історичний екскурс стосовно шляхів формування та джерел надходжень культурних цінностей до музейної колекції Заповідника, зокрема пам'яток фарфору та фаянсу.

Ключові слова: *комплектування музейної колекції, фарфор, фаянс, декор, музей.*

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав») володіє унікальними зібраннями вишивки, ткацтва, декоративного розпису, кераміки, стародруків, предметів археології. В складі кераміки особливо вирізняється збірка фарфору та фаянсу, яка досить різноманітна. Вона налічує близько 600 одиниць зберігання, що датуються XIX–XX ст. Це вироби фарфорових заводів XIX – початку XX ст. (заводи, що знаходилися на території українських земель, заводи Російської імперії та західноєвропейських заводів); вироби, що виготовлені на заводах СРСР; продукція іноземного виробництва другої половини XX ст.

Колекція формувалась стихійно і несистематично за рахунок предметів, придбаних під час експедицій, виготовлених на замовлення музею (для створення експозицій), переданих з Митної служби України, з інших музеїв, Дирекції художніх виставок України, надходжень від громадян, дарунків іноземних та вітчизняних делегацій [1].

Перші вироби з фарфору та фаянсу – тарілка (П-Х № 1822) та скульптурка (П-Х №1834) – надійшли до музею в 1953 р. Вони були передані з Київського історичного музею. В 1954 р. рішенням Ради Міністрів УРСР краєзнавчому музею м. Переяслава-Хмельницького було присвоєно назву «Переяслав-Хмельницький державний історичний музей». До святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією було побудовано нову експозицію, для створення якої зібрання фондів музею поповнились значною кількістю експонатів. Серед них були і вироби з порцеляни та фаянсу, що надійшли в 1954 р. з Київського музею українського мистецтва, Київського музею російського мистецтва та придбані на Київському експериментальному кераміко-художньому заводі [2].

В 1957 р. розширюється експозиція історичного музею, створюється зал сучасного радянського періоду, відтак колекція поповнюється значною кількістю виробів Київського експериментального кераміко-художнього заводу, виготовлених на замовлення. Це – предмети скульптурної пластики, вази та декоративні тарілки з зображенням портретів відомих державних діячів, передовиків виробництва [3].

У 1964 р. розпочалася робота над створенням Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Протягом 70-х років XX ст. будуються експозиції нових музеїв: Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини, Меморіального музей Г.С. Сковороди, Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. У зв'язку з цим активізується експедиційна робота. Завдяки пошуковій праці співробітників музею колекція фарфору та фаянсу поповнилася унікальними виробами XIX – початку XX ст. В записах інвентарних книг цього періоду містяться дані про надходження предметів з с. Ташань Переяслав-Хмельницького району. Вони належали князю Костянтину Горчакову, який володів маєтком у цьому селі. Після громадянської війни частина речей з покинутого маєтку потрапила до людей, що працювали тут. Пізніше він був пограбований та зруйнований. Серед предметів із Ташані, що поповнили фондову збірку, – унікальна ваза для квітів Волокитинського заводу, маслянка німецького виробництва Віллерой і Бох, вироби заводів Кузнєцових та ін. [4].

Збірка порцеляни та фаянсу в 70–80 рр. XX ст. доповнилась авторськими роботами з провідних фарфорових заводів України: Довбиського, Київського експериментального кераміко-художнього, Будянського, Баранівського, Коростенського, Тернопільського та Бориславського (більша частина яких експонується в Музеї декоративно-ужиткового мистецтва Київщини).

У 1979 р. на базі комплексу музейних пам'яток був створений Державний історико-культурний заповідник. У наукових експедиціях, що активно відбувалися по регіонах України в цей період, закуповувалися предмети, які доповнювали, збагачували зібрання музею. Їх переважну більшість складають неординарні речі з фарфору та фаянсу: вироби, що були виготовлені на заводах Кузнєцова, в Кам'яному Броді, в Петербурзі (завод братів Корнілових), в Москві (завод Гарднера), на Пєсочинській фабриці, в Німеччині (Тільш Альтвассер, Розенталь, Мейсен).

В 1985–1988 роках зібрання фарфору і фаянсу поповнилося виробами Полонського фарфорового заводу. Це – авторські роботи М. Козак та З. Олексенко – декоративні блюда та тарелі з зображенням архітектурних споруд XVIII–XIX ст. міста Переяслава, що виконані на замовлення Заповідника та представлені в експозиції Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема. Крім того, для створення експозиції Музею кобзарського мистецтва були придбані вази із зображенням відомих кобзарів (авторські роботи М. Козак та В. Овчаренко).

Протягом 1990-х та 2000-х років надходження до колекції були незначними. В основному їх придбали у мешканців міста та району. А в 1998–1999 та 2002 роках до фондової колекції Заповідника були передані предмети з Митної служби України, у тому числі і вироби

Рис. 1. Посудина декоративна (К-82). Середина XIX ст. Волокитинський фарфоровий завод (1839–1861) с. Волокитине, Чернігівська губернія. Фарфор; рельєф, ліплення, надполив'яний розпис, золочення

з фарфору: скульптурки, декоративні тарілки, глечик, виготовлені на фарфорових заводах Німеччини та Росії в кінці XIX та на початку XX століть.

Колекція фарфору та фаянсу різноманітна за тематичним діапазоном – у ній представлені цікаві та неординарні предмети.

Фарфор та фаянс XIX – початку XX ст. в Заповіднику репрезентований унікальними виробами таких відомих заводів, як Волокитинський, Городницький, Баранівський, Києво-Межигірський, Кам'янобродський, Білотинський, Імператорський фарфоровий завод, заводом Гарднера, братів Корнілових, Попова, Трегубова, заводами Кузнєцових [5, с. 20, 51, 145, 153] та західноєвропейськими фабриками Мейсена (Meissen), Вілерой і Бох (Villeroj&Boch), Тільш Альтвассер (Tielsch Altwasser), Розенталь (Rosenthal), Карла Шумана (Bavaria Schumann), Й. Веджвуда (Josiah Wedgwood), Бордеаукс (Bordeaux) [6].

Асортимент продукції згаданих виробників різноманітний. Це – столовий посуд (тарілки, цукорниці, чайники, чашки з блюдцями, блюда, сухарниці, посуд для вершків, маслянки, супниці, келихи, молочники, вази для фруктів, салатниці, сільнички), вази, декоративні тарілки, кашпо, скульптурки, попільнички, аптечний посуд.

Найбільша група експонатів в зібранні (близько 100 предметів) – вироби заводів Кузнєцових. Одна з найбільших фарфорових монополій XIX – початку XX ст. заснована в 1810 р., коли в с. Новохарітонове Бронницького повіту був побудований перший завод, у 1832 р. організовується виробництво в с. Дулєво, в 1843 – у Ризі, в 1871 – у Будах, а в 1892 – у Слов'янську Харківської губернії. У другій половині XIX ст. був придбаний завод Ауербаха в Твері, завод Сафронова в с. Короткому, в 1891 р. – завод Гарднера. На базі цих підприємств в 1891 р. було утворено «Товариство виробництва фарфорових і фаянсових виробів М.С. Кузнєцова». Розподіл виробництва товару по видах на підприємствах Кузнєцових був умовним. При потребі, для вимог ринку, кожне з них включалося для виготовлення необхідної продукції. Монополією керували компетентні та підприємливі люди, зв'язок підприємств з ринком був чітко налагоджений.

У колекції НІЕЗ «Переяслав» знаходяться предмети, що були виготовлені на заводах Кузнєцових в Москві, Ризі, Дулєво, Будах, Вербілках, Харкові, Твері. Асортимент виробів різноманітний: вазочки, сільнички, блюда, тарілки, чайники, чашки, чашки з блюдцем, бокали, салатниці, сметанник, соусники, молочники, предмети з сервізів, скульптурки. Серед цих витончених і красивих предметів вирізняються дві унікальні речі – чашки (К-81, НДФ-809) із родини князів Горчакових. Вони були замовлені та виготовлені на заводі М. Кузнєцова до весілля Олександра Горчакова та Дарії Бібікової, яке відбулося навесні 1904 р. Чашки мають циліндричну форму, на бочках яких зображений зовнішній вигляд палацу князя К. Горчакова в с. Ташань Переяславського повіту Полтавської губернії, з монограмою та датою шлюбу «7.04.1904». Виготовлені чашки з тонкого фаянсу. Надійшли ці предмети до Переяслава-Хмельницького історичного музею в 1962 р. від жительки с. Ташань Одарки Самутіної, якій дісталися в спадок від матері, Марії Лабузної, яка працювала в маєтку Горчакових. Відомості про те, як дані предмети потрапили до цієї жінки, в записах відсутні [7].

У фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав» зберігаються 12 фаянсових предметів, виготовлених на Києво-Межигірському фаянсовому заводі: дві тарілки, прикрашені малюнками художника Д. Степанова із зображенням краєвидів Києва; декоративні тарілки; посуд для вершків; ваза для десерту з рельєфним орнаментом; чашечка з гіпюровим орнаментом.

Волокитинський фарфоровий завод репрезентований у колекції (11 предметів) вазами, молочником, соусником, посудиною для вершків, кашпо. Вони вражають пишністю й вибагливістю форм, багатим декором, витонченою колоритною гамою, виконаною в характерних для волокитинської порцеляни техніках, – тонуванні, золоченні з використанням рельєфних, ліпних, живописних мотивів. Особливе місце серед посудних форм займають вази і флакони. Вони різні за формою та розмірами, але майже всі вирізняються пишністю та багатим оздобленням [8]. Хочеться наголосити на одній із таких ваз, яка була придбана у приватної особи – мешканки с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області в 1966 р. З її слів, ця ваза дісталася

їй від батька, яку йому подарував князь О. Горчаков в 1907 р. Ваза (К-82) прикрашена ліпленням, позолотою, розписом, займає гідне місце в експозиції Музею Заповіту Т.Г. Шевченка.

Серед фарфору та фаянсу, виготовленого на заводах СРСР в першій половині ХХ ст., в зібранні містяться вироби Будянської фаянсової фабрики, Городницького фарфорову заводу ім. Комінтерну, Дулєвського фарфорового заводу, Дмитрівської фарфорової фабрики, Конаківської фаянсової фабрики ім. Калініна, Новгородського фарфорового заводу «Пролетарій», Коростенського фарфорового заводу, Миргородської художньо-промислової школи ім. Миколи Гоголя. Асортимент продукції згаданих заводів в колекції небагатий: тарілки, декоративні тарелі, маслянка, сільничка, скульптурка. Декоровані вони, в основному, рослинним орнаментом. Кілька творів мають портретні зображення, а деякі носять агітаційний та ідеологічно-пропагандистський характер. На одній з тарілок (К-1271) зображений процес вирощування хліба за часів царської імперії та показано впровадження машинного виробництва в сільське господарство при радянській владі. На іншій (П-Х № 4727) тарілці показаний трактор, а вище над ним міститься напис: «Пятилетку в четыре года».

Фарфорове та фаянсове виробництво другої половини ХХ ст. в колекції репрезентоване творами, які були виготовлені на провідних заводах України (Полонському, Довбиському, Будянському, Баранівському, Коростенському, Тернопільському, Бориславському, Київському експериментальному кераміко-художньому) на замовлення Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника для створення музейних експозицій. Серед асортименту продукції – вази, блюда, скульптурна пластика, чайні та кавові сервізи, набори для напоїв. На багатьох вазах, тарелях зображені портрети передовиків виробництва, політичних діячів, письменників, кобзарів. В збірці репрезентовані творчі роботи талановитих майстрів-фарфористів: Г. Антоненка, М. Козака, В. Кравцевича, К. Нікітаєвої, З. Олексенко, М. Тимченко, В. Трегубової, К. Устименко, А. Хітько, В. Щербини та ін.

З діяльністю Київського експериментального кераміко-художнього заводу пов'язана творчість цілої плеяди талановитих митців. Серед них – відомі петриківчанки В. Клименко-Жукова, заслужений майстер народної творчості В. Павленко, народний художник України М. Тимченко. У колекції представлені виконані ними чайні, кавові, декоративні тарелі, оздоблені в техніках надполив'яного та підполив'яного розпису, часто з доповненням позолоти.

Фарфорові та фаянсові вироби другої половини ХХ ст. іноземного виробництва (кілька ваз та скульптурка), вироблені на заводах Польщі, Чехословаччини, Китаю, були подаровані Заповіднику делегаціями згаданих країн під час його відвідин [9].

Слід зазначити, що в фондовій колекції є предмети, що потребують подальшого вивчення та атрибуції. На цих виробах клейма або не досліджені, або ж взагалі відсутні.

Рис. 2. Ваза декоративна (П-Хм. Інв. №1920). Середина XIX ст. Волокитинський фарфоровий завод (1839–1861) с. Волокитине, Чернігівська губернія. Фарфор; рельєф, ліплення, надполив'яний розпис, золочення

Збірка фарфору та фаянсу є частиною безцінного надбання декоративного мистецтва Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Різноманітне і багате зібрання унікальної колекції займає чільне місце у фондах та експозиціях Заповідника. На жаль, на сьогоднішній час, більшість шляхів надходжень цінних пам'яток до музейної колекції не існує.

ПОСИЛАННЯ

1. Інвентарні книги фондової групи загальних матеріалів (шифр ПХІМ) НІЕЗ «Переяслав» № 1.
2. Інвентарні книги фондової групи загальних матеріалів (шифр ПХІМ) НІЕЗ «Переяслав» № 1–5.
3. Інвентарні книги фондової групи загальних матеріалів (шифр ПХІМ) НІЕЗ «Переяслав» № 5.
4. Інвентарні книги фондової групи «Кераміка» (шифр «К») НІЕЗ «Переяслав» №1–4, Науково-допоміжний фонд (шифр «НДФ») № 1.
5. Родионов А.М. Марки русского фарфора: практическое руководство для собирателей. – Киев: Издательский дом «Стилос», 2005. – 288 с.
6. Борок В., Дулькина Т. Марки немецкого фарфора. – Москва: Аксамит-Информ, 1999. – 223 с.
7. Інвентарні книги фондової групи «Кераміка» (шифр «К») НІЕЗ «Переяслав» № 1.
8. Музика Т. Збірка українського фарфору та фаянсу XIX – поч.

XX ст. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». Волокитинський фарфор // Переяславіка: збірник наукових статей. – Вип. 3 (5). – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 201–205.

9. Інвентарні книги фондової групи «Кераміка» (шифр «К») НІЕЗ «Переяслав» № 1–4.

Дунайная И.Г. Фарфор и фаянс Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»: формирование и склад коллекции

Актуальность этой публикации обусловлена недостаточным освещением в печатных источниках собрания фарфоровых и фаянсовых изделий Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». В данной статье проведен краткий исторический экскурс о путях формирования и источниках поступлений культурных ценностей в музейную коллекцию Заповедника, в частности раритетов фарфора и фаянса.

***Ключевые слова:** комплектация музейной коллекции, фарфор, фаянс, декор, музей.*

Dunainaia I.H. Porcelain and faience of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav»: formation and storage of collection

Actuality of this publication deals with the insufficient coverage in the printed sources of the collection of porcelain and faience products of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav». The short historical review of the ways of formation and sources of revenues of cultural values to the Museum's collection of the Preserve, including porcelain and faience rarities is made in the article.

***Key words:** collection of museum collection, porcelain, faience, decoration, museum.*

22.02.2018 р.

УДК 069.51(477)908: (638.142)

Н.Д. Дем'яненко

ВУЛИКИ З ПАСІКИ П. ПРОКОПОВИЧА У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті висвітлюються питання історії створення П. Прокоповичем рамкового (втулкового) вулика. Представлено вулики з його пасіки, які зберігаються у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

***Ключові слова:** вулик, рамковий вулик, пасіка, предмети музейного значення, експонати, фондова колекція, бджільництво, рамка, Чернігівщина.*

Традиційним промислом українців із сивої давнини є бджільництво – галузь сільського господарства, яка займається розведенням бджіл та отриманням від них меду та інших продуктів бджільництва. На сьогоднішній день питання дослідження бджільництва залишається надзвичайно актуальним, оскільки, за весь час свого існування, воно пройшло певні періоди розвитку та удосконалення, ставши в сучасних умовах розвинутою галуззю народного господарства. Вироблені в Україні продукти бджільництва за останні роки лідирують на світовому ринку з експорту. На сьогодні їх застосовують практично в усіх галузях виробництва. У зв'язку з популярністю використання продуктів бджільництва виникає потреба у їх продукуванні, яке повністю залежить від багатьох факторів його ведення. Питання пасічникування з моменту, коли воно стало предметом господарювання людей, досліджується багатьма науковцями, привертає увагу пасічників, зацікавлює пересічних громадян та викликає інтерес до історичного минулого українського становлення бджільництва, основоположником якого вважається уродженець Сіверщини П. Прокопович.

Мета статті – на основі вивчення та аналізу теоретичних джерел історії створення П. Прокоповичем рамкового (втулкового) вулика популяризувати ідеї його пасічникування та представити вулики з його пасіки, які зберігаються у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Багато дослідників у різний час займалося вивченням питання бджільництва. М. Вітвицький вивчав устрій бджолиного гнізда, а також сконструював розбірний багатоповерховий промисловий вулик, що роз'єднувався на частини і відповідав біології розвитку бджолиної сім'ї.

Одним із найвизначніших діячів українського бджільництва є В. Ващенко, який активно поширював передові знання та досвід свого часу з бджільництва, розробляв протиройові методи, зробив великий внесок у вдосконалення конструкції вуликів. Методика визначення потреби в бджолах для запилення сільськогосподарських культур була розроблена С. Розовим. Дослідник В. Шимановський розглядав різні методи пасічникування, особливості розміщення пасік. В. Нестерводський всебічно розглядав теоретичні й практичні питання особливостей зимівлі бджіл, комплекси прийомів щодо підвищення їх льотної діяльності, рекомендував ефективні способи кочівлі бджіл на медозбір.

Основоположником бджільництва в України вважають П. Прокоповича, який народився та здійснив усі свої винаходи на Чернігівщині, що зробили революцію у веденні бджільництва всього світу. Наукові дослідження та винаходи П. Прокоповича в різні історичні періоди привертали увагу багатьох дослідників. Важливою першоосновою для вивчення біографії та творчості П. Прокоповича є статті його сучасників – О. Покорського-Жоравко та С. Великдана. Постать П. Прокоповича активно висвітлювалась у виданнях царської доби: «Иллюстрированном сельскохозяйственном словаре», «Русском библиографическом словаре» та ін. Значний інтерес мають публікації М. Вишневецького, В. Волконського, О. Коренева, П. Ляліна, Д. Остен-Сакена, які розкривають досягнення науково-дослідної роботи в школі бджільництва П. Прокоповича, яку він організував [1]. Роботи В. Крузе, О. Андріяшева характеризують переваги рамкового вулика. Т. Юрченко, Я. Голіцин характеризують П. Прокоповича як дослідника кормової бази бджільництва. За радянського періоду відомості про П. Прокоповича, як про «видатного росій-

ського вченого», були включені до всіх енциклопедичних та довідкових видань. А. Курочкін, І. Шабаршов є авторами посібників із вивчення історії розвитку бджільництва, в яких друкувалися відомості про П. Прокоповича як «піонера вітчизняної бджолярської науки» [2]. З часів незалежної України серед авторів публікацій про постать П. Прокоповича та його винаходи у своїх працях згадують В. Зуй, В. Скуратівський, О. Сергієнко, Л. Бондарчук, Т. Соломаха, Н. Демиденко та ін.

Петро Іванович Прокопович – людина зі світовим ім'ям, яскрава особистість у історії світової науки, видатний український бджоляр, талановитий педагог, експериментатор, учений, практик, винаходи якого зробили науково-технічний переворот у природничих науках усього світу. Маючи великий досвід роботи з бджолами, він зробив цілу низку відкриттів, які були спрямовані на поліпшення та збереження бджолиної сім'ї.

У 1814 році сконструювавши, як його називав сам дослідник, втулковий вулик, П. Прокопович вперше розмежував «дике» і раціональне бджільництво, повністю спростував цим відоме ще з часів Київської Русі прислів'я: «Не викуриш бджіл – не поїси меду» [3]. Це був новий спосіб добування меду, за якого, як виявилося, можливо повне збереження бджолиної сім'ї. У втулковому вулику вперше в світі застосовувалися рухомі рамки, що давали можливість пасічнику вільно оглядати бджолине гніздо, слідкувати за станом та розвитком сім'ї, а найголовніше – відбирати мед, не знищуючи при цьому комах.

Стосовно цього винаходу відомий письменник й історик О. Покорський-Жоравко в1850 р. писав: «По нашему мнению, улей втулочный П.И. Прокоповича во всех отношениях лучше всех доселе придуманных ульев и, после гениальной простоты этого изобретения, сделать что-нибудь совершеннее, кажется, по крайней мере, на настоящую минуту, весьма трудно» [10].

Для догляду за пасікою з такими вуликами виникла потреба у відповідних спеціалістах. Тоді П. Прокопович вирішив не чекати офіційних дозволів і вже в 1825 р. почав навчати пасічникуванню шістьох своїх селян-кріпаків [8]. П. Прокопович згадує: «Вони не стали пасічниками, бо не мали ніяких знань про бджіл. Вони могли лише виконувати мої вказівки. Я зрозумів, що без викладу учням по порядку усіх знань, які є основою для керування бджільництвом, без засвоєння таких знань жоден, навіть моторний і здібний, учень не зможе стати великим знавцем бджільництва. Тому я і вирішив навчати своїх людей шкільним способом…» [9]. У 1828 р. з дозволу Міністерства внутрішніх справ (яке на той час опікувалося сільським господарством) бджоляр із Чернігівщини відкрив у своєму маєтку першу школу бджільництва з 2-х річним терміном навчання, до якої зараховували представників різних верст населення. В школі він передавав власний досвід пасічникування та набуті вміння своїм талановитим учням. У навчально-виховній роботі школи П. Прокопович запровадив власний підхід до навчання і виховання майбутніх фахівців-пасічників, про що говорив саме так: «Прежде познаний нужно образовывать взгляд на явления и приобучать руки к делу» [12]. Кожен учень, займаючись у школі наукою про бджіл, обов'язково набував практичних навичок виготовлення втулкових вуликів із наборами рамок.

У своїй школі П. Прокопович на перше місце ставив моральні принципи вихованців: «Утримувати учнів так, щоб вони були морально добрими, виконували християнські звичаї і обряди; прищеплювати їм слухняність до господаря, старанність до роботи, до знань різних господарських справ і особливо, щоб вони були в усьому відвертими і щиро відданими…, викорінювали будь-який вид лукавства і хижацтва» [11]. При вступі до школи пасічників кожен учень обов'язково давав обіцянку: «Зобов'язуюсь трубки не курити, тютюну не нюхати, горілки не пити і по вулиці не волочитися, бо усе це є зайвим, непотрібним і поганим» [12].

С. Великдані з цього приводу в «Земледельческой газете» 1850 р. у № 84 розповідав: «Два роки школу бджільництва П. Прокопович утримував у с. Митченки. На той час в ній навчалося 33 учні. Оскільки для школи не вистачало потрібних приміщень, а на навчальний процес негативно впливала близькість села, у 1830 р. П. Прокопович купив хутір Пальчики, що знаходився недалеко від с. Митченки. Хутір мав 80 десятин орної, сіножатної і болотної землі, й вся вона знаходилася в низинній місцевості. На той час хутір був запущеним, проте відповідав усім потребам, необхідним для утримання школи. Тоді ж П. Прокопович вирішив разом із бджолиним заводом перемістити на хутір усіх учнів. Тому було негайно прийнято діяльні заходи з упорядкування цього маєтку. Всю землю навколо хутора обкопали і розділили на десятини. Для кращого осушення в потрібних місцях викопали копанки і канави, які обсадили деревами і червоною лозою, посадили сади і квітники з медоносних рослин. Після цього хутір став невеликою, добре впорядкованою і всебічно влаштованою садибою, відповідно пристосованою для бджільництва і для потреб школи» [10].

За 51рік своєї роботи (1828–1879 рр.) школа бджільництва підготувала 566 досвідчених пасічників, що несли в народ знання та ідеї, якими користуються до сьогодні [4]. Теоретичною і практичною основою викладання в школі стали наукові праці П. Прокоповича, частина яких дійшла до нашого часу.

Регіональне дослідження історії бджільництва на матеріалах музейних колекцій є надзвичайно актуальним та важливим питанням, оскільки популяризує музейні колекції та привертає увагу до історії і культури регіону. Фондова колекція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» багаточисельна і різнопланова. Вона нараховує 22 інвентарні групи збереження. У деяких із груп зазначені вулики, зібрані в різних регіонах України, які різняться конструкцією,

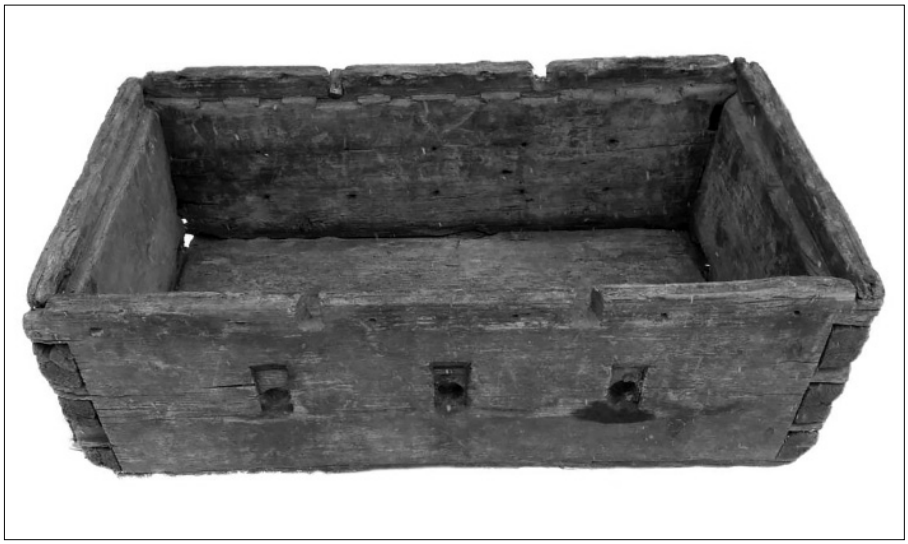

Фото 1. Вулик із пасіки П. Прокоповича, інв. № Е-2995

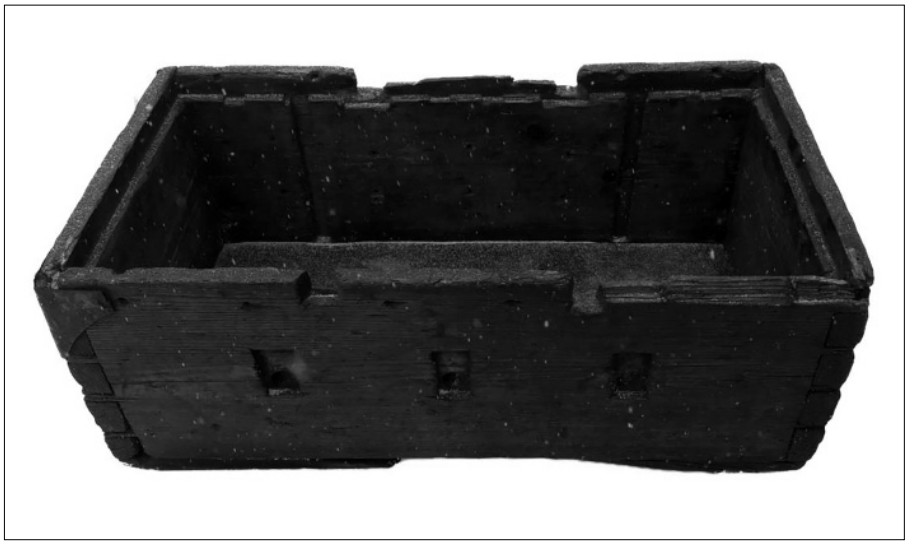

Фото 2. Вулик із пасіки П.Прокоповича інв. № Е-2980

умовами утримання комах, технологією виготовлення, формою, розміром, матеріалом виготовлення. У інвентарній групі «Е» під ін. № 2995 та ін. № 2980» [6] значені вулики з Чернігівщини (2 одиниці) з пасіки, яка належала П.І. Прокоповичу. Вулики експонуються у «Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини». Це – унікальні експонати, які ще не були об'єктами наукового дослідження і заслуговують на окрему увагу.

У 70-80-тих роках ХХ ст. одним із головних напрямків роботи наукових співробітників Переяслав-Хмельницького музею була науково-експедиційна робота, яка мала на меті збір та наукове опрацювання предметів музейного значення. Наукові експедиції здійснювалися в різні регіони України: Черкащину, Полтавщину, Сумщину, Хмельниччину, Київщину, Полісся. Починаючи з 60-70-тих років минулого століття, наукові працівники Переяслав-Хмельницького державного музею (зараз НІЕЗ «Переяслав») також досліджували північно-східні регіони України, зокрема Чернігівщину. У директора музею М. Сікорського зародилася ідея створення тематичного музею бджільництва. Її реалізація розпочалася у 1980-тих роках, коли спадкоємці пасічника з діда-прадіда Ф. Хвостика з села Помоклі Переяслав-Хмельницького району запропонували передати музею батьківську хату, в якій в 1983 р. розмістився «Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини».

Упродовж 1980–1985 рр. колективом наукових співробітників організовано і проведено більше десяти експедицій у різні регіони України, одним із завдань яких було дослідження становлення бджільництва та здійснення збору тематичних предметів музейного значення. Найвдалішою виявилась експедиція до Чернігівської області 1982 року, яка тривала з 16 по19 липня [5]. До складу експедиції увійшли наукові співробітники музею Ю. Мисюра, Г. Остронос, М. Герасько. Метою експедиції було обстеження с. Митченки, де народився відомий бджоляр – основоположник раціонального бджільництва,та с. Пальчики, яке колись належало П. Прокоповичу. В цьому селі функціонувала перша в Російській імперії та єдина на той час в Європі школа пасічників.

У с. Пальчики Бахмацького району Чернігівської області, в господарстві Миколи Івановича Шульги,науковими співробітниками музею був виявлений вулик (інвентарний № Е-2995 (фото 1). За свідченням місцевого пасічника Федота Івановича Глущенка та пасічника з с. Городище Чернігівської області Василя Васильовича Лук'янчука (мав 93 роки у1982 р.), знайдений вулик – із пасіки П. Прокоповича. Його розміри становлять 88 см х 46 см х 33,5 см. Вулик виготовлений ручним способом з товстих тесаних соснових дощок, кути якого з'єднані в «замок», має форму прямокутника. Дошки вулика темного кольору, мають тріщини. В середині вулика є дерев'яна планка, на якій трималися рамки. Зовні, на боковій дошці, є три отвори для льотків. У верхній частині конструкції на дошках збереглися пази, на яких зверху вулика кріпилася дерев'яна кришка, що щільно входила в отвори. Кришка та рамки відсутні [6].

Другий вулик (інвентарний № Е-2980 (фото 2) зберігався в місцевій школі села Пальчики, де певний час була

розміщена пасіка П. Прокоповича, потім – його сина Степана Великдана, а у XIX ст. функціонувала школа бджолярів. Розміри вулика становлять 88 см х 47 см х 34 см. Вулик ручної роботи, має форму прямокутника. Виготовлений з товстих тесаних соснових дощок. Дошки темного кольору, є розколини. Вулик був у використанні. Кути з'єднані в «замок». На бічній дошці є три отвори для льотків. Дерев'яна кришка, що входила в пази, та перегородки, відсутні [6]. Ці вулики були перевезені до фондів музею, де зберігаються донині.

Сучасна наукова концепція Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини включає розділ, присвячений життю і діяльності П. Прокоповича. В експозиції музею представлено портрет бджоляра, експонуються два вулики з його пасіки, вулики різних систем та конструкцій, в основі яких лежить рухома рамка, запропонована дослідником, рамки різних розмірів, поїлки для бджіл та інший інвентар.

Вулики, перевезені з Чернігівщини, що використовувалися на пасіці П. Прокоповича, мають велику цінність для фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та посідають важливе місце в експозиції Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Але походження цих вуликів на сьогодні потребує подальшого дослідження. Порівнявши їх із сучасними вуликами, стає очевидним, що у господарствах нинішніх пасічників ми не побачимо подібних до першого втулкового, який змайстрував дослідник. Навіть наявні в експозиції музею вулики були вдосконалені самим П. Прокоповичем чи С. Великданом, і вже відрізнялися від вперше створеного.

Отже, розвиток сучасного раціонального бджільництва базується на ідеях пасічникування та винаході втулкового вулика П. Прокоповича. Упродовж двох століть практичного використання рамкового вулика відбувається його модернізація як українськими, так і зарубіжними пасічниками. Вулик весь час зазнає еволюційного розвитку з урахуванням зручності в роботі пасічника та розвитку і життєдіяльності бджолиної сім'ї. На сьогоднішній день пасічники в своїх господарствах мають багато різновидів розбірних вуликів, які окремими деталями відрізняться між собою, але принцип їх функціонування залишається спільним – запровадженим П. Прокоповичем.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні прародичів сучасного вулика, що експонуються в Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав», який гостинно відкриває двері відвідувачам.

ПОСИЛАННЯ

1. Демиденко Н.Д. Життєвий і творчий шлях П.І. Прокоповича (1775–1750) – патріарха вітчизняної бджільницької науки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_demydenko.pdf.

2. Демиденко Н.М. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук //Діяльність П.І. Прокоповича(1775–1750) у становленні та розвитку Вітчизняної бджільницької науки. – Київ, 2011.

3. Демиденко Н.Д.Життєвий і творчий шлях П.І. Прокоповича (1775–1750) – патріарха вітчизняної бджільницької науки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-2/11_demydenko.pdf.

4. Огієвська Р. Перша і єдина школа бджільництва у Європі була створена на Чернігівщині. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.sknews.net/persha-i-jedyna-shkola-bdzhilnytstva-u-evropi-bula-stvorena-na-chernihivschyni.

5. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Відділ кадрового та адміністративного забезпечення. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (1982 р.).

6. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. Інвентарні книги «Е».

7. Обязательство (Обет) учеников // Земледельческий журнал. – 1828. –№ 24. – С. 13.

8. Прокопович П.І. Про заснування у Батурині школи Бджільництва // Пасіка– 2000. № 7–8. –С. 18–19.

9. Прокопович П.І.Про заснування у Батурині школи Бджільництва // Пасіка– 2000. № 7–8. –С. 17.

10. Прокопович П.І. Сучасний погляд на біографію. Редакційна колегія «Вибраних творів П.І. Прокоповича». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mirpchel.com.ua/foto/biogr_PIP_ukr.pdf.

11. Федосов Н.Ф. Об учреждении школы пчеловодства в селе Митченках близ Батурина. / Избранные статьи по пчеловодству – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С. 63-64.

12. Федосов Н.Ф. Об учреждении школы пчеловодства в селе Митченках близ Батурина. / Избранные статьи по пчеловодству – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1960. – С. 53.

Демьяненко Н.Д. Ульи из пасеки П. Прокоповича в фондовом собрании Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»

В статье освещаются вопросы истории создания П. Прокоповичем рамочного (втулочного) улья. Представлены ульи с его пасеки, которые хранятся в фондовой коллекции Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав».

Ключевые слова: *улей, рамочный улей, пасека, предметы музейного значения, экспонаты, фондовая коллекция, пчеловодство, рамка, Черниговщина.*

Demianenko N.D. Hives from the piary of P. Prokopovych in the collection of the historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The article highlights the history of the creation by P. Prokopovych of a framework (bush) hive. Hives from his apiaries are kept, which are stored in the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

Key words: *hive, framehive. apiary, objects of museum significance, exhibits, stock collection, beekeeping, frame, Chernihiv region.*

28.02.2018 р.

УДК 069(477): 908(745.52) «18»

В.І. Старченко
О.С. Сулима

СХІДНІ НАВІЮВАННЯ

У статті аналізуються вибійчані хустки XIX ст. зі східними орнаментальними мотивами, які зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Наведений науковий опис предметів групи зберігання «Тканини» підгрупи «Головні убори».

Ключові слова: *головний убір, хустка, східні орнаменти, вибійка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.*

У останні зимові дні 2018 р. у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського відбулося відкриття виставки «Дивовижний Схід: мистецькі й історичні реліквії XVIII–XX ст. з народознавчих колекцій музею». Підготовка вимагала всебічного вивчення наявних у музейній колекції предметів, пов'язаних із неповторним Східним регіоном. Поміж розділів «Старожитності з Японії та Китаю», «Японське і китайське графічне мистецтво», «Раритети з Персії та Індії» окреме місце було відведене мистецьким зразкам, які несуть на собі відбиток східних впливів у європейській культурі XIX–XX ст. Адже художні надбання Сходу були і залишаються постійним джерелом запозичень та інтерпретацій для європейської цивілізації. Поміж різноманітних музейних предметів увагу авторів привернули хустки, оздоблені пишними візерунками з мигдалеподібними фігурами. Кольорова гама та складний орнаментальний сюжет заворожують, перетворюючи цей елемент одягу на завершений мистецький твір з високим рівнем атрактивності.

На сьогодні розвідки, присвячені вивченню жіночих хусток у колекціях різних музеїв та заповідників України і Росії, опублікували співробітники цих закладів, наприклад, В. Буличова (Харківський історичний музей) [1], О. Поманицька (Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна) [2], Н. Толстухіна та Т. Полосинова (Сергієво-Посадський державний історико-художній музей-заповідник) [3], Є. Антипіна (Володимиро-Суздальський музей-заповідник) [4], Н. Красильникова (Кирило-Білозірський історико-архітектурний та художній музей-заповідник) [5] тощо. Зазначені вище дослідження містять підсумки з систематизації та каталогізації за різними ознаками жіночого головного вбрання, загальний аналіз фондових колекцій окремих музейних закладів.

Цінний історичний та фактологічний матеріал вирізняє фундаментальні дослідження мистецтвознавців та етнографів останньої третини XX – початку XXI ст.: А. Заволокіної, О. Косміної [6], Т. Ніколаєвої [7], Г. Стельмащук [8] та ін. Монографії зазначених вище авторів містять посилання на музейні колекції, у тому числі Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, однак лише в загальних рисах характеризують предмет нашої розвідки. Отже, актуальним залишається потреба введення до наукового обігу результатів вивчення колекційної збірки хусток, що зберігаються у фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі – ПКМВК).

Автори ставлять за мету визначити виробників, уточнити датування та проаналізувати художні особливості жіночих хусток зі східними мотивами із зібрання ПКМВК. Реалізація сформованої мети потребує вивчення наявних на виробах клейм, з'ясування ознак східних запозичень у декорі подібних предметів. У підсумку – укладання уніфікованого паспорту на музейний предмет групи зберігання «Тканини», підгрупи «Головні убори».

Головний убір, як важлива складова традиційного народного костюму, окрім захисної, практичної, знакової та оберегової функцій мав естетичне значення і виконував роль завершального елементу загального ансамблю українського національного одягу.

В Україні жінки залюбки носили таке вбрання голови, яке у XIX – на початку XX ст. мало загальні назви «хустка», «платок», іноді «шаль». Різними були способи їх пов'язування, які частково наслідували прийоми пов'язування намітки [7, с. 100]. Хустки, шалі, а згодом і шарфи використовувалися не лише як покрив голови, але й для захисту шиї та плечей [9, с. 666]. На початку XX ст. відомий український вчений Ф. Вовк у своїй етнографічній розвідці відзначав: «Кольорові хустки – нововведення і на півдні України замінили собою стародавній білий головний убір у вигляді намітки або обруса… процес заміни відбувається на наших очах» [10, с. 557]. Про явище витіснення домотканих виробів фабричними згадував і етнограф М. Степовий: «… тепер же все необхідне селянину пропонують у достатній кількості і різноманітності фабрики; … тепер же немає ні одного маленького містечка,… де б не було сучасних «крамів» під час ярмарок і базарів…» [11, с. 273].

Щорічно у визначених місцях відбувалися ярмарки, де обов'язково були ряди з «красними товарами» – бавовняними, вовняними, шовковими, суконними, лляними і конопляними виробами українських та російських мануфактур [12, с. 161]. Для цього виду краму необхідні були дві головні ярмарки на рік, зимова для літніх речей і навпаки. Таким місцем торгівлі був Іллінський ярмарок у Полтаві, де масово підприємці представляли фабричні суконні та вовняні тканини. Сюди спродати бавовняні, шовкові, вовняні та лляні вироби прибували мануфактурники з Московської, Володимирської і Костромської губерній [12, с. 18, 25]. Таким чином, місцеві жителі та гості могли збагати та урізноманітнити свій гардероб.

Колекція головних уборів ПКМВК почала формуватися від початку його діяльності як Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, відкритого у 1891 р. Уже тоді було визначено, що у «фокус» закладу повинні «сходитися найрізноманітніші природничо-історичні відомості про край» [13, с. 6]. Збиральницька робота співробітників музейного закладу відзначалася плідністю та різноманітністю. Завідувач історико-етнографічного відділу в 1906–1924 рр. К.В. Мощенко (1876–1963) систематично здійснював експедиції в села краю з

метою пошуку експонатів для поповнення етнозбірки музею. Колектором етно-мистецьких колекцій був і відомий етнограф та археолог І.А. Зарецький (1857–1936). Значну увагу дослідженню різних аспектів народного побуту приділяв мистецтвознавець та етнолог Вадим Щербаківський (1876–1957), який упродовж 1912–1922 рр. очолював археологічний відділ Природничо-історичного музею [14, с. 5–6]. На сьогодні у фондах ПКМВК зберігається близько 100 хусток фабричного виробу XVIII–XX ст.

Одним з основних питань, які постають перед дослідниками музейних раритетів, є встановлення джерела та часу надходження предметів до збірки. У цьому відношенні збережена до наших днів фондово-облікова документація ПКМВК виявилася малоінформативною. Довоєнна її частина втрачена, оскільки під час німецької окупації Полтави у 1943 р. будівля музею разом з колекціями, бібліотекою та науковим архівом була спалена [15, с. 116].

Бирки, нашиті на хустки, дають змогу встановити, що ці вироби походять з довоєнного музейного зібрання. Наприклад, у збережених інвентарних книгах Полтавського державного історико-краєзнавчого музею (назва ПКМВК у 1930–1940-х рр.) за 1939 р. під № 933 міститься наступний опис: «Платок турецький червоного, синього, зеленого, жовтого коліру. Посередині восьми кінцева фігурна зірка чорного коліру, на кінцях рослинний орнамент. Москва, II пол. XIX ст.» [16, с. 572–575].

Подальші пошуки наштовхують на дві вірогідні версії шляхів надходження досліджуваних музейних предметів до фондів закладу. По-перше, їх разом з іншими раритетами могли добути згадані вище дослідники кінця XIX – початку XX ст. під час численних етнографічних експедицій. По-друге, вони можуть бути частиною колекції, яку у 1906 р. передала до Природничо-історичного музею лубенська меценатка К.М. Скаржинська (1852–1932). Її зібрання нараховувало близько 20 тисяч предметів і спочатку розміщувалося у маєтку Круглик під Лубнами. Для оптимізації ознайомлення відвідувачів із старожитностями музей складався з двох великих збірних відділів: «чисто місцевий, малоросійський» та «загальний… – всієї іншої Росії та іноземних держав усього світу» [17, с. 93]. У «Каталозі зібрання археологічних та історичних старожитностей Катерини Миколаївни Скаржинської» укладач виділив окремий розділ «Великорусский этнографический», однак він не зберігся повністю, тому інформація про досліджувані головні убори відсутня [18, арк. 91].

Під час візуального аналізу хусток з музейної колекції складно не звернути увагу на пишність та барвистість орнаментальних композицій, якими вони оздоблені. Ці головні убори — яскраві зразки модних тенденцій XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. услід за Великобританією та Францією, де утвердився інтерес до орієнталізму, у Російській імперії набули популярності орнаментовані ткані вовняні шалі, які іноді називали «турецькими» або «кашмірськими». Оскільки виробництво таких хусток було дорогим та трудомістким, то поступово їх витіснили шалі з вибійчаним узором. Тому у другій половині XIX ст. цей яскравий текстильний виріб міцно увійшов у побут різних суспільних верств.

Дослідження хусток, відібраних для експонування на виставці «Дивовижний Схід», дозволило встановити точне місце та час виготовлення, тому що на їх зворотах є клейма. У музейному зібранні зберігаються два зразки продукції Фабрики Я. Лабзіна і В. Грязнова (ПКМВК 5713 Тк 895; ПКМВК 6297 Тк 1476) та один – Хустковибійчаної мануфактури А. Штефко (ПКМВК 5745 Тк 927). Варто зазначити, що не кожне музейне зібрання має хустки Фабрики Я. Лабзіна та В. Грязнова з клеймами [4, с. 4]. Завдяки фабричному маркуванню можемо встановити точну дату створення лише хустки з обліковими позначеннями ПКМВК 5713 Тк 895–1887 р. На двох інших текстильних виробах клейма збереглися гірше, тому відповідно до якості виконання, детальності розробки орнаментів та їх сюжетного наповнення вони були віднесені до 1870–1880-х рр. Саме в цей період у розробці узорів з'являються нові, квіткові мотиви, які гармонійно поєднуються зі східними орнаментами [4, с. 6].

Складні за формою та символікою візерунки, використані для оздоблення досліджуваних музейних предметів, мають східне походження: у свій час вони прославили кашмірські шалі (Кашмір – історичний регіон в Індії). Розглянемо їх детальніше. За тисячолітню історію у мистецтві Індії сформувалися універсальні мотиви, які давно перетворилися на класику, зустрічаються у будь-якому регіоні та повсюдно застосовуються у текстильному виробництві. До таких усталених художніх форм мистецтвознавці відносять тулсі (верхівка священної рослини базиліку), буті (бутон), тоті (птах з пишних хвостом), коірі (монетка), падма (лотос) [19, с. 422].

Найбільш характерний для хусток декоративний елемент – це «індійський огірок». Ця фігура, що нагадує зародок або краплю, має безліч назв – «турецький біб», «сльоза Аллаха», «індійський пальмовий листок», «перський кипарис», «туступі», «буті» тощо. В Ірані цей мотив уособлює побажання добробуту будинку. В Індії огірковим орнаментом, як символом родючості, до цього часу прикрашають весільне вбрання нареченої. Потрапивши до Європи на початку XIX ст., цей візерунок захопив уяву британських ткачів. Центром виготовлення недорогих жакардових тканин, що імітували аутентичні східні вироби, стало шотландське містечко Пейслі, подарувавши ще одну назву «турецькому бобу» – «пейслі/пейзлі» [20, с. 34]. Мотив буті виявився надзвичайно популярним – з'явилися творчі розробки теми, наприклад, контури «індійського огірка» почали заповнювати різнобарвними дрібними квіточками, що надавало всій композиції насиченості [19, с. 423]. Саме цей декоративний елемент у різних варіаціях зустрічаємо на кожному з досліджуваних текстильних виробів.

Запозиченим в орнаментиці кашмірських шалей є мотив міхрам, буквально «ніша в стіні, що вказує напрям на Мекку» [19, с. 426]. Цей арковий геометричний візерунок

вдало поєднується з іншими сюжетами і надає композиції просторову неодномірність, глибину, що спостерігаємо на хустці з обліковими позначеннями ПКМВК 5713 Тк 895.

Французькі імітації кашмірських шалей не були виразними за своїм стилем. Однак вони поповнили скарбницю візерунків «французькою трояндою» – яскравою, багатопелюстковою, з переливами тонів одного кольору [19, с. 434]. Дві хустки з музейної колекції – ПКМВК 5745 Тк 927 ПКМВК 6297 Тк 1476 – декоровані яскравими трояндами. Виконані різними відтінками червоного, рожевого, зеленого кольорів, набиті на чорному тлі, вони створюють виключно сильний художній ефект.

Процес виготовлення вибійчаних хусток був складним і тривалим. Упродовж XIX – на початку XX ст. він здійснювався виключно вручну. На спеціально підготовану тканину накладали різьблені дерев'яні форми. Залежно від розміру хустки візерунок ділили на 4–24 частини. Спочатку відбивали контур малюнку, потім послідовно відтискали всі його кольори. Окремі хустки зі складними композиціями потребували до 400 прикладань дощок і мали багату кольорову гаму з 16 і більше барв. Потім виріб «визрівав», потрапляв під прес для висихання. Насамкінець майстриня обплітала краї хустки тороками [21, с. 7]. Зворотний бік хустки залишався неорнаментованим, але з технологічних причин виявлявся просякнутий фарбою, якою вкривали поле виробу.

Неодмінною умовою повноцінного наукового опрацювання музейних предметів є складання уніфікованих паспортів. Їх актуальність обумовлена тим фактом, що розглянуті речі відносяться до депаспортизованої частини музейної колекції і їх характеристики у сучасній фондово-обліковій документації неповні. Наприклад, відсутні записи про наявні клейма та виробників [22, с. 125–125; 129–130; 23, с. 49–50]. Нижче наводимо науковий опис, який підсумовує дослідження.

1. ПКМВК 5713 Тк 895. **Хустка.** Російська імперія, 1887 р. Фабрика Я. Лабзіна і В. Грязнова.

Класифікація: речовий.

Типологія: головні убори.

Матеріал: фабрична вовняна тканина.

Техніка: ручна вибійка, плетиво, фабричне виробництво.

Розміри: 153 х 153 см.

Опис: Хустка святкова. Фон чорний, візерунок багатобарвний у східному стилі. У центральній частині – чорна зірчаста фігура, утворена верхівками восьми «віял», заповнених пальметками, «пір'їнами» та видовженими «огірками». Широка червоно-вохриста кайма скомпонована з видовжених огірків, заповнених дрібними узорами, «віял» та пальмет. Кайма обведена гірляндою дрібних ніш міхраб, розділених вузькими орнаментальними смужками. Краї хустки обплетені тороками у вигляді сітки, що викінчуються короткими китицями. Колорит: червоно-вохриста, помаранчева, блідо-жовта, сіра, темно-синя, чорна барви. Збереглася бирка: «933».

Клеймо: На зворотному боці чорною фарбою нанесене фігурне клеймо-штамп: «ФАБРИКИ / 1887 / Я. ЛАБЗИНА».

Стан збереження: незначне загальне забруднення, є плями, місцями втрачені або розірвані тороки.

2. ПКМВК 5745 Тк 927. **Хустка.** Російська імперія, 1870–1880-ті рр. Хустковибійчана мануфактура А. Штефко.

Класифікація: речовий.

Типологія: головні убори.

Матеріал: фабрична вовняна тканина.

Техніка: ручна вибійка, плетиво, фабричне виробництво.

Розміри: 150 х 150 см.

Опис: Хустка святкова. Фон чорний, візерунок багатобарвний зі східними мотивами. Середина гладко фарбована, по кутах – невеликі букети з троянд, дрібних п'ятипелюсткових квітів, листя та колосків, увінчані стилізованими «віялами». Широка червоно-вохриста кайма чітко структурована. По кутах розміщені букети з троянд, п'ятипелюсткових квітів, листя, що спираються на складну фігуру з «віял». По сторонах трикомпонентні композиції: у центрі – подібна до кутової, по боках від неї фігури з «огірків» та «віял», заповнених дрібними узорами. Зовнішня кайма – гладко фарбована чорна смужка. Краї хустки обплетені тороками у вигляді сітки, що викінчуються короткими китицями. Колорит: червоно-вохриста, рожева, помаранчева, жовта, зелена, фіолетова, чорна барви. Збереглася бирка: «932».

Клеймо: На зворотному боці чорною фарбою нанесене овальне клеймо-штамп: «ФАБРИКА / [нерозбірливо] / ШТЕФКО».

Стан збереження: незначне загальне забруднення, є плями, розриви, місцями втрачені або розірвані тороки.

3. ПКМВК 6297 Тк 1476. **Хустка.** Російська імперія, 1870–1880-ті рр. Фабрика Я. Лабзіна і В. Грязнова.

Класифікація: речовий.

Типологія: головні убори.

Матеріал: фабрична вовняна тканина.

Техніка: ручна вибійка, плетиво, фабричне виробництво.

Розміри: 140 х 140 см.

Опис: Хустка святкова. Фон чорний, візерунок багатобарвний зі східними мотивами. У центральній частині – чорна зірчаста фігура, утворена пагонами, які тягнуться від чотирьох більших та чотирьох дрібніших букетів, орієнтованих від кутів та від сторін. Широка червоно-вохриста кайма розділена на арко- та серцеподібні чарунки гнучкими галузками та видовженими з дрібними візерунками «огірками». Вони заповнені букетами з троянд, тюльпанів, дрібних п'ятипелюсткових квітів, колосків, листя, які доповнені дрібними пальметками та «віялами», скомпонованими по три. Зовнішня кайма – гладко фарбована чорна смужка. Краї хустки обплетені тороками у вигляді сітки, що викінчуються короткими китицями. Колорит: червоно-вохриста, рожева, помаранчева, жовта, зелена, фіолетова, сіра, чорна барви. Збереглася бирка: «964».

Клеймо: На зворотному боці чорною фарбою нанесене фігурне клеймо-штамп: «ФАБРИКИ / [нерозбірливо] / Я. ЛАБЗИНА».

Стан збереження: незначне загальне забруднення, є плями, розриви, незначні осередки деструкції, місцями втрачені або розірвані тороки.

Досліджені жіночі головні убори презентують привабливі зразки модних тенденцій XIX ст. – захоплення екзотичним східним мистецтвом. Клейма, нанесені на зворотні боки хусток, повідомляють важливу інформацію щодо часу та місця створення музейних предметів. Орнаментальні композиції текстильних виробів трактовані пишно та соковито, переплетіння і плавні перетікання одних декоративних фігур у інші зачаровують, змушують пильно їх розглядати. Вигадливі візерунки характеризуються доцільним і витонченим підбором мотивів, продуманим поєднанням схематичності та натуралістичності, фітоморфності та геометричності. Святковості додає кольорова гама, одночасно насичена і вишукано підібрана, контраст між темним тлом і м'якими основними барвами доповнює художній ефект.

ПОСИЛАННЯ

1. Буличова В.В. Українські та російські хустки у колекції головних уборів Харківського історичного музею / В.В. Буличова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1999/article.html?n=729.
2. Поманицька О.В. Колекція Павловопосадських шалей Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна / О.В. Поманицька. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.repin.in.ua/ru/collections/kollekciya-pavlovoposadskih-shaley.
3. Толстухина Н.В., Полосинова Т.А. Павловопосадские платки и шали в собрании Сергиево-Посадского ГИХМЗ / Н.В. Толстухина, Т.А. Полосинова. – М.: Союз Дизайн, 2015. – 248 с.
4. Коллекция набивных шерстяных платков и шалей второй половины XIX – начала XX в. в собрании Владимиро-Суздальского музея-заповедника. Каталог коллекции тканей / Сост. Е.В. Антипина. – Владимир, 2010. – 48 с.
5. Красильникова Н. Платки и шали в собрании КБИАХМЗ / Н. Красильникова // Антиквариат. – 2014. – № 6 (117). – С. 50–59.
6. Косміна О.Ю. Традиційне вбрання українців / О.Ю. Косміна. – Том І: Лісостеп та степ. – К.: Балтія-Друк, 2008. – 160 с.
7. Ніколаєва Т. Історія українського костюму / Т. Ніколаєва. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
8. Стельмащук Г.Г. Традиційні головні убори українців / Г.Г. Стельмащук. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
9. Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX вв. / Г.С. Маслова // Труды Института этнографии АН СССР. – М., 1956. – Т. XXXI. – С. 541–757.
10. Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского. – Т. 2. – Петроград: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1916. – 710 с.
11. Степовой Н. Малорусская народная одежда / Н. Степовой // Киевская старина. – 1893. – № 5. – С. 272–284.
12. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И.С. Аксаков. — СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1858. – 384 с.
13. Полтавский земский естественно-исторический музей. – Полтава: Типо-литография Л. Фишера, 1892. – 26 с.
14. Збірник присвячений 35-річчю музею / Під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка. – Том. 1. – Полтава: Полтава-Поліграф, 1928. – 294 с.
15. Стадник С.М. Музей у роки Великої Вітчизняної війни / С.М. Стадник // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. Зб. наук. праць. – Полтава, 1991. – С. 115–117.
16. Інвентарна книга Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. Розпочата в 1939 р. – № 1. – 600 с.
17. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва / Б.С. Ванцак, О.Б. Супруненко. – Полтава, 1995. – 136 с.
18. Каталог собрания Археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. А.П. Зосимович; Под ред. В.Б. Антоновича. — К.-Лубны, 1891–1892 // ДАПО, ф. 222, оп. 1, спр. 2, 125 арк.
19. Успенская Е.Н. Индийская предыстория русского кашемирового полушалка / Е.Н. Успенская // Европейское культурное пространство в коллекциях Музея антропологии и этнографии: сборник статей. – Т. 58. – Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2013. – 469 с.
20. Чешкова А. История трансформации восточных орнаментов / А. Чешкова // Директор. – 2015. – № 12. – С. 34–37.
21. Арсеньева Е.В. Русские платки и шали / Е.В. Арсеньева. – М.: Внешторгиздат, 1980. – 32 с.
22. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Тканини». – Розпочата у 1948 р. – Тк-1. – 182 с.
23. Інвентарна книга Полтавського краєзнавчого музею. Група зберігання «Тканини». – Розпочата у 1948 р. – Тк-2. – 192 с.

Старченко В.И., Сулима О.С. Восточные влияния

В статье анализируются набойные платки XIX в. с восточными орнаментальными мотивами, хранящиеся в фондах Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского. Приведено научное описание предметов группы хранения «Ткани» подгруппы «Головные уборы».

Ключевые слова: *головной убор, платок, восточные орнаменты, набойка, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.*

Starchenko V.I., Sulyma O.S. Oriental Inspirations

Made of printed cloth kerchiefs dated to the 19th century with oriental ornamental motives in the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum funds are analyzed in the article. Scientific description of storage group "Fabrics" sub-group "Head-dress" objects is given.

Key words: *head-dress, kerchief, oriental ornaments, made of printed cloth, the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum.*

26.02.2018 р.

УДК 069(37.115)(477): 004.031.42

О.В. Онопрієнко

ІНТЕРАКТИВНІСТЬ ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ МУЗЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ В ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ «ГЛУХІВСЬКИЙ МІСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ»

У статті розкривається культурно-освітня робота музею з різновіковою дитячою аудиторією на засадах музейної педагогіки, де поряд з традиційними автор описує і аналізує інноваційні форми комунікації закладу зі своїми відвідувачами.

Ключові слова: *комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей», музейна педагогіка, інтерактивність, культурно-освітня робота, дитяча аудиторія.*

Музей у сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Сьогодні – це науково-просвітницький, освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних, широкі науково-освітні, естетичні та виховні завдання. Можна стверджувати, що сучасний музей – це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Таке розуміння його ролі і місця в останні десятиліття зробило актуальним сприйняття музею як цілісного соціального

інституту з його численними функціями, напрямками, формами в їх органічній взаємодії.

Важливу роль у вирішенні питань, спрямованих на виховання відвідувача, готового до входження в музейний простір, мотивованого на постійне відвідування музею, здатного вступити в діалог з культурною спадщиною, що зберігається в залах музею, відіграє музейна педагогіка, яка цілком обґрунтовано визнана самостійним напрямом науково-практичної діяльності музею.

Поняття музейної педагогіки було сформоване та введене до наукового обігу на початку ХХ ст. в Німеччині і пов'язане з іменами А. Лихварка, А. Рейхвена, Г. Фройденталя. Безпосередньо термін «музейна педагогіка» вперше був використаний у книзі «Музей – освіта – школа» (1931 р.), автор якої Р. Фройденталь багато уваги в своїй діяльності приділяв проблемам взаємодії музею і школи. На теренах колишнього Радянського Союзу поняття «музейна педагогіка» почали використовувати з 70-х років ХХ ст. Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації та спрямована на долучення до музею і його культури та наукового доробку широких верств населення (особливо молоді), активізацію творчих здібностей особистості. Вона ґрунтується на потребах і зацікавленнях людини, на її здібностях та талантах. Людина за власним бажання обирає той чи інший музей, вільно визначає обсяг та зміст інформації для ознайомлення, форми та час спілкування з музейними цінностями. Завдання музейної педагогіки полягає в тому, щоб максимально і успішно задовольнити та, можливо, розвинути й збагатити ці інтереси [1, с. 126].

Однією з пріоритетних груп музейних відвідувачів вже багато десятиліть є дитяча аудиторія, планомірна робота з якою проводиться як у вітчизняних, так і зарубіжних музеях. Дитяча аудиторія включає різновікові групи, починаючи з дошкільного віку і до часу закінчення школи. На педагогічний процес долучення підростаючого покоління до культури шляхом відвідування музеїв акцентували увагу у своїх роботах А.В. Бакушинський, Н.І. Романів, Н.Ф. Федоров. У сучасних умовах музейні заклади змушені шукати нові способи та засоби комунікації в роботі з відвідувачами. Особлива увага в просвітницькій діяльності музею приділяється підростаючому поколінню, яке через 7–10 років може стати його постійними відвідувачем.

Використання традиційних і пошук нових форм культурно-освітньої взаємодії з відвідувачами є одним з важливих завдань сучасних музеїв. Не є виключенням і комунальний заклад «Глухівський міський краєзнавчий музей», який, спираючись на досвід інших музейних закладів, розробляє нові форми роботи з дитячою аудиторією. Дитяче сприйняття історичних подій відрізняється від дорослого. У час комп'ютерних технологій дитина майже не знайомиться з книжками, довідковою літературою. Її потрібно зацікавити, заохотити, захопити історичним матеріалом.

Сучасне визначення музейної інтерактивності характеризує її як технологію, що передбачає активну участь аудиторії в процесі музейної комунікації. Сьогодні інтерактивні технології виступають основною тенденцією розвитку музеїв і набувають популярності у відвідувачів різного віку. Спираючись на досвід провідних музеїв України в екскурсійній діяльності, ми почали використовувати новий принцип представлення експонатів – «підійди і доторкнися». Таким чином відвідувачі перетворюються на дійових осіб. На цьому фоні інформація, подана екскурсоводом, сприймається зовсім по-іншому. «Дуже важливо під час проведення заходів долучати аудиторію до діалогу, тільки тоді захід буде цікавий, пізнавальний і запам'ятається надовго» [2, с. 138].

У традиційних формах роботи музеїв з відвідувачами – екскурсіях, лекціях, інформаційних, історичних, виховних годинах – змінюється спосіб викладу музейного матеріалу, який стає більш ігровим, інтерактивним. На засадах музейної педагогіки співробітниками музею розробляються інтерактивні музейні заняття (гра-бесіда «Природа рідного краю», історична подорож «З історії дитячої іграшки»), тематичні екскурсії («Секрети бабусиної скрині», «Про що пам'ятає стародавній Глухів», «Подорож у світ стародавньої книги», «Тебе вітає музей»), патріотичні бесіди («Ціна чужої війни» до Дня вшанування учасників бойових дій на території інших держав, «Майдан очима очевидців», зустріч з учасником Майдану, київським художником Ю.К. Базавлюком, «Маки пам'яті»), інші заходи, розраховані на різні вікові групи відвідувачів. Вони покликані навчити учнів працювати з аудиторією в ролі екскурсоводів, виступати з доповідями, познайомити з новими поняттями, поглибити знання з природознавства, краєзнавства, розширити кругозір, розвивати уяву та кмітливість, формувати активну життєву позицію. «Одним з ефективних способів привернути увагу дітей до музею, зробити його відвідування регулярним і корисним є активне застосування ігрових технологій у музейному просторі» [3,с. 155].

Ефективний вплив на сучасну музейну аудиторію здійснюють театралізовані форми роботи. Сприйняття музейної інформації під час цих дійств проходить у формах споглядання, осмислення, безпосередньої участі відвідувачів, як от у музейних театралізованих святах до Дня святого Миколая «Бабусина ялинка» з циклом занять з народознавства, «Весняна феєрія» з календарно-обрядовими дійствами весняного циклу, «Шевченко в дитячих серцях» до Шевченківських днів, що стали традиційними у нашому музеї. В ігровій формі діти сприймають музейну інформацію у різних напрямках: вивчають музейні експонати, беруть участь у відродженні традицій зимового та весняного обрядового циклу (колядування, засівання, щедрування, ставлення куті на покуть, обрядах «водіння кози» та «кликання долі», молодіжній грі «Калита», вчать веснянки, гаївки

або маївки для заклику весни), грають у ігри «Подоляночка», «Рибалка і рибки», «Жучок» та ін.

У наш час дітям важко уявити, як жили колись. Для створення атмосфери відповідної епохи широко застосовуються предмети, які зберігаються у музейних фондах. Так, наприклад, для шевченківського свята були використані старовинний одяг XIX ст., прядка, бандура, почорніла від років ікона з божниками, лампадка. Це досить реалістично передало часи Шевченка, перенесло учасників років на двісті назад.

Надзвичайно актуальним сьогодні у культурно-освітній діяльності музейних закладів є використання фондових предметів з елементами гри. Так подорож у XIX ст. наші відвідувачі здійснюють за допомогою народного костюму – виразника національної ідентичності. Діти не тільки оглядають складові частини костюму, його особливості і деталі, а й мають можливість приміряти його на себе. Саме в такій інтерактивності, коли залучаються експонати, полягає родзинка музейних заходів.

Не менш важливою сучасною формою культурно-просвітницької роботи з музейною аудиторією є проведення майстер-класів з різних напрямків декоративно-ужиткового мистецтва, у яких учасники особисто беруть участь у виготовленні ляльок-мотанок, розписі писанок, вирізуванні витинанок, різьбі по дереву, бісероплетінні тощо. Майстер-класи покликані розкрити творчий потенціал кожної дитини.

Діалог музею з аудиторією реалізується через залучення їх до експозиційної роботи. У нашому випадку мова йде про виставку «Дитячий дивосвіт» творчого об'єднання «Перлина» Міського позашкільного центру освіти, організовану до Міжнародного дня захисту дітей (2015 р.), інсталяцію художніх робіт переможців Всеукраїнського соціального культурно-мистецького конкурсу для дітей, молоді та дорослих «Україна – крізь віки» в рамках проекту «Art in Hearts» (2017 р.), виставку-конкурс робіт творчо обдарованих дітей «Чарівні барви Глухова» в рамках проведення Всеукраїнського конкурсу «Наш пошук і творчість – тобі Україно!» (2018 р.). Виставки декоративно-ужиткового мистецтва «Авторська лялька» (2013 р.), «Сто ложок» (2014 р.), «Рушники моєї бабусі»(2015 р.), «Іграшка. Від традиції до сучасності»(2017 р.) проходили з проведенням майстер-класів, тематичних заходів, музичних віталень, зустрічей з авторами виробів. Так під час експонування виставки «Рушники моєї долі» було проведено три майстер-класи, об'єднані назвою «Музейні світлини». Відвідувачі мали змогу познайомитися зі старовинними українськими техніками вишивки, візерунками на весільному та пасхальному рушниках.

На виставці декоративно-ужиткового мистецтва майстрів Глухівщини у 2017 р. були представлені роботи з різьби по дереву Заслуженого майстра народної творчості І.В. Білевича та майстра Є.В. Кулика, авторські ляльки з домотканого полотна Заслуженої майстрині народної творчості С.М. Грибан, ляльки-мотанки та інтерєрні ляльки О.А. Петрук, стилізовані ляльки С.В. Білевич. Ці роботи ніби унаочнили доповіді, зроблені учасниками науково-практичної конференції «Творче відродження етнопедагогічних традицій у контексті становлення української національної системи виховання», проведеної спільно колективом музею з Глухівським національним педагогічним університетом ім. Олександра Довженка.

Слід згадати і персональні виставки художників-земляків: родини Володимира Єрмакова (2014 р.), графічних робіт «Чорне та біле» Георгія Сергєєва (2015 р.), «Мої мрії та натхнення» Катерини Багути (2016 р.), «Шлях до мрії» Алевтини Філон (2017 р.) та ін. Завдяки створенню експозицій виставок відвідувачі мають змогу ознайомитись з історичним, духовним та культурним надбання українського народу.

Важко уявити сучасне життя без використання комп'ютерних технологій. Музейні предмети, переважно фотоматеріали і документи, під час проведення масових (науково-просвітніх, виховних) заходів демонструються як відеопрезентації, адже вони, будучи носіями інформації, мають здатність емоційно впливати на відвідувача, активізуючи його чуттєве сприйняття. Музеєм розроблені презентації до Дня вшанування пам'яті жертв Холокосту, жертв політичних репресій, Голодомору, Героїв Крут та ін.

Сьогодні актуальними залишаються слова Фрідріха Вайдахера про те, що музеї «мають специфічне завдання, яке жодна інша установа не може в них відібрати: вони створені для того, аби допомогти всім зацікавленим краще зрозуміти себе і своє місце в цьому світі» [4,с. 54]. Відтак музеї повинні стати центрами культурного і духовного відродження українського народу, покликаними формувати почуття причетності та поваги до минулого. Пріоритетним для працівників музею є завдання ефективного використання унікальних предметів з фондових колекцій не тільки для ілюстрації інформації, а й, насамперед, для стимулювання процесів пізнання й осмисленого сприйняття історичних подій.

ПОСИЛАННЯ

1. Вітрик І.С. Екскурсійна робота і основи музейної педагогіки / І.С. Вітрик, Д.Ю. Кордик, Л.О. Коцар // XVIII Сумцовські читання: Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства. – Х.: Майдан, 2012. – С. 125–130.

2. Овчіннікова Л.Г. Новий підхід до проведення інтерактивних заходів співробітниками відділу етнографії ХІМ ім. М.Ф. Сумцова / Л.Г. Овчіннікова // XXII Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». – Х.: Майдан, 2016. – С. 137–140 с.

3. Мартем'янова Н.С. Ігрові педагогічні технології в музейній роботі з дітьми / Н. Мартем'янова // XIX Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства». – Х.: Майдан, 2016. – С. 155–156.

4. Вайдахер Ф. Музеологія / Ф. Вайдахер. – Львів: Літопис, 2005. – 628 с.

Оноприенко О.В. Интерактивность как один из элементов музейной педагогики в деятельности коммунального учреждения «Глуховской городской краеведческий музей»

В статье раскрывается культурно-образовательная работа музея с разновозрастной детской категорией посетителей на основе музейной педагогики, где наряду с традиционными автор описывает и анализирует новые инновационные формы коммуникации заведения со своими посетителями.

***Ключевые слова:** коммунальное учреждение «Глуховской городской краеведческий музей», музейная педагогика, интерактивность, культурно-просветительная работа, детская аудитория.*

Onopriienko O.V. Interactivity, as one of the elements of museum pedagogy in the activity of the municipal institution «Hlukhiv Municipal Museum of Local History»

The article reveals the cultural and educational work of the museum with the age-old children's category of visitors on the basis of museum pedagogy, where along with the traditional the author describes and analyzes new innovative forms of communication of the institution with its visitors.

***Key words:** public institution «Hlukhiv Municipal Museum of Local History», museum pedagogy, interactivity, cultural and educational work, children's audience.*

01.04.2018 р.

УДК 069.1(477): 008.21«2016/2026»

О.С. Новікова-Вигран

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ НІАМ «КИЇВСЬКА ФОРТЕЦЯ» НА ПЕРІОД 2016–2026 РР.

Стаття присвячена стратегії розвитку Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» до 2026 р. У статті йдеться про основні напрями діяльності музею, досягнення останніх років, окреслюються стратегічні цілі музею, його стратегічна мета і місія. Автор наголошує на необхідності в найближчому майбутньому створити на базі музею Національний історико-архітектурний заповідник, який стане всесвітньо відомим брендом.

***Ключові слова:** НІАМ «Київська фортеця», музей, стратегічні цілі, напрями діяльності, Національний заповідник.*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю всебічного розвитку музейної справи в Україні, популяризації унікальних пам'яток архітектури й історії, якими багата наша земля, перетворення їх на широковідомі туристичні об'єкти.Одним із таких об'єктів є Київська фортеця – унікальна пам'ятка фортифікаційного мистецтва XVIII–XIX ст. На превеликий жаль, не всі її споруди є музеєфікованими і придатними для туристичного відвідування.

Питання стратегії розвитку музеїв висвітлювалися в роботах О. Коцарева, М. Скиби, П. Солодька, Ю. Чернобая, В. Бриндзи. Ці роботи мають передусім узагальнюючий характер, водночас питання стратегії розвитку саме фортифікаційного музею недостатньо висвітлене в літературі. Метою статті є висвітлення стратегічних цілей розвитку Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця», підкресливши необхідність створення на його базі національного заповідника. Завданнями дослідження є окреслення стратегічних цілей музею, визначення місії і візії, висвітлення напрямків діяльності музею для досягнення стратегічних цілей.

«Функція музею – не тільки зберігати пам'ять, але й пояснювати наш спадок наступним поколінням. І кожному новому поколінню пояснювати інакше. Бо на теорії Дарвіна все не закінчується. Епоха великих наукових відкриттів триває!» (Міхаіл Гнєдовській) [3, с. 1].

Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця» – це унікальний музейний комплекс, створений на базі укріплень Київської фортеці, який включає в себе наступні об'єкти: «Музей історії вітчизняної фортифікації», «Музей історії використання споруд Київської фортеці», експозицію під відкритим небом з оборонними валами, ровами, ескарповою стіною та капонірами, найбільший в Європі кам'яно-земляний Лисогірський форт, площа якого складає близько 120 га. Оборонні споруди, що входять до складу Київської фортеці, будувались протягом майже 200 років з XVII по XIX ст. На сьогодні Київська фортеця є однією з найбільших фортифікаційних споруд в Європі, що збереглися.

Музей створений на базі пам'яток Госпітального укріплення Київської фортеці і є правонаступником музею «Косий капонір», що був заснований в 1930 р. як філіал музею революції. Це перша музеєфікована оборонна споруда Київської фортеці. В 1991 р. рішенням Київської міської ради народних депутатів музей «Косий капонір» був перейменований на Історико-архітектурну пам'ятку-музей «Київська фортеця», а вже в 2007 р. указом Президента України історико-архітектурній пам'ятці-музею «Київська фортеця» надано статус національного.

Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця» – науково-дослідний, культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, зберігання, ефективного використання і популяризації історико-архітектурної пам'ятки фортифікаційного мистецтва Київської фортеці, залучення громадян до української історико-культурної спадщини, формування національної свідомості українського народу. Музей заснований на комунальній власності територіальної громади м. Києва і підпорядкований Департаменту культури –виконавчому органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації).

Організаційно-методичне керівництво здійснюється Міністерством культури України – центральним органом державної виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері культури та мистецтва.

У своїй діяльності Музей керується Конституцією України, законами України «Про культуру», «Про му-

зей та музейну справу», «Про охорону культурної спадщини», актами Президента України, Кабінету Міністрів України, рішеннями Київської міської ради, розпорядженнями Київського міського голови, розпорядженнями виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), наказами директора Департаменту культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), положенням «Про Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця», іншими нормативно-правовими актами України.

На сьогодні під охороною держави перебувають 37 об'єктів Київської фортеці: 28 з них – пам'ятки національного значення, 9 – пам'ятки місцевого значення. На балансі НІАМ «Київська фортеця» знаходяться 6 пам'яток архітектури та містобудування: «Капонір першого полігону», «Капонір другого полігону», «Косий капонір», «Вали і рови Госпітального укріплення», «Башта № 4», «Лисогірський форт». Також Національному історико-архітектурному музею «Київська фортеця» надані в постійне користування земельні ділянки за адресами: вул. Госпітальна, 16,18, 24-А загальною площею 10,15 га та вул. Саперно-Слобідська, 78 загальною площею 118,75 га для експлуатації та обслуговування пам'яток архітектури (фортифікації), що відносяться до земель історико-культурного призначення.

У 2004 р. постановою Верховної Ради України від 04.03.2004 № 1585–IV «По інформацію Кабінету Міністрів України про стан збереження об'єктів соціально-культурного призначення в процесі приватизації та цільового їх використання у післяприватизаційний період» передбачалась передача земляних та кам'яних пам'яток Київської фортеці на баланс музею. Проте наразі це питання не вирішено, відтак і проблеми музею щодо створення єдиного музейного комплексу залишаються актуальними.

Співробітниками Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» (далі – НІАМ «Київська фортеця») спільно із залученими спеціалістами було проведено аналіз слабких сторін та загроз у роботі музею. Їх наявність, а також зміни погляду на культуру як настратегічний ресурс нової економіки, висувають вимогу більш активних дій, необхідність переходу до стратегічного управління, утвердження нових пріоритетів у розвитку НІАМ «Київська фортеця».

Вихід Київської фортеці на нові стратегічні напрями розвитку в руслі соціально-економічної та культурної політики ставлять завдання формування місії музею, яку ми вбачаємо, перш за все, у збереженні та популяризації культурної спадщини українського народу, надбань та досягнень українських науковців та митців, сприянні формування громадської культурної свідомості населення, висвітленні найважливіших віх української історії та, безумовно, у патріотичному вихованні.

Ми максимально спрямовуємо свої зусилля на те, щоб зробити наш музей потужним, розвинутим науково-дослідним, культурно-просвітницьким та мультикультурним центром музейної індустрії міжнародного значення. Саме музейної індустрії, оскільки поєднання всіх цих складових дає повне право говорити не про музейну справу, яка, безумовно, займає перше місце в нашій роботі, а саме про музейну індустрію, яка поєднує в собі всі вищенаведені складові.

Стратегічні цілі НІАМ
«Київська фортеця» до 2026 року

1. Перше і головне завдання полягає у створенні Національного історико-архітектурного заповідника «Київська фортеця» та внесення його до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

2. Створення зразкової системи охорони унікальних пам'яток та інтегрування їх до сучасних потреб міста і суспільства.

3. Розробка стратегічного маркетингового плану.

4. Надання заповіднику статусу центру з наукових досліджень та інформації з історії фортифікації, історії українських повстань і революцій.

5. Залучення до співпраці недержавних фінансових структур в рамках програми державно-приватного партнерства.

6. Докладання всіх зусиль за для того, щоб Київська фортеця увійшла до десятки знаних музейних установ України та мала представництво у Міжнародних радах (ICOM, ICOMOS,COFORT).

7. Активне представлення діяльності НІАМ «Київська фортеця» в інформаційному вітчизняному та міжнародному просторі.

8. Створення електронних архівів з можливістю швидкого пошуку потрібних документів.

9. Створення електронного реєстру музейних колекцій з належними стандартами зберігання.

10. Стратегічне партнерство з провідними вітчизняними та зарубіжними музеями.

11. Дієва співпраця з провідними науковими установами, міжнародними профільними організаціями та музеями, вишами та громадськими організаціями з академічними та міжнародними інституціями.

12. Проведення всеукраїнських та міжнародних конференцій на базі музею.

13. Поглиблення співпраці з іноземними посольствами, співпраця з міжнародними фондами, діаспорами та земляцтвами.

14. Участь у конкурсах на отримання грантів.

15. Пошук донорів, меценатів, спонсорів, інвесторів. Фандрайзинг.

16. Подальший розвиток інфраструктури.

17. Музеєфікація Лисогірського форту (створення екоосвітнього центру).

18. Суттєве збільшення штату працівників музею.

19. Створення міжнародного благодійного фонду «Друзі фортеці».

20. Створення госпрозрахункового відділу.

Стратегічна мета музею полягає у суспільному визнанні, виведенні музею на міжнародний рівень. Досягти цієї мети реально можливо завдяки посиленню науково-дослідної, освітньо-просвітницької і соціальної функцій музею, а також за рахунок ефективного використання синергії від здійснення всіх напрямів діяльності на всіх об'єктах Київської фортеці [4, с. 5].

Місія музею – це популяризація пам'яток фортифікаційного мистецтва Київської фортеці, надбань і досягнень українських науковців та митців, сприяння формуванню громадської, культурної свідомості населення шляхом критичного осмислення минулого, висвітлення найважливіших віх української історії та патріотичне виховання особистості.

Візія музею – потужний розвинутий музейний, науково-дослідний, культурно-просвітницький та мультикультурний центр музейної індустрії міжнародного значення.

Напрями діяльності
для досягнення стратегічних цілей

Одними з головних напрямів роботи музею були і залишаються пам'яткоохронна, науково-дослідна, науково-просвітницька, експозиційно-виставкова, господарська та фінансова робота; швидкими темпами необхідно розвивати аналітичну, промоційну, маркетингову діяльність та впроваджувати в життя музею нові спеціальні проекти.

Основні завдання в напрямах діяльності музею

У **пам'яткоохоронній** роботі це, безумовно, створення НІАЗ, що дасть змогу забезпечити належну охорону та збереження унікальних пам'яток фортифікації національного значення.Активно займаємося землевпорядною документацією, оформленням охоронних договорів, реєстрацією об'єктів тощо.

У **науково-дослідній роботі**– посилення наукового потенціалу завдяки тісній співпраці з науковими установами, залучення до музейної роботи кращих науковців академічної науки, а також співпраця з вишами з метою залучення до наукових досліджень студентів.

Основним завданням **науково-просвітницької діяльності** є популяризація української історії серед широких верств населення, національно-патріотичне виховання підростаючого покоління, суттєве збільшення участі в різноманітних наукових конференціях, читаннях, круглих столах, семінарах тощо з виходом на міжнародний рівень. У 2017 р. музей вперше провів міжнародну наукову конференцію; на 2018 р. планується проведення ще однієї. Співробітники музею активно беруть участь у всеукраїнських та міжнародних конференціях. За 2017 р. маємо 27 друкованих видань. Підготовлена до друку колективна монографія [2, с. 5].

Для поліпшення **науково-фондової роботи** необхідно, в першу чергу, впровадити ІЕ-технології з обліку музейних фондів, створити електронні архіви з можливістю швидкого пошуку необхідних документів.Спеціально для фондів придбана система керування електронними колекціями «DigitizedContentVisualizator» (DC-Visu)

Музейна колекція

На сьогодні в фондах музею маємо колекції картин художника-примітивіста Якова Ющенка, акварелі Юрія Кисличенка, живопису Сергія Пустовойтова, ліногравюри Анатолія Домнича, дореволюційної поштівки «Наполеоніана» та багато ін. Для розширення цих колекцій та створення нових необхідно: по-перше, оцифрувати та перевести їх у редаговані форми і цим забезпечити онлайн доступ до інформації; по-друге, збільшити аудиторії впливу. Також необхідно встановити стратегічне партнерство з провідними вітчизняними та зарубіжними музеями для обміну досвідом, музейними предметами та виставками.

Експозиційно-виставкова робота

Перед музеєм гостро постає питання виставкового простору, але вирішити його можливо шляхом переобладнання даху Косого капоніру, що дасть змогу додатково отримати близько 700 м^2.

Необхідно оновлювати експозицію просто неба та експозиції капоніру другого полігону і Косого капоніру. Оскільки ці експозиції готувалися поспіхом до відкриття музею, то, власне, їх правильно назвати тимчасовою виставкою. Тому зараз іде напружена робота по розробці ТЕП. У2017 р. завдяки співпраці з Посольством Республіки Польща в Україні, Міжнародною асоціацією польських підприємців в Україні в Косому капонірі було зроблено освітлення вітрин, замінений етикетаж, частково оновлена та доповнена предметами, фоторепродукціями та великим плазмовим екраном експозиція.

Господарська робота

Оскільки територія музейної площі лише на Госпітальному укріпленні становить понад 10 га, а ще є Лисогірський форт (118,75 га), Башта № 4, для того, щоб людям було не лише цікаво, а й зручно, комфортно у фортеці, необхідно якнайшвидше налагоджувати інфраструктуру: облаштовувати зони відпочинку, робити освітлення території, встановлювати сміттєві урни, лавки, відкрити кафе та ін. На сьогодні ми вже встановили 27 лавок, 30 сміттєвих урн, замовили та виготовили таблички з QR кодами, вказівники, провели мережу WI-FI до старого адмінкорпусу та капоніру другого полігону. Відвідувачі музею мають можливість безкоштовного доступу до цієї мережі. Але одним з пріоритетних завдань є впровадження в роботу музею міжнародних стандартів в галузі обслуговування людей з особливими потребами. Так з'явилися пандуси в Косому капонірі, капонірі другого полігону, в адміністративній будівлі. Для розвитку інфраструктури плануємо, залучаючи інвестиції, облаштувати на території музею сучасну конференц-залу, зробити цікаві вхідні групи, кафетерії, кіоски з продажу сувенірної продукції тощо.

Як показує життя, на сьогоднішній день музею вкрай необхідно мати свою сучасну матеріально-технічну базу (світло та звук, пересувні сцени, потужне проекційне обладнання, мікрофони, колонки, мікшери та ін.). Для її створення ми розробляємо нові послуги, які нададуть змогу от-

римувати більше коштів і витрачати їх за призначенням.

Фінансова складова

Джерело фінансування – науково-освітні послуги, нові інклюзивні маршрути та інтерактивні екскурсії, створення МБФ «Друзі фортеці». Проте на сьогодні ми, як і інші музеї, є дотаційним закладом, але маємо величезний потенціал, щоб заробляти кошти власними силами. Так, за 2017 рік, не дивлячись на всі проблеми, що мав музей, ми заробили понад запланованого 324481 грн.

Отримання додаткових коштів бачимо через участь у конкурсах на отримання міжнародних грантів, пошук та залучення до співпраці меценатів, спонсорів, інвесторів, фандрайзинг та краудфандинг. Яскравим прикладом є підписання угоди з БФ «Українська благодійна біржа» та отримання на баланс музею будиночку охорони з сонячними батареями і твердопаливним котлом, шлагбаума, інформаційних щитів загальною вартістю 73 тис. грн. Введення комерційної складової до усіх напрямків музейної діяльності дозволить отримати нові ресурси для утримання музею.

Міжнародна діяльність

Вже багато років НІАМ «Київська фортеця» співпрацює з Посольством Республіки Польща в Україні. Це не випадково, оскільки саме в Київській фортеці були розстріляні ватажки повстанських загонів Січневого повстання 1863 року, а через її каземати пройшло понад 3100 чоловік. Імена 815 з них увіковічені на меморіальних дошках, що були відкриті в Косому капонірі у 2015 р. завдяки плідній співпраці музею з фондом «Свобода та Демократія». За період 2015–2017 рр. зав'язалися добрі стосунки з Посольством Литовської Республіки, Болгарії, Нідерландів, Куби, Палестини.

Аналітична: SWOP-АНАЛІЗ

Київська фортеця має площу більше 130 га, яка, безумовно, потребує належного утримання. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у збільшенні штатів. За проведеним аналізом слабкими сторонами музею є і перебування пам'яток Київської фортеці на балансі сторонніх організацій, і відсутність сучасно оснащеного фондосховища. Невиконання доручення Президента, постанови Верховної Ради України «Про передачу на баланс музею всіх земляних та кам'яних пам'яток Київської фортеці» може призвести до їх незворотної втрати.

Нашими сильними сторонами є фортифікаційна унікальність та масштабність Київської фортеці, визнана європейськими фахівцями, її привабливість як туристичного об'єкту, перспективи музеєфікації Башти № 4, Лисогірського форту, капоніру першого полігону.

Робота з персоналом

На сьогоднішній день НІАМ «Київська фортеця» успішно співпрацює з багатьма провідними науковими установами, вишами, громадськими об'єднаннями. Музей – це місце для безперервного навчання, і музейні працівники мають постійно підвищувати свою кваліфікацію. Музей XXI століття – це науково-дослідний центр, який сприяє підвищенню рівня освіченості населення, гуманізації суспільства, використовує широкий спектр інноваційних методів подання інформації.

Брендінг: створення загально позитивного образу

На гербі музею відображені віхи розвитку Київської фортеці від старослов'янської доби до бастіонів Лисогірського форту: Золоті ворота – символ давньо-київської фортеці XI ст., арбалет – періоду часів литовсько-польського князівства, полігональна система та бастіони Лисогірського форту, архангел Михаїл – покровитель Києва, снаряди – розвиток артилерії, тризуб та клейнод – прапор козацької слави. Але необхідно створити свій неповторний стиль. І, безумовно, докласти всіх зусиль, щоб будь-який продукт, створений музеєм, відповідав заявленим параметрам, а герб музею слугував своєрідним знаком якості.

Промоційно-рекламна робота та PR

Задля того, щоб музей впізнавали і він став улюбленим місцем для киян та гостей столиці, необхідно провести велику промоційно-рекламну компанію, залучивши відповідних спеціалістів, красиву, історично достовірну, вхідну групу, влаштувати в'їзний інформаційно-рекламний портал між будинками № 12 та № 14 по бульвару Лесі Українки, щоб кожна людина, яка їде (йде), окрім оголошеної зупинки «Музей «Київська фортеця», бачила відповідну інформацію. Вже на сьогодні між будинками встановлений інформаційний стовп з вказівниками, а вхідна група оформлена банером [4, с. 19].

Маркетинг

Для того, щоб рухатися далі, нам вкрай необхідно розробити стратегічний маркетинговий план (із залученням відповідних спеціалістів), впровадити в діяльність музею вимоги міжнародних стандартів, а саму діяльність музею побудувати за циклом PDCA – ПЛАНУЙ, ВИКОНУЙ, ПЕРЕВІРЯЙ, ДІЙ! [1,с. 8].

Культурно-освітня та патріотично-виховна робота

Культурно-освітня та патріотично-виховна робота в музеї суттєво набрала обертів. І оскільки це одне з головних завдань музею, її надалі необхідно вдосконалювати, займатися з цільовими аудиторіями.

Залучення людей з особливими потребами

Музей вже п'ять років співпрацює з МБФ «Інше життя», здобуваючи досвід спілкування з дітьми з особливими потребами. У 2015 р. ми долучилися до міської програми «Київ. Культура без обмежень» і добре усвідомлюємо, що залучення до музею людей з особливими потребами вимагає термінового впровадження в роботу музею міжнародних стандартів в галузі обслуговування цієї категорії відвідувачів [3, с. 8].

Учасники бойових дій, миротворці, волонтери, вимушені переселенці, діти-сироти

Музей понад 4 роки допомагає фронту: плете сітки, збирає речі, проводить благодійні виставки тощо. Разом з Громадськими організаціями та волонтерами раз у квартал проводяться зустрічі з учасниками АТО, митцями, ак-

торами, співаками. Вже тричі був організований Міжнародний фестиваль авторської пісні учасників бойових дій та учасників АТО. Музеєм підписана Угода про співпрацю з Психологічною кризовою службою, співробітники якої надають професійну допомогу бійцям, їх сім'ям та координують роботу музею в цьому напрямку. Проте необхідне проведення верифікації волонтерів для ефективнішого застосування їх досвіду.

Освітні ресурси

Взаємодія із школами. Головна мета – залучення до музею молодого покоління, використовуючи сучасні технології. Необхідно переоцінити модель взаємодії із відвідувачами та привнести в роботу елементи гри.

Залучення до співпраці студентів вищих навчальних закладів

Наша молодь розумна, креативна, сповнена цікавими ідеями, амбіційна. Поки що музей співпрацює з чотирма вузами, але це поки що! Так, зі студентами КНУБА розпочато проект по створенню 3D моделі Київської фортеці. Зі студентами МНУ «Україна» розпочато роботу зі створення нових інклюзивних маршрутів для людей з особливими потребами.

Підтримка зв'язків з пошуковими товариствами, студіями, організаціями аматорів, клубами військово-історичної реконструкції

Для музею важливою є співпраця з пошуковими товариствами. Вже понад 6 років він співпрацює з Київським міським військово-історичним клубом «Пошук». Спільно проведено кілька виставок, а передані клубом експонати знайшли гідне місце в експозиції. Розпочато роботу з Всеукраїнською громадською організацією «Союз «Народна пам'ять». Підтримуємо тісні зв'язки з клубами військово-історичної реконструкції. У минулому році вперше за 9 років на території Київської фортеці було проведено лицарський турнір. За підтримки ГО «Департамент воєнно-культурної антропології» та спільно з Юнацьким корпусом, київським міським дитячо-юнацьким центром туризму, краєзнавства та військово-патріотичного виховання проводимо уроки мужності. Нашими партнерами є Всеукраїнська асоціація гідів, ВО ГО «Союз учасників миротворчих операцій», ГО «Миротворець», Київська спілка ветеранів Афганістану, Спілка ветеранів Анголи та Мозамбіку, Національна спілка фотохудожників України, Спілка нечуючих художників, студія старовинного танцю «Джойссанс», МБФ «Інше життя» та ін.

Очікувані результати

Виконання заходів, передбачених стратегією розвитку на десятиліття, значно підвищить рівень збереження та дослідження пам'яток Київської фортеці, врятує від забудови центр столиці європейської держави, дасть можливість реставрувати та музеєфікувати Башту № 4, капонір першого полігону та Лисогірського форту (філіалу НІАЗ «Київська фортеця»). Національний історико-архітектурний заповідник «Київська фортеця» стане всесвітньовідомим брендом.

ПОСИЛАННЯ

1. Національний стандарт. ДСТУ ISO 9001:2015. (ISO 9001:2015, IDT). Системи управління якістю. ВИМОГИ. Видання офіційне. – Київ. ДП «УкрНДНЦ», 2016. – С. VIII.

2. Коцарев О.Стратегія музею – що це таке і навіщо. Інтерв'ю з експертом. 29.08.2013. – [Електонний ресурс]. – Режим доступу:http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/29/135353/.

3. Скиба М. Якою має бути стратегія музею. На прикладі Львівського природничого. 25.04.2014. – [Електонний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/04/25/142579/.

4. Солодько П. Сучасні тенденції в європейських музеях. Лекція Міхаіла Гнєдовського. 25.12.2012.– [Електонний ресурс].– Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/12/25/105482/; Ю.М. Чернобай, В.О. Бриндза. Проект стратегії збалансованого розвитку музею. Наукові записки Державного природознавчого музею НАНУ.– [Електонний ресурс]. – Режим доступу: http://journals.uran.ua/index.php/2224-025X/article/view/59184.

Новикова-Выгран О.С. Стратегия развития НИАМ «Киевская крепость» на период 2016–2026 гг.

Статья посвящена стратегии развития Национального историко-архитектурного музея «Киевская крепость» до 2026 г. В статье говорится об основных направлениях деятельности музея, достижения последних лет, очерчиваются стратегические цели и миссия музея. Автор делает особое ударение на необходимости в ближайшем будущем создать на базе музея Национальный историко-архитектурный заповедник, который станет всемирно известным брендом.

***Ключевые слова:** НИАМ «Киевская крепость», музей, стратегические цели, направления деятельности, Национальный заповедник.*

Novikova-Vyhran O.S. The development strategy of the NIAM «The Kyiv Fortress» for 2016–2026 years

The article is about the development strategy of the National Historical and Architectural Museum «The Kyiv Fortress» to 2026 year. In the article the author says about the main activities of the Museum, the achievements of recent years, describes the strategic objectives of the Museum and the mission of the Museum. The author exclaims that it is necessary to create the National Historical and Architectural Reserve, which should based on the Museum and will become the world famous brand.

***Key words:** NIAM «The Kyiv Fortress», the Museum, strategic objectives, activities, National Reserve.*

27.02.2018 р.

АВТОРИ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Артемова Людмила Вікторівна – краєзнавець, м. Глухів.

Бакалець Олексій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Барабаш Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувачка кафедри соціально-політичних та економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Білоусько Валентина Миколаївна – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Бичковська Ганна Миколаївна – молодший науковий співробітник (за сумісництвом) Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Будзар Марина Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

Булик Наталія Михайлівна – докторант відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крипякевича Національної академії наук України.

Бурда Ірина Олегівна – студентка факультету філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Ванжула Олена Миколаївна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Василенко Андрій Анатолійович – науковий співробітник відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства факультету культурології Київського національного університету культури і мистецтв.

В'ялець Андрій Васильович – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Глухенький Андрій Анатолійович – молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – вчений секретар Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, директор комунального закладу Березівської сільської ради «Слоутський навчально-виховний комплекс», старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Данько Сергій Миколайович – старший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка кафедри Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Діденко Яніна Леонідівна – учений секретар Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Дунайна Ірина Григорівна – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Желєзко Костянтин Анатолійович – магістр історії, аспірант Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Желєзко Роман Анатолійович – магістр історії, науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Заїка Віктор Володимирович – старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Заїка Олена Яківна – кандидат педагогічних наук, доцент Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Зайцева Вікторія Олександрівна – старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Заремський Мечислав Йосипович – кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та політології Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Земанек Антон Олегович – магістр, інженер KPMG Audit s.r.o (Прага, Чеська Республіка).

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Іванченко Леся Антонівна – кандидат історичних наук, краєзнавець.

Католик Андрій Віталійович – старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін, заступник директора з навчальної роботи Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Клюєв Андрій Миколайович – магістрант Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Ковальов Олександр Єгорович – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Коваленко Михайло Володимирович – магістр, молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Кондратенко Наталія Григорівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Константинов Володимир Олександрович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Костюк Наталія Василівна – молодший науковий співробітник науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Кужельна Олена Валеріївна – начальник організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради.

Лесик Людмила Василівна – вчитель історії, правознавства Ніжинської загальноосвітньої школи І–ІІ ступенів № 12.

Лєбєдєва Юлія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Литовченко Олександр Леонідович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Луняк Євген Миколайович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, професор Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Марченко Микола Олександрович – краєзнавець, м. Глухів.

Махота Олена Олегівна – технік І категорії науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Міллер Наталія Василівна – учитель української мови і літератури Воронізького навчально-виховного комплексу Шосткинського району Сумської області.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Назарова Віра Валеріївна – генеалог, засновник сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується…», співзасновник генеалогічного порталу «Єврейські корні».

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, краєзнавець, м. Конотоп.

Новікова-Вигран Оксана Сергіївна – генеральний директор Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця».

Онопрієнко Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Глухівського міського краєзнавчого музею.

Орлов Владлен Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного сектору стаціонарних і пересувних виставок Полтавського музею авіації і космонавтики.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор журналу «Сіверянський літопис».

Пістоленко Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка науково-дослідного сектору науково-освітньої роботи Полтавського музею авіації і космонавтики.

Попружна Алла Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії державної пенітенціарної служби.

Ревега Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий спіробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Рой Світлана Вікторівна – науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Романченко Олександр Дмитрович – начальник наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Руденок Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Салата Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший офіцер командування Сухопутних військ Збройних сил України

Салтан Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Національного фармацевтичного університету.

Сенченко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Снагощенко Валентина Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Солодка Катерина Юріївна – студентка Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Старенький Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Старченко Віра Іванівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Степанова Оксана Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувач сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України.

Татарчук Віталій В'ячеславович – завідувач відділу історії Київського політехнічного інституту Державного політехнічного музею при Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського».

Терех Микола Іванович – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Тетеря Дмитро Адольфович – завідувач науково-дослідного відділу «Музей трипільської культури» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тетеря Світлана Анатоліївна – завідувач науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри мов і літератур

Близького та Середнього Сходу Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Ткаченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного сектору Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Токарєв Сергій Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Троцька Валентина Іванівна – старший науковий співробітник відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Тюльпа Світлана Петрівна – аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Федусь Дар'я Михайлівна – аспірант Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

Харковенко Роман Володимирович – головний спеціаліст відділу розвитку історико-культурних заповідників управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України.

Хармак Марина Миколаївна – завідувачка відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидат геологічних наук, завідувачка наукового сектору Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Чернякова Яна Володимирівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Чечель Жанна Анатоліївна – старший науковий співробітник відділу етнографії гончарства Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, настоятель парафії Різдва Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району.

Шаповал Юрій Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – магістр, завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Шкіра Людмила Миколаївна – завідувачка науково-дослідного відділу «Музей історії народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Микола Володимирович – завідувач науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шкіра Наталія Миколаївна – провідний екскурсовод науково-освітнього відділу екскурсійно-масової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування, м. Київ.

Юхно Федір Анатолійович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Яненко Анна Сергіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Янченко Володимир Володимирович – кандидат історичних наук, президент «Парку Київська Русь».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 11

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *С.П. Жукова*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне,
лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.
Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.
Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.
За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації.
Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 23.04.2018 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 53.47. Обл.-вид. арк. 69.57.
Наклад 100 прим. Зам. № 1528.

Видавець
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.);
вул. Лаврська, 9, корп. 19, м. Київ, 01015, Україна;
тел.: +380 (44) 2807879; e-mail: m-center@ukr.net

Виготовлювач
ПП. Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
тел./факс: +380–4631–90995; e-mail: milanik@land.ru

УДК 94(477.5)+908(477.5)